Fernand Braudel

FRANSA'NIN KİMLİĞİ

Fransızca aslından çeviren
Levent Başaran

ARAŞTIRMAA

ALFA

4627 | ALFA | ARAŞTIRMA | 312

FRANSA'NIN KİMLİĞİ

FERNAND BRAUDEL (1902-1985)

Lumëville-en-Ornois'da (Meuse) doğdu. Yedi yaşındayken ailesiyle birlikte Paris'e taşındı. Lycée Voltaire ve Sorbonne'da eğitim gördü. Cezayir ve Paris'te dersler verdi. Fransız muhibi Julio de Mesquita Filho tarafından Claude Lévi-Strauss'la birlikte Brezilya'ya davet edildi. São Paulo Üniversitesinin kuruluşunda yer aldı. 1937'de Paris'e döndü. Savaşın patlak vermesi üzerine askere alınan ve 1940 yılında Nazilerce derdest edilip Mainz'de bulunan bir esir kampına gönderilen Braudel, daha sonra Lübeck yakınlarındaki bir başka kampa transfer edilmiş ve savaşın sonlarına dek burada kalmıştır. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (*II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*) adlı doktora çalışmasını kamptayken kaleme almıştır; bu sırada kitaplarıyla notlarına erişme şansı olmayan Braudel çoğunlukla hafızasına bel bağlamak zorunda kalmıştır. Annales'in ikinci kuşak tarihçilerine öncülük etmiş olan Braudel'in Türkçeye çevrilmiş kimi kitapları şunlardır: *Akdeniz Mekân ve Tarih* [Metis, 1990]; *Tarih Üzerine Yazılar* [İmge Kitabevi, 1992]; *Bellek ve Akdeniz* [Metis, 2007]; *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I, II, III* [Doğu Batı Yayınları, 2017, 2017, 2018]; *Uygarlıkların Grameri* [Say Yayınları, 2024].

LEVENT BAŞARAN (1952)

Saint-Joseph Fransız Erkek Lisesini ve Grenoble Üniversitesi İktisat ve Siyasal Bilimler Fakültelerini bitirdi. "Türkiye'nin Uluslararası İş Bölümündeki Yeri" konulu bir doktora tezi hazırladı. 1982-2005 ve 2010-2013 yılları arasında özel sektörde çeşitli kademelerde çalıştı. Emekli olduktan sonra Fransızcadan çeviri yapmaya başladı: *Tarihin Başlangıçları: Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları* (Pierre Bordreuil vd, Alfa, 2015, 2023); *Cehennemin Tarihi* (Georges Minois, Kırmızı Kedi, 2019, 2021); *Ben, Seri Katil* (Stéphane Bourgoin, Kırmızı Kedi, 2020).

Fransa'nın Kimliği
© 2024, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

L'identité de la France
Tome 1: Espace et histoire
Tome 2: Les hommes et les choses,
© 1986, 1990, Arthaud, a department of Flammarion, Paris

Kitabın Türkçe yayın hakları Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Çeviren Levent Başaran
Kitap Editörü Aslı Bilge Bayol
Kapak Tasarımı Adnan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı Mürüvet Durna

ISBN 978-625-449-951-7
ISBN 978-625-389-032-2 (ciltli)
1. Basım: Haziran 2024

Fransız yayıncının notu: Bu çalışmanın bazı notları içinden çıkılması güç sorunlar yarattı. Fernand Braudel sadece kendisinin tamamen aşina olduğu bir fişleme sistemiyle çalışıyor, referansları çoğu zaman çok kısa bir biçimde not ediyordu: yazarın adı (bazen sadece başharfleri ya da özel bir işaret) ve sayfa numarası. Braudel'in fişlerini çözme görevini üstlenen Annie Duchêne, Marie-Thérèse Labignette ve Josiane Ochoa'ya çok teşekkür ediyoruz. Bununla birlikte, bu baskıyı daha fazla geciktirmemek için sorunlu notları, boşluklarını daha sonraki bir baskıda doldurmak koşuluyla, oldukları gibi bırakmaya karar verdik.

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 45099

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika no: 43949

Fernand
Braudel

FRANSA'NIN KİMLİĞİ

Fransızca aslından çeviren
Levent Başaran

ALFA

Çocukluğumun ışığı büyükannem
Emilie Cornot'ya.

İÇİNDEKİLER

Giriş, 7

BİRİNCİ KİTAP
MEKÂN VE TARİH

Önsöz, 23

BİRİNCİ BÖLÜM
FRANSA'NIN ÇEŞİTLİLİĞİ, 25

I Her Şeyden Önce Betimlemek, Görmek, Göstermek 27
II Çeşitliliği Elden Geldiğince Açıklamak 46
III Uzaklık: Değişken Bir Ölçü Birimi 93

İKİNCİ BÖLÜM
İSKÂNIN MANTIĞI: KÖYLER, KASABALAR VE KENTLER, 106

I Köylerden Yola Çıkmak 109
II Sistemi Açıklamak: Kasaba 140
III Sistemi Açıklamak: Kentler 156

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
FRANSA'YI COĞRAFYASI MI İCAT ETTİ?, 233

I Fransız "Kıstağı"nın Rolünü Abartmamak 235
II Paris, Île De France ve Paris Havzası 266
III Çok Önemli Bir Test: Sınır 273
IV İki Örnek Olay İncelemesi: Metz ve Toulon 292
V Mekân ve Tarih: Birkaç Sonsöz 333

İKİNCİ KİTAP
İNSANLAR VE ÜRETİM

BİRİNCİ KISIM
NÜFUS VE UZUN DALGALANMALAR

BİRİNCİ BÖLÜM
TARİHÖNCESİ ZAMANLARDAN BİN YILINA KADAR NÜFUS, 343

I Tarihöncesi Topluluklar Üzerine 345
II Bağımsız Galya'dan Karolenj Galya'sına 391

İKİNCİ BÖLÜM
X. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE NÜFUS, 443

I Neredeyse Kusursuz Bir Çok-yüzyıllık Çevrim ya da Fransa ile Avrupa'nın İlk Modern Çağı (950-1450) 445
II 1450-1950: Bir Başarı Hikâyesi 480
III Yeni Gelişmeler: Tıbbın İlerlemesi, Doğum Kontrolü, Yabancı Göçmenler 495

İKİNCİ KISIM
XX. YÜZYILA KADAR BİR "KÖYLÜ EKONOMİSİ"

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KIRSAL ALTYAPILAR, 535

I Fransa "Köylü Ekonomisi"nde Kaç Yüzyıl Yaşadı? 539
II Köylü Ekonomisinin Genel Özellikleri 549
III Hayvancılık, Bağcılık, Tahıllar, Ormanlar 598
IV Toplu Bir Bilanço Mümkün mü? 678
V Her Şeye Karşın Ciddi Gelişmeler 705

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ÜSTYAPILAR, 715

I Önce Kentler 717
II Dolaşım ve Yapı 759
III Sanayi ve Sanayileşme 799
IV Ticaret: Hep Bir Adım Önde 841
V Hiyerarşinin Zirvesinde: Kapitalizm 882
Toplu Sonuçlara Doğru 961

Dizin, 971

GİRİŞ

Tarih yapıldığı bilinmeden yapılır.
(L'histoire se fait sans se connaître.)
Jean-Paul Sartre[1]

Bunu bir kez daha söylemeyeceğim: Fransa'yı Jules Michelet'yle aynı titiz ve karmaşık tutkuyla seviyorum. Erdemleriyle kusurları, yeğlediklerimle kabul etmeye zorlandıklarım arasında ayrım gözetmeden. Ama bu tutku bu kitabın sayfaları arasına pek sızmayacaktır. Onu özenle uzakta tutacağım. Beni tuzağa düşürebilir, şaşırtabilir, bu yüzden onu yakın göz hapsine alacağım. Ve yolumda ilerlerken olası zaaflarıma da işaret edeceğim. Çünkü Fransa'dan sanki başka bir ülke, başka bir yurt, başka bir ulusmuş gibi söz etmeye kararlıyım. Charles Peguy "Fransa'ya sanki oralı değilmiş gibi bakmak" diyordu.[2] Tarihçilik mesleği gelişirken zaten her durumda bizleri giderek kendimizi kısıtlamaya, duygularımızı dışarda bırakmaya zorlamaktadır. Aksi takdirde, öteki insan bilimleriyle dirsek temasından çok hoşlanan tarih, onlar gibi yetkinlikten çok uzak bir bilim haline gelirdi.

Elinden geldiğince tarafsız bir "gözlemci" olması gereken tarihçi kendisini bir çeşit kişisel suskunluğa mahkûm etmek zorundadır. Daha önceki çalışmalarımdan dolayı böyle bir çaba benim için belki daha kolay olacaktır. Akdeniz ya da kapitalizm üzerine kitaplarımda[3] Fransa'yı uzaktan, bazen çok uzaktan, ama ötekilerin arasında, ötekilere benzer bir gerçeklik olarak süzdüm. Böylece bana çok yakın olan bu çevreye geç ama apaçık bir zevkle vardım: Tarihçi, gerçekte yalnız kendi ülkesinin tarihiyle rahat ilişkiler içindedir, bu tarihin dönemeçlerini, değişimlerini,

---

[1] Jean-Paul Sartre, *Critique de la raison dialectique*, I, s. 29.

Charles Péguy, *Avertissement* aux "Petites garnisons. La France vue de Laval," *Cahiers de la Quinzaine*, 12e 5. seri, 1904, aktaran Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen, The Modernization of rural France, 1870-1914, 1977, s. 3;* Fransızca çevirisi: *La Fin des terroirs: la modernisation de la France rurale, 1870-1914, 1983.*

Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen a l'époque de Philippe II*, 1949, 1966, 1976; *Civilisation matérielle et capitalisme*, 1967; *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV.-XVIII. yy.*, 1979, 3 cilt.

özgünlüklerini, zayıflıklarını neredeyse içgüdüsel olarak kavrar. Başka yerde kamp kurduğu zaman, ne kadar derin bilgi sahibi olursa olsun, asla böylesine kozları yoktur. Bu yüzden barutumu sonuna kadar harcamayıp bir kısmını yaşlılık günlerime ayırdım.

Demek ki kişiliğimizden, sosyal konumumuzdan, deneyimlerimizden, öfke patlamalarımızdan ya da abartılı hayranlıklarımızdan, kişisel "denklemlerimizden," bizzat hayatımızın gelişmesinden, çağımızın her yere sızan etkilerinden kaynaklanan tutkulardan kurtulmamız gerekmektedir. Fransa'nın kabuk değiştiren bir böcek gibi görülmesi gerektiğini söyleyen[4] Hippolyte Taine bunu *Çağdaş Fransa'nın Kökenleri*'nde (başardığını düşünmesine rağmen) kuşkusuz başaramamışsa da Alexis de Tocqueville hayranlık verici kitabı *Eski Rejim ve Fransız Devrimi*'nde[5] büyük ölçüde başarmıştır. Bana gelince, bu işin üstesinden oldukça uygun bir şekilde gelebileceğimi umuyorum.

Bununla birlikte, bitmez tükenmez Fransa tarihleri dizisine, G. Corrozet'nin 1615'te ölümünden sonra (1583) yayımlanan (ama hayal kırıklığı yaratan) *Thrésor des histoires de France*'a (*Fransa Tarihleri Hazinesi*) yeni bir kitap daha eklemek akıl kârı mıydı? Daha XV. yüzyılın sonunda, Robert Gaguin derlemesine *Mer des chroniques et miroir historyal de France!* (*Kronikler Denizi ve Fransa'nın Tarihi Aynası*) başlığını vermişti. Günümüzde okyanustan söz etmek gerekir. Ve elimizin altındaki tüm bu tarih kitapları iyi, çoğu zaman da bayağı esaslı kitaplardır. Michelet'inki[6] erişilmez, günümüzde yeniden basılan[7] Lavisse'inki[8] vazgeçilmezdir. Robert Philippe'inki[9] eşsiz bir dağarcıktır. Kısa denemelerin bile benim gözümde büyük bir değeri var. Onlara sık sık başvuracağım: Örneğin Jacques Madaule'un, dengeli yaklaşımıyla beni cezbeden *Fransa Tarihi*;[10] Lucien Ramier'nin,[11] Nicolas

---

4 Hippolyte Taine, *Les Origines de la France contemporaine*, 1875, 1972 baskısı s. 6.

5 Alexis de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution Française*, 1856, sonraki basımlar 1952-1953, 1960, 1963.
Jules Michelet, *Histoire de France*, 1833-1867, 17 cilt; yeni baskı Flammarion, 1893-1898, 40 cilt.
Ernest Lavisse, *Louis XIV*, Tallandier, 1978, 2 cilt.
Ernest Lavisse, *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution*, 18 ciltlik 9 kitap, 1903-1911.
Histoire de la France, Robert Philippe yönetiminde, 1970-1973.
Jacques Madaule, *Histoire de France*, 3 cilt, 1943, 1945, 1966.
Lucien Romier, *L'Ancienne France, des origines à la Révolution*, 1948; *Explication de notre temps*, 1925.

Iorga'nın,[12] Ernst Curtius'un,[13] Eugène Cavaignac'ın[14] denemeleri; Julien Benda'nın *Esquisse d'une histoire des français dans leur volonté de former une nation (1932)* (Ulus Kurma İradesindeki Fransızların Bir Tarihi) adlı kitabı; Lucien Febvre'in, 1946 ve 1947 yıllarında Collège de France'da verdiği derslerin bir derlemesi olan, gözden geçirilmiş ve bitmiş durumdaki el yazmasını Ağustos 1956'da elimde tutmuş olduğum, *kayıp* kitabı *Honneur et patrie (Onur ve Vatan)*. Neyse ki içerdiği mesajı biliyorum. Ve ülkemizin geçmişi üzerine elimizdeki olağanüstü bilgi yığınına son on yıl boyunca eklenmiş olan akıl almaz sayıdaki kitap, tez, inceleme yazısı ve makaleden söz etmiyorum bile.

Okumalarımda akademik açıdan tartışma götürür birçok başka kitaba da yer verdim. Bunların çoğu, yararları uzun vadeli ufuklar açmak, bizleri bitmez tükenmez "olaysal" anlatılardan kurtarmak olan denemelerdi. Hatta yeğleyerek ya da zaafa düşerek (nasıl istenirse), görüş açılarımızda değişikliklere, nüanslara yol açtıkları, hatta kimi zaman onları alt ettikleri için bizleri kesinliklerimizden, alışkanlıklarımızdan çıkarmak, tartışmaya ve verimli kuşkuya sürüklemek gibi yararları olan belirli sayıda yergi yazısını, anlamsız kitabı da bağrıma bastım.

Ama sorumuzu yineleyelim: Bu bitmez tükenmez kaynakçaya bir başlık daha eklemek gerekir miydi? Gerçeği söylemek gerekirse tüm zorluklarına rağmen bu girişimin otuz yıl kadar önce ne yazık ki üzerinde ciddi bir şekilde çalışacak zaman bulamadığı bir *Fransız Tarihi* projesi için Lucien Febvre'e esin kaynağı olan aynı nedenlerle bana da çekici geldiğini sanıyorum; tarihçilik mesleği şu son yarım yüzyıl boyunca o kadar köklü bir biçimde değişti ki geçmişin görüntüleri ve sorunları kendiliklerinden tepeden tırnağa değişikliklere uğradı. Kaçınılmaz olarak ama farklı terimlerle karşımıza çıkıyorlar: Bu yüzden nerede olduğumuzu bilmek için durum değerlendirmesi yapma zahmetine değerdi. Dahası, geçmiş öğretici ve yaşamımızın önemli bir bileşeni olduğuna göre Fransa'nın geçmişini tanımlamak Fransızları kendi varoluşları içine yerleştirmektir. Bir tarihçi dostum bir mektubunda bana "Tarihimizi bunca tarihçinin içine hapsettiği duvarlardan –surlardan demem gerekir– kurtarmak gerekmektedir"[15] diye yazmıştı.

---

[12] Nicolas Iorga, *Histoire du peuple français*, Romence baskı, 1919.

[13] Ernst Robert Curtius, *Essai sur la France*, Fransızca çeviri, 1941.

[14] Eugène Cavaignac, *Esquisse d'une histoire de France*, 1910.

[15] Claude-Frédéric Levy, 14 Eylül 1981 tarihli mektup.

Çoğu zaman önceki yaklaşımlara açık bir meydan okuma anlamına gelen bu devrimci açılım, her şeyden önce, çeşitli insan bilimlerinin tarihin iyi korunmayan alanına sızmasının bir sonucudur: coğrafya, ekonomi, demografi, siyaset bilimi, antropoloji, etnoloji, toplum psikolojisi, kültürlerin incelenmesi, toplumbilim... Tarih böylece birçok görüş açısı edindi, bir dizi yeni soruyu kabul etti. Güçlük (tarihçilerin her zaman farkına varmadığı) bu görüş açılarının hiçbirinin göz ardı edilmemesi gereğiydi. Pratikte aramızdan hiç kimse bu çetin işin altından kalkma yeteneğine sahip olmasa da işte sonunda "globalite"den, "tarihsel bütünselleştirmeden"[16] (totalisation historique) söz etmek, "Bütünsel tarih tek gerçek tarihtir,"[17] ya da Michelet'nin çoktan söylemiş olduğu gibi "Her şey her şeye bağlıdır, her şey her şeye karışmıştır"[18] gibi ifadeleri öne sürmek zorunda kalıyoruz.

Ama Fransa'nın geçmişi çeşitli insan bilimlerinin bakış açılarıyla incelenecekse tarihçi yeterince tanımadığı yollarda gezinmeye mahkûmdur. Daha önce hiç kullanmadığı ya da pek başa çıkamadığı kuramsal yaklaşımlar onu kim bilir nerelere götürecektir ve vardığı sonuçların geleneksel görüşlerin savunucularını şaşırtma, üzme ya da dehşete düşürme olasılığı vardır. Bizim gözümüzde Fransa'nın birliği, –elbette ki tarihi değil– ne Jeanne d'Arc ne de hatta tamamen Fransız Devrimi'yle değil ama büyük bir olasılıkla gecikmiş ve zamanında bir mucize olarak görülen demiryolu ağı bağlantılarıyla ve ilkokulun yayılmasıyla gerçekten oluşmaya başlamıştır. Bu gösterişsiz sav ikna etmekten çok rahatsız edecektir. Ama şu var ki *modern* yurt kavramı ancak XVI. yüzyılda ortaya çıkmış, ulus ilk patlayıcı biçimini Devrim ile tanımış ve *ulusçuluk* sözcüğü geç tarihte Balzac'ın kalemiyle boy göstermiştir.[19] Ve o sırada daha hiçbir şey sahneye çıkmamıştı bile.

Oluşmakta ya da yeniden oluşmakta olan bir ulusun, sıradan bir kişilik ya da Michelet'nin şairane bir biçimde söylediği gibi "bir zat" olmadığı açıktır.[20] O, günlük, haftalık, yıllık kronolojik bir tarih akışının kavramakta zorlandığı çok sayıda gerçeklik ve canlı varlıktır. Kısa süre ile yetinmek

---

[16] Jean-Paul Sartre, *Les Temps modernes*, Ekim 1957, s. 681.
Pierre Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, 1960, s. 359.
Paul Leuilliot, *L'Alsace au début du XIXe siècle*, III, 1960, s. 340.
Jean Lestocquoy, *Histoire du patriotisme français des origines à nos jours*, 1968, s. 14. Ulus kavramının geç ortaya çıkışı konusunda bkz. Eugen Weber, *La Fin des terroirs*, VII. ve VIII. bölümler.
Jules Michelet, *Œuvres complètes, yeni basım*, a.g.e, IV, 1974, s. 383.

anlatı-tarihin, çocukken Malet-Isaac'ın unutulmaz sayfalarında[21] coşkuyla ezberlediğimiz, Jacques Bloch-Morhange'ın[22] dediği gibi şu "Fransa tarihi tefrikası"nın, sevimli kusurudur. Ama artık çocuk olmayanlar için, derin tarihin yaşanmış zamanın inanılmaz birikimlerini, alaşımlarını ve şaşırtıcı tekrarlarını psikanalizin yakın geçmişte bilinçaltının akımlarını ortaya çıkardığı gibi keşfettiği hâlâ canlı bir mirası çoğu zaman bilinçsizce kendinde taşıyan şu olağanüstü kitlenin, çok eski bir tarihin muazzam sorumluluklarını ortaya çıkarmamızı sağlayan daha uzun süreler içinde yer alan bir başka tarih biçimi vardır. Arnold Toynbee "dört ya da beş yüzyıl [Columbus ile Vasco de Gama'dan sonraki] zaman ölçeğinde bir göz kırpıştır"[23] diye yazdığında abartıyordu. Elbette abartıyordu ama saçmalık derecesinde dar ölçü birimlerinden tam zamanında vazgeçiyordu. Bu yüzden bazı günümüz tarihçilerinin kronolojik ölçülerini yılmadan genişletmeleri ve "insanların yaşamının tabiri caizse resmi olmayan ve bilinmeyen yönlerinin" peşinden koşmaları –bu ifadeyi Malinowski'den ödünç alıyorum–,[24] Pierre Bonnard gibi "köklerin ağırlığına" büyük bir ilgi duymaları doğrusu hoşuma gidiyor. Ama bunu başarmak için ham maddelere ihtiyaç vardır, elinizin altında bol bol yaşanmış zaman olması gerekir. *Uzun süre* ile çalışmaktan başka seçeneğimiz yoktur.

Biraz önce Hippolyte Taine'in *Çağdaş Fransa'nın Kökenleri* ile Alexis de Tocqueville'in *Eski Rejim ve Fransız Devrimi*'nden söz ettim. Bu yapıtların doğuştan gelen kusuru –çok beğendiğim kitaplar hakkında bu şekilde konuşma cesaretini gösterecek olursam– Fransa'nın XVIII. yüzyılda Aydınlanma Çağı ile başladığını, şiddetine boyun eğdiği çetin Devrim sınavından doğduğunu sorgusuz sualsiz kabul etmeleridir. Büyük D ile yazılan bu Devrim daha dün biz çırak tarihçiler için, her zaman farkında olmasak da, bir çeşit Kutsal Kitap, bir adanış, ideolojik bir referanstı. Her türlü başka tapınma ya da geçmişe dönük idealleştirme gibi bu tapınmaya da açıkça karşı çıkıyorum. Ama daha da çok yol açtığı kronolojik boyutlardaki daralmaya karşı çıkıyorum: Eski Rejim, Fransız Devrimi yakın, neredeyse çağdaş olgulardır. Elimizi uzatsak onlara dokunuyoruz. Oysa tartışma konusu yapılması gereken Fransa'nın Galya'nın

---

[21] Malet et Isaac, *Tarih* başlığıyla y. basım, Marabout, 1980, 4 cilt.

[22] Jacques Bloch-Morhange, *Informations et conjoncture* içinde: Henri Mengras ise "İlkokulda öğrenilen ulusal saga öğeleri" diye yazar. (*La Sagesse et le désordre, France, 1980,* 1980, s. 35.)
Arnold Toynbee, *La Civilisation à l'épreuve,* 3. Basım, 1951, s. 75.
Aktaran Roger Bastide, *Sociologie et psychanalyse,* 1972, s. 162.

Roma tarafından fethi öncesinden günümüze dek tüm geçmişidir. XVI. Louis'nin Fransa'sı o zaman bile kesinlikle çok yaşlı bir "zattı." Bu nedenle, örneğin Theodore Zeldin'in anıtsal ve çok güzel kitabı *Histoire des passions françaises*'in[25] (Fransız Tutkularının Tarihi) 1848'de başlaması üzücüdür. Bu kadar genç bir halk mıyız? Biz ve bizimle birlikte tutkularımız dünyaya yeni mi geldik? Fransa'nın geçmişini bir akordeonun körüğünü katlarmış gibi kısaltan Robert Fossaert gibi zeki bir toplumbilimci ve ekonomiste de karşı çıkalım: "Bir kuzu gibi gizemli Galya'nın, çağların derinliğinden gelmemiş, tarihi dönemde doğmuş olan *ülkemiz* ile hemen hemen hiçbir ilişkisi yoktur."[26]

Sanki tarih çağların derinliklerine kadar gitmiyormuş gibi, sanki tarihöncesi ile tarih tek bir süreç oluşturmuyormuş gibi, sanki köylerimiz toprağımıza MÖ III. binyıldan başlayarak kök salmamış gibi, sanki Galya Fransa'nın büyüyeceği alanın ilk taslağını çizmemiş gibi, sanki Ren Irmağının V. yüzyılda Germen kavimleri tarafından geçilmesi –Galya'dan ve büyülerinden uzak kalacakları için dillerini koruyacak olan küçük insan toplulukları– yüzyıllar ve yüzyıllar sonra hâlâ canlı çağdaş bir özelliğin kökeninde değilmiş gibi (örneğin dilsel olarak ikiye bölünmüş olan Belçika'ya bakınız), sanki geçmişe dönük kanbilim[27] kanımızda, yaşamımızda uzak "barbar istilaları"nın izini ortaya çıkarmıyormuş gibi, sanki diller kadar inançlar da bizlere en uzak geçmişin karanlık yüzyıllarından gelmiyormuş gibi... Bu kitabın eğer mümkünse gün ışığına çıkarmayı amaçladığı tamı tamına bu altta bulunan, anlaşılması güç, ölüme direnen tarihtir.

Aynı şekilde, "altıgen" diye adlandırdığımız günümüz Fransız mekânı başvurulması gereken tek ölçü birimi değildir: Altında alt-ölçü birimleri vardır: Belirli bir özerkliği uzun süre korumuş, hâlâ da koruyan bölgeler, eyaletler, "ülkeler"; üstünde Avrupa, Avrupa'nın üstünde de dünya vardır. Marc Bloch "Fransa tarihi diye bir şey yoktur, Avrupa tarihi vardır"[28] diye öne sürmüştü; ama başka bir düşüncesini –"Tek gerçek tarih evrensel tarihtir"[29]– göz önünde tutarak şunu ekleyebiliriz: "Avrupa tarihi diye bir

---

[25] Theodore Zeldin, *Histoire des passions françaises, 1848-1945*, 5 cilt, Fr. çeviri, 1978-1979.
Robert Fossaert, *La Société, II. Les structures économiques*, 1977, s. 447.
M. Bordeaux, "Voies ouvertes à l'histoire des coutumes par l'hématologie géographique," *Annales E.S.C.*, Kasım-Aralık 1969, s. 1275-1286.
Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*, 1949.
Aktaran Emile Callot, *Ambiguïtés et antinomies de l'histoire et de sa philosophie*, 1962, s. 121.

şey yoktur, dünya tarihi vardır!" Paul Morand, "altıgeni ancak yerkürede yer aldığı için tasavvur edebiliyorum"[30] diye yazmıştı.

Avrupa ve dünya gerçekten de geçmişimizde söz sahibidirler: Bizi itip kakmış, durum elverdiğinde de ezmişlerdir. Ama onlara karşı bizler çok mu masumduk? Edgar Quinet'nin 1827'deki "Evrensel tarihi tasavvur etmiş olmak modern halklar için büyük bir övünç kaynağıdır"[31] sözleri, o günden bu yana epeyce anlam belirsizlikleriyle yüklenmiştir. Ama şu bilinmelidir ki, dünya ile zorunlu ve giderek külfetli diyalog hiçbir ulus için mülkünün gaspına, kendi tarihinin silinmesine yol açmaz. Erime değil birbirine karışma vardır. T. Zeldin "Fransa'da meydana gelmiş en köktenci değişiklik Fransızların yazgılarının kontrolünü kaybetmiş olmaları mıdır?"[32] diye sormaktadır. Kesinlikle hayır. Yüzölçümünün ve tarihinin bir bölümünün dünya ve Avrupa'nın yazgılarından ayırt edilmediği bir Fransa tarihinin bu müphemliği beni başlangıçta tasarılarımda çok rahatsız etti. Ama gereksiz yere. Çünkü çalışmalarım ilerledikçe bir Fransa tarihinin, özünde kendi serüvenlerinin ötesinde, Avrupa'nın ve dünyanın seyrinin mükemmel bir örneklemesi, bir aydınlığa kavuşturulması olduğunun farkına vardım.

Dolayısıyla *uzun süre* (önce o, özellikle o), altıgen, Avrupa, dünya, bunlar tartışma konusu yapacağım mekânsal ve zamansal boyutlar. Bu boyutlar, mekân ve zaman arasında kaçınılmaz karşılaştırmalara, yani bir çeşit *deneyleme*lere –demek istediğim önceden tasarlanmış bir amaca uygun olarak yürütülen ve soruşturulan öğeleri istediğim gibi değiştirerek tekrarladığım deneyler– olanak vermektedir. Böylece Fransa geçmişe dönüp bakıldığında, bu derin tarihten tüm insan bilimleri için vazgeçilmez bir retrospektif toplumbilim yaratan devamlılıkların, belirli *trendler*'in (*yasalar* demiyorum), tekrarlanmaların "mekânlararası ve zamanlararası"[33] bir karşılaştırma laboratuvarı olarak ortaya çıkmaktadır. Jean-Paul Sartre "Diyalektik ve insan *praksis*i doruklarına tarih ile ulaşır. Toplumbilim bile tarihsel bütünselleştirmenin (totalizasyon) sadece geçici bir anıdır"[34] diye yazmaktan çekinmiyordu. Ve Emile Durkheim

---

[30] Paul Morand, *Venises*, 1971, s. 101.

[31] Edgar Quinet, Johann G. Von Herder'e önsöz, *Idées sur la philosophie de l'histoire de l'humanité, I*, 1827, s. 7.

[32] Theodore Zeldin, "Français, vous êtes comme ça!," Paris-Match, 30/05/1980.

[33] D. Landes ve C. Fohlen, "Formation du capital dans les premières étapes de l'industrialisation," *Deuxième Conférence internationale d'histoire économique*, 1962, s. 565.

[34] Jean-Paul Sartre, *Critique de la raison dialectique, a.g.e.*, II. *Du groupe a l'histoi-*

"Bir gün gelecek tarihsel akıl ile sosyolojik akıl birbirinden yalnız küçük farklarla ayrılacak"[35] öngörüsünde bulunmuyor muydu? Henüz o günden uzaktayız. Ama böyle bir buluşmayı gerçekleştirmeyi denemek için tek bir yol var: *Karşılaştırmalı* bir tarih, *benzerlikler* peşinde koşan bir tarih –aslında her sosyal bilimin vazgeçilmez koşulu.

Bu nedenle izleyen bölümlerde Fransa tarihine sırayla çeşitli insan bilimlerinin görüş açılarıyla bakmaya çalıştım. Sıralamayı bir kez daha belirteyim: coğrafya, antropoloji, demografi, politik ekonomi, siyaset bilimi ya da siyasal bilimler, kültürlerin ve zihniyetlerin incelenmesi (kültüroloji denebilir mi?), toplum bilim, uluslararası ilişkiler (Fransa dışındaki Fransa).

Bu kuşkusuz çantada keklik bir yaklaşım değil bir çeşit kumardır. Her insan biliminin kendi alanı, kendi açıklama yelpazesi vardır. Bununla birlikte, aralarından her biri sosyal gerçekliklerin tümünü, başka bir deyişle insan bilimlerinin hepsinin tözünü içerir. Her biri hem kendi kendisini belirler hem de dışarıdan üst belirlenime tabidir, aydınlattığı alan ötekilerin alanlarına bitişiktir. Montparnasse Kulesinin yukarısından ya da Notre Dame Katedralinin tepesinden Paris'e bakmak aynı ufku keşfetmek değildir, ama kent her seferinde kendisini bize bütünlüğü içinde gösterir. Gerçekte, her yeni argüman –her gerçek arayışı– bütünselleştiricidir, Robert Fossaert'in dediği gibi toplumsal yapının bütününü kapsar.[36] Sonuç olarak genelleştirici olmayan insan bilimi yoktur. Öyleyse, her bir sosyal bilimin şimdiki zamanla ilgili gündemine aldığı soruların hepsiyle geçmişi incelerken tek başına karşı karşıya kalan tarih nasıl hepsinden daha çok genelleştirici olmasın ki?

Oynadığımız kumarın yararı kadar tehlikesi de vardır. Fransa'nın tarihini açıklamak için attığımız her adımda onun sınırları önceden belirlenmiş tüm uzmanlık alanlarından taştığını gözlemlemekteyiz. Bu yüzden, daha önce söylenenin tekrarı tam bir nakarat olmasa da, gözlem aynı süreçleri başka yollardan keşfetme yolunda gelişse de, bölümden bölüme tekrarlardan, aynı şeyleri söylemekten kaçınmamız olanaksızdır. Sonuç olarak yükümlülüğüm sadece gördüğümü ve gördüğümden ne

---

re, 1960, s. 557 ve 755; aktaran Georges Gurvitch, *Dialectique et sociologie*, 1962, s. 163.

Emile Durkheim, "Sociologie et sciences sociales" *De la méthode dans sciences* içinde, Paris, 1909 ve Jean-Claude Filloux, *La Science sociale et l'action* içinde, 1970, s. 157, not 1.

Robert Fossaert, *La Société, I. Une théorie générale*, 1977, s. 32.

anladığımı dile getirmek oldu. Hem zaten, örneğin coğrafyadan söz ederken, ekonomiden ya da toplumdan, siyasetten ya da antropolojiden, vb. nasıl söz etmezdim ki? Gözlenebilir bütün, gerekli gözlemler defalarca ve sabırla yapılarak açıklanması gereken tek bir kitle oluşturmaktadır. Bu yüzden, fazla duraksamadan ve bilimsel kategorilerimizin sınırları içinde kalıp kalmadığımı da fazla kafama takmadan –sonuçta bu kategorileri bizler yapay olarak yarattık– kendimi gözleme ve doğrudan yoruma verdim.

Özellikle okur açısından bir başka güçlük, söylemimin uzak geçmiş ile yakın geçmişi, geçmiş zamanla şimdiki zamanı sürekli olarak harmanlamasıdır. Çünkü geçmiş zaman şimdiki zamandan bir dizi engelle, tepeler, dağlar, uçurumlar ve farklılıklarla ayrılmış olsa da ona ulaşmak için kendi yollarının, rotalarının, sızmalarının olmasıdır: Tanınmadan ve sokulgan bir şekilde etrafımızda gezinmektedir ve pek farkına varmadan onun tuzağına düşmüş durumdayız. Bir toplumbilimcinin yazdığı gibi "Dalgalarını ayaklarımıza kadar getirmektedir ve hiçbir görüngü ondan uzakta tasarlanamaz."[37] Irmakların denize kavuşmaları gibi şimdiki zamana hangi biçimde döküldüklerini değerlendirmek için bulup ortaya çıkarmaya, izlemeye çalıştığım işte tamı tamına bu gelgitler, Fransa'nın geçmişinin bu derin akımlarıdır.

Bir kitabın başlığı asla tamamen tarafsız değildir. O halde bu kitaba *Fransa'nın Kimliği* başlığını vermekte haklı mıydım? "Kimlik" sözcüğü bana çekici gelmişti ama yıllar boyu beni tedirgin etmeyi sürdürdü. Dile getirmiş olduğum tüm sorunları tek başına dolaylı olarak yeniden ortaya çıkarmakta ve onlara birkaç sorun daha eklemektedir. Muğlaklığı apaçıktır: Bir dizi soru içerir, birini yanıtlarsınız, sıradaki hemen ortaya çıkar ve bunun sonu gelmez.

Öyleyse, Fransa'nın kimliğinden ne anlamalıyız? Bir çeşit üstünlük derecesi (superlatif) mi, temel bir sorunsallık mı, Fransa'nın kendi sorumluluğunu yüklenmesi mi yoksa sonsuz geçmişin, deniz yatağı tortularının algılanamaz çökeltisinin zamanla yer kabuğunun güçlü temellerini yarattığı gibi, sabırla ardışık tabakalar halinde çökelti olarak bıraktığının canlı sonucu mu? Sonuç olarak, bir tortu, bir alaşım, eklemeler, karışımlar. Bir süreç, kendine karşı sürüp giden bir mücadele. Yarıda kesilirse her şeyin çökeceği bir süreç. Bir ulus ancak sürekli olarak kendisini aramak, mantıksal evrimi yönünde dönüşmek, ötekine yılmadan

[37] Fernand Dumont, *L'Antropologie*, 1981, s. 17.

karşı koymak, kendisinde en iyi, en temel olanla özdeşleşmek, dolayısıyla belirli simgeler ve gizlere erişmişlerin (bunlar seçkin bir grup ya da ülkenin tümü olabilir ancak bu sonuncu pek yaygın değildir) bildiği parolalarla kendisini başkalarından ayırt etmek pahasına *var olabilir.* Bir ulus sayısız ölçütle başka uluslardan ayrılır: inançlar, söylemler, mazeretler, sınırsız bir bilinçaltı, karmaşık birliktelikler, ideolojiler, mitoslar, hayaller... Ayrıca her ulusal kimlik, yansıması, "transpozisyon"u ve koşulu olduğu belirli bir ulusal birliği zorunlu olarak gerektirir.

Bu uyarılar çok basit olabilecek bir söyleme bel bağlamamamızı önceden öğütlemektedir. Fransa'yı, örneğin ülkemizi kötüleyen ama buna karşılık gerçeklerinden söz etmeyen Raymond Rudorff'un[38] hayal kırıklığı yaratan kitabının önerdiği gibi *bir* söyleve, *bir* denkleme, *bir* formüle, *bir* imgeye, *bir* mitosa indirgemek kuşkusuz beyhude olacaktır.

Sonuçta, hangi Fransız şu anda ve özellikle de yazgımızın tüm yolculuğu boyunca aralıksız geçirdiği trajik zamanlarda ülkemiz hakkında kendisine sorular sormaz, sormamıştır? Bu felaketler bizler için, her seferinde, günümüzün hava yolculuklarında kalın bulutlar arasından aniden ortaya çıkan, diplerinden yeryüzünün seçildiği şu ışığın sızdığı delikler, kuyular gibi, tarihin büyük yarıklarıdır. Tarihimiz büyük çaplı yıkımlar, uçurumlar, gayya kuyuları ile doludur: Geçmişte çok geriye gitmeden, bunlar 1815, 1871, 1914... yıllarıdır; Sedan civarında yas çanlarının bizler için ikinci kez çaldığı, Dunkerque faciasının bozgunun inanılmaz kargaşası içinde sonuçlandığı 1940 yılıdır. Ama korkunç yaraların zamanla kapandığı, izlerinin silindiği, unutulduğu doğrudur, bu her kolektif yaşamın buyurgan kuralıdır: Bir ulus, bir birey, bir "zat" değildir.

Bu bozgunlardan bazılarını yaşadım. Bu nedenle ben de birçok başka insan gibi, kaderin cilvesiyle o sırada parlayan güneşi, çiçekleri ve yaşam sevinciyle şu görkemli 1940 yazında, bu sorularla karşı karşıya kaldım. Biz yenik düşenler, birdenbire açılan haksız tutsaklık yolunda yitik Fransa'yı temsil ediyorduk, rüzgârın bir kum yığınından söküp attığı toz parçası gibiydik. Gerçek Fransa, yedekteki Fransa, derin Fransa arkamızda kalmıştı; yaşamını sürdürüyordu, sürdürdü. Ve eğer insanlık gelecekte şeytani imha güçlerini kullanmazsa endişelerimizden, hayatlarımızdan, dramatik bir şekilde olaysallıkla dolu bir tarihten, gözlerimizin önünde ateş gibi dans eden, ışıltılı ve kaygı verici ama geçip giden tehlikeli bir tarihten sonra da yaşamını sürdürecektir. Şimdiden uzakta

[38] Raymond Rudorff, *Le Mythe de la France,* 1971.

kalan bu dönemden itibaren, kendi içine gömülmüş, çok eski tarihinin eğimlerine göre akan, her ne olursa olsun sürüp gitmeye mahkûm bir Fransa'yı derinliğine düşünmeyi sürdürdüm. Elinizde tuttuğunuz kitabın giderek alıştığım müphem başlığı bu büyülenmeden doğdu.

Bu yolda bana bir örnek eşlik etti: İspanya (okur hayatımda önemli bir yere sahip olduğunu belki biliyordur). O da yıkımlar, korkunç ültimatomlar yaşadı. 1898'deki Birleşik Devletler'e karşı haksız savaş onu ölçüsüz bir şiddetle vurmuştur: Bu savaş İspanya'dan eski imparatorluk bünyesinden kalanı bir anda kopartıp alıyor, onu büyüklük fikrinden, bir siperden bir mazeretten yoksun bırakıyordu. Ansızın ülkelerinin yazgısıyla karşı karşıya kalan "1898 kuşağı" diye bilinen aydınların tutkulu tepkisini bu koşullar içine yerleştirmek gerekir. Miguel de Unamuno'nun yanıtı *İspanya'nın Özü*[39] adlı kitabıdır; Angel Ganivet, *Idearium*'unda[40] fildişi kule peşinde koşmuştur; epey sonra Ortega y Gasset İspanya'yı "omurgasız" bir gövde olarak görecektir.[41] Kötümser, savunulamaz bir eğretileme.

Zihnimde bu ünlü gruba katılmaktan, tepkilerini paylaşmaktan hoşlandım. Ama derslerinden uzak duracağım. Tekrar ediyorum, Fransa'nın *tek bir* "özü" olduğuna (ne de İspanya'nın) inanmıyorum. Hiçbir basit formüle inanmıyorum. "Çöküş" sözcüğüne veya kavramına da değer vermiyorum. Yapmayı düşündüğüm sadece bilinen birçok gözlem noktasına sırayla ulaştıktan sonra onlardan yola çıkarak Fransa'nın uzun tarihinin nasıl derinliğine örgütlendiğini, kendi akımlarına ve dünyanın akımlarına kendisini nasıl bıraktığını anlamaya çalışmak için her türlü önselcilikten uzak, usa yatkın bir araştırma yürütmektir. Bunu yaparken duygularımı dışarıda tutmaya çalışacağım.

Fransa'nın Kimliği dört ana bölümden oluşmaktadır:* I) *Mekân ve Tarih* (coğrafya ağırlıklı); II) *İnsanlar ve Üretim* (demografi ve ekonomi politik); III) *Devlet, Kültür ve Toplum* (siyaset bilimi, kültürlerin incelenmesi, toplumbilim); IV) *Fransa Dışında Fransa* (uluslararası ilişkiler tarihinin alışılmış alanının ötesine geçen ve çalışmanın sonucunu oluşturan bölüm).

---

[39] Miguel de Unamuno, *L'essence de l'Espagne*, çeviren M. Bataillon, 1923.

[40] Angel Ganivet Garcia, *Obras completas, I. Granada la Bella, Idearium español, 1943.*
José Ortega y Gasset, *España invertebrada*, 1934.
Yazar bu dört bölümden yalnız üç ciltte yayımladığımız ilk iki bölümünü bitmiş halde bırakmıştır.

Bu dizilişte çok mantıklı bir gelişim (planı) aramamak gerekir. Bununla birlikte, aynı başlığı gibi bir kitabın planı da asla gerçekten *nötr* olmayı başaramayacaktır. Geleneksel geometrinin dairesel permütasyonlarında olduğu gibi öğelerinin yerleri zarar görmeksizin değiştirilebilir mi? Georges Gurvitch her araştırmanın kolay olandan, fazla güçlük çekmeden kavranandan, yavaş yavaş ve giderek daha güçlükle ortaya çıkana doğru ilerlediğini –ya da ilerlemesi gerektiğini– düşünüyordu.[42] Yani basitten karmaşık olana, yüzeyselden derin olana.

Fransa'nın kimliğinin arayışında acaba bilinçsizce bu şekilde mi hareket ettim? Coğrafya en üst düzeyde somut bir etkinliktir: Gözünü dört açmak, görülenden, herkesin görebildiğinden yola çıkmak; kuramsal olarak bu pek de zor bir iş değildir. Demografi kendi sorunlarıyla uğraşan ama hâlâ kolayca erişilebilir yeni bir bilimdir. İnsan bilimlerinin en bilimseli olan ekonomi her iyi niyetli tarihçinin yeni şeyler öğrenmesine elverişli bir kural yığınıdır. Devlet ile işler karışmaktadır. Her yere aynı anda sızmaya ve yayılmaya hazır olan uygarlık ile durum daha kötüdür. Bizlerin insan bilimlerinde tanımlamakta başarılı olamadığımız, dolayısıyla da sözümüzü geçiremediğiniz toplum ile sınav daha da ağırlaşmaktadır. Bununla birlikte, *Fransa* Dışındaki *Fransa* ile son bölümde yeniden sağlam bir zeminde olacağız. Bu konu geleneksel tarihin gücünün son kertesine kadar ele alıp işlediği bir konu değil midir? Bu doğrudur ama olayları günümüzde geçmişle aynı gözle görmüyoruz. Bana gelince, Fransa'nın yazgısının, her şeyden önce dünyanın yazgısının bir parçası olduğuna giderek ikna oldum ve sadece etrafımızda pıhtılaşarak sağlam bir duvar ören dünya güçlerinin –hoşumuza gitsin gitmesin!– bizi hapsettiği günümüz için değil. Durum geçmişte de böyleydi: Roma tarafından ele geçirilen Galya'yı –Ferdinand Lot'a göre "tarihimizin en büyük felaketi;"[43] Haçlı Seferleri için Avrupa ile birlikte yollara dökülen Fransa'yı; XVI. yüzyıl öncesinden başlayarak Avrupa'ya yerleşen kapitalist ekonomi tarafından ele geçirilen, yeniden biçimlendirilen, aşağılanan Fransa'yı; günümüz dünya tarihinin çalkantılı ve güvenilmez suları üstündeki Fransa'yı düşünün.

Öyleyse, geçmiş zaman ile şimdiki zaman şeytani ve ayrılmaz bir çifttir. Bu çifte gelecek zamanı da eklemek gerekir: Julien Gracq'a göre "Tarih *esas itibarıyla* (italikler benimdir) geleceğin şimdiki zamana yö-

[42] Georges Gurvitch, *La Vocation actuelle de la sociologie*, 1963, I, s. 73 vd.

[43] Ferdinand Lot, *La Gaule*, 1947, s. 170.

nelttiği bir ültimatom haline geldi."[44] Aynı şeyi Jean-Paul Sartre kendi tarzında söylemişti: "Gerçekliğin devinimi olarak diyalektik, eğer zaman diyalektik değilse, yani geleceğin belirli bir etkisinin yadsınması durumunda çöker."[45] Kısacası, "bugünün kapısı"[46] aşıldığında, şimdiki zaman, ancak geleceğe doğru uzatılırsa kıvamındadır.

Demek ki tarih geçmişin dinginliklerini terk edip geleceğin belirsizliklerine davet edilmektedir. Ama zaten Joseph Chappey'nin söylediği gibi "Zahiri bir gerçek tarihten gizli bir gerçek tarihe"[47] ya da gelecek olan bir tarihe geçmek zaten tarihi düşüncenin doğal bir devinimi değil midir? Öncelikli olarak geçmişimizin kalın katmanları arasından gözlemlenen ülkemizin kimliği üzerine kendime sorular sorduğumda bu aslında yarının Fransa'sı konusunda kaygılar duyuyor ve kendime sorular soruyorum demek değil midir? Geçmişin ve bugünün birbirlerine kenetlenmiş çelişkili güçleri, üzerinde Fransa'nın geleceğe doğru sürüklendiği derin bir tarihi doğurmayı, derin bir tarih olmayı sürdürmektedir. Her şeyin üzerlerine inşa edildiği bu güçler yarın hâlâ orada olacaktır ve durum elverirse, gerçek nedenleri ve özellikle de kesin zamanı her zaman önceden tahmin edilemeden her şey kendini yok edebilir.

Neyse ki gelecek ciltler –II) *Fransa'nın Doğuşu* ve III) *Fransa'nın Yazgısı*– açıklama ya da ön doğrulamalar gerektirmiyor. Bu ciltlerde, benden önce tüm tarihçilerin ele alıp işlediği sorunları, ileri sürdüğüm yanıtlar onlarınkilerle aynı olmasa da, tarih sırasıyla gözden geçireceğim. Oyunun kuralı bu değil mi zaten? Her ne olursa olsun, bu benim için Fransa tarihlerinin birikmiş "hazineler"inden bir şekilde yararlanmak, borçlarımı ödemek, bu kitabın temel amacının sonuna kadar gitmek olacaktır. Zira, eğer araştırmamızın başlığı olan Fransa'nın *Kimliği*, hiç olmazsa belirli bir ölçüde Fransa'nın yazgısını açıklıyorsa, gerçek temellerini oluşturuyorsa, bahsimi büyük ölçüde kazandım demektir. Ve en azından çabalarım boşa gitmemiş olacaktır.

Les Ponthieux (Yukarı-Savoie)
2 Ekim 1981

---

[44] Julien Gracq, *Lettrines*, II, s. 71.

[45] Jean-Paul Sartre, *Temps Modernes*, Eylül 1957, s. 403, not 3.

[46] Bu güzel deyimi çok erken kaybettiğimiz eski ve modern Rusya uzmanı sempatik Michel Laran'dan aldım ama yapıtı içinde bulamıyorum.
Joseph Chappey, *Histoire de la civilisation en Occident. I, La Crise de l'histoire et la mort de l'idée de civilisation*, 1958, s. 38.

Bir kitabı okurla tanıştırmak sonu gelmeyen bir uğraş gibi görünüyor. Bu acaba onu yanımızda biraz daha uzun zaman tutmak için midir? Televizyonda uzun bir sunum (Ağustos 1984) sırasında Jean-Claude Bringuier'nin dostça ve ısrarlı sorularıyla hırpalanırken bu Fransa Tarihi'ne sadece daha önce sözünü ettiğim nedenlerle değil, aynı zamanda da üzerinde ısrarla durduğum tarih biçiminin geniş bir okur kitlesine açık bir örnek üzerinden doğrulandığını kendime kanıtlamak için girişmiş olduğumu kabul etmek zorunda kaldım. Doğru ya da en azından akla uygun bir kuramsal yaklaşıma sahip olmak yeterli değildir, onu olayların sınamasından geçirmek gerekir. Genç bir tarihçi aynı şeyi kendisine has üslubuyla söylemektedir: "Sistematik ampirik önünde gölgede kalmaktadır."[48] *Böylece ikisine de gönülden bağlı olduğum, genel ve kuramsal bir tarih ile bir Fransa tarihinin bazı karanlıkta kalan noktalarını belki aydınlığa kavuşturabilirim.*

Taillet, 11 Temmuz 1985

---

[48] Peter Kriedte, Hans Medick, Jürgen Schlumbohm, *Industrialisierung von der Industrialisierung*, 1977, s. 21.

BİRİNCİ KİTAP

MEKÂN VE TARİH

ÖNSÖZ

Bu ilk kitabın, gerçekte tek ve aynı tartışma olan üç bölümünün eşiğinde okuru uyarmak ve dikkatini bu bölümleri yönlendiren genel anlayışın üzerine çekmem gerek. Yapmaya çalıştığım aslında Fransa'nın tarihinin, onu içeren, ayakta tutan ve bir bakıma açıklayan (kuşkusuz tamamen değil, sadece bir yere kadar) maddi çevresiyle çoklu, iç içe ve kavranması güç ilişkileri üzerine düşüncelerimi belirtmektir.

Coğrafya kuşkusuz birçok şekilde işin işine katılabilir. Coğrafya bizzat kendisi için, kendi sorunları doğrultusunda ve diğer insan ve doğa bilimleriyle kesiştiği yerlerde kullanılabilir. Her şeyden önce güncel olana odaklanan coğrafyacıların yaptığı budur. Ama bizim için coğrafya daha çok, elbette kendi kaygılarımız doğrultusunda, Fransa'nın geçmişini bir yeniden okuma, yeniden tartma, yeniden yorumlama biçimi olacaktır. Zaten o da böyle bir yaklaşıma tereddütsüz katkıda bulunmaya hazırdır. Manzaralar, mekânlar yalnızca şu andaki gerçeklikler değil ama aynı zamanda ve büyük ölçüde geçmişin yadigârlarıdır. Sergilenen görüntüler arasından miadı dolmuş ufuklar bizler için yeniden çizilir, yeniden canlanır: Toprak, aynı tenimiz gibi eski yara izlerini taşımaya mahkûmdur.

Ayrıca bir dikkat ya da imgelem anı, çevrenin Vezelay ve Autun gibi diğerlerinden daha iyi korunmuş kentlerin eski merkezlerinde ya da daha düzenli bir biçimde günümüz dünyasının henüz tamamen dönüştürmediği sayısız kırsal yörede gözlerimizde geçmişteki renklerine yeniden bürünmesi için yeterlidir: Forez,[1] Bigorre,[2] Rouergue,[3] Poitou bölgesindeki Gâtine,[4] Bar-sur-Seine ("Bar Séquannais")[5] ve geçmişin hâlâ yaşamakta direndiği yüzlerce başka "ülke." Bir an için Ren ile Rhône'un günümüzdeki evcilleştirilmiş, uysal ırmaklar olduğunu unutun ve taşımacılığın güç bela yapıldığı ama yine de gözü pek ırmak teknelerinin ne pahasına

---

[1] Marguerite Gonon, *Les Institutions et la société en Forez au XIVe siècle d'après les testaments*, 1960; *La Vie familiale en Forez au XIVe siècle et son vocabulaire d'après les testaments*, 1961.
Maurice Berthe, *Le Comté de Bigorre, un milieu rural au bas Moyen Age, 1976.*
Roger Béteille, *La Vie quotidienne en Rouergue au XIXe siècle*, 1973.
Louis Merle, *La Métairie et l'évolution agraire en Gâtine poitevine*, 1958.
Michel Belotte, *La Région de Bar-sur-Seine à la fin du Moyen Age, du début d' XIIIe siècle au milieu du XVIe siècle*, 1973.

olursa olsun akıntıya karşı gittiği vahşi ırmaklar olduğunu düşünün. Zihninizde şimdiki zamandan ayrılıyorsunuz...

Bununla birlikte izleyecek olan sayfaları esinleyen sadece bu geçmişe yolculuk değil, daha ziyade dün ile bugün arasındaki gidiş gelişlerdir. Coğrafi gözlemin değeri önce ayırt edilmesi ardından da aralarında benzerlikler kurulması gereken üst üste yığılmış gerçekliklerin derinliği, süresi ve bolluğunda yatmaktadır. Aynı zamanda hem güncel hem de geçmişe dönük olan coğrafya bize dün ile bugün arasındaki bilgilerini, açıklamalarını sunar. *Toprak, ortam, çevre, ekosistem;* coğrafyanın bizlere sağladığı, bizlere dayattığı ve en zengin arşiv belgeleri kadar öğretici olan benzerliklere işaret eden sözcükler.

Üç bölüm bizlere bu sorunları irdeleme olanağı verecektir.

İlk önce, çeşitli, "çoğul," otonom "ülkeler"in bir araya toplandığı, türlü biçim ve renklerde mozaik parçaları oluşturduğu Fransa üzerine bir dizi tanıklık. Birinci bölümde bu çoğulluğu "görselleştirmeye" çalıştım: *Fransa'nın Çeşitliliği.*[6]

Bununla birlikte bu mozaik parçaları sağlam çimentoyla, kısıtlamalarla, tamamlayıcı farklılıklarla, "ülkeler" ile bölgeleri, köylerle kasabaları, kasabalarla kentleri, eyaletlerle ulusu birbirlerine bağlayan yollar ve ticari ilişkilerle birleştirilmiştir. İkinci bölüm kırsal ve kentsel manzara içindeki çeşitli büyüklük ve tutarlılıktaki bütünlükleri yaratmış olan ilişki ağlarını açıklamakta ya da açıklamaya başlamaktadır: *İskânın Mantığı: Köyler, Kasabalar ve Kentler.*

Bu birimler arasında ileride ulus olacak çapta olanlar vardır. Çünkü bütünün resmi üniter Fransa her şeye karşın çatısını kurmayı, kendisini dayatmayı ve sürüp gitmeyi başarmıştır. Hatta onu bu işe coğrafyası, coğrafi mekânının özellikleri kışkırtmıştır. Bu Fransa, dünyanın ve Avrupa'nın belirli bir noktasında, kendi evinde kurulmuştur, dolayısıyla son bölümün başlığı: *Fransa Coğrafyasının mı İcadıdır?*

Yukarıda değindiklerim epey zaman önceki öğrenimim sırasında hocalarımın dediği gibi mekân, insanlar ve tarihi yüzleştiren bu ilk bölümlerle ilgili "yol gösterici ilkedir." Okur önerdiğim diziliş zincirine her zaman titizlikle uymamış, yolumda ilerlerken kendimi dolambaçlı yolların keyfine kaptırmış, örneklerin, bütün notalarını aynı anda işitmeyi arzu etmiş olduğum senfonilerin peşinde koşarken konu dışına çıkmış olmamı affedecektir.

Ama böylesi baştan çıkarmalara kim direnebilirdi ki?

---

[6] Lucien Febvre, "Que la France se nomme diversité. A propos de quelques études jurassiennes." *Annales E.S.C.*, 1946, s. 271-274.

BİRİNCİ BÖLÜM

FRANSA'NIN ÇEŞİTLİLİĞİ

Başlamak için en kolayı, olan bitenleri gördüğümüz gibi, ilk anda göründükleri –az daha ilk bakışta diyecektim– gibi sunmaktır. Bu ilk gözlemde bile Fransa'nın birliğinin gölgede kaldığını gecikmeden teslim ediyoruz. Onu hemen ele geçireceğimizi sanıyorduk ama bizden kaçmaktadır; karşımıza uzak geçmişin, dünün ve bugünün sayısız Fransa'sı çıkmaktadır. Bu gerçeği, bu malzeme zenginliğini, karşısında pes etmenin ne nahoş hatta ne de çok tehlikeli olduğu bu ısrarlı daveti kabul edelim.

I

HER ŞEYDEN ÖNCE BETİMLEMEK, GÖRMEK, GÖSTERMEK

Fransa'nın saçmalık derecesinde çeşitli olduğunu ya da aynı kapıya çıkar, "dünyada az sayıda ülkede olduğu gibi çeşit bakımından zengin"[1] coğrafi mekânının inatla şaşırtıcı bir "yerel özellik,"[2] "çeşit zenginliğinin başka hiçbir yerde bulunmadığı bir manzaralar mozaiği"[3] sergilediğini söylemek kuşkusuz beylik sözlerdir. "Yaya bir gezgin için bile ... manzara sürekli değişmektedir."[4] Her köyün, her vadinin, *a fortiori* her "ülke"nin adı Galya dilindeki *pagus*'tan türeyen (*pays*) şu küçük yerel birimler, Bray ülkesi, Caux ülkesi vb–, her kentin, her bölgenin, her eyaletin belirgin özgünlükleri vardır. Ve sadece manzaraların ve insanoğlunun onlara eklemiş olduğu çeşitli izlerin apaçık biçimde işaret ettiği belirli özellikler değil, ama aynı zamanda da yaşanmış bir kültür, "bir yaşama ve ölme biçimi, anne babalarla çocuklar, kadınlarla erkekler, dostlarla komşular arasındaki temel insan ilişkilerini tanımlayan bir kurallar bütünü."[5] Tüm bu farklılıklar geçmişte günümüzden daha belirgindi: Daha kısa bir zaman önce, hâlâ dokunulmamış yerel ayrıcalıklar (çok sayıdaydılar), taşra ağızları, folklorik öğeler, geleneksel evler (taştan, lavdan, tuğladan, kerpiçten, ağaçtan yapılmış) ve kıyafetler yok muydu? Bunlara, çeşitliliği günümüzde bizlere saçma sapan gelen ölçü ve tartı birimlerini ekleyelim: Lavoisier'ye göre (1787) yalnızca küçük "Péronne idari bölgesinde *perche* sayısı ve *perche* büyüklüğü açısından birbirlerinden farklı 17 çeşit *arpens* vardı."[6]

---

[1] René Musset, "La géographie de l'histoire," *Histoire de France* içinde, yay. haz. Marcel Reinhard, 1954, I, s. 36.

Pierre Gascar, *La France*, 1971, s. 11.

Jean-Robert Pitte, *Histoire du paysage français*, 1983, I, s. 14.

A.g.e., s. 13.

Hervé Le Bras, Emmanuel Todd, *L'Invention de la France*, 1981, s. 7.

Ulusal Arşivler (U.A.), F^{10} 1c.

Ölçü birimlerinin bu ipe sapa gelmez çeşitliliği idari birimlerin karabasanıydı. 1684'te Poitou krallık denetçisine şarap fıçılarına tek bir standart sığa verilebilir mi diye sorulduğunda hemen, adları ve sığaları bir yerleşim yerinden diğerine değişen ve aynı anda kullanılan, üstelik Poitou pazarlarında kullanılan Berry, Limousin, Bordeaux bölgeleri fıçılarını hesaba katmadan, şaşırtıcı miktarda "fıçı"dan söz edip saçma bir fikir diye yanıt verir. Tek bir ölçü birimi dayatmak çemberi kareleştirmeye çalışmak gibi sonuçsuz bir çaba olurdu.[7]

Ama bir bölgenin pazarlarındaki sıradan bir tahıl fiyatları çizelgesi için her kent ve kasabada buğday, arpa ya da yulafın hangi ölçü birimlerinde satıldığını belirtip onları karşılaştırılabilir tek birim olan "*marc* ağırlığına çevirmeyi" gerektiren bir sistemin karmaşıklığını düşünelim. Matbu formlar üzerinde ayda iki kez düzenlenen bu "tahıl fiyatları listeleri"nin bazıları arşivlerde muhafaza edilmektedir.

Aynı şekilde, kıyafetler de kısa mesafeler içinde farklılık gösteriyordu: Örneğin Brötonlar Cornouaille'da kırmızı, Léon'da mavi, Trégor'da mor renklere bürünüyorlardı.[8] Morvan dağlık bölgesinin bir yüzyıl önce, 1878'deki "dokunulamaz" kıyafeti gözlerimizin önündedir: "Genç ya da yaşlı bütün kadınlar geniş çizgili yün kumaştan giysiler içinde; hepsinin bacaklarında beyaz yün çoraplar, ayaklarında tahta pabuçlar var..., [omuzları] kare biçiminde bir koyun postuyla örtülü ve hepsinin başında, arkasında geniş bir topuzun rahatça yerleştiği pike kumaştan geniş ve kalın bir başlık var."[9]

Bir yerden diğerine değişiklik gösteren evler de çeşitli yerel geleneklere uygun biçimde inşa ediliyordu: Jura bölgesinde vaktiyle ve halen de söylendiği gibi "her dağın kendi *binası* vardı"[10] –kendi ev biçimi diye anlayın.

Bütün bunlar elbette değişmiştir ya da günümüzde değişmektedir, farklılıklar azalmış ama hiç de ortadan kalkmamıştır. Monsenyör Lustiger (eski Orléans Piskoposu, günümüzde Paris Başpiskoposu) "Orléans Piskoposluğundan (yani Loiret ili) söz ettiğim zaman Gâtine yöresi insanları bana 'biz Orléanslı değiliz' diyorlardı"[11] diye anlatmaktadır.

---

7 U.A., G^7 449, Poitiers, 23 Kasım 1684.

8 Alain Croix, *La Bretagne aux XVIe et XVIIe siècles*, I, 1981, s. 33.

9 E. Bogros, *A travers le Morvan*, 1878, s. 108.

10 G. Duhem, "Un petit village du Haut-Jura, Lamoura," *A travers les villes du Jura* içinde, 1963, s. 541.

11 Mgr Lustiger, *Paris-Match*, 24 Nisan 1981, s. 9.

Lucien Febvre sık sık –arkasından biz de söylemeliyiz– "Fransa'nın adı çeşitlilik olsun" diyordu.[12] Daha ruhsuz bir ifade olmasına rağmen Fransa çeşitliliktir demeyi yeğlerim çünkü bu sadece bir görünüş, bir adlandırma değil, somut gerçeklik, heterojenin, asla tamamen benzer olmayanın, başka yerde tamamen görülmemiş olanın, çoğulun zaferidir. İngiltere, Almanya, İtalya ya da İspanya biraz yakından incelendiğinde, onlar da çeşitlilik olarak adlandırılır, ama aynı cömertlikte ya da aynı ısrarla değil. 1900 Fransa'sını inceleyen şu yabancı tarihçi, Eugen Weber, onun, parmaklarının arasında, pişmanlık duymadan birbirlerinden uzaklaşmaya ve birbirlerini tanımazlıktan gelmeye hazır birçok tikel Fransa'ya ufalandığının farkına varmıştır.[13]

Tüm bu ayrıkotu gibi uzun ömürlü karşıtlıkların –onları öncelemiş olan paternalist, ihtiyatlı ama kendisi de merkeziyetçi olan monarşiden ayrı olarak– bugün arkasında neredeyse iki yüzyıllık ömrü olan (ve ne yüzyıllar!) Jakobenlerin "*bir* ve bölünmez" Fransa'sı tarafından yok edildiğini ya da en azından yumuşatıldığını önsel olarak düşünebilirdik.[14] Dahası, taşımacılığın hız kazanması, Fransız dilinin (fatih Île-de-France'ta konuşulan dil) 1000 yılından itibaren yayılması ve egemenliği, XIX. yüzyılın sanayi patlaması, 1945-1975 yıllarının –"Otuz Görkemli Yıl"–[15] görülmemiş ve çok büyük refahı ile böylesine büyük güçlerin her şeyi tekbiçimleştirmese bile en azından yüzlerce, binlerce renkli küçük parçadan oluşan mozaiği tek renkli bir boya tabakasıyla örttüğünü düşünmek mantığa uygun gelecektir. Oysa hiç de böyle olmamıştır. Hervé Le Bras ve Emmanuel Todd 1981'de, haklı olarak, "Sanayi toplumunun Fransa'nın çeşitliliğini yok etmediğini" öne sürdüler: "Ailelerin yapısından intihara, evlilik dışı çocuk sayısının sıklığından boşanmanın sıklığına, ortalama evlilik yaşından alkolizmin etkisine," hatta akıl bozukluğunun yarattığı yıkımlara "kadar giden yüzlerce *göstergenin* harita üzerinde analizi [iki yazarımızın ustalıkla giriştiği] bunu kanıtlamaktadır."[16] Başka *göstergeler*, hatta sıradan günlük gözlemler aynı sonuca götürmektedir: Çoğul tekili bastırmakta, yutmaktadır. Yves Florenne, şakayla

---

[12] L. Febvre, a.g.m.

[13] E. Weber, *a.g e.*, *passim* ve s. 689 vd.

[14] 21 Eylül 1792 kararnamesinde tek ve bölünmez Cumhuriyet söz konusudur, birazcık aşırıya kaçarak tek ve bölünmez Fransa'dan söz edilebilir.
Jean Fourastié, *Les Trente Glorieuses ou la Révolution invisible de 1946 à 1975*, 1979.
H. Le Bras, E. Todd, *a.g.e.*, s. 7.

karışık, Fransa'nın "bir ve bölünebilir" olduğu sonucuna varır.[17] Giono, köylü karakterlerini sadece tek vücut oldukları "alışılmış ve her biri benzersiz manzaralarıyla çevrili oldukları zaman" betimleyebildiğini öne sürdüğü zaman ona gözlerimiz kapalı inanalım. Gerek yüksek Provence Alplerinde gerek Camargue'ın düzlüklerinde olsun, tüm bu insanlar "Yaşamlarını (aynı zamanda da aşklarını) ağaçlar, yaban arıları, kumlar, sığırlar, koyunlar, atlar ile düzenlemektedir."[18] Öyleyse, Fransız toplumlarının çok yakın bir gelecekte Stendhal'in daha 1838'de "Fransa'da tüm farklı tonlar süratle yok oluyor. Belki de elli yıl içinde ne Provencelılar ne de Provence dili olacak"[19] diye öne sürdüğü gibi tekbiçimleşeceğini öngörenlerin yanıldıkları doğru değil midir? Stendhal bu kez yanılıyordu.

Ama coğrafyacılar, tarihçiler, ekonomistler, toplumbilimciler, deneme yazarları, antropologlar, siyaset bilimciler Fransız çeşitliliği konusunda aynı fikirde olsalar da hatta bu çeşitlilikten bir çeşit zevk ve coşkuyla söz etseler de bu saygı gösterisinden sonra hemen arkalarını dönüp artık sadece Fransa'nın birliğiyle ilgilenmektedirler. Söz konusu olan sanki bakışı tali ya da önemsiz olandan kaçırıp asli olana yöneltmekmiş gibi: İlgi odağı çeşitlilik değil ama birlik, gerçek olan değil ama arzu edilen, Paris'e muhalif ya da yabancı güçler değil ama doğru ulusal çizgisine indirgenmiş Fransa tarihidir. İki genç tarihçi şakayla karışık şunu yazmaktadır: "Ülkemiz çeşitliliğiyle ün salmıştır. Fransa'da manzaraların, düşünce biçimlerinin, etnik grupların, ev çatılarının ve peynirlerin olağanüstü bir çeşitlilik sergilediği herkes tarafından bilinmektedir"[20] –liste eksiksiz olmasa da bu iyi bir başlangıçtır. Ama bu çeşitlilikten söz edilir edilmez konu kapatılır ve bize anlatılan Fransa tarihi yeniden her zamanki rayları üzerinde yol alır. Hatta bir deneme yazarı Fransa'ya, "şu bir ve bölünmez vatana, çeşitli ve pırıltılı (*sic*) olduğu için" selam durmaktadır: "[Fransa] yüzyıllardan beri karşıt öğeleri kendisine çekmiştir ve mucizesi odur ki onları bir bütün içerisinde eritmeyi başarmıştır ve bu öğeler özgünlüklerini korumaktadır."[21] Birlik olmayı isteyen ve bunu başarmış olan vatanı yadsımıyorum. Ama bu birliğe direnen öğeler ve aktörler sadece herhangi bir ülkedeki gibi bir çeşit *melting pot* olarak he-

---

[17] Yves Florenne, *Le Monde*, 9 Nisan 1981.

[18] Jean Giono, *Ennemonde at autres caractères*, 1968, s. 8.

[19] Henry Debraye, *Avec Stendhal sur les bords du Rhône*, 1944, s. 86.

[20] Pierre Aumoine, Charles Dangeau, *La France a cent ans Sommes-nous nés en 1865?*, 1965, s. 297.
Henri Spade, *Et pourquoi pas la patrie?*, 1974, s. 107.

saba katılan yabancı göçmenler değildir: Direniş aynı zamanda ve özellikle ezelden beri bir arada tutulması gerekli olmuş çeşitli Fransalardan gelmiştir. "Bir bütün içerisinde eritmek?" Bunu söylemek kuşkusuz çok ileri gitmektir.

Her ne olursa olsun, çoğulla tekilin bu karşıtlığında birinci terimi es geçmek imkânsızdır. Çeşitliliği önemsemediğimiz sürece, ulusal geçmişimizin sorunlarının sorununu, altında yatan parçalanmayı, karşıtlıkları, gerginlikleri, yanlış anlamaları ya da tamamlayıcı uzlaşmaları –bunlar da vardır– ama aynı zamanda da çekişmeleri, sönmeyen kinleri, laf dokundurmaları asla kavrayamayız. Evde her zaman yangın çıkabiliyordu: Hatta tarihçi Marc Ferro serinkanlı bir şekilde Fransa'nın *gerçek* yeteneğinin iç savaş olduğunu öne sürmektedir.

Eyaletler: Bölgelerle "Ülkelerin" Bir Araya Gelmesi

Bununla birlikte hangi Fransız, her yirmi, otuz, kırk kilometrede bir çehre, yaşam tarzı, doğa, yerleşim tipi, renk değiştiren, heterojen ve sürprizlerle dolu bir Fransa'nın görünümünden keyif almayabilir? Üstelik her birimiz yerel yönetimlerin belirli bir bölümüne bağlıyız: Sadece gönlümüzün tüm diğerlerine yeğlediği bir eyaletten değil, aynı zamanda da bu eyaletin belirli bir bölgesindeniz. Bu bölge, en azından kimliğimizin bir parçasıdır. Öyleyse, böyle bir aidiyet bağından yoksun olup sadece Paris'in anonimliğine bağlı olanlara hayıflanmak mı gerekir? Bu kesin değildir. Sadece bir zamanların Paris'inin, mahalleleri ve varoşlarıyla, onlardan günümüze bazı şeylerin kaldığı köy ve kasabaların karışımı olduğu için değil ama aynı zamanda da sınıf bölünmelerinin içerisinde işçilere, aydınlara ya da burjuvalara özgü geleneklere sahip olduğu için. Daniel Roche *Paris Halkı* başlığını verdiği bir kitapta "Ben beş kuşaktan bu yana Parisliyim"[22] diye yazdığında bu hiç kuşkusuz herhangi bir taşra soyağacıyla eş değerdedir.

Bu özgünlükler nüfusumuzun büyük çoğunluğuna sızmakta ve daha önce de söylediğim gibi sürüp gitmektedir. Her topluluk için hayati olan ufacık komşu yurtla karışmamak, *öteki* kalmaktır. Bu günümüz coğrafyasının hâlâ gözler önüne serdiği şaşırtıcı bir olgudur: Çünkü her yere dev adımlarla yerleşen gelişme bir "ülke"yi bir diğerinden, komşusundan daha fazla değişikliğe uğratmış ya da onu özel bir biçimde değiştirerek

[22] Daniel Roche, *Le Peuple de Paris*, 1981, s. 6.

ŞEKİL 1: BİR EYALET VE "ÜLKELERİ:" XVIII. YÜZYILDA SAVOIE

Her eyalet birçoğunun günümüze kadar ayakta kaldığı oldukça sağlam temellere dayanan birimlere bölünüyordu.Kaynak: Paul GUICHONNET, *Histoire de la Savoie.* Harita: F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme,* III, s. 242.

sonu bölünmeye varan yeni bir farklılık yaratmıştır. Sonunda, en uzak geçmişimizden itibaren fark edilebilir olan parçalara ayrılma sürüp gitmiştir. Diğerlerinden daha iyi tanıdığım bazı "ülkeler"i gezdiğim ya da yeniden gezdiğim zaman –Meuse ilindeki Ornois, Savoie ilindeki Faucigny, Roussillon bölgesindeki Vallespir, Wissembourg ile Kutsal Haguenau Ormanı (*Heiliger Forst*) arasındaki çaylarının kum üzerinde sessizce aktığı Alsace'ın kuzeyi ve doğuya doğru Ren Irmağının görkemli ağzı gibi– gözümün önünde geçmiş üzerine eşsiz bir tanıklık olduğu hissine kapılıyorum. Çünkü gözümün önündeki manzara, açık bir şekilde, tüm faaliyetlerin birbirine kavuştuğu, çevresini rahatça dolanıp hemen hemen her şeyi görmem, her şeyi anlamam için ufkun oldukça yakın olduğu, zorunlu olarak *global* mevcut bir yaşama işaret etmektedir. Ve manzara aynı zamanda kendi dışındakini de göstermekte, önceki çağların durumlarını ele vermekte, eski dengeleri yeniden oluşturmaya yardım etmekte, bizden önce gelmiş ve "hemen hemen" aynı şeyleri görmüş gezginlerin (ünlü olsun olmasın) yorumlarına anlam yüklemektedir –ama bizleri geçmişteki yaşamın içine yeniden daldıran, bu "hemen hemen," bu genellikle küçücük farklardır.

Dolayısıyla Fransa'nın her "samimi" tarihinin, yerel renkleri canlı, alacalı bir Fransa ile başlaması gerekir. Bu altta yatan "çoğul" Fransa, kendisine hükmeden, kendisini bastıran, özgünlüklerini bulanıklaştırmak için uğraşan ve aynı zamanda da geleneksel tarihin ilgisini ve lütuflarını tekeline alan *tekil* Fransa'ya aralıksız olarak karşı çıkmıştır. Aynı

şekilde, bir Fransa değil birçok Fransa olduğu gibi bir Brötonya değil birçok Brötonya; bir Provence değil, Giono'nun haykırarak söylediği gibi birçok Provence; bir Burgonya değil Burgonyalar, Lorraineler, Franche-Comptéler, Alsacelar vb. vardır.

Franche-Comté'yi oldukça iyi tanıdığımı sanıyorum. Onu, ilk kez 1926'da, coğrafyacı olan birinin bugün aramızda olmadığı[23] üç alay arkadaşımla birlikte, yürüyerek ve bisikletle gezdim. Besançon'un gerisindeki Valdahon ordugâhından yola çıkmıştık. Uzun gezimizin başlıca etapları şunlardı: Granvellelerin yurdu Ornans'tan başlayan olağanüstü güzellikteki Loue Vadisine tırmanış; sonra Valserine ve o sırada Rhône Irmağının mucizevi "kaybolma"sının göründüğü Bellegarde'a kadar uzun Nantua kanyonunun içinden geçiş; ardından Alsace kadar güzel olduğunu düşündüğümüz –büyük iltifat– hayranlık verici Gex ülkesi arasından uzun bir yol alış; en sonunda da Faucille Geçidine ağır adımlarla çıkış ve ödül olarak ufukta görünen Cenevre.

Daha sonra, aşağı yukarı her yıl, Arbois'da olduğu kadar Château-Chalon'da; Pontarlier'de, Saint-Claude'da ya da Saint-Amour'da olduğu kadar Rousses'da; Saint-Point Gölünde olduğu kadar küçücük Sylans Gölünde... her seferinde coşku ve heyecanla kavuştuğum Jura'yı her yönde dolaştım. Hatta Jura'yı sadece belli belirsiz bir mavinin ısrarla koyu bir parlak yeşile karıştığı çayır otlarından tanıyabileceğimi sanıyorum. Oysa yakınlardaki Alp Dağları çayırlarının yeşil renkleri geniş bir sarı renk yelpazesiyle yumuşatılmıştır... Kuşkusuz coğrafyacıların eseri olan batıda Saône Ovası ile Jura Masadağı, doğuda ormanlı yamaçları ve çayırlı boğazlarıyla kıvrımlı Jura Dağları –Ain Vadisinin görkemini kafanızda canlandırın– arasındaki arazilerin, iklimlerin, ürünlerin, yerleşimlerin çok büyük çeşitliliği oradaki "ülkeleri" bir bir içlerine yerleştirmemiz gereken çerçeveleri sunar. Örneğin Yukarı-Doubs ve yüksek Ain Vadisindeki Romey, Mijoux, Mièges küçük çöküntü vadileri. Her biri diğerlerinden farklı ama birbirlerini tamamlayan, bazen de iyi kötü birlikte yaşamak zorunda kalan küçücük "ülkeler."[24]

Tek ve bölünemez bir Provence da yoktur. Provence iklimiyle, mavi gökyüzüyle, kuraklığa uyumlu ağaç ve bitkileriyle, insan barınmayan geniş *herm*leriyle benzersiz yani "tek" olsa da –herkesin malumu– Akdeniz, Rhône Vadisi ve alanının yarısından fazlasını kaplayan ve kuzeye doğru uzaklara uzanan Alplerin kocaman kitlesi arasında en az iki parçaya bölünür.

---

[23] Perpignan Lisesi öğretmeni André Marez, 1978'de vefat etti.
Lucien Febvre, *Philippe II et la Franche-Comté*, 1970, s. 29.

ŞEKİL 2: GASKONYA, KARMAŞIK BİR EYALET

"Ülkelerin" kökenini aynı anda coğrafî, tarihi, etnik ve toponimik açılardan açıklamaya yönelik bir örnek. Harita Pierre Bonnaud'dan alınmıştır: Terres *et langages*, II, s. 364.

1. Pirene Dağlarının etekleri.
2. Landes bölgesi çam ormanlarının sınırı.
3. Fransa İspanya sınırı.
4. Gaskonca'nın İspanya sınırı ya da Garonne Irmağı güzergâhıyla örtüşmediği yerlerdeki sınırı.
5. -os ve -ein ile biten yer adlarının başlıca dağılım alanları.
6. -ac ve -an ile sona eren yer adlarının yoğun yayılmasının sınırı.
7. Erken Orta Çağ'da müstahkem kentlerin (*bastide*), şatoların civarında kurulan köylerin (*castelnaus*) ve diğer feodal yerleşim birimlerinin yaygın olduğu alanın sınırı.
8. Köy ve kasaba ağıyla bütünleşmiş *bastide, castelnaus* ve benzeri yerleşim birimleri.
9. Fransız ulusal sistemi çerçevesinde gelişmiş kentler, kasabalar ve çeşitli merkezler (sanayi birimleri, turistik merkezler...).
10. Gaskonya "ülkelerinin" kısaltılmış adları:

AG: Aganagues	BN: Bas,e Navarre	FZ: Fezensac	MS: Marensin	SE: Serounes
AL: Albret	BR: Bruilhois	GA: Gaure:	NE: Nebouzan	SO: Soule
AR: Armagnac	BU: Pays de Buch	LA Labourd	OS: Ossau Vadisi	TE: Tenareze
AS: Astarac	CH: Chalosse	LV: Lavedan	PA: Pays d'Aspe	TU: Tursan
AU: Aure Vadisi	CO: Comminges	MA: Magnoac	PE: Pedagues	VA: Aspe Vadisi
BA: Bazadais	COU: Couserans	ME: Medoc	RA: Razes	VAR: Val d'Aran
BI: Bigorre	FG: Fezensaguet	MM: Marenne	LO: Lomagne	VB: Vicq Bilh
		MR: Marsan		VO: Volvestre

Otuz yedi Gaskonya "ülke"sinin dökümünü yapan bu karmaşık haritanın ilginçliği (ayrıntılı bilgiler için bkz. P. BONNAUD'nun kitabı) bizzat karmaşıklığından kaynaklanmaktadır zira coğrafî bölünmelerin (aralarındaki ulaşımın zayıf olduğu derin vadilerle bölünmüş dağ; bölgenin iç kısımlarından deniz kıyısına kadar uzanan geniş fundalık alan; Akitanya ovaları) yanı sıra tarihin izlerini taşıyan etnik ve dilsel bölünmeleri de açıklamak istemektedir. Bonnaud'ya göre "son derece bireyselleşmiş Akitanya etnik alt katmanı" Galyalıların sızmalarından, Romalıların bölgedeki köprübaşlarından ve İber Yarımadası'ndan gelen göçmen dalgalarından tutun da Orta Çağ'da Toulouse kaynaklı "feodal toplumu özümsetme" çabalarına ve nihayet çok daha yakın bir zamanda "Fransız sisteminin ekonomik kuşatmasına" kadar bir dizi "kuzey ve doğudan gelen baskıya" maruz kalmıştır. Gaskonya "ülkeleri" tarihlerinin derinliklerinden gelen unsurlar kadar "iç nedenlere bağlı parçalanmalarla dış müdahalelerin sonucu olan parçalanmaların içinden çıkılmaz bir karışımının" da etkisi altındadır.

İç Provence hep aynı değişmez öğelerden oluşur: Kireçli kaya setleri ve platolar (masif ve sert bir kireç taşı), henüz tam aşınmamış eski kaya platformları, genelde dar ova ve vadiler, Eski Estérel ve Maures çifte masifi etrafında çökmekte olan gibi çöküntü alanları. Ama bu coğrafi öğeler, manzarayı durmadan keyfine göre yeniden oluşturan engebeli bir rölyef tarafından altüst edilmektedir. Özet olarak Provence çok kabaca, bir yanda zengin kaynaklardan yoksun dağlık bölgeler, öte yanda ekin tarlalarının kendiliğinden sığındığı ovalar, ova uçları, havzalar, ırmak kıyılarından oluşur.

Dağlık bölge, çok eski meşe ve çam ormanları, maki ve seyrek meşe ve çalılarla kaplı alanların (garig) yanı sıra "Sırası gelip kendisi de harap olduğunda yerini sütleğenlerin sorguçlarıyla çiriş otlarının saplarının son buğdaygilleri gizlediği cılız bir fundalığa bırakan,"[25] eskiden ya da günümüzde insanların toprağı işlemesiyle bozulmuş garigden oluşur. Bununla birlikte, bu dağlık bölge birbirlerini izleyen tahribatların kanıtladığı üzere eski Provence ekonomisinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bir coğrafyacı 1938 gibi geç bir tarihte şunları yazıyordu: "Sainte-Victoire dağ zincirinin kuzeyindeki Sambuc'un yeşil ve beyaz meşe korulukları her ilkbaharda canlanır; girişimciler için çalışan işçi ekipleri bu ıssız yerlere postu serer. Her birinin iyi tanımlanmış bir görevi vardır: Oduncular ağaçları keser, kireç ocağı işçileri fırıncıların fırınlarıyla kireç ocaklarına ayrılan yapraklı dalları toplar, kadınlar kabuklarını soymak için dalları tokaçlar, kömürcüler bu kabuksuz dalları parçalara ayırır, araba sürücüleri topladıkları kabukları Jonques ya da Peyrolles'daki meşe kabuğu öğüten değirmenlere taşır."[26] Günümüzde tamamen yok olma eşiğindeki bu eski işletme Pierre Gourou'nun Provence'ın tepelere tünemiş köyleri hakkındaki alışılmadık açıklamasını desteklemektedir: Bu köyler hep öne sürüldüğü gibi doruklarda yerleşmek yerine aşağının ekilmiş arazileriyle yukarının ormanlık bölgelerinin arasında yarı yolda olmayı seçmemişler miydi?[27] Ormanlar artık işletilmediği için köylüler günümüzde evlerini yamacın aşağısına inşa etmektedir: Köy "aşağı kaymaktadır." Kimi başka köy ise yüksek yamaçlarda keyfi yerinde olan üzüm bağları ile aşağı vadinin tahılları arasında tüneyecektir.[28]

---

[25] Ernest Benevent, "La vieille économie provençale," *Revue de géographie alpine*, 1938, s. 533.

[26] *A.g.e.*, s. 535.
Pierre Gourou, 27 Haziran 1978 tarihli mektup.

[28] J. Chapelot, R. Fossier, *Le Village et la maison au Moyen Age*, 1980, s. 161. Pélissane köyünden söz edilmektedir (Bouches-du Rhône).

Provence'ın eski ekonomisi tüm Akdeniz kıyısı gibi buğday, çalı bitkileri (zeytin, badem, üzüm asması...), başta koyun olmak üzere küçükbaş hayvan yetiştiriciliği üçlüsüne dayalıydı. Çalı bitkileri ince, taşlı ve kuru bir toprakla yetinmekte; bahar yağmurları buğdayın işini kolaylaştırmakta; güz yağmurları "küçükbaş hayvanların otlak bulabileceği"[29] garigler ve fundalıklarda buğdaygillerin bitmesine yardımcı olmaktaydı. Kısacası, her bölge, Provence'ın eski bölümlenmesi bunu gerektirdiği için, iyi kötü kendi içinde yaşamayı başarıyordu.

Ama, XVIII. yüzyılda bölümlenmenin önündeki engeller giderek ortadan kalkmaya başlayınca, Provence'ın çeşitli "ülkeleri" birbiri ardına tek bir başat faaliyete itildi: Ya Arc Havzasında olduğu gibi buğday, ya Arles bölgesinde olduğu gibi hayvancılık ya da Cassis'ten Toulon'a kadar yayılan bağcılık.

Örneğin Provence Alplerinin yüksek vadilerindeki Laragne civarına, Lure'daki Ventoux Tepesi ile Sisteron arasında uzanan ve Jean Giono'nun bağrına bastığı, övgüler düzdüğü ve her köşesini dolaştığı şu tuhaf "ülkeye" gidelim. Yeni zamanların işareti uzmanlaşma burada da devreye girmiş durumda. Giono şunları yazmaktadır: "Bu köylülerin sabanı daha sık kullanmayışına şaşırabiliriz, bunun nedeni bu köylülerin çoban olmasıdır. Bu aynı zamanda onları mekanik gelişmelerin dışında (ve üstünde) tutmaktadır. Koyun gütme makinası henüz icat edilmedi... Sadece ailenin ya da bireyin yaşaması için vazgeçilmez olan buğday, arpa, patates ve sebzeler için gerekli toprak ekildiği için bunca köylü bekâr kalmakta ve yalnız yaşamaktadır: Bu yüzden o kadar aza gereksinimleri vardır ki toprağı yılda en çok bir ay eşelerler."[30] Koyun yetiştiriciliği ilkel bir yörenin dış dünyaya çok belirgin bir açılmasıdır.

Tek bir Normandiya da yoktur, en az iki tane vardır: Rouen ve denize bakan Yukarı-Normandiya ile Caen ve bereketli kırsal bölgelerine dönük Aşağı-Normandiya. Ayrıca "Auge yöresinin bitek çayırları, Orne ile Virois'nın çitlerle çevrili tarla ve otlakları, Cotentin'in fundalıkları, Seine Irmağı mendereslerinin ormanları, Caux ile Vexin'in buğday tarlaları arasında çok belirgin tezatlar vardır."[31] Bunu Frédéric Gaussin, Armand Frémont'un çok güzel kitabı *Normandiya Köylüleri* (1981) hakkında değerlendirme yaparken söylemektedir. Yukarıda sayılanların dışında aklı-

---

[29] E. Benevent, *a.g.e.*, s. 542.

[30] J. Giono, *Ennemonde, a.g.e.*, s. 14.
Frédéric Gaussen'in Armand Frémont'un *Paysans de Normandie* adlı kitabı üzerine yorumları, *Le Monde*, 4 Ekim 1981.

mıza en az bir düzine yer adı daha gelmektedir: Petit Caux, Bray "ülkesi," Le Beauvaisis, Madrie, Le Neubourg, Le Roumois, L'Ouche, Le Bessin, Le Houlme, Le Séois, Alençon kırsalı, Falaise kırsalı, Le Hiémois, Passais, Caen Ovası, Avranchin, Le Bauptois, Le Corlois... Fréderic Gaussin, mükemmel bir biçimde, "Her [Normandiya] "ülke"si bir insan tipi ile bir yaşam tarzı doğurur. Her "ülke" kendi tarihini dayatır"[32] demektedir. Aslında bu gözlem kolayca tersine çevrilebilir: Çünkü her tarih bir insan tipi, bir manzara yaratır, bir "ülke"nin sürekliliğini sağlar. Günümüzün çılgınca kentleşmesinin bu eski farklılıkların bir kısmını bulanıklaştırdığı doğrudur ama bu çoğu zaman sadece yüzeysel bir ciladır.

Eyaletlerimizin her birini oluşturan "ülkeler"i saymak isteseydik, Champagne, kuşkusuz Gaskonya'nın (bkz. Şekil 2) ardından sıralamada ikinci olurdu. Champagne, birbirlerine az çok yakın, toplamda otuzdan az olmayan "ülke"nin oluşturduğu bir polip öbeğidir. Hervé Philipetti'nin yazdığı gibi, aralarından "Bazıları hâlâ, herkes tarafından tanınan bir adı ve sınırları korumuşsa da (Le Porcien, Le Perthois, Le Rémois ya da Le Bassigny gibi) diğerleri artık canlı ve özgün varlıklar olarak algılanmamaktadır. Kim hâlâ L'Arcesais, Le Briennois ya da L'Atennois'dan [ve Le Provinais'den ya da Le Vallage'dan] söz etmektedir."[33] Öyleyse, terkedilmiş köyler olduğu gibi, geç kalmadan dikkatli bir saha araştırmasıyla mekânlarını ve gövdelerini arayıp bulmak gereken terkedilmiş "ülkeler" de olabilir mi?

Ama, en küçük bölgesel birimler de daha da küçük parçalara bölünmüyor mu? Pau seli (Le gave de Pau) diye adlandırılan akarsuyun dağlık havzası –Le Lavedan– Pireneler ile Pirenelerin eteğindeki yedi farklı "ülke"yi kapsamaktadır: Barèges Vadisi, Cauterets Vadisi, Le Val d'Azun, L'Estrème de Salles, Batsurguère Vadisi, Le Davantaygue, Castelloubon.[34]

Dolayısıyla eski taşra mekânlarımızın tutarlığından şüphesi olmayan aceleci yazarların hemen ardından gitmeyelim. Örneğin Henri Focillon, Roman sanatı dönemini aklından geçirirken "Bir buçuk yüzyıllık tarih boyunca üçlü ve *tek* Burgonya"dan söz etmektedir.[35] "Üçlü" savı Burgonya'daki Romanesk üsluptaki kiliseler nedeniyle öne sürülebilir ama coğrafyası ve tarihi karşısında yanlıştır. Burgonya, Henri Vincenot[36]

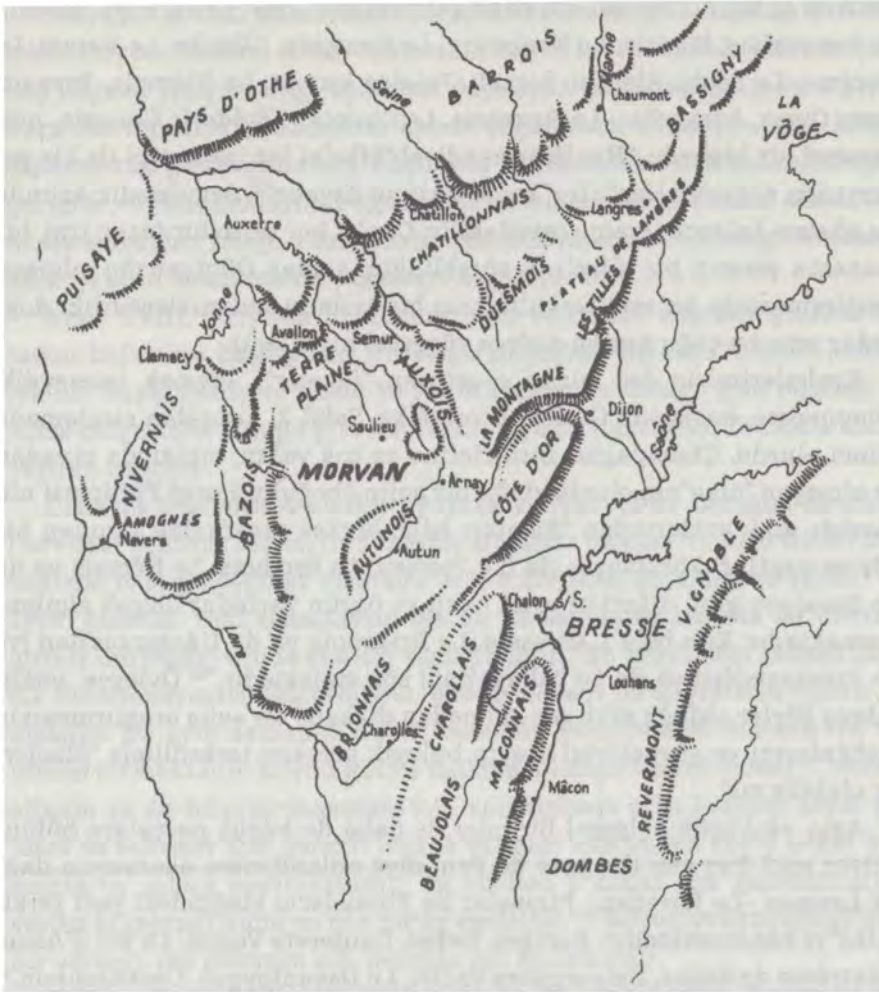
[32] Frédéric Gaussen, aynı makale.

[33] Hervé Filipetti, *Maisons paysannes de l'ancienne France*, 1979, s. 79.

[34] M. Berthe, *a.g.e.*, s. 43.

[35] Aktaran Pierre Francastel, *Humanisme roman*, 1942, s. 26.

[36] Bu "ülkeler" Henri Vincennot tarafından özenle betimlenmiştir, *La Vie quotidienne des paysans bourgignons au temps de Lamartine*, 1976.

ŞEKİL 3: BURGONYA'NIN "ÜLKELERİ"
Harita: Jacques Bertin

tarafından esinlenen krokinin (şekil 3) gösterdiği gibi, sayısız tikel "ülke"ye ayrılır. Burgonya'nın "birliği"nden sadece Fransa'nın birliğinden söz edilebileceği anlamda söz edilebilir. Biri gibi diğeri de tekilin tepede, çoğulun tabanda olduğu birçok düzeye göre yaşamaktadır. André Siegfried'in inatla ve sürekli olarak öğrencilerine "İngiltere'nin bir ada olduğunu unutmayın" demesi gibi "Fransa'nın çeşitlilik olduğunu unutmayın" diye ısrarla tekrarlamanın yararlı ve çok önemli olduğuna inanıyorum.

Yola Çıkmak ve Bu Çeşitliliğin Dökümünü Kendi Gözlerimizle Yapmak

Ancak Fransız çeşitliliğinden kuramsal olarak söz etmek hiçbir işe yaramaz, onu gözlerimizle adamakıllı görmek, renklerinden, kokularından büyük bir zevk almak, ona ellerimizle dokunmak, hatta onu otantik bir kır lokantasında yiyip içmek gerekir. Bir an Roland Barthes[37] gibi konuşursak, Michelet'nin iştahla midesine indirdiği yalnız Fransa'nın tarihi değil, aynı zamanda da bizzat Fransa'dır: Onu baştan aşağı gezip ondan beslenmeyi sürdürmüştür. Lucien Febvre de aynı sınırsız tutkuya sahipti. Bu tutkuyu kendi tarzımda paylaşıyorum.

Günümüzde otomobil –atmosferin yüksekliklerinde ortadan kaybolmaya başladığından bu yana uçak demeye çekiniyorum– görme özürlü otoyollara kendini çok kaptırmamak koşuluyla, bu tutkuyu kolaylaştırmaktadır. Gerçi, Cenevre'den Faucigny üzerinden Annemasse ve Bonneville'e giden ve sonunda devasa köprü ayaklarının üstünde boşlukta kıvrıla kıvrıla Chamonix ile Mont-Blanc Tüneline ulaşan otoyol gibi olağanüstü güzel otoyollar da vardır. Ama genel kural olarak dünyanın en güzelleri olan küçük tali yolları onlara yeğlemek gerekir. Çok iyi düzenlenmiş bu yollar arazi kıvrımlarını izlemekte ve yer şeklinin dilini konuşmaktadır. Sık sık mola verin. Ve kişisel zevkimi paylaşıyorsanız, öncelikli olarak, kırılma noktalarına yani sınır bölgelerine duyarlı olun. Dikkatinizi ev çatılarının biçim ya da gereç değiştirdiği ana, şu manidar ama çok az önemsenen işaretler olan kuyuların model ve boy pos değiştirdiği ana verin; evleri kem gözden koruyan –ya da korumayan– büyü işaretlerini keşfedin: Alsace'ta çok sayıdadırlar; Lorraine'de rüzgârgülü bir senyör evine ya da bolluk taşan bir eve işaret ederken –doğduğum köyde yalnız bir tane vardı– neden Champagne'da bunca abartılı rüzgârgülünün çatıları donattığını kendinize sorun. Bunlar acaba köylü ve zanaatçı sıradan insanların gecikmiş bir intikamı, mesleğe işaret ederken aynı zamanda toplumsal eşitliği haykırmanın bir biçimi midir? Ama niçin Champagne'da ve de başka yerde niye çok az?

Dolayısıyla öğüdüm farklı olanı, aykırılığı, kırılma noktasını, sınırı bulmaya çalışmaktır. Çünkü "Küçük 'ülkeler' arasındaki sınır kavramı bizler için yabancı ve tamamen yapay gözükse de..., kırlarda yaşayanların kafalarında hâlâ net bir biçimde canlıdır. Çiftçiler, günlük çalışmalarının manzarası içinde bu sınırları büyük bir kesinlikle çizebilir: Küçük

[37] Roland Barthes, *Michelet par lui-même*, 1954, 2. basım 1965.

derenin ötesinde, ormanı geçtikten sonra, bayırın aşağısında başka bir "ülke" başlamaktadır."[38] Bu satırları, Hervé Fillipetti'nin, köy evleri konulu kitabından, bu sınırları ya da daha doğrusu kırsal Fransa'nın günümüz manzarası içinden hâlâ gözlemlendiği bu dış görünüşleri yeniden çizdiği ve evi yerel bir çerçeveye, bir toprağa, bir iklime, el altındaki malzemelere, köyün toplumsal yapısına, üretim türlerine bağladığı, kısacası tüm bir yaşam tarzını yeniden dirilttiği için eski Fransa üzerine okunabilecek en güzel kitaptan –resim ve metin– aldım.

Jura'nın siyah köknar ağaçları, eğimli çayırları ve iki yanı ağaçlarla sıkıca çevrilmiş yollarından ayrılıp batıya doğru ilerlediğiniz zaman birdenbire Bresse'in çimenlerle kaplı, su örtüleri ve ağaç sıralarıyla bölünmüş alçak ve düz "ülke"lerine varıyorsunuz; Jura'nın yüksek taş duvarlı ve ambar kapıları geniş kemerli bodur ve masif evleri yerlerini Bresse çiftliklerinin tuğlasına, yarı ahşap yapılarına, gölgelerinde kızıl uzun sıralar halinde mısır koçanlarının sarktığı, yukarı kıvrık kiremitli damlarına bırakmıştır. Ansızın dünya değiştirdiniz.

Paris'ten Orléans'a gidiyorsunuz. Estampes'ı geçtikten sonra bir zamanlar gemilerin işlediği ve kıyısı boyunca değirmenlerin bulunduğu yeşil Juine Vadisini arkanızda bırakıyorsunuz ve biraz sabredince, geniş ufukları, çırpı ipiyle ekilmişe benzeyen büyük buğday tarlaları ve kiraz pembesi yonca enginlikleriyle Beauce seçiliyor. Burası dünya üzerindeki en güzel plato mudur? Belki, ama kiliselerinin çan kuleleri etrafında kümelenmiş, "duvarlarla çevrili, çekicilikten uzak ve (günümüzde) ıssız"[39] Beauce köyleri, hiç kuşku yok ki Fransa'nın en sevimli köyleri değildir.

Bazen çeyrek saatlik bir araba yolculuğuyla, neredeyse tiyatrodaki antrakt süresi kadar hızlı bir biçimde sahne değişmektedir. Askerlik yapmış her Fransız *Champagne pouilleuse* diye adlandırılan bölgedeki büyük Mailly ordugâhını mutlaka bilir. Yağmurlu günlerde bitki tabakasının örtmediği kireç taşının sütümsü bir çamura dönüştüğü ve her adımın iz bıraktığı bu yerde yürümüş, yerleri çiğnemiştir. Eski asker ayakkabılarımızın çivilerindeki beyazımsı iz hâlâ belleğimde. Bir zamanlar Yukarı-Champagne denilen bu bölgede daha XVIII. yüzyılda, gezginlerin dikkatini "göz alabildiğine uzanan uçsuz bucaksız kırlar," ağaçların yokluğu, neredeyse hiç çeşme olmayışı çekiyordu.[40] Günümüzde bile özellikle Champagne'ın bağlık bölümünden gelindiğinde (batıda Île-de-France

[38] H. Filipetti, *a.g.e.*, s. 10.

[39] J. Gracq, *Lettrines, a.g.e.*, II, s. 35.

[40] Henry de Rouviere, *Voyage du tour de la France*, 1713, s. 11-12.

yalıyarının yamacı) bu "kireç çölü"[41] "afallatıcı" bir görüntü değil midir? Ama bu kireçli Champagne'ın arasından, açıkta akan sulara ya da kuyulara, alüvyonların sürülmesi kolay topraklarına ve *savart* denen kireçli plato otlaklarına bağımlı köylerin ahşap ya da toprak levha kaplı hüzünlü evlerinin tekdüze uzun bir sıra halinde dizildiği, birkaç vadi geçmektedir. Eskiden hayat zordu; ama eski Fransa'da hayat nerede zor değildi ki? Yakacak odun yoktu: Köylüler "ekmek fırınlarını buğday ve çavdar tarlalarından toplanan anızlarla (o zamanlar ekin orakla biçilirdi) yakıyordu; Brie'den ya da *bocage* [tarlalar ve otlakların ağaçtan setlerle, koruluklarla çevrili olduğu arazi tipi –çn] çiftliklerinden yirmi beş otuz çalı çırpı demetini kemer sıkarak alıyorlardı; en yoksullar "kuru yapraklar," yonca kökleri, devedikenleri, karabuğday samanı, şalgam saplarıyla ısınacak duruma düşmüşlerdi... Yaşlılar, soğuktan korunmak için yatsı saatlerini kiler ve ambarlarda geçirdikleri zamanları [hâlâ] hatırlıyordu."[42] Yakın bir geçmişte kulak erimi yöntemiyle satılan, günümüzde ise işlemeye elverişli topraklar oluşturmak için cılız çam ağaçlarından (XIX. ve XX. yüzyıllarda dikilen) temizlenen ve defalarca işlenen *savart*lar gübreler ve traktörler sayesinde üstün nitelikli buğday tarlaları haline gelmektedir.[43]

Ama Champagne her şeyden önce aşırı tezatlar ülkesi olduğu için kirecin tekdüzeliğinden kurtulmak için doğuya doğru birkaç adım atmanız yeterlidir; böylece nemli diye adlandırılan Champagne'a, çayırlarının yeşiliyle, ormanlarıyla, çok sayıda akarsu kıyısıyla, bir türlü kurumayan bataklık örtüleriyle, nemden korunmak için tüm duvarlarını latalarla ya da tuhaf görünümlü ahşap pullarla kaplamadığı zaman çatıdan taşan büyük damlarıyla korunan evleriyle bu adı hak eden *Champagne argileuse'e* (killi Champagne) varıyorsunuz. Ve yolunuza devam ederseniz, kısa bir süre sonra, kompakt, karanlık ve görünüşte dış dünyaya karşı

---

[41] H. Fillipetti, *a.g.e.*, s. 84.
E. Meillet, 1963, s. 157, aktaran Muriel Jean-Bruhnes-Delamarre, *Le Berger dans la France des villages*, 1970, s. 213.
Ardennes ve Champagne Pouilleuse'de dağlık bölgelerdeki ekilmemiş ve nemin azlığı nedeniyle ot bakımından verimsiz topraklara *savart* ya da *savaret* adı verilmektedir. Bu topraklar hemen hemen tamamen koyunların otlamasına ayrılmıştır. *Hollé:* "Bağırarak." Bu ekilmemiş toprakların bazıları "bağırarak" satılıyor ya da kiralanıyordu. Sesin işitilebildiği son uzaklık arazinin sınırı olarak kabul ediliyordu (G. Crouvezıer, *Petit Vocabulaire du langage champenois*, 1975).
Champagne bölgesinin dönüşümü, "Champagne mucizesi" üzerine bkz. Joseph Garnotel, *L'Ascension d'une grande agriculture, –Champagne pouilleuse– Champagne crayeuse*, 1985.

koruyucu bir kalkan oluşturan Argonne Ormanı küçük mezralarıyla karşınızda olacaktır. Sadece görünüşte koruyucu: Günümüzde Fransa'yı savunmak için artık Termopiller yoktur! Ama hâlâ ani değişiklikler peşindeyseniz kuzeye doğru Ardennes'e; ya da güneye doğru Othe Ormanına; ya da Paris'e doğru, daha önce sözünü ettiğim Brie bölgesinin sınırındaki (Île-de-France yalıyarı) hörgüç kayalarla kaplı manzaraları ve kümelenmiş taş evleriyle, ünlü üzüm bağlarına ulaşabilirsiniz.

Daha çarpıcı bir sürpriz için Picardie'nin inanılmaz derecede ıssız (arada bir uzakta bir ağaç) kireçli platolarından yola çıkıp tarihönce-

ŞEKİL 4: FRANSA'DA ÇATI KAPLAMA GEREÇLERİNİN DAĞILIMI
Harita: Jean-Robert Pitte, *Histoire du paysage français*, I.

sinin ilk yerleşimlerinin ayrıcalıklı mekânları olmuş olan vadilere doğru inin: Her yandan fışkıran yeşillik, sıra sıra ağaçlar, durgun sular. Fransa'nın sınırı uzun süre Somme Irmağının bataklık örtülerine dayanmıştı. Bununla birlikte, yetersiz insan ve araç gereç nedeniyle ne de kolay delinen bir sınır! İspanyol 1557'de Coligny'nin sığındığı Saint-Quentin'i alır; 1596'da, ertesi yıl IV. Henri'nin güç de olsa yeniden işgal edeceği, Amiens'i baskınla ele geçirir; 1636'da (savaş bir yıl önce başlamıştı) Corbie'ye girer ve tehlike uyarısı, çizgi halindeki barut döküntüsü gibi, Paris'e kadar iletilir.[44] Bunlar kuşkusuz berbat durumdaki kalelerdi. Bir top ateşi, bir gedik ve hızlı bir saldırı savunmanın hemen hakkından geliyordu; top gülleleri kale meydanının ortasına kadar ulaşıyordu. Aslına bakılırsa bu kaleler sadece birkaç gün dayanabilecek güçte nöbetçi ileri karakollardı. Görevleri alarm zilini çalmaktı.

Geçenlerde, Beaune'dan Vezelay'a Autun üzerinden yolculuk yaptım, ardından da Morvan ulusal parkının içinden acele etmeden geçtim. Beaune etrafındaki tepelerin yamaçları dünyada tanıdığım en güzel biçimde düzenlenmiş üzüm bağlarına sahiptir –diğer zevklere eklenen göz zevki. Nolay'a (eski bir pazar yeri, bir kilise, XVI. yüzyıl evleri) ulaşmadan önce Massif Central'dayız; bağların azaldığı, ağaç sıraları ya da çitlerle bölünmüş büyük çayırlarında Charollais yöresinin çok sayıda bembeyaz sığırının otladığı bu bölgeye sanki başka bir dünyaya girermiş gibi giriyoruz. Kendimizi geçmişte hissediyoruz. Bu izlenim sakin ve güzel eski mahalleriyle Autun'da daha da belirgin. Ama Autun'un kırsal çevresi, Cure Irmağının yatağına inşa edilmiş ve geçmişte suya salınarak taşınan tomrukların Paris'e inişini düzenleyen Settons baraj gölüne yaklaşırken, bir dışa açılma ve refah izlenimi de bırakmakta... Güneşli bir ekim gününde bile Morvan ulusal parkına giriş, yer yer yoğun kozalaklılar taburları tarafından kemirilen ağaçları bol yapraklı kesif ve loş bir orman arasında ilerlemektir. Eylül ayında kızıllaşmış eğreltiotlarının boylu boyunca uzandığı yollarının çoktan ıssızlaştığı bu sessiz ormanlardan yararlanılmıyor olabilir mi? Şaşırtıcı yükseklikelere kadar üst üste yığılmış ağaç kütüklerinin yanında etrafında işçilerin olmadığı çalışmayan durumda bir makinanın dışında bir şey görmedim. Zaman zaman ortaya, açıklıklar, içinde birkaç ekilebilir toprak parçası bulunan küçük vadi yatakları, *ouche*'lar, çıkmakta. Ve bu *ouche*ların her birinde,

[44] Marcel Poète, *Une première manifestation d'union sacrée. Paris devant la menace étrangère en 1636*, 1916.

kuzeye doğru ilerledikçe çatılarındaki kiremidin yerini kayrak taşının aldığı üç dört evlik bir mezra. Ayrıca cılız köyler, birkaç buğday, çavdar, patates tarlası ama özellikle bazıları insan eliyle dikilmiş çalıdan çit sıralarıyla çevrilmiş çayırlar ve yine çayırlar –Atlantik yağmurlarının ıslattığı Batı Fransa'nın sayısız *bocage*'ı gibi gerçek bir *bocage*. Bölgeye hareket getirecek önemli kentler yoktur. Autun ve Avallon gibi bu rolü oynayabilecek olanlar Morvan'ın içine dönük olmaktan çok dışarıya dönüktür. Kuşkusuz pek ayrıcalıklı olmayan bu bölge üzerine mükemmel bir tez yazmış olan Jacqueline Bonnamour, Morvan "lanetlenmiş bir ülke" olabilir mi diye sormaktadır.[45] Elimizde bölge üzerine bu tezden yarım asırdan daha uzun zaman önce yazılmış –o da mükemmel– başka bir tez[46] de olduğu için Morvan'ın iki bilançosuna sahibiz ve bölgenin *son zamanlardaki* nüfus azalmasını izleme olanağımız var: Nüfusunun yarısından fazlasını kaybetmiştir ve günümüzde burada sadece doğanın keyfi yerinde görünmektedir. Vidal de la Blache Morvan'ın yalnızca çevresindeki kalker tanıktepelerden biri olan Vézelay çıkıntısından aşağı bakıldığında doğru dürüst anlaşılabileceğini öne sürüyordu. Morvan, bu taraçadan bakıldığında, gerçekte olmadığı bir dağı andırır (en yüksek noktası 902 metredir). Ama yine de kış sonunda Morvan'ın içinden geçerseniz Vézelay ve Autun'da ağaçlar çiçeklenmeye başlamışken orada kar ya da buzlanma hüküm sürmektedir.

Bir an kural payesi verdiğim "şaşkınlık anı" elbette coğrafi gözlemin yerine geçmez. Ama bu bir çeşit uyarılma, ülke toprağımızın neredeyse-biyolojik çeşitliliğini saplantı derecesinde hissetme biçimidir. Ernest Renan da –ki kuşkusuz coğrafyacı değildir– bu duygudan yakasını sıyıramamıştı. Eylül 1852'de kurak Akdeniz kıyısındaki Sète'i arkasında bırakıp Toulouse ve Garonne Irmağına vardığında şunları yazar: "Kır yeniden yeşeriyor, Provence'ta sel sularından başka bir şey olmayan akarsular yazın susuz iken burada tarlaları dört bir yandan suluyor; zeytin ağaçları gözden kayboluyor; Provence'ta meyve dolu omçalardan başka bir şey olmayan bağlar burada Kuzey Fransa bölgelerimizdeki görünümüne kavuşuyor."[47]

Son iki şaşkınlık anımı belirtmekle yetineceğim. Birincisi geçen yıl Roussillon'da Conflent yöresindeki Têt Vadisine çıkarken: Kilometrelerce

---

[45] Jacqueline Bonnamour, *Le Morvan, la terre et les hommes. Essai de géographie agricole*, 1966, s. 243.

[46] Jacques Levainville, *Le Morvan, étude de géographie humaine*, 1909.

[47] Ernest Renan, *Œuvres complètes*, 1960, IX, s. 1344.

Akdeniz kuraklığından, taşlı gariglerin ortasındaki üzüm bağı evleklerinden sonra yolun bir dönemecinde kendimi birden, çayırları ve sık kitleler halindeki yüksek kozalaklı ağaçlarıyla, bir Yukarı-Savoie manzarası önünde buldum. İkinci şaşkınlık, ama bu seferki sıradan bir okumanın ardından: Jean Giono, Camargue'ın güneyi üzerine, Arles'dan hep otomobille yola çıkmak zorunda kaldığımız için doğru dürüst göremediğimiz, çok hızlı gördüğümüz ya da hiç göremediğimiz vahşi bölümü hakkında şaşkınlık verici birkaç sayfa yazmıştır. Burası böceklerin, dünyanın tüm ülkelerinden gelen kuşların, sürüngenlerin kaynadığı bir dünyadır; her yerde bulunan suların, usandırıcı kumların, boğalar ve atlar gibi yabanıl hayvanların, vahşi ya da vahşi kaldıkları düşünülen insanların ve "kesme şeker parçaları"[48] gibi kübik küçük beyaz evlerin dünyasıdır. İşte bu Camargue, ilgimi yakın zamanlarda ekilmeye başlanmış kavun tarlalarından ya da hızlı bir gerileme içindeki ve pembe telli turna sürülerinin saldırıp zarar verdiği su yeşili çeltik tarlalarından daha çok çekmektedir.

Ama Fransa'nın her bölümünden –ne Brötonya, ne Loire havzası, ne Poitou, ne Guyenne vb.– söz etmemiş olmama rağmen şimdilik burada keselim. Merak etmeyin, onlara da sıra gelecek. Ayrıca okurun büyük bir olasılıkla benimkilerle çakışmayan ama onları tamamlayan kendi izlenimleri, şaşkınlık anları, anıları mutlaka vardır. Sadece sorunun genel verilerini önermek istiyordum. Bunu yeterince yapabildim mi?

[48] J. Giono, *a.g.e.*, s. 127.

II

ÇEŞİTLİLİĞİ ELDEN GELDİĞİNCE AÇIKLAMAK

Geriye çeşitliliği açıklamak kalıyor –büyüklü küçüklü kırılmalar, kopmalar ve bütünün kronik bir biçimde parçalara ayrılması... İşimiz güçtür çünkü açıklamalar ancak ardışık görüş açılarının yardımıyla ortaya çıkmaktadır: Coğrafyanınkiler (tek başına birçok bilimin toplamı), ekonomi biliminkiler, geriye dönük siyaset bilimininkiler, kültürünkiler... Oysa insan bilimleri aynı anda birçok ses perdesi üzerinden konuşsa da her biri gerçeğin en çok belirli bir bölümünü kavramaktadır. Her durumda şu an için sadece bir ilk deneme söz konusu olacaktır: Olsa olsa temel sorunları belirlemek, kolayca anlaşılır olanları için ilk açıklamaları kaba taslak ortaya koymak. Gerçek yanıtlar, eğer onlara ulaşabilirsek, daha sonra bu kitabın bütünü arasından ortaya çıkacaktır.

Avrupa'nın Çeşitliliği, Fransa'nın Çeşitliliği

Fransız mekânı Avrupa coğrafyasının sadece bir parçasıdır. Avrupa onu kuşatmakta, içine yerleşmekte ve orada devam etmektedir. Öyle ki geniş orta ve doğu Avrupa'da, bir yanda kuzey denizleri, diğer yanda güneyde Akdeniz ve Karadeniz kıyıları arasında uzaklığın yardımıyla gerileyen ve gücünü kaybeden karşıtlıklar anakaranın bu iyice daralmış ucuna ulaşır ve çok belirgin bir tezat içinde birbirlerine yaklaşır.

Kadim masiflerin Avrupa'sı böylece Fransa'da Ardenler, Vosges Dağları, Massif Central ve Armorika'nın alçak platolarıyla, yani tam bir platformlar, doruklar, uçsuz bucaksız platolar yelpazesiyle devam etmektedir. Bir zamanlar çok yüksek olan bu masifler binlerce ve binlerce yıllık etkin erozyon tarafından yıpratılarak "dalgalı ovalara" (peneplen), kuramsal olarak yıpranmış, az verimli, değersiz topraklara dönüşmüştür. Daha sonra bu dalgalı ovalar üçüncü jeolojik zaman kıvrılmalarının güçlü karşı-etkisi tarafından yükseltilmiş, "gençleştirilmiştir:" Fayların,

çöküntü alanlarının, birçok yüzey kabarmasının, gömülmüş vadilerin, verimli alüvyonların, Auvergne ve Velay'deki volkan püskürmelerinin kökeninde yatan budur. "Massif Central'ın tamamının ateşin eseri olduğu söylenebilir"[1] ve Velay (Dağı) MS 580 yılı gibi geç bir tarihte muhtemelen hâlâ lav püskürtüyordu. Kalın tortu tabakaları çökeltisinin birikmiş olduğu geniş çökmüş yüzeylerde verimli topraklar vardır. Bunun en tipik örneği Paris Havzasıdır (tek başına 140.000 km² –ülke toprağının dörtte birinden fazla).

Bu eski masiflerin en önemlisi, suların, yolların ve insanların her yöne dağıldığı, "Ülke toprağının hemen hemen tam ortasında bir kale"[2] olan Massif Central'dır (toplamda 85.000 km²). Onu belki de Fransa'nın doğuşu ve ayakta kalmasındaki rolüyle ilgili olarak tarihçilerin genel olarak yaptığından daha sık tartışma konusu yapmak gerekir. Kitlesi farklı Fransalar arasında doğal bir engel oluşturur; onları ayırdığı doğrudur ama aynı zamanda da onları birleştirir, bütün Fransa'nın en yoğun ve aralıksız göçleriyle onları besler. Jean Anglade, "Evet bu bir insan haznesidir" diye yazmaktadır: "Evlerini mümkün olan her yolla, eşek ya da katır sırtında, arabayla, Allier Irmağının [ya da Loire Irmağının] üzerinden çam ağacından yapılmış altı düz teknelerle (*sapinières*), Lot Irmağı üzerinden mavnalarla... ama çoğu zaman yayan olarak arkalarında bırakıp giden [insanlar]."[3] Sonuç olarak ve düşünülenden daha çok, Fransa bu merkezi yüksek topraklarla açıklandığı gibi aynı zamanda da bu topraklar tarafından bölünmüş, engellenmiş ve korunmuştur.[4] Yalnızca bir örnek verirsek, Yüz Yıl Savaşının son aşamasında burada yararlı savunucular bulan Bourges Kralının [VII. Charles –çn] umutsuz döneminde durum bu değil miydi?

Üçüncü jeolojik zamanın tüm Avrupa'yı kateden son kıvrılmaları eski dağ kitlelerimizin mimarisini altüst edip yeniden şekillendirdiğinde ülkemizin sınırlarına bir çeşit çok yüksek surlar, Jura, Pirene ve Alp dağlarını dikmiştir ama buralara yaşam kendiliğinden sokulmuş, insanlar ve ticaret bu surları yılmadan aşmıştır. Çünkü bu dağlar, belki (Fransa dışına çıksak da) uzun İtalyan yarımadası boyunca uzanan çorak ve ıssız Apennin Dağları dışında itici, yaşama açıkça düşman alanlar değildir.

---

[1] Jean Anglade, *L'Auvergne et le Massif Central d'hier et de demain*, 1981, s. 16.
L. Gachon, *La Vie rurale en France*, 3. basım 1976, s. 11.
Jean Anglade, *La Vie quotidienne dans le Massif Central*, 1971, s. 37 (sapinière Allier ve Loire ırmaklarını aşağı inen bir tekne tipidir). Bkz. II. bölüm.
A. Leroux, *Le Massif Central*, I, 1898, s. XV.

Üçüncü zaman dağlarımız tartışmasız dünyanın insanların yaşamasına en elverişli dağlarıdır. Özellikle de kar üzerindeki kızaklarıyla, yük hayvanlarıyla ve içlerinden geçen ticari akımları nöbet değiştirerek geciktirmeyen, tam tersine hızlandıran nakliyeci köyleriyle Alpler. Bir kez trenle, üç kez de uçakla And Dağlarını Santiago enleminde yani sonsuz karla kaplı dağ doruklarının üzerinden aşmış, Farellones'te kış sporlarının zevk ve eğlencelerini yakından görmüş biri olarak bu tek bir köy, ağaç ve insanın bulunmadığı siyah ve beyaz çöllerin içimi burkmuş olduğunu anımsıyorum; bu devasa ıssızlıkların karşısında aklınıza insanların yaşamasına elverişli Alpler geliyor.

ŞEKİL 5: GÜNEYE ÖZGÜ BAZI BİTKİLERİN KUZEY SINIRLARI
1. Asma
2. Kestane ağacı
3. Mısır (hibrit mısırdan önce)
4. Yeşil meşe
5. Dut ağacı
6. Zeytin ağacı
7. Turunçgiller
Kaynak: P. PICHEMEL, *La France, milieux naturels, populaires, politiques.*

Demek ki Fransa'da üç tip yeryüzü şekli vardır: Çeşitli derecelerde aşınmış ve kıvrılmış eski dağ kitleleri; tortul kayaçların çözülmesi sonucu oluşan ovalar, diğer bir deyişle tortul ovalar; Alpin tipi yüksek dağ zincirleri. Ancak, bu kaba taslak ayrım sorunumuzu çözemez. Üç tip, üç farklı Fransa sınıflandırması kuşkusuz yetersizdir.

Bu ilk çeşitliliklere ikliminkiler eklenmektedir: Doğuya doğru, Almanya'daki gibi kara iklimi; Atlantik'e karşı, İngiltere'deki gibi okyanus iklimi; Güneydoğu Fransa'nın doğal engellerle sıkıca kapalı bölümünde Akdeniz iklimi. İklimle birlikte konu çetrefilleşmekte ve çok sayıda farklılık boy göstermektedir: İklim, toprak ve yeryüzü şekli üçlüsüne bağlı olan her şeyi aklınızdan bir geçirin, yani tarım, konut tipleri, yiyecekler, yaşam tarzları, ulaşım yolları, enerji kaynakları... Pierre Deffontaines'in hoş bir şekilde söylediği gibi "Fransa iklimlerin ve bitki örtülerinin arasındaki bir mücadele"nin sonucunda doğmuştur.[5] (Üslup karşı gelmeyecek olsaydı) yeryüzü şekillerinin, toprakların ve dahası geçmişteki farklı tarihlerin ve yaşanmış deneyimlerin de aralarındaki mücadeleler sonucunda diye eklemek gerekirdi.

İklimden söz edildiğinde, güneyin karakteristik bitkilerinin –üzüm asması, zeytin ağacı, dut ağacı, kestane ağacı ve Amerika'dan ithal edilmiş olan şu gecikmiş ziyaretçi mısır– kuzey sınırlarının tek başlarına ve çarpıcı bir şekilde işaret ettiği Kuzey Fransa ile Güney Fransa arasındaki her Fransızın bildiği temel karşıtlık hemen karşımıza çıkar. Tarihöncesi zamanlarda ülkemize yerleşmiş ve her çeşit toprağa uyum sağlayacak zaman bulmuş olan buğdaydan söz etmiyorum.

MÖ 100 ile 120 yılları arasında Romalılar tarafından fethedilen Narbonne bölgesinden (Narbonensis) yola çıkan üzüm bağları ülkenin kuzey yarısına ulaşmak için mucizeler yaratmıştır: Sıradan insanların şaraba düşkünlüğü, zenginlerin lüks damak zevki, ruhban sınıfının kaymak tabakasının teşvikleri kadar ayin şarabının gerekliliği de, en uç sınırlarına Somme Irmağında dayanan bu yayılmanın başarısında rol oynamıştır.[6] Romalı tüccarlar çok erkenden, dolu bir amforanın bir köleyle takas edildiği zamanlarda, Galyalıların şaraba olan tutkusunu teşvik etmemişler miydi? Hatta bir tarihçi, kuşkusuz muziplik olsun diye, Galya'nın Roma lejyonları tarafından fethinin yolunu şarap açmıştır demeye kadar gidecektir. Aynı İngilizlerle Fransızların daha sonraları,

---

[5] Pierre Deffontaines, Jean-François Gravier, "La France," *Géographie universelle Larousse* içinde, I, 1959, s. 129.
Albert Demangeon, *La France économique et humaine*, 1946, I, s. 81-107.

eau de vie (*hayat suyu*) ya da rom sayesinde zavallı Amerika yerlilerinden istedikleri gibi yararlandıkları gibi.[7]

Öteki güney bitkileri doğası gereği düşmanca olan Kuzey'de aynı başarıları elde edememiştir. Hiçbiri (günümüzde hibrit mısır dışında) Fransa toprağının tümüne yayılmamıştır. Ama bu daha iyi değil midir? Hangi kuzeyli Fransız Akdeniz'e doğru inerken, daha Valence'ın güneyinde Rhône kıyısında[8] ya da gönlünce çıkmış olduğu filanca Alp vadisi boyunca, hoş geldin işareti olarak alçak duvarlarla çevrili tarlaların, ıtırlı bitkilerin, sarı taştan inşa edilmiş düz damlı kır evlerinin, aydınlık gökyüzlerinin müjdecisi olan ilk zeytin ağacını keşfetme zevkini tatmamıştır? Güneyin bu ilk belirtileri içimi hep sevinçle doldurmuştur.

Ama günümüzde bile kuzeyli bir insanın tanıdığı yerlerden çok farklı olan Güney Fransa'ya hemen uyum sağlamasına nadiren rastlanır. Mayıs 1787'de, ünlü bir İngiliz, Arthur Young, Montélimar'da şunları yazıyordu: "Sadece zeytin ağacıyla değil nar ağacı, Yehuda ağacı, *paliurus*, incir ağaçları, yeşil meşe ağaçlarıyla ve onlara ekleyeceğim şu tiksinti verici hayvanlarla, sivrisineklerle ilk kez karşılaşıyorsunuz. Auvergne, Velay ve Vivarais bölgelerinin dağlarını geçerken Pradelles ile Thueyts arasında dut ağaçlarıyla aynı zamanda sineklerle de karşılaştım. Sineklerden kastettiğim güney iklimlerinin en tatsız refakatçileri olan şu binlerce böcek. Bunlar, İspanya'da, İtalya'da ve Fransa'nın zeytin ağacı bölgesinde işkencelerin en büyüğüdür. Isırdıkları, soktukları ya da yaraladıkları için değil, ama vızıldıyor ve sizi usandırıyor, tedirgin ediyorlar; ağız, gözler, kulaklar ve burun onlarla doluyor; her yerde, her türlü yiyecek, meyve, şeker ve süt üzerinde karınca gibi kaynıyorlar; her şeye o kadar çok miktarda saldırıyorlar ki başka yapacak işi olmayan bir kişi tarafından sürekli olarak geri püskürtülmezlerse yemek yemek hiçbir şekilde mümkün değildir."[9] Bir yüzyıl daha önce, 1662'de, Jean Racine, doğduğu Valois bölgesinden çok uzakta, geliri yüksek (ve de elde edemeyeceği) bir kilise orunu umuduyla gittiği Uzes'te beklerken keyfi daha yerinde değildi. Languedoc kızlarının gözleri kuşkusuz güzeldi ama Aşağı-Brötonya'da konuşulan dil kadar az "Fransızca" olan "yabancı" dillerini dinlerken üslubu ve hatta konuşma

---

[7] Désiré Pasquet, *Histoire politique et sociale du peuple américain, I. Des origines à 1825*, 1924, s. 74.

[8] Soyons'da, Rhône'un sağ kıyısında. Daniel Faucher, L'Homme et le Rhône, 1969, 49. sayfadaki harita.

[9] Arthur Young, *Voyages en France*, 1937, II, s. 529. *Paliurus* hünnapgiller familyasından Akdeniz'de yetişen dikenli bir çalıdır.

biçimi bozulmayacak mıydı? Ve de yazın korkunç sıcağına nasıl dayanmalı? Bir dostuna "Durup dinlenmeden çalışan ve soluksuz kaldıklarında güneşin altında kendilerini yere atıp bir *miserere* [50. mezmur –çn] süresi kadar uyuyup hemen ardından ayağa kalkan güneşten kızarmış bir sürü orakçıyı görecektiniz. Ben onları ancak pencerelerimizden görüyordum çünkü bayılmadan bir an bile dışarıda olmam mümkün değildi: Hava neredeyse yakılmış bir fırın kadar sıcaktı"[10] diye yazıyordu. Şaşkınlık içindeydi; ne kavurucu sıcağa, ne cırcır böceklerine, ne de hatta "Buğdayı harman taşı üzerinde döverek tanelerini başaklarından ayırırken beni bir dans adımıyla selamlayan güneşin altında kararmış bu tahta pabuçlu köylülerin nezaketine"[11] alışacaktı.

Mikro-İklimler, Mikro-Ortamlar

Bu büyük iklim bölünmeleri gerçeği bütünüyle kavramak için çok geneldir. Alplerde ya da Massif Central'da yaşamak, tam olarak hangi bölgede yaşadığımızı belirtmezsek, fazla bir şey ifade etmez. Fransız coğrafyacıları, en azından konunun önemi üzerinde sık sık durmuş olan Maximilien Sorre'dan itibaren, "bu en yararlı, en gerçekçi kavramlardan biri" olan mikro-iklimlerimizden söz etmektedir. Maximilien Sorre'un açıklamasına göre iklim "Her yerde, kimi zaman en yakındaki bireyselliğe bile indirgenemez özgün bir bireysellik sergiler. Önemsiz görünen bir irtifa farkı, aynı tepenin yamaçları arasındaki tezat, bayırdan platoya geçiş, güneşte kalma süresi, rüzgârın hızı, sıcaklık, yağmur miktarına bağlı olarak her şey değişir. Ve aynı zamanda da bitki örtüsünün görünümü, organizmamızın verdiği tepkiler... Yerel iklim her iklimbilimin temel gerçekliği, tek dolaysız verisidir."[12]

Bu konuda herkesin kişisel deneyimleri vardır. Sadece bildiğim şeylerden söz edersem: Alplerdeki Yukarı-Faucigny, yani Miage (dağ sığınağı) ile Arbois Dağının karşısındaki, Bonnant sel suyunun içinden geçip yarattığı Montjoie Vadisi neredeyse tamamen dağlarla çevrili bir çeşit yüksek oyuktur. Sonuç? Batının yağmurlu Ön-Alplerinin tersine yüksek dağın habercisi olan belirli bir kuraklık. Çünkü bu kapalı bölgenin yağmur suyunu boşaltmakta, toprağa "kıpırdama" olanağı sağlamakta

---

[10] Jean Racine, *Lettres d'Uzès*, 1929 basımı, s. 57.
J.-C. Masanelli, *Gaujac à l'époque de Louis XIV*, 1981, s. 83.
Maximilien Sorre, *Les Fondements biologiques de la géographie humaine*, 1943, I, s. 14.

ve fırtına sonrası yolları hızla kurutmakta olağanüstü bir yeteneği vardır. Ayrıcalıklı bir mikro-iklim daha: Aspre bölgesinde Céret kenti ile Pirenelere bakan Vallespir Vadisinde evimin bulunduğu köşe. Burası haritada yıldız yeli (tramontane) kuşağında yer almaktadır ve bilindiği üzere bu yel estiği zaman haykırmakta, çatıların üstünde uğuldamakta, duvarların etrafında endişe verici anaforlar oluşturmakta, sallanan ve sonbaharda kızıllaşmış son yapraklarını boşuna korumaya çalışan meşe ağaçlarına tırmanmakta, pırnalların gereğinden fazla bükülgen dallarını kırmaktadır. Evet ama ne soluğu kesilmiş, yatışmış olarak vardığı oturduğum yerde, ne de aynı şansa sahip yakındaki Ceret kentinde. Hatta buralarda yıldız yelinin güzel havanın müjdecisi olduğu söylenir.

Aynı şekilde, Provence'ta şanslı bir köyü ya da plajı, kısa mesafede yıldız yelinden daha şiddetli değilse de aynı şiddetle esen karayelden (mistral) korumak için bir dağ eteği, bir vadi çukurluğu yeterlidir. Ve neden Kuzey Alsace'da ilkbahar aniden ve hızlı bir şekilde –eşsiz bir andır–, oradan iki adım ötedeki Frankfurtlu bir Renanyalı olan Goethe'yi şaşırtacak biçimde daha erken gelmektedir?[13]

Öyleyse mikro-iklim gerçeğinin coğrafyacılar tarafından "bütün sonuçlarıyla nadiren kabul edilmiş" olmasına hayıflanalım. Hatta kavramın geliştirilip, mekânı parçalara ayırarak mikro-iklimlerle örtüşen mikro-ortamların olup olmadığının, üstünde yaşadığımız yeryüzünün tam bir mikro biyolojisinin araştırılmamış olmasına da hayıflanalım.

Çünkü toprak da canlıdır. Çünkü toprak herhangi bir arazinin bir ucundan diğerine aynı yüzey tabakasına, aynı yeraltı yapısına nadiren sahiptir. Eğer yeraltı kalkerliyse –Paris Havzasında sık karşılaşılan durum– saban ya da kazmanın çevirip durduğu yüzey toprağı yeraltı tarafından sürekli bir şekilde akaçlanacak, yağmurdan sonra su toprağın derinliğine sızacak, toprağı sürme hızla tahliye olan yüzey suyu tarafından aksatılmayacaktır. Ayrıca kuraklık zamanlarında nem kapilariteyle yukarı çıkarak bitkilerin yardımına koşacaktır. Parçalaması zor, inatçı killi topraklarla ne büyük tezat: Bu topraklarda araba konvoyları çamura gömülmekte, su tabakaları engellerini ve yasaklarını dayatmaktadır. Pays de Caux'nun kalkerli yaylaları üzerindeyseniz kuzey yönünde birkaç adımla karşınıza Pays de Bray –coğrafyacılar Bray'in "düğme iliği" demektedir–, kilin, gölcüklerin biriktiği alanların, oluk oluk akan suların

[13] Paul Vidal de La Blache, *Tableau de la géographie de la France*, 1913, 1979 basımı, s. 226.

ama aynı zamanda da yemyeşil otların ve gür ağaçların, baharda yığınla beyaz çiçek açan gövdeleriyle elma ve armut ağaçlarının krallığı çıkacaktır.[14] Yüzey ve yeraltı topraklarının, mikro iklimlerin mozaiği böylece Fransız manzarasının küçük parçalara bölünmesinde yansır. İnsanoğlu, kuşkusuz hiçbiri birbirinin aynı olmayan bu bahçelerin, bu tarlaların, bu meyveliklerin, bu köylerin mimarı ve işçisi olmuştur. Aktörü, sahneye koyucusu olmuştur ama eseri aynı zamanda da dışardan yönlendirilmiş, kolaylaştırılmış ya da hatta kısmen zorla dayatılmıştır.

Karşı-örnek olarak buzul çökeltilerinin her şeyi örttüğü ve topraklara silinmez bir boya tabakası gibi yapıştığı Kuzey Avrupa manzaralarının tekdüzeliğini düşünüyorum. Madagaskar ya da Brezilya gibi tropikal iklimlerinin kuruyunca toz haline gelen lateritle kaplı kırmızı topraklarını da düşünüyorum: Manzara, ağaçlar dahil, sanki zincifre püskürtülmüş gibidir; oralarda yolculuk yaparsanız, sırayla giysileriniz, yüzünüz, saçlarınız kıpkırmızı olacaktır. Arjantin pampasında, kendisine asla monotonluğu kıracak tek bir viraj fantezisi dahi sunmayan bir tren sizi saatler boyunca aynı manzaranın içinden geçirir. Fransa'ya gelince bana coğrafyanın sorumluluğu olmadığını söylemeyin.

Yerel Ekonomiler ya da Fransız Çeşitliliği Nasıl Korundu.

Sanayi devrimi öncesinde, Fransa'da ülke toprağının her parçası kendi içine kapanarak yaşama eğilimindeydi. Ekonomik çeşitlilik böylece bölgesel çeşitliliğe eşlik ediyordu: Onu anlaşılır kılıyor, ona belirli bir ölçüde uyum sağlıyor ve onu açıklıyordu.

Fransa dediğimiz mekânın tümü, hiç kuşku yok ki, ani ya da kalıcı su taşkınlarına benzer hareketlerin, genel konjonktürlerin serpilip geliştiği bir sahneydi. Ama bu hareketler genel tarihin randevularını ve öncelikli av alanlarını bulduğu daha yüksek bir düzeyde cereyan etmiştir. Ama açıklamalarımızın bu noktasında artık sadece kendi kendilerine yetme eğilimindeki, etki alanları zayıf, basit yerel ekonomileri göz önünde bulundurmak istiyorum. Aralarından her biri, iyi ve kötü günlerde, hasatların ve fiyatların gidişatına bağlı olarak değişen zenginlik kaynaklarının paylaşımına göre sayısının bir aşağı bir yukarı seyrettiği belirli bir insan grubunu barındırır.

Zira, hiçbir bireyin altında yaşamını sürdüremeyeceği bir yaşam düzeyi (gıda, konut, giysi) vardır. Ve her şeye karşın korunması gereken

[14] P. Vidal de La Blache, *a.g.e.*, s. 131.

kuşkusuz bu minimum yaşam düzeyiydi. Bu düzey geçmişin Fransa'sında, birkaç çarpıcı ama ender istisnayı bir kenara bırakırsak, oldukça az değişiyordu. Bu denge durumu sürerse –ya da tehlikeye düştüğünde er geç yeniden kurulursa– yerel birim nüfusunu, geleneklerini, yaşam tarzını koruyacaktır. Ama kararlılıkla tepki gösterilmesi gereken ciddi bir kriz baş gösterdiğinde çoğu zaman kaçınılmaz birçok çözüm mümkündü: Örneğin nüfusun artması durumunda tarıma elverişli yeni topraklar açmak ve ekili toprakları toplu bir çabayla genişletmeye girişmek; ya da üretimi artırmak amacıyla yeni ürünleri devreye sokarak (karabuğday, mısır, patates) olası bir nüfus artışı sağlamak; gelir sağlayıcı ekinlerin olası bir geliştirilmesini de hesaba katalım: Örneğin resmi yasaklara rağmen her yeri istila etmeye hazır üzüm bağları ya da boyacılıkta kullanılan bitkiler; ya da hatta talebi yüksek bazı hayvanları yetiştirmeye yönelme –sonuç olarak aşağı yukarı *doğal* her türlü çözüm. Ama el altında *yapay* kaynaklar da vardı: Ticaret, taşımacılık, sanayi... Bir kısmı zorunlu, diğerleri gelir getiren ticari alışverişler. Köylüyü taşımacı, hatta bazen seyyar satıcı yapan araba taşımacılığı. Yakın kentlerin de çıkarlarının doğrultusunda sık sık sanayiye başvurma. Gerek proto-sanayi olsun gerekse de örneğin kuzeyde Normandiya *bocage*'ında kazan imalatının erken gelişmiş merkezi Villedieu-les-Poêles'deki[15] ya da kaba dokunmuş ve ucuz *şayakları*n üretildiği, yolları zor geçilir (ya da hiç geçilmez) Massif Central'ın ortasındaki Gévaudan'daki[16] gibi basit zanaat etkinlikleri olsun, kırsal denilen bu sanayi yoksulluk tarafından dayatılmıştır. Binlerce benzer örnek sayılabilir: Binlerce küçük "ülke" gürültülü dokuma tezgâhlarının canla başla çalışması sayesinde ayakta kalmamış mıydı? Bazen de topluluk sayı olarak kendisini sınırlayıp hayatta kalma şansını korumak için evlenme yaşını geciktirerek düşmanca koşullara kendiliğinden uyum sağlamıştır.

Tüm bu çözümler geçmişin mikro ekonomilerinin ve onlarla birlikte "ülkelerimizin" inatçı çeşitliliklerinin yardımına koşmuş, onları ayakta tutmuştur. Çünkü bu 'ülkeler' gerçekte dışarı asla fazla açılmıyordu; dışarıdan sadece zorunlu olanı alıyor, kendi hallerinde yaşıyorlardı.

Bu içe kapanma aşağı yukarı tüm yerel ekonomilerin uzun süreli ya da tekrarlayan kriz veya nüfus aşırılığı durumunda kesin, geçici ya da

---

[15] Marie-Hélène Jouan, "Les originalités démographiques d'un bourg artisanal normand au XVIIIe siècle: Villedieu-les-Poêles (1711-1790)" *Annales de démographie historique*, 1969, s. 87-124.
Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, a.g.e.*, II, s. 278.

hatta sadece mevsimlik ve bu niteliğiyle düzenli göçe başvurmasıyla çeliştiği için manidardır. Başlangıçta sadece dereler, sonra çaylar, ardından neredeyse ırmaklar. Kısacası tüm Fransa'yı kaplayan ve başlangıcı yüzyıllar öncesine giden bir "hidrografik" sistem. Bizler için sistem Orta Çağ'ın sonunda "görünür" olmuştur ama hiç kuşku yok ki çok daha önce yerleşmişti. Her durumda, zaman geçtikçe belirginleşir, kabarır ve ülke toprağının tamamına yayılır. XIX. yüzyılda sular en yüksek noktasındadır, demiryollarından önce olduğu gibi sonraki dönemde de "kıpır kıpır"dır. Bu insan dolaşımı ancak yüzyılımızda [XX. yüzyıl –çn], yetmişli yıllardan sonra kan kaybına uğradı, düzenliliğini, yollarını ve bir zamanki varlık nedenlerini yitirdi.

Eskiden kuralları zorunluluk ve yoksulluk koyardı. Göç dalgaları, azalan önem sırasıyla Massif Central, Alpler, Pireneler, Jura'dan ve Paris Havzasının bazı periferik bölgelerinden –saydıklarımıza komşu bölgeleri de eklersek bugün hâlâ "yoksul Fransa" diye adlandırılması uygun olacak bölgelerden– doğuyordu.

Hiçbir şey, bu insan hareketlerinin, varış noktaları gerek sürekli inşa edilen ve yeniden inşa edilen kentlerin şantiyeleri olsun, gerekse de hasat, bağ bozumu, taşımacılık ya da harman zamanlarında vazgeçilmez oldukları zengin tarım ovaları olsun, izlerini sürmek kadar kolay değildir. Ancak bizi varış noktalarından ve yolculuklarından daha çok ilgilendiren şey bu insan dolaşımlarının terkedilen, ama gelişmeyi gayet güzel özetleyen atasözüne göre –*Noel ihtiyarlarla* [anne baba] *birlikte, Paskalya nerede istersen*– şaşmaz bir biçimde geri dönülen küçük yerel birimlerin dengesine olan katkısıdır. Gidişler ve dönüşler geride kalanlar için oksijen tüpleriydi: Gidiş beslenecek ağız sayısını azalttığı için, dönüş vergiler, zorunlu harcamalar ve minnacık tarım işletmelerinin yeniden devreye sokulması için gerekli parayı sağladığı için.

Bu sistem her zaman tam bir başarı olmamıştır, yarı başarılar, kötünün iyisi durumlar içermiştir. Göçmenlerini çok erkenden ve uzun zaman boyunca İspanya'ya göndermiş olan Aurillac etrafındaki Yukarı-Auvergne bölgesinin bu konuda gerçekten başarılı olduğunu düşünüyorum. Bu iyi incelenmiş bir örnektir: Dağ köylerinin hali vakti, doğanın lütuflarından daha çok yararlanan Aşağı-Auvergne köylerininkinden daha yerindeydi ve hatta dış dünyaya daha açıktılar.[17] Yukarı-Savoie'daki Faucigny'nin en

[17] Abel Poitrinau, *La Vie rurale en Basse-Auvergne au XVIIIe siècle (1711-1790)*, 1965, 1979 basımı.

yüksek vadisi yani Montjoie Vadisi de bir başarı ya da yarı başarı örneğidir. Saint-Gervais, Saint-Nicolas-de-Véroce ve Contamines komünleri daha XIV. yüzyılda Alsace ve Güney Almanya'ya göçmen göndermeye başlamıştı. Daha ilerideki zamanlarda, aralarından bazılarının göz kamaştırıcı servetler bile kazanacağı bu Katolik ülkelerin yolunu unutmayacaklardır. Daha sonra, Regence (Kral Naipliği) döneminden (1715-1723) başlayarak, sıkı saflar halinde ama bu kez hamal, ev taşımacısı, mobilya cilacısı, baca temizleyicisi, uşak olarak Paris'e gideceklerdir. Bu insanlar sıkıntılara göğüs geren, aşırı tutumlu, grup halinde yaşayan insanlardı. Yoksulların bu göçü yöreye oldukça yüksek miktarda para getiriyordu. Örneğin 1758'de 17.250 altın-frank.[18]

Bu başka göç bölgeleri benzer durumdaydı anlamına gelmez. Limousin ile Auvergne arasındaki sınırda, akarsular tarafından oyulmuş "boğazlar ve çok büyük fundalık alanlarla bölünmüş" bir yörede bulunan Ussel'de yaşam koşulları zordu. "Arabaların yol almasına elverişli ve para getiren bir Lyon-Bordeaux yolu"[19] ancak 1830'da oradan geçecektir. "Bıçkıhanelere ya da inşaat şantiyelerine giden genç erkeklerin" kesin ya da geçici (Aziz Mikail yortusundan –29 Eylül– Vaftizci Yahya yortusuna –24 Haziran, hasat başlangıcı– kadar) göçü yöreye ille de refah getirmemiştir.[20] 1789 şikâyet defterine göre yörede kalmış olanlar "Sadece çorba içip ekmek yemektedir."[21] Saint-Pandoux-la-Croisille köyü sakinlerinin Turgot'ya (1762'de bölgede krallık denetçisi) sundukları bir rapora göre Limousin'in dağlık bölgelerinde de aynı acıklı durum geçerliydi: "Monsenyör, her yıl kilise-çevrelerimizin (*paroisse*) çoğundan, aç kaldıkları ve yoksulluğun onları kovduğu doğum yerlerini daha zengin bölgelerde paralı asker olmak için terk eden inanılmaz miktarda insan çekip gitmektedir. Örneğin İspanya bizden çok insan almaktadır. Diğerleri de krallığın çeşitli eyaletlerine duvarcı ustası, bıçkıcı, dam aktarıcısı olarak gitmektedir. Dönüşte yanlarında biraz para getiriyorlar denecektir; bu geri dönen on işçiden ya da yolcudan başarılı olmuş iki kişi bile yoktur: Hastalıklar, yolculuklar ve hovardalık her şeylerini tüketmiştir ve hem

---

[18] Henri Baud, Jean-Yves Mariotte, *Histoire des communes savoyardes. II. Le Faucigny*, 1980, s. 392-393.
Nicole Lemaitre, "Ussel ou la difficulté de vivre: familles urbaines et rurales aux XVIIe et XVIIIe siècles," *Entre faim et loup... Les problèmes de la vie et de l'immigration sur les hautes terres françaises au XVIIIe siècle* içinde, 1976, s. 11 ve 16.
Nicole Lemaitre, *Un horizon bloqué, Ussel et la montagne limousine aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1978, s. 86 vd.
Abel Chatelain, *Les Migrants temporaires en France de 1800 à 1914*, 1976, s. 73.

zaten onlarla eyaletimize gelen para bu insanların tarımın gelişmesine vermiş olduğu zararı telafi edebilir mi?"[22]

Göç sorunu aslında asla aynı biçimde ortaya çıkmaz. Üstelik, pek çok göç yoksulluğa karşı arada sırada başvurulan bir çare olmaktan çok bir alışkanlığa, neredeyse bir mesleğe dönüşmüştür. Maglandlı bir Savoielı uzun yollar katederek Güney Almanya'da saat satacaktır çünkü babası ve dedesi ömürleri boyunca bu mesleği icra etmiştir.[23] Ama sonuç olarak, türü, gerekçeleri ve güzergâhları ne olursa olsun, göçler Fransız çeşitliliğini yeniden dengelemiş, sürüp gitmesine olanak sağlamıştır.

Durum buysa, bu elbette her şeyi çok yukarıdan yöneten genel ekonomi isteyerek ya da istemeyerek suç ortağı olduğu içindir. Günümüzde de *mutatis mutandis* aynı durumla karşı karşıya değil miyiz? Bu kez yurtdışından gelen yoğun bir göç ekonomimizin boşluklarını doldurmaktadır: Her adımda karşılaştığımız Kuzey Afrikalı, Portekizli, İspanyol ve Siyah Afrikalı işçiler, ekonomimiz ve toplumumuz onları hoşgörüyle karşıladığı, hatta davet ettiği ölçüde ülkemizde çalışmaktadırlar. Geçmişte de durum aynıydı: Göçler onları zorunlu kılan genel koşulların bir sonucuydu; bu koşullar yüzyılın başı itibarıyla [XX. yüzyıl] ortadan kalkınca göçlerin kesilmesi gerekiyordu ve öyle de oldu.

Ama insanların hareketliliği kesilmedi, tam tersine. Başka gerekler ortaya çıkmış ve kendilerini dayatmıştı: Her şeyden önce, daha önce başlamış olan ama 1950'den sonra baş döndürücü bir biçimde hızlanan ve Fransız kırlarını tam anlamıyla ıssızlaştıran çok büyük kentsel patlama. O derece ki 70'li yıllarla birlikte Paris ve Fransız çölünden, "Tours ve Touraine çölünden, ...Clermont-Ferrand ve Auvergne çölünden"[24] vb. söz edilir oldu. Kentlerin çekim gücü bazı kırsal bölgelerimizde çok erken tarihten itibaren sayısız örneğini sayabileceğimiz şaşırtıcı nüfus kanamalarına yol açtı: "Le Creusot civarındaki Burgonya [köylerinde], Lorraine'de metalürji fabrikaları civarındaki köylerde, Troyes etrafındaki Champagne köylerinde olduğu gibi... Hiçbir kent Paris kadar uzaktan çeken güçlü bir mıknatıs olmamıştır. Paris halkı bütün taşra eyaletlerinden gelmektedir: XIX. yüzyılın ortasından itibaren Parislilerin üçte ikisi Paris doğumlu değildir."[25] Bu satırların yazılmasından bu yana durum

---

[22] Gustave Schelle, *Œuvres de Turgot et documents le concernant, II*, 1914, s. 4-5. Doktor Morand'ın arşivleri, Bonne-sur-Menoge (Yukarı-Savoie).
Alain Reynaud, Georges Cazes, *Les Mutations récentes de l'économie française. De la croissance a l'aménagement*, 1973, s. 9.
A. Demangeon, *La France économique et humaine*, a. g. e., I, s. 40.

daha da kentler lehine gelişmiştir: İnsan talepleri eskiye oranla çok artmıştı ve ganimetlerini nadiren geri vermişlerdir.

Bununla birlikte bu deprem dalgası sanılabileceği gibi ülkemizin kırsal çeşitliğini mucizevi bir şekilde ortadan kaldırmamıştır. Tam tersine. Kırlarda kalanlar –ya da yeni gelenler– eskisinden daha az sayıda olarak mevcut zenginlik kaynaklarını aralarında paylaşmışlar, hatta bazen artan olanakları sayesinde onları hızla geliştirmeyi başarmışlardır. 1931'de, bir Bask köyü olan Espelette'de "Tarımsal nüfus hızla gerilerken tarım alanı hem yüzölçümü hem de nitelik açısından arttı... böylece verimlilik büyük ölçüde yükseldi;" 300 hektardan daha geniş bir fundalık tarıma elverişli duruma getirilmiş, tarım alanı %40 artmıştır – kuşkusuz satın alınan traktörler sayesinde.[26] Buna karşılık, varoşların yayıldığı büyük kentlerin çevresinde ve makine tarımının güç ya da olanaksız görüldüğü bölgelerde ekin tarlaları yüzüstü bırakılmıştır. Yüksek dağlık yörelerdeki hayvan yetiştiriciliği de çoğu yerde terkedilmiştir. Modern ekonomi tarafından çok büyük ölçüde değişikliğe uğratılmasına karşın Fransız kırlarının eski mozaiği ana çizgileriyle durumunu korumuştur –ve onunla birlikte gün gibi ortada, hatta meydan okumayı sürdüren bir çeşitlilik de.

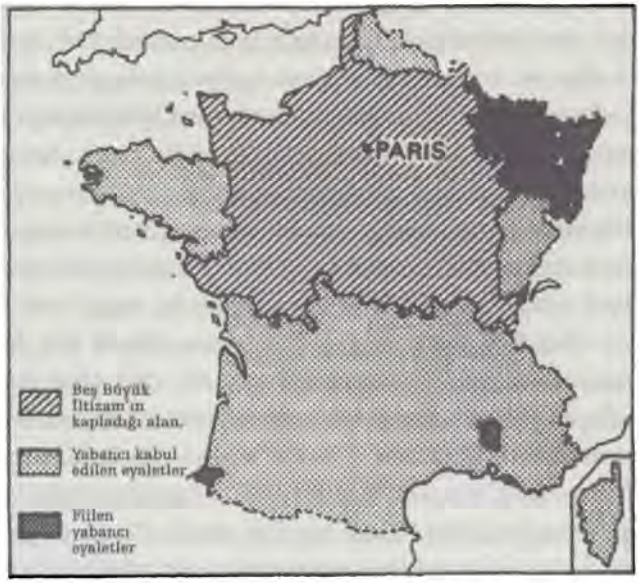
Devlet ve Toplum Çeşitlilik ve Karışıklığın Sürmesine Göz Yummaktadır

Kuramsal olarak beklenebilecek yerden, "iktidar"dan kaynaklanan bir birlik de yoktu. İktidara bağlı hiçbir biçimlendirici güç, bir çeşit bitkisel dirimselliği olan bir çeşitliliği tekbiçimleştirmeyi başaramamıştır. Onu hizaya sokmaya çalışıyorsunuz, sizi geri itiyor: Ne siyasi düzen ne toplumsal düzen ne de kültürel düzen bir görünüşten başka bir şey olan bir tekbiçimliliği dayatmayı becermiştir.

Monarşik devlet, Eski Rejim'in son yüzyıllarında, krallığın birliğini sağlamak için elinin altındaki siyasi ve idari aygıtı "ağırlaştırma" eğilimine girdi. Ama bu yolda ne de çok güçlük, engel, atalet ve karşı-erk vardı! Eski Rejim ektiğini biçiyordu. Uzun geçmişinden ona darmadağınık bir biçimde, yetersiz bir örgütlenme, keşmekeş, kurumsal çeşitlilik, idari tutarsızlık, kısacası apaçık bir "iktidarsızlık" miras kalmıştı. Fransız toplumu o sırada henüz devletin sıkı denetimi altında değildi.

---

[26] Paul Etchemendy, *Les Paysans d'Espelette (Pays Basque) du XIXe siècle à nos jours*, 1981, s. 21.

ŞEKİL 6: BEŞ BÜYÜK İLTİZAMIN YETKİ ALANI
Fransa Devrim'e kadar, Colbert'in 1664'te bir gümrük birliği kurmuş olduğu Beş Büyük İltizam'ın (*Cinq Grosses Fermes*) bölgesi dışında, iç gümrük duvarlarıyla bölünmüştü.

Kimse, onun için, Alain Touraine'in günümüz toplumu için yaptığı (üstelik az çok haklı olarak) "sahibinin sesi"nden başka bir şey değildir[27] gibi bir değerlendirmede bulunamaz. Bu kez de Georges Gurvitch gibi konuşursak, günümüzde bile bir "global" toplum,[28] belirli şablonlar, gelenekler, benzer ya da benzeşme yolundaki kurumlar tarafından yönetilen ve çoğuldan tekile doğru yönelen tek ve birleşmiş bir toplum karşısında değiliz. Birliğe doğru yol alan bir toplum ancak –tam anlamıyla olmasa da– bir Fransız ulusu yaratıldığı zaman mümkün oldu ve bu göreceli olarak çok yakın zamanda gerçekleşmiş olduğu için biz hâlâ güncel bir olayın hararetini hissederiz.

Öyleyse, gerek genellikle yapıldığı gibi "dikeyine," gerekse de temel benzeşmezliklerini ortaya çıkaracak biçimde "yatayına" gözlemlensinler, bir toplum değil toplumlar vardır. Biraz abartarak, geçmişte her idari birimin, öncelikli olarak kendi iç ilişkileri sayesinde yaşayan, değişik boyutlarda ama dar bir toplumun yerleşmiş ve orada hem sınırlarını hem

[27] *Le Quotidien de Paris*, 3 Şubat 1982.
Georges Gurvitch, *Déterminismes sociaux et liberté humaine. Vers l'étude sociologique des cheminements de la liberté*, 1955, *passim*.

de varlık nedenini bulmuş olduğu ölçüde toplumsal bir birim olduğu öne sürülebilir. Bu idari birimler köyler, kasabalar, kentler ve eyaletlerdi. Ve her durumda tüm bu toplumlar için belirleyici gösterge hiyerarşileriydi. Çünkü hiçbir toplum eşitlik üzerine inşa edilmemiştir, sadece bir piramit biçiminde şemalaştırılabilir ve böyle bir piramidin tepesi her görünür olduğunda, ona destek olan, onu açıklayan ve onun tarafından açıklanan altta yatan belirli bir topluma bağlı yerel bir egemen sınıf ortaya çıkacaktır.

Bu toplumlardan en yalını, mekân ve insan sayısı bakımından en küçüğü, en eskisi, feodalite gibi Hristiyanlıktan da –uzak ara– daha önce ortaya çıkmış olan köy toplumudur. Bir birim olarak köy bir toprağa, kolektif mülklere (titizlikle gözlenen ve korunan ortak taşınmazlar –*communaux*–) sahipti. Ekonomik açıdan neredeyse tamamen otarşikti. Kendi görenekleri, şenlikleri, şarkıları, ille de komşu köyünkine benzemeyen konuşma biçimi vardı. Kurulu, değişik adlar taşıyan (belediye başkanı, sendik, konsül) seçilmişleri, tüzel kişiliği vardı. Rétif de la Bretonne, Burgonya'daki küçük Sacy kilise-çevresinden söz ederken "Kendi kendisini büyük bir aile gibi yönetiyor"[29] demektedir. Köy ayrıca yerel senyör ve özellikle de köy papazının çok belirgin sultasına tabiydi. Hippolyte Taine, "Her *lieue* karede [Eski Rejim Fransa'sında] ve her bin kişilik nüfus için bir soylu aile ve rüzgârgüllü evini, her köyde bir papaz ve kilisesini, her altı yedi *lieue*'de bir erkek ya da kadın dini cemaatini tasavvur edebiliriz"[30] diye yazmaktadır.

Köyde varlıkları çoğu zaman bunaltıcı olan efendilerin yanında günlük hayatın ve mevsimsel faaliyetlerin ona bağlı olarak düzenlendiği bir köy içi hiyerarşi de vardı: Bir yanda, kimi zaman aralarında "köyün horozu"nun[31] da bulunduğu, hali vakti yerinde köylüler, diğer yanda yoksul köylüler. En iyi durumdaki köylüler 1789'a doğru Paris Havzası ile Doğu Fransa'da hâlâ *laboureurs* (çiftçiler), Provence'ta *ménagers*, bazı yerlerde ise, sözcüklerin cilvesi, *burjuvalar* diye adlandırılan köylülerdi. Bu ayrıcalıklı köylü asla bir yarıcı değildi; kiracı-çiftçi olduğu zaman da "zengin bir ailenin ya da güçlü bir dini kurumun hizmetindeki" bu köylünün, "Genellikle at ya da öküz birçok koşum hayvanına, en az on kadar ineğe ve elli kadar koyuna; tekerlekli büyük sabanlara, tapanlara, tarla silindirlerine, tırpanlara ve demir dingilli yük arabalarına" sahip olmasının yanı sıra uşakları, hizmetçi kadınları ve belki çok cömert bir tarihçinin

[29] Nicolas-Edme Rétif de La Bretonne, *La vie de mon père*, 1779, 1963 basımı, s. 143.

[30] H. Taine, *Les Origines de la France contemporaine*, *a.g.e.*, s. 11.

U.A., G^7 101; Murat, 26 Mayıs 1683.

dediğine göre en az on hektar, bazen de yirmi hektar ya da daha fazla toprağı vardı.[32] Buna karşılık, küçük işletmeci ufacık bir toprak parçasına sahipti ve ne koşum hayvanı ne yük arabası ne de sabanı olduğu için, çalışmaları gerektirdiği zaman bir *laboureur*'ünkileri ödünç alır, karşılığında ot biçme, hasat ya da bağ bozumu zamanlarında onun için çalışırdı. Zengin ve yoksul köylüleri bir araya getiren bu tür ortaklıklar 1914'te Doğu Fransa'da hâlâ mevcuttu ve doğduğum köyde bu ortaklıklardan birini (geriye dönük belirli bir kızgınlıkla) anımsıyorum. Bu ortaklıkların anlamı açıktır: Tarım işçileri ya da gündelikçilerle çiftçilerin arasındaki sayısal oran köy toplumundaki denge ya da gerginliği hatasız bir biçimde göstermektedir. Bir çiftçiye bir ırgat düşüyorsa her şey sanki çiftçi, zorunlu olarak kendisiyle çalışan bir ortağa sahipmiş gibi gelişiyordu -1790'da Meuse ilinde olduğu gibi.[33] Ama 1768'de Metz dolaylarında iki tarım işçisinin bir çiftçi için çalışması,[34] Meuse'ün güneyinden kesinlikle daha zengin olan bu bölgede toprağın belirli ellerde toplandığını ve dolayısıyla toplumsal gerginliğin olası bir artışını akla getirmektedir.[35]

Ama aşırı derecede basitleştirmeyelim: Fransa'nın binlerce köyü arasında birbirine tamamen benzeyen iki köy yoktu. Bu köylerin toplumları zaman ve mekâna bağlı olarak ya serpilip gelişmiş ya da az çok yıpran-

---

[32] Pierre Goubert, *L'Ancien Régime*, 1969, I, s. 110.
Bkz. ikinci bölümdeki Gondrecourt hakkındaki açıklamalar.
U.A., H 1515; Metz, 21 Nisan 1768: Üç piskoposluk eyaletinin çeşitli kasaba ve köylerinde çiftçilerle tarım işçilerinin sayıları:

Yerleşim Yeri	Çiftçi	Tarım İşçisi
Metz	789	3750
Toul	1321	1924
Verdun	1395	2679
Sedan	429	1787
Montmédy	836	1767
Longwy	145	442
Thionville	954	2706
Sarrelouis	452	729
Vic	1192	2707
Sarrebourg	448	1177
Phalsbourg	91	236
	8652	19.904

Paul Vidal de la Blache, *La France de l'Est*, 1917, s. 18: "XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait çeşitli istatistikler bu sayının [tarım işçilerinin sayısının çiftçilere göre] yerleşik çiftçilerin sayısını çok geçtiği, muhtemelen iki katından çok olduğu konusunda uyuşmaktadır.

mış olarak geri kalmış, belirli bir refaha erişmiş ya da yoksulluk içinde yaşamıştır. Birçok köy yoksul yörelerde gücünü koruyan bir senyörlük düzeni altında eziliyordu. Mende Piskoposu'nun aynı zamanda süzeren senyör, "neredeyse kral"[36] olduğu Gévaudan'daki gibi. Bununla birlikte, bu bölgede toplanıp tartışan ve kararlar alan köy cemaatleri de vardı. Buna karşılık, çok gelişmiş, çok zengin, aynı zamanda da büyük bir kente çok yakın Beauce ya da Brie gibi kapitalist etkinin çok erkenden sızıp egemen olduğu "ülkeler" de vardı. Eyaletten eyalete değişen hukuki sistemden (Güney Fransa'da yazılı hukuk, Kuzey Fransa'da gelenek-görenek hukuku) kaynaklanan farklılıklarla ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesinin doğurduğu farklılıkları da bir düşünün.

Kentlere gelince, karşımızdaki sorunlar daha basit değildir ama varacağımız sonuçlar aynı olacaktır.

Kentler –binden fazla, 1787 yılına ait resmi bir listeye göre çok değişik büyüklüklerde tamı tamına 1099 kent– XI. ve XII. yüzyıllarda ülkenin tümüne yayılmış olan senyörlük düzeninden aşağı yukarı tamamen kurtulmuştur. Bu özgürleşme, zaman ve mekân içinde karmaşık ve düzensiz biçimde tüm Avrupa'yı etkilemiş olan büyük *komün hareketi* sürecinde gerçekleşmiştir. Ama örneğin Caen ve Arras gibi bu hareketi başarılı bir şekilde sonuçlandırmış olan kentlerde bile bu süreci izlemek kolay değildir. Ayrıca bu kentlerin çok güçsüz oldukları için uzun süre içinde kapalı kalmış oldukları senyörlük bağlarından tamamen kurtulmuş oldukları da söylenemez.

Komün hareketi döneminden sonra kentlerde senyörlük düzeninden kalan izlere dikkat çekmek belki çok ilginç değil ama kolay olacaktır. Çünkü bu düzen gerek Roannais senyörü Feuillade Dükü'nün taleplerine boyun eğen Roanne'da olsun, gerekse de yaşam boyu belediye başkanı ve kamu görevlisi diyebileceğimiz üyeleriyle yerel idarenin uzun süre senyörleri Trémoille Dükü'nün hazırladığı yönetmeliğe bağlı kaldığı Laval kentinde olsun, her yerde izler, bazen de rahatsızlıklar bırakmıştır. Kent 1722'de kent meclisi için belediye başkanını seçme hakkını talep ettiğinde –birçok kentin geleneklerinin ya da özgürlük fermanlarının saklı tuttuğu– bu istek 1729'da Krallık Konseyinin bir kararıyla reddedilir. Bunun üzerine senyör, alicenap bir biçimde ve karşılık beklemeden kısa bir süre önce geri çevirdiği talebi Lavallılara hak olarak tanır[37] ama kentin çe-

[36] H. Taine, *a.g.e.*, 16.

[37] Jules-Marie Richard, *La Vie privée dans une province de l'Ouest. Laval aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1922, s. 355 vd.

şitli mahallerinde fief haklarını kullanmaya devam eder: çeşitli ayni ya da nakdi ödentiler, veraset ve intikal vergisi, evlerde yoğrulan ekmeğin fırıncılara kiralanmış senyöre ait fırınlarda pişirilme zorunluluğu, vb.[38]

Senyörün elinden kaçıp kurtulmak eninde sonunda nispeten kolay olmuştur. Ama kralın pençesinden kaçmak apayrı bir şeydi. Kralın vergi görevlileri kentleri sürekli taciz ediyor, baskı altında tutuyor ve hizaya sokmaya çalışıyordu. Kronik bir biçimde para sıkıntısı çeken hükümet aralıksız olarak kentlerin zenginliğinin, mali olanaklarının peşindeydi. Binlercesi arasından iki örnek: Hükümetin kentlere dışarıdan getirilen mallardan alınan oktruva vergisini (duhuliye resmi) iki katına çıkarıp aradaki farkı kendisine ayırdığı 21 Aralık 1647 tarihli tebliğ; 1771'de kentleri, belediye meclisi üyelerini seçme ayrıcalıklarını korumak için belediye görevlerini satın almaya zorlayan düzenlemenin yeniden devreye sokulması.

Bununla birlikte, krallık otoritesi bazen senyörlük ayrıcalıkları karşısında geri adım atmak zorunda kalıyordu. Örneğin krallık geçiş ücreti alınan yerlerin çoğalmasına karşı hep boş yere mücadele etmiştir. 1437 gibi erken bir tarihte VII. Charles usulsüz, yani kıyı sahipleri tarafından izin almadan kurulmuş, ücretli geçiş yerlerini ortadan kaldırmıştı. Ama 1669, 1667 ve 1789 yıllarında sorun hep aynıydı: Ücretli geçiş yerlerinin sahiplerinden izin belgelerini göstermelerini istemek. Mücadelenin bu kadar zorlu olmasının nedeni, 1789 tarihli bir bildiride açıklandığı üzere "fieflere dahil edilen geçiş haklarının fieflerin değerini çok artırmasıydı." Söz konusu olan "egemen senyörlerin mülkiyeti"[39] ve gelirleriydi. Bir başka yararsız çekişme: 1683 ilkbaharında Poitou krallık denetçisi Lamoignan de Basville Poitiers kentindeki "evler üzerine vergi" salmaya hazırlanır. Vergi yükümlülerini saptadıktan sonra bu verginin getireceği tutar için kendisini kutlayacaktır: Yılda 7000 *livre*'den çok, "Eğer kentin" ne yazık ki "Neredeyse yarısı Saint-Hilaire, Monstierneuf ve Anguitard fiefleri ile sınırları açıkça belli ve kralın görevlileri tarafından her zaman resmen tanınmış başka küçük fieflere bağlı olmamış olsaydı daha da yüksek olabilecek oldukça önemli bir tutar." Bu evlere dokunmak söz konusu değildi.[40] 1695'te, Angoulême'deki durum kuşkusuz daha gülünçtü: Buradaki çekişme nedeni kimin para alacağı değil, paranın kimin ke-

[38] *A.g.e.*, s. 4-5.
U.A., H 2933; *Mémoire sur les péages*, s. 9-20.
U.A., G^7 449; 29 Mayıs 1683.

sesinden çıkacağıydı! Kentin şatosu çok kötü durumdaydı. "Acil onarımlar" gerektiriyordu ama "Bunları kimin yapması gerektiği, kral mı yoksa Madame de Guise mi, bilinmemektedir."[41]

Ne Kadar Kent, O Kadar Toplumsal Denklem

Bu örnekler kentlerin durumuyla ilgili bir ilk fikir vermektedir. Krallık denetçileri, fief sahipleri, vergi dairesi görevlileri ve senyörlük yargısına paralel olarak krallık yargısı tarafından denetlenen kentler birçok erk arasında bir mücadelenin sürdürüldüğü bir sahneydi: Gerilemekte olmasına karşın çok sayıda ayrıcalık sayesinde ayakta kalan senyörlük erki; yükselişte ama eski gelenekler, töreler ve dokunulmazlıklarla uzlaşmak zorundaki krallık erki; kimi zaman şiddetle saldırılan ama kimi zaman da üstün gelen, yeni zenginleşmiş ve neredeyse sonsuz bir güce sahip bir burjuvazi tarafından desteklenen beledi erk. Çünkü başlangıçlarında genellikle demokratik bir hareket tarafından desteklenmiş olduğu düşünülen –bu bir basitleştirmedir– kentlerin yönetimine, her durumda, birkaç güçlü aile tarafından çok erkenden el konulmuştu. Kuşkusuz seçimler yapılıyordu ama bu bir göz boyamacaydı. Aralarında birleşmiş birkaç aile hanedanı Marsilya'nın ya da Lyon'un ve hemen hemen bütün kentlerin kaderlerine aralıksız olarak yön vermiştir. İş işten geçtikten sonra ayrıntılarını kahkahalara boğulmadan izleyemediğimiz Paris'teki seçim töreni doğrusunu söylemek gerekirse çok iyi kurgulanmış bir senaryoydu: Hep aynı ayrıcalıklı kişiler şaşmaz bir biçimde yerlerinde kalıyordu. Her yerde, uzmanlaşmamış işçi kitlelerinin üstünde, meslek locaları örgütlenmesinin üstünde yerel bir seçkin topluluğun –biçimi ne olursa olsun– tepesini oluşturduğu bir toplumsal hiyerarşi ortaya çıkmıştır.

Dolayısıyla bu elit tabakanın güce sahip olmadığını, kentin gündelik yaşamını denetim altında tutmadığını düşünmek yanlış olacaktır. Laval kentinde tüccarlar ve zengin mal sahipleri XV. Louis'nin hükümdarlık döneminden başlayarak büyük masraflara girerek evlerini modernleştirmeye girişmişti ki bu çoğunlukla ön cephenin elden geçirilmesi ve pencereler açılmasından ibaretti. Oysa bu basit çalışmalar için bile yerel yetkililerden izin almak gerekiyordu. Günümüzde inşaat ruhsatı alırken yaşanan sıkıntılardan, can sıkıcı durumlardan haklı olarak yakınan

[41] U.A., G^7 347, 29; 6 Ağustos 1695.

sizler, düşünün ki Fransızlar bu sıkıntılara çok eskiden beri aşinaydı![42] Abartmıyorum. 1 Kasım 1689'da Bérulle krallık denetçisi, Lyon kentini yöneten aristokrasi üzerine muhtemelen en suçlayıcı belge olan mektubunda bizlere aşağıdaki ayrıntıyı vermektedir: "Dün bir burjuva, evinin kapısını kaparken düşen yan dikmeyi onarttığı için, kent görevlilerinin kendilerinden gereken izni almamış olduğu gerekçesiyle, evini payandalayıp sözü geçen yan dikmeyi yıktırdığı konusunda bana şikâyette bulundu." Denetçinin bu duruma müdahalesi sonuçsuz kalacaktır![43]

Kentler birbirlerine benzeyebilir ama genel kural olarak ne kadar kent varsa o kadar şablon, o kadar "toplumsal denklem" vardır. Yün kenti Montauban'da imalatçı toptancılar (Protestan kökenli) yerel yüksek sosyeteyi oluşturuyordu: Görkemli konaklar, parlak edebiyat salonları, av ya da kır partileri, yerel ressamlara destek, her şey zenginliklerinin işaretiydi. Rennes, her şeyden önce bir eyalet başkenti, parlamentosu olan bir idari kentti. Yine idari bir kent olan ama zengin bir kırsal bölgenin kalbindeki Toulouse'da ya da refah içindeki bir tarım bölgesinin merkezindeki Caen'da servetler esas olarak toprak kökenliydi. Tam bir gelişme içindeki dev liman kentleri Rouen, Nantes, Bordeaux, Marsilya denize dönüktüler, merkezi iktidardan mümkün olduğu kadar bağımsız bir rota izliyorlardı. Dunkerque, serbest limanının çok büyük ayrıcalığı içinde keyif çatıyordu: Kimse ne *taille*, ne tuz vergisi ne de damga resmi ödüyordu; kentte on kadar ailenin sözü geçiyordu.[44] Ya Paris için ya da Paris'in tedirgin ettiği ve uzaktan ablukaya aldığı öteki başkent Lyon için ne demeli? Gözlemlenen kente bağlı olarak, özgünlükleri ve "kişiliğiyle," tikel yazgısıyla belirli bir toplumsal düzen ortaya çıkıyordu.

Eyaletlerin Mesafeli Duruşu

Kentlerin özgüllükleri eyaletlerin çok belirgin özerklik taleplerinden bağımsız olmadığı için çetrefilleşiyordu. Monarşi, birbirlerini izleyen fetihlerin, evliliklerin, mirasların, tahkim kararlarının eseri olan üniter krallığın uzun inşa süreci boyunca ilhak ettiği topraklardaki yeni uyruklarıyla, isteyerek ya da istemeyerek, resmi olarak ya da değil, bir dizi "tarihi uzlaşma" yapmıştır. Dolayısıyla eyaletlerin Fransa ile birleşmesi

---

[42] J.-M. Richard, *a.g.e.*, s. 3-4.
U.A., G^7 356.
Jacques Teneur, "Les commerçants dunkerquois à la fin du XVIIIe siècle et les problèmes économiques de leur temps," *Revue du Nord*, 1966, s. 18 vd.

onlarda benzer durumları, düzenleri yaratmamıştır, tam tersine. Her biri kendi geçmişinden miras kalan ayrıcalıklarını, geleneklerini, "özgürlükler" ini (savunma olanaklarını demek daha doğru olur), aynı zamanda da tutarsızlıklarını korumuştur.

Mantıki sonuç: Monarşi taşra eyaletlerinin farklılıklarını törpülememiştir. Kamu barışı, adaletine saygı gösterilmesi, tahıl ikmalini sağlama, kurnazca ama hep karşı çıkılan bir vergi sisteminin yerleşmesi, kamu görevlerinin tekrar tekrar yaratılması ve satışı gibi gerekli amaçlara ulaşmak için aralarına sızmaya çalıştığı bu farklılıklarla mümkün olduğunca uzlaşmıştır. En azından Colbert'den itibaren kendisi ve kurbanları olan "halklar" için aşikâr zararlılığını genellikle bildiği ayrıcalıklara, eyalet kurumlarının alengirli yetkilerine, geleneğin gereklerine ve sistemlere en iyi şekilde saygı gösterme –istisnalar kaideyi bozmaz– alışkanlığını edinmiştir. Yarayı deşmenin her zaman yararı yoktu ve olası sonuçları belirsizdi; kurumları yerlerinde bırakıp yıpranmışlıktan ölmelerini bekleme kolaylığı baskın çıkıyordu –Normandiya (1655) ya da Auvergne (1651) sınıflı meclisleri (*états*)– gibi. Üstelik, bazıları hemen göze çarpmayan çok sayıda savunma mekanizması merkezi otoriteye karşı birlikte ya da nöbetleşe iş birliği yapıyordu. Dole Sayıştayı ya da Besançon Parlamentosunun kimi entrikalarının kurnazlık ve hukuki yaratıcılık düzeyinin beni çok etkilediğini itiraf etmeliyim.

Demek ki eyaletler karşı-erklerle doluydu: Bazıları mali yetkilerle ve vergilerin paylaştırılması ve toplanması göreviyle donatılmış ve üç sınıfın temsil edildiği meclislerini korumuştu. Bu vergi yükümlüsüyle kral arasında güçlü bir konum, her zaman pazarlık etme olanağı demekti. Daha saldırgan olan parlamentolar her yerde eyaletlerinin savunuculuğuna soyunmuştu. Bunlara, monarşi tüm eski kurumları yerinde bıraktığına göre, yarı uykudaki ama her zaman uyanıp harekete geçebilir ve birbirlerine meydan okuyabilir *élection, prévôté, baillage, sénéchaussée, présidial* gibi altta yatan kurumları ve onlarca ikinci derecedeki görevli grubunu ekleyin. Krallık erki, görevlerini satın aldıkları için ondan neredeyse tamamen bağımsız, sadece çıkarlarını ve gururlarını gözeten bu dar çevrelerde kayboluyordu.

XVII. yüzyıl krizleri sırasında monarşinin tepkisi, doğrudan kendisine bağlı ve kuramsal olarak neredeyse sınırsız yetkilerle donanmış denetçileri (*intendant*'lar) yaratmak olmuştur: Resmi unvanları "Adalet, Kamu Güvenliği ve Maliye Denetçileri"ydi. Hatta Law, kendi döneminin otuz *intendant*'ının Fransa'yı yönettiğini öne sürüyordu: "Ne parlamen-

tolarınız, ne sınıflı meclisleriniz, ne eyalet valileriniz var, hatta ne kralınız ne de bakanlarınız var diyeceğim: Bu eyaletlerin mutluluğu ya da mutsuzluğu, zenginliği ya da verimsizliği buralara atanan otuz Danıştay yargıcına (*maître des requêtes*) bağlıdır."[45] Ama kralın atadığı bu görevliler genellikle devletin sadık hizmetkârları ve kimi zaman söylendiğinden daha etkili idarecilerdi. Bu yüzden, onların, özellikle 1750'den sonra, ekonomik gelişmenin Fransa'nın her yanında büyük modernleşme politikalarını ve birçok bayındırlık işini tetiklediği sıralarda, giderek "eyaletleri" ile özdeşleşmelerini, Versailles'a karşı onların savunuculuğunu üstlendiklerini görmek fazlasıyla şaşırtıcıdır. Fakat başka türlü olabilir miydi? Daha 1703'te Brötonya krallık denetçisi Bechaméil de Noentail, dikkat "Bu eyaletin insanları öteki eyaletlerdeki gibi yönetilemez"[46] diye söyleniyor ve Mareşal d'Estrées'nin Brötonya sınıflı meclisinde hükümetin isteklerine şiddetle karşı çıkan iki soyluyu cezalandırmasını beceriksizce bir davranış olarak niteliyordu. Aynı şekilde Metz krallık denetçisi, Metz kentinin 1552'de II. Henri tarafından ele geçirilmiş olmasına karşın "Egemenlik hakkını sadece Münster Barışı ile, yani 1648'de kaybettiğini hâlâ hatırladığını"[47] Versailles'a açıklamayı uygun görüyordu.

Bununla birlikte, XVIII. yüzyılın hızlı bir gelişim içindeki Fransa'sında, zaman içinde muhtemelen tüm anlamını kaybetmiş olan sayısız edinilmiş hakka gösterilen biçimsel saygının gözle görülecek biçimde saçma sonuçları oluyordu. Eğer devrimci merkeziyetçilik bu idari birim bolluğunu silip süpürdüyse, bu kuşkusuz Devrim'den önce yerleşmiş bir genel tedirginliğe yanıttı. 1782'de ilginç bir şikâyet dilekçesi "Petit Franc Lyonnais"nin –Lyon'un kuzeyinde, küçük Trévaux kentinin iki yanında Saône Irmağı boyunca uzanan arazi şeridi– saçmalık derecesindeki ayrıcalıklarını uzun uzadıya açıklıyordu. Ve işte adı bilinmeyen yazarlarının sonuç bölümündeki düşünceleri: "Eğer... sadece hükümetlerin genel ilkeleri ve her iyi idarenin temelinde olması gereken düzen ve aynılık ilkesi göz önünde tutulursa aynı devletin uyruklarının aynı yasalarla yönetilmesi, aynı ayrıcalıklardan yararlanması, aynı vergilere katlanması gerektiğini ve aşağı yukarı krallığın merkezinde yer alan, en çok iki buçuk *lieue* yüzölçümüne sahip bir arazinin, komşu kilise-çevrelerinin

[45] Aktaran Marcel Marignon, *Dictionnaire des institutions de la France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1923, y. baskı 1976, s. 296.
Henri Fréville, *L'Intendance de Bretagne (1689-1790), essai sur l'histoire d'une intendance en pays d'états au XVIIIe siècle*, 1953, I, s. 95.
U.A., G^7 382; Metz, 29 Ağustos 1708.

kıskançlığına ve yetkililerin sert bir biçimde önlediği ve hatta şimdi bile önlem almayı sürdürdüğü birçok olayı doğuran öfkeye yol açan bağışıklıklar elde etmesinin olağandışı göründüğünü kabul etmek uygun olacaktır."[48]

Olağandışı nitelemesini kabul edeceğiz. Ve kendimize şunu soracağız: Eyaletlerin çoğu zaman belirgin bir genel gelişme olabilecek şeylere böyle karşı çıkmasının sebebi neydi? Belirli bir yerel ulusçuluğu göz önünde bulunduralım çünkü Fransız "ulus"u henüz ortada yoksa da yerel *yurt* onun yerini tutmakta ve günümüzde *otonomist* diye adlandıracağımız duyguları beslemekteydi. Bu duygular, bu ilginç patlamaya gecikmeden son verecek olan Devrim'in eşiğinde son derece canlıydı. Ama monarşik hükümetin Eski Rejim'in sonlarında eyaletler karşısındaki eyleminin tam bir bilançosunu nasıl çıkarabiliriz? Tocqueville ve konuda çok bilgili birkaç tarihçiyle birlikte merkeziyetçiliğin o dönemde epey bir mesafe almış olduğunu mu düşünmek gerekir?

Eyalet, kuşkusuz uzun zamandır resmi bir idari bölüm değildi. "Siyasi bir gerçeklik olarak" krallık denetçisinin yetki alanı olan *généralité* yanında gölgede kalıyordu.[49] Böylece yeni bir idari bölünmenin eski sınırlara yukarıdan zorla dayatılması gibi bir durum ortaya çıkmıştır; bu gelişme, daha sonraki geçmişi tamamen tasfiye etmek isteyen Kurucu Meclis'in ülkeyi illere (*département*) bölmesini iyi kötü andırmaktadır. Bununla birlikte, bu iki süreci karşılaştırmak aşırıya kaçmak değil midir? Fransa'nın 1750'den sonraki ekonomik gelişmesiyle monarşinin güç kazanmış olduğunu seve seve kabul ederim, ancak aynı zamanda da eyaletlerin özgüllükleri pekişmişti. Çünkü her eyalet, başkentinde dar, güçlü, egemen, ayrıcalıklarla donanmış bir seçkin topluluk üretmeyi sürdürmüş ve bu ayrıcalıkları genel çıkar adına savunmuştur. Kural bu değil miydi? Mekânın örgütlenmesi ona eşlik eden ve gerekli kilit taşı görevi gören bir toplumsal örgütlenme olmadan mümkün değildir.

Önümüzde parlaktan da öte bir Burgonya örneği var. Talepkâr ve mesafeli Burgonya eyalete hükmeden dar kast, Dijon Parlamentosu topluluğu olmadan var olabilir miydi? Bu topluluk, arada bir alışkanlıkla üstünlüğünü pekiştirmek için Sayıştay ve hak iddialarının bazen kendisini rahatsız ettiği eyalet meclisine (états) karşı mücadele ediyordu. Buna karşılık, çoğu zaman saygın bir kişi olan askeri vali (1754 ile 1789

[48] U.A., F^{14} 158. Rhône gemiciliği.
A. Poitrineau, *a.g.e.*, s. 38.

arasında bu makamda bir Condé Prensi vardı) ile genellikle söylendiğinden daha iyi anlaşıyordu. Eyalet valisinin Dijon'daki vekili olan "komutan"ın düşüncelerine ters düşmemek için biraz dikkat yeterli oluyordu. Ayrıca krallık denetçisiyle de önemli ya da çözülemeyecek sorunları yoktu. Aslına bakılırsa bu topluluk parlamentoyu tekeline almak için kendi gücüne, saygınlığına, zenginliğine dayanıyordu: Varlıkları –araziler, ormanlar, bağlar, binalar, dökümhaneler, rant gelirleri– Burgonya'nın dört bir yanına dağılmıştı. Kendi içine kapalı bu topluluk, ortaklıklar ve evliliklerle tüccarların ya da yeni zengin burjuvaların can sıkıcı sızmalarını önlemeye özen gösteren dar bir aile hanedanı ağı oluşturuyordu. Kendisi de bir zamanlar burjuva olan topluluk cüppeli denen soylular sınıfı (noblesse dite de robe) sınırını çoktan ve güçlük çekmeden aşmıştı ve hatta topluluğun içinde soyluluğu atalardan gelen birkaç soylu da bulunuyordu: Fornova'da öldürülen (1495) bir aristokratın soyundan gelen ünlü parlamento başkanı Charles de Brosses (1709-1777) gibi.

Demek ki bir kast söz konusuydu: "Parlamento üyeleri görevlerini çocuklarına aktarmakla yetinmemekte, kardeşlerini, kayınlarını, damatlarını, erkek yeğenlerini de topluluğa sokturmaktadır." Bu ensesi kalın ailelerin zaferiydi. Sık sık bir araya gelen, mektuplaşan, izlenimlerini paylaşan bu endogam topluluk uzun yıllar rahatsız edilmeden kendi içine kapalı huzur içinde yaşamıştır. "Balolar, konserler, tiyatro, kumar, şatafatlı şenlikler, yüz kişilik yemek davetleri" yeniden görüşmek, görüş alışverişinde bulunmak ve caka satmak için birer fırsattı. 30 Mart 1785'de Dijon Katedralinin çanları, Normandiya Dükü'nün –geleceğin XVII. Louis'si– dünyaya gelişini haber vermek için var gücüyle çalıyordu: Başkan Joly de Bévy 110 kişilik bir akşam yemeği daveti veriyordu ve ışıklandırılmış konağının önüne "Halk için iki testi şarap koydurttu."[50]

Öncelikli olarak kendi ayrıcalıklarını savunurken eyaletlerimizin bağışıklıklarının da külyutmaz bekçisi olan bu egemen grupların nabzını yoklamak için Rennes'e, Toulouse'a, Grenoble'a, Bordeaux'ya da gidebilirdik. Örneğin Grenoble üzerinde uzun uzadıya durmak gerekirdi. Bunun nedeni belki de ayrıcalıkları ve alışkanlıkları içinde yaşayan "eyalet"in krallığın ucunda yer almasıydı. Grenoble Belediyesi ile kent ve köy cemaatlerini sultası altına almış olan Grenoble Parlamentosu belirli çıkar çevrelerinin temsil edildiği her zaman tetikte bir kaleydi. Herbigny

[50] Jean Sigmann, *La Révolution Maupeou en Bourgogne, 1771-1775*, daktilo edilmiş D.E.S. tezi, özellikle sayfa 30.

krallık denetçisinin 1679'da yazdıklarına göz atalım: "[Grenoble kentine] bir güvenlik yargıcı (juge de police) atama ve parlamentonun belediye sarayında olup bitenleri öğrenmesini engelleme gereğini her gün duyuyorum. Bu topluluk eyaletteki tüm yetkiyi eline geçirmek ve korumak için kendi içinde en uyumlu çalışan topluluktur ve aralarından biri, bir işte çıkar görürse, himaye ettiği kişi asla haksız değildir."[51] Denetçi, Mareşal de Tessé'nin İspanya Veraset Savaşı sırasında, 1707'de başına gelen aksilikler göz önüne alınırsa, Grenoble Parlamentosu üyelerinin otoriterliğini abartmıyordu: Torino önünde yenilen Fransız birlikleri güç bela Fransa'ya dönerken Mareşal kralın kendisine verdiği ve Versailles'da kendisine söylendiği gibi, mahallinde, Grenoble Parlamentosu tarafından tescil ettirmesi gereken atama belgesiyle güneydoğu orduları komutanlığına getirilir. Doğrudan saraydan geldiği için muhtemelen kendisini beklenen alçakgönüllülükle takdim etmemiş olsa gerek. Her ne olursa olsun, varır varmaz onu kurulda kendisine ait olmayan bir yer almak istemekle suçlayan Başkan de Gramont'un tedirgin edici ve saygısız davranışlarıyla karşı karşıya kalır. Mareşal mektuplarında olaydan öfkeli bir şaşkınlıkla söz edecektir; ama Savoie birliklerini teftiş ettiği üç günün sonunda geri döndüğünde parlamentonun çok geniş olarak değerlendirdiği yetkilerini kendi inisiyatifiyle kısıtladığını öğrenince öfkeden patlar. Yetkileri bal gibi kral tarafından tanımlanmıştır, hiç kimse onları kısamazdı ve kraldan "adalet isteyecekti." İsteği kabul görecek, Başkan de Gramont da ondan özür dilemek zorunda kalacaktır. Ama bu saçma öncelik savaşı açıklayıcıdır.[52]

Bordeaux'da güçlü, kibirli parlamento çok şatafatlı, çok zengin, Bordeaux üzüm bağları gibi çok eski bir gelir kaynağına sahip bir topluluğu çatısı altında toplamıştı. 1608 gibi erken bir tarihte IV. Henri, bizlere hâlâ çekici gelen bir dille, yükseklerde uçan bu ayrıcalıklı kişilere şunları söylüyordu: "Halkımın kötü koşullar altında ezildiğini söylüyorsunuz. Peki, onu sizler ve kumpanyanız dışında kimler eziyor?... Bordeaux'da davasını en büyük para kesesine sahip olanın dışında kim kazanıyor?... Hangi köylü parlamento başkanına ya da bir danışmanına ait olmayan bir bağa sahiptir? Hangi yoksul soylunun toprağı onlara ait değildir? Parmağını bile kıpırdatmadan zengin olmak için sadece danışman olmak

---

[51] U.A., G^7 239; Grenoble, 31 Temmuz 1679.
Pierre Dubois, *Histoire de la campagne de 1707 dans le Sud-Est de la France*, daktilo, s. 28-29.

yeterlidir."[53] 1558'de Lyon'da din adamları "hemen hepsi tüccar olan" otuz kişiyi kentin efendileri olmakla suçluyordu. Montpellier'de, Languedoclu banker-tüccarlar XV. Louis'nin hükümdarlığı sırasında Paris'e gidip Genel İltizam'ı (Ferme générale) –yani Fransa'nın servetinin hatırı sayılır bir bölümünü– neredeyse tamamen ele geçirdiği için, başarıda bir basamak yukarı tırmanılmıştı.[54] Takdire şayan bir beceri!

Oc dili, Oïl dili

Fiziki, ekonomik ve sosyal birlikten yoksun Fransa bir kültür birliği avantajına sahip miydi? Belki. Ama tartışmasız bir biçimde peşinen biliyoruz ki, en yukarıda kendisini parıltı, görkem, her şeyi kaplayan bir yapı ya da daha doğrusu üstyapı, egemenlik ve kısıtlama olarak gören seçkinci bir Fransız "uygarlığı" olduğu kadar, ülkemiz toprağında birbirine yüzyıllar boyunca meydan okumuş, her biri bir dilsel krallığa sahip, en az iki büyük (altta yatan) uygarlık daha vardı: Çatışmadan zaferle çıkmış olan Oïl uygarlığı ile kaderin ana çizgileriyle bir yarı-sömürge konumu uygun görmüş olduğu Oc uygarlığı. Kuzey Fransa bu uygarlığı maddi başarısıyla ezmiştir.

İkisini de aynı derecede sevdiğim ve birini diğerine yeğlemeden ikisini de anlamaya çaba göstereceğim için birleştirici bir milliyetçi olarak yaftalanacağım ama tarihlerini incelerken bundan mümkün mertebe kaçınacağım.

Sonuç olarak Garonne Irmağı üzerindeki La Réole'den Var Havzasına kadar uzanan ve yolu üzerinde Massif Central ile Alp Dağlarının önemli bir bölümünü kapsayan uzun dilsel sınırın iki yanındaki Kuzey (Fransa) ile Güney (Fransa) arasında bir kırılma, açık bir uçurum vardır. Hatta yer adları biliminin ve lehçebilimin verilerini yorumlamaya kısa bir zaman önce karar vermiş olan bir tarihi coğrafyanın ölçütlerine, ön araştırmalarına ve yeni varsayımlarına dikkatle kulak kabartırsak kesin kültürel sınır belki de kuzeye doğru bu dilsel çatlağın daha yukarısına, aşağı yukarı Loire Irmağına kadar çıkmaktadır. Pierre Bonnaud'ya göre Oïl Fransa'sı ile Oc Fransa'sı arasındaki sınır kesin olarak saptanabilir bir çizgi değil, kuzey yönüne olduğu kadar güneye doğru da değişken sınırlara sahip, geçmişten bir sürü iz barındıran bir medyan Fransa, bir

---

[53] M. Marion, *a.g.e.*, s. 429.
Lyon için, F. Braudel, *Civ. Mat., a.g.e.*, s. 418. Montpellier için Guy Chaussinand-Nogaret, *Les Financiers du Languedoc au xviiie siècle*, 1970, s. 235 vd.

medyan Roman uygarlığıdır. Böyle bir durumun en belirgin sonucu (bkz. şekil 8) genellikle Oc Fransa'sına dahil olduğu kabul edilen alanın önemli bir bölümünü –Limousin, Auvergne, Dauphiné– ondan koparmaktadır.

Ama bu sorunu başka bir zamana bırakalım. Her ne olursa olsun, Fransa'nın tarihinin bu medyan Fransa'nın kuzey ve güneyinde farklı aktığı konusunda hiç kuşku yoktur. Kuzeyde olup bitenler güneyde genellikle aynı biçimde gelişmeyecektir ve karşılıklı olarak: Uygarlık (doğma, yaşama, sevme, evlenme, inanma, gülme, giyinme, ev inşa etme ve tarlaları bir araya toplama, birbirine karşı davranma biçimleri) kuzey *evet*'inden güney *evet*'ine, Oïl'den Oc'a hemen hiçbir zaman aynı değildi.[55] Güneye doğru bir "öteki" Fransa vardı, hâlâ vardır ve her zaman var olacaktır.

Bu öteki Fransa, kuzeyli insanların keşfettikleri zaman yerli yersiz yüksek sesle tepki gösterdikleri bambaşka bir ülkeydi; şaşkınlıkları sık sık hırçınlığa dönüşüyordu. Yazık onlara!

Racine –Uzes'teki acı acı yakınmalarından daha önce söz ettik– Valence'ı geçtiği andan itibaren çevresinde konuşulanlardan hiçbir şey anlamadığı için söylenip durur. Ama Tanrı biliyor ki dönemin Fransa'sında herkes yerel ağızlarla konuşuyordu. Ama bir kuzeylinin Oc dilleri sınırını aşana kadar lehçeleri az çok anladığı da doğrudur. La Fontaine'e şöyle yazar: "Bir tercümana, bir Moskovalının Paris'te ihtiyacı olduğu kadar ihtiyacım olduğuna yemin ederim. Dün küçük keçe çivilerine (*broquettes*) ihtiyacım olduğu ortaya çıktığı için amcamın uşağını kente yolladım ve ona bana iki üç yüz keçe çivisi almasını söyledim; bana hemen üç demet kibrit (*bottes d'allumettes*) getirdi; buna benzer yanlış anlamalara çok sinirlenmekte haklı olup olmadığıma siz karar verin." "Bu ülkenin Fransızcasını anlamıyorum ve onlar da benimkini anlamıyor."[56]

Demek ki kelimenin tam anlamıyla iki yabancı dünya. 1709'da Londra'da *Le Récit des diverses merveilles nouvellement opérées par Dieu dans les Cévennes*'i (Tanrı'nın Cévennes'de Yeni Gerçekleştirdiği Çeşitli Mucizelerin Öyküsü) yayımlayan Camisardların bir hayranı da aynı şeyi söylemektedir. "Hiçbirinin içinde hinlik olmayan" çok sıradan insanlar olan "esinlileri" "vahiy sırasında" Fransızca "dini yüreklendirici sözler" söylerken görmüştü. Gerçek bir mucize, çünkü "Bu yörelerin

---

[55] Bütün büyük evrelerde bir karşıtlık ortaya çıkar: Örneğin Din Savaşları konusunda bkz. J. Hurstfield, H. G. Koenigsberger, III. "The Counter-Reformation and Price Revolution," *The New Cambridge Modern History, 1559-1610* içinde, s. 131 ve 290. J. Racine, *Lettres d'Uzès, a.g.e.*, s. 3; La Fontaine'e mektup, 11 Kasım 1661. Aynı yerde, s. 7, M. Vitart'a mektup, 15 Kasım 1661.

köylülerinin Fransızca konuşması İngiltere'ye yeni varmış bir Fransızın İngilizce konuşmasından daha kolay değildir.[57] Bununla birlikte bu mucize Cevennes'de Kutsal Kitabın Fransızca okunması ve Marot'nun Fransızca bestelediği mezmurların söylenmesiyle açıklanır.

Ya kendisine gözü kapalı güvenebileceğimiz sağduyulu ve zeki gözlemci Normandiya kökenli Parisli Prosper Mérimée, 1836 yılında onu hızla Rhône üzerinden getiren buharlı gemiden Avignon'da karaya ayak basar basmaz ne söylemişti?: Kendisini yabancı bir ülkede hissettiğini.[58] Ama bu duygunun, bu ülkeye geri dönüp 1870'de Cannes'da ölmesini engellemeyeceği de doğrudur. Mazereti –eğer mazeret varsa– Akdeniz'in kızı Korsika'yı bal gibi Fransız edebiyatına ilhak etmiş olmasıdır: *Colomba* 1840'da yayımlandı.

Nancy'de doğan ama aile tarafından ve gönülden Franche-Comtéli olan Lucien Febvre Güneybatı Fransa'ya yaptığı bir yolculuk sırasında şoka uğramıştır; başka bir uygarlığın yarattığı şok. 20 Temmuz 1938'de bana şunları yazdı: "Buraya [tedavi olmaya gittiği Cauterets'e] en uzun yoldan geldim: Limoges-Périgueux-Agen-Moissac-Auch-Lourdes. Fransa'nın güzel bir bölgesi. Ama Fransa'nın demek doğru mu? Bizler, Doğu ve Kuzey Fransa insanları için bu yerler ne kadar da egzotik ve uzaklarda...! En sevimli ve en katıksız Fransız manzarasının –Courbet'in Jura'sının Eyzies dolaylarında canlanmış hali– ortasında aniden Périgueux'de gösterişli bir biçimde ortaya çıkan şu Sainte-Sophie; bir sepet üzüm için ruhunu satmış ve ortasındaki Saint Pierre Kilisesinin, heykellerinin ve çan kulesinin tamamen ıssız olduğu Moissac'ın umut kırıcı sıradanlığı; savaşçı ve kuşkusuz derin ve bağnaz tutkuların tüketmiş olduğu, günümüzde suskun, taşlık akropol Auch gibi bir kentte sezilen şu tuhaf ruh; bütün bunlar sizi garip bir biçimde tedirgin ediyor ve uzağa, o kadar uzağa götürüyor ki." "Lorraine Prensi"[59] Mareşal Lyautey ise düşüncesini çok kısa bir şekilde belirtecekti: "Béziers'de kendimi iyi hissetmiyorum."[60]

Şaşkınlık her kuşakta ve neredeyse aynı yoğunlukta tekrarlanacaktır. 1872'de surat asma sırası Ernest Renan'daydı. Sahte bir ölçülülükle şunları yazmaya cüret eder: "Yanılıyor muyum bilmiyorum ama tarihi etnografyanın bir görüşü giderek aklıma daha çok yatmakta. İngiltere ile Kuzey Fransa'nın benzerliği bana her geçen gün daha açık biçimde

---

[57] *Documents de l'histoire du Languedoc*, 1969, s. 239.
T. Zeldin, *a.g.e.*, II, *Orgueil et intelligence*, 1978, s. 52.
Albert Thibaudet'nin kitabına anıştırma, *Les Princes Lorrains*, 1924.
Alain Kimmel, Jacques Poujol, *Certaines idées de la France*, 1982, s. 67.

görünmekte. Akılsızlığımız Güney'den kaynaklanmaktadır ve eğer Fransa Languedoc ile Provence'ı etkinlik alanı içine çekmemiş olsaydı ciddi, etkin, Protestan ve 'parlamentocu' olacaktık."[61] Ne kadar da çok yitirilmiş erdem! Ayrıca güneyde olmayan Paris'in ve keza Brötonya'nın XVI. yüzyılda Katoliklik davasını kurtardıkları bilindiğine göre ne kadar da çürük varsayımlar! Oysa Nîmes ve Cevennesler... Renan'ın zekâsı ne olursa olsun, hatta bu zekâ nedeniyle, bu metin, acıklıdan da öte iğrençtir.

Ama kuzeyliler, sahip oldukları ya da olmadıkları ve her durumda kendi erdemlerinden çok tarihin ve neredeyse sadece tarihin Kuzey Fransa'ya bahşetmiş olduğu siyasi ve ekonomik üstünlüğe borçlu oldukları meziyetleri hiç sıkılmadan kendilerine mal ederek aslan payını sıkı sık kendilerine ayırırlar.

Dengeyi sağlamak için daha çoşkulu birkaç tanığı yardıma çağırabilir miyiz? Neşeli bir biçimde "Bir güney insanına dönüştüm ve doğrusu fazla güçlük çekmedim"[62] diyen Stendhal'i düşünüyoruz. Ama Grenoble'da doğmuştu (1783) ve böylece doğduğu an yolun en az yarısını aşmıştı diyeceksiniz. Grenoble gerçekten de Kuzey Fransa'nın bir parçası değildir. Hem sonra Stendhal Stendhal'dır, göz kamaştırıcı öteki Güney'in, İtalya'nın, çılgın sevdalısıdır. Ve Güney Fransa'nın "İtalya ile çok çarpıcı bağları"[63] yok mudur? Tanık olarak Van Gogh'u da çağırmayı düşünebilir miyiz? Evet ve hayır. Bu otantik kuzey insanı Paris'te geçirdiği sıkıntılı ve hüzünlü iki yıldan sonra Şubat 1988'de Arles'a ayak basıyordu. Varır varmaz doğa ve renkler karşısında büyülenecekti: "Kocaman kayalar, patikaları pembe yeşil bir park, kobalt mavisi bir gökyüzü..." Kardeşine "Buranın doğasını her zaman seveceğime eminim" diye yazar. "Daha kuvvetli güneşi ve doğa üstündeki etkisini o kadar ilginç buldum ki yalnızlık şimdiye kadar beni pek rahatsız etmedi... Buranın güneşine inanmayanlar inançsızdır." "Görmesi" o denli çekilmez olan "şeytani karayel (*mistral*)" bile güzeldir. Ama insanlara, yörenin yerlilerine gelince: "Provence ağzıyla konuşmamamın bana çok zararı dokunuyor... Şimdiye dek insanların gönlünde bir adım bile ilerlemedim... Bu yüzden çok sayıda günüm yemek ve kahve istemek dışında insanlara tek bir lâf etmeksizin geçiyor. Ve bu başından beri böyle oldu." Yazdıklarında sadece ileride ortaya çıkacak delilik dramının bir işaretini değil aynı zamanda da hakiki bir yö-

---

[61] Ernest Renan, *La Réforme intellectuelle et morale, Œuvres complètes* içinde, I, 1947, s. 349.
Stendhal, *Mémoires d'un touriste*, 1838, y. baskı 1927, I, s. 185.
H. Debraye, *a.g.e.*, s. V.

nelim kaybının belirtilerini görelim. Arles'a gelişinden kısa bir süre sonra, Mart 1888'de şunları yazmıştı: "Gerçeği söylemek gerekirse, Berberi zuhaflar, genelevler, ilk kudas ayinlerine giden tapılası Arleslı kızlar, tehlikeli bir gergedana benzeyen beyaz ayin giysisi içindeki papaz, absent içicileri bana başka bir dünyanın varlıkları gibi görünüyor."[64]

Adil olmak için "kuzeyliler"in hicivlerinin, düş kırıklıklarının ve haksız serzenişlerinin karşısına Güney'in gülüşlerini, eleştirilerini ya da ince alaylarını çıkarmak isterdik. Bu alkışlanacak bir şey olurdu. Ama bu konudaki hasadımızın –birçok Oksitan dili uzmanına danışmış olmama karşın– verimli olmadığını kabul edelim: Bir Oksitan tiyatro oyununda bir söz, ara sıra bir atasözü, incir çekirdeğini doldurmayan şeyler... Ses getiren hiçbir şey. XVI. yüzyılda Alçak Ülkeler ve İngiltere'de mutsuz yaşayan, üstünlük duygularının kendilerine sağladığı güvenle tereyağlı yemeklere verip veriştiren ve kuzey biralarını dehşet içinde ve keyifsizce işeyen,[65] ya da bezginliği evinden çıkmama derecesine taşıyan Katolik Kral'ın şu elçisi gibi yöre insanlarını boykot eden İspanyolların ilginç sözlerine benzer hiçbir şey: Ceneviz Cumhuriyetinin temsilcisi 1673'de ondan söz ederken "*... Non si accomoda niente alli costumi della nacione, vive sempre retirato, non ama conversatione...*"[66] (İngiliz âdetlerine alışamamakta, insan içine hiç çıkmamakta, sohbet etmeyi sevmemektedir) diye yazmaktadır. Evet ama İspanya çok belirgin bir güney ülkesi, Londra da özgünlüğüyle tüm öteki kuzey ülkelerinden daha öne çıkan bir kuzey ülkesidir.

Güney Fransa'ya gelirsek, Kuzey'in diline ses çıkarmadan, tasasızca alışmış olabilir mi? Oksitan kültürü günümüzde uyanırken, küçük ilkbahar dalları çıkarırken böyle bir sav çok iddialı olur. Yoksa güneyliler Kuzey'de epey zamandır edindikleri servetlerinin yanı sıra politika, devlet memurluğu, akademi ve iş hayatındaki kariyerleri, sosyal konum ve başarıları nedeniyle tartışmaktan, karşı çıkmaktan vaz mı geçtiler? Daha muhtemel senaryo Kuzey'in büyük ölçüde Paris'inkiyle özdeşleşen saygınlığının Güney'de hissedilmesi ve diyalogu bozmasıdır. Oksitanya savunucularının öncüsü Mary-Lafon 1842'de *Histoire politique, religieux et littéraire du Midi de la France*'ı (*Güney Fransa'nın Siyasi, Ekonomik*

[64] Vincent Van Gogh, *Lettres à son frere Théo*, 1956, s. 364, 374, 394, 403, 412, 393-394, 368; Eric Darragon, "Van Gogh, Tartarin et la diligence de Tarascon," *Critique*, Ocak 1982, s. 42-60.

Fernand Braudel, *Méditerranée* , I, s. 217.

Archivo di Stato, Cenova, *Lettere Consoli*, 28; 20 Haziran-10 Temmuz 1673.

ve Edebi Tarihi) yayınladığında "Fransızlar"la, yani Loire Irmağı kuzeyindeki insanlarla alay etmiyor ama yağmacı, kaba güç kullanan, bağnaz –ve bu vasıflarıyla muzaffer– "Loire-Ötesi şövalyelerinin"[67] Orta Çağ'ın rafine ve özgürlüklerine düşkün güneylileri karşısında gösterdiği "yontulmamış barbarlık" kadar daha yakın zamanda birçok bakımdan güney insanları olan "gerçek devrimciler" Jirondenlere (*Girondins*) üstün gelen Montanyar (*Montagnard*) terörünü de gözler önüne seriyordu. Mary-Lafon suçlamakta, ifşa etmektedir. Ama galip gelenlerle kolayca alay edilebilir mi? Güney'in "Fransızlar"a, Toulon'da dendiği gibi "Franciaux," karşı daha çok işgalci bir yabancı gücün uyandırdığı bir hınç duygusu yok muydu?

Kendini beğenmiş, protokole düşkün, ölçülü ve kasvetli Kuzey Fransa'yı tiye alan Stendhal oldu. Neşeli bir şekilde Rhône Irmağından güneye inerken "Mutluluğun kuzey aksanıyla birlikte ortadan kaybolduğu söylenebilir" diye haykırır. "Yürek temizliği, doğallık... Valence'ta... aniden ortaya çıkıyor; işte şimdi tamamen Güney Fransa'dayız. Bu sevinç duygusuna hiçbir zaman direnemedim. Bu her şeyden önce sizinle konuşan kişinin kendisine duyduğu ve sizden talep ettiği saygıyı hatırlatması gerektiği Paris nezaketinin çok uzağındadır." Burada, tam tersine herkes konuşurken "kendisini heyecanlandıran duyguyu tatmin etmeyi düşünür," hiçbir şekilde "dinleyen kişinin zihninde kendisine soylu bir kişilik yaratmayı düşünmediği gibi bu kişinin sosyal konumuna göstermesi gereken saygıyı da göstermez. Bay Talleyrand burada olsaydı hiç kuşku yok ki "Fransa'da artık hiçbir şeye saygı duyulmuyor!" derdi."

Yolculuğunu sürdürürken üç gün boyunca Beaucaire fuarında halkın neşesini yakından izleyerek vakit geçirir. "Beaucaire'de en nadir görülen şey Paris'teki zorunlu *mağrur tavır*dır. Burada Lyon ya da Cenevre sokaklarında [çok sık rastlanan] somurtkan, hüzünlü ve kuşkucu çehrelerle çok az karşılaşıyorum. Bu *hüzün ve somurtganlığın* yokluğunu biraz açıklayan Beaucaire'deki çok büyük kalabalığın çoğunlukla güney insanlarından oluşmasıdır."[68]

Ve eski farklılıklar günümüzde bile ortadan kalkmamıştır. Bundan yalnız birkaç yıl önce, küçük bir Languedoc kasabası Armissan'ın belediye başkanı bir tarihçi dostuma şunları söylüyordu: "Bay Laugénie, bilin ki Naurouse eşiğini geçtiğiniz an Fransa'yı arkanızda bıraktınız, Oc top-

---

[67] Philippe Martel, "Les Occitans face à leur histoire: Mary-Lafont, le grand ancêtre," *Amiras/Repères occitans* içinde, I, 1 Ocak 1982, s. 10.

H. Debraye, *a.g.e.*, s. 39, 76, 77, 79; italikler metnin içindedir.

raklarındasınız, artık Fransa'da değilsiniz." Günümüzde ülkemizin kuzeyinden güneyine herkes elbette Fransızca konuşmakta. Ama televizyonda geçenlerde (31 Temmuz 1985) oldukça çarpıcı bir açıklama duydum. Çok sayıdaki film diyaloglarında asla argo kullanmamış, sadece halkın konuştuğu günlük "Paris ağzını" (*parigot*) kullanmış olduğunu söyleyen senaryo yazarı Michel Audillard'a muhatabı onun filmleri için bir ara "Loire'ın güneyindeki izleyiciler için alt yazı konulması gerek!" denmiş olduğunu hatırlatıyordu. Kuzey Fransa ve Güney Fransa'da halkın konuştuğu diller arasında hâlâ bu kadar mesafe olabilir mi?

XVIII. yüzyılın Bin Bir Çeşit Taşra Ağzı.

Kuzey-Güney ayrımı kuşkusuz her şeyi açıklamaz. Çünkü büyük kültürel alanlar kendi içlerindeki çok sayıdaki farklılıkları gizlemekte güçlük çekmektedir. Onlara yakından bakar bakmaz yerel özelliklerin ne kadar çok olduğunu görüyoruz; doğrusunu söylemek gerekirse bunlar şaşkınlık vericidir. Her ne kadar, kısa mesafeler içinde geleneklerin, folklorik öğelerin, giysilerin, atasözlerinin ve hatta miras usullerinin (yazılı hukuka rağmen) gökkuşağının tüm renklerine büründüğünü iyi bilsek de Peder Grégoire'ın 1790'da, başta Barrère tarafından olmak üzere devrimci propagandanın, "kamu ruhu"nun yayılmasının önünde bir engel oluşturduğu düşünülen (haklı olarak) taşra ağızlarıyla ilgili olarak gerçekleştirdiği ankete verilen yanıtları şaşkınlıkla okuyoruz. Bu yanıtlar, içerdikleri bol sayıda belirgin örnekle Fransa'da yalnız bir Oc dili ile bir Oïl dili (ve ek olarak krallığın periferisindeki neredeyse tamamen yabancı diller olan Baskça, Brötonca ve kuzeydeki Flaman, doğudaki Alman lehçeleri) olmadığını, Loire Irmağının güneyinde olduğu kadar kuzeyinde de birbirlerinden ayrı ve her biri neredeyse sonsuza kadar alt bölümlere ayrılan taşra lehçeleri aileleri bulunduğunu kanıtlamaktadır. Öyle ki Peder Grégoire, topladığı bilgileri Ulusal Meclis'e (*Convention nationale*) sunduğu raporunda Fransa'da Loire'ın kuzeyi ve güneyinde otuz farklı taşra lehçesi sayıyordu.[69] Ve bu yöresel lehçelerin her biri kasabadan kasabaya, köyden köye, yerine göre az çok değişiklik gösteriyordu. Böylesi bir çeşitlilik karşısında 1 Aralık 1793'te Corrèze il konseyi (*directoire*) siyasi metinlerin yerel ağızlara çevrilmesinin yararı konusunda şüpheye düşer: "Juillac kantonundan gelen tercüman, öteki kantonların az çok farklılıklar gösteren ama yedi sekiz *lieue*

Augustin Gazier, *Lettres à Grégoire sur les patois de la France (1790-1794)*, 1880, s. 292.

uzaklıkta bu farklılıkların çok önemli olduğu şivelerini pek çözemedi."[70] Bu gözlem Bordeaux Parlamentosu eski avukatı Pierre Bernadeau'nun Peder Grégoire'a mektup yazarken duyduğu hoşnutluğu açıklar: "Yakınımdaki kırsal yöreler hakkındaki bilgim bana kutsal İnsan Hakları Bildirisi'ni oralarda yaşayanların bütün anlaşılmaz jargonları arasındaki *ortaklaşa konuşulan* (*mitoyen*) dile çevirme fikrini esinledi."[71] Adı henüz konmamış bir Esperanto!

Birkaç bariz örnek verelim. Gaskonca (Guyenne ve Gaskonya'da konuşulan) Languedoc ve Provence dillerinden açıkça ayrılır. Ama Gaskonca'nın kendisi de Garonne Irmağı tarafından iki lehçeye bölünür: Irmağın iki yanında "iki tamamen farklı lehçe."[72] Ve nihayet her "ilçenin" kendisine özgü ağzı vardı: Auch'tan Toulouse'a ya da Montauban'a gitmek iletişim güçlükleriyle karşılaşmak demekti. Bordeaux'yu iyi tanıyan birinin dediğine göre Bordeaux idari bölgesinde "ana hatlarıyla iki tür lehçe ayırt edilmektedir." Küçük dil farklılıklarından söz etmeyelim! Landes'da bu farklılıklar o derece belirgindi ki "bir kilise-çevresinden diğerine insanlar birbirlerini anlamakta çoğu zaman güçlük çekiyordu."[73]

Kuzeyde durum değişik miydi? Diğerlerine benzemeyen bir dil ailesine bağlı olan Burgonya lehçesi Dijon'dan Beaune'a, Chalon'a, Bresse'e ya da Morvan'a geçince farklılaşır. Mâconnais'de "Konuşulan yöresel ağız köyden köye hece vurgusuna, telaffuza ve son hecelere göre değişir."[74] Salins civarında her köyün konuştuğu dil "neredeyse tanınmayacak derecede farklılık gösterir" ve "daha da benzersiz olan şey" "Yarım *lieue*'ye yakın uzunluktaki kentin bizzat kendisinin dil ve hatta töreler açısından birbirinden tamamen farklı iki bölgeye ayrılmasıdır."[75] Ve hem kırsal alanlarda hem de kentlerde hüküm süren Brötoncayı bir çeşit tekbiçimli ulusal bir dil gibi düşünmeyelim. Tréguier Brötoncası ile Léon'da konuşulan Brötonca vardı ve mevcut dilbilgisi kitapları ikinciden çok birinciye daha iyi uyuyordu. Dahası yirmi *lieue*'den yirmi *lieue*'ye öylesine telaffuz farkları vardı ki "[bir bölge yerlisinin] doğduğu yerden bu uzaklıkta konuşulan Brötoncayı anlamak için küçük bir çalışma yapması gerekmektedir."[76]

---

[70] Michel de Certeau, Dominique Julia, Jacques Revel, *Une politique de la langue. La Révolution Française et les patois: l'enquête de Grégoire*, 1975, s. 162.

A. Gazier, *a.g.e.*, s. 128.

A.g.e., s. 107.

A.g.e., s. 137-139.

A.g.e., s. 222.

A.g.e., s. 213 ve 224.

A.g.e., s. 282 ve 287.

ŞEKİL 7: YEREL LEHÇELERİN YAVAŞ GERİLEMESİ

1835'te Fransız dili eski "Oïl Fransa'sı" sınırlarını aşmıyordu. 1863'te Eğitim Bakanlığının resmi bir anketinin sonuçlarına göre ülkenin büyük bir bölümünde hâlâ yerel lehçeler konuşuluyordu.

Üsteki harita: 1835'te Fransızca konuşulan iller.
Kaynak: Abel Hugo, *La France Pittoresque*, Paris, 1835, I, s. 16.

Alttaki harita: 1863'te yerel ağızların konuşulduğu komünler.
Kaynak: *Ulusal Arşivler*, F[17] 3160, Milli Eğitim Bakanlığı.
Haritalar Eugène WEBER'den alınmıştır: *La Fin des terroirs*, 1983.

Dünün Fransa'sı arasında bu dilsel geziyi sürdürmek gereksiz ve usandırıcı olacaktır. Bir yandan, Fransız dilinin egemen olmadığı kesindir: *Ansiklopedi*'ye göre "Ağız: Hemen hemen bütün eyaletlerde konuşulan bozulmuş dil... Dil (Fransız dili) sadece başkentte konuşulmaktadır."[77] Öte yandan, yerel değişkeler sayılamayacak kadar çoktur. La Chétardie[78]

[77] *L'Encyclopédie*, "Patois" maddesi, XII, 1765, s. 174.
[78] Joachim Trotté de la Chétardie, 1636-1714, *Catéchisme de Bourges*, 1708.

1708'de din öğretimi hakkında şunları söylemiyor muydu?: "Ne kadar kilise-çevresi ve okul varsa neredeyse o kadar değişik din dersi kitabı gerekiyor."[79] Bununla birlikte, Loire Irmağının iki yanı arasında çok önemli bir fark vardı: Kuzeyde, Brötonya, Flandre ve doğu bölgeleri dışında, herkes, her zaman konuşmasa da Fransızcayı *anlıyordu* ve resmi belgeler, köy papazlarının vaazları ve okul (ne kadar ilkel olursa olsun) Fransız dilini kullanmaktaydı. Burada yerel ağızlar köylerde günlük dil olduğu kadar kentlerde de halkın konuştuğu dildi. Ama bu taşra ağızları Oïl Fransa'sında daha çabuk ortadan kalkacaktır (bkz. şekil 7). Bunun tersine Oc dili konuşulan "ülkelerin" hemen hepsinde yerel lehçe ya da ağız her şeyin üstündeydi, kırsal alanların yanı sıra kentlerde de sınıf ayrımı olmadan konuşuluyordu. Peder Grégoire ile yazışan bir Aveyronlu[80] "bilginler ve zenginler bile" diye eklemektedir; büyük burjuvalar, kültürlü insanlar aynı zamanda Fransızca da konuşuyordu ama halkın çok büyük bir kısmı bu dili anlamıyordu. Peder Grégoire'a Auch'tan yazan kimliği bilinmeyen bir kişiye[81] göre Gaskonya'da "Örf ve âdet hukuku gibi resmî belgelerin de neredeyse tümü kaba Latince'dir."

Eğer Fransızca iletişim dili olarak kullanılamıyorsa ve yukarıda sözü geçen kişi Montauban'dan Auch'a geçince "Anlamak ve anlaşılmak kolay değildir"[82] diye yazıyorsa bu mantıklı bir çözüm değil miydi? Dil engeli gülünçlük derecesinde aşılmaz olabiliyordu. Güney Alplerin yerlisi olan Peder Albert'in anlattıklarını dinleyelim: "Birkaç yıl önce Auvergne'de Limagne Ovasında yolculuk yaparken yolum üstünde karşılaştığım köylüler söylediklerimden hiçbir şey anlamıyordu. Onlara Fransızca, kendi yöremin ağzıyla ya da Latince hitap ediyordum ama bunların hepsi yararsızdı. Sonunda söylediklerimi anlamadıklarını görüp onlara hitap etmekten sıkıldığımda bu kez onlar benimle hiç anlamadığım bir dilde konuşmaya başlıyordu."[83] Öyleyse, XV. yüzyılda Brötonya kökenli ya da Chalon-sur-Marne Piskoposluğundan gelen bir papaza sahip Arles ya da Tarascon kilise-çevreleri mensuplarının öfkeli protestolarına nasıl şaşıralım. Pazar günü vaazlarından hiçbir şey anlamıyorlardı![84]

---

79 M. De Certeau, D. Julia, J. Revel, *a.g.e.*, s. 163.

80 A. Gazier, *a.g.e.*, s. 57.

81 *A.g.e.*, s. 91.

82 *A.g.e.*, s. 90.

83 Peder Antoine Albert, *Histoire géographique, naturelle, ecclésiastique et civile du diocèse d'Embrun*, 1783, I, s. 93.

84 Louis Stouff, *Habiter la ville* içinde, y. hazırlayan Maurice Garden ile Yves Lequin, 1984, s. 11.

Bununla birlikte, toplulukların yan yana yaşaması çoğu kez Fransız dilinin sızmasına yardımcı olmuştur. Örneğin yine XV. yüzyılda Arles'da sayıları giderek artan kuzeyli göçmenler elbette yerel dili anlamıyordu. Fransızca onlar sayesinde hem seçkinler hem de halk sınıfları arasında yayılacaktı. "Zaten Arles'ın daha 1503'te, Villers-Coterets Buyruğu'ndan (1539) epey önce, belediye görüşmeleri tutanaklarının Fransızca yazıldığı ilk Provence yerleşim birimi olması bir rastlantı değildir."[85]

Toplulukların giderek birbirlerine karışması XVIII. yüzyılın sonunda çok sayıda Fransızca deyimin yerel ağızlara sızmış, onları dönüştürmüş olmasını açıklamaktadır. Bu konuda, Peder Grégoire ile yazışanların hepsi, Fransa'nın her köşesinden aynı şeyi bildirmekteydi. Ayrıca özellikle ticaretin yaygın olduğu kentlerde Fransızca konuşmak giderek moda olacaktır. Büyük tüccarların eskiden Gaskonca konuştuğu Bordeaux'da "Şimdi [yerel lehçe] sadece balık satıcısı kadınlar, hamallar ve oda hizmetçileri tarafından konuşulmaktadır." Zanaatçılar bile Fransızca konuşuyordu.[86]

Gözlemcilerin çoğuna göre bu yavaş dönüşüm yaklaşık elli yılda, birkaçına göre de en çok otuz yılda gerçekleşmiştir. Hepsi bu dönüşümü ticari ilişkilerin yayılmasına ve en azından kasabalarla kentler arasındaki ulaşım ağlarını baştan aşağı değiştiren büyük yol çalışmalarına bağlamaktadır. Ama XVIII. yüzyılda Köprüler ve Yollar İdaresi mühendislerinin gurur kaynağı olan bu büyük bayındırlık işleri sonraki yüzyılınkilerle karşılaştırıldığında devede kulaktı. Fransızcanın yayılmasını gerçekte karayollarından, hatta demiryolundan bile çok ülke çapında yaygınlaşan ilkokul sağlayacaktır. Bununla birlikte, kırsal bölgelerin "Fransızcalaştırılması" bir günde olmamıştır. Pierre Bonnaud "Oksitanya köylülerimiz 1850'lere kadar çok düşük düzeyde bir Fransızcaya sahipti"[87] diye yazmaktadır. *Define Adası*'nın ünlü yazarı Robert Louis Stevenson 1878'de Yukarı Loire'da "eşek sırtında" yaptığı bir yolculuk boyunca herkes ile çene çalmakta güçlük çekmediyse bu oralarda artık yerel ağızların konuşulmadığı anlamına gelmez. Aynı yılın ağustos ayında Puy kentine kırk kilometre uzaklıktaki büyük bir kasaba olan Monastier'de karşılaştığı dantelci kadınlar yabancı gezgine ülkesi üzerine sorular yöneltir: "Bir seferinde bana 'İngiltere'de yerel lehçe konuşuluyor mu?' diye sordular. Yanıtım olumsuz olduğu için: 'ha, o zaman Fransızca' dediler.

---

[85] *A.g.e.*
A. Gazier, *a.g.e.*, s. 137.
Pierre Bonnaud, *Terres et langages. Peuples et régions, I*, 1981, s. 44.

'Hayır, hayır Fransızca değil' dedim. 'Öyleyse yerel lehçe konuşuluyor' sonucuna vardılar."[88]

Fransızca bazı bölgelerde daha da geç tarihlerde benimsendi. 1902'de çok sayıda Bröton papazı, Paris'in buyruklarına rağmen, vaazlarını ulusal dilde vermeyi reddediyordu. Katalanca günümüzde Roussillon'da hâlâ canlıdır. Bölge yerlilerinin hepsi, artık konuşmasalar da Katalancayı anlamaktadır. Ve 1983'te Jean Laugénie'nin röportaj yaptığı Bağcılık Eylem Komitesi eski başkanı André Castera Languedoc dilinin ortadan kalkmasını ellili yılların sonuna tarihlendiriyordu. Bu geçmişten "kopuş"tan ilkokul öğretmenlerinin çok eskiden beri var olan etkisini değil, başta televizyon olmak üzere kitle iletişim araçlarını ve aynı zamanda da halkın, kentlinin ve burjuvanın bir zamanlar ayırt edici bir özelliği olmuş olan –bir çeşit sosyal terfi– bir şeyi elde etme isteğini sorumlu tutuyordu.

Lehçebilim ile Yer Adları Bilimi Prehistorik bir Coğrafyanın Hizmetinde

Taşra ağızları ya da belki daha doğrusu yerel lehçe ve şiveler sadece XVIII. ve XIX. yüzyılların gerçekliklerinin belirtileri değildir. Dilbilimcilerin çalışmalarının etkin dalları olan lehçebilim ve toponimi –yer adları bilimi– ülkemizin uzak geçmişi hakkında ne geleneksel coğrafyanın ne de en yeni tarih çalışmalarının henüz araştırmadığı şaşılacak zenginlikte bir bilgi hazinesi sunmaktadır. Genç coğrafyacı Pierre Bonnaud'un meziyeti bu bilgi zenginliğini coğrafya ile tarihin açıklayıcı söylevlerine dahil etmek için ilk ciddi girişimi gerçekleştirmiş olmasıdır.

Çünkü lehçeler (ya da onlardan varlığı sürenler) ve çeşitli derecelerde değişikliğe uğramış yer adları (onlar da belirlenmekte ve kanıt olarak kullanılmaktadır) kuşkusuz yorumlaması ve doğru zamana yerleştirilmesi ya da yeniden yerleştirilmesi güç ama bununla birlikte Fransızcalaştırmanın sonuç olarak çok yakın tarihli gerçekliklerinden oldukça başka şeyleri aydınlatabilen kronolojik yön bulma işaretleridir. Geçmişin en uzak derinliklerine ışık tutabilirler.

Pierre Bonnaud'nun yararlı bilim dallarını sabırla birleştirme pahasına ortaya koyduğu yöntemi gerçekten de başarılı nitelemesini hak etmektedir. Yöntem zaman içerisine dağılmış, birbirlerinden farklı göstergelerden yola çıkar: filanca yer adından daha eski bir yer adı, falanca

[88] Robert Louis Stevenson, *Voyage avec un âne dans les Cévennes*, 1879, y. basım 1978, s. 205.

dar bölge boyunca uzanan filanca arazide konuşulan falanca lehçenin sınırı... Fakat bu çok sayıdaki işaret ortak bir ölçeğin aralıkları içine otomatik olarak derli toplu bir biçimde dizilmez. Dendroloji uzmanları da –ağaçların kabuk altı katmanlarının yıllık çevresini inceleyen uzmanlar– ellerinin altındaki yer bilgileri ve mutlak değil ama *göreceli* tarih dizileriyle benzer biçimde çalışmaktadır. Sorun bu bilgileri tarihin ve özellikle de tarihöncesinin kronolojisi içine sokmak, daha sonra da elde edilen sonuçların ışığında, geçmişimizin kabul gören tablosunda zorunlu rötuşları yapmaktır. Aynı şekilde, Pierre Bonnaud'nun sabırlı çalışması da birçok dilsel işaret arasından "etniler"i, toprakların ilk ve çok uzak geçmişteki iskânı sırasında her biri çeşitli boyutlardaki bir "toprak birliğine" damgasını vurmuş olan şu çok eski "temel hücreleri" keşfetme amacı gütmektedir. Bu hücreler daha sonra birçok altüst oluşa maruz kalmış olsa da "Çekirdekleri bütün fırtınalardan sağ salim çıkmıştır." Ülkemizin kalıcı çeşitliliklerinin anahtarı işte bu olguda yatmaktadır. Bu çeşitlilikler, başat bir mekân olan merkezi Paris Havzası ile ulusal bir dile dayanarak yavaş bir kendi içinde eritme ve tekbiçimleştirme uğraşı sürdürmüş olan düşman tarafından –Fransız Devleti– aşındırılmış, yumuşatılmış olsa da hâlâ ayırt edilebilmektedir.[89]

Pierre Bonnaud'nun araştırması böylece bilgilerimizi alt üst eder, insan coğrafyasını bir çeşit X-ray cihazından geçirir. Öncelikli olarak beliren doğrudan doğruya toprağa bağlı bir kırsal geçmiştir. İnsanın çevresiyle sürekli yinelenen diyalogunu coşkuyla dinlerken şimdiki zamandan yüzyıllarca, hatta binlerce yıl uzaktayız. Yaşam alanıyla manzara arasındaki diyalektiği –daha iyi kullanmak için– iyice kavramak zorundayız. Çünkü yerleşik sosyal ve ekonomik yapılar çevrenin direnişi ya da iş birliğiyle karşılaştığında sürekli değiştiği için işin içinde tekrarlayıp duran bir determinizm bulunmaktadır. Böylece yüzyıllar süren göçebeliğin sonunda, insan topluluklarının çabası, kararlılığı, istikrarı ve kökleşmesiyle "doldurulan mekân"ın olağanüstü derinliklere kadar izlenmesi mümkündür.

Ama bu mekânın, ne kadar uzun zaman önce olursa olsun insanlar tarafından iskânının kalıcı olarak gerçekleşmiş olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. *Homo stabilis*, toprağa bağlanmış da olsa, otomatik olarak *homo immobilis*'e dönüşmez. Doğa ve üretimin gereklerine uyum sağlayarak ya da sağlayamayarak fiziki çevreye karşı mücadelesini sürdürür.

---

[89] P. Bonnaud, *a.g.e.*, s. 2-4, 8, 408 vd.

Öyleyse Karolenj dönemine ve son "büyük istilalar"a kadar bugün Fransa olan mekânın halklarının önemli bir bölümünün hâlâ yarı göçebe olması; bize Orta Avrupa'nın tarihöncesi halkları tarafından getirilen tahıl tarlasının daha sonra parlak başarılar kazanacağı yerlerde yerleşmesini ancak tamamlamış olması; bazı bölgelerin hâlâ bütünüyle, baskın görünümü ova ile dağ arasındaki transhümans olan ve göçebeliğin ağır bastığı bir hayvan yetiştiriciliğinin tekelinde olması muhtemel görünmektedir.

Başka türlü ifade edersek, Fransız çeşitliliği, manzaralarımızın "mozaiği" değişmekte ve kuşkusuz az devingen bir zaman içinde de olsa sonuçta yeniden oluşmaktadır. Rehberimize göre [Pierre Bonnaud –çn] "Günümüzün yaşam alanları ağı hiçbir yerde başlangıçtaki ağ değildir."[90] Ve uzak geçmiş bize inatla birçok Fransa dayatmaktadır. Bu "ülke" diye adlandırdığımız temel hücreler için olduğu kadar, iyi kötü sağlamca oluşmuş bütünlüklerin sınırında ufalanarak çeşitli biçimlerde yeniden bir araya toplanmış "ülke" yığışımları, bölgeler, için de doğrudur. *Medyan* Fransa'nın kalbindeki Limousin ve özellikle de yazarın gönülden sevdiği Auvergne Pierre Bonnaud'un kitabından oldukça değişmiş çehrelerle çıkarlar. Daha önce de söylediğim gibi, batıdan doğuya, çok sık ileri sürülmüş olmasına karşın artık pek de Oc Fransa'sı olmayan ama yine de kuzeydeki fatih Oïl Fransa'sına karşı koyan özgün bir *medyan* Fransa oluştururlar. Pierre Bonnaud'nun, Robert Specklin'in Kuzey ile Güney Fransa arasında o denli tuhaf bir biçimde çizdiği şu bir çeşit uç bölge olan tahkim edilmiş geniş *limes* alanı[91] için ne düşündüğünü bilmek isterdim: Roma ve Roma-öncesi dönemde bu sınır bölgesinin ülke toprağını Poitou Körfezinden Cenevre Gölüne kadar enlemesine (Oïl topraklarından soyutlayacağı Auvergne'in kuzeyinden) böldüğünü öne sürmektedir.

Pierre Bonnaud, elbette bu anlamlı örnekle yetinmez: Tüm Fransa için benzer düzeltmeler önerir. Hayranlık verici kitabından pek çok yeni, zekice ve ufuk açıcı görüşü izleyen bölümlerde Fransa tarihime sokma fırsatı bulacağım.

Ve yazarımız tarihöncesi çağların uzmanlarından ödünç aldığı büyük açıklamaya geri döner: Tarihöncesinin "Fransa"sı Orta Avrupa'dan gelen bir dalga ile Akdeniz'den gelen bir dalganın çifte bağımlılığında yaşa-

---

[90] *A.g.e.*, s. 63.

[91] Robert Specklin, "Etudes sur les origines," *Acta Geographica*, 1982.

mıştır. İlk dalga doğudan gelen ileri diyebileceğimiz bir tahıl ekonomisinin erken üstünlüğü nedeniyle yayılır: Pierre Bonnaud için mezolitik dönemde "köylü anakarası"nın en mükemmel örneği yeni insanlar ve tekniklerin batıya sızdığı Orta Avrupa'ydı. Daha erken bir süreç olan Akdeniz dalgası ise önünde açılan boşluklar arasından hayvancılık ile birlikte ürün toplayıcılığı ve geçici ekinleri kuzeye doğru itmişti.

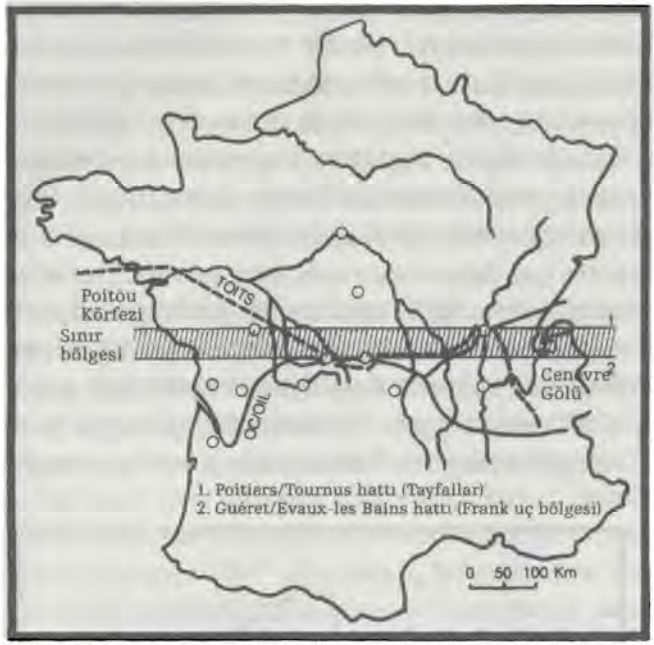
Demek ki günümüzdeki iki Fransa –Kuzey Fransa ve Güney Fransa– tarihin eşiğinden çok daha önce vardı. Aynı şekilde, Pierre Bonnaud'nun özenle sınırlarını belirlediği ve haritalarını çıkardığı kadim "temel hücreler" de hâlâ yaşamaktadır. François Sigault'nun yazdığına göre "I.N.S.E.E. (Ulusal İstatistik ve Ekonomik Araştırmalar Enstitüsü) günümüz Fransa toprağında 473 'tarım bölgesi' saymaktadır [geçmişte daha çok değil miydiler?] Bourbonnais'den Roussillon'a, Aunis'ten Bauges Dağlarına

ŞEKİL 8: "GÜNEY ORTA-ROMAN KUŞAĞI"

Harita: Pierre BONNAUD, *a.g.e.*, II, s. 188.

Yatay çizgili alan Bonnaud'nun "gerçek anlamıyla Oc toprağı"ndan ayırdığı ve "güney orta-Romania" diye adlandırdığı bölgedir: Limousin, Auvergne ve Dauphiné. Bölgenin üst sınırı Oïl topraklarıyla Oc toprakları arasında genellikle çizilen sınırdır. Dikey çizgili alan "Franco-Provence" bölgesidir.

ŞEKİL 9: GALYA'NIN ORTASINDAN GEÇEN "LIMES," MÖ 400 Civarı

Robert SPECKLIN'in haritası, *Acta Geographica*, 1982.
Robert Specklin yer adları bilimi, tarihi ve arkeolojik kaynaklar ve havadan çekilmiş fotoğraflar kullanarak haritada Galya'yı enlemesine kesen yaklaşık elli km genişliğinde bir *limes* çizmiştir. Bu *limes*, savunması için bir Sarmat kabilesi olan Tayfalları (Taifalae) kullanan Romalılar tarafından IV. yüzyılın Barbar istilalarına karşı tahkim edilmiştir. Daha sonra, VI. ya da VII. yüzyıla doğru bir Frank uç bölgesi olacaktır.

bir zamanların Fransa'sındaki ekin sistemlerinin sayısı asla yüzden az olmamış olsa gerek [lütfen not alın, bu sava geri döneceğim]. Dolayısıyla bu çeşitliliği kavramak için... yöntemler, kavramlar ve bilimsel araçlar bulmadığımız sürece... genelleştirmelerimiz... hükümsüz kalacaktır."[92] İşte şimdi tüm engellere rağmen krallığın birliğini inşa etmek ve işlevselleştirmek zorundaki Fransız kralları gibi köşeye sıkıştık.

Kültürel Antropoloji: Aile Yapılanmaları Fransız Birliğine Karşı

Sonuç olarak Fransa'nın çeşitliliğinden söz etmeyi kolayca bitiremeyeceğiz. Özellikle de çehresinde sayısız alacalı izler bırakan kültürel çeşitliliğini. Fransa bu kültürel bölünmelerle nasıl varlığını sürdürebildi?

[92] François Sigault, "Formes et évolution des techniques," 70 sayfa (Budapeşte Ekonomik Tarih Kongresine sunulan rapor, 1982, bölüm: "grand domaine et petite exploitation," s. 63.

Son zamanlarda antropoloji de bu uzak kültürel kökenlerin araştırılmasına büyük ölçüde katkıda bulundu. Kafatası ölçümleri ve "ırk" larıyla eski fiziki antropolojiden değil ama genç (hatta o kadar da genç olmayan) tarihçilerin yeni tutkularından biri olan kültürel antropolojiden söz ediyorum.

Keşifleri: aile. Kuşkusuz, Jean-Louis Flandrin'in yerinde olarak söylediği gibi günümüz toplumunda aile yaşamını tehlikeye atan dönüşüm, her toplumun *mater dolorası*'sı olan temel hücre aile üzerinde böylesine bir ısrarla durulmasına yol açmıştır.[93] Çünkü her şey onunla başlamakta; çünkü hemen her şey onunla açıklanmaktadır. Eğer tüm işçi arılar evlenip çocuk sahibi olsaydı eslek arılardan oluşan bir kovandaki düzen acaba ne hale gelirdi? Biz tarihçiler bütün bunları antropologlardan ve hatta psikanalistlerden önce biliyorduk ama bugün onlar sayesinde dünden daha iyi biliyoruz. Sonuç olarak, istatistikler ve *güncel* haritalardan yola çıkarak geçmiş zamanı baş döndürücü bir hızla geriye çıkmaya başlayan araştırmalara, her zaman ikna olmasak da kendimizi kaptırıyoruz.

Hervé Le Bras ile Emmanuel Todd'un *Invention de la France'da* (Fransa'nın İcadı) uyguladıkları bu yöntemi anlamak için birkaç ön açıklamayı zorunlu kılan kuralları belirlemek gereklidir.

Batı toplumlarında aileler günümüzde hâlâ üç kategoriye bölünmektedir: Çoğu zaman çekirdek aileler diye adlandırılan dar aileler (baba, anne, evlenmemiş çocuklar) ve iki tipten oluşan geniş aileler. *Kök-aile* ya da soy-aile birkaç nesli dikeyine birleştirir: Ana babalar, çocuklar, torunlar; bu *pater familias*'a tabi olan, evliliğin denetim altında tutulduğu, geciktirildiği, her nesilde tek bir erkek çocuk evlenip mirasa konarken diğerlerinin bekâr kaldığı ya da kısmetlerini başka yerde aradığı otoriter aile tipidir. İkinci tip *ataerkil aile* dir (ya da cemaat-aile). Çok geniş olabilen bu yatay aile tipi bir aile büyüğünün etrafında evli olsun olmasın bütün çocukları toplar. Oluştukça bir kardeşlik bağıyla toplulukla bütünleşen birçok evlilik hücresini bünyesine kabul eder. Bu aile tipi "gerçek kabileler ya da yerel cemaatler doğuracak" kadar genişleyebilir. İki geniş aile biçimi arasındaki en önemli ayrım ortalama evlilik yaşıdır: Birincide yüksek bekarlık oranlarıyla geç, ikincide düşük bekarlık oranlarıyla kolayca ve erken evlenilir. Böylece "Aile sisteminin dinamik ve üremeyi sağlayıcı öğesi, en önemli sosyal olayı evlilik antropolojide

[93] Jean-Louis Flandrin, *Familles, parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*, 1976, s. 7.

aşağı yukarı Marksist kuramdaki sınıf savaşının yerini tutmaktadır."[94] Bu küçük nükte kuşkusuz gülümsetmeye yöneliktir.

Bu üç tip aile yapılanması Avrupa'yı oldukça belirgin bölgelere böler: Çekirdek aile bütün İngiltere'de yaygındır; kök-aile Germen dünyasında egemendir; ataerkil aile İtalya'da kraldır; üç aile tipini de bolca barındıran Fransa bir kez daha Avrupa'yı birleştirir, özetler. Ve komşularında ulusal özellik olan şey kendi evinde eyaletler arası karşıtlıklar olarak ortaya çıkar: Ana hatlarıyla güneyde geniş aileler, kuzeyde, Brötonya,

ŞEKİL 10: 1975'TE GENİŞ AİLE YÜZDESİNİN EN YÜKSEK OLDUĞU KIRK BEŞ İL

a. Çiftçiler
b. Kırsal bölgelerde yaşayan aileler
c. Kentlerde yaşayan aileler

Günümüzde bile gözlemlediğimiz geniş aile bölgesiyle çekirdek aile bölgesi arasındaki farklılaşma ana çizgileriyle Fransız tarihine özgü bir dizi başka karşıtlığın da sonucudur: dil, okuryazarlık, yaşam düzeyleri, mülkiyet ve kentleşme biçimleri, siyasi ve dini eğilimler...
Harita: H. LE BRAS, E. TODD, *L'Invention de la France*, 1981.

[94] H. Le Bras, E. Todd, *a.g.e.*, s. 23-28.

Alsace ve Flandre periferik bölgeleri dışında, çekirdek aileler (bkz. şekil 10). Güneyin geniş ailesi genellikle ataerkil aile tipinde, Alsace ve Brötonya'dakiler ise otoriter tiptedir.

İlginç olan bu aile tiplerinin uzun zamandır aynı coğrafi bölgelerde yerleşik olmasıdır. Antropoloji zaman içinde göreceli olarak sabit kalmış olan bu bölgelerde süreklilikliklerle, "bükülmezlikler" le, kısacası kültürel gerçekliklerin *uzun süre*siyle karşı karşıyadır. Bu olgu bir dereceye kadar istikrarlı bu bölgelerin uç kısımlarının sık sık, hızlanan kentleşmenin ya da çok büyük bir sızma ve yıkım potansiyeline sahip sanayi uygarlığının nedeni olduğu yapısal bozulmalar için uygun bir zemin oluşturmasını elbette engellemez. Bu yapısal bozulmalar nedeniyle kültürel blokların sınırındaki dokuları çürümüş toplumlar bireylerin umutsuzluklarına, yollarını şaşırmalarına, depresyonlara, akli dengesizliklere, intihar salgınlarına, alkolizmin yükselişine sahne olmaktadır. Güvenlik ve özgüven arayışı, Katolik kilisesinin XIX. yüzyıldaki yeni ruhani fetih çabaları için "bekârların üretildiği" otoriter aile bölgelerinde coşkulu bir destek bulmasını ve aynı şekilde ama bu kez ataerkil çevre ve ailelerde diğerleri gibi bir siyasi parti olmayan, yüksek derecede özgüven duygusu aşılayan Komünist Partinin bu yönünü şaşırmış toplulukların sorunlarıyla ilgilenmesini açıklamaktadır.[95] Ama şaşırtıcı olan, aile sisteminin çöktüğü ya da en azından bozulduğu yerlerde nöbeti devralan dini ya da siyasi tutumların sonuç olarak eskiden kalma çeşitlilikleri olduğu gibi korumasıdır. Eski kırıklar, yaralar iyileşmekte ve çeşitlilikler sürüp gitmektedir.

Çünkü farklı aile statülü bölgeler çoklu korelasyonları tetiklemektedir. Her biri yeğlenen bir aile yapılanmasının ağır bastığı bölgelerde serpilen Katolik kilisesi ile Komünist partiden biraz önce söz ettim. Daha da şaşırtıcı olan 1974, 1978 ve 1981 seçimlerinin ortaya koyduğu korelasyonlardır. Ataerkil ailelerin bölgeleri genel olarak sola, kök-ailelerin bölgeleri de sağa oy atmaktadır; Fréderic Le Play'in inatla "istikrarsız aileler" diye adlandırdığı çekirdek ailelerin bölgeleri ise her şeyden önce kaygan zeminlerdir: Kâh bir yana kâh öteki yana meyillidirler.[96]

"Aile bölgelerinin" sınırlarını belirleyen elbette sadece seçim testi değildir. Haritaya herhangi bir başvuru, cinsiyetler arasındaki ilişkiler, göç etme eğilimi, yaşlılara ya da engellilere karşı tutum, çocuk sayısı,

[95] *A.g.e.*, s. 40-45.
[96] *A.g.e.*, s. 53-54.

dini görenekler, fahişeliğin yanı sıra almaşık ekimler, tarım sistemleri, miras usulleri, mimarinin gelişmeleri, XVI. yüzyılın sonundan itibaren büyücülük ve hatta okuma yazma dengesizlikleri gibi unsurlar da etkileri eşit olmasa da varlıklarını su yüzüne çıkarır. Burada sanki ülkemizin kendisini ona göre biçimlendirmesinin gerektiği aşırı derecede farklılaşmış tarihinin altında dikkatli bir gözlemin yapılarını ortaya çıkardığı bir yeraltı ırmağı akmaktadır. Hangi tarihçi, kuzeyde, örneğin zengin Paris Havzasında, Limousin ve Poitou'da, köy örgütleri neredeyse hiç yokken, en yalın ifadelerine indirgenmişken daha güneyde Dauphiné ve Auvergne'de açıkça göze çarptıklarını ve Guyenne, Gaskonya, Languedoc ve Provence'ta tam anlamıyla serpildiklerini görünce şaşırmayabilir?[97]

Böylece Fransa'nın geçmiş öyle karar vermiş olduğu için bölünmüş olduğu bir kez daha kanıtlanır. Bu kısa vadeyle yetinen tarih anlayışının suratına bir şamardır. Hervé Le Bras ile Emmanuel Todd bu bölünmenin en geç 500 yılına doğru, Clovis döneminde, barbar istilalarının birçok etnik alan oluşturduğu sırada belirginleştiğini ileri sürerler.[98] Haklı olabilirler mi?

Kültürel antropoloji biz tarihçilere ancak, şimdiki zamandan yola çıkarak ve belgesel kanıtların desteğiyle yüzyılların tükenmez akışını geriye doğru çıkabilirse yardımcı olabilir. Böyle bir yaklaşımın tarihin yeniden okunmasına olanak sağlayabilecek bir dizi çalışma tetikleyeceğini düşünüyorum. Örneğin Paris Havzasını ele alalım. Burası güncel bir harita üzerinde çekirdek ailenin ezici biçimde çoğunlukta olduğu bölgedir. Bu çekirdek aile Micheline Baulant tarafından, XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllarda söz konusu bölgenin tam kalbinde, Meaux etrafında saptanmıştır. Hatta yazar bu kentin etrafındaki kırsal yörelerin aileleri için, Georges Friedmann'ın başarılı kitabı *Le Travail en miettes*'in (Parçalanmış Emek) başlığından esinlenerek *familles en miettes* (parçalanmış aileler) ifadesini kullanır.[99] Ve bu ailenin kırılganlığı, "istikrarsız" niteliği o sırada sosyal güvenlik kavramına tamamen yabancı olan bir toplumda açıkça görülür. Aile eşlerden birinin ölümüyle parçalandığı zaman bu anında hayatı imkânsız kılan boşluk duygusu, yalnızlık, ekonomik çöküş ve geçim sıkıntısı demekti. Micheline Baulat, kadınlarla erkekler için evlilik

---

[97] Jean-Pierre Gutton, *Villages du Lyonnais sous la monarchie XVIe-XVIIIe siècles*, 1978, s. 9.

H. Le Bras, E. Todd, *a.g.e.*, s. 107-108.

Micheline Baulant, "La famille en miettes: sur un aspect de la démographie du XVIIe siècle," *Annales E.S.C.*, 1972, s. 959-968.

sanki zorunlu bir can simidiymiş gibi dullukların ardından ivedilikle yapılan yeniden evlenmelerin sıklığına işaret eder. "Nicole Picard sekizinci, dokuzuncu ve onuncu çocuklarını sırasıyla Haziran 1739, Ağustos 1741 ve Mayıs 1744 tarihlerinde doğurdu; [Bu zaman aralığına] iki dulluk ve iki yeni evlilik sıkıştırmayı başardı."[100]

Zamanı daha geriye sararsak belki de Orta Çağ'a kadar uzanan bir devamlılık düşünebiliriz. Böyle bir durum çekirdek aileyi ekonomilerin ve toplumların modern bir evriminin sonucu olarak gören yaygın kanıyı yeniden tartışmaya açabilecektir. İngiltere örneği bizi bu konuda yüreklendirmektedir: Peter Laslett on yıl kadar önce dar ailenin İngiltere'de XVI. yüzyıldan itibaren kural olduğunu gösterdi;[101] Alan Mac Farlane kısa bir süre önce İngiltere'nin Orta Çağ'da geniş aileyi tanımamış olduğunu kanıtladı. Demek ki çekirdek aile Manş'ın öteki yakasında muhtemelen yüzyıllardan beri yerleşikti.[102]

Eğer bu uzak –XI. ve XII.– yüzyıllarda Paris dolaylarında aynı durumun söz konusu olduğu kanıtlanabilseydi, feodalitenin Loire, Seine ve Somme ırmakları arasındaki erken gelişmesini daha iyi anlayabilirdik. Bu feodalite, atılımı içinde, o zamanlarda bile parçalanmış ve kuşkusuz daha kolay biçimlendirilebilir bir aile sisteminin gösterdiği düşük direnişten yararlanırdı. Feodal sistemin doğuşu sadece toprağın para ve hizmetlerin karşılığı olarak yaygın bir biçimde kullanılmasına indirgenmez, açıklamaya insanlar, gelenekleri ve kültürleri de dâhil edilirdi.

Loire Irmağının güneyinde, tam tersine, gücünü iç dayanışmasından alan geniş aile (genişliğinin biçimi ya da sebebi ne olursa olsun) ayakta kalmış, direnmiş ve bireysel topraklarını (*alleu*'ler) koruyarak, kentler kadar köy cemaatlerinin de yerel özgürlüklerini savunarak "feodalizm" in yükselmesinin önünde bir engel oluşturmuştur. Görüldüğü gibi bu konuda da kuzeyde olup bitenlerle Loire Irmağının güneyinde cereyan edenler arasında farklılık vardır. Her kuşakta yenilenen "istikrarsız" çekirdek aile doğası gereği geleneklerine daha az bağlı, değişime, "modernleşme"ye daha açık olduğu için bu farklılık önemli sonuçlar doğurmuştur. Nitekim, Kuzey erken dönüşmüş ve yakında muhatabı olacak devlete pek

---

A.g.e., s. 967.

Peter Laslett, *Un monde que nous avons perdu. Les structures sociales préindustrielles*, 1969, s. 26-27.

Alan Macfarlane, *The Origins of English Individualism. The Family Property and Social Transition*, 1978, s. 138 vd.

direnememiştir. Çünkü devlet ile aile arasında sürekli rekabet vardı.[103] Bu bakış açısıyla İngiltere'de ailelerin parçalanmasını Hastings Savaşını (1066) izleyen Norman fethinin şiddet hareketlerinin bir sonucu olarak mı görmek gerekir?

Çekirdek aileyi kırılgan ve dış güçlerin etkisine açık sayan bu görüşler, çok sayıda kanıt tarafından destekleniyor gibi görünse de sadece varsayım düzeyindedir. Amerikalı bir toplumbilimci, Richard Sennet, çekirdek ailenin tam tersine toplumsal hareketliliğin önünde güçlü bir engel oluşturduğunu savunmuştur.[104] Georges Duby ise "Kapitalizmin gelişmesinin geleneksel aileyi işgücü açığa çıkarmak için parçaladığını"[105] düşünmektedir –ki bu geleneksel aile yapısının daha geç ortaya çıktığını varsaymaktır. Görülüyor ki töresel kurallar ve bitmez tükenmez noter arşivleri arasında yapılan araştırmalardan kesin kanıtlar ortaya çıkmadığı sürece bu konu hakkında kesin hiçbir şey öne sürülemez. Reimsli bir burjuva 1632'ye doğru *Günce*'sine "Büyükbabam benim için bir evlilik istiyordu. 'Evlenecek olan büyükbabam değil benim' diye yanıtladım"[106] diye yazdığında bunun yeni bir söylem, bir XVII. yüzyıl insanının "modern" bir söylemi mi yoksa sadece Champagne'da doğmuş ve geleneksel olarak belirli bir aile içi özgürlüğe sahip bir insanınki mi olduğunu düşünmek gerekir?

Gelgelelim, çok yeni başlamış olmasına rağmen bu antropolojik araştırmalar daha şimdiden geçmişin şimdiki zamanı ne derece etkilemiş olduğunu göstermektedir. Fransa'nın bu eski ve güçlü bölünmeleri karşısında "Fransa'nın var olmaması gerekirdi;" Fransa'yı bu denli heterojen halkları ve uygarlıkları bir araya getirerek bir şekilde "icat etmek" gerekmiştir sonucuna varan Herve Le Bras ile Emmanuel Todd'u anlıyorum.[107] Gerçekten de Fransa'nın engellerin, bölünmelerin üstesinden gelmesi, durgun, çelişkili, rahatsız edici ve toprak kadar ağır bir sürü tarihi yanında sürüklemesi gerekmiştir.

---

[103] Hervé le Bras henüz basılmamış son kitabı *Les Trois France*'da bu olguya sıkça dikkati çeker. Büyük ataerkil aile bu kitapta Güney Fransa'nın merkezi iktidarın birleştirici otoritesine karşı çıkardığı temel güç olarak tanıtılır.

[104] *Le Monde*, 24 Mayıs 1981.

[105] *Le Monde*, 24 Mayıs 1981.

[106] Mémoires de Jean Maillefer, *marchand bourgeois de Reims* (*1611-1668*), 1890, s. 15.

[107] H. Le Bras, E. Todd, *a.g.e.*, s. 76.

III

UZAKLIK: DEĞİŞKEN BİR ÖLÇÜ BİRİMİ

Buraya kadar mekânı bir değişmez olarak ele aldım. Oysa uzaklığın gerçek ölçüsü insanların yer değiştirme hızı olduğu için hiç kuşku yok ki değişmektedir. Geçmişte insanlar öylesine yavaştı ki mekân onları hapsediyor, izole ediyordu. Günümüz ölçeğinde çok vasat büyüklükte bir ölçü birimi olan "altıgen" Fransa o zamanlar bitmez tükenmez yolları ve engelleriyle uçsuz bucaksız bir mekândı.

Genç Plinius, *Traianus'a Övgü*'de "neredeyse sınırsız" bir Galya'dan söz eder.[1] XI. Louis zamanında hâlâ öyleydi: Cesur Charles'ın Burgonya'sı, içinden hangi yollarla geçilirse geçilsin, 1982'ler Fransa'sının on, yirmi katıydı.

Öyleyse, Yüz Yıl Savaşı denen savaş gibi bir yüzyılın üçte birinden daha uzun sürmüş olan Din Savaşlarının da (1562-1598) hiçbir an ülke toprağımızın tümüne yayılmamış olmasına şaşırmayalım. Mesafe tek başına, engel, savunma, korunma ve yasak olabiliyordu. V. Carlos bu üzücü deneyimi yaşamış, bu adsız düşmana karşı iki kez başarısızlığa uğramıştır: Temmuz 1536'da Provence'ı işgal ettiği zaman, bir dizi çok uzun yürüyüş ve güvenilmez bağlantı yolları nedeniyle gücünü yitirmiş ordusuyla sonunda Marsilya önünde pes ettiğinde;[2] 1544'de küçük Saint-Dizier Kalesini baskınla ele geçirerek[3] kendisine Marne yolunu açmış ve dar akarsu vadisini izleyerek ambarlarını yağmaladığı Meaux'ya kadar varmışken soluğu kesilerek savaşı yarıda bırakıp çok mutlu bir şekilde Crépy-en-Laonnois Barışı'nı kotardığı zaman...[4] Serüven oğlu II. Felipe ile yeniden başlayacaktır. Başkomutan de Montmorency'ye karşı

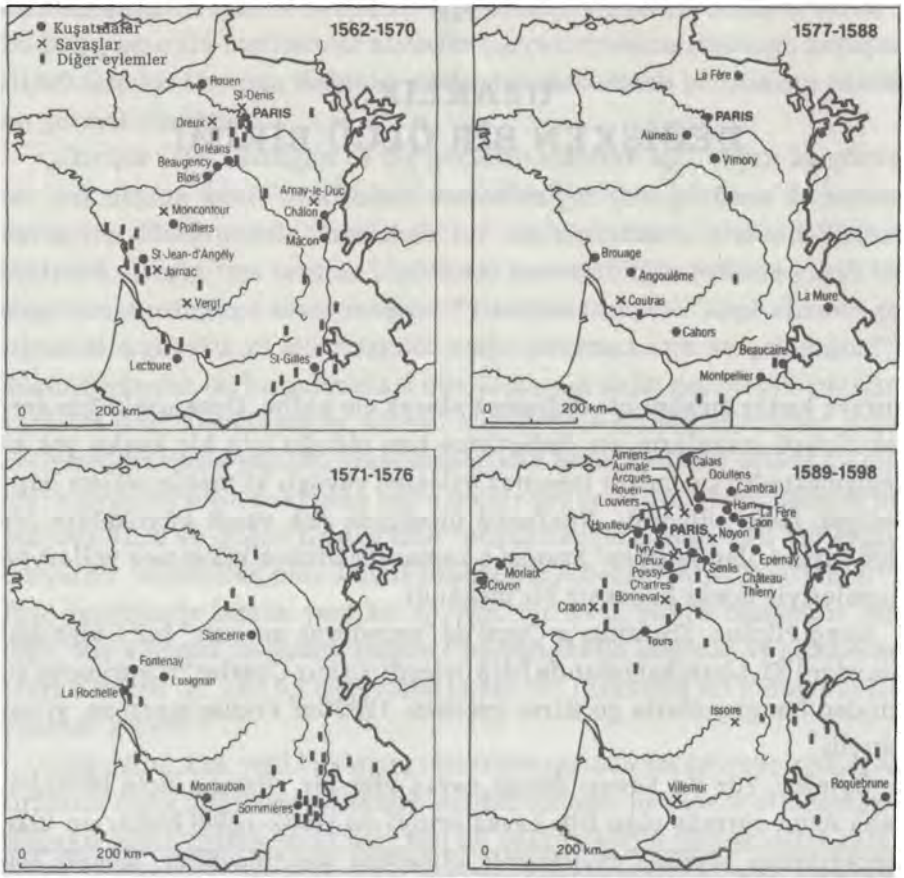
---

1 Paul-Marie Duval, "Archéologie et histoire de la Gaule," *Annuaire du Collège de France* içinde, 1967, s. 453.

Karl Brandi, *Kaiser Karl V*, 1937, s. 326.

A.g.e., s. 443-444.

18 Eylül 1544.

ŞEKİL 11: DİN SAVAŞLARI FRANSA KRALLIĞININ TAMAMINA YAYILMAMIŞTIR

Bu haritalarda sadece Lavisse'in *Histoire de France*'ının içindeki Henri Mariéjol'un çalışmasında "önemli çarpışmalar" olarak kabul edilen olaylar gösterilmektedir. Bu açık bir basitleştirme anlamına gelse de bu olayların hepsinin eşzamanlı olmadığı ve ayrıca tüm ülkeyi etkilemediği de bilinmektedir. IV. Henri dönemindeki son evre bile esas olarak ülkenin kuzeyiyle sınırlı kalmıştır.

Kaynak: F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, III, s. 278.279.

Saint-Quentin'deki (10 Ağustos 1559) dehşet verici zaferinden[5] sonra Paris yolu II. Felipe'ye açıldığında İspanya'da Yuste Manastırı'nda inzivaya çekilmiş olan yaşlı imparator oğlunun Fransız başkenti üzerine yürüyüp yürümeyeceğini kaygıyla kendi kendisine soruyordu: Oğlu bunun neredeyse imkânsız olduğunu bilmiyor olabilir miydi? Sonuçta muzaffer ordu savaş meydanından pek uzağa gitmemiştir.

[5] Karl Brandi, *a.g.e.*, s. 448.

Uzaklığın mantığı iki buçuk yüzyıl sonra pek değişmeyecekti: Napoléon'un 1814'te genç birlikleriyle yürüttüğü hayranlık verici Fransa seferi eğer mesafeler hâlâ engel oluşturmuyor olsaydı düşünülemezdi. Müttefik ordular Paris'e doğru yönelen vadiler boyunca yavaş yavaş ilerlerken Napoléon bu soluklanma süresini cebri yürüyüşlerle Aisne Vadisinden Marne ve Aube vadilerine ulaşmak için kullanır; hasımlarından daha hızlı hareket ettiği mekân ona baskınlar, geri çekilmeler, ayakta kalma olanağı sağlar –düşman dalgası sonunda onu Paris'e doğru geri püskürtene kadar. Talleyrand bu taktiğin zayıf yanlarını önceden görmüştü. Kendisine sorular soran La Tour du Pin Markizi'ne yanıtı: Bana imparatorunuzla ilgili soru sormayınız. O bitmiş bir insandır. Nasıl bitmiş, ne demek istiyorsunuz? diye sordum. Onun yakında yatağının altına saklanacak bir insan olduğunu söylemek istiyorum!..., diye yanıt verdi. Ona birçok soru sordum, bana sadece şu birkaç sözcükle karşılık verdi: Tüm savaş gereçlerini kaybetti, sıfırı tüketti, hepsi bu.[6] Söz konusu savaş gereçleri bir top, birkaç cephane arabası, biraz cephane, bir araba ve insanlardan oluşuyordu.

1870'te Prusya ordusu çok büyük bir yenilik olan demiryolunu kullanır. Öyle olmasına karşın, genç bir subayken katılmış olduğu bu kaybedilen savaşın yol açtığı travmaya kafa yoran Mareşal Foch, eğer karar yetkisi kendisinde olsaydı Fransız mekânını en uç noktasına kadar kullanarak Pirenelere kadar çarpışmayı yeğlemiş olacağını ısrarla tekrarlıyordu. 1914'te manevra savaşı hâlâ piyadelerin hızına bağlı olarak gelişiyordu. Marne Muharebesinden önceki uzun Fransız geri çekilmesi bu nedenle mümkün olmuştur. Ama Mayıs-Haziran 1940'ta motorlu araçlarla donanmış bir ordu ülkemize birkaç haftada diz çöktürmüştür.

Eski Fransa, çok geniş olduğu, katetmesi ve denetlemesi zor olduğu için egemenlik altına alınması güç bir mekândı. Büyük olaylar, ama bir o kadar da ve belki de daha iyi bir şekilde sıradan günlük olaylar, gündelik yaşam bunu göstermektedir. Örneğin sizlere Krallık Ordusu Başkomutanı Bourbon Dükü'nün 1523 yılındaki çılgınca kaçışını anlatabilirim: Peşinde krallık ajanları olmasına rağmen, çok önemli bir doğal engel olan ve en üst düzeyde gözetlenen Rhône Irmağını aşıp sırra kadem basmayı başaracaktır. Daha az dramatik olsa da başka bir olay bana oldukça açıklayıcı gelmekte: Fırtınalı gençliğinden –III. Henri'nin

---

[6] La Tour Du Pin Markizi, *Journal d'une femme de cinquante ans, II, 1778-1815*, 1923, s. 339.

gözdeleri arasındaydı– itibaren güçlülerin yardakçısı ve entrikacı bir insan olan Epernon Dükü'nün 1619 yılındaki çılgınca serüveni. Artık yaşlanmış olmasına (doğumu 1554) rağmen uslanmamış olan Dük o sırada Metz Valisiydi. Kralın buyruğuyla kentten uzaklaşması yasaktı. Ama o itaat etmemeye alışıktı. 22 Ocak 1619'da güneşin doğuşundan önce maiyetindeki elli soylu ve kırk silahlı muhafızla yola çıkar; "Arkalarından hepsi atlı iaşe görevlileri ve birkaç uşakla birlikte sefer eşyalarını taşıyan on beş katır geliyordu." Küçük seferin amacı Blois Şatosunda sıkı gözetim altında tutulan Ana Kraliçe Marie de' Medici'yi özgürlüğüne kavuşturmaktı. Demek ki Fransa'yı doğudan batıya baştan başa geçmek söz konusuydu ve bizi burada siyasi tasarıdan çok kış mevsimine, delik deşik yollara, zorunlu molalara, akarsuların zorlukla geçilmesine, katırların yavaş yol almasına, kafilenin geçişinin anında Luynes Şatosuna ve XIII. Louis'ye bildirilmiş olacağı Dijon gibi büyük kentlerden kaçınma zorunluluğuna rağmen günde yaklaşık kırk kilometre yol yapılan bu nispeten hızlı ve olağanüstü yolculuk ilgilendirmekte. İnanması güç olan şey oldukça kalabalık topluluğun bir ay boyunca krallığın uçsuz bucaksızlığında bir saman yığınındaki iğne gibi ortadan kaybolması, gözden kaçmış olmasıdır. Loire Irmağı Roanne ile Decise arasındaki bir sığlıktan, Allier Irmağı Vichy'de bir köprüden geçiliyor ve 21 Şubatı 22 Şubata bağlayan gece Ana Kraliçe odasını pencereden terkediyordu.[7]

Gündelik hayata doğrudan ışık tutan böyle olayların beni kendimden geçirdiğini itiraf ediyorum. XVI. Louis'nin Madrid özel elçisi Nicolas Mesnager'in 1708 ilkbaharında İspanya yolunda başına gelen gibi: "Buraya [Bayonne] dokuz günlük bir yolculuktan sonra 30'u akşamı vardım; bu yavaşlığın nedeni kötü yollar ve birkaç düzensiz konak yeridir. Madrid için yola çıkacağım. Bir iki menzil için katır bulamadığımdan orada ancak on iki gün sonra olacağım" diye yazmaktadır.[8] Doksan yıl sonra, 1880'de bir yol müfettişi iş yolculuğuna çıktığında arabası beş yüz kilometrede altı kez devrilir, onarım uzun saatler sürer. Ayrıca on bir kez de çamura saplanan arabasını çamurdan çıkarmak için her seferinde gidip öküz aramak gerekir.[9]

At üstünde sonu gelmez yolculukların çok yorucu olduğu kuşkusuz doğrudur.[10] Ama yük arabalarıyla yolcu arabaları daha fazla konfor su-

---

[7] Léo Mouton, *Le Duc et le Roi: d'Epernon, Henry IV, Louis XIII*, 1924, s. 133 vd.
U.A., G^7 1691, 85.
René Héron de Villefosse, *Histoire des grandes routes de France*, 1975, s. 185.
Marcellin de Marbot, *Mémoires*.

nuyor muydu? 1794'te buğday rezervleri peşinde koşan bahtsız bir Tarım Konseyi görevlisi şunları yazmaktadır: "Yolculuğa şanssız bir şekilde başladım. Yolcu arabasının dingili Senlis civarında kırıldı ve gecikmemek için Noyon'a giden yeni bir arabaya bineceğim Compiègne'e kadar yürüyerek gittim."[11]

Irmak yolculuğu başka tür bir çileydi. 1799'da İtalya ordusunun bir tümeninin komutanlığına atanan General Margot Paris'ten yola çıkar, Lyon'da yolu Bonaparte ile kesişir –Bonaparte Mısır dönüşü halkın coşkun tezahüratları eşliğinde başkente gitmektedir– ve oğluyla birlikte gemiyle Rhône'dan güneye doğru aksiliklerle dolu bir yolculuğa başlar. Avignon'da oldukça zor koşullarda karaya çıkmak ve Aix-en-Provence'tan sonra Durance'ın kabaran suları önünde durmak zorunda kalırlar. Geminin ırmağın karşı kıyısına geçmesi imkânsızdır. Beklemek ve değerli bir zamanı kaybetmek dışında yapacak bir şey yoktu.[12] Loire üzerinde gemi yolculuğu her zaman bir maceraydı, "dibe oturma" tehlikesi her zaman olasıydı. Eylül 1675'te Madame de Sévigné Nantes'a gitmek için "Orléans'da gemiciler tutar" (bu o zamanın modasıdır). Uzun süren yolculuğu sırasında kızına şunları yazar: "Ah! Ne çılgınlık. Sular o kadar alçak ve o kadar sık dibe oturuyoruz ki hiç durmadan çalışan mürettebatım için üzülüyorum." Ve bir akşam yol arkadaşlarıyla birlikte ırmak kıyısındaki bir kulübede saman üstünde uyumak zorunda kalacaktır. Yüz elli yıl sonra, 1838'de Stendhal Nantes'a gitmek için Tours'dan bindiği son model bir buharlı geminin güvertesindedir. On dakika sonra, "Loire Adası'nın uzantısı olan bir kum katmanı üzerinde korkusuzca durduk." Gemi sis ve soğukta olduğu yerde tamamen hareketsizken "tırısa kalkmış sekiz at tarafından yedekte çekilerek Loire'ı hızla yukarı çıkan büyük bir gemi"[13] ile çarpışmalarına ramak kalır. 1842'de Allier Irmağında aynı can sıkıcı durumdaki bir buharlı gemi altı çift öküz tarafından yedekte çekiliyordu.[14]

Oysa Fransa'da yol yapımları 1750'den başlayarak önemli gelişmeler kaydetmişti. Ama bu gelişmeler bir XX. yüzyıl insanının gözünde ne kadar önem taşıyabilir ki? Stendhal, her zamanki kesinliğiyle 1838'de Paris'ten Bordeaux'ya yetmiş bir saat kırk beş dakikada gittiğini yazar.[15] Ama iki yıl sonra, "Posta arabaları Paris'ten Marsilya'ya on dört

[11] U.A., F[10] 226, 23 ventôse yıl II.
M. De Marbot, *a.g.e.*, I, 1891, s. 45-46.
François Lebrun, *a.g.e.*, I, s. 163 ve II, s. 143-144.
Henriette Dussourd, *Les Hommes de la Loire*, 1985, s. 89.
Stendhal, *Journal de voyage de Bordeaux à Valence en 1838*, 1927 basımı, s. 3.

günde gidiyordu."[16] 1854 yılında bile Paris-Akdeniz demiryolu tamamlanmamış olduğu için Kırım Savaşına giden birlikler Lyon'da trenden ayrılacak ve demiryoluna tekrar ulaşacakları Valence'a kadar yürüyerek gideceklerdi.[17] Dahası, inanması zor olsa da 1917'de müttefiklerimizin Caporetto'daki bozgunundan sonra İtalya'ya gönderilen Fransız birliklerinin karşısına demiryolu bağlantılarının yetersizliği çıkacaktır: Bazı birlikler, VIII. Charles, I. François ya da Napoléon zamanında olduğu gibi Alpleri yürüyerek geçmek zorunda kalmıştır![18]

Bu anekdotlar okuru ikna edecek derecede açıklayıcı oldu mu? Yoksa 1765-1780 arasındaki "büyük yol devrimi"nin Fransa içindeki mesafeleri bazı yerlerde yarı yarıya kısalttığını gösteren rakamlarla mı yetinmeliydim? Ama bana kalırsa bu tür anekdotlar yolculukların yavaşlığı ve güçlüğünün tüm yaşamı ne derece etkilediği konusunda çok daha güvenilir bir tablo sunmaktadır. *Sınırlar*a, başka bir deyişle, devrimci bir biçimde önce demiryolu, daha sonra otomobil, kamyon, otoyol ve uçaklarla delinecek olan mümkün olanın tavanına işaret etmektedirler.

Fransız Mozaiği Sonunda Açıklanır

Okur varmak istediğim noktayı tahmin etmiştir: Geçmişte mesafelerin sonu gelmez göründüğü bir dünyada köyler, kasabalar, kentler, "ülkeler," bölgeler, eyaletler, kurumlar, kültürler, yerel ağızlar, çeşitli ve çok eski özgünlükler korunaklı kozalar içinde birbirlerini neredeyse tamamen dışlayarak var oldular. Bu yüzden rahatsız edilmeden serpilip geliştiler ve en küçük birimler mucize kabilinden muhafaza edildi. Bu gelişmede monarşik devletin büyük yol bağlantılarını, kılcal damarları değil atardamarları tercih etmiş olmasının da rolü vardır. Başka türlü davranabilir miydi? Sonuç olarak, "Köyler arası yollar diye adlandırdığımız kır yollarının" içler acısı durumu yüzde doksan değişmedi.[19] Provence'ta küçük bir köy cemaati –Draguignan yakınındaki Châteaudouble– 1789 yılı şikâyet defterinde aşağıdaki dilekte bulunuyordu: "Büyük yollardan uzaktaki tüm kasaba, köy ve cemaatlerin, her birinin kendi bölgesinde olmak üzere, birbirlerine ulaşmaları için gerekli yolları kendilerinin inşa etmesine ticaretin kolay-

[16] R. Héron de Villefosse, *a.g.e.*, s. 230.
Pierre de la Gorce, *Histoire du Second Empire, I*, 1894, s. 223.
Francesco Fadini, *Caporetto dalla parte del vincitore*, 1974, s. 449.
Roger Dion, "La part de la géographie et celle de l'histoire dans l'explication de l'habitat rural du Bassin Parisien," *Publications de la Société de géographie de Lille* içinde, 1946, s. 32.

lığı için izin verilsin!"[20] Hemen bir aşama üstteki ikincil yollar, "bağlantı yolları," Île-de-France eyalet meclisinin bir hatibinin söylediğine bakılırsa, hiç de daha iyi durumda değildi: "Yağmurlu mevsimlerde, yani yılın en az yarısında gıda ürünlerini komşu kentlerin pazarlarına götüren taşımacılar ve çiftçiler yük ve koşum hayvanları sayısını ikiye katlamak zorundalar; bu bir yandan tüketicinin bir kısmını yüklenmek zorunda olduğu taşıma giderlerini çok büyük ölçüde artırmakta, öte yandan da satıcının ya da mal sahibinin kârını azaltmaktadır."[21]

1792'de Corrèze ilinde yaklaşık otuz kilometre (yedi sekiz *lieue*) köyler arası ilişkilerde ciddi bir engel olarak görülüyordu. Bu uzaklıktan itibaren dil farklılıkları çok önemli olmaktaydı. Söz konusu olan, kuşkusuz uzaklıktan çok iletişim zorluğuydu. 1789'da Embrunois yöresi üzerine bir kitap yayımlamış olan bir etnolog tarihçi bunu açıkça söylüyordu: Ovalık bölgelerde "dil ve kıyafetlerde birkaç farklılık gözlemlemek" için birçok *lieue* gitmek gerekiyorsa da "Burada [Yukarı-Alpler] dil ve göreneklerde tam bir farklılık görmek için küçük bir vadiden çıkıp bir diğerine gitmek yeterlidir." Bunun nedeni, "Muhtemelen, ...dağların engeliyle birbirlerinden ayrılmış oldukları için bir vadinin sakinlerinin komşu vadinin sakinleriyle iletişiminin az olmasıdır."[22] Aynı şekilde Brötonya Fransızcaya neredeyse tamamen kapalı "kompakt bir adaydı;" burada vaazlar çoğu zaman kentlerde bile Brötonca veriliyordu; mevcut köy okullarında çocuklara Brötonca okuma (nadiren yazma), durum elverirse de biraz Latince öğretiliyordu. Bununla birlikte, kentlerin çevresinde yaşayanların dışında, "düşüncesini Fransızca dile getirmeyi beceren" köylüler de vardı. Anjou sınırında mı diye düşünülecektir. Hayır. "Kıyı şeridi boyunca."[23] Bröton barka ve gemilerinin *ab aeterno* İspanya ve Akdeniz'e kadar etkin biçimde ticaret yaptığını biliyoruz. Hem sadece Brötonca konuşarak nasıl ticaret yapılabilirdi?

Aynı şey, *mutatis mutandis*, Yukarı-Savoie için de geçerliydi. XVIII. yüzyılda gezginler burada, en az bekledikleri yerde, ulaşımı en güç olan bölgede, Faucigny, Chablais, Maurienne ve Tarentaise'in yüksek dağlarında Fransızca ile karşılaşma sürprizini yaşamıştır. Özellikle 1720'den sonra bölgenin hemen her yerinde, hatta bazı mezralarda bile okullar

---

[20] François Mireur, *Etats Généraux de 1789. Cahiers des doléances des communautés de la sénéchaussée de Draguignan*, 1889, s. 118.
Assemblée provinciale de l'Ile-de-France, 1787, s. 212.
Peder A. Albert, *a.g.e.*, s. 91-92.
A. Gazier, *a.g.e.*, s. 287.

kurulmuştur. Başlangıçta bu bir çeşit yeni modaydı: Bağışlar geçmişteki gibi dini hayır işlerine gideceğine Savoieli çocuklara ders sınıfları ve öğretmenler sağlamak için kullanılmıştır. Fransızca konuşma ve okumayı öğrenmeleri anne babalara ayda sadece 6 ya da 8 *sol*a, yazmayı öğrenmeleri de 4 *sol*a mal oluyordu... Ve bu sınıflar çok kalabalıktı: 40, 50 öğrenci... Bu aşırı ilgiyi açıklamak hiç de zor değildir: 1750'de Beaufort yakınlarındaki Praz köyüne sunulan bir rapora göre büyük bölümü en yüksek vadilerden gelen göçmenler Lyon'da ya da Paris'te, hatta Almanya'da iyi bir iş bulmak için "dünyanın hemen her ülkesinde konuşulan" Fransızcayı bilmenin yararlı olduğunu biliyordu.[24]

Kısacası Savoielıların iletişimi seçmelerinin nedeni göçme zorunluluğunda olmalarıydı. Yerel ağızlar sadece soyutlanma koşullarında serpilir ve daha önemlisi durumlarını korur. Aşağı-Poitou yetkilileri, Fransızcayı "Cumhuriyetin evrensel dili" yapmak isteyen Fransız devrimcilerinin dileğine uygun olarak, bu yerel ağızları ortadan kaldırmak için ne önermişti?: "En başta yapılması gereken köyden köye, kasabadan kasabaya, kentten kente ara ulaşım yolları açmak olmalıdır."[25] Daha iyi söylenebilir miydi? Ama düşünün ki 1947 gibi geç bir tarihte bile yüksek Pirene vadisi Aspe'ta, Lascun yakınındaki küçük Lhers köyünde ölüleri Accous mezarlığına indirmek için "bir katıra sicimle bağlamak" gerekiyordu. Çünkü hiçbir yol yoktu.[26]

Böylesi koşullar altında, Fransa'nın yüzyıllar boyunca, "küçük parçalara bölünmüş... neredeyse hiçbir zaman bir bütün oluşturmamış, sadece yan yana dizilmiş küçük hücrelerden meydana gelen"[27] bir mekân; "zorunluluk durumunda uzun süre kendi kendilerine yetebilen mikro evrenlerden oluşmuş bir küme;"[28] "hepsi aynı siyasi ve dini bütüne bağlı olsa da belirli bir bağımsızlığa sahip bir küçük 'ülkeler', köyler ve kentler mozaiği" olmuş olması hiç de şaşırtıcı değildir. "Her kent ve köy topluluğunun iç uyumunu sağlamak, her birine dünyanın tutarlı bir açıklamasını yapmak, insanları yaşamın güçlüklerine karşı 'zırhlandırmak' için halk kitlelerinin göreceli bir kültürel özerkliği gereklidir."[29]

---

[24] Jean ve Renée Nicolas, *La Vie quotidienne en Savoie aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1979, s. 313-315.
A. Gazier, *a.g.e.*, s. 278.
A. Demangeon, *a.g.e.*, s. 398.
Robert Muchembled, *Culture populairę et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles)*, 1978, s. 54.
Robert Philippe, III. cilt, kayıp atıf.
R. Muchembled, *a.g.e.*, s. 22.

Bu sınırlı ufuk içerisindeki sosyal bağlar zorunlu olarak sıkı bağlardı. Jacques Dupâquier aşağıdakileri yazarken haklıdır: "Fransızların çok büyük çoğunluğu [eskiden] karşılaştıkları herkesin çehresine bir ad koyabiliyordu; karşılığında onlar da herkes tarafından tanınıyordu. Kilisede, yatsı toplantısında, düğünlerde, curcunalı eğlencelerde buluşuyorlardı. Birbirlerine yardım ediyor, birbirlerini kolluyorlardı. Dolayısıyla bir evlilik, akrabalık, dostluk ve geçimsizlik ağı köyleri sıkıca sarıyordu. Üç zorunluluk birleşip köylülerimizi kiliselerinin çan kulelerinden daha uzağa bakmak zorunda bırakmamış olsaydı, Fransız kırı birbirlerinden soyutlanmış bir moleküller kümesi bile olabilirdi: Vergileri ve çiftlik kiralarını ödemek için para temin etmek, fazlalık gençler için iş bulmak" ve özel izinler konusunda eli sıkı olan kilise çok üzerine düştüğü için "amca, dayı, hala ve teyze kızlarıyla evlenmemek."[30] Evet, sevdiklerinle, katlandıklarınla hatta nefret ettiklerinle, ama her durumda tanıdıklarınla birlikte köyünde yaşamak, kural buydu. Rétif de la Bretonne'un babası olan şu otantik köylünün tepkisi karakteristiktir. Paris kafasını karıştırmıştır: "Of! Ne kadar da çok insan!" diye haykırır ve "O kadar çok insan var ki *burada kimse, mahallede bile hatta kendi evinde bile birbirini tanımıyor*"[31] diye ekler.

Bu parçalara bölünme İsviçre kantonlarından tutun da İspanya'ya kadar, İngiltere'de, Almanya'da olduğu kadar İtalya'da, *mutatis mutandis* tüm Avrupa mekânı içinde karşımıza çıkar. Pisa'nın kırsal çevresi, *contado*, her şeyden önce heterojen öğelerden oluşan bir bölgedir;[32] aynı şekilde, titiz bir tarihçinin, Giovanni Zeldin'in Venedik'in çok görkemli tarihinin gölgesindeki bireysel yaşamlarını dikkatle incelemiş olduğu Garda Gölü etrafındaki küçük "ülkeler" dizisi de öyledir.[33] Yazar bu konuda, "dikeyine tarih" ten söz etmektedir. Sanki geçmişin derinliğinde tarihçinin diplerine inip oyalanması önemli olabilecek bir dizi maden kuyusu varmış gibi.

Çeşitlilik ve Tarih

Sonuç olarak çeşitlilik çağların derinliğinden gelen tüm tikelliklerimizi korumuş olan şu uçsuz bucaksızlığın, mesafenin en yaşlı kızıdır. Ama bu

---

[30] Jacques Dupaquier, *La Population rurale du Bassin Parisien à l'époque de Louis XIV*, 1979, s. 204.
Nicolas-Edme Rétif de La Bretonne, *Monsieur Nicolas*, 1959 basımı, s. 179-180.
Elena Fasano Guarini, "Città soggette e contadi nel dominio fiorentino tra Quattro e Cinquecento: il caso pisano," *Ricerche di storia moderna* içinde, I, 1976, s. 1-94.
Giovanni Zeldin, kayıp atıf.

uzun süreli çeşitlilik de sırası geldiğinde tarihin (itici) bir gücü olmuştur. Fransa'nın çok eski zamanlara giden bölünmüşlüğün sonucu olan izole birimlerin yerel olduğu kadar genel tüm egemenlik girişimlerini kolaylaştırdığına kesinlikle inanıyorum. Eğer egemen üstyapı genişlemiş, bu denli süratli yayılmışsa bunun nedeni karşısında, kendi düzeyinde hiçbir ciddi engelle, hiçbir toplu direnişle karşılaşmamış olmasıydı. Monarşi ilhaklarını gerçekleştirdiğinde ona baş kaldıran en fazla bir eyalet, hatta bu eyaletin bir bölümü oluyordu; böylece savaşlarını birer birer, ülke toprağının değişik noktalarında sırayla sürdürmüştür. Aynı şekilde, Devrim günlerindeki Jironden (*Girondin*) ayaklanması (1793) birçok vilayete ama yüzeysel olarak yayılmış, halk tabakalarına derinlemesine nüfuz etmeyi başaramamıştır; orduların konuşlandığı kuzey ve doğu bölgeleri yerlerinden kımıldamamıştır. Nerede patlak verirlerse versinler, Fransa'nın siyasi, toplumsal ve dini kavgalarını kolaylaştıran çoğunluğun yoldan sapmasından çok kayıtsızlığı, ataleti olmuştur.

Her ulus bölünmüştür ve bu bölünmeyle yaşar. Ama Fransa kuralı gereğinden fazla örneklemektedir: Katoliklere karşı Protestanlar, Jansenistlere karşı Cizvitler, mavilere karşı kırmızılar, cumhuriyetçilere karşı kralcılar, sola karşı sağ, Dreyfus savunucularına karşı Dreyfus karşıtları, işbirlikçilere karşı direnişçiler... Bölünme Fransız evinin içindedir ve birliği yalnızca bir kılıf, bir üstyapı, bir meydan okumadır. Bunca çeşitlilik iç uyum eksikliğine yol açar. Geçenlerde bir denemecinin yazdığına göre Fransa bugün bile "senkronize hareket eden bir ülke değildir; ayaklarının her biri değişik hızda hareket eden bir ata benzemektedir."[34] Ne tamamen doğru ne de tamamen yanlış olan bu aşırı eğretilemeyi seviyorum. Talihsizlik fiziki, dini, ekonomik ve toplumsal bölünmelerin hepsinin birbirlerine eklenmesi ve anlayışsızlık, düşmanlık, geçimsizlik ve güvensizlik ile tutuşturulduğu zaman günün birinde külün altında dinse de en ufak rüzgârda yeniden başlayan iç savaşı doğurmasıdır. Bir tarihçiye göre "Fransa'nın askeri yeteneği olmadığı gibi iç savaş yeteneği de yoktur. 1914 dışında uzun ve gerçek bir yurtseverlik savaşı deneyimi başından asla geçmemiştir. Askeri görkeminden en çok gurur duyan ulus olarak giriştiği savaşların hepsine iç savaş unsurları bulaşmıştır. 1939-1945 için açık seçik ortada olan bu olgu Devrim ve İmparatorluk savaşları için ya da Jeanne d'Arc ve Burgonyalılar dönemi için, IV. Henri ve Katolik Birliği ya da Richelieu zamanı için de geçerlidir. Hatta 1870'de ülkeyi yönetenlerin yenilgisini gizli bir biçimde ya da açıkça arzu eden bir par-

[34] Sanche de Gramont, *Les Français, portrait d'un peuple*, 1970, s. 454.

ti vardı."[35] Öyleyse Michelet'nin şu sorunun temeline kadar inen "[Fiziki Fransa'nın] esas itibarıyla bölünebilir olan maddesi bölünmeye ve nifaka meyillidir"[36] değerlendirmesini ya da Julien Benda'nın (eğer doğruysa korkunç) öne sürdüğü gibi Fransa tarihinin birçok bakımdan "sürekli bir Dreyfus Davası"[37] olduğunu kabul mü etmemiz gerekir? Topraklarını ve halklarını birleştirmekte yavaş davranmış olan Fransa'nın –bir akşam Jean Guéhenno'nun 1914 yılının Péguy'sini savunmaya çalışan bana karşı ateşli bir biçimde ileri sürdüğü gibi– iç savaşı anlamaya birçok bakımdan dış savaştan daha yatkın olduğunu kabul mü etmek gerekir? Guéhenno daha sonra, "Bu savaş [1914-1918] benim davam değildi" diye yazdı. Onu bu savaşa kader sürüklemişti ama bu savaşın "gerçekten kendi savaşı" olduğuna asla içinden gelerek tamamen inanamamıştı."[38] Geçmişimden dolayı bu tür görüşleri anlamakta güçlük çekiyorum. Anlamakta zorlandığım iç savaştır. Belki de, "vatan"ı "ulus"un üzerine yerleştiren Bröton Jean Guéhenno'nun tersine, sırtını Fransa'nın üniter aygıtına dayamış, özgürlüğünün bu birliğe ve gerektirdiği ihtiyata bağlı olduğunun bilincindeki bir Doğu Fransa insanı gibi düşündüğüm için. Bu duruşumu haklı göstermeye çalışmıyor, sadece hangi miras kalmış ve yaşanmış deneyimlerin meyvesi olduğuna işaret ediyorum.

Bu deneyimler hiç kuşkusuz şimdi alıntılayacağım ve her yeniden okuduğumda beni hüzne boğan birkaç sayfanın bende yarattığı duygu fırtınasını açıklamaktadır. Bu sayfalar, çok zaman önce, XVI. yüzyılda Protestan ve her şeyden önce gönül adamı olan François de la Noue tarafından yazılmıştır.

Haziran 1562'deyiz: Kraliçe Cathérine de' Medici, Navarra Kralı ve Condé Prensi Katoliklerle Protestanlar arasında Beauce bölgesinde Toury yakınında bir görüşme, bir "ağızdan ağıza," organize ederler. "Çoğunluğu senyörler ve seçkin kişiler"den oluşan, biri Mareşal d'Anville, diğeri Rochefoucauld Kontu komutasındaki iki birlik birbirine sekiz yüz adım uzaklıkta mola verir. "Birlikler birbirini yarım saat süzdükten sonra, biri kardeşini, bir diğeri amcasını, kuzenini, dostunu, eski yol arkadaşlarını görmek isteyen herkes üstlerinden izin istiyordu. Küfürleşmeleri ve ardından yumruklaşmaları korkusuyla birbirlerine yaklaşmaları yasak

---

[35] Marc Ferro, *La Grande Guerre, 1914-1918*, 1969, s. 24.
Jules Michelet, kayıp not.
François Bourricaud, *Le Bricolage idéologique. Essai sur les intellectuels et les passions démocratiques*, 1980, s. 24.
Jean Guéhenno, *La Mort des autres*, 1968, s. 178 ve 184.

edilmiş olduğu için bu izin güçlükle alınıyordu. Ama görüşmeler tam tersine kavgalarla değil, daha önce akrabalık ya da onur bağlarıyla birbirlerine bağlanmış olanların dostluk işaretleri göstermekten kendilerini alamamalarıyla ve taşıdıkları karşıt renklere rağmen selamlaşmalar ve kucaklaşmalarla sonuçlanıyordu; Navarra Kralı'na[39] eşlik eden birlik koyu kırmızı kadife üstlükler ve kırmızı flamalar, Condé Prensi'nin birliği ise beyaz üstlükler ve flamalar taşıyordu. Din yanlılarının [reformcuların yani Protestanların –çn] kurtuluş umudu olmadığını düşünen Katolikler onları kendilerini düşünmeye ve akrabaların birbirlerini öldürmeleri gerekeceği bu rezil savaşa girmekte ısrar etmemeye davet ediyorlardı. Onlar da karşılık olarak, bu savaştan nefret ettiklerini, ama kendilerini savunmazlarsa, başlarına, Fransa'nın birçok yerinde acımasızca öldürülmüş olan din yanlılarının başlarına gelenle aynı şeyin geleceğinden emin olduklarını söylüyorlardı. Kısacası, herkes birbirini barışa zorluyor ve bunu anlamaları için büyükleri ikna etmek gerektiğini düşünüyordu. Biraz kenarda kalan bazıları olup bitenleri daha derin bir şekilde değerlendiriyor, gelecekteki kötülüklerin kaynağı olacak bu genel fikir ayrılığına hayıflanıyor ve üstlerin savaşmak için vereceği küçük bir işaretle bütün bu sevgi gösterilerinin kanlı cinayetlere dönüşeceğini ve miğfer siperlikleri indirilerek, ani çılgınlığın gözlerini kör edeceği kardeşin kardeşi affetmeyeceğini düşündükleri zaman gözlerinden yaşlar akıyordu. Ben din yanlılarının tarafındaydım ve karşı tarafta kendi kardeşlerim kadar sevdiğim ve bana karşı aynı sevgiyi duyan bir düzine kadar dostum olduğunu söyleyebilirim."[40] Altı ay sonra, 19 Aralıkta Dreux Muharebesi olacaktı. Hasımlar karşı karşıyaydı. Yine François de la Noue yazıyor: "Herkes kendilerine doğru gelen insanların İspanyol, İngiliz ya da İtalyan değil, aralarında kendi dostları, akrabaları ve arkadaşları bulunan Fransızlar –hem de en yiğitleri– olduğunu ve bir saat sonra birbirlerini öldürmeleri gerektiğini düşünerek sıkı duruyordu; bu da cesaretleri azalmasa da durumun dehşetini gösteriyordu. İki ordu birbiriyle çarpışmak için harekete geçinceye kadar bu ruh hali içindeydiler."[41]

Bu çarpıcı metin geçmişimizin aynı derecede üzücü birçok başka acıklı olayının bağlamına çok kolayca oturtulamaz mı? Yakın geçmişimizin benzer olaylarını bir yana bırakırsak bu metin Devrim'in geldiğini görüp yıkımlarını Marie-Antoinette'in eski bir nedimine, Kont Alexandre Tilly'ye,

---

[39] Söz konusu kral Antoine de Bourbon'dur.

[40] François De La Noue, *Mémoires*, 1838, s. 593-594.

[41] *A.g.e.*, s. 605.

önceden haber veren yaşlı bir soylunun kendisini kuşkulu bir biçimde dinleyen konta söylediği sözleri aklıma getirmekte: "Bayım biz trajik olaylara düşkün bir ulusuz..."[42]

Ya Günümüzde?

Kendisine karşı bölünmüş bir zamanların uçsuz bucaksız Fransa'sı hızların olağanüstü gelişmesiyle küçüldü, her geçen gün daralan "altıgen"in içine kapatıldı, hapsoldu. *Ortak Pazar*'ı henüz –gerçek anlamda– başaramadı. Sömürge imparatorluğuyla birlikte devasa bir alanı kaybetti (1962): Uçaklarını her istedikleri zaman Afrika kıtasının kalbine, Çad topraklarına indiremediklerine hayıflanan strateji uzmanlarının nostaljik duygularının kaynağı.

Ve her şey büyük bir hızla değişmeye devam ediyor: Uçakla bir buçuk saatte Paris'ten Cezayir'e, Beyaz Saray Havalimanına gidiliyor. Buraya aşağı yukarı elli yıl önce –o zamanlar ne kadar da küçüktü– saatte korkusuzca iki yüz kilometre yapan ve irtifa kaybetmek için önce bir kanadı ardından diğeri üzerinde havada çok ustaca kayan bir uçakla (o da küçücüktü) inmiştim. Günümüzde Paris'ten Cenevre'ye uçakla giderken bir an görünüp kaybolan Jura Dağlarının ötesinde etrafı Alpler ve Mont-Blanc ile çevrili Leman Gölünün sizi karşılaması için bir saatten az zaman gerekiyor. Paris'ten Perpignan'a, kendinizi başka bir kıtanın havası ve kokuları içinde bulmanız için sadece bir saat on dakika yeterli... Son dünya savaşından önce evde oturmaya aşırı düşkün olan Fransızların neredeyse hepsinin dünyayı dolaşmaya koyulması kendilerini dar alanda sıkışmış hissetmelerinden midir?

France-Culture (8 Şubat 1981) sanki beni yalanlarcasına Lozèreli bir çoban ve sürüsü üzerine bir röportajı çalışma masamdaki radyodan bana ilettiğinde bu satırları yazıyordum: Tuhaf bir müzik, çıngırak seslerinin gürültüsü, havlayan bir köpek, bağırarak buyruklar veren bir adam ve uzaklaşan, yavaş yavaş sessizliğe gömülen bir sürü. Bütün bunlar eski zamanların hızıyla. Fransa'da yaşam hâlâ, en azından bir süre daha, değişik hızlarda (yavaş, hızlı, çok hızlı) akmaktadır. Şu anki maksimum hız ne kadar etkileyici, ne kadar korkutucu olursa olsun, henüz her şey değildir. Ve tek başına bir dağ yürüyüşünde Lozère Dağı yamaçlarının çobanını dinlerken olduğu gibi geçmişin zaman ve mekânını yeniden keşfetmek, yeniden yaşamak ne büyük zevktir.

---

[42] Alexandre De Tilly, *Mémoires*, 1965 basımı, s. 226.

İKİNCİ BÖLÜM

İSKÂNIN MANTIĞI: KÖYLER, KASABALAR VE KENTLER

Fransa aralıksız olarak çoğul ile tekil arasında yaşamıştır, hâlâ da yaşamaktadır: Çoğulu ayrıkotu gibi uzun ömürlü çeşitliliği, tekili hem kendiliğinden gelişmiş hem de bilinçli bir irade olan –ama sadece irade değil– birliğe eğilimidir. Fransa, herhangi başka bir ülke gibi, bu iki kutup arasında çekiştirilmiştir; o derece ki yaylarının çoğu bu karşıtlık nedeniyle aşırı gerilmiştir.

Tarihçiler için çifte manzarayı aynı anda görmek, dolayısıyla da tek yanlı görüşlerden sakınmak zorunluluktur. Hervé Le Bras ile Emmanuel Todd bize, hem de eğlenerek, Fransa'nın aslında var olmaması gerektiğini, icat edildiğini söylerler; oysa uzun zamandır vardır, bir mitos değildir, hatta çok zaman önce kendi kendisini icat etmiştir. Jean-Paul Sartre bir ara Fransa'nın "birleştirilemez"[1] olduğunu ileri sürmüştü; bu sav doğru olsa da gerçeği tam olarak yansıtmaz: Fransa *bir* olmakta zorlanmışsa da *birçok* olamazdı, olmaya rıza gösterememiştir. Ayrıca siyasi ve kültürel birliği Avrupa'da ilk değilse de ilk su yüzüne çıkan ülkelerden biri olduğunu hatırlatalım. Bu birliğin gerçekleşmesi için tarihin her zaman önemini kavramadığı binlerce karanlık, bilinçsiz güç çalışmıştır.

Ben bu kitaba "adı çeşitlilik olan" Fransa'yı göstermekle, hem de itiraf edeyim ki büyük bir zevkle, başladım. Bu Fransa'nın sevdiğim ve sadece güzelliğiyle beni her türlü hüzünlü olabilecek uslamlamadan kurtaran en güzel çehresidir.

Ama bu ikinci bölümle birlikte çoğuldan tekile geçme, öteki kıyıya, *bir ve bölünmez* Fransa'ya çıkma ve eğer mümkün olursa

---

1 Jean-Paul Sartre, *Journal*, s. 22.

bu birliği, gerçeklikleri ve derin güçleri arasında arayıp bulma zamanı geldi. Çünkü bu birlik yalnızca "Fransa'yı bin yılda yaratmış kırk kralın" eseri değildir. En itibarlıları olarak kalsalar da bu amaç için çalışmış tek ağır işçiler onlar değildi.

Fransa kısmen kendi kendine oluşmuştur. Çünkü mekân bölse de aynı zamanda da bu bölünmenin yarattığı sürekli ek ihtiyaçlar nedeniyle birleştirir: Örneğin tahıl bölgeleriyle hayvancılık bölgeleri ya da tahıl üreticileriyle şarap üreticileri arasında iletişim hemen hemen zorunludur. Aynı şekilde, kültür uyumsuzluklarının "dil, kültür, maddi uygarlık ve teknik düzeyleri çok farklı insan topluluklarını"[2] yan yana getirmesi patlayıcı olabilir, engelleri havaya uçurabilir. Kısacası, ne kadar farklı hatta düşmanca olurlarsa olsunlar insan toplulukları hiçbir zaman tamamen kabukları içine kapanarak, gerçek bir inzivaya çekilerek yaşamaz. Uygulamada tam otarşiye asla rastlanmaz. Yaşamak için, ne kadar az olursa olsun, dışarıya açılmak gerekir.

Ağustos 1721 tarihli bir habere göre "Bütün Provence'ta [Marsilya'dan gelen vebanın ortalığı kırıp geçirdiği] hastalığın henüz sızmadığı on köy bulunuyordu; ama (...) bütün geçiş yolları insanların giriş çıkışını engellemek amacıyla [ordu tarafından ve ölüm cezası tehdidiyle] tutulduğundan bu köylerin sakinleri ihtiyaçları olan yiyecekleri hiçbir yerden sağlayamadığı için açlıktan ve başka sıkıntılardan perişan durumdaydı."[3] Bu önlemlere rağmen Fransa'da son kez görülen bu veba salgını aynı yaz Provence'ın ötesine, Dauphiné ile Languedoc'a kadar yayılır. Neredeyse tüm Fransız ordusu bu amansız ve sinsi düşmanla mücadele etmek için sürekli alarm durumundaydı. Salgına karşı tek savunma biçimi güvenlik kordonlarıyla hastalığı belirli bir alan içinde tutmaktı. Ama bu önlem köylerin, kentlerin, bölgelerin olağan yaşantısını tehlikeye sokuyordu. Aynı 1721 yazında Dauphiné acı acı yakınıyordu: Karantina onu dış bağlantılarından koparmıştı ve bu onun için sözcüğün tam anlamıyla bir yıkımdı.[4] Aynı şekilde, birkaç ay sonra Mareşal de Berwick saraydan Yukarı-Languedoc'u Aşağı-Languedoc'tan tecrit etmek için bir güvenlik hattı kurma buyruğunu aldığı zaman[5] eyalet

---

2 P. Bonnaud, *a.g.e.*, I, s. 24.
Jean Buvat, *Journal de la Régence*, 1865, II, s. 287.
U.A., K 1219, n° 62.
J. Buvat, *a.g.e.*, II, s. 332.

benzer bir panik yaşayacaktır; Languedoc meclisi (*états*) iki bölge için de "yüzde yüz kesin" bir açlık tehdidi savurarak devreye girecek ve önlemin geri alınmasını sağlayacaktır.

Bu tür olayların sorunumuzla ilgili oldukça iyi bir fikir verdiğini düşünmekte haksız mıyım? Fransız yaşamı günlük seyri içinde açılımlar, ilişkiler gerektiriyordu. Fransa'nın derin tarihi bu sessiz, sürekli hareketlerle, bu düzenlemelerle doludur. Onları aslında kimse yönlendirmiyordu; mekânı kendiliklerinden geçiyor, toplulukları birleştiriyor, birbirlerine bağlıyorlardı.

Zemin katında köy ve kasaba yerleşimleri her şeyin üzerine dayanacağı canlı tabanı oluşturuyordu. Bu katışmaç ülke toprağının bir ucundan diğerine pek değişmeyen bir modele göre sınırsız sayıda üretilmekteydi: Köyler, pazarın kurulduğu bir kasabadan belirli bir uzaklıkta, merkezi bir güneşin etrafındaki küçücük planetler gibi, daire şeklinde kümelenmişti. Bütün –kasaba ve köyler– genellikle günümüz kantonları büyüklüğündeydi. Yerleşimin temel hücreleri olan bu "kantonlar"da oldukça hareketli bir kentin etrafında kümelenmişti: Bunlar hâlâ, Lucien Gallois[6] ve zamanının coğrafyacılarının terminolojisini kullanarak "ülkeler" diye adlandırdığımız, oldukça küçük birimlerdi. Ve bu "ülkeler," az çok başarı ya da kararlılıkla etkin bir rol oynayacak derecede dinamik bir kentin (durum her zaman böyle değildi) çevresinde öbekleşebildikleri ölçüde bir eyaletin, bir bölgenin çerçevesine dahil oluyordu. Mimari, –er ya da geç– yeterince yetkin bir ulusal pazarın, bir ulusun inşasıyla tamamlanacaktır.

Bununla birlikte, bu ulusal pazarın imkânlarla donanmış, koşulların yardım ettiği güçlü bir büyük kente sahip olması gerekiyordu. Paris boyutları nedeniyle çok erkenden bir kent azmanı olmuş ama tüm Fransa'yı hemen ardından sürüklemeyi başaramamıştır. Motoru iyi kötü çalıştıracak düzeydeydi ama araç sarsılarak ilerliyordu. Bu, yukarıdan bakıldığında, sürekli tekrarlanan Fransa tarihinin oldukça doğru bir genel tablosu değil midir?

---

[6] F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, a.g.e.*, II, s. 98.

I

KÖYLERDEN YOLA ÇIKMAK

Fransa'nın inşasını açıklayan tutarlı bir sistemin var olduğunu kabul edersek, ilk yapılması gereken elbette bu sistemi betimlemek ve parçalarına ayırmak olacaktır. Daha sonra, ama sadece bir ilk yaklaşım olan bu bölümde değil, onu hareketleri içinde yeniden oluşturmaya ve Fransız çeşitliliklerini hangi ölçüde yeniden düzenlemeye doğru yöneldiğini – ortadan kaldırmak demiyorum– görmeye çalışacağım. Bunu tam olarak başaramayacaktır, bunu şimdiden söyleyebiliriz: Ağ örgüsünde çok fazla iplik ya kısa ya da dayanıksızdır. Çok gerilince koparlar.

Bütün bu bölüm henüz derinliğine açıklamayı değil betimlemeyi hedefleyen bir ön bilgilendirmedir. Bir ilk yolculuk, bir keşif seferi söz konusu olacaktır. Ve sistem çeşitli katlardan oluştuğu için karşımıza ilk aşamada mantıklı olarak binlerce köyü ve mezrasıyla çok büyük kırsal taban çıkacaktır.

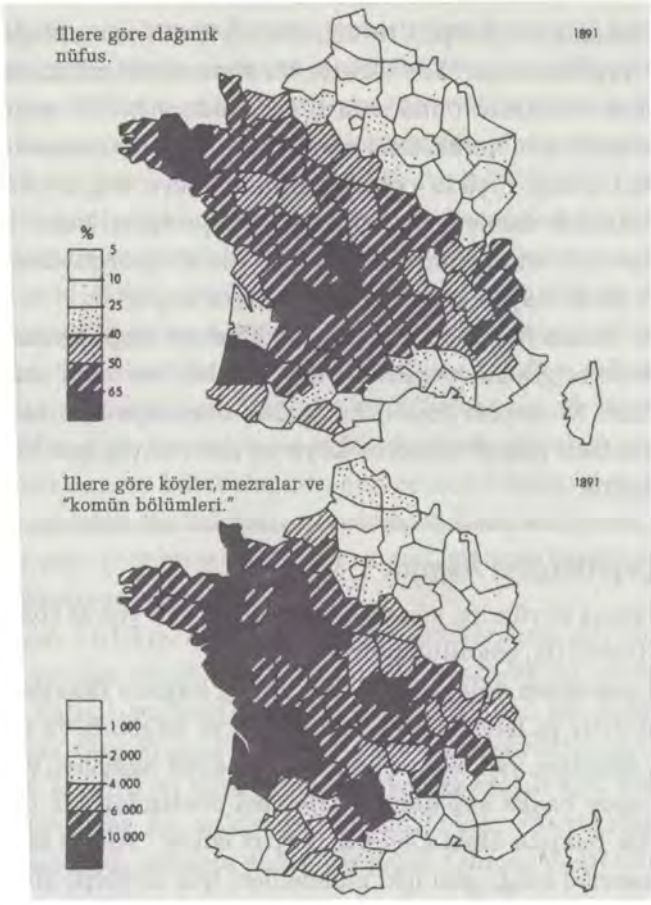
Köylerin Çeşitliliğini Aşmak

Tipik bir Fransız köyünden söz edilemez. Hiç kuşku yok ki çok sayıda köy tipi vardır. Çeşitlilik, çoğulluk burada kraldır.

Bir sürü nedenden dolayı. Birincisi: Köyler başlıca faaliyetlerine göre farklılık gösterir; ya hayvancılık, ya buğday, ya bağcılık, ya zeytin ağaçları, ya dut ağaçları, ya kestane ağaçları, ya elma ağaçları, ya küçük sanayi ya da epey başka şey daha. Yüzlercesi arasından bir örnek: Bağcı köyü daha ilk bakışta öteki köylerden ayırt edilir: "Pahalı bir topraktan seve seve tasarruf ettiği gibi içki mahzenleri için elverişli olan karanlıktan ve serinlikten de çekinmez; yapıları dar alana sıkışmıştır. Çiftçi köyü, tam tersine, enginliğini kendisine sunan ovaya yayılır."[1] Başka yerde, köy evlerinin kapıları dokumacının, ayakkabıcının ya da saracın çalıştığı

[1] Paul Gaultier, *L'Ame française*, 1936, s. 9.

işliklere açılır. Bu çeşitliliğe mimari geleneklerin (blok evler, bir avlu etrafında dizilmiş evler), kullanılan malzemelerin, iklime ve su noktalarına bağlı düzenlemelerin çeşitliliği de eklenir: Güneşten ve rüzgârdan korunan sokaklarıyla tepelere tünemiş Provence köyü; çiftlik avlusu işlevi gören geniş bir sokak üzerine dizilmiş, bitişik evleriyle Lorraine köyü; bunun tersine tarım arazilerinin ortasındaki izole evleriyle dağınık, düzensiz Bröton köyü...

ŞEKİL 12: 1891'DE İLLERE GÖRE DAĞINIK NÜFUS (KÖYLER, MEZRALAR VE "KOMÜN BÖLÜMLERİ")

Kaynak: Nüfus sayımı sonuçları, 1891 (Ulusal Kütüphane).
Haritaları hazırlayan Françoise Vergneault.
Yukarıda: % olarak
Aşağıda: Mutlak rakamlar

Son iki örnek –Bröton köyü ile Lorraine köyü– dağınık yerleşme ve toplu yerleşme sorununu incelemek için ideal örneklerdir. Ama sık sık ele alınmış olmasına rağmen aslında üstesinden gelmesi zor bir sorundur bu. Büyük bir olasılıkla çözülemeyecek, demek istediğim, köklerinin, nedenlerinin büyük ölçüde gözümüzden kaçtığı bir sorun. Burada geniş anlamda tarih bizlere tüm gizlerini açmamaktadır.

Dağınık yerleşme, toplu yerleşme, André Déléage *aralıklı yerleşme* ve *yakın yerleşme* sözcüklerini yeğliyordu.[2] Carl Lamprecht (1878) Sal yasasının uzak dönemi için *Dorfsystem-Hofsystem*[3] –köy sistemi-çiftlik sistemi[4]– karşıtlığından söz ediyordu. Bu "sistemler"in ikisi de muhtemelen Sal Franklarının Escaut Irmağının güneyindeki topraklara yerleşmesinden önce ortaya çıkmıştır.[5] Çiftlik ile köy arasında, en belirsiz, kavranması en güç terim şüphesiz, toplu ya da dağınık en az birkaç evi belirten mezra terimidir. Çiftlik ya da kır malikânesi –oturduğum Roussillon'un Aspre bölgesinde olduğu gibi– aralıklı dar parseller şeklinde kullanılan bir araziye uygun düşerken mezra bazı az verimli, dağlık ya da çorak arazili bölgelerde ekilebilir toprakları ele geçirmenin kolay bir biçimi midir? 1891 nüfus sayımına göre Fransa'da 36.144 komün (büyüklü küçüklü köy, kasaba ve kentler) varken "sadece coğrafi terimler olan" ve çeşitli komünlerin bünyesindeki dağınık nüfusu oluşturan 491.800 "mezra, köy ve komün bölümü" bulunuyordu. Demek ki toplu yerleşim birimlerinin etrafında ortalama olarak on üçten fazla dağınık yerleşim birimi vardı.[6] Ancak dağınık nüfusun ülke toprağındaki son derece eşitsiz dağılımı göz önüne alınırsa bu ortalamanın tek başına bir anlamı yoktur. Bu konuya birazdan geri döneceğiz (bkz. şekil 12).

Ama önce toplu yerleşme ile dağınık yerleşme arasındaki karşıtlığın her zaman çağrıştırdığı resim kadar açık bir biçimde, yani bir yanda bir kilise etrafında kümelenmiş evler, diğer yandan da kendi tarım arazisine sahip bir dizi dağınık çiftlik, ortaya çıkmadığını belirtelim. En az iki tip (kuşkusuz daha çok) dağınık yerleşim modeli vardır: Birincisi bir toplu

---

[2] André Deleage, *La Vie économique et sociale de la Bourgogne dans le Haut Moyen Age*, 1941, I, s. 101.
Carl Lamprecht, *Etudes sur l'état économique de la France pendant la première partie du Moyen Age*, Fr. baskı, 1889.
Bununla tüm metin boyunca tek bir yapı bütününe indirgenmiş kırsal işletmeyi kastediyorum.
C. Lamprecht, *a.g.e.*, s. 9.
Résultats statistiques du recensement de la population française, 1891, s. 64 ve 86.

köyün çevresindeki dağınık birimlerden (özellikle çiftlikler) ibarettir; ikincisi ise göreceli büyüklükte bir merkeze dayalı bir çiftlik ve mezra bulutsusu biçiminde ortaya çıkar.

Lorraine'dekiler gibi toplu köyler dahi uzak yerleşme birimleri, en az birkaç çiftlik, hatta bazen bir mezra içerir. XV. yüzyıldan itibaren Fransa'nın doğusundaki eyaletlerde paranın değer kaybetmesinden olumsuz etkilenen filanca köyün senyörü (çiftlik kiraları nakit olarak saptanmış olduğu için gelirleri adamakıllı gerilemişti) köy toprağının sınırları dışında telafi yolları aramış ve bulmuştur. O zaman, gerek senyörün "rezervlerine" dayalı olarak, gerekse de iki köy arasındaki bakımsız, sahibi belirsiz bazen de terkedilmiş toprakların yeniden devreye sokulmasıyla yeni işletmeler oluşmuştur.

"Tüm Yüz Yıl Savaşı boyunca yüzüstü bırakılmış toprakların yeniden ekime elverişli hale getirilmesinin"[7] ardından Champagne Berrichonne bölgesinin durumu da farklı değildi. Çok daha sonra, XIX. yüzyıl ortasında, birçok bölgede Fransız tarımının doruğuna ulaştığı II. İmparatorluk döneminde yüzyılın ilk yarısındaki köylü nüfusun hızlı artışının yol açtığı işgücünün aşırı bolluğu nedeniyle köylülerin sömürülmesine damgasını vuran kapitalist çiftliklerin çoğalması da aynı yerleşim modelinin işareti değil midir? Benzer ya da başka nedenlerle Picardie'nin batısında, Normandiya'nın bazı bölgelerinde, "Poitou Ovası"nda da aynı durum söz konusuydu. Buralarda büyük köylerin arasında onlardan kopan çiftlikler ve hatta küçük köylerle karşılaşıyoruz.[8]

Başka yerlerde oldukça farklı durumlarla karşı karşıyayız: Çiftlikler kimi zaman kasaba işlevi gören bir köyün etrafında, hatırı sayılır bir uzaklıkta neredeyse kesintisiz bir çember oluşturuyordu: Örneğin Rhône Vadisinin Provence sınırları içerisindeki bölümünde ya da sırtını denize dayayan Aşağı-Provence'ta (Alplerin arasına sokulan ve dağınık nüfusun karakteristik olarak sadece yüksek Barcelonette düzlüğünde bulunduğu Yukarı-Provence'ı bir kenara bırakalım).[9] Aşağı-Provence'ta *grange, bastide ve mas* aynı gerçekliği belirtmek için kullanılan değişik sözcüklerdir: Bir çiftlik arazisinin ortasında bir işletme binası ve çoğu zaman yanında çiftlik sahibinin oturduğu ev. Bu yerleşim modeli, Toskana'nın

---

[7] Christian Zarka, "Evolution de l'habitat champenois," *Actes du colloque de Châteauroux* içinde, Bouges-le-Château, Levroux, 27-29 Ekim 1978, Olivier Buchsenchutz tarafından yay. haz. 2. bölüm: *L'Evolution de l'habitat en Berry*, 1981, s. 251.
P. Bonnaud, *a.g.e.*, II, s. 93.
Fernand Benoit, *La Provence et le Comtat Venaissin*, 1949, s. 41.

ortakçılıkla işletilen çiftliklerini, *mezzadria,* hatta Yeni Dünya'nın plantasyonlarının *habitación*'unu andırmaktadır.

L'Atlas historique de Provence (Provence Tarih Atlası) Aix'in kuzeyinde, Durance Irmağının sol kıyısının gerisindeki "Luberon masifinin kıraç yamacına asılmış gibi" duran büyük Rognes köyü örneğini oldukça iyi aydınlatmaktadır.[10] Köy 1954'de hâlâ, 610'u toplu, 363'ü dağınık olmak üzere toplam 973 kişilik bir nüfusa sahipti. Eskiden daha yüksek olan nüfusu (1765'te 1652 kişi; 1855'te 1561; 1952'de 1052) ona Doğu Fransa'da bir kasabanın işlevini değilse de büyüklüğünü verirdi ve bu da çok geniş toprağının (8166 hektar) gerekçesi olurdu. Kasaba ya da büyük köy, bunun şu an bizim için önemi yok! Önemli olan periferisinde Aşağı-Provence "dağlarının" doğudan batıya sıraladığı toprak çıkıntılarına sığınarak yavaş yavaş kurulan bir dizi çiftliktir (*bastide*): 1485'te beş, 1500'de on beş çiftlik; hareket daha sonra da sürmüştür. Sonuç kentli mülk sahiplerinin yararlandığı açıkça "kapitalist" bir dönüşüm olmuştur. Bu dönüşüm, XIII. yüzyıl Floransa'sı çevresindeki büyük ölçekteki dönüşüme benzediği kadar, en azından yakın geçmişte Doktor Merle'in[11] ayrıntılı olarak incelediği *Gâtine poitevine* gibi başka yerlerde de vuku bulmuş olabileceğinden şüphelendiğimiz dönüşüme de benzemektedir.

Yine Provence ve yine büyük bir köyde, Brignoles'in on beş kilometre kadar güneyindeki ve hakkında olağanüstü nitelikte bir incelemeye sahip olduğumuz Garéoult'da, aynı gelişmeye tanık oluyoruz.[12] Bu köy XVI. yüzyılda yavaş yavaş "gevşemeye," yani sınırlarına çiftlikler dikmeye başlar. Bu kez başlangıç noktasında saptadığımızı düşündüğümüz bu süreç olağan süreç olabilir mi? Ve bu örnekten yola çıkarak genelleme yapmaya hakkımız var mı? Çiftlikler ve kır işletmeleri (*mas* ve *bastide'ler*) köy toprağının bölünmesinden çok genişlemesinden, marjinal toprakların iskân edilip tarıma açılmasından doğmuş olmalıdır çünkü genellikle köy sınırlarındaki boş araziler üzerinde, cılız koyun otlakları yakınında kuruluyorlardı –dolayısıyla koyun yetiştiricilerin bu gelişmeden çoğu zaman önemli çıkarları oluyordu. Her ne olursa olsun, köy merkezinden uzaktaki bu birimler kendi küçük boyutlarıyla karşılaştırıldığında dev

---

[10] Marie Tay, *Une commune de l'ancienne France, monographie du village de Rognes,* 1985, s. 5 ve E. Baratier, G. Duby, E. Hildesheimer, *Atlas historique de Provence,* 1969, s. 78-79 ve harita 230.

L. Merle, *a.g.e.*, s. 63 vd.

Paulette Leclercq, *Garéoult: un village de Provence dans la seconde moitié du XVIe siècle,* 1979.

gibi kalan köyden asla bağımsız değildi. Ve genellikle başka yerlerde de olduğu gibi burada da –kanıtlar ortadadır– izole çiftliğin yakın kentlerden gelen "kapitalist" bir istila için biçilmiş kaftan olduğu kesindir. Daha sonra, "çiftlik" ayakta kalmak için işgücünü köyde ya da kasabada oturan ve yazları her sabah gün ağarırken çiftçilerin (ménagers) ya da yerel toprak sahiplerinin iş vermesini bekleyen –Endülüs ya da Sicilya'daki gibi– gündelikçilerin havuzundan çekmiştir. Burada ortaya belirgin bir çelişki çıkmaktadır: Tarım işçileri kentsel denebilecek bir ortamda yaşamakta ve bu nedenle kent kültürüyle içli dışlıyken Provence'ın büyük bir bölümünde toprak sahipleri kırda yaşıyordu. Kısacası, Provence örneği, köylerin periferilerine düzenli bir biçimde dizilmiş çiftlikleriyle anlaşılması en kolay örnektir.

Dağınık yerleşme başka yerlerde bazen merkez köyü parçalar, yarısından çoğunu yok eder, ortada yalnızca mezralar ya da izole çiftlik bulutsuları bırakır. Massif Central'ın birçok bölgesinde olduğu gibi. 29 Mart 1703'te Camisardlar ile savaşın en şiddetli olduğu zamanda bir jandarma birliği komutanı Mareşal de Montrevel'den "Gidip yedi mezradan oluşan Mialet komününün, kilise-çevresi dahil, tüm sakinlerini toplama" buyruğu alır.[13] Aynı yerleşim modeli Armorika Masifi ya da Aşağı-Limousin'in *bocage* yöreleri için de geçerliydi.

Armorika Masifi etrafı ağaç dikili toprak setlerle çevrili az çok geniş bir arazinin ortasındaki çok sayıda "çitle çevrili tarlanın," izole evlerin dünyasıdır. Bu temel birimler her şeyden önce kendi içlerine dönük yaşıyordu; köylü yakın zamana kadar sadece tarım aletlerini değil, giysilerini ve hatta ayakkabılarını da imal ediyordu. Bu yerleşim birimleri aynı zamanda da merkezlerindeki bir mezrayı ya da çoğu zaman kasaba diye adlandırılan bir köyü besliyordu –köy sözcüğü gibi kasaba sözcüğü de Fransa'nın değişik bölgelerinde tek ve aynı anlama sahip değildir.

Her ne olursa olsun, bu merkez uzun zaman cemaat kilisesi etrafında kümelenmiş az sayıda ayrıcalıklının oturduğu birkaç evden oluşmuştu ve sadece haftalık pazarların ve her zaman gürültülü panayırların kurulmasıyla canlanıyor, hareketleniyordu. "Merkez"in ayrıcalıklı kişileriyle izole çiftliklerin köylüleri arasında ister istemez önemli bir toplumsal mesafe ortaya çıkıyordu. 26 Şubat 1790'da Châteauneuf-du-Faou'da (Finistère) bir mektup "Kentten *uzakta oturan* [bu sitemin altını çiziyorum] ve imzasını zar zor atabilen bir köylü"[14] nün belediye başkanlığına

[13] André Chamson, *Castanet*, 1979, s. 68.

[14] U.A., Flc III; Finistère I.

"uygun olmayan" atanmasını kınıyordu. Aynı döneme ait başka bir metnin açıkladığına göre "Çiftçinin [Bröton] insanlardan uzakta yaşaması ve nadiren yazıya dökülen ve az kişinin doğru dürüst bildiği bir dilde [Aşağı-Brötonca] konuşma alışkanlığı onun daha uzun zaman eğitilmesine ve uygarlaşmasına engel olacaktır."[15]

En azından Maine'de tipik bir *bocage* sistemi var olmuş muydu? Robert Latouche'a göre[16] bu sistem XI. yüzyıldaki Avrupa genelindeki nüfus artışıyla yerleşmiş olmalıdır. Ama Armorika'nın batı bölgeleriyle örneğin Paris Havzasının kuzeyi ile doğusundaki platolar ve tahıl ovaları arasında böylesine bir farklılığın nedeni nedir? Neden bir yanda evlerini, uzun süre sınırlı büyüklükte kalmış ve kendisini kıtı kıtına geçindiren bir merkezden uzakta tasarlayan gevşek ilişkiler içindeki köylü evrenleri ve diğer yanda *openfield* in çitsiz tarlalarının ortasında bitişik evleriyle büyük köyler?

Robert Latouche'a göre *bocage* bölgeleri başlangıçta geniş orman alanları, "*Vacua ab omni habitatore humano,*"[17] insanların yaşamadığı topraklardı. Roma Galya'sı bu düşmanca ortamda *villa*'larını, Foustel de Coulanges'ın özel bir tutkuyla incelemiş olduğu şu büyük tarım işletmelerini, istisnai olarak dikmiştir. Bu yüzden çok sonradan senyörler ve dini kurumlar işletmelerini boş, yeni topraklar üzerine kuracaktır.[18] Ve çoğu zaman güç koşullar altında.

Çünkü Fransa'nın batısındaki *bocage* bölgeleri çoğu kez büyük köylü yerleşim alanlarının oluşmasını engellemiş olan geçirimsiz killerin laneti altındaydı. "Burada nemli çukur ağı ekilebilir toprakları küçük birimlere böler," inşa edilmiş yol olmayışı yer değiştirmeleri güçleştirir ve kil aynı zamanda da tarım aletlerinin çalışmasını zorlaştırır: Bütün bu nedenler çiftçinin "oturduğu yerin etrafındaki çalışma alanını" azami derecede kısıtlıyordu.[19] Üstelik arabalar Brötonya'nın çukurlu yollarından çok nadiren geçebiliyordu. "XIX. yüzyılın ortasında..., Cornouailles'ın iç kısımlarındaki geniş kilise-çevrelerinde ücra köşelerdeki çiftliklerden kasabaya gidiş geliş kötü mevsimde ilerlemeyi geciktiren su birikintileri

---

[15] U.A., F20 187; 1789 ve Devrim'in 9. yılı Finistère ili istatistikleri üzerine inceleme yazısı.

Robert Latouche, "Un aspect de la vie rurale dans le Maine au XIe et XIIe siècle: l'établissement des bourgs," *Le Moyen Age* içinde, 1937, n° 1-2, s. 21.

A.g.e., s. 18, not 62.

A.g.e., s. 17.

Roger Dion, a.g.m., s. 49-50.

nedeniyle bir günlük 'yolculuk' gerektiriyordu."[20] Yolcu bu su birikintilerinin bazılarında bal gibi boğulma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. "XIX. yüzyılda akaçlama çalışmaları ve taş döşeli yolların inşasının killi toprakların bu sakıncalarını önemli ölçüde azalttığı doğrudur ama kırsal yaşam alanı arazinin doğal özelliklerine uyan nihai çehresine çoktan kavuşmuştu."[21]

Ayrıca fundalıkların ve boş arazilerin bu ölçüsüzce çoğalması Brötonya kilise-çevrelerinin yüzölçümlerinin aşırı büyüklüğünü (Fransa ortalaması 12 km², Brötonya ortalaması 25 km²) de açıklar. İstatistiklerimize göre 2000 ile 5000 arasındaki bir nüfusla bazen yersiz bir biçimde kent kategorisine dahil edilirler. Crozon XVIII. yüzyılda 5000 ile 6000 arasında bir nüfusa sahipti ama bu nüfus 100 km²lik bir alana dağılıyordu:[22] Bu kuşkusuz "kentsel" bir yapı değildir.

Aşağı-Limousin –aşağı yukarı bütünüyle günümüz Corrèze ili– benzer özellikler gösterir. Toprağın düşük verimi burada yerleşim birimlerini aralarına mesafe koymaya zorlar. Ama benzer koşullara verilen yanıtlar farklıydı, özgündü. Burada her komün, her kilise-çevresi, adaların düzensiz biçimde komünün genellikle vasat büyüklükteki yönetim merkezi etrafında yer aldığı minyatür bir takımada gibi ortaya çıkar. "Kırsal organizmanın çekirdeğini oluşturan" kasabadan (ya da hatta toplu köyden) çok mezradır.[23] Alain Corbin'in açıkladığına göre bu mezra "Kimi zaman avlularla ortak otlakların etrafına dağınık bir şekilde yayılmış, birbirleriyle daracık çamurlu patikalarla iletişim kuran on ila yirmi evden oluşur; kimi zaman da mezra herhangi bir bütünlükten yoksundur: Bir yol kavşağında ya da bir yol boyunca birbirlerini görecek mesafede yer alan dört beş çiftlik." Bu mezralardan bazıları "İşlevlerine sahip olmasalar da önem açısından komünün yönetim merkezinin önüne geçer: Bazen belediye konağı, okul ve kilise komünü oluşturan değişik mezralar arasında paylaşılır."[24]

Tuhaf bir yapılanma ama aynı zamanda da şu küçük mezraların ya da eskiden nüfus sayımlarında dendiği gibi "komün bölümleri"nin ürünü, mirası olan bambaşka bir kırsal uygarlığın otantik, canlı kanıtı. Çiftliklerin

---

[20] A. Croix, *a.g.e.*, I, s. 23.
R. Dion, a.g.m., s. 50.
A. Croix, *a.g.e.*, I, s. 147, 153.
Aimé Perpillou, *Cartographie...*, s. 53.
Alain Corbin, *Archaïsme et modernité en Limousin au xıxe siècle, 1845-1880*, 1975, I, s. 247.

özerkliklerine son derece düşkün ataerkil aileler tarafından ele geçirilmiş olduğu, mezranın en azından herkes tarafından kullanılan araziler (komüne ait araziler denemeyecek) –hayvancılık için güzergâh olarak ve olası geçici tarlalar açmak için kullanılan bölünemez ve genellikle verimsiz topraklar– nedeniyle hâlâ kolektif bir yaşam biçimi sürdürdüğü bir uygarlık. Herkes için gerekli teçhizatlar da ortak kullanılıyordu: Bir çamaşırhane, bir livar, bir fırın, köylü beslenmesinin temeli olan çavdarın öğütüldüğü bir değirmen... Bu çerçevede inatçı bir yerel kültür tikellikleriyle sürüp gitmiştir: Örneğin 1914'e, hatta İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar eylül ortasıyla karnaval pazarı arasında törensel biçimde yapılan yatsı toplantıları. Üç saat süren bu toplantılar ancak ev sahibinin "köseğileri külün altına sokarak"[25] verdiği işaretle sona eriyordu.

Çağların karanlığından gelen bitmiş dönemlerin yansımaları böylece bizlere kadar ulaşır. Ve bu durum her türlü açıklama girişimini güçleştirir: Peşinde olduğumuz tarih ancak (ve de zar zor) gecikmiş ve seyrek belirtileriyle kavranır. Oysa köyler, mezralar, kasabalar, izole çiftlikler sözcüğün tam anlamıyla tarihe, yani kendi süresine tarihöncesinin yüzyıllarını ve binyıllarını ekleyen tarihe ait çok eski oluşumlardır. Zamanda bu zorunlu geriye gidiş beklentilerimizi karşılamaz ve bizi varsayımlara mahkûm eder.

Pierre Bonnaud ile birlikte tüm bu kırsal yerleşim biçimlerinin kökleşmesinden önce yüzyıllar ve yüzyıllar boyunca göçerlik ya da konar-göçerliğin var olmuş olduğunu düşünüyorum; bu yaşam tarzı Fransa'nın bazı bölgelerinde ancak MS VIII.-IX. yüzyıllar civarında terk edilmiş gibidir. Başka yerlerde de Fransa'nın bazı bölgelerinde XX. yüzyıla kadar etkisini sürdürmüş olan az çok kısıtlayıcı bir kolektif yaşam hüküm sürmüş görünmektedir.

Emmanuel Le Roy Ladurie ile André Zysberg'in yeni bir makalesi[26] Eu-Cenevre ya da Saint-Malo-Cenevre arasında somutlaşan bir hattın çifte anlamını aydınlığa kavuşturur. Bu hat yerleşimin çok dağınık olmadığı bir bölgeyi mezraların ve diğer dağınık yerleşim birimlerinin bolca bulunduğu bir bölgeden ayırmaktadır (bkz. şekil 12). Bu hattın bir kez daha anlamlı bir bölme işlevi görmesi kimseyi şaşırtmayacaktır: Tüm Fransız tarihi bu sınır boyunca kırılmaktadır ve daha önce 1891 nüfus sayımı dağınık nüfusun bu dağılımını saptamış ve haritasını çıkarmıştı. Ama

[25] *A.g.e.*, I, s. 287-300.

[26] Emmanuel Le Roy Ladurie, André Zysberg, "Géographie des hagiotoponymes en France," *Annales*, 1983, s. 1304 vd.

kendimize Fransa'nın doğusunda ve kuzeydoğusunda aziz adı taşıyan köyler yok denecek kadar azken niçin diğer bölgelerinde göreceli olarak daha çok sayıda olduğunu soracağız. Aslına bakılırsa aziz adı taşıyan yer adları geç bir tarihte, VIII. ve IX. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır ve ancak 1000 yılından sonra, modern Avrupa'nın ilk doğuşuyla birlikte yaygınlaşmıştır. Kuzey ve Doğu Fransa'nın "kutsal olmayışı"nı daha kıdemli olmasıyla, kısacası daha erken gelişmiş olmasıyla ilişkilendirmek gerekir.

Bu açıklama bizleri, Pierre Bonnaud'nun da lehçebilimiyle katıldığı, günümüz tarihöncesi uzmanlarının ana tezlerinden birine götürür: Paris Havzasının geniş bir bölümü çok erken bir tarihte, MÖ IV. binyıldan itibaren Orta Avrupa'dan gelen köylü halklar tarafından değerlendirilmiştir. Bu halklar bölgeye başlıca öğesi tahıl tarlası olan zamanının ilerisinde bir tarım ve geldikleri yerin yerleşim modelini erkenden sokmuştur: Arkeolojik kazıların yerlerini tam olarak saptadığı, kümelenmiş evleriyle 50 ila 300 kişiden oluşan büyük köyler. Tarımın ilk işaretleri aynı şekilde çok erken ortaya çıkmışsa da konar göçerliğe alışkın toplulukların geleneklerini hızlı bir biçimde değiştirmeyeceği Akdeniz bölgesinde hiç de böyle olmamıştır.[27]

Öyleyse, kırsal yaşam alanlarının çeşitliliği büyük ölçüde, geniş anlamda tarihin kararsızlıkları, erken ya da geç gelişmeleriyle açıklanabilir. Geometrisi zamanın ve kendisi de değişen bir çevreye uyumun ürünüdür. Her türlü iskân biçimi, bir kere yerleştikten sonra, gerekirse düzeltmeler ve dönüşümler pahasına, sürüp gitme eğilimindedir.

Köy: Bir Model

Köyün biçimini unutup yalnızca oynadığı rolü, işlevini düşünürsek farklılıklar azalır ve bir *model* önerilebilir. Bu model, *mutatis mutandis,* toplu köy ya da dağınık köy için, büyükçe köy ya da sıradan mezra için, hatta minicik izole çiftlik birimleri için geçerli olacaktır.

Her köy bir mekân işgal eder. Pierre de Saint-Jacob "tarımsal açıklık alan" diyordu.[28] Köy, "üretim faktörü toprağın *kolonileştirilmesi*ni (sözcüğün ilk anlamıyla) sağlayan biyolojik bir hücre"dir.[29] Gerçekte, bu top-

---

[27] Jean Guilaine, *La France d'avant la France,* s. 36-42.

[28] Pierre de Saint-Jacob, "Etudes sur l'ancienne communauté rurale en Bourgogne. III: La Banlieue du village" *Annales de Bourgogne* içinde, XVIII, Aralık 1946, s. 239, not 2.

André Piatier, *Radioscopie des communes de France. Ruralité et relations villes-campagnes. Une recherche pour l'action,* 1979, s. 55.

rak, bu "tarım toprağı," bu "köy arazisi" evlerin bir araya toplanmasından daha önemlidir. Evler yıkıntı haline gelse ya da ortadan kalksa da –bu olabilir ve olmaktadır– tarım toprağı yaşamaya devam eder: Komşu yerleşim birimleri, kentler ya da köyler, onu ele geçirir.[30]

Çoğunlukla bin hektar civarında olan köyün tarım toprağı Thünen tipi bir ürün dağılımına uymaktadır:[31] Gerçekten de ürünlerin dağılımı mesafenin kısıtlamasına tabidir; uzaklık hem emek hem zaman hem de para bakımından masraflı olduğu için köy toprağı ardışık eş merkezli alanlara bölünür. Eve yakın tarlalardaki ekinler, köylünün gün içinde yorucu bir gidiş geliş yapacağı uzaktaki tarlalarınkilerle aynı olmayacaktır. "İşletmenin merkeziyle işlenen toprağın uç kısımları arasındaki uzaklık ne denli artarsa, en az özen gösterilen, yani en verimsiz toprakları periferiye atmak o denli yararlıdır."[32] Paul Dufournet bir Savoie köyü hakkında şunları yazmaktadır: "Gübrenin azlığı, kötü yollar, arabaların perişan durumu ve koşum hayvanlarının sayıca sınırlı olması gibi nedenlerden dolayı en çok özen gösterilen ve dolayısıyla almaşık ekime daha hızlı sahne olan topraklar köylere en yakın olanlardır."[33]

Hatta en gözde topraklar köy evlerine yapışan bir "kuşak" oluşturur. Bu kuşak, her zaman olmasa da genellikle duvarlarla çevrili bostanların, kenevir tarlalarının, meyve bahçelerinin bulunduğu alandır. Lorraine bölgesindeki köyler ilkbaharda erik bahçelerinin "beyaz çiçek örtüleri"[34] ile çevrilidir. Meyve ağaçlarının evlerin duvarları boyunca dizildiği ve açık alandaki ağaçların çiçekleri açmadan epey önce bu duvarları çiçekleriyle kapladığı Paris yakınlarındaki tarım köylerinde de manzara aynıdır. 1787 Mart ayı ortasında Arcueil ile Cachan'daki ağaçlar bu şekilde betimleniyordu.[35]

Her yerde sevgiyle özen gösterilen bu sebze-meyve bahçeleri aralıksız çalışmaların odağındaydı: Sahipleri biraz boş vakit bulduklarında bir

---

[30] Bkz. Noël Courlet'nin üstün nitelikli bildirisi: "La survie des communautés d'habitants des villages disparus: l'exemple d'Aix et du pays d'Aix aux XIVe et XVe siècles," *Villes d'Europe* içinde; Nice kolokyumu, 1969, *Annales de la Faculté des Lettres de Nice*, 1969, no. 9-10, s. 81-91.

J. H. von Thünen, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, 1826.

R. Dion, a.g.m., s. 21.

Paul Dufournet, *Une communauté agraire sécrète et organise son territoire à Bassy (Province de Genévois, Haute-Savoie)*, 1975, s. 422.

Albert Demangeon, *Géographie économique de la France*, I, s. 192.

U.A., H 1514; 1787.

el arabası ek gübre dökmek, bir ağaç budamak, bir parça toprak bellemek için kapılarını iterdi. Bahçe ayrıca her zaman yeni bitkilerin iklime alıştırıldığı doğal alan olmuş ve ilk mısır, patates, fasulye fidanlarının doğuşunu, deniz aşırı ülkelerden gelen bu devrimci bitkilerin tarlaların serbest alanlarına yayılmasından çok daha önce görmüştür.

Bahçelerin ötesinde oldukça geniş bir alan, benim "tarım toprağı" (terroir) diye adlandıracağım ekilebilir topraklar –*finage* benim için köy alanının tümüne karşılık gelmektedir– başlar.

Doğu ve Kuzey Fransa'da ekilebilir toprak, yakın zamanlara kadar köyü kesintisiz bir çember biçiminde çeviriyor ve üç yıllık denen almaşık ekimin ritmine göre her yıl dönüşümlü olarak birbirlerinin yerini alan *sole* ya da *saison* diye adlandırılan üç parçaya bölünüyordu: Buğday (ya da çavdar); yulaf ya da arpa (*mart ekinleri*);[36] Lorraine'de *versaine* denilen nadasa yani kuramsal olarak dinlendirilmeye bırakılmış topraklar. Bir sonraki yıl buğday nadasın, yulaf buğdayın, nadas da yulafın yerini alıyordu. Göreceli olarak yakın bir zamanda, eski sistem bozulmadan önce, yaz başında bu üç *sole* uzaktan renkleriyle belli oluyordu: Buğdayların sarısı, yulafların açık yeşili ve ekim-kasım ekimlerine hazırlanan nadasa bırakılmış topraklardaki saban izlerinin lekesi (bu yüzden nadaslar bazen *sombres,* koyu renkli topraklar, diye adlandırılırdı).

Tarım toprağı, iki yıllık almaşık ekimin çok geniş arazilerinde sadece dönüşümlü olarak birbirinin yerini alan iki alana bölünürdü: Sürülebilir ya da bel ve kazmayla işlenebilir toprağın yarısına tahıl ekilir, diğer yarısı nadasa bırakılırdı.

Ama ekili toprak geçmişte her yerde, kendisini çevreleyen malazlar ve ormanlar karşısında, gezginlerin ve ekonomistlerin büyük üzüntüyle gözlemlediği ekilmemiş ve itici toprak karşısında ağır basıyor, öne çıkıyordu. Ange Goudar ülkenin yarısının bu ekilmemiş topraklara terkedildiğini düşünüyordu.[37] Bu alan genel olarak diğerlerinden daha geniş olan üçüncü çemberi oluşturur. Burada on, yirmi hatta otuz yılda bir birkaç toprak parçası değerlendiriliyordu.

İşlenmemiş ya da boş toprak, ana çizgileriyle, Latin tarım bilimcilerinden alınmış bir sözcük olan ve ekilmiş toprağın, *ager,* karşıtı olan *saltus*'tur. Tarihçilerde, yüzyıllardır birbirine karşıt oldukları için bu karşıtlığın sürekliliğini gösteren bu iki sözcüğü, iyi ya da kötü kullanma

---

[36] Mart ayında ekilen ilkbahar buğdayı ve diğer tahıllar (arpa, yulaf, vs..).
Ange Goudar, *Les Intérêts de la France mal entendus...*, I, 1756, s. 90.

alışkanlığı gelişmiştir. İngilizlere gelince, onlar *outfield* ile *infield* sözcüklerini kullanmaktadır.

Saltus birçok şeyi kapsar: Fundalıklar, yabani otlara terkedilmiş tepeler; artık işlenmeyen ama eskiden omça sıraları arasına dikilmiş ve bazen ısrarla üretmeye devam eden birkaç meyve ağacının ayakta kaldığı bağlar; kendi başlarına bırakılmış eski çitler, şu Doğu Avrupa hükümdar saraylarının hıyabanlarının iki yanını süsleyen ve özenli bahçıvanların ellerinden geçenler kadar yüksek, düzensiz gürgen sıraları... Ve hepsinden daha çok "aralarına otsu bitkiler karışmış koruluklar, çalılıklar"[38] Nihayet ormanlar, özellikle onlar.

Bu vahşileşmiş manzara kuşkusuz arazilere ve iklimlere göre değişiklik gösterir. Roma döneminden yeni çıkmış Orta Çağ Akitanya'sında *saltus* "İşlenmemiş alanlar kadar çeşit bakımından zengin kaynaklara sahip ağaçlık alanları, bataklıkları, açıkta akan suları, ırmakların kıyılarında biriktirdiği toprakları kapsıyordu.[39] Günümüzde Savoie'nın Rhône Irmağına bitişik bölümünde "*Saltus* kaya, kayalık, durgun su, çakıllı kum, taşlık arazi, çorak toprak, otlak ve çalılığı"[40] ve elbette ormanları ya da onlardan kalanları kapsamaktadır. Auvergne'de ekilmemiş toprak malazlardan, çalılıklardan, koruluklardan oluşan vahşi bir doğadır ve "Psikolojik bir çağrışım yapmaktadır: *Saltus*, "dağ," hayvanların ve korkunun hüküm sürdüğü ormanlık alan, *ager* de ova, güvenlik olarak görülmektedir."[41]

Komünler eskiden birbirlerini ayıran ve yeterince yararlanılmayan alanların sınırlarını belirlemekle fazla uğraşmıyordu. Örneğin büyük Bonnet köyü (Meuse) sakinleri sadece 1789 sonbaharında ısrarla talep ettikleri arazi ölçümüyle "Bonnet cemaatinin ormanlarını," Ornan Vadisi yakınındaki "Vaux Manastırının ormanlarından ayıran sınır işaretlerinin resmi olarak tanınmasını" sağlar.[42] Bu tür sınır belirlemeleri muhtemelen Devrim'in ilk yıllarında kural olmuştur. Her durumda, Loire yüksek vadisinde 1790 yılında zorunlu kılınırlar.[43]

---

[38] Lucien Gachon, *La Vie rurale en France*, 1967, s. 58.

[39] Michel Rouche, *L'Aquitaine des Wisigoths aux Arabes, 418-781. Naissance d'une région*, 1979, s. 184.

[40] P. Dufournet, *a.g.e.*, s. 72. Murger: Kaya setleri. Teppe: Çorak toprak.
J. Chapelot, R. Fossier, *a.g.e.*, s. 33.
Meuse İli Arşivleri, C 1480, I, v°; 27 Ekim 1789.
Arazileri sınırlayan taşlar ya da işaretler kuşkusuz daha önce de vardı. Örneğin 1652'de Martigné ile Saint-Berthevin kilise-çevreleri (günümüz Mayenne ili) arasında olduğu gibi.

Saltus aslında komşu köyle sınır oluşturmasından daha çok ekilmiş topraklarla boş topraklar arasında bir *iç* sınır olarak önem taşıyordu. Bu iç sınır koşulların zorunlu kıldığı durumlarda ekin tarlaları tarafından sık sık ihlâl ediliyordu. O zaman tarıma elverişli topraklar açmaya girişiliyordu. Languedoc'ta 1500 ile 1640 arasındaki göreceli bolluk döneminde gariglerin bir bölümü bu şekilde üzüm bağı dikmek için marjinal *agere* dönüştürülmüştür.[44] Aynı şekilde, Provence'ta dondurucu bir kışın ve ona eşlik eden afetlerin ve kıtlığın ardından, korkunç 1709 yılının ekim ayında köylüler sürekli yeni tarlalar açıp ekiyordu. Doğal refleks? Krallık denetçisi Le Bret "Hatta sanıyorum ki bu yıl geçen yıllardan daha fazla tarla ekilmiştir çünkü kışın öldürdüğü çam ormanlarında, her ne kadar bu ormanların toprağı en kötü ve en taşlı topraklardan biri olsa da tarla açılıp ekim yapıldığı kesindir"[45] diye yazmıştı.

Durum, özellikle de günümüzde, sık sık tersine dönmektedir. *Saltus* kendiliğinden büyümekte, Lucien Gachon ot bürümüş toprakların "veba gibi yayıldığını"[46] ve bunun Auvergne'nin kristalin masiflerinde çok göze battığını yazmaktadır:[47] "Kırsal manzaranın harap durumuna işaret ediyorlar. Her yerde yıkılmış çiftlikler ve değirmenler görülmekte, yeni yapılar yükselmemektedir." İnsanların terkettiği bölgeler katırtırnaklarıyla, süpürge otlarıyla... kaplanmaktadır. Tatildeki çocuklar için bu manzara keşiflerle dolu bir çeşit serüven dünyasıdır: Koyunlar ve keçiler, arı kovanlıkları, ilerleyen ormanın öncü birlikleri fındık ağaçlarının salkım salkım çiçekleri, gizlenen av hayvanının aniden fırlayıp kaçması, çöreklenmiş engerek yılanı...

Ama *saltus* geçmişin köylüleri için uzun bir aşinalığın ondan nasıl yararlanılacağını öğretmiş olduğu bedava bir zenginlik kaynağıydı. Larzac'ın güneyinde Lodèvois'ya tepeden bakan küçük bir volkanik masadağ olan Escandorgue'da[48] insanoğlunun doğadan neler toplayabildiğini görünce hayretler içinde kalırız: Eğrelti otu ve doğranmış şimşirden yapılan hayvan yatakları, keçilerle koyunlar için yiyecek, domuzlar için toplanan meşe palamutları; fındık, çakal eriği, kızılcık, kuş kirazı, kayın kozalağı, alıç, çilek, mantar ve çam balının yanı sıra yemeklerde kulla-

---

[44] Maurice Agulhon, *La Vie sociale en Provence intérieure au lendemain de la Révolution*, 1970, s. 33.

[45] U.A., G^7 1649, 53.

[46] J. Bonnamour, *a.g.e.*, s. 235.
Lucien Gachon, "France rurale d'aujourd'hui. I. Dans les massifs cristallins d'Auvergne. La ruine du paysage et ses causes," *Annales E.S.C.*, 1950, s. 452.
Volkanik bir plato olan Escandorgue Montpellier'nin artülkesindedir.

nılan çok sayıda yabani ot devşirimi: Karahindiba, *latcheron à la broco, ensalata fina, bézègue, bourrut, repounchou*, öküzdili, kuşkonmaz, teke sakalı, çiriş otu... Ayrıca avcılığı ya da kaçak avlanmayı da unutmayalım. Yaban tavşanı için geleneksel yemek tarifi "İyice kızdırılmış *lambadou*'da (dibi delik koni biçiminde demir kap) eritilen domuz yağına doymuş tavşanı bir fındık dalına" geçirip kızartmaktı. Tavşan, "Bileşiminde kan, havanda dövülmüş karaciğer ve bol sarımsak bulunan bir sos ile servis ediliyordu."[49]

Kısacası, itici görünüşlerine rağmen ot bürümüş topraklar ve ormanlar (söylemeye gerek var mı?) bir zamanlar yararlanılan alanlardı; buralarda "toplayıcılık" yapılıyor, sürüler yiyeceklerinin bir kısmını buluyor, domuzlar düzenli olarak meşe ve kayın ormanlarına götürülüyordu. Koyun, sığır, at gibi hayvanlar uzun aylar boyunca tamamen özgür ve yarı vahşi biçimde nadasa bırakılan topraklarda, fundalıklarda ve ormanda yaşıyordu. Poitou'nun şaşkınlık verici bataklıklarında ya da Brötonya'da atlar doğaya salınıyordu –sağ kalmak için başlarının çaresine baksınlar! Kışın toprak donduğunda ot bulmak için toynaklarıyla yeri eşelemek zorundaydılar. Aygırlar kısraklarla birlikte salınıyor ve üreme böylece kendiliğinden gerçekleşiyordu. Sürüler kurtlara karşı aygırların öfkeli koruması altında bir araya toplanıyordu. Hayvanlar böylesine bir özgürlük içinde vahşileşiyordu. Gouberville senyörü *Günce*'sinde (17 Mayıs 1556), söz konusu olan sıradan bir rutinmiş gibi, Cherbourg yakınlarındaki Mesnil-en-Val'daki kendisine ait korularda ihtiyacı olan atları yakalamak için birkaç dostuyla bir sürek avı düzenlediğini anlatır: "Benim için siyah bir tay yakaladık. Simonnet ile Th. Quatorze onu eve götürdüler. Th. Drouet'nin kısrağını yakalamayı başaramadık. Kısrak Vincent Paris'e saldırdı ve ayaklarının altında ezmeye çalıştı."[50]

Hayvan sürüleri kendi yaşam tarzlarını yaratıyor muydu? Vosges Dağlarının zirvelerindeki *chaume* diye bilinen ağaçsız düzlükler (doğal olarak ya da insanlar nedeniyle ağaçsız) nisan ile ekim ayları arasında büyük boynuzlu hayvan sürülerinin, *macaire* diye adlandırılan ve çoğu İsviçreli olan çobanların gözetimi altında toplandıkları yerlerdi. 1698 yılına ait bir belgeye göre bu *chaume*larda "Sığırlar ilkbaharda otlaklarına tek başlarına çıkabilmekte ve ekim ayında oradan geri

[49] Atıf bulunamadı.
Peder Alexandre Tollemer, *Journal manuscrit d'un sire de Gouberville et du Mesnil-au-val, gentilhomme campagnard... Etude publiée dans le Journal de Valognes du 17 février 1870 au 20 mars 1872*, s. 384.

dönebilmektedir."[51] Öyleyse transhümansı ilk keşfedenler insanlar değil hayvanlar olabilir mi? Jean Anglade'ın Massif Central ile ilgili olarak söylediğine göre "İnsan ya da sığırın hangisinin ilk olarak Massif Central'a geldiğini kimse bilmiyor!"[52]

Etraf yaban hayvanı kaynıyordu: Geyikler, karacalar, kurtlar (XIX. yüzyıl ortasına hatta daha sonrasına kadar tehlikeliydiler); ürünlere verdikleri zararlardan ancak onları avlayarak korunmak mümkündü. Örneğin Paris civarında, kralın ve büyük senyörlerin avlanma hakkını kendilerine ayırdıkları (ne yazık ki bazen kullanmayı ihmal ettikleri) ormanlar hayvan fazlalıklarını ovaya atıyordu. Paris krallık denetçisi Phélipaux, kendi "ilinin" otuz kırk marallık sürülerin gezindiği "aşırı derecede hayvan dolu" ormanlarındaki bu av hayvanı bolluğuna defalarca işaret etmiştir.[53] Ona göre tarlaları korumak köylülere "krala ödedikleri vergiden (*taille*) daha pahalıya mal olacaktır."[54] Yine başkent yakınında Argenson Markisi'nin ikamet ettiği Segrez'de (günümüz Essonne ilinin Arpajon ilçesinde) "Halk büyük bir belâdan yakınmakta: Başta tavşan olmak üzere av hayvanları insanların devşirmesi gerektiği üzümleri, tahılları ve meyveleri yemektedir" (25 Mart 1750).[55] Mart 1787'de aynı yakınmalar Bouillon Dükü'nün yıllardır avlanmaya gelmeyi ihmal ettiği Mantes yakınındaki Limay'de, bu kez yabani tavşanlar için söz konusuydu.[56] Dolayısıyla kıyısı boyunca çayırların uzandığı Seine Irmağı ile Saint-Germain Ormanı arasındaki Achères, Garennes ve Fromanville'de topraklara sahip olan Bay Massole'un yakınmasını anlayabiliriz. Talihsiz toprak sahibi "Son birkaç yıl boyunca buraya getirilen 'kula rengi hayvanlar' o kadar çoğaldılar ki topraklarımı harap ediyorlar" diye söylenmektedir. Kaldırılacak ürün yoktur. Çiftlik kiracıları çekip gitmekle tehdit etmektedir ve hiçbir çözüm yoktur. Bu durumda, kral ona topraklarını satın alma lütfunda bulunabilir miydi? (Burada "kula" sıfatının, domuzlar gibi "siyah" ve tilkiler gibi "kızıl" renkli hayvanlara karşıt olarak, geyik, karaca, yaban tavşanı gibi av hayvanlarının *rengine* gönderme yaptığını belirtelim.)

---

[51] U.A., MM 928.
J. Anglade, *L'Auvergne et le Massif central..., a.g.e.*, s. 54.
U.A., G^7 434.

[54] *Mémoires des intendants sur l'état des généralités dressé pour l'instruction du duc de Bourgogne. I. Mémoire de la généralité de Paris*, yay. haz. A. M. De Boislile, 1881, s. VI, not 5, 29 Temmuz 1704, 1 ve 22 Mayıs 1706, 13 Haziran 1707 tarihli mektuplar.
Argenson Markisi, *Journal et mémoires*, 1864, VI, s. 181.
U.A., H 1462; Versailles, 13 Mart 1787.

Av hayvanları tüm Fransa'nın başına belaydı. 1789 yılının şikâyet defterlerinde soruna sık sık değiniliyordu. Provence'ta Draguignan yakınlarında küçük bir köy olan Brovès'te kraldan "Her bireye, hiç olmazsa kendi toprağında, ürünlerini yok eden bütün hayvanları kazağılar, kapanlar yardımıyla ya da tüfekle yok etme ve ayrıca Provence Parlamentosunun kararına rağmen, sürülerini korumak amacıyla boyunlarında [ahşap] çangal takılı olmayan köpekleri kullanma izni de" vermesi talep edilmişti.[57]

Söylemeye bile gerek yok, köylüler, izinli ya da kaçak, av hayvanlarını kapanla avlıyordu. Ama kaçak avlanma eski Fransa'da ağır biçimde cezalandırılan bir suçtu. Köylü için avlak bekçisi ezeli düşman, Normandiya şikâyet defterlerinden birinde dendiği gibi "tembel olduğu için her zaman beş para etmez bir insan"dı.[58]

Orman: "Mülklerin Hası"[59]

Ormanın geçmişteki ekonomik değerini günümüzde kolayca unutma eğilimindeyiz. Sürülerin beslenmesindeki rolüne daha önce işaret ettim. Kuru ot bulunmadığı zamanlarda hayvanları beslemek (meşe, karaağaç yaprakları), minderleri doldurmak (gürgen yaprakları) ya da toprakları gübrelemek için (ölü yapraklar, şimşir yaprakları) ormandan yaprak toplanırdı. Orman mutfak, ev ısıtması ve işletmelerin (dökümhaneler, demirci dükkânları, bira fabrikaları, rafineriler, cam fabrikaları) doymak bilmez fırınları için yakacak sağladığı gibi fıçıların, sabanların, yük ve at arabalarının, nalınların, sayısız aletin, evlerin, gemilerin ve hatta makinaların –cenderelerin, tulumbaların, çıkrıkların çarkları ahşaptı– ham maddesini de sağlıyordu.

Her köylü aynı zamanda oduncuydu ve sonbaharda köyün serbest işgücü dal ve ağaç kesmek için seferber olurdu. 1900'ler civarında bile Burgonya "dağlarında" tarım çalışmaları silsilesini sonlandıran patates hasadının ardından "Gün doğmadan yola çıkılıyordu. Kestirme yolların dik yokuşları yarım saatte tırmanılıyor ve kesim alanına herkesten önce varılıyordu. Sağ tarafa sesleniliyordu: -Hey! Auguste!, Auguste -Hey!, diye yanıtlıyordu. Ya da sol tarafa: Hey! Denis!, Denis -Hey! diye cevap veriyordu. Ardından, "Baltalar karşılıklı ilahilerine başlıyordu: Sesi boğuk

---

[57] F. Mireur, *a.g.e.*, s. 79.

[58] Aktaran René Dumont, *Nouveaux Voyages dans les campagnes françaises*, 1977, s. 385.
François Dornic, *L'Industrie textile dans le Maine et ses débouchés internationaux (1650-1815)*, 1955, s. 20.

çıkan darbe dalları kesmek, sesi net işitilen yatay darbe ağaç gövdesini yere sermek için." Bu sırada sefertası közlerle kaplanarak içindeki yemek sıcak tutuluyordu: "Domuz iç yağı içeren patates ve fasulye yahnisi."[60]

Satın alıcılarla orman toprağı açan köylülerin sayısı arttıkça odun erkenden "karaborsaya düşmüş" ve fiyatı süratli artmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren orman o kadar revaçtaydı ki "mülklerin hası" olmuştu. 1554'te Paris Parlamentosu başkanlığına seçilmiş, eski bir tüccar ailesinin soyundan gelen ve tüm yaşamı boyunca aile topraklarını çoğaltmak için çalışıp çabalamış açıkgöz bir insan olan Pierre Séguier orman satın almaya tutku derecesinde düşkündü. Muhasebe defterleri bu ormanlardan elde ettiği çok dolgun gelirleri ortaya serince kimse buna şaşırmayacaktı![61] Odun fiyatının artışı 1715'ten itibaren hızlanır ve Eski Rejim'in son yirmi yılında ok gibi yükselir. O dönemde sadece Paris'in ısıtması yılda iki milyon tondan fazla odun tüketiyordu.[62]

Orman böylece geçmişte onunla günümüzden daha çok içli dışlı olan insan tarafından biçimlendirilmiştir. Geçmişe dönük gözlemcilerin birçoğu ormanı insanın sadece yararlanması gerektiği doğanın bir armağanı olarak görmektedir. Bu sadece kısmen doğrudur, XIV. Louis'den günümüze orman sınırlarının göreceli olarak sabit kalmış olması yanılgıya sevk edebilir. Çünkü *uzun süre* içinde hiçbir şey devinimsiz değildir. Ayrıca "yoğun biçimde ağaçlarla kaplı bölgelerin haritaları" üzerindeki "yer adları okul şemalarının bizlere öğrettiğinden oldukça farklı bir [eski] manzarayı kafamızda canlandırmaya yardımcı olur."[63] İnsanoğlu ormana aşırı derece yüklenmiştir. Günümüzdeki yoğun ormanlar onun ihtiyaçları ve etkinlikleri izin verdiği ölçüde ayakta kalmıştır. Argonne Ormanının yeraltındaki silis çökeltisi nedeniyle el değmemiş olarak kaldığı doğrudur. Ama onu Orléans Ormanının yaşamış olduğu gibi öldürücü bir istismardan aynı zamanda da "Mahallinde tüketmekten başka türlü yararlanılmasını engelleyen sarp rölyefi ve ulaşım yollarıyla nakil araçlarının olmayışı korumuştur;" bu koşullar etrafında cam fabrikalarının yoğunlaşmasının nedenidir.[64] Son olarak, ağaçlıklı alanların çoğu

---

[60] Henri Vincenot, *La Billebaude*, 1978, s. 48.

[61] Denis Richet, *Une famille de robe: les Séguier avant le chancelier* (basılmamış tez), s. 91.
Odunun ekonomideki yeri üzerine bkz. F. Braudel, *Civilisation matérielle , a.g.e.*, I, s. 321 ve not.

[63] P. Bonnaud, *a.g.e.*, I, s. 51.

[64] François Jannin, "L'industrie du verre en Argonne," *Patrimoine et culture en Lorraine* içinde, yay. haz. Yves Lemoine, 1980, s. 84.

zaman tahrip edici köy ekonomileri tarafından devletin yer yer düzene sokmaya çalışacağı bir kuşatma altında tutulduğunu da unutmayalım.

Orman, Tersine Bir Dünya

Orman aynı zamanda tersine bir dünya, haydutlar, soyguncular, kanun kaçakları için bir cennetti. Marquis de Sade'ın Justine'inin serüvenlerinin geçtiği Paris yakınındaki ünlü Bondy Ormanının[65] ağaçları ancak II. İmparatorluk döneminde büyük ölçüde kesilmiştir. Ocak 1715'te hâlâ korku salan "Sedan ile Bouillon arasındaki zorunlu geçit boyunca hırsızların cirit attığı"[66] tekinsiz Ardenne ormanları hep tehlikeliydi. Metz ile Sainte-Menehould arasındaki katillere sık sık kucak açan ormanlar[67] gibi, inanılmaz gibi görünse de "maruz kalınan cinayetler ve hırsızlıklar"[68] nedeniyle sonunda "demir yollar" –taş döşenmiş büyük yollar diye anlayın– açılmasına karar verilen Normandiya krallık ormanları da tekinsizdi. Krallığın en uygarlaşmış eyaletlerinden biri olan Normandiya'da! Hatta Pithiviers yakınındaki Ieure-le-Châtel köyündeki küçücük krallık ofisinde görevli bir adli yargıcın (lieutenant criminel) açıklamalarına (1694) inanırsak, durum Paris'e daha yakın yerlerde de farklı değildi. Görevli üzüntü duymaktadır çünkü "Fontainebleau ve Orléans ormanlarında yakaladığım çok sayıda katil ve yol soyguncusunun dışında onlardan hâlâ çok büyük miktarda kalmıştır." Bu yüzden, işini sürdürmesi için ona olanaklar sağlanmalıdır çünkü –işin komik yanı– "Kollukçularından [bazılarını] hırsızlıklarından ve kötü yaşantılarından dolayı hapsetmek zorunda kalmıştır."[69]

Köylerin yakınındaki ormanlar suçlular için elverişli bir sığınak olmalarının yanı sıra geleneksel olarak tuz kaçakçılarının faaliyet ve hareketlerinin de sığınağıydı. Genellikle başına buyruk askerler olan bu kaçakçıların olayı, işbirlikçi köylülerin ödünç verdiği atlarla olabildiğince hızlı ve gizli şekilde, bir korunaklı ormandan diğerine geçmekten ibaretti. Baskına uğradıklarında silahlarını sadece kaçarken arkalarını korumak için kullanırlardı.

Bununla birlikte, tuz kaçakçılarının cüretkâr bir biçimde hareket ettiği de görülüyordu: 1706'da birbirlerine yakın mesafelerde çetelere

---

[65] Donatien-Alphonse-François, Sade Markisi, *Justine, ou les malheurs de la vertu*, 1791.

U.A., G^7 237; Chalon, 31 Ocak 1715.

U.A., G^7 432, 20 Kasım 1704,

U.A., G^7 501; Rouen, 6 Haziran 1712.

U.A., G^7 419.

ayrılmış olarak tuz yüklü arabalarla ilerleyen ve evlerini yakma tehdidiyle köylüleri ve küçük kent insanlarını tuz satın almak zorunda bırakan şu güruh gibi. Temmuz 1706'da onları Nogent-sur-Seine civarında takip eden bir mültezim (*fermier-général*), "Kendilerini o kadar güvende hissederek yol alıyorlar ki artık ormanların içinden geçerek yol almak yerine normal yollardan ilerliyor ve kent kapılarına kadar gidiyorlar"[70] diye yazıyordu.

Sığınak-Orman

Bununla birlikte, savaş durumunda görüntüler değişiyordu. Orman daha güçsüz olanın yardımına koşuyordu. Vendée Chouanlarını ya da son savaş sırasındaki Vercors direnişçilerini düşünün. 1814'te Domrémy'de Jeanne d'Arc'ın doğduğu evin ahşap sütunlarına kılıçlarıyla delikler açtıkları söylenen Kazaklar Doğu Fransa'ya geldiklerinde köylüler, atalarının Otuz Yıl Savaşının ardı arkası kesilmeyen yağmalamaları sırasında yaptığı gibi, ormanlara sığınır. Bu yağmalamalar o kadar uzun sürmüştü ki, Lorraine'de evlerinden çok uzun zaman ayrı kalan köylüler vahşileşmiş, "orman kurtları" olmuşlardı: Kralın görevlilerinin ve askerlerinin yollarını kesip onları hiç pişmanlık duymadan soyuyorlardı. Haklarından gelmek için Mareşal de la Ferté-Senneterre zamanında, 1643'te hakiki insan avları düzenlemek ve ölüm cezalarını çoğaltmak gerekmişti.[71]

Bir diğer sığınmacı kategorisi başka gidecek yerleri olmadığı için "ortak alanlara," köyün ekili toprağının ormanla sınırına yerleşme alışkanlığı olan yoksullar, dilenciler, sefiller, yersiz yurtsuz kimselerden oluşuyordu. Bu insanlar buralarda aileleriyle birlikte dal yığınları, toprak ve samandan yapılmış kulübelerde oturuyordu. Köy cemaatleri "kulübe sakinleri"[72] diye adlandırdıkları bu insanlara karşı genellikle hoş görülüydü. Ama ne zaman aralarından bazıları ormanda tarla açarak zenginleşir, sağlam evler inşa eder işte o zaman yerel halkın şikâyetleri, davaları ve tehditleri başlardı. XVIII. yüzyılda Loire Vadisinin Anjou civarındaki su baskını riski altındaki çayırların sınırında ve bir zamanlar ormandan kazanılmış ama ardından terkedilmiş çorak ve bataklık arazilerde aynı durum söz konusuydu. "İki yüzyıl önce köyün ortak alanlarına kaçamak olarak dikilmiş şu küçük baraka kümelerinin birçoğu günümüzde, eğer

---

[70] U.A., G^7 433; Temmuz 1706.
U.A., MM 928, f° 15; 1698.
Marcel Reinhard, André Armengaud, Jacques Dupaquier, *Histoire générale de la population mondiale*, 1960, s. 268.

onları bize hatırlatan adlar taşımasaydı perişan başlangıçlarını tasavvur edemeyeceğimiz, oldukça düzgün biçimde inşa edilmiş mezralardır. Örneğin Les Loges [Loge sözcüğü XVIII. yüzyılda oduncunun ya da kömürcünün ormandaki kulübesine verilen addı] ya da kolonileri çağrıştıran adlar: Yeni Dünya, Kanada, Mississippi, Cayenne..."[73] Doğrusu, yoksul Amerikalar, yoksul öncü bölgeler!

Köyün Ülküsü: Her Şeyi Üretmek

Her şeyi üretmek: Bu köyün eğilimiydi. Yeter ki biraz irice olsun (500'ün üzerinde bir nüfus), köy biyolojik idamesi için kendi bünyesinde yeterince evlendirecek kız ve oğlan buluyordu. Ya da bunu ona komşu köyler, nadiren de köye yerleşen göçmenler sağlıyordu. Ama genel olarak kendi yağıyla kavruluyordu: Örneğin XVIII. yüzyılda Paris'in yakın banliyösündeki bağcı köyü Romainville çok büyük ölçüde endogamdı.[74]

Demek ki köy *izole bir birim olarak*[75] (en *isolat*) yaşama eğilimindeydi; kurumları, senyörü ya da senyörleri, cemaati, kolektif mülkleri, şenlikleri, sosyal hayatı, töreleri, şivesi, öyküleri, şarkıları, dansları, atasözleri, komşu köylere yönelik zorunlu *lazzo*'ları, laf değdirmeleri, vardı. Côte d'Or'un kent ve köyleriyle ilgili bir liste sakinlerine takılmış olan, pek de gurur okşamayan takma adları bize göstermektedir: *çepişler, kurbağalar, domuzlar, kurtlar, boş mideler, sesli karınlar* gibi. Son iki takma ad Issur-Tille sakinleri onurunaydı.[76] Komşuyla alay etme ihtiyacı, laf dokundurmalar, aşırı alaycı şarkılar, sonu gelmez davalara kadar varan kinci tutumlar büyük ülkelerin kusurlarının, aşırılıklarının ve çirkin davranışlarının aynılarına sahip ufacık bir "yurdun" varlığına işaret etmektedir. Yılın belirli dönemlerinde gençleri, "meyhane yaygaracıları," seferber eden kavgalarda kan bile dökülebiliyordu. 1780 ile 1790 yılları arasında, Rhodez Piskoposu'nun ısrarlı müdahalelerine rağmen on yıllık bir savaş Yukarı-Livignac sakinleriyle Flagnac'ınkileri karşı karşıya getirmişti. Bu tip kavgalar Auvergne'de 1890 yıllarına kadar sürmüştür.[77]

---

[73] R. Dion, a.g.m., s. 62.

André Bourguiere, "Endogamia e comunità contadine sulla pratica matrimoniale a Romainville nel XVIII secolo," *Quaderni storici*, Eylül-Aralık 1976, s. 1073-1094.

Jean Sutter, Léon Tabah, "Les notions d'isolat et de population minimum," *Population" n°* 3, Temmuz-Eylül 1951, s. 486-489.

Michel-Hilaire Clement-Janin, *Sobriquets des villes et des villages de la Côte d'Or*, 1876, *passim*.

P.M. Jones, "Political Commitment and Rural Society in the Southern Massif Central," *European Studies Rewiev*, 1980, s. 343-344

Kin ya da haset başkaları arasından sivrilmeyi, bir kimlik olumlamasını zorunlu kılar. Kim en yüksek çan kulesine, en güzel kiliseye, en iyi süslenmiş altara sahip türünden saygınlık çekişmelerinin kaynağı olduğu gibi derin bir bağımsızlık, bir özerklik isteğinin de kökenindedir.[78] Köy kendi içine kapanarak yaşamaya, kendi kendisine yetmeye mahkûm eder kendisini. Herkes, bir ev inşa etmek, harman dövmek, bir gölette balık avlamak ya da yük arabalarının tekerleklerine çember geçirmek için birbirine yardım eder: Etrafına ateşte kızgın hale getirilmiş demir çemberin geçirildiği tekerlek alev alır almaz suya atılır ve soğuyan demir çember daralır, tekerleği sıkıca sarar.[79]

Bu özerklik çabası oldukça önemli olanaklarla destekleniyordu: Köy çoğu zaman otlaklar ve ormanlar gibi ortak arazilere sahipti; tahıllarını kendi değirmeninde öğütüyor, ekmeğini (bazen köylülerin senyörden satın aldığı) fırında pişiriyordu; yerine göre zeytinlerini, üzümlerini, cevizlerini kendi kaplarında eziyor ya da sıkıyor ve *a priori* düşünülebileceğinden daha çok kendi *hizmetler*ini kendisi sağlıyor, çeşitli tüketim malları üreten bir ikincil sektörü besliyordu. Joseph Cressot bir anı kitabında doğduğu köyün 1900 yılları civarındaki zanaatçılardan söz eder; köy Langres yakınındadır ve o dönemde hâlâ kendi bağlarına sahiptir. "Onları saymak için iki elimin parmakları yetersiz kalır" diye yazmaktadır: "Değirmenciler, çırpıcılar, bıçkıcılar, ayakkabıcılar ve nalıncılar, araba ustaları, nalbantlar, dülgerler ve marangozlar, duvarcılar, yağcılar ve dokumacılar, fıçı yapımcıları (...) ve hatta ünlü bir çıkıkçı."[80] Hepsi becerikli, "işinin ustası" zanaatçılardı: Duvar ustaları "Taş ocağından taş seçmek ve söküp çıkartmaktan tutun evin çatısına kayrak taşı döşemeye kadar bir evde yapılması gereken her şeyi biliyordu."[81] Uğraşları bu zanaatçıların kendi tarlalarına, kendi bahçelerine ve birkaç küçükbaş hayvana sahip olmalarının önünde bir engel oluşturmuyordu. Yoksa nasıl geçinebilirlerdi?

Aralarından bazılarını belirleyici rolleri nedeniyle ayrı tutmak gerekir: Büyük olasılıkla daha XII. yüzyılda baskın bir kişiliği olan, fırsat düştüğünde çete reisliği yapan, kulaklarında taşıdığı kurşun halkalarla öteki insanlardan ayırt edilen ve genellikle pek tekin olmayan demirci;[82]

---

78 A. Croix, *La Bretagne aux XVIe et XVIIe siècles, a.g.e.*, I, s. 33.

79 Kişisel anı, Luméville (Meuse), 1907.

80 Joseph Cressot, *Le Pain au lièvre*, 1973, s. 113.

81 *A.g.e.*, s. 117.

82 Jacques-Joseph Juge Saint-Martin, *Changements survenus dans les moeurs des*

geç ortaya çıkan (pek XIX. yüzyıldan önce değil) ve beyaz ekmeğin uzun zamandır beklenen zaferini ilan eden fırıncı; halk kültürünün başta gelen temsilcisi, haber kaynağı, kolektif eğlenceler düzenleyicisi, borç para veren ve fırsat düştüğünde de tefecilik yapan meyhaneci: "Evi sokaktaki ve mezradaki insanların alışılagelmiş toplantı yeri,"[83] çoğu zaman da bir karşı-kiliseydi.

Bu "etkili kişilerin" –sanki köyü dışarı karşı savunmak gerekiyormuş gibi– köyün özerkliğini güvence altına aldığı izlenimine kapılıyoruz. Aşağı-Limousin'in mezralarında da aynı çaba görülür. "Uzmanlar," her zamanki uğraşları dışında bu küçük topluluklara katkılarını ya da becerilerini sunuyordu: Domuz kesicisi, *langueyeur* (domuzların dillerini inceleyerek domuz vebasını saptayan "uzman"), berber, alışveriş komisyoncusu, bitkilerin sağaltıcı özelliklerini bilen otacı, *lou mège*.[84]

Bir köyün zanaatçı ya da düzmece-zanaatçı sayısı bilinirse yaklaşık büyüklüğünü tahmin etmek mümkündür. XVIII. yüzyılda Pontoise'a on yedi kilometre uzaklıktaki, nüfusunun çoğunluğu çiftçilerden, bağcılardan ve "çiftçi-bağcılar" ile "gündelikçiler"den (bu son iki kategori tarım işçilerine ya da bazı yerlerde dendiği gibi "kol işçileri" ne işaret etmektedir) oluşan Ermont[85] fıçı yapımcılarının yanı sıra şarküteri satıcılarının, bakkalların, meyhanecilerin, köy noterlerinin, bir demirci, bir kasap, bir ebe kadın, bir okul öğretmeninin karınlarını doyuruyordu. Böyle bir yelpaze neredeyse bir kasabaya ya da en azından, deneyimli tüccarları ve birkaç Parisli toprak sahibi burjuvasıyla beş yüz kişilik büyük bir köye işaret etmektedir.

Keza Morvan bölgesinde bulunan ama bizleri daha kararsız bırakacak olan Saint-Didier-sur-Arroux:[86] *Saltus* dahil 3000 hektarlık arazisiyle (ve kişi başına üç dört hektar hesabıyla) bu yerleşim biriminin 750 ila 1000 kişilik bir nüfusa sahip olmuş olması mantıklıdır: 1865'te 950 kişi olan nüfusu 1975'te 353'e kadar düşmüştür. Ama XX. yüzyıl başında elliye yakın zanaatçıya sahipti. Bu sayı çok görünmektedir. Bu kadar çok zanaatçı bir kasabanın işlevlerine mi işaret ediyordu? Gerçekten de

---

habitants de Limoges depuis une cinquantaine d'années..., 1817, s. 14.

[83] Yves-Marie Bercé, *Histoire des croquants. Etudes des soulèvements populaires au XVIIe siècle dans le Sud-Ouest de la France*, 1974, s. 297.

[84] A Corbin, *a.g.e.*, s. 98.

[85] André Vaquier, *Ermont I. Des origines à la Révolution française*, 1965, s. 144 vd.

[86] Jean Petit, *Un registre: un village, une époque Contribution à l'histoire sociale et économique du monde rural au début du XXe siècle*, 1980.

Saint-Didier'nin çevresinde onun gölgesinde yaşayan dört beş mezra vardı. Ama elimizde kapsamlı bir inceleme olmadan buna nasıl karar vermeli? Morvan'ın kalın kitlesi içinde kuzeyden güneye derince oyulmuş olan Arroux Vadisi önemli bir geçiş yoluydu ama Saint-Didier yaklaşık yirmi kilometre kuzeyindeki Autun ile on beş kilometre kadar güneyindeki Toulon-sur-Arroux'nun arasında bulunuyordu: Büyük kent Autun ile kasaba irisi Toulon yakınlarındaki küçük yerleşim yerinin yazgısını ellerinde tutuyordu. Şüphesiz köyü, sürekli hayvan panayırlarının kurulduğu bu hayvancılık yöreleriyle ilişkileri çerçevesinde değerlendirmek gerekir: 1813 yılında Autun'da, biri 31 Temmuzda başlayarak tam bir ay süren, on üç panayır düzenlenmişti. Aynı yıl Toulon-sur-Arroux'da kurulan panayır sayısı sekiz iken Saint-Didier'de sadece ve de görünüşe göre ardından yörenin küçük hacimli ticaretini besleyen mübadelelerin izlediği bu gürültülü hayvan panayırlarının dışında kalan iki panayır kurulmuştu. Bununla birlikte, daha geç tarihte de olsa (1874) burada (çiftlik uşaklarının iş aradığı) bir "uşak panayırı" devreye girmiştir. Ama sonuç olarak Saint-Didier her şeye rağmen benzerlerinden daha izole ve dolayısıyla gereksinimlerini onlardan daha çok kendi içinden karşılamak zorunda olan sıradan bir köy olarak kalmış olabilir mi?

Kaçınılmaz Dışa Açılma

Hiçbir köy, ne yaparsa yapsın, asla kendi kendine yetmeyecektir. En azından senyöre yaptığı ödemeler, devletin aldığı vergiler ve Eski Rejim'de dışarıdan dayatılan ve tek başına köy ekonomisinde bir gedik açan *sel du devoir* (zorunlu tuz satın alımı) için gerekli parayı edinmek için "üretim fazlalıkları"nı komşu kasabanın pazarında ya da panayırında satmak zorundaydı. Limousin bölgesi hayvancılığı (XVIII. yüzyıl) üzerine bir inceleme yazısında vurgulandığı gibi "Vergilerin parasını karşılamak için pazarların kurulduğu günler kasabaya ya da kente tereyağı, sebze, yumurta, kümes hayvanı, sürü hayvanları, yün, odun... götürülecektir."[87] Bu günler yollar yük arabası ve yaya konvoylarıyla doluyordu. Kasabada fırıncının ekmeği, kasabın kesilmiş parçalar halindeki eti satın alınacaktır. Yine XVIII. yüzyılda dağlılar kasabı ziyaret etmek için Vallorcine'den (günümüz Yukarı-Savoie Alplerinde) Martigny'ye (İsviçre kantonu Valois'da) kadar iniyordu (hem de ne iniş!). Kasabada aynı zamanda baharat, tekstil ürünleri, çeşitli aletler, hırdavat malzemeleri de satın alınıyordu; tefeci,

[87] U.A., F10 222.

her ne kadar yerini giderek, her durumda da XIX. yüzyılda, köy eşrafı ve hancıları alacak olsa da müşterilerini ağırlıyordu.[88]

Bu tür alışverişlere girişemeyecek kadar az üreten kırsal bölgelerde en önemli gelir kaynağı çoğu kez kent ya da kasaba girişimcilerinin siparişleri doğrultusunda ev içi üretim olmuştur. Bu tür "sanayi," gerek dokumacılık ve yün çırpma olsun, gerekse de Forez bölgesindeki Saint-Julien-Molin-Molette'deki gibi Ternay Çayının çalıştırdığı değirmenler (yağ, tahıl, maden işleme, kurşun filizi öğütme, ipek eğirme değirmenleri) olsun, XVIII. yüzyılda kırları istila etmiştir.[89]

Bir başka gelir kapısı da taşımacılıktı. Köylü, tarla işlerine ara verildiği zaman koşum hayvanları ve yük arabasını kullanarak taşımacılık yapıyordu. Bu faaliyet düzenli yolculuklar ve bazen şaşırtıcı uzmanlaşmalarla sonuçlanıyordu: 1914 savaşının başlarında çok acı çekmiş ve görkemli kilisesinin eski refahına tanıklık ettiği Barrois *mouvant* (Bar bölgesinin doğrudan krala bağlı batı bölümü) köyü Rembercourt-aux-Pots XVI. yüzyıl öncesinden başlayarak Alçak Ülkeler'den İtalya'ya kadar uzanan uluslararası ticaret akımlarına "charton"larıyla (araba sürücüleri) katılmıştır.[90] Aynı şekilde, Jura Platosundaki tahkim edilmiş kilisesiyle eski bir kale-kent olan Orgelet arabacılarını, yük arabalarını, koşum atlarını Fransa'nın dört bir yanına dağıtıyordu. Yukarı Pireneler'deki Cieutat ve Ossun sakinleri, Campan Vadisinden Toulouse'a ve başka yerlere kadar süt ürünleri taşımasında uzmanlaşmıştı. Salles, Belin ve Sanguinet sığırtmaçları Arcachon Havzasından Bordeaux'ya taze balık getiriyordu.[91]

Kısa mesafelerde çalışan uzman taşıyıcılar da vardı. Aşağı Corrèze'de "tourtalhier" diye adlandırılan, müşterilerinin hesabına öteberi satın almak için "haftada bir iki kez eşekle ya da iki tekerlekli araba, *charretou*, ile kente giden komisyoncular gibi.[92] Ya da şu yakın zamana kadar Savoie'da yakındaki küçük kentin haftalık pazarına götürmek için tereyağı, peynir, kümes hayvanları, dana ve koyun toplayan *barlotier* denilen

---

88 F. Braudel, *Civilisation matérielle*, III, s. 140, not 13.

89 Peder Chaland, *Mémoires de Saint-Julien-Molin-Molette*, 1852, s. 5-6.

90 Emile Coornaert, *Un centre industriel d'autrefois. La draperie-sayetterie d'Hondschoote (XIVe-XVIIIe siècle)*, 1930, s. 249, not 2.
Orgelet için bkz. A. Corbin, *a.g.e.*, I, s. 298, not 136. Yukarı-Pireneler için bkz. Jean-Pierre Poussou, "Sur le rôle des transports terrestres au XVIIIe siècle," *Hommage à P. Wolff, Annales du Midi* içinde, 1978, s. 407-408.
Richard Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle. Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, 1971, I, s. 327-328.

aracı köylü arabacılar gibi; dönüşte müşterilerinin siparişlerini getiriyorlardı: Yapağılarla takas edilen yün ipliği çileleri, kahve, şeker, gazyağı... Bu faaliyetler sadece dağ köylerini birbirlerine bağlayan haftalık bir otobüs seferinin başladığı oldukça yakın bir zamanda kesin olarak sona ermiştir.[93]

Ama köylü taşımacılığı yetkili mercilerin çoğu kez askeri birliklere yiyecek ikmali yapmak için arabalara el koyması tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. O zaman, hiçbir mazeret -hasatların acilliği bile- verilen buyrukları askıya alamıyordu. 1695'te bin dört yüz araba Verdun'den Alsace ordusuna, ihtiyacı olan buğday ve yulafı taşır.[94] 1709 yazında Kuzey ordusu "neredeyse aralıksız yağan yağmur nedeniyle kötü durumdaki yollara rağmen" Landrecies'e sevk ettiği köylü kafilesini tehlikeye atar.[95] "Birçok at öldü ve geri kalanlar da yorgunluktan perişan durumdadır. Buna rağmen öğrendiğime göre onları [köylüleri] Valenciennes'e bir erzak kafilesi götürmeye zorlamışlar. Bu da bu çiftçiler geri döndüklerinde ikinci bir kafile erzak götürecek durumda olamayacaklar demektir." 1744 yılında da Dauphiné ve Provence'ta, Alpler ordusu için köylülere eşya taşımaları için el konulmuştu.[96]

Büyük kentlerin yakınındaki köylerin, kendine yeterlikten daha kolayca vazgeçmesi olağandır. Süt ürünlerinde ve sebze meyve üretiminde uzmanlaşarak zenginleşiyorlardı. XVIII. yüzyılda Paris hallerinin ikmali gün ağarmadan arabalarıyla yakın köylerden gelen bostancılar tarafından sağlanıyordu. Tüm büyük kentlerin yakınındaki köylü mülkleri bahçelere bölünmüştü: Bu bahçeler kazma ve belle işleniyordu, saban (karasaban) sadece büyük işletmelerde kullanılıyordu. Başka kazançlı uzmanlaşmalara gelirsek: Taş Vesoul yakınındaki Andelarre köyünün zenginlik kaynağıydı;[97] biraz önce sözünü ettiğim Ermont, Paris dolaylarındaki başka köyler gibi başkentin bebeklerine sütanne sağlıyordu. Zavallı küçük yaratıkların birçoğu varışlarından kısa bir süre sonra ölüyordu. Ömürleri vaftiz edilmeye ancak yetiyordu.

---

93 Bu bilgiler babası Jean-Eucharistе gibi kendisi de alışveriş komisyonculuğu (*barlotier*) yapmış olan Saint-Nicolaslı (Yukarı-Savoie) 1896 doğumlu Michel Granjacques'dan alınmıştır.

94 U.A., G^7 377; Metz, 1 Temmuz 1695.

95 U.A., G^7 1651; Soissons, 4 Haziran 1709.
Jean-Pierre Filippini, *Les Conséquences économiques de la guerre de Succession d'Autriche*, daktilo edilmiş tez, s. 58-62.
Henri Rameau, *A l'orée des plateaux de la Haute-Saône, le village d'Andelarre*, 1974, s. 32-33.

Tonnerre kentinin yaklaşık on kilometre güneydoğusundaki Armançon Vadisinin XVI. yüzyıldan itibaren doğrudan Paris'e bağlı olan kilise-çevreleri –Argentenay, Lézinnes, Pacy, Vireaux– başkente sütanneler, bahçıvanlar, uşaklar, hizmetçi kadınlar ve bazılarının meyhaneci olarak Paris'e yerleşeceği şarap taşıyan arabacılar gönderiyordu. "Vaftiz ve evlilik törenleri Paris'te ya da Tonnerre bölgesinde yeniden buluşma vesileleriydi."[98]

İnsanlar Hareket Ediyor

Köyler, kasabalar ve kentler arasında mal kadar insan mübadeleleri de söz konusuydu. Sayısız insan bir yerden başka bir yere gidiyordu. Provence'ta köylülerden çok zanaatçılar, kadınlardan çok erkekler, eşraftan çok yoksullar yolculuğa, kaçamaklara, "daldan dala konmaya" karşı koyamıyordu. Aylakların yol üstündeki bir köye yerleştiği, bir yerliyle evlenerek köy sistemine bir çeşit taze hava, yeni bir kan getirdiği oluyordu. Çocukluğumu geçirdiğim ve çok sık sözünü ettiğim Champagne ile Barrois arasındaki küçük köyde, 1914'e doğru iki yüz kişi içinde dokuz "zanaatçı" vardı. Aralarından dördü köyün yerlisi değildi: Marangoz, demirci, saraç, fırıncı. Köyün yerlileri olan diğer beşi ise araba ustası, değirmenci, hancı ve iki bakkaldı. Gerçek köylü nüfus çiftlik uşakları sayesinde kendisini yeniliyordu: Bunlardan çoluk çocuğa karışan en az iki kişiyi tanıyorum.

Bir başka dışa açılma, ama bu kez ters yönde, seyyar tüccar ve zanaatçıların köylere doğru hareketiydi: 1914 ile 1920 yılları arasında Meuse'deki bir köyün ana meydanında, biri cumartesi sabahı, diğeri pazar sabahı olmak üzere, –et tüketilen yegâne günler– iki kasap (gecikmiş bir lüks) müşterilerine hizmet veriyordu. Genellikle kadın olan müşteri cılız bir sebzeli et haşlaması için oyalanıyor, tartışıyor, kendisini insanların gözüne sokuyor, etrafa caka satıyordu: Satın aldığı et parçasıyla halinin vaktinin yerinde olduğunu göstermiyor muydu? Köye uğrayanlar arasında turfanda sebze meyve satıcıları, bıçak bileyicileri, kalaycılar, süt ve yumurta toplayıcıları (*cossonniers*) ve köy yaşamıyla hepsinden daha fazla içli dışlı olan ağzı kalabalık, herkese hâl hatır soran "tüccar" –aslında tavşan postu toplayıcısı– vardı. "Tüccar" bu yüzyılın başında [XX. yüzyıl] Revigny-sur-Ornain'de (Meuse) "Hurda demir, eski şilteler,

98 Dominique Dinet, "Quatre paroisses du Tonnerrois," *Annales de démographie historique*, 1969, s. 62-84.

artık kullanılmayan ocak ve tencereler, parçası eksik ocak ızgaraları, kırık maşalar, çatlak beller"[99] de topluyordu.

Bu manzara, Fransa'nın hangi bölgesi olursa olsun, aynıydı. Diois bölgesindeki yüksek dağ köyü Nonières'de II. İmparatorluk döneminde "Kaşıklar ve bıçaklar [kırsal Fransa'nın her yerinde olduğu gibi] kalaylanmış demirdendi ve hızla kararırdı. *Estamaïre* [kalaycı] belirli aralıklarla gelir, üstünde erimiş kalay dolu bir tencerenin bulunduğu ocağını köyün ortak fırınının sundurması altına yerleştirip içinden yeniymiş gibi ışıl ışıl parlayan çatal ve kaşıkları çıkardığı zaman, bu başkalaşımdan büyülenen köyün yumurcaklarının ağızları şaşkınlıktan açık kalırdı."[100] Kalaycı, çocukluğunu 1914'den önce Morvan'ın bir köyünde geçirmiş olan bir dostumda "Büyük bir ayı gibi siyah ve kıllı bir çeşit kocaman Vulcanus..." izlenimi bırakmıştı. "Hep, ocağın etkisinden çok zamanın yıprattığı yamalı, delik, uyumsuz kalın kıyafetler giyiyordu. Az içki içtiğini, hiç yıkanmadığını, giysileri onu yüzüstü bırakmadan önce onlardan ayrılmadığını, bir tekeden daha kötü koktuğunu ama tamamen dürüst olduğunu biliyorduk. Kararmış kaşık ve bıçakları bana gösterirken 'Göreceksin ne güzel olacaklar, gümüş olanlardan daha güzel olacaklar' diyordu."[101]

Dünün Franche-Comté'sinde kenevir "tarakçılığı"ndan daha yaygın bir seyyar meslek var mıydı? "Çayırda yapılan havuzlama işleminden sonra bizzat üreticinin liflerini ayırdığı" ardından çay sularının çalıştırdığı çırpma makinelerinde işlem gören kenevir "Son aşamada, köy çocuklarının alaylı lâf atışları ve köylülerin kuşku dolu bakışları altında köye gelen, çoğunlukla Savoieli yoksul insanlar olan tarakçılara teslim edilirdi. Tarakçılar üreticilerin kenevirlerini üç kişilik ekipler halinde işlerdi; küçük köylerde tek bir ekip yeterli oluyordu... Onlara çok düşük bir ödeme yapılıyordu: Yumağın kilogramı yiyecekle birlikte on beş santim, yiyeceksiz yirmi santim. Köyün keneviri birkaç günde taraklanır, tarakçılar aletleri omuzlarında komşu köye geçerdi."[102] Köstebek kapancılığı ya da engerek yılanı toplayıcılığı gibi başka seyyar meslekler de vardı.[103] Seyyar satıcılar Alplerde, Pirenelerde, Massif Central'da ve başka

---

[99] Pierre Gaxotte, *Mon village et moi,* 1968, s. 129.

[100] Séverine Beaumier, "Un homme, un village-les travaux et les jours dans le Haut-Diois au XIXe siècle," *Le Monde alpin et rhodanien* 1978, s. 1-2.

[101] Jean Petit, *Le chant de mon enfance,* s. 31.

[102] R. Chapuis, "Une vallée franc-comtoise: la Haute Loue," *Annales littéraires de l'Université de Besançon,* cilt 23, 1958, s. 105-106.

[103] Henri Vincenot, *La Vie quotidienne des paysans bourguignons au temps de Lamartine,* 1976, s. 397-401.

yerlerde mütevazı uğraşlarını çok yakın zamana kadar motorlu araçlarıyla sürdürdü. Ama günümüzde bu manzara tamamen ortadan kalkmış mıdır? Günümüzde yeşil Périgord'da küçük bir köyde, yani Limousin'in güneyinde: "...Sabahları uzun bir klakson sesi, gelen sütçüdür [süt toplayıcısı]. Bir borazan sesi? Günlerden pazartesi saat 14.00, gelen bakkaldır. Bir av borusu sesi? Gelen fırıncıdır, günlerden çarşamba saat 15.00..."[104]

Bu listede ot biçme, hasat, bağ bozumu, kış harmanı dönemlerinin gerektirdiği geçici işçilerden söz etmedim (çünkü böyle bir durumda onlara aşırı yer vermek gerekecekti). Sadece birkaç örnek: Provence'ın ovalarına

ŞEKİL 13: ESKİ REJİM'İN SONUNDA AUVERGNE'DE GEÇİCİ GÖÇMENLERİN BÖLGESEL UZMANLAŞMASI

Kaynak: A. POITRINEAU, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1962, IX.

[104] Fernand Dupuy, *L'Albine*, 1977, s. 11.

inen (ve orada çok erkenden ve kalıcı olarak şarabın tadını alan) Yukarı-Alpler'in dağlıları, "gavot"lar; bir bölgeden diğerine gitmek için yükselti farkı nedeniyle hasatların değişik zamanlarda kaldırılmasından yararlanan Diois'nın orakçı ekipleri, "soque"lar: "Gün ağarırken yeni bir işin menzilinde olmak için geceleri yürüyor ve uykudaki köylerden geçerken şarkı söylüyorduk..."[105] 1845 gibi geç bir tarihte yöre papazının betimlemesine göre hasat zamanında günümüz Yukarı-Savoie ilinin küçük bir köyü olan Viry'ye hasat şarkısının kafalarda çınlayan nakaratı eşliğinde gündelikçi "çeteler" geliyordu. Her "çete"nin başında "adamlarının oraklarını toplu halde taşıyan" bir önder vardı. O sırada "Kilisenin ve devletin yasalarına rağmen meyhaneler bütün gün açıktı." Toplum ahlâkı için uğursuz günler![106] Ya ezelden beri Massif Central'dan kendilerini sabırsızlıkla bekleyen tahıl üreticisi ve bağcı Lanquedoc'a inen şu mevsimlik işçiler. Vivarais bölgesindeki Pradel'in senyörü Olivier de Serres (1539-1619) bu ek orakçılar olmasaydı ne yapardı? "Her şeye kadir ulu Tanrı inayetiyle buğdayların hasadı için dağlardan ve soğuk yerlerden [Massif Central] ovalara ve sıcak bölgeye sayısız insan inmesini sağladı" diye yazmaktadır. "Bu yoksul insanlar geçimlerini sağladıkları gibi bölgelerinde kendilerini geçindirecek yeterli işin olmadığı kış ayları için de para kazanıyorlar..."[107] Son bir örnek için, yine XIX. yüzyılda mart ayında gittikleri komşu bölgelerden kasım ayından önce geri dönmeyen Morvan *galvacher*'lerinin, şu sığır koşulmuş araba sürücülerinin, yola çıkışında hazır bulunalım. Günümüzde geleneksel şenlikler, onların eski zamanlarda "yakası açık sırttan bağlı mavi gömlekleri, tahta pabuçları ve yuvarlak şapkaları" ile törensel yola çıkışlarını yeniden canlandırmaktadır. Bu şenlikler insanların, viyellerin [viyolonun atası –çn] eşliğinde geleneksel danslara, *branle*'lar, kendilerini kaptırmaları için iyi bir fırsattır.[108]

Daha da olağanüstü olan Yukarı-Alpler'deki Briançonnais göçmenleri arasındaki, geçici ya da temelli gidişler için "dağlarından şapkalarına taktıkları tüy kalem" ile inen ilkokul öğretmenlerinin manzarasıydı.[109]

---

[105] S. Beaumier, a.g.m., s. 41.

[106] Jean-Pierre Laverrière, *Un village entre la Révolution et l'Empire*, Viry-*en-Savoie* (*1792-1815*), 1980, s. 23-24.
Théâtre d'agriculture et ménage des champs, 1675, s. 113. Aktaran Michel Lutfalla, *Aux origines de la pensée économique*, 1981, s. 22.

[108] *Les mille visages de la campagne française*, 3. basım 1976, s. 242.

[109] Bernard Bonin, "Les caractères des migrations dans les régions de montagne du Dauphiné aux XVIIe et XVIIIe siècles," *Entre faim et loup* içinde, *a.g.e.*, 1976, s. 19.

Ve onları görmekten çok haklarında konuştuğumuz konar-göçerlerden, Romanlardan, "Bohemyalılar" ve Çingeneler, hiç söz etmedim.

Demek ki köylerin hepsi dışarı açılmak zorundaydı. 1787 ve 1788 yıllarında Aşağı-Auvergne'de vakit geçiren bir gezgin[110] Thiers yakınında sıradan köylerin yanında "aynı ailenin değişik kollarından oluşan" tuhaf mezralarla karşılaşır. Kendi aralarında evlenmekte, tüm mallar ortak kullanılmaktadır. Kendi yasaları, töreleri vardır. Bir önderin yönetiminde bir çeşit cumhuriyet oluşturmaktadırlar. Bütün bireyler eşittir. Söylendiğine göre XII. yüzyılda kurulmuş olan Pinon mezrasında dört hane halkı ve on dokuz kişi oturmaktadır. Topluluk tarafından seçilen şef ya da *efendi* her şeyle ilgilenmekte, satmakta, satın almakta, parayı toplamaktadır. Her zaman efendinin hane halkı dışından olmak üzere kadınları yöneten bir *kadın efendi* de seçiliyordu. Mallar asla paylaşılmamaktadır: Topluluk toplamda "üç çift öküz, otuz inek, seksen koyuna sahiptir." Ev tekstil eşyası, mobilyalar, giysiler ve ayakkabılar topluluk üyeleri tarafından imal edilmektedir. Tek satın aldıkları demir ve tuzdur. Bu yüzden olağanüstü bir öz yeterlik tablosu çizen bu kan bağıyla birbirine bağlı topluluk bile tamamen kendi yağıyla kavrulmuyordu. Tuz vergisi ile diğer vergileri ödeme zorunluluğunda olmadığını düşünsek bile hiç olmazsa ihtiyacı olan tuz ve demiri satın alabilmek için, çok az da olsa dışarı açılmak zorundaydı.[111]

---

[110] Peder Pierre-Jean-Baptiste Legrand D'aussy, *Voyage fait, en 1787 et 1788, dans la ci-devant Haute et Basse Auvergne...*, yıl III, I, s. 474-483.

[111] Bu örnek hatırlatma babındadır. Hemen sadece bir istisna olduğunu düşünmeyelim. Gerçekten de aileler inatla yaşamaya, çoğalmaya yatkın ilk canlı hücreler olmuştur. Kardeşlik bağıyla birleşen ve bu durumu sürdüren aileler birçok bölgede karşımıza çıkar; onlarla geç tarihlerde karşılaşsak da uzun zamandır mevcuttular. XVI. yüzyıl Ginestas noter sözleşmeleri arasında (Paul Cayla, *Essai sur la vie des populations rurales à Ginestas... au début du XVIe siècle (1519-1536)*, 1938, s. 12-13) *effrayramentum* (kardeşlik) sözleşmelerine, yani "İki aile arasında tüm malların, tüm hukuki hakların, tüm çalışma ve yükümlülüklerin ortaklaşa paylaşımına" rastlıyoruz. Kan bağıyla birbirlerine bağlı olmayan aileler bu şekilde sözleşmeyle kardeş oluyordu. Ve bu görenek kuşkusuz XVI. yüzyıl öncesine aittir.

II

SİSTEMİ AÇIKLAMAK: KASABA

Köyden yola çıkıp gerçek kente giderken önümüzdeki ilk basamak kasabadır (sözcüğün en geniş anlamında, büyük köyden küçük kente kadar). Kasaba, kır toplumu için çoğu kez tek başına dış dünyanın tümünü temsil eder: İdare, adalet, ticaret... Kuşkusuz, onun sayesinde bu ücra topraklara dış dünyadan "büyük ticaretin en sonuncu damarcıkları" gelse de "Bu kılcal damarlar yer değiştiren malların küçücük hacmine orantılı olarak çok canlandırıcı ve uyarıcı bir rol oynamaktadır."[1]

Ve bu çok eski bir hikâyedir: Georges Duby'nin yazdığına göre[2] kasaba ve ona bağlı köyler ya da mezralar daha X. yüzyılda ayırt edilebiliyordu: "[Maconnais'deki] alt yargı bölgesi *vicaria'ydı... Vicaria,* genellikle büyük bir yol üzerinde ya da bir yavlanda kurulmuş eski bir *vicus*'un (kasaba ya da köy) etrafında, bir *lieue*'lük bir yarıçap içerisinde on beş kadar mezrayı bir araya getirmekteydi; herkes yarım gün içinde yönetim merkezine gidebilmekte, dava açıp ya da davasını savunup evine geri dönebilmekteydi. Bu 'kanton' aynı zamanda köylü dolaşımının önündeki en büyük engeller olan balçık araziler, sık ağaçlıklar, kıraç dağ yamaçlarıyla sınırlanan coğrafi bir birimdi. Başlangıçta burası bir yerleşim birimi – arkeolojik bulgular yönetim merkezinin en eski yerleşim birimi olduğunu göstermektedir– ve tapınağın koruyucu azizinin eskiliğinin gösterdiği gibi dini bir birimdi." Ama böyle bir birim pazar ya da pazarlardaki ticari işlemler ve bu uzak dönemde bile işlevi belli belirsiz de olsa para olmadan düşünülemez.

---

[1] Emmanuel Le Roy Ladurie, "Les masses profondes: la paysannerie," *Histoire économique et sociale de la France* içinde, I: *De 1450 à 1660,* ikinci cilt: *Paysannerie et croissance,* yay. haz. Fernand Braudel ve Ernest Labrousse, 1977, s. 669.

Georges Duby, *La Société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise,* 1971, s. 99.

Kasaba, Bir Model

Aslında kasaba, etrafında pazarlarını, panayırlarını, hizmetlerini, buluşma alanlarını kullanan köyler ya da mezralar olduğu sürece vardır. Köylerin ayrılmaz tamamlayıcısı olan "Kasaba zenginliğini [ve varlık nedenini] ilişkiler ağından sağlar ve yalnızca bu ağla gelişip büyür. Genel olarak bir yol kavşağında, çoğu kez bir vadinin giriş ya da açılma noktasında ve hemen her zaman farklı üretimlerle uğraşan iki 'ülke'nin sınırlarında yani sakinlerinin emeklerinin meyvelerini değiş tokuş etmeye geldikleri yerlerde kurulmuştur. Kasabanın işlevi yerel pazarla, köylerin ortak 'hal'iyle özetlenir. Aralıklı olarak yakılan bir ocak gibi panayır ya da pazarın kurulduğu günler arasında yarı yarıya uykudadır. Merkezi belirli günlerde dükkâncıların ve kanun adamlarının sayelerinde geçindiği geçici bir müşteri topluluğunun,"[3] meyhanecilerin, tefecilerin, çok kısa vadeyle ödünç para verenlerin, açıkgöz at satıcılarının... gürültüsünün doldurduğu hanların çevrelediği bir meydandır.

Kasaba ya da küçük kent ayrıca şenliklerin ve gösterişli ayin alaylarının yapıldığı merkezdi. Mayıs 1583'te Bar-sur-Seine civarında korkunç bir kuraklık vardı. Çevre köyler kente kadar yağmur duası alayları düzenler. Tahmin edileceği gibi işin sonu kargaşayla bitecektir. Kronik yazarı şunları anlatmaktadır: "Açıkça söylemek gerekirse çoğunluğu oda hizmetçisi olan bu beyaz kızlar [beyazlar giyinmiş ve tören alayına katılmış olan] akşama doğru sarhoş oluyor ve gece olunca da kendilerini öptürüyor, çapkınlık ve her türlü başka rezillik yapmak için buğday tarlalarının arasına giriyordu..."[4] Panayır günleri eğlenceleri de çoğu zaman bu şekilde sona eriyordu.

Kasaba her şeyden önce egemenliği temsil ediyordu: Hizmetlerine gereksinim duyan ama sayesinde beslendiği, onsuz var olamayacağı kırsal bir kanton üzerinde hüküm sürüyordu. Böylece yarı çapı beş, on kilometreyi pek geçmeyen bir çember içerisindeki bir dizi köy ona bağımlıydı; maksimum uzaklık, köylünün aynı gün içerisinde *yayan olarak* (ya da atla veya iki tekerlekli arabayla) köyden kasabaya, kasabadan köye katedebileceği yol tarafından adeta önceden belirlenmişti. V. yılın Ventôse ayının ilk günü [19 Şubat 1797 –çn] yeni kurulan Loire ili nüfus sayımı yapar. Küçük kanton merkezi Saint-Symphorien "on iki yaş ve üstü" 1936 kişi barındırıyordu; etrafındaki dört köye gelince: Naux (462 kişi),

---

[3] Lucien Romier, *Explication de notre temps*, 1925, s. 41-42.

[4] Jacques Carorguy, *Mémoires 1582-1595*, 1880, s. 3.

Fournaux (445), Vendranges (275), Saint-Priest-la-Roche (323).[5] 1850'ye doğru, Alplerdeki Yukarı-Diois bölgesinin en önemli yerleşim birimi olan çok küçük kent Châtillon çevresindeki on komüne dağılmış 6600 kişilik bir nüfusun yönetim merkeziydi: Bonneval, Boulc, Châtillon, Creyers, Glandage, Lus-la-Croix-Haute, Menglon, Ravel-et-Ferriers, Saint-Roman ve Treschenu. Mütevazı yönetim merkezinin postanesi, bir vergi dairesi, küçük bir jandarma birliği, bir sulh yargıcı, birkaç noteri, haftada bir kurulan pazarı, birçok panayırı, koruyucu azizi için düzenlediği ve çok rağbet gören dini bayramı, çok sayıda dükkâncı ve zanaatçıya ilaveten "bakkalları, fırıncıları, kasapları, kahvecileri, bir araba yapımcısı, bir fıçı imalatçısı ve terzileri vardı."[6] Anjou'da Durtal kasabası yedi köy karşısında benzer bir rol oynuyordu. XX. yüzyıl nüfus verileri (1962) karşı karşıya bulunan güçlerin düzeyini göstermektedir: Durtal, 3102 kişi; Baracé, 420; Daumeray, 1106; Etriché, 887; Huillé, 526; Montigné, 397; Morannes, 1694; Les Rairies, 810.[7]

Kasaba ile köyler arasındaki bu bağımlılık ilişkileri modeli binlerce örnek için geçerlidir. Kasaba katında sadece toplumsal ve ekonomik üstünlükler söz konusu değildi; kasaba aynı zamanda kamu düzeninin ilk basamağını temsil ediyordu: Eski Rejim döneminde, en azından *prévôté* ler olmak üzere alt yargı kurumlarına ve sürekli yeniden örgütlenen kırsal zabıta birliklerine (*maréchaussée*) sahipti. Bu adli aygıt kentlerde karmaşıklaşıp hantallaşıyordu: Avukatlar, savcılar gibi kanun adamları, çeşitli yargı kurumlarının üyeleri gereğinden çok sayıdaydı. Köylerde ise senyörlük adaleti, sulh hukuk mahkemelerimizin oynadığı rolü oynuyordu. Aynı kantonda çok sayıda olabilen bu çeşitli yargı kurumları birbirleriyle çelişkiye düşebiliyor, hatta bazen çatışıyordu.

Her kasaba değişen yerel koşullara ayak uydurarak yavaş yavaş kendi etki alanını oluşturmuştur. Orta Çağ'da Alsace Vosges'larındaki bir senyörlüğün yönetim merkezi olan Thann, 1344'te Vieux-Thann, Erbenheim, Asbach-le-Bas ve Asbach-le-Haut köylerini, 1361'de de Roderen, Rammersmatt, Otzenwiller, Leimbach köylerini kendisine bağlayarak yargı(lama) alanını genişletir; 1497'de Cernay, Steinbach, Wittelsheim, Lutterbach, Reiningue, Schweighouse, Ernwiller, Michelbach ve Bitschwiller'in arazileri üzerinde sürülerini otlatma hakkını elde eder; genişleme Belfort, Lauw, Sentheim, Duewenheim ve Sewen'in hakları aley-

[5] U.A., F 20 206.

[6] S. Beaumier, a.g.m., s. 121-122.
Claude Chéreau, *Huillé, une paroisse rurale angevine de 1600 à 1836*, tarihsiz, I, s. 2.

hine devam eder. Thann, bu süreçte iki olası rakibini, Saint-Amarin ile Dannemarie'yi yarış dışı bırakmıştır. Tüm bu başarıların nedeni birbiri ardına inşa edilen yapılarda –1518'de Collégiale ve yeni hastane, 1519'da hal, 1550'ye doğru yeni belediye konağı– ve kışkırtıcı bir lükste yansıyan dinamizmi ve zenginliğiydi: Kent çok parlak ödüllerin dağıtıldığı arkebüzle atış yarışmaları düzenlemiştir.[8] Ama bu durum Thann'ın kasaba ile kent arasındaki belirsiz sınırı yukarı doğru aşmış olduğu anlamına mı gelmektedir? Belgelerimizin olumlamasına karşın ayrımın bazen güç olduğunu söylemek gereksizdir. Fécamp ve Elbeuf böylece kasaba diye nitelendirilir.[9] Keza Roanne da.[10]

Çoğu zaman bir metin, bir anıştırma, bir ayrıntı bir yerleşme yerinin kasaba işlevi gördüğünü göstermek için yeterlidir. Birkaç örnek verelim: Seine Irmağı üzerinde Paris ile deniz arasındaki bir köprüyü denetleyen Meulan; Saône Irmağı kıyısında gemilerin gerçekten çalışabilir olduğu bir noktada kurulmuş olan Gray; Lorient'dan otuz kilometre kadar uzakta, eski albenisini korumuş ve bir zamanlar on dokuz kilise-çevresini kapsayan bir krallık *sénéchaussée*'sinin yönetim merkezi olan pitoresk Auray; resmi bir mektubun (6 Mart 1720)[11] bizlere tanıttığı Bar-sur-Aube: "Bu kent bizatihi pek önemli olmasa da Champagne idari bölgesinin en güçlü idari birimlerinden birinin merkezidir ve... civarın çiftçileri tahıllarını ve diğer gıda maddelerini perakende satmak için buraya gelmektedir" (bu iyidir hoştur ama Bar-sur-Aube'un da payını almış olduğu eski Champagne fuarlarının görkeminden yadsınamaz biçimde çok uzaktayız). Listemize XVIII. yüzyılda Protestan tüccar ve işçilerin ayrılıp gitmelerine rağmen kaba bir yünlü kumaş üreten yerel sanayinin durumunu korumuş olduğu Sainte Affrique (günümüz Aveyron ilinde) ve etrafındaki on kadar komünü de ekleyelim.

Bir kasabayı belirlemek için bir doktor ya da bir noteri nerede bulabileceğimizi, köylülerin sık sık gittiği pazarın, panayırların nerede kurulduğunu kendi kendimize sormak yeterli değil midir? Jura ilindeki Rougemont'da pazar XX. yüzyılın başında hâlâ büyük bir olaydı. Gün ağarırken büyük yük arabalarıyla gelen pazarcılar tablalarını büyük meydanda domuz eti satıcılarının (mallarını açık havada sergileyen tek

---

[8] Marc Drouot, *Thann à l'époque mazarine (1658-1789), histoire politique et administrative*, 1961, s. 8-9.

U.A., G^7 501; 19 Ekim 1711.

Bkz. *infra*.

U.A., G^7 237.

yerel satıcılar) tezgâhları yanına kurarken "Her çeşit araba (iki ve dört tekerlekli arabalar, gezi ve yük arabaları, *tilbury*'ler, *buckboard*'lar...) ve ağır sepetlerle yüklü olarak yürüyen kadınlardan oluşan karmakarışık bir kervan kasabaya doğru akıyordu." "Kara giysiler içindeki beyaz hotozlu ya da şapkalı" köylü kadınlar "Yumurta, tereyağı, tavşan, tavuk, sebze... gibi çiftlik ürünleri satmak için ıhlamur ağaçlarının altına yerleşiyordu." Üstleri mavi, kırmızı ve yeşil tentelerle kaplı tablalarda ve meydanın dükkânlarında bir itiş kakış içinde her şey satılıyordu: dirgenler, tırmıklar, tırpanlar, mutfak aletleri, kap kacak, kumaşlar, ev tekstili ürünleri, şekerlemeler ve baharlı ekmekler, sosisler ve jambonlar... Panayır günlerinde kocakarı ilacı satıcıları, diş sökücü ve çıkıkçı da ortaya çıkıyordu.[12]

Pazarın kasabanın başlıca simgesi olması, "çıta"nın (nüfus rakamı için) 10 ya da 20 bin kişiye kadar yükselmiş –Orta Çağ'da büyük bir kentin nüfusu– olmasına rağmen (bu büyük soruna daha sonra yeniden döneceğim) günümüzde hâlâ geçerli değil midir? Örnek olarak işte 11,612 kişilik nüfusuyla Apt. Kendisinden büyük iki yakın kentin, Cavaillon (31 km uzaklıkta ve 21,530 nüfuslu) ile Carpentras'nın (48 km, 25,463) çevresinde dünün kasabasının tüm işlevlerini yerine getirir.[13] Büyük Peyran köyünden yakın geçmişte (1968) hakkında bir kitap yazmış tarihçisinin eşliğinde yola çıkarak dört yüz yıldan daha uzun zamandır her cumartesi sabahı Apt'ta kurulan pazara gidelim: "Kentin bütün meydanları satıcıların tablalarının işgali altında. Sokaklar ve dükkânlar insanlarla o derece dolup taşmış durumdaki kendi kendimize acaba kentin o gün civardaki nüfusun tamamını mı kendisine çektiğini soruyoruz... Doktorların bekleme salonları tıklım tıklım... eczaneler çok iyi iş yapmakta. Sıranın gelmesi için on beş yirmi kişinin arkasında kuyruk yapmak gerekiyor. Avukatların büroları ağzına kadar dolu. Noterler müşterileriyle belediye başkanları ve memurlarının da sık sık uğradığı bir kafede görüşüyor. Her kafe belirli meslek kategorilerinin buluşma yeridir... [Meydanlarda, ötede beride] köylüler tavşan, ardıç kuşu, lavanta özü ve macunu, balmumu satıyor"[14] ya da trüf mantarı, meyve ve sebze. Hiç kuşku yok ki hem dündeyiz hem de günümüzde.

---

[12] Robert Bichet, *Un village comtois au début du siècle*, 1980, s. 130-132. Bkz. infra.
Laurence Wylie, *Un village du Vaucluse*, 1968, s. 30-31.

1790'da Gondrecourt (Meuse) ve Köyleri: Sosyo-profesyonel Kategorilerin Tanıklığı

Fazla sıkıntıya girmeden sistemden gerçek hayata geçmek için belgelerin oldukça yakından incelemeye olanak sağlayacağı bir örnek aradım. R. Chapuis'nin Haute-Loue hakkındaki hayranlık verici incelemesi nedeniyle bir ara Jura Plato'sunun çevrelediği, Besançon-Pontarlier hattı boyunca uzanan ve merkezinde küçük güzel kent Ornans'ın bulunduğu bu olağanüstü vadiyi seçmeyi düşünmüştüm. Ama bağları, sanayileri ve mal trafiğiyle –özellikle de tuz– yoğun ticari ilişkilerin odağındaki (1800'den sonra Ornans'da her ayın birinci ve üçüncü salıları olmak üzere yılda yirmi dört panayır kuruluyordu) ve daha ileride söz etme fırsatı bulacağım Loue Vadisi oldukça kural dışı bir örnekti. Uzun süre Burgonya Dukalığı ile Kontluğu arasında bağımsızlığını korumuş küçücük bir "ülke"nin kalbi olup ayrıcalıklarını bıkmadan usanmadan en azından krallık vergi dairesinin taleplerine karşı savunacağı ve üstelik vergi tahsildarlarından paçasını kurtarmak için topraklarının "kısırlığını" öne süreceği için kendisine açıkça diş geçirilemeyen Saône Irmağı üzerindeki müstahkem kale küçük Auxonne yerleşim yeri de dikkatimi çekmişti.[15] Ama aynı şekilde bu örnek de biraz fazla norm dışıydı. Pays de Gex'i de düşünmüştüm ama burada çok sayıda taşınmaz mülk sahibi olan Cenevreliler ekonomisini ve toplumunu karmaşık hale sokan bir etkendi. Sonunda, daha az çarpıcı, daha sıradan, dolayısıyla daha kolay genelleştirilebilir bir örneği yeğledim: 1790'da ilin kuruluşu sırasında belirsiz ama kolay kolay yok olmayan sınırlara sahip otantik küçük "ülkelerin" –L'Ornois, Le Blois (ya da Blésois), La Voide, Les Vaux, Le Vallage, Le Bassigny– menzili içinde kalan Meuse ilindeki Gondrecourt kantonu.

Meuse'ün güneyindeki Gondrecourt ilin en yoksul kantonlarından birinin yönetim merkezidir. Bölge platolarla kaplıdır (ilin en yüksek yeri 423 metre ile Buisson d'Amanty denen yerdir) ve genelde soğuktur: Üzüm asması XVIII. yüzyılın sonunda sadece Houdelaincourt, Saint-Joire ve Tréveray'den (Gondrecourt'a 16 km) itibaren yetiştiriliyordu ama bağların gerçekten geliştiği yerler kantonun kuzey sınırlarının ötesinde, arazinin Ornain Vadisi boyunca alçaldığı, iklimin daha az sert olduğu yerlerdi: Ligny (yükselti 220 metre) ve özellikle de Bar-le-Duc (184 metre).

Bu vasat ve sıradan kanton farklı oluşumdaki iki kalkerli platonun birbiriyle kavuştuğu yerde bulunur: doğuda Meuse Platosu (ya da

[15] U.A., G^7 158.

isterseniz Meuse yamaçları), kuzeyde ve batıda Barrois Platosu (ya da Bars yamacı). Bu iki platonun tamamlanmamış birleşmesi aralarında killi ya da marnlı çöküntü alanları ortaya çıkarır. Gondrecourt ve köyleri bu alanlarda yer alır çünkü kalker kitlelerinin içine sızan su buralarda yeniden ortaya çıkıp pınarlara, kuyulara, derelere, çaylara hayat verir. Önü akıllıca kesilmiş bir dere gölcüğe dönüşüp bir değirmenin çarkını hareket ettirebilir –1261 gibi erken bir tarihten beri var olan Lunéville-en-Ornois'daki değirmen gibi.[16] Kalker aynı zamanda çok sayıda kireç ocağı demektir; yakındaki nemli Champagne bölgesinden gelenler için şaşkınlık verici olan taştan inşa edilmiş köylerinin sırrı bu ocaklardır. Bu bölgenin çatıları hasır otu ve saz kamışıyla kaplı evleri XVIII. yüzyılın başında hâlâ ağaç ve kilden inşa ediliyordu.[17]

Bu kalker kitlesi hemen her yerde küçük tepeler, daha doğrusu üst kısımları, altlarında gerçek bir bitki örtüsü bulunmayan gürgen, kayın ve bodur meşe ormanlarıyla kaplı tanık tepeler biçiminde ortaya çıkar. Ormanlar doğuda batıda olduğundan daha yoğundur. Orman ırmak yönünde giderek yükselen Meuse Platosunda hemen her yeri işgal eder; burada bugün bile yolunuzu kaybedersiniz. Aşağı bölgelerle ormanlar arasındaki ağaçsız, çakıllı yamaçlarda ekilebilecek topraklar vardır. Sabanın toprak yüzeyine çıkardığı taşlar yüzünden bu topraklar çift sürerken bembeyaz olmaktadır. Sabana dört, altı, hatta dendiğine göre bazen ona kadar at koşuluyordu. Taşları ayıklamak her durumda boşunaydı; bir sonraki çift sürümü yüzeye başka taşlar çıkaracaktır. Sonuç: Çayırlar köyle aynı düzeydeyken tahıl tarlaları köye yukarıdan bakan yamaçlardaydı. Hasat sırasında buğday ya da yulaf demetlerinin ağırlığı altında yıkılma tehlikesi geçiren dört tekerlekli yük arabaları sonuna kadar sıkılmış "fren mekanizmasının" sersemletici gürültüsü altında köye inerken koşum atını dizgininden tutmak gerekiyordu.

Burada toprak pek verimli değildir. Yüz hektarın en fazla yarısının ekilebilir topraklar (hepsi üç yıllık almaşık ekim düzeninde), onda birinin malazlar, üçte birinin korular, geri kalan kısmının da çayırlar ve bahçelerden oluştuğunu hesaba katmak gerekir. Ama 1730'dan sonra Tanrı'nın bir lütfu olarak patates komşu Lorraine bölgesinde olduğu gibi hızla yayılacaktır.

---

[16] H. Lemoine, *Département de la Meuse, géographie physique, économique, historique et administrative*, 1909, s. 287.
Valentin Jamerai-Duval, *Œuvres*, I, 1784, s. 58 (1709 sonbaharı).

ŞEKİL 14: GONDRECOURT'UN BÖLGESİ VE KANTONU

Cassini'nin haritası (XVIII. yüzyıl sonu). Siyah daireler köylerin nüfuslarıyla orantılıdır.

Kısacası, kuşkusuz pek kolay olmayan ama katlanılabilir bir yaşam. Kantonun 1796'da 6903, 1803'te 8263 olan nüfusu 1851'de 11.668'e ulaşır; daha sonra azalacaktır. (253 kişinin silah altına alınmış ve 153'ünün çoktan ölmüş olduğunu laf arasında belirten) 1796 nüfus sayımı[18] nüfusun

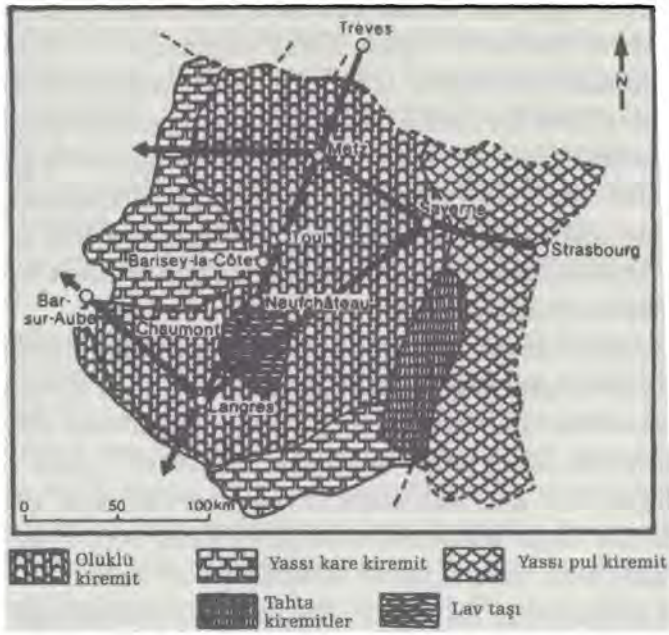
[18] U.A., F[20] 119.

bileşimi (1605 erkek, 1629 kadın, 1589 erkek çocuk, 1515 kız çocuk) gibi hayvan sürülerinin sayımını da vermektedir (öküzler, inekler ve danalar: 3680; "melez" ırk beygir ve kısraklar: 1633; koyunlar: 7181; keçiler: 625; domuzlar: 939; eşekler ve katırlar sayımda yoktur). Hayvancılık kaliteli değildi: Atlar ve öküzler ortalamanın oldukça altında bir boydaydı, inekler sabana koşuluyor, domuzlar panayırlarda celeplerden satın alınıyordu; koyunlar küçük ama "iyiydi" (muhtemelen etleri). Buğday üretiminin kişi başına yaklaşık üç kental (300 kg) olabileceğini hesapladım.

Kantonda, Meuse ilinin her yerinde olduğu gibi, metal işleme fabrikaları, dolayısıyla da açık maden ocakları, yüksek fırınlar (XVIII. yüzyılda altı yedi metre yükseklikte), dökümhaneler, cevher öğütme değirmenleri bulunuyordu. Ama sanayi yüksek fırınların sürekli çalışır durumda olmasının gerektireceği aşırı yakacak miktarı ve yazları işgücünün yanında devindirici suyun da azalması gibi nedenlerle aralıksız çalışmıyordu. Suları olağan dışı bir yükseklikte tutarak metalürji sanayiinin çalışma süresini kış ayları dışında uzatmaya kalkışma durumunda ekinlerin su altında kalma tehlikesi vardı. Demir cevheri, "ocak taşı," eksik değildi ve batıya doğru Barrois Platosunda ve özellikle de doğuya doğru Meuse Irmağı yönünde yükselen platolardan elde edilen odun –demir madenciliğinin büyük sorunu; 100 kg demir elde etmek için 100 ster odun gerekmektedir– neyse ki çok boldu ama onu taşımak gerekiyordu. Meuse yönündeki platoların ortasındaki Yukarı-Vouthon orman köyünün uzman "ağaç biçicileri" vardı. Su değirmenlerinin gücünü kullanmak zorundaki yüksek fırınlar ve dökümhaneler iki platonun birleştiği yerde, onları ayıran çukurluk alandaki dar ve uzun Ornain vadisi ve ona kavuşan küçük dereler boyunca yer alıyordu.

Kısacası, Lorraine'in her yanı gibi geniş ölçüde ormanlık, Lorraine köyleri ve lehçeleri alanında seçilmiş bir bölge. Arkalarındaki bahçelere çok az açılırken ön cephelerindeki yük arabalarının girdiği büyük ambarların kapılarının, her yanını arabaların, sabanların, tapanların, gübre yığınlarının tıkadığı *"kaldırımlı"* geniş sokaklara açıldığı aynı bitişik nizam (tahıl ambarı, ahır, ikamet edilen odalar), çatıları "Roma" kiremidi diye bilinen –günümüzde bu Lorraine mirasının Roma'ya mal edilmesi gerektiği artık düşünülmese de– yuvarlak kiremitlerle kaplı aynı geniş ve hantal evler.

Gondrecourt 1803'te 1130, 1851'de 1692 kişilik bir nüfusa sahipti. Etki alanını oluşturan köy çemberi çoğu zaman onunkinden daha canlı bir çekim gücüne sahip başka kasabalar ya da küçük kentler tarafından

ŞEKİL 15: LORRAINE'DEKİ ROMA YOLLARI VE AKDENİZ KİREMİDİNİN (OLUKLU KİREMİT) GELENEKSEL ÇATI KAPLAMA GERECİ OLARAK KULLANILDIĞI ALAN

Kaynak: J. R. Pitte, *Histoire du paysage français*

sınırlandırılmıştı: Kuzeybatıda Ligny-en-Barrois (aynı tarihler için 2800 ve 3234 kişi); kuzeyde Gondrecourt ile hemen hemen aynı nüfusa sahip ve bir zamanlar Meuse kıyısında elverişsiz bir liman ve konak yeri olarak hizmet vermiş olan Void; yine Meuse üzerinde Ligny-en-Barrois büyüklüğündeki Vaucouleurs ile Neufchâteau (1788 nüfusu 3380 kişi). Irmağın vadisi böylece ağırlığını sadece Yukarı-Vouthon ile Les Roises'da hissettiren Gondrecourt'un tamamen etki alanı dışındaydı.

Gondrecourt'dan batıya ve güneye doğru gidersek Ornain Çayından daha dar bir boğazdan akan küçük Saulx Çayı üzerinde Montiers (1803 nüfusu 1257 kişi); Marne Irmağı üzerinde Joinville (1788'de 2210 kişi) ve Marne'ın bir kolu olan Rognon üzerinde de Andelot bulunuyordu. Andelot'dan söz etmemin tek nedeni Eski Rejim'in sonlarında Gondrecourt kantonunun bir bölümünün Andelot yargı birimine [*prévôté* ve ötesinde Chaumont yargı bölgesine (*bailliage*)] bağlanmış olmasıdır.

Gondrecourt kantonu Meuse kantonlarının hem en genişi (341 km²) hem de 1803'te km²'de 24 kişiyle nüfus yoğunluğu en düşük olanıydı. Komşu kantonlardan Void'in (274 km²) nüfus yoğunluğu 37 kişi/km², Montiers'ninki (199 km²) 29 kişi/km²'diydi. Nüfus yoğunluğu ne denli düşük ise kasaba-köy sistemi o denli büyük mekân işgal eder kuralı böylece doğrulanır. Köy pazarlarının varlığını açıklayan kuşkusuz kantonun geniş yüzölçümüdür. Eğer yanılmıyorsam Bonnet, Trévéray ve Demange-aux-Eaux köylerindeki pazarlar hizmetlerini Gondrecourt'un yılda dört kere kurulan panayırlarına ekliyordu.

Bir kasabanın kırsal bir bölgenin devindirici gücü olarak yeterliğinin en açık göstergesi doğal olarak nüfusuyla merkezi olduğu kantonun nüfusu arasındaki orandır. Birinciye 1 değerini verirsek 1803'te kantonunki Bar-le-Duc için 1,37 ile en düşük, Damvillers içinse 11,47 ile en yüksek değerdedir. Bu sıralamada Gondrecourt kantonu (6,95) sadece Damvillers'nin değil Vigneulles-lès-Hattonchâtel (11), Dain-sur-Meuse (9,44), Souilly (8,34, Void (8,32) ve Montfaucon-en-Argonne (7,8) kantonlarının da gerisindedir. Bu oranlar, her ne kadar yoruma açık olsalar da (kantonlar kullanışlı ama ideal olmayan idari bölümlerdir) söylemek istediklerini oldukça iyi söylerler. Çok düşük olduklarında merkez ile periferisi arasında sıkı bir uyuma ve karşılıklı iş bölümüne işaret ederler ve karşımızda etki alanı onu içine kapattığımız kantonu aşan bir kent olduğunu gösterirler: Bar-le-Duc (1,37), Verdun (1.45) ve hatta Saint-Mihiel (2.45) gibi. Çok yüksek olduklarında ise, tam tersine, kırsal yaşamın içine gömülmüş Damvillers ya da Vigneulles-lès-Hattonchâtel gibi büyük köylerden başka bir şey olmayan kasabaların ön planda gözükmelerinin yanıltıcı olduğuna işaret ederler.

Sonuç olarak, Gondrecourt 6,95'lik bir katsayı ile, kendisinin ve köylerinin nüfusunun sosyo-profesyonel bileşiminin oldukça iyi ortaya koyacağı gibi, çok kötü durumda değildir. Bu bilgiler bizlere –aşağı yukarı eksiksiz biçimde– çeşitli belediyelerin (ya da bazen kendilerini adlandırdıkları gibi "cemaatlerin"), Kurucu Meclis'in talimatları doğrultusunda 1790 yılında düzenlediği aktif yurttaşların listeleri tarafından sağlandı.[19] Bu çizelgelerde herhangi bir mesleğe sahip 25 yaş üstü bütün erkeklerin, kuramsal olarak aktif yurttaş yani ilk seçmen olarak ev sahibi ya da kiracı olup da üç günlük çalışmanın karşılığı olan yaklaşık üç *livre* vergi ödeyenlerin bulunması gerekiyordu. Ama bu üç *livre*lik tutarın dü-

[19] Meuse ili Arşivleri, L 343; 1790.

şük olması bir yana, bazı belediyelerin bu talimatları tamamen unutmuş olduğu görünmektedir çünkü listeleri dilencilerin ve daha da kötüsü birkaç dul kadının adını da kapsamaktadır. Ayrıntılara inilmediğinde sayısal veriler tutarlıdır: 1790 listeleri 8263 kişilik kantonda (1803 sayımı) 1715 kişinin yani nüfusun %20,7'sinin aktif yurttaşlardan oluştuğunu gösterir – ki bu rakam aileler ya da hane halkları ile toplam nüfus arasında genel olarak kabul edilen orana (%20-%25) yakındır.

Bu listeler, mevcut halleriyle bile bize çok şey anlatmaktadır. Örneğin tüm kantonda sadece tek bir fırıncı bulunduğuna ve tahmin edileceği gibi Gondrecourt'da oturduğuna şaşıracak mıyız? Demek ki köylüler ekmeklerini kendileri yapıyordu. 1789'dan sonra her ev hâlâ kendi fırınına ve gündelik hayatta sık sık kullanılan bir gereç olan içinde hamurun yoğrulduğu *mée* ya da *maie* denilen bir hamur teknesine sahipti ya da sahip olabiliyordu. Başka bir sürpriz büyük ve *işlek* bir köy olan Mauvages'da bulunduğu belirtilenin dışında tek bir kasap olmamasıydı, Gondrecourt'da bile. Perakende et satan yerleşik bir dükkân bulmak için Ligny-en-Barrois (beş kasap) ya da Bar-le-Duc'e (on dört kasap) gitmek gerekiyordu. Hancılarla meyhaneciler de (onları birlikte saydım) az sayıdaydı. Gondrecourt'da iki hancı, Bonnet'de bir hancı ve iki meyhaneci, Dainville-aux-Forges'da üç meyhaneci, Demange-aux-Eaux'da bir hancı ve üç meyhaneci, Rosières-en-Blois'da üç meyhaneci... Toplamda on sekiz ama yirmi dört yerleşim yerinin sadece yedisinde. Şekil 14'teki haritaya bir göz atılırsa meyhanecilerin yalnızca periferideki köylere yerleşmiş olduğu saptanacaktır. Demek ki bölgemiz henüz ne alkole ve şaraba ne de düzenli et tüketimine gerçekten açılmıştı. Ayrıca tek bir bakkal da yoktu.

Ve tek bir doktor bile yoktu. Doktor bulmak için Ligny'ye (iki doktor, iki cerrah) ya da Bar'a (üç doktor, dört cerrah) gitmek gerekiyordu. Kantonumuz yalnızca –onlar da az sayıdadır– cerrah-berberleriyle övünebilirdi: ikisi Gondrecourt'da, ikisi Mauvages'da, biri Charcey'de (günümüzde Chassey), biri Bonnet'de, biri de Yukarı-Vouthon'da olmak üzere toplamda yedi kişi. Buna karşılık, listelerimizin elbette sözünü etmediği ama medeni hal sicillerinin ezelden beri işaret ettiği, ebe kadınlar her yerdeydi.

Öğretmenler söz konusu olduğunda bilanço daha az göz korkutucudur: Yirmi dört yerleşim yeri için on bir kişi. Ruhban sınıfı *büyük bir olasılıkla* öğretim görevini üstlenmemiş olsaydı bu sayı daha da az olurdu. Çünkü bu bölgelerde okur yazarlık uzun zamandır var olan bir olguydu.

Luméville gibi orta büyüklükteki bir köyde daha 1688'de bir ilkokul öğretmeninin varlığı, kendi düğünü dolayısıyla bilgimiz dahilindedir.[20] Ve XVII. yüzyılda medeni durum sicilleri tanıkların (özellikle vaftiz edilen çocukların vaftiz anne ve babalarının) imzasını gerektirdiğinde erkeklerin neredeyse hepsi imzasını atmayı biliyordu; kadınlara gelince, tahmin edilebileceği gibi neredeyse hiçbiri imza atmayı bilmiyordu.

Listelerimizde rantiye olarak nitelendirilen (ama hangi düzeyde?) "burjuvalar" üzerinde oyalanmayacağız: Beşi Gondrecourt'da olmak üzere toplamda on bir. Aynı şekilde, dördü Gondrecourt'da yaşayan beş Saint-Louis şövalyesine de işaret etmekle yetiniyoruz.

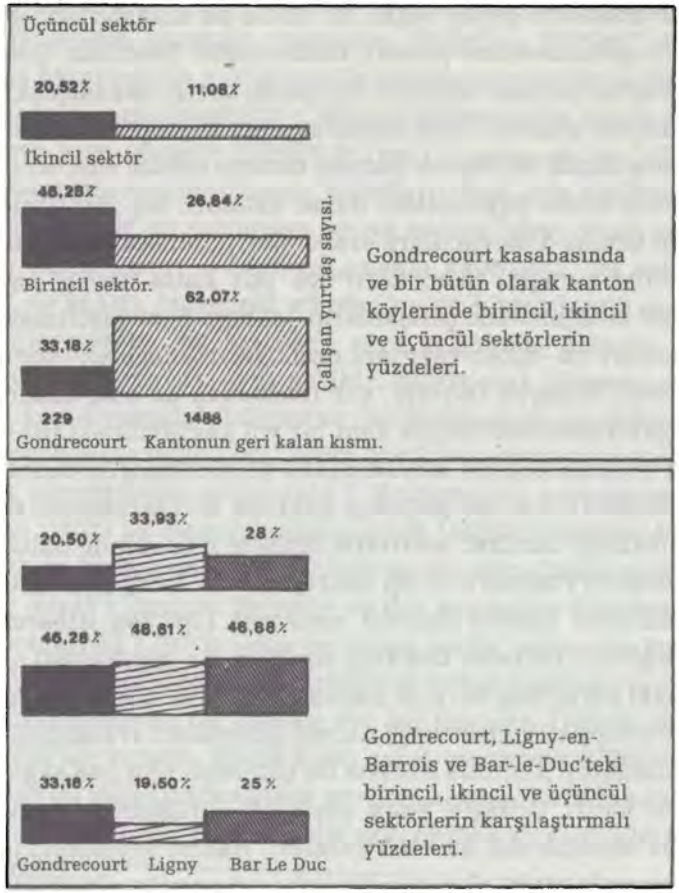
Sürekli karşımıza çıkan ayrım çok sayıdaki *çiftçi* (hali vakti yerinde köylüler) ile bazı yerlerde *gündelikçi* diye adlandırılan ve bazen birkaç küçük toprak parçasına sahip *tarım işçisi* arasındaki ayrımdır: Kantonun 1715 aktif yurttaşı arasında 491 çiftçi, 478 tarım işçisi vardı. İki kategori eşitti ve bu olgu görüşüme göre hali vakti yerinde olan köylülerin bolluk içinde yüzmediğini gösterir (Metz civarında[21] bir çiftçiye iki tarım işçisi düşüyordu). Bununla birlikte, ne kadar ılımlı olursa olsun sosyal eşitsizlik vardı. Köy toplumu kent toplumu kadar adaletsizdi. Bünyesinde her zaman "köy horozları (ağaları)" olmuştur.

Bu köy toplumlarını daha iyi tanımak için bir başka yol daha vardır. Birincil (en başta tarım), ikincil (zanaatçılık) ve üçüncül (buraya elleriyle çalışmayan herkesi yerleştirdim: avukatlar, tüccarlar, papazlar, rantiyeler) denilen üç sektörün büyüklüklerini hesaplamak.

Gondrecourt'da birincil sektör nüfusun %31,18'ini (demek ki kasaba ciddi biçimde kırsal faaliyetlerin içindedir), ikincil sektör %46,28'ini, üçüncül sektör de %20,52'sini oluşturuyordu. Bu rakamlar, basitleştirme amacıyla bir bütün olarak ele aldığım kanton köylerinin rakamlarıyla karşılaştırıldığında anlamlı olmaktadır: Birincil sektör, %62,07; ikincil sektör, %26,84; üçüncül sektör, %11,08. Bununla birlikte, bu sonuncu oran bir zorlamadır çünkü belirli sayıda ne idüğü belirsiz durumu üçüncül sektöre dahil etmeyi yeğledim. Vurgulanması gereken elbette yönetim merkezinin köylere göre kırsal faaliyetler alanındaki göreceli olarak sınırlı oranı, buna karşılık zanaat faaliyetlerindeki şişkinliği ve üçüncül sektör hacminin göreceli önemidir. Bu saptamalardan yola çıkarak mekânın yapılanmasının tek başına eşitsizlik ve hiyerarşiler yarattığı

[20] Medeni hal siciline göre, Luméville-en-Ornois-Meuse ili arşivleri.

[21] U.A., H 1515, bkz. ilk bölümdeki not 82.

ŞEKİL 16: GONDRECOURT VE KANTONUNUN NÜFUSU

Aktif nüfusun birincil, ikincil ve üçüncül sektörlere göre dağılımı.

sonucuna varıyorum. Marx kır-kent çatışmasında sınıf mücadelelerin en eski örneğini görüyordu –bu kesinlikle dâhice bir görüştür.

Bu asimetri kasabalardan kentlere –büyük ya da küçük– geçildiğinde daha belirgindir. Karşılaştırma amacıyla Gondrecourt kantonu hakkındaki grafiğe (şekil 16) Ligny-en-Barrois ile Bar-le-Duc'ün sosyo-profesyonel dağılımlarını ekledim. Ligny için %19,44, %46,61, %33,93; Bar-le-Duc için %25,06, %46,88, %28,05. İlk bakışta Bar-le-Duc'te birincil sektörün Ligny'dekinden daha önemli olması şaşırtıcıdır. Bu durum günümüzde ot bürümüş olan kent yakınlarındaki yamaçlarda çalıştıklarını tahayyül etmemiz gereken 343 bağcının Bar'daki mevcudiyetiyle açıklanır.

Genelde dikkatimi çeken başka bir nokta da zanaatçılığın gücü, *yerel* ihtiyaçların giderilmesine yönelik faaliyetlerin önemidir. Gondrecourt, Ligny ve Bar'da çalışan nüfusun nerdeyse yarısı zanaatçılıkla uğraşıyordu. Daha da şaşırtıcı olan köylerde dört köylüden birinin zanaatçı (muhtemelen küçük bir toprak parçası ekmeye devam ederek) olmasıydı: Ayakkabıcılar, araba yapımcıları, duvar ustaları, taş yontucuları, yünlü ya da keten kumaş dokuyucuları, arabacılar, odun kesiciler, maden arıtıcıları, çiviciler, saraçlar (*varcoliers*)[22] ve "atlı" hatta "yayan" postacıların oluşturduğu kategorilerde çalışanların çokluğu beni şaşırtmaktadır.

Gondrecourt'un –zaten kayıtlara eksik geçirilmiş olan– konumuz için pek de gerekli olmayan tarihini, çok istemeden de olsa kenarda bıraktım. Köy görünümündeki küçük kent bir yol kavşağındaki (Basel-Reims, Chaumont-Verdun) coğrafi konumundan yararlanmıştır. Surları XIV. ve XV. yüzyıllarda iki kez ele geçirilip ikisinde de yakılmasını engellememiştir. Talihsizliği tehlikeli sınırların bitişme noktasında bulunmasıydı: 1285'ten itibaren Fransız Krallığı sınırları olan Champagne sınırları, Bar Dukalığı sınırları (sadece Barrois *mouvant* 1302'den itibaren Fransız Kralı'na bağlıdır), Lorraine Dukalığı sınırları. Bu yüzden onu egemenliği altına almak, haraç alıp vergiye bağlamak isteyen birçok efendisi vardı. Langres'da yerleşik Fransız vergi dairesi görevlileri aralarında en kaygılandırıcı olanlardı. Bununla birlikte bu çok başlılığın ona sağladığı bazı yararlar da vardı: Örneğin konu soyluluk olduğunda Gondrecourt'da Champagne töresini öne sürmek kuraldı: "Rahim soylulaştırır;" öyle ki soylu bir anneyle soylu olmayan bir babanın çocuğu olduğunuzda, eğer kanıtlarınız geçerliyse, Bar Dükü sizden soylu olmayan babadan kalan mirasın üçte birini dahi talep etmeden (Bar yargı bölgesinin *–bailliage–* bu kuralı Gondrecourt topraklarında geçerli değildi) istediğiniz soyluluk unvanını verecektir.[23]

Zamanla gözden düşecek olan müstahkem kent Gondrecourt sur ve kulelerle çevrili bir yüksek kent ile, daha hareketli, suya ulaşımı daha kolay, tüccarların yerleşmiş olduğu, panayırlarından ve cuma günü pazarlarından yarar sağlayan, sürülerini kapı muhafızlarının titiz denetiminden geçirmek zorunda kalan yüksek kentin köylüleri ve toprak sahiplerinden daha kolayca otlağa götüren bir alçak kentten oluşuyordu. Surları Gondrecourt'u anahtar bir kent değil olsa olsa her türlü düş-

---

[22] Varcolier, warcollier: Koşum takımı yapımcısı ya da saraç. F. Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française*, 8 cilt, 1895.
Histoire des villes de France, derleme.

manın arasında görünmeden kolayca dolaşabileceği ormanlık alanlara karşı bir gözetleme karakolu yapmıştır. Richelieu 1635'te[24] Avusturya Hanedanına karşı savaşa girdiğinde Barrois *mouvant*'ı koruyan Fransız ordularının komutanı Angoulême Dükü Gondrecourt'a küçük bir birlik yerleştirmeye özen gösterir "Çünkü burası bir geçiş yeridir." XIV. Louis krallık sınırlarının savunulmasını kolaylaştırmak için surlarını yıktırdığında (günümüzde bu surlardan geriye sadece "sivri damlı bir kule"[25] ile cafcaflı Gondrecourt-le-Château unvanı kalmıştır). Bu askeri "tenzil-i rütbe" ne kentin bölgedeki etkisini ne de hizmetlerini ve etkinliklerini engelleyecektir. Bir belgeye[26] göre yargılama alanına (*prévôté*) yirmi dokuz köy bağlıydı. Aynı şekilde, diyakozluk bölgesi –*doyenné*– (Ligny'deki baş diyakozluk bölgesine –*archidoyenné*– ve daha ötesinde Toul Piskoposluğuna bağlı olan) yirmi beş kilise-çevresini kapsıyordu.[27] Kente uzak geçmişinden aralarında I. François'nın savaşlarına katılıp Pavia Savaşı (1525) ile Napoli kuşatmasında (1528) bulunmuş bir savaşçının da olduğu birkaç ünlü ölü barındıran bir kilise (romanesk ve gotik üslubunda) miras kalmıştır. Belediye ve ilçe kurumları (Gondrecourt bir ara ilçe merkeziydi) 1790'da içine yerleşene kadar kentte bir Fransisken manastırı bulunuyordu. Ama bu işaretler ve birkaç başkası –yapılış amacına göre kullanılmayan bir cüzzam evi, bir hastane, 1700'de hâlâ şayak üreten kaliteli bir sanayi– küçük kenti vasat yaşantısının üzerine çıkarmaz –ki zaten bu yaşantının sadece aşırılığa kaçmadan hükmettiği ve bir şekilde hareket getirdiği yoksul kırsal çevresiyle karşılaştırıldığında bir anlamı vardır.

[24] Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, M. ve D., France, 815.
Victor-Eugène Ardouin Dumazet, *Voyages en France*, 2. seri, 1906, s. 270.
Kayıp atıf.
F. Benoit de Toul, *Pouillé, ecclésiastique du diocèse de Toul*, 1911, II, s. 265-284.

III

SİSTEMİ AÇIKLAMAK: KENTLER

Kentler son kattadır. Tepesi sistemi sanki bütünüyle açıklıyormuş gibi kentlerle her şeyin açıklığa kavuşacağını sanmayalım. Aslında, ne kadar kent varsa o kadar kentsel kimlik ve işlev vardır. Ve de çok sayıda olan en küçükleri kasabalardan güçlükle ayırt edilir, onlar gibi sanayi devrimine ve hatta çok sonrasına kadar insanların çok büyük bölümünün başlıca faaliyet alanı olarak kalan kır yaşamının içine dizlerine kadar batmışlardır.

Kentsel sistemlerin geçerli bir tipolojisini yapmak için en başta çözülmesi gereken sorun kenti kent olmayandan ayırt etmektir. Başta Furetière (*Sözlük*, 1690) olmak üzere Büyük Yüzyıl'ın Fransızları için sorunun çözümü basitti: Bir kent bu adı sadece yüksek surlarla çevrili olması durumunda hak ediyordu. Bu surlar onu, çevresindeki kırsal yöreden farklı, bambaşka bir dünya yapıyor, bağımsızlığının ve kimliğinin kanıtı oluyordu. Oysa surları olmayan gerçek kentler ve tam tersine surlarla çevrili ama hiç de kent olarak nitelenemeyecek yerleşim yerleri vardı. 1672'de, yakında bağlarıyla ünlenecek Burgonya kenti Nuits'den geçen bir gezgin de bu kriterin geçerliliğinden pek emin değildi. Yazdığına göre Nuits "Kent olarak adlandırılabilir çünkü surları, hendekleri, bir çekme-köprüsü ve bir yargı kurumu (*bailliage*) var; bununla birlikte kent dolaylarında üretilen bol miktarda şarap nedeniyle fıçı yapımcılarından başka kimsenin oturmadığı sadece bir tek güzel ana sokağı var."[1] Ayrıca küçük kentin nüfusu 2000 kişiyi ancak XIX. yüzyıl başında geçecektir ve Côte d'Or ili istatistikleri o sırada çevresinin sadece 400 metre olduğuna işaret etmektedir![2]

---

[1] Alfred Jouvin, *Le Voyageur d'Europe*, 1672, s. 31-32.

[2] U.A., F 20, 177, Côte d'Or istatistikleri. Nuits günümüzde 21.700 kişilik bir nüfusa sahiptir.

Öte yandan kimsenin kent olarak nitelemeyi düşünmeyeceği surlarla çevrili çok sayıda köy vardı: Narbonne bölgesindeki Canet, Saint-Nazaire ve Saint-Vivier (çift suru ve önünde geniş bir hendeği –*cava magna*– olan) köyleri ya da kasabaları gibi. Aynı şekilde, yine aynı bölgede eski hendeklerinin sonunda atlar için yalaklara dönüştüğü Ginestas gibi.[3] Ünlü meşe ormanıyla tanınan Rouvray'e gelince tartışma gereksizdir: Aslında sıradan bir köy olmasına karşın XV. yüzyıla kadar surlar ve hendeklerle çevriliydi.[4]

İstatistikçilere gelince, onlar kentleri ve kentsel olmayan yerleşim yerlerini *toplu* nüfus rakamlarına göre sınıflandırarak işin içinden sıyrıldılar: İki bin kişinin üstü kent, bu çıtanın altı kasaba ve köy olarak kabul edildi. Bu kesin, hatta gereğinden fazla kesin bir ayrımdı çünkü çıtanın kabul edilebilir yüksekliği dönemden döneme zorunlu olarak değişmektedir. Bu önemli sorunu ileride ele alacağım.[5]

Bir Kent Nedir?

Bir kentin en belirgin niteliği surlarından ya da nüfusundan çok etkinliklerini mümkün olan en kısıtlı alanlarda yoğunlaştırma biçimidir. Kent, Ange Goudar'ın daha XVI. yüzyılda söylediği gibi –"Bu kadar küçük bir alanda ne kadar çok insan"[6]– insanlarını bu alanlara yığmakta, arabaların her zaman geçemediği daracık sokaklarda dolaşmaya zorlamakta ve nihayet evlerini, tek açık alan olan –özellikle bir duvar ya da sur büyümesine engel olduğu zaman– yukarı doğru inşa etmektedir.

Surların yeri elbette değiştirebilir ve bir tiyatro dekoru taşınıyormuş gibi yer değiştirdikleri olmuştur. O zaman kent daha rahat nefes alabiliyordu. Fethedilen alana sebze ve meyve bahçeleri, sürülmüş topraklar ve hatta zamanla atış poligonları bile yerleşiyordu. Daha sonra sokaklar ve evler bu alana yayılır ve giderek her yeri kaplar. Ama sur ya da duvar, XVIII. yüzyılda Limoges (Turgot sayesinde), Caen, Rennes ve başka yerlerde olduğu gibi tamamen ortadan kaldırıldığı zaman bile kentsel mekân kompakt ve sıkışık olarak kalacaktır. Her şeyin kesiştiği, her şeyin kararlaştırıldığı kent merkezinden fazla uzaklaşmak ne derece uygundu, arzu edilebilir bir şey miydi? Sonuç olarak, her türlü kentsel yerleşim

---

[3] P. Cayla. *a.g.e.*, s. 217.

[4] Raymond Bierry, *Rouvray. Un relais sur le grand chemin, 448-1976*, 1976, s. 57.

[5] Bkz. *infra*.

[6] A. Goudar, *a.g.e.*, s. 37.

yerinin temel kısıtlaması ama aynı zamanda da etkenliğinin koşulu darlığıydı. Dükkânlarını, pazarlarını, evlerini, zanaatçılarını, sakinlerini dar bir mekânda yan yana, üst üste yığması gerekiyordu.

Ama kent her şeyden önce bir egemenliktir. Onu tanımlamak, değerlendirmek için en önemli şey hükmetme gücü ve bu gücü kullandığı mekândır.

IV. yılın pluviôse ayında Carpentras kenti Vaucluse ilinin (sulh) hukuk ve ceza mahkemelerini Avignon'un aleyhine kendisine bağlatarak kentsel hiyerarşide yükselmeye çalıştığında, "Tüm yıl boyunca *rahat* ve *kesintisiz* bir ulaşım sağlayan [italikler benimdir]" yollarının önemini öne sürer: "büyük Avignon-Carpentras yolu, büyük Arp-Carpentras yolu, Orange'dan Carpentras'a, Valréas'tan Carpentras'a büyük yollar..." Ardından, "Avignon, Apt ve Orange'ın sunamayacakları" bir üstünlük olan ilin ortasındaki coğrafi konumunu öne çıkarır: "Konumuyla, yedi günde bir toplanan dönemsel pazarı ve yabancıların şaşırtıcı akınıyla ilin diğer komünlerinin ve birçok komşu ilin komünlerinin sakinleri için bir toplanma noktası [görevi görmektedir]."[7]

Coğrafi konumunun tek başına Carpentras'ın gelişmesine ya da üstünlüğüne katkıda bulunmadığını söylemek gereksizdir. Paris'in kuzeydoğusundaki Mantes-la-Jolie yakınındaki Bonnières, 1738'de yeni inşa edilen Paris-Rouen krallık yolu içinden geçtiği zaman 600-700 nüfuslu bir köydü; bu yolu birkaç yıl sonra, 1753'te, Paris-Caen yolu da izleyecektir. Ve işte önemli yolların kavşağındadır ve o gün bugündür bir ticaret merkezidir. Ama bir kent miydi? Hiç kuşkusuz hayır.[8] Kentin yol üzerinde, birbirlerini kesen yolların kavşağında olması gerekir ama gerçek bir kentin oluşması için birçok başka unsurun da devreye girmesi şarttır.

Örneğin su götürmez bir şekilde kentsel bir statüye sahip bir kent değişik düzeylerde etkisi altında ve her biri onu dolaylı olarak küçücük köy evrenlerine bağlayan bir kasabalar halkasıyla çevrili olacaktır. Bu basit geometrik imge ne yazık ki her zaman, özellikle çok daha karmaşık üst kent kategorileri söz konusu olduğunda, uygun değildir.

Ayrıca büyük ya da küçük her kentin etrafında, en azından dayanıksız gıda ürünleri tedariki açısından bağımlı olduğu yakın bir besleyici kuşağı vardı. Hepsinin, şu "Sebzelerini [otlar deniyordu] ve meyvelerini eşekleri ya da katırlarıyla bir iki saatlik yoldan gelen çok yakındaki

---

[7] U.A., F 1c III Vaucluse, 9, 173 3; 7 pluviôse yıl IV.

[8] Evelyn Ackerman, "The Commune of Bonnière-sur-Seine in the eighteenth centuries," *Annales de démographie historique*, 1977.

üreticilerden temin eden Toulon pazarı"na benzer pazarları vardı.[9] XVI. yüzyılın sonunda Tarascon'da bu besleyici hâle tamamen insanların eseri bir manzara arasında açıkça görülüyordu.[10] Küçük kentin şansı Rhône kıyısında yer almasıydı ama ırmağın tehlikeli sularından zarar görme olasılığı da vardı ve bu tehlikeyi kuzeydeki küçük dağdan güneydeki de Alpilles Dağlarının ucuna kadar inşa ettiği setlerle korunarak önlemiştir. Kırsal çevresi iki bölgeye bölünmüştü: Bentlerin arasında kentin surlarına bitişik bir toprak şeridindeki bahçeler ve meyveliklerden oluşan alçak bir bölge; bentlerin dışında ise çayırlar, tarlalar, *herm*'ler ve yamaçları bağların sıkışık nizam işgali altındaki tepeler bulunuyordu.

Kentler, en rahat, doğrudan müdahale edebilecekleri bu çok yakın çevrelerinde hareket ediyordu: Buralardaki faaliyetlerin yönünü belirliyor ve hatta tehlike altındaki topluluklar için sığınak görevi görüyorlardı. Sığınmacıların bazen evlerine dönmeyip kent yaşamına katıldıkları da oluyordu. Colmar ve Guebwiller gibi Alsace kentlerinin[11] etrafındaki XIV. yüzyılda terkedilmiş köyler kuşağı bu kentlerle bütünleşmiş gibidir ve bu süreç başka yerlerde, örneğin Aix-en-Provence etrafında da karşımıza çıkar.[12] Köyler böylece kentler tarafından, art niyet olmaksızın, yutulabilmiştir.

Ama kent surlarının hemen dışındaki sebze ve meyve ekimlerine ayrılmış olan tarım alanı sadece bir ilk çember, bir çeşit sömürge imparatorluğunun mütevazı başlangıcını gösteren bir ilk halkadır. Bir kentin bir değil ama ardışık ve kuramsal olarak eş merkezli –ama sadece kuramsal olarak– birçok tedarik ve etki kuşağı vardı: Süt ürünleri ve sebzecilik kuşağı, tahıl kuşağı, bağcılık kuşağı, hayvancılık kuşağı, orman kuşağı ve uzun mesafeli ticaret kuşağı. Bu ardışık çemberlerde menzil-pazarlar ve hatta menzil-kentler bulunuyordu. Eckart Schremmer'in yerinde bir gözlemini hatırlamanın zamanıdır: "Kent pazarlarında kent-kır mübadelesi kadar kent-kent mübadelesi de karşı karşıyadır."[13] Rudolf Häpke ise bu konuda çok zaman önce Bruges'ün XV. yüzyılda dorukta olduğu dönemin Alçak Ülkeler'inin kent ağından söz ederken renkli "kentler takımadası"[14] deyimini kullanıyordu.

---

[9] M. Agulhon, *a.g.e.*, s. 20.
Michel Hébert, *Tarascon au XIVe siècle*, 1979, s. 28-32.
Emmanuel Le Roy Ladurie, "La destruction du monde plein," *Histoire économique et sociale de la France* içinde, *a.g.e.*, s. 499.
Noël Coulet, "Population et société à Pourrières, 1368-1430. Premier bilan d'une enquête," *Etudes Rurales*, n° 51, 1973, s. 86-111.
Eckart Schremmer, *Die Wirtschaft Bayerns*, 1970, s. 21.
Rudolf Häpke, *Brügges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*, 1908, F. Braudel, *Civilisation matérielle, Economie et ...* içinde, *a.g.e.*, I, s. 444.

Kentsel yayılma, kentsel egemenlik yalnızca ekonomik değil aynı zamanda siyasi, idari, dini ve kültüreldi. Fransız krallığında kentler ayrıcalıklar ve özerklikler elde etmek için senyörlere ve krala karşı (ya da onunla birlikte) mücadele ettiler, senyörün ya da hükümdarın erkinin bazı parçalarını tek tek ele geçirdiler, armağan olarak kendilerini insanların yönetimine ortak eden kurumlar aldılar: Şansları, büyüklükleri ve hırçınlıklarına göre bir *présidial*, bir *baillage* ya da bir parlamento... Bir piskoposluk merkezi, bir rahip meclisi (chapitre), manastırlar, bir üniversite gibi dini kurumları kapan kentlerin elde ettiği avantajları da bir düşünün. Bu arada, Isère Irmağı kıyılarındaki, Valence'a birkaç kilometre uzaklıktaki küçük Dauphiné kenti Romans hakkındaki bir tarih kitabının şu birkaç satırından kim hoşlanmayacaktır: "Valence Üniversitesiyle, Grenoble Parlamentosu, Sayıştayı, Krallık Denetçiliği Kurumu (intendance) ve Eyalet Valiliğiyle [Dauphiné], Vienne Başpiskoposluğu ve vergi istinaf mahkemesiyle (*Cour des aides*) çok sayıda davacıyı, lütuf peşinde koşan insanı ve öğrenciyi bünyelerine çekerken Romans [sonuçta karşılaştırmalı olarak nasipsiz] sanayisini ve ticaretini geliştirmeye çabalıyordu. Aslında... yöneticileri II. Humbert tarafından Saint-Marcellin'e bahşedilmiş olan Aşağı-Viennois *bailliage* merkezini birçok kez talep etmeyi düşünmüşler ama bunu asla başaramamışlardı."[15] Bu paylaşımlarda *new deal,* kartların yeniden dağıtılması, istisnai bir durumdu. Romans için yazık! Çünkü adalet ve idare işsizliği hiç tanımayan sanayilerdi. Bir kent için yaşamasına katkıda bulunabilecek bu kurumlardan birini dahi kaybetmek neredeyse bir yıkımdı. Örneğin Fransız işgali sırasında (1670-1697) *bailliage*'ından yoksun bırakılan Nancy gibi. Sakinlerine inanırsak kent o sırada "Aşırı bir sefalet içine düşmüştü... Başına gelen felaketten ve burjuvaların hepsinin kenti bırakıp gitmesinden etkilenmeyen çok az insan vardı."[16]

Kentin en uzağındaki etki çemberlerini belirleyen en önemli etken insan gereksiniminin karşılanmasıydı. Evet, "İnsan cinsi dünyanın en istilacı,"[17] ezelden beri en çok yolculuk yapan, "cinsidir." Ve kent kaçak avcıların geceleri av hayvanlarını çeken siyah feneri gibiydi. Civardaki köylüleri büyülüyordu. Bu konuda hiçbir şey kentlerdeki göçmenlerin menşe yerlerinin işaretlendiği krokiler kadar açıklayıcı olamaz. Kentler,

---

[15] André Lacroix, *Romans et le Bourg de Péage,* 1987, s. 296.
U.A., G[7] 415-416; Nancy, 9 Mayıs 1693.
Jean-Marie Dunoyer, "7 milliards d'hommes pour l'an 2000," *Diagrammes,* sayı 33, Kasım 1959, s. 3.

ŞEKİL 17: XVIII. YÜZYILDA AIX-EN-PROVENCE'A GÖÇ

Kaynak: *Histoire de la France urbaine*, yay. haz. Georges DUBY, III

bu taze kan katkıları olmasaydı, ölümler her zaman yetersiz olan doğumlar tarafından telafi edilmediği için, gerilerdi. Çünkü büyüklü küçüklü bütün kentler XVIII. yüzyılın sonuna kadar yaşlıların ölümü beklediği birer "huzurevi"ydi.

Yeni gelenlerin menşe bölgeleri vardıkları kentin etrafında şaşırtıcı genişlikte bir alan kaplar. XVIII. yüzyılda Aix-en-Provence'a göçü gösteren harita (Aix o sıralar sadece orta büyüklükte bir kentti) Fransa'nın hatırı sayılır bir bölümünü işin içine sokmaktadır. Bazen ilginç bir şekilde geldikleri bölgelere göre uzmanlaşmış olan göçmenlerin çoğu "işgücü pazarında gerçek tekeller" oluşturacak derecede uzman zanaatçılardı: "Toulouse gibi Périgueux'de de toprak taraçalama işçilerinin Bröton olma olasılığı yüksekti. Rhône bölgesi kentlerinin kayıkçılarının

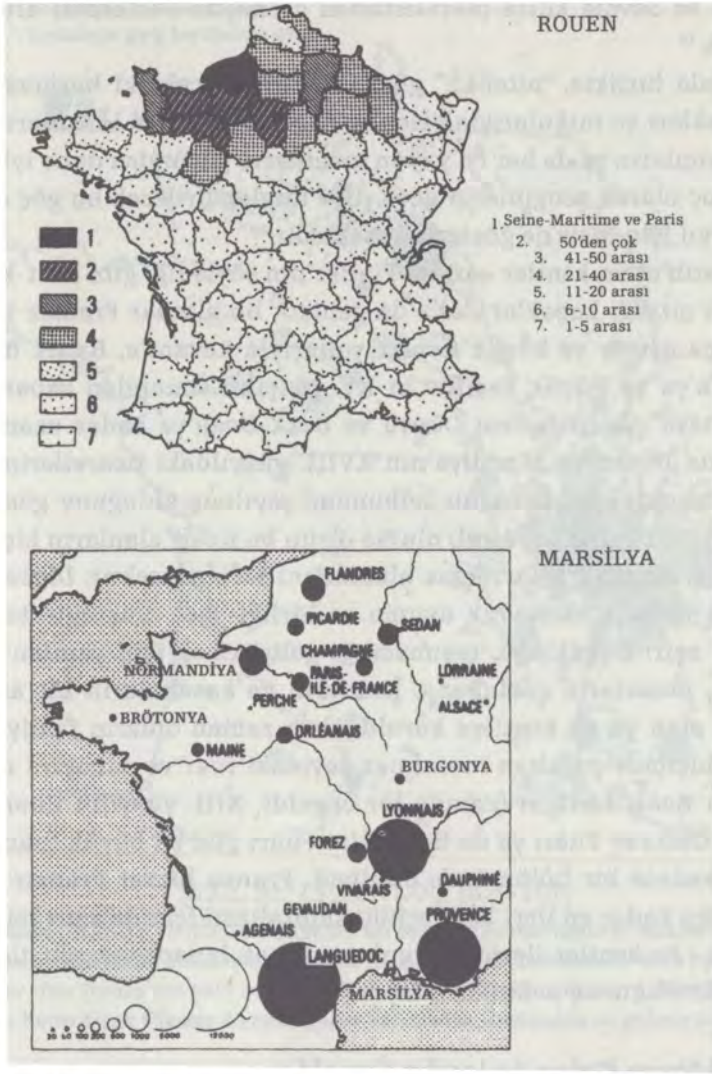

ŞEKİL 18: VERSAILLES'DA YAŞAYAN EVLİ ERKEKLERİN MENŞE BÖLGELERİ, 1682-1689

Kent şantiyeleri iddialı inşaat programının gerektirdiği işçi ihtiyacını en uzak bölgelerden bile sağlıyordu.
Kaynak: *Histoire de la France urbaine*, yay. haz. Georges DUBY, III

yarısından çoğu Rhône'un yukarı çığırından geliyordu. Fırıncıların çoğu Bresse eyaletinden, kasaplar Auvergneliydi."[18] XVIII. yüzyılda Paris'te dülgerler Normandiya'dan, duvar ustaları Limousin'den, süt anneler Burgonya'dan, baca temizleyicileri Savoie'dan, sakalar Auvergne'den vb. geliyordu. Mütevazı büyüklükte de olsa her kent incelendiğinde kendi çapında benzer bir model sunacaktır: Bonneville kasabası ya da kenti (günümüzde Yukarı-Savoie'daki Faucigny bölgesinin en önemli kenti) XVIII. yüzyılda nüfus sayımı yapar; doktorunun Dijonlu, iki polis görevlisinden birinin Bourbonnaisli diğerinin Nivernaisli olduğunu keşfeder; fırıncı Normandiyalı, ayakkabıcı Dauphinélidir; gündelikçi işçiler Carcassonne,

[18] Georges Duby, *Histoire de la France urbaine*, 1980, II, s. 478.

ŞEKİL 19: MARSİLYA VE ROUEN: FRANSIZ PAZARIYLA FARKLI VE YETERSİZ İLİŞKİLER

Rouen ile ilgili harita Pierre DARDEL (*Annales de Normandie*, 1954) tarafından 1740 ile 1790 arasındaki şirket iflas sayılarına göre hazırlanmıştır. Ülkeyi illere bölme anakronik bir uygulama olsa da haritacılık açısından bir kolaylıktır. Marsilya ile ilgili haritada (Charles Carrière, *Les Négociants marseillais*, 1973, II, s. 583) ülke içinden gelen mallar değer olarak tahmin edilmiştir.

Périgord ve Savoie kilise-çevrelerinden gelmiştir. Yüzlercesi arasından bir örnek.[19]

Bununla birlikte, "nitelikli" göçü, kentin gelecekteki burjuvalarının, mal varlıkları ve tutkularıyla gelen ve çoğu tüccar olan insanların göçünü zanaatçıların ya da her işi yapan insanların göçünden daha iyi biliyoruz. Sonuç olarak zenginlerin göçü diye nitelendirilecek bu göç örneğin XIII. yüzyıl için Metz'de gözlemlenmektedir.[20]

Ticaretin etkin kentler –André Piatier'nin söylediği gibi kent-kentler– etrafında çizdiği kuşaklar daha da genişti; bu alanlar Fransız toprağını rahatça aşıyor ve büyük ticaret yollarıyla Levant'a, Baltık ülkelerine, Afrika'ya ve Büyük Keşifler'in XV. yüzyılın sonundan itibaren yollarını ortaya çıkardığı Yeni Dünya ve Uzak Doğu'ya kadar uzanıyordu. Şekil 19'da Rouen ve Marsilya'nın XVIII. yüzyıldaki ticaretlerinin ülke toprağının oldukça büyük bir bölümüne yayılmış olduğunu gösterdim. Okur ne kadar geniş kapsamlı olursa olsun bu ticari alanların hiçbirinin Fransa'nın tümünü ağları içine almadığını fark edecektir. *Ulusal pazarın* –yani ülkenin ekonomik uyumu ve birliği– geç oluştuğu doğrudur. Mekânın aşırı büyüklüğü, taşımacılığı geliştirmek için yapılan kararlı çabalara, pazarların çokluğuna, kentlerin ve kasabaların bir anlamda yerlerini alan ya da kentlere kuruldukları zaman onların faaliyetlerini açık bir biçimde çoğaltan inanılmaz sayıdaki fuar ve panayıra rağmen, her türlü ticari birliğin önünde bir engeldi. XIII. yüzyılın Champagne fuarları, Guibray Fuarı ya da Beaucaire Fuarı gibi en büyük fuarlar bile ülkenin sadece bir bölümünde etkiliydi. Fransa bizzat Fransız devleti için olduğu kadar en ileri kentlerinin kapitalizmi için de aşırı büyük bir lokmaydı – bu kentler, ileride vurgulama fırsatı bulacağım gibi, ilginç bir biçimde krallığın uç noktalarındaydı.

Olabildiğince Kolay Anlaşılır Örnekler

Ama kentlerin ortak ya da farklı özellikleri hakkında gereksiz tartışmalara girmek yerine birkaç örneğe, birkaç deneyime sarılmak daha iyi değil midir? En basit örneklerle, orta büyüklükte ve gözü fazla yukarılarda olmayan kentlerden başlayarak. Ama gerçekten basit, ilk göz atışta anlaşılabilir derecede basit kent örnekleri olduğu konusunda doğrusu

---

[19] Henri Baud, *Dictionnaire des communes savoyardes*, 1981, II, s. 37.

[20] Charles-Edmond Perrin, *Annales de la Société d'histoire et d'archéologie de Lorraine*'de yayınlanmış makale, cilt 33, 1924.

ŞEKİL 20: LYON'A GÖÇ, 1529-1563

Harita Pierre CHAUNU ve Richard GASCON'un *Histoire économique et sociale* (1977, I. cilt. I) adlı kitabından alınmıştır. O sırada Avrupa'nın finans merkezi olan Lyon'daki göçmenler tüm Fransa'nın yanı sıra Napoli'ye kadar İtalya'dan, Cenevre, Bern, Köln, Münih ve hatta Alçak Ülkeler ile birkaç İber Yarımadası kentinden de geliyordu.

şüpheliyim. Her kent zorunlu olarak eline geçenle (ya da aldığıyla) verdiği (ya da geri verdiği) arasında koruması gereken bir dengede yaşar. Terazinin sürekli ayarlanması gerekir, denge noktası asla sabit değildir. Ve bir kentin dışarıya açılma ve çevresiyle bütünleşip ona hükmetmek için içeride değişikliğe uğrama biçimi de asla basit değildir ve çoğu kez gizeminin şifresini çözmek gerekmektedir.

Örneklerin yararı, yalnızca bir ilk açıklama taslağı, bir çeşit *model* olan kuramsal şemamızı doğrulamak ya da çürütmek olacaktır. Ve bir model asla tek başına yeterli değildir. Onu gerçeklikle yüzleştirmek, suya

ŞEKİL 21: BESANÇON'UN YERLEŞİM ALANI
Kaynak: Claude FOHLEN, *Histoire de Besançon.*

atıp test etmek gerekir. Su yüzeyinde kalıyorsa bu önemli bir noktadır; yok eğer suya gömülüyorsa her şeye yeniden başlamak gerekecektir.

Önemli nokta kuşkusuz kenti sadece kasaba ve köylerle –yani kent olmayan yerleşim birimleriyle– ilişkisi içinde değil aynı zamanda da öteki kentlere göre değerlendirmek, onları birbirlerinden ayıran yerel, bölgesel, uluslararası "mantıklar"ı açıklığa kavuşturmaktır. Bazı kentler uluslararası çaptadır: Dünya tarihi onların kapılarını çalmayı, gerektiğinde hiyerarşideki yerlerini değiştirmeyi sürdürmektedir; falan kent filan kenti geride bırakacaktır ama bireysel yazgısında hiçbir şey bu olgunun habercisi değildir.

Bu nedenle yukarıda ana çizgileriyle belirtilen şemayı doğrulamaya (ve karmaşıklaştırmaya) çalışırken kentlere içeriden, *intra muros*, bakmaktan çok tanımlanması ve özellikle de değerlendirilmesi her zaman kolay olmayan iki kitlenin oranına göre aynı anda hem iç hem de dış etkenleri işin içine katan kentsel egemenlik açısından bakacağız.

Besançon ve Bölgesel Üstünlük Sorunu

İlk bakışta Besançon'unkinden daha belirgin, daha elverişli bir doğal çevresi olan kent sayısı azdır. En iyisi ve en kötüsüyle her şey bu doğal sitten doğmuştur. Burada hiç kuşkusuz coğrafi determinizm boş bir laf değildir.

Bir akarsu kıvrımı, Doubs'un olağanüstü menderesi, kenti çepeçevre sarar ve korur. Bu mükemmel bir koruma değildir çünkü menderesin kıvrımı, "pedonkülü," her yanından sularla savunulan bir ada yaratmaya olanak vermez. Burada bir fay, bir açıklık vardır. Ama (bkz. şekil 21) bu açıklık ırmağın kıvrımına yüz metre yukarıdan bakan dar bir dağ şeridi (yaklaşık 360 metre yükseltide) tarafından kapatılmıştır. Bu tepede Galya zamanında muhtemelen bir sur, daha sonra da (çok sonraları Vauban'ın baştan aşağı yeniden inşa edeceği) doğal engeli pekiştiren bir hisar bulunuyordu. Bu doğal engel çok eski jeolojik süreçlerin ürünüydü. Pliyosen dönemde Vosges-Forêt Noire masifinin ortasından çökmesinin onu Jura güzergâhından ayırıp başka bir yol izlemesine yol açmasına kadar Ren Irmağı günümüz Doubs Vadisinde akıyordu. Böylece Besançon bölgesinin rölyefini biçimlendiren, Jura Dağlarının kenarını testereyle kesermiş gibi parçalamış güçlü bir ırmak, Doubs'tan çok daha güçlü bir ırmak olmuştur. Besançon hisarı bu parçalardan birinin tepesinde, kuzeydeki Rivotte ile güneydeki Tarragnoz kanyonları arasında yer alır.

Doğa tarafından bu kadar iyi korunan bu mevkide çok erken bir tarihte bir kentin kurulmuş olması şaşırtıcı değildir. Besançon bağımsız Galya'nın en büyük halklarından Sequanilerin başkentiydi. Jura Dağları ötesinde yaşayan Helvetler ve Doubs ile Saône ırmaklarının öteki yanında yerleşik düşmanları Aedular Sequanilerin komşularıydı. Caesar *Commentarii de Bello Gallico*'da (Galya Savaşı Üzerine Notlar) kentin mevkiinin "sağlamlığına" ve önemine işaret etmiştir.

İki yolun kesişme noktasında bulunan *Vesontio* Roma döneminde önemli bir eyalet merkezi olur. Yollardan Lausanne ve Leman Gölüne ulaşan ilki Jura Dağlarını Loue Vadisi ve uzun Pontarlier kanyonunu geçerek aşar; Saône Irmağından Chalon'da ayrılan ikincisi Jura'nın kenarından Besançon'a ulaşır ve Montbéliard, Belfort, Ren Vadisi ve *limes*'inden geçip Mainz'e kadar uzanır. Roma lejyonları tarafından kullanılmış olan bu ikinci yol[21] Ren yönünde büyük Lyon-Chalon-Langres-Trêves ekseninden sonra en önemli yoldu. Şaraplarını bile Campania ve Latium'dan getirten

[21] *Histoire de Besançon*, yay. haz. Claude Fohlen, 1964, I, s. 145.

Vesontio kuşkusuz önemli bir ticaret kentiydi:[22] Doubs menderesinde yapılan kazılarda çok sayıda amfora kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Bununla birlikte, arenaların, forumun, Siyah Kapı'nın (*Porte Noire*), kentin en işlek dükkânlarının yan yana dizildiği ve az çok günümüzdeki Ana Cadde'sine (Grande Rue) denk düşen *cardo*sunun varlığı dışında Roma *Vesontio*'su hakkında fazla şey bilmiyoruz. Hatta, Galya'nın geri kalan bölümünde de olduğu gibi, II. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın buraya "köle, lejyoner ve tüccar göçebe topluluklar" tarafından nasıl sokulduğunu da bilmiyoruz.[23]

Kentin barbar istilalarının karanlık yüzyıllarını, daha sonra da Merovenj ve Karolenj dönemlerini nasıl geçirmiş olduğunu da daha çok bilmiyoruz. Kent çok erken tarihte pazarlara sahip olacak, bir kısmı VII. yüzyılda (Saint-Etienne, Saint-Maurice, Saint-Paul, Saint-Pierre) diğerleri XI. yüzyılda (Saint-André, Notre-Dame-de-Jussa-Moutier, Saint-Vincent) olmak üzere kiliselerle donanacak kadar zengindi. Bu mimari eser bolluğuna Besançon'un bir başpiskoposluk merkezi saygınlığına yükseltilmesi eklenmiştir. Tarihini saptamak güç de olsa bu önemli bir olaydı çünkü eyaletin dini yöneticisi Besançon Başpiskoposu 1041'de imparatorluk ihsanıyla kent içinde "laikleri" yargılama hakkını elde ediyordu.

Besançon bu yüzden Batı Avrupa'nın XI. ile XIII. yüzyıllar arasındaki ilk modernleşmesinin kökenindeki genel harekete imparatorun uzak otoritesi altındaki bir piskoposluk kenti olarak katılır. Bu dönemde binlerce yeni kent ortaya çıkar, çok sayıda eski kent de yeniden gelişip serpilir. Besançon, kuşkusuz bu genel ekonomik gelişme ortamının etkisiyle, 1290'da ayaklanarak başpiskoposun yetkilerinin yarısından çoğunu elinden alır ve bir *komün* oluşturmayı başarır. I. Rudolf'un aynı yıl bahşettiği ayrıcalık belgesi onu başpiskoposun giderek daha az rahatsız edeceği özgür bir imparatorluk kenti, vergi toplamaya, adaleti yerine getirmeye, kendi güvenliğini sağlamaya ve hatta ittifak antlaşmaları yapmaya (gerçi kendi armasını taşıyan sikke basmaya ancak 1524'ten sonra başlamıştır) hakkı olan bir çeşit kent cumhuriyeti yapacaktır.

Bununla birlikte, bu başarıların ardından aksilikler gelmiştir: Besançon, Comté'nin dini merkezi olarak kalmış olsa da başkan Froissart de Broissia'nın 1574'te söylediğine göre "göze batan bir çöp" gibi rahatsız edici olduğu için siyasi ve idari bakımdan eyaletten ona yabancı kalacak derecede koparılacak,[24] Franche-Comté'nin merkezi olmanın getirdiği iş-

[22] *A.g.e.*, s. 39.
P.-M. Duval, a.g.m., s. 453.
Histoire de Besançon, a.g.e., II, s. 10.

levleri ve üstünlükleri Dole'a bırakacaktır: Besançon'dan daha az nüfuslu, yolları açısından avantajlı ama merkezi olmayan bir coğrafi konuma sahip olan Dole, eyalet parlamentosuna (1422) ve bir üniversiteye ev sahipliği yaparak gelişir. Kent, bir XVI. yüzyıl tarihçisinin, Loys Gollut'un söyleyeceği gibi "En güzel köprüye, en güzel kuleye, en güzel hallere, en güzel okumuş gençliğe, ülkedeki en önemli ve en çok sayıda bilgin insana sahiptir."[25] Ve Comtéliler kuşkusuz başka yerlerde olduğundan daha çok Dole'da bir Burgonya yurduna ait olduklarının bilincindeydiler.[26] Tüm bu avantajlar giderek ayrıcalıkları içine hapsolan imparatorluk kenti Besançon'un uzağında kalmıştır.

Böyle olmakla birlikte Comté'nin en kalabalık kentiydi. 1300-1350'de nüfusu "banliyö"sü ile birlikte 8-9 bin kişiydi. Bu o dönemde oldukça büyük bir kentin nüfusuydu. Ama bu topluluk geçimini nereden sağlıyordu? Dini kurumlar, başpiskoposluğa bağlı yargı organları, kilisenin mülkleri kuşkusuz düzenli gelir kaynaklarını oluşturuyordu. Ve burjuvaları kentin civarında topraklara sahipti. Tüm bu gelir kaynakları kenti erken gelişen ve sürüp giden bir çeşit "asalak rantçılığa" mahkûm etmiştir.

Çok sayıda zanaatçı vardı: İplik eğiricileri, dokumacılar, dülgerler, ayakkabıcılar, saraçlar, kiremitçiler, bıçakçılar, kilit ustaları... Ama XVI. yüzyılda Avignon ve Marsilya'ya kadar ihraç edilen beyaz bez üretimi dışında bütün zanaatçılar yerel müşteriler için çalışıyordu. Fırıncılar, kasaplar, meyhaneciler kentin pazarına katılıyordu; perakendecilerin işlek dükkânları Besançon'un Doubs'un sağ yakasına diktiği mahallesi Battant'a götüren köprünün iki yanında sıralanmıştı. Kent ayrıca XIII. yüzyılda göreceli olarak yakın Champagne fuarlarının uluslararası etkinliğinden yararlanmış ve Champagne ile İtalya arasında Loue Vadisi ve Jougne gümrüğü üzerinden ara istasyon görevi üstlenmişti. O dönemde kentte toptancı tüccarlar, sarraflar ve hatta birkaç yerleşik yabancı tüccar bulunuyordu. Ama bu parlak dönem XIV. yüzyılın ilk on yıllarından itibaren gerilemeye başlayan Champagne fuarlarından sonra uzun sürmeyecektir.

Bu dış teşvikten yoksun kalan ve Ağustos-Eylül 1349'da Kara Veba'nın üstüne çöktüğü Besançon kendi içine kapanır. O dönemde kurtuluşunu bizzat kendi kapılarında, çevresindeki bölgede bulacaktır: Kente, senyörünün sultası altındaki bir köy gibi tamamen bağımlı olan geniş bir

[25] Loys Gollut, *Les Mémoires historiques de la république séquanoise et des princes de la Franche-Comté de Bourgogne*, 1592, Duvernoy yayınları, 1846, s. 272. Jean Brelot, *Histoire de Besançon* içinde, *a.g.e.*, II, s. 10.

besleyici alan. Bu bölge, bir XVI. yüzyıl tarihçisinin betimlediği gibi "altında uzayıp giden kayalara dayanan ve üstü sadece bir parça toprakla kaplı tamamen taşlık bir arazi"[27] oluşturan kalkerli tepelerdi. Bu çorak toprakta sadece üzüm yetiştirilebiliyordu. Bağlar tatları "yukarı, orta ve aşağı yamaçlar" a göre değişen kaliteli şaraplar üretiyordu. Bağların ötesinde, kuzey yönünde Saint-Ferjeux ve Tilleroyes'da birkaç tahıl tarlası vardı, daha ilerde de önemsiz bir hayvan yetiştiriciliğiyle kent yetkililerinin sıkı gözetim altında tuttuğu, ağaç gövdelerinin Doubs'un sularında yüzdürülerek getirildiği, kocaman Chailluz Ormanı.

Sonuç olarak, "kentin gerçek tözü,"[28] tek zenginliği, şaraptı. Her yıl kent yetkilileri tarafından saptanan bağ bozumu başlangıç tarihinden sonraki büyük olay yeni şarap fıçılarının kente gürültülü bir şekilde gelişiydi. Kentin içinde bile Doubs menderesi kıyılarındaki hâlâ bostanlar, meyvelikler ve bağlarla kaplı geniş alanlarda bu sonuncular aslan payına sahipti. Özellikle de buradaki toprakların en az üçte birine ve biri dışında Doubs'un suyuyla çalışan değirmenlerin tümüne sahip olan ruhban sınıfının "çitle çevrili araziler"inde.[29]

Bütün ortaçağ kentleri gibi Besançon da kırsal yaşamla iç içeydi; hayvanlar her yerdeydi, hayvan panayırları sırasında sürüler yolları tıkıyordu; kümes hayvanlarının, koyunların ve domuzların bulunmadığı ev yoktu (bununla birlikte bu sonuncuları yazın sıcak aylarında, hazirandan eylüle kadar *intra muros* tutmak yasaktı: Bu dönemde acaba Chailluz Ormanına mı götürülüyorlardı?). Kentin aynı derecede belirgin bir başka özelliği de aşırı hareketli ve açık sözlü insanlar olan bağcıların nüfusunun dörtte üçünü değilse de yarısından fazlasını oluşturmasıydı.

Sonuç olarak kent yakın çevresinde ne yeterince tahıl ne de yeterince et buluyordu. Et için Yukarı-Jura'nın bitmez tükenmez otlaklarına başvuruluyordu. Tahıl için durum daha karışık, hatta bazen ciddi boyuttaydı. Geleneksel tedarikçi Gray bölgesinde yeterli tahıl bulunmadığı zaman –Saône üzerinden Lyon'a çok fazla tahıl indiği ya da İsviçre kantonları yeni hasattan önce çok miktarda satın aldığı için– onu uzaklarda, en azından Alsace'a kadar arayıp bulmak gerekiyordu. 1513'te inşa edilen

---

[27] L. Gollut, *a.g.e.*, 1592, aktaran Roland Fietier, *Recherches sur la banlieue de Besançon*, 1973, s. 39.
Histoire de Besançon, a.g.e., 1964, I, s. 468; alıntı XVI. yüzyıl belediye fermanları kaynaklıdır.
Kilise ya da laiklere ait çitle çevrilmiş arazi ya da bahçe sayısı toplamda üç yüzdü. J. Brelot, *Histoire de Besançon* içinde, *a.g.e.*, I, s. 585.

bir tahıl ambarı kıtlık tehlikesine karşı genel olarak etkili bir güvence sağlayacaktır.[30]

Besançon'un 1300'ler civarında her durumda sadece yakın çevresini denetimi altında tutabildiği açıktır. Bu bölgede sadece köyler ve mezralar bulunmasına da fazla şaşırmayacağız. Bu durum bağları surları etrafında nöbet tutan Toulouse'dan bizzat Paris'e kadar bütün kentler için geçerliydi. Kent banliyöleri, *mutatis mutandis, (başka bir ölçekte de olsa)* köyleri çevreleyen sebze ve meyve bahçelerinden oluşan şeridi andırmaktaydı. Çoğu zaman burjuva toprak sahipleri tarafından doğrudan denetim altında tutulan bu el altındaki alanları ele geçirmek için aracılara, araya giren kasabalara hiç gerek yoktu.

Öte yandan, Besançon'un etrafında, daha uzakta, sadece aracı konumlarının kentsel bir merkezin etkisini uzaklara taşıyabileceği şu kasaba ve küçük kent halkalarının olmayışı şaşırtıcıdır. Gerçekte Besançon'un Dole, Gray, Vesoul, Pontarlier ve Lons-en-Saunier ile yol bağlantıları yetersizdi. Etrafındaki yollar Juranın dağ sıklığı arasında berbat ve başka her yerde de su birikintileri, çamur ve bakım eksikliği nedeniyle kötüydü. Gidiş gelişler güneye doğru devasa Chaux Ormanının "yolu tıkaması" tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Sonu gelmez meşe ve gürgen ağaçlarıyla kaplı Doğu Fransa'nın bu en büyük ormanlık alanına –Ren Irmağının (yine o) bir zamanlar Bresse'in alçak toprakları arasından sürükleyip getirdiği çakıl yığınları üzerine yerleşmiş bir orman– XIX. yüzyıla kadar her yıl 50-60 bin sürü hayvanı giriyordu. Son olarak, küçük bir akarsu olan Doubs gemilerin işlemesine elverişli değildi. Ondan sadece kayıklar ("navois") ve akıntıyla taşınan ağaç kütükleri yararlanabiliyordu.

Demek ki su yolları ve hemen hiç iyi karayolu yoktu: Besançon yüzünü dış dünyaya dönmek için pek kışkırtılmamıştır. Üstelik kendi evinde göreceli bir refah düzeyine erişmişti – ve bu ona yetiyordu.

Daha sonraları, olumlu ya da olumsuz, epey şey değişecektir ama kent bağımlı olduğu pek elverişli olmayan yapıları içinde kapalı kalacaktır. XV. yüzyılı tamamen kendi içine kapanmış olarak güçlükle geçirecektir. Buna karşılık XVI. yüzyıl bir kurtuluş, beklenmedik bir atılım yüzyılı olacaktır. Kent yenilikçi yüzyılı kolları açık ağırlamıştır. 1477'de Burgonya mirası ikiye –dukalık ve kontluk– bölünmüş, dukalık Fransa Kralı'nın payına düşerken Comté sonunda (1506) Habsburgların mirası içinde yer almıştır. Comtéliler onur ve çıkar ile yeni efendilerine (1519'da imparator

[30] *Histoire de Besançon*, I, s. 587.

olan V. Carlos ve 1555'ten itibaren oğlu II. Felipe) hizmet etmiştir –o derece ki Comté'nin abartılı bir şekilde "İspanyol" olduğu söylenecektir. İki Comtéli, Perrenot de Granvelle, ardından da oğlu Kardinal Granvelle bu saygın efendilerinin adına Comté'nin yanı sıra üzerinde "güneşin hiç batmadığı" İmparatorluğu da yönetmemişler miydi?

Ama Besançon'un XVI. yüzyıldaki atılımı her şeyden önce beklenmedik bir gelişmeden kaynaklanmıştır: Cenovalı tüccar-bankerlerin 1535'te kente yerleşmesi.[31] Bu bankerlerin başlarından bir dizi talihsiz olay geçmişti: 1528'de Fransa Kralı tarafından Lyon'dan kovulmuş, sığındıkları Savoie kenti Chambéry'den Savoie Dükü tarafından bir kez daha kovulmuş ve Krallar fuarını Lons-en-Saunier'de düzenlemek zorunda bırakılmış olan bu bankerler sonunda imparator ve kentten Besançon'a yerleşme izni koparmıştı. Burada 1535 yılı Paskalya'sından başlayarak otuz yıl boyunca kendi fuarlarını düzenlemişlerdir. Besançon'a yerleşmenin ne gibi bir yararı vardı? O dönemde Avrupa ekonomisinin en üst düzey merkezi olan Lyon'un yakınlarında kalmak. Cenevizliler Lyon'daki işlerini üçüncü kişiler aracılığıyla el altından Besançon'dan yürütebiliyordu. 1560-1570 yıllarıyla birlikte Lyon'un giderek gerilemesinin onlara daha büyük bir hareket özgürlüğü sağlamış olduğuna da inanma eğilimindeyim. Her ne olursa olsun, 1568'de kent yetkilileriyle anlaşılması güç çekişmelerin ardından Besançon'dan ayrıldıklarında kısa bir süre önce Poligny ardından Chambéry'ye yerleştikten sonra Avrupa finans ve kredi merkezine dönüşmüş ve *ferie di Bisenzone* diye adlandırılmaya devam edecek olan fuarlarını 1579'dan itibaren İtalya'da Piacenza'da düzenleyeceklerdir.

Demek ki Besançon beklenmedik koşulların yardımıyla bir süre yüzyılın en büyük para güçlerini barındırmıştır. Armağan işe yaramış, kente sanki sihirli bir değnek değmiştir. Kent o dönemde Granvelle Sarayı, Hükümet konağı, Montmarin ve Bonvalot konaklarıyla donanır; Montpellier, Fontenay-en-Vôge, Luxueil, Lons-en-Saunier'den... gelen zengin göçmenler kente yerleşir.[32]

Bununla birlikte, ertesi yüzyılda, "çileli" XVII. yüzyılda, talihsizlikler peş peşe gelecektir. Savaş, veba, kıtlık Besançon etrafında sinsice kol gezer. Soluğu tükenen ve parasız kalan İspanya eyaleti ve kenti kendi güçleri ve zayıflıklarıyla baş başa bırakır. Böylece Fransız fethi kolayla-

---

[31] Fernand Braudel, *La Méditerranée... a.g.e.*, I, s. 458.

[32] *Histoire de Besançon, I*, s. 494-495.

şır: 1668'de başlatılan fetih harekâtı aynı yıl Aachen Barış Antlaşması ile yarıda kesilir ve Fransızlar arkalarında bir kin ve hınç seli bırakarak yandaşlarını yüz üstü bırakır ve geri çekilirler. Ama altı yıl sonra yeniden başlayan fetih bu kez, güçlükle de olsa, amacına ulaşır. Mayıs 1674'te bizzat XIV. Louis'nin eşlik ettiği Enghien Dükü'nün ordusu Besançon önünde toplanır ve krallık topçu birliğinin fırlattığı 20.000 top güllesi kentin direnişinin üstesinden gelir. Kent talanı önlemek için 15 Mayısta teslim olur.[33]

Özgür ya da az çok özgür bir kentin modern bir devlet önünde diz çökmesi yürek sızlatıcı ama sıradan bir olaydı. Avrupa'nın dört bir yanında ne kadar da çok kent bu şekilde yutulmuştur! Birkaç yıl sonra Strasbourg'un aynı XIV. Louis tarafından ele geçirilmesi (29 Eylül 1681) başka bir örnektir. Besançon'da gerçek dram işgalin ardından Comté'de Fransız düzeninin kurulması olmuştur. Başlangıçtaki ölçülü davranışların, verilen ödünlerin pek etkisi olmamıştır: Köylü çete savaşları patlak vermiş, kent sakinleri bir süre, özellikle de imparatorluk orduları 1675'te Alsace'ı geçici olarak işgal ettikten sonra bağnazlıkların şiddetlendiği sırada, umutla ya da kaygıyla, İspanyolların geri dönüşünü beklemiştir. Tehlike geçtikten sonra Fransız düzeni yol yordamla, hatta sertlikle yerleşir. XIV. Louis'nin monarşisi o sırada tam kıvamına gelmiş bir makineydi.[34]

Burada bizi ilgilendiren elbette kente dayatılan yeni dengedir. Kent aslında iki yönden ilhak edilmişti: Kuşkusuz Fransa'ya ama aynı zamanda da hiçbir zaman gerçekten bütünleşmediği Franche-Comté'ye. İspanya'nın 1644'te İmparatorluk hükümetiyle anlaşarak Besançon'u eyaletle birleştirmiş ve etrafındaki "yüz köy" denilen araziyi ona bahşetmiş olduğu doğrudur ama bu önlem, toprak genişlemesi dışında, kâğıt üzerinde kalmıştı. Ama 1678 Nijmegen Barışının resmi olarak tanıyacağı Fransa'ya ilhaktan sonra her şey tamamen farklı olacaktır.

Monarşik hükümet vakit geçirmeden Besançon'u eyalet başkenti yapmış, o zamana kadar Dole'da yerleşik olan parlamentoyu kente aktarmış ve bir dizi kurum yaratmıştır: Bir *présidial*, bir *bailliage* ve bir dizi özel yargı organı (para, sular ve ormanlar ve ticaret mahkemeleri). Kent ayrıca bir üniversite, bir krallık denetçiliği, bir eyalet valiliği ve nihayet

---

[33] *A.g.e.*, II, s. 41-43.
Maurice Gresset, "Les débuts du régime français en Franche-Comté (1674-1675)," *Provinces et états dans la France de l'Est*, Besançon kolokyumu, 3-4 Ekim 1977, yayınlanma tarihi 1979, s. 19-37.

kalabalık bir askeri garnizon ile donatılır. Eyaletin düzene sokulması sürecinde monarşik yetkililerin Besançon'u yeğlemesinin nedeni eyaletin en kalabalık, en zengin ve özellikle de en güçlü, en iyi korunan kenti olmasıydı. Kentin doğal konumunun önemini bir kez daha kabul edelim.

Kent yeni statüsünden sonunda belirli yararlar sağlamış olsa da bunu fetih tamamlandıktan sonra artık sadece itaat ve hazineye gelir sağlama peşindeki bir hükümetin iyi niyetli politikasının sonucu olarak görmeyelim. Parlamento Besançon'a ancak 300.000 *livre*'lik, önerildiği kadar da dayatılmış, bir katkı karşılığında taşınmıştı. 1692'de XIV. Louis'nin hükümeti eyalete, yoğun itirazlara rağmen, resmi görevleri parayla satma uygulamasını getirmiştir.

Fransız işgalinin getirdiği gerçek yenilik eski kentin yüksek görevliler ve bakanlık memurları –toplamda 500'e yakın, aileleriyle birlikte belki de 2000 kişi– tarafından istila edilmesiydi: "Kentte yalnızca bağcılar daha kalabalık olmakla övünebilir."[35] Aklı fikri ayrıcalıklarında olan ve onları kolayca eyaletin ayrıcalıkları ve çıkarlarıyla bir tutan bir rantiye sınıfının parçası olmaya can attığı ve Comté'nin sınıflı meclisi (*états*) artık toplanmadığı için eyaleti temsil ettiği kabul edilen parlamento en üst karar mercii olur. Bu gelişme kentin tasasız ve biraz geri planda kalmış asalaklık geleneğini açık bir biçimde pekiştirecektir.

Bununla birlikte, Besançon tarihinde ilk kez gerçek bir bölgesel merkez saygınlığına kavuşmuştu. Bu da yaşantısıyla yakın ilişkiler içindeki bir dizi kasaba ve küçük kentten aynı anda hem yararlanmak hem de onlara hizmet götürmek demekti. Bu gelişim aslında yavaş olmuştur. Birkaç tanıklık bu süreci aydınlatmaya yardımcı olabilir. Denildiğine göre 1735'te "Besançon ne ticari ne de zengin bir kenttir... Ticaret son derece düşük düzeydedir... sakinlerinin giyim kuşamları ve kendi kullanımlarıyla ailelerinin tüketimi için zorunlu gıda maddeleri ve mallarla sınırlıdır. Bunları eyalette yerleşik tüccarlardan [ya da seyyar satıcılardan] satın alırlar." 1747'de aynı şey geçerliydi. 1765'de Savory'nin *Ticaret Sözlüğü* Saône gemiciliğinin başladığı noktadaki Gray'den Comté'nin en etkin ticaret merkezi olarak söz eder. Ama 1785'te her şey değişmişe benzemektedir. Bir inceleme yazısında işaret edildiğine göre o sırada "Besançon'da oldukça çok sayıda kişi" ticaretle uğraşmaktadır: "Yirmi beş şirket sayabiliriz;" bunların dışında "Krallıktan büyük miktarlarda sağlanan malları daha küçük kentlerin perakendecilerine satmaktan

[35] Maurice Gresset, *Le monde judiciaire à Besançon de la conquête par Louis XIV à la Révolution française (1674-1789)*, 1975, s. 1235.

ibaret olan bir toptan ticarette uzmanlaşmış" iki üç şirket daha sayılabilir. İşte Besançon en sonunda civarındaki kasabalar ve küçük kentler için bir yeniden dağıtım merkezi olmuştur. Ek kanıt kentin aynı zamanda "Neredeyse eyaletin tamamının tüm ihtiyaçları için doğrudan ya da dolaylı olarak başvurduğu"[36] ve Avrupa ölçeğinde mütevazı ölçekte de olsa Strasbourg, Basel, Frankfurt, Hollanda ve hatta İngiltere ile finans ilişkileri içinde olan etkin bir kambiyo senetleri merkezine dönüşmüş olmasıdır. Besançon, son olarak başta başarılı olacağı tuhafiyecilik sektörü olmak üzere sanayide de şansını deneyecektir.

Bu gelişmenin açıklaması XVIII. yüzyıldaki ekonomik yükseliş ve genel zenginleşmede olduğu kadar monarşinin Comté'ye hiç kuşkusuz en büyük armağanı olan eyalet yollarının iyileştirilmesinde de yatmaktadır. 8 Ağustos 1740 tarihli resmi bir mektup eyalette "75.000 *toise* kusursuz yol" olduğu konusunda bizi bilgilendirmektedir: "Böylece bu çalışmalardan önce korkudan ürpererek ve sadece yılın birkaç ayında geçilen dağlar ve bataklıklar *şimdi* [italikler benimdir] her yönde hızlı bir biçimde katedilebilecektir."[37] Yüzyıl ortasına doğru düzenli bir posta-kargo servisi Besançon'u her gün Paris aktarmalı olarak Dijon'a, haftada bir de Nancy, Belfort, Strasbourg ve Basel'e bağlayacaktır.

Çok özel bir durumu da göz önünde bulundurmak gerekir: "Yabancı bir bölge olarak kabul edilen" Franche-Comté krallığın geri kalan kısmına olduğu kadar İsviçre kantonlarına karşı da boydan boya bir gümrük hattıyla çevriliydi. Kısacası tam bir ademi merkeziyetçilik. Bu durum eyaletin bütünü için bir sıkıntı hatta bir ticari atalet, "ama buna karşılık" bir çeşit minyatür ulusal pazar merkezi olan "Besançon etrafında bir kutuplaşma" yaratmıştır.[38]

Öyle olsa da bu pazar oldukça vasat büyüklükteydi: 1710'a doğru 15.000 km²'lik bir yüzölçümü için nüfus sadece 340.720 kişiydi. Bu nüfusun bazı yerleşim birimlerine göre dağılımına gelince: Besançon'da 11.520, Salins'de 5663, Dole'da 4115, Gray'de 3982, Arbois'da 3340, Poligny'de 3320, Montbéliard'da 2540, Pontarlier'de 2664, Vesoul'da 2225, Lons-le Saunier'de 1922, Saint-Claude'da 1745, Ornans'da 1632, Baumes-les-Dames'da 990, Orgelet'de 532, Quingey'de 470 kişi yaşıyordu.[39] Kentsel

---

[36] *Histoire de Besançon, a.g.e.*, II, s. 147-149.
U.A., KK 944.
Histoire de Besançon, *a.g.e.*, II, s. 147.
Marius Pouchenot, *Le budget communal de Besançon au début du XVIIIe siècle*, 1910, s. 3.

nüfusu 2000 kişi eşiğinin üstü olarak kabul edersek Franche-Comté özellikle düşük bir kentleşme oranına sahipti – sadece %11,5. Kısacası eyalet kanlı canlı bir ekonomik mekân değildi. Bununla birlikte, nüfusu yüzyıl sonunda %32'lik bir artışla 450 bin kişiye çıkacaktır; Besançon'un nüfusu da %75,6 oranında artacaktır (1788'de 20.228 kişi). Aynı tarihte Comté kentlerinin nüfusları aşağıdaki gibiydi: Salins, 6630 kişi; Dole, 7774 kişi; Gray, 4784; Arbois, 5902; Pontarlier, 3042; Lons-le-Saunier, 6500; Saint-Claude, 3640; Vesoul, 5200; Baume-les-Dames, 2080; Orgelet, 1274; Quingey, 1846 kişi.[40] Belgede Montbéliard, Poligny ve Ornans'ın nüfusları eksiktir. Onların da nüfusları artmıştır. Besançon bu kentler üzerinde aynı ağırlığa sahip değildi. Orta Jura bölgesinde her zaman Kuzey Jura'dan daha etkindi; parlamentosunun üyeleri ve tüccarları burada topraklara, dökümhanelere, yüksek fırınlara, kâğıt fabrikalarına sahipti. Salins-Pontarlier hattının güneyindeki Güney Jura ise tamamen kontrolü dışındaydı.

Bununla birlikte Besançon'un XVIII. yüzyıl sonundaki gecikmiş bölgesel gelişmesinin yapay olmasa da en azından kendisinden pek kaynaklanmadığını, dışarıdan tetiklenmiş olduğunu bu üstünlüğün ne kadar kısa sürmüş olduğunu görerek düşünebiliriz: Devrim, parlamento üyelerini, krallık denetçisini ve dini cemaatlerini birdenbire kaybedecek olan Besançon'a öldürücü bir darbe vuracaktır.

1793'te İsviçreli işçilerin kente getirdiği saatçiliğe (sıkıntılı bir başlangıçtan epey zaman sonra gelişecektir) rağmen, 1810'dan sonra, ardından da Temmuz Monarşisi döneminde yeniden başlatılan bazı ekonomik faaliyetlere rağmen, ticareti yeniden canlandıran (ama güneyin şaraplarını bölgeye sokarak giderek bağları öldüren) yeni yolların ve Rhône-Ren kanalının açılmasına rağmen, önemli bir askeri garnizonun yol açtığı – aslında oldukça yapay– hareketliliğe rağmen uyuklamasını sürdüren Besançon, Fransa'nın diğer kentlerine göre geriler. 1801'de Fransız kentleri arasında on sekizinci sıradayken 1851'de yirmi beşinci sıraya düşer. Sainte-Beuve'e göre "Berbat, ağzına kadar memur dolu"[41] olan kenti Balzac "birkaç sözcükle açıklamak" savındaydı: "Hiçbir kent gelişmeye karşı böylesine sağır ve dilsiz bir direniş göstermiyor."[42]

Gerçekte talihsizlik yakasını hiç bırakmamıştır. Karşısındaki en büyük engel –aşılması hâlâ zor olan yolları– demiryoluyla ortadan kalkabi-

[40] U.A., D IV bis 47.
Histoire de Besançon, a.g.e., II, s. 337.
A.g.e., s. 299.

ŞEKİL 22: BESANÇON'UN ETRAFINDAKİ TELEFON BAĞLANTILARI, 1956-1958

Kaynak: *Histoire de Besançon, a.g.e.*

lirdi. Besançon'un 1840'tan itibaren bu çok önemli kozu eline geçirmek için sarf ettiği aralıksız çabalar başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Dijon ve Dole tarafından devre dışı bırakılacak ve Paris'i İsviçre'ye, İtalya'ya, Balkanlara bağlayan büyük Vallorbe-Simplon hattına eksenli ağ onu dışarıya yönelik her türlü hızlı demiryolu ulaşımından dışlayacaktır. 1960'ta bile Besançon ile Paris arasında günde sadece tek bir aktarmasız tren vardı.

Acı bir şekilde hissedilmiş olan bu başarısızlık kentin durgunluğunda çok önemli bir rol oynamıştır. Besançon İkinci Dünya Savaşından sonra ani ve eşi benzeri görülmemiş bir atılıma sahne olmuşsa da (can alıcı 100.000 kişilik nüfusa 1960'ta ulaşmıştır) güçlü bir ticaret merkezi olamamıştır. Yetersiz demiryolu hatları ve trafiğin hızlı akamayacağı kavisli yollar –bugün bile otoyol yoktur– ve onlardan da çok yakındaki büyük kentlerin –Nancy, Mulhouse, Dijon, Lyon– uzun zaman önce "oturmuş" çekim alanları tarafından olumsuz etkilenmiştir. İdari olarak sözünün

geçtiği bölgeye bile 1956-1958 yılları için düzenlenmiş ilginç bir telefon bağlantıları haritasının (bkz. şekil 21) yeterince gösterdiği gibi, rakipleri göz dikmişti.[43] Mesafeler ve idari bağlara rağmen "Besançon Dole ya da Gray'e Dijon'dan, Saint-Claude'a Lyon'dan, Luxueil'e Nancy'den... hiç de daha yakın görünmez." Hayranlık verici bir korunaklı doğal sitten doğmuş, bir dizi rastlantı sonucu tatminkâr rantlarla gelirlere sahip olmuş, uzun süre üzüm bağları sayesinde ayakta kalmış olan kentin neredeyse hep vasat bir refah ile yetinmesi ve boyunu aşan tutkulardan vazgeçmesi gerekmiştir.

Sonuç olarak, Besançon'un tarihi ne derece anlamlıdır? "Gösterge" değeri var mıdır? Bizlere temel ve sıradan bir hakikati yani bir kentin kendi içinde ve kendi idari bölgesinde çok büyük bir kasaba olarak yaşayabileceğini ya da yaşamaya mahkûm olabileceğini öğretmektedir. Özellikle de Besançon'un içine kapanıp kaldığı yaşamdan, biraz yapay ve de asla kalıcı olmayan biçimde, sadece dış koşulların suç ortaklığıyla çıkmış olduğunu düşünürsek.

Roanne ve Bölgesi: Bir Yol Kavşağı

Besançon'dan yola çıkıp Saône'u aştıktan ve Lyon'dan geçtikten sonra Massif Central'daki her bakımdan Doubs ve Jura'dan farklı bir dekor içindeki Roanne'a varmak için Tarare üzerinden sadece 86 kilometre yol yapmak yeterlidir. Küçük kent ikinci örneğimiz olacak. Pitoresk, hareketli ve bize birçok sorun çıkaracak kadar karmaşık olsa da öncekinden daha basit bir örnek. Roanne, adına yaraşır bir kent geç tarihte, ancak XV. yüzyılın sonunda oldu ve talihi tamamen Loire Irmağının gemi trafiğine bağlıydı. Bu örnekte de dış koşullar ağır basmaktadır.

Roannais, Fransa'nın dört bir yanındaki yüzlercesi gibi küçük bir *yurt* olan Forez'in kuzey bölümüdür. Burada doğmuş ya da burayı Honoré d'Urfé gibi bağrına basmış olanların göklere çıkardığı bir bölge: Romanı *Astraea* (*1610-1627*) burada bir yeryüzü cenneti ortamında geçmektedir. Oldukça abartılı bir hayranlık. Bu bir zamanlar Loire ve Lignon ırmaklarından bu uzak kıyılara kadar yukarı çıkan krallık sofrası balığı somonun burada sanki her gün avlandığını öne sürmek gibidir.

Roannais 30 kilometreye 50 kilometre boyutlarında küçük bir ovadır. Bir zamanlar bataklık, sağlıksız ve bizzat Honoré d'Urfé'nin ifadesine

[43] *A.g.e.*, şekil. 113, s. 584.

göre "suda yaşayan," "büyük su derinlikleriyle"[44] kaplı bu ovada binlerce hektar arazi sahiplerinin sıkı ve kıskanç gözetimi altındaki içleri balık dolu doğal ya da yapay göletlerin işgali altındaydı.[45] Kaçak avcılar fırsat bulduklarında çok büyük bir balık avı gerçekleştirmek ya da sadece sahibinden intikam almak için "tıkacını çıkararak" gölet sularını boşaltıyordu.[46] Bu tabloya hızlı akan çaylar, dereler ve Loire'ın yaz sıcakları sırasında "hemen her yerinden geçit veren"[47] ama daha sonra çekilmiş durumunun iki, üç, bazen beş, hatta yedi metre (12 Kasım 1790[48]) üstündeki kabarmalarla yatağından taşıp kıyılarını sular altında bırakan disiplinsiz, hızlı suyunu da ekleyin. Ovanın arasında kocaman bir gedik oluşturan, kum katmanları, adaları ve ilk fırsatta yön değiştiren kollarıyla ırmağın ana yatağının genişliği hiçbir yerde bir buçuk kilometreden az değildi –bir ırmak adası üzerinde inşa edilmiş Decise'de beş kilometre.[49] Ve insanlar bu doğal koşullara kendilerinden de bir şeyler ekliyordu: Hasatlardan sonra inatla akaçlama hendekleri kazıyorlar, çıkan toprakları tarlaların sınırına atıyorlardı ve saban da karıkların ucuna yani yine tarla sınırına toprak yığdığı için toprak parçaları durgun suyun içinde biriktiği çamurlu havuzlara dönüşüyordu.[50]

Uzun zaman şatosunun ve "kilisesinin etrafına sıkışmış" bir köyden ibaret olan Roanne eski bir ırmak setinin yerleşim yerini tehlikeli suyun on, on beş metre üstünde tuttuğu ırmağın sol yakasında kurulmuştu. Bu su o kadar tehlikeliydi ki birbiri ardına üzerine inşa edilen "derme çatma ahşap köprüleri" olağanüstü bir kolaylıkla sürükleyip götürüyordu. Roanne, Decise ile Nevers'in erkenden elde etmiş olduğu ayrıcalığa,[51] sağlam bir taş köprüye, ancak 1854'te sahip olacaktır.[52] Bununla birlikte, "Fransa'da bulunan köprülerin en güzellerinden ikisi" olan Decise'in iki köprüsünden biri yıkılmış ve yerine tehlikeli bir sal konmuş, diğeri ise

---

44 Honoré d'Urfé, *Œuvres complètes.*
Annuaire statistique de département de la Loire, 1809, s. 187.

46 Bu olay 1705'de Feuillade Dükü'ne ait Boissy göletinde olmuştur. Loire ili arşivleri, Roanne Dukalığı Mahkemesi belgeleri, B 460.
Annuaire statistique du département de la Loire, a.g.e., 187.
A.g.e.
Denis Luya, *L'Axe ligérien (Loire-Allier) dans les pays hauts, 1682-1858* (tez), 1980, s. 46

50 U.A., H 1510[1]; Forez ovasında yapılan tarımın yanlışları üzerine gözlemler.

51 D. Luya, *a.g.e.*, s. 205.
Elie Brackenhoffer, *Voyage en France, 1643-1644,* yay. haz. Henry LEER, 1925, s. 141-142.

kemerlerinden birini kaybetmiştir.[53] Irmak demek ki hiç güvenilir değildi. Üstelik ırmağı sık sık sığlıklarından geçmek gerekiyordu. Roanne'ın dukalık mahkemesi (*baillage*) görevlilerinin tutanaklarında düzenli olarak ve hep aynı biçimde kıyılara vuran boğulmuş insanlardan söz ediliyordu ve kim oldukları saptanan az sayıda kişiye –şu sürüsünü karşıdan karşıya geçirdiği sırada ansızın sulara kapılan çoban gibi– karşılık çoğunun kimlikleri belirlenemiyordu.[54]

Yer yer sularla kesilen ovada kara taşımaları kaçınılmaz olarak güçlükle yapılıyordu: Auvergne'deki gibi inek koşulmuş çok az sayıda araba; birkaç yük hayvanı ve yüklerini "omuzlarında taşıyan" insanlar.

Tahıl üretimi (buğday, çavdar, arpa, yulaf) yerel tüketime bile yetmediği için Roannais bu konuda sürekli sorun yaşıyordu.[55] Büyük mülkiyet ovadaki küçük kentlerin erimi içindeki topraklara geçim sıkıntısı içindeki ortakçıların yardımıyla ve onların aleyhine yerleşmişti[56] ama sonuçlar toprakların verimsizliği nedeniyle pek parlak değildi.[57] Yeni alüvyonlardan oluşan birkaç toprak parçası (*chambons*) dışında ova genellikle tuğla fabrikalarının hammadde gereksinimini karşılamaktan başka bir yararı olmayan kumlu ya da killi arazilerden oluşuyordu. Buralarda sadece ot büyüyordu, o da şöyle böyle! Eski bir deyiş ihtiyatlı olmayı öğütler: "Eğer toprağında biten ot seni besleyebiliyorsa, sakın onu alt üst etme nankörlüğünde bulunma."[58]

Bu ova üstüne üstlük sağlığa zararlı ve yüksek bir ölüm oranının kaynağıydı. Düşük nüfus yoğunluğu, nisan ayından sonbahara kadar, "az sayıda köylünün korunabildiği belirli aralıklarla ortalığı kasıp kavuran sıtma nöbetleri"[59] yüzünden beli bükülen bu kırların önündeki en büyük engeldi. XVIII. yüzyılın sonlarında yapıldığı gibi, düzenli olarak göletlerin suyunu boşaltıp onları ekime açma, ardından da üç yıl sonra yeniden suyla doldurma alışkanlığının yol açtığı "hava çürümesi"ni mi suçlamak gerekir? Sıtma her durumda ortalığı kırıp geçiriyor ve zenginler yazın sıcak aylarında yakınlardaki dağlara sığınıyordu.

---

[53] U.A., G^7 406; 14 Ağustos 1687.

[54] Loire ili arşivleri, Roanne Dukalığı Mahkemesi belgeleri, B 455, 1704.
U.A., F^{20} 206; yıl IX.
Dört tahıl –buğday, çavdar, arpa, yulaf– ortakçılığı denen sistem.
F. Thomas, "Problèmes de démographie historique. Le Forez au XVIIIe siècle," *Cahiers d'histoire*, 1968, n° 47, s. 395.
Christophe Extrat, *Images et réalités de la vie coopérative agricole dans la Loire de 1945 à 1979*, 1981, s. 16.
F. Thomas, a.g.m ve *Annuaire statistique du département de la Loire.*

Roannais üç yanı boyunca uzanan oldukça yüksek alanlarla çevrilidir: Doğuda doruk noktası 1012 metre olan Beaujolais Tepeleri; batıda 1165 metreye kadar yükselen Madeleine Tepeleri; güneyde Loire'ın arasından 200 metre derinliğe kadar ulaşan uzun dar boğazlardan geçtiği Neulise Platosu ya da "eşiği" (500-600 metre). (Geçenlerde ırmağın hiçbir şekilde öngörülemeyen kabarmalarını disiplin altına almak için buraya bir baraj kurulması kararı alındı[60]). Bu eşik Roannais'yi gerçek anlamda Forez'den, Feurs ile Montbrison'un Forez'inden ayırır. Arabayla kuzeye doğru giderken Feurs'ü geçtiğinizde yolda karşınıza sert bir iniş rampası ile birlikte dikkatli bir şekilde frene basmanızı söyleyen (birçok dilde) trafik levhaları çıkar. Roannais kuzey yönünde ise "Saint-Bonney de Cray ve Iguerande'a doğru Charollais-Brionnais tepeleri"[61] ile karşı karşıyadır ve yol fazla engelle karşılaşmadan Bourbonnais'nin alçak ve düz arazileriyle birleşir.

Doğu ve batıdaki iki dağlık alan Roannais'nin özgünlüğünü oluşturur. Gündelikçi tarım işçileri (kış geldiğinde hendek kazmak için ortakçıların uşaklarına yardıma gelirler), çobanlar, bağcılar ve diğer göçmenler bakımından fazlalığı olan bu dağlık alanların insanları, sürekli işgücü eksikliği çeken ovanın ekonomisinin dengelenmesine olanak sağlıyordu. Ama bu bağımsız küçük toprak sahipleri, bu kaba saba insanlar dağlarında, toplumdan uzakta, kendi tutkularıyla yaşıyordu. Devrim yıllarında papazlarına "bağnazca" bağlı kalmış, İmparatorluk döneminde de askere alınmaya kararlı bir biçimde karşı çıkmışlardı. Bu yüksek yörelerin "erişilmez sığınaklar" sunduğu asker kaçağı köylüleri ya da boyun eğmeyen papazları kim gidip gizlendikleri yerlerden çıkarma görevini üstlenebilirdi ki?[62]

Yine de Madeleine ve Beaujolais tepeleri arasında bir ayrım yapmak yerinde olur. Bu sonuncu tepelerde Roanne yönünde hiç bağlık alan yoktur. Beaujolais bağ kütükleri Saône Irmağı üzerine doğru sarkan oldukça dik yamaçta bulunurken Roanne yönündeki derece derece alçalan aklanda –buradan Roanne'ın dam sırtları güçlükle görülür, özellikle de bulutlar çöktüğü zaman– geniş ormanların yanı sıra gür akdiken çitleriyle çevrili otlaklar vardır. Hayvancılığın ekilmiş arazilerden daha yaygın

---

[60] Villeret Barajının açılışı 11 Eylül 1982'de yapılmıştır. Régis Guyotat, *Le Monde, "La Loire Apaisée,"* 11 Eylül 1982.
Serge Dontenwill, "Rapports ville-campagne et espace économique microrégional: Charlieu et son plat pays au XVIIIe siècle, 1977, s. 162.
Marcel Gonivet, *Histoire de Roanne et de sa région*, III, 1975, s. 131.

olduğu bu aklan uzun zamandır pek de bitek olmayan bir *bocage* yöresi görünümüne sahipti. Dokuma sanayii XIX. yüzyılda acaba bu nedenle mi Cours'dan Amplepuis ve Panissières'e kadar önemli atılımlar yaptı? Yoksa Lyon ile olan ulaşım kolaylığı nedeniyle mi?

Batı ufkunda gözle rahatça seçilebilir olan Madeleine Tepelerinin dik yamacı ise çok farklıdır. Oldukça eğimli rampaları, hızlı, neredeyse öfkeli ve kuşkusuz eskiden Loire'ı Beaujolais Tepelerine doğru ilerletmiş olan alüvyonları taşıyan küçük çayları ovaya doğru atar: Roanne ovası bu yüzden ırmağın iki yanında az çok asimetriktir ve kent ırmağın batısına yerleşmekle doğru bir iş yapmıştır. Bu kısa çaylar Madeleine Tepeleri arasında yolların içlerinden güçlükle de olsa geçtiği dar boğazlar açmıştır. Bir zamanlar "bandolier"ler,[63] yol kesici haydutlar, bu boğazlarda marifetlerini sergileyecek doğal bir ortam buluyorlardı.

Bununla birlikte, doğan güneşe dönük ve oldukça verimli toprakların kayırdığı bu aklan 400 metrelik bir yükseltiye kadar sık sıralar halinde dikilmiş geniş bir bağ kütüğü şeridiyle kaplıdır. Bu bağlar, Renaison, Saint-Romain-la-Motte, Saint-Germain Lespinasse, Saint-Forgeux şarapları ya da "ahududuya çalan güzel bir kırmızı rengi olan" ve *garambeau* diye de bilinen Noailly şarabı ya da "tatlı ve meyvesinin hakkını veren" Pouilly-les-Nonnains'in beyaz şarabı gibi oldukça iyi bir üne sahip olan şarapların üreticileri olan büyük köylerin varlık nedeniydi. Bu ayrıntıları bir XVIII. yüzyıl papazının[64] bu şaraplar hakkında kafasında tasarladığı bir tartışmadan aldım. Yazarımıza göre en iyisini seçmek söz konusu olursa: "O zaman, bu işin erbabı, her durumda yaşam biçimleri nedeniyle sürekli susayan" ve şarapları tek tek tatmanın canlarına minnet olacağı "Paris ile Lyon arasındaki büyük yolda [bu yol elbette Roanne'dan geçmektedir] gidip gelen özel ulaklarla posta arabası sürücülerinin hakemliğine güveneceğiz."

İri Renaison kasabası XVIII. yüzyılda "Armaison şarabı adıyla tanındığı" Paris'e büyük çapta ihraç edilen Roannais şarabının başlıca pazarlama merkeziydi. Resmi bir rapora göre "çok koyu renkli" olan bu şarap "Anjou beyaz şaraplarının ve başka şarapların rengini hafifçe koyulaştırmak için aranmaktadır. Kalitesi vasattır ama özenli bir biçimde hazırlandığı za-

---

[63] Bandolier: Çete halinde ve ateşli silah kullanarak soygun yapan kır hırsızlarına verilen ad (Furetière sözlüğü).

[64] Peder Reure, "Le vin de Garambeau et la question des vins du Roannais au XVIIe siècle', *Bulletin de la Diana*, 1908, s. 5-6.

man iyi bir sıradan şarap olarak kabul görmektedir."[65] Roanne bölgesi şaraplarının Paris'te yaklaşık 1720'den itibaren bol bol piyasaya sürülen Beaujolais (şarabı) tarafından tahtan indirildiği doğrudur[66] ama şarap ihracatı Roannais'nin ticaret dengesine katkıda bulunmaya devam edecek ve bağcılık XIX. yüzyılın ortalarına kadar gelişmesini sürdürecektir. 1809'da üretim 130.000 çift-hektolitreye kadar yükselmişti.[67] Daha sonra, Güney Fransa şaraplarının rekabetine dayanmanın olanaksızlığı nedeniyle, Besançon ve başka yerlerdeki gibi Roannais'de de "Demiryolunun ortaya çıkışı bir gerilemeye yol açmıştır."[68] Böyle olmakla birlikte, bağlar, günümüzde sayıları azalmış olsa da ortadan kalkmamıştır.

"Roannais yamaçlarının" bağları belirli bir yükseltiyi aşmaz. Bağların üstünde ulu meşe, kayın ve kestane ağaçlarını sergileyen orman bulunur. Bu ağaç cinsleri günümüzde, giderek, daha iyi randıman verdikleri kabul edilen reçineli ağaçların rekabetiyle karşı karşıyadır. Daha da yukarıda, orman yerini Vosges Dağlarının "chaume"larını andıran çıplak zirvelere bırakır: "Bol miktarda sazın ve durgun suların ötede beride oluşturduğu çukurlarda (*mouillères, boulières*) ineklerin... dizlerine kadar çamura battığı" geniş çayırlar.[69]

Günümüzde kayın ağacından yapılan nalınların artık kullanılmaması, odun kömürü kullanımının tarihe karışması, yerel bağcılığın yarı yarıya gerilemesi ve köylü nüfusundaki genel azalma sakinlerinin yavaş yavaş bırakıp gittiği yamacı ve dağı sert bir biçimde vurmuştur. Artık modern bir tarım ile etkin bir sanayinin değerini artırdığı ova baskındır. Bu ova bugün içinden geçenlere akaçlama hendekleriyle ıslah edilmiş, ağaçlandırılmış ve dört cepheli damları, kerpiç duvarları ve yörenin sarı taşından yapılmış kapı ve pencere çerçeveleriyle büyük evlerin serpiştirildiği bir hayvancılık *bocage'ı* izlenimi bırakır.

Söylemek gereksizdir, Roannais bugün olduğu gibi geçmişte de sadece kendi erdemlerine göre değil ama aynı zamanda Fransa'daki genel ticari dolaşıma göre de değerlendirilmelidir –ki bu dolaşım onu oldukça geç bir tarihte değerli kılmış ve sonunda kentin olağandışı talihinin kaynağı olmuştur. Çünkü birbirini tamamlayan iki evren –Kuzey Fransa ile

---

[65] *Annuaire statistique du département de la Loire,* 1809, s. 181.

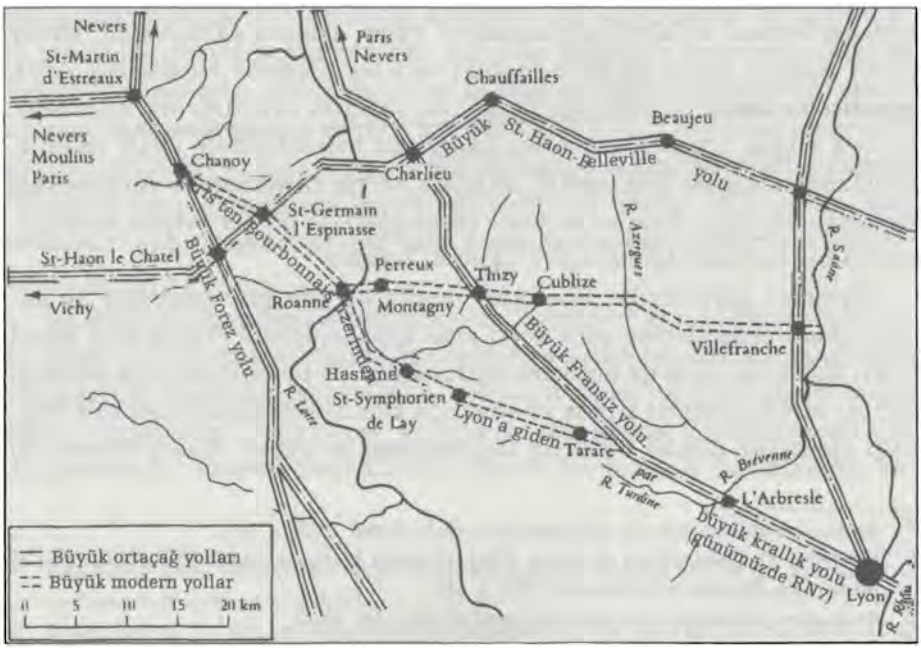
[66] *Mémoire de l'intendant de Lyon,* 1762, aktaran Maurice LABOURÉ, *Roanne et le Roannais. Etudes historiques,* 1957, s. 466.
Annuaire statistique du département de la Loire, a.g.e.
D. Luya, *a.g.e.*, s. 91.
Marcel Gonivet, *Histoire de Roanne, a.g.e.*, I, s. 21.

Güney Fransa– Loire'ın iki yanında karşı karşıya gelir. Roannais bu iki Fransa'nın tam birbirine kavuştuğu noktada yer alır: Öyle ki kuzey bölümünde (Roanne dahil) Oïl lehçeleri, güneyinde ise Oc lehçeleri konuşulur.

Bu iki Fransa mallar, insanlar, kültür ürünleri mübadele etmiştir. İki büyük yol epey erken bir tarihte bu mübadeyi olanaklı kılmıştır: Bu yollardan biri Arles, Avignon, Orange üzerinden Rhône-Saône koridorunu kullanarak Rhône Irmağını Lyon'da 1190 yılından önce inşa edilmiş Guillotières Köprüsü üzerinden aşıyor ve Saône Vadisini izleyerek Ren "ülkeleri," Champagne ve Paris yönünde devam ediyordu; ikincisi Allier Vadisinden geçiyordu: Aigues-Mortes ya da Montpellier'den yola çıkan tüccarlar Nîmes, Alès, Le Puy, Montferrand üzerinden kuzeye doğru devam ediyordu.

Daha sonra, XIV. yüzyılda Loire'ın yukarı çığırında Le Puy'den başlayarak Forez'e ulaşan, Saint-Germain-Laval'den geçip (demek ki Roanne'ı devre dışı bırakıyordu) Nevers'e varan bir *üçüncü* yol açılmıştır.

Batıya doğru Auvergne'e ve doğuya doğru Saône Vadisine ulaşan bir dizi çapraz yol bu kuzey-güney eksenindeki ana yollara eklemleniyordu.

ŞEKİL 23: CHARLIEU TRAFİĞİNİN ROANNE TARAFINDAN ELE GEÇİRİLMESİ

Yollar ve kentler bir bütün oluşturur. XV. yüzyılda yollar hareketlenir hareketlenmez Roannais'nin o zamana kadar gelecek vaat etmeyen bölümünde bir şatonun ya da nadiren bir manastırın koruması altında kentler ortaya çıkmaya başlar. Ve fazla zorluk çekmeden imtiyaz belgelerini elde ederler: Surlarla çevrili ya da değil ama pazarlar kuran ve dönem için azımsanamaz bir nüfusu (1000 ila 3000 kişi) bir araya toplayan kentler: Villerest, Saint-Haon-le-Châtel, Saint-Germain-Laval (yol kavşağı), Cervières, Saint-Just-en-Chevalet, Le Crozet, Néronde ve özellikle Loire'ın sağ yakasındaki, Lyon'dan Paris'e götüren "Büyük Fransız Yolu" ile Belleville hizasında Loire'ı Saône ile birleştiren yolun kesişme noktasındaki, aralarında en erken kurulmuş ve en etkin yerleşim yeri olan Charlieu. Brionnais bölgesinin ucunda yer alan ve roman üslubu kiliselerle dolu bu küçük yerleşim yeri günümüzde başta çok zaman önce yıkılmış bir XII. yüzyıl manastır kilisesinin kalıntısı narteks olmak üzere, eski görkeminin kanıtlarını hâlâ sergilemektedir.

Roanne ya da Taşımacılığın Zaferi

Roanne, XIV. yüzyılda, bu küçük kentlerin ortasında nüfusu muhtemelen 400 kişiyi aşmayan bir köyden başka bir şey değildi. İlk atılımını ancak XV. yüzyılın sonunda Yüz Yıl Savaşının ertesinde yapmıştır. Önemli bir koza sahipti. Loire, onun evinde, yüksek Neulise Platosu arasındaki Villerest Boğazından çıkışında gemiciliğe elverişli oluyor, "gemileri önüne katıp sürüklemeye" başlıyordu.[70] Bu avantajlı coğrafi konumun farkına ilk VII. Charles'ın haznedarı (*argentier*) Jacques Coeur (1395-1456) varmıştı. Senyörü olduğu Roannais'nin demir, bakır ve gümüşlü kurşun madenleriyle ilgilenen Coeur'e Roanne'ın Loire üzerindeki konumu nasıl çekici gelmesin ki: Bu maden filizlerinin varış noktaları Berry, Orléanais ve Touraine eyaletlerindeki kendi dökümhaneleriydi. Onun aracılığıyla Roanne'a Berry'den gemi yapımcıları ve ırmak gemicileri gönderilmiştir -kimi tarihçilerin Roanne'ın tarihinde önemli bir yer tutan şu ele avuca sığmaz ve şiddete başvuracak derecede kavgacı gemici grubunun ataları olarak gördüğü bir topluluk.[71] Ama Jacques Coeur'ün süreksiz girişimini abartmak gerekir mi?

Roanne'ın gerçekte daha sonra gerçekleşmiş olan "uçuşa geçişi" (*take-off*) çok açık iki nedenden kaynaklanmıştır.

---

[70] D. Luya, *a.g.e.*, s. 14.
Paul Bonnaud, *Essai d'histoire locale, La navigation à Roanne*, 1944, s. 27.

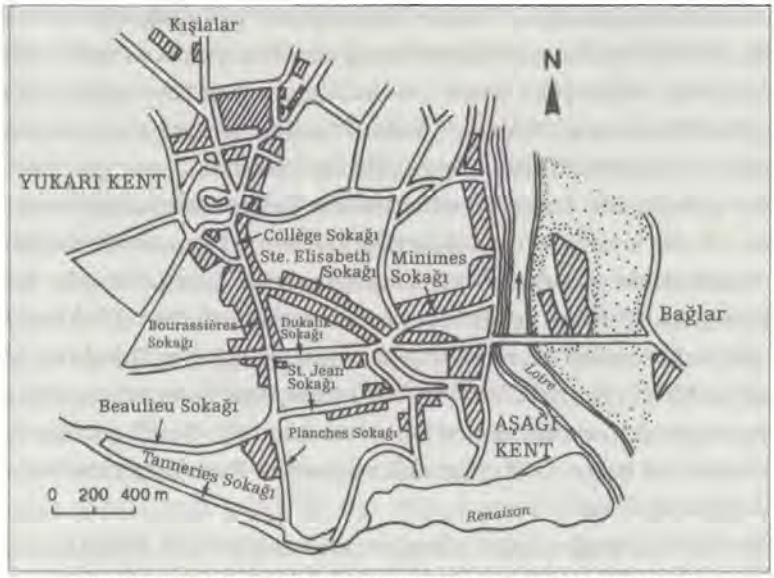
Daha önemli olan birinci neden Lyon ile Paris arasındaki, yani Rhône, Loire ve Seine ırmakları arasındaki uzun mesafe ulaşımının çok yavaş da olsa giderek gelişmesiydi. Roanne Fransız ekonomik yaşamının ana kutupları arasındaki bu ulaşım bağlantısının gelişmesine ayak uydurarak büyümüştür: Bir yanda yüzyıllardır otoriter kutup ve güçlü mıknatıs Paris, öte yanda çağdaş görkemine XI. Louis'nin 1463'te kendisine bahşettiği fuar ayrıcalıkları sayesinde erişen Lyon. İki kent arasındaki ulaşım ancak iki yüzyıl sonra Briare Kanalının açılmasıyla (1642) göreceli bir yetkinliğe kavuşmuştur: Bu kanal aktarmalar ve Loire ile Seine arasındaki kara taşımacılığını ortadan kaldıracaktı.

İkinci neden Saône-Loire bağlantısının Beaujolais Tepeleri arasında Roanne tarafından (iradesinin tamamen dışında kalan nedenlerle) ele geçirilmesiydi. Bu bağlantı XV. yüzyıla kadar Beaujeu'nün Loire üzerindeki limanı Belleville'den başlıyor ve Charlieu (bu kavşağın erken öneminden söz ettik) yönünde bir dizi boğazı izliyordu. Ama XV. yüzyılda Villefranche Beaujeu'yü Beaujolais'nin merkezi olma konusunda gölgede bırakıp Saône ile Loire arasında köprübaşı olunca Roanne'a karadan ulaşan yeni bir yolun önü açılır. Bir süre sonra, 1449'da Lyon trafiği doğrudan Nevers ve Paris'e giden eski Büyük Fransız Yolunu izlemek yerine Tarare'dan geçen karayolunun ıslah edilmesiyle Roanne'ın yükleme limanını kullanacaktır[72] (bkz. şekil 23).

Bu yol, bugün hemen hemen aynı güzergâhta, Rhins ve Turdine vadilerini, Loire ile Saône arasındaki su bölümü çizgisini gösteren Sauvages Geçidini izleyerek giden RN 7 üzerinde araç sürerken eskiden karşılaşılan güçlükleri kolayca tasavvur edemeyeceğimiz bir yoldu.[73] Elie Brackenhoffer'in, şu elimizde yolculuk güncesinin bulunduğu Strasbourglu XVII. yüzyıl gezgini, anlattığına göre bir zamanlar "Doğrusunu söylemek gerekirse yüksekliğinden dolayı değil ama düz olmayan sathı ve kâh aşağıya kâh yukarıya doğru eğimi nedeniyle çekilmez" bir yoldu. Onunla aynı zamanda, kısa sürede baştan aşağı sarımtırak bir çamura bulanacak olan altı beyaz at tarafından çekilen "penceresi camlı gösterişli bir araba içinde" yolculuk yapan Fransa'nın Roma büyükelçisi Fontaine Markisi Tarare'dan sonra "işin üstesinden daha

---

[72] Etienne Fournial, *Roanne au Moyen Age, essai d'histoire urbaine*, 1964, s. 70, 73 ve harita s. 72.
Albert Demangeon, *Géographie universelle*, P. Vidal de la Blache ve L. Gallois tarafından yay. haz. *La France içinde*; 2. bölüm: *France économique et humaine*, 1958, s. 769.

ŞEKİL 24: XVIII. YÜZYIL ORTASINDA ROANNE KENTİ

kolayca gelmek için arabasına sekiz sığır koşmak" zorunda kalmıştı. Yıl 1664'dü. Ama XVIII. yüzyılda yollardaki tüm olumlu gelişmelere rağmen Devrim arifesinde bile Tarare "dağ" ını geçmek için yolcu arabalarına sığırlar koşuluyordu![74] Okur Rhône ile Loire arasındaki kara taşımacılığının ne derece sıkıntılı, neredeyse kahramanlık gerektiren bir iş olduğunu kafasında canlandırabilir.

Ama aynı şey Loire yolculuğu için de geçerli değil miydi? Irmağı bugün birçok bentle yatıştırılmış, kıyılarını kum yığınları, bitki örtüsü, suda yüzen döküntüler ve her çeşit alüvyonla kaplı olarak görünce, dün vahşi –ama yine de teknelerle dolu– bir ırmak olduğu konusunda şüpheye düşülebilir. Bir tarihçinin haklı olarak vurguladığı gibi "Loire aslında hiçbir zaman gerçekten gemilerin çalışmasına elverişli olmamıştır."[75] François Billacois'ya göre ise "Loire'daki gemiciliğin canlılığı doğanın telkinlerinden çok daha fazla insanların hırslarına bağlıydı." Daha iyi nasıl söylenir?

Çünkü Loire önemli bir kazanç kapısıydı. Özellikle de karadan ve ırmaktan yapılan kuzey-güney ticaretinin büyük bir bölümünü sağlayan

[74] E. Brackenhoffer, *a.g.e.*, s. 137-138 ve 138'deki not 1.
M. Lyonnais, *Gens du métier à Nevers à la fin de l'Ancien Régime*, 1941, s. 367, aktaran François Billacois, "La batellerie de la Loire au XVIIe siècle," *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, Temmuz-Eylül 1964, s. 67.

Loire'ın yukarı çığırı için. Rhône Vadisinden hırdavatçılık ve tuhafiye ürünleri, silahlar ve her çeşit kumaşın (pamuklu, yünlü ve ipek) yanı sıra badem, fındık, zeytinyağı, incir, zeytin, limon, mantar tıpalar, fıçılarca peynir gibi bin bir çeşit Güney Fransa ürünü ve pamuk dahil olmak üzere Levant ve İtalyan ürünleri de geliyordu. Ve hatta, Lyon gibi her şeyin mümkün olduğu bir transit merkezinden Saône üzerinden Amiens'ten getirilen yünlü kumaşların Roanne'da Loire'a ulaşıp öteki mallar gibi ırmak tekneleriyle yeniden dağıtıldığı da görülüyordu.[76] Bütün bunlara Allier Irmağı tarafından aşağı taşınan Auvergne ürünleri de ekleniyordu: Volric ya da Apremont taşı, değirmen taşları, tuğlalar, Thiers ve Ambert kentlerinin XVII. yüzyılda Nantes'dan İspanya'ya kadar ihraç edilen kâğıdı, hasır, şarap, tomruk, meyveler, odun kömürü, Bourbonnais ocaklarının kömürü ve hatta XVII. yüzyıldan itibaren Parisliler tarafından çok beğenilen Vichy suyu.[77]

Öteki yönde, ırmağı yukarı çıkışta trafik azalıyordu, mallar genellikle ağır olmayan mallardı: Kök boyası, odun kömürü, ringa balığı varilleri, kumaşlar, Amerika şekeri ve kahvesi... Bununla birlikte, Atlantik tuzu da ırmağı [Loire] ve hatta Allier'in bir bölümünü yukarı doğru çıkıyordu. Ayrıca bazı yerlerde hasatlarda kapatılması gereken önemli bir açık olduğu her sefer zorunlu olarak ağır mal buğday. Her yıl tahıl açığı olan Roannais gereksinimini genellikle Poitou, Beauce, Auvergne'e kadar uzanan Loire yollarından sağlıyor ve hatta bazen Atlantik limanlarına başvuruyordu. Örneğin 1652'de hasatlar kötü olmuştu ama "Ocak 1653'te Loire üzerindeki buzlar erir erimez halkı beslemek için o kadar çok buğday, çavdar, bezelye, bakla, armut, reçel... yüklü gemi geldi ki Orléans'dan Royne'a [Roanne] kadar bütün Loyre [Loire] limanlarında Polonya Krallığından geldiği söylenen bunlardan [gemiler değil, elbette tahıllar] vardı..."[78] 1529, 1531, 1543 yıllarında Lyon kıtlık çektiğinde Beauce bölgesi buğdayı Roanne'a kadar gemilerle, ardından kağnılarla kente ulaştırılır.[79] 1709'da kıtlık geneldi: Aynı yollarda Dauphiné ordusunun ikmali için Orléans'tan barka konvoylarıyla yola çıkan tahılları görüyoruz.[80]

Öteki yönde, Marsilya'da gemilerden boşaltılan Levant buğdayının bazen Paris'e gönderilmek üzere Roanne'a ulaştırıldığı görülüyordu.

---

[76] D. Luya, *a.g.e.*, s. 75, not 35.
Histoire de la navigation sur l'Allier en Bourbonnais, 1983, *passim* ve s. 34-35.
M. Labouré, *a.g.e.*, s. 354.
R. Gascon, *a.g.e.*, I, s. 140.
U.A., G^7 1646, 373; 7 Nisan 1709.

1710'da olduğu gibi. Bu sevkiyat bize Lyon ile Roanne arasındaki kara taşımacılığının hacmini tahmin etme fırsatı sunmaktadır.[81] En iyisi bize ayrıntılı veriler sağlayan belgenin en önemli bölümünü aynen alıntılamaktır. Ama uzun zaman önce ilkokul öğretiminin genç öğrencilere tuzaklar kurduğu şu basit aritmetik problemleri önermeleri gibi bu bölümü de dikkatle okumak gerekmektedir. Metne köşeli ayraç içinde ve italik harflerle bazı yorumlar sıkıştıracağım.

"Lyon civarının dağlar tarafındaki [*yani batı yönünde*] kilise-çevreleri [*köyler diye anlayın*] her biri genel olarak haftada ancak bir kere Tarare için [*yani yapılacak yolun üçte biri*] mal yükleyebilen 600 sığırtmaç sağlamaktadır. Çünkü bu sığırtmaçlar Lyon'da yükleme, Lyon'dan Tarare'a gidiş, Tarare'da boşaltma [*bir aktarmanın söz konusu olduğunu göreceksiniz*] ve Lyon'a geri dönüş için altı gün harcamakta, yedinci gün olan pazar günü de hiç çalışmamaktadır. Demek ki Lyon'da günde her biri 8 kental *marc* ağırlığında[82] ürün taşıyan 100 sığırtmaç [*yani* kağnı] yüklenmektedir. Böylece 100 sığırtmaç, bir *settier* 230 *livre* ağırlığında olduğuna göre, 374 *settier* buğdaya karşılık gelen 800 kental malı arabayla taşımaktadır. Tarare'dan St-Syphorien'e (sic) olduğu gibi St. Syphorien'den Roanne'a taşıma için de aynı sayıda yani günde 600'er sığırtmaç hizmet vermektedir. Dolayısıyla Lyon'dan Roanne'a her hafta 187 *muid* yani 2244 *settier* taşınmaktadır. Ve Pouilly-sur-Loire'a giden Belleville yoluyla da (sic) günde 150 *settier* buğday taşınmaktadır. Bu haftada 900 *settier yani* 75 *muid* demektir. Toplamda 262 [187+62] *muid*. Ama bazen sığırtmaçların pazar günleri dışında da mal taşımadığı bayram günleri olduğu için bu *muid* miktarını tahmini olarak 250'ye düşürdük."

Eğer okur bu belgeyi sözcüğü sözcüğüne okuma sabrını göstermişse burada söz konusu olanın düzenli ve çok büyük bir köylü taşımacılığı olduğunu anlamıştır: 1800 adet sığır koşulmuş arabadan oluşan ve her yedi kilometrede bir nöbet değiştiren yavaş bir konvoy (günde yaklaşık 14 kilometre), yani kilometre başına çıkışta ya da inişte yirmi arabadan fazla, her elli metrede bir araba! Karşıdan çok kamyon geldiğinde ya da onları solladığımızda söylenip duran biz otomobil sürücüleri! O zamanların araba (carrosse) yolcusu ya da yolcu arabası sürücüsü acaba ne düşünüyordu?

---

[81] U.A., G^7 1647, 335; 11 Haziran 1710.

[82] Paris'te *livre marc*'tan iki kat ağır kabul ediliyor ve 16 *once*'a bölünüyordu.

Taşınan buğday miktarına gelince belge bu miktarı haftada 187 *muid* (Paris ölçü birimi) olarak hesaplamaktadır. Önerdiği azaltmayı göz önünde tutarak 180 dersek yılda 9360 *muid*e, yani bir *muid* 18 hektolitre hesabıyla, 168.480 hektolitreye, yaklaşık 140.400 kental ya da 14.000 tona varıyoruz. Ve bu yolun tam kapasiteyle kullanılması durumunda taşınan *maksimum* miktardır. Belgenin ilk satırları 3200 *muid* buğdayın Güney Fransa'da stoklandığını ama bu kıtlık yılında sabırsızlıkla beklendiği başkente varmasının birkaç ay süreceğini belirtmektedir. Çünkü ne yazık ki Lyon'dan Loire'a kadar kara taşımacılığı işin "En zor kısmı olduğu için Paris'e her hafta varacak olan buğday miktarını bu taşımacılık belirlemektedir."[83] Kullanılan iki paralel yola rağmen haftada sadece 250 muid.

Yıllık 14.400 ton rakamı, dolaşımdaki malların hepsi eşit hacimdeki buğdayla aynı ağırlıkta olmadığı için sadece tahmini bir büyüklüktür. Öte yandan yolun sürekli tam kapasiteyle kullanıldığı da kesin değildir. Ama aynı zamanda günümüzde bir dar boğaz diye adlandıracağımız bir sınıra dayandığı için olasılıktan da uzak değildir. Sakın rakamın düşüklüğüne itiraz etmeyin, bu rakam günümüzde normal tonilatodaki altı, yedi açık deniz gemisinin yüküne denk düşmesi bir yana XVIII. yüzyılda yol inşa tekniklerinin gelişmesinden önceki bir dönemde aşılması güç engebeler içeren bir yolda taşınan miktarı göstermektedir. Bu teknik gelişmeler trafikte bir artış sağladı mı? Öyle varsayabiliriz çünkü XVIII. yüzyılda Provence ve Languedoc, savaş durumunda denizde İngilizlere av olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktansa Roanne-Paris yolunu kullanıyordu.[84] Ama buharlı lokomotiflerin devreye sokulmasından (1831) bile önce özel sanayi girişimi tarafından inşa edilmiş olan demiryolu hatlarının (1823-1828) Saint-Etienne'i Lyon'a ve Andrézieux üzerinden Roanne'a bağlayan hatlar olması bir rastlantı mıdır? 1826'da bu ilk demiryolunun hissedarlarına açıklandığı gibi bu girişim "Uzun zamandır arzu edilen Loire ile Rhône'u birleştirme gibi büyük bir yararlı işi sonunda gerçekleştirmenin en güvenilir yolu" değil miydi?[85]

Geçmişe dönüp baktığımızda Loire'ın "aşağı akan" trafiğini gözümüzde çok daha iyi canlandırıyoruz. Bu ırmakta, bütün teknecilerin korkulu rüyası "dibe çakılmak"tan, tehlikeli kum tabakalarına oturmaktan ya da bir kayaya, ırmak yatağına gömülmüş bir ağaca çarpmaktan kaçınmak

[83] U.A., G^7 1647.

[84] D. Luya, *a.g.e.*, s. 280-281.

[85] Thomas Regazzol, Jacques Lefebvre, *La Domestication en mouvement*, 1981, s. 149 ve 152-153.

için hepsinin altı düz olan binlerce tekne dolaşıyordu. İşaret sırıkları dikme bile güvenliği kesin olarak sağlamıyordu. Irmağın her kabarmasında dipleri altüst ettiği için onları sürekli yeniden dikmek gerekiyordu. Loire'ın genişlediği ve kollara, adalara bölündüğü bazı güzergâhlarda, "yani her yerde biraz olduğu ve hiçbir yerde olmadığı"[86] yerlerde, teknelerin önünde giden bir liman sandalı (*toue*) gerektiğinde onlara sesli olarak yol gösteriyor ve ilerlerken mürver ya da fındık ağacından yapılmış uzun sırıkları dikiyordu.

Köknar ağacından yapılan Loire barkalarının (*sapine, sapinière* ya da yukarı Loire bölgesindeki inşaat merkezi Saint-Rambert'den gelenlerin *salambarde,* Allier'den gelenlerin ise *auvergnate* diye adlandırıldığı) büyük çoğunluğu sadece ırmak inişinde kullanılıyordu. Varış noktasında tayfaları karaya ayak basınca (Roanne'a yürüyerek döneceklerdir) çoğu zaman "yırtılıp" ısıtma odunu olarak satışa sunuluyor ya da *1809 Yılı Loire İstatistik Yıllığı*'nda dendiği gibi "Orta ve büyük boy doğramacı işliklerine parçalanıp kullanılmak üzere satılıyordu." Kalkış noktasında 300-500 *livre*'e satın alınıp Paris'te 100 *livre*'e ancak satılabilen bir barkayı ırmaktan yukarı çıkarmanın maliyeti 400 ile 500 *livre* arasındaydı. Ayrıca "genellikle birbiri üzerine istif edilmiş şekilde düzineyle satılan" aceleyle inşa edilmiş bu kayıklar pek sağlam değildi. Birden çok yolculuğa dayanmaları güçtü.[87] Buna karşılık ırmağın iniş yönü kadar çıkış yönünde de kullanılmaya elverişli, on yıl dayanacak biçimde tasarlanmış tekneler meşe ağacından ve özene bezene inşa ediliyordu. Bu tekneler çok eskiden beri kullanılan, *gabore, gaboriot, camuse, chénière* gibi çeşitli adları olan ama XVIII. yüzyılın sonunda *chaland* adının ön plana çıkacağı yelkenli ve kürekli mavnalardı. 9 ila 15 metre uzunlukta, büyük bir yelkenle donatılmış bu dar tekneler ırmağı akıntıya karşı genellikle birbirlerine bağlanmış olarak üçlü, beşli ya da altılı konvoylar halinde çıkıyordu. Dümenini kullanan tek tekne olan en baştaki *–anne–* yelkenini çok yukarıya çekerken diğerleri rüzgârdan en iyi şekilde yararlanmak için yelkenlerini derece derece indiriyordu. Bir dizi beş, altı metrelik altı düz sandal (*allèges*) yedekte çekiliyordu. Bütün gösterişli bir konvoy oluşturuyordu.[88] Ama 14 Eylül 1709'da fırtına koptuğunda kuyruğun en arkasında iki tekne "Üçüncünün kıç kısmını koparıp batmasına yol açtı."[89]

---

[86] Auguste Mahaut, *L'Idée de la Loire navigable combattue,* 1909, aktaran Henriette Dussourd, *Les Hommes de la Loire,* 1985, s. 27.

G. Biton, *Bateaux de Loire,* 1972, s. 2-3.

H. Dussourd, *a.g.e.*, s. 36 ve 56-57; G. Biton *a.g.e.*, s. 5.

U.A., G^7 1651, 336; 14 Eylül 1709.

ŞEKİL 25: BÜYÜK LOIRE MAVNASI (*CHALAND*)

Yelkeni, sabit dümeni ("piautre"), "arrançoir"ları (teknenin iki yanına öne ve arkaya çakılan ve dişlerinin arasına sokulan uzun bir çubukla tekneye hızlı bir biçimde manevra yaptırmaya yarayan testere dişli tahta parçaları), direk istralyasını sarmak için kullanılan "bocurgat"ı (palanga) ile bir Loire teknesi. Kaynak: G. BITON, *Bateaux de Loire*, 1972-1976.

Kışın suların kabarma döneminde tehlikeli, yaz aylarının çok alçak sularında imkânsız olan bu her türlü rastlantıyla dolu ırmak yolculuğu inişte bile haftalar gerektiriyor ve Loire'da olduğu gibi Allier'de de sürekli manevra yapmak ve geceyi patronun teknesinde balık istifi ve saman üstünde geçirmek zorunda kalan tayfalara bir forsa hayatı dayatıyordu.[90] Tek soluklanma anları geceden önce verilen molalarda karaya ayak bastıkları anlar ve özellikle yolculuk sona erdiğinde yürüyerek geri dönerken neşe, gevşeme ve harcama çılgınlıkları içinde geçen anlardı.

Demek ki teknelerin çok büyük bir bölümü Loire'ı aşağı doğru iniyordu. Bununla birlikte yüzlerce akıntıya karşı gidiş de vardı. Her yıl Loire'ın yukarı çığırından ve Allier'den inen binlerce tekneye karşılık Roanne'a kadar yukarı çıkan belki elli tekne vardı. Özenli coğrafyacı J.-A. Dulaure[91] 1789'da Roanne limanındaki "Nantes'dan ya da Loire boyunca uzanan başka kentlerden gelen ve daha sonra karadan arabalarla Lyon'a kadar taşınacak olan mallarla yüklü kocaman" yelkenleri açık gemilere işaret ediyordu. Ama yelkenin dışında ek olarak insan gücüyle yedekte

[90] H. Dussourd, *a.g.e.*, s. 26.

[91] J. A. Dulaure, *Description des principaux lieux de France*, 1789, cilt 6, s. 107.

çekmeyi (kolancılar) kullanan bu ırmak yolculuğu son derece yavaştı, hatta elverişli rüzgârı beklerken ikide bir yarıda kesiliyordu. O derece yavaştı ki denizaşırı kolonilerin ürünleri sık sık "Bu üstü açık teknelerde ırmaktan 100 *lieue* yukarı çıkmak için Amerika'dan Fransa'ya yaptıkları deniz yolculuğundan daha uzun zaman geçiriyordu" ve Rhône'da olduğu gibi Loire'da da hayvan gücüyle yedekte çekmenin kolancıların yerine geçmesini savunan Orléanslı Sinson adlı kişinin öne sürdüğüne göre çürüme olasılıkları çok yüksekti. Sinson'un hayvan gücü önerisine yanıt olarak uzun bir raporda bunun kesinlikle imkânsız olduğunu açıklanmaktadır. Ciddi engeller atların Loire kıyılarını izlemesini olanaksız kılmaktaydı: Irmağın hemen her yerinde bazen beş altı metre yükseklikte olabilen taşmayı önleyici setler vardı ve rampalar ne yeterli sayıda ne de yeterince genişti: İnsanlar bu rampalarda ilerleyebilirdi ama atlar için bu mümkün değildi.[92]

Kış geldiğinde Loire kıyısı köylüleri kolancı olarak hizmetlerini kiralıyordu. Aralarından bazıları ek gemici olarak da çalışıyordu ama gerçek gemiciler Eski Rejim'in küçük topluluklarında sık sık görüldüğü gibi tamamen kendi içlerinde yaşayan dışarı kapalı bir dünyanın insanlarıydı. Bu yüzden bu köylülere, bu hödüklere ağız dolusu küfrü (*"virebouse," "chasse-pie," culterreux, ...*) uygun görüyorlardı. Küfürleri yiyenler de bu "ödlekler"e, bu "fi de galorne"lara, bu "suya sıçanlara" karşılık veriyordu.[93] Sınıf savaşından mı yoksa çene yarıştırma savaşından mı söz etmek gerekir?

Her ne olursa olsun Roanne Dukalığı Mahkemesinin (*baillage*) önüne gelen çok sayıda dava gemicilerin dünyasının şiddetle dolu olduğunu gösterir.[94] Bunlar gerçi önemsiz davalardı (darp ve yaralama, hakaret...) ama büyük çoğu ırmak insanlarıyla ilgiliydi. Bu insanlar aynı zamanda kamu yetkililerine karşı ayaklanabilmekte ve geç tarihli bir metne göre[95] "Şiddeti şiddetle püskürtebilmektedir." Aralarında "Düzenbaz, verdiği sözü tutmayan, müşterilerini aldatan, oldukça vicdansız kişiler" olabiliyordu. Strasbourglu Elie Brackenhoffer gerektiği gibi uyarılmıştı: Yolcuyu tedirgin etmekte ve onu aldatmak için birbirleriyle yarışmaktaydılar; en iyisi onlarla her şeyi önceden belirlemekti –yiyecekler, şarap,

---

[92] U.A., F 14 1199 A; 1761 yılı.

[93] Jeanne ve Camille Frayse, *Les Mariniers de la Loire en Anjou-Le Thoureil*, 1978, aktaran D. Luya, *a.g.e.*, s. 18, not 27.

[94] Loire ili arşivleri, Roanne dukalık mahkemesi.

[95] U.A., F^{14} 559^{2}; Nevers, 18 Mayıs 1813.

ırmak boyunca verilecek molalar ve tekne sahibinin teknede bulunması. Ve altın kural yolculuk sona ermeden ödeme yapmamaktı. Ama sonunda bir Roanne ticaret şirketinin önerisiyle bir yıl önce XIII. Louis'yi taşıyan mürettebatı işe alan Elie Brackenhoffer daha sonra "Tayfalarımızın [kusurlarını] fark etmedik çünkü doğru ve dürüst bir tutum içindeydiler"[96] diyecekti.

Öte yandan yolcular muhtemelen Paris'e daha çabuk varmaktan çok (ki bu şansa bağlıydı: 1737'de bir posta arabası Lyon'dan Paris'e beş günde giderken Roanne'dan sadece Orléans'a kadar tekne yolculuğu iyi havalarda üç gün sürüyordu[97]) atla ya da arabayla yolculuk yapmanın yoruculuğundan kaçınmak için Roanne'a yığılıyor ve onlar için inşa edilmiş "cabane" adı verilen hafif teknelerin güvertelerindeki "kamaralar"-da göreceli bir konfor buluyorlardı. Soylular her durumda bu yolculuk biçimini hor görmüyordu. 1447'de Kral René[98] "Üstleri tentelerle örtülü, sancaklarla süslenmiş, içleri prensler ve nedimlerle dolu ya da duvar halıları, kap kacak, sandıklar taşıyan uzun bir kayık konvoyu eşliğinde" Provence'taki kontluğuna gitmek için Loire'ı Angers'den Roanne'a doğru çıktı. 1481'de "Cesedi sevgili kenti Angers'ye yeniden kavuşmak için öteki yönde, Roanne'dan Ponts-de-Cé'nin aşağısına kadar son yolculuğunu gizlice yapacaktır."[99] Öteki ünlü yolcuları sayalım: 1476'da Puy'den gelen XI. Louis; 1482'de Paolalı Aziz Francesco; 1490'da VIII. Charles; 1498'de XII. Louis;[100] 1539'da yolculuğa hoşluk katmak için "bir kemancı grubunu" tekneye bindiren Saluzzo Markisi;[101] 1584 yazında III. Henri ve Catherine de Medici; 1599'da Savoie Dükü Carlo Emanuele;[102] Ocak 1601'de Savoie'ya karşı savaş harekâtlarından vazgeçip Paris'e dönen IV. Henri; ve XIII. Louis, Richelieu, Mme de Sévigné...

XVIII. yüzyılda yolcu trafiği gibi emtia trafiği de arttı. İlk neden Paris'in şarap talebini yılda sırasıyla 30.000 hektolitre ve 50.000 hektolitreye kadar şarap ihraç eden Roannais "yamacı" ile Beaujolais'ye yöneltmiş olmasıydı. Bu şarap fıçılarının hepsi Roanne'dan geçmiyordu. Burgonya ve Beaujolais şarapları Pouilly-sous-Charlieu, Decise, Digoin

---

96 E. Brackenhoffer, *a.g.e.*, s. 140.

97 G. Lefebvre, *Etudes orléanaises*, I, 1962, s. 84.

98 I. René (İyi René), 1409-1480, Bar ve Anjou Dükü, Provence Kontu, eşinden kendisine miras yoluyla kalan Napoli Krallığını boş yere fethetmeye uğraşmıştır.

99 P. Chaussard, *Marine de Loire et mariniers digoinais*, 1970, s. 26.

100 M. Goninet, *a.g.e.*, s. 181-182.

101 P. Chaussard, *a.g.e.*, s. 27.

102 *A.g.e.*

ve hatta hepsi *liman* (yükleme noktaları diye anlayın) olan Loire kıyısındaki kasaba ve köylerden de gemilere yükleniyordu. Ama Roanne bu taşımaların büyük bölümünü uzak ara kendisine ayırmaktaydı.

İkinci neden –ki bu neden belirleyicidir– Loire'ın Neulise Platosu arasındaki boğazlarının hizmete açılmasıyla 1728'den başlayarak ırmaktan yukarı yolculuğun başlangıç noktasının Roanne'dan Saint-Rambert'e kadar uzatılmasıydı. Bu ilki 1572 yılına kadar geri giden eski projelerle arkasında ırmağın akışını değiştirme çalışmaları için gereken çok büyük meblağları ödünç veren bir şirketin bulunduğu anlaşılan Pierre de Lagardette adlı kişinin yönetimindeki uzun soluklu bir girişimin başarıyla taçlanmasıydı. Kimi dar boğazı tıkayan değirmeni satın almak, kullanılabilir geçiş yolları bırakmaları için on iki değirmenle anlaşmak, tehlikeli kayalarla suların dibine gömülmüş ağaçları ortadan kaldırmak vb. çalışmalar gerekmiştir. Kısacası güç, uzun, riskli bir çalışma. Girişime izin veren Krallık Konseyi kararının tarihi 2 Mayıs 1702'ydi ve "[çalışmalar] ancak 1725'te iyi durumda ve gerektiği gibi yapılmış ve tamamlanmış olarak teslim alınmıştır."[103] Yüklenicinin ırmak düzenlemesini prensipte Saint-Rambert'in yukarısındaki Monistrol'a kadar uzatmış olması gerekiyordu. Ama Pierre de Lagardette, gerçek ya da düzmece gerekçelerle gerçekleştirilemez diye açıkladığı taahhütlerinin bu bölümünü hiçbir zaman yerine getirmeyecek ve bu da birçok protestoya, yardım tekliflerine ve hatta iş adamlarının saldırılarına yol açacaktı. Haklı bir öfkeye kapılan Saint-Rambert gemi yapımcılarının uzatmanın bal gibi mümkün olduğunu kanıtlamak için –girişim beklenen sonucu vermese de– Monistrol'de iki tekne inşa etmeye karar vermiş olması hoşuma gitti. Teknelerden biri şiddetli bir ırmak kabarmasına kapılıp sürüklenmişse de diğeri 14 Mayıs 1756'da Saint-Rambert'e sapasağlam varmıştır.

Ama sorunumuza geri dönelim. Irmak yolculuğunun Roanne'ın yukarısındaki Saint-Rambert'e kadar uzatılmasıyla en azından iki amaç güdülüyordu. Önce Saint-Rambert civarındaki henüz balta girmemiş ormanları işletmeye açma ve bu sayede tekne yapımcılarının çalışmalarını bu küçük limanda yoğunlaştırma olanağı. Bu tekne yapımcıları bir süre sonra Loire'ın *tamamında* çalışan teknelerin inşasında neredeyse tek tabanca olacaktır. Yılda en azından bin tekne ve giderek daha fazlası: Hesaplarım çok abartılı değilse Devrim arifesinde 1500; 1822'de genç bir tarihçi Denis Luya'yı[104] izlersek, belki 2800 tekne. Bu tekneler

[103] U.A., F[14] 1119 A.

[104] D. Luya, *a.g.e.*, s. 34.

Roanne limanına bazen boş bazen de odunla ya da giderek daha çok kömürle yüklü olarak geliyordu. Kömür Saint-Etienne havzasından Saint-Rambert köprüsünün aşağısındaki yüklemenin başlangıç noktası olan küçük Saint-Just limanına arabalarla ya da yük hayvanlarının sırtında taşınıyordu. Gemiler, yüklü olsun olmasın üstenci şirketin ırmağa bir yanından diğerine bir dizi kazık diktiği ve teknelere ayrılan geçişi bir zincirle kapattığı Roanne limanı girişinde 40 *livre* giriş ücreti ödüyordu.

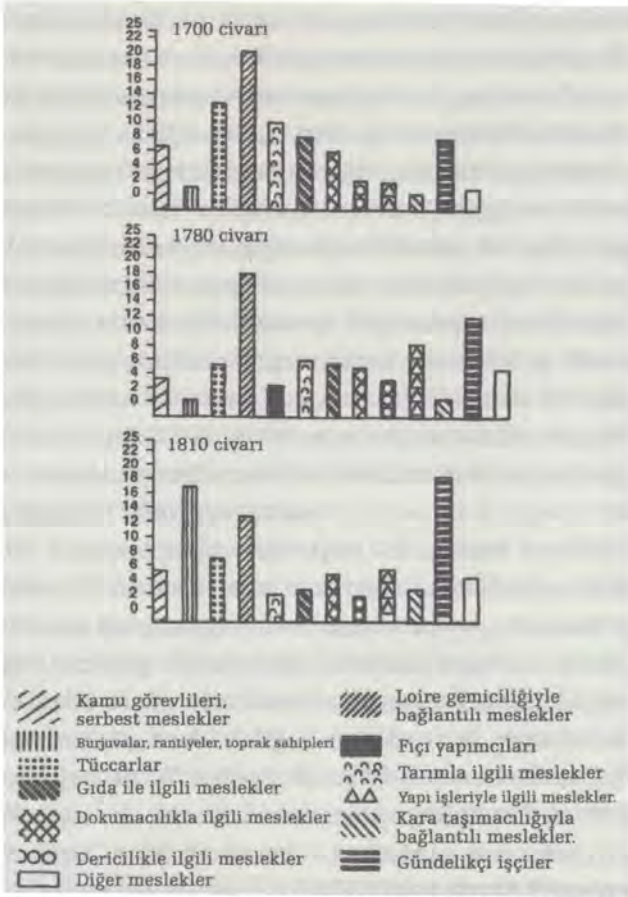
En çok 15 ton kömür taşıyabilen köknardan yapılmış tekneler (*sapinières*) limana varışlarında 20 tona kadar ek yük alabilmeleri için güçlendiriliyordu. Bu aktarmalar Roanne'ın zenginliğine katkıda bulunmuştur. Burada söz konusu olan zamanın şarap ve taş kömürü ölçü birimlerine göre hesaplandığında 2000 tekne yükünün üzerinde, belki de 40.000 tonluk[105] çok büyük bir mal trafiğidir; özellikle Sèvres Porselen Fabrikası tarafından talep edilen taş kömürü Briare Kanalı yoluyla Paris'e kadar ulaştırılıyordu.

Kapitalizm ve Feodalizm

Bununla birlikte Roanne'ın XVIII. yüzyılda ya da XIX. yüzyılın ilk yarısında olağanüstü bir gelişme içinde olduğunu sanmayalım. Küçük bir kent olarak kalmıştır (1800'de nüfusu 6992 kişi, artı bitişik komün Parigny'de 892 kişi).[106] Surlarla çevrili değildi –belirleyici bir etken olmasa da bu bir işarettir–, dolayısıyla J. A. Dulaure'nin[107] 1789'da yazdığı gibi "kent unvanı"na sahip değildi; günümüzde bile Fransa'nın en güzel kasabası diye ekleyerek de olsa kasaba olarak adlandırılır.

Kesin olan şey Roanne'ın ulusal emtia dolaşımının çok önemli bir hattı üzerinde bulunmasına rağmen büyük bir iş merkezine dönüşmemiş olmasıdır. Her kent gibi geniş bir zanaatçı yelpazesine sahipti. Avukatlara, doktorlara ve çeşitli nitelikte tüccarlara da sahipti. Hatta, kentte ölümlerinden sonra envanter defterlerinin servetlerinin büyüklüğünü kestirmeye olanak vereceği toptancı tüccarlar ve 1700'e doğru Lyon firmaları tarafından gönderilen malları alıp genellikle Paris'e ulaştırmakla yetinen on kadar komisyoncu da vardı.[108] Nihayet, onursal makamlarda bulunan ama kent yaşamının biraz dışında kalan birkaç

[105] *A.g.e.*, s. 223.
[106] U.A., F^{20} 243.
[107] J. A. Dulaure, *a.g.e.*, s. 106-107.
[108] U.A., G^{7} 360, 21; 8 Temmuz 1705.

ŞEKİL 26: ROANNE'DA 1700 İLE 1810 ARASINDA SOSYO-PROFESYONEL KATEGORİLERDEKİ DEĞİŞİM

Genel bir ekonomik büyüme ortamı içinde dikkat çekmemiz gerekenler: Üçüncül sektör ve burjuvazinin önemli yükselişi; tarımla ilgili mesleklerde çok belirgin bir gerileme; ırmak gemicilerin sayısında göreceli bir azalma; kara taşımacılığında düzenli bir artış; zanaatçıların (yapı meslekleri dahil) sayısındaki gözle görülür artış ve nihayet kentte zenginlik arttıkça halk tabakalarının proleterleşmesine işaret eden gündelikçi işçilerin (1810'da en kalabalık sosyal grup) sayısındaki önemli artış.

önemli kişiye de sahipti. 1697'de mevcut belediye temsilciliği (*consul*) makamı yanında kral tarafından yaratılıp satılan belediye meclisi üyeliği (*échevin*) makamı zenginlerin hiç ilgisini çekmemişti. Kent acaba bu nedenle mi, boydan boya çamura bulanmış ve her zaman onarım gerektiren kötü döşenmiş sokaklarıyla, kötü yönetiliyor ya da hiç yönetilmiyordu? Ya da bu konuda daha çok sadece o zamanın kentlerinin büyük çoğunluğuna mı benziyordu?

Tarihçinin geçmişe dönük merakı doğal olarak taşımacılık sektörüne odaklanır. Roannais merkezinin zenginliğinin ve kapitalist yeniliklerinin bu sektörde yoğunlaşmış olması gerekmiyor muydu? Oysa kentin ekonomik faaliyetlerinin kalbini oluşturan taşımacılıkta bile göz kamaştırıcı başarılar olmamıştır. Gelişme tekne yapımcılarıyla gemicilerin yaşantısında birtakım değişikliklere yol açacaktır. İlkel bir kapitalizm yavaş yavaş yerleşir. Böylece teknelerinde tayfalarıyla birlikte çalışan bağımsız-taşımacılarla kahyalarına ve ırmak gemicilerine işlettikleri birçok tekneye sahip tüccar-taşımacılar arasında bir ayrım oluşur. XVIII. yüzyılda ekonomik gelişmenin hızlanmasıyla küçük çapta kapitalistlerin güçlükleri aşarak kurduğu taşımacılık şirketleri ortaya çıkar: Bunların arasında en iyi örnek birçok tekne ve tersaneye sahip olan, başarının havaya soktuğu Berry-Labarre ailesidir. Pierre Berry-Labarre ve birkaç yardakçısı 1765'te Saint-Rambert ile Roanne arasında "Olabilecek her türlü ticaretin neredeyse hepsini tek başlarına yapan toptancı tüccarlardı."[109] Burada ticaretten anlamamız gereken satın almalar mı yoksa sadece ırmağın bu bölümünde yaygın olan kömür taşımacılığı mıdır?

Her durumda bir tekel oluşumu önemsiz bir gelişme değildir. Resmi belgelerde sözü edilen bir kambiyo senedinin güçlü ailenin iş çevresinden gelmesi tamamen bir rastlantı değildir. Ama güç ve başarı düşmanlıklara, karşı saldırılara yol açar. 25 Eylül 1752'de bağımsız-taşımacılar şirketin kömürle yüklü gemilerine el koyacak ve onları Paris'e kadar kendilerinin götürmesi gerektiğini öne sürecektir. Küçük ama çok şey anlatan bir olay.[110] Berry-Labarreların yapabilecekleri fazla bir şey yoktu, sert bir kayaya çarpmışlardı. Ayrıca sayısal verilerin yokluğunda bile gemicilik dünyasından çıkan kapitalistin oldukça mütevazı bir düzeyde kaldığı izlenimini ediniyoruz. Eski Rejim döneminde taşımacılık aslında hiçbir zaman kazancı yüksek bir sektör olmamıştır.[111] Olağanüstü servetleri başka bir katta aramak gerekir.

Hakkında fazla bir şey bilmediğimiz Pierre de Lagardette gemi sahiplerinden daha otantik bir kapitalistti. Şirketi daha başlangıçta kalabalık bir grup finansör (1792'de tasfiye ve hak iddiaları zamanı geldiğinde kırk kişi) tarafından sağlanan 500 bin *livre* düzeyinde yüksek bir sermaye ile kurulmuştu. Ayrıca başta kaçınılmaz işaret şamandıraları olmak üzere ırmağın yıllık bakım giderleri 4000 livre'i aşıyordu ve giriş ücretlerini

[109] U.A., F^{14} 1200; Moulins, 11 Kasım 1765.

[110] F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, a.g.e.*, II, 1979, s. 317. *A.g.e.*, s. 327.

tahsil etmek için çok sayıda personel gerekiyordu. Giriş ücretleri yılda 50.000 livre dolayındaydı. Bu tutarın yatırılan ve birçok yıllık çalışma boyunca atıl kalan anaparaya oranla düşük bir gelir olduğu düşünülecektir. Hızlı ve çok yaklaşık bir hesaba girişirsek %8 oranını aşmayan bir gelir. Ama bayağı dal budak salmış gibi görünen girişimin "sırlar"ını bilmiyoruz. Rastlantı eseri elimize geçen birkaç belgeden, örneğin Kasım 1765'de "Lion krallık denetçisi yardımcısı" Vernon adındaki kişinin "Yeni Gemicilik" in sahiplerinden (yani hissedarlarından) biri olduğunu ya da daha değerli bir ayrıntı olarak Pierre de Lagardette'in sadece sıradan bir ayakbastı parası rantiyesi olmadığını öğreniyoruz: Saint-Etienne kapılarında satın aldığı taş kömürünü Roanne'a yüklüyordu –üstelik bunu yaparken surlarının etrafındaki iki *lieue* yarıçapındaki bir alanda çıkarılan tüm kömürün kullanım hakkını Saint-Etienne için saklı tutan yasal bir düzenlemeye de aykırı davranıyordu.[112]

Kısacası, ilk bakışta göründüğünden daha geniş bir alana yayılmış olan "Yeni Gemicilik" adındaki şirket çeşitli alanlarda faaliyet gösteren işleri tıkırında bir girişimdi ve Lagardette ve ortaklarının ırmağın Monistrol-Saint-Rambert arasındaki bölümünün pahalı ve riskli düzenlemesini neden pek tasa etmedikleri anlaşılmaktadır. Güçlerinin belki de en iyi kanıtı onları, kendisi de önemli bir kişi olan Pierre Rivas ile tam da bu konuda karşı karşıya getiren düellodan zaferle çıkmış olmalarıdır.[113] Brötonya'daki kömür ocaklarının (verimleri çok düşmüş olan) eski hissedarı olan bu kişi Firminy'ye yerleşmiş ve ocaklarının kömürünü Monistrol'e yüklemek istiyordu. Rivas, bu nedenle Yeni Gemicilik şirketiyle arasında çıkan anlaşmazlığı Krallık Konseyi önüne taşır. Şirketi taahhütlerinden kaytarmak için zayıf nedenler ileri sürmekle suçlar. Çok açık biçimde Lagardette'in tarafını tutan uzmanlar ve raporlar birbirini izler. Rivas, Monistrol yakınlarındaki kömür ocaklarının geliştirilmesi ve Saint-Rambert'in elli yıllık yoğun kesim sonucunda tükenen ormanlarının yerini alacak ve üstelik krallık donanmasının peşinde olduğu ve Nantes'a kadar ırmağın akıntısıyla taşınacak büyük ağaçları sağlayacak önemli ve henüz işletilmeyen orman kaynakları gibi iki argümana rağmen görüşlerini benimsetmeyi başaramaz. Rivas kararlılığına ve başarılı bir girişimci ruha rağmen düş kırıklığına uğrayacaktır: Firminy'deki su basan ocağına çok gurur duyduğu bir makine, gerçekte İngiliz Newcomen

[112] D. Luya. *a.g.e.*, s. 232.
[113] U.A., F^{14} 1200.

modelinin[114] basitleştirilmiş bir uyarlaması, bir buharlı tulumba yerleştirmemiş miydi? Ve de 1759'da: Büyük başarı!

1679'da Feuillade Dükü için yaratılan ve dükün hemen kiraya verdiği "su arabası" iltizamından büyük girişim diye söz edilebilir mi?[115] Bu "su arabası" herhangi bir tekelci ayrıcalıktan yararlanmıyordu ama en güçlü çoğu zaman haklı olduğu için haftada iki kez Roanne'dan her kalkışında birkaç küstahça entrikayla her zamanki taşımacıları rekabet dışı bırakıp utanmadan tüm yolcu ve malların üstüne konuyordu. Bununla birlikte mağdurların hıncı, düşmanlığı o derecedeydi ki su arabası 1687'de havlu atmak zorunda kalır. Ama iltizam 1736'da Briare Kanalının sahibi ve Montargis ile Nemours su arabalarının sahipleriyle rekabet içindeki Alexandre Yvon tarafından yeniden alınır. Briare, Orléans ve Loing kanallarının bu savaşı bizi sadece uzaktan ilgilendirmekle birlikte Roannaisli olmadığını belirtmemiz gereken Alexandre Yvon'un işlerinin kapsamını gösterir.

Her şey hesaba katıldığında Roanne ile bölgesinin, XVIII. yüzyılda, o sırada ilk adımlarını atan modern kapitalizm tarafından altüst edilmiş olması söz konusu değildir. Kent sakinlerinin geçmişlerine gömülüp kalmış olduğuna iyice inanmak için 1666'da Roannais Dukalığını eline geçiren Feuillade Dükü'nün tutumunu gözlemlemek yeterlidir. Bu unvan ile çıkara dayalı hırsının sonuna kadar sömüreceği bir dizi mülk, hak ve ayrıcalık elinde toplanır. Bunları sadece korumayı değil pekiştirmeyi de başarmış, çok uzun zamandır yürürlükten kalkmış bazı ayrıcalıkları yeniden diriltmiş olması nereden bakarsanız bakın açıklayıcıdır. Bunları sayarsak: Roanne'da liman ve ırmak geçişi üzerindeki (5350 *livre*'e kiraladığı) hakları, kentin hallerindeki her buğday satışından tahsil ettiği bir "tahıl vergisi," bir mahkeme harcı, hatta bir cezaevi harcı,kilisenin topladığı aşarın dörtte biri, şarabını kentte herkesten bir ay önce satma hakkı, kent sakinlerinin tahıllarını ona ait değirmenlerde öğütme zorunluluğu... Roanne'dan bir *lieue* uzaktaki Boisy Şatosuna, arazilere, ortakçıların işlettiği çiftliklere, balığı bol yedi-sekiz gölete, köy bağcılarının üzümlerini sıkıp ezmek zorunda olduğu cenderelere sahipti. Bu saydıklarım, ayrıntıları dük ve adamları harekete geçtiği, itiraz ettiği, talep ettiği zaman 1705-1706'da kent komisyoncularıyla kapıştıkları ya da

[114] *Histoire générale des techniques*, yay. haz. Maurice Thomas, 3. cilt: *L'Expansion du machinisme*, 1968, s. 30 vd ve 68-69.

[115] D. Luya, *a.g.e.*, s. 237.

tahıl öğütme ayrıcalığını yeniden elde etmek için birçok değirmen satın aldıkları ya da inşa ettikleri zamanki gibi ortaya çıkan bitmez tükenmez bir dökümün sadece bir özetidir. Bu başarılı saldırganlık Roannais'nin durumu üzerine gerçekçi bir ışık tutmaktadır. Feodalizm burada kapitalizm ile iyi geçinmiş görünmektedir.[116]

Kent ve İktisadi Sektörler

Yararlı bir inceleme[117] küçük kentin Eski Rejim'in sonundaki nüfusunun sosyo-profesyonel bileşiminin özetiyle (bkz. şekil 26) bizlere üzerinde kafa yoracak bol veri sağlamaktadır. Bu nüfusu üç sektöre göre (birincil, ikincil, üçüncül) bölersek kabaca şu yüzdeleri elde ediyoruz: %13,5; %54; %20,5. Tam bir sayımın olanaksızlığı nedeniyle toplam %100 değildir. Ama bu rakamlar oldukça ilginç bir yapı ortaya çıkarır:

1. Üçüncül sektörde bir hükümet görevlileri ve kanun adamları kategorisinin başı çekmesi; tüccarlar ve hancılar bu toplamın sadece %7'sini oluşturmaktadır.

2. Büyük bir zanaatçı çoğunluğu: %54 (%19 ırmak gemicileri).

3. Gündelikçi işçilerin (bu sektöre bizim tarafımızdan dahil edilen) eklenmesiyle şişen birincil sektörün sadece %7 oranında köylü ve bağcı içermesi. Bu oran Roanne'ın, etrafını çevreleyen tarım dünyasının biraz hatta epey dışında olduğunu kanıtlıyor gibidir. Açıklanması gereken bir sorun. Nedeni acaba kentin geç gelişmesi miydi? Yoksa ırmak taşımacılığı ve hatta kara taşımacılığının ardı arkası kesilmeyen işgücü talebi miydi? Bununla birlikte, toprak sahibi ayrıcalıklılar kentin etrafındaki toprakların önemli bir bölümünde ön plandaydı. Roanne Mulhouse gibi yakın kırsalına yatırım yapmaktan vazgeçmiş kentlerden biri değildi.

4. Son nokta, Devrim arifesinde mahallelerin belirgin olarak uzmanlaşmasıydı: Zanaatçılarla gündelikçi işçiler daha çok kuzeyde Casernes (Kışlalar) mahallesinde, aşağı kentin güney ve batı periferisinde ve liman mahallelerinde; ayrıcalıklılar yukarı kent ile aşağı kent arasında; tüccarlar, komisyoncular ve ırmak gemicileri Roanne Adası'nda oturuyordu. Kent çeşitli uğraşlarına uyum sağlamıştı.[118]

---

[116] M. Labouré, *a.g.e.*, s. 377-378.

[117] Serge Dontenwill, "Roanne au dernier siècle de l'Ancien Régime. Aspects démographiques et sociaux," *Etudes foréziennes* içinde, 1971, s. 49-73.

[118] *A.g.e.*, s. 72, not 61.

XIX. ve XX. Yüzyıllarda Roanne

Roanne ve bölgesinin eski etkinlikleri hakkındaki bu kısa çalışmamızda, başta kır ile kent arasındaki denge olmak üzere, epey şey eksiktir. Çok sayıda bilgince yayın ve değerlendirilmeyi bekleyen bir yığın belge kuşkusuz çok daha ileri gitmemizi sağlayabilirdi. Ama şu anki açıklama düzeyinde bu gerekli midir?

Roanne'ı değerlendirmeyi bitirmek için belki de en iyisi eski ırmak gemiciliğinin ortadan kalkmasından sonra[119] –yani ya uzun süre Roanne'a iyi bir şekilde hizmet verecek olan Loire yan kanalının (günümüzde sürekli ve feci bir gerileme içindedir) bitiş tarihi olan 1838'den itibaren ya da bir demiryolu köprüsünün ulusal demiryolu ağının kente ulaşmasını sağladığı 1858'den itibaren– Roanne ve bölgesinin ne duruma gelmiş olduğuna hızlı bir göz atmaktır.[120]

Bu olaylar Roanne'ın genel refahına engel olmamıştır. Kent, Saint-Etienne havzasını Rhône'a bağlayan Givors Kanalı (1761) ile Digoin'dan Saône'a giden Merkez Kanalının (1784-1790) açılışlarından sonra da olduğu gibi önemli bir ulaşım kavşağı olarak kalmıştır. Ayrıca kentin nüfusu hızla artmıştır. Roanne günümüzde çok genişlemiş olan toplu yerleşim alanı içinde 100.000 kişi ya da daha fazlasını bir araya toplamaktadır, yani 1800'deki nüfusunun on katından daha fazlasını. Ayrıca XIX. yüzyılda bölgesi üzerindeki nüfuzunu artırmıştır. Bu oldukça küçük bölge ona altmış kilometrelik bir uzaklıktan etrafını her yönden çeviren komşu ve rakip kentler –Saint-Etienne, Lyon, Mâcon, Moulins, Vichy, Clermond-Ferrand– tarafından bırakılmıştı– yerleri güçlükle değiştirilecek bir sürü dalgakıran ve sınır taşıyla birlikte. Bu dar bölge üstelik yoksuldu ama XIX. yüzyılda kırsal bir sanayi burada işliklerini çoğaltmıştır. Çünkü işgücü pamuk ve ipek dokumacılığını yayan Lyonlu kapitalistlerde ya da Roanne bölgesinin küçük girişimcilerinde hoşnutluk yaratacak derecede ucuzdu. Dahası, bu işgücü uzman bir işgücüydü: Fransa'nın birçok köyünde olduğu gibi köylüler yüzyıllardır kenevir işlemiyor muydu? Yaz geldiğinde, kenevirin "Havuzlarda bekletildiği ve ardından kuruması için toprağa yayıldığı zaman diliminde kokuların en iğrenci" ovaya yayılıyordu.[121] Kenevirden XVIII. yüzyılda başlayıp ertesi yüzyıl hızlanan pamuğa, "düşük kaliteli pamuklu kumaş"a geçiş, geçmişten gerçek bir kopuş olmamıştır: Usta parmaklar hazırda bekliyordu.

---

[119] Jean-Pierre Houssel, *Le Roannais et le Haut-Beaujolais*, 1978.

[120] D. Luya. *a.g.e.*, s. 11.

[121] U.A., 1510[1], 1788 civarı.

Hiç kuşku yok ki söz konusu olan XIII. yüzyılın yünlü kumaş üreticisi Floransa ve Toskana sanayiinden pek farklı olmayan bir çeşit ilkel sanayi biçimi idi.[122] Ama bu proto ya da ön-sanayi uzun ömürlü olacaktır. Gıda pazarlarının kırsal işliklere yakınlığı kolaylıklar, belirli bir gelişme, en azından bir denge sağlıyordu. Manifaktür kentlerinin işçi hareketleri nedeniyle kaygılı, hatta korkuya kapılmış "patronları" makineleşme gibi işçi yoğunlaşmasından da kaçınmaktaydı. Ve enerji kaynaklarını ademi merkezileştirerek işliklerin kırsal yörelerde yayılmasını sağlayan elektrik yardımlarına yetişecektir. Modernleşmenin yerleşmesi bu yüzden gecikecektir. Üstelik genel konjonktür de Roannais'deki faaliyetleri destekleyen bir etken olmuştur. Mulhouse'un 1871'de Almanya tarafından ilhakı kentimizi pamuklu kumaşların, canlı renkli "vichy"lerin birinci üretim merkezi yapar. Bu ivmeyle kent 1870'ten 1890'a kadar altın çağını yaşayacaktır. Daha sonra şiddetli 1929 krizine direnecektir. Ardından tuhafiyeciliğin, "ilmik"in, bünyesinde boy göstereceği Roanne bu alanda hızla Troyes'ın ardından ikinci sıraya yerleşir.

Yapısal krizler Roanne'ı, şaşırtıcı bir biçimde, ancak 1955'ten itibaren etkilemeye başlayacaktır. O zaman eski ekonominin birçok sektörü bütünüyle çöker, şaşkınlık, umutsuzluk kol gezmeye başlar. Bununla birlikte, idari işlevlerinin, gelişmekte olan bir üçüncül sektörün, kente ya da kentin yakınına kurulmuş metalürji fabrikalarının sağladığı olanaklardan yararlanan ve geçmişte gerçekleşmiş atılımların coşkusunun hâlâ dinmediği Roanne yine oldukça iyi direnir. Günümüzde ise tüm dünyayı ve Fransa'yı kasıp kavuran genel kriz –ekonomik kriz, toplumsal kriz, siyasi kriz ve de zihniyet krizi– onun da evindedir. Gelecekte neler olacağını kimse bilemez ama sorunlar şimdiden göze batmaktadır.

Örneğin diğer sorunlar arasında, daha XIV. yüzyılda önem taşımış olan sonu gelmez ulaşım yolları sorunu yeniden ortaya çıkmıştır. Tarih tekrarlanmaktadır: Üç kuzey-güney yolu rekabet içindedir: Clermont-Ferrand üzerinden Allier yolu, Roanne ve Tarare üzerinden Lyon'a giden Bourbonnais yolu (yani Loire yolu) ve XX. yüzyılla birlikte diğer ikisine baskın çıkan ve üstünlüğünü giderek artıran Rhône-Saône yolu. Bu tabloya gelecekleri hâlâ belirsiz Nantes-Lyon ve Clermont üzerinden Bordeaux-Lyon çapraz yolları ve üst düzeydeki kentlerin rekabeti eklenmektedir. Bu hikâyenin devamını bilmiyoruz, pek tahmin de edemiyoruz. Ama Roanne ve bölgesinin dirimselliğine bir kez daha güvenmek gerekmez mi?

---

[122] F. Braudel, *Civilisation matérielle, I.*

Laval: Sanayi ve Uzun Mesafeli Ticaretin Ortak Zaferi

Roanne'ı yazgısıyla baş başa bıraktıktan sonra niyetim Massif Central'ın öteki yanındaki Brive-la-Gaillarde'a bir yer açmaktı. Böylece Tulle, ardından da Ussel'den söz etme fırsatı bulmuş olacaktım: Brise zemin katını, Tulle *bocage* manzaralı ilk katı, Millevaches Platosunun yakınındaki Ussel de dağı temsil edecekti. Sonunda bu düşüncemden vazgeçtim. Kuşkusuz kısaltmak için. Ama aynı zamanda da Brive-la-Gaillarde, lakabının gösterdiği gibi [*gaillard* canlı, dinç anlamına gelmektedir –çn], ayakları yere sağlam basan, oldukça sakin (sorunsuz demek istiyorum), hatta çifte surunun, ticaret yollarının ve XVIII. yüzyılda 5000 baş hayvanı bir araya toplayan ünlü panayırlarının kendisine fazla çaba harcamadan sağladığı kazançların yanı sıra kırsal çevresinin verimliliği nedeniyle soyluların ve burjuvaların toprak gelirlerinin de sağladığı güvenceyle kendinden çok emin bir kent olduğu için. (Ayrıca meslek loncalarının düzenine harfi harfine uyması da onu sorunlardan uzak tutuyordu).

Bu yüzden Aşağı-Maine bölgesinin çetin topraklarındaki "güzel ve koyu renkli"[123] derin Mayenne Çayının yükseltilmiş sağ kıyısındaki, akarsu üzerindeki Eski Köprü'yü geçince eski şatoyla yeni şato karşısındaki Laval'a öngördüğümden daha çabuk varıyorum. Dar bir alana sıkışmış bir dizi karmaşık anıtıyla sanki onu hayran hayran izleyen tarihçiyi ortaçağ sanatı ve modern sanat üzerine hâkim olduğu ya da olmadığı tüm kavramları hatırlamaya zorlamakla eğlenen eski bir kenttir Laval. Her durumda tipik bir Fransız kentidir. İtalyan kentleri genellikle daha güzeldir: İsterlerse göz kamaştırıcı olabilirler. Ama bizim kentlerimiz kırsal çevrelerinin içine gözlerini karartarak dalar, onları taşır ve *kısmen* açıklar. Özellikle dünün Fransa'sında kent her şeyden önce kırdı.

XVII. yüzyılda yaklaşık 10.000 kişiyi bir araya toplayabilen,[124] etrafındaki bölgelerden daha zengin ya da daha doğrusu daha az yoksul –kireç ocaklarının çok erken tarihte yerleştiği birkaç kalkerli arazi avantajına sahiptir– olan Laval dar bir havzanın ortasında yükselir.

Bir zamanlar tuz vergisinden (*gabelle*) muaf olan Brötonya sınırlarında bulunduğu için çevresinde yüzyıllar boyunca "Yer yer koruluklar ve gölcüklerle kesilen, birkaç adım uzaklıktan bir insanı gizleyen çobanpüskülü ve katırtırnağı çalılıklarının" yollarını tıkadığı "ve kara yosunuyla kaplı zemininin her türlü gürültüyü bastırdığı sık bitki örtülü ağaçlık

[123] P. Vidal de la Blache, *Tableau de la géographie de la France, a.g.e.*, s. 324.

[124] Atıf bulunamadı.

araziler arasında" tuz kaçakçılığı gelişmiştir. Tuz kaçakçılarının bu krallığı Vendée Savaşı sırasında Chouanların doğal sığınağı olacaktır. Küçük Landivy kilise-çevresinin papazının[125] savunduğuna göre "Normandiya ile yabancı sayılan Brötonya eyaleti arasında neredeyse bir yarımada" oluşturan bu bölgenin kaçakçılığa bulaşmaması nasıl mümkün olabilirdi ki? Laval kuşkusuz bu kanun kaçağı tuz kaçakçılarıyla düzenli bir ilişki içerisinde değildi[126] ama sınır kenti olduğu için sık sık kendi rızasıyla barındırdığı askeri birlikler ve garnizonlar arasından neredeyse istisnasız olarak kaçakçıların saflarına katılanlar çıkıyordu. Erlerin, hatta saygıdeğer subayların tuz kaçakçılığının kazançları tarafından baştan çıkarılması bir rutin haline gelmişti. Kralın ağır cezalar öngören (örneğin 1692'de kürek cezasına çarptırılma)[127] aralıksız buyruklarına rağmen kendilerini bu kaçakçılığa oldukça açık bir biçimde kaptırıyorlardı. 1693'te on iki görgü tanığı tutanağında "Brötonya'ya geçip kaçak tuz aramak için çiftçilerin atlarını zorla ellerinden alan, tuz idaresinin kolluk kuvvetlerini ve [hatta] tuz vergisi tahsildarlarına benzedikleri bahanesiyle yoldan gelip geçenleri hırpalayan Mestre de Camp Général alayının süvarileri"[128] gibi 20 ila 70 kişilik silahlı süvari gruplarının çılgınca serüvenlerinden söz ediliyordu.

Askerlerin bu varlığı, olaysız geçen zamanlarda bile barındırma ve yiyecek tedariki sorunları nedeniyle bir karabasandı. Mayıs 1693'te altı süvari birliğinin gelişi Laval ve çevre kantonlarda paniğe yol açar. Bu doymak bilmez askeri birliklerle atlarına ekmek, ot, yulaf nasıl sağlanacaktı? Halkın tepkilerinden çekinen krallık denetçisi Miromesnil kraldan atların tayınlarını sağlayan kilise-çevrelerinin zorunlu katkısının bir bölümünü ödemesini ister, hatta güçlük çıkması durumunda "Loire'ın öte yanından" yulaf getirtmeyi bile düşünür. Kent sakinlerinin her zaman eksikliğini çekmekten korktuğu buğday için, civarda dokuz tabur askerin daha bulunması nedeniyle –ki bu ayda 1000 çuval un tüketimi demektir– "panik" daha büyüktü. Bununla birlikte denetçi "Kentteki ve kırdaki tahıl ambarlarını açtırmak" gerektiği sonucuna varır: "Her türlü karışıklığın önüne geçmek için aşırılığa kaçmadan elimizden geleni yapacağız." Ama

[125] U.A., K 1516; 28 Aralık 1788.

[126] Eğer belgeler doğruysa Saumur gibi bir kenten farklı olarak; zira kaçak tuz ticareti için Loire yolu öncelikliydi.

[127] U.A., G^7 521; 1682.

[128] U.A., G^7 521; Mayenne, 19 ve 20 Kasım 1693; Saumur, 14 Ocak 1693; Laval, 1 Mart 1693.

birkaç gün sonra olaylar çıkınca müsaderelere izin vermek zorunda kalacaktır.[129]

Tahıl tedariki sorunlarının halkı telaşa düşürmesi doğaldı: Yer yer hızlı akarsuların kestiği, alçak tepelerle kaplı bu geniş "ülke" genellikle soğuk, kendi başlarına bırakıldıklarında kısırlaşan topraklardan oluşuyordu. "Birçok toprak on iki yılda taş çatlasa dört beş kez ürün vermektedir. Bu topraklara, onları verimli kıldığı düşünülen katırtırnakları ürettikleri yedi yıllık uğursuz bir dinlenme süresi gerekmektedir. Buğdayın verimi çok düşüktür; çok büyük harcamalarla hazırlanan topraklar sadece 1'e 3 ila 5 vermektedir. Bu nedenle tercihen 1'e 30, 60, hatta 100 veren karabuğday ekilmektedir; bu tahıl, fiyatları her zaman çok yüksek olan buğdayı ve hatta çavdarı [buğdaydan daha çok ekilmektedir] temin edemeyen halkın besinini oluşturur."[130] Kamu Selameti Komitesine sunulan bir raporda da "Normal zamanda topraklarımızın yılda sadece dörtte biriyle üçte biri arasındaki bir kısmına buğday ekebiliyoruz ve bugün işçi kıtlığı nedeniyle çoğu zaman dörtte birinden de az bir kısmına"[131] denmektedir. Kuşkusuz çare olarak kestane vardı ama o da her zaman bulunmuyordu. Ayrıca buğdayı Nantes'dan Loire, Maine ve Mayenne su yollarıyla getirtme olanağı vardı. Laval ve bölgesinde tek tük bulunan bağlardan söz etmemiz gereksizdir. Bölgede, XV. yüzyıldan itibaren, sadece yoksulların içeceği olmayan elma şarabı üretiminde kullanılan elma ağaçları bulunduğu doğrudur. Ama 1741'deki gibi kötü bir hasat[132] fiyatını neredeyse şarap fiyatına çıkardığı zaman Hôtel-Dieu'de (düşkünler evi) yoksullara elma şarabı yerine cömertçe –söylemeye gerek var mı, su katılmış olarak– şarap sunmak yeğleniyordu. "Gerçek" şarap yakındaki Anjou'dan ve Orléanais'den geliyordu: Yılda 2000 *pipe* (her biri 4 ila 5 hektolitre), yani kentin tümü için 8000 ile 10000 hektolitre arası; oldukça iyi bir ortalama tüketim: 10,000 kişiye 10,000 hektolitre; elma şarabı ya da su tüketen bir kent için hiç de kötü değil.

Hayvancılığa gelince, hemen hiç koyun yoktu ama sığırlar ve yörenin küçük atları bol miktarda yetiştiriliyordu –saban başına dört sığır ya da bu küçük atlardan dördü düşüyordu. Ve ortalık av hayvanı kaynıyordu:

---

[129] U.A., G^7 521; Laval, 24 Mayıs ve 3 Haziran 1693.

[130] E. Laurain, "Le département de la Mayenne à la fin de l'an VIII," *Bulletin de la Commission historique et archéologique de la Mayenne*, 1838-1839, s. 118. U.A., F^{10} 242.

[131] J.-M. Richard, *La Vie privée dans une province de l'Ouest. Laval aux XVIIe et XVIIIe siècles, a.g.e.*, s. 126.

Tavşan, yabani tavşan, kırmızı keklik, su tavuğu, tahtalı güvercin, bıldırcın, çulluk...

Kırların durumu XVIII. yüzyıl boyunca pek iyileşmemiştir. Devrimin III. yılında yazılan bir rapora göre: "Patates hâlâ beşiğindedir çünkü sadece bahçelerde ve en iyi topraklarda ya da büyük masrafla dışkılanmış (gübrelenmiş diye anlayın) yerlerde başarılı olmuştur. Henüz insanlar tarafından besin olarak kullanılacak miktarda değildir." Yapay çayırlar da devreye yeni girmişti; alanları son yirmi yılda üç kat artmış olmakla birlikte gübre kıtlığından sadece iyi topraklarda ve "bel ile işlenmektedir." Sadece keten ve odun çok boldu. Ve rapor "Başlıca yardımcılarımız elmalar [elma şarabı yapılan] ve armutlardır"[133] sonucuna varır.

Kısacası, tarımın bilançosu pek parlak değildi. Köylünün ortakçı olmaktan başka bir seçeneği yoktu. "Topraklarımızın büyük bölümü ortakçılıkla işletilmektedir, yani çiftçi kendi geçimi için toprağın ürünlerinin yarısını almakta, diğer yarısını toprak sahibine vermektedir"[134] –hemen her zaman kentte oturan bir toprak sahibine.

Demek ki Laval'ın refahı toprağından kaynaklanmış olamazdı. Peki, bu refahı Rennes'e, Angers'ye, Le Mans'a (ve ötesinde Paris ve Orléans'a), Mayenne ve Caen'a, Perche eyaletinin yüksek ve sarp topraklarından geçerek Alençon'a giden yolların kesiştikleri nokta da olmasına mı borçluydu? Hayır çünkü bu yolların hiçbiri iyi değildi. Le Mans-Laval-Rennes anayolu ancak 1772'de kullanıma açılacaktır ve yerel yollar bir çiftlikle komşu çiftliğin arasında bile berbat durumdaydı: "Eskiden Batı Fransa'nın hiçbir yerinde Aşağı-Maine'de olduğu kadar tam bir çevreden soyutlanma olmamıştır."[135] 1772'den önce, aralarında Mme de Sévigné'nin de bulunduğu yolcular Angers ve Nantes'dan geçmeyi yeğliyordu. "Taşımacılık atla, bazen de insan sırtında yapılıyordu."[136] Kuşkusuz Laval'a, hatta daha ilerisine kadar teknelerin çalışmasına elverişli Mayenne vardı ama akarsuyun Laval'ın aşağısındaki bölümünde yirmi iki alavere havuzu ve çok sayıda değirmen bulunuyordu: Değirmenler her yerde olduğu gibi sürekli engel çıkartıyor ve alavere havuzları bazen bozuluyordu.[137]

Roanne'da olduğu gibi burada da kentten itibaren yaklaşık 70 kilometre yarı çapında bir çember çizildiğinde rakip ve tabiri caizse itici

---

[133] U.A., F^{10} 242.

[134] *A.g.e.*

[135] Rene Musset, *Le Bas-maine*, 1917, s. 320-321.

[136] *A.g.e.*, s. 323.

[137] U.A., F^{14} 1207; 20 Eylül 1769.

kentsel kutuplarla burun buruna kalındığını da ekleyelim: Angers (73 km uzaklıkta, son sayımdaki nüfusu 143.000 kişi), Le Mans (75 km, 155.000 kişi), Rennes (72 km, 205.000 kişi); Laval ise günümüzde ancak 54.500 kişilik bir nüfusa sahiptir.

Her şey hesaba katıldığında günümüzde bir valilik konağının, çeşitli sanayilerin ve onu oldukça iyi bir hayvancılık bölgesi yapan ıslah edilmiş bir toprağın sağladığı kozları kullanan Laval'ın güncel önemine değil ama XVII. yüzyıldan itibaren elde ettiği başarılı sonuçlara şaşırmamak mümkün müdür? Bu göreceli olarak erken performansı neye bağlamalıyız. Her şeyden önce Laval'ın XVIII. yüzyıldan itibaren haftada üç pazarın –salı, perşembe ve cumartesi günleri– yanı sıra yılda beş panayırla da çekim merkezi olduğu yoksul ve uysal bir kırsal bölgeyle çevrilmiş olmasına. Bu panayırlara idari bölgesindeki (*élection*) kendisine bağlı yirmi bir panayır da (dört "Ballée kasabasında, iki Grez-en-Boire'da, üç Saugé'de, sekiz Montesurs'da ve dört Cossé'de")[138] ekleniyordu. XIX. yüzyıl başında, Laval'in eski idari bölgesinden oldukça farklı olan ilçesinin sınırları içinde de altmış yedi panayırın kurulduğunu[139] biraz da şaşkınlıkla görüyoruz. Bu panayırlar, söylemesi gereksiz, Laval ve bölgesinin büyükbaş hayvanlarını ve atlarını komşu bölgelere sattığı "besili hayvan panayırları"ydı. Bu ticari etkinlik, aynı dönemde bakanlık izniyle[140] "Eski soylu Benedikten rahiplerinin manastırı"nın binası ve arazisini sınırları içine katarak panayır alanını genişleten Laval'da işlerin yolunda gitmesine önemli katkıda bulunmuştur. Kısacası, Laval'ın etrafını çeviren bölgeye hükmetmemesi mümkün değildi. Zaten rakamlar da ortadadır: 1831'de kentin nüfusu 15.830, kantonunun nüfusu 24.669, ilçesinin ise 114.577 kişidir; yani ilçe nüfusunun %13,8'i kentte oturuyordu.

Bununla birlikte Laval'ın zenginliği her şeyden önce uzun mesafeli ticarete bağlı ve kırlarındaki yoksulluk ortamından beslenen bir sanayiden kaynaklanmıştır. Bir tarihçiye göre[141] "Manufaktürleri ayakta tutan bu sefalettir: Yoksul ihtiyacı olduğu için emeğine düşük fiyat biçmek zorunda kalmaktadır." Evden çalışmaya dayalı bir kırsal sanayinin köylülerin yetersiz gelirlerine katkıda bulunduğu şu çok sayıda bölgeden birindeyiz.

---

[138] U.A., K 1252.

[139] U.A., F[12] 1259 D.

[140] *A.g.e.*, 27 brumaire yıl IX.

[141] E. Laurain, a.g.m., s. 119.

Her şey, çok eskiden (geleneğe göre biraz kuşku yaratan 1298 gibi kesin bir tarihte) Guy de Laval'ın (aynı adı taşıyanların dokuzuncusu) eşi Beatrix von Gavere ile birlikte gelmiş olan Flaman zanaatçıların kentte kurduğu bir keten kumaş manüfaktürü ile başlamış görünmektedir.[142] Bu aslında yerinde bir girişimdi: Koyunlarının seyrek ve çok sert yününün sadece kaba bir çuhacılığa uygun olduğu Aşağı-Maine bölgesi ezelden beri keten ve kenevir üreticisiydi.

Keten sanayii Laval'da gerçekte ancak XVII. yüzyılda gelişmeye başlamıştır. Ama *take off* çok hızlı olmuştur; binlerce dokuma işçisi çalışmaya koyulmuş ve tüccarlar hızla zenginleşmiştir. Gelişmenin ivme kazanması en ufak bir kuşku yok ki İspanyol Amerika'sı ve Antilles Adaları pazarlarının endüstriyel Avrupa'ya açılmasıyla gerçekleşmiştir. Laval'ın Troyes, Beauvais, Lyon ve Rouen'a sattığı ham kumaşların bile çoğu ağartılarak Yeni Dünya'ya gönderiliyordu. Lavallı imalatçı-tüccarlar kendi Amerika sevkiyatları için, Amerika'nın gereksinimlerini karşılayan büyük ticaret filolarının kalkış noktası Cádiz'e gidecek olan parçaları Saint-Malo ya da Nantes'a teslim eden seyyar satıcıların ve nakliyecilerin hizmetlerinden yararlanıyordu. Bu nakliyeciler Laval'a geri dönerken odun, tahta, kalas ve demir getiriyordu: Çünkü Aşağı-Maine bölgesi dökümhaneler ve yüksek fırınlarla doluydu. Keten böylece Laval'ın bir demir piyasası olmasına katkıda bulunmuştur.

XVIII. yüzyılın ortasına doğru "Laval hallerinde her yıl 20 ila 25 bin parça keten kumaş nakit olarak satılmaktadır. Her parça en az 100 *aune* (Laval ölçü birimi) ağartılmaya elverişli ham kumaş ya da ceket ve astar yapımında kullanılan gri kumaş içerir. Sözü edilen ham kumaşlar 26 *sol*'dan 100 *sol*'a kadar, gri kumaşlar da 20 *sol* ile 50 *sol* arasında satılmaktadır. Laval'da bu ticareti yapan yirmi beş şirket vardır. Ayrıca bir süredir, Cholet'de olduğu gibi, pamuk ve keten mendiller imal edilmektedir ama Laval'dakilerin kalitesi daha iyidir."[143] Güncel ölçülere çevirelim: Laval'ın üretimi ortalama fiyatı yaklaşık 3 *livre* olan 2 milyon metre ile iki buçuk milyon metre arasındaydı; yani altı ile yedi milyon *livre* arasında bir ciro. Öteki Fransız dokuma sanayilerinin tersine, örneğin Le Mans'ın yünlü etamin kumaşları, Laval'ın keten kumaş üretimi Fransız devrimine kadar sürekli artmıştır.[144]

---

[142] J. Savary Des Brulons, *Dictionnaire du commerce*, V, sütun 163.

[143] *A.g.e.*, sütun 163, *Journal de commerce*, Mart 1762, s. 112.

[144] F. Dornic, *a.g.e.*, s. 1-5.

Tüm kentin ve çevredeki kasaba ve köylerin belini doğrultan bu başarılı faaliyetin vitrini 1732'de Gast Meydanında inşa edilen yeni haldi. Buraya her cumartesi günü kumaş parçalarını sırtlarında taşıyan dokumacılar geliyordu; bir sıranın üstüne çıkan müşteri kumaş rulosunu açıp yayarak inceliyor ve daha sonra satın aldığı parçayı bir "ağartıcı" ya emanet ediyordu. Kentin etrafında, Mayenne'in sol yakasında ya da Jouanne Çayı boyunca çayırların kenarında kumaşlara "harika bir beyaz renk"[145] veren çok sayıda ağartma tesisi vardı. Sahipleri genellikle aynı zamanda tüccar ya da toptancı tüccardı: Kendi hesaplarına satın alıyor, ağartıyor ve yeniden satıyorlardı. Ayrıca %6 ile %8 arasında değişen bir simsarlık ücretiyle diğer Fransız kentlerinin tüccarlarına aracılık yapıyorlardı.[146]

Finisaj işlemlerini üstlenme (burada ağartma, başka yerde, başka kentlerde yünlü kumaşların tokaçlanması ve boyanması) tüccarlar için pazarı denetlemenin bir yoluydu. Bu şekilde son katma değer ile yeniden satışların dolgun kazançlarını ele geçirecekleri en kârlı işleri kendilerine ayırıyorlardı. Laval toptancı tüccarları büyük Fransız kentlerinin toptancılarıyla ilişki içerisindeydi; ayrıca deniz aşırı ticaretin alışılmış yüksek kazançlarının beklentisiyle her türlü riski göze alıyorlardı. Kardeşlerini, oğullarını ya da yeğenlerini temsilci olarak Bayonne, Cádiz, Port-Sainte-Marie, Lizbon (1755'te bu kenti vuran deprem 300.000 *livre* zarar etmelerine neden olmuştur),[147] Kanada, Martinik, Saint Domingue ve hatta Gine'ye göndermekten çekinmiyorlardı.[148] İspanya Veraset Savaşı zamanında Saint-Malo'dan ticaret yapmak için Amerika adalarına ya da Güney Denizine giden gemilerle ya da Duguay Trouin'in 1711'de Rio de Janeiro'yu "cezalandırma seferine"[149] katılan gemileriyle mal ve madeni para gönderme rizikolarını göze alabilmek için aralarında ortaklıklar kurmuşlardı. Fransız Hint Adaları Kumpanyasının hisselerini satın alıyor ve zamanı geldiğinde Mississippi Kumpanyasıyla ilgili çılgın spekülasyonlara katılıyorlardı. Arada bir aralarından biri iflas etse de iflaslar az sayıdaydı çünkü tabiri caizse bu risk sever spekülatörler her şeye rağmen temkinli davranıyordu.

Ama, kapitalist yaşam tarzının ve giderek toplumsal yaşamın zirvesinde yer alan pek çok Fransız ve Avrupalı iş adamına benzeyen bu bü-

---

[145] J.-M. Richard, *a.g.e.*, s.289-290.
[146] *A.g.e.*, s. 291.
[147] *A.g.e.*, s. 301.
[148] *A.g.e.*, s. 295 vd.
[149] A.e, s. 298.

yük tüccarların yanında daha uzun zaman oyalanmak ne derece gereklidir? Zorunlu olarak sahnenin önünde yer alan bu insanları evlerinde, işlerinde, eşleriyle birlikte at üstünde kır evlerine giderken ya da pazarın kurulduğu günler buyrukları üzerine gelip kentteki evlerinin ambar ve kilerlerini buğday, çavdar, karabuğday, tuzlanmış et ve yakacak odunla dolduran ortakçılarını beklerken izlemekte pek güçlük çekmiyoruz. Bu tüccarlar aynı zamanda da çok erken tarihlerden itibaren fiyatı ne olursa olsun resmi makamlar ve özellikle de senyörlerden toprak satın almıştır.[150] Para bütün kapıları açtığı için oğulları ve kızları soylular sınıfı saflarına katılmıştır.

Bununla birlikte Laval'da, soylular sınıfına katılmış olsun olmasın, bu ayrıcalıklı kişilerin hemen hepsi, öteki kentlerde olup bitenin tersine, ticarete sadık kalmıştır. Le Clercler, Marestler, Guittetler, Bersetler, Delaportelar, Bussonlar, Ducheminler, Renussonlar, Pichotlar... hepsi de topraklarının adıyla bilinen (Pichot de la Graverie, Guittet de la Houillerie, Berset de la Coupellerie,...) bu insanlar oldukça sade bir hayat sürüyordu. Hâlâ ataerkil olan ailelerinin içinde güçlü bir dayanışma vardı (ve sadece aile onurunu kurtarmak için kefil olunan iflaslar dolayısıyla değil). Eski kentin merkezindeki evleri XVIII. yüzyılda güzelleşmiş, daha konforlu olmak için "modernleşmişti" ama sade bir biçimde giyiniyorlardı ve az sayıda hizmetkârları vardı.[151] XVIII. yüzyıl sonunda Laval'a yerleşmiş bir doktorun yazdığına göre yoksullar kadar zenginler de sade yiyeceklerle yetiniyordu: bol bol lahanalı ve pırasalı çorba ve biraz et; işçiler su, "olağanüstü durumlarda elma şarabı" içiyordu; zenginin olağan içeceği elma şarabıydı. Bol yemek çeşidi ve şarap sadece "gösteriş sofraları içindi."[152]

Böyle olmakla birlikte bu küçük toptancı tüccar topluluğu bütün kilit noktaları elinde tutuyordu. Kentin ve kırsal çevresinin iş örgütlenmesi onları yapının kilit taşı yaparken ve lehlerine çok büyük sosyal statü farkları yaratırken başka türlü nasıl olabilirdi ki? Bir gözlemcinin açıkladığına göre[153] Laval'ın ticareti XVII. yüzyılın sonunda "Üç çeşit insana *dayalı* olarak yürümektedir:" Ticaretin patronları olan otuz toptancı tüccar, ipliği satın alıp başkalarını çalıştıran beş yüz usta-dokumacı ve "en zengininin mal varlığının 100 *livre*'i geçmediği" beş binden fazla dokuma

[150] A.e, s. 301 vd.
[151] *A.g.e.*, s. 344 ve 345 not 2.
[152] *A.g.e.*, s. 114.
[153] F. Dornic, *a.g.e.*, s. 44.

işçisi. Bu genel sınıflandırma gerçekte birçok farklı durumu kapsayabiliyordu. Laval'da kuramsal olarak usta-dokumacılarla dokuma işçilerinin sayısını sınırlayan hiçbir lonca kuralı yoktu: Herkes emeğinin ürününü hallere getirip özgürce satabiliyordu. Ama birçok dokuma tezgâhına, bazen de bir ağartma tesisine sahip, hammaddesini peşin parayla satın alan ve ücretle çalıştırdığı işçilerinin üretimini satan çok zengin patron-dokumacıdan, işliğinde bir iki kalfayla çalışan, hammadde satın alma zorunda olduğu için satmakta acele eden ve çoğu zaman şu "eli darda dokumacı ustalarının kanını emdikleri için kanser diye adlandırılan" iplik tüccarlarının insafına kalmış dokumacıya kadar; ya da üretim aracına sahip olduğu, eşi ve çocuklarıyla küçük dokuma ustalarıyla hemen hemen aynı koşullarda çalıştığı için oldukça talihli olan dokuma işçisinden ücret karşılığı emeğini kiralayan ya da daha büyük bir olasılıkla aynı zamanda köylü olduğu için evinde yarım zamanlı çalışan işçiye kadar bir bağımlılık sistemi vardı. Maine'in bütün köyleri, bütün çiftlikleri evden çalışmayı uyguluyordu. Bu koşullar altında, 1732'de, aynı yıl inşa edilmiş yeni haldeki gelenek haline gelmiş satış koşullarını değiştirmeye çalışan dokumacıların protestoları nasıl başarısızlığa mahkûm olmasın ki? Laval'de cereyan etmiş olanlar başka yerlerde, büyük ölçüde kırsal kökenli ya da kent periferisine yerleşmiş bir sanayi öncesi zanaatçılığın (Laval'da Coconnière mahallesi) kentin küçük tüccar topluluğu karşısına dağınık bir biçimde çıktığı her yerde cereyan etmiştir: Rouen'da olduğu gibi Reims'te, Amiens'de, Laval'a yakın ve yünlü etamin kumaş sanayinin XVII. yüzyılın sonunda kurulduğu Le Mans'da olduğu gibi...

Yoksul bir kırsal bölgenin ortasındaki Laval uzun mesafeli ticaretin doğurduğu kazançlara bağlı olarak organize olmuş bir yapının iyi bir örneğidir. Ama bu kazançları elde etmenin ön koşulları ağırdı. Dokumacının en iyi kalitede ipliğin satıldığı Craon pazarından temin alacağı keten ipliğinin parasını kim sağlayacaktı?[154] Uzun mesafeli ticaretin dayattığı geciken para dönüşlerini beklerken vazgeçilmez olan krediyi kim sağlayacaktı? Bir ağartma tesisinin gerektirdiği sermayeyi kim yatıracaktı? Ve zararına satış olduğunu düşünün –ki bazen oluyordu–; böyle bir durumda sistem tıkanacak ve en çok zararı işsiz kalan dokuma işçisi görecektir.

Laval keten sanayii gelişmesini XVIII. yüzyılın sonuna kadar sürdürmüştür. O dönemde Aşağı-Maine bölgesindeki kadar yoksul, aynı derecede sömürülen ve daha da düşük bir ücret alan bir işgücü tarafın-

[154] J.-M. Richard, *a.g.e.*, s. 289.

dan Polonya'nın üstün kaliteli keteniyle dokunan Silezya kumaşlarının uzaktan rekabeti Laval dokumacılığını ciddi bir biçimde tedirgin etmeye başlayacaktır. Durum Fransız Devrimi ile Yeni Dünya pazarlarının hemen hepsinin kapanması ve Vendée Savaşının korkunç olayları nedeniyle daha da kötüleşecektir. Uzun mesafeli ticaretin yarattığı Laval'ın ilk ekonomik atılımı yine bu ticaretin sekteye uğramasıyla bir süreliğine gölgede kalacaktır.

Caen, Bir Kent Modeli ya da Daha Doğrusu Bir Referans

Caen önemli ama Fransız kentleri arasında sadece ikinci sınıf bir kentti. Paris, Rouen, Nantes, Bordeaux, Marsilya, Lyon, Lille, Strasbourg ve birkaç başka kent onu uzun zaman önce geride bırakmıştı. Bununla birlikte kent 1695'te, oldukça iyi bir rakam olan 26.500 kişilik bir nüfusa sahipti; bu nüfus 1753'te 32.000'e (üç yıl önce genişleyebilmesi için surlarını yıkmak gerekmişti), 1775'te 40.858'e yükselmiş ama Devrimin ilk yıllarının yol açtığı gerilemeyle 1793'te 34.996'ya düşmüştür.[155]

Her ne olursa olsun, bitek kırların merkezinde bulunan Caen kalabalık bir zanaatçı topluluğuyla birkaç taninmış sanayinin geçimini sağlıyordu. Denize dökülen Orne Irmağının ağzından on beş kilometre kadar içeride, ırmağın küçük Odon Çayıyla birleştiği ve gelgitin hâlâ etkisini sürdürdüğü bir noktada bir limana sahipti. Ama Orne çamurla dolmuş ve XVII. yüzyılda kentin limanına sadece 200 tonluk kabotaj gemileri –o da ancak ekinoks gelgitlerinde– uğradığı için Caen denizcilik faaliyetlerine neredeyse tamamen ara vermişti. Limanı sadece, durum elverdiğinde Seine Irmağının aşağı çığırına kadar giden 30 ila 50 tonilatoluk mavnaları ağırlamaya elverişliydi.[156] Kent denizcilik faaliyetlerine ancak 1857'de, Orne'a bir yan kanal açılmasıyla yeniden başlayacaktır.[157]

Jean-Claude Perrot'nun kalın kitabının[158] en ince ayrıntılarına kadar betimlediği Caen o dönemdeki göreceli olarak mütevazı boyutlarına rağmen ya da bu boyutlar nedeniyle genel kent tarihi araştırmalarına çok yararlı ufuklar açar. Ayrıca seçilen dönem –XVIII. yüzyıl– bize Caen'ı bir su bölümü çizgisi boyunca gözlemleme olanağı vermektedir çünkü kent yeni tercihlerin zorluklarına daha yeni yeni alışırken önceki yüzyılların

[155] Jean-Claude Perrot, *Genèse d'une ville moderne, Caen au XVIIIe siècle*, 1975, I, s. 145.
[156] *A.g.e.*, I, s. 211.
[157] A Demangeon, Géographie universelle, P. Vidal de la Blache ve L. Gallois tarafından yay. haz. *La France*, cilt 6, 2. *bölüm*: *France économique et humaine*, *a.g.e.*, s. 591.
[158] *A.g.e.*

miraslarından henüz tamamen kurtulmamıştır. Kentin çok yavaş gelişmesi başka bir avantajdır: Bu yavaşlık çağdaşlarının gözlemi kadar bizim gözlemimizi de kolaylaştırır. İşbu nedenlerden dolayı bu bölüme *Caen, Bir Kent Modeli ya da Daha Doğrusu Bir Referans* başlığını koydum.

Caen'ın etrafında, çok klasik bir biçimde, Thünen-tipi çemberler, yani ardışık halkalar halinde eş merkezli ekonomi alanları yarattığını görmek şaşırtıcı değildir. Kent-çevresi mekânının bu bölünmeleri kentin tüketim gereksinimleriyle açıklanır ve bu tüketimler birbirlerini izleyen ve dönemin taşımacılığının güçlükleri ve yavaşlığı nedeniyle zorunlu olarak kente yakın kalan ikmal bölgeleri tarafından karşılanır. Caen'ın midesi elbette Paris'in devasa midesi değildi ama sonuçta Aşağı-Normandiya merkezinin etrafındaki halkaları açıklayan büyük ölçüde odur.[159]

İlk halka, "bostancılık alanı," *intra muros* bahçelerle ve hatta çayırlarla başlar, meskûn alanın ötesine, kentin kırsal çevresine doğru genişler ve kent sınırlarından en fazla bir buçuk *lieue* mesafe içerisindeki on iki kadar komüne yayılır; yüzölçümü 5000 hektardan fazladır. Kent pazarlarına yakınlığı nedeniyle değerlenmiş olan bu ekili alan hali vakti yerinde toprak sahiplerine ait küçük parsellere bölünür. Bu birinci halkanın tahıllara geniş bir yer ayırmış olması pek şaşırtıcı değildir: Günlük sebze tüketimi oldukça düşüktü (5000 kilo); aynı şekilde beslenmenin sadece tamamlayıcı bir unsuru olan ya da ilaç yapımı için eczanelerin yolunu tutan süt de (günde 2000 litre) fazla tüketilmiyordu. Bu yüzden, beslenmenin en önemli öğesi olan tahıllar Thünen'e göre kuramsal olarak sadece sebze ve süt ürünlerine ayrılmış olan bu alana sızmıştır.

İlk halkayla karşılaştırıldığında çok geniş olan (66.700 hektar) ikinci halka Caen'ın batıda Seulles Çayı, doğuda Dives Çayı, kuzeyde Manş Denizi, güneyde Cinglais Ormanı arasında yayılan geniş kırsal bölgesinin buğday monokültürüne ayrılmış genellikle milli zengin topraklarına tekabül ediyordu. Bu buğday alanı üç yıllık almaşık ekim ve koşulmuş atlarla yetiniyordu; sadece güneydoğuya doğru *bocage*'ların ortaya çıkışıyla –Domfrontais'de de olduğu gibi– arpa, karabuğday ve çavdar buğdaya üstün geliyordu.

Daha uzakta daha da geniş olan hayvancılık ve cılız ormanlar alanı başlıyordu.

Hasatların hemen her zaman fazlalık verdiği Caen böylece buğday gereksinimini rahatça karşılıyordu. Vasat hasat yıllarında bile buğday

[159] İzleyen açıklamalar için J.-C. Perrot, *a.g.e.*, I, s. 181 vd.

ŞEKİL 27: CAEN VE ÇEVRESİ

Manş Denizi ile Seulles ve Dives ırmakları arasında genellikle tahıl yetiştirilmektedir. Güneybatıda *bocage,* Orne Irmağının güneyi ve doğusunda ormanlar vardır.

Kaynak: J. C. PERROT, *Genèse d'une ville moderne. Caen au XVIIIe siècle.*

sıkıntısı çekmemiştir. O derece rahattı ki o dönemde Avrupa'nın her yerinde kent yöneticilerinin sürekli dolu tuttuğu kamu ambarları inşa etme gibi bir kaygı hiç duymamıştır. Tüketim 1771'de gün ve kişi başına –iyi bir tayın olan– 535 gramdı; yani kent için *yıllık* 81 bin kental. Haftada on bir kırsal pazar 131 komünü çatısı altında toplayan idari bölgesinin (*élection*) kasabalarında nöbetleşe kuruluyor ve her çeşit yük arabasının kent yönündeki günlük hareketini besliyordu. Buğday tedariki[160] nadiren kesintiye uğruyordu; yine de 1725, 1752, 1789 ve 1790 yıllarında uğramıştır.[161] Ama eksiklik durumunda kamu yetkilileri güçlük çekmeden dışarıdan satın alıyordu: Le Havre'a başvurmak yeterliydi; Manş Denizindeki gemilerde her zaman boşaltılmaya hazır Hollanda ya da İngiliz buğdayı bulunuyordu. Demek ki büyük bir güvenlik ve bir denge vardı –ve bu durum XVIII. yüzyılda tohumların kalitesi genellikle arttığı için sadece

[160] *A.g.e.*, I, s. 185 vd.

[161] *A.g.e.*, I, s. 213.

daha iyi olabilirdi; Caen'da buğdayın özgül ağırlığı 1740 ile 1755 arasında bu şekilde %10 artmıştır; kentin un tüketiminin tek başlarına yarısını karşılayan yedi değirmeninde randımanı artıran değirmen taşlarının kullanılmasıyla tahıl öğütme işlemi de iyileşmiştir. Ekmek tayını sağlama bağlanmış olduğu için –elbette herkes için beyaz ekmek değil, ama tahıl ekmeği– herkesin hayatı büyük ölçüde güvencedeydi.

Aynı durum lüks sayılamayacak gıdalar için de geçerliydi. Aslında et ve balık gereksinimleri (kişi başına yılda otuz kilodan fazla) neredeyse tamamen tahıl üreticisi olan (Dives Çayının nemli kıyıları dışında) Caen "kır"ının doğrudan sunduğu miktarı aşıyordu ama yakın mesafedeki sığır, koyun ve daha az miktarda da olsa domuz ihraç etmeye alışkın *bocage* mıntıkaları devreye giriyordu. Ayrıca deniz ve balıkları yakındı ve Orne Irmağı som, tirsi ve bufa kaynıyordu.

Aynı şekilde üzüm bağlarından yoksun olsa da (Argences tepelerinin "haddini bilmez ve verimsiz küçük bağı" dışında)[162] elma şarabı boldu. "Gerçek" şarabın yerini tutan bu içecek önceki yüzyıllarda bira, *cervoise* [bir çeşit bira] ve armut şarabını devre dışı bırakmıştı. 1733'te kentin meyhanecileri 1035 testi şarabın yanında 42.916 testi –yani şarabın kırk katı miktarda– elma şarabı siparişi vermişti.[163] Böyle bir tüketim kente giden yollarda elma şarabı fıçıları yüklü iki ya da dört tekerlekli yük arabası konvoyları gerektiriyordu. Bu ağır ve sık taşımalar, kötü yolları daha da bozması bir yana, o kadar masraflıydı ki sonunda Pays d'Auge elma şarabını damıtacak noktaya gelecek ve alkollü içki olarak pazara sürecektir. 1713'te icat edilmiş görünen *Calvados*,[164] fiyatı göz önüne alındığında, araba taşımacılığından daha pahalı olan hayvan sırtında yolculuk yapmasına rağmen, taşıma giderlerini kaldırıyordu. Ve büyük bir olasılıkla Caen'da oldukça çabuk kaygı verici bir aşamaya gelen alkolizmden de sorumluydu.

Caen'da elma şarabıyla tahılın fiyatları, başka yerlerde şarap ve tahıl arasında olduğu gibi, birbiriyle ters yönde dalgalanıyordu. Caen krallık denetçisine göre 1772'deki kötü elma hasadı "Kaçınılmaz olarak tahıl tüketimini etkileyecektir çünkü halk az içtiği zaman çok yemektedir." Aynı şekilde, 1778'de "İçkinin kıtlığının tahıl fiyatını desteklemeye katkısı olacaktır."[165] 1779 ile 1981 yıllarında ise mekanizma ters yönde işlemiştir.

---

[162] *A.g.e.*, I, s. 216.

[163] *A.g.e.*, I, s. 217.

[164] *A.g.e.*, I, s.217-218, not 159.

[165] *A.g.e.*, I, s. 219.

Yiyecek ve içeceklerden söz etmeyi daha ileri götürmek kuşkusuz gereksizdir. Caen bu konuda, Roanne ve Laval'ın da dahil olduğu birçok başka kentle karşılaştırıldığında imrenilecek bir güvenliğe sahipti.

Elbette her kent gibi Caen da günlük gereksinimlerini karşılayan çok sayıda zanaatçı ve dükkâncının geçimini sağlıyordu. Bu zanaatçıların bazıları başka yerlerdeki gibi meslek locaları düzeni içinde, diğerleri de serbest çalışıyordu; kimileri en sıradan günlük işleri üstlenirken kimileri de –en kırılganları– zengin bir müşteri topluluğunun "şatafatı ya da lüksünün" hizmetindeydi: Moda değiştiği zaman iflasın eşiğine gelmeleri an meselesiydi.

Ama –işin en ilginç tarafı– sanayinin (ön-sanayi ya da proto-sanayi, nasıl isterseniz öyle deyin) kent içinde kurulmuş olmasıydı. XVIII. yüzyılda dört sanayi dalgası birbirini izlemiştir: Lüks ve orta kaliteli yünlü kumaşlar, tuhafiyecilik, keten ve pamuklu kumaşlar ve son olarak dantelacılık. Belki aşırıya kaçan dalga sözcüğünü bu sanayilerin birbirlerine eklenmediğini ama birbirlerinin yerini aldığını belirtmek için kullandım. Her biri sırayla yükselmiş, gerilemiş ve çökmüştür. Bu olgu olağan endüstriyel çevrimlere bağlı olabilir ama Caen'da işin içinde manüfaktürlerin büyük çapta gelişmesini frenleyen özel nedenler yok muydu?

Geçmişte bir sanayinin kurulması iki durumda gerçekleşiyordu: Birinci durumda sanayi işçiler üzerinde neredeyse karşı konulamaz bir çekiciliğe sahip gıda ürünü fazlalığı olan bölgelere yerleşiyordu. Jean-Claude Pernot'ya göre "Eskiden sanayinin kuruluş yeri olarak 'gıda havzalarını' seçmesi bir bakıma endüstri çağında maden havzalarındaki yoğunlaşmayla aynı gereklere bir yanıttır."[166] Neredeyse tam tersi olan ikinci durumda ise sanayi gıda kaynaklarına oranla fazlalığı olan bir nüfusun ucuz bir yerel işgücü yarattığı bölgelerde gelişiyordu. Örnekler: Roanne, Laval ya da başta Villedieu-les-Poêles'deki akıl almaz bakır işçileri merkezi olmak üzere Normandiya *bocage*'ı sanayileri.[167]

Caen birinci kategoride yer alır. Ama sanayi için en uygunu bu muydu? Her ne olursa olsun, sanayi Caen'da yeterince kök salamamıştır ve bunun nedeni devlet ve (bazı yerlerde olduğu gibi) boğucu bir vergi yükü değildi. Loncaların düşmanca katılığı ya da sermayenin yetersizliği de değildi. Sanayinin gelişmesini frenleyenin yakın kırsal yörelerin zenginliği ve bu zenginliğin ekonomik olduğu kadar toplumsal sonuçları olduğu

[166] *A.g.e.*, I, s. 241.

[167] M.-H. Jouan, *a.g.e.*, s. 87-124.

görünmektedir. Jean-Claude Perrot'nun yazdığı gibi "Caen'ın kırsal bölgesinin zenginliği Normandiya tarımının sanayinin hizmetine girmesine [birçok şekilde] kesinlikle engel olmuştur."[168]

Bu tarım bölgesi her şeyden önce kente bol ve ucuz hammadde sağlamayı reddetmiştir. Keten ve kenevir çok az ekiliyordu ve vasat kalitedeydi (dantela ipliği Hollanda ya da Picardie'den ithal ediliyordu). Ayrıca yünler de vasat kalitede ve pahalıydı; bu nedenle İngiliz yününe başvuruluyordu. Bu sakıncalı durum tüm Aşağı-Normandiya için geçerliydi. Oysa Yukarı-Normandiya'nın daha az verimli toprakları tam tersine Rouen ve diğer yakın merkezlerin endüstriyel taleplerini seve seve karşılıyordu.

Öte yandan, Caen'ın etrafındaki bölge oldukça kalabalık (km² başına 70 ila 80, bazen 100 kişi) ve kente doğru belirli bir göçü sürdürüyor olsa da işi başından aşkın ve oldukça iyi beslenen bu kırsal nüfus evinde kalma eğilimindeydi. Bu yüzden kentin işgücü piyasası, en azından XIV. Louis'nin saltanatının sonundan itibaren sınırlı kalmıştır, esnekliği de oldukça azdır. 1764'te bir Manüfaktürler müfettişi "Bu kadar zamandır istediğimiz gibi şu işçilerden elimizde bolca olsaydı neler yapmazdık neler!"[169] diye açıklama yapıyordu. Evden çalışmaya gelince, köylüler, durumları oldukça iyi olduğu için bu ek işi pek aramıyor ya da ancak yüksek ücret karşılığında kabul ediyordu. 1715 ile 1724 yılları arasında krallık manüfaktürünün dokuma tezgâhlarının dörtte üçü iplik eğirici kadın işçi bulunamadığından çalıştırılmamıştı. 1766'da köylü kadınlar "Kendilerine geçmişe oranla çok daha fazla ödeme yapılmadıkça iplik eğirmekten" kaçınıyordu.[170]

Tarımın zenginliğinin başka bir sonucu da kentin yatırımını kendisine çekmesiydi. Sermaye öncelikli olarak toprakta (%40), taşınmaz mallarda, rantta (tercihen toprak rantları) yoğunlaşmakta, resmi görevlere az yatırım yapmakta ve komandit ortaklıklar ya da ticari ikrazlarla (%0,5) hemen hiç ilgilenmemekteydi. Sanayiciler ve tüccarlar kişisel servetlerinin sadece yaklaşık olarak %40'ını işlerini geliştirmek için kullanıyor geri kalan kısmını taşınmaz mallarda ve "rant"larda (genellikle uzun vadeli devlet iç borçlanma senetleri) değerlendiriyordu. İçlerinden biri güç duruma düştüğünde önce "rant" portföyünü elden çıkaracak, mümkünse taşınmaz mülklerine hiç dokunmayacaktır.[171]

---

[168] J.-C. Perrot, *a.g.e.*, s. 358.

[169] *A.g.e.*, I, s. 359, not 55.

[170] *A.g.e.*, I, s. 360, not 55'in devamı.

[171] *A.g.e.*, I, s. 360-366.

Bütün bunlar sadece kısmen ekonomik nedenlerden kaynaklanıyordu. Bu çok verimli kırlarda toprağa yapılan yatırımın getirisi elbette yüksekti; sanayi ise endüstriyel çağdan önce hiçbir zaman kazançları çok yüksek bir sektör olmamıştır. Sanayici, sadece, Laval'daki gibi aynı zamanda toptancı tüccar olduğu ve ürünlerini uzun mesafeli ticaretin kârlı ama riskli kanallarına soktuğu zaman zenginleşiyordu. Oysa topraktan rahat bir biçimde geçinmek, her türlü maceraya karşı düşmanca, riskli yatırımların belirsizlikleri ve tedirginlikleri karşısında kuşkuyla dolu, zihinsel davranışların yerleşmesini sağlamıştır.

Toprağın kenti işgal ettiği, sözünü geçirdiği, uyuşturduğu Caen'ın içinde bulunduğu durum buydu. Jean-Claude Perrot işi, oldukça abartılı ama kesinlikle anlamlı bir ifadeyle, "bölgesel kış uykusu"ndan[172] söz etmeye kadar götürür. Caen yeni girişimlere ya da yeni maceralara pek açık değildi. Birkaç spekülatör maden ocakları hisseleriyle oynamış, birkaç avukat ve krallık görevlisi ekonomideki yeni fikirlerle ilgilenmiş olsa da bu girişimlerin büyük bir yansıması olmamıştır. Caen üretimini doğrudan ilgilendiren tekstil sektöründe bile 1750'den sonra tüm Fransa'da resmi olarak teşvik edilen teknik yeniliklere pek ilgi göstermemiştir. Yakın İngiltere'deki devrimci yöntemleri sürekli yakından izleyen ve sanayi casusluğu yapmaktan çekinmeyen Rouen'dan her zaman yaklaşık elli yıl gerideydi. Tüccarları yabancı ülkelerle sadece büyük Caen ve Guibray fuarları aracılığıyla iletişim kuruyordu. Faaliyet alanları Fransa'da bile Brötonya-Normandiya-Paris bölgesi kuşağının ötesine nadiren geçiyordu; ülkenin doğusu ve güneyiyle ilişkileri yoktu. Sadece birkaç kişi, komandit denizcilik şirketlerine biraz sermaye bağlamıştı: Tüm Fransa'yı peşinden sürükleyen uzun mesafeli ticaret çılgınlığı Caen'ı yüzyılın en sonuna kadar etkilememiştir. Eski bir köle ticareti kaptanı olan Caen burjuvası Le Vanier, 1781'de yayımlanan "Deniz Ticaretinin Yararları" adlı bir yergi yazısında Caen'ın tek yatırım bankası olan Banque Gautier'nin 1775'teki iflasını yorumluyordu: Banka niçin %4 faiz verdiği istikraz ve mevduatları akıllıca kullanmamıştı? Kaptan, öfkeyle "Böyle bir uyuşukluğu anlayamıyorum. Bu para on, on iki gemiyi donatmak için kullanılamaz mıydı" diye söyleniyordu.[173]

Evet ama alışkanlıklarına, gerçek bir "durum rantı"nın[174] sağladığı avantajlara bu kadar sıkıntısızca ve aşırılığa kaçmadan bağlı bir kenti

[172] *A.g.e.*, I, s. 8.
A.g.e., I, s. 518-519.
[174] *A.g.e.*, II, s. 948.

nasıl yerinden kımıldatırsınız ki? Vieux-Saint-Etienne Kilisesinin ya da olağanüstü Abbaye aux Hommes ve Abbaye aux Femmes manastırlarının kulelerinden seçilen ufku pek aşmadan kendi toprağında iyi yaşamakla yetindiği zaman Fizyokratlarının bilgeliğiyle övünemez miydi? Doğu yönündeki etki alanının Dives Çayının ötesine hemen hemen hiç geçmemiş olması kuşkusuz pek umurunda değildi. Bu küçük akarsuyun ötesinde, anıtlar ve zenginliklerle dolu, dış dünyaya ve açık denize dönük, gerçek metropol Rouen'ın çekim gücü ağır basıyordu.

Sonuç olarak, Caen'ın talihsizliği kendi evinde çok rahat olması, biraz da olsa güçlükler tarafından bunaltılmamış ve hiçbir zaman karşısına gerçek bir meydan okumanın çıkmamış olmasıydı.

Büyük Kentlere Yer Açalım

Krallık denetçilerinin 1787-1789 yıllarında yaptırdığı anketlere göre hazırlanmış bir çizelge[175] krallık kentlerinin nüfuslarıyla ilgili rakamlar vermektedir. İşte ilk on iki kent için sıralama: 1) Paris, 524.186 kişi (muhtemelen düşük tahmin edilmiş bir rakam); 2) Lyon, 138.684; 3) Bordeaux, 82.602; 4) Marsilya, 76.222; 5) Nantes, 64.994; 6) Rouen, 64.922; 7) Lille, 62.818; 8) Toulouse, 55.068; 9) Nîmes, 48.360; 10) Metz, 46.332; 11) Versailles, 44.200; 12) Strasbourg, 41.502. Nüfusu 30.000 kişiden fazla olanlara gelince: Orléans, 35.594; Brest, 33. 852; Montpellier, 33.202; Tours, 31.772; Troyes, 30.706; Reims 30.602. Bu arada okur o sırada gelişmesinin doruğundaki ve Marsilya'yı geride bırakmış olan Bordeaux'nun performansına dikkat etmiştir. Ama bu sadece bir ayrıntıdır.

Bu tabloyu Fransa'nın toplam nüfusuyla (yaklaşık 29 milyon kişi) karşılaştırınca ülkenin kent nüfusu oranının İngiltere ya da Hollanda'nınkinden düşük olduğu görülmektedir. Paris'in nüfusu toplam nüfusun ellide biriyle altmışta biri arasındaydı. İlk on iki kent hep birlikte 1.249.890 kişiyi bir araya topluyordu; yani Fransa nüfusunun yirmi üçte biri. Günümüzde Paris ve çevresiyle birlikte yerleşim alanı ülke nüfusunun yaklaşık beşte birini bir araya toplamaktadır.

Dolayısıyla bu büyük kentler, Eski Rejim Fransa'sının kentleşme sürecini tamamlamadığının apaçık bir kanıtı olarak, yüzlerce ve yüzlerce ikincil kent ve kasabaya geniş bir yer açmaktaydı.

Ama bu sıra dışı on iki kent, André Piatier'nin dediği gibi bu "kent-kentler" ya da isterseniz üst-kentler, ülkemizin günümüzde gözümüze dar gö-

[175] U.A., DIV bis 47.

rünen mekânı içinde nasıl dağılmıştı? Aralarından dördü liman kentiydi: Rouen, Nantes, Bordeaux, Marsilya. Bir diğer dördü kara sınırlarında yer alıyordu: Lyon, Strasbourg, Metz ve Lille. Denize yakın ama onunla pek ilişkisi olmayan Nîmes'i bir kenara bırakalım. Geriye üç *iç kent* kalmaktadır: Paris, Toulouse ve Versailles. Bu sonuncu kenti eleyelim: Onu Paris'e bağlama hakkımız vardır. Başkentin karşısında, kelle koltukta Versailles yoluna fırlayan kiralık araba "çılgınlar"ın sürekli yarışları da dahil, her şeyin onu "kent"e bağladığı bir "şube" değil miydi?

Sözün kısası periferideki (kıyı şeridi ve kara sınırları) kentler ağır basıyordu: İlk on iki kentin nüfusunun yarısını (626.436 kişi) aralarında paylaşan dokuz kent. Ülke toprağının uçlarındaki bu kentler aynı zamanda hem Fransa'daydı hem de Fransa dışındaydı: Baltık Denizi, Manş Denizi, Kuzey Denizi, Amerika (Kanada, Antil Adaları, Portekiz ve İspanyol Amerika'sı) ve Uzak Doğu ile ilişki içindeki Rouen, Nantes ve Bordeaux; bizzat kendisi de sınırlarından taşan Languedoc'un ucundaki Nîmes; Levanten ve Berberi kenti diye adlandırılmış ama daha doğru bir ifadeyle İç Deniz'in kenti Marsilya; Almanya ve İsviçre kantonlarının ticaretini kendisine çeken ve zenginliği her şeyden önce uzun süre bir İtalyan kenti, bir çeşit Fransız "Milano"su olarak kalmış olmasından kaynaklanan Lyon; Flandre, Hollanda ve İngiltere ile, yani XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın en ilerici evreniyle ilişkide olan Lille. Ve eğer Strasbourg listenin sonunda yer alıyorsa bunun nedeni XIV. Louis'nin 1681'de zorla ilhak ettiği sırada uluslararası bir kent olan Strasbourg'un bölgesel bir başkente dönüşmüş ve kendisinden önce Fransız olan Alsace içerisinde erimiş olmasıydı. Bu gerileme ayrıca Almanya'nın yüzünü Amsterdam'a dönmesi, ticari ilişkilerini Strasbourg yerine Lyon ve İtalya'ya yöneltmesinden de kaynaklanmış olabilir. Alman ekonomisi Basel'de olduğu gibi Strasbourg'da da kendisinden bekleneni vermemiştir. Geriye yüzü Almanya ve Alçak Ülkeler'e dönük, ama her şeyden önce Fransa'nın onun aracılığıyla, kendisini sürekli kaygılandıran geniş savaş alanı Ren topraklarını gözetlediği kocaman "askeri başkent" Metz kalıyor. Bu kenti ileride ele alacağım.[176]

Paris dışındaki tek büyük *iç* kent Toulouse'du. İki kentin son derece eşitsiz önemlerine karşın (geçmişte ve günümüzde) üzerine kafa yorunca bu koşutluğun bir mantığı var gibi görünmektedir. Bu kentler Fransa'nın en geniş iki sedimantasyon havzasının –Paris Havzası ve Akitanya

[176] Bkz. *infra*.

Havzası– ağırlık merkezleri değil miydi? Toulouse, Massif Central, Akdeniz, Pireneler, İspanya ve Atlantik Okyanusu arasındaki coğrafi konumunun kendisine sağladığı avantajlara sahipti. Yakın ve zengin bir tahıl bölgesi yaşamını dengeliyordu. Garonne Irmağı, karşılaştırma lehine olmasa bile Seine Irmağı ile karşılaştırılabilirdi. Ayrıca kent yüzyıllar boyunca Languedoc'un kompozit ve kültür açısından zengin dünyasına sözünü geçirmişti. Tarih arkasında olsaydı, dili, Île-de-France'ın dili gibi, Rhône ötesine olduğu kadar okyanusa doğru da geniş alanlar fethedebilirdi. Toulouse başaramamış bir Paris miydi? Günümüzde sanayileriyle ve 600.000 kişilik toplu yerleşim alanıyla rövanşı alabilecek midir?

Bu fikirler hiç kuşkusuz uygunsuz görünecektir. Ama bizi en önemli noktayla, yani iki Fransa'nın –Oïl Fransa'sı ve Oc Fransa'sı– birlikte var olması olgusuyla bir kez daha karşı karşıya bırakmıyorlar mı? Acaba Paris, Fransa tarihinin ağırlık merkezini bulmuş olabileceği kuzeydeki rakipleri Orléans ile Reims'i gölgede bırakmış olduğu gibi, menekşenin kentini de ikinci plana atmış ve uzaktan boğmuş muydu?

Ama Kuzey Fransa ile Güney Fransa dışında, iki başka Fransa, sürekli çatışma, en azından karşıtlık içinde olan bir iç Fransa ile bir uçların Fransa'sı da yok muydu? Fransa, karaların içindeki bir kentle daha az kaygılı, çoğu kez kendi yaşamı kadar dünyanın yaşamına da kendisini kaptıran uçtaki bir kent arasındaki bu tekrarlanan karşıtlığın tek örneğini sunmaz: Moskova ile St. Petersburg; Madrid ile Sevilla ya da Cádiz; Berlin ile Hamburg; Venedik ile Trieste...

Fransa'da deniz kıyısı kentleri genel olarak Paris'e muhalif kentlerdi. Başta kimsenin yadsıyamayacağı kadar çarpıcı biçimde, kişisel bir refaha ulaşmış, özgürlüklerini ve inatçı kliklerini yaratmış ve Fransız çarkına çok geç girmiş olan kadim kent Marsilya olmak üzere. Öyle ki Marsilya uzun zaman kendisini Fransız olarak görmeyi reddetmiştir. Rouen, Nantes ve hatta Bordeaux (Fronde zamanı ve Jirondenler dönemi dışında) daha uysal kentlerdi. Ama yine de kaygıları, çıkarları, ilgi alanları ve yaşam mekânları asla başkentin ve Fransa'nın geniş kara kitlesininkilerle aynı olmayan bambaşka kentlerdi.

Paris'in periferideki tek rakibi –bunun bilincine nadiren varmış olsa da– Lyon'du; yine de kent yetkililerinin "Krallığın ikinci... ve belki de en önemli kenti" (10 Şubat 1706)[177] diye söz ettiği, fuarların, ağırlığı tam sikkelerin ve kredinin, Alpler-ötesi, Ren-ötesi ve İsviçreli iş adamlarının

[177] U.A., G^7 360; 10 Şubat 1706.

Lyon'u. İşlerin kendisine aktığı ve uzun süre krallığın finans ve kapitalist kutbu olarak kalan Lyon, Paris'in tetikte olmasının ve hırçınlığının fazla etkisinde kalmayacak kadar ondan uzaktaydı. Ama XVIII. yüzyılın sonunda Paris, zengin borsası ve Law yıllarınınkinden daha az belirgin ama sürekli büyüyen "iş" çılgınlığıyla Fransız para piyasalarını denetimi altına almıştı ya da daha doğrusu almak için hazırdı. Bununla birlikte, Paris ile Lyon arasındaki rekabet iki kara kentini karşı karşıya getirmişti. Paris ile Rouen ya da Nantes arasında gerçek bir kara-deniz düellosunun olmamış olması ülke için (ya da tuhaf sorularıyla geçmişi kurcalayan tarihçi için) ne büyük talihsizliktir! Tarih, ilginç bir biçimde, bu düelloyu Fransa'dan esirgemiştir.

Paris, Diğerleri Gibi Bir Kent mi?

Ekonomistler, coğrafyacılar ya da deneme yazarlarının söylediklerine ya da yürüttükleri tahminlere rağmen, "kent-kentin" bugün bile mekânından, dolayısıyla sıradan kentlerin kurallarından ve yazgısından yakasını sıyırdığını sanmıyorum. Diğer kentlerden giderek daha çok diğer büyük kentlerle ilişkide olsa da alışılagelmiş bağlamın –kentler, kasabalar, köyler– dışına sadece görünüşte çıkar. Günümüzde her "kent-kent" dünyayla doğrudan ilişkide olsa da, onu dinlese ve izlese de istediği gibi yaşamak için var olan köklerinden kopamaz. Bu gerçeği, bir zamanların Paris'inin, çağdaşları için ezelden beri devasa bir kent olsa da geleneksel kentleşme sürecinin genel kurallarına nasıl uyduğuna bakarak belki daha iyi anlarız. Paris'in yolların kesişme noktasında olması, akarsu sisteminin coğrafyası tarafından kayırılması gibi sıradan gerçekler en basit haritada bile fark edilir: Suyun sürüklediği tomrukları ve fıçı yüklü tekneleriyle Yonne, tehlikeli biçimde hızlanan akıntılarıyla kaprisli Marne (gemi köprünün kemer ayakları arasından kazasız belasız geçecek mi?), düzenli akan Oise, karmaşık ve tembel yılan ama yine de denize kadar giden Seine. Bu konuda ne söylenirse söylensin, Rhône ile Saône'un kendi kullanımı için birleştirilmesinden Lyon'un aynı derecede faydalanmış olduğundan emin değilim.

Her kent gibi Paris de bir yol kavşağından başlayarak büyümüştür: Bir kuzey-güney ekseni (başlangıçta Saint-Jacques ve Saint-Martin sokakları) ile "sağ yaka"ya yarayan ve Saint-Honoré Sokağı ile somutlaşan bir doğu-batı ekseni. Bu ilk eksenlere daha sonra iki yeni eksen eklenir: Bir yanda Saint-Michel Bulvarı ile Sebastopol Bulvarı, diğer yanda bu

bulvarları dik açıyla kesen, kazılmasına 1800'de başlanmış olan uzun Rivoli Sokağı. Paris'in geçmişinin büyük mimari anıtları günümüzde bile bu eski ve yeni eksenlerin üzerinde ve birleştikleri noktaların yakınında görülebilir. Bu anıtlar Paris'in erken gelişmiş görkeminin tanıklarıdır.

Devlet bu görkemin her şeyi hızlandıran, her şeye izin veren iyilik perisi, her zaman tetikteki mimarı olmuştur. Para eşsiz ve ayrıcalıklı kent Paris'e akın ediyor, birikiyor, her türlü işte kullanılıyor ve savurganca harcanıyordu. Krallığın tüm parası –özellikle "siyasi parası"– başarılarını ve asalaklıklarını besliyordu. Ayrıca XVIII. yüzyılın Avrupa sarrafları Paris üzerine kambiyo senedi keşide ettiklerinde, bu aynı Aydınlanma yüzyılında Venedik'te olduğu gibi, karşılığını kolayca nakit para olarak tahsil edeceklerini biliyorlardı.[178]

Paranın bu aşırı bolluğu, asalaklığın bu ölçüsüzlüğü Fransa ölçeğinde bir doruk noktasıydı. Ama sonuçta bütün kentler paranın sağladığı üstünlükle yaşıyordu ve hayat buralarda her zaman başka yerlerden pahalıydı. Çok silik bir kent olan Châteauroux bile 1800'e doğru komşu bölgelerle karşılaştırıldığında hayat pahalılığı rekoru kırıyordu.[179]

Paris aynı zamanda öteki kentler gibi ama onlardan daha çok göçmen dalgalarının yöneldiği yerdi: Dilenciler, serseriler ve yoksulların kenti neredeyse baskınla ele geçirdiği oluyordu. Onları hiçbir şey, her yeri saran ve birdenbire suç işlemeye başlayabilen dilencilik karşısındaki güçsüzlüklerinin paniğe sevk ettiği bir avuç polis memurunun görülmemiş sertliği bile durduramıyordu. Dilencilik Paris tarihinin hatta tüm Fransa tarihinin karanlık yüzüydü.[180]

Paris aynı zamanda her kent gibi kendi kendisiyle de kavgalıydı; bunun en belirgin sonucu mahallelerin uzmanlaşması olmuştur. Kent mekânı hiyerarşik bir biçimde düzenlenmişti. Zanaat kökenli sanayiler ve yoksullarla çok yoksulların konutları Saint-Marcel ve Saint-Antoine varoşlarına atılmıştı (Saint-Antoine varoşu Birinci İmparatorluk döneminin sonuna kadar eski tarz bir ticari kapitalizmin denetimi altındaki ilkel bir zanaat kökenli sanayi barındıracaktır).[181] Kent, aynı zamanda, Fransız devletiyle aynı hızla anormal bir şekilde büyümeye mahkûm ve XVIII. yüzyılda "bir inşaat furyası" na av olduğu için çok büyük altüst

---

[178] Andrea Metra, *Il Mentore perfetto de'negozianti*, 1977.

[179] U.A., F^{20} 198, 130; Châteauroux.

[180] Christian Romon, *Mendiants et vagabonds à Paris, d'après les archives des Commissaires du Châtelet (1700-1784)*.
Raymonde Monnier, *Le Faubourg Saint-Antoine, 1783-1815*, 1981, s. 195-201.

oluşlara tanık olmuştur. Ağırlık merkezi giderek batıya doğru kayarken zenginler için Seine'in sağ yakasında olduğu gibi güneyinde de "Havadar, ferah bir biçimde düzenlenmiş" yeni mahalleler kurulur. "1737-1740 yıllarından sonra Seine'i pis pis kokutan ana kanalizasyon şebekesinin üstünün kapatılması kuzeybatının Roule ve Monceau'ya doğru kentleşmesine olanak sağlar. Finans çevreleri bulvarların ötesine de yatırım yapar; Provence, Artois, Chauchat, Taitbout ve Laborde sokakları inşa edilir. Sol yakada rıhtımlar, Invalides ve Askeri okul, Gros-caillou ve Grenelle'e doğru yayılmanın başlangıç noktalarıdır..."[182]

Her yeri fetheden aristokratik batı yakasının karşısındaki yoksul doğu yakası da büyür, kesintisiz göç dalgalarını elinden geldiğince ağırlar. Yeni gelenler eyalet kökenlerine göre bir araya gelip cemaatlerini yeniden oluşturur: Örneğin "Saint-Marcel varoşunda Burgonyalılar Saint-Victor ve Orléans sokaklarıyla rıhtımlara yerleşmişlerdi ve buralarda Lorraineliler, Champagnelılar ve Normandiyalılarla omuz omuza yaşıyorlardı. Limousinliler Saint-Jacques Sokağı ile Maubert Meydanını yeğlerken Auvergneliler Mouffetard Sokağı ile Dauphinéliler, Flamanlar ve Picardielilerle komşu oldukları Lourcine Sokağında oturuyorlardı."[183] Hemşerilerin bir araya toplandığı mahalleler böylece kent içinde köyler gibiydi. 1960-1970 yıllarının büyük inşaat furyasından önce Paris'in bazı sokakları hâlâ Brötonların, Auvergnelilerin ya da Savoielıların vb. buluşma yeriydi. Bu olgunun izleri bugün bile tamamen silinmemiştir.

Yakın ve hatta uzak kırsal çevresine hükmeden devasa kent etrafındaki toprakların değer kazanmasına yol açar: Bu Montreuil ve meyve bahçelerinin talihini ya da Romainville'deki gibi Suresnes ve Ivry yamaçlarındaki zengin bağların da varlığını açıklar. 1704'ün şubat ayının bir gecesi "dolu" tüfeklerle donanmış yirmi kadar asker küfeyle sırtlarında taşıdıkları ağzı açık küçük fıçılarla (*bachous*) Saint-Michel oktruva kapısı muhafızlarının önünden aceleyle geçerler. Olay tutanağına göre "Saint-Marcel ve Saint-Jacques varoşlarının meyhanecileri Villejuif bağlarının o yılki ürününden gece bol miktarda kaçak olarak içeri sokturmak için şimdi de bu yolu kullanmaktadır"[184] Ama Paris etrafında toprağın ve (güneşe karşı) konumun yarı yarıya elverişli olduğu yerler bile bağlarla dolu değil miydi? Bu varoş bağları muhtemelen Fransa'nın en büyük bağlık yöresini oluşturuyordu. Ve her durumda bir 1817 yılı istatistiğine göre

[182] D. Roche, *a.g.e.*, s. 18.

[183] *A.g.e.*, s. 31.

[184] U.A., G^7 432; 6 Şubat 1704.

Burgonya, Champagne ya da Bordeaux'nun en iyi bağlarından bile hektar başına daha fazla gelir getiriyordu. Bu konuya önümüzdeki bölümlerden birinde geri döneceğim. Etrafındaki anormallikleri yaratan kentin kendisiydi. Paris kapılarını aşmadığı için duhuliye resmi ödenmeyen şarabın daha ucuza satıldığı varoşların kır meyhanelerinde en kötü şarap bile su gibi akıyordu.

Paris'e doğru yol alan gezginin manzaranın yavaş yavaş değiştiğinin farkına varmaması mümkün değildi. Aralık 1656'da Beaumont-sur-Oise'dan yola çıkan şu iki Hollandalı gibi: "Bu küçük kentten ayrıldıktan sonra kırın hemen her yanına serpilmiş çok sayıda güzel evi görünce Paris'e yaklaştığımızın farkına vardık. İçinden geçtiğimiz köyler o zamana kadar gördüklerimizden daha büyük ve daha derli topluydu: Bu köyler haklı olarak çevreledikleri kentin memeleri olarak adlandırılmaktadır çünkü kent yiyecek gereksiniminin büyük bölümünü onlardan sağlamaktadır."[185] Thünenvari bir şema yorumlamak için güzel bir metin! Aynı şekilde 1790-1792 yılları arasında devrimci Paris'in etrafında, biraz da güvenliği için kaygılanarak dolaşan şu gezgin kadın "Kent bariyerlerinin hemen yanındaki ve sadece köy olarak addedilen" Villette'in önünden geçerken şaşkına döner: "Burası üçüncü sınıf taşra kentlerinin çoğundan daha hareketli, daha meskûn bir yer."[186]

Paris'in tüm çevresi onu beslemeye yönelikti. Paris yaşamak için, yiyecek gereksinimini karşılamak için etrafındaki kırsal bölgeyi organize etmek zorunda kalmıştır. Guy Farquin, "Paris'in atla bir günlük yol olan 40-50 kilometrelik bir yarı çap içerisindeki ekonomik egemenliği Yüz Yıl Savaşından önceki yüzyıl çoktan tamamlanmıştı"[187] diye yazmaktadır. Kent dini tarikatlarının arazilerini çok erken tarihte genişlettiği gibi yakın çevresine şatolarını ve kır evlerini serpiştirmiştir. Buna toprağın onlar için hem saygınlık hem de gelir kaynağı olduğu burjuvaların yatırımları eklenmiştir. Bu yatırımlar XVIII. yüzyılda Paris'in etrafında büyük çiftlikler kurulmasını kolaylaştıracaktır. Bütün kentler kuşkusuz bu aşamadan geçmiştir.

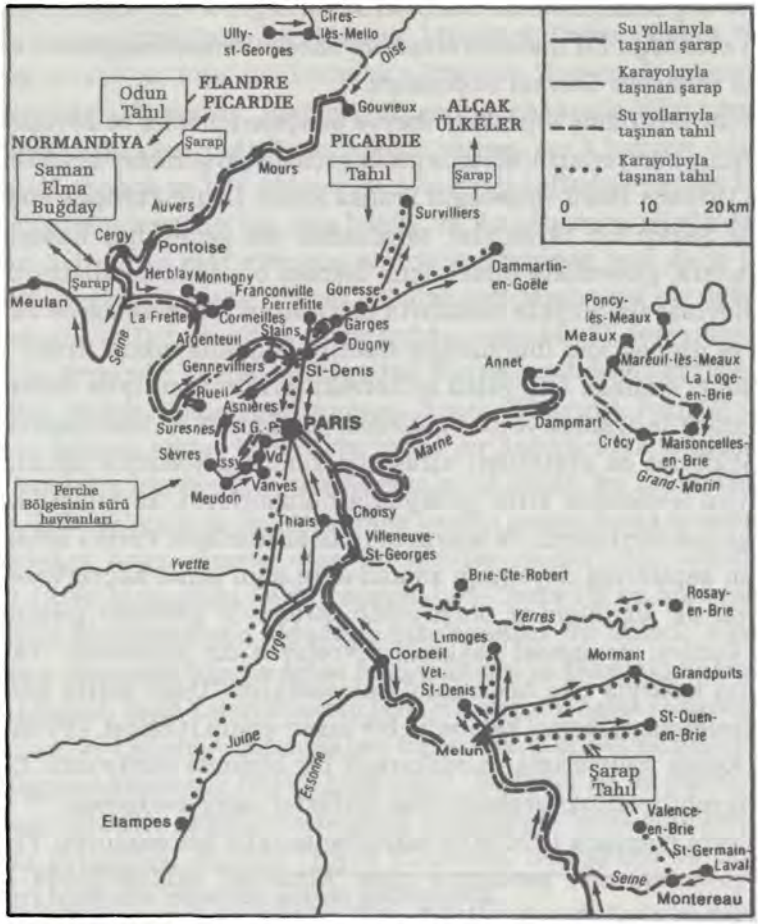
Paris'i diğer kentlerden ayıran saray erkânının lüks yaşantısının gözlerini kamaştırdığı ve taklit etmek için çırpındığı bir toplumun olağan

---

[185] *Journal du voyage de deux Hollandais à Paris en 1656-1658*, yay. haz. A. P. Faugere, 1899, s. 29.

[186] *Voyages promenades aux environs de Paris avec Caroline Tullié*, n° 29, 1790-1792.

[187] Guy Fourquin, *les Campagnes de la région parisienne à la fin du Moyen Age*, 1964, s. 220.

ŞEKİL 28: ORTA ÇAĞ SONUNDA PARİS'İN BAZI TEDARİK GÜZERGÂHLARI

Bu harita Paris'in şarap ve tahıl (ağır mallar) tedarikinde akarsuların ve "limanlarının" olmazsa olmaz rolünü çarpıcı bir biçimde göstermektedir. Karayolları en kısa yoldan su yollarıyla birleşiyordu. Harita Robert Fossier'den alınmıştır, *Le Moyen Age*, III, 1981

dışı talebiydi. Paris 1700'e doğru elinin altında bol miktarda şarap, "bol bol sebze ve yeşillik" bulunmasıyla yetinmiyordu; "İncir, nar, portakal ve limon, şifalı otlar, çeşit çeşit çiçek" de üretmesi gerekiyordu. "Civardaki bahçıvanların... başka yerde sadece yazları bulunan kuşkonmaz, enginar, göbekli marul ve benzeri ürünleri kışın tam ortasında bozulup çürümekten kurtarmak gibi bir hünerleri vardı."[188] Seralar çoktan devreye

[188] A.-M. de Boislisle, *a.g.e.*, I, s. 285.

girmiş ve soğuktan korunan bahçelerde –örneğin XVII. yüzyılda aristokratların oturduğu bir mahalle olmadan önceki Marais bahçeleri– turfanda sebze ve meyve üretimi başlamıştı.

Tarlalar, sürülmüş topraklar, meyve bahçeleri, köyler ve köylüler kent sınırlarının, bariyerlerin, ötesine geçer geçmez karşınızdaydı. 29 Temmuz 1830'da Orléans Dükü –geleceğin Fransa Kralı– Louis-Philippe kuşkusuz Tuileries Sarayı'nın isyancılar tarafından ele geçirildiği haberini aldıktan sonra, güvenlikte olmak için "Hemen o sırada kendisine takdim edilen Heymès ile birlikte *tarlaların arasından*[189] geçerek gece varacağı Raincy'ye gitmek için [bulunduğu Neuilly'den] yola çıktı." Ertesi sabah ona iktidarı sunmak için gelen milletvekillerinin Neuilly'de bulamadığı dükü Raincy'de aramak ve geri getirmek gerekmişti.[190] Jean-Baptiste Say ya da Michelet de gezintileri sırasında kent bariyerlerini aştıklarında kendilerini neredeyse kırın göbeğinde buluyorlardı, karşılaştıkları insanlar gerçek köylülerdi. Ve Mayıs 1815'te Müttefikler Paris'i tehdit edip ardından kapılarına dayandığı zaman akın akın kente kaçan varoşların halkı otantik köylülerden oluşuyordu. Arabayla gezmeye çıkmış olan Boigne Kontesi ve annesi başkenti çevreleyen dış bulvarları "Paris civarlarının halkıyla tıka basa dolu" bulacaklardı: "Daha mutlu görünene karşı öfkelenmeye [hazır] kalabalık bir insan yığını inekleri, koyunları ve acınası küçük valizleriyle karmakarışık bir biçimde yürüyordu. Çok yavaş ilerleyebiliyorduk; arabamızdan küfürler esirgenmiyordu."[191] İnanır mısınız aynı manzara 1870'te de tekrarlanacaktır. Bir doktorun, Profesör Achard'ın anılarında yazdığına göre "Almanlar yaklaştığında birçok aile Paris'ten ayrılırken banliyöde oturanlar arabaları ve hayvanlarıyla Paris'e akın etti. Köylü olarak nitelendirilen bu insanların çoğu yeni inşa edilmiş olan büyük bulvarlar boyunca sıralanan yeni ve boş evlere yerleştirildi."[192] Baron Haussmann işte bunu kesinlikle öngöremezdi.

Bu betimlemelerin arasından Thünen'in ilk besleyici halkası, kentin pazarlarının günlük tedarikini sağlayan halka kolayca tanınacaktır. Kentin büyüklüğüyle orantılı özellikle geniş bir halka.

Ama bu sıra dışı kent için öteki halkalar –tahıl, et, odun vb. üreten– nasıl oluşuyordu? Pazar-kasabalar çemberinin burada bir kent çemberine dönüşmüş olması dışında başka yerlerdeki gibi diye yanıtlayacağım.

---

[189] İtalikler bana aittir.

[190] Hérisson Kontu, *Souvenirs intimes et notes du baron Mounier*, 1896, s. 35.

[191] Boigne kontesi, *Mémoires*, 1971, I, s. 215.

[192] Ch. Achard, *La Confession d'un vieil homme du siècle*, 1943, s. 24.

Daha önce yayımlanmamış bir belge[193] XVIII. yüzyıl için bu genişlemiş çemberlerden biri, Pontoise, Mantes, Montfort, Dreux, Melun, Nemours, Meaux, Rozay-en-Brie, Coulommiers, Provins, Nogent, Montereau, Sens, Joigny, Saint-Florentin... den geçen çember, hakkında bilgi vermektedir. Her kent bu hat üzerinde, Paris'e odun, saman, canlı hayvan, odun kömürü, yulaf, işgücü ve her şeyden önce buğday yolladığı ölçüde hak ettiği yeri alıyordu. Paris'in bir dizi büyük ya da yeterince büyük kent tarafından belirlenen etki alanının sınırlarına varmak için daha da uzağa gitmek gerekir: Orléans, Troyes, Chalon-sur-Marne (ya da daha doğrusu Barrois ve Lorraine'den gelen buğdayların büyük toplanma merkezi Vitry-le-François; buğdaylar buradan Marne gemileriyle Paris'e ulaştırılıyordu), Reims, Compiègne, Amiens, Rouen, Chartres. Paris'in dönemlere göre değişen etkisi, kendiliklerinden yer değiştirdikleri için ideal mal olan kasaplık hayvanlarla yük hayvanları dışında, bu kent çemberinden biraz daha yakında ya da biraz daha uzakta azalır, hatta ortadan kalkar.

Oldukça uzun sürmüş olan bir olaylar zinciri –din savaşlarımızın (1562-1598) sonundaki Paris kuşatmaları– Paris ile bu kent çemberleri arasında bir korelasyon olduğunu bize kanıtlar. Bu "ikincil" kentler başkentin o dönemde başına gelen felaketlerden ve felce uğramasından yararlanmıştır: İşsiz kalan zanaatçılara, tüccarlara, hatta kuşatmanın kötü koşulları ve tehlikelerinden kaçan burjuvalara kucak açmışlardır. Paris de göçmenlerinin çok büyük bölümünü, özellikle de ev hizmetkârlarını bu kent dizisiyle sınırlanan bölgede buluyordu. Paris yönünde iki kent, batıda Versailles, doğuda Troyes (Lorraine, Bourgonya ve Champagne göçleri için) ara istasyon görevi görüyordu.

Paris'in maddi diktatörlüğünün ana hatlarıyla sadece Paris Havzasında, Manş Denizi ile Loire Irmağı, Picardie, Lorraine ve Normandiya (Armorika sınırlarına az da olsa ulaşacak biçimde) arasında geçerli olduğunu belirtelim. Paris bu geniş mekânı tamamen denetimi altına almıştı ve buradaki kentleri eğer kendi başlarına bırakılsalardı erişebilecekleri gelişme düzeylerinin altında tutmuştur.

Bu elbette Paris'in etkisinin bu geniş alan ile sınırlı olduğunu söylemek değildir. Bu alanla sınırlı olan maddi yaşamıdır. Ama başkentin çok yönlü siyasi ve kültürel –bu iki sözcüğün en geniş anlamıyla– etkisi bu sınırların ötesine taşmıştır. Paris yüzyıllar boyunca Fransa'nın toplu yazgısını inşa etmiş, hızlandırmış, yönünü değiştirmiş ama aynı zamanda da kösteklemiştir.

[193] U.A., K 1252.

Günümüzde Köy-Kasaba-Kent Şeması

Geçmişin Fransa'sında bu ilk gözlemi yürütürken, onsuz Fransa'nın –ya da herhangi bir Avrupa ülkesinin– dokusunun ne tutarlılığı ne de sağlamlığı olacağı inatçı bir temel ilişki ağının varlığını yeterince göstermiş olduğumu sanıyorum. Köy-kasaba-kent-sisteminin Roma İmparatorluğunun sonunu kazasız belasız geçirdiğini ve daha da iyi bir biçimde yıkımlarla dolu Yüz Yıl Savaşını da atlatmış olduğunu bir düşünün. Bu sistem, aynı zamanda –bu en azından benim görüşümdür– tarihimizin en olağanüstü sınamasını, 1939'u izleyen yarım yüzyılı ve Jean Fourastié'nin "otuz görkemli yıl"ı (1945-1975) sırasındaki olağanüstü ivmesini de fazla bir değişikliğe uğramadan geçirmiştir.

Bu konuda André Piatier ve ekibinin çalışmalarına sırtımı dayamak istiyorum. Piatier günümüz Fransa'sının "ülke toprağının yapısı"nı incelerken bir ilin –örneğin Loiret– yüzölçümünü kentsel çekim alanlarına böler, yani Orléans, Montargis, Pithiviers, Gien ve benzerlerinin ürünlerini, hizmetlerini, aracılarını, tüccarlarını, dükkânlarını, noterlerini, avukatlarını, doktorlarını dayattıkları mekânların sınırlarını somut bir biçimde çizer. Bu mekânların kısmen örtüştüğünü, kentsel alanların kendi sınırlarıyla çatışma içinde olduğunu ve sonunda "Kentlerin, kurdukları ilişkilerin yoğunluğuna bağlı olarak bir hiyerarşileşmesi"nin yanı sıra yerleşim birimlerinin, ağırlıklı olarak kentsel (Orléans) ya da ağırlıklı olarak kırsal (Pithiviers)[194] "mübadele sistemleri" ne bağlı olarak bir "işlevsel hiyerarşi"sinin de oluştuğuna dikkati çekelim.

Bu kentler arası çatışmalar ana çizgileriyle belirttiğim modelle çelişmez: Modeli dinamikleştirir, tartışmaya açar, başka yöne kaydırırlar. Ama sistem hep vardır. Günümüzün büyümesini sürdüren Paris örneğinde her şey bu şekilde açıklanmaz mı? Başkent uzak sınırlarındaki bir kenti bir diğeri aleyhine ön plana çıkarır; örneğin Orléans yerine Tours'u, Angers yerine Le Mans'ı...[195] Böylece etki alanları değişebilmekte ama bir ilişki ağı içinde tutma sürüp gitmektedir.

Şema sadece kentler düzeyinde değişikliğe uğramadı: Kırsal taban son yıllarda önemli değişiklikler geçirdi. Köylü Fransa, gerçekten de 1945 ile 1975 arasında XIV. Louis ile Poincaré arasında olduğundan daha çok değişmiştir. Doğduğum köy (ve onunla birlikte binlercesi) aniden değişti: Atların yerini traktörler, buğdayın yerini yeşillikler aldı; çok varlıklı ol-

---

[194] André Piatier, *Radioscopie des communes de France*, 1979, s. 23-25, 253 vd.

[195] P. Bonnaud, *passim*.

masalar da kendilerinden daha zengin çiftçilere muhtaç yoksul köylüler artık yok. Nüfusu yarı yarıya eridi. Bununla birlikte, her ne kadar ağların gözleri genişlemiş olsa da bağımlılık ilişkileri sürüp gitmektedir. Daha geniş ama benzer bir şema yerleşmektedir.

Bu konuda Henri Mendras, 1980'de yayımlanan kolektif bir çalışmadaki –*La Sagesse et le désordre* (Bilgelik ve Kargaşa)– tartışmaya yer bırakmayan açıklamasıyla bana tam vaktinde destek çıkmıştır. Metninde "Daha dengeli ve konumunun, gerçek sorunlarının, gerekli değişikliklerin bilincinde olan bir Fransa'nın bizzat kendi düşündüğünden daha eşitlikçi iyimser bir tablosunu" çizmeye çalışır: "İngiliz Peter Wells'in sözlerini aklımızda tutalım, *'France is more equal than she thinks'*"[196] Ama bu önemli kitaba bu değerlendirme için değil (ki sonuçta işime gelmektedir), içinde somut ve güncel üzerine çalışmaya alışık bir toplumbilimcinin kaleminden görüşlerimi destekleyen şeyler bulduğum için başvuruyorum. Onun gözünde, geçirdiği dönüşüm (her alanda geçerli) ne olursa olsun, kendisini etkin bir biçimde savunan, günün gereklerine başarıyla uyum sağlayan kırsal bir Fransa yerinde durmaktadır. Fransa'nın nüfusu 1945 ile 1975 arasında 42 milyon kişiden 53 milyon kişiye çıkmıştır ve bu nüfus fazlası yadsınamaz biçimde kentlere yaramıştır. "Ama günümüz toplumuna geçen yüzyılın gözlükleriyle bakmamak gerekir."[197] Açıkçası, eski göstergeleri, ölçütleri, üstünde yerleşim birimlerinin kentler, altında ise kasabalar ve köyler kabul edildiği çok kutsal 2000 kişilik nüfus sınırını artık bir kenara bırakmamız gerekir. Zaten bu sınırın daha XVIII. yüzyılda ve özellikle de XIX. yüzyılda bir geçerliliği kalmış mıydı?

Çıta günümüzde oldukça yükseğe, 10-15 bin kişilik bir nüfus civarına, hatta daha yukarı çıkarılmalıdır. Nüfusu 15.000 kişinin üstünde olan kentler Fransa nüfusunun 1946'da %56'sını, 1975'te %58'ini oluşturuyordu; kırsal nüfus (15.000 kişilik çıtanın altı) sırasıyla %44 ve %42'ydi (yine de genel nüfusla birlikte *sayısal olarak* artmıştır). Hendri Mendras'a göre: "Dolayısıyla şu çok ünlü "Fransız çölü"[198] yoktur ve asla var olmamıştır." XIX. yüzyılın aşırı nüfus artışından sonra XX. yüzyılın sonunda kendimizi aşağı yukarı XVIII. yüzyılın sonundaki 22 milyon kişilik kırsal nüfusla baş başa buluyoruz ve ülke toprağının küçük kentlere odaklı "ülkeler" ağı, hemen her yerde ana hatlarıyla değişmeden kalmıştır. Tarım

[196] H. Mendras, *a.g.e.*, s. 37.

[197] *A.g.e.*, s. 19.

[198] Roger Béteille, *La France du vide*, 1981; J. Gravier, *Paris et le désert français*, 1947, 2. basım 1972.

köyleri ıssızlaşmış ama buna karşılık küçük kentlerin [yeni formül kasabalar] nüfusları artmıştır..."[199] Yerlerinde kalmış olan köyler topraklarını işlemeyi sürdürmektedir, üstelik, traktör tarım işçisi ya da koşulmuş atın yerini aldığı için, dünden bazen daha verimli bir biçimde.

Dolayısıyla Michel Rochefort'un dediği gibi "Tanımlama biriminin [artık] kent olmadığı ama kentin ait olduğu [toplu] organizasyon olduğu"[200] mekânın bir yapılanması, bir denge söz konusudur. Ara kat büyümüşse, kasabalar önem kazanmışsa "Bunun nedeni sanayinin [büyük sanayi ve modern tarım demek gerekir]" eskisinden daha kalabalık "*yeni* bir *üçüncül sektör* yaratmış olmasıdır."[201] Köyler ve kasaba-kent bugün de geçmişteki gibi kasabanın "köylerin tek başlarına yerine getiremeyeceği işlevleri üstlendiği"[202] bir çeşit kooperatif oluşturur; "Ticaret ya da hizmetler (konut, sağlık, finans, ulaşım, idare...) olsun bu birliğin çimentosu *üçüncül sektör*dür."[203]

André Piatier daha da ileri gider: "Üçüncül sektör ikincil sektörden (sanayi) çok daha önce vardı ve kentleri o biçimlendirmiştir. Zamanda ne kadar geriye gidilirse gidilsin, kent buluşmaların, ticari ilişkilerin merkezi olmuştur. Çevresindeki alanda yaşayan herkes için bir iş birliği ve ilişkiler noktası olarak ortaya çıkmıştır..."[204] Şimdiki zamandan çok önce ortaya çıkmış olan bu erken *üçüncül sektör* fikrini aklımızda tutalım. Söylemeye çalıştığım şeyle örtüşmektedir. Üçüncül sektör ile yeniden bir hiyerarşiyle karşı karşıya değil miyiz? Kentin silahı olan üçüncül sektör onun üstünlüğünün aracı, varlık nedenidir. Kasaba da eskiden canlı bir üçüncül sektör barındırıyordu. Şimdiki durum eski bir gerçekliğin daha belirginleşmesidir. Bütün çok mantıklıdır: Kendi kendine yetme düzeyi dışında (hatta bazen o zaman bile), kimileri buyurmadan ve ötekiler itaat etmeden *var olmak* mümkün değildir.

---

[199] H. Mendras, *a.g.e.*, s. 19-20.
[200] Michel Rochefort, aktaran A. Piatier, *a.g.e.*, s. 8.
[201] A. Piatier, *a.g.e.*, s. 6.
[202] *A.g.e.*, s. 56.
[203] *A.g.e.*, s. 6.
[204] *A.g.e.*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FRANSA'YI COĞRAFYASI MI İCAT ETTİ?

Bu beklenmedik soruyu sormak Vidal de la Blache'ın kafasındaki soru işaretini –"Fransa coğrafi bir varlık mıdır?"[1]– başka türlü ifade etmektir. Dahası müphem coğrafi determinizm sorununu yeniden ortaya atmaktır. Bu konuda her ne denirse densin, bu sorunun yol açtığı tartışmanın hâlâ bir sonuca bağlanmadığını düşünüyorum.

Kuşkusuz coğrafyacılar tartışmadan çekileli uzun zaman oldu: Onlar için belirleyici öğe toprak, doğa ya da *çevre* değildir, tarihtir, insandır – manzarayı biçimlendirmiş olan ve onu peşinen nadiren bilincinde olduğu bir dizi geçmişe dönük determinizm içine sürükleyen kendi toprağındaki öncellerinin edimleri, teknikleri ve geleneklerinin mirasçısı ve sürdürücüsü olduğu için sonuçta kendi kendisinin tutsağı olan insan.

Ben şahsen uzak kökenlerin çok büyük ağırlığına her zaman inanmış ve bundan ürkmüşümdür. Kökenlerimiz bizi ezmektedir. Ama bu Fransa'nın karmaşık oluşum sürecinde her şeyi tarihe atfetmek anlamına gelmez. Böyle bir şey onu tam anlamıyla coğrafyasından, mekânından soyutlamak, onu mekânsızlaştırmak ve dolayısıyla da saçma olacaktır. Fransa'nın olağanüstü bir tarih birikiminden doğduğu doğrudur ama bu birikim belirli yerlerde olmuştur. Fransa'nın Avrupa'nın eklem noktalarında işgal ettiği özel, ilginç konum, Avrupa'nın onu dört bir yandan sarıp sarmalaması da önemli bir rol oynamıştır. Vidal de la Blache Fransa'yı düşünürken "Bir halkın tarihi yaşadığı ülkeden ayrılamaz" dediğinde

[1] P. Vidal de la Blache, *Tableau de la géographie de la France*, *a.g.e.*, s. 7.

haklıydı. "Bir ülkenin doğanın tohumlarını bıraktığı enerjilerin uyuduğu ama kullanımının insana bağlı olduğu bir hazne olduğu fikrinden yola çıkmak gerekir"[2] diye de eklemişti.

Bu cümle Lucien Febvre'in Vidal de la Blache'ın özenli düşüncesini tanımlamak için yarattığı sözcük "olanakçılık" (posibilizm) çizgisinde yer alır.[3] *Olanaklı* bir Fransa, *olanaklı* Fransalar; bu ifadeler hoşuma gitmektedir. Ama onları kavramayı başarabilecek miyiz? Yoksa sonunda, başka çaremiz kalmadığından, günümüz coğrafyacıları gibi güncel mekânı ve birliği içindeki Fransa'nın doğuşunu sadece tarihle mi açıklamak zorunda kalacağım? Bunu anlayabilmek için uslamlamanın etrafında sürdürülebileceği üç izlek seçtim. Söylemeye gerek var mı? Onlarcası arasından üç izlek.

---

[2] P. Vidal de la Blache, *a.g.e.*, s. 8.

[3] Lucien Febvre, *La Terre et l'évolution humaine*, 1949, s. 25.

I

FRANSIZ "KISTAĞI"NIN ROLÜNÜ ABARTMAMAK

Önümüzdeki ilk zorunlu tartışma, yanılmıyorsam bizzat Fransız coğrafyacıların, özellikle de dünün coğrafyacılarının yarattığı ya da her durumda kullandığı Fransız "kıstağı" deyiminin dayattığı tartışmadır. Dar bir anakara olan Avrupa –acaba bir anakara mı yoksa kocaman Asya'nın bir burnu ya da sivri bir ucu mudur?– Kuzey denizleriyle güneyde Akdeniz'i oluşturan art arda sıralanmış deniz havzaları arasında batıya doğru ilerledikçe daralır. Meridyen düzlemlerine göre birçok kıstak tarih kadar iklimin de farklılaştırdığı ve karşıtlıklarının patlayıcı bir güçle birbirini çektiği bu evrenleri birbirine bağlar: Karadeniz'den Baltık Denizine kadar "Rus" kıstağı; Adriyatik'ten ya da Cenova Körfezinden Hamburg ya da Alçak Ülkeler'e kadar "Alman" kıstağı; "Fransız" kıstağı ki gerçekte iki tanedir çünkü 1666 ile 1681 yılları arasında kazılan Güney Kanalı boyunca Naurouse eşiğinden geçen Akdeniz-Atlantik bağlantısına Rhône-Saône, ardından Seine ya da Ren hattı eklenmiştir. En kısa kıstaklar Fransız kıstaklarıdır: Rus kıstağı 1200 kilometre, Alp Dağlarını aşmak zorunda olan Alman kıstağı 1000 kilometre uzunluktadır; Fransız kıstakları "Seine"in halicinden Rhône'un deltasına 700 kilometre, Gaskonya Körfezinden Lion Körfezine sadece 400 kilometredir, iki güzergâhta da hiç dağ yoktur."[1] Ernst Curtius'un ilginç bir biçimde söylediği gibi "Kuzey insanı Akdeniz özlemini Fransa'da giderebilir" çünkü burada "Almanya'dan farklı olarak İç Deniz'in kıyılarına ulaşmak için aşılması gereken Alpler yoktur..."[2]

Maurice Le Lannou'nun yarı ciddi bir şekilde öne sürdüğü gibi mekânında Kuzey ile Güney'i, Akdeniz ile Okyanusu birbirine yaklaştıran bir daralma, bir "kıstaksal büzülme"[3] böylece Fransız toprağı yararına

---

[1] Emmanuel de Martonne, "La France physique," *Géographie universelle* içinde, 1942, s. 1.

E. R. Curtius, *a.g.e.*, s. 70 ve 205.

Maurice Le Lannou, "Les sols et les climats," *La France et les français* içinde, yay.

olmuştur. Bu "büzülme" acaba Fransız mekânını tanımlayan temel özgünlük müdür?

İki kıstağımızdan yalnızca biri gerçek bir Avrupa kıstağı olarak nitelendirilebilir. Roma döneminde oldukça işlek olan Naurouze eşiği yolu Garonne Irmağı üzerinden Akdeniz'i Atlantik Okyanusu'yla birleştiriyordu ama XVI. yüzyılda İngiliz yününün Akdeniz ve Floransa yönünde bu kestirme yolu kullandığı (gerçi Cahors'dan geçen eski La Rochelle-Nîmes Roma yolunu daha çok kullanıyordu[4]) dönem dışında nadiren uluslararası bir öneme sahip olmuştur; bir de belki, ancak pek emin değilim, yine XVI. yüzyılda, bir süre sonra denizaşırı bölgelerden gelen çivit otunu öldürecek olan Toulouse tebeşir boyasının rağbette olduğu zaman.

Ayrıca Rhône yolunun üstün gelmesinin nedeni daha büyük bir kolaylık sunması değil –ikisi arasında en uzun olanıdır– Akdeniz'den Kuzey Avrupa ülkelerine götürmesi, Akdeniz'in orada bambaşka bir dünyayla karşılaşması ve aynı şeyin öteki yön için de geçerli olmasıydı: Kuzey mizacı kendisinden çok farklı bir mizaçla karşı karşıya kalıyordu. Bu oldum olası, tarihöncesinden itibaren böyleydi. Bu yolun önemi Orta Çağ'da kurulan ilk Avrupa ekonomisinin iki temel kutbunu –Kuzey İtalya ve Alçak Ülkeler– birleştirdiği zaman daha da artacaktır. Bu iki kutup arasındaki "elektrik" akımı meridyen eksenli yolumuza hareket getirmiş ve böylece birçok üstünlüğünü yeniden ortaya çıkarmıştır: Rhône koridoru sonuçta Saône, Loire, Seine ve kolları (Yonne, Aube, Marne, Oise), Moselle ve Ren su yollarına bağlanmıyor muydu?

Su yoluyla ulaşımın olmadığı yerlerde gerekli bağlantıları arabalar ve yük hayvanları sağlıyordu: Lyon'dan Massif Central'ın kenarından Loire'a kadar; Dijon'un ötesinde Côte d'Or üzerinden Saône ile Seine ırmakları arası; Saône'dan Burgonya dağ geçidiyle Ren'e kadar. Su yollarıyla karayolları birlikte tüm Fransız mekânının fethine ve kullanılmasına olanak vermiş olan geniş bir ağ oluşturuyordu. Roma yolları bu ağdan "sömürgeci" çıkarları için yararlanmıştır. Roma lejyonları kaygı verici Germanya'ya karşı Trier ya da Köln'de Ren sınırına ulaşmak için ağın doğu kollarına ağırlık vermiş ya da MS 85 yılından itibaren boyunduruk altına alınan Britanya adasına Boulogne üzerinden ulaşmıştır.

Paul Vidal de la Blache Fransız mekânı arasındaki bu gediğin önemine ilk dikkati çekenlerden biridir. Şöyle yazmaktadır: "Çok eskiden Akdeniz

---

haz. Michel François, 1972, s. 3.

Yves Renouard, *Etudes d'histoire médiévale*, 1968, II, s. 721-724.

ile Kuzey Denizinin birbirine yaklaşmasının etkisi bizim toprağımızda somut bir biçim aldı. Bu etki coğrafi bakımdan uzun menzilli bağlantı yollarıyla gerçekleşti ve pekişti. Provence'tan İngiltere'ye ve Flandres'a giden ve Fransa'nın ticari ekseni olan yol dikkat çekici bir değişmezlik gösterir. Orta Çağ'ın başlıca fuarları –Beaucaire, Lyon, Chalon,[5] Troyes, Paris, Arras, Torhout,[6] Bruges– bu eksen üzerinde sıralanır. Ticaret yolu diye bilinen bu neredeyse özdeksiz şeyin siyasi bir birliğin kuruluşundaki önemi birçok örnekle sabittir: İtalya Via Appia ile Via Flaminia ülkenin iki ucunu birleştirmek için birbirine bağlandığı zaman siyasi çehresine kavuştu. Büyük Britanya'nın ana yollar ağında, Londra ile Severn (Irmağı) arasında uzanan hat, Watling Street, İngiltere'nin ekseni oldu."[7]

Bu kısacık metinde Fransa'nın çok önemli Rhône-Saône-Seine (ya da Ren) ekseninde birliğinin doğuşunun tek nedenini ya da en ağır basan nedenini değilse de nedenlerinden birini bulduğu öne sürülmektedir. Bu koşullarda işin içine katılacak, tanık sandalyesine çağrılacak ilk kişi doğrudan doğruya Rhône'un kendisi olmalıdır. "*Olanaklı* bir Fransa" arayışıma ondan başlayacağım.

Dünkü Rhône, 1850'den Önce

Tanık elbette bir zamanların Rhône Irmağıdır; azgın, vahşi, keyfine göre hareket eden, "çılgınlık derecesinde düzensiz,"[8] Vauban'ın "yola getirilemez" olarak nitelediği bir ırmak. Ama bu ırmak tekniğin, ekonominin gereklerinin, çok yeni sonuçlanan görkemli bir girişimin onu dönüştürdüğü, evcilleştirdiği, uysallaştırdığı dönemden önceye, geçmişe aittir.

Bu güçlü ve hızlı akarsu geçmişte Alplerin kar ve buzullarının sel gibi akan soğuk sularıyla birlikte çok büyük bir kum, balçık ve yassı çakıl kitlesini sürükleyip getiriyordu; hayvanların ve yürüyüşçülerin ayaklarını rahatsız eden bu çakıllara kır yollarında ve özellikle de Rhône kentlerinin sokaklarında bol bol rastlanır. Köprüler ve Yollar İdaresinin bir mühendisinin 1892'de yazdığına göre "Sessiz bir şekilde giden bir kanodaki dikkatli bir gözlemci tüm bu [derinden gelen] hareketleri görmese de çok rahat işitebilir ve birbirlerinin üzerinde yuvarlanan milyonlarca

---

[5] Henri Dubois, *Les foires de Chalon et le commerce dans la vallée de la Saône à la fin du Moyen Age (vers 1280- vers 1430)*, 1976.

Torhout Belçika'da Ghent (Gand) ile deniz arasındadır.

P. Vidal de la Blache, *a.g.e.*, s. 52.

M. Pardé, aktaran D. Faucher, *a.g.e.*, s. 64.

çakıl taşının sürekli çarpışmasından ileri gelen tıngırtıyı yüzey suyunun şıpırtısından rahatça ayırt edebilir."[9]

Bu koşullarda Rhône'un olağanüstü bir erozyon aracı olmuş olduğunu öğrenmek kimseyi şaşırtmayacaktır: Menderesleri içbükey kıyılar kazmış, buralarda derin su çukurları (*mouille'lar*[10]) oluştururken, dışbükey kıyılarda da sığlık alanlar (*maigres*) meydana getirmiştir. Bu yüzden ırmakta derin sularla alçak sular arasında enlemesine oluşan çakıl ve kum eşikleri –hareketli ve gerçek büğetler– gemiler için her an dibe oturma tehlikesi yaratır. Suların alçak olduğu dönemde ırmak bu eşikleri doğru dürüst örtemediği için yılın yaklaşık 70 günü yolculuk yapmak imkânsızdır. Bunun tersine, sular kabardığı zaman tekne hızla sürüklenir. Örneğin Pont-Saint-Esprit'deki dar Tournon Boğazında gemiler doksan kilometre boyunca ok gibi uçuyordu: Herkesin çekinerek yaklaştığı ünlü köprünün kemer ayakları arasından geçmeleri bu koşullarda oldukça tehlikeliydi. Akıntının şiddeti ırmaktan yukarı çıkış için de bir engeldi. Daha sonraki yıllarda devreye girecek olan buharlı gemiler de sorunu tamamen çözememiştir: Tehlikeli geçitlerde römorkörler kullanılamadığı için dipleri kontrol eden küçük kayıklara (*toues*[11]) başvurmak gerekiyordu. Başka bir güçlük de aralarında ürkütücü mistralin (karayel) de bulunduğu azgın rüzgârların dar vadiye aniden ve şiddetle dalmasıydı. Mistral gücünün zirvesinde estiği zaman gemiciler ne yapıyordu? Irmağın ortasındaki çok sayıda adadan (neyse ki o zamanlar çok boldular) birine sığınıyorlar ya da fırtına kesilinceye kadar kıyıya palamarlarla sağlamca bağlanıyorlardı.

Irmak tüm bu tehlikelere rağmen yüzyıllar boyunca her çeşit tekneyle doluydu. Roma döneminden itibaren (kuşkusuz daha da önceden) kayıklar ve yük mavnaları (*scaphæ, naves oneraræ*) Rhône'u inip çıkıyordu. Epigrafik metinlerde çok sayıda gemici loncasından söz edilmektedir. Ayrıca başta elbette Saône olmak üzere, ırmağın kollarının da –Ardèche, Durance, Isère– yüzyıllardır kendi gemicilik örgütlenmeleri vardı.

Bu ırmak gemiciliği pek de devrimci olmayan değişiklerle XIX. yüzyılın ortasına, hatta hemen hemen günümüze kadar sürecektir. İlk çekingen adımlarını 1829'da atmaya başlayan buharlı gemilere bile başarıyla

---

[9] Charles Lenthéric, *Le Rhône, histoire d'un fleuve*, 1892, II, s. 505.

[10] Mouille: Bir ırmak yatağında alüvyon katmanları arasında oluşan çukur. Pierre Bayle, *Histoire de la navigation fluviale à Lyon et le long de sa Majesté la "Vallée Impériale,"* 1980, s. 35. Loire ile ilgili olarak gördüğümüz üzere geminin önünde gidip dipleri kontrol eden küçük kayığa toue adı veriliyordu.

direnmiştir. Sonuç olarak, Rhône 1850'ye kadar üstünde değişik büyüklük ve adlarda altı düz geleneksel teknelerin kaynadığı ilginç bir manzara sunuyordu: *penelle*'ler (at taşımacılığı için), *cyslande* ya da *sisselande*'lar (Seyssel'de inşa edilenler), *rigne*'ler, *sapine* ya da *savoyarde*'lar (70 metreye kadar uzun olabiliyorlardı), Saône kıyılarında inşa edilen ve genellikle buğday taşımacılığında kullanılan *chêne* ya da *chenard*'lar. Loire Irmağının tekneleriyle karşılaştırıldığında bu tekneler dev gibiydi. Yolcu taşımacılığında kullanılan, uzunlukları sadece on beş metre civarında ve müşterilerin yolcu arabalarında olduğu gibi sıralar üzerinde oturduğu kayıkları, "suda giden arabaları" da ekleyelim. Bunlar "sadece ırmağın akıntısıyla yol alırken" "hızlılar" denilen daha da küçük su arabaları gerektiğinde kürekle de hareket ettiriliyordu. *Barquette* de denilen bu küçük "su arabaları" 250 kentale kadar ağırlık taşıyordu. Bunlar "Arles'dan yedi sekiz, Avignon'dan altı günde Lyon'a çıkarken Rhône'da çalışan olağan taşıt araçları olan büyük teknelerin [yük taşımacılığı için] mal yüklemesi yaklaşık bir ay," Arles'dan Lyon'a "Yukarı doğru çıkmaları da bir o kadar sürmektedir." Irmağı aşağı inerken her şey hızlanıyordu: Lyon'dan Avignon'a sadece iki gün. Bununla birlikte ırmağı aşağı inişte bile kış ve yaz yolculukları arasında önemli süre farklılıkları vardı.[12]

"İniş" "çıkış"tan daha hızlı olsa da çok daha tehlikeliydi. Tüm yolcuların korkulu rüyasıydı. Petrarca 1320'de Beaucaire Fuarı için bekleyen gemilerle dolu Lyon'un limanına gitmeden önce Kutsal Bakire'nin yardımına sığınmak için Fourvières Kilisesini ziyaret etmişti.

Hız kuşkusuz kimilerine çekici geliyordu: Daha geç bir tarihte, Mayıs 1704'te Avignon'a gitmek için Lyon'da gemiye binen bir yolcunun söyleyeceği gibi "Çok büyük bir hızla aşağı inen Rhône Languedoc ve Provence'a gitmek isteyenler için büyük bir kolaylıktır;"[13] ve elbette İtalya'ya gitmek isteyenler için de. Ama kazalar pek eksik olmuyordu: 1673'te Madame de Sévigné'nin gemisi batar; 1784'te kışın alçak sularında yolculuk yapan bir İngiliz, Bayan Cradock (yani gemisi), bir kum yığınına oturur; bu durumdan "güçlükle" kurtulur ve Lyon'dan Valence'a gitmesi bir günden fazla sürer: Gemisini kumdan çıkarmak için 32 at gerekmiştir.[14] 1799 sonbaharında General Margot İtalya ordusuna katılmaya giderken alçak sulara rağmen birkaç kez dibe oturmaktan kurtulur ama Pont-Saint-Esprit'ye yaklaştığında karayel esmeye başlar. Babasına eşlik eden

[12] U.A., G^7 359, 1701 civarı.
H. De Rouvière, *Voyage du tour de la France*, *a.g.e.*, s. 232-233.
D. Faucher, *a.g.e.*, s. 187.

oğlunun yazdığına göre: "Gemiciler kıyıya yanaşamadı. Akıntı ve kudurmuş bir rüzgâr gemiyi köprüye doğru sürüklerken akıllarını kaybettiler ve çalışmak yerine dua etmeye başladılar! Köprünün kemer ayağına çarpıp sulara gömülmek üzereyken babam ve biz hepimiz kancalı sırıkları aldık ve tam zamanında ileri sürerek sürüklendiğimiz kemer ayağına çarpmayı savuşturduk. Geminin geri-tepişi o derece sert oldu ki hepimizi sıraların üzerine düşürdü, ama neyse ki sarsıntının yönünü değiştirdiği gemi neredeyse mucizevi bir biçimde kemerin altından geçti..."[15]

"Akıntıya karşı gidiş"te bu tür tehlikeler yoktu. Ama ne kadar çok eziyet ne kadar çok güçlük vardı! "Kelimeler bu adamların yaptığı delice işi asla yeterince" anlatamaz![16] Dört, beş bazen de daha çok sayıda tekne birbirlerine bağlanarak bir konvoy oluşturuyordu; arka tarafında tayfaların uyumak, yemek yapmak, yemek yemek... için bir araya toplandığı bir kamara bulunan en baştaki daha ince hatlara sahip tekne bir çeşit amiral gemisiydi. O sırada genellikle ırmağın sol kıyısı boyunca uzanan çekme yolunda yirmi sekizi ön halata, yirmi kadarı da arka halata bağlanmış elliye yakın hayvan bir araya toplanıyordu. Coşkulu bir yazar, "Ne harika atlar! Bu kadar büyük ve kuvvetli atların artık yetiştirilmediğini sanıyordum"[17] diye yazmaktadır. XIX. yüzyılın başında ırmağın kıyılarında çalışan 6000 at vardı. Bu atlar Lyon'da bir çeşit düzenleyici istasyon olan Mulatière ahırlarında[18] barındırılıyor ve oradan çekme yollarındaki görevlerine yeniden başlamaları için –gerçek yüzer ahırlar olan– *penelle*'lerle (at taşıyan mavnalar) güneye geri gönderiliyordu.

Yedekte çekmeyle görevli "kara tayfaları"nın işleri ağırdı: Hayvanlarla ilgilenmek (başlangıçta onları muayene etmek, gerektiğinde yeniden nallamak, dörtlü gruplar halinde *renard* denilen özel dizginlerini çekme halatlarına bağlamak, baştaki geminin patronunun ilettiği buyruklar doğrultusunda yürütmek), "Birinci teknenin çekme direğine bağlı uzun kenevir halatı" germek, engeller üzerinden geçirmek, kıyılardaki "gür söğütlüklere" dolandığı zaman çekip çıkarmak... Bazı geçitlerden geçerken halat ve *renard*'lar tekneden bir kilometreye varabilen bir uzaklığa kadar açılıyordu. Konvoy gemicilerin "maymunlar dağı" diye adlandırdığı Donzère geçidinde yavaş yavaş ilerlerken atlar ırmaktan 60 metre yükseklikteki rampaları tırmanıyordu. Başka bir güçlük de ırmağın bir

[15] General Marbot, *Mémoires, a.g.e.*, I, s. 51.

[16] Cécile Perroud, *Le Rhône de nos pères*, 1974, s. 47.
A.g.e.
P. Bayle, *a.g.e.*, s. 17.

kıyısındaki çekme yolu kesintiye uğradığı zaman hayvanları öteki kıyıya taşıma zorunluluğuydu. O zaman atlar bu taşıma için özel yapılmış mavnalara tıka basa doldurulup yedekte çekmeyi sürdürecekleri karşı kıyıya taşınıyordu. Bu işlem elbette konvoydaki teknelerin de karşı kıyıya geçmesini gerektiriyordu. 2 Mayıs 1764'te ırmağı aşağı inen buğday yüklü bir tekne (*chêne*) kıyı değiştirmekte olan konvoyun baş teknesine çarpmış ve ikiye bölünüp batmıştı.[19] Konvoy kimi zaman akıntıyla sürükleniyordu: Bu durumda atların ırmağın içine devrilmesini önlemek için süratle halatları kesmek gerekiyordu.

Tayfalar teknelerinden hiç ayrılmıyordu: Vardıkları Rhône'un aşağı çığırındaki limanlarda bazen teknelerinin parçalanıp satılması durumu dışında, Loire ya da Allier'de olduğu gibi Rhone boyunca yayan olarak geri dönmüyorlardı. 1811'de ırmak kıyısındaki birkaç yerleşim biriminden gelen (çünkü deniz kıyılarındaki geleneksel denizci bölgeleri gibi ırmak gemicileri bölgeleri de vardı) toplamda 3000 ila 3500 kişilik pek kalabalık olmayan bir topluluk oluşturuyorlardı.[20] Givors, Rocher de Condrieu, Serrières, Andance ve Bourg-Saint-Andéol'da "Damarlarında ırmak akan bu sert adamların hanedanları birbirini izliyordu."[21] Bir ya da birkaç tekne satın almak için akrabalarıyla iş birliği yapan, gözü pek, çenesi düşük, sıra dışı insanlar. Ve kendi modaları vardı: kulaklarda altın halkalar, örgüleri yüze düşecek şekilde örülmüş uzun saçlar. Ayrıca ırmak kıyılarında oturanlardan çok farklı bir dilleri, kendi bayram günleri –6 Aralıkta kutladıkları Aziz Nicolas (Myralı Aziz Nikolaos) yortusu– vardı. Hatta yemekleri bile kendilerine özgüydü. Örneğin: Ellerinde bulunan tüm ırmak balıklarını –çok çeşitli ve lezizdiler– keserek küçük bir kazana koyup iyi bir kırmızı Côtes-du-Rhône şarabıyla suladıktan sonra bir punch gibi tutuşturmak; bu "balık yahnileri"nin tarifiydi. Nihayet, ırmak boyunca sürekli gittikleri neredeyse sadece onlara hizmet veren kır lokantaları vardı.[22]

Bu topluluğa gerçek gemiciler kadar kalabalık ve daha önce sözünü ettiğim kara tayfalarıyla yük boşaltıcıları ve hamallar gibi dok işçilerinin yanı sıra Seyssel, Lyon, Vernaison, Givors, Vienne, Condrieu, Andance... gemi yapımcılarını ve Saône kıyılarının "chêne" (meşe tekne) inşaatçılarını da eklemek gerekir. Bu arada, Arve, Isère ya da Durance akarsularıyla

[19] C. Perroud, *a.g.e.*, s. 50-51.
[20] D. Faucher, *a.g.e.*, s. 189.
[21] *A.g.e.*, s. 189.
[22] C. Perroud, *a.g.e.*, s. 70.

gelen çok büyük tomruk sallarını (60 ila 80 metre uzunluk, 14, 15 metre genişlik) getiren salcıları –ki onlar tamamen yabancı bir dünyanın insanlarıydı– unutmayalım. Bu çok çalkantılı sularda tomrukları akıntıya salıp taşımak söz konusu değildi.[23]

Kısacası, yolculukların bin bir güçlüğüne rağmen çok büyük bir işin üstesinden gelebilen geniş bir dağıtım sistemi.

Bununla birlikte, Seine ya da Loire'dan farklı olarak Rhône'daki gemi trafiği ırmağın kollarına pek uzanmıyordu. Bu akarsular ya yeterince gemi işletmeye elverişli değildi ya da Rhône'da çalışan gemi tiplerini kullanamıyordu.

Sadece Saône –o da bir dereceye kadar– istisna oluşturuyordu. Saône, her yıl kıyısı boyunca uzanan geniş çayırları sular altında bırakan olağanüstü su taşkınlarına ve buzların çözülmesinin onu bazen köprüleri yıkan, gemileri batıran, mavnaları parçalayan ve evleri kıyılarından söküp götüren[24] çılgın bir akarsuya dönüştürmesine rağmen yılın büyük bir bölümü göreceli olarak sakin, suyu bol ve Port-sur-Saône'dan itibaren gemi işletmeciliğine elverişli bir ırmaktı. Bununla birlikte, iki ırmak arasındaki bağlantı kolay değildi. Yalnızca sık sık tekne değiştirmek gerektiğinden değil, aynı zamanda da Lyon evlerini ırmağa kadar ilerletmiş olduğundan gemileri yedekte çekme yolları az olduğu için. Gemiler akıntıya karşı uzmanlaşmış bir gemici loncası tarafından çekiliyordu: Güvertelere yerleştirilen kolancılar gemileri köprülerden sarkıtılan halatları çekerek ilerletiyordu. Bu lonca Fransız kıstağının muhtemelen en hassas noktasında ölçüsüz bir güce sahip olduğu için saldırgan, zorluk çıkaran bir loncaydı. En iyisi ona saygı göstermek, kaprislerine ve isteklerine boyun eğmekti.

Saône-Rhône çifti geçmişte zamana göre çok büyük bir trafik oluşturuyordu (Rhône trafiği Loire trafiğinin yaklaşık dört katıydı; Rhône bu bakımdan "Siyam ikizi"[25] Ren ile karşılaştırılabilirdi). Ama iki akarsu (Rhône-Saône) aynı kuzey-güney ekseninde uzandığı için bu ırmak gemiciliği sisteminin eksik, tabiri caizse lineer olduğu söylenebilir. Lyon'un ötesinde Cenevre yönünde doğuya sapan Rhône'un üst bölümü sadece Seyysel'e kadar gemi işletmeciliğine elverişliydi. Kuşkusuz aktarmalar Durance ya da Isère tekneleriyle bazı bağlantılara olanak sağlıyordu ama kara taşıtları, yük hayvanları gibi başka taşıma biçimlerini de devreye

[23] D. Faucher, *a.g.e.*, s. 193.
[24] U.A., kayıp atıf.
[25] D. Faucher, *a.g.e.*, s. 190.

sokmak gerekiyordu: Rhône'un hizmetinde Massif Central, Languedoc, Provence, Dauphiné, Savoie, Lyonnais ve hatta Jura'yı dolaşan arabalar, yük hayvanları vardı. "Bir elinde dizgin, diğerinde kırbaç, mavi gömleği, kadife pantolonu, rengârenk başlığı, rüzgârda uçuşan kebesi ve bacaklarında çizmeleriyle"[26] bir arabacı topluluğu ırmak gemiciliğini art ülkelere bağlıyor ve Rhône koridorunun taşıma sistemini tamamlıyordu.

Sistem en üst düzeyine XIX. yüzyılın ilk on yıllarında ulaşmıştır: İnişte ve çıkışta belki 400.000 ton[27] ya da 500.000 ton;[28] çıkıştaki hacim iniştekinin dörtte biriydi. Bir teknenin ortalama olarak 40 ton taşıdığı kabul edilirse, bu yılda 10.000, belki de daha fazla yolculuk demekti. Oysa Valence Gemicilik Bürosuna göre "1 Nisan 1809'dan 30 Mart 1810'a kadar inişte 2250 yüklü, 150 boş tekne; çıkışta 1468 dolu ve birkaç boş tekne" vardı.[29] Öyleyse her türlü hesaplama tamamen gelişigüzel olacaktır. Kara taşımacılığına gelince, muhtemelen ırmak taşımacılığın oldukça küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Ama yine burada da söz konusu olan sadece tahminlerdir.[30]

Trafik iki yönde de çok hareketliydi. Rhône kuzey eyaletlerinin şaşkınlık verici Beaucaire fuarında satın aldığı malların tümünü taşıyordu. Arles'da Akdeniz ürünleriyle yüklü deniz gemilerinden nöbeti devralıyor, daha sonra yol boyunca birçok kentin çeşit çeşit sevkiyatlarını –ki bunlar genellikle yükte hafif pahada ağır mallardı– topluyordu. Rhône gemilerine Bellecour Meydanı için tasarlanmış ve Lyon'a daha rahatça varmak için Paris'ten yola çıkıp Le Havre ve Cebelitarık üzerinden Akdeniz yolculuğu yapan (ve Mulatières'de gömüldüğü sulardan çıkarılan) XIV. Louis'nin heykelinden[31] tutun da 1816'da Berry Dükü'yle evlenen Sicilyateyn Kralı'nın kızı Marie-Caroline'in mobilyaları ve çeyiz eşyasına kadar en beklenmedik şeyler yükleniyordu.

Baş rol, doğal olarak ağır mallara aitti: demir, kesme taşlar, tuğlalar, kiremitler ve özellikle –Orta Çağ'dan itibaren en önemli ticaret malları– tahıl, şarap ve tuz. Tahıl Rhône'u hasatların ve tüketimin dalgalanmalarına göre iniyor ya da çıkıyordu. Tahıl tüketimi için, her yerde olduğu gibi, öncelikli olarak yerel üretime bel bağlanıyordu ama bölgeden

[26] *A.g.e.*, s. 199.
A.g.e., s. 197.
C. Lenthéric, *a.g.e.*, s. 512.
D. Faucher, *a.g.e.*, s. 196.
C. Lenthéric, *a.g.e.*, s. 512.
P. Bayle, *a.g.e.*, s. 17.

bölgeye katkılar sık sık görülüyordu. Buna karşılık, ithal tahıl sadece genel krizler sırasında devreye giriyordu. Bilindiği gibi bu krizler pek de eksik olmuyordu. Şaraba gelince, kentler uzun zaman yakın bağların ürünleriyle yetinmiştir. Ama XVIII. yüzyıldaki tüketim artışıyla birlikte kaliteli bağların ürünlerine dayalı önemli ticari hareketler ortaya çıkacaktır. Mutlak ihtiyaç olan tuz ise devletin ve büyük kapitalist taşımacılık ve alım satım şirketlerinin en büyük ilgi alanıydı. Kayıklar geniş Peccais tuzlasına ya da Saintes-Maries-de-la-Mer'e konvoy halinde tuz yüklemeye gidiyor ve ırmak boyunca art arda sıralanan çeşitli tuz ambarlarının ikmalini sağlıyordu. Bazıları Rhône gemiciliğinin son noktası Seyssel'e kadar çıkıyordu. Seyssel Rhône tarafından ikiye bölünmüştü: Fransız tarafında köknar ağacından inşa edilen büyük gösterişli gemilerin, daha önce sözünü ettiğim *sisselande*'ların inşa edildiği hünerli bir köy, Savoie tarafında ise gümrükçüler ve içinde stoklanan tuzun arabalarla Cenevre'nin Leman Gölü üzerindeki limanı Regonfle'a taşındığı büyük bir ambar bulunuyordu.

Tuz ticareti ırmak trafiğinin düzenli devindirici gücüydü. Temmuz 1701'de Lyon ile Seyssel arasında "su arabalarıyla" haftada üç kez yolcu taşımacılığı yapmayı düşünen birkaç girişimci teknelerinin "çok masrafla ve hiç kâr etmeden yukarı boş olarak çıkma zorunda kalmasını"[32] önlemek için kafa yorar. Ne talep ederler? "Peccais'den Seyssel'e standart fiyattan yedi sekiz bin *minot*[33] tuz taşımak için" izin.

Gemi trafiği, ticaret, aktarma, ambarlama Rhône Irmağı boyunca, tehlikeli sularından el verdiğince uzakta, bir dizi hareketli kent yaratmıştır. Bunlardan tarihin lütuflarından yararlanmış olan bazıları göz kamaştırıcıydı: Roma Galya'sının görkemli zamanlarından sonra uzun süre ayakta kalan Arles; Hristiyanlığın merkezi olduğu süre boyunca tüm ihtişamıyla parlayan Avignon... İkincil kentlerin bile görkemli anları olmuştur. Ama Devrim arifesinde iki kent diğerlerini gölgede bırakacaktır: Güneyde, en azından 1315 yılına kadar geriye uzanan fuarının tahmin edebileceğimiz curcuna içinde 100.000'e kadar tüccar, müşteri ve ziyaretçiyi bir araya topladığı Beaucaire. Kuzeyde krallığı kendi yörüngesine sokmaya çalışan –başarısız olacaktır– ve hatta akordu bozuk Avrupa ekonomisi orkestrasının temposunu ayarlamaya çabalayan, devasa fuarlarıyla ticaret ve kredi merkezi Lyon.

---

[32] U.A., F^{12} 1512 B.

[33] Minot 100 livre (ağırlık birimi) ağırlığındaydı.

Fransız Kıstağı ve Fransa'nın Birliği

Ama sorunumuza geri dönelim. Saône-Rhône koridoru Fransız yaşamına hareket getirmekte çok önemli bir rol oynamıştır: Güzergâhı boyunca kentleri, canlı bölgeleri, anıtları art arda sıralar. Henri Ferquet "Neden Burgonya'da bu kadar çok büyüleyici güzellikte keşişhane, kilise ve manastır var diye kendi kendimize soruyoruz. Tarih ile coğrafyanın oynadığı rol açıktır. Ama doğanın görkemini de eklemek içimizden gelmektedir"[34] diye yazmaktadır. Daha da açık olan, Franche-Comté, Lyonnais, Dauphiné, Languedoc ve Provence'ta olduğu gibi, ticaretin, emtia dolaşımının sağladığı avantajlardı. Tarih tüm Saône-Rhône ekseni boyunca toprağa derin kökler salmıştır.

Bununla birlikte, Vidal de la Blache'ın önerdiği gibi bu hareketlerin, bu ivmelerin, bu İç Deniz'e doğru inişlerin, bu yavaş yukarı çıkışların ve Akdeniz yaşamının kalp atışlarının kuzeyde hissedilmesinin, bu yöndeşmeler ve yayılmaların Fransız yaşamı arasında belirleyici, *birleştirici* bir kültürel ve siyasi rolü olduğu sonucunu mu çıkaracağız? *A priori,* öyle olması beklenirdi. Ama bu konuda iyi bir yargıç olan tarih ne söylemektedir?

Kıstak Roma zamanında hiç kuşku yok ki ayrıcalıklı bir eksen, bir göbek bağıydı ama Moselle ve Ren bölgesi boyunca Roma tarafından yaratılan büyük yolların, kentlerin, zengin kırsal bölgelerin, kısacası İmparatorluğun hizmetindeydi. Kıstak sanki Galya'nın dışında gibiydi. Lyon tüm Roma ticaretinin merkeziydi. Kentin Cisalpina (Kuzey İtalya), Akdeniz, Batı ve Kuzey Galya ile bağları vardı. Ren sınırına giden Roma lejyonları için çok önemli bir konak yeriydi. Ama bu durumda Lyon bir düzen ve sömürü kenti, bir sömürge başkenti değil miydi?[35]

Durum XII. ve XIII. yüzyılların hareketli Champagne ve Brie fuarları sırasında daha da belirgindir. Denizden (Venedik *galera de mercato*'ları Aigues-Mortes'a kadar geliyordu) ya da Asti taşımacılarının kullandığı dar Alp geçitlerinden ulaşılan Rhône ekseni bir dereceye kadar ayrıcalıklıydı ama o dönemde doğu sınırını "dört akarsu"nun –Escaut, Meuse, Saône, Rhône– çizdiği krallığın ucundaydı. Gemiciler için Rhône'un sağ yakası, *vira de riaume,* Fransız Krallığının kıyısı; sol yakası, *vira de pire,* uzun zaman sınırları ırmağa bitişik olan İmparatorluğun kıyısıydı.[36] Her şey bir yana bu sol yakada sağlam temellere dayanan bir

[34] Henri Fesquet, *Le Monde,* 5 Haziran 1980.
[35] P. Bonnaud, *a.g.e.,* I, s. 431.
[36] C. Perroud, *a.g.e.,* s. 73.

oluşumun ortaya çıkmamış olması Fransa için bir mucize, büyük bir şanstı.

Rhône gerçekte Fransız siyasi ve ekonomik yaşamına ancak Languedoc'un (1271); Lyon'un (Yakışıklı Philippe'in 13 Mart 1311'de girdiği);[37] Dauphiné'nin (1349); Provence ve Marsilya'nın (1481-1483); Merkezi Bresse'in (1601); Alsace'ın (1648); Lorraine'in (1766); Avignon'un (1790); Montbéliard'ın (1793); Savoie ve Nice'in (1860) ilhak edilmeleriyle sınırlarımızın güneye ve doğuya doğru yavaş ve çok zor yer değiştirmesinden sonra katılmıştır.

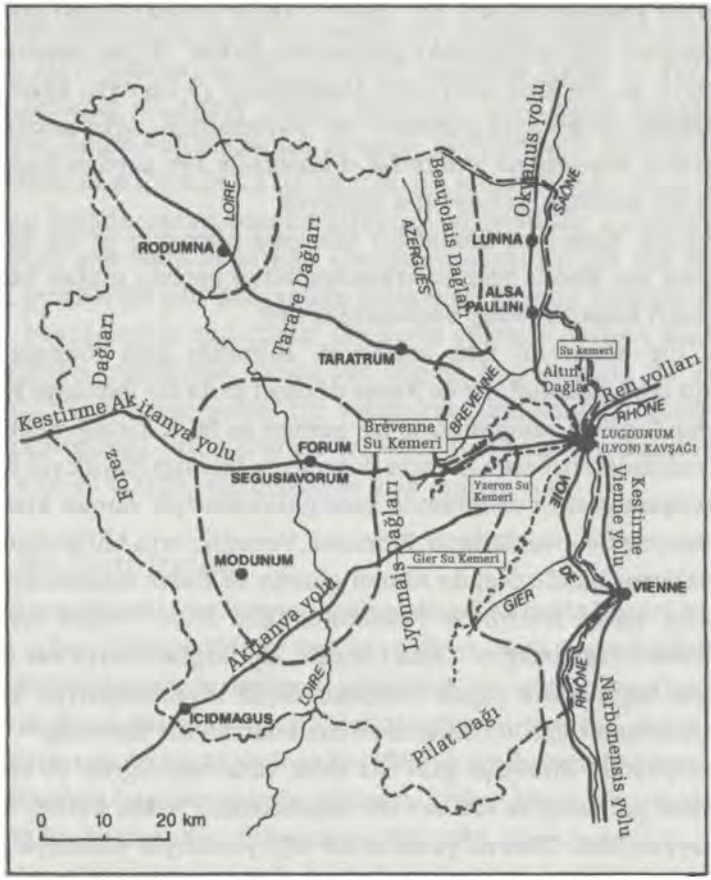
1481-1483 genişlemesi belirleyici olmuştur: Provence ve Marsilya'nın efendisi olan Fransa Kralı böylece Akdeniz kıyılarında rahat hareket etme olanağına kavuşur. Daha önceki girişim Aigues-Mortes'a yerleşen ve hatta kenti neredeyse baştan aşağı yeniden inşa eden Aziz Louis zamanında olmuştu (buradan gemiyle 1248'de Mısır'a, 1270'de de günümüzde Tunus olarak adlandırdığımız yere açılacaktır). Bu girişim, yaşlı denize bu ilk açılma, her şeye karşın, örneğin Büyük Petro'nun Baltık kıyısında kurduğu Saint Petersburg (Sankt Peterburg) ile karşılaştırılabilir bir kalıcı öneme sahip olmamıştır. Üstelik, Aigues-Mortes kötü bir limandı. Daha 1248'de Mısır seferi (VI. Haçlı Seferi) arifesinde Aziz Louis'nin kocaman donanması küçük kentten ayrıldığı zaman kent denizden kalın kum tabakalarıyla ayrılmış ve içlerinden bitmez tükenmez küçük kanallarla çıkılan, neredeyse iç denizler oluşturmuş geniş gölcüklerle çevriliydi. Görkemli surlarına gelince, onlar, Aziz Louis'nin ölümünden sonra, o sırada Aragon Krallığıyla savaş halindeki oğlu Cesur Philippe tarafından inşa edilmiştir. Sıkıntılı bir liman, dahası Krallığın tüm çabalarına rağmen vasat bir ticaret merkezi olan Aigues-Mortes, Montpellier, Nîmes ve Marsilya karşısında hafif kalmıştır. 1248'de Jean de Joinville temkinli davranıp ya da belki başka bir seçim olmadığından denize Marsilya'dan açılmış ve krala Kıbrıs'ta katılmıştı.[38]

Demek ki olağanüstü Saône-Rhône yolu Fransa bağlamındaki rolünü epey geç bir tarihte bütünüyle üstlenmişti. Bir coğrafyacı, Pierre Gourou'ya göre "Lotharingia ve Germen İmparatorluğu Fransa konusunda Saône-Rhône eksenini, uzun süredir kullanılmasına ve dinamik ve çekici uygarlığına (Burgonya, Lyon, Valence) rağmen, işlevsizleştirdi." Ve yazarımız şunu da eklemektedir: "Bu işlevsizleştirmede 'coğrafya'

---

[37] D. Faucher, *a.g.e.*, s. 90.

[38] C. Lenthéric, *Le Littoral d'Aigues Mortes au XIIIe et au XIVe siècle*, 1870, s. 29-30.

ŞEKİL 29: LYON ÇEVRESİNDEKİ ROMA YOLLARI

Lyon imparatorluğun ticareti ve idari politikası hizmetindeki Ren, Cisalpina, Akdeniz, batı ve kuzey Galya yönündeki büyük Roma yollarının kavuşma noktasıydı. Harita André LATEILLE'in yayına hazırladığı *Histoire de Lyon et du* Lyonnais'den alınmıştır, 1975.

yoktu, yalnız ve yalnız tarih vardı."[39] Bu kesin ayrım kadar oldukça eski olayların suçlandığına da dikkati çekelim: Bin yıldan daha uzun zaman önce, 843'te Verdun Antlaşmasıyla Dindar Ludwig'in (Louis) büyük oğlu Lothar'a düşen "imparatorluk" payı; daha sonra da İmparatorluğun Otto Hanedanı zamanında Rhône'a kadar yayılması.

Sonuç olarak can alıcı olgu Rhône'un Orta Çağ Avrupa'sında çok erkenden bir *sınır* oluşturmuş olmasıdır. Böyle bir durumda, yüzyıllar boyunca hemen hep Fransız mekânının dışında kalmış olan bu Fransız diye

[39] Pierre Gourou, mektup, Nisan 1980.

adlandırılan kıstağın ulusal bir işlevi olabilir miydi? Papalığın yerleştiği Avignon'un XIV. yüzyıldaki görkemine bakın: Doğuş aşamasındaki hümanizmin de merkezi olan kent ökümenikti ya da aynı kapıya çıkar, sadece Fransız değil aynı zamanda da Avrupalıydı. Aynı şekilde, Lyon XVI. yüzyılda fuarlarının zenginlik döneminde her şeyden önce tüccar İtalya'nın bir uzantısı, bir Avrupa kentiydi.

Dolayısıyla Rhône'un ulusal bir misyonu olmadığı ya da daha doğrusu Fransa'nın Rhône yolunu erkenden eline geçirip ondan bütünüyle yararlanmayı başaramadığı söylenebilir mi?

Başka bir etken de işin içindeydi. Bilindiği gibi Fransız kıstağı Avrupa'nın *tek* kullanılabilir ve Roma dönemi (o da bir dereceye kadar) ile Champagne fuarları zamanı hariç her zaman en işlek kıstağı değildi. XIII. yüzyılın sonundan itibaren Avrupa ticaretinin izlediği büyük yol kısa süre içinde tartışma götürmez biçimde kent galaksileriyle Alman kıstağı olacaktır: Güneyde Cenova, Milano, Floransa, Venedik; orta bölümünde, hepsi de canlılıklarını büyük ölçüde Alman gümüş ve bakır madenlerine borçlu Augsburg, Basel, Nürnberg, Frankfurt, Köln; Kuzey Denizi kıyılarında Bruges, Anvers, Hamburg ve hatta Londra. Alp Dağları, kışın kar üzerinde kızaklarıyla taşımacılık yapan çalışkan köylü topluluklarıyla, bir engel değil, çoğu zaman ticari mübadeleleri hızlandırıcı bir unsurdu.[40]

İşte bu yüzden Marsilya gibi bir kent, tüm canlılığına ve enerjisine karşın erken gelişmiş ve istilacı bir kapitalizmin etkin kutbu, tarihi ve anıtsal saygın kent Cenova ya da o da Alp yollarıyla Almanya'ya bağlı Levant ticaretinin merkezi Venedik karşısında, ağırlığını koyamamıştır.

Bir an için şu güçlü İtalya, Almanya, Alçak Ülkeler, İngiltere kentlerinin, şu "kent-kentler"in, hep birlikte el ele verip, "Avrupa'nın ekonomik omurgası" olarak adlandırılmış olan prekapitalist ve kapitalist bir Avrupa'nın anahtar mıntıkasını, yani bir birleşmiş yollar ağı belirlediğini düşünelim. İtalya ve Almanya'nın siyasi açıdan birer ulus olmaları bu kadar geciktiyse bunun nedeni, mekânlarına dağılmış olan bu erken doğmuş, özerk, çok zengin ve özgürlüklerini korumayı bilmiş kentlerdi. Fransa bu gelişmenin biraz uzağında kalmıştır çünkü içinden geçen kıstak maksimum enerjisini Languedoc kentlerinden, Marsilya ya da Provence limanlarından değil ama o sırada etkili her ekonomik zincirin başlangıç noktası olan İtalyan kentlerinin iyi niyet ve çıkarlarından sağlayabiliyordu.

---

[40] F. Braudel, Civ. Matérielle, *a.g.e.*, III, s. 93 ve Méd *a.g.e.*, I, s. 188-189.

Her şeyi iyice ölçüp biçtikten sonra, bir yandan Alman kıstağının önceliğinin, diğer yandan da XIII. yüzyılın sonunda (1298) ve XIV. yüzyılın başında Akdeniz ile Kuzey Denizi arasında Cebelitarık Boğazı yoluyla düzenli bir deniz bağlantısının hizmete girmesinin[41] Fransa'yı ana ticaret akımlarının dışında ve ilk adımlarını atmakta olan modern bir kapitalizmin katkılarından yoksun bıraktığı söylenebilir. Geleneksel tarihi açıklamanın pek fazla aydınlığa kavuşturmadığı bu çok çok önemli olguya, bu gerçekliğe geri dönmemiz gerekecek. Fransa tedirgin ve coşkulu (belki başarısızlığı nedeniyle) olmasına rağmen Avrupa kapitalizminin ayrıcalıklı coğrafyası içinde yer almayı başaramadı. Bu kendi hatası mıydı? "Genlerden gelen" bir yeteneksizliğin sonucu muydu? Yoksa Avrupa kapitalizmi –uluslararası demeyelim– Fransa'yı ihmal mi etti ya da daha kötüsü açıkça istemeden de olsa dışladı mı?

Rhône, Bir Sınır-Irmak

Sonuç olarak Rhône sınır, ayırma, bölme, engel ve hatta Daniel Faucher'in dediğine göre "düşman"dı.[42] Bunun nedeni hızlı ve tehlikeli suları, dengesizlikleri kadar insanların eylemleri ve tarihin rastlantılarıydı. Irmakların genel olarak ayırıcı olmaktan çok birleştirici olduğu, insanların çıkarları ya da hatta sadece keyifleri doğrultusunda bir kıyıdan diğerine gitmeleri için var olduğu söylenir. Rhône böyle bir ırmak değildi.

Elbette bir yakasından diğerine geçiliyordu, hem de her gün. Ama bunun için ırmağın iki yakasında birbirlerinin karşısında bulunan kentlerin, "ikiz kentlerin" arasında eylem birliği gerekiyordu: Köprülerin, teknelerin, halatla çekilen sallarn[43] bakımını sağlamak bu kentlerin göreviydi. XVIII. yüzyılda Cassini'nin haritası üzerinde Cenevre ile deniz arasında on beşe yakın köprü sayılmaktadır. Bu kardeş kentler çok sayıdaydı: Givors ile Chasse, Vienne ile Sainte-Colombe, Tornon ile Tain l'Hermitage, Andance ile Andancette, Valence ile Saint-Paray, Avignon ile Villeneuvelès-Avignon, Tarascon ile Beaucaire, Arles ile Trinquetaille...[44] Kimi kez sağ yaka (*Riaume*) kenti, kimi kez de sol yaka (*Empi*) kenti karşısındaki

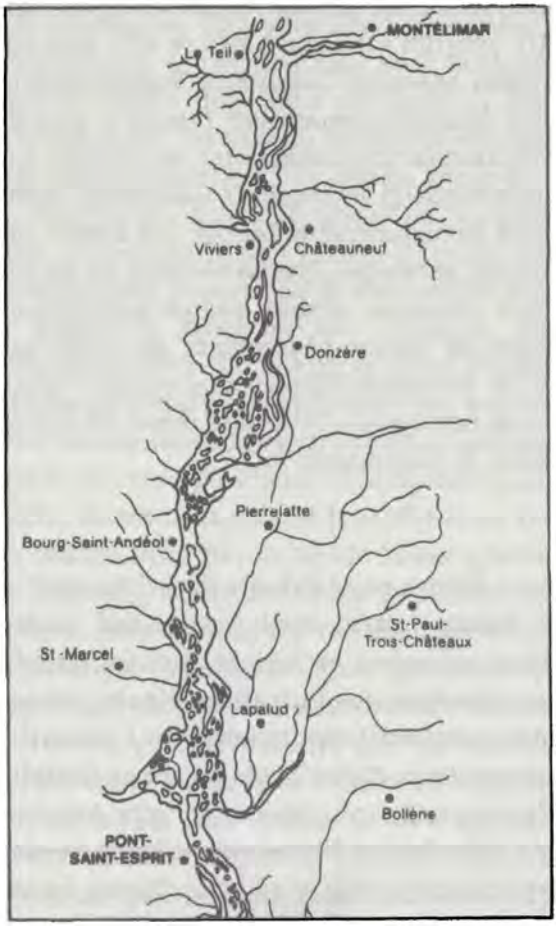
---

[41] Renée Doehard, "Les galères génoises dans la Manche et la mer du Nord à la fin du XIIIe et au début du XIVe siècle," Bulletin de l'Institut historique belge de Rome içinde, 1938, s. 5-76.

[42] D. Faucher, *a.g.e.*, s. 84.

[43] Traille: Salı yönlendiren ve akıntıdan koruyan katranlanmış palamar.

[44] Pierre Estienne, *La France. Les montagnes françaises et l'axe Rhône-Rhin*, 1978, s. 189.

ŞEKİL 30: RHONE IRMAĞINDAKİ ADALAR

Cassini'nin haritasında (XVIII. yüzyıl sonu) Montélimar ile Pont-Saint-Esprit arasında belirtilen çok sayıda adacık Rhône yolculuğunun önündeki sayısız engellerden birini oluşturuyordu.

kente baskın çıkıyordu? Bu ikiz kentlerin çok sayıda olması –ekonominin gereği– tüccarlar ve kıyı sakinleri için karşı yakaya geçmenin ırmağı iniş ya da çıkıştan daha fazla önem taşıdığını bile düşündürmektedir.

Ama politikanın böyle utanılacak zaafları yoktu. Politika ya da sadece idari yetkinin karşıdan karşıya kolayca geçtiği ırmaklar elbette vardı. Seine ve Loire'ın iki yakası birleşmişti (en azından Loire boyunca sıralanan *köprü-eyaletler*'in –Nivernais, Orléanais, Touraine, Anjou, Brötonya– kanıtladığı gibi)[45] ama engel-ırmaklar da vardı: Ren, Rhône ve hatta Saône. Ne Provence, ne Comtat-Venaissin, ne küçücük Orange Prensliği,

[45] Abel Chatelain, "Les fondements de la région historique," *Revue de géographie de Lyon*, n° 1, 1955, s. 45.

ne Languedoc, ne Vivarais, ne de Lyonnais Rhône kıyılarını gerçekten birbirine bağlıyordu. Savoie –ya da en azından Lyon Antlaşmasının (1601) Pays de Gex, Bugey ve Bresse'i ondan koparıp Fransa'ya bağladığı zamana kadarki Savoie Dukalığı– Saône'un ötesine geçmiyordu. Ve Burgonya'nın yol ağı durgun akan ırmağın ötesine nadiren geçiyordu.

Torino felaketinden sonra 1707'de Dauphiné'de yeniden toplanan ordunun başında bulunan Mareşal de Tessé düşmanın Savoie'ya bir saldırısından korkuyordu. Ama Languedoc'un her durumda işgal edilemeyeceğini bildiği için içi rahattı, çünkü "Rhône baskınla ele geçirebilecek bir ırmak değildir."[46] Gerçekten de Rhône yoğun trafiğine rağmen "doğal" bir sınır olarak kabul ediliyordu; o bir coğrafi fay, bir kale hendeğiydi. Hiçbir devletin ya da psödo-devletin karşı yakasına yerleşmesine izin vermiyordu. Provence Krallığının bir zamanlar sağ yakadaki Vivarais'yi ele geçirmiş olduğu doğrudur ama bu bağlantı geçici olmuştu. Zaten ırmak birbirinden oldukça farklı ülkeler arasında akmıyor muydu? Alplerden Massif Central'a Pont-Saint-Esprit yoluyla yaptığım oldukça sık gidiş gelişlerin bende bugün bile bıraktığı neredeyse saplantılı izlenimden söz edeceğim. İki yanında da size eşlik eden bağlara karşın, ırmağı aştığınızda bal gibi dünya değiştiriyordunuz.

Fransa Kralı iki yakanın efendisi olduğu, biraz abartılı olarak söylenmiş olmakla birlikte "yaranın iki dudağını"[47] yeniden diktiği zaman bile uzlaşmazlıklar, karşıtlıklar sürüp gitmiştir. Bir kıyıdan diğerine halklar ve eyaletler birbirlerinden nefret ediyor, en azından birbirleriyle dalaşıyordu. Bir arada yaşama sıkıntılıydı. Karşı karşıya bulunan bazı köyler ya da kentler arasındaki düşmanlıklar zamanla "yumuşamış"[48] ve birkaç uyumlu kent çifti ortaya çıkmış olsa da kural olan kavgalar, hınç beslemeler ve davalardı.

Irmağın mülkiyetiyle ilgili herhangi bir anlaşmazlık yoktu, olamazdı. Fransa Kralı uzun zaman önce kendisini ırmağın suyunun ve kuşatabildiği her şeyin sahibi ilân etmişti. Provence Kontu unvanını almadan epey önce, 1380 yılında "Hükümranlığı gereği ve krallık hukukundan dolayı Rhône'un ve Languedoc'un öteki ırmaklarının tüm adalarının kendisine ait olduğunu"[49] ilan eder. XI. Louis 1474'te, Provence'a miras yoluyla

---

[46] Pierre Dubois, *Histoire de la campagne de 1707 dans le Sud-Est de la France*, daktilo yaz., s. 67.

D. Faucher, *a.g.e.*, s. 184.

A.g.e., s. 178.

VI. Charles'ın meclislere gönderdiği imtiyaznameler, 1380, U.A., K 1219, 37, s. 6.

sahip olmadan birkaç yıl önce aynı şekilde kategorikti: Meclislere yolladığı imtiyaz belgeleriyle "Yayılabildiği yere kadar bütün Rhône ile kapladığı ve etrafını çevirdiği her şey krala aittir"[50] beyanında bulunur.

Yerleşecek olan bu kanun hükmüne krallık yönetimi kararlılıkla bağlı kalacaktır. O derece ki söylendiğine göre 1734'te "Avignon kentinin [Papa'ya ait olan] suçluları kayıklarla Rhône üzerinden kaçtığı zaman Papa'nın görevlilerinin artık onları takip etme hakları yoktu." Ve hatta "Rhône, sularının taşmasıyla Fusterie Sokağına kadar Avignon'un içine girdiği zaman Limanlar yöneticisi kralın bu akarsu üzerindeki mülkiyetini vurgulamak için su altında kalan sokaklara krallık armaları dikme buyruğu almıştı."[51]

Bu durum, ırmak üzerinde, kıyıların sahipleri olan birçok kişiye ait seksen ücretli geçiş yeri kurulmasını engellememiştir: Rhône'un suyu, André Allix'in bir ara yazmış olduğunun[52] tersine ne "nötr" ne de serbest ticaret ortamındaydı.

Irmak eyaletler arasında bile çekişme konusuydu. 1760 dolaylarında Languedoc ile Provence'ı, tarihçinin açıkça kafasını karıştıran tarihi ve hukuki argümanlarla karşı karşıya getiren anlaşmazlık gibi.[53] Dava, anlamlı bir biçimde Krallık Konseyinin önüne gelir çünkü iki eyaletin soylu temsilcileri aracılığıyla üzerindeki çekiştiği şeyler kuramsal olarak krala ait değil miydi? Yani Rhône'un sürekli taşıdığı alüvyonların yarattığı adalar, adacıklar, "alüvyonlu kıyı şeridi toprakları, milli araziler, kayalıklı adacıklar, otlaklar, her türlü su bırakıntısı... dengesiz sallar [ya da] eğreti kayıklar gibi suda yüzen adalar."[54] Anlaşmazlığın nedeni bu topraklardı ki bir kısmı kuşkusuz verimsizdi, ama aralarında buğdayın bire on ya da on beş verdiği çok bitek topraklar da vardı.[55] Ve özellikle de insanların düzenli bir şekilde yerleştiği bu topraklar üzerindeki vergi ve harçlar. Bunları kim tahsil edecekti? Provence mültezimleri mi yoksa Languedoc mültezimleri mi? Anlaşmazlığın ana nedeni buydu. Ve bu uzun belgede sadece bir tek "ırmak-ötesi" bilgi bulabildim, o da Avignon hizasında ırmağın bir kıyısından diğerine geçme hakkına sadece onların sahip olduğu söylenen Villeneuve-lès-Avignon gemicileri hakkındaydı.

---

[50] D. Faucher, *a.g.e.*, s. 157.

[51] DE Basville, *Mémoires pour servir à l'histoire du Languedoc*, 1734, s. 279.

[52] André Allix, "Le trafic en Dauphiné à la fin du Moyen Age," *Revue de géographie alpine*, 1923, s. 373-408.

[53] U.A., K 1219, n° 37.

[54] U.A., K 1219, 37, s. 27.

[55] U.A., G^7 300.

Krallık Konseyinin, yetki alanını ırmağın sol yakasına, en azından İmparatorluğun siltli topraklar şeridine kadar genişletmesine izin verdiği Languedoc lehine karar vermiş olması pek önemli değildir. Krallık yargısının dayanağı büyük bir olasılıkla Languedoc'un Provence'tan iki yüzyıldan daha uzun zaman önce ilhak edilmiş olmasıydı. Bu bir öncelik hakkıydı. Böylece Rhône, kıyıları ve adaları ile ilgili davalarda Toulouse Parlamentosuna bazı öncelikler ve ayrıcalıklar tanınmış oluyordu.

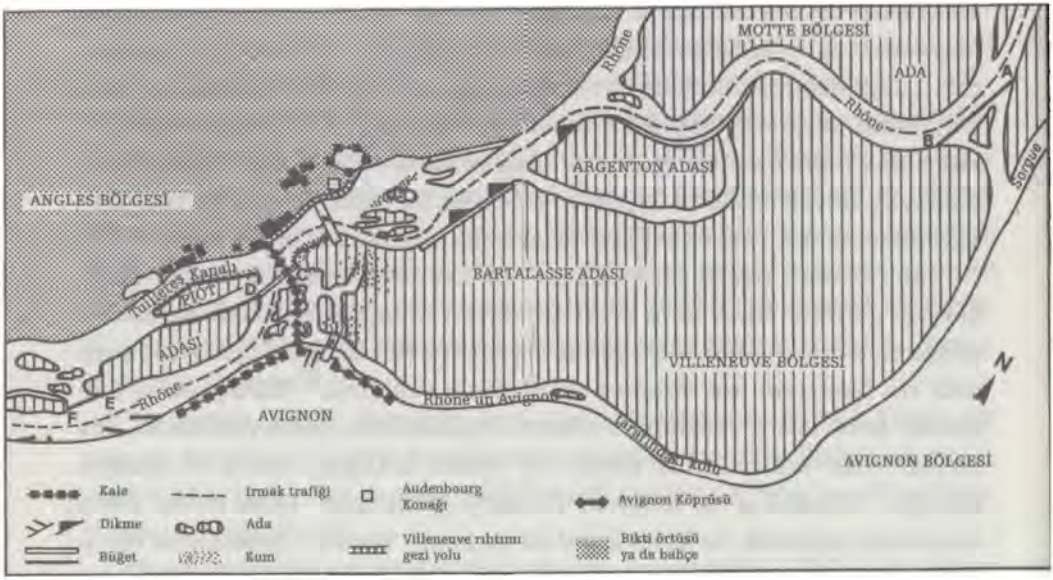
Daha önemli başka bir çekişme –bu kez neredeyse iki devleti karşı karşıya getiren– bize, sonu gelmez belgeler arasından, Ulusal Arşivlerin dosya dolapları içinde kaybolmuş 22 Mart 1686 tarihli bir *Mémoire ou avis de Monsieur de Vauban* tarafından sağlandı.[56] Tartışmanın ana hatları şekil 30'da verdiğimiz planın altyazısında açıklanmaktadır. Söz konusu olan tamı tamına Rhône'un yararlı trafiğini, inişte ve çıkışta, ırmağın Villeneuve-lès-Avignon'un sarp yamacının kenarından akan kolundan geçirmek ve karşı kıyıdaki papanın kentini, yabancı ve rakip Avignon'u bu trafikten yoksun bırakmaktı. Bununla birlikte, ırmağın akışının yönünü değiştirmek kolay bir iş değildi ve girişim başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Zaten Vauban da bir ara bu başarısızlığı neredeyse öngörmüştü: "Çekme yolunun geçmesi gereken yerlerden biri olan Saint-André kayalığının eteğinde [elbette Villeuneuve tarafında] çok az şey yapıldı. Ama yine de mümkün olan en fazla suyu Villeneuve ve 'kanal'ına yönlendirmek için bir dizi set inşa ettik. Rhône ve adalar krala ait olduğu ve setler kontluğun kıyılarına hiç temas etmediği için papanın adamları diyecek bir şey bulamayacak ve Rhône tamamen Villeneuve tarafına doğru akacaktır."[57] Irmağın suyu ve adalarının krala ait olduğunu bir kez daha vurgulayan ilginç bir cümle. Papa'ya yalnız Comptat Venaissin'in kıyıları bırakılıyordu.

Vauban'ın kısa bilgi notu bu arada Avignon Köprüsü hakkında bazı bilgiler vermektedir: "On iki ayak genişlik, beş yüz *toise* uzunluk... üzerinden ne arabaları ne de ağır yükleri geçirmeye kesinlikle elverişli değildir, bu bu tür yapı işlerinde yapılabilecek en büyük yanlışlardan biridir." Daha kuzeydeki "Dört yüz *toise* uzunluk ve on dört adım kadar genişlikte... ama çökmemiş olsa da kemerlerinden biri ortasından kırılmış olan" Saint-Esprit Köprüsü de aynı kusura sahipti: Üstünden geçemeyen arabalar malları boşaltıldıktan sonra bir araba salına yerleştiriliyordu;

---

[56] *A.g.e.*

[57] *A.g.e.* Saint-André kayalığı o dönemde Rhône kıyısındaydı.

ŞEKİL 31: VAUBAN'IN MEMORANDUMUNA EKLİ RHONE'DA YÜRÜTÜLEN ÇALIŞMALARIN PLANI (1686)

Gemilerin izlediği ırmak güzergâhı kesik çizgilerle gösterilmektedir. Söz konusu olan Papalığa bağlı sol kıyı (Avignon) trafiğini Fransa'ya ait olan sağ kıyıya (Villeneuve) geçirmekti. Bunu gerçekleştirmek için gerekenler:

– A ile B arasına (Bartalasse Adası'nı çevreleyen Rhône kolu), C ile D arasına (Bu adayla Piot Adası arası) ve E ile F arasına yerleştirilen büğetler ve üçgen biçiminde dikmeler sayesinde suyu sağ kıyıya yönlendirerek ve Saint-Pierre ile Tuillères kanallarını genişleterek akıntının yönünü değiştirmek. Ama çalışmalar başlar başlamaz ırmak yamaçlarının erozyonu ve ırmak ortasında kum tabakaları oluşumu gibi hesapta olmayan güçlükler ortaya çıkar.

– Villeneuve yakasında bir yedekte çekme yolu düzenlemek. Bu iş Avignon Köprüsü ile Augdebourg Konağı (bir zamanlar doğrudan ırmağın kıyısında olan) arasında yapılmış olsa da geriye çok büyük bir sorun kalıyordu: Üstünde Saint-André Kalesinin bulunduğu yüksek kayalığı keserek en az beş metre (15 ayak) genişliğinde olması gereken bir yedekte çekme yolunu hazır duruma getirmek. Bu iş zorluğunun ötesinde duvarını 20 metre (10 *toise*) geriletmek için "kalenin ucu"nun da yıkılmasını gerektiriyordu.

Krallık idaresi için "ada" sözcüğünün ne anlama geldiği açık değildir: "Bartalasse Adası" açıkça Avignon bölgesine "yapışıktır."

yükler, onları ırmağın karşı kıyısındaki bir taşıta yerleştirecek olan hamallara emanet ediliyordu.[58] Görüldüğü gibi Rhône'u aşmak her şeye rağmen kolay değildi.

[58] D. Faucher, *a.g.e.*, sayfa 199'da aynı konuyu ele almaktadır.

Lyon'un Yazgısı

Lyon'un yazgısı ırmağın yazgısından daha kolay anlaşılır değildir. Her kent mutlaka karmaşık bir varlıktır ama Lyon tarihçiyi şaşırtan zenginliği, ani dönüşümleri, özgünlükleri, hatta tuhaflıklarıyla hepsinden daha karmaşıktı. Bir yüzyıldan bir sonraki yüzyıla aynı değildi. Büyük ölçüde kendi rızası dışında sürekli bir özgünlükten diğerine geçmişti. Tek başına Fransız tarihinin çözülmesi güç bir sorunu, belki anahtar sorunu, kesinlikle anahtar göstergesidir.

Lyon canlı, azimli, gizemli, tedirgin, tabiri caizse tarih tarafından dolaylı olarak saldırılmış ve tamamen kendisine özgü çalkantılara ve ritimlere kapılmış bir kenttir.[59] Kesinlikle bir Fransız kentidir; onu bünyesine katmış olan geniş ülkeyle iyi ve kötü günler için içtenlikle bütünleşmiştir. Aynı zamanda bir Rhône kentidir ve yakın ve uzak çevresi tarafından her yöne çekiştirilmiştir –bu kavşakların merkezindeki coğrafi konumunun karşılığıdır. Böylece kimi kez bir yönü, kimi kez de diğer yönü seçmiştir. Bir coğrafyacı günümüzdeki etkisinin "Paradoksal olarak Massif Central'da bizzat Rhône koridorunda olduğundan daha hissedilir"[60] olduğunu düşünmektedir. Pierre Estienne'in, eski olduğu kadar güncel nedenlerden dolayı da Saône-Rhône ekseninin Lyon için önemini azımsadığı doğrudur. Bu konuya birazdan geleceğim.

Kentin tuhaflığı aslında, tüm dikkatine karşın kenti anlayamayan, sınırlarını kolayca çizemeyen, bir andan diğerine ufuk çizgilerini ve uygun renkleri değiştirmek zorunda kalan gözlemcide yarattığı şaşkınlık, duraksama ve rahatsızlıktır. Kenti elbette alışılmış normlara göre, yerel, bölgesel ve ulusal "mantıklar"a göre açıklamaya çalışır. Ve açıklama her seferinde elinden kayar gider, en azından içinden çıkılamaz derecede karmaşıklaşır.

"Yerel mantık" tan başlarsak Lyon açık bir biçimde yakın çevresi Lyonnais ile iç içe yaşamıştır: Burjuvaları burada topraklara, bağlara, kır evlerine sahipti. Ama bu küçük kırsal bölge büyük kentin çapında değildi: Lyonnais kente ayak uyduramamış, gelişmesini frenlemiştir. Toulouse kırsal bölgesi ya da Île-deFrance ile arasında dağlar kadar fark vardır! Hiçbir karşılaştırma mümkün değildir.

---

[59] R. Gascon, *Grand Commerce et vie urbaine au XVIe siècle, a.g.e.*, ne Nantes ne de La Rochelle krizine benzeyen 1575-1580 Lyon krizi hakkında.
P. Estienne, *La France.* Les montagnes françaises et l'axe Rhône-Rhin, *a.g.e.*, s. 147.

"Bölgesel mantık" da oldukça düş kırıcıdır; Bizlere Lyon'un gizemini tamamen açıklayamaz. Lyon, XVI. yüzyılda güçlü bir biçimde yeniden sahneye çıktığından bu yana tartışmasız biçimde güçlü ve sağlıklı bir bölgesel başkenttir. Günümüzde etkisi ve üstünlüğü kendisinden oldukça uzak mesafedeki bir kent çemberine kadar uzanır: Roanne, Dijon, Chalon-sur-Saône, Besançon, Cenevre (kalıtsal düşman), Grenoble, Saint-Etienne, Vienne (geçmişte) ve Valence (günümüzde). Ama bu konuda kesin bir fikre sahip olabilmek için bir önceki bölümde sözünü ettiğim André Piatier'ninkiler türünde titiz çalışmalara, Lyon ile bu kentler –aynı zamanda hem yardımcıları hem de rakipleri– arasındaki ticari ve finansal ilişkilerin yoğunluğu üzerine araştırmalara ihtiyacımız vardır.

Ulusal mantıklara gelince, onları daha çok düşmanca ve olumsuz (istisnalar kaideyi bozmaz) görüyorum. Ne Fransız ekonomisi ne de Fransız politikacıları Lyonnais'nin güçlü kutbunun gelişmesini desteklemeyi bildi ya da istedi ya da başarabildi.

Kısacası, Fransız ekonomisi Saône-Rhône kıstağını sonunda Paris'e doğru yönlendirdi. Paris-Lyon bağlantısını düz bir hattan geçen eski Bourbonnais yoluyla (günümüzde RN7) destekledi. Dahası Paris'ten gelen trafik Lyon'da Rhône'dan ayrılır ayrılmaz İtalya'yı hedefleyecek (Torino, Milano), Chambéry'yi geçtikten sonra Cenis Dağının 2100 metre yükseltideki kolay geçidi sayesinde Alpleri aşan tek büyük çıkış olan Maurienne Vadisine ulaşacaktır. Sonuç olarak, burada Lyon'dan da geçen diyagonal bir yolun söz konusu olduğu doğrudur ama bu diyagonal Rhône eksenini sadece kat ediyordu. Hem zaten ulusal alanda aynı anda iki kumanda merkezine, aynı anda hüküm sürecek iki çok büyük kente yer yoktu. Paris Lyon'a basit bir nedenden dolayı, ticari hareketlerin kavuşma noktası ve devletin topladığı ve Paris'te sürekli bir nakit bolluğu yaratan paranın doğal ve zorunlu mekânı, başkent olması ve kalması nedeniyle üstün gelmiştir.

Bununla birlikte, Lyon ekonomi açısından Paris'i oldukça uzun bir süre geride bırakmıştı. Rhône kenti, gerçekten de fuarlarının zenginliğiyle kendi kendisini aşmıştı. Paris, XVI. yüzyılda, perakendeci dükkânlarıyla Lyon'un toptancı ticareti ve bankacılık işlemleri karşısında sönük kalıyordu. Ama Fransa'nın ağır çekimde yaşadığı XVII. yüzyılın sonunda fuarların görkemli zamanları sona erecektir. XVIII. yüzyılda her şey yeniden canlandığında fuarların artık modası geçmişti; hızla yükselen ekonomi Paris'i ön plana çıkaracak; başkent Lyon'un finansal işlevini giderek eline geçirecektir. Aydınlanma Çağı'nın sonuyla birlikte süreç ta-

mamlanmış, üstünlük Lyon'un rakibine geçmiştir. Rekabet XIX. yüzyılda artarak sürecektir. Günümüzde Lyon açgözlülüğünün sınırı olmayan bir Paris tarafından finans sermayesinden yoksun bırakılmıştır. 1983'te Paris'te olduğu gibi taşrada da bir "ikincil pazar"ın kurulması ve birkaç yeni şirketin Lyon'da işlem görmesinin ardından Lyon borsasında belirli bir tepkinin başlamış olması zamanla güçler dengesini değiştirebilir mi? Bunu söylemek için çok erkendir. Lyon sanayicileri henüz çok tereddütlü görünmektedir. Sorun finans katıyla ilgili olarak ademi-i merkeziyetçiliğin ne derece etkili olacağıdır.[61]

Sanıyorum ki bu noktada Lyon'un yazgısını daha iyi anlamaya hatta neredeyse görmeye başlıyoruz. Kentin dramı düzenini ve gelişmesinin koşullarını sadece *uluslararası* alanda bulmasıydı; çok geniş yarı çaptaki bir "mantığa" bağımlıydı. Dışarının "suç ortaklığına" gereksinimi vardı. Onu kayıran iyilik perileri yabancıydı.

Durum Galya'yı yöneten Romalıların Lyon'u istilacıya karşı koyamayacak kadar güçsüz halklar ortasında –sanki tarafsız bir ülkedeymiş gibi– kurdukları zaman da aynıydı. Yeni kent Galya mekânını Alplerötesi yararına "sömüren" bir işletmenin merkezi olmuştu.[62]

Tarihin (değişmezliğin ve önceden-yaşanmışlığın terazilerinde) asla tamamen aynı biçimde tekrarlanmadığı doğrudur. Ama Lyon'un XV. yüzyıl sonu ve XVI. yüzyıldaki olağanüstü gelişmesi tartışmasız benzer bir sürecin sonucuydu. Fuarları, XI. Louis'nin Cenevre fuarlarını yok etme politikası çerçevesinde (1462-1464) kente tanıdığı ayrıcalıklar sayesinde kurulmamış olsa da (1420'den beri kuruluyorlardı) en azından uluslararası bir öneme kavuşmuştu.[63] 1467'ye doğru Mediciler kente yerleşir; XVI. yüzyılda başarı zirve yapar: Lyon bu dönemde, yüzyıllar önce ünlü Champagne fuarlarının olduğu gibi, Avrupa ekonomisinin önde gelen merkezidir. Ama bu dinamik gelişmenin arkasında olanlar ve yararlanıcıları İtalyan –Floransalı, Luccalı, bir ara Cenovalı– bankerlerdi: Lyon üzerinden Fransa'yı sömürüyor, ondan her zaman kendi lehlerine olan bir ticaret dengesinin fazlalıklarını çekiyorlardı. Bu, yüzyıllar önce Galyalıların Romalılar tarafından sömürülmesine benzer bir sömürü değil miydi? Richard Gascon'un yazdığına göre "Yabancıların [o sırada]

---

[61] Jean Labasse, "Lyon, Ville internationale," DATAR'a sunulan rapor, 1982; Yves Leridon, "Lyon, la place du second marché," Le Point, 26 Kasım 1984.
P. Bonnaud, *a.g.e.*, I, s. 430-431.
Jean-François Bergier, *Les foires de Genève et l'économie internationale de la Renaissance*, 1963, s. 369 ve 374-387.

ezici bir üstünlüğü vardı. Bu üstünlük neredeyse tekel düzeyindeydi ve Fransızlara bankacılık kurumu geliştikçe önemleri azalan sıradan simsarlık işlerinden başka iş bırakmıyordu."[64] Louis Bourgeois XVI. yüzyılın ilk yarısındaki (1491-1551) Lyon üzerine yazdığı parlak kitabının bölümlerinden birine "Devlet içinde bir devlet: 'Floransa toplumu'"[65] başlığını koymuştu. Avrupa'nın en zengin tüccar ailesi Lyon'da yaşıyordu ama bu aile Floransalıydı: Adları Gadagne olarak Fransızcalaştırılmış Guadagniler. Toplamda seksen aileyi geçmeyen İtalyanlar kendi içlerine kapalı yaşayan, çocuklarını birbirleriyle evlendiren ve yerli halkla akrabalık ilişkilerinden kaçınan küçük ama egemen bir koloni oluşturuyordu – gerçekte tüm çağların kapitalistlerinin ortak davranışlarının tipik bir örneği.

Gerek Lyonlulardan, gerekse de yabancı konuklarından kaynaklansın, Lyon'un göz kamaştırıcı zenginliği Fransa'yı ve Fransa krallarını büyülüyordu. XVI. yüzyılda Rhône kenti için her şey, hatta krallığın başkenti olmak bile mümkün olabilirdi. Fransa dış politikasının ölçüsüz girişimleri sonucunda Alpleri aşıp İtalya savaşlarında kuvvetlerini yitirdiği sırada Lyon, insanların, malzemelerin, top parçalarının, kredilerin vb. düzenli olarak toplandığı merkezdi. Kent bu bitmek bilmeyen ve kendisi için kazançlı savaşı bir bakıma yönetiyordu. Ve her şey birbirine bağlı olduğu için, Rönesansın görkemli yapıtlarına aşinaydı; kültürel açıdan Paris kadar parlak bir başkent olabilirdi. Evet, her şey mümkündü. En azından krallarımız arasında en İtalyanı ve belki de en fazla Lyon sempatizanı olan I. François zamanında. 1538'de tarihe geçecek bir görüşme için V. Carlos (Şarlken) ile karşılaşacağı Aigues-Mortes'a gitmek için Rhône'u aşağı inerken Lyon için bu yüce makamı aklından geçirmiş miydi? Lyon'da konakladığında kent onu bir kez daha büyülemişti. Ne yazık ki veliaht bir *jeu de paume* oyununun [raket yerine deri eldivenlerle oynanan tenis sporunun atası –çn] akabinde üşütüp aniden hastalanır. Güneye doğru yolculuk her şeye rağmen sürmüş ama genç prensi 10 Ağustosta öleceği Tournon'da karaya çıkarmak gerekmişti. Brântome'ın yazdığı gibi: "Bu güzel genç ruh aramızdan bu şekilde ayrıldı."[66]

Lyon hak ettiği tahtı bu olaydan, bu uğursuz alametten dolayı mı elde edemedi? Bu konuda tereddütlerim var. Lyon'un başkentliğe terfi etmesi resmi bir karardan değil, *de facto* bir üstünlükten doğabilirdi.

---

[64] R. Gascon, *a.g.e.*, s. 287-288.

[65] Louis Bourgeois, *Quand la Cour de France vivait à Lyon (1491-1551)*, 1980, s. 143.

[66] Louis Bourgeois, *a.g.e.*, s. 155.

Lyon gerçekte yetersiz güçlerle giriştiği mücadeleyi başka bir nedenden, gün gibi ortada bir nedenden dolayı kaybetti: Avrupa, XVI. yüzyılın ortasında yüzünü kuzeye ve Atlantik Okyanusu'na çeviriyor, Akdeniz'den ve İtalya savaşlarından vazgeçiyordu. Lyon bu savaşlar Cateau-Cambrésis Antlaşması (1559) ile sonlandırıldığı için kaybetti. Fransa'nın savaşçı soylu sınıfının şiddetle karşı çıktığı bu antlaşma, Alplerin güneyindeki Fransız üstünlüğünü ortadan kaldırıyor ve II. Henri, 1536'da işgal edilen ve Fransa'nın kök salmaya başlamış olduğu Piemonte ile Savoie'yı terk ediyordu. Sınırımız, doğuya doğru büyük çapta budanmış ve Lyon dolaylarına kadar gerilemişti. Torino'ya, belki de Milano'ya yerleşmiş muzaffer bir Fransa varsayalım: Lyon tüm Avrupa'nın zenginliğinin merkezi olarak "resmi" bir nitelik kazanmış olurdu. Sonuç olarak, kentin görkemi dağların ötesindeki savaşın galibinin Valoislar mı yoksa Habsburglar mı olacağının bilinmediği zaman dilimi boyunca sürmüştür.

Daha önce 1557 yılındaki ani iflasın habercisi olduğu Lyon'un gerilemesi böylece başlar. Bununla birlikte, kent uzun süre haşır neşir olduğu para ve kredi dünyasından bir günden ertesi güne dışlanmaz. Avrupa'yı yavaş yavaş kaybedeceği doğrudur ama Fransa'yı elinde tutar. İç karartıcı XVII. yüzyıl boyunca Fransız yatırımcıların temkinli ve çoğu zaman aylak sermayelerini denetimi altına alır. Bu yatırımcılar Lyon'a bir fuardan diğerine röportlardan (vade uzatma) –üç aydan üç aya %2– ve bir o kadar da fuarın altın-garantisinden yararlanmak için geliyordu: Bütün kambiyo senetlerinin "altından altın-écu" (yani efektif sikke halinde) ile ödenmesi gerekiyordu. Rutin bir faaliyet olan bu kısa vadeli yatırımlar, faizle borç para vermenin açıkça yasak olduğu bir dönemde, artık evlerinin efendileri olan ve işlerini muhasebe defterlerindeki basit hesap işlemleriyle yürüten Lyon toptancı tüccarlarına düzenli bir rant geliri sağlıyordu.

Ama Lyon aynı zamanda ticaret malları için bir yığılma noktası ve belki de para piyasası olarak gerilemesini telafi etmiş olan canlı sanayi sektöründe yaratıcı bir merkez olarak kalır. Kent, her durumda bu imalat faaliyetleri sayesinde varlığını tüm Avrupa pazarlarında sürdürür. Lyon'un çok erkenden lüks bir sanayi dalına, ipekli dokuma sanayiine yönelmiş olduğunu da hatırlatalım. Ve lüks her şeyden önce dış pazarlar demekti. Lyon, bu giderek büyüyen sanayi dalı için sürekli yenilenmesi gereken bir işgücü arayışındaydı ve tezgâhlar için gerekli kolları, vasıflı ve vasıfsız işçileri bulmak hiç de kolay değildi. Lyon'un derinlemesine bir açıklaması bu kez bu sanayinin köklerine ve gerçekliklerine kadar

inmek zorundadır.[67] İşgücü gereksinimi Alpler ve başta Massif Central olmak üzere etrafını çeviren yoksul bölgeler tarafından mı sağlanıyordu?

Lyon ipekçilerinin olağanüstü çabası Fransa gibi yabancı ülkelerde de aristokrat bir müşteri topluluğuna yönelikti. Bu müşteri kitlesine çok gösterişli, yepyeni ve özgün tasarımlı, kaprisli bir şekilde bir yıldan diğerine değişen Avrupa modasını lanse eden ipekli kumaşlar sunma çabasındaydılar. İhracat yapma kaygısı, zorunluluğu Lyon'da yabancı tüccarların varlığını gerektiriyordu, onlara fuarlar, kentin gereksinimlerinin karşılanması, ham ipek ithalatı, kambiyo işlemleri, değerli madenler ve paralar üzerinde spekülasyon gibi alanlarda hâlâ iş vardı. Lyon yazışmaları onların edimlerini ve davranışlarını, yabancı rakiplerle olan olası ilişkilerini yansıtır. Kulakları her zaman kirişte olan Lyon sanayicileri, Torino'nun da ipek işlemeye başlamasından, Zürih'in ipek krepon imal etmesinden (1707) ve İtalyanların numune destelerinden yararlanarak ipekli kumaşlarının modellerini mükemmel bir şekilde taklit etmelerinden kaygı duyuyordu. Tek etkili savunma yolu taklitler piyasaya sürüldüğünde modalarının çoktan geçmiş olması için modelleri süratle yenilemekti. Lyon ipekçileri bu amaçla uzman tasarımcı ekipleri çalıştırıyordu.[68] Mayıs 1705'te Burgonya Dükü'nün oğlunun ölümünün ardından sarayın zorunlu kıldığı altı aylık bir yas Lyon'u paniğe düşürür: Kumaş stokları satılmayacaktır. "Tüm bu mallar tamamen zararına ellerinde kalacaktır çünkü altı aylık yas kumaşlarının modasını geçirecektir." Normal zamanlarda kumaşları ülke dışında piyasaya sürmek mümkün olabilirdi. Ama savaş zamanında bu düşünülemezdi. Yabancılarla iletişim kurmak kolay değildi ve "Zaten onlar Protestanların yardımıyla ürünlerimizin bir bölümünü taklit ettiler."[69] 1706'da Fransız ordusu Torino'yu ele geçirmeye hazırlandığı sırada –harekât başarısızlığa uğrayacaktır– tüccarlar Lyon'dan getirtilen işçilerin çalıştığı ipek atölyelerinin kapatılmasını talep etmişti.

Demek ki Lyon dış müşterilere bağımlıydı, bir ayağı Fransa dışındaydı. Ekonomisi, durum ve koşullar bunu gerektiriyordu. Ayrıca çok elverişli konjonktürler de arada bir ekmeğine yağ sürecektir. Örneğin Birinci İmparatorluk ve Kıta Ablukası Lyon'u Avrupa'daki karayolu ulaşımlarının merkezine yeniden oturtacak ve etki alanını genişletecektir. Lyon ilginç bir biçimde bir kez daha Avrupa yollarının kavşağına yerleşir: Aynı

---

67 Maurice Garden, *Lyon et les Lyonnais au XVIIIe siècle*, 1975.

68 Carlo Poni, "Compétition monopoliste, mode et capital: le 'marché' international des tissus de soie au XVIIIe siècle," Bellagio kolokyumuna sunulan bildiri.

69 U.A., G^7 360, Lyon temsilcisi Anisson, 5 Mayıs 1705.

anda hem Alpler yolunu hem Akdeniz yolunu hem de Ren, İsviçre kantonları, Almanya ve hatta Hollanda yönündeki yolları denetimi altında tutar. Ama İmparatorluğun 1814-1815'te çökmesiyle bu yeniden canlanma anında son bulur; Lyon yeniden bağımlılıklarının, kırılganlığının içine düşer. 1830 yıllarıyla ortaya çıkan buharlı gemiciliğin Ren Irmağında erkenden gelişmesi Alman yollarının Lyon'un ticaretinin bir kısmını elinden alması için yeterli olacaktır.

Sadece bu bölümün gerçek sorunu olan Fransa'nın doğuşuna geri dönmek için ara vereceğim Lyon'un çok önemli tarihini zorunlu olarak ileride yeniden ele alacağım.

Ama, Lyon'un geçmişini tümüyle aydınlığa kavuşturmuş olmasam da en azından çeşitli ve eş zamanlı faaliyetlerinin düzeyini göstermiş olduğumu sanıyorum. Kentin yazgısı bu faaliyetlere kendi seçimiyle olduğu kadar zorunluluktan da sırayla umut bağlamış olmasıydı. Eğer yanılmıyorsam, dolu dolu yaşaması için ona gereken Fransa'nın ona sunamadığı ve toplulukların, mübadelelerin ve üretim araçlarının yoğunlaştığı Rhône koridorunun henüz ona bırakmak üzere görünmediği daha yüksek bir yazgıydı. Neyse ki enerjisinin bolluğu ve çok büyük sanayileri yaşamasını ve beklemesini sağlıyordu. Geçmişte de sık sık uygun zamanı sabırla beklemesi gerekmişti. Ve günümüzde de bu bekleme evrelerinden birinde değil midir? Jean Labasse[70] bu görüştedir (1982) ve ona göre Lyon ancak içine hapsolma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu Rhône-Alpes bölgesinin sınırlarını aşabilmesi ve Paris'in kendisine dayattığı ikincil rolden, ara istasyonluk görevinden kurtulması –ama bu mümkün müdür?– koşullarıyla yeniden uluslararası bir kent (günümüzde değildir) olacaktır.

Bugün: Rhône'dan Ren'e

Ve işte bugün Rhône üzerindeki dolaşımın, geçen yüzyıldaki (XIX. yüzyıl) buharın benimsenmesi kadar devrimci bir dönüşümünün eşiğindeyiz. 19 Mart 1980'de ırmağın Lyon ile deniz arasındaki düzenlemesinin tamamlanışına damgasını vuran Vaugris Barajının suyla doldurulmasının ardından basının vahşi ırmağın evcilleştirilmesini ne kadar parlak bir biçimde kutladığına bakınız.

Bu noktaya varmak için Génissiat Barajının hizmete açılmasından (1948) bu yana otuz iki yıl gerekti. Toplamda on sekiz baraj, on üç elektrik santralı, altmış dört turbomotor grubu inşa edildi. Dünün gerçek

[70] J. Labasse, a.g.m., s. 20.

Rhône'unu kaybetmiş olduğumuz için bu harikalar kuşkusuz bizleri teselli edemez ama onların da kendi tarzlarında çok güzel olduklarını söylemek dürüstlüğünde bulunalım.

Bu üç yüz kilometrelik olağanüstü ırmak otoyolunda ultra modern bir gemicilik ortaya çıkmaya başladı: 3000 beygir gücünde otomatik-tahrikli tekneler, karinası üç metreyi aşan 80 metre uzunluğunda ve 2000 ton yük kapasiteli altı düz tekneler (*barges*), doğrudan denizden gelen küçük gemiler. Irmak evcilleştirilmiş ve insanların hizmetine sunulmuştur. Ve bu sadece birinci etaptır. Proje aslında Lyon ile Cenevre arasında, her şeyin iyi gitmesi durumunda beş yıldan uzun sürmeyeceği düşünülen, Rhône'un yukarı çığırının hidroelektrik donatımını öngördüğü gibi Saône'un sakin sularını kullanarak (Mâcon'un suların kabarma döneminde kemerlerinin arasından geçişin mümkün olmadığı ve kentin çok bağlı olduğu Saint-Laurent Köprüsü gibi birkaç engel ortadan kaldırılırsa kolay bir iş) ve ardından, darlığı ve alavere havuzlarının çokluğu nedeniyle günümüzde neredeyse kullanılamaz durumdaki Rhône-Ren kanalını Saint-Symphorien'den itibaren baştan aşağı yeniden inşa ederek Marsilya'yı Almanya'nın Ren bölgesine bağlamayı da öngörmektedir.

Bütünüyle düşünüldüğünde çok büyük ve iddialı bir program: Marsilya İsviçre ve Güney Almanya'nın denize çıkış yerlerinden biri olabilecek ve kendisini Kuzey'in büyük limanları, Hamburg, Rotterdam, Anvers, Rouen, Le Havre ile eşit olmasa da en azından benzer düzeyde bulabilecektir. Ayrıca bu projeden bölgesel "etkiler" nedeniyle Rhône hinterlandının endüstriyel gelişmesini beklemek de mantıklı olacaktır. Proje tamamlandığında Rhône'un 13 milyar kilovat-saatlik devasa bir enerji üretmesi öngörülmektedir.

Bununla birlikte, bazı çekincelerimi paylaşmak istiyorum:

1. Büyük Rhône su yolu günümüzde Lyon ile Fourques (Arles'a dört kilometre) arasındaki 280 kilometre boyunca açıktır. İnişte ve çıkışta çok işlek olan bu sektörden 1979'da ilk bakışta çok büyük bir rakam gibi görünen, ortalama yük ağırlığı 463 ton olan (çıkışta 583 ton, inişte 263 ton) 7356 gemi geçti; yani toplamda, 1.879.174 tonu petrol ürünleri olmak üzere, 3.402.024 tonluk bir trafik. Taşınan toplam yük hacmi 1980'de hafifçe artarak 3.554.527 tona ulaştı; 1981'de ise (dördüncü çeyreği ilk üç çeyreğin sonuçlarına göre hesaplayarak) 4 milyon tonu geçmiş görünmektedir. Demek ki belirli bir artış vardır ama bu mütevazı bir artıştır. Düşünün ki Rotterdam'da –herkesin bildiği gibi dünyanın en önde gelen limanı– trafik hacmi 1979'da 300 milyon ton, 1981'de 250

Şekil 32: RHONE IRMAĞINDA XX. YÜZYILDA YAPILAN DÜZENLEMELER

Barajlar, hidroelektrik santralleri, termik ve nükleer santraller

milyon tondu ve her yıl 250.000 ırmak gemisi rıhtımlarına yanaşıyordu! Ve "250 milyon tonluk yükün 127,7 milyon tonu *barge* ya da *péniche* gibi mavnalara aittir."[71]

Rhône'un yük trafiğinin bu göreceli düşüklüğünün nedeni acaba diğer taşıma araçlarının, petrol boru hattı (Fos'tan Basel'e, 50 milyon ton), karayolu ve demiryolunun rekabeti midir? Paris-Lyon-Akdeniz demiryolu baş döndürücü bir rekor kırmakta ve TGV (hızlı tren) Paris'i Montpellier'ye beş saatte bağlamaktadır. Akdeniz başkente yaklaşmıştır ama bu büyük başarı hiçbir şekilde Rhône'un eseri değildir. Rhône bu kadar düşük bir

[71] François Grosrichard, "Rotterdam dans la bataille des conteneurs –la mer scellée au fleuve," Le Monde, 23 Eylül 1982, s. 37.

trafiğe sahipse bu ulaşılmasının sıkıntılı olması, Marsilya'nın (100 milyon tona yakın bir yük trafiği) onu hiç kullanmaması, Lyon'un ihracat için karayolu ve demiryoluna başvurma gibi bir alışkanlığının olması ve özellikle de Rhône Vadisinin Rotterdam'ın doymak bilmez ağzı olduğu endüstriyel Almanya ile hiçbir şekilde karşılaştırılabilir düzeyde olmaması gibi nedenlerden kaynaklanır.

Üstelik Rhône'un günümüzde (1981) 4 milyon tonu aşan trafiğinin hepsi uzun mesafeli doğrudan bağlantılara tekabül etmez. Önemli bir kısmı kıyılarında oturanlar için çok yararlı olan ırmak kabotajlarından, kısa yolculuklardan oluşur. Ama sonuçta böylesine teknik bir donanımın büyük çapta ve uzun mesafeli taşımalar olmadan verimli bir şekilde kullanılması söz konusu olamaz. Bu trafiğin programın tamamlanmasıyla devreye gireceğine inanmalı mıyız? Rhône trafiği o zaman çocukluk çağından çıkabilecek midir? Yoksa sonuç gereksiz bir yatırımın yükünü daha da mı ağırlaştırmak olacaktır?

2. Rhône'un yukarı çığırının hidroelektrik düzenlemesiyle şu an bal gibi durdurulmuş görünen[72] büyük Rhône-Ren bağlantısı projesi için daha çok çaba gerekmesine karşın tüm projelerin gerçekleşmiş olduğunu varsayalım. Görüşüme göre Rhône kıstağının çok önemli bir kolu olan Saône'u Burgonya Kanalı ya da Merkez ve Briare kanallarıyla Seine'e bağlayan ağ için hiçbir şey öngörülmemiştir. Oysa gemilerin çalışmasına elverişli yollarımızın en modern ağının Fransız başkentine kadar uzatılması mantıklı görünmektedir. Aksi durumda bu Rhône yolunun bir kez daha *Fransız ülke toprağına göre marjinal* kalması ve öncelikli olarak Fransız ekonomisini bir bütün olarak canlandırmak yerine bir Avrupa yolu olarak hizmet vermesi tehlikesi bulunmaktadır. Bazı otoyollarımız İngilizler, Almanlar, Belçikalılar ve Hollandalılar tarafından ülkeleriyle İtalya ya da İspanya arasında transit geçiş yolu olarak kullanılsa da öncelikli olarak kendi ulusal gereksinimlerimizin hizmetindedir. Rhône düzenlemesinin *aynı zamanda* Fransa'nın bizzat kalbine de eklemlenmesi gerektiğini düşünmekle haksız mıyım? Fransa'nın ne pahasına olursa olsun merkezileşmesini arzu ettiğimden değil. Ne de (daha da az) Avrupa'ya bütünüyle açılmasını istemediğimden. Ama ülke toprağımız

[72] Haut-Rhône'un hidroelektrik donanımı için bkz: "La polémique sur l'aménagément du Rhône: décision prochaine du gouvernement," *Le Monde*, 28 Ağustos 1982, s. 13; Rhône-Ren bağlantısı projesi için bkz: Claude Régent, "Rhône-Alpes. Inquiétude au conseil régional: le canal mer du Nord-Méditerranée à tout petits pas," *Le Monde*, 15 Eylül 1982.

tarafından sunulan büyük bir Avrupa hattının Fransa'yı transit geçmekle yetinmemesi, ülke içinde dallara kollara ayrılması gerekmektedir. Ama göründüğü kadarıyla programlayıcılarımızın görüşü bu yönde değildir. Her şeyden önce ekonomik nedenlerden dolayı: Proje son derece yüklü bir yatırım gerektirecektir. Başka bir etken de hiç kuşku yok ki gerçek bir krizin kurbanı olan su taşımacılığının Fransa'da öneminin giderek azalmasıdır.

Rhône'un yenilenmiş bölümündeki gemi trafiği de tam bir hayal kırıklığıdır. Ama bunun nedeni bu trafiğin yeterince geniş bir bütüne bağlı olmayışı değil midir? Irmak Gemicileri Derneği Başkanı Jacques Fléchet Eylül 1981'de Rotterdam'ı bir ziyareti sırasında hiç tereddüt etmeden şu açıklamayı yapıyordu: "Fransız ırmaklarını Avrupa ağıyla birleştirmek gerekir. Ren ve Moselle'deki Fransız limanlarının oluşturduğu demir atma noktaları yeterli değildir. Seine ve Rhône Avrupa'ya bağlanmalıdır: Marsilya, Le Havre, Rouen, Paris ve Dunkerque ırmak gemiciliği açısından bölgesel limanlar olarak kalamaz. 2000 yılında Kuzey Avrupa'daki rakipleriyle aynı kozlara, yani karaların içine birkaç bin kilometre sokulan homojen ırmak yollarına sahip Avrupa limanları olmalıdırlar."[73] Demek ki Seine, Paris, Rouen, Le Havre'ı eklemeden Rhône, Lyon ve Marsilya'dan söz etmemek gerektiğini tek düşünen ben değilim.

3. Yukarıdaki satırları Rhône'da bazı başarılar, bazı mucizeler olmasını beklerken yazdım. Ama krizin de yardımıyla kendilerini göstermekte acele etmiyorlar. Coğrafyacılarda eleştirel bir kötümserlik hızla moda olmakta. Pierre Estienne "Fransız kıstağı" sözcüğünü bir kez bile kullanmadan "Önemli ama kesintili bir yarık oluşturan" Rhône-Ren ekseninden, koridorundan, geçidinden, kulvarından söz etmektedir. Vidal de la Blache'ın soğukkanlı ve gereğinden fazla iyimser düşüncesinin oldukça uzağındayız. Bu kötümserlik savunduğum tezi desteklemektedir: Rhône ekseni oluşmakta olan Fransa'nın kenarında kalmış bir sınır-eksendir. Pierre Estienne daha da ileri gider, ama haklı mıdır? Yanıldığını umarım. Dobra dobra "Rhône-Ren bölgesinin bir mitos ve Rhône ile Ren arasındaki bir kanal için övgüler düzmenin bir aldatmaca olduğu sonucuna mı varmak gerekir"[74] diye yazmaktadır. Geleceğin bize bunun tersini kanıtlamasını isterdim.

[73] F. Grosrichard, a.g.m.

[74] P. Estienne, *a.g.e.*, s. 148.

II

PARİS, ÎLE DE FRANCE VE PARİS HAVZASI

Fransız kıstağının birçok bakımdan önemini, özellikle de tarihöncesinden itibaren kültürel etkilerin yayılmasında oynadığı başat rolü yadsımıyorum. Günümüzde en büyük Fransız dolaşımının eksenidir. Savunduğum sadece Fransa'nın birliğinin oluşumunda dün söylenmiş olduğu kadar belirleyici bir rol oynamamış olduğudur.

Bunun en iyi kanıtı, kısaca söylersek, bu birliğin başka yerde, Somme ile Loire ırmakları arasında, merkezi Paris ve yarıçapı başkentten Orléans'a ya da Rouen'a kadar uzanan, Île-de-France dışında Orléanais ve Champagne ile Picardie ve Normandiya bölgelerinin bir bölümünü kapsayan bir çember içerisinde doğmuş olmasıdır. Yani oldukça belirli bir Fransa. Hiç kuşku yok ki her şey bu çekirdekten, bu merkezden başladı; Fransız birliği "Merkezi bir noktanın etrafında yayılarak" oluştu. Michelet *Günce*'sinde şöyle yazmaktadır: "Böylece ülkenin en az özgün bölümü olan Fransa'nın merkezi geri kalan kısmın tümünü sahiplendi. Bu merkezi bölge en yüksek derecede Fransız karakterini temsil etmektedir. Burada ırk daha karışık, arazi daha düz ve doğa daha sıkıcıdır: sonu toplumsal bir akla varan üç koşul. Île-de-France Fransa'yı sahiplendi, Fransa da dünyayı."[1] 1789'dan önce "Sadece Paris'in çevresindeki eski eyaletlerin kendilerini Fransa ile özdeşleştirdiği"[2] ve monarşinin 1664'te Colbert tarafından birleştirilen Beş Büyük İltizam bölgesinde başka yerlerden daha özgürce hareket ettiği doğrudur. Ama bu boyun eğmenin "toplumsal" denebilecek bir akla bağlı olduğuna doğrusu pek inanmıyorum. Ayrıca örneğin Oise kıyılarının ya da Loire "ülkelerinin" sıkıcı olduğunu da düşünmüyorum, tam tersine.

---

1 Jules Michelet, *Journal*, I, s. 76 28 Nisan 1830.

2 Theodore Zeldin, *Histoire des passions françaises*, 1978, II, s. 8.

Her ne olursa olsun, Fransa'yı yarattıkları doğrudur. Hatta Francis Huré "Doymak bilmez bir iştaha sahip bir krallık hücresi –Île-de-France– ile eril çekirdeği Paris, sonu Fransız 'altıgen'ine varacak olan genetik bir programı, ne pahasına olursa olsun, başarıyla sonuçlandırdı"[3] diyecek kadar ileri gider. Bilindiği üzere sonuç aşırı bir asimetri olmuştur.

Böyle bir programlama konusunda tamamen kuşkucu olalım: Süreç bu basitlikte gelişmemiştir. Hiçbir uzun vadeli hesabın işin içinde olmadığı bu süreçte rastlantıların ve kuluçka dönemindeki güçlerin de rol oynamış olduğunu söyleyelim. Bununla birlikte, sonuçlar ortadadır: XI. yüzyılın sonuna doğru Notre-Dame'ın ilk taşları konduğunda (1072) yakında Avrupa'nın en kalabalık kenti olacak Paris'in –ki o sırada da kocamandı– yükselmesi için her şey hazırdı ya da hazır olmak üzereydi.

Devam etmeden önce çözülmesi gereken bir sorun yolumuzu kesmektedir: Bu geniş merkezkaç hareketinde her şeyin merkezden, kentten mi yoksa merkezi bölgeden mi ya da eş zamanlı olarak ikisinden mi başladığını bilmek. Önce merkezi bölgenin –yani aşağı yukarı bütünüyle Paris Havzası– üzerine oynayalım.

Paris Havzasının Önceliği

Günümüzde Fransa'nın yüzölçümünün dörtte birinden çoğunu oluşturan Paris Havzası, "Champagne ve Île-de-France'ın [şu] tekdüze kırları... ruhun sıkıntı duyduğu şu kireç taşı ve ahşap kentleri"nden[4] söz ettiği zaman ekonomi değil manzara düşünen Michelet ne derse desin, ülkenin en geniş, en verimli ve belki de çeşit bakımından en zengin ovalık bölgesidir.

Paris Havzasının büyük bir bölümünü oluşturan Paris idari bölgesi (*généralité*) için XVIII. yüzyılda "Toprağının her parçası işe yaramaktadır: Çünkü buğdayın ve diğer tahılların büyümediği yerde şarap; buğdayın ve şarabın olmadığı yerde meyveler, otlaklar, korular, ormanlar, cevizlikler vardır"[5] deniyordu. Davity'ye göre (1625) "Paris'in kırsal çevresinde ne buğday ne şarap ne süt ve ürünleri ne saman ne meyve ve yeşillik ne de dört bir yanda görülen su eksiktir ve bu durum Paris'i elverişli, hem de son derece elverişli kılmaktadır."[6] Bu doğrultuda uzun süre devam edebiliriz.

---

3 Francis Huré, *Le Monde*, 23 Temmuz 1980.

4 Aktaran Lucien Febvre, *Michelet et la Renaissance*, henüz yayımlanmamış eser, s. 131.

5 Florimond belgeleri, U.A., K 1242, I. Tomar, *Mémoire de la généralité de Paris* içinde, yay. haz. A. M. de Boislille, 1881, I, s. 284.
Davity (1625), *Etats de l'Europe*, s. 64-65 ve 81-82, alıntılayan A. M. de Boislille, *a.g.e.*, s. 558.

Coğrafyacılar, Loire'ın güneyinde ırmak ile Massif Central arasındaki daha az verimli bölgelerle ilgili ciddi çekinceler dışında bu övgüleri seve seve yineleyecektir. Paris'i çevreleyen kalkerli platoların –yağmur sularının doğal olarak toprağın içine sızdığı, toprağı sürmenin asla yüzeyde kalan suyla engellenmeyeceği ve kuraklık durumunda toprağa sızmış olan suyun kapilarite ile yüzeye çıkarak bitkileri kurumaktan kurtardığı bu arazilerin– olağanüstü avantajları üzerinde ısrarla duracaklardır. Ayrıca bir silt örtüsüyle kaplı oldukları için çok kolay işlenebilir topraklardan oluşan bu platoların (Beauce, Brie, Soissonnais) Avrupa'nın siltli topraklarla kaplı başka yerlerinde olduğu gibi tarihöncesinin ilk *köylü* topluluklarını çekmiş olduğunu da ekleyelim.[7]

Tüm bu açıklamalarda doğruluk payı vardır ama kesin bir sonuca varmamız için gerekli anahtar bilgileri sağlamazlar. Paris Havzasının, ileride Fransa olacak ölçekte son derece yoğun bir nüfus tanımış olduğu doğrudur. Ve nüfusun aşırı yoğunluğu temel bir açıklayıcı unsurdur. Bununla birlikte, kendi içinde açıklanması da gerekir. Sonuçlarını görsek de nedenini görmüyoruz.

Sözü edilen aşırı nüfus Roma Galya'sı yıkıldığı zaman da mevcuttu ve kuşkusuz Roma uygarlığının Île-de-France'ta diğer bölgelerden daha uzun zaman, Romalı Syagrius'un nihai yenilgisine (487'de Clovis tarafından) kadar sürmüş olmasının nedenidir. Ayrıca bu gelişme belki de belirleyici unsurlardan biri olmuştur: Fazladan bir yüzyıl Roma düzeni göz ardı edilemez.[8]

Daha sonra, Karolenjlerin Île-de-France ve komşu bölgelerindeki olağanüstü, "uluslarötesi" serüveni kalabalık nüfusa, insan zenginliğine dayandı. Bu hanedan uzun zaman yönetimi altındaki toprakların kalbinde bulunan ve bizzat güçlerinin kaynağı olan bu bölgenin bütünlüğünü bölmemeye, bozmamaya özen gösterdi. J. Dhont, bölgenin 837'de paylaşılmasının güçlerinin canlı kaynağını kuruttuğunu öne sürecek kadar ileri gitmektedir.

Sava karşı sav, Edward W. Fox'unki daha kapsamlı, daha parlak ve daha da tartışma götürür bir savdır. Birkaç başka tarihçiyle birlikte Poitiers savaş meydanında (732) sönüp giden Arap istilasının sadece Charles Martel zamanında Franklar tarafından kurulan ağır süvari birliği sayesinde durdurulmuş olduğunu savunmaktadır. Bu dönem aynı zaman-

---

[7] R. Dion, "La part du milieu..." a.g.m., s. 9.

[8] Michel Roblin, "L'époque franque," *Histoire de l'Île-de-France et de Paris* içinde., yay. haz. Michel Mollat, 1971, s. 56.

da sert kuzey topraklarının tamamıyla değerlendirilmesini sağlayan ağır sabanın (tekerlekli ama kulaksız), ardından da az çok hızlı bir biçimde üç yıllık almaşık ekimin (buğday, yulaf, nadas) yerleştiği ya da yerleşeceği dönemdi. Ayrıca ağır donanımlı süvari için vazgeçilmez olan üzengi de bu dönemde yayılmıştı. Böylece "Karolenjler kendilerini birdenbire iki yeni ve birbirini tamamlayan avantaja sahip olarak buldular: Üzengi ve daha önce görülmemiş sayıda binek hayvanını besleme [yulaf ekimi sayesinde] olanağı"[9] – "Sayelerinde Frank Krallığı döneminde süvari birliğinin savaştı, Roma stratejisinin bilmediği bir önem kazandığı güçlü hayvanlar."[10]

Tüm bu nedenlerden dolayı Karolenjlerin yulaf üreticisi ve at yetiştiricisi kuzey bölgelere doğru geri çekilmiş olmaları mantıklı görünmektedir. Öyleyse, Henri Pirenne'in eski ve tek yanlı açıklamasına kulak asmayalım. İslam Batı'nın güçlerini geçici olarak Akdeniz'den kovmamıştır; bu güçler, "Bugün bile hektar başına dünyanın neredeyse hiçbir bölgesinde olmadığı kadar buğday veren Batı Avrupa'nın en derin ve en zengin topraklarının" arayışı içinde kendiliklerinden kuzeye doğru yönelmiş görünmektedir. Sonuç olarak tüm bu süreçte "Yeni sabanın tarıma açtığı Seine ve Thames [havzaları] toprakları belirleyici olmuştur."[11]

Bu argümanlar göz ardı edilmemesi gereken argümanlardır. Ağır süvari birliğinin önemini kim yadsıyacaktır? Bu birlik Avrupa askeri tarihinin uzun sürecek bir evresini başlatmıştır. Cesur benzetmeler yapmaya kararlı William H. Mc Neill dört nala giden süvarinin kargısının sivri ucundaki karşı konulamaz gücü "Sayıca az da olsa bir grup süvari savaşın sonucunu belirleyebildiği için, 1940'ların ağır tanklarının" gücüyle karşılaştırır.[12]

Ama Loire, Seine ve Somme ırmakları arasındaki mekânımıza geri dönersek, bu dönüşümlerin olası tarihlerine ve özellikle de hiç kuşkusuz Charles Martel'den öncesine tarihlenmesi gereken kuzeye özgü tarım göreneklerinin kesin kökenine yakından bakmak gerekmektedir.

Açıklama, bir kez daha, her şeyin çoktan başlamış olduğu bir aşamaya gönderme yapmaktadır. İleri bir tarım örgütlenmesi ve bunun sonucu olarak kalabalık bir köylü nüfusu saptanır, varsayılır ama oluşum süreçleri içinde açıklanmaz.

---

[9] Edouard W. Fox, *L'Autre France*, 1973, s. 52.

[10] Roger Dion, "A propos du traité de Verdun," *Annales E.S.C.* içinde, 1950, s. 463.
E. W. Fox, *a.g.e.*, s. 52.
Willam H. Mc Neill, *Venice the Hinge of Europe*, 1081-1787, 1974, s. 1.

Oysa bizimki gibi eski bir ülkede hiçbir yerleşim sorunu geriye dönük olarak geleneksel tarihin sınırlarının çok ötesine kadar giden *çok uzun bir süre*yi işin içine sokmadan anlaşılamaz. Gerçekten de her şey binlerce yıl önce, tarihöncesi uzmanlarının günümüzde yeni yeni aydınlatmaya başladığı zamanlarda oynanmıştır.

İleride Fransa olacak mekân, tarihöncesi çağlarda, kabaca biri Akdeniz'den, diğeri Orta Avrupa'nın derinliklerinden gelen iki göç dalgasına tanık oldu. Şimdilik ikinci dalgayı, Orta Avrupa'nın Paris Havzası –isterseniz geleceğin Oïl Fransa'sı– yönündeki belirleyici katkılarını incelememiz yeterlidir. Tarihöncesinin bu Orta Avrupa'sı, arkasında "Yenisey'den Finistère'e kadar" dilsel izler bırakmış olan bu kocaman toprak kitlesi en âlâsından bir "köylü anakarası"ydı.[13] Bu geniş bölgede, birbirini izleyen dalgalar halinde batıya doğru hareket eden bazı halklar diğerleri arasından sivrilmiş, göçleri sırasında karşılarına çıkan toplulukları ya boyun eğdirip bünyelerine katmış ya da önlerine katıp sürüklemiştir. Büyükbaş hayvan yetiştiriciliğini ve tahıl üreticiliğini yanlarında getirmişlerdi. Daha önceki toplulukların tahribatlarının kısmen kıraçlaştırmış olduğu Paris Havzası yörelerine MÖ VI. binyılda toplu köyler etrafında yapılan etkili bir tarımı sokarlar. Bu açık ovaların doğal özelliklerinin kolaylaştırdığı bir nüfus artışı erkenden ortaya çıkar. Doğudan gelmeyi sürdüren insan katkılarıyla hızlanan nüfus birikimi MÖ birinci binyıldaki Kelt yayılmasıyla doruk noktasına ulaşır. Bu dönemde "Orta Çağ'daki düzenli ürün rotasyonlu *openfield*'in"[14] habercisi olan açık tarlalar ortaya çıkar. Bu Galya'nın somut oluşumundan ya da isterseniz ilk Fransa'nın meydana çıkma sürecinden başka bir şey değildir.

Tarihöncesi böylece bizlere ikinci bir mekânı beslemeye hazır bir mekândan başlayan bir ilk birleşmeyi gösteriyor gibidir. Açıklamanın doğru olamayacak kadar güzel olduğunu mu düşüneceksiniz?

Ama Niçin Paris?

Ama Fransa'nın kurucu merkezi neden belirli bir adaya –Cité–, Seine'in belirli bir kıvrımına yerleşti? Örneğin neden ırmağın bir kıvrımında kendisi de adasına sahip olan ve keza bitek bir kırsal çevrenin ortasındaki Melun'a değil? Neden Senlis'ye ya da Reims'e, hatta oluşum halindeki Fransa'nın siyasi merkezinin bazen yerleşmiş gibi göründüğü Orléans'a değil? Loire Fransa'nın ilerideki birliğinin aracı olarak Seine ile boy öl-

[13] P. Bonnaud, *a.g.e.*, II, s. 28.

[14] Jean Robert Pitte, *Histoire du paysage français*, I, s. 41-42 ve 47-48.

çüşebilecek düzeydeydi; ırmak iniş yolculukları kadar (söylemeye gerek var mı?) batı rüzgârları sayesinde akıntıya karşı çıkış için de elverişliydi. Ama Orléans kuzeyde orman ve güneyde Sologne'un durgun suları arasında sıkışıp kalmıştı.

Ve neden Rouen değil? Michelet için "Paris, Rouen ve Le Havre (bilindiği gibi 1517'de I. François tarafından kuruldu) Seine'in ana caddesi olduğu tek ve aynı kenttir."[15] Tarihi hayal gücümüze göre yeniden yaparsak hiçbir şey bizi Fransa'nın merkezinin Manş Denizine doğru kaydığını, çok erkenden refaha ulaşmış ve sadece çok sonra ırmaktaki konumunun darlığıyla karşı karşıya kalacak olan Rouen'ı büyüterek orada kalıcı olacağını görmekten alıkoyamaz. İngiltere'de Thames'ın ucundaki Londra'nın kariyeri aynı tipte bir başarı örneğidir. Kısacası, "Paris'in Paris'te olması gerekli" değildi.[16]

Öyleyse, doğal çevresi için "Bilinçli olarak seçilmiş olmasa da çok iyi seçilmiş olduğu ortaya çıktı"[17] demek bu gizemli yarışmayı kazanmış olabilecek herhangi bir kent için de tamamen gönül rahatlığıyla ileri sürülebilecek bir argüman değil midir? Seine ve kolları Yonne, Marne, Oise gibi büyük ticaret yollarının yakınındaki Paris'in coğrafi konumunun iyi olduğu doğrudur: Buğday, odun, şarap fıçıları, üstlerinde devasa saman yükleriyle tekneler, akıntıya salınmış tomruk kervanları hiç durmaksızın büyük kentin iskelelerine doğru akıyordu.

Bununla birlikte Fransız başkentinin dezavantajı bir kara kenti olmasıydı. Denizden uzakta olması, karaların içinde yer alması çok önemli bir sonuç doğurmuştur: Fransa'yı karaların içine sürüklemiştir –meğerki Fransa uzun süre askıda kalmış olan bu seçimi destekleyerek kendisini inatla bir kara varlığı olarak tasarlamış, istemiş ya da kabul etmiş olsun.

Oysa Fransa modern dünyanın yazgısının belirleneceği okyanus karşısında önemli kozlara, limanlara, denizci topluluklara ve onlarla her şeyin yapılabileceği, denenebileceği yoksul halklara sahipti. Pierre Bonnaud'nun yerinde olarak söylediği gibi "Büyük çapta bir sömürgeleştirme için İngiltere'nin elinde bulunandan çok daha büyük bir vasıfsız işçi kitlesine sahipti. Fransız'ın dış ülkelere göç için hiçbir istek göstermediğini öne sürmeyelim: Krallık yönetimi gönüllü göçle yetinmiyordu ve ne toplu

---

[15] J. Michelet, *Histoire de France*, *a.g.e.*, IV, s. 33.

[16] Pierre Gourou, mektup, 1980 ve *Pour une géographie humaine*, 1973, s. 290. L. Musset, "La géographie de l'histoire," *Histoire de France* içinde, yay. haz. Marcel Reinhard, I, 1954, s. 32.

askere alma ne zorla 'taşıma' ne de adli gerekçeyle sürgünden kaçınıyordu."[18] Evet ama bizzat krallık yönetimi dünyaya kıtasal gözlerle bakıyordu.

Fransa için başka bir yazgıyı düşlemek tarihin ona uygun görmüş olduğu yazgıyı anlamaya çalışmaktır. Michelet Ağustos 1831'de *Günce*'sine şunları yazdığında düşüncesinin sonuna kadar gitmese de biraz bunu yapmaktadır: "Le Havre... Kuzey'in dalgakıranı üstünde. Okyanus [sic] sakin, pek gösterişli olmayan kıyılar; ufukta Aşağı Normandiya. Deniz çekilmiş. Okyanus İngiliz'in. Bu yüce özgürlük alanının başka bir ulusa ait olması neşemi kaçırıyordu... Limanlarımızın şu anki durumu ne olursa olsun, Normandiya'nın sayılamayacak kadar çok kilisesinin gösterdiği gibi Fransa'nın yaşam enerjisinin o zamanlar daha batıda bulunduğu apaçıktır. İngiltere, XI., XII. ve XIII. yüzyıllarda birçok kez istilaya uğramıştır ve o dönemde Fransa deniz üstünlüğüne sahip görünmektedir."[19] Bu konuda şahsen kuşkuluyum. Ayrıca Okyanusun "özgürlük alanı" olduğu konusunda da kuşkuluyum: Okyanus zenginlik dolayısıyla da eşitsizliktir. Ama gerçek sorun bu değildir. Başka bir Fransa'nın düşü kurulacaksa Fransa'nın rahmi Paris Havzasının kuzeye ve batıya doğru dönmesini, tutkusunu ve eyleminin merkezini Paris'te ya da Orléans'da değil Rouen'da kurmasını düşünmek gerekecektir. Fransa'nın denizcilik misyonunun başlar başlamaz başarısızlıkla sonuçlanmış olması tüm tarihi boyunca araştırılması gereken bir sorundur. Bunun sorumlusu Vauban'ın "şu dipsiz kuyu" diye nitelediği Paris midir? Evet ve hayır. Çünkü Paris neden olduğu kadar sonuçtur.

Kesin olan şey Oïl Fransa'sının ağır basmasının ülkemizi neredeyse afet düzeyinde bir çarpıklık, bir asimetri mührüyle damgalamış olmasıdır. Ama merkezine Rouen'ı ya da Lyon'u ya da Toulouse'u almış olan bir Fransa ile başka türlü olabilir miydi? Her ulusal birlik bir üstyapıdır, yani her biri diğerinden farklı bölgeler üzerine atılan bir ağ. Ağ, sonunda, onu tutanın, ayrıcalıklı bir merkezin, elinde toplanır. Eşitsizlik böylece kendiliğinden yerleşir. Dünya üzerinde asimetrik olmayan tek bir ulus var olmuş mudur diye kendi kendime soruyorum.

Geriye üniter devletsiz yapabilmek, sadece bölgeler ölçeğinde yaşamak mümkün olabilir miydi –sanmıyorum– sorusuna yanıt vermek kalıyor. Bölgeler bir zamanlar özerkti, egemendi; daha sonra mantığa uygun bir biçimde özerkliklerinden vazgeçtiler. Ulusların belirli bir mantığı olduğuna inanıyorum.

---

[18] P. Bonnaud, *a.g.e.*, I, s. 438.

[19] J. Michelet, Journal, *a.g.e.*, I, s. 82.

III

ÇOK ÖNEMLİ BİR TEST: SINIR

Yaşayacak bir yere sahip olmak var olmaya başlamaktır. Fransa biçimsel olarak var olmadan bile önce, çok erkenden sınırlara, kendi evine sahip olmuştur. Mirasla kalan, fethedilen, yeniden fethedilen bu sınırlar o zamanın ulaşımlarının yavaşlığıyla ölçüldüğünde, çok büyük bir mekânın etrafını çevirir. Bu bakış açısından Fransa uzun zaman bir "dev," tek başına bir "anakara," bir süper-devlet, çok geniş bir siyasi alan ve dolayısıyla bir arada tutması kolay olmayan ve dışarının tehlikeleri kadar iç tehditlere karşı da savunulması gereken bölgeleri birleştiren imparatorluk benzeri[1] bir şey olmuştur. Her şey inanılmaz bir güç, sabır ve ihtiyat pahasına gerçekleşmiştir. Ange Goudar 1756'da XIV. Louis'nin savaşları hakkında şunları söyleyebilmektedir: "Fransa, kara fetihlerinden sonra, çok sayıda garnizonla güçlendirmek zorunda kaldığı bir kaleler dünyası oldu: Monarşinin sınırları genişledi, krallığın kilit noktaları çoğaldı. O gün bu gündür barışın savaştan bir farkı kalmadı çünkü yeni fetihler nedeniyle kara ordusunun insan gereksinimi arttığı için ona [her iki durumda da] aynı miktarda asker gerekti."[2]

Sınır Fransa'nın tarihini yiyip bitirdi, enerjisini ve "maliyenin nakit parası"nı[3] har vurup harman savurdu. Ange Goudar, Yedi Yıl Savaşlarının başladığı 1756 yılında aşağıdaki satırları yazarken de haklıydı: "Düzenli askeri birliklerimiz artık hiçbir Avrupa hükümetiyle sayı bakımından orantılı değildir. İdaremizin bu bölümünde devlet için çok yıkıcı bir fazlalık vardır. İngiltere ve Hollanda'nın kara orduları birlikte kırk bin kişinin üstüne pek çıkmamaktadır. Biz barış zamanında bile yüz elli bin kişiden fazlasını besliyoruz. Bu iki devletle karşılaştırıldığında yüz on

---

1 Immanuel Wallerstein, *Le Système du monde du XVe siècle à nos jours. I. Capitalisme et Economie-monde*, 1450-1640, 1980, s. 34.

A. Goudar, *Les Intérêts de la France mal entendus, a.g.e.*, III, s. 34.

A.g.e.

bin fazla askerimiz vardır."[4] Rakam şişirilmiş görünmemektedir çünkü XIV. Louis 1661'de tahta çıktığında sadece piyade sınıfı "Yirmi bini garnizon askeri olmak üzere iki yüz on sekiz bin kişiden oluşuyordu."[5] Bu sayılar elbette koşullara bağlı olarak değişiyordu. Ama gerçek anlamıyla ordunun mevcuduna zorla çalıştırılan köylüleri, beden işçilerini ("istihkâm birlikleri"), milisleri, buğday ya da at satın alma ve nakliyesiyle uğraşan üstencileri ve toplanması her zaman zor olan ve asker kaçaklığına aday yeni erlerin peşinde koşan asker toplayıcılarını da eklemek gerekir. Son olarak, ordunun maliyetine ihtiyaç durumunda orduya alınan paralı askerleri ve askerlerin silah, at, top vb donanımını kaydetmeyi de unutmayalım.

Hollanda –Alçak Ülkeler diye anlayın– ve İngiltere ordularına daha az para harcıyorlarsa bunun nedeni İngiltere'nin deniz tarafından, Hollanda'nın da küçük yüzölçümü ve sık kalelerden oluşan bir çember tarafından korunmasıydı.[6] Fransa uçsuz bucaksızlığının, toprak açlığının, hiçbir şeyin doyurmadığı bir çeşit köylü iştahının bedelini ödemeye mahkûmdu.

Uçlar ve Sınırlar Yedi Canlıdır

Frontière [Türkçe karşılığı sınır olan –çn] sözcüğü (eril halde hiç saptanmamıştır) "karşı karşıya olan" anlamındaki *frontier, frontière* sıfatından gelir. Çok erken ortaya çıkan sözcük "Frédéric Godefroy'un *Eski Fransız Dili Sözlüğü*'ndeki (1881-1902) Guiard'ın şu metninde (XIV. yüzyılın başı) karşımıza çıkar: *Li navre vuident les frontières,* yaralılar arka saflara gitmek için ön cepheden ayrıldılar diye anlayın."[7] Sözcük sübstantif olarak kullanıldığında zorunlu olarak onları ayıran bir hattın iki yanında karşı karşıya bulunan iki hasmı gerektirir.[8] Bu anlamda uzun süre bir dizi başka sözcükle rekabet içinde olacaktır: *fines* (Latince), *fins, confins, mètes* (Latince *metae*), *bornes, termes, limitations*... Sonunda hepsini gölgede bırakır ve o gün bu gündür öncelikli olarak kara devletlerinin dış sınırlarını belirtmek için kullanılmaktadır.

---

[4] Düzenli birlikler, sadece bazı durumlarda kullanılan kent milisleri ve silahlandırılmış köylüler dışındaki silah altına alınmış birliklerdir.
André Corvisier, *La France de Louis XIV, 1643-1715*, 1979, s. 61.
G. Parker, *El Ejercito de Flandes y el camino español, 1576-1659*, 1976, s. 48-49, aktaran F. Braudel, *Civilisation matérielle, a.g.e.*, III, s. 170.
Lucien Febvre, "Frontière," *Bulletin du Centre International de Synthèse* içinde, 1928, s. 32.
A.g.e., s. 31 vd.

Devletler aslında bireyler gibi davranır. Her özgür hayvan kendi mıntıkası olarak gördüğü alanı savunduğu gibi her insan da kendi evinin sınırlarını belirlemekte diretir. Vauban 1673'te Louvois'ya, krala Fransızlar tarafından son zamanlarda ele geçirilen mevkilerin İspanyol toprakları içinde kaybolan *enklavlar* olduğu kuzey sınırı boyunca *"pré-carré'sini"* [çift sıra kaleyle korunan kare biçimindeki arazisini yani mülkünü -çn] özenli bir mülk sahibi gibi büyültmesini tavsiye etmesini, yazar. "Monsenyör eğer bana kulak verirseniz çemberin karelenmesini değil (sonuç vermeyecek bir çaba) ama her zaman *pré*'nin karelenmesini tavsiye edin; insanın mülkünü iki eliyle tutabilmesi iyi ve güzel bir şeydir."[9] Etrafını çevirmek, sınır çekmek, kendi evinde olmak; devletler ısrarla bu güvenliği aramıştır. Büyük Çin Seddi yavaş yavaş şekillenen devletlerden, yaşlanırken dayanılması güç deneyimler açısından çok zengin olanlara kadar hepsini büyülemiş, hiçbirinin yakasını bırakmamıştır. Bizim Çin Seddimizin –Maginot Hattı– içler acısı yazgısı açıklamalarımızı bulandırarak geçmişe dönük değerlendirmelerimizi uzun süre etkileyecektir.

Tahkimat yalnızca korkuya, tedirginliklere, ileriyi görmeye bir yanıt değildi; aynı zamanda bir zenginliğin, bir gücün de kanıtıydı. Hatta prestij için inşa edilenler vardı. Devletin yükselen gücünün tanıkları olarak Fransız birliğinin serpilmesine eşlik etmiştirler. Ve de Vauban'dan çok daha önce: Capet Hanedanı Louvre'un kale burcunu dikmiş, Epte Vadisi ile Seine Vadisi şatolarını (La Roche-Guyonne ve karşısındaki Gaillard Şatosu) inşa etmişti.

Bir kez gereğine uygun biçimde belirlensin, her idari sınır, *a fortiori* her siyasi sınır uzun hatta sonsuzluğa kadar sürme eğilimindedir. Fransa'da Galya-Roma kentlerinin idari bölgeleri temel alınarak düzenlenmiş birçok piskoposluk sınırının durumlarında olduğu gibi: Bu sınırlar şaşmaz biçimde, çoğu kez Karolenj dönemi öncesinden 1789 Devrim'ine kadar sürmüştür.

Devlet sınırlarının uzun ömürlülüğü tartışılmaz derecede açıktır. Sömürge Amerika'sının Madrid ya da Lizbon'da çizilen bölge sınırları XX. yüzyılın bağımsız uluslar haritasını önceden saptamıştır: Bu uluslar, sonuç olarak, daha doğmadan önce, kimi zaman paradoksal ve her zaman kendilerine uymayan sınırlara sahip olmuştur. Aynı şekilde, Afrika'nın yeni bağımsız devletleri, gözlerimizin önünde, bu sınırlar

---

[9] U.A., G 337, f° 65, aktaran G. Rochas, II, s. 89, Gaston Zeller, *L'Organisation défensive des frontières du Nord et de l'Est au XVIe siècle* içinde, 1928, s. 60.

onlara uysun uymasın, aleyhlerine ve çatışma kaynağı olsun ya da sömürge Cezayir'inin kurmuş olduğu Afrika-arası bağlantılar sayesinde Sahra'yı ve petrolünü alan bağımsız Cezayir gibi lehlerine olsun, eski sömürge sınırları içinde kalmıştır.

Tarih böylece sınırları, sanki yerleri zor değiştirilir, mekâna ulanmış doğal yer şekilleri söz konusuymuş gibi, kökleştirmek eğilimindedir.

Bununla birlikte, bu sınırların her şeyden önce toprakla bütünleşecek zamanlarının olması gereklidir. Savoie'daki evimin etrafına Kanada kavağı sürgünleri ektim. Otuz yılda neredeyse geçit vermeyen bir doğal engel oluşturacak biçimde her yanı sardılar. Ama otuz yıl bir sınırın oluşması ve kökleşmesi için hiçbir şeydir. Otuz yıldan biraz daha önce Avrupa'nın bedenine Yalta sınırları çizildi. Bu sınırların sürekliliğinden emin olmak için en az bir yüzyılın geçmesi gerekecektir.

Verdun Antlaşması (843)

Pek kutsal Verdun Antlaşmasının (Ağustos 843) temel özelliği kuşkusuz hükümlerinin yüzyıllarca sürmüş ve zamanın bilinçsiz suç ortaklığıyla kemikleşmiş olmasıdır.

Dindar Ludwig'in yönetilemeyecek derecede büyük imparatorluğunun üç çocuğu arasında paylaşılmasından bu yana bin yıldan daha uzun bir zaman geçti: Ludwig'e Doğu Francia yani Germania, Dazlak Karl'a ileride ilk Fransa olacak Batı Francia kalır; iki bölge arasındaki akla aykırı Lotharingia büyük oğul Lothar'ın payına düşer. İmparator unvanını alan Lothar'a iki başkent –kuzeyde Aachen, güneyde Roma– ve onları birleştiren 1500 kilometre uzunluk ve yaklaşık 200 kilometre genişliğinde anlamsız ve sonu gelmez bir toprak şeridi kalmıştır.

Bu "kıstaksal" çılgınlık Alpleri aşıyor ve İtalya boyunca Benevento'nun ötesine kadar uzanıyordu. Roger Dion'un[10] "uzmanlar" diye adlandırdığı antlaşma müzakerecileri bu şeridi bir imparatorluk kurmacasını sürdürmek için çizmişlerdi. Ve Germen Ludwig'e de Mainz kenti ile Ren Irmağının sol yakasında bir toprak parçası –harika bir armağan– bırakmışlardı– elinin altında üzüm bağları bulunması için!

Durum ve koşullara bağlı (dolayısıyla genel olarak geçici) tüm bu nedenlerin Verdun'ün hükümlerinin inanılmaz derecede uzun ömrünü açıklamadığını söylemeye gerek yok. Çünkü Fransa doğuda yüzyıllar boyunca dört akarsu sınırı denilen –Rhône, Saône, Meuse, Escaut– sınır-

[10] R. Dion, "A propos du traité de Verdun," a.g.m., s. 462.

Şekil 33: CHARLEMAGNE İMPARATORLUĞUNUN 843 VERDUN ANTLAŞMASI İLE PAYLAŞILMASI

Kaynak: G. BERTIER DE SAUVIGNY, *Histoire de France*

la çevrili kalacaktır (Gerçekte Escaut dışında bu akarsulara hemen hemen hiç ulaşmış olmasa da). Sağlam temelleri olmayan Lotharingia'nın bir yüzyıldan daha az bir süre yaşamış olduğu doğrudur; ama 936'da o dönemde son Karolenjler ile ilk Capetlerden daha dinamik ve yakında Kutsal Roma Germen İmparatorluğu diye vaftiz edilecek olan Germania tarafından yutulmuştur. Dolayısıyla Fransa'nın dört akarsu hattında karşılaştığı sınır "Germen" sınırıydı.

Kuşkusuz, Fransız monarşisi Atlantik ve Manş yönünde –yani İngiliz saldırıları yönünde– rahat olmadığı sürece çalkantılı bir sınır söz konusu olmayacaktır. Üstelik sınır güzergâhının iki yanında arasında küçücük hücrelerin kaynaştığı bir feodalitenin inanılmaz parçalanmasına tanıktı. Ama bu olgu doğu sınırının canlı bir sınır olmasını engellemiyordu. Çatışma ve savaşlara, ani baskınlara, anlaşmazlıklara, feodal beyler arasındaki ardı arkası kesilmeyen davalara rağmen –ya da bu olaylar nedeniyle– bu oyunların kurallarına uymak zorunda kalan yerel topluluklar sınırın güzergâhını gayet iyi biliyordu. Örneğin Biesme, Argonne Ormanı arasında akan ve ondan sadece kıyılarındaki cam fabrikaları dolayısıyla

söz edilen küçük bir deredir. Ama gelin görün ki Verdun Antlaşmasıyla krallık ile imparatorluk (o sırada Lothar'ın payı) arasındaki kısa bir güzergâhta sınır olarak seçilme ve bu şekilde Verdun ile Chalon-sur-Marne piskoposluklarını ayırma onuruna layık görülmüştü. 1288'de kendilerine sorulan yöre sakinleri "Sözü edilen derenin berisinde olanların [toprakların] İmparatorluğa ve sözü edilen derenin ötesinde olanların Fransa Krallığına ait olduğunu"[11] çok iyi ayırt ediyordu. Bu onu aşanlar ya da civarında oturanlar için sınırın somut bir gerçeklik olduğunun kanıtıdır. Biesme günümüzde hâlâ Marne ilini Meuse ilinden ayırır ve her ile bir piskoposluk denk düştüğü için aynı zamanda Verdun Piskoposluğunu da Chalons Piskoposluğundan ayırır.

Ama tüm bunlar sınırların uzun ömürlülüğünü açıklamaktan çok betimlemek değil midir? Verdun Antlaşması "Dindar Ludwig'in üç oğlunun hak iddiaları arasında bir orta yol olmuştur. Mirasçıları her şeyden önce paylarının eşitliği ilgilendirmiştir. Sınır olarak akarsuları, yani tamamen coğrafi [ve kullanışlı] ayırma çizgilerini seçtiler."[12] Gaston Zeller'in yukarıdaki ya da Roger Dion'un, yine aynı şekilde coğrafi düzeydeki görüşlerini kabul ediyorum. Ama sonuçta eğer paylaşım bir anlam kazanmış, kalıcı olmuşsa bunun nedeni IX. ve X. yüzyıllarla birlikte, günümüzdekiyle aşağı yukarı aynı olan bir güzergâha göre dilsel sınırların ortaya çıkmış olması değil midir? Siyasi anlaşma bu nedenden dolayı daha önce yerleşmiş olan kültürel gerçeklikler tarafından sahada onaylanmıştır. Dolayısıyla Verdun Antlaşmasından on sekiz ay önce gerçekleşen Strasbourg Andına geleneksel tarihin ona tanıdığı önemi vermek gerekir. Lothar'ın iki kardeşi, bir araya toplanan ordularının önünde bir antla bağlanır: Dazlak Karl andı "Tudeskçe" (eski bir Germen dili), Ludwig (daha sonra Germen Ludwig) Roman dilinde söyler ve birlikler sırayla kendi dillerinde ant içer. Böylece Lotharingia toprak şeridinin iki yanında dilleriyle birbirinden ayrılan, oluşma aşamasındaki iki "ulusal" topluluğun ortaya çıkışına, ön-doğuşuna tanık oluyoruz. Ulusal özellikler ve kesin dilsel sınırlardan söz etmek elbette mümkün değildir. Ama Seine doğduğu Saint-Germain-la-Feuille'de çoktan Seine değil midir? Her ne olursa olsun 1914'te Fransızlar ve Almanlar hâlâ Lotharingia'yı ele geçirmek için savaşıyordu.

---

[11] Bernard Guenée, "Les limites," *La France et les Français* içinde, *a.g.e.*, 1972, s. 52.

[12] Gaston Zeller, *La France et l'Allemagne depuis dix siècles*, 1932, s. 6.

Dört Belirleyici Yıl: 1212, 1213, 1214, 1216

Yves Renouard'ın bir makalesi[13] daha sonraki bir dönem için sınırların güzergâhının ağır çekimde akan bir tarihe bağlı olduğunu göstermektedir. Ona göre Batı Avrupa'nın siyasi haritası belirleyici dört yıl –1212, 1213, 1214, 1216– sırasında kesin olarak "çizilmişti." Bir durumu ve yavaş yavaş geliştirilmiş güç dengelerini kalıcı kılan dört yıl.

XIII. yüzyılın başında dört süper-devlet sınırlarından taşma hazırlıkları içindeydi: İslam'ın sancağı altında Kuzey Afrika ile İspanya'nın geniş bir bölümünün birliğini sağlayarak sınırlarını kuzeye doğru ilerletmiş olan Muvahhidlerin İspanya'sı; İrlanda'nın bir parçasıyla Fransa'nın Bresle Irmağı ağzından Bidassoa Irmağı ağzına kadar uzanan uzun deniz cephesini İngiltere ile birleştirmiş olan Plantagenetlerin Angevin İmparatorluğu; fiilen doğmuş olan ya da Toulouse, Zaragoza ve Barselona arasındaki anlaşmadan sonra ortaya çıkan ve Rhône'un ötesindeki Provence'ı ele geçirme hırsıyla yanıp tutuşan bir Oksitan İmparatorluğu ve nihayet Gaillard Şatosunu ele geçirdikten sonra 24 Haziran 1204'te kan dökmeden Rouen'a giren Philippe Auguste'ün zaferiyle yaratılan ve Fransa'nın kuzey kıyı şeridini kuramsal olarak ele geçirmeye hazır potansiyel süper-devlet.

Ama bu süper-devletler birbiri ardına tutkularında başarısızlığa uğrar; yolunun üstüne gerilmiş olan halata ayakları dolanan bir koşucu gibi eski sınırların karmaşık yol ağı içinde kafaları karışır. Ve çöküşleri ani olur. Muvahhidlerin İspanya'sı Las Navas de Tolosa'da (1212) Hristiyan orduları tarafından ezilir. 1213'te Simon de Montford Muret'de Toulouse Kontu ile Aragon Kralı II. Pedro'yu yenilgiye uğratır. 1214'de Philippe Auguste Bouvines savaş meydanında Yurtsuz John tarafından kışkırtılan bir koalisyona üstün gelir – bu Fransız birliğinin şanlı bir anıydı: Ayaklanan İngiliz baronları güç durumdaki Yurtsuz John'dan *Magna Carta* ödününü koparırlar ve ertesi yıl İngiltere'ye ayak basacak olan Philippe Auguste'ün oğluna –geleceğin VIII. Louis'i (Aslan Louis)– başvururlar. Ama iddialı yapı bu kez de çökecektir: Yurtsuz John öldüğü zaman baronlar oğlu III. Henry'ye katılırlar ve Louis Fransa'ya geri dönmek zorunda kalır.

Böylece bu olayların hepsi aynı şekilde sona ermiştir. Eski sınırlar sınamaya direnmiş ve sürüp gitmiştir. Hiç kuşku yok ki Avrupa XIII.

---

[13] Yves Renouard, "1212-1216. "Comment les traits durables de l'Europe occidentale se sont définis au début du XIIIe siècle," Annales de *l'Université de Paris*, 1958, s. 5-21 ve Yves Renouard, Etudes d'histoire médiévale, *a.g.e.* içinde, I, s. 77 vd.

yüzyılın başında ve muhtemelen daha da önce tutarlı bir evren, siyasi bireyselliklerin oluşmuş olduğu bir bütün olduğu için. Bu bireysellikler birbirlerini durdurmuş, karşılıklı baskıları onları kımıldayamaz duruma getirmiştir. Walter Kienast[14] ile birlikte, Avrupa'da *çok erkenden*, kesin biçimini almamış olsa da bir çeşit güç dengesi, her türlü hegemonya, –daha sonra XVI. yüzyılda söyleneceği gibi– her türlü "evrensel monarşi" girişimini engelleyen bir çeşit mekanizmanın var olduğuna inanmak gerekir. Dikiş tutturamamış imparatorluklar Avrupa'nın olay dolu tarihi boyunca art arda sıralanacaktır.

Bu devinimsizleştirilmiş imparatorluklar aslında kökleri derinlerde olan güçlerin devreye girmiş olduğunu göstermektedir.

Her şeyden önce, Las Navas de Tolosa Muharebesi (1212): İber Yarımadası'nda tutunan (ve hatta Müslüman İspanya'da Hristiyan Mozaraplarla[15] varlığını sürdüren) ve Yarımada'daki takati ve nefesi tükenmiş öteki uygarlığı, İslam'ın yoğun varlığını gerileten Hristiyan uygarlığı.

İngiltere ile Fransa konusunda ise tereddüt yoktur. Hastings Savaşı (1066) ve Norman fethinden sonra İngiltere artık bir ada değildi; 1558'de François de Guise Calais'yi yeniden eline geçirdiğinde (İngiltere gelecekteki büyüklüğünün bu mimarının heykelini dikmelidir) tekrar ada olma akıllılığına ya da şansına –aslında pek de istemeden– sahip olacaktır. Fransa ile İngiltere (ya da en azından yönetici sınıfları) Orta Çağ'da tek ve aynı serüveni yaşadı: Plantagenetler adlarının da gösterdiği gibi Fransız hükümdarlardı. Evet ama hükümdarlar arasındaki egemenlik mücadelelerinin, Akitanyalı Aliénor'un yeniden evliğinin altında, Aslan Yürekli Richard'ın öfkeli davranışlarının ve dar görüşlü kahramanlıklarının ötesinde, Yurtsuz John'un yanlışlarının ve hatta kalleşliklerinin, Philippe Auguste'ün ihtiyat, kurnazlık ve şansı ötesinde bir İngiltere, bir Fransa oluşuyordu. Philippe Auguste Rouen'ı ele geçirerek Plantagenetlerin uzun sürmüş, denize dayalı ve karnı yumuşak imparatorluğunu ikiye böler. İngiltere geleceğin Fransa Kralı Louis'yi başından savarak Fransa'yı yeniden Manş'ın öteki yakasına atmayı başarır. *Channel*'in iki yakasında da gerçekleşen geçmişten kopuş, kültürel bir olgu olduğu için yavaş olgunlaşan özgün ve gelecekleri sağlam ulusal toplulukların habercisiydi.

Önceki Haçlı Seferleri gibi mekânının dışında değil ama Hristiyanlık içerisinde bir patlama olan Albililere karşı haçlı seferi benzer ama daha

[14] Walther Kienast, *Die Anfänge des europaischen Staaten Systems im späteren Mittelalter*, 1936, F. Braudel, Civilisation matérielle, *a.g.e.* içinde, III, s. 43, not 87. İslam egemenliği altında dinlerini korumuş olan İspanya Hristiyanları.

karışık –nedenleri açık olsa da– sorunlar ortaya çıkarmıştır. Görünüşte her şey düzene girecektir: Sapkın mezhep yenilir ve 1271'de Languedoc miras yoluyla Fransa tahtına bağlanır. Evet ama bu uygarlıklar arası savaşın sonunda, iyileşmeyecek olan büyük bir yara, tarihimizin hiçbir kusursuz çözüm bulamamış kilit sorunu olan *Oc* ülkeleri sınırı aşılmış olsa da varlığını sürdürmeye devam edecektir.

Fransa'nın "Doğal" Sınırları

Bütün bunlar çetrefilli ve belki de sahte bir sorun olan "doğal" sınırlar – Fransa'nın önbelirtisi, ilk mekânı olan eski Galya'nın sınırları sorununu daha iyi irdelememize yardımcı olmaktadır: Ren Irmağı, Alp Dağları, Akdeniz, Pirene Dağları, Atlantik Okyanusu, Manş Denizi, Kuzey Denizi. Bu sınırlar Roma döneminde pekiştirilmiştir. Galya bu geniş bölgede Karolenjli ve Merovenjli efendileri zamanında güneyde Pirenelere (İspanya uç eyaleti ile sağlamlaştırılan), Alplere ve İtalya'ya (Lombardiya'nın Charlemagne tarafından fethi) doğru, kuzeyde Ren sınırına doğru ve Norman (Viking) akınlarının IX. yüzyıldan başlayarak kolayca yıkıp yağmaladığı ama sonunda, her zaman tarihçilerin söz etmiş olduğu afetlerin en beteri olmadan sahneden çekildiği sonu gelmez deniz kıyıları boyunca bütünlüğünü koruyarak yaşamını sürdürdü. Kısacası Galya asırlar boyunca mekânının hemen hemen bütününde ve onu yazgısına ortak ederek halkları ve uygarlıkları harmanlayacak, onlara birlikte yaşamayı öğretecek kadar uzun yaşadı.

Henri Martin *Fransa Tarihi* adlı kitabında "Yeni Fransa, Eski Fransa ve Galya tek ve aynı tüzel kişiliktir"[16] diye yazmakta tereddüt etmez. Bana kalırsa kullanmayacağım "tüzel kişilik" deyimine kafayı takmayalım; gün gibi ortada olan olgu biri diğerinden nöbeti devralan ve birbirini belirleyen gerçekliklerin devamlılığı, ardışıklığıdır.

Ama eski Galya'nın uçlarının, doğal denilen "sınırlarımızın" fethinin Fransız yayılmasına yön veren ana ilke, ülkemiz yöneticilerinin kafalarında yeniden ele geçirilecek bir bölgenin net bir öngörüsüyle uymuş olduğu bir genetik program olduğunu sanmayalım. Krallarımızın politikası olumsal, pragmatik ve şansa bağlıydı. Her başarı asla aynı olmayan aklamaları zorunlu kılmış ve yeni maceralara yol açmıştır.

---

[16] Henri Martin, aktaran Georges Lefebvre, *La Naissance de l'historiographie moderne*, 1971, s. 186.

İlk neden eski Galya'nın ilginç bir şekilde uzun zaman ülkemizin tarihi belleğinin dışında kalmış, tamamen unutulmuş olmasıdır. Orta Çağ'ın tarihçileri ve kronik yazarları Fransa'nın geçmişini ipe sapa gelmez soy ağaçlarıyla dolu hükümdar kroniklerinin bir karışımı olarak sunmuştur. Örneğin Nicolas Gilles'in 1492'de yayımlanan ve 1621'e kadar çok sayıda baskı yapacak olan *Les très élégantes et copieuses annales et chroniques des très chrétiens et très excellens modérateurs des belliqueuses Gaules* adlı kitabında, başlığında geçen "Galyalar" sözcüğüne karşın, Galya ve Galyalılar değil, sadece Frank kralları ve ataları Troialı kahramanlar Priamos, Hektor ve Francus'un (Francion) etrafında dönen altın efsaneye bağlanan soy ağaçları söz konusudur!

O zamanın Fransızları için "atalarımız Galyalılar" sloganı yoktu. Ferdinand Lot'nun söylediğine göre "Ülkemizin tarihi [Francus'un yönetimi altındaki] Frankların gelişiyle başlıyordu. Kendilerine daha önce Galya'da kimlerin yaşadığı sorusunu dahi sormuyorlardı... ya da daha doğrusu Romalılar diye yanıtlıyorlardı."[17] Caesar'ın *Commentarii de Bello Gallicum*'unu inceleyerek Galya ve sakinleri hakkında birkaç gerçek fikir sahibi olmanın mümkün olabileceğini ilk fark eden Etienne Pasquier (1560) oldu. Çok az bir yanılgı payıyla Galyalıların Fransa "tarih"ine ilk o zaman girdiğini söyleyelim. Etienne Pasquier ile birlikte artık kahramanlık destanları ya da efsanelerle dolu kroniklere değil belgelere dayanan bir araştırma olacak bir tarihin kurucuları olan ve aralarında şaşırtıcı La Popelinière'in de bulunduğu birkaç çağdaşına minnettar olalım.[18] Fransız hümanizminin bir meyvesi olan bu yeni tarih ne yazık ki doğar doğmaz sönüp gider ve yeni tarihçilerin kendilerine çizmiş oldukları modele "ters düşen"[19] XVII. yüzyılın düşmanca tepkisi yeniden sis perdelerini yaymaya başlar. "1714'te bile büyük bilgin Nicolas Fréret Frankların Germenlerin bir kolu olduğunu kanıtlamak istemiş olduğu için Bastille'e kapatılacaktı. Üstelik "suçlu" fikirlerini sadece Académie des Inscriptions et Belles Lettres'in duvarları içinde açıklamıştı.[20]

Bu koşullarda, Galya'yı görmezden gelerek, kesinlikle ona ait olmuş olan doğal sınırlara nasıl gönderme yapılabilirdi? Devrimcilerin bildi-

---

[17] F. Lot, La Gaule, *a.g.e.*, s. 7.

[18] Bu konuyla ilgili olarak bkz. Georges Huppert, *L'Idée de l'histoire parfaite*, Fr. çeviri, 1972. Colette Beaune'un parlak kitabından –*Naissance de la nation France*, 1985– bu satırlar baskıya verildikten sonra haberim oldu. Bu kitaptan ileride söz edeceğim.

[19] Söz La Popelinière'indir, aktaran G. Huppert, *a.g.e.*, s. 177, not 2.

[20] *A.g.e.* s. 78 ve 91.

rilerinden önce bu pek mümkün olmadı ve elimizdeki birkaç anıştırma önemsiz tanıklıklardır. Bir yol üzerindeki birkaç çakıl taşı.

Örneğin 1444'te İngiltere ile savaşı henüz bitirmemiş olan VII. Charles, ardından da oğlu –geleceğin XI. Louis'si– bir dizi entrika ve vaadin ardından her şeyden önce Fransa'yı istenmeyen askerlerden kurtarma gizli isteğiyle ama aynı zamanda da sınırları Verdun Antlaşmasıyla çizilmiş Lothar'ın krallığını yeniden oluşturma düşleri kuran Burgonya Dükü İyi Philippe'in yayılmacı emellerini engellemek için birliklerini Lorraine'e, Alsace'a ve hatta Basel'e kadar götürürler. VII. Charles bu vesileyle Fransız Krallığının epey zamandır Ren'e kadar giden doğal sınırlarından yoksun bırakılmış ve "Ren Irmağının berisindeki [toprakların] geleneksel olarak öncelleri Fransa krallarına ait olduğunu"[21] ve burada egemenliğini yeniden kurma zamanının geldiğini ileri sürer. Dönemin anlayışına göre bu "önceller" Frank monarşisinin büyük kralları, Clovis ve özellikle krallarımızın "atamız" diye adlandırdığı ortaçağ kronikleriyle destanlarının kahramanı İmparator Charlemagne'dı. Hatta XI. Louis ömrünün sonuna doğru bir çeşit Aziz Charlemagne kültü tesis edecektir: 28 Ocak tüm Fransız kentleri için Charlemagne'ın onuruna tatil günü ilan edilir. Tuhaf bir dini tören kuralı da yine XV. yüzyıldan kalmadır: "Her kutsama töreninde yeni kral öncelinin cenaze töreninde kullanılan tabut örtüsünü Charlemagne'ın mezarı üzerine serilmesi için Aachen'a gönderiyordu."[22] Bu âdete XV. Louis'in 1774'teki ölümüne kadar uyulmuştur. *Anılar*'ında 1552'deki Ren yolculuğunun sadece Üç Piskoposluk eyaletinin fethiyle sonuçlanmış olmasına hayıflanan Gaspar de Saulx'nun[23] sözlerini daha iyi anlıyoruz. Neden Alsace ve Lorraine de değil? Bu Clovis'in oğullarından birinin mirası olup daha sonra birkaç kez Fransız Krallığına bağlanmış olan "Austrasia Krallığının yeniden kuruluşu olurdu" diye yazmaktadır. Demek ki Fransız kralları miras haklarını savunurken yardıma antik Galya'nın doğal sınırlarından çok Frank monarşisinin ve büyük imparatorun saygın anılarını çağırıyorlardı.

İnce doğal sınırlar dosyamıza 1558'de ilginç bir kinaye, 1642'de de açık ve kesin bir ifade eklemek kalıyor.

---

[21] *Ordonnances des rois de France*, XIII, s. 408, aktaran Ernest Babelon, *Le Rhin dans l'histoire*, II, s. 219.
G. Paris, *Histoire poétique de Charlemagne*, s. 62; aktaran E. Babelon, *a.g.e.*, II, s. 219.
Aktaran E. Babelon, *a.g.e.*, s. 240.

İlginç kinaye az tanınmış bir Lorraineli olan Jean le Bon'a aittir: "Paris Ren Irmağını içtiği zaman bütün Galya [Fransa, yeni Galya diye anlayın] amacına [yani sınırına] kavuşacaktır."[24]

Açık ifade ise Richelieu'nün vasiyetnamesi içindedir. Kardinale "Hükümetimin amacı Fransa'yı doğanın onun için hazırladığı sınırlara yeniden kavuşturmak..., Galya'yı Fransa ile çakıştırmak ve eski Galya'nın var olmuş olduğu her yerde yenisini kurmak olmuştur" diye söyletilir. Bu metnin herhangi bir anlam belirsizliğinden yakınılamaz. Ama herkes bu vasiyetnamenin sahte ve üstüne üstlük Latinceden çevrildiğini bilmektedir. Bununla birlikte Richelieu'nün tanıklığı, kendi maiyetinden biri tarafından yazıldığı ve dolayısıyla dile getirilen görüşün bizzat Fransız devlet yönetimi içinde doğduğuna dikkat çekilerek kısmen kurtarılacaktır. Olabilir. Ama 1642'den önce hiçbir yerde benzer bir metne rastlanmaz ve 1642'den sonra Richelieu'ye isnat edilen söylemle yeniden karşılaşmak için devrimci Fransa'nın bildirilerini beklemek gerekecektir.

Ama monarşik Fransa elverişli doğal sınırlar argümanını gerçekte kullanmamış olduğuna göre gerçekleştirdiği belirli sayıda toprak ilhakını nasıl haklı göstermiştir? Çoğu zaman işgal etmekle, ilhak etmekle yetinmiş ve herhangi bir gerekçe öne sürmemiştir. Ama istisna kaideyi bozmaz.

1601'de Bugey, Pays de Gex ve Bresse, Savoie Dükü'nün elinden alınır. IV. Henri yeni uyruklarına şöyle seslenir: "Doğuştan Fransızca konuştuğunuza göre Fransa Kralı'nın uyrukları olmanız makuldür. İspanyol dilinin İspanya'da, Alman dilinin Almanya'da kalmasını kabul ederim ama Fransız dili bana ait olmalıdır."[25]

Bununla birlikte, Fransa Kralı tarafından ilk kez 1674'de işgal edilmiş olan (hem de İsviçreli paralı askerlerden oluşan bir orduyla) Franche-Comté yeniden fethedildiğinde ve 1678'de Nijmegen Barış Antlaşması ile Fransa'ya ilhak edildiğinde bu sonuç olarak mantıklı (doğru ya da doğrulayıcı demiyorum) gerekçe nedense öne sürülmedi. 1766'da Stanislaw Leszczynski'nin ölümünden sonra Lorraine ilhak edildiğinde de. Ya 1648'de Fransa Germanik bir dil konuşan Alsace'a yerleştiği zaman ne oldu? O sırada Fransız kamuoyunun pek ilgisini çekmeyen bu güç gösterisiyle ilgili hiçbir gerekçeli açıklama yapılmayacaktı. Fransa 1659'da kazançlı Pireneler Antlaşması ile Roussillon ve Cerdagne ile birlikte

[24] Jean Le Bon, Adages, 1577, aktaran A Benoit, *Notice sur Jean Le Bon*, 1879, s. VX-VII.
Auguste Longnon, *La Formation de l'unité française*, 1922, s. 325.

Katalonya'nın otantik bir parçasını ilhak eder. O zaman, eski sınırlar, "Galyaları eskiden İspanyalardan ayırmış olan [ve] bundan böyle iki krallığı birbirinden ayıracak olan şu Pirene Dağları"[26] kısaca hatırlanır. Ama Galya'ya yapılan bu gönderme arıziydi. Barışı izleyen ve sınır güzergâhının saptanması için Céret'de (Mart-Nisan 1660), daha sonra da sonuçlanacakları Lluvia'da (Kasım 1660) yapılan görüşmeler sırasında iki tarafın da öne sürdüğü argümanlar sadece hukuki argümanlardı. Ne Pireneler ne de Galya söz konusuydu.[27] Bir yüzyıl sonra, 1752'de Paumy Markisi Roussillon sınırını denetlediği sırada raporunda şunları hatırlatır: "O zaman [1659'da] Roussillon'un içlerine bakan dağ yamacının Fransa'ya, İspanya eyaletlerine bakan yamacın ise bu krallığa ait olacağı ve Alp sınırlarındaki gibi su bölümü çizgisi kuralına uyulacağı konularında anlaşarak Pirenelerin zirvesi ve yönü sınır olarak alındı."[28] Bu kuşkusuz iş işten geçtikten sonra olaylara kılıf uydurmaktır.

Doğal sınırlar kuramı sonuç olarak sadece devrimci dönemin meşrulaştırıcı açıklamalarında ağır basmıştır. Aydınlanma Çağı'nda *doğa* moda değil miydi? Argüman tartışmaya açık değildi. Peder Grégoire 1792'de "Fransa kendi kendisine yeten bir bütündür çünkü doğa her yerde ona büyümesine izin vermeyen sınırları o şekilde vermiştir ki çıkarlarımız ilkelerimizle uyuşmaktadır" açıklamasında bulunuyordu. Danton, Belçika'nın açıkça ilhakından sonra, 31 Ocak 1793'te aynı şeyi tekrarlayacaktır: "Fransa'nın sınırları doğa tarafından belirlenmiştir. Bu sınırlara dört yönde de ulaşacağız: Okyanus, Ren, Alpler, Pireneler."[29]

Almanlar Fransa'ya Ren ile ilgili olarak oldukça geç karşı çıkacaktır. Hatta II. Friedrich 1746'da şu tuhaf (en azından bizim kulağımıza tuhaf gelen) açıklamayı yapıyordu: "Bu monarşinin [Fransız] doğal sınırlarının, rotası sanki Fransa'yı Almanya'dan özellikle ayırmak için tasarlanmışa benzeyen Ren Irmağına kadar uzanıyor göründüğüne ikna olmak için elimize bir coğrafya haritası almamız yeterlidir."[30] Alman tepkisinin açıkça dile getirilmesi için Ernst Moritz Arndt'ın *Lieder* ini (1813) beklemek gerekecektir: "*Der Rhein, Deuschlands Strom aber nicht Deuschlands Grenze,*" Ren, Alman ırmağı, Alman sınırı değil.[31]

---

[26] Bernard Guenée, *la France et les Français*'deki makalesi, *a.g.e,*. s. 59.
Michel Aribaud, *Céret autrefois*, 1932, s. 119 vd.
Tophane kütüphanesi (Paris), el yazması 4574, fo 205.
Peder Grégoire, aktaran Charles Rousseau, *Les Frontières de la France*, 1954, s. 12.
II. Friedrich, aktaran C. Rousseau, *a.g.e.*, s. 10.
Ernst Moritz Arndt, aktaran Ch. Rousseau, *a.g.e.*, s. 13.

Dolayısıyla doğal sınırlar arayışının Fransız dış politikasının temel ilkesi olmuş olduğuna inanmıyorum. Ama söylevleri, argümanları ve resmi açıklamaları bir yana bırakalım: Avrupa'nın değişmez kaygısı olan aralıksız Fransız yayılması bir gerçeklikti. Bu politikanın devamlılığına dikkati çekmiş olan ne Augustin Thierry'yi ne Henri Martin'i ne de Albert Sorel'i haksız buluyorum: Devrim, her ne kadar yüzüne gözüne bulaştırmışsa da Eski Rejim'in politikasını sürdürmüştür. Fransa, II. Henri'nin Ren yolculuğundan (1552) itibaren Doğu Avrupa karşısında kapıyı kapamak, sürgülemek arzusuyla yanıp tutuşmuştur.

Fransa ve Hiçbir Zaman Egemen Olamadığı Deniz

Sınırlar üzerine yapılmış incelemeler denizden nadiren söz eder. *Terra firma*'nın saygınlığı ya da güvenilirliği batıl inancı nerelere kadar gitmiyor ki! Ama bir sınır mekânda bir kopuş, bir kırılmaysa Calais'den ayrılan ya da Dover'e varan hangi yolcu bir sınırdan ayrıldığını ya da bir diğeriyle karşılaşacağını düşünmeyecektir? Vidal de la Blache "İnsan bir kara yaratığıdır"[32] diyordu. Charles Darwin, İngiliz ve olağanüstü bir gezgin olmasına karşın, "*Beagle* ile dünya turu yaptıktan [1831'de] sonra denizde gönülsüzce, ancak zoraki olarak gidildiği konusunda kesin konuşuyordu."[33] Bununla birlikte deniz vardır; kıyılar vardır; gemiciler vardır; donanmalar vardır. Ve deniz sınırları –ve onlar hiç kuşku yok ki doğaldır– vardır. Sonuç olarak sorun Fransa tarihi çerçevesinde insanın ya da tarihin yüzyıllar boyunca sonu gelmez kıyılarımızla ne derece ilgilenmiş olduğunu bilmektir.

Çok sayıda şanlı olay bir yana bırakılırsa Fransa'nın denizlerde aldığı sonuçlar pek de katı element üzerinde yürüttüğü serüvenler düzeyinde olmamıştır. Büyük bir dengesizlik vardı. Denizle kara arasında sıkışıp kalan Fransa, daha önce de söylediğim gibi, bu sonuncuyu yeğlemişti. 1204'te zengin ve denizci Normandiya'yı ele geçirerek krallığına o zamana kadar Plantagenetler tarafından hemen hemen tamamen kapatılmış olan deniz ufkunu açan Philippe Auguste canı sıkkın bir biçimde "Fransızların deniz yollarıyla ilgili hiç bilgisi yok" diye açıklıyordu. Aynı yıl, Fransızlar "Sanki ona hak vermek için, Konstantinopolis'e saldırmak üzereyken [IV. Haçlı Seferine katılanlarla birlikte] 'Denizde doğru dürüst

---

[32] P. Vidal de la Blache, aktaran M. Sorre, *Les Fondements de la géographie humaine*, *a.g.e.*, II. s. 461.
Charles Darwin, aktaran M. Sorre, *a.g.e.*, II, s. 461.

manevra yapmayı karadaki kadar iyi bilmiyorlar' diye kendilerine itiraf ediyorlardı." Alıntı Geoffroi de Villehardouin'e aittir.[34]

Fransa'nın Akdeniz'de bir demirleme yerine ya da "pencere"ye (Aigues-Mortes) sahip olması için 1246 yılını beklemek gerekeceği doğrudur. Ama Fransızlar o dönemde, Normandiya dışında az sayıda denizcilikle uğraşan halka sahipti. Ertesi yüzyıl, Sluys Deniz Savaşını (24 Haziran 1340) başlar başlamaz ve ardından da çok değerli deniz hakimiyetini kaybetmelerinin nedeni acaba bu olgu muydu? Bu felaket Yüz Yıl Savaşı denilen savaşın başında Fransa'yı İngilizlerin kara çıkarmalarına karşı savunmasız bırakmıştır. Ayrıca denizdeki durum 1369'da tersine döndüyse bunun kıvancı V. Charles ya da Du Guesclin'e değil, bu sonuncunun yardımına koşmak için donatılan ve toplarının ateşiyle (bir yenilik) İngiliz donanmasını La Rochelle gemi sığınağında yok eden (1373) Kastilya Kralı Enrique de Trastamara'nın kadırgalarına aitti. Bu başarı "Poitou, Saintonge ve Angoumois'nın geri alınmasını"[35] kolaylaştıracaktı. Aynı yılın aralık ayında V. Charles Jean de Vienne'i Fransa amirali olarak atıyordu. Jean de Vienne "modern" birliklerle bir donanma kurmuş, Brötonya'da ve İngiliz kıyılarında Londra'ya büyük korku salacak olan başarılı seferler düzenlemiştir. Kastilya ve Portekiz gemilerinin yardım ettiği Fransız donanması o sırada etkiliydi ve çatışmalardan sık sık zaferle ayrılıyordu. Ama durum hızla bozulacak; Jean de Vienne görevini bırakacak ve 1396'da Türkler tarafından uzak Niğbolu savaş meydanında öldürülecektir.

Fransa kaybetmiş olduğu topraklara yeniden kavuştuğu ve 1481-1482'de Provence ve Marsilya'nın ele geçirilmesiyle Akdeniz'e yerleşmesini tamamladığı zaman (Languedoc tahta 1271'de bağlanmıştır) kıyı şeridinin iki değişik deniz evreni arasında paylaşılması gibi basit bir nedenden dolayı ister istemez güç duruma düşmüştür: Bir yanda bir süre sonra sadece yuvarlak gemilerin yelken açacağı geleceğin harekât alanları Atlantik, Manş ve Kuzey denizleri; diğer yanda eski büyük ticari başarıların ve XVI. yüzyılın son yıllarından sonra, birkaç parlak istisna dışında, artık okyanusta önemli bir rol oynamayacak olan ince uzun kadırgaların denizi Akdeniz.

Demek ki Fransa'ya iki donanma gerekliydi. Dolayısıyla ya her şeyi ikiyle çarpması ya da çoğu zaman yaptığı gibi her şeyi ikiye

[34] Geoffroi de Villehardouin, *La Conquête de Constantinople*, 1872 b., s. 90, aktaran de la Ronciere, *Histoire de la marine française*, 1899, I, s. 2-3.
Noël Collet, "Le malheur des temps 1348-1440," Georges Duby, *Histoire de France*, dynasties et révolutions de 1348 à 1852 içinde, II, 1971, s. 23.

bölmesi gerekecektir. Aynı sorunla karşı karşıya olan İspanya –Okyanusu Cebelitarık Boğazı sayesinde Akdeniz ile birleştirme avantajına sahip olması dışında– çok erkenden (1617) Napoli Kral Naibi Osuna Dükü'nün tasarıları doğrultusunda kalyonlarını hem okyanusta hem de Akdeniz'de kullanmaya başlayacaktır.[36] Daha sonra uzun gemilerle yuvarlak gemiler arasında bir uzlaşma olan hattı harp gemisi her yerde hizmetlerini dayatacaktır. Ama bu gelişme Fransız yetkililerin deniz kuvvetlerini yararlı olabilecek biçimde hangi yanda yoğunlaştıracakları konusundaki sürekli tereddüdünün daha da ciddileştirdiği sorunu çözmeyecektir. Örneğin 1692'deki La Hougue faciası sırasında "Eğer Toulon donanması Brest donanmasına katılabilseydi Tourville'in elinde seksenden çok gemi olacaktı ve bu da donanmasının değeri göz önünde tutulursa doksan dokuz Hollanda-İngiliz gemisini rahat rahat ezmeye yeterliydi."[37] Aynı trajedi 1805'te Boulogne ordugâhından İngiltere'yi istila etme girişiminde de tekrarlanacaktır. Öyleyse Fransa'nın deniz gücünü etkileyen bir çeşit yapısal sakatlık söz konusuydu. Ancak devletin kararlı bir iradesi ülkeyi gerekli olağanüstü çabaya zorlayabilirdi. Bu irade nadiren ortaya konmuştur. Richelieu ve Colbert donanmayı yeniden oluşturmak için etkili bir biçimde çalıştılar ama ne XIV. Louis, ne özellikle Naip (savaş ve ticaret filolarını tasfiye eden) ne de XV. Louis işin öneminin bilincindeydiler. Aslına bakılırsa Utrecht Antlaşmasından (1713) Paris Antlaşmasına (1763) kadar geçen elli yılda –bu çok uzun bir süredir– "Fransa donanmaya sadece Bay Vernet'nin tablolarında sahip olacaktır."[38] XVI. Louis'nin tepkisi (Alain Guillerm'in yazdığına göre gerçek hobisi çilingirlik değil donanmaydı) ne yazık ki çok gecikmiş bir tepkiydi.

Kara savaşları için Avrupa'nın ortasında çok elverişli bir yerde bulunan Fransa donanması söz konusu olduğunda coğrafi konumunun kurbanıydı. Doğanın ve tarihin görünüşte kendisine sağladığı avantajları dilediğince geliştiremedi ya da geliştirmeyi beceremedi. Doğanın lütufları: Pierre Gourou'ya göre "Avrupa'da çeşit bakımından zengin ve iyi donanımlı kıyılara sahip başka bir ülke yoktur. Ülkenin iç kısımlarına götüren geniş bulvarların denize açılma noktalarında ne de çok elverişli liman vardır!"[39] Tarihin lütufları: Fransa Normandiya, Brötonya, Akitanya,

---

[36] Kayıp not.

Alain Guillerm, *La Pierre et le Vent.* Fortifications et marine en Occident, 1985, s. 166.

A. Guillerm, *a.g.e.*

Pierre Gourou, 4 Şubat 1982 tarihli mektup.

Languedoc ve Provence'ı ele geçirerek otantik deniz halkları edindi. Jean de Vienne'in gemileri Bask ülkesi korsanlarıyla birlikte Kastilya ve Portekiz gemileri eşliğinde seferlere çıkıyordu. Ve Brötonya'nın (kesin olarak 1532'de) Fransız devletinin bünyesine katılması XVI. yüzyıl Avrupa'sının ilk deniz halkını Fransa'ya bağladı. Bununla birlikte tüm bu armağanlar yarı yarıya boşa gitmiştir!

Gerçekte sadece "iki deniz" handikapı nedeniyle değil. Denize dönük büyük bir politika izlemek, hatta tasavvur etmek için *sine qua non* koşul olarak Fransa'nın kara savaşının kalıcı arı kovanından kendisini kurtarması, İngilizler gibi yürütecek tek bir savaşının, o da denizde; tek bir savaş bütçesinin –donanması için– olması gerekiyordu. Böyle bir seçim sağduyu, şans, sebat ve her zaman Avrupa'nın yollarında koşmaya hevesli savaşçı bir soylu sınıfa direnme olanağı gerektiriyordu. Emile Bourgeois'nın hâlâ heyecan verici *Manuel historique de politique etrangère*[40] adlı kitabı (Dış Politikanın Tarih Kılavuzu) sürekli kötü yönde çözülmüş olan deniz ile kara arasındaki bu dramatik kararsızlığı anlatır. 1740'da bile yaşlı Kardinal de Fleury, çok uzun ömrünün en sonunda başlamak üzere olan Avusturya Veraset Savaşına karşı inatla mücadele ediyordu. Ama karada savaşmamak Fransa için var olmamakla aynı kapıya çıkıyordu. Hem zaten Avrupa kara savaşından uzak durmasına izin verir miydi?

Fransa'nın potansiyel deniz gücü böylece çoğu zaman kullanılmamış, kapasitesinin altında kullanılmış ya da engellerle karşılaşmıştır. Kendi başlarına terkedilen denizciler, hepsi sürekli mürettebat sıkıntısı çeken yabancı filolarda işe alınıyordu. Fransız gemi yapımcılığı her yeniden canlandığında İspanyol, Malta, İngiliz ya da özellikle Hollanda gemilerinden firar ederek, "Bu kadar uzun zaman başıboş dolaşmış olmanın hoşnutsuzluğu kadar denizciliğinin bu kadar uzun süren uyuşukluğundan sonra Fransa'nın nihayet kendisini toparlamış olduğunu görüp Tanrı'ya şükrederken yaşamlarının geri kalan kısmında krala yararlı bir biçimde hizmet etme arzusuyla yanıp tutuşarak,"[41] ülkeye geri dönüyorlardı. Colbert'in gemi inşaatlarının 30.000 Fransız gemiciyi gemilerimize geri getirmiş olduğu söylenmiş olsa da bu büyük bir olasılıkla La Haye'deki Fransız elçisi tarafından abartılmış bir rakamdır. Bununla birlikte çok sayıda gemicinin ülkeye geri döndüğü doğrudur.

---

[40] Emile Bourgeois, *Manuel de politique étrangère.*

[41] Ch. de la Roncière, *a.g.e.*, s. 14-15; Ulusal Kütüphane Fr 17.308, fo 21. Ülkeye geri getirilen 30 00 denizci için bkz. F. Braudel, Civ. mat., *a.g.e.* III, s. 161.

Ama bu gidişattan sadece kara savaşının gerekleri sorumlu değildi. Etats-Généraux ve Kurucu Meclis'te temsilci olarak görev yapmadan önce uzun zaman donanmaya hizmet vermiş olan (1 Kasım 1781'de atanmış olduğu Toulon'da yedi yıl gibi uzun bir süre donanma levazım subayı olarak) Pierre Victor Malouet Fransız devlet yönetiminin hiçbir zaman üstesinden gelemediği en önemli engeli şöyle açıklar: "Bizzat Colbert'in kendisi üstün zekâsına rağmen temellerini sağlamlaştırmadan deniz gücü için büyük adımlar atmakta çok acele etmiştir; bir deniz ordusunun ancak ihracata yönelik büyük bir ticaret sayesinde kurulup gemicilerle donatılacağını herkesten iyi biliyordu. Manüfaktürlerin kurulması ve desteklenmesi için yaptığı her şey bunun kanıtıdır; ama ticaret için yarattığı filonun denizcilerine hemen savaş için el koydu ve bu kısa süreli gücün olağanüstü gelişmesi destek eksikliğinden dolayı sönüp gitti; bu sırada deniz kuvvetleri hazırlıklarında bizden iki yüzyıl önde olan rakiplerimiz kuvvetlerini destekleyebildiler ve çoğalttılar."[42] Demek ki ekonomik açıdan iflas söz konusuydu. Hatta neden "kapitalist" iflas denmesin ki? Gerçekten de Malouet şöyle devam eder: "Deniz ticareti mutlak iktidar düzeninde ve lüks ihtiyaçlar kadar neredeyse sürekli bir savaş durumunun da yol açtığı vergilerin ağırlığı altında gelişemez. Onsuz yurtiçi ürünlerin çoğaltılıp dışarıya gönderildiği bu ticari faaliyeti asla elde edemeyeceğimiz zengin bir kapitalist sınıfın oluşabilmesi için ticari işlemlerde akıllıca bir serbesti olması şarttır. Oysa deniz gücünün tek sağlam temeli olan büyük bir ticaret filosu kurmak ve desteklemek için gerekli bu girişim ve ekonomi ruhunu henüz ne meclislerde ne de ulusal törelerde gördük."[43]

Biraz zorlama da olsa bunlar doğrudur. Ama daha ileri gitmek yerinde olur: Fransa uygun bir zaman dilimi boyunca birinci ekonomik güç, yani Avrupa'nın *merkezi* olmayı başaramadı. Champagne fuarlarının "kıtasal" yüzyılı dışında –o da bir dereceye kadar– zenginliklerin biriktiği Avrupa'nın merkezi hiç Fransa olmadı. Bu çok büyük ayrıcalığa sahip olamadığı için her şeyden yoksun kalmış olduğunu söylemiyorum ama en önemli öğeler eksikti: hatırı sayılır bir üretim, kredilerin bolluğu, canlı ticari işlemler, birikmiş sermaye, büyük bir deniz taşımacılığı hacmi –kısacası güç ve uzun soluklu bir eseri destekleyecek araçlar. Ange

[42] Pierre-Victor Malouet, *Mémoires publiées par son petit-fils*, 1868, I, s. 173. *A.g.e.*, s. 173-174.

Goudar, Richelieu'nün deniz konusundaki olumlu eserinden söz ederken haklı olarak "Fransa'dan büyük bir deniz gücü yaratmak için bir yüzyıl gerekirdi"[44] diye yazıyordu.

Bilgili bir tanığın Toulon'dan yazdığına göre (26 Ekim 1761): "Fransa eğer denizde hâkimiyet kurmazsa asla güçlü, çekinilen, komşularının saygı duyduğu bir ülke olmayacaktır... bu sıvı ova üzerindeki 20.000 insan ona karadaki 200.000 insandan daha çok onur ve kazanç sağlayabilecektir. Kısacası... kim denizin efendisiyse her şeyin efendisidir."[45] Fransa bu rolü hiçbir zaman bütünüyle oynayamadı.

[44] A. Goudar, *a.g.e.*, III, s. 31.

[45] U.A., donanma, D2 45. Bu kişinin adı Gagnier miydi? Emin değilim.

IV

İKİ ÖRNEK OLAY İNCELEMESİ: METZ VE TOULON

Geçmişe dönük örnek-olay incelemeleri zor araştırmalar için bir çözüm sunar. Sonu gelmez çalışmaları kısaltırlar. Sınırlarla ilgili sorunumuz belki de bu kategori içindedir: Fransa'nın tüm tarihini sarıp sarmalar ve hiçbir tarihçinin tek başına altından kalkamayacağı kadar büyük bir bilinen olaylar kitlesi içerir. Bu koşullarda, ne kadar sınırlı ve fazla bel bağlanamaz olurlarsa olsunlar, örnek-olay incelemelerinin başımızın üstünde yeri olmalıdır. Ve tahmin edileceği gibi sorunu çözemezlerse de böyle bir girişim bize hiç olmazsa sınırlarımızın geçmişteki yaşamını günü gününe yakından görme zevkini tattıracaktır. Bu öğretici bir egzersizdir.

Görme ve anlatmanın zevkine kendimi fazla kaptırmamak için iki yolculukla yetineceğim. Birincisi Metz'e –kara sınırı–, ikincisi Toulon'a –deniz sınırı–. Bu yolculuklar bize kimsenin yeterince anlamadığı şeyi, Fransa'yı yönetmenin ve savunmanın ne kadar külfetli, karmaşık ve güç bir görev olduğunu gösterecek. Özellikle de sık sık olduğu gibi körü körüne yönetmek gerektiği zaman. Gelecek şaşırtmayı ya da düş kırıklığına uğratmayı her zaman sürdürecektir?

Kuzeydoğu ve Doğu Sınırları

Peki ama niçin Metz'i seçtim.

Fransa'nın sınırlarının çoğu neredeyse hiç pişmanlık duymadan "doğal" olarak nitelendirilebilecek, doğanın savunduğu ve insanların yükünü azalttığı sınırlardır: Denizler, Pireneler, Alpler, Jura. 1940'da Fransa'nın benzeri görülmemiş askeri çöküşünde Alpler sınırı *dayanmıştı.*[1]

Fransa'nın yapay ve tehlikeli sınırı Kuzey Denizinden Ren Irmağına kadar uzanır. Siyasetçiler, askerler, mühendisler ve tarihin çok sayıda

[1] E. Plan, Eric Lefevre, *La Bataille des Alpes* 10-25 juin 1940, 1982.

rastlantısı tarafından yaratılmış ve yeniden yaratılmış bir sınır. Bu sınırı kuzeydoğuya doğru tamamlıyor izlenimi veren Ren'in *Channel* ile hiçbir ortak yanı yoktur. Görünüşte kalan ve aldatıcı bir koruma kalkanıdır. Ve zaten Fransız siyasi sınırı Ren'e sadece 1648'den itibaren –Alsace'ta– ve tüm uzunluğu boyunca da (Basel yakınlarından denize kadar) zaman zaman, 1792'den 1814'e ve ırmağın sol yakasının Fransızlar ve müttefikleri tarafından işgal edildiği 1919 ile 1930 arasında ulaşmıştır.[2]

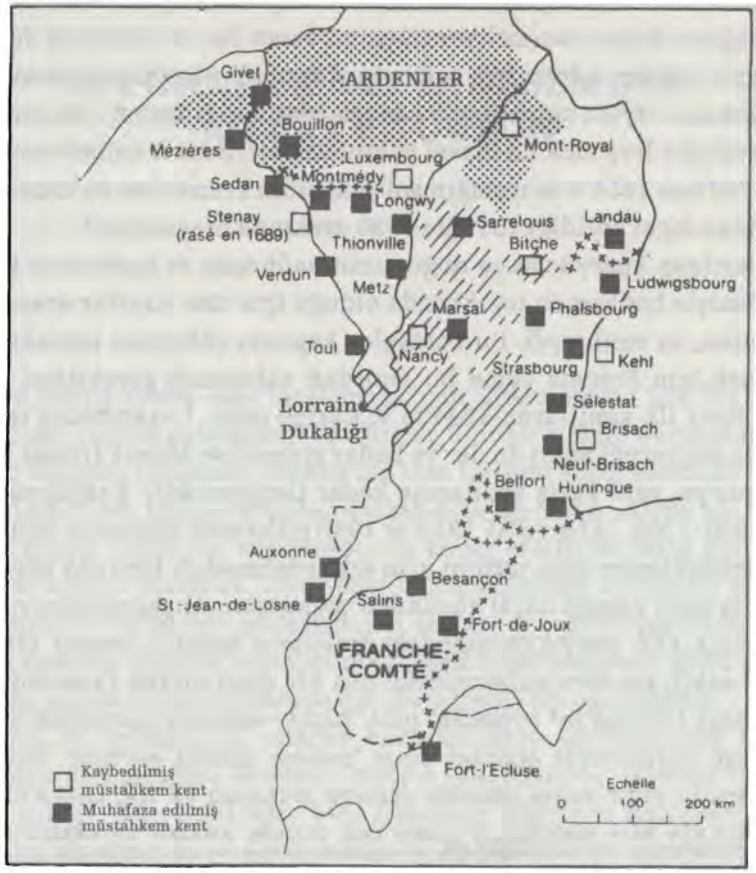
Bu kırılgan kuzeydoğu ve doğu sınırı saldırgan ve korkutucu komşular nedeniyle her zaman teyakkuzda olduğu için tüm sınırlar arasında en hareketlisi, en canlısıydı. Bu komşular kapısını çökertme şansına sahip olabilmek için Fransız evine bu sınırdan saldırmak gerektiğini öğrenmişti. Bunu ilk kanıtlayan 1544'te V. Carlos oldu: Luxembourg'tan yola çıkıp ele geçireceği Saint-Dizier'ye kadar gidecek ve Marne Irmağı boyunca Meaux'ya, yani Paris kapılarına kadar ilerleyecektir. Kanıtlama 1557, 1596, 1636, 1708, 1814, 1870, 1914 ve 1940 yıllarında yinelenir. Özü gereği geri döndürülemez olan tarihin asla tekrarlanmadığı bize çok söylenmesin. Tarih çoğu zaman hayal gücünden yoksundur. Alışkanlıkları vardır.

Bu sınır XIX. yüzyıl öncesindeki sınırların hepsine benzer bir sınırdı. Onu sakın modern anlamındaki gibi bir çizgi olarak tasavvur etmeyin: Ernest Lavisse'in[3] söylediği gibi "hiçbir esneklik göstermeyen," çift gümrükçü kordonuyla çizgisel sınır "sadece dünün eseridir. Devletleri birbirlerinin sınırlarına tecavüz etmeye zorlayan ve XV. Louis'nin antlaşmalarında bile karşımıza çıkan çok sayıda *enklav* ve *ekslav* bizlere çizgi-sınır kavramının henüz ortaya çıkmadığını gösterir."[4] 1771'de iki coğrafya mühendisimiz, Chauchard ve Jolly, General de Grandpré'nin yönetiminde Dunkerque'den Kuzey Alsace'taki Landau'ya kadar uzanan sınırın haritasını çıkarmakla görevlendirildi. Üç dört lieue genişliğinde bir alan şeridi üzerinde çalışmaları gerekti.[5]

Öyleyse her zaman kalın ve çoğu kez de kötü çizilmiş bir şerit-çizgi söz konusuydu. Sonuçlar tahmin edilebilir. Ekslavlar ve enklavlar (taraf değiştirirseniz aslında aynı şey olan) genellikle köyler ya da köy grupları, kasabalar, hatta küçük kentlerden oluşuyordu –düşman toprağına yerleşmiş müstahkem gözetleme mevkileri. Enklavlar ve ekslavlar kuşkusuz

---

[2] Müttefik ordular Ren Irmağının sol yakasından 30 Haziran 1930'da çekildi.
Ernest Lavisse, aktaran C. Rousseau, *a.g.e.*, s. 7.
Camille Vallaux, *Le Sol et l'Etat*, 1911, s. 364.
Nelly Girard d'Albissin, Genèse de la frontière franco-belge. *Les variations des limites septentrionales de la France de 1659 à 1789*, 1970, s. 313.

ŞEKİL 34: FRANSA'NIN DOĞUDAKİ MÜSTAHKEM KENTLERİ

XVII. ve XVIII. yüzyılların sonu gelmez savaşları boyunca Ardenler, Lorraine, Alsace ve Franche-Comté'den geçen "hassas" doğu sınırı üzerinde birçok müstahkem mevki kaybedilmiş ya da muhafaza edilmiştir.
Kaynak: Albay ROCOLLE, *2000 ans de fortification française*, 1973.

iki yanda da uygulanan bir serbest ticaret rejimi sayesinde günü gününe yaşayabiliyordu– hatta Nijmegen Barış Antlaşmasının 16. maddesi Fransa ile İspanyol Alçak Ülkeler'i arasındaki sınırda bunu açıkça öngörüyordu. Bu durum ister istemez anlaşmazlıklara, olaylara, mini savaşlara yol açıyordu. Kasım 1682'de Flandre'daki arazilerin mültezimi kralın tebaası olan sınır köylülerinin "İçkilerin Majestelerine vergi vermekle yükümlü meyhanelerden daha ucuz olduğunu öne sürerek en yakın İspanya [aynen] meyhanelerine [köylerinin] gidip içmelerinin" yasak edilmesini – kendinizi onun yerine koyun– ister. "Genellikle bu meyhanelere gidiyor-

ŞEKİL 35: VAUBAN'IN "PRÉ-CARRÉE" Sİ

Kaynak: Albay ROCOLLE, *2000 ans de fortification française*, 1973.

lar, bu da Majestelerinin haklarına çok büyük zarar vermektedir."[6] Ama krallık denetçisi Demadrys bu durumun Nijmegen Barış Antlaşmasına uygun olduğunu söyleyerek ona karşı çıkar. Bununla birlikte, savaş yeniden başlamak üzere olduğu için bizzat İspanyollar 1689'da serbest geçişleri yasaklar. O zaman denetici, hiç önemli değil aynı şeyi bizim tarafımızda biz de yapacağız, elbette kral buyruk verirse diye açıklama yapar.[7]

Böyle bir durumun içinden çıkabilmek ve daha sonra yapıldığı gibi sınırları dümdüz çizmek mümkün olamaz mıydı diye düşünülecektir. Hayır, çünkü edinilmiş alışkanlıklar önemli bir engeldi. Ayrıca bu belirsiz kuzeydoğu ve doğu sınırı konusunda başta Fransız monarşisi olmak üzere –tahmin edileceği gibi– devletlerin çıkara dayalı iki yüzlülüğü de vardı. Sözü edilen monarşi bu sınır boyunca, güzergâhın tartışmaya açık olmasının, bazı feodal yükümlülüklerin (*droits de garde et d'aveu*) karışıklığının, tartışma götürür bağlılık sözleşmelerinin belirsizliklerinin ve nihayet kanun adamlarının dava açma iştahının –bu kadar güzel fırsatları kaçırabilirler miydi?– sunduğu ya da hatta dayattığı sayısız çekişme ve anlaşmazlıktan yararlandı. Sonuç, adalet maskesi altında yasa açıklarını değerlendirmek, kurnazlığa, içten pazarlıklı ve

[6] U.A., G[7] 269; Ypres, 3 Kasım 1682.
E.A., G[7] 256; Lille, 5 Aralık 1689.

kötü niyetli sahtekârlıklara başvurmak için oynanan sürekli bir monoton komedi. Bir tarihçinin, Nelly Girard d'Albissin'in söylediğine göre "Fransız yetkililer her türlü sınır anlaşmasına karşıydılar; çarpıtması güç yazılı metinler yerine feodal kurumların kendilerine sağladığı sonsuz hukuki anlam genişlemesi olanaklarını yeğlediler; bu politika uzlaşma toplantıları zamanında doruğuna ulaştı."[8] Bu toplantılar, özellikle de Strasbourg toplantısı (1681), Fransa'nın Nijmegen Barış Antlaşmasının (1678) ardından güç kazandığı dönemle çakışır. Bu yüzden, bu barıştan sonra herhangi bir gerekçeyle Strasbourg'u ve Ren üzerindeki köprüsünü ele geçirme isteği çok büyüktü. İmparatorluk birlikleri iki kez, 1675 ve 1676'da kent yetkililerinden Strasbourg Köprüsü üzerinden serbest geçiş izni almamış mıydı? Ve ikisinde de Turenne'in ordusunu arkadan çevirmişlerdi.

Ama, sınır, nasıl çizilirse çizilsin, maliyeti çok yüksek ve dahası eğreti bir uğraşı gerektiren benzer savunma sorunları ortaya çıkarır. XVI. yüzyılın ilk yarısında İtalyan mühendisler tarafından yeniden icat edilen modern istihkamcılık tüm Avrupa'ya yayılır ve müstahkem mevkilerin temel unsurlarının hepsi giderek tarihe karışır; burçlar, süvariler, ay tablalar, çapraz ateşler geçer akçe olur. Vauban yüzyılı (1633-1707) mareşal doğmadan önce başlamıştır.

Sınır Kuzey Deniziyle Ren Irmağı arasında iki geniş sektöre ayrılıyordu.

İlk önce Dunkerque'den Meuse Irmağına (Givet, Mézières) kadar uzanan, bazen "demir sınır" diye adlandırılan, büyük bölümü Vauban tarafından inşa edilmiş ya da en azından tasarlanmış ve Albay Rocolle'un mareşalin anısına "pré carré" adını koyduğu sektör.[9] Aslında bu akıl almaz girişimin baş mimarı bizzat kralın kendisiydi. Şekil 35'teki haritadan da anlaşılacağı gibi kalelerden oluşan bir çift savunma hattı söz konusuydu.[10] Daha güneydeki bir üçüncü hat krallığın eski sınırı Somme'un kıyılarındaki eski kalelerden oluşuyordu. Bu sonuncular işlevlerini yitirmiş, kendi başlarına çok yetersiz kalelerdi. Ama Fransa'nın elinde kalan son orduyu Villars'a emanet etmiş olan XIV. Louis, Denain Muharebesi arifesinde ona yenilgi durumunda Somme Irmağının arkasına çekilme niyetinden söz etmişti. "Bu ırmağı tanıyorum, aşılması çok zordur; bazı kaleler var ve Peronne ya da Saint-Quentin'e gitmeyi, orada kalan birlikleri toparlamayı ve sizinle son bir çaba sarf edip birlikte ölmeyi ya da

[8] Nelly Girard d'Albissin, *a.g.e.*, s. 26.

[9] Albay Rocolle, *2000 ans de fortification française*, I. cilt, 1973, s. 214 vd.

[10] *A.g.e.*, kroki n° 134.

devleti kurtarmayı düşünürdüm çünkü düşmanın başkentime yaklaşmasını asla kabul etmeyeceğim."[11]

Bu geniş bütün demek ki Roma *limes*'i, Çin Seddi ya da hatta Maginot Hattı gibi kesintisiz bir çizgisel tahkimat değildi ama amaçları olası işgalciyi durdurmak, geciktirmek, rahatsız etmek, bölmek olan bir dizi kale tarafından sıkı bir biçimde savunuluyordu.

Buna karşılık, Meuse Irmağından Ren Irmağına, yani Mézières'den Landau'ya kadar bu derece yoğun bir tahkimat sistemi yoktu. Durum Fransa'nın 1940'ta içinde bulunacağı durumun tersiydi: Fransa Montmédy ile Ren arasındaki "ikinci sektörü" tahkim etmiş ve Vauban'ın "pré carré"sini herhangi bir Maginot Hattı'ndan yoksun bırakmıştı. Sonuç: Herkesin bildiği üzücü bozgun.

Vauban'ın zamanında Meuse ile Ren arasındaki sınırı büyük bir doğal engelin koruduğu doğrudur (savunmasının hem tarihi hem siyasi hem de stratejik nedenlerle güç olduğu güney bölümü dışında). Givet ile Bitche arasında uzanan bu doğal engel Ardennes'di: Verimsiz, yer yer bataklıklı, oldukça alçak ama sık ağaçlardan oluşan yoğun bir ormanla kaplı, birkaç ender orman içi açıklık, "sefil kentler"[12] (Luxembourg, Arlon) ve daha da sefil köyler içeren eski kayaçlardan oluşmuş alçak bir plato. Orman Mézières-Givet'den Luxembourg hizasına kadar aşılması çok güç bir engeldi: XIX. ve özellikle de XX. yüzyılın büyük orman kesimleri bile bu uçsuz bucaksız ormanı fazla sarsmamıştır. Bununla birlikte, –not edin çünkü her şey olabiliyor– Mayıs 1794'te Arlon'dan yola çıkan Jourdan kuzey ordusuna katılmak için Ardennes'i güneyinden geçmişti. Bu geçiş ona 26 Haziranda birçok bakımdan belirleyici Fleurus zaferini kazanma olanağı verecekti.

Bu doğal engeli Meuse ve Moselle vadilerinin oluşturduğu iki dar geçitten (Ardennes'in batı bölümünü oluşturduğu şistli Ren masifi arasından geçen Ren geçidini (*trouée héroique*) andırsalar da daha az görkemlidirler) aşmak çok daha kolaydır. Müstahkem kentler bu iki dar vadide yükselir: Verdun, Stenay (1689'da yerle bir edildi), Mézières, Bouillon, Meuse üzerinde Givet, Metz, Thionville,[13] Moselle üzerinde Mont-Royal. Ayrıca Moselle'in kolları Chivers (Korn) ve Sarre (Saar) boyunca inşa edilmiş müstahkem mevkiler de göz önüne alınırsa, geriye özellikle zayıf

[11] E. Lavisse, *Histoire de France, a.g.e.*, VIII, I, 1908, s. 131.
U.A., G^7 377; 28 Mart 1694.
Thionville 1659'da İspanya tarafından Fransa'ya bırakıldı. Moselle üstündeki ünlü üstü kapalı köprüsü 1673'te inşa edilmiştir.

sadece tek bir sektör, Sarrelouis (Saarlouis) ya da Bitche'den Ren'e doğru aşağı yukarı Landau'ya kadar uzanan bölge kalmaktadır. Fransa 1792 ve 1814'te bu sektörden istila edilecektir.

Doğu sınırındaki Fransız mevzileri, güneye doğru sözde bağımsız ama kesinlikle düşmanca ve dışarının sürekli olarak dilediği gibi yönlendirdiği bir Lorraine tarafından arkadan çevrili olduğu için sınırın çeşitli noktaları –zayıf ya da sağlam– sıkı denetim altındaydı. Champagne, Burgonya, Franche-Comté, Alsace, Trèves (Trier) Başpiskoposluğu toprakları ve Luxembourg arasında yayılan bu geniş siyasi mekânda Üç Piskoposluk topraklarının ya da sık sık dendiği gibi Metz idari bölgesi'nin (généralité) kentleri Metz, Toul ve Verdun deniz ortasında bir çeşit takımada oluşturuyordu. 3 Mayıs 1707'de Metz kenti yüksek görevlileri krala bir kez daha açıklama yapıyordu: "Lorraine'in ortasındayız. Ülkemizin toprağı sakinlerini üç ay besleyemez. Yapılarda kullanılan tüm keresteler, tahıllar ve yaşam için gerekli her şey bize Lorraine'den gelmektedir."[14] Dolayısıyla Lorraine katlanmak ve suyuna gitmek zorunda kalınan bir komşu, başvurulan bir ambardı. Ama aynı zamanda da sürekli bir tehlike: Bir dikkatsizlik anında düşman tek bir hamlede Nancy'ye kadar gidebilir ve oraya yerleşebilirdi. Öyleyse en iyisi, savaş tehlikesi ortaya çıkar çıkmaz Fransızların Lorraine'i işgal etmeleri, orada fethedilmiş ülkelerdeki gibi yaşamaları, kaleleri ele geçirmeleri, daha önce dükün topladığı vergileri tahsil ederken açıkça yeni vergiler salmaları, resmi görevleri satmaları vb. şeylerdi. Lorraine 1633-1661, 1670-1697 ve 1702-1714 yılları arasında işgal edildi, yani seksen bir yılda elli yedi yıl! Güneydeki tehlike, ortadan kaldırılmamış olsa da bu şekilde savuşturuldu.

Niçin Metz?

Metz'in stratejik önemi, sınırın göreceli olarak zayıf, dolayısıyla baş ağrıtıcı bir noktasında bulunmasıydı. Yanlış bir şekilde zamanını hep Louvre ya da Versailles'da geçirdiği zannedilen XIV. Louis altı kez Metz'de ikamet etmişti. Vauban ona "Krallığın diğer kaleleri eyaletlerin güvenliğini sağlamaktadır ama Metz devletin güvenliğini sağlıyor"[15] diyordu. Fransa'yı diye anlayınız. Ona göre "Bu kalenin bütünüyle tahkim edilmesini hızlandırmak için her iyi Fransız'ın buraya bir küfe taş ve toprak getirmesi

[14] U.A., G^7 38; Metz, 3 Mayıs 1707.

[15] A. Bellard, *Deux siècles de vie française*, Metz (1648-1848), 1948, s. 5.

gereklidir." Turenne de aynı derecede kesin konuşuyordu: "Felaket durumunda ve kaybedilen muharebelerden sonra bir orduyu ağırlamak, komşu yörelere yardım etmek ve arkamızdaki tüm ulaşım yollarını savunmak için sadece Metz tutunacak bir dal olabilir. Sadece bu kale, gerektiği gibi örgütlendiği takdirde İmparatorluğun tüm birleşik ordularını durdurmayı başarabilir"[16] –söz konusu İmparatorluk elbette günün birinde Palatinlik ve Luxembourg arasından Alsace ve Lorraine'e çok büyük kuvvetler sokabilecek güçteki Kutsal Roma Germen İmparatorluğudur.

Bir örnek-olay çalışması için uygun gördüğüm dönem boyunca, aşağı yukarı Hollanda savaşından (1672) İspanya Veraset Savaşı sonuna (1714) kadar geçen zaman diliminde, Metz doğrudan çarpışmaların dışında kaldı. Bu göreceli sakinlik alınan ihtiyat önlemleri ve beklenmedik olaylardan ileri geliyordu: Örneğin 1684'te Luxembourg gibi bazı stratejik noktaların işgal edilmesi; 1688 ve 1689'da Palatinlik kentleri ve köylerinde yöntemli bir şekilde uygulanan yanmış toprak stratejisi –bu korkunç askeri "çözümün" sonuçları ayrıca beklenildiği kadar parlak olmamıştır. Ardından XIV. Louis'nin savaşlarının en dramatik olanı, İspanya Veraset Savaşı (1702-1714) başladığında Metz sektörü ikinci planda kalır. Çarpışmalar Alçak Ülkeler ve Vauban'ın *pré carré*'sinde, Bavyera'ya kadar Ren'in sağ kıyısında, Tuna'da, İtalya ve İspanya'da sürer. Dolayısıyla Metz büyük askeri operasyonların uzağında kalır. Tehlike alarmları imparatorluk "hafif süvarileri"nin birkaç baskınıyla sınırlıydı; bu baskınlar arada sırada ovalık bölgeyi "aşındırıyor," Lorraineli muhbirlerin düşmanı yönlendirdiği kente iki üç *lieue* kadar yakın köylere ulaşıyordu.

Öyleyse her zaman teyakkuzda olsa da sadece *Tatar Çölü*'nün kahramanları gibi düşmana uzaktan bakmakla yetinen Metz yerine örneğin Yprès'i ya da 1668'de Fransız kenti olmuş ve Vauban'ın planlarına göre tahkim edilmiş Lille'i seçmek daha iyi olmayacak mıydı? Lille bu tahkimata rağmen 23 Ekim 1708'de Prens Eugen tarafından ele geçirilecek ve Hollandalılar tarafından işgal edilecektir.[17] Ama müttefikler *pré carré*'nin diğer müstahkem mevkilerine takılıp kalacak ve Malplaquet kıyımından (11 Eylül 1709) sonra arkalarında hâlâ güçlü bir Fransız ordusu bıraktıkları için Paris'e ilerleyemeyeceklerdir –ayrıca bu ordu onları Denain'de (12 Temmuz 1712) ezecektir. Lafı uzatmayalım, Lille Fransız kararlılığına ardından da başarısına tanık olan dramatik olayların

[16] *A.g.e.*, s. 6.

[17] Louis Trénard, *Histoire de Lille*, II, 1981, s. 420; Maurice Braure, *Lille et la Flandre wallonne au XVIIIe siècle*, 1932, s. 87 vd.

ortasında yaşamıştır. Eğer Lille'i seçmiş olsaydım kendimi savaşın dayattığı olağanüstü koşullar altındaki bir kentte bulacaktım (ikinci örneğim Toulon'da olduğu gibi). Metz'in avantajı sınırların sıradan gözetiminin aralıksız olarak gerektirdiği olağan, günlük ve monoton çabayı göstermesidir: Tahkimatlar, ikmaller, askeri birlik ve garnizon manevraları, keşif harekâtları. Metz'in bize Lille'den daha çok öğretecek şeyi vardır. En azından ben öyle olduğunu düşünüyorum.

Ağır Çekimli Savaş

Metz "bir baş ve bir depo yeridir."[18] Biz kendi jargonumuzda hem ambar, hem varış noktası hem de çıkış noktası olan düzenleyici bir istasyon derdik. Malzeme, erzak, atlar, para, insanlar sürekli kente akıyordu. Ama askeri birliklerin manevraları bir numaralı sorundu. Bu birlikler, onları sürekli gelip giderken, kentte ya da dolaylarında konaklarken gören o zamanın Metzlileri için kuşkusuz rahatsız edici topluluklardı. Metzli bir avukatın *Günce*'sinde anlatılanlara bir göz atalım: "O zaman [1683 Kasım ayına doğru, yani çarpışmalarının yeniden başlamasından önce] birliklerin gelişinden haberdar olduğumuzda Metz'te alarm borusu çalmaya başladık ve hangi kapıdan girdiklerini bildirmek için alarm borusu çaldıktan sonra Saint-Thiébaut Kapısından girdiklerini belirtmek için çanı bir kez, Mazelle Kapısından girerlerse iki kez, Almanlar Kapısından girerlerse üç kez, Pontiffroy'dan girerlerse dört kez, Ölüler Köprüsünden girerlerse beş kez çalıyorduk ve gelenler piyade birlikleriyse büyük kilisenin çan kulesine beyaz, yok eğer süvari birlikleriyse kırmızı bir sancak ya da fener asmaya başladık..."[19] Bu uyarılar için kullanılan çanın 1605'te belediye gözetleme kulesine asılan ve "La Mutte"[20] denilen büyük çan olduğunu sanıyorum.

Bir kısmı bazen çok uzağa, durumun acilliğine göre Flandres'a ya da Alsace'a sevk edilen "gelip geçenler" olan bu birlikler, her yıl korkulan "kış karargâhı" dönemi geldiğinde büyük bir kargaşalığa yol açan "konaklayanlar"a doğal olarak yeğleniyordu. O dönemde, savaş ya da barışta, kent düzenli olarak hepsi de konaklayacak yer arayışında olan askerler, süvariler, atlar tarafından istila ediliyordu.

---

[18] Savaş arşivleri (S.A.), A 1 1583, Gautier d'Aulnot, Metz, 17 Aralık 1701.

[19] L. Ancillon, *Recueil journalier de ce qui s'est passé de plus mémorable dans la cité de Metz, pays Messin, et aux environs depuis le mois de juin 1674 jusqu'à 1683 inclusivement*, 1886 basımı, II, s. 138.
A. Bellard, *a.g.e.*, s. 31.

Bu kış ağırlamaları için kent, askerleri barındırmaktan muaf tutulmuş olan ayrıcalıklıların konutları hesaba katılmadığı için el konulacak sadece iki bin dört yüz eve sahipti; bunlar alçak ve dar evlerdi, aralarında iki katlı olan kırk ev yoktu. Metz'in dramı öteki garnizon kentlerininkiyle şüphesiz aynıydı, "Birlikler bu kentlerden çok kalabalık olarak geçmektedir ve ...barındıkları yerler çok küçüktür."[21] İnsanları üst üste yığmak gerekiyordu.

Mayıs 1693 tarihli bir rapora göre "Bu kış Metz ve Verdun'de en az altı asker ya da süvarinin tüm kış boyunca evinde konaklamadığı çok az insan vardı ve en yoksulları üç kişi barındırıyordu."[22]

Bu askerlerden üçünün bir zanaatçının dar dükkânında konakladığını düşünün! 1691'de Metz'in Sainte-Croix kilise-çevresi mezar kazıcıları (sefillerin sefilleri) umutsuzluk içindeydi. Dediklerine göre "Her birimizin barınacak sadece küçük bir odası var ve bu odayı, geçtikleri zaman askerlerin insafına bırakmak zorunda kalıyoruz."[23]

Öte yandan, muafiyet haklarına rağmen ayrıcalıklıların kapılarını açmak zorunda bırakıldığı oluyordu. 1707'de başta Toul Piskoposu olmak üzere din adamları bu konuda örnek bir davranış sergilemiştir. Bu örnek davranış homurdananların cesaretlerini kırdığı ve protestolarını sonlandırdığı kadar resmi görev satın alıcılarını da caydırıcı olmuştur çünkü bu büyük yatırım başka yerlerde olduğu gibi Metz'de de çoğu zaman kârlı bir yatırım olup olmadığına pek bakılmaksızın satın alınan makam, birlikleri barındırmaktan muaf tuttuğu ölçüde yapılıyordu.

Kent sakinlerinin evlerinde konaklayan askerler kuşkusuz küstah ve patavatsız olabiliyordu. Ücretlerini alamadıkları ya da eksik aldıkları zaman tehlike arz ediyorlardı. Ufak tefek hırsızlıklardan hiç geri kalmıyor, durum elverdiğinde konaklama tezkeresi ticareti yapıyor,[24] kaçak tütün satıyor ya da tüm Fransa'da önüne geçilemeyen tuz kaçakçılığına karışıyorlardı.[25] Askeri yetkililer onları hizaya sokmaya çalışıyor, gerektiğinde cezalandırıyordu. Ama alınan önlemlerin caydırıcılığı kısıtlıydı çünkü askerlerin hoşnutsuzluğu haklı nedenlere dayanıyordu: Her şeyden önce "tayın bedelleri"nin ödenmemesi, yemeklerin yetersizliği ve kötü kalitesi.

---

[21] U.A., G^7 381; 15 Temmuz 1706.
U.A., G^7 376; Mayıs 1693.
U.A., G^7 375; 7 Eylül 1691.
U.A., G^7 378; 21 Ağustos 1697.
U.A., G^7 382; 22 Kasım 1709.

ŞEKİL 36: METZ ASKERİ BÖLGESİNDEKİ GARNİZONLAR

Daireler her kentteki günlük tayın sayısına göre hesaplanmış olan garnizon askerleri sayısına orantılıdır (Kaynak: G. DUBY, *Atlas historique.*)

1710'da Metz hisarı garnizonuna sağlanan ekmeğin "Tayını aşırı bir fiyata satılmaktadır" ve "yarı arpa yarı yulaftan" oluşuyordu.[26]

Ayaklanma girişimleri eksik olmuyordu: 14 Ocak 1712'de Metz krallık denetçisi Saint-Contest öğle yemeğini yerken "Bu garnizonun üç yüz askeri" birdenbire sokağında ve avlusunda beliriverir. Onlara hitap eder, ücretlerinin geciktiğini, "Bu sabah bütün pazarları ve birkaç dükkânı yağmaladıklarını" öğrenir. İşte şimdi "Ellerinde kılıç..., taş ve buz parçaları atarak ve maiyetimin dışarı çıkmasını engelleyerek" karşısına dikilmişlerdi. Ama her şey yoluna girecektir: "Gürültüyü işiten birkaç garnizon subayı geldi ve isyancıları döverek kovdu."[27]

Belediye yetkilileri ve kolluk kuvvetlerinin düzeni koruma ve sokağa çıkma yasağına uyulması için ellerinden geleni yaptığı kent genellikle göreceli bir sakinlik içindeydi. Ama kırsal bölgede, özellikle de düşmanla temas halindeki operasyon alanlarının yakınlarında her şey tamamen

[26] S.A., A[1] 2243, 147; 16 Temmuz 1710.
S.A., A 1 2395, 12; 14 Ocak 1712.

başka türlü gelişiyordu. Oralarda her şey mümkündü. Aynı Metz denetçisi çevredeki bölgenin ister istemez karşı karşıya bulunduğu tehlikeler konusunda boş hayaller kurmuyordu: "Tüm [sınır] köylerimiz, çare bulmamız mümkün olmaksızın, her zaman yağmalanma ve yakılma tehlikesiyle karşı karşıya olacaktır." Kurbanlar için tek çözüm düşmana bir haraç, bir çeşit güvence bedeli, ödemekti. Saint-Contest şöyle devam eder: Haraç ödemeyi yasaklıyorum ama eminim ki şimdiden el altından önerildi bile ve bu idari bölgede yakında ödenecektir. Ve hatta bana gayet doğal bir şekilde 'Ne yapmamızı istiyorsunuz, yağmalayıp yakmalarını mı bekleyeceğiz, haraç ödemeyi yeğleriz' diyen seçkin insanlar görüyorum."[28]

Kralın birlikleri, söylemeye bile gerek yok, yabancı ya da dost topraklarda farklı biçimde davranmıyordu. Askerle köylünün savaşı bal gibi aralıksız süren bir sınıf savaşı olmuştur. Genellikle asker kazanmış ama köylü de bazen intikamını almıştır. Lorraine'deki "Vosge" köylüleri acımasız haydutlar mıydı? Yoksa haydut olmak zorunda mı kalmışlardı? Açıkça peşin hükümlü bir belgenin bizlere anlattığına göre "*Chenapan* [Almanca *Schnapphahn*'dan türeme -çn] diye adlandırılan [bu köylüler]... ellerinden geldiği ölçüde kralın birliklerini ve kışın gelip geçen görevlileri soyuyorlardı ve bu rezillerin birçoğunu çark işkencesiyle cezalandırmak, daha sonra da, çok kalabalık olduklarından dolayı, diğerleri için af çıkarmak gerekti."[29] Bu raporun dile getirmediği bu köylülerin neden asker avına çıkmak için evlerini terk etmiş olduğudur. İçinde bulundukları durum 1668-1669'da Fransız birlikleri tarafından çok acımasızca yakılıp yıkılan Palatinlik'teki durumla aynı değil miydi?: "Her şeylerini yitirmiş olan köylüler Ebernburg[30] ile Keyserslautter[31] arasındaki yedi sekiz *lieue* uzunluk, üç dört *lieue* genişlikteki yüksek dağlık alan Donnersberg[32] etrafında bir yandan diğerine savrulmaktadır. Tamamen ormanla kaplı dağlık yöreye köylülerin yol boyunca ağaç parçalarından siperler yaptığı dar patikalardan girilmektedir ve en ufak tehlike işaretinde ovanın bütün insanları hayvanlarıyla birlikte ormana çekilmektedir. Kaybedecek bir şeyleri olmayan dört beş yüz kişi yakın köylerde yiyecek aramak için yedi sekiz kişilik küçük gruplar halinde sık sık ormandan çıkmaktadır."[33]

---

[28] S.A., A 1 1583, 116; 16 Haziran 1702.

Dubrowski koleksiyonu, FR 14 4o 30 önlü arkalı, 1698, Lenin Kütüphanesi, Leningrad.

Palatinlik'te bir dağ kümesi.

Ebernburg, Bad Kreuznach'ın güneyinde.

Güncel adı Kaiserslautern, Rheinland-Pfalz eyaleti.

S.A., A 1 967, 78; 22 Ocak 1690.

Metz, her zaman tetikte olsa da elbette sıradan bir köy gibi doğrudan bir baskın tehlikesiyle karşı karşıya değildi. Bununla birlikte ihtiyatı hiçbir zaman elden bırakmaması, garnizon birliklerinin durumunu dikkatle takip etmesi, askerlerin ayakkabı ve iç çamaşırı gibi silahlarının da eksik, subayların aşırı genç, filanca taburun manevra yapacak durumda olmadığının... farkına varması (çare bulmak için) gerekiyordu.[34] 25 Ağustos 1702'de "Metz'de bulunan Rouergue taburu" Lorraine'deki küçük bir kaleye, Marsal'a gönderilmesine ramak kalmışken "İki yüz asker bile silahlı olmadığı için yerinden kıpırdamamak zorunda kalacaktır." Ertesi gün aynı gözlem yine Metz garnizonundaki Forez taburu için yapılır: "Bir sürü şekilsiz küçük adam. Bu tabur içinden yüz elli adam çıkarılabilir gibi görünmedi."[35] Bir başka sıkıntı da surlardı: Sürekli onarılmaları, tamamlanmaları gerekiyordu. Vakit yitirmeden siper kazıkları dikmek gerekiyor, atış alanlarının serbest olması için topçu bataryalarının çevresi derlenip toplanıyordu: O sırada bahçeler, meyvelikler, güzelim meyve ağaçları yok ediliyordu. Ve köylü orduları günde beş *sol* gibi gülünç bir ücretle angaryaya koşuluyordu[36] (bir atın günlük kirası 25 *sol*'du):[37] Kentin içinde ve dışında kazma kürekle çalışmak, düşmanın hasat zamanı yiyecek bir şey bulmaması için ham tahılları biçmek[38] ya da yakın pusuları önlemek amacıyla orman içinden geçen yollar boyunca ağaçları kesmek zorundaydılar.

Yeni askere alınanlarla, onların üniformalarıyla, yeni milislerle, hastalarla ve tutsaklarla ilgilenmenin yanı sıra idari işler, ikmal, ambarlar, onsuz olmaz erzak ve cephane konvoylarının organizasyonu ve içinden çıkılması güç ödeme sorunlarıyla da uğraşmak gerekiyordu. Kısacası her gün yapılması gereken bıktırıcı ama acil bir yığın iş. Ambarlarda sürekli sayım yapmak ve eksilmiş olan malzemelerin yerine yenilerini koymak da bu görevler arasındaydı: Alaybozanların fitilleri, köprü yapımlarında bolca kullanılan halatlar, top gülleleri, barut (güherçile Lüksemburg'tan geliyordu); ve kurşun taşımak için gerekli sandıklar gibi taşıma gereçlerini de unutmamak gerekiyordu. Ama eldeki olanaklarla bu sorunlar nasıl çözülecekti? Az sayıdaki yerel halatçı talebi karşılamaya yetecek miydi? Ayakkabılar için pek sorun yoktu çünkü kent

---

[34] S.A., A 1 469, 188; 13 Ekim 1675.
S.A., A 1 1574, 143 ve 146; 25 ve 26 Ağustos 1702.
J. Ancillon, *a.g.e.*, II, s. 4, 10.
U.A., G^7 382; Metz, 21 Haziran 1710.
U.A., G^7 376; 25 Şubat 1693.

ve civarında yeterince ayakkabı imalatçısı vardı. Çelik ihtiyacını karşılamak için 1706'da Metz'de bir yüksek fırınla bir dökümhane kurulur. Bu iyi bir çözüm olsa da şahmerdan o derece rahatsız edici bir gürültü çıkarıyordu ki Metzliler şiddetle itiraz ederler. Hemen ardından tesisin yerini değiştirme kararı alınır.[39]

Metz idari bölgesi yetkilileri bir noktada şanslıydı: Atlar, ordunun bol miktarda kullandığı binek ve yük atları, ellerinin altındaydı; Alsace ve Lorraine bu alanda krallığın en iyi donanmış eyaletleriydi. Atlar, askeri ihtiyaçlara göre Metz'den İtalya'ya kadar gönderiliyordu. Geriye bir sorun, hem de çok önemli bir sorun kalıyordu: Kentte konaklayan garnizonun atları olsun ya da daha kötüsü hareket halindeki birliklerin atları olsun –bu durumda yiyeceklerini ulaştırmak gerekiyordu– atların beslenmesini sağlamak. Metz krallık denetçisi 18 Mart 1702'de şunları yazıyordu: "Mümkün olabilecek en çok ve en ucuz yulafı sessizce [yani mümkün mertebe gizli bir şekilde] toplamak için titizlikle hareket ediyorum."[40] Ama ardından kafileleri Meuse'e doğru mu –yani Flandres krallık ordusuna– yoksa Moselle'e doğru mu –yani Almanya ordusu– yönlendirmesi gerektiğini soruyordu. Kentte konuşlandırılan süvari birliği de ısrarla büyük miktarda saman talep ediyordu ve zamanı geldiğinde nasıl *kış karargâhları* insanlara ayrılıyorsa hayvanlar içinde *saman karargâhları* ayırmak gerekiyordu.

Her ne kadar atların yemini azaltmak insanların tayınını kısmaktan daha zor olsa da en büyük sorunlar elbette insanların beslenmesiyle ilgili olarak ortaya çıkıyordu. Her şey sıkıntılıydı. Yakınlarda pazarlar olmadığı için et Franche-Comté'den, Lorraine'den ve İsviçre'den geliyordu.[41] Tahıl satın almalar sadece iyi hasat yıllarında –1699 yılı gibi–[42] sorunsuzdu ama iyi hasat yılları başka yerlerde olduğu gibi burada da hatta bitek Meuse Vadisinde bile nadirdi. 1698'de hasat çok kötüydü ve daha sonbaharda elde tahıl kalmamıştı. Cerf Lévy ve Abraham Schaub[43] önderliğinde grup halinde hareket eden Metzli Yahudi tüccarlar Frankfurt'da satın aldıkları 17.000 çuval buğdayı Metz krallık denetçisi Turgot'ya (ekonomist Turgot'un dedesi) önerirler. Sözleşmeye göre buğdayın Metz'e teslim fiyatı çuval başına 22 *livre*'dir, yani

[39] S.A., A 1 1955, 16; 19 Mart 1706.

[40] S.A., A 1 1583, 88; 18 Mayıs 1702.
S.A., A 1 1583, 141; 1 Temmuz 1702.
U.A., G^7 379; 20 Temmuz 1699.
U.A., G^7 378; 31 Ekim 1698.

374.000 *livre* tutarında bir ticari işlem söz konusudur. Denetçi tereddüt eder. Durumun acilliği dolayısıyla kralın buyruklarını beklemeden sözleşmeyi *proprio motu* (kendi iradesiyle) imzalayacak mıydı? Sonunda kararını verir ve 9 Ekim 1698 tarihinde baş denetçiye "Halkının ve askeri birliklerinin yaşamlarını rastlantıya bırakmaktansa beni bu kadar cesaretle davranmaya iten acil gerekçeleri Majestelerine kabul ettirmenizi" rica ediyorum diye yazar.[44] Belleğimizde sürekli olarak açık vermekten çekinen denetçilerin oldum olası temkinliliğinin yüzlerce örneği olduğu için Turgot'un cesaretini ve denetim bölgesinin o sırada içinde bulunduğu umutsuz durumu anlayabiliriz. Başka yerlerdeki gibi Metz'de de kuşkusuz tahıl piyasasında köşe başlarını tutmuş kodamanlar eksik değildi –bunlar çoğu zaman kralın hizmetindeki aracı tüccarlardı– ama hamileri çok güçlü olduğu için yerel yöneticilerden çok tüketicilere zarar veriyorlardı.[45]

Bu çaptaki bir organizasyon için önemli taşıma araçları gerekiyordu: Moselle üzerinde gemiler, Meuse üzerinde Void, Commercy ya da Verdun'den itibaren gemiler. Ama Moselle'den daha çok kullanılan Meuse üzerinde çok sayıda değirmen vardı; gemiler bu engellerin yanından geçerken yüklerini ıslatıyordu; bu yüzden taşınan tahılla Namur[46] ya da Liège'de elde edilen un çoğu zaman kusurluydu.[47] Ama taşımaların büyük bölümü gemilerden çok Verdun'den ya da Metz bölgesinden toplanan dört tekerlekli Lorraine yük arabalarıyla yapılıyordu. Köylerde bu arabaların yüzlercesine el konmuştu. Temmuz 1675'te Metz bölgesinin 1500 arabası Saverne'e 750 *setier* buğday taşır.[48] Yirmi yıl sonra, 800 araba Champagne buğdayını Verdun'den Metz'e götürür. Ertesi yıl her biri 12 çuval yulaf yüklü 1500 araba Saverne'e ulaşır.[49] Fransızlar tarafından kısa bir süre işgal edilmiş olan Bonn kalesinin ikmali 70 gemiyle sağlanmıştı (her birine Metz-Bonn gidiş geliş için 500 *livre* ödeme yapılmıştı): 6 Ocak 1702'de Metz'den yola çıkan gemiler ayın 11'inde garnizona barut, kurşun, aletler, 4000 çuval toprak, "Fransa kalibresi" alaybozan mermisi yapmak için döküm kalıpları getiriyordu. Birkaç gün sonra ikinci bir

---

[44] U.A., G^7 378; 9 Ekim 1698.

[45] U.A., G^7 377; 13 Aralık 1695.

[46] Namur kuşatması sırasında 15 371 setier buğday bu şekilde taşınmıştır. U.A., G^7 376; 27 Aralık 1692.
S.A., A 1 1583, 89; 22 Mayıs 1702.

[48] U.A., G^7 1633, 194; 7 Mart 1694.

[49] U.A., G^7 377; 27 Temmuz 1695.

gemi kafilesi "350 at arabasına aktarılacak olan yüküyle" Trier yakınındaki Merten'de demir atıyordu.[50]

Bütün bunlar paraya hem de çok paraya mal oluyordu. Nakit para, "olağanüstü savaş zamanı bütçesinin" lehine ya da aleyhine, arabalarla gidip geliyordu. Ama belgelerin bize işaret ettiği bir arabaya karşılık ("Her biri yeni bir *écu* ve yarım *écu*'den oluşan 1000 *livre*'lik 40 çuval, dört *sol*luk sikkelerden oluşan 1000 *livre*'lik bir çuval, her biri dört *sol*luk paralardan oluşan 500 *livre*'lik sekiz çuval"[51]) yirmi otuz araba gözümüzden kaçmaktadır. 1663 yılından itibaren kentin damgasını taşıyan sikkeler yerine sadece krallık damgası vurulmuş sikkeler basan Metz darphanesi piyasaya askerler için çok miktarda düşük nominal değerli madeni para sürmüştür. Bu amaçla Strasbourg ya da Metz darphanesine sürekli gümüş İspanyol sikkeleri (ham madde olarak) gönderiliyordu. Bu sikke basımları, başta Hollanda ya da İspanyol Flandre'ı *schellinc* (*shilling*) ve yarım *schellinc*'leri olmak üzere küçük nominal değerli yabancı paraların istilasının önüne geçmek için kararlaştırılmıştı. Ama kötü para iyi parayı kovduğu için, altın sikkeler bu sınır bölgesinin "sızdırganlığı" sayesinde krallığı terk edip Almanya ya da Birleşik Eyaletler'e gidiyordu. 1706'da Saint-Contest'e yapılan Metz'de 50 milyon *schellinc* basma önerisinin altında bu gelişme yatmaktaydı.[52] Bu madeni paraların yanında dolaşımda elbette bir yığın kâğıt, devletin tedarikçilere ve ödünç para verenlere dağıttığı senetler vardı. Bu senetleri gerçek paraya çevirmek onların işiydi ve bu her zaman kolay değildi. Askeri harcamalar asla doldurulamayan dipsiz bir kuyuydu.

Bu aciliyetin ortasında Metz Yahudi kolonisi –1712'de[53] 800'den fazla hane, 1697'de dört beş bin kişi[54]– krallık denetçisine çok önemli hizmetlerde bulunur. Temsilcileri, istisnalar dışında, sağduyulu, becerikli, buğday ve hayvan satın alımları, para avansları ve haber kaynağı olma gibi konularda emsalsiz insanlardı. Aralarından en başarılıları Metz'de Alman saraylarının *Hofjuden*lerinin[55] servetleriyle karşılaştırılabilir servetler yapmıştı. Taleplerinden biri Paris'e ya da daha iyisi Versailles'a

---

[50] S.A., A 1 1559, 104 bis; 11 Ocak 1702; U.A., G^7 376, 383.
U.A., G^7 415-416; 20 Mart 1692.

[52] U.A., G^7 381. Saint-Contest bu öneriyi kabul etmemiştir.

[53] S.A., A 1 2395 104; 16 Haziran 1712.

[54] U.A., G^7 378; 16 Mart 1697.

[55] XVIII. yüzyılda Alman prenslerine borç para veren saray erkânına mensup Yahudiler.

gitmek için normal koşullarda onlara reddedilen geçiş belgeleri elde etmekti. Amaçları orada üzerlerine kambiyo senetleri keşide edip kredi alacakları muhabirler bulmak, aynı zamanda da maliye baş denetçisine yaklaşmaktı. Güçleri ilişkileriydi. Paris üzerine olduğu kadar Amsterdam ya da Frankfurt üzerine de kambiyo senetleri keşide ediyorlardı. Ama sayılarının artması kent yetkililerini kaygılandırır; manastırlar onların evleri tarafından çevrildiklerinden yakınır.[56] Ocak 1702'de krallık denetçisi Saint-Contest'e tepki göstermenin, "Bu bölgenin kırında gelecekte yeni Yahudilerin yerleşmesini engellemenin"[57] zamanı gelmemiş midir diye sorulur. Denetçinin yanıtına gelince: "Şu anda hiçbirini buradan kovmanın uygun olacağını düşünmüyorum. Bu paranın zaten çok kıt olduğu bölgeye büyük zarar vermek olur. Ama daha şimdiden azımsanamaz sayıda oldukları için gelecekte buraya yerleşmelerinin önüne geçmenin makul bir önlem olabileceğini düşünebilirim."[58]

Peki ya Savaş?

Sizleri uyarmıştım: Burada savaş yoktur; cephenin gerisindeyiz. Yine de hafif süvari birliklerinin birkaç akını, "üç piskoposluk" köylerinde yakılan evler, yağmalanan ve öldürülen köylüler vardı. Arada bir de tehlike alarmları, askeri harekâtlar, hatta yüksek düzeyde manevralar vardı. Ve her şey her an olabileceği için belirli bir teyakkuz ortamı hep vardı. Mareşal de Créqui bu ortamda Trèves'in (Trier) üzerine atılır; Fransızların işgal ettiği kent anında düşman tarafından kuşatılır. Ama garnizon tarafından ihanete uğrayan kent 11 Ağustos 1675'te Alman ve Lorraine birliklerine teslim olur. Beş gün sonra, 16 Ağustostan itibaren çok becerikli savaş kaçakları Metz'de görünmeye başlamıştır: "Günün her saatinde saklandıkları ormanlarda köylülerin soyup soğana çevirdiği iç çamaşırlı askerlerin buraya geri dönüşlerini görüyorduk."[59] Trèves boşaltıldıktan sonra Metz'e geri çekilen insan yığını da aynı şekilde acınacak durumdaydı. Lorraineli ve Alman galipler süvari ve piyade birliklerinin silahsız ve yayan olarak kentten serbestçe ayrılmalarını öngören teslim anlaşmasının hükümlerine uymamışlardı. "Bununla birlikte, buranın [Lorraine] dükü subaylar ve askerler kentten çıkmadan önce her şeylerine el koy-

[56] U.A., G^7 378, 16 Mart 1697.

[57] S.A., A 1 1583, 68; 14 Nisan 1702.

[58] 1670'te Hıristiyan bir çocuğun sözüm ona ritüel bir cinayete kurban gittiği gibi tamamen asılsız bir suçlamaya işaret edelim. J. Ancillon, *a.g.e.*, I, s. 63. *A.g.e.*, II, s. 16.

durttuğu için ertesi pazartesi, sözü edilen ayın [eylül] dokuzunda, buraya dünyanın en acınası durumunda vardılar; çoğunun üzerinde sadece iç çamaşırları vardı, ayakları ve başları çıplaktı; bir kısmı tamamen çıplak vücutlarını hasırlar, çuvallar, bez parçalarıyla sarıp sarmalamıştı; bazıları da iç çamaşırlarının üzerine soğuktan ve yağmurdan korunmak için saman bağlamıştı. Buraya gelişlerinden sonra, onları surların üstünde ve başka yerlerde inşa ettiğimiz ahırlarda barındırdık; onlara günlük tayınlarını (*étape*)[60] verdik... Trèves teslim anlaşması düşman tarafından ihlal edildiği ve bu nedenle Trèves garnizonu artık hükümlerine uymak zorunda olmadığı için Vitry'ye[61] gitmek yerine burada kaldı ve aralarında görev yapacak durumda olanlara Metz'de giysiler, şapkalar, çizme ve ayakkabılar yaptırdık."

Olay bu gülünç açıklamayla son bulmaz. Bu serüvenden sağ çıkanlar 18 Eylülde usulüne uygun biçimde giyinmiş olarak teftişten geçirilir. Ama aralarında Trèves'i düşmana teslim etmiş olan askerler de bulunuyordu. "Kırk süvari ve dragon süvarisini bir yana ayırdıktan sonra,(...) onlara kura çektirdik ve siyah pusula çekme talihsizliğine uğrayan beş kişi hemen orada asıldı."[62]

Bizlere acımasızca gelen bu ayrıntı ne yazık ki o dönemde ve özellikle Metz'de sıradan bir olaydı. Kent, eli çabuk askeri mahkemelerin ölüme mahkûm ettiği ama cezaları anında infaz edilmemiş olan askerleri ağırlama gibi hazin bir ayrıcalığa sahipti. Sainte-Croix kilise-çevresi mezar kazıcılarının bir dilekçesinde söylendiğine göre "Bu kentin krallık hapishanesi Alsace ve Ren bölgeleriyle Sambre, Meuse ve Moselle kalelerinin bütün tutuklularının başlıca varış yeri olduğu için her zaman asker kaçakları, kürek mahkûmları ve diğer savaş suçlularıyla doludur."[63] Mezarcılar, "birçoğu" iğrenç zindanlarında "bulaşıcı hastalıklardan ölen" bu zavallıları gömdükleri zaman kendilerine ödeme yapılmamasından yakınıyordu. Mahkûmların ayaklarını donduracak derecede bir soğuğun kasıp kavurduğu, suyun uzun zaman sadece kullanışsız bir kuyudan çekildiği (1691'de bir "çeşme" yapılana kadar) bir hapishane.[64] Bir gün, Mart 1695'te saman dolu ambar yanar: Kaza mı yoksa intikam mı?[65]

---

[60] Etape: askeri birliklere bir günlük yürüyüş için tahsis edilen konaklama ve kumanyaya verilen ad.

[61] Vitry-le-François (Marne).

[62] J. Ancillon, *a.g.e*, II, s. 19-20.

[63] U.A., G^7 375; 7 Eylül 1691.

[64] U.A., G^7 375; 27 Ekim 1691.

[65] U.A., G^7 377; 18 Mart 1695.

Mahkûmların zindanlarını kralın kadırgaları için terk etme "şansları" oldukça yüksekti. Söylendiğine göre 2 Şubat 1691'de[66] çoğu genç, sağlam vücut yapılı, "boylu poslu" ve neredeyse hepsi asker kaçaklığından ömür boyu kürek cezasına çarptırılmış olan altmış mahkûmu kadırgalara götüren bir insan "zinciri" oluşturulmuştu. Fransa'nın her bölgesinden geliyorlardı. Listenin en başında kulakları ve burunları kesilmiş ve üstüne üstlük "zambaklarla dağlanmış" beş mahkûm...

Metz Kentine Hayıflanmak Gerekir mi?

Metz'deki yaşam olağan bir yaşam değildi; kent hiç kuşku yok ki bitkin düşürücü işini sürdürmeye katlanıyordu; askerler kaba, rahatsız edici, gözetlenmeleri gereken konuklardı; sınırın yakınlığı hem tedirginlik hem de sorumluluk kaynağıydı ve kentin harcamaları düzenli olarak gelirlerini –kuramsal olarak 100 000 *livre*[67]– aşıyordu. Bu yüzden borçlanmaya gidiliyordu. Ama hangi Fransız kenti o dönemde borçlu değildi ki. Ayrıca bu harcamalar, en azından surların bakımı, kentin güvenliği ve kolluk kuvvetleri için yapılanlar, kalabalık bir işgücünün geçimini sağlıyordu.

Öte yandan, monarşik hükümetin kentte harcadığı büyük para tutarları tüccarlar, zanaatçılar, girişimciler ve tefeciler için bir nimetti. Bütün meslek loncaları gelişmişti, kasaplar çok sayıdaydı ve ayakkabıcılar yakınacak durumda değildi. Sekiz kitapçı dükkânının yeterli olmadığı düşünülüyordu,[68] elbette yerel kitapçılar derneği ve çoğalmalarından çekinen yetkililer dışında: Yasak kitapların satışının artması tehlikesi yok muydu? Üstelik "Sınır kenti ve sakinleri bir zamanlar R.P.R. [Protestanlık –çn][69] mensubu olduğu için kitap ticareti ve suistimali Metz'de hiçbir bir kentte olmadığı kadar kolaydır." Kentte sekiz krallık noteriyle "amend" denilen otuz sekiz yerel noterin bulunması ticari işlemlerin ne kadar canlı olduğunun tartışılmaz bir işaretidir.[70] Kent ayrıca önemli sayıda İsviçreli göçmeni kendisine çekecek kadar zengindi.[71] Evet, Metz geçimini sağlayabiliyordu, hatta oldukça iyi bir yaşam standardına sahipti.

---

[66] U.A., G[7] 375; 2 Şubat 1691.

[67] U.A., G[7] 376; 1693.

[68] S.A., A 1 1955, 239; Temmuz 1706.

[69] "Religion prétendument réformée:" Sözüm ona reforme edilmiş din; Protestanlık anlamında.
U.A., G[7] 375, 3 Nisan 1691.
U.A., G[7] 382; 24 Kasım 1708, 5 Temmuz 1709.

Kent, ayrıca aralarında yüksek rütbeli subaylardan oluşan güçlü bir grubun ve 1632'de kurulmuş parlamentosunun üyelerinin de bulunduğu ayrıcalıklı insanlara sahipti. Burjuvalar ve cüppe soyluları (*noblesse de robe*) gelirlerinin önemli bir bölümünü yakın kırsal çevresindeki bağlardan sağlıyordu. Kent, pazarını, bazı civar köyleri[72] bile dışlamaya çalışarak, kendi kapılarında ürettiği şarabın dışındakilere kapamıştı. Öne sürdüğü gerekçelerin sağlam olduğunu düşünüyordu: "Kenti çevreleyen bölge bağlık bir mıntıkadır, kumluk bir arazi ile sadece bağların yetiştiği topraklardan oluşur. Nüfusun büyük çoğunluğunun elindeki tek varlık ortakçılıkla işletilen bağlardır. En çok bağa masraflara katlanan en zenginler sahiptir... Bu bölgede üretilen şarabın kalitesi mükemmel değildir. Sadece onu üretenler tarafından övülür. Kalitesi vasat, rengi fazla açık, acımsı ve topraktan gelen özel bir tadı olduğu için dışarıya göndermek için yeterince iyi değildir." Eyaletinin şarabının Metz pazarında kabul edilmemesine verip veriştiren Burgonya sınıflı meclisi (états) temsilcisine karşı çıkmak için bir neden daha. Ama en vasat Burgonya şaraplarının bile daha üstün kalitede olduğu göz önünde tutulursa bu Metz bağlarının yıkımı olurdu. Ayrıca neden Metz, Bordeaux, Beaune, Mâcon, Vitry-le-François ve Saint-Didier'nin yaptıkları gibi kendi pazarını sadece kendi şaraplarına ayırma hakkını saklı tutmayacaktı?[73] Üstelik, askerlerin ve süvarilerin damak tatları da pek ince değildi. Metz'in etrafında ve Lorraine'de şarap ve üzüm cibresinden alkollü içki damıtma belki de onlar sayesinde önemli bir gelişme göstermiştir.[74] XIV. Louis'nin saltanatının sonunda alkollü içkilerin satılmadığı bir askeri kale tasavvur edilebilir mi?

Metz'de elbette yoksullar da vardı: Halkın aşağı tabakası buğday az bulunur ve fiyatı artar artmaz her yerde olduğu gibi burada da acınacak duruma düşüyordu. Kentin 1699'da yaptığı nüfus sayımında "Aralarında çok sayıda durumunu gizleyenin bulunduğu 4225 yoksul"[75] saptanmıştı. Ama Güneş Kral'ın (XIV. Louis) Fransa'sında hangi kentin kendi durumundan utanan yoksulları, kendi sefilleri yoktu ki? Onlara kent kapılarını zorlayan yabancı dilencileri de eklemek gerekir. Metz bu konuda 1695'ten itibaren önlemlerini alır, "sözü edilen yoksullar"ın bundan böyle "dilencilik yapmalarının önüne geçilecektir" kararını verir. "Kentin ve yörenin yerlileri toplu halde yemek yiyecekleri" Saint-Nicolas düşkünler

[72] Örneğin Marange. U.A., G^7 377; 1691.
U.A., G^7 378; 26 Ekim 1697.
U.A., G^7 377; 19 Kasım 1696.
U.A., G^7 379; 3 Ocak 1699.

evine kapatılacaktı.[76] "Yabancı yoksullar" a gelince, onlara bir sadaka verilecek, "Geri dönüp dilenmeleri yasaklanarak kent dışına bırakılacaklar. Aksi taktirde kırbaç cezasına çarptırılmalarının yanı sıra onları besleyen ya da barındıran kent sakinlerine de beş yüz *livre* para cezası verilecek." Bu önlemler sıradan önlemlerdi. Etkili olup olmadıklarına gelince bu konuda kuşku duymak yerinde olur. XVIII. yüzyılda bir dilenci istilası yaşanıyordu ve kentler ne kadar ihtiyatlı ya da sert davranırlarsa davransınlar bu istiladan korunamıyordu.

Metz için savaş her günün olayı, kaçınılmaz sakıncaları ve bazı avantajlarıyla –gerçek savaş genellikle kapılarından uzaktaydı ve her durumda çevresindeki kırsal bölge için kendisi için olduğundan daha tehlikeliydi– bir yaşam biçimiydi. Eski Rejim Avrupa'sında savaş ticarete, hatta düşmanla ticarete bile bir engel değildi. Bu yüzden Metz için yaşam, savaş ya da barış zamanı olsun, kentin zenginleştiği ve Mareşal de Belle Isle'in "aydınlanmış" yönetiminde dönüştüğü, modernleştiği, havadar meydanlar inşa ettiği, yeni yapılarını çoğalttığı XV. Louis zamanında bile aynı yaşamdı. Kent bu dönemde güzelleşecek, daha da pahalıya mal olacaktır. Ama zaten XIV. Louis'nin hükümranlığının sonunda da oldukça pahalıya mal oluyordu!

İkinci Yolculuk: Toulon'a Varış

Denize karşı üç seçim yapılabilir: Fransa'nın Brötonya'da ve Atlantik kıyısındaki müstahkem mevkii Brest; Vauban tarafından "yoktan yaratılmış" ve kurnazca Kuzey Denizine açılan pencere Dunkerque;[77] Fransız deniz kuvvetlerinin Akdeniz'deki tek üssü Toulon. Tarihinin bir dönüm noktasındaki Toulon'u seçtim: Hyères Adaları'na üslenmiş İngiliz-Hollanda donanmasının ablukası altındayken "Monsieur de Savoie"nın (Savoie Dükü) ordusunun silah atmadan gireceğine emin olduğu savunması sorunlu kalenin üzerine atıldığı yani kentin karadan ve denizden çifte tehdit altında olduğu 1707 yılının yazındaki Toulon'u.[78] Bu kez dramatik olayları dışlamadım ve klasik bir tiyatro oyunundaki gibi mekân birliğinden –kuşatma altındaki Toulon– ve neredeyse zaman birliğinden –1707

[76] J. Ancillon, *a.g.e.*, II, s. 37-38.
A. Guillerm, *a.g.e.*, s. 152.
Var'lı bir bilginin henüz basılmamış üstün nitelikli ve çok ayrıntılı el yazması kitabı elime geçtiğinde elinizdeki kitabın yazılışı bitmişti. Pierre Dubois, *Histoire de la campagne de 1707 dans le Sud-Est de la France*. Bu çalışmayı ne yazık ki sadece eklemeler yapmak ya da bazı ayrıntıları düzeltmek için kullanabildim.

yazının 26 Temmuz ile 24 Ağustos arasındaki birkaç günü– söz edilebilir. Ama olup bitenler daha karmaşıktı: Toulon, Londra, La Haye, Viyana ve Torino'da tasarlanmış ve yalnızca Provence'ı değil tüm Fransa'yı tehdit eden büyük bir saldırı planının odağındaydı.

Doğa Toulon'a çok cömert davranmıştır. Kent iki doğal sığınağa sahiptir: Çok büyük bir su alanı, bir çeşit bekleme yeri, ön sahne olan büyük koy Sepet Burnu ile Brun Burnu arasından açık denize açılır; kentin ve tersanesinin kıyısında inşa edildiği küçük koyun duvarlarla çevrili iki iç limanı vardır. Ayrıca kentin doğusunda, gemilerin oldum olası kalafatlandığı Morillon çukurunun da bir liman olduğu söylenebilir.

Krallık donanması tarafından düzenli olarak kullanılması nedeniyle nüfusu artan Toulon buna rağmen değişmemiş, boğazını sıkan surların boğduğu, açık alandan yoksun bir kent olarak kalmıştır. I. François 1543'te sakinlerinin boşalttığı kenti Barbaros'un donanması ve askerlerine bıraktığında (yüzden fazla kadırga, sayısız refakat gemisi ve beslemek gereken binlerce insan kenti 29 Eylül 1543'ten 1544 Mart ayının sonuna kadar işgal eder[79]) sadece birkaç yüz eve ve taş çatlasa beş bin kişilik bir nüfusa sahipti.[80] Eski surları o zaman bile onu boğuyor ve üstelik artık korumuyordu.

1589'dan başlayarak eski surlar yıkılır: Kent artık nefes alacak mıdır? Evet ama sadece kısa bir süre. Yeni surlar içinde yıllar boyu ağaçlar, açık alanlar var olmuşsa da bu boşluklar zamanla doldurulmuş, sıkışık nizamdaki beş altı kenar mahallenin (*borcs*) evleri surların dışına taşmıştır. Daha sonraları Vauban'ın önerileri doğrultusunda surlarda yapılan düzeltmelere rağmen bu başlangıç kusuru aynen kalmıştır. Kent XVIII. yüzyılın başında hâlâ bir dizi saçmalık derecesinde dar, dolambaçlı, sık sık çıkmaz ya da tehlikeli mıntıkalarla biten sokaklardan oluşuyor ve her yerde lağım suları birikiyor, pis kokular yükseliyordu. Sokağa ve sokaktan geçenlerin başları üzerine sarkan kirişlere bağlı istinat duvarları tarafından güçlendirilen inanılmaz darlıktaki (her katta bir oda) evler dikine yükseliyordu. Champ de Bataille (Savaş Meydanı) diye adlandırılan meydan dışında birliklerin toplanacağı açık alan yoktu. Bu meydanda tam düşmanın geliş tarihinde, 25 Temmuzda, "Sahil Güvenlik Yüzbaşısı Vausse Markisi ile Kadırga Yüzbaşısı Grimaldy Şövalyesi dövüştüler [düelloda] ve biri kalbinden diğeri böğründen aldığı kılıç darbeleriyle öldü.

---

[79] Octave Teissier, *Histoire des divers agrandissements et des fortifications de la ville de Toulon*, 1873, s. 12-14.
A.g.e., s. 17.

Kardeş çocuklarıydı."[81] Kılıçlarını çekmeleri kentin başka yerlerinde pek kolay olamazdı.

Kentin nüfusunun 1589'da 10.000, 1668'de 20.000, Devrim arifesinde de 30.000 kişi olması şaşkınlık vericidir. Tam güvenilir olmayan bir mektuba inanırsak, kentte kışla olmadığı için kent sakinlerinin evlerinde konaklayan olağan garnizonunun üç alayıyla birlikte nüfusu 1707 yazında 60.000 kişi dolaylarında görünmektedir.[82] Bu nüfus içinde çok sayıda yaygaracı, hemen paniğe katılan kadın, çok sayıda çocuk, asker, fahişe ve kentin tescilli *yoksul avcılığının* çekip gitmelerini sağlamak için boşuna uğraştığı birçok yoksulun yanı sıra elbette böğürlerinde taşıdıkları hançerleri borda bordaya saldırılardaki gibi ustalıkla kullanan, oldukça itaatsiz, "uçkuruna düşkün," kavgacı ve aşırı kumarbaz, riske atılmayı seven, gerektiğinde son derece yürekli denizciler ve kara tayfaları da vardı.

Kentin çevresinde bütün gezginleri büyüleyen göz kamaştırıcı bir kır: bahçeler, çiçekler, zeytin ağaçları, portakal ağaçları, palmiyeler, bağlar, köyler, buğday tarlaları... Kısacası bir "cennet." Ama aynı zamanda da dağlar, güneşte kavrulmuş, ağaçsız, Vauban'ın dediği gibi "kel" ve "kaleyi iyice sıkıştıran" dağlar.[83] Bu 1707 yazının kavurucu temmuz ve ağustos aylarında insanlar ve hayvanlar Ragas pınarından kenti besleyen içme suyunun kıtlığını aşırı derecede hissetti. Toulon savunucularından biri "Sadece düşmanlarla ve [onların] yiyecekleriyle[84] savaşacağımı düşünmüştüm ama öngörmemiş olduğumuz bir savaş daha vardı, o da su kıtlığı" diye yazmıştı. Gerçi duvarların içinde kuyular vardı ama denizin bulaştığı tuzlu suları insanları ishal yapıyordu. "İnsanların ve hayvanların bu kuyulardan su içmelerine engel olmak için her birinin başına nöbetçi dikmek"[85] gerekiyordu. Kısacası, güzel ama çok verimsiz, askerleri beslemek için pek biçilmiş kaftan olmayan, yüreklerinde Fransa Kralı'na karşı en ufak bir sevgi kırıntısı bulunmayan ve her zaman tetikte olan köylülerin yaşadığı bir kırsal yöre. Zaten, savunma hatlarına çalışmaya geldiklerinde "Aynı milise çağrılıp silahsız gelenlerin de yaptığı gibi iki günün sonunda firar etmektedirler."[86]

---

81 S.A., A 1 2041, 271.

82 S.A., A 1 2041, 235; 20 Temmuz 1707.

83 O. Teissier, *a.g.e.*, s. 146.
Kavrulmuş toprak stratejisine yani düşmanın varışından önce tarlaların ve depolardaki ürünlerin yakılıp yok edilmesine anıştırma.
S.A., A 1 2042, 121.
S.A., A 1 2041, 235; 20 Temmuz.

Toulon'a genellikle Kuzey Fransa'dan ithal edilen yüksek rütbeli subayların bir kısmının buyruklarına itaat edilmesini sağlayamadığı doğrudur. Bunu başarmak için 20 Temmuzda "Şimdiye kadar bu ülkenin halkı kadar asi bir toplum hiç görmedim. Onlara boş yere buyruk veriyoruz, kendilerinden yapılması istenilenin dörtte birini bile yerine getirmiyorlar"[87] diye yazan kişinin hiç kuşku yok ki bilmediği bir yol yöntem gerekiyordu. Ama ülkenin insanı, Provence Vali Yardımcısı yaşlı Grignan Kontunun Toulon halkıyla hiçbir sıkıntısı olmayacaktı.

Çünkü bütün çevre bölgeler gibi Provence da bambaşka bir eyaletti. Fransa'nın burada kat edeceği daha çok yol vardı. Eyalet 1481-1483'te krala miras olarak kalmıştı ama iki yüzyıl sonra ona hâlâ gerçek anlamda egemen değildi. Başta Marsilya, ama aynı zamanda Arles, Aix gibi kentlerin ayrıcalıkları, mesafeli tavırları vardı. Bununla birlikte Temmuz 1707'de, bir Protestan ayaklanması düşü bile kuran Savoie Dükü eyalete girdiği zaman halkın kendisiyle iş birliği yapacağı beklentisi gerçekleşmeyecektir. Provence tarafsız, tepkisiz ve seyirci kalacaktır; soylu sınıfı gibi din adamları da kımıldamayacaktır; köylüler (olacakları) bekleyecektir... Ama Fransız birliklerinin başında bulunan Mareşal de Tessé seferine başlamadan önce henüz Dauphiné'deyken kralı "Provence halklarına bel bağlamamak gerektiği," zira sadık olsalar bile ne barut ne de tüfekleri olduğu konusunda uyarmamış mıydı?[88]

Ayrıca Toulon saldırısından önceki 1706 yılı boyunca Provence'ta çok şey yolunda gitmiyordu. Yakınmakta her zaman hızlı davranan Marsilya Levant ticareti için gerekli "*piastre*'ların artık doğrudan "Deniz yoluyla gelmediğini, bu paraların hepsini Bayonne ve Oléron'un Toulouse ve Bordeaux üzerinden gönderdiği Lyon'dan elde ettiğini"[89] ileri sürmekteydi. Bu acaba Akdeniz yollarının İspanyol kıyıları boyunca süren deniz harekâtları nedeniyle tehlikelerle dolu olduğu anlamına mı geliyordu? Ama Provence için gerçek felaket afetlerle dolu bir kışın yağmurlarının ve sellerinin yol açtığı yıkım olmuştur. Rhône aşırı derecede taşmış, Tarascon ve Arles'ı sular altında bırakmış ve çok büyük hasarlara yol açmıştı. Arles öfkeyle yakınsa da yardıma koşulması gereken tek kent o değildi; üstelik ayrıcalıklıydı: "Taille vergisinden, askerleri barındırma yükümlülüğünden ve tuz vergisinden muaftı."[90] Felaket gerçekten de

[87] S.A.
Pierre Dubois, *a.g.e.*, s. 53.
U.A., G^7 469; 1 Ocak 1706.
S.A., 15 Mart 1706.

her yerde kendini hissettirmiştir: "Bu eyaletin tümünde hasar görmemiş tek bir kilise-çevresi yoktur." Sular "Ekilmiş ürünleri, hatta araziyi bile [ekilebilir topraklar diye anlayın] sürükleyip götürdü" ve "Suların sürüklemediği yerlerdeki arazi çakıl ve kum doldu."[91]

1706 yılı aynı zamanda XIV. Louis'nin orduları için de büyük bozgunlarla doluydu. İspanya Veraset Savaşı nedeniyle Avrupa'nın dört bir yanına dağılmış olan Fransız kuvvetleri art arda gelen yenilgilerle sınırlarımıza geri çekilmek zorunda kalacaktı: Daha 1704'te Höchstaedt bozgununun ardından Bavyera kaybedilmiş ve Fransız birlikleri Ren Irmağının berisine geri dönmüştü; 1705'te İngilizler Barselona'ya çıkarma yapmış, V. Felipe'nin rakibi Arşidük Carlos ve Katalonya ayaklanmıştı; Ramillies'de (23 Mayıs 1706) savaşı kazanan Marlborough'un ordusu Belçika'yı –İspanyol Alçak Ülkeleri– ele geçirmiş ve Lille ve Dunkerque'i ele geçirmek amacıyla demir sınıra dayanmıştı; kısa bir süre sonra da Feuillade Markisi Torino önlerinde yenilecekti: Milano bölgesi –Fransız garnizonlarıyla birlikte– kısa sürede yitirilmiş, Piemonte fazla gecikmeden boşaltılmıştır. İspanya'da Madrid'in yeniden ele geçirilmesi (3 Ağustos 1706) ve Mareşal de Berwick'in başarıları Fransa'ya bir parça nefes aldırmış olsa da genel durum kaygı vericiydi.

Demek ki yaşlı kral artık yenilmez değildi. "Yenilgiler ve panik içindeki bozgunlar [ordularında] alışkanlık haline geliyordu." 1699'dan itibaren maliye genel denetçisi, 1701'den itibaren de savaş bakanı olan Michel de Chamillart 1707 yılının başında, güzel havaların geri dönüşünün arifesinde "Açılacak seferi düzenleyecek durumda olmadığını kabul ediyordu."[92] Bununla birlikte, İtalya'dan tahliye edilen birlikler, Fransızların Nisan 1703'te ele geçirdiği Nice kenti (kalesi Ocak 1704'te alınmıştır) ve Villefranche ile Antibes'a kadar işgal altındaki Savoie üzerinden Alplere geri çekilmiştir. Fransızlar o sırada Tende Boğazının karşısındaki tüm Nice Kontluğunu ellerinde tutuyorlardı.

Kral 31 Ocak 1707'de[93] Alpler Ordusu diye adlandırabileceğimiz ordunun komutanlığına, iki yakın zamanlı başarısızlığının –Cebelitarık (1705) ve Barselona (1706) kuşatmalarının kaldırılması– ona kazandırdığı kötü üne rağmen Mareşal de Tessé'yi atıyordu. Grenoble'dan gelen mareşal komutanlık merkezini kuracağı Briançon'a 28 Şubatta ulaşacaktır.

---

91 S.A., 26 Mart 1706.

92 E. Lavisse, Histoire de France, *a.g.e.*, VIII, s. 103 ve 106.,

93 *Mémoires et Lettres du Maréchal de Tessé*, II, 1806, s. 235.

İzleyen olaylarda başrolü oynayacak olan ve mektuplarının kralı gülümsettiği bu adam Saint-Simon'un resmettiği biraz tuhaf, aynı zamanda hem kibirli hem de Don Kişot gibi hayalperest bir kişiliğe mi sahipti? Bunu nasıl bilebiliriz? Saint-Simon yargılarında asla hoşgörülü değildir. Mareşalin bütün yazışmalarını uzun uzadıya okumuş olan Pierre Dubois bambaşka bir insan betimlemektedir: Kuşkusuz büyük bir asker değil ama nüktedan ve açık yürekli, Toulon'a vardığında kent komutanı Saint-Pater'in sert mizacı ve yersiz buyruklarının yol açtığı anlaşmazlıkları yatıştırmayı başaracak derecede ince bir diplomat.

Tessé'yi aklamak için Briançon'a vardığı zaman Alplerin tutarlı bir savunması için ortada belirgin bir askeri strateji olmadığını söyleyelim: Mevcut uygulama düşman tehlikesi karşısında "taburların" ya da süvarilerin yerlerini değiştirmekti. Düşman yer değiştirince yer değiştiriliyordu: Taraflar birbirini yanıltma manevraları peşindeydi.

İkinci gerekçe: Elinin altındaki, Milano bölgesinden geri dönen askerlerle (23 Mart 1707'de imparator ile sonuçlandırılan Torino anlaşmasının ardından düşmanın onayıyla bölgeyi boşaltan) takviye edilen ordunun mevcudu otuz kırk bin kişiden fazla değildi. Üstelik bu ordu, bazı alayların mevcutlarını yarı yarıya azaltmış olan kronik bir askerlikten firar tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Tessé'nin yaverlerinden De Broglie 2 Temmuz 1707'de ibretlik cezalara başvurmak zorunda kalındığını yazıyordu: "Otuz kadar kaçak askerin[94] kafalarını kırdık [idam ettik diye anlayın]. Tam zamanında ve acımasızca yapılan bu ibretlik hareket çok başarılı oldu: On dört gündür hiçbir askerin firar ettiği bilgisi tarafıma ulaşmadı." İyi ama ya sonra? Askerlikten firar bütün orduların endemik hastalığıydı, hatta bu amaçla geliştirilmiş yöntemler bile vardı: İsviçre kantonlarına geçip oradan evine dönmek ve işin ucunda prim varsa milis kuvvetlerine yazılmak. Daha sonra aynı şeyi tekrarlamak. Sonuca bağlayalım: Bu ordu askerlerine kötü ödeme yapan, onları yetersiz besleyen, kötü donatımlı ve hatta ayakkabı eksikliği çeken bir orduydu.

Karşısında Savoie Dükü II. Vittorio Amadeo'nun Prens Eugen'in imparatorluk askerleriyle takviye edilmiş ve aralarında Torino bozgunundan sonra az çok baskı altında askere alınmış 4000 Fransız'ın da bulunduğu kalabalık ordusu vardı. Dük üç "ordugâh" oluşturdu: Birincisi Aorte Vadisi, Petit Saint-Bernard Geçidi ve Yukarı-Tarentaise yolu üzerindeki

[94] Bazıları köylülerin para ödülü karşılığında iş birliği yapması sayesinde Savoie'da tutuklanmıştı.

Ivrée'de; ikincisi Piemonte Alpleri eteğinde Fransızların elindeki küçük Pignerol ve Suse kaleleri hizasında; Barcelonnette'e giden yollarla Nice ve ötesinde Provence'a götüren Tende Boğazını gözetleyen üçüncüsü de Coni yakınlarında.

Bu yüzden Mareşal de Tessé üç sektörü –Savoie, Dauphiné, Provence– aynı anda gözetlemek zorundaydı. Kendisine saldırılacağını biliyordu; düşmanın bütün hazırlıkları bunu göstermekteydi. Ama nereye saldıracaktı? Nisan sonundan başlayarak İtalyan muhbirler ona Provence'a diye yazar. Bizzat kendisinin de inanmadığı bu bilgiyi Versailles'a iletir. Aldığı yanıt "bunlar safsata siz Savoie'yı gözetleyin!" olur. Güneyde çarpışmalar başladığı ve Toulonlu yetkililer Alpler ordusunun yardıma gelmesi için onu sıkıştırdığında "Demek ki tüm Provence, Languedoc, Dauphiné ve Savoie'da sadece Toulon'u korumam gerekiyor!" diye homurdanacak ve "Sizi temin ederim ki... Kral tamamen başka türlü düşünüyor"[95] diye de ekleyecektir. Bu belki de doğruydu. Versailles'da belki hâlâ Savoie için kaygılanılıyordu.

Bu 1707 yazında Fransa'da kim kaygılı değildi ki? Düşman Fransız direnişinin sonuna yaklaştığını düşünüyordu ve XIV. Louis'nin gizli, ısrarlı ve sonuçsuz müzakereleri bu kanıyı pekiştirmekten başka bir işe yaramıyordu. Gerçekte Fransa göğüs geriyordu. Kuzey Denizi ve Manş'ta başlıca düşmanlarına karşı savaşan Dunkerque korsanları İngiliz ve Hollanda gemilerini büyük kayıplara uğratıyordu. Diğer yanda Marlborough, Lille ya da Dunkerque'e saldırmakta tereddüt ediyordu. Uzak Provence'a doğru, Toulon'u, Marsilya'yı, Aix'i ve daha ötesinde düşmanın 1704'te Villars, 1705'te Berwick tarafından güçlükle de olsa bastırılan Cevennes'deki Camisardların Protestan ayaklanmasını yeniden canlandırmayı istediği Languedoc'u savunmak için yeterince hazır olmayan Fransız savunmasının bu yumuşak karnı yönünde hızlı ve daha kolay bir şaşırtma harekâtı bu yüzden tasarlandı. Asilere gönderilen silahlar Beaucaire'de ele geçirilecektir. Camisardların köylü önderi Cavalier'nin Savoie ordusunu izlediği ve dük ile aynı masada yemek yediği söyleniyordu.

Londra, Lahey, Viyana ve Torino'da izleriyle karşılaşacağımız uzun görüşmeler sonucunda ortaya detaylı bir plan çıkmıştı.[96] Kara harekâtını Prens Eugen'in birlikleri tarafından desteklenen Savoie Dükü üstlenmişti. Gözü yükseklerdeki Vittorio Amadeo her şeyi çok gizli bir şekilde ve en

[95] U.A., Donanma B, 3 150.

[96] Torino arşivleri, Materie militari, 1707.

ufak ayrıntısına kadar hazırlamıştı. Bununla birlikte ne prens ne de dük birliklerinin manevralarını gizleyebilirdi ve Tessé Alplerin tepesinden bu manevraları her zaman yeterince izleyemese de haberler Fransa'ya San Remo[97] ve Cenova tarafından sızdırılıyordu. Bir süre sonra Provence ve Toulon'a yönelik tehdidin eli kulağında olduğu söylentisi ayyuka çıkar ve haberler Toulon ya da Marsilya'dan Versailles'a hızlı (bir haftada hatta bazen 4 günde) gittiği için saray sonunda 15 Haziranda düşmanın hazırlıklarının Provence'ın istilasına yönelik olduğuna ikna olur.[98] O sırada Versailles'da bulunan Toulon donanmasının iki komutanı, De Vauvré ile Langeron Markisi apar topar görev yerlerine gönderilir. Provence'a ancak 23 Haziranda varacaklardır.

Savoie ordusunun ilk birlikleri –4000 kişilik büyük müfrezeler ve artlarında 5000 hayvanlık çok uzun katır kafileleri– sonunda temmuz başında Tende Boğazını geçer ve tüm Provence'ta alarm verilir. Aynı zamanda –kararı Tessé'nin vermiş olduğu konusunda kuşkuluyum– Nice komutanı Sally Markisi kenti 2 Temmuzda terk eder ve beş tabur (belki 2000 asker) ve birkaç milis kuvvetiyle o sırada taşmış olan Var'ın arkasında mevzilenir. Ama düşmanın küçük akarsuyu ayın 11'inde geçmesine (sel sularına kapılıp sürüklenen birçok adamını kaybederek) ve 12'sinde topların geçmesi için bir köprü inşa etmesine engel olamayacaktır.

Bu sırada Nice'e girmiş olan Vittorio Amedeo orada 13'üne kadar oyalanır. Bu zaman kaybının nedeni? Çünkü İngiliz-Hollanda donanması Nice limanına girmişti. Saint-Simon'un *Anılar*'ında[99] anlattığına göre "Savoie Dükü donanmayı ziyaret etti ve kendisine vaat edilmiş olan parayı istedi. İngilizler ellerindeki paranın yeterli olmamasından çekindiler ve [donanmanın] kalkışı için saptanan zamanı bir gün aşacak bir süre boyunca bu konuda tartıştılar. Sonunda, bu dik kafalı prensin ödeme yapılmadan oradan ayrılmayacağını gördükleri için bir milyonu[100] bizzat onun eline saydılar. Bu gecikme günü Toulon'un ve denebilir ki Fransa'nın kurtuluşu oldu: Yirmi bir taburun zamanında Toulon'a varması için gerekli süreyi sağladı."

Açıklama akla yatkın ama tamamen doğru değildir. İstila ordusu 11 Temmuzdan sonra, başlarında üstleri olsun olmasın, ilerlemesini sürdürmüştü. Karşısında sadece birkaç öncü birlik vardı. Bununla birlikte,

---

[97] Fransız sınırı yakınında bir İtalyan limanı.

Maréchal de Tessé, *a.g.e.*, II, s. 239.

Louis de Saint-Simon, *Mémoires (1702-1708)*, Pléiade basımı, 1969, II, s. 906-907.

[100] Bir milyon livre.

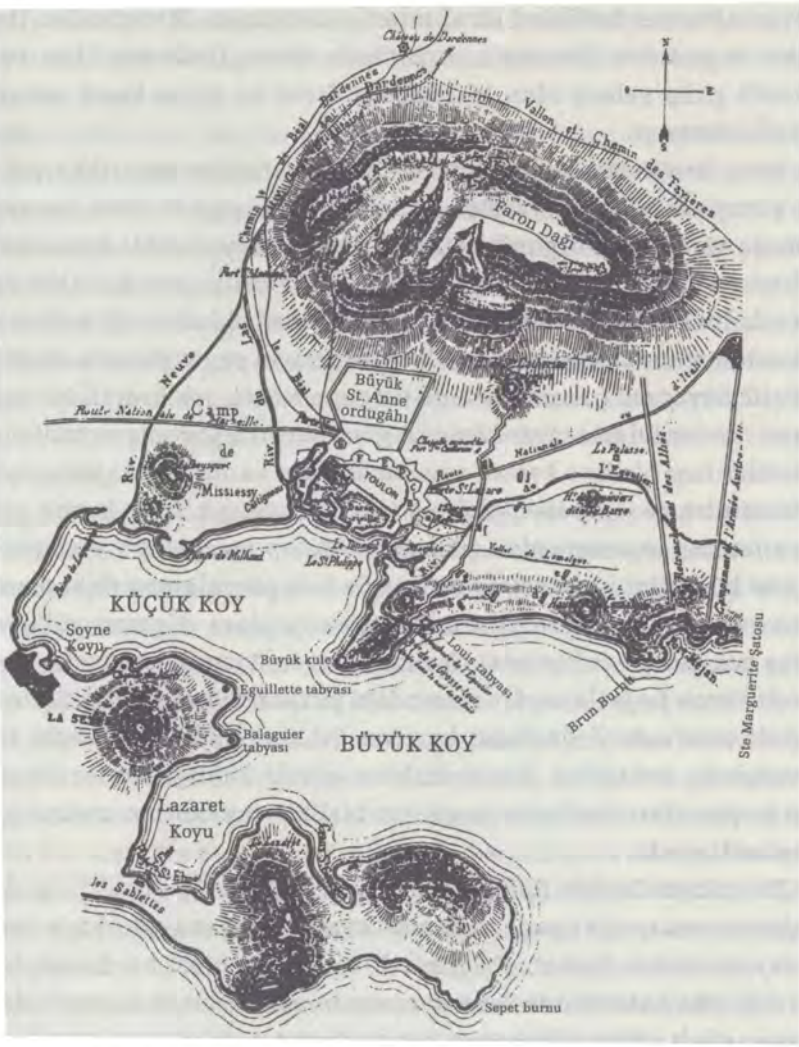
yürüyüş kavurucu yaz, su kıtlığı, yiyecek azlığı gibi nedenlerden dolayı meşakkatli olmasının yanı sıra ihtiyatlı bir yürüyüştü çünkü Dük Provencelıların suyuna gitmek istiyor, kendisini onları Fransa'nın boyunduruğundan kurtarmaya hazır bir kurtarıcı gibi göstermeye can atıyordu. Kentlerle dostane bir şekilde anlaşıyor, Cannes, Saint-Tropez, Fréjus ve Grasse'da askerlerin kumanyalarına ve atların yemlerine katkılarını istemekle yetiniyordu. Hiçbiri bunları ondan esirgemiyordu. Fréjus'teki karşılama dostça ve gülünç derecede abartılıydı. Piskopos ölçüsüz çabalara girişir: Dükü piskoposluk konutunda karşılarken "Katedralin kapısında piskoposluk giysileri içinde kutsanmış su ve tütsü sundu" ve kentin işgali için "*Te Deum* ilahisini söylemeye başladı." Burada gülünç olan neydi diye soracaksınız. Sadece bu Fréjus Piskoposu XV. Louis'nin eğitmeni olacak ve öğrencisinin lütfuyla Fransa'yı 1726'dan 1740'a kadar yönetecek olan geleceğin Kardinal de Fleury'siydi. Saint-Simon'un tanımına göre "aldatmak kadar aldatılmak için de yaratılmış bu zavallı adam"[101] daha sonra bu yersiz "iş birliği"nden yakasını nasıl sıyırdı? Görünüşe göre fazla güçlük çekmeden.

Bütün bunlar istilacının zamanını alıyordu. Tessé'nin yazdığına göre: "Monsieur de Savoie buyruklarını veriyor, kendisine bağlılık yeminleri ettiriyor, erzak sağlatıyor ve Provence'ın o an bulunduğu bölgesini çıkarları için bir krallık denetçisinin yapacağından daha iyi biçimde düzene sokuyor... Halkın ne tüfeği, ne barutu ne de gücü var; yürekten sadakatsiz değiller ama boyun eğiyor ve Monsieur de Savoie'nın şimdiye kadar almaya pek niyetli değilmiş gibi göründüğü parayı vermemek için ambarlarını açıyorlar."[102] Savoie birlikleri sonunda Cuers'e –Toulon'a üç *lieue* uzaklıktaki son konak yeri– ancak 21 Temmuzda birbiri ardına varmaya başlar. Üstelik ilk gelenler küçük bir öncü müfrezeydi ve Fransız donanma askerlerinin küçük bir baskını konakladıkları yerde uyuyan birkaç askeri gafil avlayacaktı.[103] Savoielılar kentin surları önünde gözüktüğünde ayın 24'ü olmuştu. 150 kilometreyi on dört günde aşmışlardı –bu bir rekor sayılmazdı.[104]

Oysa Tessé'nin askerleri ardışık gruplar halinde Toulon'a çoktan varmıştı: Ayın 21'inde 11 tabur, yani yaklaşık 4000 asker; 22'sinde 8 tabur;

---

[101] L. de Saint-Simon, *a.g.e.*, II, s. 907.
[102] S.A., A 1 2041, 279; *Aix*, 26 Temmuz 1707.
[103] S.A., A 1 2041; U.A., *Donanma*, B 3 150.
[104] S.A., A 1 2041, 266.

ŞEKİL 37: 1707 KUŞATMASI SIRASINDA TOULON VE ÇEVRESİNİN PLANI

23'ünde 9 tabur; 25'inde 13 ya da 14 tabur.[105] Var kıyılarından geri çekilen Sally Markisinin birlikleri de ayın 22'sinde varmış ve kent dışındaki zeytinliklerde gizlice kamp kurmuştu. Nihayet 7 Ağustosta Medavy Kontu Savoie'dan altı taburla kırk iki süvari ve dragon bölüğü getiriyordu:[106] Onları daha sonra düşman birliklerini ve ikmal yollarını tedirgin etmelerinin kolay olacağı Saint-Maximin'de barındırdılar. Zamana karşı yarış

[105] U.A., *Donanma*, B 3 149.

[106] Tessé, *a.g.e.*, II, s. 258.

böylece Fransız birlikleri tarafından kazanılmıştı. Sisteron'dan Toulon'a, Aix'e ve yeniden Sisteron'a at üstünde, kendi ifadesiyle "kıçı üstünde" sürekli gidip gelmiş olan Mareşal de Tessé bu yarışı kendi zararına da olsa kazanmıştı.

Ama Provence'a saldırı söylentilerini Versailles'dan daha çok ciddiye almış olan Toulon yardım ordusunun varışından önce savunmasını karada ve denizde organize etmişti. Deniz kuvvetleriyle kara kuvvetleri tahmin edileceği gibi pek iyi anlaşmasa da çalışmalar her ikisi tarafından da hızlı bir biçimde yürütülmüştü. Sahip oldukları üç haftalık rahat dönem boyunca kale hummalı bir çalışmayla savunma için dönüştürülmüştü. Savunma çalışmalarında Grignan Kontu çok önemli bir rol oynamıştı. Toulonlularla civar köylerin gönüllerini fethetmiş ve milislerle gönüllüler hep birlikte kentin savunması için canla başla çalışmıştı. Kale bedeninden taşan evler yıkılmış, surlara yapışık üstü kapalı geçit tamamlanmış ve tersaneden çıkarılan 200 top mazgallara yerleştirilmişti –gerçi bu toplar az barut doldurmayla bile parçalanma riski olan demir toplardı (ve parçalanacaklardı) ve savunuculara düşman güllelerinden daha çok kayıp verdirecekti. Savunmanın en önemli parçası kentin kuzeyinde Faron Dağı ile surlar arasındaki yüksekliklerde küçük Sainte-Anne Şapeli etrafında doğaçlama kurulan tahkim edilmiş ve güçlü toplarla donatılmış ordugâhtı. Savunucuların elinde kaldığı sürece bu ordugâhın kuşatıcıları, toplarını ve saldırı birliklerini kentten uzakta tutacağı düşünülüyordu.

Bu çalışmalardan önce "Toulon beş para etmiyordu."[107] Ya da daha doğrusu savunması sadece denize karşı tasarlanmıştı, kara tarafında savunma hemen hemen yok gibiydi ve Savoie Dükü bu durumdan beklendiği gibi haberdardı. Ama karşısında askerlerle dolu, toplarla donatılmış, silah, tüfek, tüfek taşı, süngü, barut gereksinimi karşılanmış ve donanmanın çok büyük rezervlerinden yararlanan bir kale bulan Dük hayal kırıklığı ve ani bir bezginlik içine düşecekti.[108] Kentte ne ekmek ne tuzlu et ne taze et (sadece subaylar için) ne de şarap eksikti. Eksik olan yalnızca ayakkabılardı ama Provence'ın sıcak yazında askerler sonuçta ayakkabısız yapabilirdi. Gayet iyi beslenen[109] ve şarabın testisi kentte iki *sou*'ya satıldığı için neşeleri yerinde savunucular: Bir davulcunun müzik aletini değiştirerek çaldığı *flajole*'nin [bir cins perdeli flüt –çn] eşliğinde

[107] L. de Saint-Simon, *a.g.e.*, II, s. 906.
[108] S.A., A 1 2041, 233; 31 Temmuz 1707.
[109] S.A., A 1 2042, 49; 5 Ağustos 1707.

dans ediyorlardı.[110] Komutanlık cephesinde de moraller yerindeydi ya da düzeliyordu. Tessé oldukça erken Savoie Dükü'nün Var'a kadar geri sürüleceğini öne sürecektir.

Dükün ordusunun kentin önüne varması uzadıkça uzuyordu. Ordu Sainte-Cathérine Şapeli'nin etrafındaki tepeleri ancak 2 Ağustos sabahı ele geçirecekti[111] ama ağır topları henüz ortalarda yoktu. Aslında kuşatıcı kentin sadece doğu cephesine karşı dizilmişti: Kenti dört bir yandan sarmıyor yani gerçekten kuşatmıyordu.

O sırada, daha erken gelmiş olan İngiliz-Hollanda filosu 10 Temmuza doğru Hyères Adaları'nda konuşlandı. Getirdiği erzak ve topları karaya indirmek için Savoie kuvvetlerinin gelişini beklerken birkaç gün boyunca Toulon sularına girişini engelleyecek derecede şiddetli esen bir karayele maruz kaldı.

Toulon donanma komutanlığı bu büyük tehlike karşısında önlemlerini artıracaktır. Düşmanın deniz ve kara kuvvetlerinin güçlerini birleştirmesinden çekiniyordu. Düşman filosu limandan her türlü çıkışı engellerken limanda demir atmış gemileri *kara* topçularının ateşinden nasıl koruyacaktı? Zaten limandan çıkmaları için gemilerin donatılması gerekiyordu –uzun ve *pahalı* bir iş. Ayrıca tersane depolarının çok büyük rezervleri nasıl korunacaktı? Donanmadan sorumlu Langeron Markisi öteki sorumlularla bazen aynı görüşte olarak, bazen de onların görüşlerine karşı çıkarak, söylenerek ve sağa sola veriştirerek, herkesten yakınarak, çok kötü bir kişiliğin tezahürlerini bol bol sergileyerek de olsa kararlarını almasını bilmiştir. 23 Haziranda kente geldiğinde kenti savunmanın mümkün olmadığına inanıyordu. Bu yüzden yaptığı ilk iş kentin zengin kaynaklarının bir bölümünü mümkün olduğu kadar çabuk kentten çıkarmak oldu: Dökme toplar, havan topları, gemi donanımları, yelkenler, halatlar vb., hepsi yetmiş iki barkayla Arles'a gönderildi. Bazı toplar ve palamarlar daha sonra çıkarılmak üzere denize atıldı; koyları savunan topçu bataryaları elden geçirildi; direkleri sökülen gemiler, düşman ateşiyle tutuşmaları ya da daha kötüsü düşmanın eline geçmeleri korkusuyla, düşman Toulon'a yaklaşır yaklaşmaz batırıldı. Roye Markisi'nin itirazlarına rağmen, komutanlığını yaptığı yedi kadırga İtalyan kıyılarından dönerken Marsilya'ya yönlendirildi. Toulon limanında çok kolay hedefler olmaları olasılığı yüksekti ama bu kararla sağlayabilecekleri hareketli

[110] S.A., A 1 2042, 51; 4 Ağustos 1707.
S.A., A 1 2042, 14; 2 Ağustos 1707.

savunmadan, pruvalarındaki büyük topların ateş gücünden ve özellikle de forsaların işgücünden yararlanma olanağından yoksun kalınmıştır. Tartışılabilir, tartışılmış önlemler. Ama birazdan söz edeceğim gibi bir bölümü yararlı, zekice önlemler. Aralarından biri dahiyane idi: Her biri 90 topla donatılmış birinci sınıf[112] iki savaş gemisinden yararlanma: *Tonnant* (*Gürleyen*) ile *Saint-Philippe.* Etrafındaki kasten batırılmış eski gemiler tarafından korunan ve kendisi de Mourillon sahili karşısındaki çamurlu bir sığlık alanda dibe oturtulan *Tonnant* yıkıcı toplarını kent ile Nice yoluyla doğudan gelen saldırganlar arasına sokuyordu. Sert kerestelerle zırhlandırılmıştı ve palamarlarını çekerek kendi ekseni etrafında dönüyor, iskele bordası toplarını ateşledikten sonra toplar yeniden doldurulurken sancak bordası toplarını devreye sokuyordu. Yüzer durumdaki *Saint-Philippe* ise doğuda gerektiğinde Mourillon'a doğru yer değiştirebileceği Castignac hizasında bekliyordu. Bu manevrayı operasyonlar sırasında yapacaktır.

Eğer okur haritada (şekil 37) Toulon'un deniz yönündeki savunma noktalarını bulursa –büyük koyun girişinde Sepet Burnu (güneyde) üzerindeki topçu bataryaları, Brun Burnundaki (kuzeyde) Sainte-Marguerite ve Saint-Louis tabyaları– güçlü düşman filosunun oldukça mütevazı ilk harekâtını izleyebilecektir. Filo gerçekte dış mevzileri ele geçirmekle yetinecekti. Önce Sepet Burnu bataryalarını ele geçirdi, ardından ne yapacağını bilemediği mevzii terk etti. Daha sonra çabalarını Brun Burnuna yöneltti: 16 Ağustosta Sainte-Marguerite Şatosunu (mevcudu 48 asker) ele geçirdi; uzun süre bombalanan yüz kadar insanın savunduğu Saint-Louis tabyası 18'ine kadar direndi ve garnizon tabyayı deniz yoluyla boşalttı. Sonuçta küçük başarılar: Sainte-Marguerite içme suyu bittiği için teslim olmuştu.[113] Filonun küçük koya, müstahkem kentin kalbine girmek için eski bir korunak olan ama yenilenmiş ve toplarla donatılmış Grosse Tour'u (Büyük Kule) ele geçirmesi ve güneyde Balaguier Kulesiyle Eguillette tabyasının hakkından gelmesi gerekiyordu ama bunlar Savoie kara saldırısının apaçık ve erken başarısızlığının cesaretini kıracağı bir filo için sıkıntılı operasyonlardı.

Savoie birlikleri güneydeki Malgue Dağı ile kuzeydeki Sainte-Cathérine Tepeleri arasında iki paralel savunma hattı kurmuş ve bu şekilde Toulon'dan Nice'e giden yolu kesmişti. Ağustosun ilk günlerindeki

---

[112] Savaş gemileri eskiden büyüklük ve top sayılarına göre sınıflandırılıyordu.

[113] P. Dubois, *a.g.e.*, s. 193.

ŞEKİL 38: 1707 TOULON KUŞATMASI

operasyonlar iki tarafta da tüfek ve top yaylım ateşlerinden, çok yorucu toprak siperler inşasından ibaretti. Kötü beslenen, çalışmaktan bitkin düşen kuşatıcılar güçlü bir askeri inzibatın sıkı gözetimi altında olmalarına rağmen aralıksız olarak firar ediyor ve Fransız saflarına geçiyordu. Düşmana sığınan ya da dendiği gibi "teslim olan" binlerce kaçak; yakışıklı, iyi giyimli ama aç olduklarını söyleyen askerler. İçtenlikle karşılanıyorlardı; onlara bir sürü soru soruluyor ve bir *écu* ile ödüllendirilip

Marsilya'ya gönderiliyorlardı. Zamana karşı yarışı kaybettiği için fırsatı kaçıran dükün ordusu kendiliğinden çözülüyordu. Bu koşullar altında, 15 Ağustosta "gün ağarırken" savunucuların bir saldırısı düşmanı ilk savunma hattında, Croix-Faron ile Sainte-Cathérine arasında bozguna uğrattı. Binden fazla düşman askeri öldürüldü, yaralandı ya da tutsak edildi. Baskıncıların kırk civarındaki kayıpları tam tersine çok düşüktü. Ele geçirilen mevzi on dört saat sonra boşaltılacaktı. Demek ki bu bir uyarı saldırısından başka bir şey değildi. Ama Savoielılar için çok ağır bir darbe oldu. Kaybedilen mevzii yenilen işgal etmediler. Ertesi gün düşman topçuları sadece intikam için devreye giriyor ve kente "bombalar" yağdırıyordu: Sekiz ev yıkıldı ve "Bay piskopos o gece yatağında ezileceğini düşündü." Paniğe kapılan kent sakinlerinin hemen hepsi kentten kaçtı.

Bu olay aslında çarpışmaların sonu olmuştur: Ayın 19'unda kuşatıcıların önerisiyle tutsak değişimi yapılır. Bu amaçla görevlendirilen Fransız subaylar Prens Eugen'in sofrasında ağırlanmış, daha sonra Savoie Dükü onları "çok kibarca" karşılamış ve yemeğe alıkoymuştur. Operasyonlardan ve iki "gérosme"dan –*Tonnant* ve *Saint-Philippe*, ama belgeler niçin böyle adlandırıldıklarını belirtmez– söz edilmiştir. Dük Toulon garnizonu komutanı ve sofrasıyla ünlü Monsieur de Vauvré'nin şarabıyla kuşkusuz aynı kalitede olmadığı için özür dileyerek Champagne bölgesi şarabından tattırır.[114] Komutanlar için savaş aynı zamanda dantel giysiler içinde yapılan nezaket gösterileri de değil midir? İki gün sonra, Savoielılar, artık kararlaştırılmış olan geri çekilmeyi kolaylaştırmak için eşyalarını, toplarını ve yürüyüş yapamaz durumdaki yaralı askerlerini İngiliz-Hollanda filosuna emanet ediyordu.

Son perdede sahneye düşman donanması çıkıyordu ama bu son çırpınış onurunu kurtarmak için yetersizdi. Ayın 21'ini 22'sine bağlayan gece beş küçük kadırga ertesi gece yelken açacak filoya katılmadan önce Toulon'u sabahın beşine kadar top ateşine tuttu. Bu bombardıman "kara" gülleleri ve bombalarının verdiğinden çok daha ciddi hasarlara neden oldu çünkü kadırgalar Saint-Louis tabyasının gemi barınağına kadar ilerlemişti. İsabet alan iki yaşlı gemi yanmaya başlar ve yangının diğer gemilere sirayet etmesini önlemek için iç limanın ortasına kadar yedekte çekilirler. Ama böylece düşman ateşi için çok güzel bir aydınlık ortam sağlayacaklardı. İki firkate hasar görür ve *Diamant*'a düşen bir bomba-

[114] S.A., A 1 2042, 170; 6 Ağustos 1707.

nın yol açtığı yangın neyse ki kontrol altına alınır. "Bombaların üçte ikisi ya patlamadı ya da havada patladı. Aksi taktirde hasar çok daha büyük olabilirdi ama yine de birçok ev yıkıldı."

O sırada toplarından ve yaralı askerlerinden kurtulmuş olan Savoie Dükü Provence'ı istila etmek için izlediği yolu ters yönde hızlı bir şekilde yeniden katediyordu. Bu "bitişik nizam" geri çekilme boyunca köyler yağma edildi ve yakıldı, kentler ya haraç verdi ya da yağmalandı. Kaçanların peşindeki Mareşal de Tessé yola yedi sekiz saat geç çıktığı için onlara yetişemedi. İnsandan çok at ve araba sıkıntısı çekiyordu ve geri çekilen ordu arkasında ne yiyecek ne de atlar için ot bırakıyordu. Yağmacı askerlerin üstlerine çullananlar soyluların, milislerin ve hatta papazlarının yönetimindeki dört bir yandan koşup gelen köylüler oldu. "Öyle ki her yerde bir dizi pusu, sürekli saldırılar ve karşılıklı yaylım ateşleri vardı; düşmanların Esterel Dağından geçtikleri gün ve gece boyunca çarpışmalar hiç kesilmedi çünkü bu dağda onlardan epey bir insan öldüren altı yedi bin milis bulunuyordu. Ama milislerde de kayıplar oldu ve düşman tarafından ele geçirilenler ağaçlara asıldı. Bununla birlikte bu diğerlerini ne korkuttu ne de onları kovalamayı sürdürmelerine engel oldu."[115] İstila ordusu Provence macerasında mevcudunun yarısını kaybetti. Daha sonra, düke ait olan Nice Kontluğunu aynı Provence'taki gibi vahşice yağmaladı ve sonunda Tende Boğazında Piemonte yönünde gözden kayboldu. Savoie Dükü 26 Ağustosta "İyi bok yedim" diye iç geçiriyordu.

Çıkarılacak Dersler?

Toulon kuşatması bir Fransız zaferi miydi? Bunu söylemek abartmak olur. Tehlike savuşturulmuştu ama gün gibi ortada kayıplar pahasına. Savoie Dükü'nün yanında 200.000 *livre*'den fazlasını götürmediği söyleniyordu ama korkunç yıkımlara neden olduğu bölgenin kaynaklarıyla geçinmişti. Provence, kuşkusuz barışın geri döndüğü yara bere içindeki tüm ülkeler gibi yaralarını saracaktır. Hayat olağan seyrine dönmüş ve ertesi yıl eyalet meclisi (*états*) krala her yıl ödediği bir milyon *livre*'lik vergiyi onayladığında Provence Vali Yardımcısı Grignan Kontu'nun söylediği gibi Provencelılar "sadakat"larını değilse bile tevekkül ve iyi niyetlerini gösteriyordu. Eyalet, 1709 yılının binlerce ve binlerce zeytin ağacını öldüren dondurucu kışında kesinlikle 1707 yağmacıları ve oduncularının neden olduğundan çok daha fazla zarar görecektir.

[115] S.A., A 1 2042, 366; Grignan, Marsilya, 31 Ağustos 1707.

Öte yandan, Toulon'da kaybedenler öçlerini alacaktır. Tessé'nin ordusu Dauphiné ve Savoie'da terk etmiş olduğu mevkilere Alp Dağları yollarını izleyerek geri dönmüş ama bu arada zaman kaybetmişti. Düşman bu kez daha hızlı hareket etmişti. Prens Eugen Fransızların Alplerin doğusunda Piemonte bölgesinde işgal ettiği Susa'yı baskınla ele geçirir. Kent, kalesi daha uzun zaman direnmiş olsa da 3 Ekimde düşer. Fransa böylece Alplerin ötesindeki Piemonte ülkesine istediği zaman girmek için kullandığı elverişli bir kapıyı kaybediyordu (elinde hâlâ Pignerol ile Fenestrelle'in kaldığı doğrudur). Mareşal de Tessé bu başarısızlık nedeniyle mi yoksa gammazlama sonucu mu –kara ordusu sürekli kendi kendisiyle kavga halindedir– oldukça gözden düşmüş ve komutanlık görevinden alınmıştı?

Bununla birlikte Susa'nın ele geçirilmesi ikinci derecede bir olaydı. Daha önemli ve değerlendirmesi daha güç olan Toulon kuşatmasının donanma için doğurduğu sonuçlardı. Toulon deniz kuvvetleri komutanlığını suçlamak ve hatta Langeron Markisini günah keçisi yapmak alışkanlık haline geldi. Ben bunu yapmaktan sakınacağım çünkü XIV. Louis'nin donanmasının yazgısı Toulon'da kararlaştırılmadı.

Kuşatma kalktıktan sonraki Toulon limanının görüntüsünün içler acısı olduğunu kabul ediyorum. "Bir zamanlar limanın gururu olan bu güzel savaş gemileri şimdi direksiz, bir kısmı iskele ya da sancak tarafına yatmış, bir kısmı da pruvadan ya da pupadan suya gömülmüş durumdadır ve günün birinde yeniden bir filo oluşturmaları konusunda kuşku yaratıyorlar." Yüzdürülünce "Aşırı derecede hasar görmüş oldukları ortaya çıktı; bu kadar elverişsiz bir pozisyon bütün bağlantı yerlerini zayıflatmış, onarması zor su yollarına yol açmış ve bu gemilerin tüm parçalarının çürümesini hızlandırmıştır."[116]

Langeron Markisi gemilerini boş yere mi feda etmişti? Ama bu kadar kısa ve aslına bakılırsa gülünç bir kuşatmayı kim öngörebilirdi? Kafasından kentin uzun süre ablukaya alınacağı, koylarda düşmanın cirit atacağı, kara topçularının iç limanda toplanmış gemilere rahatça ateş edeceği gerçek bir kuşatma geçirmişti. Bu öngörülebilir koşullar altında yalnızca deneyimin yol gösterdiği kuralları uyguladı. Bunlardan biri kuşatılmak üzere olan kentlerin sokak taşlarının top güllelerine dönüşmemesi için sökülmesiydi (Toulon'da bu yapıldı). Safralarından temizlenen

[116] V. Brun, *Guerres maritimes de la France: Port de Toulon, ses armements*, I, 1861, s. 125-126.

(aceleden hemen suya atılmışlardı) gemiler denizin dibine batmayacak derecede suyla doldurulmuş ve düşman geri çekilir çekilmez sırayla yüzdürülür duruma getirilmişti. Langeron Markisi mektuplarında gemilerin arka arkaya yüzdürülmelerini her seferinde büyük bir başarı ve tahmin edeceğiniz gibi kendisini haklı çıkarma gerekçesi olarak gösterecektir.

30 Ağustos 1707'de Pontchartrain'e "Bu sabah size Marsilya'dan berbat durumda oldukları yazılan gemilerden biri olan *Foudroyant*'ın suyunu pompalarla çektirmeye başladım, öğle olmadan su üstündeydi..."[117] diye yazıyordu.

6 Eylül: Bazı art niyetli kişiler "Onun [Langeron'un] kralın büyük gemilerini denizin dibine batırdığına inandırdı."[118] Bu doğru değildir, "... Büyük gemilere sadece birinci bataryaya kadar su doldurdu. Büyük bir gemiyi dibe batırmak zorunda kalsaydı onu dört günde su yüzüne çıkarırdı."

15 Eylül: ... *Foudroyant, Soleil Royal, Triomphant* ve *Admirable* boşaltıldı ve bir damla su yapmıyorlar... *Terrible* ve *Intrépide* yakında yüzdürülecek." Kuşatmanın kahramanları *Saint-Philippe* ile *Tonnant*'a gelince, birincisi zaten batırılmamıştı, ikincisi yüzdürülmüştür, "Ama kralın bu denli çürümüş iki gemisi daha yoktur, o derece berbat durumdalar ki bir yaz seferi için onların sorumluluğunu yüklenmek istemem."[119] Nihayet, 9 Ekimde –zafer– "Çalışma tamamlandı."[120]

Bu Toulon'un görkemli bir donanmayı geri kazandığı anlamına gelmez. Zaten kuşatmadan önce görkemli bir donanmaya sahip miydi? Esas tartışılması gereken budur. Arnoul'un kuşatma kaldırılmadan önce, 11 Ağustosta Pontchartrain'e yazdığı bir mektup[121] bu konuda kuşku duymamıza neden olur: "Monsenyör, Toulon'a yardıma koşmak için otuz kırk savaş gemisinin oraya gönderilebilecek bütün birliklerden daha etkili olabileceğini söylemekle çok haklısınız zira Savoie Dükü ordusunun iaşesinin bir bölümüyle böyle bir girişim için gerekli topları ve cephaneleri ona getirmesi gereken filoya saldıracak durumda denizde sadece yirmi savaş gemimiz olduğunu düşünseydi bu kaleye saldırma tasarısından vazgeçerdi. Ama donanmanın böyle bir durumda olmayışı yüzünden adeta tamamen yok olmanın eşiğine gelmiş olması yeterince üzücü bir talihsizliktir." Arnoul Brest limanını yeniden düzene sokmuş

[117] U.A., Donanma B 3 149; 30 Ağustos 1707.
[118] S.A., A 1 2042; 6 Eylül 1707.
[119] S.A., A 1 2042; 20 Ekim 1707.
[120] S.A., A 1 2042; 9 Ekim 1707.
[121] S.A., A 1 2042, 116 bis; 11 Ağustos 1707.

olan "müfettiş"ti. Denizci olmamasına karşın Toulon'da denetim görevinde bulunmuştu ama savunmanın sorumluları tarafından dışlanmıştı. Zeki, dikkatli, biraz asık suratlı bir insandı. Ama sonuçta ortaya attığı şey Toulon denizcilerinden çok "Donanma"yı "Kara" lehine gözden çıkarmış ve 1692'den, La Hougue deniz savaşından itibaren çok pahalıya mal olan filo savaşından neredeyse tamamen vazgeçerek savaş zamanı korsanlığına bel bağlamış olan Versailles yönetiminin politikasını a'dan z'ye tartışmaya açmak anlamına geliyordu. Kral böyle bir seçim yapma zorunda mı bırakıldı? Belki, zira korsanlık denizde en güçsüzün başvurmak zorunda kaldığı son çareydi. Bu somut olayda Toulon'da eksik olan ne insan, gemiciler ve tersane işçileri, ne de olağanüstü uzunluk ve kalınlıkta ve Isère ile Rhône'dan akıntı yoluyla gelen gemi direkleri dahil her türlü malzemeydi. Eksik olan, onsuz gemilerin ne kalafatlanabileceği ne de donatılabileceği paraydı, kredilerdi.[122]

Kuşatmadan sonra Toulon'da maddi sıkıntılar hat safhadaydı, her türlü faaliyet yavaşlamıştı. Forsalar tarafından suları tulumbalarla titizlikle boşaltılıp yüzdürülen gemiler limanın çamurlu kıyılarına çekilmişti. Bu onların mezarlığa, yakacak odun elde etmek için parçalanmaya gönderileceği anlamına geliyordu. Avrupa'nın bütün limanlarında eski gemiler limanın sinsi ve çok sakin sularında kuşkusuz bu şekilde yitip gitmiştir. Devrim ve İmparatorluk savaşları boyunca Fransız tutsakların tıka basa doldurulduğu İngiliz gemileri bu ıskartaya çıkartılmış gemiler değil miydi? Ama Toulon'da tersane çalışmaları durma noktasına gelmiş, işçileri arasındaki işsizlik korkunç boyutlara ulaşmıştı. Bununla birlikte savaş gemileri ve barkalar Fransa'nın Levant ticaretini ya da Kuzey Afrika'dan tahıl getiren yük gemilerini korumak için hâlâ denize açılıyordu. Ve Toulon aynı zamanda devletin özel kişilere kiraladığı ya da ödünç verdiği korsan gemilerini onların hesabına donatıyordu. Günümüzde böyle bir durumu kamu sektöründen özel sektöre geçiş diye nitelemekteyiz. Örneğin 1712'de üçü firkate olmak üzere sekiz savaş gemisinden oluşan bir filo, Fransa'nın en usta denizcilerinden biri ama disipline aşırı düşkünlüğü nedeniyle tayfaların en sevmediği kaptan olan Cassard'ın yönetiminde mart ayı sonunda Toulon'dan ayrılır. Küçük filo Cebelitarık Boğazını geçer, Capo Verde Takımadaları'ndaki Portekiz adası Sao Tiago'yu ele geçirip yağmalar. Daha sonra Martinik'e geçen

[122] 1707 yılında 2460 gemiciden oluşan 6 geminin iki ay için öngörülen giderleri 158.556 livre'di (ücretler 88.200, yiyecekler 70.366). Bu rakama malzeme giderlerini de eklemek gerekir.

filo Hollanda kolonileri Surinam, Essequibo ve Belice'i yaptığı baskınlarla haraca keser, ardından da baştan aşağı yağmalayacağı İngiliz Montserrat ve Saint-Christopher adalarına saldırır. Sonunda Toulon'a geri dönecektir.

Ama, bazen çok başarılı olsa da her zaman kazançlı olmayan bu tür korsanlık bizleri yanılgıya düşürmemelidir. İngilizler 1708'de Minorka Adası ve Port Mahon'u İspanyolların elinden alırlar. Kışın kötü hava koşullarına karşı Akdeniz'in en güvenilir limanı olan Port Mahon 1705'teki Barselona çıkarmasından itibaren sürekli İngiliz tehdidi altında olmasına karşın Fransızların Toulon'dan sağladığı erzak ve silah sayesinde özgürlüğünü korumuştu. İngiliz filosu bundan böyle bu deniz üssünden aldığı destekle Akdeniz'de kışlayabilecekti. Böylece 1711'de Sète'i yağmalaması mümkün olacaktır. Ama bu başarının sadece Fransa'nın denizdeki ataleti bağlamında bir anlamı vardır.

Utrecht Barış Antlaşmasından (11 Nisan 1713) günü gününe bir ay önce 11 Mart 1713'te hazırlanmış Toulon limanına demir atmış gemilerle ilgili bir liste Fransa'nın denizden elini ayağını çekmiş olduğunun bir kanıtıdır: Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf, hepsi birlikte 2318 topla donatılmış 32 büyük savaş gemisi –yani çok büyük bir ateş gücü. Ama neredeyse hepsi yaşlı gemiler. En yaşlısı, 1664'te inşa edilen *Cheval Marin* neredeyse 50 yaşındaydı; eğer Brest'te onarılmamış olsaydı su üstünde kalamazdı. 22 gemi 29 ile 20 yaş, 8 gemi de 19 ile 5 yaş arasındaydı. Sadece biri, *Conquérant*, –72 topu olan ikinci sınıf bir savaş gemisi– Toulon kuşatmasından sonra, 1712'de onarılmıştı. Bu yüzen gövdelerden altısının parçalanmak üzere ıskartaya çıkarıldığı belirtilmiştir. Oysa bunlar en büyük tonajlı gemilerdi. Ortalama yaşları 20'ydi. Ama o zamanın gemileri büyük oldukları oranda çabuk yıpranıyordu. Örneğin 1704'te, o sırada donanmanın en güzel gemisi olan 110 topla donatılmış *Royal Louis*[123] servis dışı bırakılmıştı: 1692'de inşa edilen gemi sadece on iki yıl sonra yeniden derlenip toparlanacaktı.[124]

1713 yılına ait bu belgenin özetlediği "durum"u iyi anlıyorsam o sırada sadece yedi gemi denize açılmaya uygundu.[125]

Savaş gemilerinin ötesinde tartışılması gereken gerçek sorun o zamanın Fransız ekonomisinin genel durumudur. Çünkü her şey ondan

[123] 1667'de Toulon'da inşa edilen ve 120 top taşıyan ilk savaş gemisi Royal Louis ile karıştırmamak gerekir. Paul Maurel, *Histoire de Toulon*, 1943, s. 102.

[124] V. Brun, *a.g.e.*, I, s. 110.

[125] *A.g.e.*, I, s. 145-146.

kaynaklanmıştır. Acaba XVIII. yüzyıl başında bazı tarihçilerin söylediği kadar sağlıksız durumda mıydı? İspanya Veraset Savaşının son yıllarında ülkenin iç kısımlarını gösterilmek istenenden daha canlı bulduğumu söylemeliyim. Aynı şekilde, Akdeniz'de Marsilya ve Provence kıyı limanlarının ticareti sürüyor; pamuk, buğday, Levant derileri, Kuzey Afrika tahıl ve derileri İç Deniz'i katediyordu. Kısacası, eksik olan sadece irade miydi? XIV. Louis'nin Fransa'sı mücadeleyi sadece kara ordusuyla kazanmayı –her şeye rağmen Toulon'da olduğu gibi– umut ederek denizcilik çabasını sürdürmeme (ki sürdürebilecek kaynakları yaratabilirdi) gibi kötü bir seçim mi yapmıştı?

V

MEKÂN VE TARİH: BİRKAÇ SONSÖZ

Toulon yolculuğuyla birlikte geçmişe dönük bir coğrafya tartışmamız sona eriyor. Bu tartışma Fransa'nın geçmişinin birkaç karakteristik özelliğini belirlememize, ülkenin çeşitliliğine (birinci bölüm), farklı mekânları arasındaki bağlantı sistemlerine (ikinci bölüm), coğrafi çevresinin dayattığı birlik öğelerine ve nihayet onu soyutlamadan kuşatan ve çeşitli bölümlerini birbirine bağlayan sınırın öğretici rolüne (üçüncü bölüm) dikkati çekmemize olanak sağlamış olmalıdır. Bu arada, tekil ile çoğul arasındaki hiç bitmeyen karşıtlığı defalarca vurguladım. Tekil olan, gücünü ortaya koymak ve hatta ülke toprağının uçlarına yaymak zorundaki bir Fransa'nın yavaş inşa edilen birliğidir. Periferisinde ele geçirdiği eyaletleri kendi içinde eritmesi, onları evcilleştirmesi, onlara boyun eğdirmesi, uzun bir eğitme dönemiyle itaate alıştırması gerekmiyor muydu? Uzun sınır şeridini savunmak, gözetlemek, ilerletmek gerekmiyor muydu? Sonuç olarak karada ve denizde çok büyük bir çaba sarfetmiştir.

Bu çabanın başlı başına bir birlik aracı olduğunu göz önünde tutalım; sadece sınır bölgelerine değil bir bakıma tüm ülkeye sızmış ve onu seferber etmiştir.

Fransa'nın denizcilik çabalarının yetersizliği üzerinde, gerekli olduğu için çok durdum. Karmaşık ve çoğu zaman olanaksızın sınırlarına çarpan ama yine de muazzam ve sürekliliği olan bir çaba. Hiçbir önemli akarsu yoktu ki donanma için gerekli tomrukları ya da gemi direklerini taşımasın ya da akıntısıyla ulaştırmasın. Hiçbir top ya da gülle dökümhanesi yoktu ki donanma için çalışmasın. Hiçbir askeri liman yoktu ki savaş gemileri inşa etmesin. Ve bu gemiler Colbert döneminden itibaren Avrupa'nın en üstün nitelikli gemileriyle, İngiliz gemileriyle aşık atmaya başlamıştı ve Hollanda tersanelerinin üstünlüğü sona ermişti. Denize kıyısı olan bölgelerden –Normandiya, Brötonya, Languedoc, Provence

vb.– sürekli ve sıkıntılı bir gemici tedariki olmadan kuşkusuz bir donanma oluşturulamazdı. Ama Richelieu zamanında 1632'de kurulmuş olan "cendere"[1] bile gemici ihtiyacını karşılamakta yetersiz kalmıştır. Öte yandan, İngiltere ve Hollanda da sadece kendi nüfuslarıyla gemilerini denizcilerle donatmayı hiçbir zaman başaramayacaktır: Bazen hoyratça yöntemlerle yabancı tayfalara başvurma zorunda kalmışlardır. Fransa yeterli sayıda mürettebatı bir araya toplamayı onlardan daha iyi başarmıştır denemez. Zorla toplanan tayfalar kaçmak için muhafızların bir dikkatsizlik anından yararlanıyordu.[2] XIV. Louis döneminde, daha iyi bir çare bulunamadığından ırmak gemicilerine zorla el konuldu. Kürek mahkûmlarına gelince, Toulon yolunu tutanlar kendilerini kadırgalar cehenneminde buluyordu. Bu, canilerden –ya da öyle olduğu düşünülenlerden– kurtulmanın bir çeşit yoluydu ama çalıştırıldıkları kadırgaların artık miadını doldurmuş olduğu Akdeniz'de bile krallık donanmasının gücüne pek katkıda bulunmadılar.

Kara ordusuna gelince, insan sayısı açısından hiçbir sorunu yoktu. Kalabalık Fransa kara ordusunun insan gereksinimini karşılamayı cömertçe sürdürmüştür. Eski Rejim döneminde, ülke toprağının uçlarından ne kadar uzakta olursa olsun, ordunun asker toplamasına ve birliklerin zorunlu bakım masraflarına katkıda bulunmayan tek bir eyalet yoktu, Berry ve Limousin bile Velay ve Bourbonnais hatta Auvergne bile... Hareket halindeki askeri birliklerin her yıl içinden geçmediği ve askerlerle süvarilerin konaklamalarıyla tabiri caizse beli bükülmeyen tek bir eyalet yoktu. Üstelik sadece kötü şöhretli kış karargâhları dolayısıyla değil.

Bu birlikler iç tehlikelere karşı koymak için bir araya getirilmiyordu. Karışıklıklar ve ayaklanmaları bastırmak için onlara nadiren başvurulmuştur. Krallık denetçileri bu birlikleri tam anlamıyla kullanmakta çekimser kalmış olsa da sadece varlıklarının bir kenti, bir eyaleti yatıştırdığı doğrudur. Askerler varır varmaz ortalık karıştırıcılar kendiliklerinden süratle ortadan kaybolurken bu birlikleri sertçe devreye sokmak çoğu zaman peşinde olunan amacın ötesine geçmek, bir bölgeyi yıkıma uğrama tehlikesiyle karşı karşıya bırakmak olurdu. Askeri birliklerin varlığı, ülke içinde sürekli dolaşmaları bir önlemdi. Fransa öteki devletler ve geleceğin ulusları gibi bir savaş makinası beslemeye mahkûmdu.

---

[1] "Cendere:" Tayfaların zorla işe alınması.

[2] Moskova, Eski Dışişleri Bakanlığı, 93/6-497-34Vo; Bordeaux, 27 Ağustos 1787.

Bunun için tüm kaynaklarını, ülkesinin tüm topluluklarını seferber etmesi gerekiyordu. Askeri alayların hepsi eyalet adları taşıyordu, Bresse Alayı, Angoumois Alayı gibi. Ama adlarını taşıdıkları eyaletlerle her türlü gerçek teması hayli çabuk kaybetmişlerdir. Ordunun bu şekilde farklı kökenli Fransızları silah altına alması onların birbirleriyle kaynaşmaları anlamına gelmekte, aynı dili konuşmayan insanları birlikte yaşamaya, kökenleriyle bağlarını koparmaya zorluyordu.[3]

Ordu böylece monarşik idare ile birlikte Fransız birliğinin kuruluşunun en etkili aracı oldu. XIX. yüzyılın başında, genel olarak geçerli yaklaşık hesaplamalara göre 150.000 her işi yapmaya hazır mevsimlik göçmen işçi Fransa'nın dört bir yanını dolaşmakta ve topluluklarının birbirlerine karışmasına katkıda bulunmaktaydı. Ama ordu, örneğin 1709 ile 1713 yılları arasında 500.000 ila bir milyon[4] insanı kendi bölgeleri dışına kaydırmıştı. Böylece İspanya Veraset Savaşının hüzünlü son yıllarında Devrim'in II. yılındaki toplu seferberlikle karşılaştırılabilir bir durum ortaya çıkmıştı. Daha sonra, XIX. ve XX. yüzyılların ulusal savaşlarıyla birlikte ordunun çok büyük, Gargantuavari iştahı ölçüsüz biçimde artacaktır.

Demek oluyor ki Fransa'nın birlik olma sürecinde tarihin tüm karma güçleri iş başındaydı: Toplumun güçleri, ekonominin güçleri, devletin güçleri, kültürün güçleri –iktidarın dili, bu düzene boyun eğdirmenin idari aracı, (İle-de-France'dan yayılan) Fransız dili. Bu gerçekliklerin hepsi, uzun zamandır oluşum halindeki bir Fransa'nın birliğe doğru yavaş ama muazzam yürüyüşünü doğru çerçeveye oturtmak için izleyen bölümlerde tartışılacaktır.

---

[3] André Corvisier, *L'Armée française de la fin du XVIIe siècle au ministère de Choiseul*, I, 1964, s. 241-242.
A. Corvisier, Prato kolokyumuna bildiri, yakında basılacak.

İKİNCİ KİTAP

İNSANLAR VE ÜRETİM

Güçlük gerçeklikle ilintili
varsayımları bulmaktır.
Joan Robinson[1]

Önceki bölümlerde Fransa tarihini kendi mekânı içine yerleştirdim, bu mekân hem çok geniş hem de karşıtlıkları fazlasıyla belirgin olduğundan, birçok Fransa burada yan yana yaşamak zorunda kalmıştı. Bu tarih şimdi önemli kronolojik çerçeveleri içinde incelenirse, Fransa sırasıyla küçülmüş ya da genişlemiş, birlik olmuş ya da bölünmüş, huzurlu ya da sıkıntılı, ayrıcalıklı ya da olanakları kıt bir dizi benzer ve farklı birbirini izleyen Fransa olarak ortaya çıkar. Sınır taşlarını döşemek ve yaklaşık açıklamalarını ortaya koymak istediğim işte bu ardışık gerçeklikler ve dönüşümlerdir, daha çok *geniş kapsamlı çevrimler* (*cycles d'ensemble*) demeyi yeğlerim. Bu çevrimler kabarma ve alçalma dönemlerinin almaşıklığıyla gelgitlerin sürekli deniz sularını karıştırması gibi tarihimizin canlı kitlelerini harekete geçirir.

Bu ikinci bölüme önce *Fransa tarihinin uzun çevrimleri* başlığını vermiştim. Daha sora *çevrim* sözcüğü genellikle sadece ekonomistler tarafından kullanıldığı için bu başlığın belirli bir anlam bulanıklığı doğuracağından korktum. Onların söz dağarcığında her çevrim bir çifte tarih, yüksek bir noktanın iki yanında yükselen ve alçalan evreler içerir. Böylece bir yükselen eğri –büyüme– bir de alçalan eğri –gerileme– vardır; yükselen evre *alçak bir noktadan* yola çıkar; alçalan evre bir başka *alçak noktaya* ulaşır. Burada bu tür salınımları izlemek niyetindeyim ama kuşkusuz bizzat ekonomistler kadar tarihçilerin de alışık olmadığı *uzun süre* içindeki salınımları. Tarihin bu kavrama ve içerdiği biraz maceracı yaklaşıma gereksinimi olduğuna içtenlikle inanıyorum.

---

[1] Joan Robinson, *Hérésies économiques*, 1981, s. 229.

Ne demek istediğimi biraz daha açayım: Bu uzun, birçok yüzyılı kaplayan çevrimler yalnızca ekonomi kaynaklı değildir. Ekonomiyi insanların yaşamının nedeni ve en üstün devindirici gücü yapan bir tarihsel materyalizme denk düşmezler. Nedenler ve sonuçlar her zaman birbirlerine karışır ve onları sırasıyla nedenler, devindirici güçler ya da sonuçlar yapan bir *feed back* sistemiyle birbirlerinin yerine geçer. Her uzun süren gerileme, yaşam düzeyinin her çok uzun süreli yükselişi, her kısa vadede düzeltilemez ekonomik depresyon içine açıkça her şeyin girebileceği çeşitli etkenlerin belirli bir kombinasyonunu gerektirir: siyaset, toplum, teknik, savaşlar vb. Bu karmaşık bütün, ya zararlı olacak derecede performanstan düşer ya da gelişmeyi körüklemek için yeniden üretken olur. Sözü uzatmayalım, bir genel gerileme ya da yeniden canlanma kolayca saptansa da gerçek nedenlerini belirlemek neredeyse imkânsızdır.

Son olarak, en azından her gün okuduğu gazeteler sayesinde ekonomistlerin jargonuna alışık olan okurun bu özel kullanım için *çevrim* sözcüğüne verdiğim anlam genişlemesini kabul edeceğine inanıyorum. Tarihçiler muhtemelen daha kararsız kalacaktır. Çünkü bizlerin alışkanlığı birbirini izleyen Fransaların her birini kendi içinde ele alıp incelemektir: Aramızda tarihöncesi çağların uzmanları, bağımsız Galya ya da Roma-Galya dönemi uzmanları, Orta Çağ uzmanları, modern çağ uzmanları vardır. Ve bunun böyle olması da kaçınılmazdır. Ama bu Fransalar arasında koşutluklar kurmak, benzerliklerini vurgulamak için onları karşılaştırmak gerekmektedir. Tarihlerinin kaçınılmaz olarak çevrimsel olduğunu söylemek abartmak mı olur? Doğarlar, serpilip gelişirler ve çökerler. Aralarında bir kesinti olmadan birbirlerini izlerler.

Bu ikinci kitapta, *İnsanlar ve Ekonomi*, geçmişimizin ana çizgilerini belirtmek için nüfusbilim ve ekonominin çifte dilini seçmemin nedeni bu derin hareketlerin en görünür ve kavranması en kolay belirtilerini onların içermesidir. İnsanlar, kaç kişiydiler? Maddi etkenler, gerektiğinde onları ilerlemeye ya da daha önce ulaşılmış olan falanca saffı, filanca konumu terk etmeye zorlayarak, ayakta kalmalarına, yaşamalarına nasıl olanak vermiştir? Nüfus –André Piatier "beşeri sermaye" der– temel bir "gösterge," hatta Guy Bois'nın[2] öne sürdüğü gibi "ölçütlerin en az keyfi olanıdır." İlk iki bölümde nüfustan, III. ve IV. bölümlerde ise ekonomiden söz edeceğiz.

---

[2] Guy Bois, *Crise du féodalisme*, 1976, s. 16.

BİRİNCİ KISIM

NÜFUS VE UZUN DALGALANMALAR

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHÖNCESİ ZAMANLARDAN BİN YILINA KADAR NÜFUS

Yaklaşık ama her durumda çarpıcı hesaplamalar *Homo sapiens sapiens*'ten, yani insanın insan oluşundan bu yana yeryüzünde bizlerden önce yaşamış insanların sayısını 70 ile 100 milyar arasında saptamaktadır. İnanılmaz bir rakam! Alfred Sauvy bana şakayla karışık "Son Yargı Gününde bu milyarlarca insan nerede barındırılacak?" diye yazmıştı.[1] Bu hesapla, sayıları biraz zorlayarak, "Fransız" mekânında bizlerden önce yaşamış, çalışmış, bir şeyler yapmış ve ne denli az olursa olsun çok büyük ortak mirasımıza katkıda bulunmuş yaklaşık bir milyar insandan söz edebiliriz. Nüfusumuz bugün yaklaşık 50 milyon kişidir; ölülerimizin toplamı ise yaklaşık yirmi kat daha fazla. Ve hâlâ "canlıların ayakları altında" bulunduklarını unutmayalım. Örneğin Champagne, Médoc ya da Burgonya'daki bir üzüm bağının toprağı yaklaşık "iki bin yıllık bir emekle biçimlendirilmiş yapay bir topraktır."[2]

Kısacası, bugün Fransa diye adlandırılan bölgenin binlerce yıldan beri ekilmiş, yollar, kulübeler, mezralar, köyler ve kentlerle kaplanmış ya da hatta birisinin bir zamanlar yazmaya cesaret etmiş olduğu gibi köylülerle "ağaçlandırılmış" olması hiç de şaşırtıcı değildir. İnsanların sayısı erkenden devreye girmiş, olayların gidişatını etkilemiş ve tarihin hatta tarihöncesinin başarılarında söz sahibi olmuştur: Lascaux Mağarasının görkemli yapıtlarını, dolmenler ve menhirleri, roman sanatı ya da gotik sanatın ihtişamını gözümüzün önüne getirelim. Her şeyi körükleyen nüfus,

---

[1] Alfred Sauvy, 29 Şubat 1980 tarihli mektup.

Pierre Chaunu, *La France*, 1982, s. 33.

dinin yayılması, devletin gelişmesi ya da XII. yüzyıldan itibaren İtalyan kentlerinin modern kapitalizminde önemli bir rol oynamıştır. Bazen de tam tersine Malthus'un uğursuz kâhini olduğu duraklama ve çöküş dönemlerinde.

İnsan sayısının dünyanın yazgısında çok büyük bir ağırlığı olduğunu günümüzde bilmeyen yoktur: 1980'de dünyada 4,4 milyar insan yaşıyordu. Ne yazık ki tamamen yanılmaları mümkün olmayan uzmanların dediğine göre "2000 yılında en az 6 milyar insan olacaktır" ve gelecek yüzyıl için "10-11 milyardan daha düşük bir nüfus düzeyinde bir stabilizasyon düşünmek pek gerçekçi görünmemektedir."[3] XVII. yüzyılda gücün kökeninde sadece insanların olduğu söyleniyordu. Ertesi yüzyılda bir Fransız ekonomisti, Goudar, "Devlet yönetiminde en çok rağbet gören özdeyiş sadece büyük bir nüfusun büyük bir devlet oluşturabileceğidir" diye yazıyor ve kendi kendine soruyordu: "Krallarımızın gerçek çıkarları nedir?... Güçleri uyruklarının sayısıyla orantılıdır."[4] Ama insan sayısının sakıncaları da vardır: Goudar'ın reçetesini, günümüzde doğumları sert bir biçimde kısıtlamak zorunda kalan Hindistan ve Çin'in politikaları herkes tarafından bilinirken kim uygulamaya cesaret edebilir?

Kuşkusuz geçmişte böyle bir şey söz konusu değildi. Göreceli bir aşırı nüfus bazı durumlarda hasarlara yol açsa da kıtlıklar ve salgınlar sorunu çözüyordu. Dünya nüfusu sadece modern zamanlardan itibaren, düzenli olarak değilse de en azından toplu durgunluk olmadan, sürekli bir artış içindedir.

---

[3] Henri Leridon, Michel Louis Levy, "Population du monde: les conditions de la stabilisation," *Population et sociétés*, Aralık 1980, n° 42.
Ange Goudar, *Les Intérêts de la France mal entendus*, 1756, I, s. 255 ve 342.

I

TARİHÖNCESİ TOPLULUKLAR ÜZERİNE

Tarihin kendisinden önceki her şeye karşı üstünlüğünü kabul eden tutum, dürüst bir tutum olmaması bir yana kesinlikle bilimsel de değildir.

Jean Markale[1]

Tarihöncesinin tarih olmadığını söylemeyin. Galya'nın Galya'dan önce var olmadığını ya da Fransa'nın Fransa'dan önce var olmadığını, biri gibi diğerinin de, birden çok özellikleriyle, Roma fethinden önceki binyıllarla açıklanmadığını söylemeyin. Daha ziyade "İnsan türünün en uzun dönemi olan tarihöncesi boyunca ortaya konmuş olan tüm emeği" kafanızdan geçirin –düşünce Nietzsche'nindir.[2] Birbirleri üzerine yığılmış şu tasavvur edilemez yaşanmış zaman kitleleri, her ne kadar farkına varmasak da günümüze kadar ulaşmıştır. Öyleyse, tarih ile tarihöncesi arasındaki bağlantı, devamlılık, nasıl reddedilebilir ki? Tarihçiler bir zamanlar İlk Çağ ile Orta Çağ arasında[3] ya da Orta Çağ ile modern çağlar arasında çizilmiş yapay sınırın her iki yanında araştırma yaparken ünlerini tehlikeye atıyordu. Günümüzde tehlikesi göze alınacak en büyük meydan okuma tarihöncesi ile tarih arasındaki belirsiz sınırı aşmak değil midir?

Ne yazık ki, tarihöncesi biliminin doğuşundan bu yana yüz elli yıl bile geçmedi. Boucher de Perthes'in Somme Irmağının alüvyonlu taraçalarında prehistorik insanlar tarafından taştan yontulmuş aletler bulguladığı yıl 1837'dir. Boucher de Perthes vardığı sonuçları kabul ettirmekte –en azından 1860'a kadar– çok güçlük çekti. 1847 yılından itibaren yayımlanmaya başlanan *Antiquités celtiques et antédiluviennes* (Keltlerden

---

[1] Jean Markale, Le Roi Arthur et la civilisation celtique, 1976, s. 9.
Aktaran Gilles Deleuse ve Félix Guattari, *Capitalisme et Schizophrénie, l'anti-Oedipe*, 1972, s. 169.
Ferdinand Lot, *La Fin du monde antique et le début du Moyen Age*, 1968, s. 11-13.

ve Tufan Öncesi Çağlardan Kalma Eserler) adlı kitabının ilk iki cildi, 1859'da Darwin'in *Türlerin Kökeni*'nin de başına geleceği gibi, kuşku ya da alayla karşılandı. Aynı 1859 yılında, İngiliz bilginler Boucher de Perthes'in buluntularını incelemek için Manş Denizini geçecek ve ona kefil olacaklardı.[4] Bu destek, devrimci bir değişiklik anlamına geliyordu çünkü yerbilimcilerin çok eski zamanlara ait olduğunu bildiği katmanlarda ortadan kaybolmuş büyük hayvanlarla çağdaş bir insanın izlerinin varlığını kabul etmek insanoğlunun kökenlerini zorunlu olarak çok uzak bir geçmişe atmak, günümüzde hayal etmekte güçlük çektiğimiz zihinsel bir altüst oluşu, bir devrimi kabul etmek demekti. O zamana kadar bizzat bilginlerin kendileri Kutsal Kitap'ın geleneksel yorumuna uygun olarak insanın İsa'dan dört bin yıl önce yaratıldığını kabul etmiyorlar mıydı? Uğraş alanı yalnızca matematik ve astronomi olmayan Isaac Newton, eski krallarının "Some *thousand of years older than the world,*" dünyadan birkaç binyıl daha eski olduğunu oldukça övünerek öne süren Eski Mısır yazıcılarının hazırladığı kronolojilerle alay ediyordu![5]

Boucher de Perthes ve özellikle de çağdaşı Darwin –ikisi de kendi tarzlarında skandal yaratmıştır– sayesinde birkaç on yılda tüm tarih, insanın başlangıçlarının tarihi olduğu kadar ilk tarımın, ilk köylerin, ilk kentlerin tarihi de zaman tünelinde akıl almaz derecede geriye gitmiştir. Ve dolayısıyla şu anki konumuz Fransa'nın tarihi de.

Yepyeni bir tarihöncesi biliminin açtığı bu ufuklar her zaman olduğu gibi ve üstelik bir düşünsel alandan bir diğerine geçiş de söz konusu olduğu için tarihçileri hemen rahatsız etmedi: Bu görüşlere kayıtsız, neredeyse yabancı kalıyorlar, onları gece içinde kaybolmuş, belki bir dip notta ya da en iyi olasılıkla birkaç sayfada hatırlatılması gereken basit bir ön-özet olarak görüyorlar ve ardından alışılagelmiş anlatılarını, hiçbir şey olmamış gibi, sergilemeye devam ediyorlardı.

Ama tarihöncesi kanıtlarını, vardığı sonuçları, varsayımlarını çoğaltarak tarihin yüzyıllarını önceleyen dipsiz bir kuyu kazmıştır. Düşünün ki Tarih, onu ölçtüğümüz biçimde insan evriminin binde bir bölümü bile değildir. Bu evrimi tasavvur edebilmemiz için tarihöncesi çağların uzmanlarının yararlanmayı becerdiği ya da kullanmak zorunda kaldığı çeşitli bilimlerin ortaklığı, bir araya gelmesi gerekmiştir: Palinoloji (eski polen tohumlarının incelemesi), paleontoloji, karşılaştırmalı anatomi,

---

[4] Colin Renfrew, *Les origines de l'Europe*, 1983, s. 29.

[5] Isaac Newton, *The Chronology of Ancient Kingdoms amended, Oeuvres complètes* içinde, 1779-1785, 4. cilt, aktaran Colin Renfrew, *a.g.e., s. 29.*

geriye dönük hematoloji (kanbilimi), yerbilim, hayvanbilim, bitkibilim kadar kısa süre önce başlayan günümüz ilkel toplumlarının incelenmesi ve nihayet etoloji (hayvan davranışları bilimi) çünkü doğanın bir parçası olan ve vasat güçleriyle baş başa kalan insanoğlu binlerce yıl boyunca diğerleri arasında bir hayvandı, sadece hayvan topluluklarınınkini andıran sosyal bağları sayesinde yaşamını sürdürdü.

Tüm bu bilimsel katkılar işimizi kolaylaştırmıyor; sonuçta yeniden yorumlanmaları gerekmektedir. Colin Renflew'ün belirttiği gibi kendi sorularınıza sizinkine yakın bilim dallarından "hazır bir yanıt" bekleyemezsiniz.[6] Dahası çok yakın zamanlarda yeni bilimsel tarihlendirme yöntemlerinin geliştirilmesi (karbon 14, potasyum-argon, dendrokronoloji yani ağaç halkalarının incelenmesi ya da daha da gelişmiş yöntemler) iki ya da üç kuşak seçkin tarihöncesi uzmanlarının düzenlemiş olduğu kronolojik çerçevelerle kültürel zincirlerin derin ve fırtınalı bir biçimde yeniden gözden geçirilmesine yol açtı. Özellikle Avrupa konusunda her şeyin sil baştan yorumlanması gerekmektedir.[7]

Tüm bu koşullar tarihöncesini dinamik, coşku uyandırıcı bir bilim ama aynı zamanda da kaygan bir zemin yapmaktadır; gerçeğe ancak yanılgılar, art arda düzeltmeler, geçici varsayımlar pahasına yaklaşabilmektedir. Sürekli yenilenme sürecindedir.

Zamanı Geri Saralım

Temel soru olan insanlığın ilk kökenleri konusunda hiçbir şey kesin değildir. Bir anakaradan diğerine birbirlerini izleyen buluntular her seferinde genel tablonun elden geçirilmesine yol açmaktadır.

Bilgilerimizin şu anki durumunda insan dalını maymunumsular ile insanımsılar gövdelerinden Doğu Afrika Australopitecus'una kadar izlersek (ve ilk insangillerin kabul ettiğimiz tanımına göre[8]) İsa'dan 5, 15 ya da 40 milyon yıl geri gitme olasılığıyla karşı karşıya bulunuyoruz. Gabriel Camps'ın tevekkülle söylediği gibi her yeni buluntuda "Kökenimiz giderek daha uzak bir geçmişe doğru kaçmayı sürdürmektedir."[9]

Bununla birlikte ilgimizi gerçek anlamıyla *Homo* ile sınırlarsak ortaya çıkışını günümüzde dikey duruşu aldığı zamana, yani yaklaşık iki

---

[6] Colin Renfrew, *a.g.e.*, s. 282.
Bu köklü revizyon için bkz. Colin Renfrew, *a.g.e.*, III., IV., V. bölümler ve *passim*.
Gabriel Camps, *La Préhistoire*, 1982, s. 125-140.
Gabriel Camps, *a.g.e.*, s. 54.

milyon yıl ya da belki biraz daha önceye tarihliyoruz. İki ayak üzerinde yürüyen ilk *Homo*, *Homo habilis*, taştan aletler yontan ilk insanımsı değildir. Daha önce bazı Australopithecuslar da taştan alet yontuyordu. Ama dikey duruş ellerini serbest bırakmıştı ve öte yandan başlangıçta sadece 600 ila 700 cm^3 olan beyin sığası artık oldukça düzenli olarak artacaktır.[10] Bu çok gelişmiş komuta organı beyinle hizmetkâr elin kombinasyonu sayesinde "İnsan şaşırtıcı güçlerini her yönde geliştirebildi" –bilinç, bellek, dil.[11] Afrikalı olduğu düşünülen *Homo habilis'i* önce ılıman kuşaklara yerleşen *Homo erectus*, ardından *Homo sapiens* ile *Homo sapiens sapiens* izledi. Bu sonuncu, kelimenin tam anlamıyla, sizin ve benim gibi, insandır.

Yine bilgilerimizin şu anki durumuna göre *Homo erectus*'un "Fransız" toprağında milattan 1.800.000 yıl önce yaşamış olduğunu düşünüyoruz. Son yıllarda Massif Central'daki Chilhac'ta (günümüzde Haute-Loire ili sınırları içinde) "Bir Eski Dördüncü Zaman (Villafrankiyen) faunasıyla birlikte kesin olarak [insan eliyle] yontulmuş kuvars taşları bulgulandı."[12] Bu yontulmuş taşların, şu ana kadar Avrupa'da bulunmuş en eski insan izleri olduğu düşünülmektedir. Ama aynı bölgedeki yaklaşık bir milyon yıl önceye tarihlenen Solilhac buluntularıyla daha güvenli bir kronolojik zemindeyiz.[13] Başka bir dönüm noktası Roquebrune Belediyesi (Alpes-Maritimes) sınırları içindeki küçük Vallonet sel deresi boyunca uzanan Trou des Renards (Tilki İni) denilen mağaradan 1958, 1962 ve 1963 yılındaki kazılarda ortaya çıkarılan 950.000 yıllık buluntulardır. Burada arkaik bir fauna kalıntılarıyla –makak, *Elephas meridionalis*, at, kedigiller– kabaca yontulmuş çakıl taşları ve kemikler yan yanaydı. Ne yazık ki insan kalıntıları bulunamadı (taşlar zamana fosilleşmiş iskeletlerden daha iyi dayanmaktadır) ama mağarada insanların yaşamış olduğu gün gibi ortadaydı. Ve burası Avrupa'da içinde insanların yaşamış olduğu bilinen en eski sittir.[14]

---

[10] *A.g.e.*, s. 55 vd.
André Leroi-Gourhan, aktaran G. Camps, *a.g.e.*, s. 59.
Jean Guilaine, *La France d'avant la France. Du Néolithique à l'Age de fer*, 1980, s. 14.
Henri Delporte, "Les premières industries humaines en Auvergne," *Préhistoire française. I, Les Civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France* içinde, yay. haz. Henri de Lumley, 1976, s. 803.
H. de Lumley, S. Gagnière, L. Barral ve R. Pascal, "La grotte du Vallonet Roquebrune-Cap-Martin (Alpes-Maritimes)," *Bulletin du Musée d'Antropologie préhistorique de Monaco*, 10, 1963, s. 5-20.

Tarihöncesinin Fransa toprağında en azından İkinci Maden Çağı'na (Geç Demir Çağı), MÖ 500'e kadar uzandığı göz önünde tutulursa inanılmaz bir zaman dilimiyle karşı karşıyayız: neredeyse iki milyon yıl, yani 2000 binyıl, yani 20.000 yüzyıl! Zihinsel yetilerimiz ile hayal gücümüze meydan okuyan zamansal enginliklerin içinde yönümüzü bulmak için ilk yardım yerbilimciler tarafından sunuldu. Yeryüzünün birbirlerini izleyen çağlarını ölçtüler ve insanın tarihine –insanımsılık evresinden insan olma evresine geçişe– Dördüncü Zaman'ın tümüne (ya da başka adıyla *Pleistosen*'e) Üçüncü Zaman'ın sonuna ait olan Villafrankiyen dönemini ekleyerek ve Dördüncü Zaman'ın *Holosen* diye adlandırılan ve şu an hâlâ içinde yaşadığımız son dönemini çıkartarak buldukları zaman dilimini ayırdılar.

Yerbilimciler bu muazzam zaman aralığında Albrecht Penck'in çok eski ve olağanüstü iklim soğumaları saptadığı Bavyera Alpleri'ndeki akarsuların adlarını verdiği birbirini izleyen dört çok uzun buzul çağı keşfetti: kronolojik sırayla Günz, Mindel, Riss ve Würm. Günz buzullaşması MÖ 2 milyon yıl önce başlamakta, Würm buzul dönemi MÖ 10.000'e doğru sona ermektedir. Her biri çok yavaş yerleşen bu buzullaşma dönemleri arasında doğal olarak kendileri de çok uzun sürmüş ve düzensiz ısının yükseldiği dönemler yer almaktadır. Anında neredeyse algılanamaz ama sonunda çok büyük alt üst oluşlara yol açacak olan yavaş iklim değişikliklerinin gerçekleştiği alt-dönemlerden (Riss I, II, III, Würm I, II, III, IV, V, ...) söz ediyoruz.[15] Soğuk ya da sıcak iklimin üstün gelmesine göre insanlar, hayvanlar ve bitkiler güneye ya da kuzeye doğru yayılır; soğuk iklim ılıman iklime alışık türleri güneye doğru iter, sıcak iklim ren geyiği ya da at sürüleriyle geçinmeye alışık avcıları kuzeye doğru çeker. Her seferinde tüm çevre değişmiştir.

Bu konuda bir fikir edinmek için (ve çok eski çağlarda olup bitenler çok uzaktaki bir gelecekte *kuramsal olarak* yeniden meydana gelebileceği için) birkaç bin ya da milyon yıl ilerideki yeni bir buzul çağıyla, anakaralar şu an bildiğimiz durumda kalırsa,[16] dünyanın başına *kuramsal olarak* neler gelebileceğini gözünüzün önüne getirin. Avrupa'da kalın bir buz tabakası bütün İskandinav Yarımadası'nı, Hollanda'yı, Almanya'yı,

---

[15] Franck Bourdier, *Préhistoire de la France*, 1967, s. 55 vd.; *Préhistoire française*, I, *a.g.e.*, kronolojik tablo, s. 10.

[16] Çok uzak bir geçmişte kıtaların hareket ederek yerlerini değiştirdiğini biliyoruz. Örneğin bir zamanlar Antarktika'ya bağlı olan Hindistan 50 milyon yıllık bir sürecin sonunda ekvatorun kuzeyindeki Avrasya ile birleşmiştir.

Polonya'yı, Kuzey Rusya'yı, Londra yakınlarına kadar Britanya Adaları'nı kaplayacaktır. Fransa eskiden de olduğu gibi, başta Alpler olmak üzere ülke toprağının yüksek kısımları dışında dağ gibi buzullardan kurtulacaktır. Bununla birlikte, Fransa'nın büyük bir bölümü gibi Paris dahil Paris Havzası da Sibirya tipi bir tundra, bozkır ya da orman tarafından yeniden fethedilecektir. Yani insanlar, hayvanlar ve tüm doğa için sonsuz sonuçları olacak bir buz, ot ve ağaç tufanı. İnanılmaz derecede genleşmiş buzulların içindeki donmuş su denizlerde eksilecek, uçsuz bucaksız deniz dipleri yeniden ortaya çıkacak ve aralarında Büyük Britanya da olan birçok ada anakarayla birleşecektir. Buzulların eteğinde, bu dev gibi cisimlerin erozyonuyla öğütülmüş döküntü birikintilerinden oluşan buzultaşlar bulunacak, en ince unsurları rüzgârlarla uzağa savrulup eskiden Çin'de ve Avrupa'da olduğu gibi lös tabakaları oluşturacaktır. Tuna Havzası ya da Alsace Ovası löslü topraklarının, Paris etrafındaki siltli platoların kökeni başka bir şey değildir ve bu sürülmesi kolay araziler

ŞEKİL 1: MÖ 15.000 İLE 10.000 ARASINDA MAMUTLARIN DAĞILIM ALANI

Avrupa ve Asya'nın büyük bölümünün buzullarda kaplı olduğu bu dönemde Kuzey İspanya'dan Sibirya'ya uzanan geniş bir bozkır ve tundra alanında insanlar ve hayvanlar (özellikle ren geyiği ve mamut) hareket halindeydi. Fransa'nın neredeyse tamamı bu yaşanabilir alan içerisindeydi. Kaynak: L.-R. NOUGIER, *Naissance de la civilisation*, 1986.

Fransa ve Avrupa'nın ilk çiftçilerinin en çok rağbet ettiği topraklar olmuştur.

Dolayısıyla herhangi bir tarihöncesi kazı alanını tarihlendirmek için dikkate alınması gereken ilk şey hayvan ve bitki kalıntılarından, besin artıklarının çağrıştırdığı yiyeceklerden yola çıkarak ilgili buzullaşma dönemini ya da iklim ısınması aralığını belirlemektir. Yukarıda söz ettiğimiz bilinen Avrupa sitlerinin en eskisi Valonnet Mağarasının sakinleri yaklaşık bir milyon yıl önce, Villafrankiyen döneminde, Günz buzullaşmasının sert etkisi altındaki günümüz Fransa'sının güneyinde yaşamıştır. Mağarada yontulmuş çakmaktaşlarının ve soğuk iklimlerin faunası yanında suların donmasının çatlattığı taşlar bulunmuştur.[17]

Milattan on bin yıl kadar önce, sonuncu buzullaşma dönemi, Würm Buzul Çağı, sona erdiği ve ılıman bir iklim –aşağı yukarı bugünkü iklim– yerleştiği zaman ren geyikleri kuzeye çıkar, uyum sağlayamayan mamutların nesli tükenir. Bu iri memeli hayvanlardan bazıları son zamanlarda yapılan bilimsel keşif gezileri tarafından binlerce yıl boyunca bozulmadan kaldıkları Sibirya'nın kalın buzları arasından gün ışığına çıkarıldı. Ama bu hayvanlar yüzyıllardan beri Kuzey Sibirya kabilelerinin efsaneleri içinde yer alıyordu. Bazen onları, sanki yeni ölmüşler gibi ayakta donmuş olarak bulan –köpekler üzerlerine atılıp onları parçalıyordu– Yakutlar ve Tunguzlara göre bu hayvanlar açık havaya ve gün ışığına çıkar çıkmaz ölen toprak altında yaşayan kocaman köstebekler ya da suda yaşayan hayvanlardı.[18]

Ilıman iklim de kendi içinde dalgalanmalar yaşayacaktır. Birbirini izleyen bir dizi iklim ortaya çıkar: Preboreal, Boreal, Atlantik, Sub Boreal ve Sub Atlantik... diye adlandırılan iklimler.[19] Her birinin öncelik verdiği hayvanlar, bitkiler vardı: Sığır, at, karaağaç, meşe ağacı, kayın ağacı, kestane ağacı, fındık ağacı; bu durum otomatik olarak insanların alışkanlıklarını ve besin tüketimlerini etkileyecektir.

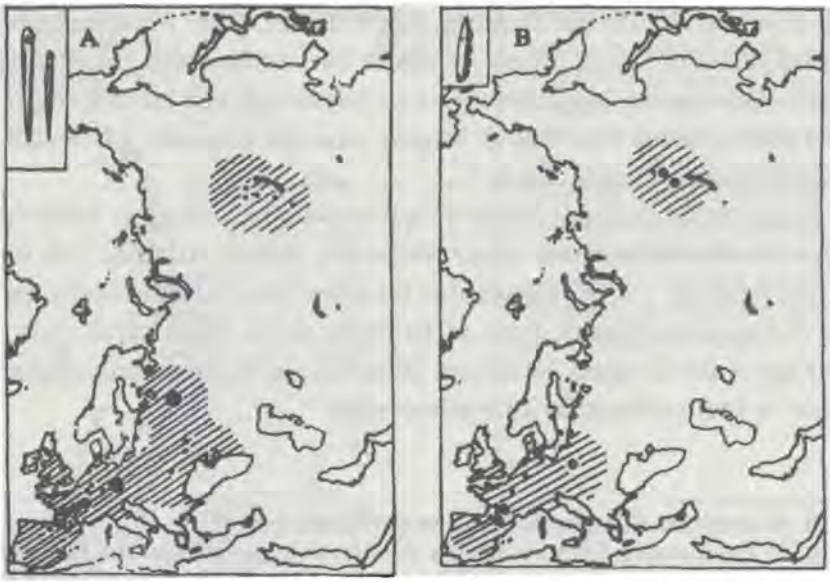
---

[17] H. de Lumley, S. Gagnière, L. Barral ve R. Pascal, *a.g.m.*
E. W. Pfizenmayer, *Les Mammouths de Sibérie. La découverte des cadavres de mammouths préhistoriques sur les bords de Berezovka et de la Sanga-Iourakh,* 1939, özellikle s. 17-21.
H. Lumley, J. Renaul-Miskovsky, J.-C. Miskovsky, J. Guilaine "Le cadre chronologique et paléoclimatique du Postglaciaire," *La Préhistoire Française* II, *Les civilisations néolithiques et protohistoriques de la France* içinde, yay. haz. Jean Guilaine, *a.g.e.,* 1976, s. 3.

İnsan Kalıntıları ve Aletler

İnsanoğlu binlerce yıl boyunca vahşi hayvanlar arasında, donmuş tundralar ya da yeryüzü her ısındığında bütün toprakları kaplayan suya batmış ormanlar ortasında amaçsızca dolaşmıştır. Bununla birlikte, varlığının izleri ortadadır: Kemik parçaları, neredeyse eksiksiz iskeletler, ateş ve konaklama yeri izleri, çok büyük bölümü kırık da olsa, taraçalama ya da akaçlama çalışmaları sırasında bulunmuş yahut tarihöncesi objelerin amatör koleksiyoncuları tarafından toplanarak müzelerden kaçırılmış milyonlarca alet.

İskeletler ya da onlardan kalanlar en önemli kanıtlardır. Ama en eski iskeletler toprakların asitliği içinde eriyip gitmiştir. Fransa'da bulunmuş en eski aletler günümüzde bilinen en eski insan fosilinden bir milyon yıl daha önceye aittir. Bu insan kalıntısı 1949'da Montmaurin yakınlarındaki (Doğu Pireneler) bir mağarada bulunan bir alt çenedir. Ünlü Mauër çenesinin (-600.000) hemen hemen aynısı olan bu insan fosili doğru dürüst tarihlenememiş olsa da muhtemelen daha yakın zamanlara (yakla-

ŞEKİL 2: ALETLERİN GİDEREK GELİŞMESİ (MÖ 15.000-10.000)

A- Kemikten yapılmış delikli iğne buluntuları (20.000'den önce).
B- Ağaç ya da kemik mesnetlerin içine çakmak taşından ya da kemikten küçücük yonga ya da sivri uçların yerleştirilmiş olduğu kompozit aletler.
Kaynak: L.-R. NOUGIER, *Naissance de la civilisation*, 1986.

şık -450 ya da -400 bin) aittir.[20] İki farklı zamanda bulunmuş ve büyük gürültü koparmış olan Tautavel (Doğu Pirenelerde bir köy) İnsanı bu buluntudan 100, 150 bin yıl daha yakın bir zamana tarihlenmiştir: Önce 1971'de yaklaşık 20 yaşlarında genç bir ergine ait bir sol çeper kemiği ortaya çıkarılmış, ardından da 1979'da üç metre uzakta bu ilk parçayla uyuşan ve kafatasının bütünüyle oluşturulmasını sağlayan sağ çeper kemiği. Kafatası, yaklaşık 1100 cm^3'lük bir beyin sığasına sahip bir *Homo erectus*'a aitti ve alın kemiğinin iç yüzünde günümüz insanınınki kadar gelişmiş bir Broca alanı bulunuyordu. Bu çok çarpıcı bir gözlemdi: Dili ne olursa olsun, bu prehistorik insan konuşuyordu.[21]

Buna karşılık, avının etini çiğ yiyordu. Ateşin kullanımı MÖ 500.000 dolaylarına kadar geri giderken ve MÖ 400.000'e doğru Nice yakınlarındaki Terra Amata barınaklarında çok sayıda ateş ocağı ortaya çıkarılmışken[22] bulunmuş olduğu dar Verdouble (Agly Irmağının bir kolu) Vadisi karşısındaki Caune de l'Arago Mağarasında herhangi bir ateş ocağının izine rastlanmamıştır.[23] İki yanını yakından çeviren iki yalıyarın arasındaki Verdouble Vadisi Mindel buzullaşmasının çağdaşı Tautavel insanı için özellikle değerli bir doğal sığınak olmasının yanı sıra avcı kuşakları tarafından mağaranın çeşitli katmanlarında üst üste yığılmış kemikler sayesinde saptanmış aşırı kalabalık bir fauna için de elverişli bir ortam oluşturuyordu: Atlar, filler, yaban öküzleri, yabani koyunlar, misk sığırları, geyikler, ren geyikleri, mağara aslanları, kutup tilkileri, ayılar, vaşaklar, panterler, ıslıkçı tavşanlar... Hayvan kemiklerine karışmış, kemik iliklerini ve beyinlerini çıkarıp almak için parçalanmış insan kalıntıları tarihöncesi dönem boyunca birçok başka sitte de (VI. binyılda bile) karşılaştığımız kanibalizm göreneklerine işaret ediyor görünmektedir.[24] Kimi zaman ritüel kaynaklı olmuş gibi görünen ve cenaze törenleriyle birlikte rastladığımızda bundan kuşku duymayacağımız bir kanibalizm.[25]

Milattan önce 100.000'e doğru *Homo erectus* yerini *Homo sapiens*e, Neandertal denilen insana bırakır.[26] Bu insan türü tartışma götürmeyecek

---

[20] Marie-Antoinette de Lumley "Les Anténéanderthaliens dans le Sud," *La Préhistoire Française*. I, *Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France* içinde, yay. haz. Henri de Lumley, 1976, s. 547.
Jean Abelanet, *Le Musée de Tautavel*, 1982, s. 32-36.
A.g.e., s. 11 ve 25.
G. Camps, *a.g.e.*, s. 157.
A.g.e., s. 380-381.
A.g.e., s. 381 ve F. Bourdier, *a.g.e.*, s. 223-224.
G. Camps, *a.g.e.*, s. 162-176; F. Bourdier, *a.g.e.*, s. 208.

biçimde tüm Orta Doğu ve Fransa dahil Avrupa'da yaşamıştır. Bu geniş alan dışındaki varlığı, en azından çok belirgin ve kolayca ayırt edilebilir Avrupa kökenli biçiminde, günümüzde hâlâ tartışmalıdır. Her ne olursa olsun, uzun zaman kaba ve vahşi bir insan türü olarak nitelendirilmiş olan Neandertal insanı günümüzde saygınlığına kavuşturulmuştur: Günümüz insanının beyninden bile oylumlu "iri" bir beyne sahip bu insan türü (1400 cm^3'e karşılık ortalama 1600 cm^3) usta bir alet yapımcısıydı ve konuştuğu dil eklemli bir dildi.[27] Ve tek başına belirleyici bir ayrıntı ölülerine bir gömüt yeri sunmuş olan ilk insan olmasıydı. Bu bakış açısından "evrimini tamamlamış" bir insandır –Pierre Chaunu "eksiksiz" bir insan diyecektir. Bulunmuş olan sayısız örnek (sadece Fransız toprağında yüz civarında) Avrupa'nın dört bir yanında gerek yaşam tarzı ve taş aletler açısından gerekse de morfolojik açıdan değişmez özellikler gösterir. Kısacası, geniş bir bölgede, 60 binyıl, 600 yüzyıl gibi bir zaman diliminde yaşamış, açıkça tanımlanmış karakteristik özelliklere sahip ve kendine benzer kalmış bir insan türü söz konusudur.

Ama, bu insan türü, ortada hiçbir kanıtlanabilir neden olmadan, birdenbire, beş bin yıldan daha kısa bir sürede (evrim ölçeğinde çok kısa

ŞEKİL 3: NEANDERTAL İNSANI KALINTILARININ COĞRAFİ DAĞILIMI (MÖ 75.000-35.000)

Kalıntıların en yoğun bulgulandığı bölge Fransa'da Massif Central'ın batısıdır (siyah daire):

[27] Philip Liberman, "L'évolution du langage humain," *La Recherche*, 1975, s. 751 vd.

bir zaman dilimi) yerini morfolojik olarak tamamen farklı *Homo sapiens sapiens*'e –günümüz insanının "atası"– bırakıp ortadan kaybolacaktır. Bu geçiş dönemi hakkında tarihöncesi uzmanlarının, iklimsel ya da başka çeşit, hiçbir kesin açıklaması yoktur. Ayrıca bu belirleyici döneme ait hiçbir anlamlı insan fosili şimdiye dek bulunamadı. Türün tümünün genel bir evrimi söz konusu değildir. Genlerini özgürce mübadele eden bu denli geniş ve istikrarlı bir topluluk ancak *çok yavaş* evrime uğrayabilir. Bu yüzden, Neandertaller genel olarak kabul edilen bir kurama göre, barışçı bir biçimde ya da değil, *yeni* bir toplulukla karşı karşıya kalmış ve niteliğini bilemediğimiz üstünlüklere sahip bu topluluk onları süratle ve bir bütün olarak tarih sahnesinden silmiştir. Kısacası, tamamen kuramsal bir varsayıma göre çıkış noktasını dahi bilemediğimiz bir yabancı "istila" söz konusudur çünkü Avrupa'da ortaya çıkmalarından önce bu "modern" insanlara Avustralya'dan Irak'a, Sahra'dan Norveç'e kadar yeryüzünün çeşitli noktalarında rastlıyoruz. Avrupa'ya MÖ 50.000 dolaylarında, çok daha sonra sönüp gidecek olan otantik Neandertallerle yan yana yaşamış oldukları Filistin'den sızmış olabilirler.[28]

Her ne olursa olsun, yerkürenin hemen her yerinde yerleşik olan *Homo sapiens sapiens* yaklaşık MÖ 35.000'den itibaren bugün Fransa'nın bulunduğu bölgede de karşımıza çıkar. Daha o zamanlar bile doktorlarımızın bildiği anatomik özelliklere sahip, bölgelere göre belirli farklılıklar gösterdiği için günümüz Fransa'sının ırk tiplerinin –Akdenizli, Alpli, Kuzeyli– habercisi olan güncel insandır.[29] Belirgin dini kaygıları muhtemelen bizimkine yakın bir ruh hali içermektedir. Ve onunla birlikte mucizevi bir şekilde sanat ve biçim anlayışı ortaya çıkar. Doğurganlık tanrıçalarını temsil ettiği düşünülen şaşırtıcı heykelcikler ve özellikle de mağaraların iç duvarlarını süsleyen bunca boyalı ve oyma resim, yontu ya da taştan, kemikten, fildişinden, geyik veya ren geyiği boynuzundan biçim verilmiş günlük hayatın bin bir türlü objesi Eski Taş Çağı'nın sonuna (Üst Paleolitik) aittir. Mağaraların çok geç keşfedilmiş olan muhteşem freskleri şaşırttığı kadar büyülemektedir.

Üstünkörü çizilmiş grafiklerden yola çıkıp Lascaux'nun olağanüstü gerçekçiliğine ulaşan ve sonunda simgesel birkaç işarete indirgenen bu çok biçimli sanat yavaş gelişmiştir.[30] Bu gelişme MÖ 30.000'den

[28] G. Camps, *a.g.e.*, s. 173-174 ve 178.

[29] F. Bourdier, *a.g.e.*, s. 262.

[30] André Leroi-Gourhan, "L'art paléolithique en France," *Préhistoire française* I içinde, *a.g.e.*, s. 751 vd.

ŞEKİL 4: HAYVAN FİGÜRLÜ MAĞARA SANATI, (MÖ 15000-10000
Bu mağara sanatı özellikle Fransa ve İspanya'nın kuzeyinde yoğunlaşmıştı (kaynak: R.-L. NOUGIER, *Naissance de la civilisation*, 1986).

MÖ 10.000'e, 200 yüzyıl aralığına yayılmıştır ve bu zaman dilimi tarihçiye sonsuzluk gibi gelmektedir. Roman sanatının ya da gotik sanatın ne kadar kısa sürdüğünü ve izlenimcilik ya da kübizm gibi en fazla bir kuşağın olayı olan sanat ekollerini bir düşünün.

Bu ilk sanattan aslan payı Fransa ve Kuzey İspanya'ya düşmüştür. Périgord'da ırmağın derin menderesleriyle çevrelediği aşağı Vézère Vadisinde "Eski barınak-mağaralar Les Eyzies'nin etrafında ve yukarısında çok sayıdadır: Cro-Magnon, La Mouthe, Les Combarelles, Font de Gaume, Le Cap Blanc, Laussel, La Laugerie, Les Marseilles, La Madeleine, Le Moustier, Lascaux..." Pierre Gascotte, "İnsanlığın Mısır, Ninova, Atina ve Roma derecesinde kutsal bunca mekânı"[31] diye yazmaktadır.

Kimsenin doğuşunu sanat için sanat gibi temelsiz bir görüşe indirgemeyi kabul etmediği bu ilk sanat patlamasının anlamı üzerine çok kafa yoruldu. Birlikte ve aleyhlerine yaşadıkları vahşi hayvan sürülerini –yaban öküzleri, mamutlar, bizonlar, atlar, dağ keçileri, ayılar– duvarlara

[31] Pierre Gaxotte, *Histoire des français*, I, 1951, s. 16-17.

resmeden ve kazıyan çılgın avcılar bu resimleriyle avlarına büyü mü yapmak istiyorlardı? Trois-Frères Mağarasında, Mas d'Asile Mağarasında ve başka yerlerde hayvanların karşısında dans eden yüzü maskeli insanlar şaman-büyücüler hatta tanrılar mı yoksa bizlerin hiçbir zaman akıl sır erdiremeyeceğimiz dini ayinlerin baş oyuncuları mıydı? Bizleri büyüleyen ve gözlerimizi kamaştıran bu "yazı" hangi simgeleri içeriyordu? Her ne olursa olsun, ifade gücü saygıdan fazlasını hak etmektedir. Franck Bourdier bu durumu güneybatı Avrupa'nın bu Fransız-İspanyol vadilerinin dünyanın geri kalan kısmına göre kültürel üstünlüğünün bir kanıtı olarak görecek kadar ileri gider. Ona göre Avrupa kaybetmiş olduğu bu üstünlüğü ancak MS XII. ve XIII. yüzyıllarda bir kez daha birkaç yüzyıl için yeniden eline geçirecektir.

Homo sapiens sapiens kimi zaman *Ren Çağı* diye adlandırılan Würm buzullaşmasının son binyıllarında hali vakti yerinde, hatta rahat bir biçimde yaşamıştır. Avlanması kolay ren geyiği sürüleri aynı anda et, post, kemik ve boynuz sağlıyordu –yani yiyecek, giyecek, çadır örtüleri ve sayısız küçük alet yapımı için ham madde. Ayrıca MÖ 15.000'den itibaren, Magdalenian denilen kültür döneminde dağların işgali ve Kuzey Avrupa'nın iskânının gösterdiği gibi belirgin bir nüfus artışı olmuştur.[32] Refahın ve teknik gelişmenin sonucu olarak alet yapımında genel bir ilerleme gözlenir. Taş işlemeciliği hatırı sayılır bir yetkinliğe erişir.

Bir yerden diğerine değişen tekniklere ve apaçık kesintilere ve süreksizliklere karşın eğilim her yerde özgün yaratıma doğruydu. Neandertaller iki yüzlü baltaları, kazağıları, delgileri geliştirmişti. Şimdi ise, hepsi belirli işlevlere sahip, kimi zaman saplı, bir kısmı hâlâ taştan yapılmış, diğerleri yeni kemik biçimlendirme tekniklerini kullanan bir dizi çok küçük aletin ortaya çıktığını görüyoruz: Çeşitli biçimlerde perdahlı ve küçük dişli çakmak taşından kazağılar, taş bıçaklar, ardalar, sivri uçlar, dikiş ve olta iğneleri, kancaları özenle kesilmiş zıpkınlar vb. geliştirilir. Sadece 3000 yıl sürmüş ve çığır açmamış olan ilginç Solutrean kültürü[33] dahi her iki yüzü de özenle rötuşlanmış, kalınlıkları bir cm'den az ve 30-35 cm uzunluğunda olabilen olağanüstü bıçak ağızları üretmiştir. Balık avlama teknikleri de (özellikle som balığı avlama tekniği) gelişmiştir. Mızraklar ve başka sivri uçlu silahlarla hedef uzaktan vuruluyordu. Bununla birlikte silah alanında gerçek devrim –yay– çok sonraları,

[32] G. Camps, *a.g.e.*, s. 194.

[33] G. Camps, *a.g.e.*, s. 187-190; F. Bourdier, *a.g.e.*, s. 240-244.

MÖ 10.000'e doğru, Paleolitik Çağ'ın son saatlerinde, son buzullaşmayı izleyen ve bugün hâlâ içinde bulunduğumuz ılıman iklimi başlatan ısınmayla tüm yaşamın değiştiği sırada gerçekleşecektir.

Paleolitik Çağ'dan Tarıma: Büyük Dönüşüm

Doğal olarak düşünebileceğimizin tersine iklimin ısınması insanların yaşam koşullarında hemen bir iyileşmeye yol açmadı. Aslına bakılırsa büyük hayvan avcılığına dayanan uygarlıkları ciddi güçlüklerle karşı karşıya bırakmıştır. Yoğun orman örtüleri hızla yayılırken buzulların erimesiyle serbest kalan sular her yerde akarsulara ya da göllere dönüşmüş, denizlerin seviyesi yükselmiş ve kıyı bölgeleri kaplamıştır. Artık donmuş otlar üzerinde peşlerine düşülecek ren geyiği ya da at sürüleri yoktu. Geyiği ya da yaban domuzunu sık ormanlar arasında tuzak kurarak avlamak gerektiği gibi eski deneyimleri kısmen alt üst eden yeni bir bitki örtüsüne de alışmak gerekiyordu. Besin maddeleri değişir: Çok daha az büyük av hayvanı; daha çok tuzağa düşürmesi kolay küçük hayvan; tohumlar, otlar, fındıklar, meşe palamutları, kestaneler, dutlar ve benzeri bitkisel ürünlerin artan rolü; nihayet deniz, göl, ırmak balıklarına ve özellikle de kavkıları başka gıda kalıntıları arasında çok büyük yığınlar halinde bulunmuş olan yumuşakçalarla salyangozlara yoğun bir ilgi.

Bu gözlemlere dayanarak *homo sapiens sapiens*'lerin soyundan gelenlerin *Mezolitik* denilen bu sıkıntılı geçiş döneminde bir gerileme hatta bir "çöküş" yaşadığı sık sık öne sürüldü.[34] Günümüzde bu dönemi daha çok beceri ve yaratıcılık gerektiren bir çevreye uyum sağlama dönemi olarak görme eğilimindeyiz. Sanat (mağara resimleri) sonuncu buzul çağı daha sona ermeden ortadan kalktıysa da teknik aletler çaptan düşmedi, tam tersine: İnce bir şekilde yontulmuş ve ahşap saplı ya da kabzalı kompozit aygıtlara ustalıkla eklenmiş çok küçük aletlerde giderek artan bir uzmanlaşma görülür.[35] Avcılık zorlaşmıştı ama insanoğlu bundan böyle bir okçudur, avına nişan almayı, onu uzaktan vurmayı bilmektedir. Okların hayvanlar kadar insanları da öldüreceği doğrudur. Hatta Robert Altrey muhtemelen öğretmek için abartmanın mubah olduğunu düşünerek "Ok ile yayın icadı prehistorik insan için nükleer silahın icadının modern insan için taşıdığı önem kadar önemli olmuştur" diye yazmaktadır.[36]

---

[34] F. Bourdier, *a.g.e.*, s. 249-256.
G. Camps, *a.g.e.*, s. 229-232.
Robert Aldrey, *La Loi naturelle*, 1971, s. 390-391.

Sonunda VII. binyıldan itibaren, Fransa'da iki üç binyıl daha sonra prehistorik avcıları köylülere dönüştürecek olan tarım devriminin ilk belirtileri ortaya çıkar. İlk haberci işaret başta fiğ olmak üzere buğdaysıların yoğun bir biçimde toplanmasıdır (örneğin günümüz Var ilinde). Hatta buğdaysıların yanı sıra mercimek, bezelye gibi baklagiller de (Hérault'da olduğu gibi) toplanıyordu. Henüz ortada tarım olmasa da en azından düzenli toplayıcılık ve ambarlama vardı.[37]

Daha belirgin ikinci işaret koyunu evcilleştirmeye X. ya da IX. binyıllardan itibaren başlamış olan uzak Orta Doğu'dan geldiği kesin görünen koyun yetiştiriciliğinin ortaya çıkışıdır. Dönem aynı zamanda Ege Denizinde gemiciliğinin başladığı dönemdir. Bu yüzden Avrupa faunasında hiçbir atasına rastlanmayan koyunun VII. binyılda Doğu Avrupa'da, ardından da VI. binyıla doğru Batı Akdeniz kıyılarında (Güney Fransa kıyıları dahil) ortaya çıkması hiç de şaşırtıcı değildir. Koyun bin yıl daha sonra Akitanya'da yetiştiriliyordu ve MÖ 4500'de Brötonya kıyı şeridine ulaşmıştı.[38]

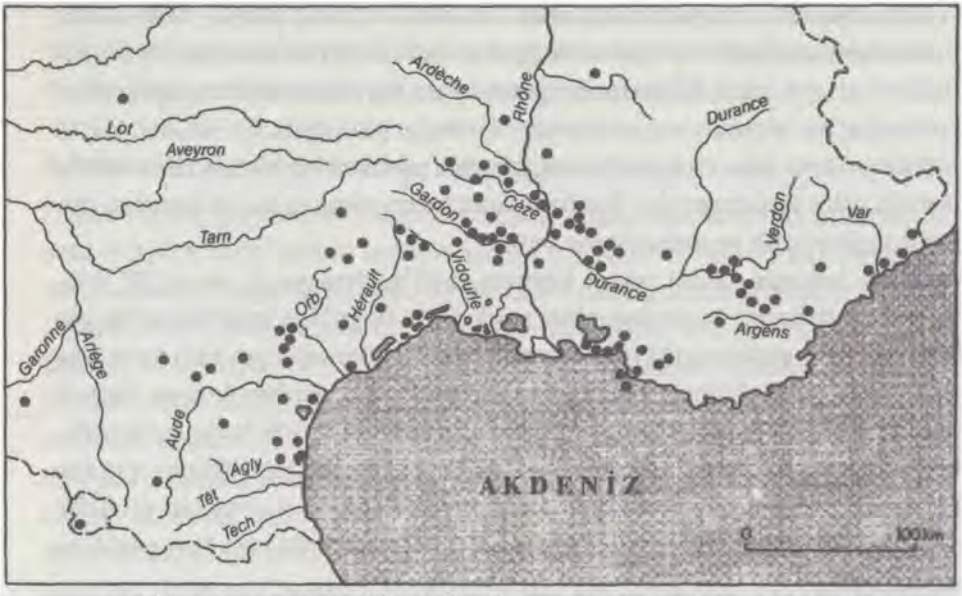
Demek ki Akdeniz'in batı bölümünde hayvancılık büyük bir dönüşüm olan *neolitikleşme* sürecinden önce başlamıştır. Bu sözcükten tarımın devrimci çıraklık dönemini, yani ekilmiş toprakları, otlakları, evleri, köyleri ve yerleşik köylü halklarıyla Galya'nın ve Fransa'nın ya da daha doğrusu tüm Avrupa'nın doğuşunu anlayın.

Bu tarım devriminin –çok daha sonra XVIII. yüzyılda başlayacak olan İngiliz sanayi devrimi kadar önemli olan– çıkış noktası yabani tahılların ana yurdu Yakın Doğu ülkeleridir. Temel yenilik olan toprağı işlemeye birçok başka yenilik eşlik edecek ya da onu izleyecektir: Toprağa yerleşme, evcil hayvan yetiştiriciliği, orak ve bileğiler gibi tarım aletleri yapımı, cilalı taş (artık yontma taş değil) ve nihayet çömlekçiliğin icadı. Yayılması birkaç binyıl sürmüş olan bu kültürel ürünler Avrupa'ya iki ayrı yoldan ulaşmıştır: Doğudan batıya uzun Tuna Vadisini izleyerek ve Akdeniz yoluyla. Radyokarbon tarihleme yöntemleri bu yayılmanın zaman içindeki çeşitli aşamalarını ve güzergâhını oldukça kesin bir biçimde saptamaya olanak vermektedir. Ve bu radyokarbon ölçümleri sayesinde biri kuzeyde diğeri güneyde iki Fransa'nın daha o zamanlar belirmeye başladığını görüyoruz.

---

[37] J. Guilaine, *a.g.e.*, s. 29.

[38] *A.g.e.*, s. 29-30.

ŞEKİL 5: FRANSA'DAKİ İLK KÖYLÜ TOPLULUKLARI (VI. ve V. binyıllar)

Bu topluluklar günümüz Alpes-Maritimes ilinden Roussillon bölgesine kadar Akdeniz kıyısı boyunca yerleşmişti. İç bölgelere sızma yavaş olmuştur.

Ayrışıklık, Çeşitlilik.

Neolitikleşme bugün Fransa dediğimiz kavşak konumundaki bölgeye iki ayrı dalga halinde ulaşmıştır: İlk dalga MÖ 5000'e doğru Akdeniz yoluyla güney Fransa'ya, ikinci dalga yarım binyıl sonra Tuna yoluyla kuzey ve doğu Fransa'ya ulaşmıştır. Her biri belirli bir bölgeye yerleşmiş iki farklı kültürel bütünlük söz konusudur (bkz. şekil 5 ve 6).

Kültür aktarımı güneyde daha erken vuku bulmuş olmakla birlikte çok daha az belirgindir. Kıyılardan yayıldığı için deniz kökenli olduğuna şüphe yoktur. Ama yeni topraklara aydınlığını getirecek bir kolonizasyon söz konusu değildir. Az sayıda iskelet üzerinde şimdiye kadar yapılabilen antropolojik çözümlemelere dayanan Raymond Riquet'ye göre bu aktarıma "hiçbir göç" eşlik etmemiştir.[39] Ani kopuşlar değil "yerli toplumlar arasında özgün yaratımlara yol açan teknikleri ya da fikirleri taşıyıcı etkilemeler" söz konusudur.[40] Üstelik, Jean Guilaine'in düşündüğüne göre

[39] Raymond Riquet, "L'anthropologie préhistorique," *La Préhistoire française* II içinde, yay. haz. Jean Guilaine, 1976, s. 151.

[40] J. Guilaine, *a.g.e.*, s. 34.

ŞEKİL 6: AVRUPA'DAKİ LÖS VE SİLT ALANLARI

Orta Avrupa'nın çiftçileri tarafından çok rağbet gören bu topraklar tarımın Tuna Irmağı boyunca Ren bölgesi ve Paris Havzasına yayılışının güzergâhını oluşturur.

başlangıç modeli –Levant'ta geliştirilmiş tarım–"ardışık filtreler" görevi görmüş olan Akdeniz havzasındaki çeşitli duraklamaları sırasında biçim değiştirerek gelişigüzel bir biçimde aktarılmıştır. Fransa'daki sonuç yerel toplulukların –geleneklerinin hepsini terk etmeden– yavaş bir kültürel etkileşim süreciyle hayvancılık, toprağa yerleşme, tarım ile giderek bütünleşmesi ve zamanın Batı Akdeniz'inin her yerinde rastlanan ve genellikle deniz hayvanı kavkıları (özellikle de yürek midyesi [*cardium*] kavkısı; bu güney alandaki ilk neolitik evreyi belirtmek için kullanılan *cardial* çömlekçilik adı buradan gelmektedir) bastırılarak süslenen bir çömlekçilik olmuştur. Daha önce yerleşmiş olan koyun ve keçi hayvancılığı ormansızlaşmaya ve toprakların aşınmasına yol açacak derecede gelişir. V. binyılda henüz baştan savma yerleşimler olan ilk köyler ortaya çıkar, ama örneğin Corbières Dağları yamaçlarında olduğu gibi, ovada kış köyleri, yüksekliklerde yaz barınaklarıyla küçük çapta bir sürü transhümansı başlamıştı bile.[41]

[41] *A.g.e.*, s. 37.

Başlangıçta kıyı şeridiyle sınırlı kalmış olan bu Akdeniz kültürel topluluğu giderek Massif Central'ın alt yarısına ve Alplere yayıldıktan sonra yavaş yavaş yukarı enlemlere doğru tırmanır.

Fransa'nın kuzey yarısındaki durum ise bambaşkaydı: Gerçek bir dönüşüm söz konusuydu. Tarım buraya, o dönemde tarım tekniklerine tamamen hâkim köylü topluluklarının merkezi Tuna Vadisinden gelen yerleşimciler tarafından sıfırdan başlayarak sokulmuştur. Ayrıca yerleşik yerel topluluklardan antropolojik açıdan farklıydılar.[42] Tunalılar MÖ 5000'den itibaren işlemeye alışık oldukları topraklara benzer yeni siltli topraklar arayışında batıya doğru ilerlemişlerdi. V. binyılın ortasında Ren Irmağını aşıyorlardı ama Paris Havzası dolaylarına ancak beş yüzyıl sonra ulaştılar. Karşılarında hâlâ avcı-toplayıcı küçük insan toplulukları buldular. Ama vadilerin alüvyonlu verimli topraklarını ekmekle yetindikleri için bu hâlâ mezolitik toplulukları verimsiz topraklara sığınmaya ya da uyum sağlamaya zorlamakta pek güçlük çekmediler. Yeni gelenler, her biri geniş bir aileyi barındırabilecek (ona yakın kişiyi) Tuna tarzında ağaç ve kerpiçten evler inşa etmiş ve köylerinin nüfusu bazen 200 kişiye ulaşmıştır. Geldikleri yörelerde uzun zamandan beri denenmiş ve aşina oldukları yöntemleri yanlarında getiren bu insanlar Akdenizlilerden daha otantik köylülerdi. Ormanları tarıma elverişli hale getirmeye kararlı bu insanlar göynüklerde buğday ve arpa ekiyor, sığır ve domuz (koyun pek yoktur) yetiştiriyordu ve hâlâ avcılık yapsalar da av hayvanı ete dayalı beslenmelerinde ikincil bir yer tutmaktaydı. Kendilerine özgü çömleklerine spiral bezeklerinden dolayı *rubane* (*ribbonware*) adı verilmiştir.[43]

Demek ki neolitik yerleşme Fransa'da bir birlik içermemiştir: Güney'de *cardial* (ya da *cardium*) kültürü, Kuzey'de *rubane* kültürü birbirinden bağımsız gelişecektir. Ve hepsi bu değildi: Neolitik Çağ batıda, Atlantik'e doğru, kaynağı ne olursa olsun (belki deniz), ne *cardial* ne de *rubane* olan kendine özgü bir çömlekçilik ve özellikle de anıtsal yapıları bizlere kadar ulaşmış megalitik[44] tarzda olağanüstü bir taş mimariyle, özgün bir bağlamda ortaya çıkar. Tarihöncesi çağların uzmanları bu görkemli yapıları yerli "barbarlara" atfetmeyi uzun süre reddettiler: Ancak "gerçek" uygarlıkların eserleri olabilirlerdi, dolayısıyla da Doğu'dan gelmiş bir kül-

[42] R. Riquet, *a.g.e.*, s. 140.

[43] J. Guilaine, *a.g.e.*, s. 40 vd.

[44] Megalitik sözcüğü Brötanya'da Carnac ile İngiltere'de Stonehenge'de çok büyük taş bloklardan inşa edilmiş yapılar kadar Brötonya'da ile Longue'daki gibi küçük taşlardan yapılmış tonoz çatılı oda mezarlar için de kullanılmaktadır.

türe aittiler. Birkaç benzerliğe dayanarak (özellikle Minoa dönemi Girit'inin üstü kubbeli yuvarlak mezarları), III. binyıl ortasında Ege'den çıkmış, yanında getirdiği "megalitik bir dini" İspanya'dan (burada da megalitler vardır) başlayarak Atlantik kıyıları boyunca yaymış olan deneyimli bir denizci halk tasavvur ettiler. Ve bu aynı geç dönemde Atlantik kıyılarındaki geri kalmış atalarımız sonunda Neolitik Çağ'ın tekniklerini öğrenecekti.

Radyokarbon tarihlendirmeleri bütün bu varsayımları darmadağın etti. Bilinen en eski megalitik anıtlar Brötonya ve Portekiz'deydi –İspanya'da değil– ve Mısır dahil olmak üzere Doğu Akdeniz'in herhangi bir taş mimarisinden önceye aitti. Gerçekten de büyük ölçüde yerel olan ve ilk büyük dolmenleri diken –örneğin Morlaix yakınındaki güzel saçak tonozlu on bir kolektif mezarı ve bir çeşit kutak olduğu düşünülen odasıyla 70 metre üzerinde uzanan Barnenez dolmeni[45]– bu yeni kültür gizemli koşullar altında – V. binyılda birdenbire ortaya çıkmıştır. Mezar eşyaları arasında perdahlı ama bezeksiz çömlekler bulunmuştur. Muhtemelen daha o zaman bile *köylü* olan bu ilk megalitik toplumlar Avrupa'nın tüm Atlantik kıyısı boyunca karşılaşılan –kuşkusuz önemli

ŞEKİL 7: FRANSA'DAKİ DOLMENLERİN COĞRAFİ DAĞILIMI (V.-III. BİNYILLAR)

Bu harita megalitik toplu mezarların iki binyıl boyunca ana yurtları Brötonya'dan Güney Fransa'ya kadar yayılmasını özetlemektedir.

[45] J. Guilaine, *a.g.e.*, s. 66-67.

değişkelerle– mimarilerine sadık kalacaktır. Megalitik yapılar Fransa'nın batısında iki binyıl boyunca sürecek ve daha sonra III. binyılda dolmenlerle kaplanacak olan Güney Fransa'da yeni bir çığır açacaktır.

Demek ki "Fransa" IV. binyılın başında hepsinden kuşkusuz bir parça etkilenmiş olan Massif Central ile birbirlerinden ayrılmış üç kültürel alan tarafından paylaşılmıştı. Bununla birlikte, binyılın ikinci yarısında kurulan ilişkilerle tek bir kültür daha doğrusu bu kültürün bazı öğeleri, doğudaki "eyaletler" dışında, bugün Fransa olan bölgenin tümünü giderek etkisi altına alır. Mâcon civarındaki Chassey sitinden dolayı *Chasséen* adı verilen bu özgün kültür MÖ 3600'e doğru, "Kendisinden önceki nüfusun mirasına konarak ve Akdeniz kaynaklı dürtüleri özümleyerek"[46] Güney Fransa'da oluştu. Chasséen *Kültürü* özenle perdahlanmış, mükemmel pişirilip sertleştirilmiş, geometrik motiflerle bezenmiş güzel çanak çömlekleri, aralarında büyük oranda kesici ağız, bıçak ya da orak, çok sayıda çeşitli biçimlerde temren, birçok cilalı balta modeli bulunan geliştirilmiş aletleri ve tahıl yiyicilerin tüm gereçleriyle (dibek tokmağı, ezici aletler, değirmen taşları...) bir bolluk izlenimi vermektedir.

ŞEKİL 8: FRANSA'DA ERKEN NEOLİTİK ÇAĞ SİTLERİ, VI.-IV. BİNYILLAR

Bu sitler iskân edilmemiş Massif Central ile birbirlerinden ayrılan ve her biri bağımsız olarak gelişmiş üç farklı kültürel alana dağılmıştır.

[46] *A.g.e.*, s. 94 vd.

Bu kültür, görünüşe göre büyük bir nüfus patlamasının itici gücüyle aynı zamanda hem Rhône Vadisi yoluyla kuzeye doğru, hem de Causses Yaylası ve Naurouse Eşiği yoluyla Akitanya'ya doğru hızla yayılmıştır. Jean Guilaine'e göre[47] sonuç bir çeşit "ulusal neolitik uygarlık" olmuştur. Bu yerel farklılıkların tamamen ortadan kalkmış olduğu anlamına gelmez ama bu kültür bölgesel kültürlerin tümünü ayırt edilebilir mührüyle damgalamıştır. Bu kültürler bu canlı itici gücün etkisiyle çeşitli değişikliklere uğramış ve sonunda her biri, ana kültürün hatırı sayılır bireysel özellikler içeren bir versiyonunu yaratmıştır.

Chasséen kültürünün yayılmasının esasen Neolitik Çağ'ın ilk tarım yeniliklerinin dışında kalmış olan toplulukların gecikmiş kültürel asimilasyonuna tekabül ettiğini düşünme eğilimindeyim. Avcılar ya da çobanlar yüksek bir nüfus artışının dayattığı koşullar altında sonunda köylü olmayı yeğlemiştir. Ormanlarından çıkmışlar ya da hatta onları tarım alanlarına dönüştürmüşlerdir. Raymond Riquet'nin[48] IV. binyılın sonuna doğru Paris Havzasında aniden ortaya çıkan uygarlıkla ilgili düşünceleri bu doğrultudadır. Antropologlar burada komşuları *rubane*

ŞEKİL 9: IV. VE III. BİNYIL SİTLERİ

Bu yerleşim yerleri Chasseen kültürünün canlı ticaret ilişkileri sayesinde yayılıp neredeyse tüm Fransa'yı (Doğu Fransa hariç) kaplaması anlamında bir "ulusal" uygarlığın ilk belirtileridir. Kaynak: J. Guilaine, *La France d'avant la France*, 1980.

[47] *A.g.e.*, s. 94.

[48] R. Riquet, *a.g.e.*, s. 144.

kültürünün tarımcılarından çok değişik ama Mezolitik Çağ'ın eski topluluklarına çok benzeyen insan kalıntıları bulmuştur. Tüm ülke toprağına yayılmış Chasséen kültürünün etkisi altına girmiş olsa da Paris Havzasının oduncular için yapılmış görünen kendi dayanıklı özgün aletlerini geliştirmiş olduğunu da eklersek tablo yeni topraklar arayışında ormanları tarıma elverişli duruma getiren bir toplulukla tamamlanır. Chasséen kültürünün güçlü yayılmasının nedeni bugün Fransa dediğimiz bölgenin tümünde Neolitik devrimin tamamlanmasını sağlamış ve besin kaynaklarını artan nüfusa orantılı olarak çoğaltmış olması değil midir?[49]

Aynı zamanda hızlı bir alışveriş hayatı yerleşiyordu. Örneğin batı Fransa'daki dolmenlerde bulunan insan yapımı objeler arasında yeni "chasséen" çömleklerle karşılaşıyoruz. Keza, Plussulien (günümüz Côtes-du-Nord ilinde) atölyelerinde güzel sert bir taştan, dolerit, yapılan özgün baltalar ("haches à bouton") gibi Finistère'de hornblentten imal edilen cilalı baltalar[50] da sadece Brötonya, kuzeybatı ve batı Fransa'da değil Ren bölgesi, Alpler ve Pireneler'de de bulgulanmıştır.

Bu hareketlilik genel bir ilerlemeden kaynaklanmıştır çünkü köyler her yerde büyümüş, çoğalmış, tarım iyice yerleşmişti. Çoğunlukla kilden biçim verilmiş az sayıda ve doğrusunu söylemek gerekirse Doğu ya da Orta Avrupa'daki sayısız ve çoğu zaman değerli ana tanrıça heykelcikleriyle karşılaştırıldığında vasat nitelikte küçük figürinlerin kanıtladığı üzere tüm Neolitik toplumlarının ortak ana tanrıçası olan doğurganlık tanrıçasının kültü kendisine yeni bir yer edinmişti. Ama bir istisnadan söz etmek gerekir: Capdenac-le-Haut'da (Lot ili) MÖ 3000 civarında iskân edilmiş bir chasséen yerleşim yerinde bulunmuş olan etkileyici taş heykel. Bu heykel ayrıca uzmanlara bir sorun yaratmaktadır çünkü belki birkaç Yugoslav hem de V. binyıla ait! çakıl taşından yontu dışında, hiçbir heykele benzememektedir. Her ne olursa olsun, birkaç "Venüs" ile Paleolitik dönemin sonuna ait "Brassempouy Kadını"nın[51] sevimli çehresini bir kenara bırakırsak, tuhaf "Capdenac Tanrıçası" Fransa'daki en eski prehistorik heykel unvanına göz dikebilir.[52]

---

[49] J. Guilaine, *a.g.e.*, s. 95-96.

[50] *A.g.e.*, s. 103.

[51] Brassempouy'daki (Landes) Grotte du Pape'da bulgulanan fildişi heykelcik.

[52] J. Guilaine, *a.g.e.*, s. 104-105.

Madenler Çağı

Tarihöncesi hepsi Doğu ya da Avrupa'nın en eski maden işleme merkezi Balkanlar kökenli madencilik tekniklerinin gelişiyle sona erer. Doğu'da ve Balkanlarda önce V. binyılın sonuna doğru bakır, ardından bakır alaşımları daha sonra da demir işlenmiştir. Bu dönemlere geleneksel olarak Bakır Çağı, Tunç Çağı ve Demir Çağı adlarını vermekteyiz. Bu teknikler birbiri ardına ve çok büyük bir zaman farkıyla bugün Fransa olan bölgeye sokulmuştur: Bakır MÖ 2500 ila 1800; tunç 1800 ila 700; ve sonunda 700'den itibaren demir. Her seferinde de olay yabancı toplulukların bölgeye sızmasıyla bağlantılıydı.

Bakır uygarlığı taş aletler üstünlüğünü koruduğu için iki başlı olarak kaldı. Bu nedenle bu uygarlıktan sıklıkla hem bakır hem de taş ile ilgili bir sözcükle, *Kalkolitik Çağ* diye söz edilir. Bu uygarlık Fransa'ya bakır madenciliğinin yaklaşık MÖ 3000'de başladığı Kuzey İtalya ve İber Yarımadası'ndan sızmıştır. III. binyılın ortalarına doğru güney Fransa'da maden filizi yataklarına bağlı olarak Cevennes, Aveyron, Quercy, Lozère ve Languedoc'ta birçok maden işleme merkezi ortaya çıkar.[53]

Bununla birlikte bu üretim yaklaşık MÖ 2200'e, kampaniform[54] denilen kültürün yörüngesi içinde yer alıp gelişene kadar yerel bir üretim olarak kalmıştır. Avrupa'nın dört bir yanında karakteristik çanak çömlekleri ("kampaniform" yani ters çevrilmiş çan biçiminde) ve arkasında bıraktığı bakır objeler sayesinde saptanan bu kültür dış kaynaklıydı. Şimdiye kadar hiçbir yerde çıkış noktası bulunamamışsa da çok büyük bir olasılıkla yabancı bir göç hareketi söz konusudur: Tage bölgesi gibi Orta Avrupa da önerildi! Kimdi bu insanlar? Kimilerine göre ülkeye egemen olmayı başarmış savaşçılar, korkutucu okçular, kimilerine göre de olağanüstü güzellikte çanak çömleklerini ve yeniliğin çekiciliğine sahip hançer, madenci makası, delgi, iğne ve benzeri bakır objeleri satan tüccarlar, gezici satıcılar. Her durumda, İber Yarımadası, Po Vadisi, Sardunya, Sicilya, kaynağına kadar Rhône Vadisi, Alçak Ülkeler, İskoçya, İngiltere, Bohemya, Moravya ve hemen hemen tüm Fransa'da (bir ret adacığı gibi görünen ilginç Paris Havzası istisnası dışında) karşımıza çıkan bu insanlar büyük gezginlerdi. Bu her yerde bulunan topluluklar ilk kez olarak kafamızda "belirli bir Avrupa birliği kavramı" çağrıştırmaktadır.

---

[53] *A.g.e.*, s. 129-130.

[54] *A.g.e.*, s. 131.

Hint-Avrupa dillerini Batı'ya yayan ilk insanlar olabilirler miydi? Bu savın "gerçeğe çok yakın olduğu"[55] öne sürüldü.

Bununla birlikte, kampaniform kültürü halkları Fransız toprağının hiçbir yerinde yerli toplulukları yerlerinden edecek ya da içlerinde eritecek derecede kompakt ve homojen gruplar oluşturmadı. Daha çok bunun tersi olmuş gibidir: Kalıntıları yerel topluluklarınkilerle karışmış olarak geleneksel toplu mezarlarda bulundu (oysa yeni gelenlerin kompakt topluluklar oluşturdukları her yerde ölülerini tek kişilik mezarlara gömme âdetleri vardı). Hiç kuşku yok ki onlarla yerel topluluklar arasında karışma, kaynaşma olmuştur.

O sırada (MÖ 2000 civarı) Fransa'da bakır madenciliği gelişmesinin zirvesindeyken Orta Doğu ve Orta Avrupa bu madenciliği katıksız bakırdan daha az kırılgan ve daha dayanıklı, bakır ve kalay alaşımı tunç lehine bin yıldan uzun bir süre önce terk etmişti. Bu büyük teknik gelişme Batı'ya ancak MÖ 1800'den itibaren aktarılacaktır.

Bu aktarım birçok sonuç doğuracaktır: Her şeyden önce gerekli kalay arayışının canlandırdığı ticari akımlar; ayrıca bir süre sonra taş aletleri tamamen ortadan kaldıracak olan nitelikte aletler; ama hepsinden önemlisi çok belirgin bir iş bölümü (çiftçiler, madenciler, zanaatçılar, tüccarlar, tunç ustaları, savaşçılar), yani sınıf ayrımları ve bir hiyerarşi. Dolayısıyla Fransa'ya tunç tekniklerini sokmuş olan topluluklar aynı zamanda yanlarında savaşçılar ve belki de maden ustalarından[56] oluşan bir aristokrasinin sözünün geçtiği yeni bir toplum modeli de getirmiştir. Bireysel mezar riti toplumsal hiyerarşileşmeyi açığa vurmaktadır: Önemli kişiler bir tümülüsle örtülü mezarlarına değerli silahlar, mücevherler, takılar vb. kişisel eşyalarıyla gömülüyordu.[57] Savaşçı kahramanın saygınlığı aynı zamanda Neolitik Çağ'ın tarımcılarının taptığı ana tanrıçayı ya da doğurganlık tanrıçasını gölgede bırakan eril ve silahlı yeni tanrılar ve yeni kültlerle de –ateş kültü, güneş kültü– belirginleşiyordu.

Bu kültür çok geniş alanlara yayılmış ve MÖ 1800 ile 1200 arasında hemen hemen her yerde toplu mezar uygulamasını ortadan kaldırmıştır. Kullanımı devam eden eski Bröton dolmenleri artık sadece tek bir kişi barındırıyordu. Tek bir istisna: Güneyde Akdeniz yöresiyle Pirene Dağlarından Akitanya'ya kadar güneybatı kendi cenaze geleneklerine sa-

---

[55] *A.g.e.*, s. 149.

[56] Çağımız ilkel toplumlarında saygı duyulduğu kadar da çekinilen demircinin her zaman özel bir konumu olmuştur.
J. Guilaine, *a.g.e.*, s.160-161.

ŞEKİL 10: FRANSA'DA TUNÇ ÇAĞI SİTLERİ

Batıda Atlantik Okyanusu kıyı şeridinde ve doğuda Alp Dağları ile Alsace arasında olmak üzere iki büyük üretim bölgesi vardı.
Kaynak: J. Guilaine, *La France d'avant la France*, 1980.

dık kalmıştır.[58] Bununla birlikte, hiçbir yerde yerel toplulukların fiziksel olarak ortadan kaldırıldığına dair herhangi bir iz yoktur. Onları daha çok yeni efendilerin hizmetkârları, çiftçileri olarak düşünebiliriz.

MÖ 1800'den itibaren tunç madenciliği parlak bir biçimde örgütlenir. Başlangıçta geniş anlamda Rhône bölgesiyle (İsviçre'de Valais, Rhône koridoru, Jura, Alpler) sınırlıydı ama üretimi –muhteşem hançerler, sağlam baltalar, boncuklar, bilezikler, süs iğneleri, delgiler ve iğneler– Burgonya, Massif Central, Akitanya ve hatta Languedoc-Roussillon'a kadar alıcı buluyordu. Rhône yolu böylece Akdeniz ile Almanya toprakları arasındaki aracılık rolünü üstlenmeye başlamıştır.

Üç yüzyıl sonra Atlantik kıyı şeridi baştan aşağı yeni madencilik merkezleriyle dolar. O dönemde, temel bir yenilik olarak tunç aletlerin seri halinde üretimi (taş aleti tahtından *kesin olarak* indirecektir) ortaya çıkar. Her bir üretim merkezi belirli bir tip balta, hançer, mızrak ucu ya da kılıç üretiminde uzmanlaşır. Médoc Ovasında, Brötonya'da, Normandiya'da ya da Loire ile Garonne Irmakları arasında imal edilen

[58] *A.g.e.*, s. 167.

bu ürünler bölgeden bölgeye ihraç edilir ve aynı pazar yerlerinde yan yana sergilenir.[59]

Bu iki üretim alanından, Atlantik ve Rhône-Alp, bağımsız olarak, önce Alsace'a daha sonra da Paris Havzası ile Merkez-Batı'ya yerleşen Ren-ötesi topluluklara özgü biraz daha farklı bir kültürel bağlamda bir üçüncü üretim alanı ortaya çıkar. Ağır baltaları, bıçakları güney yönünde Saône Irmağı boyunca, Jura'da ve hatta Massif Central'da bir müşteri kitlesi bulacak, kendilerine özgü çanak çömlekleri Charente bölgesine kadar yayılacaktır.[60]

MÖ 1200-1100'e doğru önemli bir kültürel altüst oluş meydana gelir. O dönemde tüm Ege havzasını etkileyen karışıklıklar sonucunda yeni topluluklar Orta Avrupa'ya ayak basacak ve sonunda, her zaman olduğu gibi, Ren Irmağını aşacaktır. Yeni gelenler ölülerini yaktıkları için kültürleri kesinlikle özgündür –cenaze ritlerinin ne kadar açıklayıcı olduğunu biliyoruz. Küllerin içlerinde toplandığı urna adındaki kaplar "urna tarlaları" denilen bir çeşit mezarlıklarda yan yana toprağa gömülüyordu. Fransa'nın dörtte üçü, elverişli ekonomik koşullar içinde yaygınlaşan bu "urna tarlaları kültürü"nden etkilenecektir. Ova köylerinin hatırı sayılır gelişmesi, kaba saban kullanımı, yüksek bölgelerin iskânı, yeni tarım toprakları açma, dört tekerlekli yük arabasından ve çekim hayvanı olarak evcil attan yararlanma,[61] her şey önemli bir nüfus artışına işaret etmektedir. Sadece Atlantik kıyısıyla Atlantik etkisinin "kıtasal" etkiyle çekiştiği ve o sırada canlı bir ticaret merkezi olan Paris Havzasına kadar uzanan bölge bu hareketin dışında kalmıştır.

Böyle olmakla birlikte, yeni gelenlerin yerleştiği bölgelerde bile yerel kültürlerin ayakta kaldığı görülmektedir. Burgonya'da ve başka yerlerde iki yüzyıl boyunca ölüleri gömme ya da yakma birlikte, bazen aynı mezarlıklarda, uygulanmıştır. Yerel farklılıklar o derece belirgindi ki kültürel özelliklerle "toplulukları" özdeşleştiren bazı arkeologlar birbirini izleyen beş istilacı dalgasından söz etmektedir. Jean Guillaume bu farklılıkların daha çok bölgelerin değişik gelişme süreçlerinin sonucu olduğunu düşünmekte, hatta "gerçekten bir istila olmuş mudur" diye kendi kendine sormakta, "gezici tüccarlar ya da dinamik küçük gruplarla"[62] temas sonucunda bir yerden diğerine yayılan basit bir kültür özümlemesi olasılığından söz etmektedir.

---

[59] *A.g.e.*, s. 174 vd.

[60] *A.g.e.*, s. 177.

[61] G. Rachet, *a.g.e.*, s. 38.

[62] J. Guilaine, *a.g.e.*, s. 203.

ŞEKİL 11: ERKEN DEMİR ÇAĞI SİTLERİ (MÖ 700-500)

Bu sitler uygarlıkları Hallstatt diye bilinen istilacıların işgal ettiği bölgede, Loire Irmağının güneyi ve doğusunda yoğunlaşmıştı.
Kaynak: J. Guilaine, *La France d'avant la France*, 1986.

Her durumda, Tunç Çağı'nın etkin bir ticari ilişki ağının giderek yerleştiği (bakır ve kalay külçeleri Brötonya'dan Alpler ya da İspanya gibi çok uzak mesafelere kadar yolculuk yapıyordu) ve birçok kültürün etkileşim içinde olduğu bir dönem olduğu açıktır. Demir Çağı da (MÖ 700'den Roma fethine kadar) birçok altüst oluşa tanık olmuştur. Bir iklim bozulmasının –daha soğuk ve daha nemli– yol açtığı güçlüklerle başlar: Göller kıyılarını sular altında bırakacak; ağaçlar –kayın, kızıl ağaç, köknar, ladin– dağ yamaçlarını istila edecektir. Bu orman genişlemesi tunç madenciliğinden çok daha fazla çaba gerektiren demir madenciliğinin kuşkusuz yararına olmuştur: Demir teknolojisi yüksek ısılar ve büyük miktarda odun kullanımı gerektirmektedir. Menşe ülkesi Hitit Krallığında uzun süre gizli kalmış olan demir işleme tekniği yavaş ve düzensiz bir şekilde yayılmıştır; Batı'ya ne zaman ve Fenikeliler tarafından Akdeniz yoluyla mı yoksa bir kez daha Ren Irmağını aşan birkaç göçmen dalgasının ardından Avrupa karayollarıyla mı ulaştığı bilinmemektedir.[63]

Demir Çağı'nda iki büyük dönem ayırt edilmektedir: VIII.-VII. yüzyıllarda başlayan Halstatt kültürü; V. yüzyıldan itibaren La Tène kültürü.

[63] *A.g.e.*, s. 241.

Bu dönemleri daha öncekilerden biraz daha iyi tanıyoruz; bu yüzden karşımıza büyük bir kısmını çözemediğimiz (okur buna şaşırmayacaktır!) bol bol sorun çıkacaktır.

Hallstatt dönemi kesinlikle böyle bir dönemdir.[64] Batıda boy gösteren ilk süvariler (at birkaç yüzyıl önce bölgemize sokulmuştu ama sadece yük hayvanı olarak) olmaları dışında yeni gelenler hakkında fazla bir şey bilmiyoruz. Bu insanlar aynı zamanda bölgemize demir işleme tekniğini ilk sokanlardır, yani bir dizi yeni aletle aralarında onlara hâlâ eski tunç hançerle donanmış herhangi bir hasım karşısında tartışmasız bir üstünlük sağlayan ağır kılıcın bulunduğu bir dizi yeni silah. Balkanlar'ın kuzeyinden yola çıkmış başka süvariler, Dorlar, Hallstatt'dan yüzyıllar önce, MÖ 1110'da parlak Miken uygarlığını bu yeni silahlarla yıkmışlardı.

"Galya" böylesi yıkımlardan çok sızmalara, statü farklılıklarına, yabancı süvarilerin egemenliğine tanık olmuştur. "Lorraine ile Champagne'dan Loire Irmağının ağzına kadar giden bir hattın güneyindeki" alanın tümü istilacılar tarafından işgal edilmiştir. İzlerini yakılmış (urna tarlaları uygarlığında olduğu gibi) ya da gömülmüş ölü savaşçılara her zaman zırhlarının, kılıçlarının, bazen de savaş arabaları ve atlarının koşum takımlarının eşlik ettiği tümülüs tipi mezarlar[65] sayesinde sürüyoruz. Bu bireyselleşmiş mezarlar arasında, önderlerin her zaman görkemli olan mezarlarının ön plana çıkması hiç kuşkusuz belirleyici bir olgudur. Süvarilerin toplumunun son derece hiyerarşik olduğu açıktır –ve bu özellik Galya toplumunun, Roma fethine ve hatta sonrasına kadar durumunu koruyacak temel unsurlarından biri olacaktır.

Ama Galya'nın habercisi olan bu halklar kimdi? Kimileri Proto-Keltler demektedir. Kimileri de "gerçek" Keltlerin, La Tène Keltlerinin geldiklerinde kendilerinden öncekilerin müstahkem yerleşimlerini yıkmış oldukları olgusuna dayanarak kesinlikle Keltler değil, Hint-Avrupa kökenli halklardır diye öne sürmektedir. Bu yeterli bir argüman değildir: Kelt boyları sık sık aralarında savaşmıyor muydu? Kelt topluluklarını diğer topluluklardan ayırt etmenin tek geçerli ölçütü hiç kuşku yok ki dilleri olmalıdır. Ama Hallstatt halklarının konuştukları dille ilgili hiçbir şey bilmiyoruz. Ama her durumda geleceğin Keltleri gibi onlar da Avrupa'nın ortasından gelmişler ve Oder Irmağından İspanya'ya kadar uzanan geniş bir bölgede etkili olmuşlardır.

---

[64] *A.g.e.*, s. 241 vd.

[65] *A.g.e.*, s. 242 vd.

Bununla birlikte, gelişleriyle aynı dönemde geleceğin Galya'sının mekânı ve toplumunun dönüşümünde başka etkenler de rol oynamıştır. MÖ VII., VI. ve V. yüzyıllar Akdeniz uygarlıklarının gelişmesine ve Helen kent-devletlerinin, Fenikelilerin ve Etrüsklerin birbirlerine rakip koloniler kurarak uzaklara yayılmalarına tanık olmuştur. M.Ö 600 yılında Phokaialılar (Foçalılar) Galya'nın güneyinde, coğrafi konumu elverişli, Rhône-Saône koridoru aracılığıyla Galya "pazarının" (aralarında Britanya kalayı da bulunan) kaynaklarını kendisine çeken ve Kartacalılarla Etrüsklerin sürekli saldırılarına rağmen Akdeniz ile ticari bağlantılarını koruyan son derece hareketli bir kent olan *Massalia*'yı –Marsilya– kurdular. Etrüskler, Kuzey İtalya'dan yola çıkarak daha önce de işlek olan Alp geçitleriyle, Kartacalılar da İspanya üzerinden ve bir süre sonra da Atlantik deniz yoluyla Galya'ya ulaşıyorlardı.[66]

Galya'nın ticari olarak güneye açılması sona ermekte olan Halstatt çağının en önemli özelliği miydi? O dönemde kale-kentler ya da en azından tepelere tünemiş ve tahkim edilmiş köyler kurulmuştu ve kazılar büyük bir tümülüsün altında önemli kişilerin savaş arabaları ve kişisel eşyalarıyla gömüldüğü görkemli mezarlarda Etrüsk ya da Helen kökenli değerli objeler ortaya çıkarmıştır. 1953'te Burgonya'da bu tünemiş "kentler"den biri olan Vix *oppidum*'unun eteğinde bir savaş arabasının içinde tüm mücevherleriyle süslenmiş olarak yatan genç bir kadının[67] çok zengin mezarı keşfedildi. Yanında üç Etrüsk yapımı tunç leğen, bir gümüş leğen, iki Attika kupası, bir tunç *oinokhoe* [halka ya da yonca ağızlı tek kulplu şarap testisi –çn] ve savaş arabalarıyla savaşçıları betimleyen bir frizle bezenmiş, 1,65 metre yükseklikte, tunçtan yapılmış –ve o gün bu gündür ünlü olan– Vix krateri (iki kulplu şarap testisi) bulunuyordu.[68] Görkemi kadar uzak yurdundan Vix'e kadar taşınmış olma başarısı da bizleri şaşkına çevirmektedir: Korinthos ya da bir Güney İtalya Helen atölyesi, belki de Küçük Asya'da Phokaia (Foça).

Vix gömütü MÖ VI. yüzyılın en sonuna tarihlendirildi. Bu dönemde Kelt oldukları su götürmez olan La Tène istilacıları[69] Galya'nın doğusuna sızmaya başlamıştı: Vix V. yüzyılın ilk yıllarında acımasızca yıkılacak, aynı şey Drôme'daki Pègur kalesinin de başına gelecekti. Bir süre sonra

---

[66] *A.g.e.*, s. 248-250.

[67] Bununla birlikte son zamanlarda kalıntıların bir kadına ait olduğu konusunda kuşkular ortaya çıkmıştır.

[68] J. Guilaine, *a.g.e.*, s. 254-255.

[69] Acques Harmand, *Les Celtes au second Age du fer*, 1972, s. 16-17.

da Jura'daki Camp de Château kalesi terk edilecektir.[70] Halsstatt toplumu çözülürken hızlı, şiddetli ve patlayıcı yeni bir yabancı istila giderek "Fransa" toprağının büyük bir bölümüne yayılacaktır. Yeni gelenler kesinlikle gözü pek savaşçılar, coşkulu süvariler, uzman demirciler, benzersiz ustalıkta zanaatçılar olmalarının yanı sıra parlak mitosların, bir dinin, özgün bir kültürün, kendilerine özgü bir Hint-Avrupa dilinin de taşıyıcılarıydı. Bu insanlar "atalarımız" Galyalılardı.

Keltler ya da Galyalılar: Tarihlerinden Çok Uygarlıkları

La Tène Çağı Keltleri ile tarihöncesi sonunda arkamızda kalır; *ön-tarih*'in alacakaranlıklarına gireriz. Ama ancak Galya'nın Romalılar tarafından fethiyle (MÖ 58-51) belirecek olan –o da şöyle böyle– tarihin ışığından yoksun olarak. Bu yüzden elimizde "Fransız" tarihinin bu uzun başlangıç dönemi hakkında kesin bilgiler yoktur.

Galyalılar Keltdir. Ama Keltler kimdir? Bir Hint-Avrupa halkı. Bu yanıt bizi fazla ileri götürmez çünkü kökenleri MÖ III. binyıldan öncesine dayanan Hint-Avrupa halkları Atlantik'ten Ganj Havzasına kadar eski dünyanın dört bir yanında yerleşik çok sayıda halktan oluşmaktadır. Tek ortak özellikleri dilbilimciler için neredeyse birbirlerine indirgenebilir akraba diller konuşmalarıydı. Hatta yakın geçmişte kökenleriyle ilgili yapılan açıklama kusursuz bir basitlikteydi: Hint-Avrupalılar başlangıçta, Jutland'ın güneyinde, Baltık Denizi ile Kuzey Denizinin kıyılarında yerleşik tek bir halktı; daha sonra bu halk etrafa dağılmış ve her bir parçası kendine özgü bir dil geliştirmişti. Bu rahatlatıcı açıklama günümüzde ne yazık ki yerine başka hiçbir açıklama getirilmeden bir kenara atıldı.

Kendilerinden önceki Halsstatt ile *urna tarlaları* halkları ve hatta bir olasılıkla III. binyıl sonu Kampaniform kültürü insanları gibi Hint-Avrupalıların batı koluna ait olan Keltlerin tarihi karanlık ve belirsiz bir geçmişe kadar uzanmaktadır. MÖ VII. yüzyıl dolaylarında muhtemelen Avrupa'nın ortasında zorunlu bir kavşak ve geçiş alanı olan Bohemya'da yaşıyorlardı. Bu yüzden Keltlerden bir ırk olarak söz edilmeyecektir: Antropolojinin ortaya koyduğuna göre aralarında brakisefaller gibi dolikosefaller de bulunuyordu. MÖ V. yüzyılda "Neredeyse günümüz toplumları kadar karışıktırlar" ve yeni topraklar işgal ettikçe bu durum giderek

[70] Venceslas Kruta, *Les Celtes*, 1976, s. 68-70.

ŞEKİL 12: MÖ II. YÜZYILDA KELTLERİN EGEMENLİĞİNDEKİ GALYA

Harita Romalıların MÖ 121'de Provence'ı fethinden önce Galya'yı oluşturan çeşitli kabileleri göstermektedir.
(Türkçe karşılığı olmayan kabile adları Latincedir –çn.)

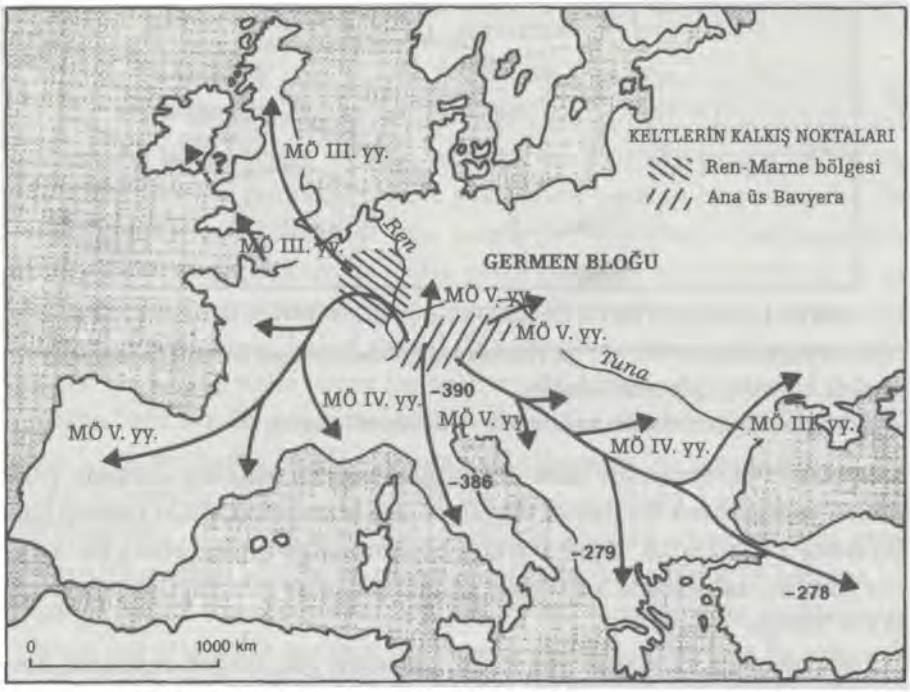
artacaktır.[71] Onlardan bir halk –bu muğlak sözcük bir sürü anlamla yüklüdür– ve kuşkusuz bir devlet olarak da söz etmeyelim. Belki önderliğini dayatmış bir klandan, diğer boyları boyunduruğu altına almış bir boydan çıktılar; daha sonra kültürleri sudaki halkalar gibi yayıldı ve sonunda bir "bütün" oluştu.

Şaşırtıcı olan hiç kuşku yok ki, birçok etkin güç, birçok rastlantı, birçok evrim ve başarı gerektiren böyle tutarlı bir bütünün oluşturulmuş olmasıdır. Barry Cunlife'in açıklaması[72] çekicidir çünkü tamamlanmış sürece bir anlam veren tek açıklamadır. Ona göre her şey uzak bir altüst oluştan türemiş görünmektedir: Miladımızdan on iki yüzyıl önce Dor

[71] *A.g.e.*, s. 34-35.

[72] Barry Cunliffe, *L'Univers des Celtes*, 1981, s. 14-15.

istilaları ve "deniz halklarının" gizemli eylemleriyle Doğu Akdeniz'i Mısır'dan Helen ülkesine ve Hititlerin Küçük Asya'sına kadar olağanüstü bir kültürel ve ticari mübadele merkezine dönüştürmüş ve etkileri uzaklara yayılmış olan parlak Ege uygarlığı aniden yıkılmıştı.[73] Kaçak avcıların av hayvanlarını uzaktan tuzağa düşürmek için kullandığı ışığı gizlenebilen bir fener düşünün. Fenerin ışığından yoksun kalan Orta Avrupa'nın (iki binyıl sonra, MS V. yüzyıl büyük barbar istilalarının ardından Kuzey Avrupa'nın –Alçak Ülkeler– kendi güçlerine dayanarak Orta Çağ Avrupa'sının canlı kutuplarından biri olması gibi), yaşamak için kendi ışığını yaratması, kaynaklarını değerlendirmeyi öğrenmesi gerekmiştir. Yazara göre bu süreç İlirya ve Balkanlar'dan aktarılan Hititlerin uzun süre gizli tutulmuş devrimci demir madenciliği tekniklerinin bir demirci

ŞEKİL 13: KELTLERİN FETİHLERİ (MÖ V.-III. YÜZYILLAR)

Keltler ana üsleri Bavyera ve MÖ VI. yüzyılda işgal etmiş oldukları Ren ile Marne arasındaki bölgeden yola çıkarak, Germenler tarafından durduruldukları kuzey yönü hariç, her yönde çok uzaklara yayılırlar.

[73] Levant'ın MÖ II. binyıldaki göz kamaştırıcı ortak uygarlığı üzerine bkz: W. Cullican, *Le Levant et la mer, histoire et commerce*, 1972, s. 15.

halkın ve korkutucu savaşçıların ortaya çıkmasını sağlayarak birçok şeyi kolaylaştırdığı bölgelerde başarıyla sonuçlanmıştır. Keltler birkaç yüzyıl sonra bu halkın mirasçıları olarak tarih sahnesine çıkacaktır. Uzun bir dizi fetih girişimine atılacak kadar çok sayıda ve gönençli mirasçılar.

Ani akınlar ve hızlı istilalarla çok geniş bölgelere yayılan Kelt genişlemesi üç dört yüzyıl sürdü. Jacques Harmand'dan[74] ödünç aldığım şematik harita (şekil 13) üzerinde ilgili mekânın uçsuz bucaksızlığı hemen göze çarpmaktadır. Kelt şiddeti yüzyıllar boyunca Akdeniz kent uygarlıklarının –Helenler, Romalılar, Etrüskler– gasplarına karşı tek seçenek ve Keltler onları uzun zaman engelleyebilecek ve dehşete düşürebilecek tek savaşçı güç olmuştur.

Keltlerin Bavyera bölgesinden başlayan ilk hareketleri onları batı yönüne itmiştir. MÖ VI. yüzyıldan itibaren aşağı ve orta Ren bölgelerinde koloniler kurarak Ren ile Marne ırmakları arasındaki alana yerleşirler. Ve iyice kök salacakları bu bölgeden daha sonra tüm Galya'ya, ardından da Pirenelerin ötesine, İber Yarımadası'nın batı kısmına (İber Keltleri) başarıyla sonuçlanan yeni seferler düzenlerler. Muhtemelen MÖ III. yüzyılda Büyük Britanya ve İrlanda'ya ulaşacaklardı.

Bu arada, MÖ V. yüzyıldan itibaren Bavyera'dan yola çıkarak Brenner ve Saint-Gothard geçitleri yoluyla başka akınlar düzenlerler. Keltler böylece İtalya'ya ulaşır, MÖ 386'da Roma'yı ele geçirir ve Po Ovasına (Cisalpina Galya'sı), Venetler, Etrüskler ve Ligurlar arasına yerleşirler. Ama İtalya'nın güneyine doğru ilerlemeleri Romalılar ve Etrüskler tarafından engellenecek[75] ve yerleştikleri topraklar Alpler ile Adriyatik kıyıları arasında oldukça dar bir şeritle sınırlı kalacaktır.

Keltler en sonunda doğuya doğru Tuna vadisi yoluyla Balkanlar'a ve Küçük Asya'ya ulaşacaktır. MÖ 279'da Delphoi'yi yağmalayacak, MÖ 278'de Bosphorus'u geçecek ve aynı yıl MÖ 230'a kadar sürecek olan bir Galat devleti kuracaklardır. Ama ana yurtlarından bu kadar uzakta ve yayılmalarının sınırındaki Keltler, İspanya'da olduğu gibi burada da karşılarında sayı engelini buldular. Yerleşik topluluklarla uzlaşmak zorunda kaldılar ve etkileri her ne kadar belirgin olsa da "Değişik oranlarda Keltleşmiş karma yerleşimlerle sonuçlandı."[76]

Jacques Harmand tarafından, zorunlu çekincelerle sunulan (kullanılabilecek durumdaki Eski Çağ metinleri her zaman yoruma açıktır)

[74] Jacques Harmand, *a.g.e.*, s. 15.
[75] *A.g.e.*, s. 40.
[76] *A.g.e.*, s.42.

bu kronolojik senaryo bana gerçeğe uygun görünmektedir. Kimbrler ve Teutonların –Kelt kültüründen etkilenmiş Germenler– istilası (MÖ 102-101) ya da daha iyisi Caesar'ın Galya'nın fethinden önce, MÖ 58'de durduracağı Helvetlerin göçü gibi benzer örneklerde olduğu gibi Keltlerin zaferlerle sonuçlanan akınlarını gözümüzün önüne getirelim: Uzun erkek, kadın, çocuk, araba ve süvari kafileleri... Yollara düşmüş tüm bir halk, büyük bir kalabalık, düzensiz ama yüzyıllar boyunca Avrupa'nın ve Akdeniz'in tüm geleceğini tehlikeye düşürmüş, kara Avrupa'sını Akdeniz Avrupa'sıyla, kabileleri kent-devletleriyle,[77] Barbarları uygarlaşmış topluluklarla, ilkel ekonomiyi parayla... karşı karşıya getiren ilerleyişler. Uzun zaman başarıdan başarıya koşan Keltler ne gerçek kentlere ne gelişmiş yapılarıyla bir devlete ne de *a fortiori* bir imparatorluğa sahip oldular. Uzun vadeli siyasal amaçları, bilinçli olarak tasarlanmış fetihleri de olmamıştır. Onları yurtlarından çıkarıp yollara düşüren dürtü serüven ruhu, ganimet isteği ve bazen de kuşkusuz beslenecek boğazların fazlalığıydı. Kendi aralarında savaşmaktan çekinmiyor, Sicilya ya da Küçük Asya Helenlerinin, Mısır'ın, Kartaca'nın hizmetinde ücretli asker olarak çalışıyorlardı: Michelet, "Kör bir cesaret ve kolayca dökülen kan isteyenler Galyalı satın alır"[78] diye yazmıştı.

Galyalılar ya da Keltler aynı halkdır. Helenler tarafından *Keltoi* diye adlandırılan Keltlerden Galya'da yerleşik olanlara Romalılar *Galli* diyordu. Kolaylık açısından onlardan bir bütün olarak Keltler, daha sonra Fransa olacak bölge söz konusu olduğunda da Galyalılar diye söz edeceğim. Ama Caesar *Galya Savaşı Üzerine Notlar*'ının hemen başında Galya'nın bölümlerini tanıtırken güneyde Aquitania (Pirene Dağlarından Garonne Irmağına kadar) ile kuzeyde Belgica (Seine Irmağından Ren Irmağına kadar) arasındaki ülkenin orta bölümünü (Garonne Irmağından Seine Irmağına kadar) Keltlerin ülkesi (Celtia) diye adlandırır.

Galya'yı doğudan istila eden Keltler Alsace, Lorraine, Champagne ve Burgonya'ya kalabalık topluluklar halinde ve kalıcı olarak yerleştiler[79] ve bu bölgelerdeki ormanlarla demir madeni yataklarını işlettiler. Başka yerlerdeki etkileri daha düşük düzeydeydi: Örneğin Forez ve Massif Central bölgeleri istiladan çok az etkilenmiştir. Keltlerin güneye doğru ilerlemesi batıda İberlerin, doğuda da Ligurların direnişiyle karşı karşıya kalacak, aşağı Rhône vadisinin her iki yanında da durdurulacaktır.

---

[77] Jules Michelet, *Histoire de France*, 1876, I, s. 12.

[78] *A.g.e.*, s. 15.

[79] Jan de Vries, *La Religion des Celtes*, 1963, s. 14.

Ama her durumda, değişik düzeylerde boyunduruk altına alınan ya da topraklarından kovulan yerel topluluklar hiçbir yerde tarih sahnesinden silinmedi. Henri Hubert[80] günümüzde hâlâ konunun klasikleri arasında yer alan kitaplarında istilacıların büyük sayısı üzerinde ısrarla durur. Bu Kelt Galya'sının dilsel, kültürel ve toplumsal yayılmasının altında azımsanmayacak bir etnik yenilenme yatıyor anlamına gelmektedir. Gerçekten de daha Orta Avrupa'daki kalkış noktalarında ırk açısından karışmış ve tüm göçmen halklar gibi yolları üzerinde karşılarına çıkan başka yabancı toplulukları yanlarında sürüklemiş olan Keltlerin Galya'da efendileri olarak davrandıkları topluluklarla karışacak çok zamanı olmuştur. Kolonizasyon ve kültür özümlemesi süreci birkaç yüzyıl sürmüştür.

Keltlerin, güneyi dışında Galya'daki başarısının altında dillerini ve yaşam tarzlarını yaymış, dayatmış olmaları yatmaktadır. Kültürel başarılarında toplulukların birbirleriyle karışmasını kolaylaştıran canlı ekonominin payı olmuştur. Ama ne tahıl tarlalarının ne de zanaatların öncüleri olmadıklarını belirtmek gerekir. Kırlar, gelişlerinden çok önce, ormanların, bataklıkların, ırmak ve dere yataklarından taşmış suların olanak verdiği her yerde işleniyordu (orman örtüsü günümüzünkinden daha genişti; özellikle Loire'ın kuzeyindeki Beauce, Orléanais, Gâtinais, Blaisois, Perche bölgeleri sık ormanlarla kaplıydı).[81] Arpa ve buğday gibi darı da yüzyıllardan beri ekiliyordu. Şerbetçi otu, yulaf, kestane ağacı ve özellikle de üzüm asması henüz yetiştirilmiyordu ama bu sonuncunun, M.Ö 121'deki Roma fethinden sonra yetiştirilmeye başlandığı Provence'tan Kelt toprağına (Celtica) ulaşması uzun sürmeyecektir. Aynı şekilde, Galyalılar kendilerinden epey eski bir geleneğe uygun olarak ve genellikle ormanlarda koyun, keçi, sığır, domuz sürüleri yetiştiriyordu; fetihten önce Roma'ya tuzlanmış et ve yün ihraç etmelerine olanak verecek derecede kalabalık sürülere sahiptiler. Buna karşılık, Keltler büyük bir olasılıkla, en büyük tutkularından biri olan atın geniş alanlara yayılmasının sorumlusuydular[82] ve çok sayıda bölgeye La Tène Çağı başında hâlâ bilmedikleri demir işleme tekniklerinin girmesine ön ayak olmuş

[80] Henri Hubert, *Les Celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de la Tène*, 1950; *Les Celtes depuis l'époque de la Tène et la civilisation celtique*, 1950.
Gustave Bloch, "La Gaule indépendante et la conquête romaine," *Histoire de France* içinde, yay. haz. Ernest Lavisse, II, 1911, s. 33.
Vital-Fleury Vimal de Saint-Pal, "Le Celte, homme de cheval," *La Cavalerie celtique* içinde, 1952.

oldukları kesindir. Dahası, Hallstatt döneminde nispeten az sayıda olan demir *tarım* aletlerini büyük ölçüde geliştirmişlerdir.

Her durumda, Caesar'ın Galya savaşları sırasında içinden geçtiği kırsal bölgelerde kesinlikle Romalılardan ileri uzman köylüler oturmaktaydı. Birkaç ateşli taraftar bu konuda ne söylemiş olursa olsun sabanı icat etmiş oldukları şüphelidir: Bulunan çok sayıda saban demiri parçası karık açarken aynı anda toprağı da ters yüz eden tekerlekli gerçek sabana değil, ancak bir karasabana uymaktadır. Ama en azından toprak işleme tekniklerini geliştirmeyi başarmışlardı çünkü fetih öncesi basit bir karasabanın yetersiz kaldığı ağır tekstürlü toprakları işleyecek yetenekteydiler;[83] Aedular Bibracte civarında toprağa kireç suyu katıyorlardı.[84] Ayrıca mükemmel aletlere sahiptiler: Ot biçmek için büyük demir tırpanlar, budama bıçakları, baltalar ve hatta genelleştirilmemesi gereken ilginç bir aygıt, bir çeşit biçerdöver: Yaşlı Plinius'un açıklamasına göre "İki tekerlek üzerine monte edilmiş ve koşum hayvanları tarafından itilen kenarı dişli bir kasadan oluşan bir aygıt, öyle ki biçilen başaklar kasanın içine düşmektedir." Galya tahıl açısından zengindi, bu bir avantaj olduğu kadar aynı zamanda da bir dezavantajdı çünkü istilacılar Galya topraklarındaki ilerleyişleri sırasında beslenme konusunda hiç sıkıntı çekmemiştir.

Romalılar Galya'da aynı zamanda çok yüksek nitelikli zanaatçılar da bulacaktı. Dövme demir ve kalaylama (Plinius kalaylamanın keşfini Bituriglere atfeder) tekniklerini bildikleri demir işçiliğinin tartışılmaz ustaları olan bu zanaatçılar kurşun, gümüş ve altını da işlemekteydi. Galyalıların süs eşyalarına aşırı düşkünlüğünü tatmin etmek için güzel mücevherler, üstün nitelikli mineli objeler (bu uzmanlıklarından biridir), göz kamaştırıcı silahlar, özenle bezenmiş at gemleri üretiyorlardı. Demir ve altın ocakları da işletiyorlardı; örneğin Cévennes bölgesindeki Luzde-France deresi kıyılarındaki Brassempouy ocağı: 1850'de ocakta maden araştırma izni almış ve aynı zamanda amatör bir yerbilimci de olan bir yerel değirmenci "Burada fetihten önceye ait Galya sikkeleri buldu."[85] MÖ IV. yüzyıl ile I. yüzyıl arasına ait Kelt kılıçları da döküm ve karbonlu demir tekniklerindeki giderek artan bir ustalığın kanıtlarıdır. Aynı dönemde, deri işleme, ahşap işçiliği ve maden oymacılığı için şaşırtıcı çe-

[83] J. Harmand, *a.g.e.*, s. 80; B. Cunliffe, *a.g.e.*, s. 120.

[84] Karl Ferdinand Werner, *Les Origines, Histoire de France* içinde, yay. haz. Jean Favier, 1984, I, s. 202.
Paul-Henri Paillou, *L'Anti-César*, 1965.

şitlilikte uzmanlaşmış alet geliştirilmiştir – birkaçı dışında modern alet yelpazesinin tümü.[86]

Galyalı zanaatçılar keten ve yünden dokudukları kumaşları sevdikleri canlı renklerle boyuyorlardı. Romalıların bilmediği tekniklerle deri ve ahşap işlemeyi son derece iyi biliyorlardı (amforanın yerini alan fıçı bir Kelt icadıdır). Sabunu Avrupa'da ilk üreten onlardı. Aynı zamanda iyi kunduracılar (*gallicae* diye bilinen kalın tahta tabanlı galoşlar imal ediyorlardı), usta seramikçi ve çömlekçilerdi.

Son olarak, daha bağımsız Galya zamanında kentler ortaya çıkmış ve tam anlamıyla kentsel bir zanaatçılığı doğurmuştur. Karşılaştırmak pek doğru olmasa da MS XII. yüzyılda zanaatların Fransız kentlerine yerleşmesi de ekonomik ve kentsel yaşamda kesin bir dönüm noktası olmuş görünmektedir –bu konuyu ileride irdeleyeceğim.[87] Galya'da da bu olguya dikkati çekmek ve Bibracte'ta (Lugdunensis), kentin aşağı bölümünde tüm bir mahallenin zanaatçılara ayrılmış olmasını ekonomik hayatın gelişmesine eşlik eden giderek artan iş bölümünün bir belirtisi olarak görmek gerekmez mi?

Bu tarıma ve zanaatlara dayalı ekonomi belirli yoğunluktaki bir mal dolaşımı tarafından canlandırılıyordu. Bağımsız Galya esasen dışarıya açık bir ülkeydi. Ne kadar ilkel olursa olsun karayolları, deniz ve ırmak gemiciliği mevcuttu. Roma bu mirasa konacaktır. Karayolları denildiği kadar ilkel olmasa gerek ki üzerlerinde koşum hayvanlarının çektiği her çeşit araba gidip geliyordu: Savaş arabalarını örnek alan hafif ve hızlı gösteriş arabalarının –*essedum, carpentum*– yanı sıra *carruca, reda, petorritum* adlarını taşıyan dört tekerlekli büyük yük arabaları (bu arabaların hepsi Kelt kökenlidir ve MÖ III. ve II. yüzyıllarda Romalılar tarafından kopya edilmiştir[88]). Ayrıca Galya kuzeyden güneye büyük amber yolları ve özellikle kalay yoluyla katediliyordu. Brötonya ve İngiltere yataklarının kalayı Rouen'dan transit geçip Seine, Saône ve Rhône üzerinden Marsilya'ya ulaşıyordu. Bu Marsilya yolu Arverniler yolu diye adlandırılabilir çünkü Rhône boyunca onlar tarafından denetleniyordu.

Bir denizyolu da mevcuttu. Keltler, söylemesi gereksiz, denizci bir halk değildi. Ama Armorika'da, başta adalar ve adacıklarla dolu küçük Morbihan iç denizinde olmak üzere gemi yapımcıları ve gemiciler

---

[86] J. Harmand, *a.g.e.*, s. 88-89.

[87] *Infra*, 3. Cilt, IV. bölüm.

[88] *Dictionnaire archéologique des techniques*, Accueil yayınları, 1964, II, s. 1008, "taşımacılık" maddesi.

buldular. Burası, Alain Guillerm'e[89] inanırsak gemicilik yetenekleri MÖ V. yüzyılda Brötonya kıyılarına gelen bir Fenike gemisi (Himilco'nun uzun deniz yolculuğu) tarafından başlatılmış ya da desteklenmiş Venetlerin şanlı yurduydu. Venetlerin Galya'da inşa edilen ve Atlantik ile Manş kıyıları boyunca, İngiltere'ye ve kalay zengini Scilly Adalarına ulaşımı sağlayan orta ve büyük boy gemilerden oluşan filosunun kariyeri bu şekilde başlamış görünmektedir. Bu gemiler, Kartaca ile uzlaşma içinde, Cornwall'ın kalay cevherini geniş Vigo Körfezine kadar taşıyordu ve Kartaca İspanya'yı elinde tuttuğu sürece Morbihan'ın ticaretiyle birlikte Osismilerin ülkesinin (günümüzdeki Finistère ili) ticareti de kuzeye ve güneye doğru gelişmeyi sürdürecektir. Çünkü Venetlerin filosu en güçlüsü de olsa bölgedeki tek filo değildi. Örneğin Finistère ile Escaut Irmağı arasında gidip gelen gemilerle iş birliği yapıyordu. Ve Caesar Armorika seferi sırasında Piktonlarla Santonların Loire ile Gironde arasındaki gemilerine el koyacaktır[90]

Caesar *Commentarii'de* Galya kentleri için iki farklı sözcük kullanır; onları ya *oppidum*, yani müstahkem kent ya da *urbs* diye niteler. Teorik olarak tam anlamıyla oluşmuş kenti belirten bu sonuncu sözcük sadece ilk sözcüğü tekrarlamamak için kullandığı bir eşanlamlı sözcük müydü? Örneğin Alesia'yı kimi kez *urbs* kimi kez de *oppidum* olarak niteler. Kent-köy ağları bağımsız Galya döneminde aslında kasaba-köy-mezra ağlarıydı ve köylerle mezralar çatıları samanla örtülü penceresiz (duman çatıdan çıkmaktadır) kerpiç evlerden oluşuyordu. Kasabaların belki kentsel işlevleri vardı ama bu işlevler güdük kalmıştı. *Oppidum*'lar tek dikkate değer kentlerdi –tarihçilerin o dönemde her kent bir kale, her kale bir kentti deme alışkanlığı vardır. Birkaç su tarafından korunan kale dışında –Bituriglerin başkenti Bourges (Avaricum) bunlardan biridir– *Oppidum*'lar tepelere kurulmuştu, örneğin Bibracte, Gergovia... Genellikle derin bir savunma hendeğiyle korunan bu *oppidum*'lar yaklaşık dört metre kalınlığında bir duvarla, içerisinde geniş boş alanlar bırakan (Bibracte'de 135 ha, Alesia'da 97 ha[91]) *murus gallicus* (taş, toprak ve kalın destek-kalaslar) ile çevriliydi. Bu alanlar tehlike durumunda ova insanları ve sürüleri için sığınma yerleriydi. Bununla birlikte, alan kısmen evlerle, bazen bir aristokrat mahallesiyle, bir tapınakla ve önemli ayrıntı, zanaatçıların işlikleriyle işgal edilmişti. Sorun bu müstahkem

[89] Alain Guillerm, *L'Etat et l'espace de la guerre*, daktilo edilmiş metin, I, s. 37 ve 49.
[90] G. Bloch, *a.g.e.*, s. 43.
[91] Venceslas Kruta, *Les Celtes*, *a.g.e.* s. 112-115.

kentlerin aynı zamanda, sözcüğün olağan anlamıyla kent, demek istediğim siyasi, dini, *ekonomik* merkezler olup olmadıklarını bilmektir –ekonomik alanda güçleri ya da yeterlikleri ne olursa olsun. Keltlerin tarihini en iyi tanıyan uzmanlardan biri olan Venceslas Kruta kararlı bir biçimde gerçek kentler olduklarını öne sürse de çok sayıda tarihçi bu savı reddetmektedir.

Bununla birlikte bana öyle geliyor ki Kruta'nın savı MÖ II. ve I. yüzyıllarda meydana gelen gözle görülür dönüşümler tarafından doğrulanmaktadır. *Oppidum*'lar bu iki yüzyıl sırasında ortaya çıkmıştır. Keltler o zamana kadar kaleler inşa etmemişti: Kuşkusuz karşı konulmaz güçleri nedeniyle kendilerini güvende hissediyorlardı; bir çeşit *pax celtica*. Aynı olgu Galya'daki *pax romana*'nın başlangıçlarında da görülecektir. Öyleyse yükseklere tünemiş kentlerle sığınak-kentlerin bu çoğalmasını sadece artan güçlükler ve tehlikeler sonucunda Kelt halklarının gücünün gerilemesine mi bağlamak gerekir? *Provincia*'nın (Gallia Narbonensis) Romalılar tarafından işgalini (MÖ 121) ya da Kimbrler ile Teutonların dramatik sürgününü (MÖ 102-101) aklımıza getirelim. Jutland'ın güneyinde, Kuzey Denizi ile Baltık Denizi kıyılarında ilk Kelt ülkesinin (Celtia) kuzey sınırında yerleşmiş olan bu soyları tartışmalı halklar büyük bir olasılıkla Germen kökenlidir ama Kelt uygarlığından etkilenmiştir (hatta önderleri Kelt adları taşıyordu). Keltleşmiş ya da değil, bu halklar sonuçta istilacı halklardı, kent ve kır yağmacılarıydı. Ve Venceslas Kruta oluşturdukları tehlikeyi azımsama eğiliminde olsa bile (bu tehlikeyi Romalıların korkusunun abarttığını söyler)[92] Galya kabileleri arasında savaş her durumda endemikti. Dolayısıyla *oppidum*'lar kesinlikle savunma ve yerel topluluklar için sığınak işlevleri görmüş olmalıdır. Ayrıca bu tünemiş kentlerin Galya'da ya da Galya'nın dışında Romalıların karşısındaki tek direniş odakları olduğu zamanla ortaya çıkacaktır. Ancak uzun kuşatmalar sonunda Romalılar tarafından ele geçirileceklerdir: İspanya'da Numantia (MÖ 134-133), Galya'da Alesia (MÖ 52).

Buraya kadar sorun yok ama kentin bu savunma işlevi –düzenli olarak surlarla, duvarlarla çevrili bütün ortaçağ kentleri gibi– niçin ekonomik işlevini dışlasın? Venceslas Kruta *oppidum*'ların ortaya çıkışını tam tersine MÖ 225'den itibaren Kelt yayılmasının kesin olarak durmasının dayattığı toplumsal dönüşüme bağlar. Ona göre o zamana kadar ortada kent yoktu: Bir çeşit "kırsal milis" olan "silahlı köylüler," paralı askerlik

[92] *A.g.e.*, s. 105.

ŞEKİL 14: ROMA FETHİ ÖNCESİNDEKİ GALYA

serüveni ya da yeni bir fetih için bir önderin peşinden gitmeye her zaman hazır özgür insanlar olarak, birkaç evden oluşan mezralarda yaşıyordu. Genişleme kesin olarak sona erdiğinde bazı bölgelerde nüfus yoğunlaşması, en yoksulların bağımlılığı, daha belirgin bir hiyerarşi ve sonu tamı tamına *oppidum*'ların gelişmesine varacak olan bir genel ekonomik gelişme ortaya çıkacaktır.[93] Bu noktada Kruta ile hemfikir olmamak mümkün müdür? Canlı bir köy yaşamının kendiliğinden kentsel işlevler yerine getiren kasabalar yaratmasının yanı sıra Galya'nın dört bir yanını kateden düzenli ticaret yollarının varlığı *kalıcı* insan yerleşmeleri yaratma eğiliminde olan bir dizi derli toplu konak yeriyle hizmet ve mal mübadeleleri gerektiriyordu. Caesar, seferleri sırasında Cenabum (Orléans), Noviodunum (Nevers) ve Cabillonum'da (Chalon sur Saône) kalıcı olarak yerleşmiş Romalı tüccarlarla karşılaşmamış mıydı?[94] Romalılar gıda

[93] *A.g.e.*, s. 102-103 ve 108-110.

[94] G. Bloch, *Histoire de France* içinde, yay. haz. E. Lavisse, II, s. 42.

gereksinimlerini düzenli olarak kentlerden sağladığı için Vercingetorix onların yolları üzerindeki kentleri yakma taktiğini benimsediği zaman Biturigler bu yazgıyı, "görkem"i nedeniyle başkentleri Avaricum için kabul etmezler. Kenti anıtlarla dolu sanmayalım: Galya kentlerinden günümüze hiçbir taş yapı kalmamıştır. Kent evleri genellikle kerpiçten inşa ediliyordu. Cicero "Galya *oppidum*larından daha çirkin bir şey var mıdır" diye yazmaktadır.[95] Dolayısıyla daha çok ekonomik bir "görkem" düşünelim. Sonunda Biturigler kentlerini canları pahasına savunurlar. Caesar düşen kentte büyük buğday stokları bulacaktır.[96] Dahası Bibracte kentindeki zanaatçılar mahallesinin varlığı da aynı yönde tanıklık etmemekte midir? Albert Grenier Bibracte kazılarıyla ilgili eski bir makalede bu yönde düşünmektedir.[97] Öyleyse, Alain Guillerm bu konuda Paul-Marie Duval'e atfettiği ihtiyatlı çekinceleri kendi görüşüne bir destek olarak yorumlamakta haklı mıdır?[98] Bu görüşe göre Galya kentlerinden, Galya devletlerinden söz etmek mümkün değildir. Pierre Bonnaud, daha doğru bir şekilde "Galyalılar gerçek kenti tanımamış olsalar da, tüm yaşayabilir kent embriyoları onlarda mevcuttu... Bazıları mütevazı ama birçoğu çok önemli bunca batı ve orta Avrupa kenti bu embriyolardan doğdu"[99] diye yazmaktadır.

Keltlerin Fransa'ya yerleşmesinin bu çok hızlı özeti, karşımıza çıkardıkları temel sorunu kasıtlı olarak dışarıda bıraktı: Uygarlıklarını, birbirlerini aşırı derecede kıskanan halklara ve hatta özerk devletlere bölünmelerinin ötesindeki tutarlı birliği anlama. Böyle bir birliğin oluşması için gerekli toplumsal yapılanmalar ve dini inanışlar sorunu kadar druidlerin hiç de anekdot niteliğinde olmayan rolünü de irdelemek önemlidir. Bu konuları başka bir bölümde ele alacağım.

Nüfus Yoğunluğunun Önemi

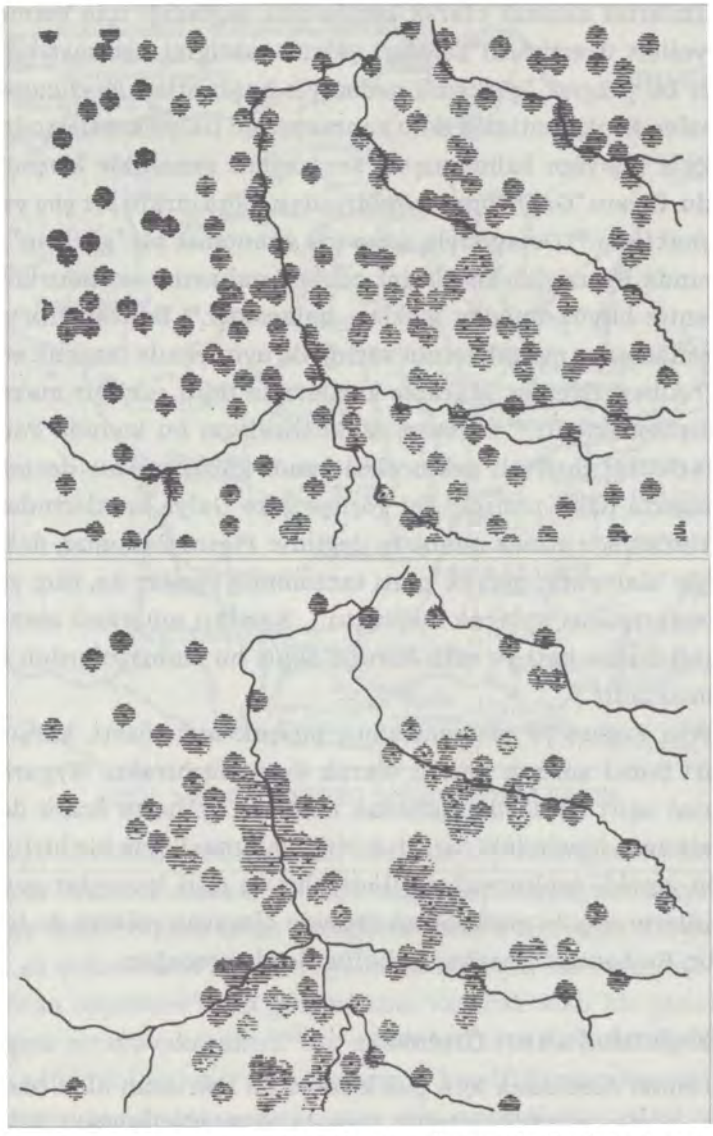
Tarihöncemizi özetlemek için çok kısa ya da çok uzun olan önceki sayfalardan –eksik ve bölük pörçük olsa da elimizde bulunan bilgi yığını

---

[95] Cicero, *De provinciis consularibus*, 12, aktaran G. Bloch, *a.g.e.*, s. 37.

[96] G. Bloch, *a.g.e.*, s. 95.

[97] Albert Grenier, "Aux origines de l'économie rurale: la conquête du sol français," *Annales d'histoire économique et social*, 1930, s. 32-33.
A. Guillerm, *a.g.e.*, s. 66.
Pierre Bonnaud, "La ville, deux origines, deux filières," *Géographie historique des villes D'Europe occidentale* içinde, Paris Sorbonne Üniversitesinde 10-12 Ocak 1981'de toplanan kolokyumun tutanakları, I, *Villes et réseaux urbains*, yay. haz. P. Claval, 1984, s. 29.

ŞEKİL 15: LOING HAVZASINDA NEOLİTİK ÇAĞ VE GÜNÜMÜZ YERLEŞİMLERİ

Dağılımdaki farklılık alüvyonlu Loing ve Fay vadilerinde o dönemde bataklıklarla kaplı oldukları için neolitik yerleşim bulunmazken günümüzde yaylaların vadiler lehine terkedilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. L.-R. NOUGIER'ye göre bölgedeki nüfus yoğunluğu yerleşimlerin daha çok sayıda ama çok daha küçük olduğu Neolitik Çağ'da km² başına 10 ila 20 kişiydi.

Kaynak: L.-R. NOUGIER, *Le Peuplement préhistorique*

düşünülürse çok kısa; bu konulara yabancı okurun ortaya çıkardığımız ayrıntılı taslağı belleğine kazımak istemesi durumunda çok uzun– önemli sonuçlar çıkartabilir miyiz?

Her şeyden önce, "Fransız" mekânının çok erken zamanlardan itibaren aşırı yoğun biçimde iskân edildiği sonucunu çıkartabiliriz. Bu insan çokluğu kısmen ülkemizin coğrafi konumuyla açıklanır: Fransa bir kavşak, toplulukların biriktiği ve birbirleriyle karıştığı bir bölgeydi. Emmanuel de Martonne[100] Avrupa'nın doğudan batıya Atlantik Okyanusu'na yaklaştıkça daralan bir huni gibi göründüğünü öne sürüyordu: Fransa her şeyin içine boşaldığı ve üstelik hareketinin okyanus sınırıyla durdurulduğu huninin dar ağzıydı. Bu nedenle toplulukların birbirleriyle karışmak zorunda kaldığı bir çöten, bir kapandı. Colin Renfrew'e göre insanların Mezolitik Çağ'dan başlayarak okyanus kıyısında birikmesi Brötonya'da megalitlerin ortaya çıkmasını –tarihöncemizin en olağanüstü mirası– açıklamaktadır. Yeni göçmenlerin bölgeye soktuğu tarımın gelişmesi hızlı bir nüfus artışını tetikleyerek toprak kıtlığına yol açmış görünmektedir. Her topluluğun bağlarını hem kolektif mezarı olan hem de bölgesini diğerlerinkinden ayıran bir simge-anıt etrafında sıkılaştırma çabası bu toprak kıtlığından kaynaklanmıştır.[101]

Belirli bölgelerde yoğunlaşan topluluklar sonunda birbirleriyle karışacaktır: Bir antropoloğun, Raymond Riquet'nin[102] dediğine göre melezleşme Fransa'da öyle bir boyutta olmuştur ki daha Neolitik Çağ'da, "Nüfus açıkça modernleşir" ve daha o zamandan günümüzde kendisini belirleyen ırk çeşitliliğiyle –sözcüğün güncel anlamına göre– "Açıkça daha Fransız bir genel görünüm alır:" Alpliler, Kuzeyliler, Akdenizliler, Norico-Lorraineliler... İşte bu sav Ferdinand Lot'nun şakayla karışık söylediğini desteklemektedir: "Aslında, çağdaş Fransız atalarının görünüşünü gözünün önüne getirmek isterse etrafına ya da aynadaki yansımasına bakması yeterlidir."[103]

Ama bilanço zamanında en önemli şey kuşkusuz sayıların büyüklüğüdür. Atalarımız kaç kişiydi? Bu soruya kesin bir şekilde yanıt verememiz önemli değildir. En azından yirmi yıldır tarihöncesi çağların uzmanları eski toplulukların yerleşim ve yaşam alanlarıyla, bunların

---

[100] Emmanuel de Martonne, São Paolo'da (Brezilya) verilen konferans.

[101] Colin Renfrew, *Les Origines de l'Europe*, 1983, s. 165-168.

[102] Raymond Riquet, "L'anthropologie préhistorique," *La Préhistoire française* içinde, yay.haz. Jean Guilaine, II, 1976, s. 150-151.

[103] Ferdinand Lot, *La France des origines à la guerre de Cent Ans*, 5. basım, 1941, s. 8.

büyüklükleri, yoğunlukları ve yayılmalarıyla giderek daha çok ilgilenmektedir. Bu uzmanlık alanlarında büyüklük mertebelerine ihtiyacımız vardır. Nüfus yoğunluğunun artmasıyla (Colin Renfrew'in geçenlerde bizlere hatırlattığı gibi[104]) gerçekten de her şey dönüşüm geçirmiştir: Toprağa yerleşme, ekili arazilerin veriminin artması, toplumsal hiyerarşiler, yerel örgütlenme... Göçerkonarlık, toplayıcılık ve avcılıkla geçen sayılamayacak kadar çok binyıldan sonra "avcı insan" "üretici insan" olur.[105] Giderek yerleşen tarımla birlikte prehistorik nüfus da sürekli artar, belki 1'e 10 ya da hatta 1'e 100 oranında. "Fransız" mekânı, özellikle III. binyılda, MÖ 1800 dolaylarına kadar yavaş yavaş köylerle, mezralarla, tarıma açılmış ormanlarla, ekilmiş alanlarla, insanlarla dolar. Louis-René-Nougier'nin[106] aydınlatıcı hesabına inanırsak ileride Galya olacak mekân en yüksek noktasında (-1800), en az 2,5 milyon olmak üzere 5 milyona kadar insan içermiş görünmektedir. Neolitik Çağ tarım yerleşimlerini ve günümüzdekileri gösteren haritalar arasında (bkz. şekil 15) yararlı bir karşılaştırma yapılabilir. Chasséen yayılması zamanında yerleşim noktalarının bugünkülerden daha çok sayıda olduğu bölgeler bile vardı. Tarihöncesi uzmanları haklı olarak bu sitlerin hepsinin eş zamanlı olmadığını, onları bir bütün olarak ele almanın yanıltıcı olacağını hatırlatmaktadır. Ama insanların aşırı sayıda olduğunu gösteren başka işaretler de vardır: savunma hendekleri ve duvarlarla çevrilmiş ve savaşa hazırlık için önemli yiyecek stokları yapmakla uğraşan köyler. Toplu mezarlarda ok başlarıyla kalbura dönmüş iskeletler üst üste yığılmış olarak bulunmuştur.[107]

MÖ II. binyılda araya giren uzun ve derin resesyon dönemi de aşırı nüfusun bir işareti değil midir? Bu güçlü cezirin apaçık hasarlarını kolayca saptasak da nedenlerini kesin olarak açıklayamıyoruz.[108] Batı'da sonu gelmez Yüz Yıl Savaşının başlangıçlarına rastlayan Kara Veba ile karşılaştırılabilir salgınlar mı? Daha iyi bir açıklama bulunamadığı için öne sürülen bu salgınlar iklimin bozulmasıyla ortaya çıkmış olabilir. Ama başka varsayımlar da mümkündür: Nüfusun çok hızlı artmasının açıkça nedeni olduğu kıtlıklar (Kara Veba'dan kısa bir süre önce olduğu gibi), yeni toprakların yetersizliğinin yol açtığı kanlı savaşlar ya da bi-

---

[104] C. Renfrew, *a.g.e.*, s. 133 vd.

[105] K. F. Werner, *a.g.e.*, s. 71.

[106] Louis-René Nougier, *Le Peuplement préhistorique*, 1950, s. 65. G. Camps, *a.g.e.*, s. 310-311.

[108] R. Riquet, *a.g.e.*, s. 146.

rinci binyılda, Birinci Demir Çağı'nın sonunda geldikleri düşünülen yeni istilacılar. Her ne olursa olsun, İkinci Demir Çağı belirgin bir yeniden canlanmaya tanık olacak ve gelişme giderek artan bir biçimde Roma fethi arifesine kadar sürecektir.

Galya'nın nüfusu o sırada Henri Rubert, Alexandre Moreau de Jonnès, Ferdinand Lot, Albert Grenier ve Camille Jullian'ın belirli bir coşkuyla öne sürdükleri gibi yirmi milyon kişi ve daha fazlası değildi kuşkusuz. Ama Kelt işgali, Avrupa'da başka yerlerdeki gibi, tartışmasız biçimde entansif bir tarıma, refah içinde ve kalabalık, hatta Romalı yazarların Galyalıların sürekli göçlerinin nedeni olarak gördüğü aşırı kalabalık bir ülkeye denk düşmüştür. Nüfusun bizzat Julius Caesar'ın tahmin ettiği gibi 10 milyon kişiye ulaşmış olması mümkündür. Ama Caesar'ın *De bello gallico* da aktardığı nüfus sayımlarını, özellikle de Alesia kuşatması (MÖ 52) sırasında yardıma gelen Galya birliklerinin sayılarını, gözden geçiren ve eleştiren Karl Julius Beloch[109] sadece 5,7 milyon, Gustave Bloch[110] 5 milyon, Eugène Cavaignac[111] ise 8-9 milyon gibi nüfus rakamları önermektedirler.

Bu son sayısal verilerin bana çok düşük geldiğini söyleyebilir miyim? Hem de o sırada neredeyse 70 yıldır Roma eyaleti olan Narbonensis'in bizzat İtalya kadar yoğun bir nüfusa sahip olduğu bilinirken. Galya için "7 milyondan daha çok" bir nüfusu kabul eden Karl Ferdinand Werner Roma eyaleti dahil tüm Galyalıların "10-12 milyon kişi" olduğunu yazmaktadır.[112] Ama bunun bir önemi yok! Bu büyüklük düzeylerinin esinlediği tespitlerden "Galya'dan önceki Galya'nın" III. binyıldan aşağı yukarı miladımıza kadar çok uzun nüfus hareketlerine sahne olmuş olduğu ortaya çıkmaktadır. Nüfus önce artmış, ardından düşüşe geçmiş ve daha sonra yeniden artmıştır. Bu hareketler daha önce sözünü ettiğim *çok yüzyıllık* çevrimlerdir ve zaman içinde çok daha fazla yayılmış olsalar da MS XI. yüzyılda başlayacak ve 1350'de doruk noktasına vardıktan sonra hızla bir yüzyıl içinde, –hemen hemen Yüz Yıl Savaşına denk düşen bir zaman diliminde– 1350 ile 1450 arasında geri çekilecek olan şu –deyim

---

[109] Aktaran M. Reinhard, A. Armengaud, J. Dupaquier, *Histoire générale de la population mondiale*, 1968, s. 43.

[110] G. Bloch, *a.g.e.*, s. 35.
E. Cavaignac, aktaran M. Reinhard, A. Armengaud, J. Dupaquier, *Histoire générale de la population mondiale*, 1968, s. 43. Yazarlar bu tahminin gerçeğe oldukça uygun olduğunu düşünmektedir.

[112] K. F. Werner, *a.g.e.*, s. 167.

yerindeyse– klasik çevrimi andırırlar. Tarihöncesi, Galya'nın gelecekteki mekânında böyle bir "hıza" tanık olmamıştır ama bu çevrimsel hareketlerin almaşıklığı ortaçağ Fransa'sında fazla acele etmeden devreye girecek olanlarla benzerdir.

Bu çevrimler, çok yavaş olsalar ve bitmeyecek gibi görünseler de zorunlu olarak belirli bir tutarlılık, yerleşimin mutlak dağınıklığını değil ama belirli bir düzeyde mal, kültür, teknik ve insan mübadeleleri gerektirir – başka bir deyişle *tarih*e benzeyen ve ancak nüfusun belirli bir yoğunluğunun, belirli bir düzeyinin meyvesi, sonucu olabilecek bir şey.

Öyleyse Galya'dan önce bir Galya var olmuştur, yani Galya öncesiyle bizzat Galya arasında gerçek bir devamlılık vardır. Nougier'nin temel savına (köylerin ve yerleşim yerlerinin sayısı) karşı ileri sürülmüş olan çekincelere rağmen, MÖ 1800'de 5 milyonluk bir tarihöncesi nüfusa inanma eğilimindeyim. Bu biyolojik süreçlerin daha Neolitik Çağ'ın sonunda büyük ölçüde sonuçlanmış, etnik karışımların gerçekleşmiş ve kalıcı olduğu anlamına gelmektedir. İzleyen istilalar, özellikle de Keltlerin istilası –ne kadar şiddetli ve karşı konulmaz, kültürel etkileri ne denli güçlü olursa olsun– daha önce yerleşmiş, boyunduruk altına alınmış ve kimi zaman topraklarından kovulmuş ama birdenbire yeniden ortaya çıkacak, çoğalacak ve yeniden gelişecek topluluklar arasında yavaş yavaş eriyip gidecektir. İnsan sayısı hiç kuşku yok ki çok büyük bir güvenliktir. Romalılar karşısında aynı şey olmayacak mıdır? Ve aynı şekilde V. yüzyılın barbar istilaları ya da günümüz Fransa'sını endişelendiren çok kalabalık göçmenler karşısında. Önemli olan kitle, yerleşik çoğunluktur. Her şey er ya da geç onun içinde yitip gider.

Ama bu sorunları şimdilik bir kenara bırakalım –her şeyin bir zamanı var. Şu anda önemli olan tarihöncesinin muazzam canlı mirasının önemini kavramaktır. Fransa ve Fransızlar, bilinçsiz bir biçimde de olsa bu mirasın sahipleri, aktarıcılarıdır. Hematolojik araştırmalar henüz başlangıç aşamasındadır[113] ama bulgularının şimdiden günümüz Fransızlarının damarlarında tarihöncesinin ayırt edilebilir kanını ortaya çıkarmış olması şaşırtıcı mıdır? Bu olgu bizleri çağların derinliklerinden gelen bir tarihi önemsemeye ikna etmelidir.

---

[113] Jean Bernard, Jacques Ruffié, *Hématologie géographique*, 1966, I, aktaran M. Bordeaux, "Voies ouvertes à l'histoire des coutumes par l'hématologie géographique," *Annales. E.S.C.* içinde, 1969, s. 1275 (örnek olarak s. 1282'deki harita).

II

BAĞIMSIZ GALYA'DAN KAROLENJ GALYA'SINA

Tarihöncesi bir "Galya"dan sonra karşımıza art arda sıralanan dört Galya çıkar: Keltlerin bağımsız denilen Galya'sı (protohistorik), Roma dönemi Galya'sı, Merovenj dönemi Galya'sı ve Karolenj dönemi Galya'sı. Bu birbirini izleyen dönemler kesinlikle aynı seyri gösterir: Sırayla serpilip geliştikten sonra, her seferinde sanki daha başlangıçtan itibaren sonunda başarısızlığa, tarih sahnesinden silinmeye mahkûmmuşlar gibi –bu silinmenin, bu başarısızlığın biçimi ve nedeni ne olursa olsun– düzenli bir biçimde çöküp giderler.

Bu durumda acaba bir sistem, altta yatan ve tekrarlanıp duran bir süreç mi söz konusuydu? Bu *uzun süre'de* algılanabilir süreçler yüzyıllara yayılan çevrimsel dalgalanmaların met ve cezirlerine bağlı görünmektedir. Ama ne yazık ki, bu *trend*'lerin açıklaması belgelerin yetersizliği nedeniyle büyük ölçüde gözümüzden kaçmaktadır. Hatta gerçekleşmiş olduklarından emin miyiz? Bu sorunlara sadece bir iki tarihçi merakla yaklaşmaktadır.

Benim amacım olsa olsa bu uzak sorunlara biraz iktisat dili sokmak, ekonomik etkenlerin bu karanlık yüzyıllar boyunca kuşkusuz tek başlarına devrede olmasalar da hatırı sayılır derecede baskın olduklarını göstermektir (ama bunu zaten okur da tahmin etmiştir).

Bu görüş açısından belirtilmesi önemli olan nokta aşağı yukarı bin yıla yayılan bu dört uzun dönem boyunca, ekonominin gerileme ve yeniden canlanmaları ya da büyük siyasi değişiklikler ne olursa olsun, yaşamın yapılarını, derin dengelerini değiştirebilecek hiçbir devrimci sürecin ortaya çıkmamış olmasıdır: Birkaç binyıl önce tarımın yerleşmesi ya da Orta Çağ'ın birazdan sözünü edeceğim enerji devrimleriyle karşılaştırılabilir hiçbir şey. Robert Fossier'nin yerinde olarak belirttiği gibi "Roma dönemiyle IX. yüzyıl arasında ani bir dönüşüm meydana

gelmedi." Hatta, "I. yüzyıl ile XI. yüzyıllar arasında kesilmeden süren değişim hiçbir ani ve derin altüst oluş tarafından etkilenmedi"[1] diye öne süren Michel Roblin gibi bitiş tarihini iki yüzyıl ileri atabiliriz.

Galya'nın Romalılar Tarafından Fethini Açıklamayı Deneyelim.

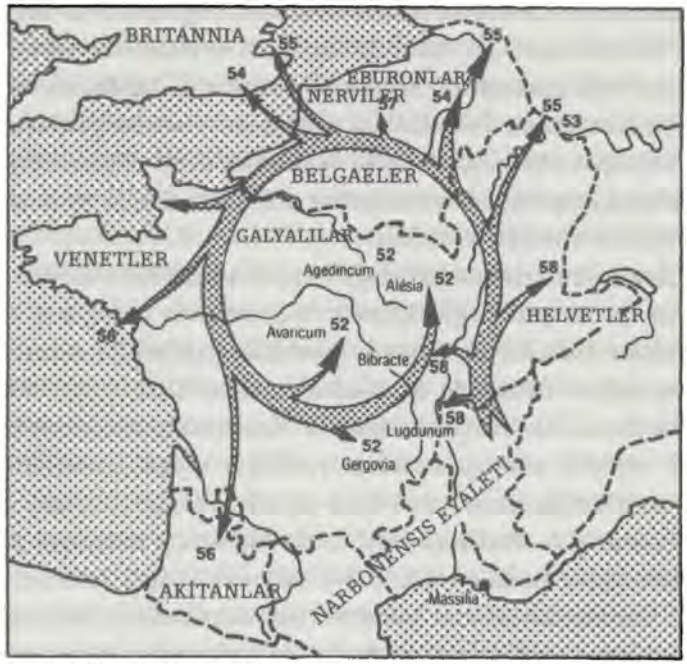
Romalıların hızlı ve kanlı fethi bağımsız Galya'yı dizlerinin üzerine çökertti. Olaylar (Gergovia ve Alesia kuşatmaları) ve kişiler (Ariovistus, Julius Caesar, Vercingetorix) herkesçe bilinmektedir. Niyetim her okul çağındaki Fransızın belleğine kazınmış bir öyküyü tekrarlamak değil. Öyküye karşı olduğumdan değil, tarih aynı zamanda anlatıdır, öyküdür ve üstelik bu tarihin en az sürükleyici biçimi de değildir. Ayrıca ileride bölümlerde Fransa tarihinin çağlar boyunca hızlı bir öyküsüne fırsat bulacağımı umuyorum. Ama şu anda başka bir "deneye" girişmiş durumdayım: Daha önce de belirttiğim gibi bu bölümün amacı Fransa tarihinin büyük evrelerini aydınlığa kavuşturmak ve öncelikli olarak nüfus kanıtına eğilerek derin bir tarihin ritimlerini ortaya çıkarmaktır. Bu yüzden kendimi bir süre için tarihsel manzaranın bir bölümüyle sınırlamak zorundayım. Bağımsız Galya'dan söz ederken kısaca da olsa olayların, insanların, toplumların, ekonominin ya da gizli ve birçok bakımdan olağanüstü uygarlığının genel bir tablosunu vermeye çalışmayacağım. Bu şu anki açıklamanın mantığına ters düşerdi. Başka yaklaşımlar, başka açıklamalar izleyecek ve o zaman ilk seferinde süratli bir şekilde katedilmiş manzaraları başka bir gözle yeniden ele alacağım. Eğer okur beni o zamana kadar izleyecek sabra sahip olursa Kelt Galya'sının adaletsiz ve renkli toplumunu, kurumlarını, altın oraklarıyla ökse otu biçen druidlerini ve birçok kültürün karışmış olduğu ilk Roma-Galya kentlerini gözünde canlandıracaktır.

Şu an kafamı kurcalayan soru şiddetli fetih sürecinin bağımsız Galya'nın tarihine nasıl eklemlendiğidir. Ne yazık ki kişisel duygularla çok dolu tarihçilerin açıklamaları bütünüyle tatmin edici ya da tarafsız değildir. Konunun önemi göz önüne alınırsa başka türlü olabilir miydi?

Birinci şaşkınlık İspanya'ya boyun eğdirmek için iki yüzyıl uğraşan Roma'nın Galya'yı sadece birkaç yıl içinde (MÖ 58-52) ele geçirmiş ol-

---

[1] Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, 1970, s. 22; Michel Roblin, *Le Terroir de l'Oise aux époques gallo-romaine et franque. Peuplement, déchiffrement, environnement*, 1978, s. 297.

ŞEKİL 16: CAESAR'IN GALYA SAVAŞLARI (MÖ 58-52)

Roma ordusunun bu derece geniş bir bölge içindeki hızlı ilerleyişi Galya'nın oldukça gelişmiş bir yol ağına ve insanlarla atları beslemek için yeterli tarım kaynaklarına sahip olduğunu göstermektedir.

masıdır. Strabon (Galya'nın fethiyle yaklaşık aynı zamanda doğan Helen coğrafyacı) bu karşıtlığa dikkati ilk çekenlerden biridir.[2]

Şu var ki *Gallia Comata*, "yele saçlı" Galya, direnmek için her şeye sahipti: ***Muhtemelen*** 10 milyon ya da daha çok kişiden oluşan kalabalık bir nüfus, her durumda Roma'nın egemenliği altındaki diğer Akdeniz bölgelerinden daha yüksek bir nüfus yoğunluğu, yadsınamaz bir ekonomik canlılık, sözcük biraz aşırı görünse de belirli bir refah –bazı tarihçilere göre Galya Caesar'ın gelişinin hemen öncesinde oldukça ciddi bir kriz içindeydi. Ama bu kriz –eğer olmuşsa– ne refah belirtilerini ne de gerçek bir ekonomik uyumu yok etmiştir. Bu işaretler bizleri çöküşün her türlü çok basit ya da tek boyutlu açıklamalarına karşı uyarmalıdır.

Örneğin her şeyi Roma lejyonlarının askeri üstünlüğüne ya da Helvetleri, ardından da Germenleri geri püskürterek, Venetlerin donanmasını ezerek Britanya'ya (İngiltere) çıkarma yaparak... savaş başlamadan

[2] G. Bloch, *a.g.e.*, s. 101.

Galya'yı izole eden Caesar'ın askeri dehasına bağlamaktan kaçınmalıyız. Caesar'ın rolünü, uzak görüşlülüğünü, hızlı eylemlerini elbette küçümsememeliyiz ama mükemmel kılıçlarla donanmış, kalabalık ve etkili bir süvari gücü tarafından desteklenen savaşçılar olan Galyalıların daha ilk başarısızlıkta pes etmek gafletinde bulunduklarını söylemek yeterli midir? Bu onların günümüz Fransızlarına atfedilen nitelik ve kusurları sergilediklerini öne sürmek olacaktır.

Galyalıların yenilgisinin tek değil birçok açıklaması vardır. Galya'nın fethinin bir "prömiyer" değil üçüncü ve son perde olduğunu unutmayalım: Romalılar İkinci Pön Savaşının tehlike çanlarıyla Kartaca'nın yenilgisi arasındaki dönemde üç acımasız seferle (MÖ 197, 194 ve 191) kendilerine uzun süre meydan okumuş olan Cisalpina Galya'sına boyun eğdirdiler –Galyalı savaşçılar Roma'ya kadar ulaşmış ve Romalı askerlerin ağır zırhlarıyla alay etmek için çıplak savaşmıştı. Daha sonra MÖ 121'de "Provincia"yı (Narbonensis), yani Alpler ile Akitanya arasındaki Transalpina Galya'sının en kalabalık bölgesini işgal ederler. Roma bu belirleyici fetihle kendisine sadece İber Yarımadası yolunu açmakla kalmıyor Arvernilerin hegemonyasına öldürücü bir darbe vuruyor ve Allobrojların bölgesini Rhône' dan Cenevre Gölüne kadar ele geçiriyordu. Provincia kuzeye doğru ilerlemek için bir ileri üs görevi görecektir.

Demek ki Caesar'ın fethinden önce Alain Guillerm'in söylediği gibi "Kelt mekânının istikrarını bozan"[3] ön hazırlıklar tamamlanmıştı. Bu felaketlerden sonuncusunun Caesar'ın seferlerinden altmış yıl önce meydana gelmiş olduğu doğrudur ama bu sözünü ettiğimiz olaylarla bağımsız Galya'nın hızlı çöküşü arasında bir ilinti olmadığı anlamına gelmez. Sömürgeci Fransa önce Cezayir (1830) ardından Tunus'a (1881-1883) yerleştikten epey sonra Fas'ın kapılarını zorlamıştır (1911-1912).

Galya'nın iç bölünmeleri, siyasi bütünlükten yoksun olması, Michelet'in ifadesiyle "kaosu"[4] nedeniyle kendi sonunu hazırlamış olduğu açıkça ortadadır. Eğer Galya bir "ulus" ya da sadece tutarlı bir siyasi bütün oluşturmuş olsaydı ihanetlerden bile söz edilebilirdi: Aeduların, Remilerin ve başka "işbirlikçiler"in –örneğin Caesar'a eşlik eden Galyalı süvariler ya da istilacıya birçok kez ödünç para veren Langres bölgesinin güçlü Lingon kabilesi gibi– ihaneti. Galya aslında sürekli birbirleriyle savaşan bir bağımsız "halklar" mozaiğiydi, Romalıların dediği gibi 60

[3] A. Guillerm, *a.g.e.*, s. 44.

[4] J. Michelet, *a.g.e.*, I, s. 52.

ila 80 *civitate*'den oluşuyordu; üstelik mozaiğin her bir parçası da daha küçük parçalara bölünüyordu. Kısacası Galya siyasi açıdan tamamen bölünmüş durumdaydı: "Hasmane duygular ırk kardeşliğinden, dil, inanç ve kültür kimliğinden daha güçlüydü."[5] Druidler bile tüm çabalarına karşın, Galyalıları istilacıya karşı birleştirmeyi başaramamıştır. Sonuç olarak ülke Caesar için kolay bir avdı. Caesar kabile grupları arasındaki rekabet ve düşmanlıktan yararlanmış, fethetmek için bölmüştür. Ve sağlam bir devlet oluşturacak derecede birleşmiş bir Galya'nın Romalılara daha iyi kafa tutmuş olabileceğini düşünmek her zaman mümkündür.

Belki de. Ama çelişkiye düşmeden karşıt görüşü de savunmak mümkündür. Galya'nın yıldırım hızıyla fethi ile İspanya'nın çok uzun süren boyunduruğa alınması arasındaki şaşırtıcı tezata gelince farklı coğrafyaların dayattığı koşullara dikkati çekmek gerekir: Pirene Dağlarının kuzeyinde zengin, göreceli olarak kalabalık, kullanılabilir bir yol ağına sahip, yem ve yiyecek tedarikinde güçlük olmayan dışarı açık bir ülke; Pirenelerin güneyinde doğal engeller ve çöl tarafından dışarıya kapalı, yiyecek kaynakları kıt, düşmanca bir ülke.[6] Strabon, muhtemelen belirleyici bir rol oynamış olan başka bir karşıtlığa dikkati çeker: İspanyolların direnişi büyük ölçüde dağınık ve gerilla savaşı diye adlandıracağımız savaş türüne yönelikken Galya'daki direniş hızla tek bir yönetim altında toplanmıştır; bu olgu direnişin enerjisini düşürmese de onu bir saldırıya daha açık, bir savaşta daha kolay dağılacak duruma sokmuştur. Kısacası, Galya'nın tek bir büyük çarpışmada, Alesia Kuşatması (MÖ 52), ezilmesinin nedeninin çok büyük bir yardım ordusunu seferber edecek becerideki iç uyumu olduğu öne sürülebilir. Dağınık bir savaş, bir gerilla savaşı tam tersine istilacıyı bezdirebilir, aşırı derecede sıkıntıya sokabilirdi. Strabon'un düşünceleri tarihte sık görülen "sömürgeci" fetih girişimleri tarafından doğrulanmaktadır. Karşılaştırma için MS VII. yüzyılın İslam fetihlerini ele alalım: Müslüman orduları yıldırım hızıyla 634'te Suriye'yi, 636'da Mısır'ı ve hatta 641'de birkaç yıl önce Iustinianos'un ordularını durdurmuş ve püskürtmüş olan İran'ı (Persia) ele geçirir; buna karşılık İslam'ın siyasi bir birlikten yoksun geri kalmış Mağrip'i ele geçirmesi için –ve de sadece kısmen– elli yıl gerekecektir (650-700). Ama uyumlu bir bütün olan Vizigot İspanya'sı da 711'de tek bir darbede ellerine geçecektir.

---

[5] Jérome Carcopino, *César*, 1936, s. 707; Camille Jullian, *Histoire de la Gaule*, 1971 basımı, II, s. 437-447 ve 449-452.
Gustave Bloch, *Les Origines. La Gaule indépendante et la Gaule romaine, Histoire de France* içinde, y. haz. E. Lavisse, I, 1911, s. 101.

Bununla birlikte, Caesar'ın başarısını açıklamak kolay değildir. Belki tarihçiler arasındaki görüş farklılıkları nedeniyle. Özellikte yakın geçmişte bazı tarihçiler Fransa'yı günümüz uygarlığının büyük bileşenlerinden biri olan Latin kültürü içine soktuğu için Caesar'ın zaferini alkışlıyordu. Ernest Lavisse'in *Fransa'nın Tarihi*'ne değerli cildiyle katkıda bulunmuş olan (1911) Gustave Bloch[7] bunlardan biridir. Aralarında Ferdinand Lot'nun[8] da bulunduğu başka tarihçilere göre ise Roma fethi ulusal tarihimiz için bir felaket, özgün bir evrimin sonu, olası bir "Fransa"nın yıkımı olmuştur. Milliyetçiliği daha da belirgin olan Camille Julian, Roma olmasaydı Galya'nın Marsilya'nın (kuruluş M.Ö 600) Helen uygarlığı içinde eriyip gideceğini düşünecek kadar ileri gitmektedir[9]–ki bu tezin kanıtlanması gerekir. Galya'da Helen alfabesinin kullanılmış olduğu doğrudur ve sadece kültürlü seçkinler tarafından değil. Strabon'a göre Galyalılar "İş sözleşmelerini Helence yazıyordu."[10]

Gerçek şu ki *uchronia* kurgularına, yani tarihi gerçekleşmiş olduğundan başka türlü yeniden yazma manisine ya da ihtiyacına bütün yollar açıktır. Örneğin Alain Guillerm Galya'nın tek başına Ariovistus'un yönetimindeki Germenleri[11] asimile ederek etkisiz hale getirecek beceriye sahip olduğuna kesinlikle inanırken yüzyıllar sonra Roma Galya'sı sonunda yıkımına yol açacak barbar istilalarını engelleyecek güçte olmayacaktır. Bu oyunu başka bir senaryo, Caesar'ın Alesia'da başarısızlığa uğradığını tasarlayarak sürdürelim. Bu durumda Roma, Varus'un başarısızlığından sonra (MS 9) Galya'dan çok daha az gelişmiş ve belki de bu nedenden dolayı (diğer nedenler arasında) boyun eğdirmesi çok daha güç olan Germania'dan vazgeçtiği gibi Galya'yı fethetmekten vazgeçecekti. Ama neden tersini varsaymayalım? Eğer Roma sınırını Ren yerine Elbe boyunca kurabilseydi Avrupa'nın yazgısı belki de tamamen değişik olmayacak mıydı?

Galya'nın fetihten sonra galibe hızla boyun eğmiş, İtalya'nın ve Akdeniz'in uygarlığına açılmış ve bunu yaparken kendi isteğiyle ya da farkına varmadan yazgısını köklü bir biçimde değiştirmiş olması yadsınamaz olgulardır. Galya aristokrasisinin erken bir aşamada iş birliğine girdiği ve Galya'nın Roma tarafından kültürel asimilasyonuna katkıda

---

7 *A.g.e.*, s. 104.

8 Ferdinand Lot, *La Gaule*, 1947, s. 170.

9 C. Jullian, *a.g.e.*, s. 508-509.

10 K. F. Werner, *a.g.e.*, s. 137.
A. Guillerm, *a.g.e.*, s. 143.

bulunduğu doğrudur. Fetih ertesinde çok sert olan Roma egemenliği "Antik Çağ vakanüvisleri tarafından çok eleştirilmesine rağmen Roma İmparatorluğunun istikrarının, uzun süre ayakta kalmasının gerçek mimarları olan iki büyük imparator Tiberius (MS 14-37) ve Claudius (MS 41-54) dönemlerinde" daha hoşgörülü bir görünüme büründü. Bu imparatorlar, bir tarihçinin, Siegfried Jan de Laet, yazmaya cesaret ettiği gibi, "Cumhuriyetin sömürgeciliği yerine bir çeşit *Commonwealth* düzeni getirdiler."[12] Laf arasında Claudius'un Kuzey Galya yol ağının büyük bir bölümünü inşa ettirdiğini –harika bir armağan– ekleyelim.[13] Claudius ayrıca 48 yılında Roma siyasi aristokrasisinin tepkilerine aldırmadan Senato'yu Roma-Galya "senatörler"ine açmıştır.

Bununla birlikte kesin yargılardan kaçınmak gerekir. Roma'da alaycı bir şekilde Galyalı diye adlandırılan Claudius (Lyon'da doğmuştu) İmparatorluğa bağlı barış yanlısı bir Galya yaratmak istemişse de bu onu Britanya'ya (İngiltere) sığınmak zorunda kalan Druidlere zulmetmekten alıkoymamıştır. Öyleyse hoşgörüden çok, daha önce de Augustus'un siciline eklenmesi gereken, akıllıca yürütülen bir asimilasyon çabasından söz etmek daha doğru olur. Julius Caesar'ın mirasçısı Galya'da dört kez ikamet etmiştir. Bunlardan en uzunu MÖ 43'de kurulan Lyon'da olmuştur (MÖ 16-15); sonuncusu ise MÖ 10'da Ren sınırındaki ayaklanmaları bastırmak için. Galya'yı dört eyalete bölmüş (Narbonensis, Aquitania, Lugdunensis, Belgica) ve Caesar'ın kendisinden önce yaptığı gibi bu eyaletlerden asker devşirmeyi sürdürmüştür. Ayrıca birçok kent kurmuş ve bu kentleri süsleyip güzelleştirmek için Antonius ile Cleopatra'nın hazineleri kadar kendi kişisel servetini de harcamaktan çekinmemiştir. Nîmes' deki Maison Carrée, Pont du Gard Viyadükü ve Orange, Arles, Vienne, Lyon... Roma tiyatrolarını da ona borçluyuz. "Augustus'un zamanında Galya devasa bir bayındırlık işleri şantiyesiydi."[14] Galya aristokrasisinin yavaş yavaş oturma alışkanlığı edineceği yeni kentler etkili Romalılaştırma odakları olduğu kadar ekonomik gelişme için de uyarıcı görevi görüyordu. Günümüzde "Yapı işleri yolunda olduğu zaman her şey yolundadır" diyoruz. Bu sözün tarih boyunca birçok kez gerçeği yansıtmış olma olasılığı yüksektir.

---

[12] Siegfried Jan de Laet, "Romains, Celtes et Germains en Gaule septentrionale," *Studia Historica gandensia* içinde, 1964, s. 92.
A.g.e., s. 93.
Marcel Le Glay, "Les Gallo-Romains," *Histoire de France* içinde, y. haz. Georges Duby, 1970, I, s. 114.

Kültür asimilasyonunun lehine işleyen başka bir etken de Galya'nın güneyde İspanya ve "üç Galya"dan" epey önce Romalılaştırılmış olan Narbonensis eyaleti ile bitişik olmasıydı.

Öte yandan Ren ötesinden gelecek istilalara karşı güçlü bir orduyla, sınırı tutan yüz bine yakın asker tarafından, korunuyordu. Vespasianus ile Domitianus Ren'in sağ yakasında *limes*i inşa ederek bu savunmayı daha da güçlendireceklerdi; bu tahkim edilmiş sınır şeridi Koblenz kenti hizasından başlıyor ve Neckar Irmağı boyunca Tuna'ya ulaşıyordu. *Limes*in gerisinde, Ren Irmağına kadar uzanan *Agri Decumatis* bölgesi *colonus*'lar tarafından iskân edilmişti.

Sonunda 43 yılında Claudius'un telkiniyle lejyonlar imparatorluk idari sistemine dahil edilecek olan Britanya'yı ele geçirmiş ve böylece Galya kuzeyden gelebilecek saldırılara karşı da güvenceye alınmıştır. Boulogne bir kent olmuş ve devasa bir fenerle donatılmış olan limanı Manş ve Kuzey denizlerinde asayişi sağlama görevini üstlenen Roma donanmasını uzun zaman barındırmıştır. Güvenlik ve *Pax Romana*'nın uzun zamandır ne güvenliği ne de barışı tanımış olan bir halk üzerinde kuşkusuz olumlu etkileri olmuştur. Roma Galya ve Galyalılara Latin adları –*Gallia, Galli*– vermiş, Kelt ve Keltli sözcükleri tarihe karışmıştır. Roma başarılı olmuş bir kolonileştirme süreci sonunda Galya'ya uygarlığını verecektir. Ayrıca Caesar tarafından çizilmiş ve Galya'yı Kelt ve Germen Orta Avrupa'sından koparan Ren sınırını da verecektir.

Güvencede olmasına, askeri çember içinde korunmasına, yollar, kentler, okullar ve safları kendisine neredeyse tamamen açık bir ordu tarafından koşullandırılmasına rağmen Galya'nın yeni yazgısını yürekten kabul etmesi oldukça uzun zaman aldı. Roma egemenliğinin ilk yüzyılı Tiberius'a rağmen, Claudius'a rağmen, üstün bir uygarlığın sunduğu yararlara rağmen çalkantılı geçti: Bu yüzyıla bazıları olağanüstü ve çok kanlı karışıklıklar, ayaklanmalar damgasını vurmuştur. Bazı tarihçiler bir çeşit geçmişe dönük milliyetçiliğe kendilerini kaptırarak bu direnişin önemini abartmıştır.[15] Ben Gustave Bloch (1911) ve birçok başka tarihçinin daha dengeli değerlendirmesini yeğliyorum. Bu ayaklanmalar gerçekte yenilmiş bir halkın az çok bilinçli bir biçimde hor görüldüğünü hissetmesinin, farklı bölgelerdeki farklı hoşnutsuz-

[15] Maurice Bouvier-Ajam, *Dagobert*, s. 19; Pierre Lance, *La Défaite d'Alésia. Ses causes dans la société celtique, ses conséquences dans la société française*, 1978, s. 155 vd.

lukların, vergilerin ağırlığı altında ezilen ve kadastro sayımlarının tedirgin ettiği köylülerin öfkesinin, Latin uygarlığından yana olan ama imparatorluk idaresinin yolsuzluklarının gücendirdiği aristokratların kızgınlığının, vergi deneticilerin tacizlerinden kurtulmak için bazen Ren-ötesine kaçmak zorunda kalan zanaatçıların çileden çıkmasının dışavurumlarıdır.

Bu karışıklıklar Nero'nun hükümdarlığının son döneminde ve 68'deki ölümünden sonra İmparatorluğu çok derinden sarsan kriz sırasında doruk noktasına ulaştı. O dönemde Galya'nın birçok noktasında, bazıları o zamana kadar Roma'ya sadakatle hizmet etmiş olan soylular tarafından yürütülen bir dizi isyan patlak verdi. Bir yerde bastırılan ayaklanmalar başka yerde daha güçlü bir şekilde yeniden başlıyordu. Bu ayaklanmalara Roma'daki siyasi çekişmelerden yararlanan birçok lejyonun baş kaldırmasını da eklersek krizin derinliği anlaşılır. Durumun ciddiyeti üzerine aralarında birçok Belçikalı (sic) ve Germen yardımcı kuvvetin de bulunduğu Ren ordusu 69'da Galya üzerine yürür. Galya usulü dairesinde uygun bir yağmalamadan kıl payı kurtulur. Ama bir Batavyalı, daha doğrusu bir Germen olan Caius Julius Civilis durumdan yararlanır, dağılmış lejyonların başına geçer ve Galya kentlerine özgürlüklerine kavuşmalarını sağlayacak bir Galya imparatorluğu oluşturma önerisi sunar. Hatta bu imparatorluk o sırada hiçbir Roma ordusunun bulunmadığı Galya'da coşku içinde kısa bir süre için de olsa ilan edilir.

Bu noktada ortalığı yatıştırıcı iki olgu devreye girmiştir. İlki Galyalıların eski istilacılara, Germenlere karşı güvensizliğiydi. Bu güvensizlik hiç de temelsiz değildi: Civilis büyük bir olasılıkla kendi Galya savaşlarına hazırlanıyordu; *limes*in surlarını sistemli bir şekilde yıkmıyor muydu? İkincisi ise Roma'dan gelen iç savaşların bittiğini, "sağduyulu İmparator" Vespesianus'un iktidarı ele geçirdiğini, güçlü bir yönetimin yeniden kurulduğunu bildiren haberlerdi. Komşu ülkelerdeki –İtalya, İspanya, Britanya– tüm birliklerin Galya'ya yönlendirilmesi buyruğu verilmişti. Bu büyük kargaşa ortamında Remi kabilesi bütün Galya kentlerini temsilcilerini Durocortorum'da (Reims) toplanmaya çağırır. Toplantıdaki görüşmeler barış yanlılarının zaferiyle sonuçlanır ve Treverilere tüm Galya adına savaşmayı bırakmalarını buyuran bir bildiri gönderilir. Treveriler savaşı kesmeyi reddedecek ama Q. Petilius Cerealis komutasındaki güçlü bir Roma ordusuna hızlı bir biçimde yenilip dağıtılacaktır. Geriye Civilis kalıyordu. Ama savaş artık sadece Romalılarla Germenler

arasındaydı ve Civilis birçok bozgunun ardından Ren'in karşı yakasına geri çekilecektir.[16]

Bu kanlı olaylar dizisi Galya'nın fethe karşı son önemli direnişiydi. Böylece Roma MÖ 52'den MS 70'e kadar süren bir yüzyıllık egemenliği sonunda Romalılaştırma politikasını Galya'nın hemen her yerinde benimsetmeyi başaracaktı.

Zaman çoktan iş başındaydı ve zaman zamana eklenecektir: Alesia'nın teslim oluşundan (MÖ 52) Batı İmparatorluğunun 476'daki ortadan kalkışına (en azından kuramsal olarak) kadar en az beş yüzyıl geçmiş olduğunu unutmayalım. Eğer Fransa 1516'da yeni kurulmuş olan Cezayir Beylerbeyliğini işgal etmiş ve orada 1962'ye kadar kalmış olsaydı acaba Cezayir'de neler olup bitmiş olurdu? Eskiden tarihin akışı daha yavaştı. Suları kaynağında hızla akan ama ağzına doğru indikçe yatışan akarsuların tersine tarihin akışı önce yavaştır ve ancak bizlere ve zamanımıza yaklaşırken hızını artırır. Roma Galya'sını deneyimlerin birikimi ve koşullar yaratmıştır. İyisiyle kötüsüyle.

Her durumda, Michelet'in "Galya Atlantis gibi yitip gitmiştir"[17] savının doğru olmadığına inananlardanım. Çünkü Alesia'dan sonra Galya tarihten tamamen silinmemiştir. Pierre Lance'a göre[18] Fransa tarihinin her zaman canlı yeraltı ırmağı olmayı sürdürmektedir. Dolayısıyla Kelt mirasımız, onu Latin mirasımıza yeğlesek de yeğlemesek de yadsınamaz. Biz Fransızlar, ister istemez çifte miras paylaşıyoruz. Bununla birlikte, Kelt dünyası Galya'da kültürel açıdan iki çok önemli savaş kaybetmiştir: Dili, bazı kırsal bölgelerde uzun süre, hatta bazı yerlerde XII. yüzyıla kadar[19] konuşulmuş olsa da Fransızca'da sadece tortu halinde izler bırakmıştır. Ve Kelt dini Roma çoktanrıcılığı sayesinde uzun süre güçlük çekmeden canlı kalmayı başarmış olsa da sonunda Hristiyanlık ve tek tanrısı karşısında pes edecektir. İzlerine sadece pagan efsanelerinde ve halk inanışlarında rastlanmaktadır. Öyleyse, Galya konusunda "kültürel soykırım"dan[20] söz edilebilir mi?

---

[16] André Piaginol, *Histoire de Rome*, 1962, s. 273.
J. Michelet, aktaran François George, *Histoire personnelle de la France*, 1983, s. 91.
Pierre Lance, *a.g.e., passim.*
Pierre Bonnaud, *Terres et langages. Peuples et régions*, 1981, I, s. 37-39 ve 45. "Erken Orta Çağ'da Galyalıların Latince ile ilişkisi Oksitancanın XVI. yüzyıl ile günümüz arasındaki Fransızca ile olan ilişkisini anımsatır." Yves Florenne, "Les peuples fidèles," *Le Monde*, 21 Temmuz 1983.
J. Markale, *Le Roi Arthur, a.g.e.*, s.24.

Galya'nın Roma Dönemindeki Doruk Noktası: Commodus'un Hükümdarlığı

Roma Galya'sı doruk noktasına Caesar'ın fethinden iki yüzyıl sonra, Marcus Aurelius'un hayırsız oğlu Commodus'un (161-192) saltanatı sırasında ulaştı. Yazgısı İmparatorluğun zenginliğine bağlıydı: İmparatorlukta işler yolunda gittiği zaman refah düzeyi yükseliyor, İmparatorluğun sıkıntılı dönemlerinde ise geriliyordu. Galya aslına bakılırsa merkezinde Akdeniz bulunan, nabızları aynı ritimde atan ve ekonomik etkileri Doğu'ya, İran (Persia), Hindistan ve Hint Okyanusu'na kadar uzanan bir bölgeler grubunun, bir çeşit dünya-ekonomisinin içinde yer alıyordu. Bu bütün Avrupa'nın kuzeyinde, Boulogne'da üslenen Roma donanmasının göz kulak olduğu Manş Denizi ile Kuzey Denizinin oluşturduğu boşlukla sınırlıydı; güneyde ise engel Sahra Çölünün uçsuz bucaksızlığıydı ama yine de günümüz Fas'ını içinden geçen yollarla taşınan Sudan'ın toz altınına el koyabiliyordu. Kısacası, Galya'nın bağımlı yaşamını bu çok büyük bloğun içindeki dalgalanmalar, konjonktürler belirliyordu.

İmparatorluğun sağlığı Marcus Aurelius'un ölümüne (180) kadar yerindeydi ve Galya MS II. yüzyılın ortasına kadar *Pax Romana* nın nimetlerinden yararlandı: Yollar, kentler ve ticaretin dönüştürdüğü ülke serpilip gelişir. Nüfusu, fethin kanlı kayıplarını, kıyımların ve köleliğe dönüştürülmenin Galya halkında açtığı derin yaraları fazlasıyla kapatacak derecede artar. Fethin acımasızlıkları üzerine ne söylesek azdır: Birçok kabilenin –Ren ile Scheldt ırmakları arasında yerleşik *Aduatuci* ve Eburon kabileleri gibi– kökü kazınmış ya da insanları açık artırmayla satılmıştır;[21] Caesar, sözcüğün tam anlamıyla "İtalya'nın tüm köle pazarlarını tıka basa insan malıyla doldurdu."[22]

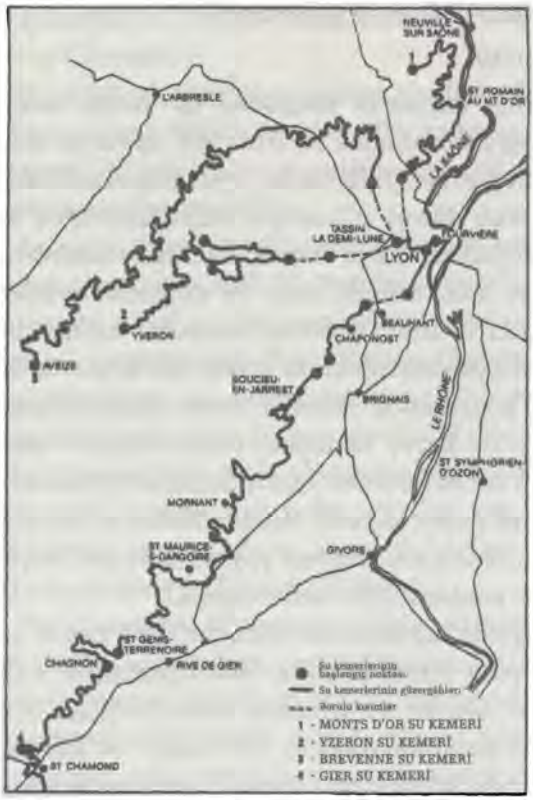
Ferdinand Lot[23] Caesar öncesi Galya'nın nüfusunu 20 milyon kişi olarak tahmin ederken abartmaktadır ama Karl Julius Beloch[24] da MS 14 yılı için Galya'nın nüfusunun sadece 4.900.000 kişi (Narbonensis için 1.500.000 kişi ve nüfus yoğunluğu 15; Galya'nın geri kalan kısmı için 3.400.000 kişi, nüfus yoğunluğu 6.3) olduğunu hesaplarken ters yönde abartmaktadır. 3.340.000 km²'lik bir yüzölçümü için 54 milyon kişi (yani km² başına 16 kişi) olarak tahmin ettiği Roma İmparatorluğu

[21] Jean de Laet, *a.g.m.*, s. 91.

[22] Kayıp atıf.

[23] Ferdinand Lot, *La France, a.g.e.*, s. 69.

[24] K. J. Beloch, *Die Bevölkerung der Grieshisch-Römischen Welt*, 1886; s. 507.

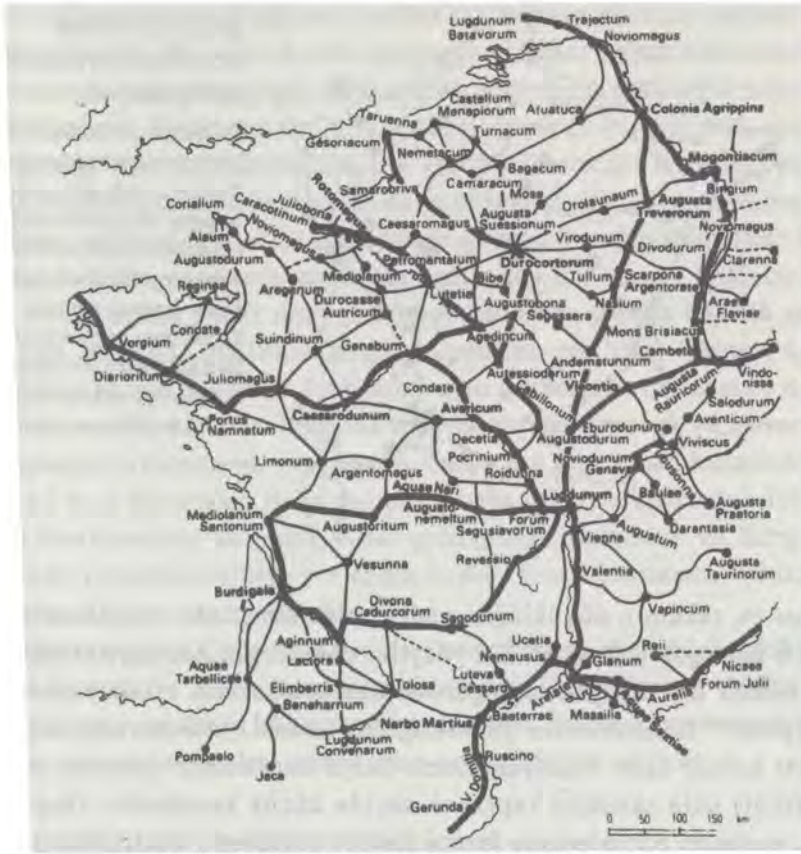
ŞEKİL 17: LYON'DAKİ ROMA SU KEMERLERİ

Lyon'a su sağlayan dört su kemeri tek başlarına bu Roma-Galya yerleşiminin önemini göstermektedir. Barbar istilaları bu su taşıma sistemine onarılmaz biçimde zarar verdiği zaman Lyon eski sitini kısmen terk etmek zorunda kalmıştır.

bünyesindeki refah içindeki Galya'ya bu derece düşük nüfus yoğunlukları atfetmesini anlamakta güçlük çekiyorum. Bu ortalama nüfus yoğunluğuna göre Galya'nın (638.000 km²) nüfusunun 10 milyondan daha az olmaması gerekirdi. Cavaignac tarafından hesaplanmış ve yeni bir nüfus tarihi kitabının "oldukça sağlam bir biçimde belirlenmiş"[25] olarak değerlendirdiği 8-9 milyon kişiyi asgari nüfus olarak kabul edelim. Ama yüz elli sonra Marcus Aurelius ve Commodus döneminde Galya gelişmesinin doruğundayken durum neydi?

Karl Julius Beloch bu kez çok daha yüksek bir nüfus öne sürmekte tereddüt etmez. Ona göre Roma İmparatorluğu III. yüzyılın hemen başında hiçbir zaman olmadığı kadar kalabalıktı: Nüfus Caesar'ın ölümünden itibaren ikiye katlanmıştı. Böylece MS 14 için 5 milyon olarak hesap ettiği nüfus tahminini (gerçekte bu rakamı revize edip 6,7 milyona çıkarmıştır) en az 10 ya da 12, hatta 14 milyon kişiye, nüfus yoğunluğu da km² başına

[25] Bkz. not 115.

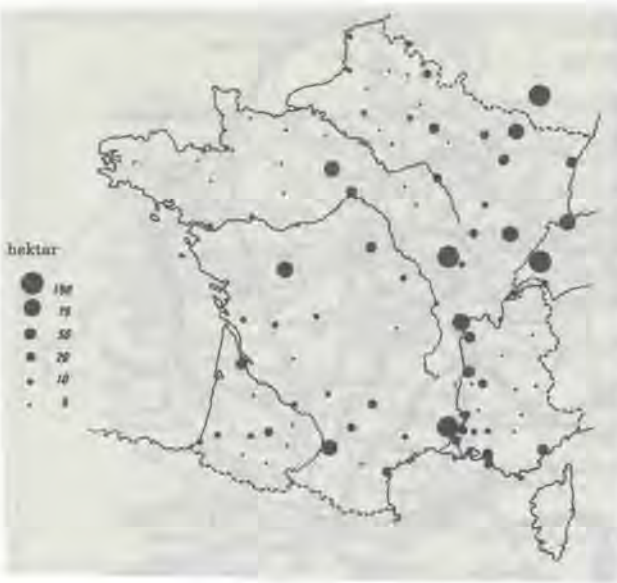
ŞEKİL 18: ROMA DÖNEMİNDE GALYA YOLLARI

Bölgeyi baştan aşağı kaplayan yol ağının yoğunluğu Roma Galya'sındaki nüfus ve üretim atışına işaret etmektedir.

yaklaşık 20 kişiye yükseltir.[26] Bu tahminlerin Josiah C. Russel'inkilerden çok daha gerçeğe yakın olduğunu düşünüyorum. Ama 10 milyonluk bir asgari nüfusu veri olarak kabul edip kentsel nüfusun oranını % 10 olarak –Robert Fossier'nin[27] öne sürdüğü gibi %20 değil ("beş kişiden dördü kırsal alanlarda yaşamaktadır")– varsayalım. Bu durumda 1 milyon Galyalının kentlerde yaşadığı söylenebilir. O dönemde kentsel nitelikte bin civarında yerleşme yeri olduğunu varsayarsak, bu kent başına ortalama 1000 kişilik bir nüfus demektir.

---

[26] K. J. Beloch, "Die Bevölkerung im Altertum," *Zeitschriftfur Social und Wissenschaft"* içinde, II, 1899, s. 512 ve 619. Bu makale not 141'de gönderme yaptığımız kitaptan yaklaşık 15 yıl sonraya aittir.
Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval, a.g.e.*, s. 51.

ŞEKİL 19: ROMA DÖNEMİNDE GALYA'NIN KENT AĞI

Bu harita bir önceki yol ağı haritasını tamamlamaktadır. Kentlerin coğrafi dağılımı imparatorluğun stratejik eksenlerini açıkça ortaya koymaktadır: Ren sınırına kadar uzanan Rhône-Saône yolu ve Provence ile Languedoc arasından İspanya'ya ve Garonne halicine götüren yollar.

Okur bu rakamın düşüklüğüne itiraz etmesin çünkü bu rakam muhtemelen hâlâ çok yüksektir. XV. yüzyılın çok zengin Almanya'sı için yapılan benzer bir hesaplamaya göre Alman kentlerinin ortalama nüfusu 500 kişiydi![28] Rakamımızın yüksekliğinin nedeni yerleşim birimlerinin 200-300 hektar alan kaplayan Roma-Galya kentlerinin yanında evlerinin çatıları hâlâ samanla kaplı çok sayıda küçük kasabadan oluşmasıdır. Bu yerleşim birimlerinde *forum* sadece köylülerin kentte oturanlara yiyecek tedarik etmek için geldiği bir pazar meydanıydı. Ama bu yerleşimler de sonuçta diğerleri gibi kentti. Dijon'un XVIII. yüzyılda bile çatıları saz kamışlarıyla kaplı çok sayıda eve sahip olduğunu unutmayalım.[29] Ferdinand Lot'nun söylediğine göre "[Roma dönemi Galyası'nın] en büyük kentleri olan Nîmes, Toulouse, Autun ve Trier'in nüfusları hiçbir zaman 50.000 kişiyi aşmamıştır."[30] Ama bu rakamlar aslında o dönem için hiç de mütevazı rakamlar değildir ve Galya'nın zengin başkenti Lyon 80.000 ile 100.000 kişi arasında bir nüfusa ulaşmış olmalıdır. Ayrıca tüm bu Roma-Galya kentleri tiyatrolarıyla, zafer taklarıyla, hamamlarıyla, arenalarıyla görkemli kentlerdi. Lyon ya da Vienne'e su taşıyan sistemler ne büyük bir başarıdır! Su kemerlerini ilk gördüğünüzde gerçek oldukla-

[28] Heinrich Bechtel, "Städte und Bürger vom 13.-15. Jahrhundert," *Wiertschafts-Geschichte Deutschlands* içinde, 1951, s. 256.

[29] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, 1979, I, s. 232.

[30] Ferdinand Lot, *a.g.e.*, s. 397.

rına inanamazdınız. Kuşkusuz bunlar bir bakıma gösteriş yapıları, "sahne dekorlarıdır."[31] Gelecek, zamana karşı ne kadar dayanıksız olduklarını gösterecektir –ama gelecek çoğu zaman geçmişe ihanet değil midir?

Galya'nın kentleşmesi ve bu kentleşmenin biçimi her durumda Romalılaştırma politikalarının çok açık bir işaretidir. Bölgelere göre değişik yoğunluktaki bu kentleşme daha önceki çeşitliliklere yeni özellikler ekleyen ayrımsal bir tarihi gözler önüne serer. Örneğin Romalılar kuzeye doğru Moselle ve Meuse ırmakları üzerinden her zaman başlarını ağrıtan Ren sınırına kadar uzanan Rhône-Saône su yoluna öncelik vermiştir. Ren sınırında güçlükler artınca Lyon'dan çok Trier (Trèves) ülkenin gerçek başkenti olacaktır. Romalılar aynı şekilde Narbonensis'e de ayrıcaklı davranmıştır: *Via Domitia* ile *Via Aurelia* İspanya'ya Provence ve Languedoc'u katederek ulaşıyordu. Galya'nın geri kalan kısmından yetmiş yıl önce fethedilen, daha yoğun nüfuslu ve Roma kültürüne daha açık olan Narbonensis karanlık yıllar geldiğinde, Vizigotlar ve Burgondlar 415-443 yıllarında ülkeye yerleşene kadar "Roma koruması" altında kalma ayrıcalığına sahip olacaktır.

Bütün bunları Güney Fransa ile Kuzey Fransa arasındaki farklılıklar ve karşıtlıkların kalın dosyasına ekleyelim. Île-de-France da Franklara karşı uzun süre Roma kültürünü korudu ama Île-de-France sonuçta kendisini çevreleyen barbar dünyasının ortasında bir adacıktı.

İç Karışıklıklar ve Barbar İstilaları

Pax Romana II. yüzyılın sonundan önce, yaklaşık 170-180 yıllarında, yıpranmaya başladı ve bozuldu. Ren sınırı daha önce de çalkantılıydı: 162'de Germen çeteleri Belgica'nın kuzeyine sızıyordu; 174'te sıra Alsace'a gelecektir. Bu olayları gereğinden fazla büyütmeyelim: Düzen hızla ve kolayca yeniden kurulmuştur.[32] Galya'nın barışını ve huzurunu sağlayan sınırda ciddi gedikler ancak çok daha sonra, 253'te Franklar ve Alamanlar tarafından açılacaktır. Şekil 20'deki harita güneyde Aşağı Rhône vadisine ve hatta İspanya'ya kadar ulaşan bu akınların Galya'nın doğu yarısında etkili olduğunu göstermektedir. Panik ve kargaşa o derece büyüktü ki istilacıyı püskürtmek için bir Galyalı subay, Postumus, birlikleri tarafından Galya imparatoru ilan edildi (Roma'ya karşı bir ayaklanma söz konusu değildi). Postumus sekiz yıl boyunca barbarlara karşı koymayı, hatta onları Ren ötesine kadar kovalamayı başardı ve

[31] R. Fosssier, atıf bulunamadı.

[32] Jean-Louis Vatinel, *Les Années terribles du III° siècle en Gaule*, 1978, s. 17.

ŞEKİL 20: MS III. YÜZYIL İSTİLALARI

Galya'da düzen ve güveni yeniden sağladı. Ama 268'de yağmalanmasını yasakladığı Mainz (Moguntiacum) önünde kendi birlikleri tarafından öldürüldü. Galya "İmparatorluğu" onun ölümünden sonra çok yaşamadı: Ardıllarından sonuncusu Tetricus 273'te İmparator Aurelianus tarafından yenilgiye uğratılacak ve iki yıl sonra, 275'te doğu sınırlarında yeniden çok büyük gedikler açılacaktı.

Bu kez Galya baştan aşağı istila edilmiş, ateş ve kana boğulmuştur. Düzenin, birkaç yıl öncesine kadar hâlâ umulduğu gibi, yeniden kurulamayacağı artık belli olmuştu. Kentler bu aşamada kendi içlerine kapanır ve alelacele surlarla çevrilir. Bununla birlikte, *gerçek* barbar istilalarının bir asırdan daha uzun bir zaman sonra gerçekleşeceğini not edelim. Radagaisus'un adıyla anılan "büyük" istila 31 Aralık 406'da başlamıştır. Donmuş Ren Irmağı üzerinden geçen birçok halkın saldırısı tüm Galya'ya yayılmışsa da paradoksal olarak 275 yılı yarma harekâtından daha az yıkıcı olmuş görünmektedir.[33]

[33] Lucien Musset, "Les Gallo-Romains," *Histoire de France* içinde, y. haz. Georges Duby, 1970, I, s. 159.

253, 275, 406 tarihlerini aklımızda tutalım: Galya'nın gerilemesinin V. yüzyıl istilalarından oldukça önce başladığını kanıtlamaktadırlar. Galya'nın gerilemesi –can çekişen ama bir türlü ölmeyen hasta adam– Roma İmparatorluğunun gerilemesidir. Tarihçiler epey zamandır İmparatorluğun kendi iç sorunları nedeniyle mi çöktüğünü yani sonuçta kendi ölümünden kendisinin mi sorumlu olduğunu yoksa barbarların koçbaşı darbeleriyle mi çöktüğünü, André Piganiol'un öne sürdüğü gibi[34] "katledildiğini," tartışmaktadır. Bu sorunlara kendime özgü bir yaklaşımım olduğu için tartışmayı bir çözüme bağlayamasak da bu sorulara yanıt vermemiz gerekecektir. Ama bu gibi konularda kim haklı olduğuna emin olabilir ki?

Bir Türlü Bastırılamayan Bir Köylü Ayaklanması

İmparatorluk gibi Galya da aynı zamanda içeriden de vurulmuştur. Aynı anda hem devletin –İmparatorluk devletinin– otoritesine meydan okuyan bir siyasi kriz hem de hiyerarşilerinin dengesini bozan bir toplumsal krize tanık olmasının yanı sıra nedenleri ilk bakışta açık olmasa da sonuçları ortada olan güçlü bir ekonomik gerilemeye de sahne olmuştur. Nüfusta bir düşüş yaşanmıştır ve bu olgu tek başına birçok şeyin yolunda gitmediğinin bir işaretiydi.

Krizin en önemli özelliği –nedeni olduğu kadar da sonucu– Galya nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan köylü yığınları arasında yayılan kargaşaydı: Bastırması ve biz tarihçiler için odak noktalarını belirlemesi hemen hemen imkânsız olan bir "köylü ayaklanması." Ekilmiş toprağın (*ager, laboratorium*) dışında kanun kaçaklarının kolayca kaçıp ortadan kaybolabileceği çok geniş ormanlar, bataklıklar, dağlık bölgeler, çok büyük alanlar kaplayan çalı bürümüş araziler vardı. *Tractus* ya da *saltus*[35] diye adlandırılan ve insan etkisinin yarı yarıya dışında kalan bu "vahşi" dünyalar kentlerle kırların yanında bir üçüncü kategori oluşturuyordu.[36] O dönemde Galya'da çok büyük alanlar kaplayan orman sadece kentin açık alanlarının değil "uygarlaşmış" kırın da antiteziydi; insanların

---

[34] André Piaginol, aktaran R. Fossier, *Le Moyen Age. I. Les Mondes nouveaux (350-950)*, 1982, s. 33.
Michel Rouche, "L'éclatement des mondes anciens," *Le Moyen Age* içinde, *a.g.e.*, I, s. 107.
Pierre Dockes, *La Libération médiévale*, 1979; "Révoltes bagaudes et ensauvagement," *Sauvages et ensauvagés ; analyse épistémologique, histoire économique* içinde, Mart 1980, n° 19, s. 145 vd.

hayal gücünü besliyor, dehşet uyandırıyordu; geceleri orman içinden geçmenin insanı çıldırttığı söyleniyordu ve orman içinde yolculuk yapan herhangi bir kişi varlığını boru çalarak bildirmemesi durumunda Anglosakson yasalarına göre cani olarak tutuklanma tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu.[37] Belki de bu ormanlara, gerçekten de, sömürgeci Amerika'da plantasyonlardan kaçan ve bakir ormanlara emin bir sığınak bulan köleler gibi, sadece kanun kaçakları ve özgürlüğüne kavuşmak isteyen insanlar sığınıyordu.

Köle ya da küçük toprak sahibi (sözüm ona özgür ama gerçekte aşırı derecede bağımlı) olsunlar, Galyalı köylülerin durumu giderek kötüleşmiştir. İşgücü kıtlığı nedeniyle büyük toprak sahipleri, *potentes*, onları geniş ve zengin malikânelerinde, *villae*, zorla alıkoymaya çalışıyordu. Günümüzde kazılar ve özellikle de havadan çekilen fotoğraflar sayesinde bu *villa*ların geçmişte tarihçilerinin düşündüğünden çok daha fazla sayıda olduğunu biliyoruz. Örneğin uzun zaman kırlarının hemen hemen boş olduğu, ekili toprakların sadece kent merkezlerinin etrafında bulunduğu düşünülen Somme Havzasında Roger Agache tarafından havadan yürütülen sistemli bir gözlem tam tersine "Az sayıda ve çok küçük yerleşim birimlerinin yanında baştan aşağı çok büyük çiftliklerle kaplı (680 çiftliğin yeri kesinlikle saptanmıştır) bir kırsal bölgenin" varlığını ortaya çıkardı.[38] Benzer bir havadan gözlem şu an Brötonya'da gerçekleştirilmektedir.

Roma-Galya *villa*ları büyük bir olasılıkla işlenen toprağın büyük bir bölümünü oluşturuyordu. Genel olarak 1000 hektarlık –bazen daha fazla– ekili toprağı, otlağı ve ağaçlık araziyi bir araya toplayan bu işletmeler geniş binalara sahip çok büyük çiftliklerdi. Örneğin Montmaurin'deki (Haute-Garonne)[39] 1500 hektara yayılan ve 18 yapıdan oluşan *villa* ya da yapıları 380 metre üzerinde uzanan Warfusée Abancourt'daki (Somme) *villa* gibi.[40] Örnekler çoğaltılabilir: Daha küçük boyutlara sahip (100 m x 62 m) Béziers yakınlarındaki Canet *villası*[41] ya da Bordeaux yakınlarındaki bir kaleyi andıran tahkim edilmiş *villa: Burgus Leontii* –ileride Bourg-sur-Gironde olacaktır. Oise Irmağı üzerindeki Creil etrafında-

---

37 M. Rouche, *a.g.e.*, s. 108.

38 Roger Agache, "Détection aérienne des vestiges protohistoriques, gallo-romains et médiévaux dans le bassin de la Somme," *Bulletin de la Société de Préhistoire du Nord*, özel sayı, n° 7, 1970, s. 179-180.

39 Guillaume Foyer, *Gallia*, ek sayı 20, 1969.

40 Roger Agache, *"Archéologie aérienne de la Somme," Bulletin de la Société de Préhistoire du Nord*, özel sayı, n° 6, 1964, klişe 32: 103 ve 104 no'lu görseller. Monique Clavel, *Béziers et son territoire dans l'Antiquité*, 1970, s. 606-607.

ki gibi günümüzde başlatılan her kazı, kalın duvarları, üst üste yığılmış kiremit parçaları, su taşıma ve boşaltma için kullanılan kurşun boruların kalıntılarıyla yeni *villa*lar ortaya çıkarmaktadır. İnanılmaz gibi olsa da bu kazılarda o dönemde kurşun yuvaların içine yerleştirilmiş camların kalıntıları bile bulunmuştur.[42]

Her *villa* en az iki bölümden oluşuyordu. Bir yanında efendinin oturduğu, Roma yaşam tarzına uygun ve her türlü konfora sahip *urbana* –bir avlu, bir peristil (avluyu çevreleyen sütun dizisi), ısıtma, hamam...– bulunuyordu. Apollinaris Sidonius (430-487) Haziran 465'te Auvergne'de Clermont'a yirmi kilometre uzaklıktaki Aviatacus'taki villasından (Avitacus'un günümüzdeki Aydat köyü olduğu kesinlikle saptanmıştır) yaz sıcağında kentte kalmış dostlarından birine yazdığı mektupta kırdaki inziva hayatının büyüsünü, kamu binalarının hamamlarıyla "aşık atabilir" güzellikteki hamamını övüyordu.[43] *Urbana* kuşkusuz keyif verici bir yerdi. Ama efendinin konutunun yanında işletmenin ambar ve mahzenlerinden, kölelerin yemek yediği büyük mutfaktan ve uyudukları odalardan oluşan *rusticana* binaları uzanıyordu. Bu binaların yakınında suçluların kapatıldığı *ergastulae* (zindanlar) ve köle gruplarının çalışmasını denetleyen ve çiftliğin işletmesinden sorumlu *villacus* ile eşinin yaşadığı ev vardı. *Villa*nın etrafı genellikle bir duvarla çevriliydi ve bazen binaların içinde bir tapınak ya da öyle olduğu düşünülen bir alan bulunuyordu.

*Villa*nın klasik planı yerleşim yerinin seçimi, binaların tasarımı, efendinin konutunun doğu ve güney yönlerine bakacak biçimde konumlandırılması gibi konularda Romalı tarım bilimcilerin –Varro ya da Columella– önerilerini izliyor görünmektedir. Bu plan Roma İmparatorluğunun her tarafında karşımıza çıkmaktadır. Bu *villa*ların birçoğu zamanla ortadan kalkacak –ve villa sözcüğü anlam değiştirecektir[44]–, uzun süre varlığını sürdürmüş bu tarım işletmelerinin yerlerini köyler alacaktır. Her durumda "Manastırların Aziz Benoît zamanında kırsal Roma *villa*sının biçimini benimsediği" kesindir.[45]

Ama bizi *villa*ları çeviren duvarlardan ve yapımında kullanılan kalaslardan çok insanları ilgilendirmektedir. Roma-Galya *villa*sı, "İngiltere

---

[42] Pierre Durvin, *Essai sur l'économie gallo-romaine dans la région de Creil*, 1972, s. 9-16.

[43] Apollinaris Sidonius, *Lettres*, II, 1970 basımı, s. 46 ve not 9.

[44] Henri Dubled, "Quelques observations sur le sens du mot *villa*," *Le Moyen Age* içinde, 1953, 1-2, s. 1-9.

[45] P. Durvin, *a.g.e.*, s. 68.

ve Fransa'nın XIX. yüzyıldaki kent fabrikalarından... çok daha kötü... gerçek bir kırsal fabrika,"[46] korkunç bir insan yoğunluğuydu. İnsanları köleleştiren ve ezen bir çarktı. Yaklaşık 451'de bu zavallılara acıyan bir keşiş şöyle yazıyordu: "Küçük toprak sahipleri bir haydutluk eylemi sonucunda evlerini ve toprak parçalarını kaybettikleri ya da vergi görevlileri tarafından evlerinden kovuldukları zaman zenginlerin topraklarına sığınıyor ve *yarıcı* oluyorlar... Zenginlerin topraklarına yerleşen bu insanlar sanki Kirke'nin iksirini içmişlermiş gibi başkalaşıyor ve köle oluyorlar."[47] Dilenciler, göçerler, kanun ve asker kaçakları bile zorla işe alınıyor, daha sonra "Toprağa zincirleniyor ve efendiye tabi oluyorlar."[48] Dolayısıyla özgür köylü ya da *yarıcı* gibi sözcükler bizi aldatmasın. Roma İmparatorluğunda da, başka yerlerdeki gibi köle ile *yarıcı* arasında diyalektik bir belirsizlik vardı –*yarıcı*, daha sonra deneceği gibi en fazla bir *serf*'ti.

Bu travma, yakında her yere yayılacak olan kölelik "Keltler arasında Akdeniz halklarında olduğu kadar yaygın olmadığı"[49] için daha şiddetliydi ve daha derinden yaşanmıştır.[50] Dahası, büyük malikâne üretiminin verimliliği nedeniyle komşu küçük üreticilerin topraklarını da kendisine katarak daha da genişlemiştir. Bir *kölecilik* düzeni bu şekilde yayılmasını sürdürür: Köleler belki de nüfusun üçte birini oluşturacaktır. Böyle bir sistem için gerekli insan gereksinimi, Galya'daki Roma varlığı sona erdikten sonra bile sayısız akında ele geçirilen esirler tarafından karşılanacaktır. Örneğin Dagobert'in hükümdarlığı sırasında (629-639) krallık ordusu Akitanya'da bir seferden dönerken yanında çok uzun konvoylar halinde, "köpeklere yapıldığı gibi"[51] ikili gruplar halinde birbirine bağlanmış savaş esirleri getirmişti. Ama köleler her yerde çabuk yıpranıyordu: Amerika'da XVII. ve XVIII. yüzyıl plantasyonlarında bir kölenin yaşam süresi ortalama yedi yıldı.

---

[46] Lucien Gachon, *La Vie rurale en France*, I. bas. 1967, 3. bas. 1976, s. 39.

[47] Michel Rouche, "L'éclatement des mondes anciens," *Le Moyen Age* içinde, y. haz. R. Fossier, *a.g.e.*, s.57.

[48] *A.g.e.*, s. 59.

[49] Marie-Antoinette Bruguière, *Littérature et droit dans la Gaule du Ve siècle*, 1974, s. 321: Apollinaris Sidonius'un bir dostu olan Lampridius köleleri tarafından öldürülmüştü; Apollinaris Sidonius bir kadının kaçırılıp Clermont kenti pazarında köle olarak satıldığına da işaret etmektedir.

[50] Régine Pernoud, *Histoire du peuple français* içinde, y. haz. Louis-Henri Parias, I, *Des Origines au Moyen Age*, s. 29.
Pierre Dockes, *La Libération médiévale, a.g.e.*, s. 118.

Çalışanların sayısını belirli bir düzeyde tutmak ve firarları önlemek için güçlü bir devlet, yani sürekli bir baskı düzeni gerekliydi. Roma'da Cumhuriyetten İmparatorluğa, varlıklı sınıflar tarafından desteklenen güçlü bir rejime geçiş köle ayaklanmaları sonucunda olmamış mıydı? Ama Galya'da yönetimin otoritesinin yıpranması Commodus'un hükümdarlığı döneminde başlamıştır: Karışıklıklar, ayaklanmalar, "köylü isyanları" (*jacqueries*) birbirini izlemiştir. Buna karşılık, İmparatorluk rejimi Diocletianus ile Maximianus zamanında (284-305) düzeni yeniden sağlayacak, kölecilik güçlü bir biçimde yeniden yerleşecektir. Ama kısa bir süreliğine çünkü köylü ayaklanmaları hızla yeniden başlayacaktır.

Bilinen ilk ayaklanma olayı 186-188'de Maternus adında bir kişinin önderliğinde yürütülen ve tüm köylü ayaklanmaları gibi köylere, çiftliklere, *villa*lara saldıran bir çeşit kitle haydutluğuydu.[52] Başlarda gelen başarılarla Maternus'un takipçileri çoğalmışsa da hareket karşı koyamadığı düzen güçleriyle ilk çarpışmalar sonunda dağılmıştır: Köylü kalkışmaları hiçbir zaman düzenli askeri birlikler karşısında direnememiştir. Ama yenilseler de faaliyetlerini yer altından sürdürmüşlerdir. Maximianus Alpler ile Ren arasındaki ayaklanmaların hepsinin kökünü kazımış ama gerilla savaşı sürüp gitmiştir.

III. yüzyılda, vergi yükü, paranın değer kaybetmesi, fiyatların artması gibi nedenlerden dolayı köylü tehdidi o derece artar ki isyancıları adlandırmak için yeni bir sözcük yaratılır: *Bagaudae* (bir olasılıkla Keltçede savaş anlamına gelen *baga* sözcüğünden).[53] Yaklaşık 440'ta Salvianus[54] *Bagauda*'ları şöyle savunuyordu: "Şimdi Roma adı taşıma onurunu kaybettikten sonra kötü ve kan dökücü insanlar tarafından malları mülkleri ellerinden alınmış, dövülmüş, öldürülmüş *Bagauda*'lardan söz edeceğim. Bu felaket için onları suçluyor, bu lanetli adı onlara veriyoruz, oysa olanlardan biz sorumluyuz. Yoldan çıkmış diye nitelediğimiz bu insanları canilere biz dönüştürdük. Çünkü *Bagauda*'ları yaratmış olan bizim adaletsizliğimiz, yargıçların onursuzluğu, sürgün kararlarımız, gasplarımız değil midir?[55]

---

[52] Pierre Dockes, *Révoltes bagaudes et ensauvagement, a.g.e.*, s. 152-154.

[53] H. Hubert, *Les Celtes depuis l'époque de la Tène et de la civilisation celtique*, 1950, s. 184.

[54] Salvianus önce 420'de Lerins Manastırı'nda daha sonra da 430'da papaz olarak atanacağı Marsilya'da inzivaya çekilir. Bu metin parçası, Tanrı'nın Roma İmparatorluğunu cezalandırmak için görevlendirdiğini söylediği Barbarları ıslah edilmiş bir toplumun öncüleri olarak tanıttığı *De gubernatione Dei* den alınmıştır. Aktaran Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occiden médiéval, a.g.e.*, s. 45.

Ama en ciddi sorun belki de baş kaldıran köylülerin barbarları sıcak karşılaması, onlarla anlaşması, yol açtıkları karışıklıklardan yararlanarak kendi eylemlerini başlatması, dolayısıyla durumu daha da kötüleştirmesiydi. Savaşan ve yağmalayan barbarların yanı sıra toprağa bağlı barbarlar da vardı. Bunlar gerek kendi istekleriyle ordudan ayrılmış gerekse de büyük toprak sahipleri tarafından köleleştirilmiş olsunlar, Roma-Galya köylülerinin kader arkadaşları olmuşlardır.

Sürekli yer değiştiren köylü isyanları çıkış noktalarından oldukça uzaklarda da etkili olmuştur. Sayısız sığınak-ormanın bulunduğu, Roma askerlerinin hiçbir zaman güçlü olmadığı ve çok erkenden geri çekildiği Batı Galya'da büyük bir olasılıkla daha yaygındılar. Bu gözlem yazarı bilinmeyen bir V. yüzyıl komedisindeki –Querulus (Mızmız)– bir diyalogu açıklayabilir: Ana karakterlerden biri aile ocağı tanrısından "Yabancıları yenip mallarını mülklerini ele geçirmek için gerekli kuvveti kendisine vermesini" ister. Tanrı onu "git Loire'da yaşa"[56] diye yanıtlar. Açıklamasına göre bu bölgede "orman kanunu geçerlidir ve her şeyi yapmak serbesttir." *Querulus*'un yazarı aklından muhtemelen *Bagauda*'ları geçiriyordu.

Pierre Dockes yeni yayımlanan bir kitabında[57] baş kaldıranların avukatlığına soyunmuş ve oynadıkları rolü yüceltmiştir: "Kıyıma uğrayan *Bagauda*lar her şeye karşın zafer kazanmıştır." Öne sürdüğüne göre kararlılıkları köleci sistemin giderek daha insancıl bir sistem olan serfliğe –serf köleden farklı olarak bir eve, bir aileye, bir tarlaya sahip olduğu ve toplumsal baskı omuzlarından toprağa aktarıldığı için bu doğrudur– evrilmesine yol açmıştır. Serf köleden daha büyük bir özgürlüğe sahipti ve bu nedenle emeğinin üretkenliği daha yüksekti. Bununla birlikte bu dönüşüm Roma Galya'sının sonunda henüz sonuçlanmamıştı. Bunun için en azından Karolenj dönemini beklemek ve bu "Marksizan" açıklamanın çok basit mantığına pek de uymayan birçok ekonomik, siyasi ve toplumsal etkenin devreye girmesini beklemek gerekmiştir. Örneğin kentlerin giderek gerilemesinin kırların belirli bir özgürlüğe kavuşmasında etkili olduğunu düşünüyorum. Karolenjler zamanında küçük mülkiyet artık "tam bir gerileme" içinde olmasına rağmen özgür köylüler görünüşe göre hâlâ çok sayıdaydı.[58]

Her ne olursa olsun, şu an *Bagauda*ların kalkışmasıyla bu genel bakış açısından değil sadece Galya köylü dünyasının bu ayaklanmalar ta-

---

[56] M.-B. Bruguière, *a.g.e.*, s. 53.
P. Dockes, *Révoltes bagaudes...*, *a.g.e.*, s. 237.
Jan Dhondt, *Le Haut Moyen Age* (*VIIe-XIe siècles*), 1976, s. 27-28.

rafından ne derece hırpalandığını, zayıf düşürüldüğünü göstermek için ilgileniyorum. Barbar istilalarının üzerine çöktüğü ve paramparça ettiği toplumun sağlığı zaten bozuktu.

Hristiyanlığın Galya'ya bu III. yüzyıl karışıklıkları, felaketleri nedeniyle mi bir umut ışığı olarak sızmaya başladığını da merak edebiliriz. Yanıt muhtemelen olumsuzdur. İlk Hristiyan cemaatleri yaklaşık 170 yıllarında Marsilya, Lyon, Autun gibi birkaç kentte ortaya çıktı. Ama Lyon din şehitleri zamanında bile (177) bu cemaatler hâlâ çoğunluğu Helenlerden ya da Helence konuşan doğululardan oluşan çok küçük gruplardı. Hristiyanlık Galya'da ancak IV. yüzyılın sonunda –İmparatorlukta tam bir din özgürlüğünü resmileştiren Milano Fermanından (313) çok sonra– önem kazanmaya başlayacak, halk kitlelerinin Hristiyanlığa içtenlikle kucak açması ise epey zaman alacaktır.

Yine de Barbar İstilalarının Önemini Azımsamayalım

Tarihçiler eskiden İmparatorluk ile Galya'nın çözülme sürecinden tamamen barbar istilalarını sorumlu tutuyordu. Geleneksel açıklamalar, birbirleriyle yarışırcasına, Radagaisus'un "büyük" istilasından (406) Vizigotlarla (412) Burgondların (443) Galya'ya gelişlerine kadar sadece barbarların eylemlerini ön plana çıkarıyordu. İstila dalgalarının sonu olarak Romalıların ve "barbar" müttefiklerinin belirleyici Katalan Ovaları Savaşında (451) Asya'nın derinliklerinden gelmiş ve yolunun üzerindeki Orta Avrupa ve Germania halklarını önüne katıp batıya doğru sürüklemiş olan Attila ve Moğol süvari birlikleri karşısında kazandığı zafer kabul ediliyordu. Çok açık bir ölümcül tehlike atlatılmıştı. Barbar istila dalgaları tarihin akışında gerçekten belirleyici oldu mu? Biz tarihçiler günümüzde bu istilalara dünkü meslektaşlarımızdan daha az önem vermekte haklı mıyız? Yanıt hem evet hem de hayırdır.

Barbar istilalarının önemini azımsamak için öne sürülen ilk sav istilacıların az sayıda oluşudur. Savın doğruluğu epey zaman önce, 1900'de, Hans Delbrück'ün klasikler arasına girmiş kitabı tarafından kanıtlandı.[59]

Franklar muhtemelen 80.000, Burgondlar 100.000, Vandallar 20.000 (Cebelitarık Boğazını geçtiklerinde yaklaşık 80.000) kişiydi; öteki istilacıların sayıları da benzer düzeydeydi. Birkaç milyona ulaşan bir nüfus içinde kaçınılmaz olarak çok azınlıkta kaldılar. Henri Pirenne barbarların

[59] Hans Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst in Rahmen der Politischen Geschichte*, I, 1900, s. 472 vd.

imparatorluğu barbarlaştırdığını ama Latince ve Roman dilleri karşısında dillerini, Hristiyanlık karşısında da dinlerini yitirerek imparatorluk nüfusu içinde boğulmuş olduklarını söylemekten hoşlanıyordu.[60]

Ama birçok tarihçi, Lucien Romier'nin onları nitelediği gibi, "Bu obur, gürültücü, pis kokan serüvencileri"[61] aşağılayıcı sözcüklerle karalamıştır. Ünlü bir tarihçiye göre Franklar "Bir ahlaksızlık yuvası, fuhuş, ihanet ve acımasızlığın kaynadığı bir ortam"[62] oluşturuyordu –sanki Geç İmparatorluk döneminin tarihi sadece erdem, gönül yüceliği ve sadakatten oluşmuşmuş gibi!– Batı'ya dalga dalga yayılan eski acımasız savaşçıların imgesi yerini "Şimdiye kadar içeriye kapılarını çalarak ayaklarının ucuna basarak girdikleri imparatorluğun duvarlarının çöküşünü görmekten şaşkına dönmüş insanların"[63] imgesine bırakır. (*Limes* Germenler için *Teufelmauer*, şeytanın duvarı değil miydi?). Önderlerine gelince, bu doğrultuda yazanların öncüsü olan François Guizot onları "Bir zenci kralın Avrupa üniforması giymesi gibi inatla eski püskü Roma kıyafetleri"[64] giymiş olarak betimliyordu.

Bütün bunlar ne derece akla yatkındır? Bir aşırılıktan bir karşıt aşırılığa geçilmemiş midir? Karşı karşıya bulunan halkların, Galya'ya gelenlerle onları kendi rızalarıyla ya da mecbur kaldıkları için ağırlayanların, tarafsız bir sunumu, eğer yanılmıyorsam ilk olarak Robert Fossier[65] tarafından yapıldı. Öne sürdüğü argümanları özetleyelim.

Önce istilacıların sayısıyla ilgili olarak: Batıya yürüyen bu toplulukların mütevazı sayılarının altını çizmek doğrudur. Ama Galya'nın dört bir yanında "istilalardan" bağımsız olarak sürekli bir "barbar" kanı *transfüzyonu* olmuştur. Toplamda yaklaşık bir milyon kişinin kanında "barbar" kanı dolaştığı öne sürülmüştür. Eğer iddia edildiği gibi Roma Galya'sının nüfusu gerçekten 20 ila 30 milyon kişiye ulaşmışsa –ki sanmıyorum– oran pek anlamlı değildir. Ama nüfusu 10 milyon kişi olarak kabul edersek karışımın oranı elbette önemlidir. Bununla birlikte, P. Dufournet'ye göre[66] Burgondların Savoie bölgesini işgali o derece düşük

---

60 Henri Pirenne, Cezayir'de verdiği konferanslar, 1931.

61 Lucien Romier, *L'Ancienne France des origines à la Révolution*, 1948, s. 45.

62 Ferdinand Lot, "La civilisation mérovingienne," *Les Destinées de l'Empire en Occident de 395 à 888*. I. bölüm: *De 395 à 768. Histoire du Moyen Age*, y. haz. G. Glotz, 1940, s. 383.

63 P. Dockes, *La Libération médiévale, a.g.e.*, 109.

64 Kayıp not.

65 R. Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval, a.g.e.*, s. 33 vd.

66 Paul Dufournet, *Pour une archéologie du paysage*, 1978, s. 163.

yoğunlukta olmuştu ki nüfus üzerine hiçbir etkisi olmamıştır: Bu bölgede yaşayan Roma-Galyalılar muhtemelen Fransız köylülerin son savaşta burada görmüş olduğu Almanlardan daha çok Burgond görmemiştir diye eklemektedir. Aynı şekilde Provence ve Languedoc'ta gerginlikler Lyon'un kuzeyinde, Massif Central'ın batısında ve Paris Havzasında olduğundan çok daha az şiddetli olmuştur.[67]

Bununla birlikte, her ne kadar yeni gelenlerin azınlıkta kaldığı aşikâr da olsa azınlıklar çoğu zaman toplumların dış görünüşünü ve dokusunu değiştiren mayalardır. Üstelik Ren-ötesi barbar topluluklarının sızması çok erken başlamıştır. Bu sızma çeşitli yollardan gerçekleşti; örneğin çok uzun yıllar önce başlamış bir süreç olan Roma orduları yoluyla: Ren boyunca uzanan *limes* bir savunma aracı olduğu kadar bir süzgeç, tehlikesiz bir asker ve işgücü toplama yoluydu. Gerek büyük malikâne sahiplerinin topraklarına köle olarak yerleştirilmiş olsunlar, gerekse de aralarında konaklama tezkeresiyle asker olarak yaşadıktan sonra yerel topluluklarla bütünleşmiş olsunlar, "Köylü kitleleri içinde eriyip giden" barbarlar, ortaya çıkışının "Askeri unsurun toplumun en aşağı tabakasına giderek sızması" olmadan güçlükle açıklanacağı "Erken Orta Çağ'ın kırsal olduğu kadar da savaşçı toplumunun doğumuna katkıda bulundular."[68] Bazı yerlerde tarımsal manzarayı değiştirdiler çünkü –birçoğu yakılmış olan– *villa*ların ortadan kalkmasından sonra Germania'nın eski yerleşim modelini yansıtan köyler, dağınık mezralar ortaya çıkmıştır. Birçok bakımdan tarımsal faaliyetlerin çehresini değiştiren hayvancılık da gelişecekti. Sizin anlayacağınız bu Germen istilacılar, her ne denirse densin, artık Tacitus'un betimlemiş olduğu Germenler değildi. Kendi inisiyatifleriyle ve Romalılarla temas içinde gerçek bir gelişme göstermişlerdir. Lejyonlar ya da yardımcı birliklerde subay olarak Roma ordusuna hizmet etmiş ve bu sıfatla Roma yurttaşlığı payesine yükseltilmiş birçok Germen vardı. Sözü uzatmayalım: Aşağı yukarı aynı düzeyde olan köylüler ya da aristokratlar birbirleriyle karışmıştır, ama bu kez istila ve talan yoluyla değil sorunsuz, barışçıl yollarla.

Augustin Thierry'nin günümüzde hiçbir tarihçi tarafından kabul edilmeyen kuramının –Franklar Eski Rejim'in soylularının ataları, Galyalılar da serflerle proleterlerin atalarıdır– sorumluluğunu üstlenmeden, Frank aristokrasisinin, "iş birliği yaptığı" ve aynı zamanda da kilisenin yüksek

[67] Robert Folz, André Guilllou, Lucien Musset, Dominique Sourdel, *De l'Antiquité au monde médiéval*, 1972, s. 94-99 ve 243.
R. Fossier, *a.g.e*, s. 36.

mevkilerini işgal ettiği için durumunu korumuş olan yerleşik Roma-Galya aristokrasisinin kendisininkinden daha kalabalık saflarına katılmış olduğuna dikkati çekmek istiyorum. Görüşüme göre en önemli olgu Frank aristokrasisinin kendisini etkileyecek bütün kaçınılmaz değişiklikler ve dönüşümlere karşın en azından Eski Rejim'in sonuna kadar sürecek bir toplumsal hiyerarşiyi pekiştirmiş olmasıdır.

Bununla birlikte, Galya sayısız barbar akınından, yağmalardan, cinayetlerden, ırza geçmelerden, yangınlardan, baskınlardan, askeri birliklerin harekâtlarından, sonunda kalıcı olacak yerleşmelerden ve istilacıların gasplarından son derece zarar görmüştür. Sonuç, ölçmesi imkânsız olan büyük çapta bir nüfus azalmasıyla ekonominin çözülmesi olmuştur. Bir tarihçi "Özellikle kuzey ve doğunun bazı bölgelerinde istilaları izleyen açlık ve salgınları göz önünde tutarak bu bölgelerde nüfusun yarısından çoğunun yok olduğunu kabul etmenin abartılı olmayacağını düşünerek ve ülkenin her yanını dolaşan dilenci çetelerini de hesaba katarak istilaların kurbanlarının nüfusun dörtte biriyle üçte biri arasında olduğunu öne sürmeye cesaret edeceğiz"[69] diye yazmaktadır.

Kentler son derece zarar görmüş ve çok erkenden kendi içlerine kapanmıştır. Mekânları içinde sığınma amaçlı korunaklar inşa ederler. Doğaçlama inşa edilen bu yapılarda anıtların taşları kullanılır. Ama bu önlemler barbarların ani ya da uzun süreli kuşatmalarına direnmelerine yetmeyecektir. İhanet, korku, açlık, su kıtlığı gibi nedenlerle düşmana teslim olurlar. Lutetia'daki (Paris) kısa ikametinden hoşnut kalmış olan İmparator Iulianus (361-363) Atinalılara "Surları yıkılan [Galya] kentlerinin sayısı yaklaşık kırk beşe yükseldi"[70] diye yazmıştı.

Bazı bölgelerin pek zarar görmemiş olduğu doğrudur: Güney, "Lyon'un kuzeyinde ya da Massif Central'da olup bitenlerle karşılaştırılabilir hiçbir şey yaşamadı."[71] Ausonius'un anlattığına göre IV. yüzyıl Toulouse'unda "Hayat, kesintiye uğramadan, geçen yüzyıllara benzer biçimde devam etmektedir."[72] Ama aşağı yukarı bütün kentler gerilemiş, tarlalar, bahçeler kentsel mekânı istila etmeye başlamıştır. Eski kentler çatıları saman kaplı alçak evlerle çevrili dar sokaklardan oluşan kasa-

---

[69] Jean-Louis Vatinel, *Les Années terribles du III. siècle en Gaule*, 1969, s. 163.

[70] *Collection des historiens de France*, I, s. 275, aktaran Emile Levasseur, *La Population Française*, I, 1889, s. 107.
Paul-Albert Février, *Le Développement urbain en Provence de l'époque romaine à la fin du XIVe siècle (archéologie et histoire urbaine)*, 1964, s. 212.
Henri Labrousse, *Toulouse antique. Des origines à l'établissement des Wisigoths*, 1968, s. 571.

balara, büyük köylere dönüşmüştür. Büyük toprak sahipleri kentleri terk etmiş, mülklerine daha yakın olmak, onları ve kendilerini savunmak ve kent sakinlerinden alınan yüksek vergilerden kurtulmak için *villa*larına çekilmiştir. Geçmişin canlı pazarlarından yoksun kaldıkları için güç bela ayakta duran kentler, küçüle küçüle, Alexander Rüstow'un yazdığı gibi,[73] kendi yağlarıyla kavrulmaya başlayacak, sadece en yakın kırsal çevreden, kenarları boyunca uzanan tarlalardan beslenmek zorunda kalacaktır. Su kemerleri kullanılmayacak duruma getirilmiş olan Lyon eski sitinin dışına kayar. Kırsal yöreler de ıssızlaşır. Arkeolojinin sağladığı çok sayıda kanıt sayesinde bildiğimiz üzere birçok *villa* feci bir sonla karşı karşıya kalır. *Agri deserti* her yere yayılır. Bununla birlikte, başlarına gelen felakete rağmen ve bu konuda ne söylenmiş olursa olsun, antik dünyanın sonu "Kentlerin tam ölümüne *ipso facto* yol açmadı;"[74] Aziz Antoine'ın aşırı ama hoş bir biçimde söylediği gibi bir günden diğerine "kent cesetleri" olmadılar. Barbar kralları aralarından bazılarını *palatium*larını inşa etmek için seçecektir. Bu kentler ticaret ve uygarlık düzeyinin izin verdiği ölçüde tepe noktaları olarak kalacak, yaşamayı sürdürecektir. Ekonomik konjonktür bu kadar uzun zaman inişte olup zararlı etkisini sürdürürken Roma Galya'sının kaçınılmaz olarak giderek gerilemesine rağmen direnmesi şaşırtıcıdır. Bunun nedeni acaba, düşündüğüm gibi, başlangıçta oldukça yüksek bir refah düzeyine ve oldukça sağlıklı bir yapıya sahip oluşu muydu? Ya da gerileme süreci yavaş olan İmparatorluk karmaşık bir bütün olduğu için uzun konjonktürün Galya'yı her zaman çok derinden etkilememesi miydi?

Roma İmparatorluğu: Bir Dünya-Ekonomisi

Roma İmparatorluğunun gerilemesi tartışmasız biçimde Galya'nın yazgısını etkilemiş, yönlendirmişse de bu gözlem sorunun çözümünün kolay olduğu anlamına gelmez, tam tersine! Hiçbir ciddi tarihçi kendisini kesin bir çözüme ulaşacak derecede nitelikli hissetmemektedir. Bu nedenle hepimiz makul önlemlerin arkasına sığınıyoruz. Özellikle Marie-Bernadette Bruguière'in tüm görüşleri uzlaştırma çabasındaki takdire şayan kitabının[75] ayrıntılı sonuç bölümünü düşünüyorum.

---

[73] Alexander Rüstow, *Ortsbestimmung der Gegenwart. I, Weg der Freiheit*, 1952, s.243. Edmond Frezouls, "Etudes et recherches sur les villes en Gaule," *La Gallia Romana* içinde, Academia Nazionale dei Lincei tarafından 10-11 Mayıs 1971'de Roma'da toplanan kolokyumun tutanakları, 1973, s. 164.
M.-B. Bruguiere, *Littérature et droit..., a.g.e.*, s. 391 vd.

Ama soruna daha aydınlatıcı bir biçimde yaklaşmak istiyorsak her zaman doğrulanabilir olmasa da birkaç akla yatkın varsayımdan yola çıkmaktan başka çaremiz yoktur.

İmparatorluğun gerilemesi birçok alanda –siyasi, ekonomik, toplumsal, kültürel– izlenebilir. Bu gerilemenin yavaş olduğunu, *uzun süre* içinde gözlemlenmesi gerektiğini ve değişik yer ve zamanlarda farklı biçimler aldığını kabul etmek yerinde olur.

İlk zayıflık işaretleri siyaset alanında ortaya çıkmıştır: İmparatorluğun, kurumlarının, ordunun gerilemesi. Nihai çöküşleri konvansiyonel olarak Batı İmparatorluğunun gecikmiş tarihe karışmasıyla özdeşleştirilmiştir: Romulus Augustulus 476'da Herüllerin önderi Odoacer tarafından Ravenna'da tahttan indirilir ve imparatorluk amblemleri Konstantinopolis'e gönderilir. Bu olayda basit bir formaliteden fazlasını görmeyelim. Bu gecikmiş ölüm belgesi daha önce vuku bulmuş bir ölümü resmi olarak kayda geçiriyordu. Fustel de Coulanges'ın dediği gibi "İmparatorluk ölmüştü ama öldüğü bilinmiyordu."[76]

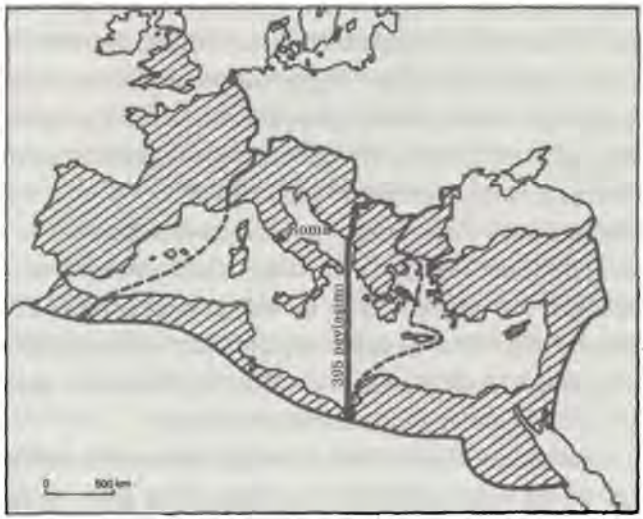
Bununla birlikte, İmparatorluk aynı zamanda da başta Akdeniz olmak üzere kıyılarından ve kara sınırlarından dört bir yanına yayılan yollarıyla ekonomik bir gerçeklikti. Roma'nın egemen olduğu ve canlandırdığı mekân bir dünya-ekonomisi, gezegenin büyük bir parçasına yayılan tutarlı bir bütünlüktü. Galya'nın bağımlı bir parçası olduğu bu dünya-ekonomisi en azından VIII. yüzyıla, hatta IX. yüzyıla yani Charlemagne'a kadar sürecektir. Roma'nın ömrü bitmek tükenmek bilmemektedir.

Bu tartışmalarda Henri Pirenne'in meziyeti, başta Hz. *Muhammed ve Charlemagne* (*1937*) adlı kitabında olmak üzere, bu dünya-ekonomisinin önemini kavramış, ritimlerini sezmiş ve V. yüzyıl barbar istilalarıyla VII., VIII. ve IX. yüzyıllardaki Müslüman istilaları arasına sıkışmış karanlık yüzyıllara siyasi ekonomi bakış açısıyla eğilmiş olmasıdır. Henri Pirenne'in kuramını bilmeyen tarihçi yoktur. Bu kuram elli yıl önce bütün tarihçileri büyülüyordu: Pirenne için İslam fethi her şeyden önce inançsızların içinde cirit attığı, Hristiyan gemilerine kapattığı ve böylece Batı'nın çaresiz çöküşüne damgasını vurmuş olan Akdeniz'in ele geçirilmesiydi.

Eğer okur biraz daha sabrederse Pirenne'in günümüzde tartışmalı tezinden neleri kabul edip neleri reddettiğimi görecektir. Geçmişte

---

[76] Numa Denis Fustel De Coulanges, *La Monarchie franque*, 5. bas. 1926, s. 520.

ŞEKİL 21: ROMA DÜNYA-EKONOMİSİ

Roma İmparatorluğunun 395'te Batı ve Doğu imparatorlukları arasında paylaşılması imparatorluk sınırları ötesinde Tuna yönünde ve Kızıldeniz ile Hint Okyanusu'na kadar uzanan Roma dünya-ekonomisinin birliğini yıkmadı.

Pirenne'in "kuramını" çürütmüş olduklarını düşünen Marc Bloch,[77] Etienne Sabbe[78] ve François-Louis Ganshof[79] gibi tarihçilerin eleştiri ve çekinceleri aslında sadece *Mare Internum*'un bu kriz yüzyıllarında ticarete tamamen kapatılmış olmadığını, hatta Galya ile Levant arasında bile birtakım ticari ilişkilerin sürdürülmüş olduğunu kanıtlamaktadır. Ama bu tarihçilerin yeterince açık bir şekilde sözünü etmediği şey Akdeniz ticaretinin *yavaşlamış* olup olmadığı, eğer yavaşlamışsa bu yavaşlamanın hangi tarihler arasında gerçekleşmiş olduğudur.

Oysa bu ticaret tartışılmaz biçimde yavaşlamıştır ve bu olgu benim için çok önemlidir.

Gerçekte birçok yüzyıla yayılan yavaş bir gerilemeyle karşı karşıya bulunmaktayız ve bu gerileme Roma İmparatorluğunun tedrici çöküşünün temel nedenidir. Barbarları tamamen aklamasam da İmparatorluğun çöküşündeki sorumluluklarının aynı İmparatorluk yöneticilerinin sorumlulukları gibi çok önemli olmadığını düşünüyorum. Bu sonuncular arasında çok vasat yetenekte imparatorların bulunduğu doğrudur ama

---

[77] Marc Bloch, "Le problème de l'or au Moyen Age," *Annales d'histoire économique et sociale*, V, 1933, s. 18.

[78] Etienne Sabbe, "L'importation des tissus orientaux en Europe occidentale au haut Moyen Age," *Revue belge de philologie et d'histoire*, XIV, 1935, s. 811 ve 1261.

[79] François-Louis Ganshof, "Notes sur les ports de Provence du VIIIe au Xe siècle," *Revue historique*, 184, 1938, s. 128.

aralarından bazen de çok parlak, deha sahibi –bir Diocletianus, bir Constantinus gibi– olanlar çıkmıştır. İmparatorluğun çöküşünden Stilico (359-408) ya da Aetius (390-454) gibi övgüye değer, Galya'nın bütünlüğünün beklenmedik savunucuları olmuş olan savaşçıları sorumlu tutmak da abes olur. En kötüler gibi en iyilerin de çabaları daha başlangıçta kısmen başarısızlıkla sonuçlanmaya mahkûm değil miydi?

Başlangıç noktası olarak Roma Galya'sının *kabaca* zirve noktasını belirten MS 150 yılını, varış noktası olarak da Karolenj döneminin *kabaca* en aşağı noktasını oluşturan 950 yılını alarak bu iki tarih arasında, kesintisiz sekiz yüzyıl sürmüş olmasına da fazla şaşırmadan –bu yüzyıllar hem Fransa'nın hem de Batı'nın kesinlikle en karanlık yüzyıllarıdır– aşağıya inen düz bir çizgi çekme hakkını kendimde görüyorum.

Bu çizginin şaşmaz bir biçimde Galya'nın kapsadığı ekonomik mekânın ya da daha doğrusu Roma İmparatorluğu yaşamının temelini oluşturan dünya-ekonomisinin –tarihin tüm kaprislerine rağmen iyi kötü sağlam kalmış bir temel– yavaş ve sabit bir hızla gerilemesini temsil ettiğini iddia etmiyorum. Bu çizgi benim için sadece bizi burada ilgilendiren Galya ekonomisinin kimi kez iniş eğilimine karşı durarak, kimi kez de iniş hareketini hızlandırarak her iki yanında salındığı ve böylece genel depresyonun etkisini azalttığı ya da artırdığı bir *trend* çizgisidir. Böylece elimizde yeterli kanıt bulunmamasına rağmen Clovis'in hükümdarlık döneminden (ölümü 511) Dagobert'inkine (ölümü 639) kadar, daha sonra da Karolenjlerin yükselişine sahne olan VII. yüzyılın sonundan IX. yüzyılın ortasına kadar süren dönemlerde bazı kısa süreli iyileşmeler olmuş olabileceğini düşünüyorum. Öne sürdüğüm bu kaba taslak şema açıklama amaçlıdır ve birçok bakımdan akla yatkındır.

Her ne olursa olsun, bu kısa süreli iyileşmelere rağmen –eğer iyileşmeler olmuşsa– muhtemelen yaklaşık 950 yıllarına kadar sürmüş olan uzun bir gerileme söz konusudur. Birçok bakımdan hemfikir olmadığım Henri Pirenne'in benim için her zaman bir esin kaynağı olan düşüncesine işte bu konuda katılıyorum.

Ama her şeyi onun gibi VII. yüzyıldan itibaren, özellikle de doğu-batı ticaret yolları üzerinde çok önemli bir coğrafi konumda bulunan Sicilya'nın işgaliyle (adaya 827'de çıkarma yapılmış; 831'de Palermo, 878'de de Siracusa ele geçirilmiştir) İç Deniz'deki tüm dolaşım alanını eline geçiren Müslüman fetihlerine bağlamıyorum. Bu fetihler zinciri –634'te Suriye, 636'da Mısır, 650 ile 700 arasında Mağrip, 711'de İspanya ve en sonunda Sicilya– Akdeniz'in Hristiyan gemilerine tamamen kapan-

masına yol açmamıştır. Çok sonraları, İbni Haldun (1332-1406) bu uzak dönemlerde Hristiyanların Akdeniz sularında bir tahta parçası bile yüzdüremediğini yazacaktır. İslam'ın başarılarını geriye dönük olan yücelten bu tanıklık bir böbürlenmeden başka bir şey değildir. Müslümanlar, kıyılarındaki Hristiyan ülkeleri sömürmemiş olsalardı fethedilmiş deniz ne işlerine yarayacaktı? Gerçekte bu ülkelere ihtiyaçları vardı.

Daha önce kullanılmamış Arapça belgelere dayanan Elyas Ashtor'un[80] çalışmaları bu tartışmaya kesin bir aydınlık getirdi. Görünüşe göre Akdeniz, Müslümanların eline geçtiği sırada ticaretin kıyılarındaki tüm ülkeler için eskisi gibi canlı değil yarı yarıya azalmış olduğu, durgunluk içinde bir Akdeniz'di. Demek ki *deus ex machina* Müslümanların Akdeniz'i ticarete kapatmış olması değil ekonominin içinde bulunduğu genel gerileme *trend*iydi. Uzun konjonktür eğrisi ancak IX. ya da X. yüzyılda tersine dönecek ve Akdeniz ticareti ancak o zaman etrafını çeviren tüm ülkelerde ve bu ülkeler arasında –Latinler ve Bizanslılar kadar Müslümanlar için de– yeniden canlanacaktır. Yaklaşık 970-985 yıllarında Müslüman altını Barselona'ya akmaya başlıyordu.[81] Bu altının gelişi elbette ekonomik iklimi hemen değiştirmeyecekti ama artık yönünü yukarı çeviren ve Akdeniz ile Avrupa'nın tüm ekonomik yaşamını ayağa kaldıracak olan çok yüzyıllık uzun *trend* in tersine dönmesinin bir işaretiydi.

Geriye, başka türlü kavraması güç olan bir süreci aydınlatmamızı sağlayan bu çok yüzyıllık konjonktürü açıklamak kalıyor.[82] Ama bu *genel tarih*in görevidir eğer günün birinde *genel coğrafya*yı kendine örnek alan bir *genel tarih*e sahip olursak. Sıkıntı şu ki fen bilimlerinde olduğu gibi sosyal bilimlerde de öne sürülen her açıklamanın, çok benimsenmiş de olsa –ki bizim durumumuza uymuyor– kendi açıklamasını gerektirmesidir; ve bu böyle devam etmektedir. Erken Orta Çağ durgunluğunun sadece Roma'nın maddi zenginliğinin altında yatan dünya-ekonomisinin yavaş yavaş çözülmesini yansıttığını söylemek Roma'nın bir *ekonomik* gerçeklik, bir dünya-ekonomisi olarak İmparatorluğun siyasi çöküşünden sonra uzun süre yaşamış olduğunu kabullenmektir ve bu tarihçiler için büyük bir sorun oluşturmaktadır. Şaşırtıcı bir biçimde varlığını sürdürecek olan sadece Roma'nın ekonomik altyapısı değildi. Roma toplumu

---

[80] Elyas Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, 1976.

Pierre Bonnassié, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle*, 1975, I, s. 379.

[81] VIII. yüzyılda başlayan bir iklim ısınmasının –usa yatkın yeni bir açıklama– bizleri nedenler ve sonuçlar açısından uzağa götüreceğini sanmıyorum.

ŞEKİL 22: FRANK YAYILMASI
Kaynak: I. Musset, *Les Invasions, les vagues germaniques*

miras olarak arkasında yüzyıllarca sürüp gidecek hiyerarşik düzenini ve kölelik cehennemini bırakmıştır. Ya zamanımıza kadar aktarılmış olan kültürüne, Latin uygarlığına ne demeli? Avrupa ve Avrupa'nın ortasındaki Fransa hâlâ Roma mirasıyla cebelleşmektedir.

Tartışmalı olduğunu bile bile yazdığım bu bölümü tüm sorunlarımızı toplu halde yeniden ortaya attığı ölçüde çekici bulduğum yakın zamana ait bir açıklamayla sonlandırmaktan kendimi alıkoyamayacağım. Tarihçi ve tarım bilimci François Sigaut Roma'nın talihini ve yükselişini *latifundia* sisteminin ve köle emeğinin yaygınlaşmasını sağlayan fetihlere bağlamaktadır. Ona göre, kölecilik sistemi giderek güçlenen ve uzun süreli bir devindirici güç, patlayıcı bir enerji kaynağı olmuştu. Bu durum fetih savaşlarının yavaşlamasına ve sistemin çok uzun bir kriz dönemine girişine kadar sürmüştü. Doğru yanıt bu olsaydı Roma'nın tüm ekonomik sorunlarının açıklaması basitleşirdi: Ekonomi, ticaret, bankacılık, tüccarlar uzun süre sağlam kalmış ama Roma İmparatorluğunun yavaş gerilemesiyle çözülmeye başlayan bir toplumsal sisteme nasıl uyum sağ-

layabilmiştir? Ekonomik hayatın yeniden canlanması serflik sistemi sayesinde mi olmuştur? Bütün bunlar tartışmaya açıktır.

Merovenjler Döneminde Galya

Sonuç olarak, Clovis'in zaferleriyle (486'da Soissons'da Syagrius'a karşı; 496'da Tolbiac'ta Alamanlara karşı, 507'de Vouillé'de Vizigotlara karşı) biraz beklenmedik bir biçimde ortaya çıkıveren Merovenj Galyası *ex nihilo* bir başlangıç oluşturmaz. Bu dönemden önceki yüzyıllar, nüfusun, çok belirgin bir gerilemeye rağmen, yaşamın mümkün olamayacağı bir insan yoğunluğunun altına düştüğüne tanık olmamıştır. Galya'nın nüfusu V. yüzyılın sonunda muhtemelen 5-6 milyon civarındaydı; yani Roma dönemindeki yüzölçümünü veri olarak alırsak, kilometre kareye neredeyse 10 kişilik bir nüfus yoğunluğu. Russel'ın hesapladığı gibi nüfusu istilalardan sonra üç milyon gibi düşük bir düzeye inmiş olsaydı, başta Doğu'dan gelen ve VI. yüzyılın ikinci yarısında birçok kez, ardından da VII. yüzyılın sonunda kendisini vuran hıyarcıklı veba olmak üzere, sırada bekleyen şoklara nasıl dayanabilirdi.[83]

Ama her durumda nüfus yoğunluğunda belirgin bir düşüş yaşanmıştır ve bu olgu Frank fethinin göreceli kolaylığını ve hızını açıklayabilir. Öte yandan, Frank yayılması Somme ile Ren ırmakları arasındaki topraklardan, yani öteki Germen halklarıyla çok karışmış olan Frankların, Ren ötesinden gelen takviye güçlerle sürekli "beslendikleri" ve Roma'nın iyi kötü onayıyla Galya'nın sınırlarına yerleşmiş oldukları için Roma-Galya uygarlığını diğer topluluklardan önce benimseyecekleri bölgelerden başlamıştır. Clovis'in din değiştirmesi ve Aziz Remigius tarafından vaftiz edilmesiyle (bir olasılıkla 496 yılı Noel yortusunda, ama tarih kesin değildir) başlarına talih kuşu konmuştur. Galya'da yerleşik diğer barbar topluluklar Ariusçuluğu benimserken Clovis ve Franklar Galya'da yaygın olan Ortodoks Hristiyanlığı seçmiş ve yönetimdeki askeri aristokrasi hızla sivil ve ruhban Roma-Galya seçkinleriyle iş birliğine girişmiştir.[84] Bu durumun onlara birçok kapı açmış olmasının yanı sıra Galya da onlara kucak açmıştır çünkü Frank fethi –istilaların sonuncusu– her yerde, varlığının Loire'in güneyinden çok daha önemli olduğu kuzey bölgelerde

---

[83] Marcel Reinhard, André Armengaud, Jacques Duquapier, *Histoire générale de la population mondiale, a.g.e.*, s. 62 ve 64; Karl Ferdinand Werner, *Les Origines, Histoire de France* içinde, y. haz. Jean Favier, 1984, s. 360.
K. F. Werner, *a.g.e.*, s. 302; Lucien Musset, *De l'Antiquité au monde médiévale* içinde, (R. Folz, A. Guillou, L. Musset, D. Sourdel), *a.g.e.*, s. 118-120.

ŞEKİL 23: DAGOBERT DÖNEMİNDE GALYA
Kaynak: Georges DUBY, *Histoire de France*

bile aynı oranda yıkıcı olmamıştır. Gerçekte, her zaman sürekli biçimde olmasa da *Regnum Francorum'a* bağlanmış olan Burgonya, Provence, Massif Central ve Akitanya kısmen kolonileştirilmiştir.

Bir başka elverişli durum da Merovenjlerin Germania tarafındaki Bavyera ile Thuringia'yı ele geçirmesiydi. Dagobert 631'de Bizans imparatoruna yazdığı bir mektupta egemenliğini Atlantik'ten Tuna'ya kadar genişlettiğini öne sürüyordu.[85] Her neyse, sonuç Ren sınırındaki tehditlerin büyük ölçüde azalması olmuştur. Böylece devlet ya da kamu yararı gibi kavramlara yabancı olan hanedan prenslerinin ardı arkası kesilmeyen kavgalarına rağmen –*Regnum Francorum* onlar için Germen geleneğine göre erkek mirasçılar arasında paylaştırılması gereken özel bir mülktü–, bu büyük sakıncalara ve ortaklaşa bir yönetimin olanaksızlığına rağmen, ülkenin nefes alması, göreceli bir barış içinde daha iyi yaşamaya başlaması için gerekli koşullar bir araya gelmişti. Mallar ve insanlar yeniden hareketlenmeye başlamış; kentler, kasabalar (*vici*), kırlar, *villa*lar yani Roma Galyası'nın tüm eski ağı yerinde kalmıştır. Hatta

[85] Lucien Musset, "Les migrations barbares," *Histoire de France* içinde, y. haz. G. Duby, I, 1970, s. 165 ve Pierre Riche, "Les temps mérovingiens, VIe-VIIe siècles," *a.g.e., I, s. 171.*

yol ve ticaret kavşaklarında *vicus*lar çoğalmış görünmektedir. Pazarlar büyük tarım işletmelerinin ve manastırların etrafındaki kentlerin ve kasabaların tarım ürünleri gereksinimini sağlayacaktır.[86] Panayırlar alış verişleri canlandıracak, ticarete yeni bir atılım kazandıracaktır –Paris yakınlarındaki Saint-Denis panayırı 671'de Dagobert tarafından kurulmuştur.[87] Ve son olarak para yeniden dolaşıma çıkacaktır: Krallık darphaneleri gibi özel darphaneler de altın sikkeler kesiyordu. Vandallar, Burgondlar, İtalya'da Ostrogotlar, İspanya'da Vizigotlar olsun Batı'nın tüm barbar hükümdarlarının yaptığı gibi –hatta bunlardan bazıları sikkelerini Bizans imparatorlarının efijileriyle damgalıyordu.

Akdeniz ekonomisinin ayakta kalmış olduğunu gösteren daha iyi bir kanıt olamaz. Dahası, Marsilya, Narbonne ve hatta Bordeaux, karabiber ve baharat, papirüsler, ecza maddeleri ve ipekli kumaşların ve hatta Bizans altın sikkelerinin gelmeye devam ettiği Levant ile ticari ilişkilerini kesmediler. Geçenlerde Fos Körfezinde bulgulanan gemi enkazının Doğu'ya giden dökme tahıl, zift dolu amforalar ve mühürlü çömleklerle yüklü bir gemi olduğu ortaya çıkmıştır.[88] Pirenelerin mermeri sadece Kuzey Galya'da inşa edilen kiliselerin yolunu tutmuyor, İspanya ve Konstantinopolis'e de gönderiliyordu. Kentlerde ve ticaret yolları boyunca Helence konuşan Suriyeli ve Yahudi tüccarlarla (*Syri*) karşılaşılıyordu: Bu insanlar uzun mesafeli ticaretin öncüleriydi. Prenslere değerli kumaşlar, baharat, ecza maddeleri temin ediyor, onların namına altın külçeleri, köleler satın alıyorlardı. Kral Gontran (Guntramnus) 585 yılında Orléans'a girerken onu kendi dillerinde selamlayan Suriyeli tüccarlar tarafından karşılanmıştı. Orléans'ın özel bir konumu olduğu doğrudur: 502'de başkent olan Paris ile birlikte Galya'nın kalbini oluşturuyordu. Ama Suriyeli tüccarlarla 589'da Narbonne'da da karşılaşıyoruz.[89]

Demek ki dışarıya açık ve Akdeniz ticaretinin nimetlerinden vazgeçmemiş bir ekonomiden söz etme hakkına sahibiz. Bununla birlikte, başka iç ve dış etkenler bu ekonomiyi kuzeye doğru çekiyordu.

Merovenjlerin Galya'sı daha başlangıçta hükümdarların oğulları arasındaki miras paylaşımları sonucunda parçalara bölünmüştü ama bu

---

[86] Renée Doehaerd, *Le Haut Moyen Age occidental. Economies et sociétés*, 1971, s. 125-126 ve 223-224.
A.g.e., s. 223.
Michel Rouche, "L'éclatement des mondes anciens," *Le Moyen Age* içinde, y. haz. Robert Fossier, *a.g.e.*, s. 97.
Jean-François Lemarignier, *La France médiévale, institutions et société*, 1970, s. 52.

bölünmeler çoğu zaman daha önceden var olan gerçekliklerle örtüşüyordu. Böylece Loire'ın kuzeyi boyunca, daha doğrusu bir çeşit geniş sınır bölgesi olan Loire Vadisi boyunca uzanan belirleyici hat daha da kalıcı hale gelecektir. Daha önceki zamanlardan kalan bu ayırıcı hat (Robert Specklin'in tarihi ve coğrafi çalışmalarının ortaya çıkardığı iç *limes*) ileride Fransa olacak mekânı her zamankinden daha derin bir biçimde ikiye bölüyordu (bkz. 1. kitap, şekil 9). Loire'ın kuzeyi ile güneyindeki hemen hiçbir şey aynı değildi. Franklar Akitanyalıları VIII. yüzyılın ortasına kadar *Romani* diye adlandıracaktı.[90] Devam edersek: Kuzeyde, doğudan batıya, biraz abartarak Germania'nın uzantısı olarak nitelenebilecek Austrasia, Paris Havzasının büyük bir bölümünü kapsayan Neustria ve nihayet VI.-VII yüzyıllarda, başta Galler bölgesi olmak üzere Britanya'dan gelen Keltlerin kolonileştirdiği Armorika (günümüzde Brötonya) kendilerine özgü özellikleriyle tarih sahnesine çıkarlar. Söz konusu olan Brötonya yarımadasını dil, etnik yapı ve din açılarından, tabiri caizse "yeniden Keltleştiren" gerçek bir istilaydı. Bundan böyle Merovenjlerin batıda aşılması güç ve sürekli gözetlenmesi ve savunulması gereken bir sınırı olacaktır. Güneye doğru ise dört siyasi blok diğerleri arasından sivrilir: Burgonya, Provence, İspanya Vizigotlarının işgalindeki Septimania ve Akitanya. Bu sonuncu bölgeyle Merovenjlerin daha kolay ulaşabilecekleri Burgonya, ne pahasına olursa olsun özerkliklerini korumak, şanslarına daha çok Kuzey "Fransa"'da cereyan eden çok hareketli bir tarihe seyirci kalmak için ellerinden gelen her çabayı göstermişlerdir.

Ama sizleri kardeşler arasındaki savaşların ya da birbirine düşman iki kraliçenin, Fredegunda ile Brunhilda'nın –birincisi Neustria'da iktidardadır, ikincisi ise Austrasia'yı yöneten muhtemelen yüksek mevkili bir kişidir– vahşi kavgalarının ayrıntılarıyla sıkmayacağım. Konumuz için önemli olan bu çalkantılı Kuzey'in başlangıçta Galya'nın en az gelişmiş, en "barbar," uygarlıktan en uzak bölgesi oluşudur. O derece ki hem Neustria hem de Austrasia Güney'den sürekli olarak okumuş insanlar ve din adamları devşirmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte, sonunda bütüne rengini veren Kuzey olacaktır.

Başlangıcını tarihlemek güç olan yavaş ama etkili bir sarkaç hareketi Galya'yı (zaten azalmış olan) Akdeniz etkilerinden kısmen uzaklaştırarak Kuzey'e doğru eğmiştir. Marsilya ile Arles VII. yüzyılda gerilerken Aşağı Meuse ile Aşağı Ren bölgeleri –Alçak Ülkeler– Atlantik'ten Britanya,

[90] Pierre Riché, *Histoire de France* içinde, y. haz. G. Duby, *a.g.e.*, I, s. 170.

Kuzey Denizi, İskandinavya ve Baltık ülkelerine kadar uzanan bir ticaret ağı sayesinde gelişecektir. Boulogne'un gerilemesiyle birlikte Kwinte Irmağı ağzındaki Quentevicus'un yükselişi bu olgunun önemli bir işaretidir. Başka bir önemli işaret de kuzey ticaretine özgü gümüş sikkelerin yavaş yavaş dolaşımdan çekilen ve sonunda ortadan kaybolacak olan güneyin altın sikkeleri aleyhine giderek yayılmasıdır. Tüm bunlar Léopold Génicot'nun eski (1947) ama öneminden hiçbir şey kaybetmemiş makalesinde gayet güzel aydınlığa kavuşturulmuştur.[91]

Kuzeyin ekonomik atılımlarıyla birlikte Hristiyanlaştırma da yoğunlaşmıştır: Daha çok kilise inşa edilir, daha çok piskoposluk ve manastır kurulur. Bu manastırlardan biri 590'da Aziz Columbanus tarafından kurulan ve 620'de Benedikten tarikatı kurallarını benimseyen Luxeuil Manastırı'ydı. Kısacası, "Galya'nın kuzeyinin VII. yüzyılda oldukça hareketli bir ticarete sahne olduğunu ve VIII. yüzyılda [Frank krallıklarının] ekonomik açıdan en canlı bölgesini oluşturduğunu öne sürmek yanlış olmayacaktır."[92]

Bununla birlikte Merovenj dönemi Galya'sının çok parlak bir tablosunu çizmek doğru olmaz. Kentlerin yeniden ayağa kalkmış, yaşamaya başlamış olduğu doğrudur ama her ne kadar surları içinde kiliseler inşa etmiş, varoşlarında manastırların yükseldiğine tanık olmuşlarsa da büyüklük ve ticari etkinlik bakımından mütevazı boyuttaydılar. Kırsal bölgeler hâlâ büyük malikânelerin ağır sömürüsü altındaydı. Ama bu büyük işletmeler, demografik gerilemenin bir sonucu olan kronik bir işgücü kıtlığıyla karşı karşıyaydı.[93] Ve ülkenin Alplerden başlayıp Jura ve Vosges Dağlarıyla hemen hemen kesintisiz olarak Ardennes bölgesinin uçsuz bucaksız ağaçlık alanlarına kadar uzanan çok geniş ormanlarla kaplı olduğunu biliyoruz. İnsanlar ve sürüleri bu vahşi alanları da değerlendirerek yaşamlarını sürdürüyor olsa da ormanın toprağı fethetmesinin ancak köylülerin topraklarını terk etmesiyle mümkün olduğu da doğrudur. Kimi tarihçiler, tarımın Roma-Galya dönemine göre genel bir gerileme içinde olduğunu öne sürmüştür: "Kır her yerde bölük pörçüktü, köyler orman açıklıkları içinde bulunan enklavlardı, manzaraya ağaçlar egemendi."[94] Galya'nın dört bir yanı boş topraklarla doluydu.[95]

---

[91] Léopold Genicot, "Aux origines de la civilisation occidentale, Nord et Sud de la Gaule," *Miscellanea L. Van der Essen* içinde, 1947, s. 1 vd.
A.g.e., s. 89.
René Dohaerd, *Le Haut Moyen Age, a.g.e.*, s. 90 vd.

[94] Thomas Regazzola, Jacques Lefevre, *La Domestication du mouvement. Poussées mobilisatrices et surrection de l'Etat*, 1981, s. 20.
Marc Bloch, aktaran Michel Le Mené, *Economie médiévale*, 1977, s. 26.

Demek ki Merovenj döneminde Galya'nın durumu sadece daha önceki korkunç yüzyılların kaosuyla karşılaştırıldığında göreceli olarak "sağlıklı" görünmektedir. Ve bu konuda Henri Pirenne'in değerlendirmesine temkinli yaklaşmak gerekir: Merovenj dönemini toz pembe görmesinin nedeni Karolenj dönemini olduğundan daha sorunlu göstermek için değil midir? Karolenj gerilemesi böylece Akdeniz'in kapanmasının ve izleyen ekonomik çöküşün kanıtı olacaktır. Savlarından en eğlendirici olanı, ki bu sav tamamen temelsiz değildir, Merovenjlerin işlek ve canlı yazısını –grafisi pek güzel olmasa da kesinlikle kullanışlı ve etkili– Karolenjlerin derli toplu, kalıptan çıkmış gibi düzgün, özenli ve her türlü dinamizmden yoksun yazısıyla karşılaştırmış olmasıdır: "Birinci yazı idari ve ticari işler için, ikincisi ise öğrenim görenler [ve acele etmeden yazanlar] için yaratılmıştır."[96]

Günümüzde hiçbir tarihçi Merovenjler Galya'sının göreceli canlılığının VII. yüzyılın ortasından sonra sürmüş olduğuna inanmamaktadır. Hanedan içi fırsatların birbirini izlemesi sonucunda tüm Galya'yı egemenliği altında birleştiren Dagobert'in hükümdarlığından (629-639) sonra durum kötüleşir, Pierre Riché'nin söylediğine göre "Konjonktür giderek tersine döner."[97] Bu ekonomik regresyon VII. yüzyılın sonuna kadar sürecektir. Eğer bir tarih seçmem gerekirse Austrasia ve Pippin Hanedanının zaferiyle sonuçlanan ve Merovenj Hanedanının son temsilcileri olan "tembel krallar"ın –daha adil olmak için güçsüz krallar diyelim– egemenliğine fiilen son veren Tertry Savaşının (687) tarihini seçmeyi yeğlerim.[98] Bu tarih siyasi bakımdan önemli olduğu kadar benim için Karolenjlerin sahneye çıkmasıyla geçici ve göreceli bir canlanmanın olası başlangıç tarihi olduğu için ekonomik açıdan da önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, Merovenj döneminin –nereden baksanız Fransa tarihinin iki yüzyılı– belki de en önemli veçhesi Roma-Galya ve Frank toplumlarının birbiriyle kaynaşmasına yol açmış olan yavaş ve gösterişsiz süreç olmuştur. Bu iki toplum "Sarayda, kontluk ya da piskoposluk makamlarında ve kırsal bölgelerde birbirine karışmıştır"[99] Mezarlıklardaki mezarları artık birbirlerinden ayırt edilmiyordu. Bu iki kültürün, iki topluluğun giderek birbiriyle kaynaşması yadsınamaz bir gelişme unsuruy-

---

[96] Henri Pirenne, "L'instruction des marchands au Moyen Age," *Annales d'histoire économique et sociale* içinde, 1929, s. 18.

P. Riche, *a.g.e., Histoire de France* içinde, y. haz. G. Duby, I, s. 170.

A.g.e., s. 180-181.

R. Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval, a.g.e.*, s. 52.

du. Öte yandan, halk yığınlarına sonunda güçlükle de olsa sızmış olan Hristiyanlık genellikle olaysız geçmiş olan bu yüzyılların hiç kuşku yok ki diğer temel olgusuydu.

Tarihçilerin gözde oyunu olan neyin önemli olmuş neyin olmamış olduğunu seçmeye gelince hiç düşünmeden kralların sarayları ya da villaları yerine ormanların ortasındaki manastırları seçerdim.

Bir Karolenj İmparatorluğu Var Oldu mu?

Okurun birazdan açıklayacağım bu kışkırtıcı başlık için beni bağışlayacağını umuyorum. Bu başlıkla sadece bir ilk soruna –görüşüme göre en önemli sorun olmasa da– dikkati çekmek istedim.

Karolenj dönemi Galya'sı her şeyden önce geleneksel olarak önemli kabul edilen bir olaylar dizisiyle tanımlanmaktadır: Austrasia'nın zaferiyle sonuçlanan Tertry Savaşıyla (687) kartlar yeniden dağıtılır, iktidar el değiştirir; 732 ya da 733'de yeni Karolenj Hanedanının gerçek kurucusu Charles Martel (y.688-741) Poitiers savaş meydanında Müslüman istilacıların hafif süvarilerini geri püskürtür; 751'de oğlu Kısa Pippin kendisini kral seçtirir ve kutsanır; 768 ile 814 arasındaki yıllar Charlemagne'nın günümüzde bile gözlerimizi kamaştıran parlak hükümdarlık dönemine tanık olur: 800 yılı Noel'inde Batı İmparatorluğu tacını giyecektir. Ama kuşkusuz sadece bir efsaneden ibaret olmayan bu görkem, bu güç oğlu Dindar Ludwig'in felaketlerle dolu hükümdarlık yıllarında (814-840) hızla eriyip gider. Onu Aziz Louis'in bir çeşit önceli gibi görmek isteyen Michelet gibi kimi tarihçiler tarafından taktir edilse de acizliği, saplantı derecesindeki dindarlığı o dönemde bile savunması ve bir arada tutması güç olan yeni kurulmuş imparatorluğa korkunç darbeler indirmiştir. Oğulları arasında o daha hayattayken başlayan miras kavgalarının getirdiği telafisi olanaksız yıkımlara imparatorluğun Verdun'de paylaşılması (Ağustos 843) kuşkusuz çare olmamıştır.[100] Öte yandan yirmi yıl kadar önce başlamış ve yıldan yıla şiddetlenen Norman (Viking) akınları imparatorluğun deniz ve ırmak kıyılarını yakıp yıkıyordu.

Tüm bunlara rağmen imparatorluk ayakta kaldı, en azından imparatorların birbirlerini izlemesi anlamında. Böylece ne enerji ne de zekâdan yoksun olan Dazlak Karl (838-877) 875'te kendisini imparator ilan ettirmek için Alpleri geçerek Roma'ya gitmiştir ama sorun şu ki "Fransa"yı

[100] Jean Dhondt, *Le Haut Moyen Age, a.g.e.*, s. 73. Verdun Antlaşması için bkz: *L'Identité de la France*, I, s. 315-318 ve şekil 33 s. 317

ŞEKİL 24: KAROLENJ İMPARATORLUĞU

imparatorluk tacı için terk ederken az daha evdeki bulgurdan oluyordu: Alpleri süratle yeniden geçmek ve Kiersky-sur-Oise Fermanıyla (877) krallığının büyük soylularına birçok yeni ayrıcalık tanımak zorunda kalmıştır. Ama Jean Dhondt'un bize hatırlattığı gibi "İmparatorluk ütopyasının hâlâ canlı olduğu bir zamanda ve bir çevrede"[101] doğmuştu. Öyle ki imparatorluk bir şekilde daha uzun süre ayakta kalacaktır: Jacques Madaule'un söylediği gibi "Gerçekliği tarihe karışmış olsa da uzun süre daha yaşamayı sürdürecek olan hayaleti için aynı şey geçerli değildir;"[102] bu durum 962'de Büyük Otto'nun altın tacı ele geçirerek 1805 yılına kadar yaşayacak olan Kutsal Roma Germen İmparatorluğunu kurmasına

[101] Jean Dhondt, *a.g.e.*, s. 75.

[102] Jacques Madaule, *Histoire de France*, 1943, I, s. 77.

kadar sürecektir. İmparatorluk yüksek makamının Germania'ya aktarılmasından yirmi beş yıl sonra, 987'de Hugues Capet Fransa Kralı oluyor ve Capet Hanedanını kuruyordu. Tek başına ele alındığında önemsiz görünen bu olay çok uzun bir zincirin ilk halkasıydı –bu *uzun olay*'ın[103] tanımına uygun düşmektedir.

Bu üç yüzyılın en önemli dönemi tartışmasız olarak Charlemagne'ın güçlü kişiliğinin ağır bastığı dönemdir. En olağanüstü eseri hiç kuşku yok ki Batı İmparatorluğunun kuruluşudur. Ernst Curtius'un onu "modern dünyanın ilk temsilcisi"[104] olarak gören temelden yoksun görüşünü bir kenara bırakırsak, Charlemagne daha çok Batı'da barışı ve güvenliği sağlamaya ya da yeniden sağlamaya çalışan, *mutatis mutantis* Diocletianus gibi, bir eski zaman adamı gibi görünmektedir. Günümüzde –ama bu ne derece adildir?– tarihçilerin katında gözden düşmüştür. İşte tam olarak bu olumsuz değerlendirmeleri göz önüne alarak *bir Karolenj İmparatorluğu var oldu mu?* sorusunu dile getirdim. Eğer mümkünse bu noktayı açıklığa kavuşturalım.

Sözü, herkesten önce, bir kez bile polemiğe girmekten, çelişkiye düşmekten çekinmeyen Neculai Iorga'ya vermek doğru olur: "Bu imparatorluk asla var olmadı, ne bölgesel ne de idari açıdan... garnizonlu kentler bizleri aldatmamalı. Bir imparator vardı ama ortada bir imparatorluk kesinlikle yoktu; imparatorsuz bir imparatorluk tasavvur edilemez ama imparatorluğu olmayan bir imparator mümkündür."[105] Burada ölçü tamamen kaçmıştır. Ama Iorga Karolenj efsanesinden etkilenmeyi reddeden tek kişi değildir. Pierre Bonassié için imparatorluk "Başlangıcından itibaren bir anakronizmdir."[106] Robert Fossier'ye göre "Karolenj İmparatorluğu ölü doğmuştur" ve imparatorluğun çöküşünden söz ederken "Romalıların Karolenjler tarafından yamanan yırtık pırtık giysileri yeniden parçalandı"[107] diye yazmaktadır. Jean Dhondt, Batı Avrupa'da Erken Orta Çağ üzerine bildiğim en etkileyici kitapta[108] hiç de daha iyimser değildir: "Gözümüzün önüne dinginlik ve güvenlik içinde yaşayan, homojen ve tutarlı, geniş bir imparatorluk getirmeyelim" diye

---

[103] Yani uzun vadeli yansımaları olup etkileri bizzat kendi süresinin çok dışına taşan bir olay.

[104] Ernst Robert Curtius, *La Littérature européenne et le Moyen Age latin*, 1956, s. 23.

[105] Neculai Iorga, *Histoire du peuple français* (Rumence), 1919, s. 93.

[106] P. Bonnassié, *La Catalogne...*, *a.g.e.*, I, s. 131.

[107] Robert Fossier, *Le Moyen Age. I. Les Mondes nouveaux 350-950*, s. 14; II. *L'Eveil de l'Europe 950-1250*, s. 7.

[108] J. Dhondt, *a.g.e.*, s. 2-3.

yazmaktadır. Ona göre daha çok "Çekirdeği sağlam ama otoritesi uçlara doğru giderek kırılganlaşan ve tüm sınırlarında düşmanların biriktiği bir nebula" söz konusudur.

Charlemagne'ın imparatorluğunun tüm kıyılarında ve tüm kara sınırlarında kudurmuş "barbar" seli karşısında yenik düştüğü konusunda hepimiz hemfikiriz. Çeşitli parçalardan, bazıları sadık, bazıları da kayıtsız ya da açıkça muhalif çeşitli halklardan oluştuğu için bir iç uyumdan yoksun olduğu da doğrudur. Ama Fransa daha Merovenjler döneminde, her dönemde olduğu gibi, çeşitli halkların bir araya toplanması değil miydi? Aynı şekilde, Karolenj imparatorunun hükümdarlığı altında birleştirmeye çalıştığı Avrupa da başa çıkılamaz bir çeşitlilik değil miydi? Sorun iç ve dış karışıklıkların, saldırıların birbirlerini çok yakından izlemiş olmasıdır. İmparatorluk sadece 800 ile 840 arasında belirli bir güç izlenimi (o da yarım yamalak) vermiştir; Charlemagne ölür ölmez gemi su almaya başlayacaktır. Kısacası, sadece imparatorluk süreci göz önüne alınırsa Karolenj epizodunun yarım yüzyıl bile sürmemiş olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Avrupa'nın Başlangıçları: Feodalizmin Doğuşu ve Yerleşmesi

Ama sadece bu kısa siyasi tarihi mi dikkate almak gerekir? Ve onu birkaç hızlı cümleyle mahkûm etmek ne derece doğrudur? Yukarıdaki değerlendirmelerin hassas konulara değindiği doğrudur ama gerçeği ne derece yansıtmaktadırlar? Karolenj dönemi Fransa'sı Tertry Savaşından (687) Hugues Capet'nin taç giymesine kadar (987) uzanan üç yüzyıllık bir tarihe tanık olmuştur; bu yüzyıllarda hiçbir önemli gelişme olmadı mı?

Aslında yanıt basittir: Karolenj girişimi hem Hristiyanlığın hem de Avrupa'nın –bu iki sözcük o zamanlar birbiriyle tam olarak örtüşen iki geometrik figür gibi özdeşti– yaratıcısı ya da isterseniz pekiştirici unsuru olmuştur.

Sözcükleri genç bir tarih öğrencisinin cesaretini kıracak biçimde zorlarsak belirleyici ve simgesel Poitiers şoku ilk gerçek haçlı seferi, Hristiyanlık ile İslam arasında güçlü yankıları olmuş ilk gerçek çarpışma değil miydi? İslam tarafından Akdeniz'den kısmen kovulan Hristiyanlık Avrupa'nın kuzeyine ve doğusuna yayılacaktır: Aziz Bonifacius ile Charlemagne'ın orduları Germania'yı *Hristiyanlaştırmış* ve Avrupa'nın kanadı altına almıştır. Merovenjler zamanında Germania Galya'ya hiç bu kadar sıkıca bağlanmamış, onunla hiç bu kadar yakın ilişkide olmamıştı. Galya, kurt ağıla gi-

rerken, Karolenj fetihleriyle –*dilatatio regni*– belki de çiğneyebileceğinden daha büyük bir parça ısırmaya kalkışmıştı. Sonuçta, doğusunda bir çeşit Üçüncü Dünya tarafından olmak üzere dört bir yanından kuşatılacaktır. Ama her ne kadar tamamlanmamış olursa olsun Avrupa'yı oluşturacak parçaların bu ilk yakınlaşmasının önemini kim yadsıyabilir?

Karolenjler sadece Avrupa'yı değil, feodaliteyi de –yani çeşitlilik, bölünme, parçalanma ve *çoğulluk*– doğurmuştur. Merovenjler zamanından başlayarak devlet parasız kaldığında gereksinimi olduğu hizmetleri toprak –şu hantal ve külfetli para– bağışlarıyla ödüllendirmek zorunda kalıyordu. Bu topraklar eski "*fisc*"[109] arazilerinden ve krallık malikânelerinden sağlanıyordu. Merovenjlerin hatası bu toprakları miras yoluyla aktarılabilir biçimde dağıtmak olmuştur. Böylece kendi yıkımlarına yol açmışlardır. Ama geleceğin Karolenjleri Tertry Savaşından hemen sonra durumlarını sağlamlaştırmak için bu gelişmeyi hızlandıracak ama aynı zamanda da sıkı bir denetim altında tutacaktır, ellerinden geleni artlarına koymayacaklardır: Fransız hükümetinin valileri değiştirdiği gibi kontları (*comites*)[110] değiştirir, kilise hiyerarşisini kendi adamlarıyla doldururlar. Charles Martel kilisenin çok büyük servetini İslam ile mücadele bahanesiyle (bazen de bu bahaneye sarılmadan) keyfine göre dağıtır. El konulan araziler daha sonra kilisenin vasalleri olacak olan müstefitlere bahşedilir –kilise için pek yetersiz bir tazminat!

İlk üç Karolenj hükümdarı, Charles Martel, Kısa Pippin ve Charlemagne, hiç kuşkusuz ileri görüşlü, enerjik insanlardı: Merovenjlerin dağıttığı toprakları geri almaya çekinmemişlerdir; topraklar artık kalıtım yoluyla aktarılamıyor, yaşam süresi tasarruf etme koşuluyla (ya da daha sonra deneceği gibi "beneficium" olarak) bahşediliyordu. Krallık otoritesinin önde gelen temsilcileri olan kontlar *missus dominicus*'lar tarafından denetleniyor ve bulundukları yerde mülklerini çoğaltıp kök salmalarını önlemek için başka bir kontluğa gönderiliyordu. Onlara bahşedilmiş olan "honor"ları[111] bile iptal etmekte tereddüt edilmiyordu. Karolenjler

---

[109] *Fisc:* Roma İmparatorluğunun eyaletlerinden toplanan çeşitli vergilerden elde edilen gelir. Sözcük daha sonra hükümdarın ya da devletin arazileri ile kralın sahibi ya da metbusu olarak fieflerden topladığı vergileri belirtmek için kullanılmıştır.

[110] Kontlar (*comtes*): İdari, adli, mali ve askeri yetkilere sahip eyalet valileri. *Missus Dominicus*'lar (*missi dominici*) Charlemagne tarafından onları denetlemek için atanan görevlilerdi.
Karolenj döneminde kralın yüksek görevlilerine görev süreleri boyunca gelir sağlamak için *beneficium* olarak bahşettiği topraklara, gelirlere ya da vergi toplama yetkisine *honor* ya da *honos* adı veriliyordu.

daha da ileri gidecek, bir toplumsal hiyerarşi modeli tasarlayıp uygulamaya sokacaklardır: Üst düzey soylular (fidèles) ve vassallar bir bağlılık andıyla doğrudan doğruya hükümdara bağlanır. Bu bağımlılık ilişkileri, masraflarını kendileri karşılayarak kralın ordularında hizmet etmek zorunda olan özgür insanlara kadar iniyordu: Zenginler hafif süvarileri sağlarken çok zenginler "Onları Avrupa'nın en ürkütücü savaş gücü yapan"[112] sele ve üzengi gibi teknik yeniliklerle donanmış 2-3 bin kişilik süvari birliklerini sağlıyordu.

Ama bu yapı kırılgandı: Tüm yapı en aşağı kademeden en üst kademeye kadar hükümdarın otoritesine dayanıyordu ve Charlemagne ölür ölmez çatlamaya başlamıştır. Dindar Ludwig ile başlayacak olan sorunlar onun ölümünden sonra daha da ciddileşecektir. Nitekim, 843'te "Fransa"daki Coulaines adli kurulunda "Kral keyfine göre ya da sinsice bir etki altında ya da adalete aykırı bir tamahla *beneficium*'u [toprağın tasarruf hakkı –çn] geri alamayacaktır"[113] kararı alınmıştır. Merovenjlerin tehlikeli uygulamalarına geri dönülmüş ve hükümdarlar *fisc* arazileriyle krallık topraklarını "bol keseden" dağıtmaya başlamıştır. "880'e doğru geriye hemen hemen hiçbir şey kalmadı."[114]

Ama Karolenj devletinin bu herkesçe bilinen kötüye gidiş sürecini ayrıntılarıyla uzun uzadıya açıklamaya gerek var mıdır? Çöktüğünde feodalite sağlam bir biçimde yerleşmişti. Biraz sabır, birazdan onu da ele alacağız.

Sonuncu Barbar İstilaları

Karolenj yapısının içinden kaynaklanan bu "endojen" çürüme 840 ya da 850'den sonra başlayan gerilemesinden, o sırada tüm Avrupa'yı etkileyen ve benim belirleyici neden olmaktan çok sonuç, zamanın işaretleri olarak gördüğüm son barbar istilalarından –"eksojen" olgular– çok daha fazla sorumlu görünmektedir. Dolayısıyla Norman [Viking –çn], Avar, Macar ve Sarazen istilalarının önemini abartmayalım.

Sarazen sözcüğü o zamanlar Sicilya'nın fethi ve Batı Akdeniz'in Hristiyan kıyıları yönündeki akınlar için bir başlangıç noktası olan İfrikiye'de –günümüz Tunus'u– yerleşik olanlar dahil Müslümanları ve Arapları adlandırmak için kullanılıyordu. Sarazenler İtalya'nın başına

---

[112] Bkz. *L'Identité de la France*, I, 3. bölüm, I ve J. Dhondt, *a.g.e.*, s. 55.

[113] *A.g.e.*, s. 55.

[114] *A.g.e.*, s. 58.

Galya'da olduğundan çok daha büyük felaketler açmıştır. Sarazen korsanlarla Provence kıyısında, Saint-Tropez Körfezine uzak olmayan La Garde-Freinet'ye yerleşmiş olan serüvencilerin verdikleri zararları büyültmeyelim.

Avarlarla Macarlar Orta Asya'dan gelen süvarilerdi. Birinciler 779'da Charlemagne tarafından toptan yok edildikleri için burada onlardan söz etmeyeceğiz; ikinciler talanlarını arkalarında korkunç anılar bıraktıkları Fransa'nın kalbine kadar uzun yıllar sürdürdü. Geç bir tarihte ama kesin olarak Ağustos 955'te Büyük Otto'nun Lechfeld Savaşındaki parlak zaferiyle adlarını verecekleri bölgeye –Macaristan– püskürtüldüler.

Vikingler Avrupa ve Fransa için çok daha korkunç bir tehlike oluşturmuştur. Hafif ve uzun kadırgalarıyla Avrupa'nın sonu gelmez kıyılarının savunmasız noktalarına baskınlar yapmış, ırmaklardan rahatsız edilmeden kara içlerine kadar girip Rouen ve Nantes gibi kentlere saldırıp yağmalamışlardır. 885-887'de kuşatılan Paris ancak Capet Hanedanının atalarından biri olan Güçlü Robert'in oğlu Odo'nun (*Dux Francorum*) cesurca direnişi sayesinde yağmadan kurtulmuştur. Burgonya talan edilmiş, yağmacıların Loire ve Allier ırmakları yoluyla ulaştıkları Auvergne'in tam ortasındaki Clermont üç kez talan edilmiş, yakılıp yıkılmıştır.[115]

Bu yıkıcı istilalar Karolenj gerilemesini ne dereceye kadar açıklar? Tarihçiler günümüzde buna artık inanmamaktadır; Paul Rolland aynı "V. yüzyıl barbar işgalleri sonucunda antik dünyanın "çöküşüyle" ilgili efsaneyi çürüttüğümüz gibi" diye yazmaktadır.[116] Anne Lombard-Jourdan onunla aynı görüştedir; bu akınların ve yıkımın "ticareti asla durdurmadığına" dikkati çekmektedir.[117] Hatta Jacob van Klaveren Viking talanlarının kiliseler ve manastırlar tarafından istif edilmiş değerli madenleri yeniden dolaşıma sokarak batı ekonomisini yeniden canlandırmış olduğunu öne sürmektedir.[118] Zaten Vikingler Batı'ya akınlarını başlatmadan önce ileride Rusya olacak bölgedeki ticaretleriyle değerli maden biriktirmeye başlamamışlar mıydı?

---

[115] Lucien Gachon, *La Vie rurale en France*, 3. bas. 1976, s. 42.

[116] Paul Rolland, "De l'économie antique au grand commerce médiéval. Le problème de la continuité à Tournai et dans la Gaule du Nord," *Annales d'histoire économique et social* içinde, 1935, s. 245-284.
Anne Lombard-Jourdan, "Du problème de la continuité: y-a-t-il une protohistoire urbain de la France?" *Annales E.S.C.* içinde, 1970, 4, s. 1127.

[118] Joseph van Klaveren, "Die Wikingerzüge in ihrer Bedeutung für die Belebung der Geldwirtschaft in frühen Mittelalter," *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik* içinde, 1957, Bd. 168, H. 5/6, s. 405 vd.

Bu sav Maurice Lombard'ın[119] Müslüman fetihlerinin Yakın Doğu'nun "hazinelerini" yeniden dolaşıma sokarak Akdeniz ekonomisine yeni bir güç ve canlılık verdiği savıyla örtüşmektedir. Ama ne derece ikna edicidir? Gerçekte bir ekonomiyi yeniden canlandıran hiçbir zaman altın ya da beyaz maden değildir, tam tersine parayı çeken ve dolaşıma sokan büyüme ve etkin bir ekonomiye geri dönüştür. Borusunu öttüren her gerektiğinde parasını yaratan, bulan ve kullanan ekonomik konjonktürdür.

Nüfus ve Ekonomi

Uzun konjonktüre geri dönerek Karolenjler dönemi Galya'sını aynı Merovenjler dönemi için denemiş olduğum gibi ele alıp incelemek istiyorum. Galya'yı VII. yüzyılın sonundan yaklaşık 840-850 yıllarına kadar sırtlayan, daha sonra 850' den yaklaşık 950'e kadar –her zamanki gibi çıkıştan daha hızlı bir biçimde– bir gerilemeye sürükleyen uzun bir *trend* tarafından etkilenmiş olarak görüyorum. Michel Rouche bu gerileme sürecinde "Bir dizi çokbiçimli (*multiforme*) kriz" ayırt etmektedir. Ona göre "Yeni bir düşüş *çevrimi* [italikler bana ait] başlıyor görünmektedir."[120]

Bu tür bir tartışmada sadece varsayımlarla ilerlenebileceği yönünde itirazlar geleceği şüphesizdir ama bu kez Merovenjler dönemi için olduğundan daha zengin belgelere sahibiz. Jean Dhondt'un mayınlarını temizlediği arazide büyük riskler almadan ilerleyeceğiz. Ve bir araya topladığı argümanlar bizi –tamamen olmasa da– onunla aşağı yukarı aynı sonuçlara götürecektir.

Argümanlarını sırayla inceleyelim:

1. Her şeyden önce geçmişte sıkça öne sürülmüş olan Karolenj yönetimi altındaki Galya'nın *temelde* "Yoğun bir biçimde genişleyen ormanların, her yeri istila eden ot bürümüş toprakların, çalılıkların ve çorak arazilerin"[121] aralarına sıkışmış, dışarıya kapalı, dolayısıyla da kendi kendine yeterli çok küçük yerel birimlerden oluştuğu görüşünü bir kenara bırakmak gerekmektedir. Karolenj yönetiminin krallık malikânelerinin sorumlularını "Dışarıdan herhangi bir şey talep etme ya da satın almanın gerekmemesi için mümkün mertebe dikkatli davranmaları"[122]

---

[119] Maurice Lombard, "Mahomet et Charlemagne," *Annales E.S.C.* içinde, 1948, n° 2, s. 197.

[120] Michel Rouche, "La rénovation carolingienne," *Le Moyen Age, I. Les mondes nouveaux 350-950* içinde, 1982, s. 371.

[121] T. Regazzola, J. Lefevre, *La domestication du mouvement, a.g.e.*, s. 19.

[122] *A.g.e.*, s. 23.

konusunda uyardığı doğrudur. Ama bu *villa*ların üretim fazlaları olmadığı ve bu ürünleri pazarlarda satmadığı anlamına gelmez. Aslına bakılırsa bütün ülke –kentler, kaleler, kasabalar, hatta köyler– belgelerin gani gani sözünü ettiği sayısız pazar yeriyle kaynıyordu.[123] 864 yılına ait bir belgede[124] şunları okuyoruz: "*Similiter per civitates et vicos atque per mercate, ministri reipublicae provideant ne illi, qui panem coctum, aut carnem... anut vinum ...vendunt, adulterare aut minuere possint.*" (Kentler ve kasabalardaki pazarlara pişmiş ekmek, et ya da şarap getiren köylüler gözetlenecektir ... müşteriyi aldatmaları önlenecektir.)

Her yerde mevcut olan bu yerel pazarlar kentleri, panayırları ve en etkinleri Kuzey'de Kwinte kıyısındaki Quentovicus ile Frisia'daki Duurstede arasında bulunan limanları canlandıran bir uzun mesafeli ticaretin varlığını engellememiştir. Bu limanların bir kısmının ticari etkinliği çok kısa sürmüştür: VIII. yüzyılda doğmuş olan bazıları X. yüzyılda o derece ortadan silinmiştir ki "yerleri güçlükle belirlenebilmiştir."[125] Ama gözle görülür zenginlikleri Galya ekonomisinin Merovenjler döneminde Kuzey ticaretine kaymaya başlayan hareketini artırarak sürdürdüğünü göstermektedir. Sadece çapulculuk peşinde koşmayan Vikinglerle dahi ticari ilişkilere girilmiştir. Galya'nın dört bir yanında buğday, tuz, tomruk ve aralarında baharatın da bulunduğu lüks mallar uzun mesafelere taşınıyordu. Bir kez daha üzerine basa basa söylüyorum ki belirli bir genişlik ve oylumdaki hiçbir ekonomi ölümcül *otarşi* düzeni altında yaşayamaz. Ülke göçerler, başıboş gezen papazlar, yoksul manastırların günün birinde göç etmeye zorladığı keşişler, kaçak serfler –köylü ayaklanmaları sürmektedir–, askerler ve tüccarlarla doluyken kendi kendilerine yeten küçük birimlerden oluşan durgun bir Karolenj Galyası'ndan söz etmek açıkça saçmalıktır. "Karolenj toplumu temelde kelimenin tam anlamıyla hareketli bir toplumdu."[126]

Tabloyu tamamlamak için altın sikkenin 700 yıllarına doğru ortadan kaybolduğunu ama yerini alan gümüş sikkenin Jean Dhondt'un kanıtlamış olduğu gibi daha önce sanıldığından çok daha büyük miktarlarda

---

[123] Örneğin Renée Doehaerd'ın bir araya getirdiği krallık villaları kadar senyörler, manastırlar ve bizzat köylüler tarafından yapılmış satışlarla ilgili çok sayıda belgeye göz atınız: *Le Haut Moyen Age occidental, a.g.e.*, s. 224-230.

[124] Söz konusu belge 864 yılı *Edictum Pistense*'sidir: Alfred Boretius ve Victor Krause, *Capitularia regum Francorum*, II, s. 319, *Monumenta Germaniae* Historica içinde, 1980.

[125] J. Dhondt, *a.g.e.*, s. 194.

[126] *A.g.e.*, s. 36 ve uzun mesafeli ticaret için s. 152 vd.

dolaşımda olduğunu, "on binlerce değil, milyonlarca sikkenin hesaba katılması gerektiğini"[127] ekleyelim. Son olarak tüccarlardan söz edelim: *Syri*'ler kuşkusuz tarihe karışmıştı ama Arles ve Nîmes'in yanı sıra kuzeyde de Mainz (buğday ticareti merkezi) ve Slav ülkelerinden getirtilip Müslüman İspanya'ya ihraç edilen kölelerin ticaretinde uzmanlaşmış Verdun'de etkin kolonileriyle karşılaştığımız Yahudiler ticaretlerini sürdürmüştür. Onlara kapılarını az çok kapamış olan Bizans İmparatorluğunu Mısır ve Suriye üzerinden *by-pass* eden bu Yahudi tüccarlara Hindistan ve Çin'de bile rastlanıyordu. Onların yanında İtalyanlar, Frizyalılar ve İskandinavlar gibi yeni tüccarlar da ortaya çıkmıştır.[128] 885-87 kuşatmasından sonra Paris'te Viking tüccarlar bulmak bizleri şaşırtacak mıdır?

2. Charlemagne dönemindeki Galya'nın nüfusu *grosso modo* Merovenjler dönemindeki kadardı. Hatta VIII. yüzyıldan IX. yüzyıl ortasına kadar dağlı göçmenlerin ovalara inmesi, belgelerden[129] öğrendiğimiz üzere tarıma açılan toprakların giderek çoğalması ve ani Müslüman fethiyle (711) İspanya'dan kovulan *Mozarap*ların[130] güneydoğuya gelişiyle nüfus muhtemelen artmıştır. Saint-Germain-des-Prés, Saint Bertin ve Saint-Rémi manastırlarının poliptikleri[131] verimli topraklarda km²'ye 50 kişi düştüğünü göstermektedir. Bu verimli toprakların yanı sıra yoksul bölgeler, *saltus*'lar, açıkça çölü andıran alanlar da elbette var olmayı sürdürüyordu.

Nüfusun büyüklüğüne gelince, tarihçiler az sayıda ama fikir verici belgelere dayanarak tahminler yürütmüştür. J.-C. Russell tarafından öne sürülen, açıkça çok düşük sayısal verileri (IX. yüzyıl ortasında 5 milyon kişi)[132] dikkate almamak gerektiğini düşünüyorum: Nüfus yoğunluğunun istilacıların meydanı boş bulup ortalıkta istedikleri gibi cirit atmaları için kuşkusuz oldukça düşük bir düzeyde ama aynı zamanda da yukarıda çok kısaca değindiğimiz ticari faaliyetlere olanak verecek belirli bir düzeyin altında olmaması gerekir.

Gerekli ihtiyat payıyla Charlemagne İmparatorluğunun (1.200.000 km²) 15 ila 18 milyon kişiden oluştuğu söylenebilir; bu da Galya için (bu yüzölçümünün yarısına denk düşen eski sınırlarını alırsak) 7,5 ile 9 mil-

---

[127] *A.g.e.*, s. 172-190.

[128] *A.g.e.*, s. 160 vd.

[129] Renée Doehaerd, *a.g.e.*, s. 103-109.

[130] Mozaraplar: İslam egemenliği altında yaşayan İspanya Hristiyanları.

[131] Poliptik: Bir manastırın mülklerini ve vergi, harç vb gelirlerinin kaydedildiği birçok parçaya katlanmış resmi sicil.

[132] John Russel, aktaran Marcel Reinhard, *Histoire générale de la population mondiale*, *a.g.e.*, s. 64.

yon kişi arasında bir nüfus demektir. Bu rakamı epey zaman önce Karl Julius Beloch önermişti: 8 milyondan biraz fazla, refahının zirvesindeki Roma dönemi Galya'sının nüfusundan biraz daha az diyordu.[133]

Kesin olan tek bir şey vardır: Günümüz tarihçilerinin oy birliğiyle kabul ettiği gibi –ve bu en önemli noktadır– her zaman olduğundan daha çok serfliğe itilen köylü toplumunun "büzülmesi" nedeniyle "Nüfus artışında 840'tan sonra ve muhtemelen 950'ye kadar süren bir duraklama" olmuştur.[134] Köleler için özgürlük ve koşullarının iyileşmesi olan serflik, muhtemelen hâlâ kırsal dünyanın çoğunluğunu oluşturmakta olan özgür insanlar için yaşam koşullarının katlanılmaz bir biçimde kötüleşmesiydi.

3. En dikkat çekici tartışma paranın tarihiyle ilgilidir. Jean Dhondt'un bu konuyu açıklamak için giriştiği uzun söylevi günümüzde kullanılan *dünya-ekonomileri*[135] jargonuna (1972'de aramızdan ayrılan rehberimizin bilmediği) uyarlayıp özetleyeceğim. Düşüncesinin bu şekilde sadeleştirilmesinin özünü büyük ölçüde çarpıttığını sanmıyorum.

İçinde Bizans İmparatorluğu, Suriye, Mısır ve Arabistan'ın bulunduğu bir daire çizdiğimi düşünün. XI. yüzyılda bu dairenin içinde altın sikkelerin üstünlüğü vardı. Dairenin dışına İran (Pers), Vareglerin Rusya'sı, İskandinavya, Karolenj Galya'sını ve sonunda Müslüman İspanya ile Kuzey Afrika'yı, yani gümüş sikkenin kullanıldığı ülkeleri yerleştirelim. Bu sınıflandırma bize üç şey göstermektedir:

a) İslam bölünmüştü; bu olguya çoğu zaman dikkat çekilmemektedir.

b) Dünya-ekonomisinin merkezinde ekonomik güç iki bölge tarafından paylaşılıyordu: Bizans İmparatorluğu ve Akdeniz'e yakın Doğu İslam'ı. Bu iki ekonomik evren birbirine bağlıydı çünkü Bizans kıtlığını çektiği sarı maden açısından değerli madenlerin efendisi ve üreticisi İslam'a bağımlıydı. Bu durum daha sonra modern Avrupa'nın tanık olacağı, İspanya'nın Amerika'dan elde ettiği altın ve gümüşü Sevilla ve Cádiz limanlarından dünyaya arz ettiği dönemdeki durumu andırıyordu.

c) IX. yüzyılda, *merkez*deki bu rekabet, bu düalizm Bizans için olduğu kadar İslam için de bir zayıflık nedeniydi.

Kolay anlaşılır bir genel tablo ortaya çıkarmak için yaptığım bu şematik sunumun birçok olguyu ve bildiğimiz bilgiyi kenarda bıraktığı,

---

[133] Karl Julius Beloch, "Die Bevölkerung Europa sim Mittelalter," *Zeitschrift für Socialwissenschaft* içinde, 1900, s. 408.

[134] M. Rouche, *a.g.e.*, s. 460-461.

[135] Dünya-ekonomisi kavramı üzerine bkz: F. Braudel, *Civilisation matérielle..., a.g.e.*, III, s. 12 vd.

yok saydığı kuşkusuz doğrudur. Örneğin İslam'ın aslında bimetalik olduğunu yani iki madeni de kullandığını (altın dinar, gümüş dirhem) ya da altının egemen olduğu yerlerde beyaz madenin en azından külçe ya da hatta değeri düşük sikke biçiminde [bozuk para denebilir mi?] dolaşımda olduğunu belirtmedim. Karolenjlerin IX. yüzyılın sonundan itibaren akınlarını durdurmaları için Vikinglere altınla haraç ödediğini, kısacası altın ile gümüş arasında sürekli bir ilişki var olduğunu da belirtmedim. Denge noktası (özellikle daha sonraki zamanlarda) eşit ağırlıkta bir birim altına 12 birim gümüştü.

Bunu söyledikten sonra, kaba ama geçerli tek bir ölçütle yetineceğim. Bir dünya-ekonomisinin (yani birbirleriyle etkileşim içindeki ekonomileri bir araya getiren bir bütünün) merkezi, kalbinin attığı yer, egemen bölgesi altının üstün olduğu bölgedir. Karadeniz'e, Konstantinopolis'e ve İslam dünyasına kadar ulaşmış ve yol üzerinde Kiev gibi bir metropolü kurmuş olan Vareglerin –İskandinavlar– Rusya'nın uçsuz bucaksızlığı içindeki akınları bizleri hayrete düşürmektedir. Ama yol ters yönde de katediliyordu. Rus ve İskandinav ülkelerinde arkeologların bulmuş olduğu on binlerce Müslüman sikkesi (200.000'den fazla) Karadeniz'den İsveç'e tüm "Rus kıstağını" aşarak bu uzak çağın en ilginç ticaret bağlantısını ortaya seren bir "rota" çizmektedir. İskandinav ülkelerinde bu paraların binlercesi olduğu gibi muhafaza edilmişse bunun nedeni bu ülkelerin Batı'dan farklı olarak bu sikkeleri eritecek ve yeniden basacak işliklerden yoksun olmasıydı.[136] Bununla birlikte, Pirenne'in sözünü ettiği bu "para rotası"nın altın sikkelerden oluşmadığını belirtelim. Bu paralar Müslümanların, o sırada hâlâ ilkel olan bu bölgelerdeki satın almaları için kullandıkları gümüş sikkelerdi. Altın efendilere, egemenliğe, gümüş ise marjinal, hükmedilen bölgelere işaret etmektedir. Bu öneri için bir kanıt ister misiniz? Emevilerin İspanya'sı –İslam'ın bir çeşit Far *West*'i– X. yüzyılda Sudan'ın altın tozunu ele geçirip uzun bir dönem için gümüş paradan altın paraya geçtiğinde İslam'ın başat gücü olmuştur. Ya da daha da iyi örnek: Batı'da altın sikkenin yeniden kesilmeye başlaması (1250'de Cenova, bir yıl sonra Floransa) Hristiyanlığın, etrafını çeviren ve merkezi olduğu dünya-ekonomisi üzerindeki maddi üstünlüğünü göstermeye başladığı belirleyici andır.

Okur bu açıklamaların nereye varacağını tahmin etmiştir. Galya'nın Merovenj döneminde bağlı kalmış olmayı sürdürdüğü altın bölgesinden

[136] Henri Pirenne, *Histoire économique et sociale du Moyen Age*, 1969 bas., s. 20.

700 yılı dolaylarında (yani Karolenjler zamanında) çıkmasının nedeni o sırada marjinal bir konumda olmasıydı. Egemen ekonomilerle ilişkisi gıda ürünleri, kereste ve köle ihracatına indirgenmemiş miydi? Bu sonuncu özellik açık bir göstergedir. İslam ya da Bizans ile karşılaştırıldığında kuşkusuz bir uygarlık değil az gelişmişlik özelliğidir.

Ayrıca Galya'da Müslüman altın sikkelerine 870'den sonra rastlanmadığına, "Geçenlerde kazılarda bulunan birkaç Arap sikkesinin 840 yılına doğru toprağa gömülmüş"[137] olduğuna dikkati çekelim. Bu zayıf bir kanıt olsa da sonuçta IX. yüzyılın ortasında egemen *trend*'in tersine döndüğünü destekleyen bir kanıttır. Jean Dhondt, IX. yüzyılda gümüş *denarius*'un (dinarın) ağırlığının bir parça arttığına (gümüşün değer kaybettiğinin bir işareti) ve daha da önemlisi yarım ve çeyrek dinarların darp edilmiş olduğuna dikkatimizi çekmektedir ama dolaşımda düşük nominal değerde paraların bulunmasını pazar ekonomisini halk kitlelerinin üretim ve tüketimine yaklaştırdığını düşündüğünde muhtemelen yanılmaktadır: "Gerçek ekonomik devrim başka yerde değil bu olguda yatmaktadır [diye yazmaktadır]: Büyük ticaret, uzun mesafeli ticari ilişkiler elbette önemlidir ama bin kere daha önemli olan milyonlarca üretici ve tüketicinin pazarların geliştirdiği ticaret ağlarına dahil olmasıdır. Bu tersine çevrilemez süreç, bu büyük ekonomik devrim Karolenjler dönemini modern ekonomik dünyanın başlangıcına yerleştirmektedir! Bundan böyle büyük ve küçük üreticiler satacak, büyük ve küçük tüketiciler de satın alacaktır."[138]

Ama *pazarlar* var olduğu andan itibaren zaten hep böyle olmamış mıydı? Eğer o sırada böyle bir *gelişme* olduysa bu ancak ekonomik "üstyapının" bir şekilde yetersiz kalmış olduğu –teorik olarak mümkün, hatta ilgi çekici– bir dönemde olmuş olabilir. Böyle bir durumda işgücü kıtlığı kendini hissettirmeye başlardı, bu da bizi açıklamalarımızı bir ölçüde değiştirmeye zorlardı. Ekonominin tepesindeki sıkıntılar tabanda daha iyi yaşam koşulları olarak yansırdı. Bunun böyle olup olmadığına karar verebilmek için paranın dolaşım hızını, fiyat hareketlerini ve daha birçok muhtemelen hiçbir zaman keşfedemeyeceğimiz şeyi bilmek gerekir. Ama bu sorunların varlığından söz edebilmek bile bir şeydir.

[137] J. Dhondt, *a.g.e.*, s. 183.

[138] *A.g.e.*, s. 189.

Bir Uzun Çevrimden Diğerine

Sonuç olarak, çok uzun bir çevrim 850 yılı tepe noktasından sonra ters yöne dönmüş görünmektedir. Bu *trend* 1000 yılını izleyen kapsamlı yeniden canlanmaya kadar sürecektir. Tanımlamaya kalkıştığım bu çevrimin kuşkusuz açıklanması gerekmektedir. 1100 dolaylarında Avrupa ekonomisi birkaç yüzyıl sürecek bir toparlanma sürecine girer. Düşüş trendi tersine dönmüştür. Ve trendin her uzun süreli yön değiştirmesi nedenleri ve sonuçlarıyla ilgili birçok sorun ortaya çıkarmaktadır. Nedenler *ve* sonuçlar diyorum çünkü gelişmekte olan bu süreçler sadece bu kategorilerden biri ya da diğeri içinde sınıflandırılamaz.

1100 civarında trendin yukarı doğru dönmesine ticaretin yeniden canlanması, genel bir ekonomik büyüme, devletin yıpranması ve yapılarını yitirmiş olan toplumun çöküşü damgasını vurmuştur. Yeniden toparlanma, gelişmesi uzun zaman almış ama sonunda uzun süredir durgunluk içinde olan ekonomik hayata yeni bir ivme kazandıracak olan geniş çapta serfliğe geçiş sonucunda olmuştur. Serflik düzeni üretime yaratıcı yenilikler getirmiştir. Böyle bir varsayımla bitirmenin aşırı olduğunu sanmıyorum.

İKİNCİ BÖLÜM

X. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE NÜFUS

Bazı şeyleri biliriz, bazı şeyleri de varsayabiliriz.
Jean Dhondt[1]

İşbu bölümün amacı Fransa tarihinin on yüzyıllık bir zaman dilimini açıklamak, bu uzun dönemi elverdiğince anlaşılır kılmaktır. Böyle bir girişim *uzun süre*'nin uygun ve kapsayıcı görüş açısıyla bile risklerle doludur, bir çeşit kumardır. Bununla birlikte bu riskleri almaya kesinlikle değer.

Bu uzun zaman dilimindeki nüfus hareketlerinde ilk gözlemde görülebilir ve Guy Bois'nın[2] "Hiroşima" diye nitelediği sadece tek bir olağanüstü çukur vardır: 1350 ile 1450 yılları arasında Avrupa ve Fransa nüfusunun kıtlık, Kara Veba ve Yüz Yıl Savaşının üçlü etkisiyle dramatik gerilemesi, çöküşü. Batı'nın her yerinde olduğu gibi Fransa'da da uzun süre kanayacak bu derin yaranın kabuk bağlaması için en az bir yüzyıl (1450-1550), hatta bazı bölgelerde iki yüzyıl (1450-1650) gerekecektir: Nüfusun dörtte biri, üçte biri, yarısı, bazı yerlerde %70'e kadar olan bölümü yok olmuştur.[3]

---

[1] Jean Dhondt, *Le Haut Moyen Age (VIIIe-IXe siècles)*, 1976, s. 186.

Guy Bois, *Crise du féodalisme*, 1976, s. 299.

[3] Normandiya'da %70, Haute-Provence'ta %64, Chaumpsar bölgesinde %70 ve Paris civarında hemen hemen aynı oran. Edouard Baratier, *La Démographie provençale du XIIIe au XVIe siècle*, s. 81 ve 59, aktaran G. Bois, *a.g.e.*, s. 62-63; Alfred Fierro, "Un cycle démographique; Dauphiné et Faucigny du XIVe au XIXe siècle," *Annales*

Bununla birlikte, 1450'den günümüze dek bu çapta başka bir felaket meydana gelmemiştir. Felaketin çapı o derece farklıydı ki herhangi bir genel açıklamanın kilit noktasını oluşturur: 1450 yılı Fransız tarihinde daha sonra aynı önemde hiçbir benzeri olmayacak bir dönüm noktasıydı.

Gözlemlediğimiz binyıl demek ki aşağı yukarı eşit iki parçaya bölünür. 950'den 1450'ye kadar, yüzyıllar süren, otonom, tüm tarihimiz içinde eşine rastlanmayacak derecede belirgin bir "biyolojik" çevrim vardır. Onu bir bakıma "resmileştiren" karakteristik asimetrisi kimseyi şaşırtmayacaktır: Önce 950 ile 1350 yılları arasında çeşitli elverişli koşulların ürünü olan yavaş bir yükseliş, ardından 1350 ile 1450 arasında bir dizi evreyle[4] kesilen *hızlı* bir gerileme: Düşüş yükselişten kabaca dört kat daha hızlı olmuştur. Bu tür asimetriler kuraldır: Her zaman kazandığınızdan daha hızlı kaydedersiniz.

Bununla birlikte 1450 ile günümüz arasındaki binyılın uzun ikinci yarısı, ani artışları ve hatta kapılarını *gerçek* felaketlere açmayacak düzeydeki geçici gerilemeleriyle, değişik hız ve düzenlilikte kesintisiz bir nüfus büyümesine sahne olmuştur. Öyle ki eğer düşündüğüm gibi 1450'den bu yana çok yüzyıllık bir çevrim söz konusuysa şimdiye kadar sadece yükselen eğrisine tanık olduk ve günümüz nüfus bilimcilerinin geleceğe yönelik tahminleri (XXI. yüzyılın ortası için 10 milyar kişiden az olmayacak olan bir nüfus) bu yükseliş eğiliminin süreceğini göstermektedir: Bu sonu gelmez nüfus artışına henüz sahip olmadığı çevrimsel bir nitelik verecek herhangi bir demografik gerilemeyi bu aşamada öngörmek imkânsızdır –buna elbette ne yaşanmış ya da yaşanacak gerçeklik için ne de teorik bir şemanın olası doğrulanması için üzülüyoruz. Teori sadece olguları özetler ama onlara söz geçiremez.

Bu ön açıklamalar geniş gözlem alanımızdaki ilk beş asır ile ikinci beş asır arasındaki temel karşıtlığı vurgulamak içindi. Bu temel karşıtlığa elbette başka karşıtlıklar eşlik etmiştir ve birçok biçimde bize anlatmak istedikleri şeyleri keşfetmeye hazırız. Geriye, tarihin arasında akan ve onu anlaşılır kılan şu yavaş ama sonunda belirleyici mekanizmaları açıklamak –tabii mümkünse– kalacaktır.

E.S.C., Eylül-Ekim 1971, s. 941-949; Guy Fourquin, *Les campagnes de la région parisienne à la Fin du Moyen Age*, 1964, s. 364-366.

G. Bois, *a.g.e.*, 3. bölüm: "Les étapes de la crise."

I

NEREDEYSE KUSURSUZ BİR ÇOK-YÜZYILLIK ÇEVRİM YA DA FRANSA İLE AVRUPA'NIN İLK MODERN ÇAĞI (950-1450)

X. yüzyıldan Yüz Yıl Savaşının sonuna kadar süren dönemi tarihçiler Yüksek Orta Çağ (Almanlar) ya da Geç Orta Çağ (Fransızlar) diye nitelemektedir. Ben bu dönemden açıkça Batı'yı olağanüstü bir dönüşüme sürükleyecek olan ilk modern çağ olarak söz etmeyi yeğliyorum. Avrupa gibi Fransa da bu dönemde şekillenmeye başlayacaktır. Bu *ilk* modern çağ kendisinden önceki ve sonraki dönemlerden kolayca ayırt edilir. Hâlâ derin bir biçimde Roma etkisi altındaki Karolenj Avrupa'sından doğmuş ve ancak Yüz Yıl Savaşı felaketlerinin ardından kendisini benimsetecek olan *gerçek* modern çağ –kentsel, kapitalist ve monarşik– onu izlemiştir. Çünkü ilk modern çağ kendi büyümesiyle baş edememiştir: Korkunç çöküşü bir bakıma başarısı için ödemiş olduğu bedeldir.

X. Yüzyıl: Roma'nın Sonu

Böylece karşımızda bütünlüğü ve devamlılığı içinde gördüğümüz çok-yüzyıllık bir çevrim vardır. Bütünlüğü içinde çünkü hem yükselen evresini hem de alçalan evresini gözlemleyebiliyoruz. Devamlılığı içinde çünkü onu X. yüzyıl ortasından XV. yüzyılın ortasına kadar kesintisiz olarak izleyebiliyoruz. 1450 civarındaki bitiş tarihiyle ilgili hiçbir kuşku yoktur. Buna karşılık başlangıçlarıyla ilgili tereddütler vardır.

İtiraf etmeliyim ki, biraz da yuvarlak rakamın etkisiyle, Avrupa'nın yükselişini 1000 yılıyla, sık sık söylendiği gibi insanların dehşet içinde dünyanın sonunu beklediği, uğursuz kehanetlerin kol gezdiği zamanlarla başlatmak bana çekici gelmişti; bu ideal bir başlangıç noktası, bir *dip nokta* olurdu. Ama bir yandan, kilisenin var gücüyle tepki göstermiş olduğu 1000 yılı paniğinin kitleleri derinden etkilemiş olduğu kesin

değildir. Günümüz tarihçileri[1] öncellerinin bu paniği abarttığını, meslek-lerini sahne yönetmenliğine dönüştüren bu dramın çekiciliğine kendilerini kaptırdığını düşünmektedir. Öte yandan da X. yüzyıl bazı vakanüvislerin sözünü ettiği "şu karanlık demir ve kurşun yüzyılı"[2] olmamıştır.

Gerçekten de X. yüzyılın bazı olumlu gelişmelere sahne olduğuna dair işaretler vardır: Dengeler, yeniden canlanmalar, daha iyi bir ekonomik durum ve büyüme hamleleri ya da bu hamleleri olanaklı kılan temel koşullar. Bir kere sonuncu istilaların –Vikingler, Macarlar, Sarazenler– kesilmiş olması hiç de azımsanacak bir avantaj değildi. Aynı zamanda kentler yeniden canlanmış, genişlemiş, surlarını genişletmiş, varoşlar inşa etmiş, kiliselerle kaplanmıştır. Chalon-sur-Marne, Sens, Beauvais ve Troyes'da XII. ve XIII. yüzyılların büyük gotik dalgası içinde yitip gitmeye mahkûm büyük katedraller inşa edilmiştir.[3] Sikke kesilmeye başlanmış, pazarlar açılmış, panayırlar kurulmuş ya da yeniden faaliyete geçmiştir.[4] Uzun mesafeli ticaret yeniden ortaya çıkmış, yayılmıştır; örneğin Frizya yünlü kumaşları tüm Hristiyan dünyasında müşteri buluyordu.[5] Tüm bunlar Avrupa nüfusunun artışının başlangıcını beş aşağı beş yukarı 950 civarına yerleştirmek için yeterlidir. Ama yine de herhangi bir uzun süreli hareketin başlangıç ve bitiş noktalarının genellikle yaklaşık olduğunu aklımızda tutalım.

Başlangıç tarihini 50 yıl kadar geriye çekmek XI. yüzyılın belirgin nüfus artışının düşünüldüğünden daha uzun bir birikim dönemi tarafından hazırlanmış olduğu anlamına gelmektedir. Barbar istilalarının sona ermesi kuşkusuz birçok şeyi açıklamaktadır: Vikingler 911'de Aşağı Seine kıyılarına iyi kötü yerleştirilmiş, Macar akınları Mersburg (933) ve Augsburg'da (955) başarıyla durdurulmuş, Akdeniz'de genel ticari hareketliliğin gerilemesiyle Sarazen akınları azalmıştır. Bu durumu Avrupa ve Fransa için yazgılarını değiştirecek bir şans, görünüşte gökten düşmüş bir lütuf gibi görmek mümkündür. Görünüşte dedim çünkü eğer Batı yüzyıllar boyunca kapılarını istilacıya açmışsa bunun nedeni nüfusu ve dolayısıyla savunmasının yetersiz oluşuydu. Oysa şimdi nüfusu giderek

---

[1] *Cf.* Karl Ferdinand Werner, *Les Origines: Histoire de France* içinde, y. haz. Jean Favier, I, 1984, s. 432.

A.g.e., s. 431.

A.g.e., s. 433.

A.g.e., s. 426. Burgonya'nın kuzeyinde XI. yüzyıldan itibaren.

843 Verdun Antlaşması ile Lothar'ın krallığına dahil edilecek olan Frizya'nın uzun bir denizcilik geçmişi vardı ve dokuma sanayisinin ürünlerini uzun mesafelere ihraç ediyordu. J. Dhondt, *Le Haut Moyen Age (VIIIe-XIe siècles)*, 1976, s. 143-144.

artmış, kentleri tahkim edilmişti. Macar süvarilerine ya da ırmakları inip çıkan Viking teknelerine nasıl karşı konulacağı deneyimle öğrenilmiştir. Kısacası bizlere genellikle –ve haklı olarak– bir neden olarak tanıtılmış olan bir şey aynı zamanda (yine haklı olarak) bir sonuçtur. Barbar istilalarının sona ermesi kısmen Batı'nın güçlenmesiyle açıklanabilir.

Bununla birlikte, gözümüzün önüne artık barış içinde rahat günler geçiren bir Fransa getirmeyelim. Gerek rakip senyörler arasındaki çarpışmalar, gerek başkaldıran vasallerin ya da yağmacıların hizaya getirilmesi, gerekse de kralın otoritesini yeni eyaletlere yayma çabaları ile iç savaş hâlâ sürüyordu. Bu iç karışıklıklara bazen "Birinci Yüz Yıl Savaşı"[6] diye adlandırılan ve 1109'dan itibaren Fransız toprağında gelişen Fransa-İngiltere savaşını da eklemek gerekir. Yağmalamalar, insan kıyımları, güvensizlik günlük hayatın bir parçasıydı. Bu durum kilisenin, keza bazen devletin ısrarlı müdahalelerini, üyelerinin birçok yıl ya da yılın bazı bölümleri ya da hatta haftanın belirli günlerinde komşularına zora başvurmadan davranmaları için ant içerek bağlandıkları dernekler kurarak "Tanrı barışı"nı, "Tanrı ateşkesi"ni yayma çabalarını açıklamaktadır. "Bundan böyle piskoposluk ve kontluklarda hiç kimse zorla kiliselere girmesin; kimse atları, tayları, öküzleri, inekleri, eşekleri, gebe dişi eşekleri, koyunları, keçileri, domuzları kapıp götürmesin. Toprağınızda oturan *allodium*[7] ya da *beneficium*[8] sahipleri dışında kimse bir şato inşa etmek ya da kuşatmak için zorla götürülmesin; ...kimse silahsız yolculuk yapan keşişlere ya da yol arkadaşlarına zarar vermesin; kimse fidye ödemeye zorlamak için, kadın ya da erkek, köylüleri tutuklamasın"[9] Bu tür antların yaklaşık 990'da Puy Piskoposu Gui d'Anjou tarafından önerilen ilkinin içeriği böyleydi. Bununla birlikte, eklemek gerekir ki şövalyeler ve köylüler bu ilk "Tanrı ateşkesi"ne uymayı ancak piskoposun yeğenlerinin topladığı silahlı gruplar tarafından etrafları sarıldıktan sonra kabul etmişlerdi! Öyleyse 1000 yılından sonra Fransa'da barışın hüküm sürdüğünü söylemekte acele etmeyelim. Barış, şu eşi benzeri bulunmayan mücevher, 1250 yıllarına kadar boy göstermeyecektir.[10] Sonuçta savaş

---

[6] Edouard Perroy, *La Guerre de Cent Ans*, 1945, s. 41.

[7] *Alleu-Allodium:* Fieflerin tersine sahibinin mirasla devir dahil tam tasarrufunda bulunduğu toprak parçası.

[8] *Beneficium* "XI. yüzyılın sonundan başlayarak 'fief' diye adlandırılacaktır:" Jean Favier, *Le Temps des principautés: de l'an mille à 1515, Histoire de France...* içinde, *a.g.e.*, II, 1984, s. 22.

[9] Charles Pfister, *Etudes sur le règne de Robert le Pieux (996-1031)*, 1885, s. 167-168. E. Perroy, *a.g.e.*, s. 18.

diğerleri gibi ekonomik bir etkinlikti; insanların diğer etkinlikleri gibi o da genel gelişme ortamından besleniyordu.

Demek ki X. ve izleyen yüzyıllardaki atılım çoğu kez kendisiyle çelişen süreçlerle birlikte var olmuştur. Ama tümüyle olmasa da en azından bazı yaraları iyileştirebilecek düzeyde derin bir dürtü, bir yaşam coşkusu oluşturmuştur.

Bu derin dönüşümün üzerinde nadiren durulmuş çok önemli bir yönü kuşkusuz Roma İmparatorluğunun dayattığı koşulların ve maddi yapılarının giderek tarihe karışmış olmasıdır. Roma İmparatorluğu genişlemesinin doruğunda güçlü bir *dünya-ekonomisi,* her şeyden önce ayrıcalıklı ulaşım alanı Akdeniz'den beslenen tutarlı bir bütündü. İç denizin kıyı şeritleri ilhak edilmiş, merkezi Roma ve İtalya olan bir ekonomik yaşamın içine çekilmişti. İmparatorluk başkentinin Roma'dan Konstantinopolis'e aktarılmasıyla (324) dünya-ekonomisinin merkezi, *Pars Orientis*'e, Theodosius'un mirasının paylaşımından doğan (395) Doğu İmparatorluğuna kaydı. Ama ne bu kopuş ne de 476'da Batı İmparatorluğunun tarihe kavuşması Roma dünyasının ekonomik altyapısını ortadan kaldırdı: Maddi temelini oluşturan dünya-ekonomisi, küçülmüş de olsa, ayakta kaldı. Bizans, altın sikkesiyle, görkemli ipekli kumaşlarıyla, donanmalarıyla, hızlı ekonomik canlanmalarıyla, çok sayıda özgür köylüsüyle barbarların egemenliğindeki Batı dünyasına, hatta daha az bir başarıyla da olsa İslam tarafından fethedilmiş ülkelere sözünü geçirmeyi sürdürdü. Batı'da gerek Clovis'in Galya'sı gerekse de Hugues Capet'nin Fransa'sı, hâlâ kendilerini büyüleyen Akdeniz'e doğru bakmakla yetinen marjinal ve bağımlı ekonomilerdi.

Roma'nın diğer kalıcı mirası kölelik düzeniydi. Bu konuda François Sigault'nun son çalışmasına başvuracağız:[11] Ona göre Cumhuriyet döneminde Roma ve İtalya köylülüğü ileride Roma İmparatorluğu olacak mekânı kolonize etti. Ama yarımadanın yükselişini sağlayan, büyük malikâneleri, *latifundium*'ları ve üretim fazlalıklarını yaratan köleci sistemdi. Fetihlerin sona ermesiyle köle tedarikinde zorluklar başlayınca İtalya'daki *latifundia* sistemi geriledi ama Kuzey Afrika, İspanya ve Galya gibi bölgelere yayıldı. Bu yeni bir başlangıç değil köleci sistemin sürdürülmesiydi. Roma Galya'sı giderek bütünüyle olmasa da büyük çapta Roma-Galya *villa*sının köleci düzenine geçti. Ama burada da zamanla

[11] François Sigault, "Moulins, femmes, esclaves," *Colloque Techniques, technologie et Histoire dans l'aire méditerranéenne,* Aix-en-Provence, 21-23 Ekim 1982.

ŞEKİL 25: CAPET HANEDANI DÖNEMİNDE FRANSA

sıkıntılar, yıpranmalar boy gösterdi. Çünkü böyle bir düzenin ayakta kalabilmesi için hem güçlü bir yönetim hem de köle ihtiyacını karşılayacak savaşlar gerekiyordu. Oysa Galya içinde ve sınırlarında savaşlar devam etse de merkezi iktidar gücünü yitirmişti. Feodaliteyi o mu yarattı yoksa feodalite mi onu kemirip yok etti? Her iki durumda da sonuç aynıdır.

Öte yandan hiçbir zaman ortalıktan kaybolmamış olan özgür köylülük durumunu korumuştu. Karolenj fethinin ölçüsüz bir biçimde "tüketti̇ği̇" bu toplum tabakasına dayanmış olduğunu hatırlatalım.[12]

[12] K. F. Werner, *a.g.e.*, s. 424; J. Dhondt, *a.g.e.*, s. 27.

Sonuç olarak, toprak Erken İmparatorluk döneminde olduğu gibi[13] hâlâ yer yer köleler tarafından işleniyor olsa da genel durum X. yüzyıldan hemen önce değişmeye başlamıştı. Serflik giderek yerleşecektir –kuşkusuz bazen özgür küçük toprak sahipleri aleyhine. Ama köleliğin yerine geçerek aynı zamanda da bir ilerlemenin ve köylü için de belirli bir özgürleşmenin aracı olacaktır. Serf çoğu durumda bağlı olduğu toprağın sahibiydi ve bu durum onu canla başla çalışmaya teşvik ediyor ve onlarsız toplumun, ekonominin, devlet yönetimin ve kültürün üstyapılarının olanaksız olacağı üretim fazlalarını yaratmaya itiyordu. Serflik lehine –artmış bir üretkenliğin aracı– François Sigault'un antik dünya köleciliği için önerdiğine benzer bir sav öne sürmenin zamanı mıdır?

Bununla birlikte, X. ve hemen ardından gelen yüzyıllardaki büyük değişiklik *yeni* bir dünya-ekonomisinin Roma altyapısının yerini giderek almış olmasıydı. Artık merkez Akdeniz değil Batı Avrupa topraklarıydı. Yeniden canlanmış İtalya ile hızlı gelişmiş Alçak Ülkeler bu dünya-ekonomisinin iki kutbunu oluşturuyordu; bu kutuplar arasında Champagne ve Brie fuarlarının çekim alanı uzanıyordu.[14] Bir Rönesans –Armondo Sapori ve Gino Luzzatto gibi seçkin Orta Çağ uzmanlarına[15] inanırsak "hakiki" Rönesans– başlamak üzereydi. Ama eski bir şeyin yeniden canlanması anlamındaki Rönesans sözcüğü ne derece uygundur? Bana göre söz konusu olan bir yaratım, tartışılmaz bir yenilikti: Avrupa'nın doğuşu.

İlk Avrupa'nın Yükselişi

1. *Nüfus.* Bu yükselişteki başlıca etken nüfus artışıydı. İnsan sayısının çoğalması bir çeşit çimento görevi görmüştür: Mezralar, köyler, kentler büyümüş, ticari ilişkiler yaygınlaşmıştır; sonuç belirli bir iç uyumdu. Ama nüfus konusunda bir fikre sahip olabilmek için elimizde ya yerel "araştırmalar" ya da genel tahminler, yani yaklaşık sayısal veriler bulunmaktadır. J. C. Russel Fransa'nın 1100'e doğru nüfusunu 6.200.000 kişi, yani İngiltere nüfusunun (oldukça güvenilir *Domesday Book*'a göre 1086'da 1.300.000 kişi)[16] yaklaşık beş katı olarak tahmin etmektedir. Öte

---

[13] J. Dhondt, *a.g.e.*, s. 24-25 ve Georges Duby, *L'Economie rurale et la vie des campagnes de L'Occident médiéval*, 1962, I, s. 100-102.
Bu iki ekonomik kutbun oluşmasıyla ilgili olarak bkz: F. Braudel, *Civilisation matérielle... III, 1979, s. 78 vd.*
A.g.e., s. 77, not 17.
Josiah Cox Russell, "Late ancient and medieval population," *Transactions of the American Philosophical Society* içinde 1958, s. 95 vd., aktaran Wilhelm Abel, *Cri-*

yandan, *L'Etat des paroisses et des feux* 1328 yılı için Fransız nüfusunu yaklaşık 20 milyon kişi olarak göstermektedir.[17] 1100 yılı için yapılan tahmin doğruysa (ki benim görüşüme göre çok düşüktür) nüfus üç kattan fazla artmış demektir. İngiltere'nin 1086'da 1.300.000 kişi olan nüfusu 1346'da 3.700.000'e yükselmiş, yani aynı şekilde üç kata yakın artmıştır.[18] Bu rakamlara ve İtalya, Danimarka vb. ... ile ilgili başka sayısal verilere dayanan Wilhelm Abel Avrupa'nın her yerinde nüfusun yaklaşık olarak üçe katlanmış olduğu sonucuna varmaktadır.[19]

Nüfus her durumda çok önemli ölçüde artmıştır. 1300'e doğru, ortalama yaşam süresi "İngiltere'de otuz ile otuz beş yıl arasındaydı. Demek ki eski Roma'nınkinden oldukça yüksek (yaklaşık yirmi beş yıl), Çin'in 1946'daki yaşam süresiyle hemen hemen aynı, İngiltere'nin 1834-1854 yılları arasındaki yaşam süresinden çok az düşüktü."[20] Nüfusun bu artışı gerçekte muhtemelen %0,4'lük bir yıllık artış hızıyla üç yüzyıla yayılmıştır –süreci yaşayan insanlar tarafından her zaman algılanmayan bir *uzun süre* hareketi. Dolayısıyla bir insan selinden, bir altüst oluştan söz etmekte acele etmeyelim. Nüfus birikmiş, biçim değiştirmiş, dönüşmüştür. Her şey bir gecede olmadığı gibi hareket de her yerde aynı anda boy göstermemiştir: Zengin bölgelerde daha erken ve daha hızlı gelişirken yoksul bölgelerde yavaşlıklar, durgunluklar, hatta gerilemeler olmuştur.

En önemli nokta her yerde işin içinde köylülüğün olmasıdır. Her şey değişik biçimlerde kırsal bölgelerden başlamıştır. Fransa çeşitlilik ülkesiydi ve feodalite dağınıklık, yerel özellikler yığınıydı. Ama her yerde kentlere yerleşenler ya da yeniden yerleşenler köylülerdi. Demografik patlamanın nedeni köylü dünyasıydı. Feodalizm sözcüğü bu tartışmaya girmeye çalışmakta, onu tanımlamaya uğraşan Marksist tarihçilere epey sorun çıkarmaktadır. Genellikle ihmal edilen temel özelliği tabandaki insanın rolü, köylünün düzensiz ve örgütlenmemiş eylemleridir: Bağımlı ve denetim altında olsa da toprağına sıkıca bağlanmış, kendisi ve efendileri için üretmeye dört elle sarılmıştır. Kullanmaktan kaçınamadığımız *serflik* sözcüğü özellikle köylünün kişisel statüsüne vurgu yapmaktadır ama bu statü onun için işinden, refah düzeyinden, toprağının yüzölçümü ve değerinden daha az önemlidir. "Hukuki statüyle yaşam düzeyi

---

ses agraires en Europe (XIIIe-XXe siècle), 1973, s. 35-36.

Georges Duby, Robert Mantran, *L'Eurasie: XIe-XIIe siècles*, 1982, s. 18.

Josiah Cox Russell, *a.g.m.*, s. 96.

W. Abel, *a.g.e.*, s. 37.

G. Duby, R. Mantran, *a.g.e.*, s. 18-19.

arasında hiçbir ilişki yoktu: Özgür köylüler (hâlâ vardılar) yoksul, serfler zengindi."[21] İlk Avrupa'yı yaratan köylü hareketi kırsal bağışıklıklar ve özerklikler peşinde, yetersiz ama belirgin bir özgürleşmeye yönelik bir hareketti.

2. *Toprak ve tarla açmalar.* Şekillenmeye başlayan Avrupa sonuçta tarla açmaların, tarımın ve hayvancılığının eseriydi. Kırılan, kazılan, sürülen, düşmanca bir doğanın pençesinden kopartılan topraktan; fundalıklar, ormanlar, ırmak kıyıları, bataklıklardan, hatta deniz kıyısından ve aynı zamanda da bir zamanlar ekilmiş olan arazilerden kazanılan –serfliğin ve köylü kararlılığının mucizesi olsun olmasın– besleyici topraktan yola çıkmıştır. Kısacası, daha önce terk etmek zorunda kaldıkları ve Marc Bloch'un deyimiyle "tomurcuklanan" topraklarını fazlasıyla geri alan eski köylerden başlayan; ya da ayrıca daha geç tarihlerde senyörler (bazen aralarında iş birliğiyle), manastırlar ve hatta bizzat kral tarafından yürütülen sistemli çalışmaların sonucu olan müthiş bir iç *kolonizasyon.*

Geniş bakir toprakların değerlendirilmesi kazma ve çapa kullanan sayısız "kol" işçisi gerektirmiştir. Başka çare olmadığı zaman bu "göçmenler" sık sık boru sesleri eşliğindeki bol vaatli kampanyalar aracılığıyla toplanıyordu: 1065'te Saint-Denis Manastırı, Bourbonnais'deki Odge şapelinin açılmakta olan topraklarına her yeni geleni "bir hırsız ya da kaçak bir serf dahi olsa," ağırlamayı ve korumayı üstlenmişti. Bu tür vaatlerle insan göçleri çoğalıyordu.[22]

Yeni tarlalar genel olarak önce "Ne erkek ne de kadının bulunduğu ıssız yerlerde... o zamana kadar sadece çalılar ya da yabani otlarla kaplı" el değmemiş alanlara açılıyordu. "Morigny [keşişlerinin] kroniği köylüleri çalılar, boğa dikenleri, eğrelti otları ve "toprağın karnındaki tüm bezdirici bitkilere" karşı saban ve çapayla canla başla mücadele ederken göstermektedir."[23]

Ama hepsinden önemlisi ormana karşı verilen savaş, büyük meydan okumaydı. Sadece birkaç orman –örneğin Sologne ormanı gibi– el değmemiş olarak kalmıştır; ormanlar hemen hemen her yerde gerilemiş ya da Ponthieu ve Vimeu'de olduğu gibi tamamen ortadan kalkmıştır. Paris'in güneyindeki Bièvre, Iveline, Laye, Cruye, Loge vadilerinin orman kitleleri aralıksız olarak tarla açıcıların hücumuna uğramıştır. Saint-Denis Manastırının baş papazı Suger, Rueil ile Sèvres Vadisi arasındaki yoğun

[21] *A.g.e.*, s. 85.
Amédée Thalamas, *La Société seigneuriale française 1050-1270*, 1951, s. 46, not 18.
Marc Bloch, *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française*, I, 1976, s. 5 ve 9.

Cruye orman kitlesini kesen Val Crison diye adlandırılan merkezi koridor boyunca Vaucresson köyünün ilk sakinleri olacak 60 aileyi yerleştirmiştir.[24] Dauphiné'de vadiler fethedildikten sonra, tarla açıcılar daha yükseklere çıkıp toprak açlıklarını "Alp Dağları ormanlarına saldırarak"[25] gidermiştir.

Ormanı yok etmek –Fransa'nın kuzeyinde *essarter*, güneyinde *artiguer* sözcükleri kullanılıyordu– yani ağaçları kesmek, köklerini söküp çıkarmak Fransa'ya yüzyıllar boyunca, hatta bazı bölgelerinde günümüze kadar koruyacağı kırsal görünümünü verecek olan son derece yorucu bir çaba gerektirmiştir. Tüm bu çaba kaçınılmaz bir zorunluluktan kaynaklanmıştır: Artan nüfusu beslemek için ekilmiş toprakları çoğaltmak. Tarıma elverişli toprakların genişlemesi ormanlık alanların belki de yarısını yok etmiştir –çok kaba bir hesapla 1000 yılı için tahmin edilen 26 milyon hektarın 13 milyonunu.[26]

Bununla birlikte bu girişim bazı riskler içermekteydi çünkü tarıma elverişli toprakla orman arasında, köylü yaşamının bu iki kaynağı arasında, belirli bir dengeyi korumak önemliydi. Hayvanlara otlaklar, insanlara inşaat ve ısınma için ağaç sağlayan ormanları aşırı bir biçimde yok etmemeye özen göstermek gerekiyordu. Ortaçağ uygarlığı sonuç olarak ağaca dayalı bir uygarlıktı ve bu durum modern zamanlara kadar sürmüştür. Günümüzde bile *Champagne humide*'in küçük Der "ülke"sindeki (Haute-Marne ili) bütün evler ve hatta kiliseler meşe ağacından inşa edilmektedir.[27] Ayrıca her ormanın yabanıl adamları oduncular ve kömürcüleri, doğramacıları, gemi yapımcılarını, fıçı ve tekerlek ustalarını, nalıncıları, yakacak olarak odun kullanan manüfaktürleri ve son olarak tamamen ahşap evlerden oluşan (Troyes 1524 büyük yangınından sonra yine ahşaptan inşa edilmiştir) ve ısınmak için odun kullanan kentleri de aklımızdan geçirelim.[28]

Bu büyük *kolonizasyon* tek bir hamlede gerçekleşmemiştir. Ayrıca yerleşim modelleri gibi yeni işletilen toprakların kullanım biçimleri de alabildiğine çeşitlilik göstermiştir. Örneğin Pierre Brunet'nin harika

---

[24] A. Thalamas, *a.g.e.*, s. 43.
Marc Bloch, *a.g.e.*, I, s. 9.
Louis Badre, *Histoire de la forêt française*, 1983, s. 27.
E. Morel, "En Champagne, le bois dont on fait les villages," *Marie-France*, Ekim 1982.
Odun kullanımıyla ilgili olarak F. Braudel, *Civilisation matérielle...* 1979, I, s. 252.

kitabı[29] Oise'ı Seine vadisinden ayıran yüzey toprağı siltli üçüncü zaman platolarında –Valois, Soissonnais, Multien,[30] Orxois,[31] Brie "ülkeleri"– bir dizi alabildiğinde farklılaşmış yapılanma betimlemektedir: Balık kılçığı, örümcek ağı biçimlerinde ya da lineer olarak düzenlenmiş köyler; durum elverdiğinde terkedilmiş eski köylerin tarım arazilerinin bir kısmını da kapsayacak biçimde genişletilmiş almaşık ekim toprakları; sonunda "yuttukları" bir Roma-Galya *villa*'sından doğan mezraların[32] yanı sıra gerekli işgücünü sağladıkları büyük bir çiftliğe yapışık mezralar; birbirlerine kesinlikle benzemeyen, her biri kendi tarzında kurulmuş bir dizi "yenikent." Brie üzerine daha çok belgeye sahip olmamızın nedeni muhtemelen diğerlerine göre daha yüksekte olan, sulak ve geniş ormanlara sahip bu "ülke"nin tarıma daha geç açılmış olmasıdır. Bu belgelerden yeni toprakların sahiplerinin senyörler, din adamları ve Parisli (büyük bölümü), Coulommiersli, Meauxlu (yakında önemli bir tahıl ticareti merkezi olacaktır)[33] burjuvalar olduğunu öğreniyoruz. Bölge değiştirirsek, Provence ya da Pirenelerin ekilmiş taraçaları üzerine de gerekli araştırmaların yapılmasını bekliyoruz.

Kolonizasyonun koşulları senyörler mi, kilise mi yoksa köylüler tarafından mı yürütüldüğüne bağlı olarak değişmektedir. Köylüler tarafından gerçekleştirilen toprak açıp yerleşmeler kuşkusuz belirlenmesi en güç olanlardır. Böyle olmakla birlikte tarihçiler arasında köy cemaatlerinin bu süreçte başat bir rol oynamış olduğuna giderek daha fazla vurgu yapılmaktadır. Bu elbette Seine ile Oise arasında senyörlerin ön ayak olduğu tarla açmalar ya da Cîteaux, Prévoté ve daha geç tarihlerde Templier ve Hospitalier tarikatlarının gerçekleştirdiği orman açmalar olmadığı anlamına gelmez. Ama Aziz Norbert her ne kadar manastırını

---

[29] Pierre Brunet, *Structure agraire et économie rurale des plateaux tertiaires entre la Seine* et *l'Oise*, 1960, s. 430 vd.

[30] Multien Marne ile Ourck ırmakları arasındaki eski bir Fransız bölgesidir.

[31] Orxois Brie bölgesinde bir yöreye verilen addır.

[32] Roger Agache'ın havadan çektiği şaşırtıcı fotoğraflara bakınız. Bu fotoğraflar günümüzde izleri görünmeyen eski Roma-Galya villalarını ve onların bazen düzensiz sınırlarına paralel olarak kurulmuş köyleri ortaya çıkarmıştır. Bu gözlem köylerin işletmeler henüz faaliyette iken kurulmuş olduğunu düşündürmektedir. (X) R. Agache, "Archéologie aérienne de la Somme, recherches nouvelles," *Bulletin spécial de la Sociétéde Préhistoire du Nord*, n° 6, 1964, şekil 218; "Détection aérienne des vestiges protohistoriques gallo-romains et Médiévaux dans le bassin de la Somme et ses abords," *a.g.e.*, n° 7, 1970, şekil 637 ve şekil Q, s. 210-211.

[33] Emile Mireaux, *Une province française au temps du Grand Roi: la Brie*, 1956, s. 70 vd.

1120'de Prévoté'de, "Saint-Gobain Ormanının korkunç ıssızlığı içindeki sıtma ve vahşi hayvanların yuvası pis kokulu bir bataklıkta, ekilmemiş ve verimsiz bir fundalık üzerine kurmuş" ise de yeni tarikat aynı zamanda Soissonnais'de sadece devralmak, eksikliklerini gidermek ve bir düzene sokmakla yetindiği, etkileyici büyüklükte beş "tarım işletmesi"nden oluşan (275, 195, 235, 180 ve 143 hektar)[34] daha önce ekilmiş verimli toprakların da mülkiyetini eline geçirmişti. Çünkü dini tarikatlar sık sık bağış yoluyla ya da satın alarak ekilmeye başlanmış topraklar ediniyordu. Ama başta geç gelenler –Templier ve Hospitalier tarikatları– olmak üzere, bu topraklara belirli bir düzen getirmiş oldukları da doğrudur; başka türlü söylersek büyük bir olasılıkla daha Karolenj döneminde başlamış olan bir köylü çabasını sahiplenip "disipline sokarak" meyvelerini toplamışlardır.

François Julien-Labruyère Aunis ve Saintonge bölgeleri hakkındaki etkileyici kitabında[35] XI. ve XII. yüzyıllarda dini bütünlerin vasiyetleriyle bıraktığı bağışlardan doğan ve sonunda "Senyörlük fiefleri hiyerarşisine paralel... bir *ikinci hiyerarşi*" oluşturacak olan dini kurumlardan söz ederken yukarıdaki yorumu doğrulamaktadır.

Aynı şeyi Cluny (Manastırı) keşişleriyle ilgili olarak Guy Blois da fark edip yorumlamıştır. "Rollerinin doğru bir biçimde değerlendirilmesi aşağıdaki gözlemden başlamalıdır: Bu tarım sisteminin yerleşmesi ve Cluny çevresindeki kırsal yörelerin değerlendirilmesi büyük ölçüde manastırın kuruluşundan önceye aittir. Metinlerin X. yüzyıl sonundaki büyük gayretine işaret ettiği şu özgür köylü topluluklarının eseridir."[36] Bu gözlem düşündüğüm gibi başka yerler için de geçerliyse, Guy Blois'nın da kısaca değindiği bir genel açıklamanın inandırıcılığı artacaktır: Kırsal bölgelerdeki bu erken hareketlenme doğrudan doğruya kentlerin öneminin azalmasından mı kaynaklanmıştır? Eğer öyleyse geç Karolenj dönemi için genelde düşünüldüğünden daha kötü bir tabloyla karşı karşıyayız demektir.

Bununla birlikte, Sezar'ın hakkını Sezar'a vermek, keşişlerin toprakları bir çatı altında birleştirme politikaları ve toprağı işleme yöntemlerinin etkililiği kadar ulaşımı –yollar ve köprüler– iyileştirme ve ticari

---

[34] P. Brunet, *a.g.e.*, s. 434.
François Julien-Labruyère, *Paysans charentais, histoire des campagnes d'Aunis, Saintonge et Bas-Angoumois*, I, 1982, s. 43.
Guy Bois, "Population, ressources et progrès technique dans un village du Mâconnais (Xe-XVIIIe siècle)," *Des labours de Cluny à la révolution verte, actes du Colloque Population-Ressources* içinde, 1985, s. 38.

ilişkileri daha geniş bir alana yayma çabalarıyla da üstlendikleri "önderlik işlevi" ni göz ardı etmemek gerekir.

Son olarak, tarım araç ve gereçlerinin iyileştirilmesinin tarım arazisinin giderek düzene sokulmasında oynadığı role dikkati çekmemiz gerekir: Ahşabın yerini almayan ama ona eklenen demir; Fransa'nın kuzeyinde yayılan (ama ne zaman? Karolenj döneminde mi daha sonra mı?; tartışma sürmektedir[37]) ön kısmı devingen, çok geçmeden de demir uçlu ve kulaklı saban; koşum hayvanlarının, atlar ve sığırlar, sayılarının giderek artması; atlara takılan boyun hamutunun yerini omuz hamutunun alması; tarla sürme yöntemlerinin iyileştirilmesi ve sıklığının çoğalması; bazı yerlerde toprağın verimini artırmak için marn kullanılması ...

3. *Kentler.* Kırsal bölgelerdeki atılıma kentlerin olağanüstü yükselişi eşlik etmiştir. Hiçbir dönemde bu dönemde olduğu kadar çok yeni kent kurulmamıştır. Her yerde, durumunu korumuş ve çoğu zaman başı çeken eski kentlerin –Reims, Chalon, Soissons, Noyon, Tours, Lyon, Vienne, Narbonne, Bordeaux, Bourges,... gibi piskoposluk kentleri– yakınlarında yeni kentler türemiştir.[38] Yeniden canlanan eski kentlere ya da kırsal bölgelerin gelişmesi sonucu doğan yeni kentlere öncelik tanımanıza göre iki savdan biri ya da diğeri aklınıza yatıyor demektir: Kırsal bölgelerin gelişmesinden önce ortaya çıkmış ya da tam tersine onun römorkunda olan bir kentsel düzen. Ya Henri Pirenne ve Maurice Lombard gibi[39] kentlerin daha erken geliştiğini ya da Guy Fourquin, Georges Duby ve Lynn White gibi[40] ilk atılımın kırlardan başladığını savunacaksınız. Bu konuda Jean Favier tartışmaya yer vermeyecek biçimde şunları yazmaktadır: "Kentlerin [Fransa'da] tarımın yayılmasıyla eş zamanlı olarak ve özellikle de onunla rekabet içinde geliştiği düşünülmemelidir. Kentleri doğuran tarımsal gelişmedir."[41]

Kesin olan şey kentin senyörlere yapılan çeşitli ödemeler ya da kilisenin topladığı aşarlar biçiminde kendisine ulaşan kırların üretim fazlalıkları sayesinde nefes almaya, gelişmeye başlamış olduğudur. Bu gözlem Werner Sombart'ın tutkuyla savunmuş olduğu bir tezi, yani kentin, sahip olduğu topraklardan elde ettiği ayni gelirlerle yaşayan bir

---

[37] Jan Dhondt, *a.g.e.*, s. 115-117 ve not s. 330.

[38] J. Favier, *Histoire de France*, II: *Le Temps des principautés de l'an mil à 1515*, 1984, s. 58.

[39] F. Braudel, *Civilisation matérielle... a.g.e.*, III, s. 77, not 19.

[40] *A.g.e.*, s. 77, not 18.
J. Favier, *a.g.e.*, s. 56.

ayrıcalıklı zümrenin –soylular, din adamları, saray mensupları ve çok geçmeden burjuvalar– mekânı olduğu için doğduğu savını büyük ölçüde desteklemektedir. Kırın kent üzerindeki bu üstünlüğünü belki de "ilk" Avrupa'nın ikinciye, XV. ve XVI. yüzyılların gerçek Rönesans Avrupa'sına göre karakteristik bir özelliği olarak görmek gerekir. Rönesans Avrupa'sı da böyle bir gelişmenin beraberinde getirdiği tüm sonuçlarla sağlıklı bir ekonomik ortama geri dönüş olmuştu ama bu kez yolu açan –üstün uygarlığıyla– tartışmasız bir biçimde kentlerdi. Yüz Yıl Savaşının karışıklık ve yıkımlarının kırsal bölgelere göre daha az etkilediği kentler kırsal çevrelerine filizlenen kapitalizmlerinin ve giderek gelişen çok yönlü ekonomilerinin tepesinden bakmaya başlamıştır. *Take-off* bu kez, Capet Hanedanı döneminde olduğu gibi aşağıdan yukarı değil yukarıdan aşağıya başlatılmıştır. Guy Bois, Normandiya örneğinde "Endüstriyel ve ticari faaliyetlerin [o dönemde] birdenbire artan ağırlığının tarım sektörünü güçlü bir biçimde etkilediğine" dikkati çekmektedir.[42]

Bununla birlikte, aşırı basitleştirmeden kaçınmalıyız. Çünkü kolayca tahmin edilebileceği gibi XI. ve XII. yüzyıllarda bile büyük fuar kentleri, önemli ticaret merkezleri ve limanlar gelişmelerini yakın çevrelerinden çok uzun mesafeli ticaret dahil olmak üzere ticarete borçluydu. Karolenjler zamanında başlamış olan uzun mesafeli ticaret krallık denetimindeydi; bu ticaret İngiltere, İspanya ve Strasbourg üzerinden Doğu pazarlarıyla yapılıyordu.[43]

Gelişmelerinin altında ne yatarsa yatsın bu "ilk" Rönesans'ın kentleri, etraflarındaki bölgelerin insanlarını kendilerine çekerek, yakın çevreleri ve/ya da uzak bölgeler ile ticari ilişkileri canlandırarak *take off*'ta önemli bir rol oynamıştır. Yolların, bir ırmağın, denizin, bir geçidin ya da bir limanın sağladığı avantajlardan yararlanan bazı kent merkezlerindeki büyüme çok belirgindi. Bu ayrıcalıklı merkezlerin etrafında çepeçevre tüccarların yerleşmeyi yeğlediği kenar mahalleler kurulmuştur. Bu kentlerin bazıları büyümelerinin belirli bir aşamasında kendilerine düşen çeşitli görevlerin altından kalkmak için farklı kentsel çekirdeklere bölünecektir. "Toulouse'da üç toplu yerleşim alanı vardı: Piskoposun şehri, aynı adlı manastırın baş rahibinin denetimindeki Saint-Sernin kasabası ve konta ait olan Narbonnais Şatosu." Poitiers –bu bir rekor olabilir mi?– altı kent çekirdeğine bölünmüştü.[44]

---

[42] Guy Bois, *Crise du féodalisme*, 1976, s. 264.
K. F. Werner, *a.g.e.*, s. 426-428.

[44] *A.g.e.*, s. 58.

Kısacası, kentler çoğu zaman birbirlerine rakip çeşitli kurumların arasında ve himayesinde büyümüştür. Özgürlüklerini sabırlı ve kimi zaman şiddet içeren çabalar pahasına bu güç odaklarının arasındaki karşıtlıkları kullanarak, onları birbirlerine düşürerek kazanacaklardır. Güvenceler, "özerklikler" elde etmek, altında ezildikleri vergileri azaltmak, kendi kendilerini yönetme hakkını elde etmek ya da o zamanlar dendiği gibi "senyörlüğe dönüşmek," bunlar "komün hareketi" diye adlandırılan kentlerin özgürleşme hareketinin kendisine belirlediği hedeflerdi ("senyörlüğe dönüşmek" için ilk baş kaldırma 1070'te Le Mans'da olmuştur).[45] Ama daha ileride devletten söz ederken karşılaşacağım bu uçsuz bucaksız ve çok tartışılmış sorunu şu an için ele almak niyetinde değilim.

Şu an için önemli olan üstünlüğün, üst yapıya dönüşmenin –tarım devriminin ürünleri olsalar da olmasalar da– kentlerin mantığına içkin olduğunu göstermektir. Kentler için var olmak egemen olmaktır. Bu yüzden er ya da geç kendilerini bir "model" olarak sunarak kırsal bölgelere benimsetir, bu bölgeleri kendi ihtiyaçlarına göre biçimlendirir ve büyüdükçe çevre kasaba ve köyler üzerindeki ağırlıklarını daha fazla hissettirirler. Kentleşme sürecinin üç önemli özelliği kentin senyör şatolarının atölyelerinde çalışan zanaatçıların büyük bir bölümünü kendisine çekmesi; kentli zanaatçıların sahneye çıkıp kendi işyerlerini açması ve bir süre sonra kentsel gelişmeye paralel olarak uzmanlaşması (kentleri çapında mikro kapitalistler ya da tekelci girişimciler olarak) ve son olarak da hızla uzun mesafeli ticarete yönelecek olan tüccarların varlığıydı.

Sonuç olarak kent yeni bir yaşam tarzının, daha üstün bir ekonomi biçiminin yayıldığı merkezdi. Hızla büyüyen bu ekonominin itici gücü paraydı. Bu konuyla ilgili görüşlerimi başka bir bölümde açıklayacağım. Okur bu bölüme başvurabilir. Açıklamamın bu aşamasında bu belirleyici dönüşüme işaret etmek benim için yeterlidir.

4. *Sanayi Devrimi.* Ekonominin genel gidişatına birçok teknik yenilik eşlik etmiştir: Kıçtan dümenli ve çok direkli gemi,[46] "Demir nallı atlar tarafından çekilen tekerlekleri demir çemberlerle korunan yük arabaları," demirden yapılan araç ve gereçler... Gücünü sağladığı hizmetlerden alan demirci ilginç ve kalıcı üstünlüğünü kabul ettirmiştir: "Nalları belirli aralıklarla değiştirilen atlar ve diğer koşum hayvanları yüzünden

[45] *A.g.e.*, s. 60.

[46] Pierre Chaunu, *Le Temps des Réformes*, 1975, s. 77.

köylünün yolu sık sık aynı zamanda demir tarım aletlerinin de onarıldığı demirci dükkanına düşmektedir."[47]

Ama bu ayrıntılar önce Romalıların icadı su değirmenlerinin daha sonra da yel değirmenlerinin olağanüstü çoğalması sayesinde serpilen "ilk sanayi devrimi" diye bilinen dönem için göreceli olarak az önem taşımaktadır. Bu ahşap değirmenler, başlangıçta ve uzun bir zaman boyunca "Savaş zamanı sökülüp güvenli bir yere saklanan pahalı bir mekanizma [değirmen taşı, demir miller] barındırıyordu."[48] Mekanizmayı çalıştıran işin ustası, değirmenci, değirmenin kendisi kadar önemli ve değerliydi: "[Değirmenden] elde ettiği gelir bazen fief adıyla onurlandırılıyordu ve hatta bazen senyörü tarafından bağlılık andıyla ödülendiriliyordu."[49]

Değirmenler insanlara hizmet eden mekanik köleler, robotlardı; XII. yüzyılın başında Fransa'da en az 20.000 su değirmeni dönüyordu. Çeşitli hesaplamalarla bunun 600.000 insan-gücüne eşdeğer olduğu öne sürülmüştür.[50] Çok büyük bir güç.

XIII. yüzyılın sonunda 40.000'e ulaşan su değirmeni sayısı XV. yüzyılın sonunda, daha geç devreye girmiş olan 20.000 yel değirmenine karşı 70.000'e yükselmişti. Su değirmeni "feodal," yel değirmeni "kapitalist" olarak nitelendirilmiştir.[51] Bu değirmenlerin birçoğu XX. yüzyılın başında hâlâ çalışır durumdaydı.[52] Kuzey Fransa ile Güney Fransa arasındaki karşıtlıklar dosyamıza şu ayrıntıyı da ekleyebiliriz: Fransa'da "Yel değirmenleri iki biçimde inşa ediliyordu: Kuzeydoğu Fransa'da bir eksen üzerinde, Güneybatı Fransa'da kule biçiminde. Bu iki tip değirmen arasındaki sınır yuvarlak kiremitlerle yassı kiremitlerin arasındaki sınırla az çok aynıdır."[53]

Bu mekanik kölelerin ülkenin genel ekonomisindeki göreceli ağırlığını tartmak hiç de kolay değildir.[54] Ama sonuç itibarıyla basit olan bu

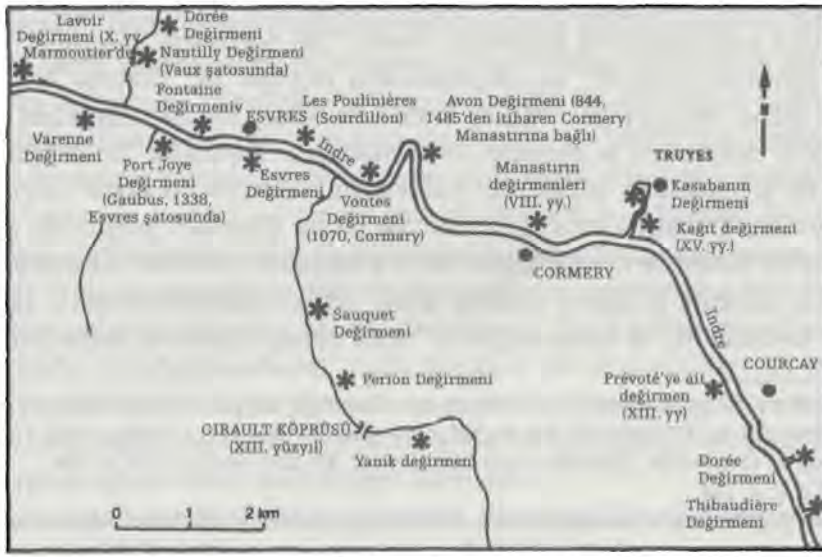
---

[47] Robert Philippe, *L'Energie au Moyen Age: l'exemple des pays d'entre Seine et Loire de la fin du Xe siècle à la fin du XVe siècle* (basılmamış tez), I, 1980, s. 173.
André Chedeville, *Chartres et ses campagnes, XIe-XIIIe siècles*, 1973, s. 196.
A.g.e., s. 194.
Bir değirmenin ortalama gücünün 6 HP (beygir gücü) olduğu kabul edilirse ortaya çıkan toplam güç 120.000 HP'dir. Oysa bir koşum atının gücü 1/7 HP ve insanınki 0,3 HP'dır. Ama atın ve insanın sağladığı gücün kesintili olması bir yana değirmenlerin çalışmasının mevsimsel olduğu da hesaba katılmalıdır.
Tartışmalarımızdan birinde Robert Philippe tarafından.
Robert Philippe, "Les premiers moulins à vent," *Annales de Normandie*, n° 2, Haziran 1982, s. 100, not: "1802'de 66.000 su değirmeni, 20.000 yel değirmeni vardı; su ve yel değirmenlerinin toplam sayısı 1896'da 37.051, 1921'de 20.168'di."
P. Bonnaud, *a.g.e.*, I, s. 18.

[54] Yukarıda aktardığımız Russell'in 6.200.000 kişilik çok düşük nüfus rakamını kabul etmesek de XII. yüzyıl başında nüfus 10 milyon kişiyi aşmış olamaz; dolayı-

buluşun gündelik yaşama getirdiği olumlu değişiklikleri kesinlikle tasavvur edebiliriz. Dolaylı ama çarpıcı bir kanıt 1936'da Etiyopya'nın fethi sırasında Gondar'a giden ve tahılın hâlâ el havanıyla öğütüldüğüne şaşkınlıkla tanık olan bir İtalyan'ın anılarıdır. Eski bir motorun yardımıyla bir değirmen taşını bir diğerinin üzerinde döndürerek girişimini başlatan bu İtalyan kısa zamanda ve kıt olanaklarıyla coğrafi konumlarını akıllıca seçtiği yirmiye yakın "değirmen" inşa eder. Tahıl öğütmenin maliyeti böylece hemen düşerken (tahminen eski maliyetinin onda birine) girişimcimiz de çabasının karşılığını neredeyse bir gecede zengin olarak alacaktır: Köylüler "değirmenlerinin" önünde uzun kuyruklar oluşturmuştu.[55] Geçmişte aynı şey olmamış mıdır?

Üstelik XI., XII. ve XIII. yüzyılın su değirmenleri neredeyse başlangıçtan itibaren tahıl öğütme dışında başka birçok işe de uyarlanmıştı: Şahmerdan ya da demirhane çekiçlerini çalıştıran düzeneklerin yanı sıra kâğıt üretmek, sepicilikte kullanılan ağaç kabuklarını öğütmek, yün

ŞEKİL 26: INDRE IRMAĞI ÜZERİNDEKİ ESKİ DEĞİRMENLER

Değirmenler VIII. yüzyıldan itibaren çoğalmaya başladı. Kollarıyla birlikte Indre'in bu yaklaşık on beş kilometrelik bölümünde 19 değirmen saymaktayız.

---

sıyla aktif nüfus yaklaşık 2 milyon kişidir. O dönemde çalışan 20.000 değirmenin 600.000 çalışan insana eşdeğer olduğunu kabul edersek (*supra* ve not 50) genel ekonomik etkinliği yaklaşık 1/3 oranında artırdıklarını söyleyebiliriz. Bütün bunlar elbette varsayımsaldır ama bir büyüklük derecesi önermektedir.

Bir yolculukta karşılaştığım ilgili kişinin kendisinden edindiğim ilk elden bilgiler.

çırpmak, kenevir taramak vb. işler için kullanılan değirmenler vardı. İngiltere tarihi coğrafyasının değerli uzmanı H.C. Darby'nin söylediklerine dayanan Robert Philippe Fransa'da "XII. yüzyılın bir XIX. yüzyıl olduğunu" söyleyebilmektedir.[56] Wilhelm Abel de *mutatis mutantis* aynı görüştedir;[57] ona göre bu dönemde ücretler mucizevi bir şekilde fiyatlarla aynı düzeyde yükselmişti! Pierre Chaunu W.W. Rostow'un *take off*[58] kavramını kullanmaktadır; ve aralarında Fransa'nın da bulunduğu Batı Hristiyanlığının bir dizi "çarpan"ın da etkisiyle "havalanmış" olduğu doğrudur. Normandiya'da XI. yüzyılın sonunda değirmenleri döndürmek için gelgitlerin suyundan bile yararlanılıyordu.[59]

Geriye değirmenlerin bu *ilk* Avrupa'nın dönüşmesinin nedeni mi yoksa sonucu mu olduğunu –büyük bir olasılıkla aynı anda ikisi de– bilmek kalıyor. Bu dönüşüm o derece güçlü olmuştur ki XIX. yüzyılın buhar devrimiyle karşılaştırılabilir, şu farkla ki buharlı motor her yere yerleştirebilirken değirmenlerin akarsu kenarlarına kurulması gerekiyordu. Dolayısıyla kentlerde ya da köylerde bu enerji kaynağını ve ona bağımlı olan sanayileri akarsuların uzağında kurmak mümkün değildi. Yüzyıllarca sürecek olan bu durum ilk modern çağın belirgin bir özelliği olduğu kadar sınırıydı da.

Başka bir sınırlama –ki daha ciddidir– birkaç küçük gelişmeyi bir kenara bırakırsak bu devrimin kendi mantığı içinde kısılıp kalması, sürekli kendisini tekrarlamasıydı. XVIII. yüzyılda İngiltere'de başlayacak olan gerçek sanayi devrimi ise tam tersine aralarından her biri doğrudan ya da dolaylı olarak bir sonrakini doğuran bir dizi zincirleme devrime yol açacaktır. Değirmenler Avrupa'nın bu ilk modern çağının yaratılmasında ve başarılarında tartışmasız bir biçimde büyük bir rol oynamıştır ama bu dönemin başarısızlıkla sonuçlanmasının çok sayıda nedeninden biri yukarıda sözü edilen "devrim"in enerji alanında yeni çözümler icat etmemiş, yeni başlangıçlara yol açmamış olmasıdır.

Fransa'nın Başına Konan Talih Kuşu: Champagne ve Brie Fuarları

XII. yüzyıl Avrupa'sı ve mekânı arasında oluşan yeni dünya-ekonomisi Troyes, Provins, Bar-sur-Aube ve Lagny'nin oluşturduğu bölgeye

---

[56] R. Philippe, *L'Energie au Moyen Age, a.g.e.*, I, s. 15.
W. Abel, *a.g.e.*, I. bölüm, özellikle s. 49-51.
P. Chaunu, *a.g.e.*, s. 13.
Léopold Delisle, *Etudes sur la condition de la classe agricole et l'état de l'agriculture En Normandie au Moyen Age*, 1850, aktaran R. Philippe, *a.g.e.*, s. 66.

odaklıydı. Bu yeni dünya-ekonomisi her dünya-ekonomisi gibi bir merkezi bölge, ara bölgeler ve periferiden oluşuyordu. Dolayısıyla ekonomik tutarlılığı nedeniyle bütünün nabzı yükselme ve gerileme dönemlerinde aynı ritimde atsa da farklı gelişme düzeyinde bölgeler içeriyordu. Tamamı *Avrupa*'ya yerleşmiş *ilk* dünya-ekonomisinin dikkatimizi çekmesi için birçok neden bulunmaktadır.[60]

Bu ilk Avrupa merkezli ekonomik bütünün başlangıcında üç koşulun belirleyici olduğunu düşünüyorum: Çok erken tarihlerde Akdeniz'e açılan (Amalfi, Venedik, Pisa, Cenova) İtalya'da devindirici bir ekonomik gücün belirmesi; Ren-Meuse-Scheldt ırmaklarının üçlü deltasında ortaya çıkan ve giderek Seine'e kadar yayılan zanaat ve ticaret ağırlıklı canlı bir ekonomik bölge ve son olarak bu iki ekonomik kutbun Seine, Aube ve Marne'ın orta çığırlarındaki Troyes, Provins, Bar-sur-Aube ve Lagny'de kurulan fuarlarda birbiriyle ilişkiye girmesi.

Félix Bourquelot ve öncelinin görüşünü paylaşan Robert-Henri Bautier'ye göre[61] Champagne ve Brie fuarları uluslararası bir rol oynamaya 1130-1160 yıllarında başlamıştı yani şu öteki önemli dönüm noktası Birinci Haçlı Seferinin başlangıç tarihinden (1095) uzunca bir zaman sonra. Acaba Haçlı Seferinin büyük yankılarının bu fuarların gelişmesinde rolü olmuş muydu? Her ne olursa olsun aradaki zaman farkı anlamlıdır.

Sözünü ettiğim iki kutup –Alçak Ülkeler ve Kuzey İtalya– bu yıllarda (1130-1160) büyük ölçüde Avrupa'yı güneyden kuzeye kateden "Fransız kıstağı"nın yollarıyla birbirine *gerçekten* bağlanır. Başta II. Thibault (1125) olmak üzere Champagne kontlarının liberal ve yapıcı politikaları ünlü fuarların başarısına katkıda bulunmuştur. Bu fuarlarda baharat, ipekli kumaşlar gibi Levant ürünleri kadar İtalyan tüccarların kredileri de Zuider Zee'den Seine ve Marne'a kadar uzanan geniş bir endüstriyel bölgede üretilen ağartılmamış yünlü kumaşlarla mübadele ediliyordu.

Küçük bir ayrıntı: Troyes, Provins, Bar-sur-Seine ve Lagny'nin eski Roma yolları olmayan (başka bir sorun) yolları Reims, Chalon ve Langres'dan geçen kuzey-güney güzergâhına yeğlemiş olması nasıl açık-

---

[60] Bu ilk Avrupa dünya-ekonomisi üzerine daha fazla ayrıntı için bkz. F. Braudel, *Civilisation Matérielle...*, III, s. 74-94.

Félix Bourquelot, *Etudes sur les foires de Champagne*, 1865, I, s. 72-75; Robert-Henri Bautier, "Les foires de Champagne," *Recueils de la Société Jean Bodin* içinde, *V, La Foire*, 1953, s. 14.

ŞEKİL 27: CHAMPAGNE FUARLARIYLA İLİŞKİ İÇİNDEKİ KENTLER (XII.-XIII. YÜZYILLAR)

Bu harita XIII. yüzyıl Avrupa'sının ekonomik bütünlüğünü ve kuzeyde Alçak Ülkeler, güneyde İtalya olmak üzere iki kutupluluğunu ortaya koymaktadır. Kaynak: H. AMMANN

lanabilir?[62] Bu yol "darbesi" Champagne kontlarının yetki alanları dışında kalan Reims ve Chalon piskoposluk kentlerine düşmanca tavırlarının bir sonucu muydu? Yoksa güneyli tüccarların doğu ürünleri satın alıcılarına dolayısıyla Paris Havzasının merkezi ve krallığın başkenti Paris'e daha yakın olma zorunluluğundan, çekiciliğinden mi kaynaklanıyordu?

Bu neden ne olursa olsun, Avrupa'yı kapsayan ve ilk toplu ekonomik yaşamını denetleyen bu yeni dünya-ekonomisinin kalbi bir yüzyıldan

---

[62] Michel Bur, "Remarques sur les plus anciens documents concernant les foires de Champagne," *Colloque Les Villes, contribution à l'étude de leur développement en fonction de l'évolution économique*, Troyes, Ekim 1970, 1972, s. 60.

daha uzun bir süre bu dört kentte ara vermeden birbirini izleyen fuarlarda atmıştır.

Bu olgunun Fransa için önemini ne kadar vurgulasak azdır. Gerçekten de yeni dünya-ekonomisinin kalbinin şu öteki büyük merkeze, Paris'e, bu kadar yakın mesafede atması nasıl önemli olmaz ki? Eğer Paris 1300'e doğru başka hiçbir Batı kentinin erişemeyeceği 200.000 kişiden fazla bir nüfusa sahip olmuşsa;[63] "Philippe Auguste döneminden kalma oldukça geniş bir alanı çeviren surlarının içinde boğuluyorsa;"[64] üniversitesi tüm Avrupa'ya ışık saçmışsa; Fransız monarşisi burada bir "adalet meşesi" olarak boy atmış ve merkezi kurumları burada yerleşmişse; Fransa'da doğan gotik mimari ülke sınırları dışına yayılmışsa, tüm bu gelişmelerde gelişmesini XIII. yüzyılın sonuna kadar sürdürecek olan Champagne fuarlarının azımsanamaz bir payı olmuştur. Paris ve çevresinde bir dizi katedral topraktan yükselmeye başlar: 1130'da Sens, 1131'de Noyon, 1150 dolaylarında Senlis ve Laon, 1163'te Notre-Dame de Paris, 1194'te Chartres, 1221'de Amiens, 1247'de Beauvais Katedralleri. "Atalarımız bir yüzyıldan kısa bir zamanda bu taştan harikaları dikmiş ve becerilerini giderek artırmıştır: Senlis Katedralinin orta nefinin yüksekliği 18 metre, Beauvais'ninkinin yüksekliği 48 metredir. Daha yükseğe hiçbir zaman erişilemeyecektir."[65] (Notre-Dame Katedralinin yüksekliği sadece 35 metredir.) Bu katedraller yavaş yavaş inşa edildikleri için *uzun süre*nin mükemmel tanıklarıdır. Yapımına 1163'de başlanan Notre-Dame ancak 1320'de tamamlanacaktır.

Her şey birbirine bağlı olduğu için Paris'in daha XI. yüzyılda "Batı'nın kültürel merkezi"[66] olması, bir süre sonra da harıl harıl yenilik peşinde koşan üniversitesinin Aristoteles'in formel mantığını –o zamanlar *bilim* olarak kabul edilen– devrimci bir biçimde benimsemesi hiç de şaşırtıcı değildir. Sonuç olarak, o zamana kadar temel dersler olan şiir ve edebiyat, felsefe ve skolastik (düşünce) tarafından gölgede bırakılır. Filozof Michel de Cornubie şair Henri d'Avranches'a küçümseyici bir biçimde şöyle çatıyordu: "Ben kendimi bilgiye adadım... Oysa sen nesir, dizem

---

[63] Philippe Dollinger, "Le chiffre de la population de Paris au XIVe siècle: 210.000 habitants ou 80.000 habitants?" *Revue historique*, Temmuz-Eylül 1956, s. 35-44.

[64] E. Perroy, *a.g.e.*, s. 16. V. Charles (1356-1380) Marais mahallesini duvarların dışında inşa ettirecektir.
"Georges Suffert fait le point avec Régine Pernoud: des cathédrales à recolorier," *Le Point*, 24-30 Ocak 1983, s. 112-122.
Ernst Curtius, *La Littérature européenne et le Moyen Age latin*, 1956, s. 68.

ŞEKİL 28: GOTİK MİMARİ

Koyu taralı alan XII. yüzyıldaki ilk Gotik mimari dalgasını, daha açık taralı alan Gotik mimarinin XIII. yüzyıldaki yayılmasını göstermektedir. Beyaz daireler yıkılmış anıtlara işaret etmektedir.

ve vezin gibi çocukça şeyleri yeğliyorsun. Bütün bunlar ne işe yarar? Kesinlikle hiçbir şeye denebilir... Dilbilgisi biliyorsun ama bilim ve mantıkla ilgili hiçbir şey bilmiyorsun. Bir cahil olduğuna göre niye böbürlenip duruyorsun?"[67]

Tüm ihtişam sadece Sorbonne'un yakınındaki "Quartier Latin"de, hatta Paris ve çevresinde yoğunlaşmamıştı. Fransız gotik mimarisinin geniş bir alana yayılmış olduğunu bir kez daha hatırlatayım. İlk evi olan Île-de-France'dan yola çıkıp Almanya'ya, Kuzey İspanya'ya, İngiltere'nin güneyine, Krakow'a kadar yayılmış, bu bölgelerde çığır açmıştır. Hatta

[67] *A.g.e.*, s. 588-589. Michel de Cornubie (Michael of Cornubia) diye de bilinen Michael Blaunpayn Cornwall'da doğmuş, öğrenimini Oxford ve Paris'te yapmıştır.

İtalya'nın kuzeyine, Siena ve Milano'ya kadar ulaşmıştır (yarımada bu Fransız üslubuna bir bütün olarak pek açık olmamış olsa da). Küçük ama anlamlı bir örnek: Siena'nın büyük meydanındaki birkaç *palazzo*'nun pencereleri gotik üslubundaydı –sahipleri olan büyük tüccarlar Provins ve Troyes kentlerine sık sık gidip gelmiyor muydu? 1297'de kent belediyesi genel uyumu koruma adına *Campo*'da yeni inşa edilen ya da onarılan yapıların ön cephelerindeki pencerelerin zorunlu olarak bu modele uyması, *a colonelli e senza alcuno ballotoio*,[68] "küçük sütunlu ve balkonsuz" olması kuralını getirmişti.

Coğrafi Genişleme: Haçlı Seferleri

Avrupa'nın yükselişi belki de büyümenin en basit biçiminden kaynaklanmıştır: O sırada rüzgâr gülünün her yönüne doğru yayılan Avrupa ekonomisinin fethettiği coğrafi mekânın genişlemesi. İngiliz yayılması İskoçya, İrlanda ve Galler aleyhine olmuş; Avrupa'nın doğusunda Germenler ve İskandinavlar Slav ve Baltık ülkelerine sızmış; Lehler ve Macarlar 1000 yılından önce Hristiyanlığı benimsemiş; güneyde İspanya'nın Hristiyan Reconquista'sı 1212'deki büyük ve belirleyici Las Navas de Tolosa zaferiyle kuzeye doğru ilerlemesini sürdürmüş; Akdeniz'de Balear Adaları, Sardunya ve Korsika yeniden ele geçirilmiş; Normanlar Sicilya ve İtalya'nın güneyine yerleşmiştir. Dahası Haçlı Seferleriyle birlikte Akdeniz yollarının tümü Batı'nın üstünlüğüne geçmiştir.

Herkesin bildiği gibi Haçlı Seferleri Avrupa ve özellikle de Fransa'nın (*Gesta Dei per Francos*) yazgısı için çok önemli bir sınamaydı. Batı çok erkenden (1094) saldırgan olmuştur. Yüzyıllar boyunca istila edildikten sonra istila etme sırası, karşısına çıkan güçlere –Bizans ve İslam– barbarların kendisine davranmış olduğu gibi davranma sırası ona gelmişti. Boyun eğdirme, acı çektirme, sömürme sırası artık ondaydı, roller tersine dönmüştü. Ancak yüzyıllar sonra sönecek bir dini fanatizm ateşlenmiştir. Emperyalizm ve sömürgecilik de kaçınılmaz olarak sahneye çıkacaktır. Ferdinand Lot bu tekrarlanan saldırıların karanlıkta kalan noktalarını, iğrençliklerini dile getirmeyi seviyordu: Haklı olarak savunduğuna göre bu seferler Yeni Dünya'nın acımasız fethiyle aynı düzeyde bir şiddet içermişti. Tek ama önemli farklılık Avrupa'nın Amerika'da karşısında ya hâlâ ilkel ya da maddi anlamda kendilerini savunamayan uygarlıklar bulmuş olmasıydı. Avrupa Yeni Dünya'da kök salabilmiştir. Ama

[68] Lando Bortolotti, *Le Città nella storia d'Italia*, 1983, s. 36.

ne Kuzey Afrika'da ne Müslüman Doğu'da ne de 1204'te tecavüz ettiği ama yok etmediği Bizans'ın kontrolü altındaki alanda bunu başarabilmiştir. Ama uzun vade için geçerli olan bu değerlendirmeler bizi konumuzdan uzaklaştırmaktadır – Avrupa'nın ilk genişlemesi: Avrupa'da ve Avrupa'nın kalbindeki Fransa'da yerleşmiş olan ekonomi ve uygarlığın şiddet dolu ama aydınlatıcı sınavı.

Çevrimin İniş Evresi (1350-1450)

Bu gösterişsiz başlık, Robert Fossier'ye göre "Avrupa tarihinin [ve Fransa tarihinin] en çok şiddet içeren yüz yıllarından biri olma gibi kötü bir şöhreti X. ve XX. yüzyıllarla paylaşan"[69] bu çalkantılı yüzyıl için iyi seçilmiş bir başlık mıdır? Valois Hanedanı kralları VI. Philippe'in talihsizliklerinden VII. Charles'ın zaferlerine kadar uzanan bu yıllara büyük depresyon ya da şeytanın yüzyılı gibi cafcaflı bir başlık vermek daha uygun olmaz mıydı? Avrupa olağanüstü, güç ama uzun süren bir yükseliş evresinden sonra çok güçlü, yaygın ve şiddetli bir gerileme –her şeyden önce ekonomik bir gerileme– evresine girecektir.

Robert Fossier'ye göre eğer "Simiand'ın tilmizleri [istese de istemese de o da onlardan biridir ve ben kesinlikle ondan da fazla] başlarını bilgiççe sallayarak bu yıllarda bir genel ekonomik boyut, 'B evresi'[70] diye adlandırdıkları bir gerileme evresi görüyorlarsa, [bu] sadece altar panosuna bir kanat daha ekler."[71] Ben kendi hesabıma Simiand-türü bir açıklamanın basit bir "ekleme" olduğunu kesinlikle düşünmüyorum: Gerçekte, tüm diğer açıklamaları içerir, onlara eşlik eder ve onları bir bütün içerisinde birleştirir. "Ekonomik boyut" ile yetinmez. Çünkü bir ekonomi bir bütün olarak etkilendiği zaman dengesini *kalıcı bir biçimde* yeniden kurmakta güçsüz kalıyor ve uygun çareleri tasavvur edemiyorsa işin içinde sadece ekonomi değil düzeni bozan başka birçok neden var demektir.

Geleneksel açıklama, demografik büyüme döneminin sonunda 1347'den itibaren Fransa'yı "karınca yuvasına tekme atar gibi" vuran Kara Veba'yı ön plana çıkarıyordu.[72] Ama salgınlar ekonomik gerilemenin ilk belirtilerinden sonra başlamıştır. 1315-1320 yıllarında bir dizi

---

[69] Robert Fossier, *Le Moyen Age*, III, 1983, s. 55.

[70] François Simiand çevrimsel krizlerde çıkış evresini A evresi, iniş evresini B evresi diye ayırmaktadır.

[71] R. Fossier, *a.g.e.*, s. 21.

[72] Guy Bois, *Crise du féodalisme, a.g.e.*, s. 10.

korkunç kış kıtlıklara yol açmış, ürkütücü sinyaller vermişti. Bu kıtlıkları 1340'ta Provence'taki, 1348'de de Lyonnais'deki kıtlıklar izlemiştir. O sırada ortaya çıkan pandemi "Uzun süre önce başlamış olan bir [demografik] gerileme hareketini sürdürmüş ve hızlandırmış olduğu için sonuçları onarılamaz boyutta olmuştur."[73]

Aslına bakılırsa tarımsal üretim tepe noktasına epey zaman önce ulaşmıştı; artık nüfus artış hızıyla orantılı bir biçimde artmıyordu. André Chédeville harika kitabında[74] Chartres bölgesinde durgunluğun "1220-1230 yıllarında çoktan başlamış" olduğunu düşünmektedir. Kırsal mekânın fethi sona ermiş ve "Son önemli orman açmalar 1230'a doğru kaydedilmiştir. Daha sonra nostaljiyle anılacak olan Aziz Louis'nin zamanı kuşkusuz ciddi güçlüklerin yaşanmış olduğu bir dönem değildi ama dindar kralın çağdaşları için [en azından Chartres bölgesinde] iyi günler geride kalmıştı." Chartres bölgesi elbette coğrafi konumunun kurbanı olmuş olabilir: Yeterince bağa sahip olabilmek için çok kuzeyde, dokuma sanayiinin geniş alanlarına dahil olabilmek için çok batıda olan bölge XIII. yüzyılın başında durumunu korumak için gereken ikinci soluğu bulamamıştır. Ama başka yerlerde de orman açmalar Kara Veba'dan çok önce yavaşlamıştı: "Paris dolaylarında 1230'a doğru, Poitou, Picardie, Normandiya ve Provence bölgelerinde 1250'ye doğru; 1270'de Sologne'da..., 1290'da Limousin, Bordelais ve Pirenelerde; 1320'de Forez'de,... Dauphiné'de;"[75] 1284 ile 1350 arasında Bar-sur-Seine çevresinde.[76]

Orman açmaların erken sona ermesi başlı başına bir uyarı işaretiydi. Keza XIV. yüzyıla güçbela sarkmış olan nüfus artışının durması da. Fossier'ye göre "Avrupa 1310 ile 1320 arasında, hatta bazen 1280-1290 gibi daha erken tarihlerde demografik genişlemesinin doruk noktasına ulaşmış görünmektedir"[77] Chartres Piskoposluğunun kayıtlarına dayanarak büyük demografik dalganın tepe noktasına 1280 civarında, yani Kara Veba'dan çok önce, ulaştığını öne süren Robert Philippe de aynı görüştedir: Düşüş, "Değerlendirebildiğimiz kadarı 1280'e doğru başlamış ve [daha sonra] her olumsuz konjonktürde hızlanmıştır."[78] Guy Bois "demog-

---

[73] *A.g.e.*, s. 11.
André Chédeville, *Chartres et ses campagnes, XIe-XIIIe siècles*, 1973, s. 528.
R. Fossier, *a.g.e.*, III, s. 25.
Michel Belotte, *La Région de Bar-sur-Seine à la fin du Moyen Age*, tez, 1973, s. 37.
R. Fossier, *a.g.e.*, III, s. 44.
Robert Philippe, *a.g.e.*, I, s. 265.

rafik eğrinin yön değiştirmesini" Normandiya için "yaklaşık iki yüzyılın birleşme noktasına"[79] yerleştirmektedir. Her ne kadar temel bir "gösterge" olsa da nüfus hareketinin her şeyi belirlediğini söylemiyorum ama dramatik bir biçimde sonuçlanan uzun bir sürecin evrelerine en iyi şekilde işaret etmektedir. Fransa'nın nüfusuyla ilgili olarak elimizde iyi kötü güvenilir sadece tek bir sayısal veri olduğu doğrudur: Valois Hanedanından VI. Philippe'in tahta çıktığı yıl olan 1328'de Fransa görünüşte yaklaşık 20 milyon kişilik bir nüfusa (bizlere inanılmaz gelen) ulaşmıştı. Bu yükseklikten iniş ani ve hızlı olmuştur: 1450 yılı için yaklaşık 10 milyon kişilik bir nüfus önerilmiştir; bu hesapla nüfus yarı yarıya azalmıştır. Normandiya'da sınırlı sayıda örnekten yola çıkarak yapılan hesaplamalara göre belki de daha fazlası: "Grafiğin en alt noktasında daha önce on kişinin ikamet ettiği yerde yaklaşık üç kişi yaşıyordu."[80]

Ama nüfusun bu çöküşü yarım yüzyıllık bu mutlak gerileme dönemine eşit bir şekilde dağılmamış, aralarında nüfusun yeniden arttığı yılların bulunduğu bir dizi keskin düşüş, gerileme biçiminde gerçekleşmiştir. Her yeni sarsıntı yeni kazanımın yanı sıra eski insan sermayesinin de bir bölümünü alıp götürüyordu. Örneğin Yukarı-Normandiya'da XIV. yüzyılın ortasında Kara Veba'ya eşlik eden felaketlerin ardından gelen yaklaşık kırk yıllık bir "birinci yeniden inşa" dönemini 1415 ile 1422 arasında hızlı bir düşüş dönemi, 1422 ile 1435 arasında da uzunca bir yeniden canlanma evresi izlemiştir. Daha sonra, 1436 ile 1450 arasında her şey, Buy Bois'nın felaketin boyutuna uygun bir terim ararken "Normandiya'daki Hiroshima"[81] diye adlandırdığı korkunç bir kriz tarafından silip süpürülmüştür. Bölgenin üzerine çöken acımasız ölüm meleği tırpanını yeniden kullanmaya başlamıştır. Jacob van Klaveren'in öne sürdüğüne göre insan üretimi kendi başına bırakılırsa azalan verimler yasasına göre işlemeyen tek sanayidir. Ama bu yaşam gücünün ve potansiyelinin karşısına düşmanca ya da elverişli koşullar dikilmektedir.

Kara Veba ve Yüz Yıl Savaşının yanı sıra bir önceki atılımı sürdürmeyi engelleyen acımasız azalan verimler yasası da düşmanca koşullar arasındadır. Tarıma açılacak yeni topraklar hâlâ mevcuttu ama son derece verimsiz bu toprakları ekmek köylüyü besleyemezdi. Besleyecek boğazların fazlalığı nedeniyle nüfus kendi ağırlığı altında çökerken başka musibetlerle de karşı karşıya kalmıştır: Krallık maliyesi vergi yükünü

[79] G. Bois, *a.g.e.*, s. 52.
[80] *A.g.e.*, s. 62.
[81] *A.g.e.*, s. 299.

abartmış, saldığı "ek vergi" ile 1337'den itibaren köylülüğün dengesini bozmuştur; para üzerindeki manipülasyonlar çılgınlık düzeyine varmıştır: "Ekim 1358 ile Mart 1360 arasında gümüş sikkenin değeri en az yirmi iki kez değişti."[82] Bu tekrarlanan darbelerin etkisiyle bizzat toplum çözülmeye başlar: Atılım içindeyken neye uğradığını şaşıran köylülük çökecek, gelirleri telafisiz bir biçimde düşen senyörler savaş ve eşkiyalığın çekiciliğine boyun eğecektir. Kimi tarihçiler büyük bir krizden, "feodalitenin sonu"ndan söz etmiştir ama bir toplumsal düzen ancak yerini alacak yeni bir düzen varsa çöker.

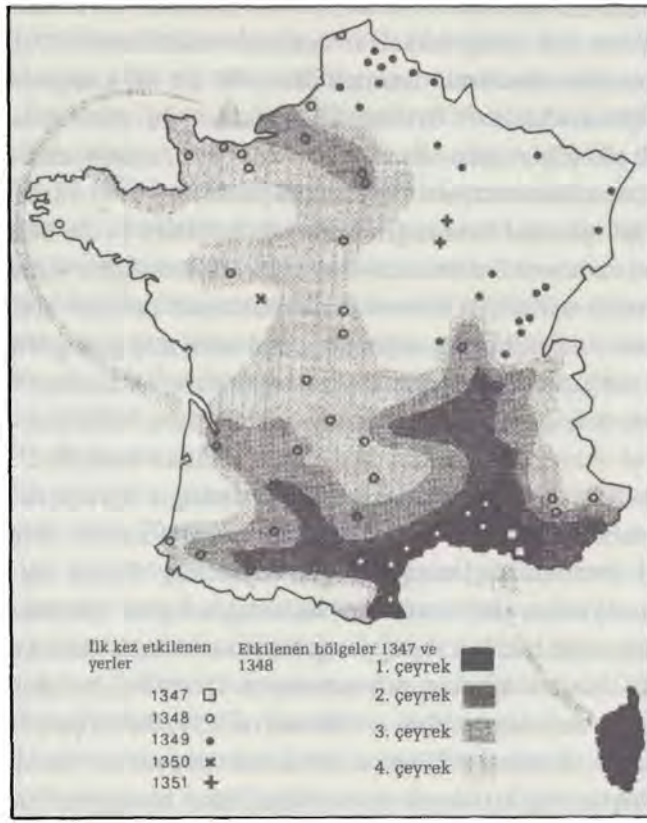
Kara Veba ve Yüz Yıl Savaşı

İnanılmaz boyutlarda bir afet, Kara Veba, ölümcül ama uzak geçmişte kalmış VI., VII. ve VIII. yüzyıl salgınlarından sonra bu belayı tamamen unutmuş olan Avrupa'yı 1347'de allak bullak ediyordu. Ortaya çıktığında tamamen yeni bir hastalık olarak algılandı. Avignon'da Papa VI. Clemens'in ünlü cerrahı Guy de Chauliac benzer bir salgının daha önce hiç görülmemiş olduğunu yazıyordu. Çünkü o zamana dek bilinen salgınlar "Sadece bir bölgeyi etkilemişti ama bu salgın her yere yayılmıştır ve önceki hastalıklar bazı durumlarda tedavi edilebilirken bunun hiçbir tedavisi yoktur."[83] Gerçekten de 1347-1350 yıllarının Kara Veba'sından kurtulan –o da bir dereceye kadar– bölgeler sadece Doğu Avrupa'da birkaç iç bölgeyle Batı'da Béarn, Rouergue, Lombardiya ve Alçak Ülkeler olacaktır: Bu bölgeler ya salgının izlediği ana yolların uzağında kaldıkları için ondan çok az etkilenecek olan ya da istisnai zenginlikleri nedeniyle insanların iyi beslendiği dolayısıyla da vebaya karşı daha dirençli olduğu bölgelerdi.

Ekonomik güçlükler yüzünden son birkaç on yılda çoğalmış olsalar da olağan hastalıkların yol açtığı yıkımlar Kara Veba'nın tahribatı yanında devede kulak kalmıştır. Fransa'da tüm ülkeyi güneyden kuzeye kateden ilk dalga (1348-1349) korkunç derecede yıkıcı oldu: Bölgelere göre nüfusun dörtte biri, üçte biri, yarısı, bazı yerlerde de %80 ya da %90'ı hastalığın pençesinden kurtulamadı. Fransa ve Avrupa dehşet içindeydi. Daha sonra, veba Avrupa'yı terk etmeyecek, gidip gelmeyi sürdürecek, bir yerde

---

[82] Adolphe Vuitry, *Etudes sur le régime financier de la France avant la Révolution de 1789*, 1883, II, s. 295-299, aktaran G. Bois, *a.g.e.*, s. 267.
Jean-Noël Biraben, *Les Hommes et la peste en France et dans les pays européens et Méditerranéens*, 1975, I, s. 55.

ŞEKİL 29: KARA VEBANIN YAYILMASI (1347-1351)

Kaynak: Jean FAVIER, *La France médiévale.*

ortadan kaybolurken başka yerde ortaya çıkacak, aynı yöreleri birkaç kez ziyaret edecektir. Bin yıl önce başlamış olan çevrimle hemen hemen aynı özellikleri sergileyen bulaşıcılığının yeni bir çevrimi açılmıştı.

Doktor Biraben'in titizlikle hazırladığı çizelgeler incelendiğinde ilk bakışta salgın tamamen ortadan kaybolduğu 1670 yılına kadar [elli yıl sonra bir kez daha deniz yoluyla gelip[84] Marsilya'yı vuran amansız salgın (1720-1722) Fransa'nın güneyiyle sınırlı kalacaktır] neredeyse hiç kesilmeden sürmüş gibi görünmektedir. Gerçekte ise hastalık kesintili olarak, aralarındaki yıllarda salgının kesildiği ya da gerilediği her beş, sekiz ya da on yılda bir ve yer değiştirerek vurmuştur. 1629-1636 yılları dışında tüm Fransa'yı aynı anda artık hiç vurmayacak ama kafesteki

[84] Veba Avrupa'daki gibi ortadan kalkmış olmadığı Yakın Doğu'dan gelmiştir (Bkz. not 90).

bir hayvan gibi sınırlarımız içinde sürekli dolanıp duracaktır. Bununla birlikte nüfusta yol açtığı hasarlar zamanla azalacaktır: XVII. yüzyılda ölüm oranlarında ortalama olarak sadece %5 ile %6 arasında bir artışa yol açmış görünmektedir.[85] Ortalığı yüzyıllar boyunca kasıp kavurduktan sonra XVIII. yüzyılda, aynı altı yüzyıl önceki gibi, açıklayamadığımız nedenlerle Avrupa'da *tamamen* ortadan kaybolur[86] – aynı sürecin şaşırtıcı bir tekrarı. Bu yüzden hastalığın bulaştığı kentleri ya da bölgeleri izole etmek için alınan sert önlemlerin –her ne kadar bize göre etkili olmuşlarsa da– oynadığı rolü aşırı derecede abartmamak gerekir. Vebanın tarihi daha çok *uzun süreli* bir biyolojik döngüye tabiymiş gibi görünmektedir.

Bu kısa notlarla amaçladığım üç yüzyıl sürecek marazi bir evrenin dehşet verici başlangıcına damgasını vuran Kara Veba'nın etkisine ve rolüne işaret etmekti. Bununla birlikte, ne kadar öldürücü ve süreğen olmuşsa olsun veba da tüm salgınların uyduğu kurallara uymuştur: Kuşkusuz nüfusta çok büyük gedikler açılmıştı ama afet sona erdikten sonra hayat yeniden başlamış, yaralar kapanmış, dullar tez yoldan yeniden evlenmiş (Jean de Venette'in[87] anlattığına göre "Hayatta kalan kadınlar ve erkekler birbirleriyle yarışırcasına evlenip duruyorlardı") ve doğum oranı düzenli bir biçimde artmıştır. Givry'de (Burgonya) normal yıllarda yılda ortalama 15 olan evlilik sayısı 1349'da 86'ya yükselmişti.[88]

Ama vebanın olumsuz etkilerine bir türlü bitmeyen bir savaşın yıkımları da eklenmiştir. Yüz Yıl Savaşı diye adlandırılan savaşın modern zamanların savaşlarıyla yakından uzaktan bir benzerliği yoktur. "Yüz Yıl Savaşı yerine yüz yıl üzerine yayılan çarpışmalar"[89] demek daha uygun olurdu. Çarpışmalar –siyasi olduğu kadar da toplumsal ve anarşik– aralıklarla sürmüş, sık sık ateşkeslerle ve müzakerelerle kesilmiştir. Ortalama olarak her beş yılın belki de bir yılında fiilen savaşılıyordu. Bununla birlikte, kırsal bölgeler ya köylülerin sırtından beslenen askeri birliklerin yağmaları ya da düşmanın yiyecek ve içecek tedarik etmesini önlemek için başvurulan yanmış toprak stratejileri yüzünden harabeye dönmüştür. Kentlerin

---

[85] J. N. Biraben, *a.g.e.*, I, s. 309.

[86] Veba Osmanlı İmparatorluğunda ortalığı kasıp kavurmayı sürdürecek ve tüm Akdeniz limanlarında karantinayı zorunlu kılacaktır; Avrupa'da olduğu gibi sonunda tamamen ortadan kaybolacak olsa da bu 1850'den önce gerçekleşmeyecektir.
Jean de Venette, *Continuations de Guillaume de Nangis (1300-1368)*, II, 1844 bas., aktaran Noël Courlet, "Le malheur des temps, 1348-1440," *Histoire de France* içinde, y. haz. G. Duby, II, 1971, s. 11.
J.-N. Biraben, *a.g.e.*, s. 159.
N. Coulet, *Histoire de la France* içinde, y. haz. G. Duby, *a.ge.*, II, s. 9.

kalın duvarları içine sığınmış olan köylüler tehlike geçer geçmez mümkün olursa topraklarına dönüyordu. Ya da VII. Charles'ın vakanüvisi Thomas Basin'in anlattığı gibi, en ufak tehlike işaretinde duvarların içine kaçmaya hazır biçimde, "güya gizlice," "kentlerin etrafında ve içinde birkaç parça toprak ekmekle yetiniyorlardı.[90] Birçok tarla bu şekilde terk edilmiş ve savaş korkusu nüfusun ani azalmasıyla birleşince ekilmemiş topraklar çoğalmıştır. Breuil-du-Pas'daki Hospitalier şövalyeleri arpalığının başrahibi Philippe de la Boissière 1441'de bir önceki dönemden söz ederken şunları yazıyordu: "Bu Saintonge ülkesi kentler ve kaleler dışında ıssızdı, insanlar tarafından terkedilmişti... Eskiden güzel çiftlikler, malikâneler ve geçmişten miras kalan binaların bulunduğu yerler büyük çalılıklarla kaplanmıştı." 1472'de aynı bölgede hâlâ "Eskiden bağlık topraklar olan ıssız yerler"[91] söz konusuydu.

Fransa'nın dört bir yanından buna benzer bin tane ilk elden gözlem alıntılayabiliriz. "Paris bölgesi gibi çarpışmaların aralıksız sürdüğü bölgeler [ya da] "routier"lerin [başıboş ve çapulcu askerler] yerleştiği Provence"[92] dışında genel olarak savaşın derinden ve kalıcı olarak etkilediği bölge sayısının fazla olmadığı doğrudur. Ama diğer yandan, hiçbir bölge savaştan yakasını tamamen sıyıramamıştır. Genellikle savaşın uzağında güvende olan ve VII. Charles'ın Burgonyalılara karşı mücadelesinde çok iyi konumlanmış yardımcı kuvvetler bulacağı Massif Central bile 1356'da Kara Prens tarafından bir ucundan diğerine katedilmişti. Froissart'ın yazdığına göre İngilizler "Daha önce hiç girmedikleri son derece bitek ve her çeşit ürünle dolu Auvergne ülkesini şaşırtıcı derecede güzel"[93] bulmuşlardı.

Paris'te Armagnaclılarla Burgonyalılar birbirleriyle yarışırcasına kan dökme çılgınlığının nereye kadar gidebileceğini kanıtlamışlardır: Cinayetlerin, toplu kırımların ardı arkası kesilmemiştir. Burgonyalılar Mayıs 1418'de başkente girdiklerinde sokaklar "Çamur içindeki domuzlar gibi üst üste yığılmış"[94] Armagnaclıların cesetleriyle doluydu. Parisliler, ozan Eustache Deschamps'ın (doğumu 1346) ifadesiyle "Sonuna yaklaşmış bir dünyanın tükenmişliğinin ve lanetinin karabasanını yaşıyorlardı."[95]

---

[90] Thomas Basın, *Histoire de Charles VII*, 1933 bas., s. 88-89.
F. Julien Labruyère, *a.g.e.*, s. 132.
Noël Coulet, *Histoire de la France* içinde, y. haz. G. Duby, *a.g.e.*, II, s. 18.
Jean Froissart, *Chroniques, V (1356-1360)*, aktaran N. Coulet, *a.g.e.*, s. 14.
Journal d'un bourgeois de Paris (1405-1449), 1881 bas., aktaran N. Coulet, *a.g.e.*, s. 32.
A.g.e., s. 9.

Petrarca, II. Jean'ın (İyi Jean) hükümdarlığının sonlarında, 1360'ta Fransa'yı ziyaret ettiğinde şaşkınlık içinde kalmıştı: "Gördüklerim arasında bazı şeyleri güçlükle tanıyabiliyordum. Krallıkların en zengini sadece bir kül yığınıydı; kentlerin ve kalelerin surları tarafından korunanlar dışında ayakta kalmış tek bir ev yoktu. Bir zamanlar çok büyük bir kent olan Paris şimdi nerede?[96]

Bununla birlikte, Paris yıkımlardan sağ çıkmış ve XIV. yüzyılın sonuna kadar –hatta ötesinde– "Yeni modaların geliştirildiği, sosyal yol yordamların icat edildiği, bir yaşam tarzının tanımlandığı ve Avrupa'da soyluca yaşadıklarını iddia eden herkesin gustosunun oluştuğu bir merkez olarak kalmıştır."[97] Hâlâ bir başkentti ama boynuna kadar savaşa batmış, çürümüş, çürüyen bir başkent – biraz Alba Dükü'nün 1567'de gelip Alçak Ülkeler'deki savaşın merkezi yaptığı Anvers gibi; ya da "bizim" Vietnam savaşımız sırasındaki Saigon gibi.

Bu cehennem azabı sona erdiğinde Fransa'nın nüfusu korkunç derecede azalmıştı. Eğer krallığın nüfusu 1328'de 20-22 milyon kişi idiyse 1450'de bu nüfusun en fazla 10 ila 12 milyon olduğunu kabul edebiliriz. Bu nüfus Charlemagne döneminde olduğundan *muhtemelen* daha yüksektir ama gerileme tek kelimeyle dehşet vericidir.

Dünya-ekonomisine Geri Dönelim

1350 ile 1450 yılları (tarihler yaklaşıktır) arasındaki bu cezir kuşkusuz sadece Fransa'ya özgü değildi. Okur elimizde mevcut mükemmel genel tarih kitaplarına göz atarken ya da yukarıdaki satırları okurken genişleme ve regresyon konusundaki açıklamaların tüm Avrupa ile ilgili olduğunun kuşkusuz farkına varmıştır. Fransa'nın tarihi büyük ölçüde çevresi tarafından *"tetiklenmiştir."* Yüz Yıl Savaşı ağırlıklı olarak Fransız mekânında gelişmiş olsa da –nasıl demeli– Fransa'nın kişisel bir trajedisi değildi. Tüm Avrupa'yı istila etmiş, her yerde rahatça kök salmış ve tomurcuklanmış, etkilerini her yerde hemen hemen aynı düzeyde hissettirmiş bir çeşit salgındı. Her yerde sadece elebaşlarına, *condottiere*'lerine itaat eden silahlı gruplar ar damarları çatlamış bir şekilde yağmalamalara girişmişti. "Kimisi en fazla para veren prensin hizmetine giriyordu. Jean Chandos, Robert Knowles, John Falstaff İngilizlerin yanında savaştılar, Du Guesclin, Gressart ve Cervolle Valois Hanedanına hizmet ettiler;

---

[96] Emile Levasseur, *La Population française*, 1981, I, s. 179.

[97] N. Coulet, *Histoire de la France* içinde, *a.g.e.*, II, s. 28.

Hawkwood Roma'daki Papa için, Colleone Venedik için, Campobasso ve Villandrando herkes için, Francesco Scorza sadece kendisi için çalıştılar.[98]

Sonuç olarak, biz Fransız tarihçiler tüm felaketlerini kendimize mal ederek Yüz Yıl Savaşı olaylarını acaba abartmadık mı? Sanki işin içinde Fransa ve Avrupa değil sadece Fransa varmış gibi. Sanki aynı kriz belirtilerine her yerde rastlanmamış gibi: Feci bir para darlığı;[99] altın-gümüş *rasyo*'sunda beklenmedik ve sık değişmeler; tahıl fiyatlarındaki düşüş nedeniyle senyörlerin ve köylülerin tarım gelirlerinin her yerde göreceli olarak daha yüksek olan "endüstriyel" ücret ve fiyatlar karşısında gerilemesi. Bu dengesizlik her yerde kentlere giderek artan bir üstünlük sağlamıştır ve böylece kasırgaya daha iyi dayanmışlardır. Polonya'dan Atlantik kıyılarına, Kuzey Denizinden İspanya'ya *tek* bir tarih sahnelenmiştir.

Ama Avrupa ölçeğinde genel bir resesyon ancak temelini oluşturan dünya-ekonomisinin yolundan çıkması, bir kopuş yaşaması, merkezinin yer değiştirmesiyle mümkün olabilirdi. Nitekim bu merkez kayması olmuştur.

Öfori döneminde merkez yaklaşık bir yüzyıl boyunca Champagne fuarlarının kurulduğu işlek dörtgene yerleşmişti. Bu merkezin etrafında bir kefesinde Alçak Ülkelerin, diğer kefesinde zamanın *uluslararası şirketleri* olan Venedik, Milano, Cenova, Floransa kentleriyle Kuzey İtalya'nın bulunduğu bir terazinin oku salınıyordu. Kuzey'in kefesinde yünlü kumaş sanayi, Güney'in kefesinde ise ticaret ve bankacılık vardı –bu sonuncu kefe kesinlikle daha ağır basıyordu. Daha sonra, Champagne fuarlarının gerilemesi bir dönüm noktası olacaktır: Emtia bakımından zenginlikleri XIII. yüzyılın ötesine geçmeyecek, fuardan fuara yapılan ödemeler, yani kredi çarkının dönmesi ise en geç 1320'ye kadar sürecektir. 1296'dan itibaren Floransalı tüccarların Lyon'a yerleşmeye başladığını görüyoruz.[100] "Fuarların gelirleri [krallık hazinesi için] XIII. yüzyılda 6 bin ile 8 bin *livre* arasında oynarken XIV. yüzyılın başında 1700 *livre* civarına düşmüş ve 1340'ta güçlükle 2630 *livre*'e yükselmiş görünmektedir."[101]

---

[98] R. Fossier, *a.g.e.*, III, s. 65.
John Day, "The Great Bullion Famine of the 15th century," *Past and Present* içinde, Mayıs 1978, s. 3-54; "The Question of Monetary Contraction in late Medieval Europe," *Nordisk Numismatik Arsskrift* içinde, 1981, s. 12-29.

[100] F. Bourquelot, *a.g.e.*, s. 190.
André Lefevre, *"Les finances de la Champagne aux XIIIe et XIVe siècles," Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, 1859, s. 69, aktaran M. Belotte, *a.g.e.*, s. 156.

Kısacası, fuarların görkemli zamanlarının sona ermesi Avrupa ve Fransa için belirleyici bir dönüm noktası olmuştur. İtalyanlar 1297'de büyük Ceneviz karakları sayesinde Cebelitarık üzerinden Southhampton, Londra ve Bruges ile ilk doğrudan ve *düzenli* deniz bağlantısını gerçekleştirir. Ceneviz karaklarını belirli aralıklarla diğer Akdeniz gemileri izleyecektir (Venedik kadırgaları ilk doğrudan bağlantıyı ancak 1317'de başlatacaktır[102]). Aynı zamanda Alplerin arasından geçen en işlek ticaret yolları daha doğuya kayar: Simplon, Saint-Gothard ve Brenner geçitleri Cenis Dağı ve Grand-Saint-Bernard geçitlerinin yerini alır. Fransız kıstağı yolları hâlâ kullanımda olsa da rekabet karşısında ikinci plana düşecektir. Alman gümüş yataklarının bu yol değişikliklerinin arkasında yatan nedenlerden biri olduğu açıktır.[103]

Sonuç olarak, Champagne fuarları ticaretinin canlandırdığı Fransa –en azından Rhône Vadisi, Doğu Fransa ve Paris Havzasının merkezinde– kendisini Avrupa *kapitalizm*inin kullandığı yolların neredeyse tamamen dışında bulmuştur ve bu marjinal konumda uzun süre kalacaktır. Biçimlenmekte olan kapitalizmden yararlanan ülkeler ilginç bir şekilde Fransa'yı oldukça uzaktan çeviren bir çember üzerinde yer alıyordu. Bu çember Almanya'dan geçen yollarla Akdeniz gemilerinin güzergâhlarından oluşuyordu: Bu gemiler arada bir Marsilya ve Aigues-Mortes'a uğrasalar da genel olarak Barselona, Valencia, Sevilla ve Lizbon duraklarından sonra kuzey yönünde Gaskonya Körfezini istisnai durumlar dışında hiçbir Fransız limanına uğramadan (belki Yüz Yıl Savaşı sırasında kenti koruyan Floransalı tüccarların yerleşik olduğu La Rochelle dışında[104]) aşıp doğrudan Southampton, Londra ve Bruges'e ulaşıyordu. Fransa'yı çeviren yol çemberi bu şekilde kapanıyordu.

Bu tür her girişim gibi yeni ulaşım bağlantılarının kurulması ve örgütlenmesi yavaş olmuştur. Böyle olmakla birlikte terazinin oku artık İtalya'yı gösteriyordu. Öyle ki İtalya ilerideki puslu ve çok kasvetli zamanlarda ekonomistlerin dediği gibi nispeten "sığınakta" olacaktı.

Her biri o zaman bile uluslararası ekonomiye bağlı büyük merkezler olan Kuzey İtalya'nın büyük kentleri arasında üstünlük çekişmesi giderek artar. O zamana kadar Kuzey'den satın aldığı ağartılmamış yünlü

---

[102] Renée Doehaerd, "Les galères génoises dans la Manche et la mer du Nord à la fin du XIIIe et au début de XIVe siècle," *Bulletin de l'Institut Historique belge de Rome, 1938*, s. 5-76.

[103] F. Braudel, *Civilisation matérielle...* III, s. 123.

[104] Enrique Otte, "La Rochelle et l'Espagne. L'expédition de Diego Ingenios à l'île des Perles en 1528," *Revue d'Histoire économique et sociale*, 1959, I, s. 44.

kumaşları boyamakla yetinen (*Arte di Calimala* gözetiminde) Floransa, yün loncasının (*Arte della Lana*) hızla gelişmesiyle kendi yünlü kumaşlarını üretmeye başlar.[105] Kent sadece üretim sektöründe değil daha önce deneyim kazanmış olduğu bankacılık ve finans sektöründe de başarılı olacaktır. Floransa Fransa'ya karşı İngiliz kartını oynamıştır. Rüzgârın yönünü her zamanki gibi ilk sezen Cenova Cebelitarık üzerinden yeni –ve o gün bugündür düzenli– kuzey yolunu açmıştır. Ekonomik etkinliğinin doruğundaki Milano Sanayi Devrimi'nin yüzyıllar önceki ilk versiyonuna çok yaklaşmıştır.[106] Acaba kriz mi (bu ayrıcalıklı kentlerde de kendini hissettirmiştir) onu teğet geçtiği ama tarihçilerin şaşırtıcı, sansasyonel bulduğu bir başarıyı sonuna kadar götürmekten yoksun bırakmıştır?

Sonunda Venedik, bankerlik etkinliklerine değil ama geleneksel ve modası geçmiş olarak niteleyeceğim ticarete dayanan kapitalizmi sayesinde rakiplerine üstün gelmiştir. Ama o zamanlar Venedik ekonomisinin uluslararası planda itici gücü kazançlı Doğu ticaretiydi: 1340 Moğol istilasına kadar Karadeniz ve İpek Yolu ticareti, bu tarihten sonra da kapılarını yeniden açacağı başta Mısır (Hint Okyanusu'ndan gelen karabiber ve baharat ile Nijer'in altın tozunun transit merkezi) olmak üzere Levant ticareti. O sıralarda Cenova ile Venedik denizde ve Orta Doğu ile Karadeniz pazarlarında amansız bir üstünlük savaşına tutuşacaktır. Savaş belirsizlikler içinde uzun sürmüş olsa da Venedik XIV. yüzyılın sonunda dramatik Chioggia Savaşındaki zaferiyle (1383) Cenova'yı devre dışı bırakıp üstünlüğünü tartışmasız olarak ilan edecektir.[107] Bu üstünlük Fransa'yı uzun bir süre için kesin olarak yarış dışına itmiştir. Avrupa sonunda tünelden çıktığı zaman bile Fransa oyunun dışında kalacaktır.

Avrupa ve Fransa'nın Yazgısı

Avrupa ve Fransa'nın ikisinin de yazgısının X. ya da XI. yüzyıldan XV. yüzyılın ortasına kadar uzanan dönemde geri döndürülemez biçimde belirlendiğini, bu yüzyılların tarihimizin anahtar yüzyılları olduğunu istediğim gibi gösterebildim mi?

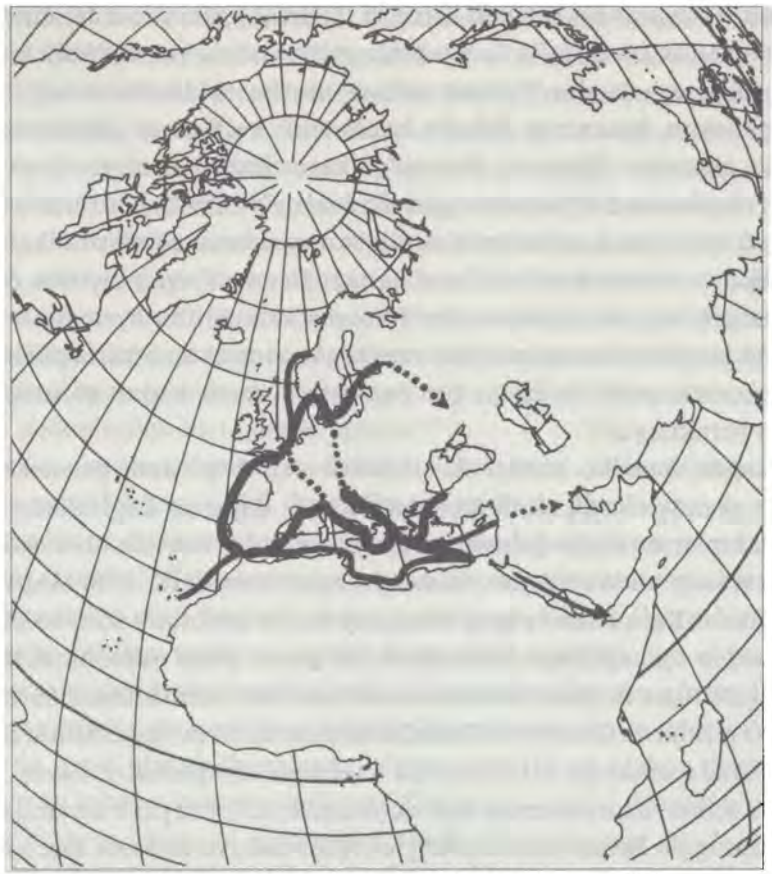
Birinci neden: Avrupa bu dönem boyunca şekillenmiş ve kendini kanıtlamıştır. Avrupa olmasaydı Fransa da olamazdı. Avrupa bizim ailemiz,

---

[105] F. Braudel, *a.g.e.*, III, s. 95.

[106] *A.g.e.*, s. 475-477.

A.g.e., s. 95 vd.

ŞEKİL 30: 1500'DE AVRUPA DÜNYA-EKONOMİSİ

Uluslararası ticaret hareketleri Akdeniz'i çepeçevre kuşatmasının (Hint Okyanusu'na da uzanarak) yanı sıra İber Yarımadası'nın çevresini de dolanarak Belçika ve Kuzey Denizine kadar uzanıyordu. Karayolu ticareti (noktalı çizgiler) Fransa'nın doğusundaki Almanya'ya giden yollardan yapılıyordu.

var olmamızın koşuludur. Avrupa'nın ortasında Roma İmparatorluğu içinde yaşamış olduğumuzdan daha iyi yaşıyoruz. Avrupa Fransa'nın etrafında oluşmuş ve pekişmiştir. Biz Fransızlar bize bakan ve koruyan komşularımızın arasında onun tutsaklarıyız.

İkinci neden: Avrupa aynı zamanda Hristiyanlığı da temsil ettiği için bir *birlik* oluşturabilmiştir. Ama Hristiyanlık (ve dolayısıyla Avrupa) kimliğini sadece *öteki* karşısında vurgulayabilmiştir. Herhangi bir grubu birleştiren en güçlü çimento *öteki* karşıtlığıdır. İslam Avrupa'nın do-

ğuşuna bir bakıma katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla Haçlı Seferlerinin önemini yadsımayalım.

Üçüncü neden: Ekonomik, siyasi, demografik ve kültürel gelişme dönemi Avrupa'ya daha sonra karşısına çıkacak bin bir güçlüğün üstesinden gelmek için ihtiyacı olacağı kurumlarını, sağlam temelini, vurucu gücünü, esenliğini vermiştir.

Dördüncü neden: Hepsinden önemlisi. Avrupa'nın ilk atılımın Fransa'ya odaklanmış olduğunu gösterdim. Champagne fuarları Fransa'ya bir yüzyıllık göreceli bir refah sağlamıştır ama bu yüzyıl sona erdiğinde denizyolları karayolları karşısında partiyi kazanmış ve Fransa Avrupa'nın atılımlarının oldukça dışında kalmıştır. Daha önce söylediğim gibi Kuzey İtalya'dan başlayan, Cebelitarık üzerinden Alçak Ülkeler'e ulaşan, ardından Almanya üzerinden ve Alpleri aşarak çıkış noktası Kuzey İtalya'ya geri dönen sınırlarından oldukça uzaktaki bir yol çemberinin ortasında kapalı kalmıştır. Fransa artık başkalarının başarısının seyircisiydi ve en az iki kez bu çemberi kırma girişiminde bulunacaktı. Eylül 1494'te VIII. Charles İtalya'yı fethetme umuduyla Alpleri aşacak ama İtalya yakasını ondan kurtaracaktır. XIV. Louis ve Colbert 1672'de Fransız ordusunu Hollanda'ya gönderecek ama sonuç yine hüsran olacaktır. Fransa'yı çevreleyen Avrupa onun yazgısını hem belirlemiş hem de sınırlamıştır. Fransa 1494'te, hatta daha önce, Atlantik'i geçseydi daha iyi olurdu. 1672'de sadece Amerika'yı düşünmeye devam etseydi daha iyi ederdi. Bunlar kuşkusuz boş hayallerdir ama tarihi yeniden yaparak, başka bir tarih tasarlayarak onun geri dönüşü olmayacak bir biçimde yazılmış olduğunu daha iyi anlamıyor muyuz?

II

1450-1950: BİR BAŞARI HİKÂYESİ

1450'den 1950'ye kadar birbirlerini izleyen yüzyılları günümüze kadar uzatarak kesintisiz tek bir yaşanmış bütün olarak düşünmek bizleri en azından geçmişimizin birçok acı olayını unutmaya zorlamakta ve geleneksel olay tarihçiliğinin karanlıkta bıraktığı derin bir tarihi aydınlığa kavuşturmaya itmektedir. Yüzyıllar üzerine yayılan bir süre en iyi bakış açısını sunduğu kadar tarihin yapıcı bir bilançosu için de tek araçtır.

Demografi yürütülecek olan gözlemde ön planda kalmayı sürdürecektir. Tekrar edeyim, tek başına belirleyici olduğuna inandığımdan değil ama sonuçta tarihle mücadele eden her türlü gücü –geçici, sürekli, kırılgan, sağlam,...– kaydeden en güvenilir araç olduğu için. Demografi hem bir sentez hem de bir sınıflandırma sunar. Pierre Chaunu "Demografik gösterge tarihçi için temel ölçüdür, yaşam çizgisini, su kesimi çizgisini oluşturur... Tarih sadece insanlarla vardır" diye yazarken haklıdır.[1]

Öyleyse olanaksız olanı tasavvur edelim, elimizde ihtiyacımız olan nüfus, üretim, dolaşım ve fiyat hareketleriyle ilgili her türlü sayısal verinin ve eğrinin bulunduğunu ve bu hareketlerin evrelerini kolayca ayırt edebildiğimizi varsayalım. Her durumda tek bir sonuç kendini dayatacaktır: Kaydedilmiş olan tüm dalgalanmalara rağmen Fransa 1350-1450 yılları arasında geçirmiş olduğu feci nüfus gerilemesinin bir benzerini bir daha hiç yaşamamıştır. Bu derece *öldürücü* bir darbeyle, nüfusunun üçte birini, yarısını yutan bir felaket ile karşılaşmamıştır. Günümüzde böylesi bir yıkımın meydana gelebilmesi için kıyamet boyutlarında bir nükleer felaket tasavvur etmek –ki edenler de az sayıda değildir– gerekir.

1350-1450 arasındaki şeytani süreçle karşılaştırıldığında Yüz Yıl Savaşı, Din Savaşları (1562-1598), tüm dış savaşlar (XIV. Louis'nin, I. Napoléon'un ve İkinci İmparatorluk döneminin savaşları) ikinci sınıf fe-

---

[1] Pierre Chaunu, Georges Suffert, *La Peste blanche*, 1976, s. 57.

laketler olarak değerlendirilmelidir. Eğer listeye birinci ve ikinci dünya savaşlarını da eklersem çok sayıda tarihçi ve polemolog (savaş bilimi uzmanı) şiddetle itiraz edecektir. Onları anlıyorum ama bu düşüncemde ısrarlıyım. Aralarından birçoğu alışkanlık ya da kolaylıktan savaşın dünya tarihini biçimlendiren başlıca güç olduğunu düşünmemekte midir? Tüm savaşlar yaralayıcıdır, olağanüstü insan kayıplarına neden olurlar. Bu ne yazık ki doğrudur ve ödenecek hesap şimdiki zamana yaklaştıkça artmıştır. Bununla birlikte, bu yaralar, ne kadar ağır olursa olsun, zamanla kapanmış, iyileşmiştir. Yüz Yıl Savaşı nihayet sona erdiğinde devreye giren "uzun XVI. yüzyıl" (1450-1650) atılımı boyunca yaralar sarılmış, nüfus Fransa içinde ve dışında eski düzeyine ulaşmıştır. Ayrıca unutmamak gerekir ki 1350-1450 arasındaki nüfus çöküşü bir cehenneme iniş olmuşsa da savaş mahşerin tek atlısı değildi. Yıkımın tüm sorumluluğunu sadece İngiliz'in omuzlarına yıkmamak gerekir. Daha önce vurguladığım gibi savaşa altta yatan bir dirimsellik kaybı, kıtlıklar, ekonomik çöküş ve bardağı taşıran son damla olarak veba eşlik etmişti.

Din Savaşlarının Fransa nüfusunda açtığı yaralar karşılaştırılabilir düzeyde olmamıştır: Her şeyden önce bu savaşlar daha kısa, bir yüzyıl değil sadece otuz altı yıl (1562-1598) –ki bu süre kesintisiz savaşla geçmemiştir– sürmüştür. Öte yandan silahlı çarpışmalar hiçbir zaman krallığın her yerinde ve aynı anda cereyan etmemiştir (bkz. I. kitap şekil 11). Ayrıca İspanyol (bol keseden suçlanan) İngiliz'in Yüz Yıl Savaşı denen savaşta oynamış olduğu şeytanca rolü oynamamıştır. Son olarak, Frank Spooner,[2] Henri Lapeyre ve bizzat benim[3] epey zaman önce işaret ettiğimiz –ama tarih yazımının ilgisini çekmemiş olan– gibi Fransa'nın ekonomisi sağlıklı ya da yeterince sağlıklı kalmıştır. Tarihçilerin, ne olursa olsun benimsemeyi sürdürdüğü mitoslar vardır. Bununla birlikte Avrupa nüfus tarihinin seçkin uzmanı Peder Roger Molls kalın kitabında (1954) şunları yazmıştı: "Demografik açıdan bakıldığında, [Din Savaşları] gerçek bir hasardan çok alarm verici durumlara yol açmış görünmektedir."[4]

Böyle olmakla birlikte, şahsen tamamen iğrenç bulduğum bu iç savaşların etkisini ve sonuçlarını önemsiz göstermeye çalışmıyorum.

---

[2] Franck C. Spooner, *The International Economy and Monetary Movements in France, 1493-1725*, 1972.

F. Braudel, *La Méditerranée et le monde..., a.g.e.*, II, s. 217.

Peder Roger Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, II, 1955, s. 516.

Protestanların 1562'de Lyon'u ele geçirmesinin; ya da Ekim 1569 ile 1570 yazı arasındaki üçüncü savaşta Coligny'nin bozgunla sonuçlanan destansı "Fransa turunun" –"bir deri bir kemik kalmış atlarını yollarda bırakıp zararlarını karşılamak için yağmaya girişen birkaç bin insan;"[5] ya da Alessandro Farnese'nin Hollanda'dan başlattığı ve IV. Henri'yi Paris (1590) ve Rouen (1592) kuşatmalarını kaldırmaya zorlayan iki akınının yol açmış olduğu yıkımları ve acıları güçlük çekmeden kafamda canlandırabiliyorum. Ama başvurduğum gerçeklik ölçütü şudur: Krallığın nüfusu bu otuz yıllık din savaşları sırasında azalmış *görünmemektedir*. Dolayısıyla bu savaş yıllarının nüfus üzerindeki etkilerini Almanya'da arkasında korkunç kanlı izler bırakacak olan "gerçek" Otuz Yıl Savaşınınkilerle (1618-1648) karşılaştırmaya çalışmak abesle iştigal olur.

Aynı gözlemler XIV. Louis'nin Fransa toprakları dışında yürüttüğü savaşlar ya da Devrim ve İmparatorluk savaşları için de geçerlidir: Fransız nüfusu her seferinde yaralarını sarmış ve artışını sürdürmüştür. Aynı şey, Fransa'ya hepsi genç ve aktif 1.500.000 ila 1.800.000 insanın ölümüne mal olan çok kanlı Birinci Dünya Savaşı gibi arkasında 600.000 ölü bıraktığı tahmin edilen İkinci Dünya Savaşını izleyen dönemlerde de gerçekleşmiştir. 1911'de 39,6 milyon kişi olan Fransa nüfusu 1921'de 39,2 milyon (Alsace ve Lorraine'in 1.710.000 kişilik toplam nüfusuyla birlikte); 1936'da 41,9 milyon; 1946'da 40,5 milyon ve 1983'te 54,6 milyon kişiydi.

Okur bu sayısal veriler karşısında kaçınması kuşkusuz zor duygusal tepkileri bir kenara bırakırsa savaşlar ve tarihin diğer kazaları ve tuzaklarından bağımsız olarak derinlerde kök salmış güçlerin, dünyanın her ülkesinde olduğu gibi, XV. yüzyıldan itibaren Fransız nüfusunu da canlandırdığını, ayağa kaldırdığını, beslediğini ve ona sürekli akan bir akarsu gibi engelleri, talihsizlikleri, felaketleri başarıyla aşma olanağı vermiş olduğunu fark edecektir. Pierre Goubert'in doğru bir şekilde vurguladığı gibi "Bir insan topluluğunun gerçek 'gizi' yaşamını sürdürme yeteneği olabilir."[6] Öne çıkarmak istediğim husus budur.

---

[5] Jean H. Mariéjol, *La Réforme et la Ligue. L'Edit de Nantes (1559-1598)*, *Histoire de France,* cilt VI, y. haz. E. Lavisse, 1911, s. 111 vd.
Pierre Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire Sociale de la France du XVIIe siècle*, 1960, s. 30.

Nüfus Artışının Evreleri

Biraz basite indirgeyerek dört evreden söz edebiliriz: 1450 ile 1600 arasında Fransız nüfusu aşağı yukarı 1350 öncesi düzeyine ulaşır; 1600 ile 1750 yılları arasında nüfus artış hızı çok düşük, sıfıra yakındır; 1750 ile 1850 arasındaki dönemde ise başlangıçta çok belirgin olan nüfus artış hızı yavaş yavaş düşse de kesilmez. Artış 1850'den sonra devam eder ama tıbbın ve kamu sağlığının gelişmesi, doğum kontrolü ve yabancı göçü gibi nedenlerle sorunlar değişmiştir. Bu sonuncu dönemi, şimdilik ilk üç dönemi incelemekle yetinerek, ayrı olarak ele alacağız.

a) 1450'den 1550-1600'e

İlk çok belirgin nüfus artışı Büyük Keşifler'den –Columbus'un Amerika'ya ayak basması (1492), Vasco de Gama'nın yolculuğu (1498)– önce başladı. Benzer şekilde Akdeniz ülkelerindeki nüfus artışı Hristiyanlığın Türkler üzerindeki gecikmiş rövanşı olan parlak İnebahtı zaferini beklemedi. Demografik büyümenin başlamasında Doğu Avrupa'dan ve Baltık ülkelerinden Batı'ya yapılan buğday ve çavdar sevkiyatlarının bir rolü olduğunu da düşünmeyelim çünkü Amsterdam ancak 1540 yıllarında Baltık tahılının yeniden dağıtıldığı güçlü bir merkez olmuştu. Batı beslenmek için dışarıya nüfusun hızlı bir biçimde artmasından sonra gereksinim duyacaktır.

Sonuç olarak, aynı nüfus artışına tanık olan Fransa ve Batı Avrupa nüfuslarının yeniden canlanmasının nedenlerini ve araçlarını kendi içlerinde buldular: Canlanma süreci *endojen*di.

Bu durumda Fransız nüfusunun gerilemesinin en alt noktasına vardıktan sonra, barışın da etkisiyle kendiliğinden mi yeniden artmaya başladığını söyleyeceğiz? Nüfusun düşüşü çok sert, sonuçları da yıkıcı olmuştu. İnsan kıtlığı o derecedeydi ki bir zamanlar verimli tarım toprakları olan geniş alanlar ağaçlarla, çalılıklarla kaplanmıştı, hemen hemen her yerde ıssızlık hüküm sürüyordu. Normandiya'da 1484 Genel Meclis'inin (*états généraux*) bir temsilcisi "Dieppe'den Rouen'a kadar... bir yol izine rastlamak mümkün değildir; kırları hâlâ talan eden birkaç haydut dışında etrafta ne bir çiftlik ne de bir insan görülmektedir"[7] diye açıklamada bulunmuştu. Savaşın özellikle kasıp kavurduğu Oise ile Marne arasındaki bölgede köyler, mezralar ve çiftlikler ortadan tamamen kaybolmuştu. Yeniden inşa için para, daha çok para, insan, daha çok insan, zaman,

[7] E. Lavasseur, *a.g.e.*, I, s. 189.

daha çok zaman –bazen bir yüzyıl– gerekecektir. İşlenmemiş toprağa çoğu zaman senyör yeniden sahip çıksa da işleri yeniden yoluna koymak, evleri ve müştemilatlarını onarmak ve tarlaları yeniden oluşturmak için gerekli yeni kiracıları (*censitaires*) kolayca bulamadığı için köylülere ya da köylü gruplarına hesaplı ve uzun süreli kira sözleşmeleri sunmak zorunda kalacaktır.

Nüfusu azalmış Languedoc'ta da aynı senaryoyla karşılaşıyoruz: Garigler sayısız çakıllı tepeyi kaplamıştır, ortalık vahşi hayvan kaynamaktadır: "Cevennes bölgesinin boz ayıları Aigoual ve Espérou yamaçlarına toplu halde geri dönmüştü; geyik sürüleri gariglerin üstünde ve yeşil meşe ormanları arasında vızır vızır gidip geliyordu; Causse yaylası kurtlarla doluydu; kekliklere tavuklar kadar sık rastlanıyordu ve av hayvanı o kadar boldu ki XVI. yüzyıl başına kadar köylüler avlanmakta tamamen serbestti."[8] Toprakların yeniden tarıma kazandırılması *paterfamilias*'ın yetkesi altında "Aynı evde yaşayan, aynı ekmeği ve şarabı paylaşan"[9] kalabalık ailelerin emeği sayesinde yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Ve sonra nüfus mucizevi bir şekilde artmaya başlayacak ve çok geçmeden zamanın insanlarını şaşırtacak bir artış hızına ulaşacaktır. Aralarından birinin dediğine göre Languedoc'ta XVI. yüzyılın ortasına doğru "İnsanlar farelerin bir ambarda çoğaldığı gibi çoğalıyordu."[10]

Fransa'nın her yerinde aynı şey olmuştur. Bar-sur-Seine çevresinde 1477 ile 1560 arasında "Böğürtlen çalıları, dikenli bitkiler ve çalılıklar sabanların demiri ve çapaların dişleri önünde gerilemiş," tahıl tarlaları, bağlar, otlaklar yeniden fethedilen toprakları kaplamıştır.[11] Ekinler kadar yapılar da iyi zamanların geri dönüşünün işaretiydi: Kiliseler onarılır, yenileri inşa edilir. Bar-sur-Seine'de yapımına 1505'te başlanan Saint-Etienne Kilisesi 1560 yılında tamamlanır. Yakınlardaki Rumilly'nin daha gösterişsiz kilisesi 1527 ile 1549 yılları arasında inşa edilir.[12] Oradan çok uzaklarda Causse Yaylasındaki Saint-Antonin'de XV. yüzyıl sonuyla XVI. yüzyılın başında hakiki bir mimari Rönesans serpilip gelişir.[13] Kiliseler ve yeni evler insanlar gibi hızla çoğalır. 1572'ye doğru Brantôme Fransa'nın

---

8 E. Le Roy Ladurie, *Les Paysans de Languedoc*, 1966, I, s. 149-150.

9 *A.g.e.*, s. 163.

A.g.e., s. 189.

M. Belotte, *a.g.e.*, s. 266.

A.g.e., s. 310.

Claude Harmelle, *Les piqués de l'aigle. Saint-Antonin et sa région (1850-1940)*, 1982, s. 22.

"Bir yumurta gibi dolu olduğu"[14] görüşündeydi. Bir insan dalgası tüm Avrupa'yı, İngiltere'yi, İtalya'yı, İspanya'yı kaplamıştı. Bavyeralı hümanist Aventinus'un anlattığına göre Almanya'da o kadar çok insan vardı ki "ağaçların üzerinde büyüdüklerine"[15] inanılıyordu. Osmanlıların Türk İmparatorluğu bile genel bir nüfus artışına tanık olmaktaydı.[16]

Fransa'ya geri dönersek başlangıçtaki güçlü nüfus artışı daha sonra yavaşlamış, hatta zaman zaman durmuştur. Richard Gascon'un sözcüklerini kullanırsak "XVI. yüzyıl ilkbaharı" 1520'den sonra yatışmış görünmektedir. Gerçekten de bu tarihten itibaren –daha o dönemde mi nüfus fazlalığı vardı? –fiyatlar yükselmeye başlamış ve ücretler fiyat artışlarını izlemediği için yaşam koşulları kötüleşmiştir. XIV. ve XV. yüzyılların büyük depresyonu sırasında insan kıtlığı, düşük tarım ürünü fiyatları ve geniş toprakların hayvan sürülerine terk edilmesi sürdüğü sürece köylülerin ve kent sakinlerinin hiç yiyecek sıkıntısı çekmemiş olması sadece görünüşte bir çelişkidir.[17] Ama artık sofralarda daha az ekmek, daha az şarap ve özellikle de daha az et bulunacak ve yüzyıl ortalarında, 1550-1560 arasında, aşağı yukarı bütünüyle II. Henri'nin karanlık hükümdarlık dönemine denk düşen on yıllık bir depresyon yaşanacaktır.

Saptanması mümkün olmayan bir tarihte demografik toparlanma iyi kötü tamamlanır. Yaklaşık olarak 1550-1570'lerde nüfus iki yüzyıl önceki düzeyine yeniden ulaşacaktır. Pierre Chaunu bu konuyla ilgili olarak telafiden, toparlanmadan, eski dengeye bir geri dönüşten söz etmiştir. Sözlerini basit bir konuşma üslubu olarak değil bir açıklamanın ilk adımları olarak görmek gerekir. Söyledikleri aslında eski dengeye geri dönüşün kendiliğinden olduğu, önceki dönemin felaketlerinin ve karışıklıklarının engellemiş olduğu güçlü, spontane bir dürtünün sonucu olarak gerçekleştiği anlamına gelmektedir.

Ama bu güçlü dürtü neydi? Temel soru budur. Nüfusun eski düzeyine ulaşıp ulaşmadığını, ulaştıysa tamamen mi ulaştığını, 1550'de mi yoksa 1600'de mi hatta daha sonra mı ulaştığını bilmek pek önemli değildir. Bu tarihlerdeki nüfusun düzeyiyle ilgili elimizde kesin rakamlar olmadığı

---

[14] Pierre de Brantôme, *Œuvres*, IX, 1779 bas., s. 249.

[15] Aktaran Karl Helleiner, *The Cambridge Economic History of Europe* içinde, y. haz. E. R. Rich ve H. J. Habakkuk, IV, 1967, s. 24.
Ömer Lüffi Barkan, aktaran F. Braudel, *La Méditerranée et le..., a.g.e.*, II, 1982, s. 363.
F. Braudel, *Civilisation matérielle..., a.g.e.*, I, 1979, s. 163 vd.

için tartışma sonuçsuz kalmaya mahkûmdur.[18] Ama artışın her durumda gerçekleşmiş olduğunu bildiğimiz için gerçek sorun bu artışın arkasındaki itici gücü ortaya çıkarmaktır. 1350-1450 yıllarının cerahatli yarası bir biçimde iyileşmiştir. İnsanlık tarihin üstesinden gelmiştir. Belki afetler (veba ve diğer salgınlar, kıtlık, açlık) azaldığı için; belki yeni gıda kaynakları (Newfoundland'in tükenmez dalyanları, Baltık tahılları, karabuğday ekiminin yayılması) keşfedildiği için; belki ekonominin sağlık durumu iyi olduğu için (Earl J. Hamilton'a göre XVI. yüzyılda yaralar kendiliğinden iyileşiyordu – Guy Bois da aynı şeyi söylemektedir[19]). Nihayet, belki de ekonominin üst katlarını canlandırırken kuşkusuz bütününü de etkileyen Amerika'nın değerli madenlerinin gelişi sayesinde.

b) 1600'den 1750'ye

1600'den sonra Fransa'nın nüfus artışı frene basar ve yavaşlamaya başlar: Artış hızı bir buçuk asır boyunca sıfıra çok yakın seyredecektir. Aynı zamanda ekonomik gelişme de yavaşlamış, hiçbir önemli teknik yeniliğe tanık olunmamış ve ülke bir dizi krizle karşı karşıya kalmıştır: Beş büyük salgın ve kıtlık 1630-1631, 1640-1652, 1661-1662, 1693-1694 ve 1709-1710 yıllarında krallığı baştan aşağı ve derinden etkilemiştir.[20] Sonuncu kriz arkasında korkunç anılar bırakmışsa da bir öncekinin (1693-1694) daha ağır bir biçimde gelişmediğini kimse ileri süremez. Bu krizlerin hepsi nüfusta derin kanamalara yol açmıştır.

Fronde ayaklanmasından (1648-1653) önce başlayıp neredeyse tüm ayaklanma boyunca sürecek olan 1640-1652 krizi bu şiddetli iç savaşın yol açtığı yıkımlara az katkıda bulunmamıştır. Bu yılların Fransa halklarının başına getirdiği felaketlerin bir ekonomik gelişme dönemine rastlamış olan Din Savaşlarının yol açmış olduğu yıkımlardan daha korkunç olmuş olduğuna inanıyorum. Fronde süresince ekonomik konjonktür çok kötüydü. Kentler yiyecek peşindeki yağmacı askerlerden kaçan köylülere kapılarını açmak zorunda kalmıştır: Reims'te inekleriyle birlikte "kente

---

[18] Bu düzey muhtemelen bölgelere göre değişmektedir. Örneğin G. Bois'nın Normandiya'da gözlemlediğine göre 1550'de ulaşılan en yüksek nokta XIII. yüzyıl sonundakinden açıkça %25 daha aşağıdadır, *a.g.e.*, s. 71.
F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, *a.g.e.*, s. 69; G. Bois'nın açıklaması (*a.g.e.*, s. 10) dikkat çekicidir: 1473'te Normandiya'nın kuzeyi Burgonyalılar tarafından enkaz haline getirilmişti: Köyler yıkılmış, hasatlar tamamen yakılmıştı. Yıkım bir yüzyıl öncesininkiyle aynı düzeydedir ama bu kez, ekonomik canlanmanın etkisiyle, her şey sadece birkaç yıl içinde onarılmıştır.
André Armengaud, *La Famille et l'enfant en France et en Angleterre du XVIe au XVIIIe Siècle*, 1975, s. 81.

sığınmış olan" civarın köylüleri her akşam kent kapıları kapanırken dışarı çıkıyor, gece karanlığından yararlanarak hayvanlarına ot getirmek için çiftliklerine gidiyor ve tan vakti "kapılar açıldığında" geri dönüyordu.[21] Aynı senaryo Corbie, Saint-Quentin, Péronne... için de geçerliydi. Kentler rahatsız edici misafirler tarafından bunaltılmış, talan edilen kırsal bölgeler terk edilmiş, ürünler tarlalardan kaldırılamamıştır.

Bu zor zamanlarda herkes –yetişkinler, çocuklar ve hatta anne karnındaki bebekler (açlık son savaşta Leningrad'da gözlemlendiği gibi kadınlardaki hormon dengesini bozabilmektedir)– acı çekmiştir. Emmanuel Le Roy Ladurie Malthusçu bir yaşam döngüsünden söz etmektedir. Çocuk ölümleri çok yaygındı. Pierre Goubert'in söylediği gibi "Bir insan yapmak için iki çocuk gerekiyordu."[22] Ölüm köyün ortasındaki kilise gibi gündelik hayatın bir parçasıydı.[23] Ortalama yaşam süresi acaba otuz yılın üstünde miydi?.

Eğer tarih tekerrür etseydi XVII. yüzyılın ortasında 1350'deki gibi bir felakete, dik bir düşüşe tanık olmamız gerekirdi çünkü aynı koşullar aynı sonuçları doğurur. Oysa süreç farklı yaşanmış, çöküş olmamıştır. Bölgeler arasında kimi zaman çok önemli farklılıklar, hatta belirli dönemlerde örneğin Cherbourg ile Alsace ya da Provence arasında olduğu gibi[24] karşıt eğilimler meydana çıkmışsa da toplu tablo "met ve cezir hareketlerinin birbirlerini telafi ettiği, olağanüstü istikrarlı bir tabloydu."[25] Denge bir demografik optimum etrafında kurulmuş görülmektedir: Bu optimum nokta her aşıldığında (çünkü doğum oranları hâlâ yüksekti) bir kriz patlak verecek ve "Yüz binlerce yoksul öteki dünyaya göçecektir." Daha sonra doğumlar yeniden ölümleri belirgin bir şekilde aşacaktır. Sonuç olarak nüfus göreceli olarak istikrarlı bir düzeyin altına düşmeyecektir. Bu "taban" nüfus birçok felakete, veba salgınlarına, kıtlıklara ya da daha sonra, iç savaşın (Fronde) ve İspanya Veraset Savaşının yol açtığı yıkımlara (ki bu son savaşın etkilerinin felaket boyutlarına ulaşmış olduğunu düşünmüyorum) direnmiş olduğu gibi Nantes Fermanının

---

[21] Oudard Coquault, *Mémoires... (1649-1668)*, 1875 bas. I, s. 34.
Pierre Goubert, "Le régime démographique français au temps de Louis XIV," *Histoire Economique et sociale de la France* içinde, y. haz. Fernand Braudel ve Ernest Labrousse, II, 1970, s. 37.
Jean Fourastıe, "De la vie traditionnelle à la vie tertiaire," *Population*, 1959, n° 3, s. 418.
André Armengaud, Jacques Duquapier, Marcel Reinhard, *Histoire générale de la Population mondiale*, 1968, s. 175-176.
A.g.e., s. 195.

yürürlükten kaldırılmasından (1685) sonraki toplu Protestan göçüne de (200.000 ila 300.000 bin kişi) direnmiştir.

Bu göreceli istikrar neden kaynaklanıyordu? Başta Yeni Dünya'dan ithal edilen yeni ürünlerin eşitsiz coğrafi yayılması olmak üzere bölgelere göre çok değişken birçok neden vardı. Mısır ile patatesin tamamen benimsenmesi XVII. yüzyılı, hatta bazı yerlerde XIX. yüzyılı bulmuştur. Ama bazı bölgeler diğerlerinden daha önce davranmıştır. Güneybatı mısıra çok erken bir tarihte açılmıştır: Mısır 1640'a doğru Toulouse ve Castelnaudary tahıl borsalarında işlem görüyordu;[26] yüzyıl sonunda Béarn'a yayılmış ve hatta "Entansif bir ekin sistemi içinde ilk sırayı" almıştır.[27] Bu bölgede "Halkı besleyen tahıldı." Aynı şekilde Cominges'de hem tarım işçisinin besini hem de kaz ve domuz yetiştiriciliğinde bir devrimin aracı olmuştur.

Mısır'ın Güneybatı Fransa'da oynadığı rolü Brötonya'da yoksul insanların besini karabuğday üstlenmişti. Bu durum kuşkusuz Brötonya'nın tüm XVII. yüzyıl boyunca tahıl ihraç edebilmiş olmasını açıklamaktadır.[28]

Patatesin fethettiği Fransa'nın doğusu ise karabuğdaya çok küçük bir alan ayırmıştı. 1660'larda Dauphiné ve Alsace'ta, 1680'lerde de Lorraine'de uzun süredir bahçelerin konuğu olan patates tarlalarda yetiştirilmeye başlanır.[29] Yüzyıl sonunda yeterince yaygınlaştığı için üretiminden aşar alınması düşünülecekti. Ertesi yüzyıl ortalarında, 1740-1750 yıllarından itibaren, Fransa'nın diğer bölgelerinden elli yıl kadar önce "hazır ekmek" Alsacelıların sofrasında tahılları açık ara geride bırakacaktır. Bununla birlikte, tahıl üretimi düşmemiş, az gübre gerektiren patates almaşık ekimde nadasın yerini almış ve böylece ekilebilir topraklardan her yıl bütünüyle yararlanılmıştır. Etienne Juillard'a göre "Patatesin yaygınlaşması [yavaş yavaş tüm Fransa'ya yayılacaktır] dönemsel kıtlıkların sonunu getirdi."[30]

Fransa'nın –ve bir bütün olarak Avrupa'nın– ekonomik sağlığının iyi olmasının bir diğer nedeni de Yeni Dünya'dan gelen beyaz maden, gümüştü. Tarihçiler uzun zaman Earl Jefferson Hamilton'un[31] öncü araştırma-

---

[26] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, 1979, I, s. 136.

[27] *Histoire de l'Aquitaine*, y. haz. Charles Higounet, 1971, s. 303.

[28] Alain Croix, *La Bretagne aux XVIe et XVIIe siècles*, 1981, I, s. 44-45.

[29] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, I, s. 141 ve not 233 ile 234.

[30] E. Juillard, *La Vie rurale dans la plaine de Basse-Alsace. Esssai de géographie sociale*, 1953, s. 213-215.

Earl J. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain*, 1934.

larına dayanarak bu musluğun 1600 yılından itibaren kesildiğini ya da en azından çok az aktığını düşündü. Pierre ile Huguette Chaunu'nün izleyen çalışmaları bu tarihi on yıl kadar sonraya, 1610'a çekti.[32] Geçenlerde Hollanda gazetelerinin haberlerine dayanan Michel Morineau bu önemli tarihi 1650 yılına kadar uzattı.[33] Demek ki uzun bir bolluk dönemi göreceli olarak kısa bir süre kesintiye uğramıştır çünkü Yeni Dünya madenciliği 1680'ler civarında yeniden canlanacaktır. Sonuç olarak Amerikan gümüşü kıtlığının olumsuz etkileri sadece otuz yıl kadar sürmüştür.

Bu tarih aralığını (1650-1680) olası bir dönüm noktası olarak kabul ederek dönemimizi bu otuz yılın iki yanında yer alacak biçimde iki alt döneme bölmek bana çekici gelmektedir: Ekonomik hayatın parlak olmasa da istikrarlı olduğu bir yarım yüzyıl (1600-1650) ve süre olarak XIV. Louis'nin kişisel hükümdarlık dönemini (1661-1715) aşan daha kasvetli bir yüz yıl (1650-1750).

XVII. yüzyılın ilk yarısı büyük bir olasılıkla sıklıkla öne sürülmüş olduğu gibi derin bir depresyon dönemi olmamıştır. Aksi taktirde Fransa'ya özgü şu muammayı, yani Richelieu'nün ikinci ve kalıcı olarak iktidara gelişinden (1624) sonra vergileri iki hatta üç katına çıkarmış olmasını nasıl açıklarız? Vergileri bu derece artırabilmek ancak ulusal hasılanın (yani vergi yükümlülerin sayısıyla gelirlerinin toplamı) yükselişte olması ya da en azından sabit kalmasıyla mümkün olabilir.

Ekonomik durum Fransa'nın her yerinde Fronde ayaklanmasıyla (1648-1653) bozulmaya başlar. Fiyat dalgalanmaları kaygı verici boyutlara ulaşır. Pierre Goubert fiyat eğrisinin dikine iniş ve çıkışlar sergilediği "tahta çıkış krizi" diye adlandırılan 1656-1657 ile 1667-1668 arasındaki yılların sıra dışılığını göstermiştir.[34] Ama bu düzensiz fiyat hareketleri köylüye art arda gelen kötü hasatların etkisine benzer biçimde yansımıştır: Witold Kula'nın gözde eğretilemesini[35] kullanırsak köylü salyangoz gibi kabuğuna çekilecek ve kabuğundan dışarı ortalık yatıştığında –ya da yatışmış göründüğünde– çıkacaktır. Aslına bakılırsa fiyatlar uzun vadede düşüş eğilimindeydi ama B evresi sıradan insanların yaşam düzeyi için her zaman elverişsiz midir? Frank Spooner'in hesaplamaları doğruysa gayrı safi ulusal hasıla 1701 ile 1760 yılları arasında yaklaşık aynı

[32] Huguette ve Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique 1504-1650*, 1955-1960.

[33] Michel Morineau, *Incroyables gazettes et fabuleux métaux. Les retours des trésors américains d'après les gazettes hollandaises (XVIe-XVIIIe siècles)*, 1985.

[34] P. Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis..., a.g.e.*, s. 182 ve not 77.

[35] Witold Kula, *Théorie économique du système feodal...a.g.e.*, s. 48.

düzeyde, 1200 ile 1500 milyon *livre* arasında, kalmıştır.[36] Nüfus 1700'e doğru yaklaşık 20 milyon kişiydi yani Carl Julius Beloch'un[37] geçmişteki büyük bir gücün nüfus düzeyi olarak saptamış olduğu 17 milyonun üzerindeydi.

c) 1750'den 1850'ye

Devrim ve İmparatorluk döneminin (1792-1815) şiddetli olaylarının ortasından ikiye böleceği bu çok hareketli yüzyıl üzerine geçmiş dönemlerden daha kesin bilgilere sahibiz ve belgelerin güvenilirliği zamanımıza yaklaştıkça artmaktadır. Ayrıca elimizin altında demografik problemlerle ilgili mükemmel bir kılavuz[38] ile kalburüstü değerlendirmeler de[39] bulunmaktadır.

Burada çok fazla ayrıntıya (özellikle de belgelerin değeri ve yorumlanmasının yol açtığı tartışmalara) girmemize gerek olmadığı gibi alt dönemleri de belirlemek konusunda da çok titiz olmayacağız: 1743 ile 1770 arasında çok hızlı bir nüfus artışı; 1770-1778 yıllarında doğumların ölümlere belirgin bir üstünlüğü; 1779-1787 yılları arasında bir kriz ortamına geri dönüş (ama XVII. yüzyıl krizleriyle karşılaştırıldığında etkisi düşük, hafif atlatılmış krizler); nüfusun mütevazı ölçekte de olsa büyüdüğü Devrim ve İmparatorluk parantezinden sonra 1850'ye kadar sürüp giden istikrarlı bir nüfus artışı. Ama belirtmek gerekir ki Fransa'da nüfusun büyümesi Avrupa'nın çok gerisinde kalmıştı: 1801-1851 döneminde Fransa'da nüfus artışı %30 iken Avrupa'da %50, İngiltere'de %100'dü.

Bir kez daha belirgin bölgesel farklılıklar gözlemlense de aşağıdaki yaklaşık nüfus verileri Fransa nüfusunun bir bütün olarak nispeten sağlıklı gidişatını göstermektedir: 1789'a doğru 26,3 milyon;[40] 1801'de 27,3; 1806'da 29,1; 1821'de 30,5; 1826'da 31,9; 1831'de 32,6; 1836'da 32,5; 1841'de 34,2; 1846'da 35,4 ve 1851'de 35,8 milyon. Sadece 1831 ile 1836 arasında sendeleyen (1834'te kolera salgını) bu istikrarlı artış trendi dönemin temel özelliğidir.

---

[36] Frank Spooner, *The international Economy..., a.g.e.*, s. 306.
Karl Julius Beloch, "Die Bevölkerung Europas zur Zeit der Renaissance," *Zeitschrift Für Sozialwissenschaft* içinde, 1900, s. 774 ve 786.
A. Armengaud, J. Duquapier, M. Reinhard, *a.g.e.*, s. 241-271 ve 328-339.
Charles-Henri Poutas, *La Population française pendant la première moitié du XIXe siècle*, 1956; P. Goubert, "Les fondements démographiques," *Histoire économique et sociale de la France* içinde, y. haz. F. Braudel ve E. Labrousse, *a.g.e.*, II, 1970, s. 9-84. André Armengaud, "Le rôle de la démographie..," *a.g.e.*, içinde, III, 1976, s. 161-238.

[40] A. Armengaud, J. Duquapier, M. Reinhard, *a.g.e.*, s. 252.

Ama bu gelişme şaşırtıcı değil midir? Nüfusta genel bir azalmayı tetikleyecek yeterince neden yok muydu? Eski Rejim'in krizi, Eski Rejim'in sonunu getiren etmenlerden biri olan 1788 ve 1789 yıllarının kötü hasatları ve 1792 savaş ilanından 1815'e kadar art arda gelen birçok yıkım: Göç (belki 180.000 kişi) ve savaş kayıpları (1.200.000 kişi ve ayrıca korkunç Vendée iç savaşı boyunca muhtemelen 400.000 ölü). Bu olaylar zincirine "Servetlerin dağılımındaki değişiklikler, yeni sosyal yükselme olanakları, [bir] zihniyet değişimi, hukuki yenilikler –hepsi de önemli demografik yansımaları olmuş ve etkileri" 1815'ten sonra da "sürmüş olan etkenler"– eşlik etmiştir.[41]

Bununla birlikte Fransız nüfusu tüm bu birikmiş engelleri aşmıştır. Aynı şekilde Restorasyon dönemi, Temmuz Monarşisi ve kısa ömürlü II. Cumhuriyet'in (1848-1852) zor yıllarının da üstesinden gelmiştir. Bu da şaşırtıcı bir gözlemdir. Çünkü tarihçiler 1817-1851 yılları için bir Kondratieff ekonomik çevriminin aşağı inen kolunu, başka türlü söylersek bu üç siyasi rejime eşlik eden ve 1847-1848 yıllarındaki derin krizle doruğuna ulaşan sürekli ve giderek hızlanan bir ekonomik çöküş, tanımlamıştır. 1847-1848 krizi tabiri caizse tarımdaki bir "arıza"nın ekonominin tümünü baştan aşağı etkilediği bir "Eski Rejim krizinin" klasik bir örneğiydi.[42] Bu kriz eski tip krizlerin sonuncusuydu ve bu açıdan bir dönüm noktası oluşturur. Gelecek yılların sanayileşmiş Fransa'sında farklı türde başka krizler ortaya çıkacak ve nüfusumuz bu krizlerin karşısına çıkaracağı engeller ve güçlükleri de aynı şekilde aşacaktır.

Geleneksel tarihçiler 1750 ile 1850 arasındaki yüz yılı bir yandan Eski Rejim'in ortadan kalkmasının yol açtığı siyasi kopuş nedeniyle diğer yandan da ekonomik bağlamda Sanayi Devrimi'nin başlangıçlarını kapsadığı için bir bütün olarak ele almaktan yana değildir. Nüfus bilimci tarihçiler ise tam tersine Fransız nüfusunun yazgısında XV. Louis'nin hükümdarlığından, geleceğin III. Napoléon'u, Prens-Başkan Louis-Napoléon'a kadar belirli bir devamlılık görme eğilimindedir. Onları dinlersek XVIII. yüzyılın sonunun belirli modernlik belirtileri göstermeye başladığını, XIX. yüzyıl başlarının ise hâlâ Eski Rejim'den izler taşıdığını söyleyebiliriz. Tarihçi André Rémond'un geçmişte kalan tartışmalarımızda Guizot'nun onun gözünde sonuncu XVIII. yüzyıl insanı olduğunu

[41] A. Armengaud, a.g.m., *Histoire économique*...içinde, y. haz. F. Braudel, E. Labrousse, III, s. 173.
C. E. Labrousse, *La Crise de l'économie française à la fin de l'ancien régime et au début de la Révolution*, 1944.

tekrarlayıp durma gibi bir alışkanlığı vardı –bu aynı şeyi başka bir biçimde söylemektir. Benim ne düşündüğüme gelince, ben nüfusun tarihinin tarihin alışılagelmiş değerlendirmeleri ve anlatıları ötesinde bulunduğuna inanıyorum: Zamanın olayları onu kemirse de olsa olsa geçici olarak yaralayabilir.

1850'den Önceki Demografik Süreçlerin Olası Açıklamaları

Nüfusun hareketi bir blok halinde (1450-1950 ve sonrası) düşünülmelidir. Baskın eğilim kuşku götürmediği için –nüfus bir bütün olarak sürekli artmıştır– bu hareket karşımıza büyük bir sorun çıkarmaktadır. Bu artışın genel olduğu kadar özel nedenleri nedir?

Bu nedenler her şeyden önce iki sözcükle özetlenebilir: Hastalıklar ve beslenme. Vebanın 1720'de Fransa'da ortadan kaybolması ya da insanlarımızın ona 1450'den itibaren daha çok direnç göstermesi, bir çeşit uyum sağlaması hiç kuşku yok ki önemli bir etkendi. Aynı şekilde çiçek hastalığın XIX. yüzyılda yavaş ama istikrarlı şekilde ortadan yok olması, yine bu yüzyılda hijyenin iyileşmesi, tıbbın yaklaşık 1850 yıllarından itibaren belirleyici dönüşümü, hastanelere yatışların artması, Sosyal Güvenlik Kurumunun İkinci Dünya Savaşı ertesinde insanlara sağladığı çok büyük yararlar da. Bu saydıklarımın hepsi çok önemli kilometre taşlarıdır.

Ama beslenmedeki aynı derecede belirleyici değişikliklerin de bu süreçteki rolüne dikkati çekmek gerekir. Bir Alman atasözüne göre "İnsan yediğidir." İnsanlar giderek daha iyi beslenmeye başlamıştır. Bu süreç yavaş gelişmiş olsa da nüfusun artmasını ya da aynı düzeyde kalmasını sağlamıştır. Beslenme alanındaki değişikliklerin, iyileşmelerin yavaş gerçekleşmesinin nedeni o zamanlar Avrupa gibi Fransa ekonomisinin de ağırlıklı olarak tarıma dayanmış olmasıydı: Tarlalar, ürünler, besin fazlalıkları bir günden diğerine değişmez. Fransa'da 1200'den önce ekilen bir tahıl tohumu hasatta 3 tahıl tanesi veriyordu. Bu verimlilik oranı 1300 ile 1500 arasında 4,3'e, 1500 ile 1820 yılları arasında da 6,3'e yükselmiştir. B. H. Slicher Van Bath'ın çok ikna edici hesaplamalarından aldığım bu ortalamalar her ne kadar çok düşük gözükse de sonuçta üç yüzyılda ikiye katlanmıştır.[43] Bu kuşkusuz çok şey açıklayan bir gelişmedir. Bu gelişmeye beklenmedik ama hayati bir katkı olarak daha önce sözünü ettiğim Yeni Dünya ürünlerinin yanı sıra Fransa dışından gelen gıda maddelerindeki artış da eklenmiştir: Uzun zamandan beri Marsilya'ya akan

[43] B. H. Slicher Van Bath, *Yield Ratios 810-1820*, 1963, s. 16.

Akdeniz buğdayı (XIX. yüzyılda Ukrayna tahılları Levant ve Kuzey Afrika tahıllarının yerini alacaktır); XVI. yüzyılın ortasından itibaren Baltık buğdayı ve özellikle çavdarı; Kuzey Denizi ve özellikle Newfoundland'in dalyanları; XVIII. yüzyılın sonundan başlayarak Amerika'dan gelen buğday ve un fıçıları... Tüm bunlara Eski Rejim Fransa'sında hayatın büyük komşularıyla karşılaştırıldığında kuşkusuz daha ucuz dolayısıyla sıradan insanlar tarafından daha kolay olduğunu da eklemek gerekir.[44]

Bu olumlu değişikliklerin sonucu ortalama yaşam süresinin giderek uzaması ya da başka türlü söylersek nüfusun yaşlanması olmuştur.. Nüfus bilimciler günümüze dek hız kesmeden süren bu dönüşümün 1750 yılında başlamış olduğunu düşünmektedir. Günümüzde kimi insanlar bu gelişmeyi, sanki ölüme karşı elde edilen bu zafer modern çağın en önemli ve birçok bakımdan en hoş kazanımı değilmiş gibi, kaygı verici bulmaktadır. Örneğin bize –ama bu ne derece doğrudur? –gelecekte çalışan nüfusun yaşlı insanların emekli maaşlarını finanse edecek derecede kalabalık olmayacağı söylenmektedir. Ama yarının endüstrisi bugününkiyle aynı olmayacaktır. Dahası çalışma hayatı ile emeklilik arasındaki sınır zorunlu olarak şu anki yaşta kalmayacağı için çalışan nüfusun gerileyeceğinden de emin olamayız.

Avrupa'nın dünyanın yoksul, daha az gelişmiş bölgelerini sömürerek ayrıcalıklı bir konuma gelmiş olduğunu, elde ettiği ayrıcalıklar ve avantajlar sayesinde gelişip büyüdüğünü öne süren bir eğilim olduğunu görüyorum. Bu görüşte büyük bir gerçek payı vardır ama bazı başka olguları da hesaba katmak gerekir. Haçlı seferleriyle başlayan ve Büyük Keşifler ile süren Avrupa'nın genişlemesi dünyanın geri kalanının düzenli ve ağır bir biçimde sömürülmesine bir gecede yol açmamıştır. Avrupa dışına göç uzun süre çok düşük ölçekte kalmıştı. Dahası, Paul Bairoch'un hesaplamaları doğruysa –ki doğru olduğunu düşünüyorum– Avrupa'nın yaşam düzeyi 1800'de bile dünyanın diğer büyük bölgelerinin yaşam düzeylerinin –örneğin Çin– pek üstünde değildi.[45] Avrupa ancak sanayinin zaferiyle büyüme patlaması yaşamış ve kendisine ayrıcalıklı

---

[44] Richard Gascon, "La France du mouvement: les commerces et les villes" *Histoire économique...* içinde, *a.g.e.*, I, 1977, s. 238. Machiavelli'ye (*Tableau de la France en 1510*) gönderme yapmaktadır.
Paul Bairoch, "Les grandes tendances des disparités économiques nationales depuis la révolution industrielle," *Regional and International Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution* içinde, 7. Uluslararası İktisat Tarihi Kongresi, 1978, s. 43-45.

bir gelecek sağlamıştır. Ama Sanayi Devrimi ekonominin, teknolojinin ve toplumun gecikmiş ve çok yönlü dönüşümünün olduğu kadar giderek daha "bilimsel" ve verimli bir tarımın da meyvesidir. Günümüzde bile birçok Üçüncü Dünya ülkesi tarımdaki bu önemli gelişme aşamasına henüz gelememiştir çünkü bu gelişme köylü kuşaklarının birikmiş çaba ve bilgisine dayanmaktadır. Söylemek istediğim şu ki Avrupa ve Avrupa'nın parçası Fransa yavaş yavaş gelişmek için gerekli güçleri kendi içlerinde bulmuşlardır. Bu çerçeveden bakıldığında Batı'nın ahlaki sorumluluğu biraz da olsa azalmaktadır. Başarısının kökeninde her şeyden önce kendi iç dinamikleri yatmaktadır.

III

YENİ GELİŞMELER: TIBBIN İLERLEMESİ, DOĞUM KONTROLÜ, YABANCI GÖÇMENLER

1850 sonrası döneme, gerçek *çağdaş* döneme geldiğimizde sorunların geçmiş dönemlere göre daha anlaşılır duruma geldiğini ya da çözümlerinin kolaylaştığını düşünmeyelim. Bilgilerimizin on kat, yüz kat artmış olması çoğu zaman gerçek durumları kavramayı güçleştirmektedir.

1850 ile 1985 arasında Fransa'nın nüfusu, üretimi ve global zenginliği, ayrıcalıklı insanların varlıkları ve Fransızların refah düzeyi sürekli olarak artmıştır. Her geçen yıl, daha çok otomobile, daha çok demiryolu ve karayoluna, daha çok demir ve çeliğe, daha çok yünlü, pamuklu ve ipekli kumaşa, üniversitelerde daha çok öğrenciye ve Fransa'da yaşayan daha çok insana tanık olmuştur. Yaşam koşulları çok büyük ölçüde iyileşmiştir. Ülkenin gayrı safi geliri gibi *pro capite* geliri de düzenli olarak artmıştır. Fransa'nın en geri kalmış köşelerinde dahi oduncuların, odun kömürü üreticilerin, hızarcıların ücretleri cari fiyatlarla yükselmeyi sürdürmüştür.[1] Her şeyin en iyi ve en adil biçimde cereyan etmiş olduğunu söylemiyorum: Paris'te bile halk yığınları çoğu zaman yoksulluk içindeydi. Ama dönem –eksik olmayan felaketler ve krizler dışında– gözle görülür bir gelişme dönemiydi.

Bu gelişme hakkında, Fransa'nın insanlığın ayrıcalıklı bir bölümüne aidiyeti konusunda –sanayileşmiş Avrupa– uzun açıklamalara girmenin gereksiz olduğunu düşündüm: Okur bu kitabın ilerleyen bölümlerinde bu tartışılmaz gelişmeyi gösteren ve özetleyen tablo ve grafiklere başvurabilir. Bu külfetli görevden böylece kurtulup, kanıma göre çok önemli ve

---

[1] L. M. Poussereau, "Changements survenus depuis un siècle dans la condition des bûcherons et des ouvriers forestiers du département de la Nièvre," *Bulletin de la Société scientifique et artistique de Clamecy*, 1927, s. 36-54.

ulaşmak istediğim günümüz gerçekleriyle birleşen üç soruya yoğunlaşmam daha kolay olacak.

1. Tıp bilimi ile toplum ve ekonominin el ele ilerlemesi sayesinde Fransızların ve dünyanın diğer ayrıcalıklı insanlarının biyolojik koşullarını gözümüzün önünde değiştirmiş olan mucizevi yenilikler nelerdi?

2. Geçmişte sık sık mahkûm edilmiş ama günümüzde herkesin aşina olduğu doğum kontrolünün yaygınlaşması toplumlarımızda ne gibi bir rol oynamıştır?

3. Yabancı göçünün giderek artan ve birçok bakımdan kaygılandırıcı rolünü günümüzdeki ve özellikle gelecekteki Fransız nüfusunun dengesi açısından nasıl değerlendirebiliriz?

Ama daha ileri gitmeden iki şeyi açıklığa kavuşturmak istiyorum:

1. İzleyen sayfalarda gözlerimizin önünde cereyan etmiş ya da şu an cereyan eden kararsız tarih adına bizleri tedirgin eden sorunlara *çözümler* önermiyorum. Ben ne bir siyasetçi, ne bir parti sorumlusu ne de bir ahlakçıyım. Karar vermek benim elimde olsaydı *yapılması gereken* ile koşulların bana *yapmaya izin vereceği* (çoğu durumda neredeyse hiçbir şey) arasında çok büyük bir uçurum olduğunu biliyorum. Korkarım ki Fransa kendi geleceğini inşa etmekten çok ona katlanmak zorunda kalacaktır.

2. *Vicdanınızın* sesine fazla güvenmeyin çünkü o bu tartışmalarda taraftır. Şimdiki zaman sadece bilimsel olarak gözlemlenebilir. Ama bizzat kendimiz yüzünden *nesnel* şimdiki zaman gözümüzden kaçma eğilimindedir. Üstelik, sosyal "bilimler" henüz kusursuz değildir ve büyük bir olasılıkla uzun zaman bu durumda kalacaktır.

Öyleyse ahlaki yargıları nasıl tartışma dışı bırakırız? Ahlak gözlem alanına kendiliğinden ve mantıksal olarak müdahale etmektedir. Matematikte ahlaki yargılara yer yoktur. Fizikte sadece birkaç tehlikeli alan –ama çok tehlikeli– vardır. Biyolojide ahlak sürekli söylenip durmaktadır ve bunu yapmayı sürdürecektir. Sosyal bilimlerde durum daha da kötüdür: Özellikle güncel olana ya da yakın gelecekte olabileceklere burnunuzu sokmak ihtiyatsızlığında bulunursanız sesini yükseltecektir. Dünün tarihi göreceli olarak güvendedir ama bugünün ya da yarının tarihi söz konusu olduğunda herkes söyleyeceği bir şey olduğunu düşünmektedir. Ahlak, kişisel ahlak yargılarımız her zaman devreye girmektedir. Onları tartışma dışında tutmayı başaramayacağım ama hiç olmazsa kontrol altında tutmak için elimden geleni yapacağım.

Tıp ve Kamu Sağlığı

Hiç kuşku yok ki tıbbın tarihi kadar sürükleyici bir tarih yoktur. Ama aynı zamanda daha karışık, daha çetrefilli, betimlemesi daha güç bir tarih de yoktur. Muhtemelen, sık sık öne sürmüş olduğum gibi, genel tarihin çok geniş alanından bağımsız tikel ya da kısmi –tıbbın tarihi ya da bir başkası– tarih diye bir şey olmadığı için.

Günümüzde birçok doktor dünün tıbbını incelemenin bir anlamı, pratik bir yararı olmadığını düşünmektedir. Onlara göre geçmişe yapılan bir yolculukta 1945 yılının ötesine geçmenin hiçbir yararı yoktur. Oysa üzerinde onlarca yıl araştırma yapılan penisilinin Alexander Fleming tarafından keşfedildiği yıl 1929'dur; kalp ve damar araştırmalarının ve tedavilerinin gelişmesine olanak sağlamış olan doğal kan sulandırıcı madde heparin İsveç'te "son dünya savaşı sırasında"[2] keşfedilmiştir. Ama sonuç olarak bu gelişmeler yakın tarihe aittir ve günümüz tıbbıyla dünün tıbbı arasında her geçen gün derinleşen çok büyük bir uçurum vardır.

Collège de France'ta verdiğim derslerden biri dolayısıyla Ambroise Paré'nin (y. 1509-1590) çalışmalarına büyük ilgi duyduğum sırada cerrahi aletlerde XVI. yüzyıldan günümüze dek belirli bir devamlılık olduğunu düşünmüştüm. Görünüşte öyle olsa da cerrahlığının yanı sıra bilgili bir tıp tarihçisi olan Jean-Charles Sournois'ya göre sıradan bir neşter gibi birbirlerine çok benzeyen aletlerin kullanılışında bile değişiklikler olmuştur: "Örneğin derinin yarılması gibi en basit cerrahi müdahale bile günümüzde Hippokrates zamanında olduğu gibi yapılmamaktadır: Neşterin ne kesici ağzı ne ucu ne de sapı eski zamanlardaki gibidir; [günümüz] cerrahı anatomi hakkında çok daha fazla şey bildiği için neşterin deriyi yarma derinliğini kontrol altında tutarak gereksiz kanamaları önlemekte, aletin elinden kaymaması için azami dikkati göstermektedir. Dolayısıyla aletini ne El Zehrawi, ne Ambroise Paré, ne de hatta büyük olasılıkla geçen yüzyılın ortasında Louis Hubert Farabeuf (1841-1910) gibi tutmaktadır. Bileğin aldığı pozisyon, dolayısıyla da ön kolun, omuzun ve sonuç olarak tüm vücudun pozisyonu değişiktir."[3] En ileri cerrahi ya da mikro cerrahinin sürekli yenilenen aletlerine gelince, bu aletler eşi benzeri görülmemiş bir yaratıcılık ve hassaslık düzeyine erişmiştir.

Tıp tarihinin, şu sonu gelmez fikir ve eylem akışının, genel tarihin ayrılmaz ve yararlı bir parçası olduğu da açıktır. İnsanlar nasıl tedavi

---

[2] Jean-Charles Sournia, *Histoire et médecine*, 1982, s. 236.

[3] *A.g.e.*, s. 265.

ediliyordu? Doktorlar vücut, hastalık ve sağlıkla ilgili bilgilere nasıl yaklaşıyordu? Başta kent yetkilileri olmak üzere yetkililer halkın sağlık koşullarını korumak, denetlemek ve iyileştirmek için neler yapıyordu? Bu soruların yanıtlarının toplumların tarihi için paha biçilmez bir değeri vardır.

Öte yandan, kendisine eşlik eden genel tarih içinde sürekli akan tıbbın bu uzun geçmişi günümüz tıbbının kimi özellik ve yapılarına da ışık tutabilmektedir. Felsefeci ve bilim tarihçisi Georges Canguilhem'in hayran olunacak kitaplarını okumuş olanlar günümüz tıbbının, her ne kadar kendisini bilim ve deneyden başka bir şey olarak görmese de, hâlâ Marie-François-Xavier Bichat'nın (1771-1802) *dirimselciliği* (*vitalizm*) zamanında olduğu gibi *a priori* kavramlar –Profesör Sournia'nın bir sözcüğünü yineleyerek bunlara "mitoslar" denebilir mi?– içerdiğini bilecektir. Bununla birlikte bu mitoslar –eğer öyleyseler– günümüzde baş döndürücü bir hızla birbirlerinin yerini almakta ve yaşamın mekanizmalarıyla insan hücresinin incelenmesi hızla ve devrimci bir biçimde ilerlemektedir.

Dönüm noktası, belirleyici dönüşüm XIX. yüzyılın ortasında oldu. Birkaç yıl içinde köklü bir devrim gerçekleşti. Profesör Jean Bernard'ın belirttiği üzere, doktor "Rasyonel etkililiği sadece XIX. yüzyılın ortasında, Darwin, Pasteur, Mendel ve Claude Bernard'ın sadece altı yıl içerisinde (1859-1865) modern tıbbın temellerini atan ve günümüz biyolojik devrimini doğuracak olan çok önemli buluşlarıyla edinmiştir."[4] Jean Bernard'ın saydığı bu adlara en azından Claude Bernard'ın Collège de France'daki hocası ve önceli François Magendie'nin (1783-1855) adını eklememiz gerekir. Magendie eski Tıp Fakültesinin kapanmasına yol açan Fransız Devrimi'nin başarısızlığından sonra kendisini var gücüyle yenisinin kurulmasına adamış ve bu amaçla herkese karşı bitmez tükenmez ve amansız bir polemiğe girişmişti. Başarısı tıbbı ve biyolojiyi daha önce oluşmuş bilimler olan fizik ve kimyaya açmak olmuştur. Bu çok yararlı bir adımdı çünkü böyle yapmakla deneysel tıbbı kuruyordu. Bu başarısı nedeniyle yaratıcı düşünürler panteonunda, kendisinden otuz yaş daha genç, yirmi yaşında düelloda öldürülmeden önce son çalışmasıyla cebirsel fonksiyonların modern kuramını kaleme alacak vakit bulmuş olan dâhi matematikçi Evariste Galois (1811-1832) ile birlikte özel bir yer hak etmektedir.

---

[4] Jean Bernard'dan alıntı: "Le 28e Congrès d'histoire de la médecine, tromper la mort," *Le Monde*, 8 Eylül 1982.

Kimse Magendie ve öğrencisi Claude Bernard kadar tıbbın gelişmesinde yeni, devrimci bir dönem yaşandığını hissetmemiştir. Emile Littré (1801-1881) Magendie'nin ölümünden sonra şunları yazmıştı: "Tarihle ilgilenmiyordu, hatta tarihin her biçimine karşıydı. Geçmişin sistemleri, akıl yürütme biçimleri, deney yöntemleri, akımları gibi şeylerle ilgilenmenin ciddi bir insana yakışmadığını düşünüyordu. Ona göre bilimin geçmiş çağlarda kökleri yoktu."[5] Aynı kanıdaki Claude Bernard tereddütsüz "Günümüz bilimi mutlaka geçmişin biliminden üstündür, dolayısıyla modern bilimin herhangi bir yönünü geliştirmek için eskilerin bilgilerine başvurmak için hiçbir neden yoktur. O zamandan bu yana keşfedilen olguları içermedikleri için her durumda yanlış olan kuramlarının günümüz bilimleri için hiçbir gerçek yararı olamaz"[6] diye yazıyordu.

Bu haksız sözleri anlamaya çalışalım: Magendie ve Bernard kendilerini yalnızca deneye dayanan bir tıp biliminin inşasına tutkuyla adamışlardı. Sözcüğün gerçek anlamıyla devrimci olan bu insanların, her yerde etraflarını kuşatan ve zamanın tıbbi kurumlarını –hastaneler, tıp fakültesi kürsüleri, tıp okulları– tamamen denetimlerinde tutan Eski Rejim kalıntılarıyla mücadele etmeleri gerekmişti. Ayrıca onlardan sonra uğruna savaşmış oldukları devrimin gerçekten oturması her köklü devrim gibi yavaş olacaktır. Dahası, tıbbın temellerini oluşturan fizik, kimya ve biyoloji gibi bilimler çocukluk aşamasındaydı, gelişmeleri düzensiz ve belirli alanlarla sınırlıydı. Yeni tıp hastane klinikleri ardından da tıbbi laboratuvarlar sayesinde yavaş yavaş kavramsallaştırılacak ve biçimlenecektir. Ve bu tıbbın gerçekten etkili olabilmesi için devlet ve sayıları artacak olan kamu sağlığı kurumları tarafından omuzlanması, desteklenmesi gerekecektir.

Amacım günümüzde uzayın fethi kadar önemli belki de daha önemli bir devrimin bu yavaş serpilmesini incelemek değil. Bunu yapan birçok nitelikli kitap elimizin altındadır. Ben sadece bu mucizevi başarıların Fransızların (1982 sayımında 54 milyon kişi) yaşamı üzerindeki sonuçlarına kısaca değinmek istiyorum. Bu sonuçlar epey zaman önce de göze çarpıyordu. Kasım 1949'da Collège de France'ta ders vermeye başladığım zaman artık pek genç değildim ama dinleyicilerim arasında benden yaşlı birçok kişi vardı. Göreve başlama konuşmama şu sözlerle başlamıştım:

---

[5] Emile Littré, *Journal des débats*, 18 Haziran 1856, aktaran J. Cl. Sournia, *a.g.e.*, s. 237.

Claude Bernard, *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale*, aktaran J.-Cl. Sournia, *a.g.e.*, s. 236.

"Bir şeyden kesinlikle emin olabiliriz. Okulumuzun kurucusu I. François zamanında bizimki gibi –dinleyiciler ve konuşmacılar dahil– bir toplantı düşünülemezdi. Yakın tarihin büyük mucizesi insan ömrünün beklenmedik bir biçimde uzamış olmasıdır." Alfred Sauvy'nin geçenlerde yazdığı gibi ölüm oranının düşüşü "Binlerce yıllık düşmanımız ölüme karşı kazanılmış bir zaferdir."[7]

Bu zaferin sadece tıbbın ilerlemesinin bir sonucu olduğunu ileri sürmüyorum, birçok başka gelişme etki alanını genişletmiştir: iletişimdeki gelişmeler, uluslararası rekabet, seri halinde üretilen mucize ilaçlar, aşılar, 1831'de keşfedilip 1847'e kullanıma sokulan kloroform, röntgen ışınları, lazer, elektronik, optik ve derin dondurma tekniklerinin tıpta kullanımı, organ nakilleri, açık kalp ameliyatları, kalp ve damar hastalıklarına karşı açılan büyük seferberlik, kansere karşı amansız mücadele... Hastalıklara karşı bu çok yönlü savaşın –yani kurtarılan milyonlarca insan– insan türü için rezil siyasi savaşlarımızdan, en yıkıcıları dahil, çok daha önemli olduğunu kabul edelim.

Sonuç ortadadır: Günümüzde Fransa'da ortalama yaşam süresi erkekler için 71 yıl, kadınlar için 79 yıldır. Bu süre 1900'de erkekler için 46 yıldı.[8]

Bu gözlem bizleri neredeyse her zaman gözlerimiz kapalı bir biçimde ilerlediğimiz gelecekteki durumları kestirmeye zorlamaktadır. Ama bu konuda kimileri, geleceğin bir kısmı önceden bilinemez çizgi ve hareketlerin kavuşma noktası olduğunu düşünmeden sadece çizgisel uslamlamalara başvurma eğilimindedir. 1942'de bir nüfus bilimci Fransa'nın nüfusunun 1982'de 29 milyon kişi olacağını tahmin etmişti; oysa şu an 54 milyonuz. Günümüzde başka bir nüfus bilimci 2100'de Fransa nüfusunun, *ceteris paribus,* 17 milyon kişiden oluşacağını ilan etmektedir. Yanlışını görmek için orada olmayacağız ama bu tahmin tartışılmaz biçimde yanlıştır. Ayrıca bizlere bu gidişle yaşlıların emekli maaşlarını ödeyecek yeterli sayıda genç çalışanın olmayacağı da söylenmektedir. Ama böyle düşünmek yarını şaşmaz bir biçimde bugünün ve dünün denklemleriyle değerlendirmek, tasavvur etmek değil midir? İşsizlik sorunuyla karşı karşıya bulunan ama artık modası geçmiş bir görüş açısına hapsolmuş olan bugünkü hükümet [1985] "yaşlıların [toplumdaki] oranının sürekli artmasıyla emekli yaşının düşürülmesi gibi safça bir

---

[7] Alfred Sauvy, *Demain le Tiers-Monde: population et développement,* önsöz, *Revue Tiers Monde,* özel sayı, XXIV, n° 94, Nisan-Haziran 1983, s. 236.
Alfred Sauvy, *La Population,* 1963, s. 66.

fikir arasında bir çelişki" olduğunun farkında değil midir? Bu yorumu ayaküstü Alfred Sauvy'den çaldım.[9]

Gerçek şu ki yarının ekonomi ve toplumlarının tüm koordinatları hem eski hem de tamamen yeni terimlerle formüle edilmelidir. Yarının "gençleri" 30 yaşın altındakiler değil, önce 40, daha sonra 50 yaşın... altındakiler olacaktır. Ortalama yaşam süresi 71 değil, 80, 90... olacaktır. Kim bilir? Ve geleceğin toplumunda benzeri görülmemiş ölçüde boş zaman, iş dışı etkinlikler egemen olacak, insanları eğlendirmek, boş zamanlarını değerlendirmek, onlara yapacakları bir şeyler sunma gereksinimiyle baş etmek için apayrı bir sektör yaratmak gerekecektir. Böylece şimdiden aşırı kalabalık olan üçüncül denen sektör daha da şişecektir. Özellikle de robotik güçlü bir biçimde devreye girer ve çoğaltacağı hizmetleriyle sözüm ona çalışan topluma ek boş zaman yaratırsa. John Naisbittt'e göre robotlar "yarının göçmen işçileridir."[10]

Doğum Kontrolü

Günümüzde tüm sanayileşmiş ülkeler biyolojik bir çıkmazdadır. Gerçeği söylemek gerekirse, kökü derinlerde ve çaresi olmayan inatçı bir hastalığın pençesindedirler. İstemli bir doğum kısıtlaması demografik çöküşlere yol açmış ya da açmak üzeredir. Bu olgu ortalama yaşam süresinin uzamasına eklenerek toplumlarımızda hızlı bir yaşlanmaya ve aktif nüfusla çalışmayan nüfus arasında gitgide büyüyen tehlikeli bir dengesizliğe yol açmaktadır. Bu yüzden, tüm Avrupa'da olduğu gibi Fransa'da da şiddetli uyarılar, karamsar kehanetler ve gebeliği önleyici yöntemleri suçlayan sesler yükselmektedir.

Sanığı, daha doğrusu sanıkları, tanıtalım: Doğum kontrolü uygulamaları doğacak çocukların sayısını herhangi bir biçimde sınırlayan bir önlemler yelpazesidir. Bu önlemleri sıralayalım: *coïtus interruptus* (penisi geri çekip dışarı boşalma); *implexus restrictus* (meni salgılamadan cinsel ilişki), prezervatifler, güya etkili yöntemler (Ogino vb.), sperm öldürücüler ve özellikle de Fransa'da 1960 yıllarında yaygınlaşan ve tek başına cinsel alışkanlıklarda bir devrime yol açacak olan doğum kontrol hapı. Listeye iffet, bekaret, geç evlilik ve ters ilişki eklenebilir mi? Ben bu listeye, çoğunlukta olan görüşün tersine, otomatik olarak bebeklerin

---

[9] A. Sauvy, 'Notes de Lecture', *Le Monde,* 14 Eylül 1982.

[10] John Naisbitt, *Megatrends*, aktaran Jacques Duquesne, "Spécial 1983-2000, l'agenda du futur," *Le Point,* 7 Kasım 1983, s. IV.

öldürülmesini –Çin'de bir zamanlar uygulanmış olduğu biçimde– ya da etkisi kuşkusuz azımsanamaz ama bir doğum kontrol yönteminden çok doğum karşıtı bir yöntem olan kürtajı eklemeyeceğim.

Geçmişte üremeyi çocuk ölümleri sınırlıyordu. Bu bela günümüzde ortadan kalkmıştır (hatta Fransa bu alanda onur tablosunun ilk sıralarındadır)[11] ama bir zamanlar feci şekilde yaygındı, özellikle de diğer çocuklardan daha savunmasız olan terk edilmiş çocuklar arasında. "Aix-en-Provence'ta 1 Ocak 1722 tarihinden 31 Aralık 1767 tarihine kadar Saint-Jacques Hastanesi'ne terk edilmiş 4844 çocuktan [her üç günde bir çocuk] 2224'ü hayatta kalmıştır," yani yarısından azı.[12] Örnekler kolayca çoğaltılabilir. Fransa'da kürtajı yasalaştıran Ocak 1975 yasasına (31 Aralık 1979'da yürürlüğe girmiştir) radyoda, televizyonda, makale ve kitaplarında karşı çıkmayı kendisine görev edinmiş olan tutkulu tarihçi Pierre Chaunu "Günümüzde çocukları dünyaya gelmeden önce öldürüyorlar; eski zamanlarda onları doğumlarından sonra ortadan kaldırma işini (gerçeği söylemek gerekirse bıkmadan usanmadan) çocuk ölümleri üstleniyordu" diyecek kadar ileri gitmektedir.

Doğum kontrolü elbette modern çağların bir buluşu değildir. Ama yakın zamanlarda salgın boyutlarına ulaşmış, tüm Avrupa'ya yayılmış, eski dengeleri bozmuş ve ahlaki yargılarda bir devrim başlatmıştır. Bu devrim Fransa'da her yerden daha erken tarihte başladı, XVIII. yüzyılın ortasında bile gözlemleniyordu. Çağdaşlarının onu gözlerinden kaçırmış, sonuçları hakkında kafa yormamış olması mümkün değildir. Bu alanda başlama çizgisine Avrupalı komşularımızdan bir yüzyıl önce geldik.

Bu erken başlangıç Fransız nüfusunun gelişmesine yıkıcı, korkunç bir darbe indirdi. Nüfus kaplumbağa hızıyla artarken komşu ülkelerin nüfusları çok daha yüksek oranlarda, hatta sanayi devrimiyle birlikte baş döndürücü bir hızla, arttı. Sonuç olarak Avrupa içindeki ağırlığımız göreceli olarak azaldı. Fransa 1800'de 27 milyon kişiyi aşan nüfusuyla (İngiltere 18 milyon, Almanya 24,8 milyon) –devasa Rusya bir kenara bırakılırsa– Avrupa'nın en kalabalık nüfuslu ulusuydu; kıta nüfusunun %15,7'sini oluşturuyordu. 1850'de %13,3'e düşen bu oran 1900'de ise sadece %9,7'ydi. Dolayısıyla hiçbir zaman kurtulamayacağı, gereken ener-

---

[11] Fransa 1980'de binde 10'luk bir çocuk ölümü oranıyla İsveç, Japonya, Finlandiya ve İsviçre'nin gerisinde ama ABD ve Almanya'nın önünde dünyada 8. sırada yer alıyordu (*Population et Sociétés*, Ağustos 1982, n° 160.) Bu oran 1985'te binde 8,3'e düşmüştür.

[12] Georges Valran, *Misère et charité en France au XVIIIe siècle*, 1899, s. 22-23.

jiyle içinden çıkmayı beceremeyeceği (ya da hatta denemeyeceği) bir çarka çok erken girmesi Fransa'ya pahalıya mal olmuştur. Aynı şey, doğum kısıtlamasıyla karşı karşıya kaldıkları zaman diğer Avrupa uluslarının da başına gelmiş, onlar da bu çetrefilli sorunun altından kalkamamıştır.

Öyleyse, Fransa'nın büyük bir güç olmaktan çıkmasının 18 Haziran 1815'te Waterloo savaş meydanında değil, çok daha önce XV. Louis zamanında beşiklerin doğal olarak çoğalmasını reddettiği zaman başladığını düşünmek daha doğru olabilir mi? Alfred Sauvy'nin açıkladığına göre Batı Avrupa ülkeleri XIX. yüzyıl boyunca birbirlerine çok benzer gelişme modelleri izliyordu. Her şey –toplumsal ve ekonomik değişiklikler, sanayi, tıp, vs.– sadece birkaç yıl farkla az çok aynı hızla gelişiyordu. Bir ülke ile ilgili bir konu dışında her şey: Diğer ülkelerden yüz yıl önce "Fransa genç nüfusunu azaltmaya başladı ve [bunu da] tam dünyaya yayılma yarışı başladığı zaman yaptı." O andan itibaren Fransa tarihinin tüm seyri XVIII. yüzyılda boy göstermiş olan bu olay tarafından etkilendi.[13]

Dolayısıyla bu erken gelişmeyi iyice kavramak, altında yatan nedenleri ortaya çıkarmak önemlidir. Bunun için ilk göz atılacak yer, ekonomist ya da "demograf" (demografi sözcüğü 1853'de icat edilmiştir), çağdaşların yorumlarıdır.

Ekonomist ve görüşüme göre yetenekli bir yazar olan Ange Goudar bu durumdan zamanının lüks düşkünlüğünü sorumlu tutar: "Aynı rahatına düşkünlük ve konfor sevdası Fransa'yı bekarlarla, dünyadan nesli tükenerek ayrılan insanlarla dolduruyor... Şatafatlı bir hayata sahip olmadan toplum içinde bir kadınla görünmenin onursuz bir davranış olduğunu düşünüyor ve bu nedenle evlenmemeyi yeğliyorlar. Her gün altın yaldızlı bir arabanın, belirli sayıda at, uşak ve hizmetçinin önlediği evlilik sayısı şaşırtıcı düzeydedir."[14] Dahası, "Doğurganlık artık aile birliğinin bir sonucu değildir: İnsanlar doğumlardan çekinmekte ve doğrudan ya da *dolaylı yollarla* gelişmesini önlemeye çalışmaktadır... Lüks düşkünlüğü birçok insanı çok çocuk sahibi olmayı bir çeşit utanç kaynağı olarak görmeye itmektedir. Bir insan ne kadar zenginse çocuk sayısını sınırlama gereksinimi o kadar büyüktür."[15] Daha da kötüsü "[Lüks] salgını yayılmakta ve sivil hükümetin tüm yapısının emekleri üzerine kurulmuş

---

[13] Alfred Sauvy, *Histoire économique de la France entre les deux guerres*, II, 1984, s. 340-1.
Ange Goudar, *a.g.e.*, 1756, I, s. 271 ve 275.
Jean Auffray, *Le Luxe considéré relativement à la population et à l'économie*, 1762, s. 29-30.

olduğu sıradan insanlara yavaş yavaş bulaşmaktadır."[16] Bu değerlendirme, bu sözler Yedi Yıl Savaşının (1756-1763) başladığı ve XV. Louis'nin önünde hâlâ on sekiz yıllık bir hükümdarlık döneminin (öl. 1774) olduğu 1756 yılına aittir.

1758'de Güney Fransalı bir başrahip, Jean Novi de Caveirac, "Pişmanlık duymadan sevimli baba adından vazgeçen" erkeklerden söz ediyordu, ... "Kimileri arzularını dizginliyor, kimileri de *doğayı aldatıyor.*"[17] 1763'te "amatör bir demograf," Turmeau de la Morandière, doğum kontrolü uygulamalarının yaygınlaşmasına işaret eder: Çiftler artık hiç çocuk istememekte ya da sadece bir çocuk istemektedir. Bu *"evliliğin kutsallığına saygısızlık*, bu utanç verici davranış insandan insana salgın bir hastalık gibi yayıldı" ve günah çıkaran papazlar zengin ya da yoksul toplumun tüm sınıflarının bu salgından etkilendiğini doğrulayacaktır.[18] 1770'te Cerfvol Şövalyesi dinin boş yere savaştığı bu "iğrenç davranış"ın sağlığa zararlı etkisini kınıyordu.[19] Tanınmış yazar Moheau da bu konuda kesin konuşuyordu (1778): "Zengin kadınlar... türün üremesini *eski zamanların bir aldatmacası* olarak görmekte yalnız değiller; insandan başka hiçbir hayvanın bilmediği bu *ölümcül gizler* kırsal bölgelere çoktan yayıldı; doğa köylerde bile aldatılmaktadır."[20] Normandiya'da, eyaletin "kentlerinde ve kırsal yörelerinde ruhların kurtuluşu için" çalışan Saint-Jean-Eudes misyoneri Peder Féline'in 1782'de söylediklerine inanırsak "İğrenç Onan'ın suçu... çok büyüktür ve çiftler arasında çok yaygındır... özellikle evli olmanın onlara sağladığı cinsel zevkten kendilerini mahrum etmeden çok çocuk sahibi olmak istemedikleri zaman; bu uygunsuz eğilim zenginlerle yoksulların ortak eğilimidir: Gerekçeleri farklı olsa da suçları aynıdır. Nadiren günah çıkartmaktadırlar; dolayısıyla bu suç çok sayıda insanın cehennemlik olmasının kaçınılmaz nedenidir."[21] Birkaç yıl sonra (1788) Messange, "Erkeği sadece bir ya da iki çocuk istemeye

---

[16] A. Goudar, *a.g.e.*, s. 96.
Jean Novi De Caveirac, *Paradoxes intéressants sur la cause et les effets de la révocation de l'Edit de Nantes, la dépopulation et repopulation du Royaume, l'intolérance civile et rigoureuse d'un gouvernement...*, 1758, s. 253.
Denis-Laurian Turmeau De La Morandière, *Appel des étrangers dans nos colonies*, 1763, s. 21.
Cerfvol Şövalyesi, *Législation du divorce*, 1770, s. 62-63.
M. Moheau, *Recherches et considérations sur la population de la France*, 1788, s. 258.
Peder Féline, *Catéchisme*, 1782, s. 11, aktaran Jean-Marie Gouesse, "En Basse-Normandie aux XVIIe et XVIIIe siècles: le refus de l'enfant au tribunal de la pénitence," *Annales de démographie historique*, 1973, s. 255-256.

yönlendiren 'hesabı' [yani bir karar ve bir sorumluluk gerektiren bir eylem]; [onu] çok sayıda uşak ve hizmetçi edinmeye, sofrasında çocukları tarafından çevrili olmak yerine çok sayıda davetliyi yeğlemeye iten sahte ihtişamı; ve hepsinden beteri, *en büyük günahkarlık* olan *tohumunu ekerken yok etmesini*"[22] mahkûm ediyordu. Endişe hükümet çevrelerine kadar yayılmıştı: Necker 1785'te bu ahlak bozulmasının doğumların sayısını ölümlerinkinin altına düşürebileceği konusunda kaygılarını dile getirecekti.

Bu gözlemler doğum kısıtlaması yöntemlerinin yayıldığı, yandaşlar kazandığı, bir hastalık gibi bulaştığı konusunda kuşkuya yer bırakmamaktadır; yaygın yöntem *coïtus interruptus*'tu. Ama yaygınlaşmasıyla ilgili öne sürülen açıklamalar belki biraz fazla basittir: Bu açıklamalar yüksek sınıflar tarafından keşfedilip ilk kez uygulanmış olan "ölümcül gizler"ın önce orta sınıflara, ardından kent ve kasabaların halk tabakalarına ve nihayet "gözleri geç açılmış olan" kırsal bölge insanlarına aktarıldığını varsaymaktadır. Bir günümüz tarihçisine göre "Doğum kontrolünün köylere çıkarma yapması kentin icat ettiği bir sapkınlığın doruğuna ulaşmasıdır"[23] Ama kırsal bölgeler söylendiği kadar "masum" ve bu gelişmeden habersiz miydi? Guy Arbelot'nun Haute-Marne'da Jinville yakınlarındaki beş köyde yaptığı bir çalışmaya göre bu köylerde XVIII. yüzyılda çocuklar anne babaların işine bağlı olarak ya hasattan ya da bağ bozumundan sonra doğuyordu.[24] Evlilik tarihiyle yakından ilintili ilk çocuğu bir yana bırakabiliriz ama sıradaki çocuklar bal gibi planlanmış görünmektedir. Aynı dönemde "Çiftlerin doğurganlığının çok erkenden mütevazı düzeylere düşmüş olduğu"[25] Aşağı Normandiya'da doğum kısıtlamasının günah çıkarıcılar tarafından kırsal yöreler dahil olmak üzere sürekli olarak mahkûm edildiğini bildiğimiz için bu aile içi planlamanın olasılıktan uzak iffetli davranışların değil doğum kontrolünün bir sonucu olduğunu rahatlıkla düşünebiliriz. 1650'de Coutances Piskoposluğunda bir misyoner heyeti "Yüz kızartıcı günah en iğrenç biçimlerde ve o kadar büyük bir cahillikle işleniyor ki... [çoğu zaman insanlar] günah işlediklerini bilmiyorlar"[26] diye bir açıklama yapmıştır.

---

[22] M. Messance, *Nouvelles recherches sur la population de la France*, 1978, s. 27.
Jean-Pierre Bardet, *Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles, les mutations d'un espace social*, I, 1983, s. 263.
Guy Arbellot, *Cinq paroisses du Vallage, XVIIe-XVIIIe siècles. Etude de démographie historique*, 1970, s. 225.
J.-M. Gouesse, *a.g.m.*, s. 231.
A.g.e., s. 251.

Bu koşullarda sahte-şövalye John Nickolls'un –aslında Fransa ve İngiltere üzerine özgürce yorum yapmak için bu takma adın arkasında gizlenen Mans doğumlu bir Fransız– gecikmiş (1756) ama normal bir olguymuş gibi sunduğu açıklamasına şaşırmamak gerekir: "Köylülerle ilgili olarak, kırsal bölgeler bu sınıfta kentlerin zenginlikte gösterdiği mucizeleri sefalette sergilemektedir. Devletin vergileri en çok onların sırtına yüklenmiştir. Yaşam için gerekli şeylere sahip olmayan köylü çok sayıda çocuktan vebadan korkar gibi korkmaktadır. Altından kalkamayacaklarını düşündükleri bir yoksulluk korkusu birçoğunun evlenmesine engel oluşturmaktadır ve bu sınıfta bile evliliklerdeki doğum sayısı düşmüştür."[27]

Nüfus bilimci ve tarihçilerin son zamanlarda (medeni durum sicillerine dayanan) Louis Henry'nin ölçütleri ve yöntemlerine göre kentsel ve kırsal çevrelerde yaptığı araştırmalardan benzer gözlemler çıkmıştır. Bu gözlemler çocuklarının doğum aralıklarının düzenli ya da düzensiz oluşuna göre evli kadınların yaklaşık doğurganlık oranını hesaplamaya olanak sağlamaktadır. Bazı kesin sonuçlar elde edilmiştir: Aynı sürecin Avrupa'nın diğer ülkelerindeki kronolojisiyle karşılaştırıldığında doğum kısıtlaması oldukça erken bir tarihte Fransız yaşam biçiminin bir parçası olmuştur. Tarihçiler açıklamasını hangi biçimde yapmayı seçerse seçsin, açık bir şekilde 1789'dan önce de kullanımda olan gebeliği önleyici yöntemler Fransız Devrimi ile birlikte kontrol edilemeyen bir yangın gibi hızla yayılmıştır.

Örneğin Seine Irmağı üzerinde Paris'e 47 km uzaklıkta küçük bir kent olan Meulan'da yaklaşık 1740'a kadar çiftlerin %90'ı doğum kısıtlamasına hiç başvurmamış ya da çok az başvurmuş görünmektedir; geri kalan %10 ise ya kısırdır ya da istemli olarak az doğurgandır. 1740'dan itibaren bu sonuncularının oranı artarak 1740 ile 1764 arasında %10'dan %17'ye çıkarken doğum kısıtlaması diğer çiftlerin bir bölümü tarafından da uygulanmaya başlar; 1765 ile 1789 arasında doğum kontrolü yöntemleri bütün çiftlerin yaklaşık %25'ine yayılır. Ama büyük kopuş yaklaşık 1790'da gerçekleşir: Kısır ya da doğum kontrolünü düzenli bir şekilde uygulayan çiftlerin oranı 1790 ile 1814 arasında %24,1'den %46,5'e, 1815 ile 1839 arasında da %59,4'e fırlar.[28]

---

[27] John Nickolls (Plumard De Dangeul'ün mahlası), *Remarques sur les avantages et désavantages de la France et de la Grande-Bretagne par rapport au commerce et autres sources de la puissance des Etats*, 1754, s. 18-19.
Jacques Duquapier, Marcel Lachiver, "La contraception en France ou les deux *malthusianismes*," *Annales E.S.C.*, 1969, n° 6, s. 1401.

Meulan'daki gelişme hiç kuşkusuz başka yerlerde de gerçekleşmiştir ama tüm Fransa için geçerli olduğu söylenebilir mi? Muhtemelen hayır. J.-P. Bardet'nin yazdığına göre "Bastille'in düşmesi Rouen'da neredeyse bir yüzyıldır sağlam bir şekilde yerleşmiş olan doğum kontrolü uygulamalarını hızlandırmadı."[29] Yazar ikna edici uslamlamasını şöyle sürdürür: "1670'de [aile başına] sekiz çocuk varken 1800'de olsa olsa dört çocuk vardı. Rouenlılar 150 yıldan daha kısa bir sürede *ölümcül gizleri* uygulamada şaşırtıcı bir beceri kazandılar. Dört ya da beş kuşakta çocuklarının sayısını yarı yarıya azaltmayı nasıl başardılar? Demografik çözümleme doğum kontrolü yöntemlerinin neler olduğunu açıklamaz ama etkilerini izlemeye ve aydınlığa kavuşturmaya olanak sağlar."[30]

Île-de-France bölgesinin üç köyünde, Beaumont-les-Nonains, Marcheroux ve Le Mesnil-Théribus (günümüzde Oise ilinin Beauvais ilçesinin komünleri),[31] doğum kontrolü alışkanlığı ancak XVIII. yüzyılın sonunda yerleşmiş görünmektedir. Aynı şey, veriler kısa bir zaman dilimini kaplasa da doğum kısıtlamasının 1772 ile 1784 yılları arasında kayda geçirildiği Châtillon-sur-Seine için de geçerlidir.[32] Lille yakınlarında, Fransa'nın marjinal bir sınır bölgesindeki Sainghin-en-Mélantois köyünde ise daha da geç başlayan ve başlangıçta çok ölçülü olan doğum kontrolü ancak XIX. yüzyıl ortasında belirgin duruma gelecektir. Vendée'ye gelince, 1830'da bile "Malthusçu devrim" tarafından hemen hemen hiç etkilenmemişti.[33]

Bunların hiçbiri şaşırtıcı değildir çünkü Fransa yaşadığı bu gelişime çok çeşitli tepkiler göstermiştir. Aynı koşullar her yerde aynı sonuçları doğurmamıştır. *A priori* kesin görünen açıklamalar bazı yerlerde doğrulansa da başka yerlerde doğrulanmamaktadır. Örneğin Brötonya'da Normandiya'daki gibi "soylu olmayanların mirastan eşit yararlanma hakkı" ve "çocuğa özen gösterme kaygısı"[34] vardı. Bu iki gerekçe genellikle

---

[29] J.-P. Bardet, *a.g.e.*, s. 265.

[30] *A.g.e.*, s. 272.

Jean Ganiage, *Trois villages d'Ile-de-France au XVIIIe siècle*, INED, n° 40, 1963, s. 131.

Antonette Chamoux ve Cécile Dauphin, "La contraception avant la Révolution Française: l'exemple de Châtillon-sur-Seine, *Annales E.S.C.*, 1969, 3, s. 662-684.

Raymond Deniel et Louis Henry, "La population d'un village du Nord de la France, Sainghin-en-Mélantois de 1665 à 1851," *Population*, 1965, 4, s. 563-602. Vendée üzerine bkz: J.-L. Flandrin, *Les Amours paysannes (XVe-XIXe siècles)*, 1975, s. 242. J.-M. Gouesse, *a.g.m.*, s. 232 ve not 6.

aileleri çocuk sayısını kısıtlamaya yöneltir ama Brötonya komşusu gibi Malthusçu olmuş görünmemektedir.

Aslına bakılırsa araştırma alanı genişledikçe sorun giderek daha karmaşık hale gelmektedir. Çok sayıda etken tek tek devreye girecektir: Anne babanın evlenme yaşları, çocuğun anne tarafından emzirilmesi ya da sütanneye başvurulması, ailenin meslekler hiyerarşisindeki yeri, sosyal statü, bildiğimiz üzere evliliğin bizzat biçimini belirleyen kültürel ortam, miras hukukunu düzenleyen ve eyaletten eyalete değişen yasalar ya da gelenekler ve nihayet tartışmada şiddetle taraf olan kilisenin beyin yıkamasının etkililiği. Öne sürülecek herhangi bir genel açıklamanın dönem ve yerlere göre inandırıcılıktan uzak olma olasılığı yüksektir ve sadece aykırılıkları ve zaman farklarını baştan kabul etmek koşuluyla geçerli olabilecektir. Tüm bunları kabul ediyorum ama giderek yaygınlaşacak olan doğum kontrolü olgusunun nasıl başladığını ve niçin her yerden çok önce Fransa'da ortaya çıkmış olduğunu anlamaya çalışmak zahmetine katlanmaya değer.

Sıkça yapıldığı gibi her şeyi Aydınlanma Çağı'na ya da Fransız Devrimi'nin olay dolu ve istikrarsız yıllarına yüklemekten kaçınmak gerekir. Söz konusu olan kültürel değerlerin ya da salgınların yayıldığı biçimde yayılan bir buluş değildir. Gebeliği önleme uygulamalarının, kimi zaman öne sürüldüğü gibi, XIV. Louis ya da XV. Louis döneminde Fransız aristokrasisi tarafından keşfedildiğini ve kötü örneğin dükler ve büyük senyörler veya tek düşüncesi kızının gebeliklerini seyrekleştirmesi olan Mme de Sévigné'nin[35] çağdaşları tarafından sergilenmiş olduğunu da düşünmeyelim.

Gebelikten korunma çağların derinliğinde kaybolmaktadır. Bazı tarihçiler istemli doğum kontrolünün Helen mucizesine ölümcül bir darbe indirmiş olduğunu öne sürmektedir; Roma'da daha Augustus'un görkemli hükümdarlık döneminde giderek daha az çocuk doğmaya başlamıştır. Kutsal Kitap'ta Onan *coïtus interruptus*'un simgesel temsilcisidir. Orta Çağ'da VI. yüzyıldan itibaren birbirini izleyen pişmanlık ilahileri kitapları "ölümcül gizler"in Batı uygarlıklarına çok eski zamanlarda sızmış olduğunu düşündürmektedir. Tüm toplumlar her zaman "karanlık âdetleri olan" çiftleri barındırdığı için doğum kontrolünden tamamen arınmış hiç-

[35] Mme de Sévigné, *Lettres, I,* Pléiade y., 1953, s. 432-433, 450; *La Prévention des naissances dans la famille, ses origines dans les pays modernes'* e de bkz., INED, n° 35, 1960, s. 156-159.

bir toplum tasavvur edilemeyeceğini yazan J.-P. Bardet'ye[36] katılıyorum. Örneğin Philippe Ariès'in, XVII. yüzyılda bazı kırsal çevrelerde doğum kontrolü yakın zamanlara kadar bilinmediği ya da düşünülemez olduğu için, çok düşük gayrı meşru doğum oranından gençlere evlenmeden önce çok uzun bir nefsine hâkim olma dönemi dayatıldığı sonucunu çıkarması J.-L. Flandrin'e olduğu kadar bana da mantıksız geliyor. Üstelik ezeli seks öğretmenleri fahişelerin hepsinin kolayca gebeliği önleyici önlemlere başvurduğu herkes tarafından bilinirken. Montaigne gizli doğum yapan kadınlardan "Tanrı'nın her günü, doğururken olduğu gibi gebeyken de çocuklarını gizleyen sürtükler"[37] diye söz eder. Ve sürtük sözcüğü burada günümüzdeki aşağılayıcı anlamına sahiptir çünkü daha ileride bu sözcüğü "Sabinus'un iffetli eşi"nin karşıtı olarak kullanmaktadır.

Kaldı ki eğer kilise Hristiyan evliliğinin kutsal bağına ve ereklerine yapılan bu saldırıya bu kadar kararlılıkla –ve bazen de başarıyla– karşı çıkmışsa, eğer günah çıkarıcılar bu konuda endişelenmiş ve piskoposlara günahkârlarla başa çıkmak için nasıl bir yol izleyeceklerini sormuşlarsa hiç kuşku yok ki ortada bir sorun ve kilisenin kafasında tasarladığı çifte yönelik bir tehdit vardı.

Kilisenin Tutumu

Önce Hristiyan evliliğinin ideal imajının nispeten yakın zamanlara kadar bugün düşünebileceğimizden ne kadar farklı olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu evliliğin temelinde ne aşk ne de özellikle cinsel aşk vardı. XVI. yüzyıl metinlerinde her türlü tutkulu duygunun "evlilik yatağının erdemliliğini" tehlikeye düşürdüğünü okuyoruz. Başka şeyler de okuyoruz: Eşiyle, sanki eşi değilmiş gibi "cinsel ilişkiye girmek isteyen," "aşırı tensel arzusunu gideren," "eşine karşı bir kocanın davranması gerektiği gibi değil ama tutkulu bir aşık gibi davranan" erkek zina yapmaktadır. Evlilik kurumunun amacı kesin olarak "Günahtan [amaçsız cinsel ilişki arayışı] kaçınmak ve Tanrı sevgisi ve korkusuyla büyütülecek çocuklara sahip olmaktır."[38] "Evliliğin kutsallığının" ereği "Tanrı'nın sonsuza dek yüceltileceği bir soy oluşturmak,"[39] "Çocuklara sahip olup onları Tanrı'nın görkemi için yetiştirmektir."[40] Bu zorunlu kuralı unutanın vay haline!

[36] J.-P. Bardet, *a.g.e.*, s. 264.
Michel de Montaigne, *Les Essais*, Pléiade y., 1962, I, XIV, s. 58.

[38] XVI. yüzyıl metinlerini aktaran J. L. Flandrin, *a.g.e.*, s. 83 ve 86.

[39] Saint-Jean Eudes, aktaran J.-M. Gouesse, "En Basse-Normandie, *a.g.m.*, s. 253.

[40] Bricquebec Manastırı, Eylül 1708, aktaran J.-M. Gouesse, *a.m.*, s. 258.

Bossuet'nin piskoposluğunu yaptığı dönemde Meaux Piskoposluğunun ilmihal kitabı evlilikteki en büyük günahın "iğrenç bir suç olan çocuk sahibi olmaktan kaçınma" olduğunu öğretiyordu –kuşkusuz iki tarafın rızasıyla iffetli davranışların sonucu olmadığı sürece. Kilise tarafından şiddetle kınanan bu iğrenç suç, suçluyu kefaret cezasına mahkûm eden ve kutsal ayinlerden dışlayan cehennemlik bir günahtı.

Bu evlilik anlayışının sofu dindarlık çevreleriyle sınırlı kalmış olduğunu zannetmeyelim. Montaigne'in "din ve sadakat üzerine kurulu bir bağ" olan evlilik hakkında ve her türlü "zevk düşkünlüğü ve aşırılığı" evlilikten uzak tutma gereği üzerine yazdıklarını günah çıkarıcısı mutlaka onaylardı."[41] "Ön sevişmenin bizlerde uyandırdığı utanılacak şehvet duygusunu eğer eşlerimizde tatmin edersek bu sadece uygunsuz değil aynı zamanda zararlıdır. *Arsızlığı en azından başkalarından öğrensinler.* İhtiyaçlarımız için her zaman yeterince hazırdırlar."

Bu ahlak dersi veren söylevde altını çizdiğim cümle kulağa tuhaf gelmektedir. Evlilik dışında, örneğin bir zina ilişkisinde ahlaktan yoksun davranışlar, "zevk düşkünlüğü," doğal görülmektedir. Bu açıkça evlilik, aile hayatı ve saygınlık dünyası ile vahşi hayvanın dizginlerinin serbest bırakıldığı evlilik dışı dünya arasında önerilen, dayatılan uçurumu göstermektedir. Cinselliği yaşamanın iki yolu vardı: ar damarı çatlamış biçimde ve erdemlice; birinde kabul edilebilir olan kural olarak diğerinde değildi. Eğlenceli bir biçimde ya da gönül rahatlığıyla anlattığı açık saçık fıkralar ve çapkınlık hikâyeleri konusunda mezhebi çok geniş olan Brantôme iş evliliğe gelince "Kutsal Kitap'a göre koca ile eşinin birbirini çok fazla sevmesine gerek yoktur...çapkınca ve şehvet tutkunluğuyla; çünkü bu zevklere kendilerini yürekten kaptırırlarsa Tanrı'ya borçlu oldukları sevgiyi ihmal ederler"[42] diye yazmaktadır. Başka bir yerde evliliği "kirletebilecek" "iğrençlikler"den söz eder. Ama aynı iğrençlikler (örneğin sevişmede alışılmışın dışındaki pozisyonlar) bir hükümdar sarayında içki ikram edilen bir grup genç kadının kadehlerinin dip kısmına kazındığında bu ona sevimli bir oyun gibi gelmektedir: "Kimileri baştan çıkarak bunları denediler çünkü her akıllı insan her şeyi denemek ister."[43]

---

[41] M. de Montaigne, *a.g.e.*, I. XXX, s. 196.

[42] Pierre de Brantôme, *Les Dames galantes*, Maurice Rat yay., 1917, s. 25, aktaran J. L. Flandrin, "La vie sexuelle des gens mariés dans l'ancienne société: de la doctrine de l'Eglise à la realite des comportements," *Communications* içinde, 1982, s. 108-109.

P. De Brantôme, *a.g.e.*, s. 27-28 ve 32, aktaran J. L. Flandrin, "Contraception, mari-

Şaşırtıcı olan şey evlilikte son derece ciddi bir suç olarak kabul edilen davranışların evlilik dışında hoşgörüyle karşılanması, neredeyse olağan görülmesiydi. Daha da şaşırtıcı olan kilisenin anlayışıyla toplumun ortak görüşünün uyum içinde olmasıydı. Örneğin Brantôme bazı kadınların evlilik dışı ilişkide "Kocalarının çocuğun ortak çocukları olduğunu düşünmesinin önüne geçmek kadar sperm içlerine girmediği sürece onlara haksızlık etmemiş ve onları boynuzlamamış görünmek için" uygulamayı bir görev saydığı *coïtus interruptus*'tan namus kumkumalığı yapmadan açıkça söz eder. "Böylece vicdanlarını rahatlatmaktadırlar."[44] Sonuç bizlere ironik görünse de zinada, evlilik öncesi cinsel ilişkide ya da ensestte çocuktan kaçınmanın günahı hafiflettiği görüşü bal gibi kilisenin görüşüydü. Hem de Orta Çağ'ın pişmanlık kitaplarından –zina yapan ya da evlenmeden cinsel ilişkiye giren kişi gayrı meşru bir çocuğun doğumuna neden olursa kefaret yıllarını iki ya da üç katına çıkaran– her türlü yasak aşkta tamamlanmamış cinsel ilişkinin nispeten daha küçük bir suç olduğu ve günahı hafiflettiği sonucuna varan XVII. yüzyılın ahlak yorumcularıyla (*casuistes*) günah çıkarıcılarının tartışmalarına kadar.

Bu aşırı hoşgörü *casuiste*'ler tarafından günahın oldukça özel bir yorumuna istinaden savunulur ama gündelik hayatla boğuşan günah çıkarıcılar için kuşkusuz gayrı meşru çocukların sayısının artmasını önlemek gibi sıradan bir nedenden kaynaklanmıştır. Her durumda ortaya çıkan sonuç cinsel hayatın yapay olarak ayrılmış iki alanı –evlilik ve evlilik dışı– arasındaki sınırın "delinmesi" olmuştur. "Onan'ın iğrenç suçu"nun süratle yayılmasının dehşete düşürmüş olduğu aynı Peder Féline 1782'de kilisenin ve zamanın tıbbının çocuk emzirme dönemi boyunca başka çocuk yapmayı yasak ettiği çiftlerin uzun kefaret cezalarından Brantôme'un zinacı kadınları gibi ve aynı vicdan rahatlığıyla kurtulduğunu yazıyordu.[45]

Ama çok geçmeden çiftler kilisenin mahremiyetlerine karışmasına karşı çıkacaktır. Bu Hıristiyan evliliğinin çözülmesinin son aşaması, kültürel bir dengenin sonu, eski bir düzenin –bu tür değişikliklerin hepsinde olduğu gibi– yavaş yavaş çöküşü olacaktır.

---

age et relations amoureuses dans l'Occident chrétien," *Annales E.S.C.*, 1969, 6, s. 1383-1384 ve not 4.

[44] P. de Brantôme, *A.g.e.*, s. 38-39, aktaran J. L. Flandrin, *a.m.*, s. 1385.

[45] J. L. Flandrin, "L'attitude à l'égard du petit enfant et les conduites sexuelles dans la civilisation occidentale," *Annales de démographie historique*, 1973, s. 182 vd.

Kilisenin doğum kontrolü hakkındaki öğretisi ilke olarak değişmedi ama bizzat Katoliklerin büyük çoğunluğu tarafından terk edildi. Bu durum daha 1842'de belirgindi. Mans Piskoposu Monsenyör Bouvier o yıl, "Genç çiftlerin hemen hepsi kalabalık bir soya sahip olmak istemiyor ama aynı zamanda da evlilik eyleminden içgüdüsel olarak kaçınamıyor. Günah çıkarıcılar onlara evlilik haklarını nasıl kullandıklarını sorduğunda genellikle ciddi bir biçimde rahatsız oluyorlar ve uyarılmalarına rağmen ne evlilik eyleminden vazgeçiyor ne de çok çocuk yapmayı düşünüyorlar... Hepsi açıkça eşe karşı sadakatsizliğin ve istemli çocuk aldırmanın çok büyük günahlar olduğunu kabul ediyor. Ama sadece birkaçı cehennemlik günah korkusuyla ya evlilikte kusursuz bir iffete uymak ya da çok sayıda çocuk sahibi olmak zorunluluğunda oldukları konusunda ikna edilebiliyor"[46] diye açıklama yapmak zorunda kalmıştı.

Bu tabunun giderek gündemden çıkması doğum kontrolünün XVIII. yüzyılın son yıllarından itibaren hızla yayılmasına damgasını vurmuş olsa da insanların neden çocuk yapmak istemediklerini açıklamaz. Montaigne' e göre XVI. yüzyılda, "En sıradan ve en sağlıklı insanlar çocuk bolluğunu büyük bir talih olarak görmektedir."[47] Ne oldu da iki yüzyıl sonra bu durum can sıkıcı olarak görülecektir? Ve neden bu isteksizlik şaşırtıcı ve açık bir biçimde erkenden Fransa'da ortaya çıkmıştır? Hiç kuşku yok ki bu sorular tarihçi için temel sorulardır.

Fransa Örneği

Her şeyden önce, farklılıkları gözetmeyen –bir yanda Fransa, diğer yanda Avrupa– her türlü açıklama büyük bir olasılıkla yanlış olacaktır. Doğum kısıtlamasındaki erken gelişmeyi Fransa'nın ekonomik düzeyine bağlayamayız çünkü komşularıyla aynı ekonomik düzeydeydi. Fransa'nın doğum kontrolünü ilk bulan ülke olduğunu da öne sürmeyelim çünkü doğum kontrolü çok eski zamanlarda keşfedilmiştir ve Avrupa halkları yöntemlerini Fransa'dan öğrenmemiştir. XVIII. yüzyılda çocuklara yönelik artarak büyüyen sevginin Fransızları onları daha iyi yetiştirmek için daha az çocuk sahibi olmaya ittiğini kararlı bir biçimde söyleyebilir miyiz? Elbette hayır çünkü XVIII. yüzyıl sonu Fransa'sı terkedilen çocuk sayısında sert bir yükselişe tanık olmuştur.

---

[46] Aktaran Hélène Bergues, *La Prévention des naissances dans la famille*, INED, n° 35, 1960, s. 229-230.
M. de Montaigne, *a.g.e.*, I, XIV, s. 62.

Kabul edilebilir sadece iki açıklama görüyorum: İlki Alfred Sauvy'nin geçmişte biraz aceleyle karşı çıktığım açıklaması;[48] diğeri ise o sırada ona karşı savunduğum açıklama. Bu iki açıklama birbiriyle uyuşabilse de birbirini pekiştirmez çünkü farklı alanlara aittirler: Biri kültürel diğeri ekonomik ya da daha doğrusu demografiktir ve bu alanlar sürprizlere çok açık olduğu için Alfred Sauvy bu kez demografik açıklamanın değil kültürel açıklamanın (neredeyse idealist diyecektim) avukatıdır.

Alfred Sauvy doğumların kısıtlanmasını Fransızların kilisenin baskılarından, öğretisinden, boyunduruğundan kurtuluşunun bir sonucu olarak görmektedir. Kilise için ruhu daha iyi denetlemek için bedeni denetlemek gerekiyordu. XVIII. yüzyılda oynanmış olan dram Reform'un bir çeşit rövanşı gibi görünmektedir. Fransa iki yüzyıl daha önce Roma ile Luther, daha doğrusu Roma ile Calvin arasında tereddüt etmişti; Roma'yı seçmiş ama karşılığında bir şok yaşamıştı. İki yüzyıllık bir zaman aralığından sonra bu mümkün müydü? Bugün, artık uzun sürenin bakış açısına alışmış olduğum için, yanıtım açıkça evettir. Örneğin daha da sonra, Ferdinand Buisson[49] ve birkaç başka kişinin ön ayak olduğu laik ilkokul Reform'un hortlamasıdır. Ayrıca Reform daha dün II. Vatikan Konsili kulislerinde yankı buluyordu.

Ama sadece "Reform"dan söz etmek yeterli midir? Laik öğretimin ilk adımlarının George Huppert'in özveriyle incelemiş olduğu şu sosyal ve kültürel açıdan ayrıcalıklı seçkinler tarafından XVI. yüzyılda çok sayıda ve coşku içinde kurulmuş yeni okullarda atılmış olduğunu unutmayalım. Bu seçkinler, XVII. yüzyılda Cizvitler denetimini sıkıca ele geçirene kadar, öğretimi bir süre için kilisenin vesayetinden kurtarmayı başarmıştı. Bununla birlikte bu insanlar Protestan değildi. "Şeytana uymayı" reddetmişlerdi. Görüşüme göre bu insanlar Reform ile Karşı-Reform arasında Fransa'nın *özgün* tereddüdünü ve ikisinden de kurtulmak için en azından entelektüellerinin,[50] hümanistlerinin ve "libertenlerinin" (inançsız anlamında) saflarında her zaman mevcut olan çabayı temsil etmektedir. Bu tereddüt, bu iki kutup arasında gidiş geliş, bu apayrı bir yol

---

[48] Alfred Sauvy, "Essai d'une vue d'ensemble," *La prévention des naissances...* içinde, *a.g.e.*, s. 389-390.

[49] Ferdinand Buisson, *Souvenirs* (*1866-1916*), 1916, s. 30-32.

[50] Bu grup ve XVI. yüzyıldaki sosyal rolü için bkz. George Huppert, *L'Idée de l'histoire parfaite*, 1973; *Bourgeois et gentilshommes. La réussite sociale en France au XVIe siècle*, 1983. XVI. yüzyılda yeni okulların kuruluşu hakkında bkz. George Huppert, *Public School France in Renaissance*, 1984.

arayışı Fransa'nın kültürel özgünlüğünü oluşturur. Sonuç Montaigne'den Voltaire ve sonrasına kadar düşünce özgürlüğünün teşvik edilmesiyle birlikte kilisenin başarısızlığı, giderek gücünü kaybetmesi olmuştur. Bu düşünce özgürlüğünün Fransızların doğum kontrolü karşısında takındığı tutumda belirli bir rol oynadığını düşünüyorum.

Çok erken zamanlardan itibaren yoğun biçimde iskân edilmiş ve değerlendirilmiş olan Fransa'nın *aşırı nüfuslu bir ülke* olmanın ceremesini neredeyse müzmin bir biçimde çekmiş olduğuna da daha kolayca inanma eğilimindeyim. Bu aynı zamanda Marcel Reinhard ve ona büyük kitabı *Histoire générale de la population mondiale*'in (1968) (Dünya Nüfusunun Genel Tarihi) üçüncü basımını hazırlamaya yardım etmiş olan meslektaşlarının da görüşüdür. Aşırı nüfus(luluk) kavramına ihtiyatla yaklaşmak gerektiği doğrudur. Bu kavrama sadece toplam nüfusla toplam yiyecek kaynakları arasında bir dengesizlik ya da dengesizlik riski olduğu vakit başvurulmaktadır. 1789'da Fransa 26 milyon kişilik nüfusu ve kilometre başına 50 kişinin biraz üstündeki nüfus yoğunluğuyla aşırı nüfusluyken İngiltere (Büyük Britanya değil) 8 milyon kişilik nüfusu ve Fransa'nınkinden biraz daha yüksek nüfus yoğunluğuyla aşırı nüfuslu bir ülke değildi. Gayrı safi ulusal geliri Fransa'nınkiyle *grosso modo* aynıydı; yani *pro capite* geliri çok daha yüksekti. İngiliz nüfusunun gelişimi önündeki engel tabiri caizse daha esnekti; geleceğin göstereceği gibi İngiltere yüksek verimlilikte bir tarıma, gelişmekte olan bir sanayiye, büyümenin lokomotifleri olacak büyük sanayi kentlerine güvenebilirdi. Fransız kentleri ise tam tersine Devrim sırasında bozulan ve ancak Konsüllük ve İmparatorluk dönemlerinde yeniden çalışmaya başlayacak motorlar gibiydi. Belirleyici 1789-1790 yıllarında epeydir yıpranmış olan kültürel çerçeveler çöktüğünde ekonomik yaşam krize girer. Doğum kısıtlaması gündelik hayatı olumsuz etkileyen koşulların da yardımıyla yayılmasını sürdürür. Bu ekonomik güçlüklere belki İmparatorluk dönemi savaşları sırasındaki belirli bir umutsuzluğu, bir yaşam kaygısını da eklemek gerekir. Edgar Quinet[51] bu kuşağın gelecekle ilgili karamsarlığını anlatmıştır: Örneğin oldukça kültürlü insanlar olan kendi anne babasının, çocukları muhtemelen genç yaşta bir savaş meydanında ölmeye aday olduğu için, ona uygun bir öğretim yaptırtmayı gereksiz bulmuş olduğunu. Bu tür kaygılar ailelerin çocuk sahibi olma isteğinin önünde bir engel oluşturmamış olabilir mi?

---

[51] Edgar Quinet, *Histoire de mes idées. Autobiographie*, 1878, s. 78-79.

Bu açıklamalara iki gözlem daha eklenebilir. Marcel Reinhard ve çalışma arkadaşları aşırı nüfus olgusunun XVII. yüzyılda ortaya çıkmış olduğunu düşünmektedir. Ben bu durumun XVI. yüzyılda, Brantôme'un daha önce aktarmış olduğum ifadesiyle Fransa'nın "bir yumurta gibi dolu" olduğu zamanda da geçerli olduğunu düşünüyorum. Dolayısıyla karşımızda bulunan *uzun süreli* bir nüfus aşırılığı, Avrupa'da muhtemelen benzeri olmamış bir baskı unsurudur. Doğum kontrolü bu can sıkıcı soruna, daha önce uzun zaman ve özellikle Güney Fransa'da aile reisinin dayatabildiği geç evlilik ya da bekârlığın olduğu gibi, bir yanıt olmuştur.

İkinci ve sonuncu gözlemim: Fransa XIX. yüzyılın ilk yarısında %30'luk bir nüfus artışına tanık olurken bu artış Avrupa'da ortalama %50, İngiltere'de %100'dü. Endüstriyel gelişmesindeki yavaşlıkların, güçlüklerin ve eksikliklerin de damgasını vurmuş olduğu Fransa XIX. yüzyılın ilk yarısındaki güç yarışına olumsuz koşullarda başlamıştır. Ve doğumların teşvik edilmesinin gerektiği bu dönemde yükselen yetkili sesler ülkeyi Malthusçu alışkanlıklarında yüreklendiriyordu. Bu konuda büyük ödül politik ekonominin şu Mallet-Isaac'ı [ders kitapları yazarı -çn] bilgiç Jean-Baptiste Say'e verilmelidir: "İnsanları çocuk yapmaktan çok tasarruf yapmaya özendirmek daha yerinde olur."[52]

Özetlersek: *Doğum kontrolü* ya da *kısıtlaması* sözcükleri Fransa'nın yaşayan tarihine sızmış olan dramatik süreci nitelemek için en iyi biçilmiş kaftan mıdır? Söz konusu olan bal gibi kilisenin sürdürmeyi istemiş olduğu biçimdeki geleneksel Hristiyan evliliğinin Fransa'nın gündelik yaşamındaki öneminin gerilemesidir –çok zaman önce başlamış yavaş bir çözülme: Kültürel tarih, birkaç göz alıcı imgeye rağmen hiçbir zaman bir su taşkını biçimini almaz. XVIII. yüzyılın sonuyla XIX. yüzyılın başları arasında cereyan etmiş olan şey *mutatis mutantis* bir zamanlar sosyal norm olan evlilik göreneklerinin çözülmesiyle gözümüzün önünde gelişmiş ve gelişmeye devam eden süreçle aynıdır. Bu kez törenleri gösterişsiz ama yasanın –yani toplumun– dayattığı tüm baskılar, ayak bağları ve rahatsızlıklarıyla belediye başkanı önündeki nikâhların reddedildiğini görüyoruz. Bu durumda yarının toplumu *union libre* (nikâhsız birliktelik) ile baş etmeyi, evlenmeden birlikle yaşayan çiftleri bünyesinde barındırmayı nasıl başaracaktır? Kültür zamana karşı ancak bazı mirasları başından savarak –önce Hristiyan evliliği, şimdi medeni nikâh– direnebilir. Yarın neyi başından atmak isteyecektir?

---

[52] Aktaran A. Armengaud, J. Duquapier, M. Reinhard, *Histoire de la population mondiale, a.g.e.*, s. 336.

Yabancı Göçmenler Sorunu

Ömrüm boyunca hoşgörüden yana oldum. Bu konuda içim rahat. Ama bu durumu hiçbir şekilde bir övünç kaynağı olarak görmüyorum. Örneğin Yahudi sorununu ancak 1923'de Cezayir'de keşfettim –hem de ne keşfetme... Yirmi yaşın üzerindeydim. Ardından gelen on yıl boyunca, yine Cezayir'de Arapları ve Berberleri (Kabiliyeliler) anlamayı ve onlara saygı duymayı öğrendiğim Müslüman toprağında yaşadım. Daha sonra (1935) birkaç yıl ders verdiğim Brezilya'da benim için bir *rüzgâr gibi geçti* ortamında siyah insanlarla karşılaştım. Birkaç küçük istisna dışında tüm Avrupa ülkelerini tanıyorum ve buralarda güçlük çekmeden ve keyifli uzun yıllar geçirdim.

Hoşgörü, daha fazla hoşgörü! Fransa'nın bugün karşısında bulunduğu kitlesel proleter göçe sağduyuyla yaklaşmak ve Fransa kuşaklar boyunca çeşitli göç dalgalarını ağırlamış, içinde eritmiş ve bu göçlerle maddi ve kültürel açılardan zenginleşmişken niye bu kez ortada bir sorun olduğunu anlamaya çalışmak için anahtar sözcük.

Görüşüme göre asimilasyon, eğer mümkün ve istemliyse, dertsiz bir göç için en iyi reçetedir..

Bu yolu geçmişte bireysel olarak ya da küçük topluluklar halinde Fransız olmayı *seçenler* izledi: Faşizmden kaçan İtalyanlar, iç savaştan sağ kurtulan İspanyollar, 1917'nin Beyaz Rusları gibi siyasi sığınmacılar, her ulustan sanatçılar, bilim insanları ve entelektüeller. İçtenlikle kucak açtığımız bu göçmenler uygarlığımızın vecibelerine süratle uyum sağlamış ve Fransız toplumunun ayrılmaz bir parçası olmuştur. Ve Fransız olmayı benimsemiş bu göçmenlerden bir çoğu Fransa'nın en parlak başarılarına katkıda bulunmuştur: Eşiyle birlikte 1898'de radyumu keşfeden ve 1911 Nobel ödülü sahibi Varşova doğumlu Maria Sklodowska –Marie Curie– (1867-1934); Malaga doğumlu Pablo Picasso (1881-1973); Livorno doğumlu Amedeo Modigliani (1884-1920); 1887'de Viciebsk'te doğan Marc Chagall; 1912'de Romanya'nın Slatina kentinde doğan Eugène Ionesco (Eugen Ionescu); Litvanya kökenli ve uzun süre yaşadığı küçük Céret kentinde arkasında hoş anılar bırakmış olan Chaïm Soutine (Haim Sutin) (1895-1944): Fırçalarını giysileri üzerinde temizleme gibi bir alışkanlığı vardı ve sonuç her seferinde unutulmazdı. Fransa'da yaşamayı seçen ünlü yabancıların listesi uzundur. Bizler için değerli olmalarının nedeni sadece ünleriyle bizi onurlandırmış olmaları değil, bizlerden biri olmayı kabul etmiş, en ünlü yurttaşlarımız kadar Fransız olmuş ve karmaşık kültürümüze bir nüans daha getirmiş olmalarıdır.

Ama istatistik açısından önemli olan kitlesel göç dalgalarıdır: XIX. yüzyılın sonunda İtalyanlar, 1917'den sonra Beyaz Ruslar, 1920'ye doğru Kuzey Fransa maden ocakları ve çiftliklerine yerleşen Polonyalılar, Nasır döneminde Mısır'ı ya da bağımsızlıktan sonra Cezayir'i (1871 Crémieux kararnamesiyle Fransız yurttaşı oldukları) terk eden Yahudiler ve 1962'de resmi karşılama töreni olmaksızın Fransa'ya geri dönen Cezayir *pied-noir*'ları (Cezayir doğumlu Fransızlar): Her şeylerini arkalarında bırakıp ülkelerine geri dönen ve çoğu zaman göçmenler gibi kendi başlarına terkedilecek olan Fransız yurttaşı bir milyondan fazla kadın, erkek ve çocuk. Ve son olarak 1960-1970 yıllarının büyük işçi göçü dalgası.

Fransa'da kitlesel göç göreceli olarak geç başlamış bir olgudur: 1851'de, İkinci İmparatorluk dönemi arifesinde, yabancılar nüfusun %1'ini bile oluşturmuyordu; 1872'de Üçüncü Cumhuriyet dönemi başında bu oran %2'ydi. Kuzey Fransa'nın kentleri, maden ocakları ve pancar tarlalarında çalışan Belçikalılar bu dönemdeki göçmenlerin %40'ını oluştururken onları İtalyanlar izliyordu. Yakın komşumuz olan bu yabancıları asimile etmek, başta 26 Haziran 1889 tarihli yasa Fransız yurttaşlığına geçmelerini kolaylaştırdığı için, oldukça çabuk gerçekleşti. 1914'e doğru, "Yabancıların sayısı 1.100.000 [kişi] dolaylarında dengelenirken toplam nüfustaki oranları %3'ün biraz altında kalmıştır."[53]

Birinci Dünya Savaşından sonra (hatta savaş sona ermeden) aktif nüfusu, genç insanları savaş meydanlarında telef olduğu için işgücü kıtlığı çeken Fransa bu kez, başta sömürge imparatorluğuna katılmış olan (1830, 1881-1883, 1911) Kuzey Afrika olmak üzere Akdeniz ülkelerinden gelen ikinci bir göç dalgasına tanık olur. 1931'de Fransa'da nüfusunun %6,6'sını oluşturan 2.700.000 yabancı bulunuyordu.

1930 yıllarının krizi ve İkinci Dünya Savaşı bu sayıyı aşağı çekmiştir: 1946 yılındaki yabancı sayısı sadece 1.700.000'di, yani nüfusun %4,4'ü.

1956'dan itibaren şekillenen üçüncü bir göç dalgasıyla göçmen sayısı hızla artar. 1976'da göçmenlerin sayısı 3.700.000 yani toplam nüfusun %7'si olarak tahmin ediliyordu. 1975 nüfus sayımına göre göçmenlerin %22'si Portekizli, %21'i Cezayirli, %15'i İspanyol, %13'ü İtalyan, %8'i Tunuslu, %4' Faslı, %1,5'u Türk, %2,3'ü de Siyah Afrikalıydı. Çoğunluğu yetişkin ve seçilmiş erkekler (ölüm oranları Fransız ortalamasının epey altındaydı) olan bu göçmenler arasında doğum oranı çok yüksekti: Üç

[53] Michel-Louis Levy, "Les étrangers en France," *Population et société*, Temmuz-Ağustos 1980, n° 137. Sayısal veriler bu makaleden alındı.

Mağrip ülkesinden gelenler kadın başına ortalama 5-6 çocuğa sahipken bu ortalama Portekizlilerde 3,3, İspanyollarda 2,5, İtalyanlarda 2'ydi. "Bu gösterge (ortalama doğum oranı) 1975'te Fransızlar için 1,84, Fransa'da yaşayan tüm nüfus için 1,93 iken yabancıların toplamı için 3,32'ydi." Ama göçmenler Fransa'da kalıcı olarak yerleştikten sonra doğurganlık oranları –ölçülmesi mümkün olan yerlerde– "Fransız yurttaşlarının doğurganlığına koşut olarak düşmektedir."[54]

Bu üçüncü göç dalgası 1970'lerin ekonomik kriziyle tepe noktasına ulaşır. "1974'te başlamış olan mola... sadece bazı yabancıların ülkelerine geri dönmesiyle mi sonuçlanacaktır, yoksa göç dalgasının ters yöne döneceğinin mi habercisidir? Dünyanın demografik durumunun dikkate alınması bizi geçici bir mola varsayımını benimsemeye itmektedir."[55]

Her durumda göçün Fransa'ya ilk kez olarak *ulusal* düzeyde ve bu defa kendi bünyesi içinde bir çeşit "kolonyal" sorun yarattığını düşünüyorum. Hayıflandığımız kadar inkâr da edemediğimiz karşılıklı ret olaylarının karmaşıklığını örtbas etme eğilimindeki siyasi suçlamalarla birlikte. Sorunları sırayla gözden geçirelim.

İktisadi Bir Sorun

Yabancı işçiler Avrupa'da olduğu gibi Fransa'da da *aktif nüfusun* %10'unu oluşturmaktadır. Bugünkü ekonomik kriz ve işsizlik Fransız işçilerde onlara yönelik bir husumet yaratıyor mu? Hiç kuşku yok ki bazı durumlarda evet. Ama bir siyasi partinin sloganının uyandırmak istediği izlenimden çok daha az: "1.500.000 işsiz = 1.500.000 fazla göçmen!"

Yabancı işçilerin büyük çoğunluğu gerçekte en nankör ya da öyle olduğu düşünülen ve "Fransız" işgücünün %90'ının uzak durduğu düşük ücretli işlerde çalışmaktadır. Göçmen işçileri geri gönderme durumunda çok büyük çoğunluğu Fransız olan işsizlerden çok azının onların meslekler hiyerarşisinin zemin katındakini yerlerini almaya gönüllü olacağının hemen farkına varılacaktır. Bu bana 1610'da istenmeyen Moriskoların İspanya'dan sınır dışı edilmeleri söz konusu olduğunda Valencia Başpiskoposu'nun söylediği sözü hatırlatıyor: "Ama ayakkabılarımızı kim yapacak?"[56] Yabancı işçilerimizi geri göndermemiz durumunda yollarımızı kim yapacak, fabrikalardaki ve inşaat sektöründeki en ağır, en

---

[54] *A.g.e.*

A.g.e.

Aktaran F. Braudel, La Méditerranée..., *a.g.e.*, II, s. 129.

angarya işleri kim üstlenecek? Bu işler Fransız yurttaşları tarafından ancak güçlü bir rejim ücretleri keyfi olarak ve akıllıca artırılabilirse üstlenilebilir. Geçenlerde Paris çöpçüleri için bu yönde bir girişimde bulunuldu: İş ekipmanlarının, çalışma saatlerinin ve ücretlerin iyileştirilmesi bu meslekteki Fransız yurttaşlarının sayısını büyük ölçüde artırdı.

Göçmen işçilerin en düşük ücretli işlerde kullanılması tüm kapitalist toplumların ortak özelliğidir. Fransa'da olan Avrupa'nın tüm sanayileşmiş ülkelerinde de olmaktadır –hatta Fransa'ya göçmen işçi göndermesine karşın Fas'tan işçi ithal eden aşırı nüfuslu Belçika'da ve bir yüzyıldan uzun bir zaman Birleşik Devletler'e ve Güney Amerika'ya düzenli bir biçimde göçmen göndermiş olmasının yanı sıra günümüzde hâlâ Almanya ve İsviçre'ye işçi gönderen ama Sicilya dalyanlarında Tunuslu, Eritreli ve Libyalı balıkçılar çalıştıran İtalya'da bile. Aynı şekilde ABD, Kanada ve Güney Amerika'nın ya da Avustralya'nın sanayileşmiş bölgelerinde niteliksiz işgücü, "sadece bir kas,"[57] ihtiyacı ya dışarıdan (Toynbee'nin uzaktan da sömürülebilen dış proletaryası)[58] ya da ülke içinden karşılanmaktadır. Aynı şey Sovyetler Birliği'nde işçilerinin bir bölümünün Rus olmadığı büyük sanayi merkezleri için de geçerlidir.

Aslında bakılırsa yabancı göçü Fransa'nın XIX. yüzyıldaki ve hatta XX. yüzyılın ilk *yarısındaki iç* nüfus hareketlerinin oldukça sadık bir kopyasıdır. O zamanların sanayii proleterlerini –günümüz proleterlerinden çok daha kötü koşullarda çalıştırdığı– kırsal bölgelerden gelen göçmenler arasından bulmuştu. Daha sonra yabancı işçiler en ağır sanayi işlerinde yavaş yavaş onların yerini aldı. Aynı zamanda da kırsal bölgelerde oluşan ilk işgücü boşluklarını kısmen doldurdular (1925'e doğru Nord ve Aisne illerinde Polonyalılarla Ukraynalılar). Son savaştan sonraki "Otuz Görkemli Yıl" sırasındaki hızlı büyümeyle yabancı işçileri doğrudan kendi ülkelerinden toplamak gerekecektir.

Bu işgücü çoğu zaman çok kötü koşullar altında yaşamaktadır. Bundan emin olmak için, ne yazık ki kümes gibi evleri, mahzenleri, gecekondu mahallelerini göz önünde bulundurmak yeterlidir. Daha dün, 1939'da eskiden Paris surlarının bulunduğu hat boyunca sere serpe yayılan bu gecekondu mahalleleriyle günümüzde yakın varoşların epey uzağında, Mantes-la-Jolie'ye kadar karşılaşıyoruz. 1980'de Hauts-de-Seine ilinde toplam nüfusunun yaklaşık %15'ini oluşturan 220.000 göçmen

---

[57] Augustin Barbara, "Un muscle seulement?" *Le Monde*, 25 Temmuz 1980.
1984'de ABD'nin bazı önde gelen sanayileri giderlerini kısmak için Meksikalı işçi çalıştırmaktan çok off-shore üretime (özellikle Asya'da) başvurmayı yeğliyordu.

işçi bulunuyordu. 26 yıldır Fransa'da çalışan Cezayirli duvar ustası Mohammed Nedjaï şunları söylemektedir: "Fransızlar için bu kadar çok konut inşa ettikten sonra bana hiç olmazsa bir HLM [devletin sübvanse ettiği apartman dairesi –çn] verilmesinin adil olduğunu düşünüyorum."[59] Ama belirli bir maliyeti olan ortalama bir HLM sekiz dokuz çocuklu aileler için yeterince büyük müdür? Bu aileler "küçük burjuvalar" gibi apartman dairelerinde yaşayabilirler mi? Onlar için küçük evler inşa etmek daha iyi bir çözüm olabilirdi ama şimdiye dek inşa edilen ev sayısı devede kulak kalmaktadır. Georges Pompidou'nun başbakanı Jacques-Chaban-Delmas'ın açık sözlü beyanatlarını kim hatırlamaz: Gecekondu mahallelerini yıktırma sözü vermişti –sanki içinde bulunulan koşullarda böyle sağlıklı bir önlem mümkünmüş gibi. Bir gecekondu mahallesi yıkılır yıkılmaz biraz ileride bir yenisi kurulmaktadır. Brezilya'nın *macumbo*'ları ya da *favella*'ları gibi mantar gibi bitmektedirler çünkü Fransa 1956'dan sonraki üçüncü göç dalgasına göçmenleri ağırlama açısından hazırlıksız yakalanmıştır. Eğreti önlemler pek işe yaramamakta ve bu durumun ceremesini de yeni gelenler çekmektedir.

Bugünkü ekonomik kriz ortamında bu işgücünü ekonomimize yük olmakla suçlamak ne derece doğrudur? Onları işsizlik ödeneği almakla, yüksek doğurganlıkları nedeniyle Sosyal Güvenlik Kurumunun açıklarına fazlasıyla katkıda bulunmakla suçlamak doğru mudur? Bu suçlamalar muhtemelen aşırıdır ama doğru bile olsa her durumda *yersizdir*. Uzun zaman önce ülkemize yerleşmiş olan göçmenler Fransa'nın büyümesine, proletaryasının bir bölümünün "burjuvalaşmasına," yaşam düzeyinin yükselmesine katkıda bulunmuştur. Bu yüzden krizin faturasını öyle ya da böyle, hatta satın alma gücünde küçük bir düşüş pahasına da olsa, hepimizin ödemesinden daha adil bir şey olamaz.[60]

Irkçılık Sorunu

Talihsizlik şu ki ekonomik kriz ırkçı bir çatışmanın alevlerini körüklemiştir. Bu çatışma özellikle iki kalabalık grubun –örneğin Fransızlarla

---

[59] Jean-François Duquapier, "Les familles d'immigrés ne veulent pas jouer les 'bourgeois'... mais avec 8 ou 9 enfants, les appartements sociaux leur sont interdits," *Le Quotidien de Paris*, 27 mart 1980.
Fransızların çoğunluğu böyle düşünüyor görünmektedir. Figaro-Sofres'in yaptığı bir kamuoyu yoklamasına (Kasım 1985) göre Fransızların %90'ı sosyal güvenlik primlerini ödeyen göçmenlerin işsizlik ödeneği ve aile yardımı almasını normal buluyordu ama öte yandan ankete katılanların %71 kaçak göçmenlerin ülkelerine geri gönderilmesi gerektiğini düşünüyordu.

Kuzey Afrikalılar– karşı karşıya bulunduğu, çoğu zaman aynı yoksulluk koşullarında ve yan yana yaşamak zorunda kalmalarına rağmen birbirine uzak durduğu ve her birinin kimliğini şiddetle vurgulama ihtiyacı duyduğu yerlerde daha sert olmaktadır.

Irkçılık, eski ama hâlâ aramızda yaşayan bir sorundur. Başkalığın yani ötekinin varlığının kendi benliğiniz, kimliğiniz için tehdit oluşturduğu duygusundan kaynaklanır. Bu duygu yoğunlaştıkça bu gerçek ya da hayali farklılık iki tarafta da tedirginlik, horgörü, korku ya da kin doğurur. Var olmak için kendimizi *öteki* ile karşılaştırmak zorunda mıyız? Milliyetçilik geçmişte Avrupa'ya bölünme, çılgınlık getirdi, onu vahşileştirdi. Biz Fransızlar İspanyollara, İngilizlere, Almanlara dişlerimizi gösterdik ve onlar da bize aynı şekilde davrandı. 1815'te Prusyalı subaylar ceketlerinin kırmızı yakasının, *Franzosen Blut,* "Fransızların kanı," anlamına geldiğini öne sürüyorlardı. Ve başkalığın icat ettiği belki de en acımasız söz İngilizlerin Kanadalı Fransızlara yönelttiği aşağılayıcı *speak white* –beyazlar gibi konuşun– sözüdür.

Bu anlattıklarım sizlere gülünç mü geliyor? Ama unutmayın ki her dönem çağdaşlarının bazen farkında bile olmadan paylaştığı çirkeflerini, budalalıklarını ve ön yargılarını içinde taşır. Bu nedenle Nathaniel Weyl'in kitabına, *Karl Marx, racist*,[61] bir göz atmak bizi ikna etmese de eğlendirici olabilir. Ona göre Marx bazı mektup ve yazılarında bir "kölelik yanlısı" izlenimi vermektedir. Bir yerde "Eğer kölecilik olmasaydı ulusların en ilerisi olan Kuzey Amerika ataerkil bir ulusa dönüşürdü" (yoruma açık bu cümleyle ne demek istediyse) diye yazmıştı. Marx aynı zamanda da beyazların beyaz olmayanlara üstünlüğünden yana olan bir "sömürgeci"ydi! 1849'da "Amerikalılar" Kaliforniya'yı Meksikalılardan koparıp aldığında şunları yazmamış mıydı?: "Tarihte hiçbir şey şiddetsiz gerçekleşmedi... Kaliforniya'nın, onunla ne yapacaklarını bilmeyen şu tembel Meksikalılardan alınmış olmasının kötü bir şey olduğu söylenebilir mi?" Ama bu neyi göstermektedir? Sadece, Marx bile olsanız yaşadığınız dönemin bazı izlerini taşımaktan kurtulamayacağınızı. Irkçılık düşüncesini tutsak almamışsa da kuşkusuz teğet geçmiştir. Marx dünyanın buyurgan merkezi Londra'da bu konuda dokunulmazlığı olarak yaşamamıştır.

Bunu söyledikten sonra ırkçılığın ülkemizde barınmadığını, karanlıklarda gizlenmediğini, suyun dibinden gelen hava kabarcıkları gibi

[61] Nathaniel Weyl, *Karl Marx, racist*, 1980.

yüzeye çıkıp havayla temas ettiğinde patlamadığını kim ciddi olarak düşünebilir?

Bu konuda günlük yaşantımızda sıkça karşılaştığımız sıradan, küçük *olayların tanıklığını* yeğliyorum. Bir dostum bilimsel olarak yanlış bulduğu bu alışkanlığım için beni eleştiriyor ama ben yine de haklı olduğumu düşünüyorum ve okurun bu konuda kararını kendisi vermesi için ona istemeden de olsa içinde yer aldığım iki üç anekdot sunmak istiyorum. Bu sıradan olaylar en azından okuduğumuz birçok olaydan farklı olarak iç karartıcı değildir.

Paris'te Afrika ve Asya kökenli çok sayıda göçmenin yaşadığı XIII. bölgede (*arrondissement*) oturuyorum. Bir öğleden sonra eşimle birlikte üzerinde acelemiz olmadan yürüdüğümüz sokağın eğimli bir sokak tarafından dik açıyla kesildiği köşesinde bulunuyorduk. Birden bu sonuncu sokaktan şık giysili, 15-16 yaşlarında ama en azından 1.80 boyunda genç bir siyah tekerlekli pateniyle fırtına gibi üzerimize geldi, kaldırımda yolumuzu kesti ve hiç durmadan geri dönerken bizi birkaç santimetreyle sıyırarak son süratle yoluna devam etti. Kızgın bir şekilde bağırıp çağırdım –sadece birkaç sözcük. Patenci oldukça uzakta olmasına karşın hemen geri dönüp üzerime doğru geldi, bana çeşitli küfürler sıraladıktan sonra kendinden geçmiş bir biçimde "bırakın da yaşayalım" diye haykırdı ve bana şaşırtıcı gelen bu cümleyi tekrarladı. Kuşkusuz onun gözünde suçu yolunun üzerinde bulunmak olan çağın gerisinde kalmış bir moruktum ve sözlü itirazlarım ırkçı bir saldırıydı! Ben ise genç bir beyaz patencinin de bana aynı sözleri yöneltebileceğini düşünerek zor da olsa kendimi avuttum. Bu olayı on yıl önce yaşasaydım büyük bir olasılıkla çok daha şiddetli bir tepki gösterirdim.

İkinci anekdota gelirsek: Bu kez on beş yıldır müşterisi olduğum bir şirketin taksisi içinde rahat bir şekilde oturuyordum. Şoförü iyi tanıyordum: Bana Washington'un siyah şoförlerini anımsatan koca cüsseli, kalın bir Martinikliydi. Yolumuz uzundu. Bana kendinden söz etti. Akşamları bir orkestrada müzik yaparak hayatını kazandığını, bir Fransız kadınla evli ve üç çocukları olduğunu, çocuklarının hepsinin de çok güzel olduğunu anlattı. Aralarından biri dişçiydi ve Finli bir kadınla evliydi. "Düşünebiliyor musun bayım sarışın bir torunum var" diyerek kahkahayı bastı. Doğru dürüst aktaramadığım bu mutlu göçmenin hikâyesi beni keyiflendirdi. Ve nedenini bilmiyorum ama akşam aynı şirketten genç bir kadının kullandığı taksiyle geri dönerken bu hikâyeyi ona anlattım. Bunun iyi bir fikir olmadığı hemen ortaya çıktı: Genç kadın

öfkelendi ve yabancı şoförlere ağzına geleni söylemeye başladı. Onu ve kendisi de şoför olan kocasını tanıyor ve çocukları olmadığını biliyordum. (Yabancılar gibi çocuklardan da mı nefret ediyorlardı?) Son sözün bende olması arzusuna direnemediğim için dilimi tutamadım: "Eğer çocuklarınız olsaydı bugün Paris'te daha az yabancı şoför olurdu."

Sonuncu anekdotum belki sadece benim için bir anlam taşımakta: Radyoda, göçün ikinci kuşağından, Fransız yurttaşı ve öğrenci Cezayirli bir genç kadınla yapılan bir röportajı dinliyordum (belki sizler de dinlemişsinizdir). Üzüntüsünü, kızgınlığını, sürekli karşılaştığı güçlükleri anlatıyordu. Ve bunları o kadar mükemmel, o kadar hoş bir Fransızca ile söylüyordu ki (Fransız okulları için de bir şeyler söylemek gerekir) birden en azından onun için yolun sonunda başarının olduğu gibi beni neşelendiren ve kuşkusuz saçma bir kanıya kapıldım.

Kişisel izlenimlerimi burada kesiyorum. Herkesin belleğinde kuşkusuz bu cins her zaman çift yönlü bir ırkçılığın sergilendiği anekdotlar mutlaka vardır: Dışlama karşılıklıdır ve bu karşılılıktan beslenir. Ve antisemitizm ülkemizde *La France Juive*'in (1866) affedilmesi zor yazarı Edouard Drumont (1844-1917) zamanından bu yana oldukça azalmışsa da asimile etmesi daha güç ve sayıları sürekli artan başka yabancılara yönelik ırkçılığın Fransa'da için için yanan bir ateşin yeniden alevlenmesi gibi gelişmesi kaygı vericidir. Günlük sürtüşmeler tehlikeli biçimde artmıştır.

Ama Fransa'da kim "ırk" tan söz edebilir? Mağripliler beyaz ırktandır ve Güney Fransa insanlarının damarlarında belirli miktarda Sarazen, İspanyol, Endülüs... kanı akmaktadır. Toplumbilimci Augustin Barbara'ya göre[62] "Paris metrosundaki ya da Lyon, Marsilya, Lille ve Grenoble gibi kentlerin sokaklarındaki kalabalığa bir göz atmak" yeterlidir. "Yüzlerin ve insan tiplerinin aşırı çeşitliliği nüfusun büyük zenginliğini gözler önüne serdiği gibi aynı zamanda da 'yabancıları dışarı atmak' isteyen sloganların gülünçlüğünü göstermektedir. Fransız nüfusu çeşitli etnilerden, birçok bölgesel halktan ve onlara bir asırdan uzun bir zaman diliminde farklı göçlerle eklenen Avrupa ülkelerinden ya da daha uzaktan gelen yabancılardan oluşmaktadır."[63] Tarihöncesinden çok yakın

---

[62] *Le Monde*, 25 Temmuz 1980.

[63] Inserm tarafından hem kan grupları hem de gen bileşimleriyle ilgili olarak yapılan binlerce kan testinden yola çıkarak gerçekleştirilen bir biyolojik araştırma bu çeşitliliği doğrulamıştır. Bölgelerinde en az üç kuşaktır yerleşik ailelerden alınan kan numuneleriyle yapılan araştırma çok eski göç akımlarına işaret eden şaşırtıcı

tarihe kadar o kadar çok "göçmen" fazla sorun çıkarmadan "Fransız" halkı arasına yerleşmiştir ki –zamanımızdan önceki yüzyıllara ve binyıllara bir göz atarsak– bütün Fransızların göçmen çocukları olduğunu (biraz da eğlenerek) söyleyebiliriz. Aşırı çeşitliliği içinde barındıran Fransa biyolojik olarak daha da çeşitli olma riskini göze alamaz mı?

Kültürel Bir Sorun

Geriye son bir sorun, tek gerçek, tek kaygılandırıcı sorun kalmakta: Kültürel sorun. Bernard Stasi'nin mükemmel kitabında söylediği en çok bu soruna uygun düşmektedir: "Zorlu göç tartışmasında en eksik olan şey serinkanlılıktır."[64] Bu tartışmada da siyah ve beyaz gibi birbirine karşıt sözcüklerin –bütünleşme, asimilasyon, kaynaşma– ortaya atılması gerçeklikleri örtbas etmektedir.

Kültürel uyuşmalar, Yahudi sorununun da gösterdiği üzere, asla basit değildir. Epey zaman önce Strasbourg'da bir tarih profesörünün söylediğini hâlâ hatırlıyorum: Bir soruyu "Yahudi kimliğiyle" yanıtlaması istendiğinde hiç istifini bozmadan "Ben Yahudi değilim ki, Fransızım" diye yanıtlamıştı. İçimden bravo demek geçmişti. Ama Serge Kostner geçenlerde bir ankete verdiği yanıtta daha doğru sözlüydü: "Fransa benim yurdum, konuştuğum dilin ve sevgilerimin ülkesidir. Ama ülkem olmasa da İsrail'e [İsrail Devleti diye anlayın] kayıtsız şartsız bir duyguyla bağlıyım."[65] Yanılmıyorsam 1958'de Raymond Aron ile birlikte Brasserie Lipp'te öğle yemeğindeydik. Bana bazı durumlarda Yahudi olarak belirli bir biçimde davranma zorunda olduğunu anlatıyordu. Onu "Ama Raymond siz Yahudi değil Lorrainelisiniz" diye yanıtlamıştım (ailesi ünlü akrabası Marcel Mauss'un ailesi gibi bu eyalet kökenlidir). Gülümseyip gülümsemediğini anımsamıyorum ama yanıt vermediğine eminim. Kendilerine başlangıçta yabancı çeşitli uygarlıklarla karşı karşıya kalmış olan İsrail oğullarının, bu uygarlıkları içlerinde eriyecek derecede benimsemeyi başarırken aynı zamanda duygusal olarak üzerine titredikleri bir iç uygarlığa da (bağlarını koparmaları durumunda bile bunu yarım yamalak yaptıkları) sığındıkları doğrudur.

---

derecedeki bölgesel farklılıklarla "etkin kökenlerimizin büyük çeşitliliğini" kanıtlamıştır. Franck Nouchi, "Une étude biologique démontre le 'métissage' du peuple français," *Le Monde*, 25 Ekim 1985.

64 Bernard Stasi, *L'Immigration, une chance pour la France*, 1984, s. 13.

65 *Le Quotidien de Paris*, 12 Ağustos 1982.

Bununla birlikte, Yahudiler dünyanın her yerine dağılmış topu topu 14 milyon kişiden ibarettir (600.000'i Fransa'da, ABD'nin ardından en kalabalık ikinci grup). Nasıl oluyor da diasporanın tarihinin dolu olduğu çarpıcı başarılar –XVII. yüzyılın Polonya'sı, XV. yüzyılın İtalya'sı, XVI. yüzyılın İspanya'sı, XVIII. yüzyılın Almanya'sı, günümüzün Birleşik Devletleri, Brezilya'sı, Fransa'sı– hiçbir yerde tam bir asimilasyonla sonuçlanmadı? Niçin bu Yahudi cemaatleri, birçok başka yabancı topluluk gibi uzun süre yaşadıkları çeşitli topraklardan hiçbirinin içinde tamamen eriyip gitmedi?

Bunun nedeni belki, bir gazetecinin[66] önerdiği gibi, "Her seferinde... Yahudi cemaati asimilasyona doğru ilerliyor görünürken ona kökenlerini, acı ve zulüm dolu geçmişini, gettosunu hatırlatan olumsuz bir olayın cereyan etmesidir." Eğer Raymond Aron ile 1933'ten önce karşılaşsaydım benimle aynı biçimde konuşur muydu? Hiç sanmıyorum. Hitler'in kıyımlarından sonra hangi Yahudi İsrail milliyetçiliğinin bazı dışavurumlarından vicdani olarak rahatsızlık duysa da bunu toplum içinde açıkça söyleyebilirdi?

Giscard d'Estaing'in 1980 yılında Yakın Doğu'ya yaptığı ziyaret sırasında Filistinliler lehine tutum alması basında öfkeli tepkilere yol açtı. *Tribune Juive* bir "ceza-oyu" tehdidi savurdu; buna katıksız bir antisemitizmden esinlenen küfür ve suçlama sağanağı karşılık verdi. Neyse ki iki tarafın entelektüellerinin sağduyu çağrısıyla ortalık yatıştı. Ama bu olay tek başına açıklayıcıdır.

Küçük Yahudi halkının yüzyıllar boyunca neredeyse mucizevi bir biçimde hayatta kalışıyla karşılaştırıldığında ülkemizdeki ilk göçmen kafilelerinin asimilasyonu çok hızlı gerçekleşmiş görünmektedir. Bununla birlikte ilk yıllar bu göçmenler için oldukça güç hatta berbat geçmiştir. 1896'da Fransa'da sadece 296.000 İtalyan bulunuyordu ama Güney Fransa'da yoğunlaşmışlardı: Var ilinde %10, Bouches-du-Rhône ilinde %12, Alpes-Maritimes ilinde %20... Küçümseyici biçimde *Rital* diye adlandırılan bu İtalyanlar açıkça Fransızların ekmeğini ellerinden almakla suçlanmış, günah keçisi olmuş ve çeşitli saldırılara uğramışlardır. Kanlı kavgalara, ırkçı cinayetlere hatta Alès'te linçlere tanık olunmuştur.[67] Yaklaşık otuz yıl sonra bu kez özellikle Kuzey Fransa'da yoğunlaşmış,

---

[66] "Un équilibre sans cesse remis en question," *Le Quotidien de Paris*, 2 Nisan 1980. J.-B. Duroselle ve E. Serra, *L'Immigrazione italiana in Francia prima del 1914*, Milano, 1978, aktaran Jean-François DUQUAPIER, "Quand les bougnoules étaient ritals..., *L'Evénement du jeudi*, 13-19 Haziran 1985, s. 48-49.

üstelik konuştukları dil yüzünden de soyutlanmış, kendi içlerine kapalı bir biçimde zanaatçılarıyla birlikte yaşayan Polonyalılar genel düşmanlığın hedef tahtası olacaktır. Her iki durumda da Katoliklik birleştirici bir rol oynamamıştır –tam tersine. Marsilya limanında bedenlerine çizdikleri haç işaretleriyle çalışan Napolili dok işçileriyle alay edilmiş ve onlara *cristos* lakabı takılmıştı. Polonya Katolikliğinin bazı âdetleri –örneğin papazın elini öpme– kuzey illerinde gülünç bulunmuştu. Ayrıca kilise de papaz olarak kendi yurttaşlarını talep eden –yoksa nasıl günah çıkartacaklardı?[68]– bu yabancılara güçlük çıkarmıştır. Zamanın valilerinin hepsi "Polonyalılar asla asimile edilemez!" diyordu. Ama aksi yönde çalışanlar vardı: başta okullar, bazen de sendikalar ve siyasi partiler (İtalyanlar için özellikle Komünist Parti). İkinci kuşakta ya da her durumda üçüncü kuşakta bütünleşme tamamlanacaktır. Günümüzde soy adları ve bazı aile gelenekleri dışında hiçbir şey onların yabancı kökenlerine işaret etmemektedir. Son göç dalgasıyla gelen İspanyollar, Portekizliler ve İtalyanlar için de, emekli olunca tasarruflarıyla ülkelerine dönenler dışında, aynı hızlı asimilasyon sürecinin başlamış olduğunu düşünüyorum.

Öyleyse, bugün Fransa'da yerleşik ve büyük çoğunluğu Kuzey Afrika'dan gelmiş olan Müslümanların durumu niçin bunun tersidir? Çözülmesi en güç sorunlarla karşı karşıya kalanlar ikinci kuşak göçmen çocuklarıdır. Reddettikleri ya da onları dışlayan bir asimilasyonu anne babalarının ya da onların anne babalarının kuşağı kimi zaman başarmıştı. Ciddi engeller vardır: Karşılıklı güvensizlik, kaygılar, ırkçı ön yargılar ama aynı zamanda da derin inanç ve gelenek farklılıkları. Karşımızda kültürlerin kaynaşması değil yan yana bulunması ya da çatışması vardır. Biraz *American way of life*'ın güçlü çekiciliğine karşın kültürel sorunların var olmayı sürdürdüğü Birleşik Devletler'deki gibi. Ama Fransa'daki durum Birleşik Devletler'deki durumdan çok daha gergin ve istikrarsızdır. Aynı zamanda da hemen göze çarpmaz çünkü Fransa eski bir ülkedir; çünkü misafirlerimizin menşe ülkesi de eski bir ülkedir ve komşumuzdur. Kuzey Afrikalı işçinin havalimanına varması, Cezayir Beyaz Saray Havalimanına inmesi, Kabiliye yolunu tutup çocukluğuna, gençliğine, mutluluğuna ya da yurt özlemine yeniden kavuşması için birkaç saat yeterlidir. Amerika'da ise evden uzaklık –birçok göçmen için arada Atlantik Okyanusu bulunmaktadır– güçlü bir engel oluşturmuştur.

---

[68] J. F. Duquapier, "Quand les bougnoules étaient polaks...," *L'Evénement du jeudi*, 13-19 Haziran 1985, s. 50-51.

Göçmenler ülkelerine ancak servet yapınca dönüyordu – eğer dönerlerse. Hernan Cortes Meksika kıyılarına vardığında gemilerini yakmıştı.

Fransa'daki havralara ve Ortodoks kiliselerine hiçbir itirazım yok. Dolayısıyla sayıları günden güne artan ve giderek daha kalabalık camilere de. Ama İslam sadece bir din değil çok canlı bir uygarlık, bir yaşam tarzıdır. Gazetelerde okuduğumuz şu bir Fransız ile evlenmek istediği için erkek kardeşleri tarafından kaçırılıp zorla alıkonulan Mağripli genç kız, şu Kuzey Afrikalılarla evli yüzlerce Fransız kadının çocuklarının bir boşanma ertesinde üzerlerinde sadece kendilerinin hakkı olduğunu düşünen babalar tarafından kaçırılıp Cezayir'e götürülmesi gibi olaylar sadece basit, sıradan olaylar değil Kuzey Afrika göçmenlerinin karşısına çıkan en büyük engelin simgeleridir: Kendi uygarlıklarından başka bir uygarlık, Kuran'ın yüksek yasasına dayalı hukuklarını kabul etmeyen bir hukuk sistemi. Baba otoritesi ve kadının statüsü hiç kuşku yok ki en büyük sorunlardır çünkü toplumun temelini oluşturan aileyle ilgilidirler. Her yıl ortalama yaklaşık 20.000 karma evliliğin üçte ikisi boşanmayla sonuçlanmaktadır[69] çünkü bu evliliklerin yürümesi için eşlerden birinin (hatta bazen ikisinin de) kendi uygarlığından, geçmişinden kopması gerekmektedir. Oysa kendi topluluğu dışından evlenme olmadan bütünleşme mümkün değildir.

Sonuç ekonomik kriz sırasında zor anlar yaşayan ve büyük kentlerde bazı çevrelerin düşmanlığının kurbanı olan Kuzey Afrikalı genç kuşakların bocalaması ve çektikleri büyük acılardır. Fransa'da doğdukları için genellikle Fransız yurttaşı olan bu gençler kökenlerine bağlılıktan ya da meydan okuma duygusuyla Fransız yurttaşlığını reddetmekte ve tamamen inanmamalarına ve hatta gerçekten isteyip istemediklerini bilmemelerine rağmen geri dönüş düşüne kapılmaktadır.

Çektikleri acılar bazen ölümcül olabilmektedir ve hiçbirimizin sorumluluğundan kaçamayacağı ölümlere tanık olduk. Genç bir Kuzey Afrikalı tutuklanıp kapatıldığı Clairvaux'daki hapishanede arkasında şu tuhaf mesajı bırakarak yaşamına son verdi: "Her gün ölüyorum. Korkunç derecede acı çekiyorum. Sanki bir kanser içimi kemiriyor. Sizlerden kin ve sevgi dolu olarak ayrılıyorum. Elimden kaçırdığım sevgiyle, bana verilmemiş sevgiyle, vermek istemiş olduğum sevgiyle." Bu dramı aktaran

[69] Judith Sarmal, "Si ma soeur épouse un français, je la tue!" *L'Evénément du jeudi*, 13-19 Haziran 1985, s. 40-41.

Tahar Ben Jelloun[70] bu çok güzel mesajı süslemiş de olsa bu ne umutsuz bir haykırıştır!

Le Monde gazetesinden aktaracağım haberdeki kurbanlar ise Vietnamlıydı: "Fransa'nın ortasında bir kentte izole, işsiz ve evsiz [iki Vietnamlı] evlerinden ve ülkelerinden uzakta yaşamlarını sürdürme cesareti bulamadı. Bu insanlar iki kez öldüler. Bizlerin [yani onları ağırlamakla yükümlü olan Fransızlar] bunun olmasına seyirci kalmaya hakkımız yoktu."[71]

Bu "sıradan" olaylar ne kadar hüzün verici olursa olsun Harkilerin [Cezayir kurtuluş savaşında Fransızların safında savaşan Cezayirliler, – çn] lanetli yazgısı yanında gölgede kalır. Fransa'da yerleşik en az 400.000 Harki vardır ve istatistikler onları göçmenler arasında saymamaktadır çünkü Cezayir savaşı sırasında Fransız ordusuna verdikleri hizmetler karşılığında onlara Fransız yurttaşlığı bahşedilmişti. Evian Barış Antlaşmasından (1962) sonra aralarından binlercesinin kurbanı olduğu kıyımlardan kurtulmak için Fransa'ya kaçarlar. Bir bölümü göçmen işçiler gibi Fransa'ya dağılmış ama başta onları "işbirlikçiler ve hainler" olarak gören Cezayirli göçmenler tarafından olmak üzere dışlanmışlardır; bazıları ise hâlâ Lot-et-Garonne ilindeki Bias'taki ve Gard ilindeki Saint-Maurice-l'Ardoise'daki sığınmacı kamplarında yaşamaktadır. "Bu kamplara Lozère, Vosges ve Limousin'in ormanlık bölgelerine dağılmış otuz altı orman mezrasını eklemek gerekir."[72] Kalabalık aileler halinde barakalarda yaşayan bu insanların çoğu ordunun kendilerine sağladığı vasat "şeref ödeneği" ile geçinmekte, aile yardımlarından yararlanmak için çok çocuk yapmaktadır. Onlar ve hatta çocukları için Cezayir'e geri dönmek bir hayaldir. Yaşam koşullarını düzeltmek için onlara birtakım vaatlerde bulunuldu. Bakalım bu vaatler yerine getirilecek mi? Az çok bilinçli bir biçimde hayatlarını tehlikeye atarak Fransa'ya sadakatle bağlanmalarının nedenleri ne olursa olsun başlarına gelenlerin sorumlusu bizleriz. Başka hiçbir şeyin onların başına gelen kadar yüreğimi sızlatmadığını söylemek isterim. Ama böyle durumlar karşısında içten duygular hiçbir işe yaramaz.

Ama tek suçlu Fransa mıdır? Her zamanki gibi haksızlıklar iki yönlüdür. Örneğin Fransa'da oldukça uzun bir süre yaşamış ve Fransızlara

---

[70] Tahar Ben Jelloun, "Les jeunes et la mère amnésique," *Le Monde*, 25 Temmuz 1980. G. Leclerc-Coutel, "Ne pas mourir deux fois," *Le Monde*, 25 Temmuz 1980.
Jean Anglade, *La Vie quotidienne des immigrés en France de 1919 à nos jours*, 1976, s. 105 vd.

özgü bazı alışkanlıklar edinmiş göçmenler, özellikle de Fransa'da doğmuş olanlar, geçici ya da kalıcı olarak ülkelerine döndükleri zaman epey soğuk karşılanmaktadır. Lille Üniversitesinde okuyan 26 yaşındaki Cezayirli öğrencinin kaygılı bir biçimde söylediklerini dinleyelim: "Cezayir'e mi döneceğim yoksa Fransa'da mı kalacağım? Doğrusu bilmiyorum. Bu seçim kolay gibi görünse de birisinden sol ayağıyla sağ ayağı arasında seçim yapmasını istemeye benziyor... Köklerimizin bulunduğu ülkede yabancı olarak kabul ediliyoruz ve bu bize hissettiriliyor. Geldiğimiz ülkede de yabancıyız çünkü Fransız yurttaşı değiliz [bu öğrenci Cezayir'de doğmuştur] ve esmer tenliyiz."[73]

Beur'ler (ikinci kuşak göçmenler için kullanılan lakap) gerçekten de Fransa'da olduğu gibi –hakları olan Fransız yurttaşlığını kabul etmiş olsunlar ya da olmasınlar– yarı yabancı olarak görüldükleri Cezayir'de de kendilerini rahatsız hissetmektedirler. Bu dışlanmanın nedenleri? Bazen tatilleri sırasında caka satmaları, "lüks" giysi ve arabalarını insanların gözlerine sokmaları; bazen de her şeyi hor gören tutumları. Aralarından biri Fransa'ya döndüğünde şunları söylüyordu: "Orada tıkınacak hiçbir şey yok. Yeniden Orta Çağ'a dönmüşler."[74] Bir başkasına göre: "O kadar iç karartıcı bir yer ki eğlenmek mümkün değil ve üstelik aile sürekli seni gözetlemekte."[75] Ama Beur'ler en çok yerel örf ve âdetlere karşı –bazen bilinçsizce– yaptıklarıyla rahatsız etmektedir. Paris'te birkaç kez ikamet etmiş ama yerleşmemiş olan Hasan "Göçmen çevresini... çok kokuşmuş" bulmuştur. Söylediklerini dinleyelim: "Bizim saygı duymamız gereken geleneklerimiz var. Orada, Fransa'da kişiliğini kaybediyorsun... Fransa'da doğan gençler geleneklerin anlamını tamamen unutmuş durumda... doğrusu ben onlar gibi olamazdım... Anne babalarına terbiyesizce davranıyorlar... Ben, altmış yaşında bile olsam anne babama saygı duyarım." Kısacası, "Cezayirli bir psikoloğun yorumuna göre göçmenlerden modernlik ve toplumsal evrim gibi tehlikeli fikirlerin potansiyel taşıyıcıları oldukları için çekinilmektedir."[76]

Bu görüşlere göçmenler kendi sitemleriyle karşılık vermektedir. Genç bir Cezayirli kadının anlattığına göre: "Sokakta sadece gözlerimi yere

---

[73] "Les immigrés parmi nous," *Le Monde*, 19-20 Haziran 1983.

[74] Jean-François Mongibeaux, "L'album de voyage de petits maghrébins au Maghreb," *Le Quotidien de Paris*, 7 Eylül 1982.
Jacques Maigne'in Kabiliye'deki nabız yoklaması, "Le double exil des immigrés qui choisissent le 'grand retour,'" *Libération*, 7 Kasım 1983.
Michel Arezki'nin Cezayir kentindeki nabız yoklaması, "Les émigrés, ces étrangers à l'intérieur," *Libération*, 9 Kasım 1983.

indirmeden yürüdüğüm için erkekler sık sık ve yüksek sesle benim bir göçmen olduğum yorumunu yapmakta."[77] Kendi topluluğuna yeniden kabul edilmek için neler yapmamak gerekir! Tüm ailesi Fransa'da yaşayan ve söylediğine göre başka yerde yaşayamayacağını ve kendisini "sapına kadar" Berberi hissettiği için tek başına ülkesine geri dönen 22 yaşındaki Djamel Tizi Ouzou'da tıp öğrenimi yapmaktadır. "İlk haftalar çok zordu. Öteki öğrencilerin beni kendilerinden biri olarak görmeleri için mücadele etmek zorunda kaldım.... Bana hâlâ göçmen diye hitap ediyorlar ama sonunda bundan vazgeçecekler... Birkaç yıl içinde kıyıda köşede kalmış bir sağlık ocağında devletin vereceği maaşla doktorluk yapacağım. Burada işler mükemmel olmaktan çok uzak... [Ama] ben işlerin düzeleceğine, daha iyi olacağına inanıyorum ve buna bir katkım olsun istiyorum."[78]

Ama bu cesarete, bu tutkuya sahip olan kaç kişi vardır? Saint-Maur doğumlu Amar iki kez denediği geri dönüşten sonunda vazgeçecekti: "Yanıldım, hepsi bu. Bunun için kendimi yiyip bitirmeyeceğim. Geri dönenleri topluma yeniden kazandırma konusunda birçok resmi söylev var ama hepsi boş şeyler. Bizleri ağırlamak, bizlere yardım etmek için hiçbir şey yapılmıyor. Arapça dersleri bile alamıyorsun ve sana gün boyu göçmen ya da Parisli diye hitap ediyorlar."[79]

Ama Cezayir hükümeti de bu kültür çatışması konusunda bizimki kadar güçsüz görünmekte. 1983'te Cezayir Planlama Bakanlığının genç bir memuru konuyla ilgili görüşlerini açıklarken Cezayir'e sadece "döviz kaçakçılığından servet yaptıktan" sonra geri dönen ve "kendini beğenmiş ve çekilmez bir yeni burjuvazi oluşturan tefeci" göçmenlere karşı acımasızdır. Ama bir yaz tatili sırasında "kendilerine sürpriz bir evlilik dayatılan Fransa doğumlu kızların zoraki geri dönüşler"ine de karşıdır. Anlattığına göre: "Geri dönenlere karşı anlaşılmaz tepkiler var. Örneğin üniversitede göçmenler dışlanıyor, boykot ediliyor. Onlarla alay ediliyor ve kızlara açıkça fahişe gözüyle bakılıyor. İkinci kuşaktan gençler genellikle en çok birkaç hafta dayanmakta. Bu ciddi bir sorun çünkü bu yeni ve değişik fikirlere sahip insanlara ihtiyacımız var. Fransa'daki ırkçılığı eleştirmek iyi hoş ama bu ırkçılığı burada yeniden üretmek tahammülfersa bir şey."[80]

---

[77] *A.m.*

[78] J. Maigne, *a.g.m.* (not 231).

[79] *A.g.m.*

[80] *A.g.m.*

Bu koşullarda son zamanlardaki tartışmaların Fransa'daki Müslüman topluluğu içinde birbirine neredeyse tamamen karşıt iki düşünce akımı ortaya çıkarmış olması şaşırtıcı değildir.

Birinci akım etkin ve militan bir biçimde köklere, Kuran'a, "Kurtarıcı İslam"a geri dönüşü öğütlemektedir. Driss el Yazami'ye göre: "Bizleri, tüm Mağriplileri ve hatta Harkilerin çocuklarını ancak din bir araya getirebilir," Fransız "kimliği" karşısında ancak Mağrip "kimliği"yle ayakta kalabiliriz.[81] Ama bu "karşısında" sözcüğü kolayca "karşı" sözcüğüne, Müslüman kökenli Fransızları kültürel ihanet gerekçesiyle oy kullanmamaya teşvik etmeye, İslam'a göre dini görevlerle Fransız medeni hukukunun boşanma, babalık hakkı, vb. konularda dayattığı yükümlülükler arasında bir çatışma kaynağına dönüşmemekte midir?

Çok-kültürlü ya da "çok-ırklı" bir toplumda kişiye özel bir inanç, bireysel ahlak olarak kalması gereken dinin rolü bu mu olmalıdır? Yukarıda sözünü ettiğim 1980 yılındaki tartışmada Léo Hammon karşıt görüştekileri sağduyuya davet ederken "Musevi inancındaki her Fransızın" görevlerini tanımlıyordu. Bu görevler bana göre Fransa gibi resmi bir dini olmayan bir ulus çerçevesinde yaşamak isteyen her bireyin görevleridir. "Farklı olma hakkı 'topluluk' gerçekliğinin gölgelendiği noktada sona erer [diye yazmaktadır]. Modern toplumlarda her insanın birçok aidiyeti –dini, felsefi, profesyonel, kültürel, ulusal vb.– vardır. Ama belirli bir ülkede sadece tek bir devlet olabildiği için bir insanın sadece tek bir ulusal aidiyeti olabilir. Herkesin haklarını sonuna kadar kullanabilmesinin ve toplumun iç uyumunun sağlanmasının bedeli budur... Böyle düşünmeseydim ve İsrail benim en önemli aidiyetim olsaydı, orada yaşamamam affedilmez bir şey olurdu..."[82]

Kısacası seçim yapmak gerekmektedir. Ve bu eğilim tamı tamına öteki düşünce akımının özellikle oy kullanma konusundaki tartışmalarda ortaya çıkan görüşüdür. Fransa'daki Cezayirli İşçiler Derneği genel sekreteri 26 yaşındaki Belkacem'in açıklamasına göre: "Mağriplilerin %90'ının Fransa'da kalacağını biliyoruz. Sloganımız 'Geleceğim burada, oy kullanıyorum' olacak."[83] Roubaix'deki bir Mağrip Kültür-Araştırma-Eylem Derneğinin kurucusu 29 yaşındaki ekonomist Slimane Tir göçmenlerin büyük bir çoğunluğu için "gerçek ülkenin günümüzde Fransa olduğunu"

---

[81] Jean-François Duquapier, "L'Islam ou le bulletin de vote," *L'Evénement du jeudi*, 13-19 Haziran 1985, s. 34-38.
Léo Hamon, "Une seule appartenance," *Le Monde*, 23 Mayıs 1980.
J.-F. Duquapier, *a.g.m.*, s. 37.

söylemekten çekinmemektedir; ona göre Kuzey Afrika'ya geri dönüş fikri bir "mitos," "bu gerçeklikten bir kaçış"tır. Bu yüzden siyasetle ilgilenmeleri, oy kullanmaları, "yeni bir yurttaşlığa götüren bir kültüre" açılmaları gerekmektedir. Ve bunun için "Bir seçim yapmaları gereklidir. Çok sayıda genç seçim yapamadığı için bocalayıp durmaktadır."[84]

Evénement du jeudi dergisinin aynı sayısında Jean-Francis Held "Seçmek, bir yol sapağı yerine diğerini seçmek, gelecekteki tüm güzergâhı belirlemektedir" diye yazmaktadır. "Genç *Beur*ler bir seçmen kartının Kuran'a sığınmaktan ya da geri dönüş düşünden daha büyük bir umut ışığı olduğunu anlamaya başlıyorlar." Ardından da "birçok *Beur*'ün, çok sayıda ikinci kuşak Kuzey Afrikalının bileklerinin gücüyle profesör, diş hekimi, iş insanı, milletvekili, belediye başkanı vb. olacağı" ve dolayısıyla "toplumun çoğunluğuyla olan ilişkileri değiştirebileceği" zamandan söz etmektedir.[85]

Umarım haklı çıkacaktır. O gün geldiğinde Mağripliler davalarını, dolayısıyla bizim davamızı, tüm toplumun davasını kazanmış olacaklardır. Bunu umuyorum çünkü bir yandan da kökten dinciliğin dünya çapında gelişmesi en samimi dini hareketleri bile endişe verici boyutlara dönüştürme potansiyeline sahiptir. Fransa elbette Hristiyan bir ülkedir ama bu konuda hoşgörülü hale gelmiş ve tutkuları yatışmıştır. Fransa din savaşlarını çoktan geride bıraktı ama aradan geçen birçok yüzyıl hâlâ o günlerin acımasızlıklarını belleğimizden silmeye yetmedi. Aramızdan kim Fransa'da yeni bir din savaşı görmek ister ki?

---

[84] J.-F. Duquapier, "Le pays reel, c'est la France," *L'Evénement du jeudi*, 13-19 Haziran 1985, s. 41.
Jean-Francis Held, "Comment faire des français avec du Beur?," *L'Evénement du jeudi*, 13-19 Haziran 1985, s. 32-33.

İKİNCİ KISIM

XX. YÜZYILA KADAR BİR "KÖYLÜ EKONOMİSİ"

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIRSAL ALTYAPILAR

Bu ve izleyen bölüm bir zamanların Fransa'sı üzerine *uzun süre*ye yayılan bir ekonomik bakış sunmaktadır. Fransa'nın yazgısını 1000 yılından itibaren, özellikle de bize büyük sorunları ele alıp kavrama olanağı verebilecek kanıtların çok daha bol olduğu 1450 yılından bu yana izleyeceğim. Zaman aralığı bu şekilde daralmış olsa da göz korkutucudur. Ayrıca geniş kapsamlı bir ekonomi tarihine ulaşmak gerekiyordu. Bu ve birçok başka nedenden dolayı mantıklı olan önceliği kırsal Fransa'ya vermek, ondan yola çıkmak, bölümün başlığının gösterdiği gibi iktisadi yaşamı tarımın oynadığı başat rol açısından değerlendirmekti. Ama ilerleyen sayfalarda sık sık kullanacağım *köylü ekonomisi* terimi benim icadım değildir. Bu kavramı Daniel Thorner'in Mayıs-Haziran 1964'te yayımlanmış[1] ve içeriğiyle alışılmış söylemlerimizi o sıralar gözde olan *Asya tipi üretim tarzı* dahil içi boş kalıplaşmış reçetelerden kurtarmaya çalıştığı ufuk açıcı ve *özgürleştirici* makalesinden olduğu gibi ödünç aldım.

Thorner *köylü ekonomisi* ile elbette sadece her ekonominin bir parçası olan ve geçmişte hemen her şeyi kapsayan tarım sektörünü kastetmiyordu. Amacı kırsal yaşamın ona kaçınılmaz olarak eşlik eden ve aynı zamanda da giderek yayılıp kendi aleyhine gelişecek olan öteki etkinlikler karşısında baskın olduğu bir çeşit *global* ekonomi biçimi tanımlamaktı.

Daniel Thorner için toplumları tanımlayan ve farklılaştıran temel özellik kırsal etkinliklerle diğer etkinlikler arasındaki orandır.

---

[1] Daniel Thorner, "L'économie paysanne. Concept pour l'histoire économique," *Annales E.S.C.*, Mayıs-Haziran 1964, s. 417-432.

Ona göre geçmişteki Batı toplumları gibi günümüzde gelişmekte olan birçok ülke de aşağıdaki özelliklere sahip olduğu sürece *köylü ekonomisi* aşamasında kalmıştır:

– Tarımsal üretim toplam üretimin yarısını ya da daha büyük bir bölümünü oluşturuyorsa;

– nüfusun yarısı ya da daha çoğu tarım sektöründe çalışıyorsa;

– tarımsal üretiminin yarısı ya da daha fazlası köylü aileleri (senyörlerin, burjuvaların ve kapitalistlerin büyük işletmelerine karşıt olarak) tarafından sağlanıyorsa. Bu köylü dünyası çeşitli biçimlerde sömürülse de belirli bir bağımsızlığa sahiptir ve pazarla doğrudan bağları vardır.

Bunu söyledikten sonra sözü geçen ekonominin yeterince gelişmesi için az çok yaygın aygıtlarıyla etkin bir devletin varlığı ile kentlerle kırsal bölgeler arasında düzenli bir işbirliği gerektiğini de ekleyelim.

Daniel Thorner'in *köylü ekonomisi* için belirlediği ve benim de benimsediğim ölçütler bunlardır. Okur bu ölçütlerin, en uç mantıksal sonuçlarına itilmelerine gerek kalmadan, bir sisteme, *tutarlı bir bütüne* işaret ettiğini fark edecektir: Kentleri ve devleti bu *model* içerisine yerleştirmek aynı zamanda bir tür düzenlemeye, sanayiye, her çeşit ticari ilişkiye, krediye ve hatta kapitalizmin ilk adımlarına da yer açmak anlamına gelmektedir. Öte yandan "köylü" sözcüğü dikkati, doğru bir şekilde, tarımın çok büyük önemine çekmektedir: Kır her şeyin temelidir, her şeyi istila etmektedir; öteki etkinlikler sadece denizin ortasındaki adalardır ama göz ardı edilmemesi gereken adalar.

Tüm Avrupa ülkeleri yüzyıllar boyunca *köylü ekonomisi*nde yaşamıştır. Daha sonra hepsi, er ya da geç, bu aşamayı arkasında bırakmıştır. Fransa, bazı komşularıyla karşılaştırıldığında, daha yavaş davranmıştır ve bu gecikme hiç kuşku yok ki tarihinin akışını derinden etkilemiştir. Louis Chevalier 1947 gibi geç bir tarihte Fransa ile ilgili olarak "Köylülük bir bakıma ülkenin geleneksel bilincini, olanaklarını ve sınırlarını [oluşturmaktadır]. Fransa, her an, yapmaya cesaret edebileceği şeyi ya da karşı çıkması gerekeni sadece onun vasıtasıyla kesin olarak kavrayabilmektedir"[2] diye

[2] Louis Chevalier, *Les Paysans, étude d'histoire et d'économie rurale,* 1947, s. 223-224.

öne sürüyordu. Ona göre bir çeşit kalkan, korunma aracı olan tarım böylece tek başına "belirli bir Fransa algısı" yansıtıyordu. Ama tarımın bu aşikâr ağırlığını, bu altta yatan gerçekliği, değişimdeki bu yavaşlığı iyi bir şey olarak mı (bundan kuşkuluyum) yoksa birçok tarihçi gibi kötü bir şey olarak mı görmeliyiz?

Bu soruyu yanıtlamaktan ziyade Fransa'nın nasıl, niçin ve ne pahasına evinde aşırı kalabalık ve giderek daha az işlevsel bir köylü kitlesi barındırmış olduğunu kendi kendimize soracağız. Ülkemizin tarımın önceliğini tüm engellere karşın makul olanın ötesine uzatmaya yatkın doğal üstünlüklerini mi suçlamak gerekir? Yoksa gücünü tartışılmaz başarıları kadar bizzat kendi ataletinden alan ve bir günden diğerine silkip atması güç uzun bir tutucu tarihi mi? Bu sorular yalnızca bu bölümde değil ama kitabın sonuna kadar sayfalar arasında gezinecektir.

I

FRANSA "KÖYLÜ EKONOMİSİ"NDE KAÇ YÜZYIL YAŞADI?

İlk soru bir zaman sınırlamasıyla ilgili: Köylü ekonomisi *model*inin hangi zaman aralığında operasyonel olduğunu gözlemlemek ve onun sayesinde ihtiyacımız olan bilgileri ve yaklaşımları türetmek mümkündür? Model öğelerinden biri açıkça ortaya çıktığı zaman biçimlenmeye başlar; tüm öğeler yerlerini aldığı zaman operasyoneldir ve temel öğelerin birer birer devreden çıkmasıyla aşamalı olarak bozulur.

Kentler ve kırlar –yani bir düzen ve kısıtlamalar– kuşkusuz Roma Galya'sında da mevcuttu. Ondan önceki bağımsız Galya için ise kentlerin varlığı tartışmalıdır. Ama *model* Roma kentleri dönemi için belki tamamen operasyonel değildir çünkü kırsal bölgelerdeki *villa*lar (büyük tarım işletmeleri) ve köleleri Daniel Thorner'in önerdiği tarım üretimin en az yarısının belirli bir bağımsızlığa sahip köylü aileleri tarafından sağlanması koşuluyla çelişmektedir.[1] Bağımsız köylülerin Roma dönemi Galya'sındaki varlığı tartışılmaz olsa da hiç kuşkusuz tarım üretiminin büyük bölümü onlar tarafından sağlanmıyordu. Dahası kentler gerilemiş ve ekonomik üstünlük giderek *villa*ların eline geçmişti; mekânın bu şekilde parçalanması devletin giderek gölgede kalmasıyla baş başa gitmiştir; adeta yüzyıllar sonra ortaya çıkacak senyörlük düzeninin bir çeşit "prelüd"ü! Köylü ekonomisi eğer yanılmıyorsam ancak belirleyici dönüm noktası 1000 yılından sonra Fransa ve Avrupa kırlarındaki nüfus patlamasının ardından ortaya çıkacaktır. Bu ekonominin bu dönemden itibaren gerekli karakteristik özellikleriyle iyi kötü belirmeye başladığını birazdan göstermeye çalışacağım. Bu başlangıç döneminin saptanması şaşırtıcı olmadığı kadar herhangi bir kuşkuya da yer bırakmamaktadır.

---

[1] Daniel Thorner, a.g.m., s. 418.

Günümüze Dek Süren Bir Köylü Ekonomisi

Şaşırtıcı olan –yakın geçmişte Marc Bloch'un kuşağı için de tam bir sürpriz– bu *köylü ekonomisi*nin Fransa'da çok uzun, hatta XIX. yüzyılı aşacak kadar uzun sürmüş olmasıdır. Güvenilir bir tarım bilimci olan Lullin de Chateauvieux'ye göre[2] 1840'ta toprakların üçte ikisi kendi topraklarına sahip özgür köylüler, kiracı-çiftçiler ve ortakçılar tarafından işleniyordu; 1881'de tarım üretimi, göreceli olarak düşmüş olsa da hâlâ GSMH'nın hemen hemen yarısını oluşturuyordu. Kentsel nüfus o zamana kadar çok baskın olan kırsal nüfusu ancak 1931'de yakalayacaktır. Dolayısıyla Fransız kırları altta yatan gerçeklikleri, kısıtlamaları ve gerekleriyle çok uzun zaman, Fransa'nın, onu iyi anlamamız için başvurmamız gereken *liber rationis*'ini (muhasebe defteri) oluşturmuştur. Geçmişimizin derinliklerinden bizlere miras kalan bu "köylü Fransa'nın" beklenmedik, hızlı ve feci çözülmesine sadece çok yakın zamanlarda tanık olduk.

Maurice Parodi son kitabında –*L'Economie et la société française depuis 1945* (1945'ten Bu Yana Fransız Toplumu ve Ekonomi)– bu köylü ekonomisinin ölüm ilanını kısaca kaleme almıştır: "1968'de istihdam açısından 3.125.000 çalışanıyla hâlâ 'birinci ulusal sanayi' olan tarımda 1977'de sadece 2 milyon kişi çalışıyordu."[3] Dönüşüm on yıldan kısa bir sürede gerçekleşmiştir. Bu dönüşümün günümüzde çok belirgin olan sonuçları, çalkantıları, birbiri ardına çölleşen kırsal bölgeleri, nüfus hareketleri ve kentlerin olağanüstü büyümesiyle sürecin kendisinden daha çok göze çarpmaktadır. Marc Bloch 1930'da *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française'i* yayımladığında bu altüst oluşu, böylesi bir tufanı düşünemezdi. Ne de Daiel Halévy 1934'te Fransa'nın ortasındaki kırsal bölgeleri kutsal toprakları ziyaret edermiş gibi gezerken.[4]

Öyleyse sorunumuz günümüzün altüst oluşları ve felaketlerini yüzyıllara yayılmış bir süreç üzerine yapılmış alışılmış ve klasik değerlendirmelerle ilişkilendirmektir. Kırsal ekonomi istesek de istemesek de uzun zaman engellenmiş ve yavaşlatılmış bir evrimin sonucunda çökmüştür. Bakış açılarımızı değiştirmek zorunda kalıp, devrimci, modern ve modernleştirici bir XIX. yüzyılı, ister istemez, kısmen de olsa köylü Fransa'nın bazılarının günümüze kadar ulaştığı sonuncu güçlü çırpınışlarını barındırdığı bir geçmişe atacağız.

---

[2] Frédérick Lullin De Chateauvieux, *Voyages agronomiques en France*, 1843, s. 40 vd.
Maurice Parodi, *L'Economie et la société française depuis 1945*, 1981, s. 81.
Daniel Halevy, *Visites aux paysans du Centre (1903-1934)*, 1935, y. basım: 1978, "Livre de poche."

Modern sanayi, kent hizmetleri ve taşımacılık sektörleri ve birçok yeni yaşam biçimi demek ki göreceli olarak yakın bir zamanda çok yavaş değişen bir köylü Fransa'sına karşıt olarak ortaya çıkmıştır. Bir yanda yenilikler, diğer yanda tutuculuk. Modern Fransa uzun zamandır öteki Fransa'yı hor görüyor, karalıyor, ekonomideki ağırlığının yanı sıra ataletini de ifşa etmekle uğraşıyordu. Daha XVIII. yüzyılda Provence kentlileri için "Köylü kötü ve kurnaz bir yaratık, yarı uygarlaşmış vahşi bir hayvandı."[5] XIX. yüzyılda bir güldeste dolduracak kadar çoğalan ve çeşitlenen bu "sevimli sözler" aslında bir köylü ekonomisinin yaşamaya devam ettiğinin, sanayileşmiş ülkeler kulübüne tamamen dahil olmak isteyen öteki Fransa'nın arzuları ve çabaları önünde bir engel oluşturduğunun kanıtı değil midir? Bankacı ve politikacı Jacques Lafitte (1767-1844) XIX. yüzyılın yaratıcı Fransa'sının ürünlerini satmak için XIV. yüzyılın yoksul Fransa'sına muhtaç olmasından yakınmıyor muydu?[6] 1824'te yazdıklarına bakılırsa ülkeyi açıkça ikiye bölünmüş olarak görüyordu: "Sermayenin çok bol olduğu ve çok düşük faizlerle kullanıldığı çağımız sanayi hareketine birkaç ticaret merkeziyle birkaç eyaletin katılmış olduğunu görüyoruz ama ülkenin cehalete, rutine ve yoksulluğa terk edilmiş geri kalan bölümü tefeciliğe teslim olmuş durumdadır ve uygar diye adlandırılabilecek Fransa'nın çok gerisindedir."[7]

Sözünü ettiği bu yoksul, çalışkan, masum –ama rahatsız edici– Fransa yaşamak için her şeyinden kısmak zorundaydı: Tuz gibi kaba ve kullanışsız kaçak kibritleri de idareli kullanmak; ertesi sabah ateşi yeniden kullanmak için korları küllerin altına gömmek; tüm hayatı boyunca –kadın ve erkek– tek bir pazar ayini kıyafetiyle yetinmek; 1806'da hâlâ "koyunlarının yününden hazırladıkları kaba kumaştan yaptıkları elbiseleri giyen"[8] şu Corrèze köylüleri gibi elinden gelen her şeyi üretmek (gıda, konut, döşeme eşyası, giysi, vb.); kışın ısınmak için hayvanlarının yakınında yatmak; günümüzde gerekli ve yaygınlaşmış hijyen koşullarının hiçbirine sahip olmamak[9] ve mumdan tasarruf etmek için "güneşi adım

G. Valran, *Misère et charité en Provence au XVIIIe siècle*, 1899, s. 29.

Jacques Laffitte, aktaran S. Charlety, *La Restauration*, 1921, Ernest Lavisse, *Histoire de France contemporaine* içinde, IV, s. 307.

Jacques Laffitte, *Réflexions sur la réduction de la rente et sur l'état du crédit*, 1824, s. 6.

U.A. (Ulusal Arşivler), F^20 1 30.

Alain Corbin, *Archaisme et modernité en Limousin au XIXe siècle (1845-1880)*, 1975, I, s. 58, not 51: "Çünkü (1866'da) kırsal bölge insanı henüz hiç foseptik çukuru görmemişti."

adım izlemek," hatta doğuşundan önce yatağından kalkmak zorundaydı: "Nüfusun büyük bölümü ilk aydınlıkla [kalktığı için] kışın ilk ayinler her yerde tan vaktinin alacakaranlığında yapılıyordu."[10]

Gerçekten de benim yaşımdakilerin tanımış ve sevmiş olduğu bu kaba, çalışkan ve değişmeyen köylü dünyası yerel renkleriyle, görenekleriyle, toprakla iç içe ilişkisiyle, sınırlı gereksinimleriyle ve derin itidaliyle yerinde kalmış olduğu sürece Fransa'nın tarihi, Fransızların yaşamı başka bir temel üzerinde gelişmiş, başka bir tınıya, doğayla başka tür bir ilişkiye sahip olmuştur.

Hatta Savoie'nın geçmişi ve bugünü üzerine eşsiz bir bilgi hazinesi olan kuşağımın insanı Paul Dufournet'nin düşüncesine göre "Neolitik Çağ uygarlığı sığır ve atla birlikte neredeyse günümüze kadar sürmüştür." Bu görüş elbette abartılıdır. Ama şöyle devam etmektedir: "Kır evimin yakınlarındaki mezolitik ve neolitik çağlara ait çakmak taşları topladığım tarlalardan birinde yaşlı bir köylüyü çapasıyla toprağı eşelerken (*écrouter*[11]) gördüğümü anımsıyorum. Onu zihnimde belki beş altı bin yıl önce bu yöredeki toprakları ekip biçen ilk insanlardan biri olarak canlandırmıştım. Bu yitip gitmiş dünyanın son temsilcileriyle sohbet ettim. Yaşamım boyunca sözlü geleneklerden kopuşa, ilk elden kanıtların hızla ortadan kaybolduğuna tanık oldum. En geç ön-tarihe ait eski patikaların birçoğu üstlerinden motorlu araçlar geçmediği için koruluklar, çitler, ekinler altında ortadan kayboldu. Bu yolların hemen hepsi en azından yayan olarak 1960'larda hâlâ kullanılıyordu."[12]

Yakın zamanlara kadar hâlâ canlı ama günümüzde hızla yok olan bu yollar çok sayıdadır. Gözle en kolay görünür olanlar dağlarda bir zamanlar transhümans sırasında koyun ve sığır sürülerinin izlemiş olduğu yollardır. Günümüzde artık her yıl yüz binlerce hayvan tarafından çiğnenmedikleri için bu yollar, örneğin bundan belki 4000 yıl önce, MÖ. 2000 civarlarında ilk transhümans hareketlerinin uzun *pistler* çizmiş olduğu Argoual Masifi ve Lozère Dağı yamaçlarında olduğu gibi, çalılıklar ve fundalıklar tarafından ele geçirilmiştir. Günümüzde çobanların hâlâ yayla otlaklarına çıkardığı çok az sayıda sürüye katırtırnağı ve karaçalı yığınları arasından yol açmak gerekmektedir. Yadırgatıcı bir manzara![13]

---

[10] Michel-Christophe Kiener, Jean-Claude Peyronnet, *Quand Turgot régnait en Limousin: un tremplin vers le pouvoir*, 1979, s. 32.

Ecrouter: Toprağın sadece yüzeyini çevirmek.

Paul Dufournet, *Une communauté agraire sécrète et organise son territoire à Bassy (Haute Savoie)*, 1975, s. 551.

Anne-Marie Brisebare, *Bergers des Cévennes. Histoire et etnographie du monde*

Köylü Ekonomisinin Belirginleşmesi: XI. Yüzyıl

On yıllardan beri çözülme sürecinde olan *köylü ekonomisi*nin son kalıntıları gözlerimizin önünde tarihe karışmış ya da karışmaktadır. Ama sürecin geriye doğru öteki ucundaki başlangıçlarını nereye yerleştireceğiz?

Kesinlikle uzun uzun sözünü etmiş olduğumuz köy-kasaba-kent coğrafyasının belirgin bir biçimde oturmuş olduğu döneme.[14] Bölgelere göre XI. ya da XII. yüzyıla. Bazı tarihçilerle birlikte Orta Çağ'da "köyün kente baskın olduğunu"[15] ya da başka türlü söylersek kırsal etkinliğin kentsel düzeni ve bu düzen için gerekli ticari ilişkileri tetiklemiş olduğunu kabul ediyorum.[16] Ama bunun tersi açıklama da kısmen doğrudur: Küçümsenmemesi gereken uzun mesafeli ticaret dahil[17] ticaretin gelişmesinden yararlanan kentler de kırsal faaliyetleri tetiklemiştir. Kentler ve köyler karşılıklı ilişki içerisinde aynı anda büyümüştür. Tarıma elverişli yeni topraklar açmak yalnızca nüfusları giderek artan köylerin gıda gereksinimlerine bir yanıt değildi; yerel senyörün, kilisenin ya da manastır tarikatlarının denetimindeki köylerin üretim *fazlalıkları* aynı zamanda yüksek doğum oranları, uzun mesafeli ticaretin gelişmesi ve köylerinkinden daha sofistike ve uzmanlaşmış bir zanaatçılığın yaygınlaşmasının nüfusunu şişirdiği kentleri de besliyordu.

Her durumda, geleceğe yönelik gelişmenin ilk işaretleri eski ekonomik yaşamın *en tepedeki* sektöründen gelmiştir. Bir kalkış noktası (ilk belirtiler değil) saptamak istiyorsak bu oluşum halindeki üst katlara göz atmamız gereklidir. Köylü ekonomisi diye adlandırdığımız ekonominin uzun yolculuğu bu üst katlar ortaya çıktığı zaman başlayacaktır.

Yukarıdaki açıklamayı destekleyen belki de en iyi örnek X. yüzyıl Batı Provence örneğidir: Bölge erken gelişmesini Akdeniz'e borçludur. Kırsal bölgelerde Arles, Avignon, Aix, Tarascon gibi kentler ön plana çıkar: Varoşlar inşa edip sınırlarını genişletir, yakın çevrelerini kendi ağları içine alırlar; gelecek vaat eden köy zanaatlarını bünyelerine katarken kendi zanaatlarını da geliştirirler. Rhône ve Durance ırmakları üzerinde Akdeniz kıyılarının değerli tuzunu taşıyan kayıklar çok erkenden Saint-

---

pastoral et de la transhumance en Cévennes, 1978, s. 26.

Birinci cilt, ikinci bölüm.

Robert Fossier, *Le Moyen Age, II: L'Eveil de l'Europe*, 1982, s. 292.

Georges Duby, *La Société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, 1971, s. 362.

Jean Schneider, "Problèmes urbains dans la France médiévale," *Actes du centième Congrès national des Sociétés savantes*, 1977, s. 139.

Gilles, Tarascon, Avignon, Pont-Saint-Esprit gibi zorunlu duraklarda mal boşaltmaya başlar. Bu ırmaklarda aynı zamanda "Gapençais ve Diois bölgelerinin dağlarında kesilen... [ağaç gövdelerinden] sallar"[18] da akıntıda yüzdürülerek taşınıyordu. Bu ırmak trafiğine daha sonra önemli bir yenilik olan buğday taşımacılığı da eklenecektir.

Bu aşamada eski pazar yerleri yetersiz kalmıştır: XII. yüzyılda biri Pont-Saint-Esprit, ikisi Gap (biri Meryem Ana'nın doğum yortusundan sonraki 8. gün, diğeri Saint-Arnoul yortusunda –21 Temmuz), diğerleri de Saint-Paul-des-Châteaux, Fréjus, Marsilya, Avignon ve Beaucaire'de olmak üzere birçok fuar kurulur. Eşek kervanları kentlerdeki kumaş boyama işliklerine köylerden vermilyonun[19] yanı sıra ağartma işleri için kireç ve renkleri sabitleştirmede kullanılan eğrelti otu taşıyordu. Bu bölgesel ticarete uzun mesafeli ticaret, Yakın Doğu pazarlarından gelen baharat, karabiber ve ipekli kumaşlar ekleniyordu.

Böylece yerel ticaretle uzun mesafeli ticaret arasında bir ilişkiler ağı kurulmuştur. "Lombardlar Saint-Gilles ya da Fréjus fuarlarına geldiklerinde sadece ipekli kumaş ve baharat getirip kürk satın almakla yetinmiyorlardı; büyük gemilerine Cenova gümrüğünden (*tonlieu*) geçmiş olan tuzu, Rhône üzerinden Saint-Gilles'e kadar inen tomrukları, çeşitli gümrüklerden geçmiş olan buğdayı,... kumaş balyalarını yüklüyorlardı.[20] 1190'da Fréjus Fuarında başka *panni de colore* ve ipekliler yanında Saint-Riquier, Chartres, Etampes, Beauvais ve Arras kumaşları da el değiştiriyordu."[21] Genel gelişmenin tetiklediği daha büyük ölçekli bir ticaret ortaya çıkıp sinsice bir pazarlamayla sızdığı köylerde giderek eski kırsal zanaatları yıkıma uğratacaktır.

IX. yüzyılda Marsilya ve Arles'daki Karolenj atölyelerinde, daha sonra düzenli bir biçimde Pavia darphanesinde ve XI. yüzyılda da Montpellier yakınındaki Melgueil (günümüzde Mauguio) atölyelerinde basılıp dolaşıma sokulan madeni para da bu süreçte rol oynamıştır. Aynı yüzyılın sonunda köylülerin kira ve vergi ödemelerinde kullanılmaya başlanan sikkenin dolaşımı XII. yüzyılda istikrarlı bir ticaret ortamı kentleri, kırsal bölgeleri ve büyük ticareti birbirlerine bağladığı zaman hızlanacaktır.[22]

---

[18] Jean-Pierre Poly, *La Provence et la société feodale, 876-1166*, 1976, s. 226-227.

[19] Vermillon: Güney Fransa'nın yaprak dökmeyen meşe ağaçlarında yaşayan bir çeşit kırmız böceğine (kermes) halk dilinde verilen ad.
J.-P. Poly, *a.g.e.*, s. 231.
Hektor Amman, "Deutschland und die Tuchindustrie Nordwest-Europas im Mittelalter," *Hansische Geschichtsblätter* içinde, 1954, s. 8.
J.P. Poly, *a.g.e.*, s. 233-237 ve 248-249.

Provence'ın erken gelişmesi elbette kural değildi. "Fransız" mekânının tümünü etkilemiş olan harekette bazı bölgeler daha erken öne çıkmış, bazıları da –daha çoğu– gecikmeler, ataletler yaşamıştır.

Örneğin Mâconnais, Rhône-Saône koridorunun kendisine sağlayabileceği atılımdan pek erken dönemde yararlanmış gibi görünmemektedir. Ama söylendiği gibi X. yüzyılın sonunda, hâlâ "tamamen toprağa dayalı bir ekonomi"[23] miydi? Bu kestirip atan ifade yanıltıcı olabilir: Hangi *ekonomi* kendisini sadece toprakla ilgili faaliyetlerle sınırlayabilir? Üstelik bölgede çok sayıda hareketli pazar yeri varken. 1000 yılından hemen önce, "994 Anse Konsilinde din adamları müminlere 'gün içerisinde tüketilmesi gereken yiyecekler dışında' pazar günleri herhangi bir şey satın almayı ya da satmayı yasaklamayı düşünmüştü çünkü yiyecek maddelerinin günlük olarak el değiştirmesi âdettendi," Tanrı'nın günü dahil.[24] Bu yerel ticari işlemlerin yanı sıra kiralar ve vergiler gibi cezalar da sık sık gümüş ya da altın parayla ödeniyordu. Saône Vadisi boyunca "yoğun bir ırmak trafiği" ticari ilişkilerin giderek daha uzaklara yayılmasına katkıda bulunuyordu. Manastırın [Cluny Manastırı] yakınında türemiş olan yeni kasaba Cluny hacı akınları sayesinde bir ticaret merkezi olmuştu. Roma dönemindeki görkemlerinden oldukça uzak kalmış olsalar da X. yüzyıl sonunda yıllık fuarlar düzenlemeye başlayan çok eski kentler Mâcon ve Tournus'te olduğu gibi Cluny'de de sikke kesiliyordu.[25] 950'de arazileri çok geniş bir alana yayılmış olan Mâconnais Kontu II. Létaud Jura'da "İşlettiği Revermont tuz ocaklarından... kendisine çok gelir sağlıyordu."[26] Mâconnais, Yahudi kolonisi aracılığıyla tuz, demir, hatta değerli kumaşlar ve baharat gibi lüks mallar ithal ediyordu.[27]

Bununla birlikte ticaret hacminin Rhône-Saône ekseni boyunca çevre ekonomisini ciddi bir biçimde etkileyecek kadar artması için XI. yüzyılın üçüncü ya da dördüncü çeyreklerini beklemek gerekecektir. Bu dönemde Tournus, Mâcon ve Cluny'de çok sayıda fuar kurulur. Hızla çoğalan ve beslenmek için kırsal çevresi kadar daha uzaktan gelen ürünlere de bağımlı olan nüfus için yeni mahalleler, varoşlar inşa edilir. Yollardaki trafik zamanın insanlarını şaşırtacak derecede artar –ve manastırlarla senyörler arazilerinden geçenlerden geçiş ücreti almakta gecikmez.[28]

[23] Georges Duby, *a.g.e.*, s. 53.
A.g.e., s. 50.
A.g.e., s. 46-47.
A.g.e., s. 93.
A.g.e., s. 48.
A.g.e., s. 264-266.

Dolaşımdaki para çoğalır[29] ve zanaatçılıkla aynı zamanda ticaret ve tefecilikle geçinen ve artık toprak zenginlikleriyle eskisi kadar ilgilenmeyen yeni bir tüccar sınıfı gelişir.[30] XII. yüzyılın en sonunda Mâcon'da ilk tüccar hanedanları ortaya çıkacaktır.[31]

Para dolaşımının daha Karolenj döneminde başladığı ve daha sonra hacılar, öğrenciler ve elbette tüccarlar sayesinde hızlandığı Chartres;[32] Philippe Auguste döneminde (1180-1223) nüfusunun aşırı büyüklüğü nedeniyle kara taşımacılığı yetersiz kaldığı için buğdayın kente ırmak yoluyla gelmeye başladığı fazlasıyla iyi bir örnek olan Paris;[33] dokumacılık loncası üyelerinin XI. yüzyılda kent sokaklarında devasa bir mekik dolaştırarak gösteri yaptığı Toulouse;[34] ya da şansımıza 1080 ile 1082 yılları arasında transit geçen malların bir listesinin bulunmuş olduğu Saumur bölgesinde Montreuil-Belay yakınındaki Méron gümrük kapısı: Atlar, sürü hayvanları, yün, iç yağı, kuş tüyü, balmumuna ek olarak "İnsanlar tarafından ya da eşek sırtında getirilmiş" yabancı ya da pahalı mallar (*merces peregrine vel magni precii*)."[35] Tüm bu saydığımız yerlerde sözünü ettiğimiz sürecin izlerini sürmek çocuk oyuncağıdır. Her yerde karşımıza zanaatçılar, tüccarlar, yollar, akarsular üzerindeki taş köprüler çıkar.

Bu yüzden Fransa'nın merkezine, toprakların en azından anahtar bölge *Champagne berrichonne'da* Roma döneminden önce tarıma açılmış olduğu Berry'ye bir göz atalım.[36] Guy Devailly, XI. yüzyılda "Burada başka Bourges olmak üzere birkaç kent vardı" derken haklıdır ama şöyle devam eder: "Sayıca az ve küçük boyuttaydılar; ayrıca kırsal dünyayla sıkı bağlar içerisindeydiler. [Bu dönemde] esnaf ve zanaatçıların büyük bölümü mesleklerini icra ederken aynı zamanda da toprağı ekip biçen insanlardı: [Kırın] ürünlerini dönüştürüyor ya da toprağı işlemek için vazgeçilmez olan araçları üretiyorlardı. XI. yüzyılın ortasında, özellikle de Fransa'nın merkezindeki bu bölgelerde *kent ile kır arasında bir kar-*

---

[29] *A.g.e.*, s. 275 vd.

[30] *A.g.e.*, s. 309-310.

A.g.e., s. 316.

André Chedeville, *Chartres et ses campagnes, XIe-XIIIe siècles*, 1973, s. 434.

Nicolas de Lamare, *Traité de la police...*, II. 1710, s. 727.

R. Fossier, *a.g.e.*, II, s. 285.

Anne Lombard-Jourdan, "Les foires aux origines des villes," *Francia: Forschungen zur Westeuropaïschen Geschichte* içinde, X, 1983, s. 483. Bu liste Angers'deki Saint-Aubain Manastırının sicil defterinden alınmıştır.

François-P. Gay, *La Champagne du Berry*, 1967, s. 50.

şıtlıktan söz etmek için çok erkendir."[37] Son sözcüklerin altını çizmemin nedeni yazarla karşıt görüşte olmam değildir, tam tersine. Aslında sorun çok sık yapıldığı gibi kent ile kır arasındaki karşıtlığı vurgulamak değil neyin onları birlikte yaşamaya zorladığını aydınlığa kavuşturmaktır. Bu ilişki, düzeyi ne kadar düşük olursa olsun, o dönemde hâlâ "yarı-ilkel" bir bölge olan Berry'de mevcuttu.[38]

Buna karşılık, kırla iç içe yaşayan bir kentin gerçek bir kent olmadığı savunulamaz. Fransız kentlerinin Eski Rejim'in sonuna kadar, hatta sonrasında bile etraflarını çeviren ve her yandan içlerine sızan bir kırsal yaşama dizlerine kadar batmış olduğunu kim bilmiyor ki? 1502'de Paris'te çok sayıda ev "güvercinler, kaz palazları, tavşanlar ve domuzlar" barındırıyordu.[39] 1643'te Lyon'da dikkatli bir gezginin yazdığına göre: "Bu kent çok büyük; hatırı sayılır genişlikte bir alana yayılmakta çünkü sınırları içinde atış poligonları, mezarlıklar, bağlar, tarlalar, çayırlar ve başka toprak parçaları bulunmakta."[40] Onlarca başka örneğin gösterdiği gibi bu o zamanlar için olağan bir durumdu.[41] Paris'e geri dönersek Mayıs 1755'te "un savaşları" sırasında tutuklanan gariban bir arabacı Paris ahırlarından kentin bahçelerine ve kenar mahallelerine gübre taşıyordu.[42] Ve XIX. yüzyılın sonu gibi geç bir tarihte Limoges'da "[Kentin] duhuliye resmi ödenerek girilen bölümü özel bahçeler ve domuz ahırlarının yanı sıra çayırlar ve bostanlar içeriyordu"[43] Ama tarım faaliyetleri barındırsın barındırmasın önemli olan kentin kent işlevi görmesiydi. Bu sistem, kent ve kasabanın köyler karşısında oynadığı rol, XI. ve XII. yüzyıllardan itibaren yerleşip oturmuştur.

Bu sistemin kökleri tartışılmaz bir biçimde 1000 yılından önceki "karanlık" yüzyıllara kadar inmektedir: Bunu barbar istilalarından sonra Avrupa ve Fransa tarihini kateden bazı devamlılık unsurlarından tahmin edebiliriz. Kesin çözümü olmayan kökenler sorunu Anne Lombard-Jourdan'ın başarılı makalelerinin gösterdiği gibi bu nedenden dolayı büyüleyicidir. Hakkında çok az şey bildiğimiz bu yüzyıllar eski görkemlerini

---

[37] Guy Devailly, *Le Berry du Xe au milieu du XIIIe siècle*, 1973, s. 197.

[38] *A.g.e.*, s. 553.

[39] Nicolas de Lamare, *a.g.e.*, I, s. 539. Paris zabıta müdürü 4 Nisan 1502'de kent içinde güvercin, kaz, tavşan ve domuz yetiştirmeyi yasaklamıştı.

[40] Elie Brackenhoffer, *Voyage en France, 1643-1644*, 1925 baskısı, s. 110.

[41] Jean Pitie, *Exode rural et et migrations intérieures en France. L'exemple de la Vienne et du Poitou-Charentes*, 1971, s. 672.

[42] U.A., Y 10558 A.

[43] A. Corbin, *a.g.e.*, I, s. 69.

yitirmiş kentler, kuruluşları Roma öncesi döneme, bağımsız Galya'ya kadar uzanan fuarlar tarafından canlandırılıyordu. Bu fuarlarda egzotik ürünler satılıyordu: "Kaliteli şaraplar, baharat, yünlü kumaşlardan daha sıcak tutan ve zenginlik simgesi kürkler ve özellikle de papazların sunakları kadınların da süslenme için satın aldığı güzel kumaşlar" Bu "baştan çıkarıcı" ticaret... "artık, Merovenj döneminin sonunda ortadan kaybolmuş olan Suriyeliler tarafından değil," fuarlar, şu pazar ekonomisine yeni bir atılım sağlayan ve uyuşukluk içindeki kentleri canlandıran kısa ama belirleyici toplantılar tarafından yürütülüyordu[44] XI. yüzyıl "Rönesans"ı yoktan var olmamıştır.

[44] A. Lombard-Jourdan, *a.g.m.*, s. 441. *Syri*ler ya da Levantlı tüccarlar Doğunun değerli ürünlerini VI. yüzyılın sonuna kadar Batı'ya getiriyordu.

II

KÖYLÜ EKONOMİSİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Köylü ekonomisi üzerine bir çalışma ancak köylülüğün incelenmesiyle başlayabilir. Ama köylülüğü gerektiği gibi ele almak ve anlamak pek de kolay değildir çünkü Jacques Mulliez'in söylediği gibi[1] *tek* değil birçok Fransız tarım modeli olduğu gibi aynı şekilde birbirlerinden oldukça farklı, hatta birbirleriyle uyumsuz birçok Fransız köylülüğü vardır. Konu üzerinde kafa yoranların hepsi bu olguya işaret etmiştir.[2]

Bununla birlikte, köylüler ve kırsal yaşam Fransa tarihinin akışı içinde apayrı bir kategori, belirgin ve tutarlı bir kitle oluşturur. Bu nedenle köylülüğü farklılıklarından –Tanrı biliyor ki bölgesel yaşam tarzlarından söz etmesek bile tahıl üreticisi, bağcı ve hayvan yetiştiricisi arasındaki farklılıklar çok belirgindir– yola çıkarak betimlemek yerine onu önce toplumun geri kalanına karşıt bir *bütün* olarak görmek, bu *bütün*ün ağırlığına, nüfusuna, oylumuna ve işgal ettiği değişken mekâna dikkati çekmek istiyorum. Başka türlü söylersek onu olmadığıyla karşılaştırarak tartmak ve ölçmek istiyorum. Daha sonra tüm tarihçiler gibi ayrıntılara, farklılıklara ve onların gerektirdiği açıklamalara geri dönmek elimizde olacaktır.

Doğanın Gücü

Köy yaşamının en önemli ve süreğen özelliği doğanın kontrol edilemez güçlerine karşı bitmez tükenmez mücadelesidir. Köylü toplumu bu güçlere karşı yüzyıllar boyunca yıkıcı ya da yaratıcı çareler üretmiştir. Bu bakış açısına göre, iyice yerleşmiş bir geleneği izleyerek tarih ile doğanın

---

[1] Jacques Mulliez, "Du blé, 'mal nécessaire.' Réflexions sur les progrès de l'agriculture de 1750 à 1850," *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XXVI, Ocak-Mart 1979, s. 8.
Fransa'nın güneyi ile ilgili olarak Charles Higounet, "Sources et problématique de l'histoire des campagnes," *Actes du centième Congres national des Sociétés Savantes*, 1979, s. 181 vd.

birbirinin antitezi olduğunu kabul etmek çok kolay görünmektedir[3] – tarih burada denetim dışı doğa karşısındaki insandır. Ama bu ne derece doğrudur?

Gerçekte, insan doğal dünyanın bir parçasıdır. Yeryüzünde, doğanın iklimi altında ve bitki örtülerinin arasında –egemen olamadığı bitki örtülerinin yanı sıra koşullarına uymaya başlayınca ona iyi kötü itaat eden bitki örtüleri vardır– yaşamaktadır. Vahşi ya da evcilleştirilmiş hayvanların arasındadır ve hayatta kalmak için kaynak ve ırmak suları, dağları erozyona uğratıp ovaları basan sel suları kadar değirmen çarklarını hareketlendiren daha durgun sulara da ihtiyacı vardır. İnsanoğlu aynı zamanda yaşamının her evresinde güneş enerjisine bağımlıdır. François Jacob'un yazdığı gibi "Sonuç olarak yaşayan varlıkların çoğuna [insanoğlu dahil] enerjisini sağlayan güneştir."[4]

Demek ki "İnsan doğa sayesinde yaşar, bu insanın ölmemek için birleşmesi ve sürekli ilişki içinde kalması gerektiği doğanın onun gövdesi olduğu anlamına gelir."[5] Marx'ın bu güzel eğretilemesi gerçek bir tarih dersidir. İnsanoğlu toplumu doğayı egemenliği altına almak için vazgeçilmez bir araç olarak yaratmamış mıdır?[6]

Bununla birlikte, uzun zamandır doğayı evcilleştirmiş olduğu yanılsaması içindedir. Kurucu Meclis'te (*La Constituante*) oynadığı rol nedeniyle tanıdığımız François Malouet (1740-1814) Batı insanının gerçekleştirdiği eser hakkında coşkuyla "Doğanın etkisi, kendiliğinden üretimleri, ilkel eserleri eski kıta insanlarının yorucu çabalarının sonucunda hemen hemen ortadan kalkmıştır."[7] diye yazıyordu –hem de buhar ve elektrikten önce! Bu sav usa yatkın mıdır? Günümüzde, makine çağında, aynı yanılsamanın kurbanı Paul Dufournet "Doğal unsur ortadan kayboluyor ve her şey insan yapımı oluyor"[8] bile diyebilmektedir.

Bugün özellikle de Fransa gibi bir ülkede hiç "doğal" tarım manzarası kalmadığı doğrudur. Baştan aşağı yeniden inşa edilmiş olan manzara birçok yüzyıllık bir evrimin sonucudur ve üzerine atılmış bir örtü gibi bizzat doğayı gizlemektedir. Ama bu gözlem insanoğlunun düşma-

---

[3] Oswald Spengler, *L'Homme et la technique*, 1958, s. 90.
François Jacob, *La Logique du vivant. Une histoire de l'hérédité*, 1970, s. 261.
Karl Marx, *Economie et philosophie* (*Paris manüskrileri*), 1844, *Oeuvres* içinde, II, Pléiade yay., 1968, s. 62.
Maurice Godelier, *L'Idée et le matériel. Pensée, économies, sociétés*, 1984, s. 9 vd.
Malouet, *Mémoires*, I, 1868, s. 111.
Paul Dufournet, *Pour une archéologie du paysage. Une communauté agraire sécrète et organise son territoire*, 1978, s. 9.

nına hükmettiğini iddia etmek için yeterli midir? 1976 yılının korkunç kuraklığını; Afrika'da Sahel ülkelerinde dönemsel olarak tekrarlanan açlıkları; 1983 yılı Noel'inde ABD üzerine çöken –onunla karşılaştırıldığında uğursuz bir üne sahip 1709 kışının belki sadece küçük bir kaza olduğu– daha önce görülmemiş soğuk dalgasını düşünün. Antiller ya da Florida'nın Hiroşima'ya atılan uğursuz bombadan yüz kat, bin kat daha fazla enerji salan hortumlarını aklınızdan geçirin. Bu saydıklarım çağdaşlarımızı bir kez daha düşünmeye davet eden birkaç örnektir sadece. Geçmişin toplumuna gelince, onu "fiziki çevrenin diktatörlüğüne"[9] boyun eğmiş olarak betimleyen Jean Georgelin'i kimsenin yalanlayabileceğini sanmıyorum.

Bu diktatörlük elbette evcilleştirilmiş, savuşturulmuş ve ondan yararlanılmıştır. Ama kırsal ekonomiyi artık bütünüyle yönlendirmese de hâlâ onu sarmakta, ona kendi ritmi ve takvimini dayatmaktadır. Ayrıca patlamalarını, insanların başına musallat ettiği afetleri, felaketleri görmezden gelebilir miyiz? Bununla birlikte dikkatimizi insanların belleğinde yer etmiş korkunç afetler ve hikâyelerinden çok tüm kroniklerde yer alan sıra dışı üzücü olaylara verelim: Meyve ağaçlarını ve hatta ormanların meşe ağaçlarını öldüren şu soğuk dalgaları; erken filizlenmiş ve yeterli kalınlıkta bir kar tabakasının artık korumadığı buğdayı (atasözüne göre "Şubatta kar gübre değerindedir"[10]) devre dışı bırakan şu donlar; yangınlar, kuraklıklar ya da su taşkınları, hayvan hastalığı salgınları; buğday tarlalarını, bağları, her şeyi birkaç saat içinde yok eden şu ani dolu fırtınaları: Vivarais ve Fertois bölgelerinde "Fırtınaları uzaklaştırmak için kiliselerin çanlarını çalmak gibi bir âdet vardı."[11]

Belgelerimiz inanılmaz sayıda afet içermektedir: Hiç kesilmeyen yağmurlar; başaklandıktan sonra kara yakalanan buğday;[12] tahıl tarlalarını boğan yabani otlar –bu durumda tek çare başaklarla otları birlikte biçip hayvan yemi olarak değerlendirmektir; sürekli uzayan kuraklıklar nedeniyle yağmur duasına çıkan köylüler; dört yıl arka arkaya ayin şarabı için gerekli üzümü dahi karşılamayan bağ bozumları; bir kentin tüm

---

[9] Jean Georgelin, *Venise au siècle des Lumières*, 1978, s. 14.
U.A., F[20] 561, Dordogne.
André Bouton, *Le Maine. Histoire économique et sociale, XVIIe et XVIIIe siècles. L'administration de l'Ancien Régime. Ses claddes sociales, ses misérables*, 1962, s. 495; Alain Molinier, *Stagnations et croissance. Le Vivarais aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1985, s. 33.
U.A., F[10], Aveyron, 1796.

camlarını kıran ve civardaki bağları lime lime eden dolu fırtınaları[13] ya da her şeyi önüne katıp sürükleyen su taşkınları. 16 Ocak 1649'da "Seine o denli taştı ki birçok sokağımıza kayıklarla gitmek zorunda kaldık" (1910'da olduğu gibi).[14] 21 Haziran 1651'de bu kez Mayenne Irmağı Angers kentini sular altında bırakıyordu: "Aşağı kentin tümü ve köprüler mahallesi evlerin ikinci katına kadar sular altında kaldı."[15] Loire Irmağına gelince, o 1693 yılının Haziran ayı sonunda, "şimdiye kadar görülmemiş derecede çok ürün vadeden" bir hasadın arifesinde, vadisini Roanne ile Orleans arasında aniden sular altında bırakıyordu. Otlaklar sular çekilir çekilmez biçilebilseydi "Eylül ayında otların yeniden bitmesi umut edilebilirdi... Sorun... bu eyaletlerin hemen her yerinde otlaklar biçilir biçilmez herkesin sürülerini bu otlaklara salma hakkına sahip olmasıdır." Hiçbir yargıç bu tasarrufu ilga etme cesaretine sahip değildi. Dolayısıyla sürü hayvanları için kışın kuru ot bulunmayacaktır.[16] Bir felaket asla tek başına gelmez.

ŞEKİL 1: AFETLERİN FRANSA'DA YOL AÇTIĞI HASARLAR (1807-1810 VE 1814-1819)

Yıllar	Sel baskınları	Dolu	Yangınlar	Salgın hayvan hastalıkları ve diğer	Toplam (frank olarak)
1807	869.000	2.467.664	2.533.171	450.000	6.319.835
1808	2.373.242	12.394.109	3.621.993	3.293.769	21.683.113
1809	3.807.485	12.115.710	3.073.111	17.100	19.013.406
1810	4.781.898	16.828.316	6.485.995	16.000	28.112.209
1814	796.003	3.390.109	7.097.571	4.999.845	16.283.528
1815	3.647.230	6.573.917	5.041.171	96.436	15.358.754
1816	3.868.864	9.296.203	4.133.138	51.105	17.349.310
1817	3.094.709	18.912.478	4.302.755	190.512	26.500.454
1818	109.991	4.596.305	4.315.899	360.873	9.383.028
1819	525.610	37.659.925	5.181.840	4.835.481	48.202,856
Genel toplam	23.874.032	124.234.736	45.786.644	14.311.121	208.206.493

"Devletin yardımını sağlamak için resmi olarak kayda geçirilmiş sel taşkınları, dolu sağanakları, yangınlar ve diğer kamusal felaketler" (Kaynak: Ulusal Arşivler, F 12.560)

[13] *Gazette de France*, 12 Ekim 1772, s. 378.
[14] *A.g.e.*, 16 Ocak 1649, s. 60.
[15] *A.g.e., 21 Ocak 1651, s.* 135.
[16] U.A., G^7 521, Tours, 30 Haziran 1693.

Bu felaket haberleri, iyi hasat yıllarıyla nispeten olaysız yılları ortaya çıkaracak biçimde kronolojik bir sıraya dizilmediği sürece, siyah taşlardan oluşan sonsuz bir ağlama duvarı oluşturur. Ama yakınmak, kendine acımak, sıkıntılarını abartmak insanoğluna özgü değil midir?

Tarihçi için öncelikli olan bu afetlerin ekonomideki ölçülebilir etkileridir. XIX. yüzyıl başına ait ilginç bir istatistik dizisi bize bunu yapma fırsatı sağlamaktadır:[17] Bu istatistikler 1807'den 1810'a ve 1814'ten 1819'a toplamda 10 yılı kapsamaktadır. Söz konusu olan dolu fırtınaları, yangınlar, su taşkınları ve salgın hayvan hastalıkları dahil diğer felaketlerden dolayı Fransız illerinin tümünde uğranılan kayıpları gösteren bir çizelgedir. Bu 10 yıl için toplu kayıp yaklaşık 208 milyon franktı (bkz. şekil 1).

Belgenin ilginçliği anılan çeşitli "felaketlerin" yansımasını azalan önem sırasına göre göstermesidir: Başta 124 milyon frank ile –toplamın yarısından çoğu– dolu fırtınaları; ardından sırasıyla yangınlar (46 milyon frank), su taşkınları (24 milyon frank), salgın hayvan hastalıkları ve "diğer felaketler" (14 milyon frank) gelmektedir. Bu sıralama neredeyse değişmez bir sıralamadır. Her durumda, dolu ve yangınların neden olduğu hasarların uzak ara başı çektiğini görüyoruz. Kentlerde evlerin ahşap, damlarının da saz kamışı kaplı olduğu, hatta 1728'de bir gezginin Picardie'deki kiliselerin çatılarının samanla örtülü olduğunu bildirdiği bir dönemde yangınların önemli hasarlara yol açması anlaşılır bir durumdur.[18] Örneğin 1524'te bir yangın Troyes'u neredeyse baştan aşağı yıkmıştır.[19] Jura'daki Loue Vadisinde 1719'da Monthier köyünde 99 ev; 1733'te hemen yanındaki köy Vuillafans'da iki saat içerisinde 80 ev; 1636'da komşu küçük kent Ornans'da 100 kadar ev ve 1764'te yine Ornans'da aynı miktarda ev yanıp kül olmuştur.[20] Listede başı çeken iki kategori, dolu ve yangın kategorileri, oldukça erken tarihlerde (yangın en azından 1753, don 1789'dan[21] itibaren) sigortacıların çıkara dayalı

---

[17] U.A., F[20] 560. *Tableau des pertes causées dans chaque département par les inondations, grêles, incendies, épizoties... de 1807 à 1810 et 1814 à 1819.* Listeye donları da dahil ettiği için tamamen karşılaştırılabilir olmayan benzer bir tablo 1826-1835 yılları için çok daha yüksek rakamlar (üç kat daha fazla) vermektedir ama sıralama aynıdır (dolu fırtınaları ve yangınlar listenin başındadır).

Voyage d'Angleterre, d'Hollande et de Flandre fait en l'année 1728, Victoria and Albert Museum, 86 NN2, fol.4.

Histoire de la Champagne, yay. haz. Maurice Crubellier, 1975, s. 204.

René Chapuis, *Une vallée franc-comtoise, la Haute-Loue. Etude de géographie humaine*, 1958, s. 16-17.

U.A., H 1517, 222-227.

çabalarının odağında olmuşsa bunun nedeni bu iki kategorinin potansiyel olarak büyük bir müşteri kitlesini ilgilendirmesinin yanı sıra hesaplamalar ve tahminlerin de büyük sayılar yasasına göre yapılmasıydı.

Ama önemli olan bu ayrıntıdan çok on yıla yayılan 208 milyon franklık gelir kaybıdır, yani yılda ortalama yaklaşık 20 milyon frank. O sıralarda gayrı safi milli gelirin 8 milyar frank düzeyinde (ileride bu rakamla ilgili düşüncelerimi aktaracağım), tarım gelirinin de yaklaşık 5 milyar frank olduğunu[22] ekleyelim. Bu büyük rakamlarla karşılaştırıldığında hesaplanan gelir kayıplarının oranı şaşırtıcı derecede düşük kalmaktadır: %0,25 ile %0,4 arası. Ama belgemiz 1814 ve 1815 yılları kadar felaket içeren 1812 ve 1813 yıllarını da dışarda bırakmaktadır: "İmparatorluğun son yıllarını kasıp kavuran kıtlıklarda hiç kuşku yok ki kötü havalar çok büyük rol oynamıştır"[23]. Ayrıca belge "olağan" kötü havaların, uzayan mevsimlerin ve döngüsel iklim değişikliklerinin –örneğin XIV. Louis dönemine damgasını vurmuş olan "küçük buzul çağı"– yol açmış olduğu üretim kayıplarını hesaba katmamaktadır. Kötü hasatlar göz önüne alınmalı, normal bir yıla göre doğurdukları gelir eksiklikleri yapılan hesaba katılmalıydı. Dolayısıyla bu kadar erken olumlu bir tablo çizmeyelim.

Mevsimlerin Ritmi

Doğanın en büyük meziyeti mevsimlerin birbirini izlemesidir. Dünyanın Güneş etrafındaki devinimi bir saat gibi işlemekte ve mevsimleri art arda sergilemektedir. Bu devinim her yıl görünüşte aynıdır; tekdüze bir biçimde tarım çalışmalarının takvimini dayatır. Toprağın ürünleri için yıl, yağmur, güneş, sıcaklık ve soğukluğun bileşimine göre, iyi, vasat ya da kötü olacaktır.

Geçmişi daha iyi anlamak için belki mevsimlerin o zamanlar tüm yaşama ne kadar çok yön verdiğini ve geçmişin bu açıdan günümüzden ne derece farklı olduğunu zihnimizde canlandırabilmemiz gerekir. Mevsimlerin günümüzde ana hatlarıyla değişmediği doğrudur ama onları aynı biçimde yaşamıyoruz. Onların despotluğundan büyük ölçüde kurtulduk. 1968 kışında Chicago Üniversitesi Kütüphanesinde, dışarıda camlara kamçı gibi çarpan karla yüklü buz gibi bir rüzgâr eserken, diğer okurlar gibi ben de gömlekle oturuyordum. Ve eğer don bostanlarımızı harap eder, dinmeyen yağmur buğdayları yerle bir ederse ya da pata-

---

[22] Charles Dupin, *Le Petit Producteur français*, III, 1827, s.1-2.
Léonce de Lavergne, *Economie rurale de la France depuis 1789*, 1877, s. 39

tesleri çürütürse, ekonomik sonuçları ne olursa olsun açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmayacağımızı biliyoruz.

Şimdi geçmişteki yaşamı gözümüzün önüne getirmeyi, kendimizi "çoğu kez yarı-zamanlı çiftçi"[24] olan kentliler dahil kafaları sürekli hava sıcaklıkları, bitki örtüsünün durumu, buğdayların filizlenmesi ya da başaklanmasıyla meşgul insanların yerine koymayı deneyelim. 1675'te "Metzli bir burjuva" güncesine şunları yazıyordu: "Hamsin yortusunun ertesi günü başlayıp yaklaşıp bir ay süren büyük yağmurlar ve olağanüstü soğuklardan söz etmeyi unutmamalıyım. Bu durum herkesi çok kaygılandırmıştı çünkü buğdaylar ve üzümler çiçek açamıyordu."[25] II. Felipe'nin elçilerinin mektuplarında, Fransa Kralı'nın denetçilerinin (*intendants*) raporlarında yağmur ve güzel havadan yani gelecek rekolte tahminlerinden söz etmeyi asla unutmamaları şaşırtıcı mıdır?

Mevsimlerin akışı sadece sıcak ya da soğuk hava getirmez aynı zamanda da köylülerin çalışma dönemleriyle boş zamanlarını dikte eder. İlkbaharın –er ya da geç– gelişiyle tarım çalışmaları bir kez daha başlar: toprağı sürme, belleme, ekme, hendekler kazma... Ama bu dönem, henüz büyük çalışmalar başlamamış olduğu için, köylülerin hizmetlerini ucuz fiyata kiralamak için uygun zamandır. Krallığın dört bir yanına koşum hayvanlarıyla taşımacılık yapıyor ya da bayındırlık işlerinde çalışıyorlardı.

Öyleyse *İki Deniz* Kanalının kazılmasının (1666 ile 1681 arası) son aşamasına gelmiş olan Mühendis Pierre de Riquet'nin (1604-1680) 16 Nisan 1679'daki sıkıntısını anlamak pek güç değildir. Bu tarihte Languedoc krallık denetçisi olan d'Aguesseau krala şunları yazıyordu: "Bay Riquet, elinin altında bulunan işçilerin sayısı nedeniyle çalışmalarını sürdürmesi için ona sağlamanızı ümit ettiği ödeneklerle ilgili olarak o derece kaygılıydı ki gerekli buyrukları vermeniz için size acil bir mektup göndermesine engel olamadım. Gerçekten de çalışmalarını ilerletmesi için *bu mevsim yılın en uygun mevsimidir* ve Saint-Jean yortusuna [24 Haziran, hasat başlangıcı] kadar büyük bir çaba sarf etmezse bunu başka bir zaman telafi etmesi çok zor olacaktır."[26]

Okur uzak Valais kantonuna tuz göndermek için Languedoc'un Peccais bataklıkları tuzlalarından Rhône tekneleriyle tuz getirten bir tüccarın

---

[24] J. Pitié, *a.g.e.*, s. 672.

[25] Joseph Ancillon, *Recueil journalier de ce qui s'est passé de plus mémorable dans la cité de Mets, pays messin et aux environs, de 1675 à 1684*, 1866, s.13.

[26] U.A., G^7 293, Montpellier, 16 Nisan 1679. Sözü geçen d'Aguessau Adalet Bakanı d'Aguessau'nun babasıdır.

Cenevre'deki endişeli bekleyişini de anlayacaktır. Tüccar 3 Ocak 1651'de "Bu hava yumuşamazsa [yani buzlar çözülmezse] [öngörülen] tüm tuzu ancak Paskalya'ya kadar gönderebileceğiz"[27] diye yazıyordu. Gerçekten de insanların çabalarını doğanın saptadığı takvime göre ayarlaması gerekiyordu, bu da sık sık kaygı içinde uzun bir bekleyiş demekti.

Yaz ayları ve sonbaharın başı tarım çalışmalarının en yoğun olduğu dönemdi: ot biçme, hasat, bağ bozumu ve –dikkatli bir gözlemciye (1792) göre "yeni buğdayın şimdiden yenmeye başlandığı"[28] eylül ayındaki erken harman dövme. Savoie'da "dokuz ay kış, üç ay cehennem"[29] diye bir deyiş vardı. Cehennem elbette dört nala gerçekleştirilmesi gereken geciktirmeye gelmez işlerin yoğunlaştığı yaz aylarıydı. Sonuçta bu durumun sorumlusu Savoie gibi dağlık bir bölgede soğukların erken çökmesi ve uzun sürmesiydi.

Bununla birlikte zorlu hasat ve bağ bozumu çalışmaları aynı zamanda da şenlik zamanlarıydı: Kırlar canlı bir neşe içinde bir dizi eğlence ve şölenle çalkalanıyordu. Kentlerde çalışanlar da işlerini bırakıp hasat ve bağbozumu çalışmalarına katılıyordu –bu tüm Avrupa'da geçerli bir görenekti. Bu genel seferberlik Fransa'da XIX. yüzyılın ortasında hâlâ sürüyordu.

Maine eyaletinde Devrim'den önce "Her yıl ağustos ve eylül aylarında diğer işçiler gibi nalıncılar da kendilerine kuşkusuz daha iyi bir gelir sağlayan tarla çalışmalarına katılmak için işlerini yarıda bırakıyordu."[30] Provence Alplerinde tüm nüfus hareket halindeydi: "Hasat zamanı neredeyse tüm kolları harekete geçirir. Soğuk hava, atmosfer değişiklikleri ve yoksulluk gibi nedenlerden kapılan hastalıklar ilkbahar geldiğinde yavaş yavaş azalır; yaz gündönümü yaklaştığında hastalıkların tümü ortadan kaybolur; artık ağrı sızı, iltihap, nezle, kronik ateş yoktur; kasabalar ve köylerde kronik ve takatten düşürücü hastalıklar yerlerini sağlığa bırakır... Orakçılar gruplar halinde Provence'ın her köşesini yürüyerek dolaşır ve olgunlaşmış başakları biçer... İlk gruplar...Napoule ovalarından başlar; daha sonra deniz kıyısındaki yerlerde hasat her zaman daha erken olduğu için Fréjus, Le Puget, Sainte-Maxime ve Grimaud'ya geçer-

---

[27] Stockalper (Sarayı) arşivleri, Brig, Sch. 31, n° 2998.

[28] U.A. F[10] 226, 1792.

[29] Philippe Arbos, *La Vie pastorale dans les Alpes françaises. Etude de géographie humaine*, 1923, s. 234.
André Pioger, *Le Fertois aux XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire économique et sociale*, 1973, s. 297.

ler..."[31] Genç kızlar ve erkeklerden oluşan "gavotlar"ın[32] Alplerden Aşağı-Provence'ın tahıl, bağ ve şarap topraklarına her yıl törensel inişi sık sık betimlenmiştir.

Sonra her şey birden yatışır. Köylü 15 Ağustos gibi erken bir tarihte eski bir deyişe uyarak "lambasını çivisine asar." Ve sonbaharın ilk yarısındaki bağ bozumu ve tahıl tarlaları için gerekli işlemlerden sonra kışı karşılamak için gerekli önlemlerini almaya başlar. Bu ölü mevsimde, 1804 gibi geç bir tarihte "Günlük ücretler düşüktür [ve] çiftlik uşakları gayretle çalışmakta, toprak sahiplerini terk etmekten hiç söz etmemektedir." Nerede iş bulabilirlerdi ki? Bu nedenle, efendilerini bırakmak isteyenler planlarını ölü mevsime girmeden yapardı. "Bağlarda çalışmaların başlamasıyla birlikte işgücü fiyatları artınca birçok ... çiftlik uşağı gündelikçi olarak çalışmak ya da başka bir yerde daha elverişli koşullarda işe girmek için efendilerini bırakıp gitmektedir."[33]

Merkezi olarak ısıtılan evlere, düzenli olarak bakıma alınan ve karlardan temizlenen yollara, ulaşımın kolaylığına, denetlenen ve kanallar içinde yönlendirilen ırmak ya da çaylara, su taşkınların azalmış olmasına alışık olan bizler için geçmişteki kışların sertliğini kafamızda canlandırmak güçtür. Eskiden kış aylarında her şey otomatik olarak kötüleşiyordu. Soğuk hava inatçı, tehlikeli, yıkıcı bir ziyaretçiydi. Aynı alametler sıradan bir düzenlilikle tekrar edip duruyordu: Bir mektup yazmaya başladığınızda kabında donan mürekkep,[34] XIV. Louis ve Madame de Maintenon'un sofrasında bile donan şarap; tarlalarda ve korularda soğuktan donarak ölmüş av hayvanları ve benzer bir sürü sıkıntı. 1706'da Marsilya'da –inanması güç de olsa– Eski Liman buzlar tarafından işgal edilmişti[35] (bununla birlikte bu afet bir "prömiyer" değildi; aynı şey 1506'da da gerçekleşmişti[36]). Aynı şekilde, 1544 yılının kışı "O derece sert geçti ki [Maine'de] fıçılardaki şarap kesici aletlerle kesildi."[37] Simon Le Marchand'ın *Günce*'sine yazdığına göre Caen'da Şubat 1660'ta "Ben ve ötekiler... ekmeği kesip yemek için ısıtmak zorundaydık. Ve içki de

---

31 M. Darluc, *Histoire naturelle de la Provence*, I, 1782, s. 129-130.

32 Provence'ta Gap yöresi sakinlerine ve daha genel olarak da Alp dağlılarına verilen ad.
U.A., G[ICV] (1) Hérault. İl Genel Meclisi toplantısı, tarım oturumu, X. yıl.
Journal de Nicolas de Baye, greffier au Parlement de Paris, 1400-1417, yay. haz. A. Tuetey, 1885, I, s. 211, 17 Ocak 1408.
Charles Carriere, *Négociants marseillais du XVIIIe siècle*, I, 1973, s. 108.
Histoire de Marseille, yay. haz. Edouard Baratier, 1973, s. 151.
Robert Triger, *Observations agricoles et météorologiques sur les années remarquables de 1544 à 1789 dans la province du Maine...*, 1881, s. 4.

fıçılarda donmuştu; içkiyi çıkarmak için fıçı musluklarının altında ateş yakıp buzların çözülmesini beklemek gerekiyordu..."[38]

Tüm bunlar sanıldığı gibi sadece uzak geçmişte değil yakın geçmişte de yaşanmıştır. Fransa XIX. yüzyılın ortasında hâlâ kışın çetinliğiyle boğuşuyordu. Devrim'den 50 yıl sonra, 11 Aralık 1845 tarihli bir belgeye göre Tarn-et-Garonne'daki küçük taşra kenti Saint-Antonin'de "Kışın yol açtığı iş kıtlığı nedeniyle Saint-Antonin komününün üzerine çok büyük bir yoksulluk çökecektir" –binlerce başka komünde olacağı gibi.[39] Marsilya'da valinin 18 Kasım 1853 tarihindeki (2 Aralık II. İmparatorluğun birinci yıl dönümüdür) konuşması daha güven vericiydi: "Özet olarak kış tarım sınıfları için çok fazla sıkıntı yaratmadan geçecek görünüyor."[40] Ama aynı yıl ve sadece bir gün sonra, 19 Kasımda Aube Valisi şunları yazıyordu: "Aube ilinin ve Troyes ilçesinin genel durumu son raporumdan bu yana değişmedi. Bununla birlikte ekmek fiyatının yüksekliği nedeniyle önümüzdeki kış için bazı kaygılar olduğunu göz ardı edemeyiz. Ama tüm ilde, özellikle de nüfusun yoğun olduğu Troyes'da belediye yetkilileri duruma çare bulmak için planlar yapmaktadır ve 7 [Kasım] Pazartesiden itibaren en muhtaç ailelere ekmek fiyatlarında indirim sağlayan kuponlar dağıtılmıştır. Gerekli bağış çalışmaları yapıldı, yakında yardım paraları toplanacaktır. Ayrıca eğer gerekirse imalatçıların kış başında çoğu zaman işten çıkarma zorunda kaldığı işçileri istihdam etmek için acil durum işlikleri kurulacaktır."[41] "Acil durum" işlikleri, yani Eski Rejim'in hayır işlikleri.

Son bir örnek, bu kez Ardenneslerdeki Rocroi kentinden, tarih 27 Şubat 1854: "Bu yıl [Fransa'nın] kuzey bölgesindeki iller şiddetli ve uzamış bir kışın yıkıcı etkilerini diğer illerden daha çok hissetmekte. Günü gününe yaşayan yoksul sınıfların durumu, her zamanki işlerinde çalışamadıkları için, daha da kötüleşti. Bununla birlikte hükümet tarafından uygulamaya konulan yardım önlemleri birçok acıyı dindirmeye olanak sağladı ve imparator ile imparatoriçeye karşı derin minnet duyguları uyandırdı. Devletin yardımseverliği bir an bile yavaşlamadı; her yerde yardım kurumlarına kaynaklar aktarıldı, her yerde yaşamlarını sürdür-

---

[38] *Journal de Simon Le Marchand, bourgeois de Caen, 1610-1693*, yay. haz. Gabriel Vanel, 1903, s. 166.
Claude Harmelle, *Les Piqués de l'aigle. Saint-Antonin et sa région (1850-1940), révolution des transports et cahangement social*, 1982, s. 46.

[40] U.A., F[IC] III Bouches-du-Rhône 7.
U.A., F[IC] III Aube 4, 19 Kasım 1853.

mek için gerekli olanaklara sahip olmayan ailelere yardım götürmek mümkün oldu."[42]

Bu örneklerin kent yoksullarının sıkıntılarıyla ilgili ve sorunun daha eski zamanlarda sık sık olduğu gibi açlık değil işsizlik, pahalılık olduğu doğrudur. Kır daha sessizdi; belki yazgısına boyun eğmişti, belki de –niçin olmasın– kışın despotluğundan kent kadar etkilenmiyordu.

*Köylü ekonomisi*nin Fransa ya da başka yerde, kış mevsimi insanlar için günümüzde düşünemeyeceğimiz derecede ürkütücü bir mevsim olmayı sürdürdüğü ve çoğu insan Jehan Rictus'un Paris kenar mahalle argosuyla yazdığı *Soliloques du pauvre*'un[43] (1897) (Yoksulun Monoloğu) ilk mısralarıyla hem fikir olduğu sürece ayakta kalmış olduğunu düşünme eğilimindeyim:

Merd'! V'là l'hiver et ses dur'tés
V'là l'moment de n'pus s'mettre à poils
V'là qu'ceuss' qui tien'nt la queue d'la poêle
Dans l'midi vont s'carapater...

Lanet olsun! Kış ve çileleri kapıda
Artık çırılçıplak soyunamayacağız
Deveyi havuduyla yutanlar
Şimdi Güney'e tüymeye başlayacak

Bel, Çapa, Kazma –ya da Saban

İnsan doğayla mücadelesini hangi silahlarla ve hangi yöntemlere göre sürdürmüştür? Her şeyden önce başta "toprak süren hayvanlar" (*bestiaux aratoires*[44]) olmak üzere evcil hayvanların yardımıyla: at, inek, öküz (bazı yoksul bölgelerde XX. yüzyıla kadar boynuzlarından koşulan), eşek ve katır (bir tarihçiye göre "her arazide giden araç"[45]). Hayvanlar Çin tarzı çiftçilikle Batı Avrupa çiftçiliği arasındaki, sık sık gözlemlenmiş, sıradan gibi görünen ama çok önemli farkı oluşturur.

Avrupa insanı koşum hayvanlarını bir güç kaynağı olarak çok eski zamanlarda, tarihöncesi dönemlerde kullanmaya başladı. Ama köylüler yüzyıllar boyunca ekilebilecek çok büyük alanı değerlendirecek yeterli sayıda hayvana sahip olmadı. Lavoisier'nin hesaplamalarına göre Devrim arifesinde Fransa'da 3 milyon öküz (ve 4 milyon inek) ile 1.780.000 at (1.560.000'i tarımda çalışan) bulunuyordu.[46] Ama atlar, sığırlar ve

[42] U.A, F[IC] III Ardennes 6, 27 Şubat 1854.
Jehan Rictus, *Les Soliloques du pauvre*, bas. 1971, s. 9.

[44] Terim Île-de-France Eyalet Meclisi tarafından kullanılmıştır, 1787, s. 245.

[45] Pierre-André Sigalas, *La Vie à Grasse en 1650*, 1964, s. 86.

[46] Antoine Laurent de Lavoisier, *De la richesse territoriale du Royaume de France, Collection des principaux économistes* içinde, XIV, 1847, bas. 1966, s. 595.

katırlar o dönemde bile *göreceli olarak* az sayıdaydı: *Hayvan gücü* en yüksek noktasına daha sonra, ancak XX. yüzyıl başında ulaşacaktır.

Öte yandan hayvanlar her şeyi yapamadığı için geriye sadece insanların üstlenebileceği işler kalıyordu ve bu işler, önemleri genellikle ilginç bir şekilde göz ardı edilse de köylü ekonomisinin can damarını oluşturuyordu.

Sözünü ettiğim tarım işleri insanların, bazen söylendiği gibi, "çıplak elle" değil ama aletlerle donanmış olarak gerçekleştirdiği işlerdi. Aletlere gelince bunlar bel, çapa, kazma, tırpan, tırmık, yaba, dirgen, tahra (budama bıçağı) gibi toprakla uğraşan herkesin kullandığı aletlerin yanı sıra, adları bölgelere göre değişen özel aletlerdi: Örneğin üzüm asmalarını budamak, bağ kütüklerinin ya da zeytin, dut ve kestane ağaçlarının etrafındaki toprağı derince kazmak için kullanılan aletler, ağaç kesmek için çeşitli balta ve testereler ya da harman dövmekte kullanılan "çan sesi" benzeri bir ses çıkaran döveç. Bu sonuncu alet Charentais ve bazı başka bölgelerde XX. yüzyılın başına kadar kullanımda kalacaktır.

"Hayvan gücü"nün giderek daha çok devreye girmesi insanların yükünü hafifletmiş, onlara boş zamanlar, olanaklar ve yeni tutkular sağlamıştır. Ekstansif tahıl ekimi hayvanların yardımı olmaksızın gelişemezdi. Ama hayvanların bu tarım sisteminde kullanımı besin maddeleriyle üretim arasında gözetilen denge nedeniyle kısmi kalmıştır: İnsanlarla hayvanlar, buğdayla ot arasında bazen seçim yapmak gerekiyordu. Çoğu zaman insanları besleyen yiyeceklerle hayvanlar da besleniyordu: Bazı besin maddeleri "birbirlerini ikame edebiliyordu."[47]

Sözünü ettiğimiz ikilem sıklıkla dile getirilmiştir. Örneğin XVI. yüzyıl İngiltere'sinde Thomas More (1478-1535) *Ütopya*'sında otlakların tahıl tarlalarının aleyhine genişlemesiyle uysal evcil hayvan koyunun insanları "yuttuğunu" yani onları yiyeceklerinden ve hatta işlerinden yoksun bıraktığını yazıyordu: "Daha önce sürüp ekmek için birçok insanın gerektiği bu aynı toprakta şimdi hayvanları otlatmak için" bir çoban yeterlidir.[48] Aynı ikilemden Fransa'da Richard Cantillon (1680-1734) söz etmiştir: "Bir devlette ne kadar çok at beslenirse sakinlerine o kadar az yiyecek maddesi kalacaktır;" "ya atlar ya da insanlar."[49] Messance 1878'de bu görüşe katılıyordu: "Yem bitkilerinin çoğalması ve çok sayıda at insanları

[47] A. Corbin, *a.g.e.*, I, s. 67.

[48] Thomas More, *L'Utopie, Discours du très excellent homme Raphaël Aytdolay sur la meilleure constitution d'une république, bas. 1966*, s. 81-82.
Richard de Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général*, 1755, s. 97-98.

beslemeye uygun gıda ürünlerini azaltıyor."[50] Pays d'Auge'da 1660'dan itibaren ve tüm Aşağı-Normandiya'da yaklaşık 1780-1820 yıllarında birçok tarlanın otlağa dönüştürülmesiyle inek de insanın masum düşmanı olacaktır.

Böylece bir yanda hayvanların yardımıyla gerçekleştirilen tarım işleri, diğer yanda da insanların zorunlu olarak yaptığı ya da yapmayı seçtiği işler. Ama geçmişte genel olarak *kol ile tarım* ya da *el ile tarım* diye adlandırılan bu işler neleri kapsıyordu?

En başta bahçeler ve kenevir tarlaları. Bahçelerle benzer özelliklere sahip bu sonunculara kâh keten kâh kenevir yetiştiriliyordu. Kenevirin sık saplarının iki metreden daha fazla bir yüksekliğe ulaşabildiği bu dar alanlarda günümüzde bir tarım makinesinin kullanılabileceği düşünülebilse de o zamanlarda bir atın hareket edebilmesi pek mümkün değildi. Dolayısıyla belle işlenen bu toprak parçalarında genellikle kadınlar çalışıyordu. Köy ekonomisi için vazgeçilmez olan bu evlere çok yakın mesafedeki toprak parçalarında bol miktarda hayvan gübresi kullanılıyordu, insan dışkısı kullanımı çok enderdi. Fransız kırlarında "lağım gübreleri" tiksinti duymadan kullanıldığı Kuzey Fransa[51] ve büyük kentlerin civarları dışında pek toplanmıyordu. Kentleri çevreleyen bostanlarda genellikle hayvan gübresi ya da örneğin Laval'daki gibi kasabalıların ya da uşakların "çöp görevlisi"nin (*le fermier des boues*) toplaması için salı, perşembe ve cumartesi günleri kapılarının önünde biriktirdiği her türlü çöp, çirkef ve pislik kullanılıyordu.[52] Aynı şey "Sokakların mümkün mertebe temizlendiği ve "lağım gübreleri"nin eşek sırtında ambarlara götürüldüğü" Lyon için de geçerliydi.[53] Paris'in de çöpleri, pislikleri ve dışkıları civardaki sebze ve meyve bahçelerinde gübre olarak kullanılıyordu. II. yılın Nivose ayının 13'ü gibi geç bir tarihte Bridet adlı bir kişi "[Paris] idari bölgesi (*généralité*) krallık denetçisinden [Montfaucon'da toplanan dışkı] maddelerini toz haline getirip satma ayrıcalığı elde eder."[54] Ama bu "bitkisel toz" şikâyetçilerin söylediğine göre özgün maddenin yerini tutmamıştır. Bu nedenle ayrıcalığın kaldırılmasını talep etmişlerdir. Oysa Belleville, Pré-Saint-Gervais, Pantin, Saint-Ouen ve La Villette gibi

---

[50] Messance, *Nouvelles recherches sur la population de la France*, 1788, s. 85.

[51] Léonce de Lavergne, *Economie rurale de la France depuis 1789*, 1860, s. 75.

[52] Jules-Marie Richard, *La Vie privée dans une province de l'Ouest. Laval aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1922, s. 5.
Elie Brackenhoffer, *a.g.e.*, s. 111.

[54] U.A., F^10 295 ve H 1517, 207-211.

Paris kapılarındaki köylerde çiftçilerin "Bu maddeleri yeterli derecede dinlenip çözülmeden topraklarını gübrelemek için" kullanması epeydir yasaktı.[55]

İnsanların özenle değerlendirdiği bu bahçe ve bostanlara sıradan tarlalarda, hatta buğday ekilen tarlalarda kullanılandan bile fazla gübre dökülüyordu. Dolayısıyla *kol gücüyle yapılan tarım* ile iyi gübrelenmiş toprak arasında çoğu zaman bir çakışma vardı. Ré Adası bu açıdan çarpıcı bir örnektir. Kendisini tamamen sebze yetiştiriciliğine adamış olan adada ne at ne katır ne de hatta domuz yetiştiriliyordu. "Tarım araçları sadece çapa ve sakinlerinin kollarıdır... Burada eskiden ömürleri boyunca iki büklüm kazma kullandıkları için kafaları karınları hizasında, bağ kütüğüne dönüşmüş ihtiyarlara rastlanıyordu."[56] Ressam Eugène Fromentin'e göre küçük toprak sahipleri "arpalarını çıplak elle" koparttıyordu –böylece "Anız sökmelerine gerek kalmıyordu."[57] Bu çalışma yöntemi toprak küçücük parçalara bölünmüş olduğu için mi gelişmişti? Yoksa toprak adanın *start* denilen ve fırtınalı havalarda bile gece deniz çekildiğinde tuhaf balıkçıların bellerine kadar suya girip topladığı eşsiz deniz yosunu kaynakları sayesinde çok verimli olduğu için mi? Burada "acımasız deniz" bereket getiriyordu.

Ama gübre-kolla yapılan tarım ilişkisi bu sonuncunun gübre tedarikinin yetersiz olduğu "açık alanlara" niçin yayılmış olduğunu açıklamaz. Bu durum, bazı tarım bilimciler geniş arazilerde yaygın olarak uygulanmasını düşlese de sadece zorunlulukla açıklanabilir. Onlardan biri, P. G. Poinsot, 1806'da konu hakkında coşkuyla şunları yazıyordu: "Tüm toprakların belle işlenebilmesi iyi bir şey olacaktır. Bu kesinlikle sabanla yapılacak işten daha yararlı olacaktır. Bu alet onu kullanma alışkanlığı olan birçok Fransız kantonunda işlemi kısalttığı için tercih edilmektedir çünkü tek bir insan toprağı 15 günde 65 desimetre [elbette santimetre] yani 2 ayak derinliğinde 487 metre (250 *toise*) kirizma edebilmektedir ve sabanın sert topraklarda ekim yapılabilmesi için aynı işlemi dört kere tekrarlaması yerine toprağı belle bir kere çevirmek tek başına yeterlidir; zaten toprak asla belle olduğu kadar iyi alt üst edilemez, ufalanamaz. Eğer masrafın sabanla yapılacak işlemden çok daha fazla olacağını ileri süren olursa onu hayvanlar ve bakımlarına, koşum takımları ve tarım

---

[55] N. De Lamare, *a.g.e.*, I, s. 569. 12 Aralık 1697 baskısı.

[56] François Julien-Labruyere, *Paysans charentais. Histoire des campagnes d'Aunis, Saintonge et bas Angoumois I: Economie rurale*, 1982, s. 218, n 1. *A.g.e.*, s. 269 ve not 18.

aletlerine harcanan paranın yanı sıra hayvanların hastalıkları ve ölümlerini de hesaba katmak gerekir diye yanıtlayacağım; ekilecek toprak çok büyük olmadığı sürece toprağı sabanla sürmenin masrafları kısmadığı, tam tersine artırdığı görülecektir... Belle toprak sürmenin bir yararı da toprak hiç dinlendirilmediği için en ufak parçasının bile kaybedilmemesidir... bu şekilde işlenen topraklardan kaldırılan ürün diğerlerinin üç katıdır. Kullanılan bel... bahçelerde kullanılandan en az iki kat daha uzun ve daha dayanıklı olmalıdır; bahçe beli sert bir toprağı kaldırmak ve ufalamak için harcanan çabaya dayanamayacaktır. Belin sapının üst kısmında işçi bel demirini ayağıyla bir yanından iterek toprağa daldırırken iki eliyle dayanabileceği enlemesine bir kol olmalıdır. Toprak çakıllı olduğu zaman... dişlerinin çakılların arasından rahatça geçeceği üç dişli bel kullanılır. Lyon dolaylarındaki çakıllı yöreler bu aletle bellenmektedir. Bu alet köklere zarar vermediği için bağlarda da kullanılabilir."[58]

Elle, daha doğrusu belle toprak işlemenin erdemleri ve yöntemleriyle ilgili bu uzun metinde gübrenin vazgeçilmez katkısından söz edilmemektedir. Bel mucizeler yaratabilir, toprağı –yüzeysel ve derinlemesine– havalandırıp karıştırabilir ama yazarın dediği gibi "toprağın asla dinlenmemesi" isteniyorsa yoğun bir biçimde gübrelemeye başvurmak gereklidir. Gübre olmadan *kesintisiz* tarım düşünülemez. Elbette elde gübre bulunması koşuluyla.

Ama gübre genellikle hayvan kaynaklı olduğu için son derece kıttı. Dolayısıyla Poinsot'nun öğütlerine uyarak sürü hayvanlarını ortadan kaldırmanın durumu daha da kötüleştirmekten başka bir şeye yaramayacağı kesindir. "Fertois yöresinde XVII. yüzyılda topraklar marn (kille karışık kireçli toprak) katılarak ıslah ediliyordu; böylece verim üçte bir oranında artıyordu" "1748'de köylüler eğrelti otuyla süpürge otunu harmanlayarak yaptıkları karışımları Mans pazarında satıyordu."[59] Ama bu karışım gibi hemen her yerde anızların yakılarak küllerinin gübre olarak kullanılması yöntemine ya da Alplerde çürümüş meşe, dişbudak ve karaçam yapraklarını küçük şimşir dalları, yaban kekiği ve lavanta çiçeği saplarıyla karıştırarak elde edilen gübrelere[60] de kefil olamam. Bunlar köklü bir çözüm olmayan geçici önlemlerdi. İnsan dışkısı az kullanıldığı için hayvanlar tek değilse de en büyük gübre kaynağıydı. Yine Alplerde köylüler yerel ya da göçmen koyunların dağ otlaklarına bıraktığı *mison*

[58] P.G. Poinsot, *L'Ami des cultivateurs*, 1806, II, s. 39-41.

[59] A. Bouton, *a.g.e.*, s. 497-498.

[60] P. Arbos, *a.g.e.*, s. 196.

adını verdikleri dışkılarını topluyordu ve bu değerli malzeme insan ya da katır sırtında vadilere indiriliyordu.[61] Hatta Chalon-sur-Marne'da iki savaş arasında (1918-1939) "Bazı yakın köylerde... at dışkısı toplamak amacıyla bazı sokaklar ya da sokak bölümleri kiralanıyordu."[62] Ama belki en çarpıcı örnek sığır sürülerinin azalmış ve koyunun krallığını ilan etmiş olduğu XVIII. yüzyıl Provence Alpleri örneğidir: "Boynuzlu hayvanlar başka hiçbir yerde dışkıları için elde tutuldukları bu bölgedeki kadar uzun yaşamıyordu."[63] Gübre altın tozu gibiydi: Denildiğine göre köylü her şeyini takas edebilirdi ama gübresini asla.

Alışılmadık Bir Proje

Gübrenin tarımda oynadığı çok önemli rolü büyük bir proje sahibinin yaptığı gibi göz ardı etmek için köylü olmamak gerekir. Proje uygulamaya geçirilmemiştir ama bir ilk olması kadar yaratıcısının birçok argüman desteğiyle ve katıksız bir inançla önerdiği çözümler açısından da üzerinde durmamıza değer.

Tarih Ocak 1793. Devrimci zamanlar birçok yeni fikir esindirmekte. İşte bu ortamda o sırada Paris'in dışındaki askeri kampın istihkam işleri genel müdürü olan A. P. Julien Belair İçişleri Bakanlığına alışılmışın dışında bir proje sunar.[64] Kendisini "onuruna çok düşkün... gerçekten yararlı olmak" isteyen ve "iyice düşünüp taşınmadan hiçbir şeyi ortaya atmayan... bir yurttaş" olarak tanıtan sözü geçen müdür hükümete harikulade olduğunu düşündüğü bir tarım sistemi öneriyordu: "Geniş çapta ve birçok kez tekrarlanan sınamalar [deneyler diye anlayın] on yıllık bir araştırmanın sonunda kendi tasarımım olan bir *elle yapılan tarım* sisteminin büyük avantajları konusunda bana güven verdi. En başta, tarımın biraz ilerletilmesiyle [bu herhalde tarım işlerinin olağan zamandan önce başlatılması anlamındadır] bu tarım yönteminde attan çok insan, sabandan çok bel ve çapa kullanılmaktadır ve diğer manüfaktürlerde [yani zanaat dallarında] insandan tasarruf sağlayan bir makine her zaman yararlı olsa da tarımda tapanların ve sabanların (insanların işini kolaylaştırsalar da) insan gücünün yerini alamayacağı konusunda ikna oldum. Başlıca deneylerimi

---

61 *A.g.e.*, s. 174.

62 André Gerdeaux, "Evolution de l'agriculture et métamorphoses des paysages de la Champagne chalonnaise," *Châlons, 2000 ans d'histoire, mélanges d'histoire, de géographie, d'art et de traditions* içinde, 1980, s. 243.

63 P. Arbos, *a.g.e.*, s. 173.

64 U.A., F^{10} 212 AB.

taş çatlasa ortalama on bir kentalden fazla buğday vermeyen, alışılmış yöntemlerle sürülmüş –ama iyice sürülmüş– ve bu ürünü elde edebilmek için yaklaşık iki kental ve hatta çoğu zaman daha çok tohumun ekildiği topraklarda gerçekleştirdim. Her şeyden önce tohum üzerinden 60 *livre* ya da 3 Paris *boisseau*'su (kile) tasarruf ettim –ki bu kesin bir kazançtır; daha sonra on bir kental yerine 55, 56, hatta 60 kental ürün, orantılı olarak da daha çok saman elde ettim. Eski sistemde [aynı topraklarda] 11 *boisseau* (ürün) elde etmek için 2 *boisseau* (tohum), yani 55 *boisseau* (ürün) için 10 *boisseau* (tohum) ekiliyordu ve ben 280 ve daha fazlasını elde etmek için sadece 7 *boisseau* ekiyordum. Eski tarım sisteminde bir *boisseau* 5,5 [1'e] veriyordu, şu sıralar belki av hayvanlarının yok edilmesinden[65] dolayı 6 veriyordur. Benim sistemimde ise 40 ve fazlasını vermektedir. Dolayısıyla henüz satılmamış *ulusal arazilerin* [Devrim'in el koyduğu topraklar –çn] değerlerinin ne kadar yükselebileceğini düşünün..."

Proje sahibi Fransa'nın sahip olduğunu düşündüğü 60 milyon *arpent* ekilebilir toprağın hepsinin bu şekilde değerlendirilmesini öneriyordu. Girişimin büyüklüğünün ve 60 milyon *arpent* toprağın (bir *arpent* bölgelere göre 40 ile 50 ar arasında değişiyordu) sürülmesi için 10 milyon "İşçinin ya da *ekonomik bir yazarın* onları adlandırdığı gibi *emek kapitalistinin*" gerektiğinin farkındadır. (Altını çizdiğim deyimlere dikkatinizi çekerim). Oranı not edin: Her 6 *arpent* (2,4 hektar ya da 3 hektar) için aletleri ve kollarının gücüyle bir insan.

Projenin kabul görmediğini söylemeye gerek var mı? Zaten Jemappes Savaşının (6 Kasım 1792) ertesinde gerekli 10 milyon işçi –ya da hatta girişimi başlatmak için proje sahibinin önerdiği 1 milyon işçi– silah altına alınan insanları ve el konulan hayvanları nedeniyle tarımın iç gücünün önemli bir bölümünü kaybettiği sırada nereden bulunacaktı?

Birkaç Örnek

Fransa'da elle (daha doğrusu belle) toprak işleme zorunluluk ve deneyimden doğmuş eski bir görenekti. Hatta birçok durumda ciddi güçlüklerin üstesinden gelmek için tek çözümdü.

Dağlık bölgelerdeki çok eğimli topraklar başka nasıl değerlendirilebilirdi? Massif Central'da alçak bölgeler dışındaki (hatta bazen oralarda bile) topraklarda yakın zamanlara kadar tarım çoğunlukla elle

[65] Devrim sırasında av hayvanı rezervleri lağvedilmiş olduğu için bu hayvanların sayısı önemli derecede azalmıştı.

yapılıyordu; koşum hayvanı ve saban kullanımına çok az rastlanıyordu. Aynı nedenler Alplerde de aynı sonuçları doğurmuştur. Hayvan gücünün Oisans'ın çok eğimli yamaçlarında devreye sokulması söz konusu değildi. Aynı şekilde, Durance Vadisinin orta bölümünde, örneğin Montrond'da, "Tüm tarım işleri ne yazık ki elle yapılıyordu."[66]

Bununla birlikte, yakın zamanlara kadar nüfusun her artışında dağlık araziler tüm güçlüklere rağmen büyük ölçüde ekiliyordu. Başka yerlerde olduğu gibi Pirenelerde de, Andorra'da 2000, Cerdagne ile Capcir'de 1600 metre yüksekliğe kadar, hummalı bir biçimde yeni topraklar açma peşinde koşuluyordu. Ama yüksek dağ yamaçlarında tarım yapmak ancak gerçek cambazlıklar pahasına mümkündü: Bu zorlu toprakları fethetmeye giden köylü koşum hayvanları ve kara sabanını aşağıda bırakmak zorundaydı. Kar yığınlarının kıyısına geldiğinde "Hayvanların çıkamadığı bu toprak şeridini belle sürecektir. Arkasından gelen eşi ve çocukları gübre dolu küfeler ya da sepetler altında iki büklümdür. Gübre kullanmadan toprağı sürüp ekmek zaman kaybından başka bir şey olmayacaktır." Ayrıca bu dengesiz toprağın günün birinde "ilk çığlar" tarafından sürüklenip götürülmemesini de ummak gerekiyordu.[67]

Kol gücüyle tarımın hüküm sürdüğü bir başka yoksul bölge de koşum hayvanlarıyla sabanların çok az sayıda olduğu Maine'di. "Köyün araba ustasının arada bir yardımıyla çiftlikte derme çatma imal edilen"[68] bu ahşap sabanlar ayrıca çok ağır ve kullanışsızdı. Saban tabanının sadece uç kısmı demirdendi. Dolayısıyla bu sabanlar toprağı en fazla 10-12 cm gibi yabancı otları köklerinden sökmek için yetersiz bir derinliğe kadar alt üst edebiliyordu. Üstelik çok ağır oldukları için her biri en az altı öküz ya da dört at tarafından çekiliyordu ve yılda en fazla dört hektar toprak sürebiliyordu. Her durumda bu aletler çok az sayıdaydı. "Saint-Mars-sous-la-Futaie'deki 81 küçük çiftlikten (*closerie*) sadece üçü bir sabana sahipti."[69] Bu durumda küçük çiftçi (ya da yörede dendiği gibi *bordager*) ya daha zengin bir çiftçiyle (*laboureur*) anlaşıyor ya da daha sık olarak "Toprağı el çapası, kanca ve belle [bu sonuncu ahşaptı ve demir bir levhayla kaplıydı] kabartıp yumuşatıyordu. Toprağı bu şekilde

---

[66] Alfred Leroux, *Le Massif Central. Histoire d'une région de la France*, 1898, II, s. 45; Alain Molinier, *Stagnations et croissance... a.g.e.*, s. 179-180; P. Arbos, *a.g.e.*, s. 172-173.

Jean-François Soulet, *La Vie quotidienne dans les Pyrénées sous l'Ancien Régime, du XVIe siècle au XVIIIe siècle*, 1974, s. 84-85.

A. Bouton, *a.g.e.*, s. 502.

A.g.e., s. 501.

parçalama uzun süren ve pahalı bir yöntemdi. Bir adam yılda en fazla iki hektar toprağı belleyebiliyordu ve bu aşırı yorucu iş [onu] zamanından önce iki büklüm bir ihtiyar yapıyordu. Ve ne uğruna? Düşük randımanlar ve düşük bir kazanç uğruna."[70]

Bununla birlikte, Maine'e özgü bir durumu da hesaba katmak gerekir: Nadiren işlenen ve sığır ile koyun yetiştiricilerin hayvanlarını serbestçe otlattıkları toprakların giderek genişlemesi. Özellikle Laval bölgesinde (1770'lerde) sekiz, on ya da on iki yılda bir ekim yapılan bu topraklar her ekimin ardından yine otlaklara dönüşüyordu.[71] Ekim yılları arasında süratle katırtırnakları ve "İçinden geçilmez derecede sık yığınları arasında köylülerin avladığı av hayvanlarının (tavşan, keklik, çulluk...) yanı sıra kurt, tilki ve porsuk gibi zararlı hayvanların da barınağı olan çok büyük karaçalılar tarafından istila ediliyordu." Ot ve çalı bürümüş bu tür topraklarda saban kullanılamadığı için kirizma ister istemez el aletleriyle yapılıyordu. Çok vahşileşmiş bu toprakları yeniden ekime hazır duruma getirebilmek için balta ve budama bıçağı kullanma gereğinin yanı sıra anızları ve otları da yakmak gerekiyordu.

Başka yerlerde toprağın çoraklığı ya da verimli üst tabakasının inceliği saban kullanımının önündeki engellerdi. Bu duruma bir örnek Dordogne'da Périgueux'nün 50 km kuzeyindeki birkaç küçük vadiden oluşan ve neredeyse tamamen çakıllı bir araziye sahip Norton ilçesiydi. 1852'de ilçenin istatistik komitesinin başkanının açıkladığına göre: "Çok az miktarda verimli yüzey toprağımız olduğu için tarım çalışmaları hem çok yorucu hem de maliyetlidir. Bu topraklarda kazma sabandan daha etkili olduğu, tapan ve silindir de fazla bir işe yaramadığı için bu gelişmiş aletlerin hiçbiri elimizde yoktur... En ufak sıcaklarda kavrulan buğdaylarımız besin eksikliğinden dolayı az saman vermektedir. Ayrıca kısa ve çok ince olan bu samanların çoğu zaman demet haline getirilmesi güç olduğu için ağaç dallarından yaptığımız bağları kullanıyoruz; bu da ormanlarımıza zarar vermektedir. Samanlarımız gübreye dönüştürülmek yerine hayvan yemi olarak kullanıldığı için ahırlarımızda onların yerini funda almıştır. Bir kağnı saman gübresinin en az üç kağnı funda gübresi değerinde olduğunu düşünürsek durumun ne derece sakıncalı olduğu ortadadır."[72]

---

[70] *A.g.e.*, s. 502.
Fernand Braudel, Civilisation matérielle..., I, s. 94.
U.A., F[20], 561.

Güneydeki bölgelerde yamaç taraçalarıyla (çoğu zaman bağlar) deneme aşamasındaki patates ve resmi talimatla (1785)[73] ekilen şalgam gibi yeni bitkilere tahsis edilen topraklar da el aletleriyle işleniyordu. Aynı şey, bölgeye ilk sokulduğunda mısır, "Türk buğdayı," için de söz konusu olmuştur. Mısır ekimi yapılacak topraklar dirgenlerle parçalanıyordu ve bu yöntem mısır yetiştiriciliğine ayrılan küçücük parsellerde çok uzun süre, 1965'e kadar –evet 1965[74]– sürmüştür. Sonuç olarak, (toprağı elle işleme gerektirdiği için) mısır yetiştiriciliği başlangıcından itibaren yoksul köylülerin uğraşı olmuştur.[75] Mısır tarlalarında kullanılan *pelleversoir* adındaki alet (elbette sadece mısır için kullanılmıyordu) "Düz ve çok güçlü iki dişe sahip ve bir metre uzunluğunda ahşap bir sapı olan bir dirgendi. 1868 yılına ait bir kitaba göre tarım işçileri [Languedoc'ta] kış aylarında üzerinde anlaşılmış bir ücretle toprağı altüst etmeye bu aletle girişiyordu."[76]

Köylü mülkiyetinin XIX. yüzyılda giderek küçük parsellere bölünmesi kuşkusuz el aletleriyle yapılan tarımın sürüp gitmesine büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Küçücük parsellerde sadece bel ve kazma kullanılabiliyordu. Bu nedenle XIX. yüzyılda kol gücüyle yapılan tarımın örneğin sadece kendisini evinde hissettiği bağlarda durumunu korumuş olması değil –ilk bağ(cı) sabanları Güneybatı Fransa[77] ve Languedoc'ta II. İmparatorluk döneminde boy göstermiştir– Alsace ve Limagne gibi entansif tarım bölgelerinde de beklenmedik bir biçimde yayılmış olması fazla şaşırtıcı değildir. Bir gözlemcinin 1860'da söylediğine göre bu bölgelerde nüfus artıyordu ve "Herkes toprağı elleriyle ve genellikle belle işliyordu."[78]

Ama el aletleriyle yapılan tarımın izlerine, bazen de şansın yardımıyla, Fransa'nın neresinde rastlamıyoruz ki? Geçenlerde bir Marche komünü (günümüz Indre ili sınırları içinde bulunan) üzerinde çalışan bir tarihçi günümüzde artık kullanılmayan ama geçmişte küçücük topraklarını kazmayla işleyen köylüleri tanımlamak için kullanılan *manucottier* (*manu cultores*) sözcüğüyle karşılaşmıştır.[79]

---

[73] U.A., H 1462, matbu, 1785, s. 3.
Roger Brunet, *Les Campagnes toulousaines. Etude géographique*, 1965, s. 163.
Pierre Deffontaines, *Les Hommes et leurs travaux dans les pays de la Moyenne-Garonne (Agenais-Bar-Quercy)*, 1932, s.220.
Gustave Heuse, *La France agricole, Région du Sud ou région de l'olivier*, 1868, s. 91.
J. Pitié, *a.g.e.*, s. 307.
L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 387; Robert Laurent, *Les vignerons de la "Côte d'Or" au XIXe siècle*, 1958, s. 117.
Michel Aubrun, "La terre et les hommes d'une paroisse marchoise. Essai d'histoire régressive," *Etudes rurales*, Ocak-Eylül 1983, s. 252.

Sonuç olarak, karşımızda geçmişte tarımda hayvanların çekiş gücünden tamamen yararlanamayan, toprağı yeterli derecede altüst edemeyen, gerektiği gibi gübreleyemeyen, buğday, çavdar ve yulaftan daha hızlı büyüyen yabancı otlardan temizlemeyi beceremeyen rahatsız edici bir kırsal Fransa gerçeği bulunmaktadır. Nasıl günümüzde köylülerin hepsi bir traktöre sahip değilse geçmişte de köylülerin ezici bir çoğunluğu saban çekecek ne bir ata ne de bir çift öküze sahipti. Charente bölgesinde ve kuşkusuz başka yerlerde de XX. yüzyıl başlarında bile "İki öküz kullanmak belirli bir zenginliğin, küçücük topraklarında sabanlarını [bir sabana sahip olduklarında] bir eşeğin ya da bir deri bir kemik kalmış bir ineğin çektiği yoksul çiftçilerin karşıtı hali vakti yerinde çiftçilerin refahının işaretiydi"[80]

Bütün bunlar açık olsa da açıklama ters yüz de edilebilir: El aletleriyle yapılan tarım aşırı bol bir işgücü gerektirse de aynı şekilde aşırı bir nüfus da bu külfetli tarıma başvurmayı gerektirir ve "Tarım işlerinde hayvan kullanımını kısıtlar."[81] Hayvanla insan arasında iş için rekabet vardı.

Bununla birlikte bu iki "nüfusun," hayvan ve insan sayısının, büyüklüğünü biliyoruz: 1789'da 1.700.000'den fazla at ve 6 ila 7 milyon sığır vardı;[82] 1862'de at sayısı yaklaşık 3 milyona, sığır sayısı da yaklaşık 13 milyona yükseldi.[83] Hayvan sayısı bu tarihler arasında ikiye katlanırken 20,9 milyondan 26 milyona yükselen kırsal nüfus daha yavaş artmıştır.[84] Dolayısıyla bu göreceli olarak kısa zaman diliminde kırsal bölge insanının yüklerinin bir bölümünden kurtulmaya başladığı sonucuna varmak pek de mantıksız sayılmaz. Kırsal dünya görünüşteki durgunluğunun ötesinde oldukça canlı ve sürekli bir değişim rüzgârından etkilenmiştir –bazı gelişmiş bölgelerde bu rüzgâr daha erken tarihte esmiştir.[85]

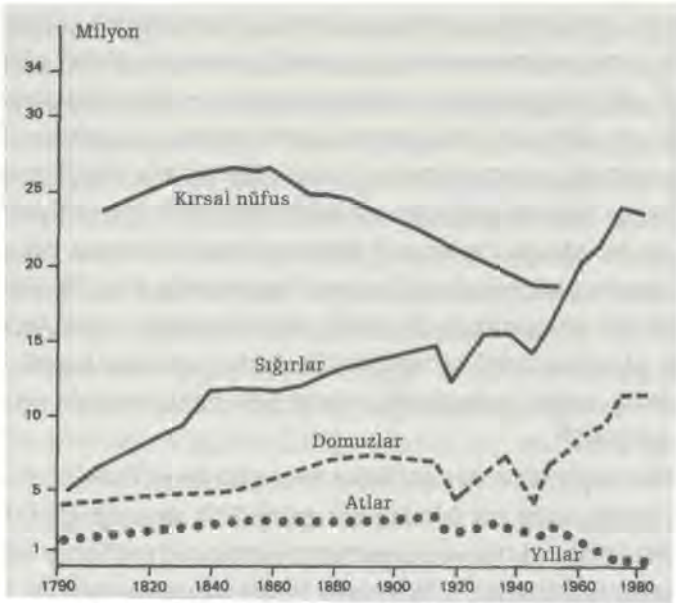
---

[80] F. Julien Labruyere, *a.g.e.*, I, s. 224.

[81] Pierre Valmary, *Familles paysannes au XVIIIe siècle en Bas-Quercy. Etude démographique, 1965*, s. 15-17.
Réflexions d'un citoyen-propriétaire sur l'étendue de la contribution foncière et sa proportion avec le produit net territorial, converti en argent, 1792, s. 8; A. de Lavoisier, *a.g.e.*

[83] *Annuaire statistique de l'INSEE*, 58. cilt, 1951, s. 119.

[84] Jean-Claude Toutain, *La Population de la France de 1700 à 1959, Cahiers de l'ISEA* içinde, 1963, s. 54-55.
Picardie'deki Clermont idari bölgesinde XVIII. yüzyılda 1850 dönüm elle işlenen toprağa karşı 76.665 dönüm toprak sabanla sürülüyordu; Albéric de Calonne, *La Vie agricole sous l'Ancien Régime en Picardie et en Artois*, 1883, s. 261.

ŞEKİL 2: KIRSAL NÜFUS VE ÇİFTLİK HAYVANLARI SAYISI (1806-1954)

Bu grafik aynı anda birçok şey göstermektedir: 1789 ile 1860 arasında koşum hayvanları sayısındaki önemli artışa karşın kırsal nüfusun artış hızının düşük olması; kırsal nüfusun 1860' dan itibaren giderek azalması; 1930'dan sonra atların neredeyse tamamen ortadan kaybolmasının gösterdiği gibi koşum hayvanları sayısında düşüş ve artan et tüketimine işaret eden sığır ve domuz sayısındaki önemli artış.

Kaynak: Y. TUGAULT, *Fécondité et urbanisation*, 1975.

Hangi Ürünlere Öncelik Vermeli? (1)

Bu başlık kendi kendini açıklar: Köylü dünyasının çeşitli ürünlerine ayırdığı alanı *biçimlendirmesi*, bu alanı bu ürünler arasında daha sonra çok yavaş değişecek olan –eğer değişirse– belirli oranlara göre paylaştırması zorunluluğuna işaret etmektedir.

Bu paylaştırmanın birçok nedeni vardı. Başta gelen neden insanların sadece ekmek, tahıl lapaları ya da kestane tüketerek yaşamlarını sürdüremeyeceğidir.[86] Ek olarak tereyağı –bir lüks–, iç yağı, eritilmiş domuz yağı, sıvıyağ (sadece zeytinyağı değil, beslenme kadar evlerin aydınlatılmasında da kullanılan ceviz yağı) gibi yağlı maddelerin yanı sıra süt ve süt ürünleri, yumurta ve et gibi protein içeren gıda maddelerine de gereksinimleri vardı. Pierre Deffontaines beslenmenin, her ne kadar o

[86] Lapa Ariège'in Pireneler bölümünde, kestane Limousin ve Gévaudan'da beslenmenin temel unsuruydu.

da bir zorunluluk olsa da barınmadan önce geldiğine işaret eder.[87] Bu iki zorunluluğa giyinmeyi de eklersek yelpaze tamamlanır. Köylü beslenmek, barınmak ve giyinmek için "kendi yağıyla kavrulmak" zorundaydı, kendisine ait mekânda sadece yediği ekmeği pişirmek değil ihtiyacı olan her şeyi üretmek için elinden geleni yapacaktır. Dolayısıyla kaçınılmaz olarak çok ürünlü tarımı (polikültürü) benimsemek zorundaydı.

Görünüşte akla yatkın bir alışkanlıktan (ve hatta etimolojiden) belki vazgeçmek ve *tarım* sözcüğünü *tüm* kırsal faaliyetleri kapsayacak biçimde çoğul olarak kullanmak gerekir. Böylece sözcüğün kapsamına ormanlar, meyve bahçeleri, zeytin, kestane ve dut ağaçları; bağlar; otlaklar ve hayvancılık; bahçeler ve keten-kenevir tarlaları; başta tahıllar olmak üzere ekilebilir toprakların "soylu" ürünleri ve aralarında birbiri ardına yavaş yavaş benimsenmiş olan karabuğday, mısır ve patates gibi yeni bitkilerin de bulunduğu "proleter" ürünler; ardından yapay otlaklar, yani yem bitkileri (geleneksel ürün rotasyonu sistemine nasıl sızmışlardı?) ve nihayet bir dizi "sanayiye" yönelik özel ürün –dut ağaçları, tütün, şeker pancarı, colza, ay çiçeği, boyacılıkta kullanılan çivitotu ve kızılkök gibi bitkiler– girecektir. Önemli olan bu değişik ürünlerin tarım alanı içinde nasıl yer aldığı, nasıl dizildiği ve birbirlerini nasıl etkilediğidir çünkü zorunlu olarak kriz ya da karmaşa zamanı denilen dönemlerde dahi çok yavaş değişen ya da bozulan belirli bir dengenin parçasıydılar.

Ama alışkanlık yukarıdaki uzun (ama yine de eksik) dökümden sadece dar anlamıyla tarım ve hayvancılık, yani tahıllar ve hayvan –aslında köylü dünyasının diğer uğraşları arasında öne çıkan iki uğraş– ile ilgilenmek yönündedir. Marc Bloch'a göre "Avrupa'da olduğu gibi Fransa'da da [tarım ekonomisi] uygarlıklarımızı... Uzak Doğu uygarlıklarından açıkça ayıran en önemli özellik olan çiftçilik ile hayvancılığın ortaklığı üzerine kuruluydu."[88] Bloch bu özelliğe dikkati çeken tek insan değildir. 1790 yılına ait bir Ariège ili belgesine göre "Tarımın birbirine karşılıklı yardımlarda bulunan iki parçası vardır: ürün yetiştiriciliği ve hayvan yetiştiriciliği."[89] "Karşılıklı yardımlar" yani iki taraf için de yararlı bir denge. Söz konusu belge hayvancılığın gerilemesi pahasına aşırı biçimde tarıma elverişli toprak açmaya karşı çıkıyordu.

---

[87] Louis-René Nougier, *Géographie humaine préhistorique*, 1959, Pierre Deffontaines'in önsözü, s. 8.
Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, I, 1952, s. 24.
U.A., F[10] 221 1.

Ama Fransa'da bağlara öncelikler listesinde özel bir yer vermemek mümkün değildir. Zamanının gerçeklerinin dikkatli bir gözlemcisi olan Isaac de Punto[90] 1771'de bu denge sorunlarının farkındaydı: "Geriye bu iki faaliyet [çiftçilik ve hayvancılık] arasında bir orantı olması mı gerektiğini, otlakları aşırı derecede tarım toprağına dönüştürmenin de [İngiltere'de olduğu gibi] tehlikeli mi olduğunu ve İngiltere'nin [tahıl] ihracatını teşvik primleriyle gereğinden çok özendirerek bu sakıncalı duruma düşüp düşmeyeceğini bilmek kalıyor.[91] Fransa'nın ise iyi çekip çevirmesi gerektiği üç konusu vardır: Bağlar, otlaklar ve ekilebilir topraklar; bu üçünün arasındaki denge daha karmaşıktır."

Isaac de Punto'nun sözünü ettiği üç değişkene –tahıl, ot ve bağ– önemli bir değişken olarak kabul edilmesi gereken ormanı da ekleyeceğim. En azından *bosc* ile *plain*,[92] yani ağaçlık alanla büyük ölçüde tarım arazisi olan açık alan arasındaki önemli sınıra dikkati çektiği için.

Öyleyse elimizde birkaç başka değişkeni de içeren uzun bir evrimi aydınlatmaya yardımcı olacak üç ya da dört değişken vardır. Kuşkusuz basitleştiriyoruz ama kabul edilebilir bir derecede. Eski moda cebire biraz aşina olan okurlar çok yüksek değerler söz konusu olduğunda (buradaki gibi: milyonlarca hektar, milyonlarca kental, milyonlarca frank, milyonlarca hayvan ve milyonlarca insan) bir fonksiyonun değerinin sadece en yüksek dereceli değişkenlerin değerlerinin toplamına eşit olma eğiliminde olduğunu bilecektir.

Bu kavramlardan yola çıkarak sorunu çözme yolunda ilerlemeyi deneyelim. Fransa'nın yüzölçümü 1859'da, 1860'taki Savoie ve Nice'in ilhakından (toplama en fazla 1 milyon hektar ile yaklaşık 700.000 insan ekleyecek olan) hemen önce 53 milyon hektar düzeyindeydi.[93] Genellikle bu rakamdan *vergiye tabi olmayan* alanlar (yerleşim yerleri, yollar, akarsular, ...) düşülür. Bu çıkarma işleminden sonra kabul edilen 50 milyon hektarlık yuvarlak rakam elimizdeki ne yazık ki yetersiz belgelerden dolayı her zaman yaklaşık olacak olan hesaplamalar için uygun bir rakamdır. Belgelerin yetersiz olmasının nedenleri iyi bilinmektedir: Bu nedenlerin başında kırsal dünyanın yeni bir vergi tasarısı gizledikleri korkusuyla

---

[90] Isaac de Pinto, *Traité de la circulation et du crédit*, 1771, s. 12.

[91] İngiltere 1689'dan itibaren ihracatı primlerle (*bounties*) desteklemiştir. Bkz. Peter Mathias, *The first Industrial Nation*, 1969, s. 71.
Jean Chapelot, Robert Fossier, *Le Village et la maison au Moyen Age*, 1980, s. 147.
Jean-Claude Toutain, *Le Produit de l'agriculture française de 1700 à 1958. I: Estimation du produit au XIXe siècle, Histoire quantitative de l'économie française* içinde, yay. haz. J. Marczewski, *Cahiers de l'ISEA*, AF dizisi N° 1, Temmuz 1961, s. 23.

her türlü sayım ve ankete antipatiyle yaklaşması gelmektedir.[94] İkinci İmparatorluk döneminde belediye başkanlarından toplanan sayısal veriler de ayrıntılara inildiğinde güven uyandırmamaktadır ama yine de birkaç geçerli özellik saptamaya yardımcı olmaktadır.

İlk sonuç: Fransız mekânı kabaca birbirine eşit iki kategoriye, bir yanda *ekilebilir topraklar*, diğer yanda da doğaya terkedilmiş alanlar olmak üzere iki parçaya bölünmüştü. İkinci kategorinin içine *hiç tereddüt etmeden* ormanları, doğal otlakları, fundalıkları, kıraç arazileri yerleştirebiliriz. Daha iyi bir sözcük bulamadığım için bu kategoride yer alanları bazen toplu olarak *boşluk* diye adlandıracağım. Buna karşılık kullanışlı *ekilebilir topraklar* teriminden sakınmalıyız; bu terimle kuramsal olarak ekilmeye elverişli, sabanın sürdüğü ya da sürebileceği topraklar anlaşılmaktadır. Ama onun yerine bağları, bahçeleri, kenevir tarlalarını ve meyvelikleri de kapsayacak biçimde "ürün yetiştirilen topraklar"dan söz etmek daha iyi değil midir? Bu durumda 1859'da ürün yetiştirilen toprak 25 milyon hektarı ekilebilir topraklar, 2 milyon hektarı bağlar, 2 milyon hektarı da bahçeler ve meyvelikler olmak üzere toplamda 29 milyon hektardan oluşuyordu. *Boşluk* ise ormanlar (8 milyon ha), doğal otlaklar (8 milyon ha), fundalıklar ve her türlü kıraç arazinin (5 milyon ha) toplamıydı. Yani 29 milyon ha tarım toprağına karşı 21 milyon ha. Ülke toprağı demek ki iki eşit parçaya bölünmüyordu: Büyük parçasında insan uğraşının izleri vardı ve ürün yetiştirilen toprağın boş toprak aleyhine genişlemesi yavaş olmuşsa da hareket erken başlamış ve düzenli bir biçimde sürmüştür. 1815 ile 1859 arasında bir milyon hektar yeni toprak tarıma açılmış görünmektedir. Bu küçümsenecek bir rakam değildir.

1859 yılında insanoğlunun her şeyini düzenlemesi gerektiği 29 milyon hektarlık ekime ayrılan toprağın dağılımı neydi? "Bahçeler ve meyvelikler" kategorisi için: bahçeler, 500.000 ha; kestane ağaçları 550.000 ha; zeytin ağaçları, 100.000 ha; dut ağaçları, 50.000 ha; elma ve diğer meyve ağaçları, 200.000 ha; fidanlıklar, sazlıklar vb., 600.000 ha. 25 milyon hektarlık *ekilebilir toprakların* dağılımına gelince: buğday, 6.500.000 ha; tritikale ve çavdar, 2.500.000 ha; arpa, mısır ve karabuğday, 2.500.000 ha; patates, pancar gibi yumru köklü bitkiler, 1.500.000 ha; yapay çayırlar (yem bitkileri), 2.500.000 ha; kuru sebzeler 500.000 ha; sanayi bitkileri (colza, keten, kenevir, kızılkök, tütün, ...), 500.000 ha; ve nadasa bırakılan

[94] Georges d'Avenel, *Histoire économique de la propriété, des salaires, des denrées et de tous les prix en général depuis l'an 1200 jusqu'en l'an 1800*, I, 1894, s. 268.

topraklar 5.500.000 ha.[95] Bağlar ise sadece 2 milyon hektarlık yer kaplıyordu.

Bu sayısal veriler birçok bakımdan ilginçtir.

Bir kez daha küçük alanlarla yetinen bağların ne kadar küçük bir yüzölçümü kapladığını gösterirler (ekili alanın onda biri bile değil, yani küçük ölçekli bir haritada, noktalar, küçücük lekeler).

Ayrıca "eski" ya da son zamanlarda ekimine başlanmış *yeniliklerin* –yani patates, pancar gibi yumru köklü bitkiler, mısır, karabuğday, yapay otlaklar, kızılkök– XIX. yüzyılın ortasında iyice yerleşmiş olduğuna işaret ederler.

Bununla birlikte bu geç tarihte bile tahıla ayrılmış çok büyük alan Marc Bloch'un bir zamanlar işaret etmiş olduğu gibi kırsal Fransa'ya tekdüze bir görünüm veriyordu.[96] Tahıl "zorunlu bir musibet,"[97] bir saplantı olarak kabul ediliyordu. Otun bitmesinin, üzüm asmasının ya da meyve ağaçlarının yetiştirilmesinin daha uygun olduğu yerlerde bile tahıl ekiliyordu. Roussillon'da Prades yakınında tahıllı yıldız yelinin (*tramontane*) yol açtığı kurumadan korumak için tarlalar arklarla sulanıyordu.[98] Jura'da 837 metre yükseltide bulunan Pontarlier'de 1860'ta "çamların yayıldığı bölgenin üst kısmında buğday tarlaları görmek" Léonce de Lavergne'i şaşırtmıştı: "Bu tarlalarda hasat Kuzey Avrupa'daki gibi ilk karlardan hemen önce eylül ayında yapılmaktadır."[99]

Hangi Ürünlere Öncelik Vermeli? (2)

Neredeyse İkinci İmparatorluk döneminin (1852-1870) ortasına, 1859 yılına ait verileri kullanırken köylü ekonomisinin kronolojik sınırını aştım mı? Bu tarihte köylü ekonomisinden ne derece söz edilebilir?

Ama yukarıda verdiğim rakamlarla inşa edilebilecek *model* çok daha önceki dönemlere rahatlıkla uygulanabilir.

---

[95] L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 402-403.

[96] Marc Bloch, *a.g.e.*, s. 22.

[97] J. Mullie, "Bu blé 'mal nécessaire,'" *a.g.m.*, s. 3-47.

[98] Prades etrafında "Toprağın taneler tamamen olgunlaşana kadar yeterli derecede nemli olması için buğday ve yulaf tarlaları çiçeklenme döneminde, tanelenme döneminde ve haziran ayı başında olmak üzere üç kez sulanıyor. Bazı yıllar dört hatta beş sulama gerekiyor." (Prades kaymakamının raporu, U.A. F[IC] III Doğu-Pireneler 3, *Documents d'histoire économique 1800-1914* içinde, Service éducatif des Archives Départementales des Pyrénées-Orientales, 1974, s. 10).

[99] L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 139.

Arthur Young'ın Eski Rejim'in sonu için yaptığı ve Léonce de Lavergne tarafından hafifçe değiştirilen hesaplamalar[100] bizim rakamlarımıza oldukça yakındır: *ekilen toprak* 28 milyon hektar (25+ 1.5+1,5); ekilmeyen toprak 22 milyon hektar (9+3+10). O zaman bile ürün yetiştirilen toprakların payının daha yüksek olduğunu görüyoruz: Ormanlar, fundalıklar ve doğal çayırlar 1860 yılına göre 1 milyon hektar daha fazla alan kaplasa da toplamın yarısından azını oluşturuyordu.

Her ne kadar hata yapma riskimiz artsa da zamanda daha geriye gitmenin çekiciliğine kendimizi kaptırmamamız mümkün mü? Niçin olmasın, sonuçta yaklaşık rakamların peşinde koşuyoruz.

1700'de, İspanya Veraset Savaşı arifesinde ve XIV. Louis'nin (ölümü 1715), Colbert'in (ölümü 1707) ve Boisguillebert'in (1697'de *Le Détail de la France*'ı ve 1707'de *Le factum de la France*'ı yayımlamıştır) son yıllarında ülke toprağı yaklaşık 50 milyon hektar genişliğindeydi. Fransa henüz ne 1766'da ele geçirilen Lorraine'e, ne 1768'de satın alınan Korsika'ya, ne 1790'da ilhak edilen Comptat Venaissin'e, ne de 1860'ta topraklarına dahil edeceği Savoie ile Nice Kontluğuna sahipti. "Vergiye tabi olmayan" 3 milyon hektarı düşünce geriye 47 milyon hektar kalır. Yaklaşık 23 milyon hektarlık ekilebilir toprağa bağları, bahçeleri ve meyvelikleri eklersek toplamda –21 milyon hektarlık ekilmeyen alana karşı– yaklaşık 26 milyon hektarlık bir ürün yetiştirilen alana ulaşıyoruz. Aydınlanma Çağı'nın başında *ager* ile *saltus*, ekilmiş toprak ile boş toprak, arasındaki paylaşım 1789'a göre daha dengeli görünmektedir. Ama fark az da olsa geleceğe yönelik olarak önemlidir. Demek ki Boisguillert "Fransa'nın yarısından çoğu ekilmemiş topraklardan oluşmakta ya da yetersiz biçimde ekilmektedir" diye yazdığında abartmaktadır. Ama köylü mevcut toprakları tarıma açmış olsaydı vergiler ve giderler (ve düşük randımanlar diye ekliyorum) yüzünden "toplayacağı ürün ona ait olmayacaktı"[101] diye eklediğinde bu değerlendirmeyi doğrulayabilecek durumda olmak isterdik.

Zamanda daha da geriye gitmek kuşkusuz heyecan verici olacaktır. Vikont Georges d'Avenel[102] epey zaman önce, 1894'te, fiyat analizi, istatistik ve nüfusbilimin henüz doğmamış olduğu ya da en azından kolayca yararlanılamadığı ve kimsenin makro ekonomi ya da gayrı safi milli gelir gibi terimlerle düşünmediği bir dönemde, bu maceraya atılmıştı.

---

[100] *A.g.e.*, s. 50.
Pierre Le Pesant De Boisguillebert, *Le détail de la France*, 1697, bas. 1966, s. 253-254.

[102] G. D'avenel, *Histoire économique de la propriété..., a.g.e.*, 1894-1912, 6 cilt.

Dün akademik tarihçiler tarafından acımasızca ve alaylı bir dille eleştirilen vikont günümüzde homojen ve uzun serilerden yola çıkarak bin bir özenle düzenlenen fiyat eğrilerimizin sonuçta onun *dağınık* kaynaklardan çıkarsadığı fiyat eğrileriyle iyi kötü çakıştığı fark edilince saygınlığına yeniden kavuşmuştur. Ayrıca olağanüstü bir bilgi hazinesi olduğunu kimse inkâr edemez. Spekülatif, tehlikeli ama zekice hesaplamaları onu IV. Henri ve Sully Fransa'sına, 1600 yıllarına kadar geri götürmüştür. Böylece bir yüzyıl daha geriye gitmiş oluyoruz.

1600'de Fransa'nın yüzölçümü sadece 44 milyon hektardı ("vergiye tabi olmayan alanları" çıkarınca 42 diyelim mi?). Vikont d'Avenel o dönemde toplamın %32'sini ekilebilir toprakların, %27'sini ekilmemiş toprakların, %33'ünü ormanların ve %7'sini bağlarla çayırların oluşturduğunu öne sürmüştür. Bu sonuncu rakamı ikiye bölersek %3,5 bağlar, %3,5 çayırlar –ürün yetiştirilen toprakların toplamdaki oranı %35,5, *boşluğun* oranı da %63,5 olacaktır– yani bir yanda 15 milyon hektar, diğer yanda da 27 milyon hektar.[103] Öyleyse "modernite"nin tartışma götürmez biçimde başlamış olduğu bir dönemde doğa hâlâ Fransa'nın büyük bir bölümüne egemendi.

Vikont d'Avenel'in hesaplamalarından emin değilim (acaba kendisi ne derece emindi?) ama rakamların yetersiz olduğu durumlarda belirli büyüklük düzeylerine ulaşmak için kullandığı yöntem dâhice idi. Yüzyıldan yüzyıla hektar başına geliri (birçok Fransız eyaletiyle ilgili güvenilir örneklemelerden yola çıkarak hesapladığı) karşılaştırmış; daha sonra toplam tarım gelirini hesaplamıştı. Vardığı sonuçlara göre 1600 ile 1890 arasında üçlü bir gelişme olmuştur: Birincisi Fransız ülke toprağının 44 milyon hektardan 53 milyon hektara genişlemiş; bizleri daha çok ilgilendiren ikincisi 1600'de %35,5 olan ekili toprak oranının 1890'da %60'a yükselmiş; üçüncü gelişme de sabit frankla hektar başına gelirin 1600'de 19 franktan 1789'da 26 franga ve 1890'da hemen hemen 50 franga çıkmış olmasıdır. Bu üç gelişme birlikte gayrı safi tarım gelirindeki artışı açıklamaktadır: 1600'de 500 milyon frank, 1789'a doğru 1000 milyon frank (görüşüme göre bu rakam çok düşüktür) ve 1890'da 2400 milyon frank. Bunlar d'Avenel tarafından hesaplanmış olan rakamlardır.[104] Her tarihçi bu rakamları tartışmakta ve hatta daha iyisi onları iyileştirmekte özgürdür ama tasavvur etmiş olduğu evrimin yönü ve önemi ana çizgileriyle tartışma götürmez.

---

[103] *A.g.e.*, I, s. 406.

[104] *A.g.e.*, I, s. 394 ve 405-407.

Vardığı sonuçlar anlamlıdır.

Her şeyden önce Fransa tarihinin arka planında *doğal* bir Fransa'nın işgal etmiş olduğu olağanüstü yeri göstermektedirler: Sınırları yüzyıllar boyunca insanoğlunun emeği tarafından daraltılmış olsa da bu *doğal* Fransa baltaya, testereye, çapaya, kazmaya, bele, sabana ve ateşe direnecek kadar genişti. Ve insanoğlu çabasını gevşetir gevşetmez kaybettiklerini geri almıştır. Ayrıca ormanlarını ve avlaklarını korumakta kararlı senyörler ve ortak kullanılan arazilerine dört elle sarılan köylüler gibi ondan yarar sağlayanların koruması altındaydı. Ekilmemiş toprak ondan kereste ve ısınmak için odun elde eden kentliler için olduğu kadar yakacağını ondan sağlayan sanayi ve ormanlarla çayırları sürülerini otlatmak için kullanan köylüler ve senyörler için de hayati öneme sahipti. *Doğal* ile *ekilmiş* arasında belirli bir denge bulunması gerekiyordu.

Öte yandan bu denge bir çeşit koruyucu sınır görevi gören ve Turgot'nun bir bakıma önceden sezmiş olduğu oldukça katı *Azalan Verimler Yasası* tarafından güvence altına alınmıştı. Gerçekten de tarıma açılan her toprak parçası köyün bölgesini genişletiyor ve dolayısıyla tarım işçisinin eviyle tarla arasındaki gidiş geliş zamanını arttırıyordu. Ve zaman ne de olsa paraydı. Üstelik yüzyıllardır sürülen ya da bellenen tarlalardan uzaktaki toprak aşırı derecede verimsizdi. Toplanan ürün o derece düşüktü ki bir süre sonra çiftçiyi beslemeye yetersiz kalıyordu. 1520 civarında Champagne bölgesinde bazı dini tarikatların topraklarının bir bölümünü terk etmesinin nedeni bu toprakların azalan verimlerin tehlikeli sınırının ötesinde bulunması, ürünlerinin "masrafları karşılayamamasıdır."[105]

Sonuç olarak her şey bizi Fransız tarımının tarihini insan ile vahşi doğa –ağaçlar, çalılar, bitkiler, hayvanlar, akarsular, göller..., hangi biçimi alırsa alsın– arasındaki bir düello gibi görmeye itmektedir. Bu ikincil doğal dünyanın en belirgin işareti içinde yaşayan vahşi hayvanların bolluğuydu. Özellikle XIX. yüzyılın ortasına kadar Fransa'nın her yerinde kaynayan kurtların. Bir haber kaynağına göre Franche-Comté'de "1775 yılından geçen mart ayına kadar (1784) dokuz yıl boyunca bu eyalette 627'si dişi kurt, 641'i erkek kurt, 1384'ü yavru kurt olmak üzere toplamda 2653 hayvan öldürüldü."[106] Ama bunun bir rekor olmadığına emin olabilirsiniz. Fransa'dan ayrılıp doğuya doğru gidildiğinde kurtların varlığı bir karabasandı: "1822 ile 1824 arasındaki iki yılda kurtlar Livonya'da

[105] *A.g.e.*, I, s. 275.

[106] Moskova, devlet arşivleri, 84/2.418. s. 7 v°.

25.000 evcil hayvanı parçaladı."[107] Ve yüzyılları geriye sararsanız kurt cinsinin hemen her yerde olduğunu göreceksiniz: "1341 yılının yazında Troyes civarında 18 kurt öldürüldü, 571 kurt canlı ele geçirildi."[108] Kurtlar ancak 1850'ye doğru ortadan kaybolacaktır. Ama Léonce de Lavergne'in 1870'te "Orada fazlasıyla kurt var"[109] dediği Berry bölgesi gibi bazı istisnalar vardı. Bazı yerlerde de kurt avı tutkunları bu avı yapay olarak birkaç yıl daha sürdürmüştür. Günümüzde yaban domuzu avının sürdürüldüğü gibi.

Yaban domuzu daha iyi bir örnek olabilirdi ama kronik yazarlarına kurdun verdiği ürpertiyi vermediği için onun hakkındaki haberlerle tesadüfen karşılaşıyoruz. Örneğin 22 Haziran 1817 tarihli yerel resmi gazete *Le Courrier du département du Bas-Rhin*'[110] de şu birçok bakımdan beklenmedik haberi okuyoruz: "Meuse ilinde sürüler halinde gezen yaban domuzlarının patates tarlalarına verdiği zararlarla ilgili çok sayıda şikâyet gelmektedir." Yaban domuzu otobur olduğu için insanlarından gözünden belki de gereğinden fazla korkulan etobur kurttan daha fazla kaçmıştır. Sıradan av hayvanlarına gelince, senyörlerin çok sayıdaki avlakları düzenli olarak kullanılmadığı için her tarafa yayılmışlardı. Fransız Devrimiyle birlikte avcılıktaki çok büyük artışın yanı sıra köylülerin kaçak avlanmasında da olağanüstü bir artış olmuştur: "Siyah ve boz renkli vahşi hayvanlar"[111] için kötü bir gelişme... Aynı zamanda da ne yazık ki ormanın kaçınılmaz olarak daha çok tahribata uğraması.

Bir başka sonucun da ekilen toprak bölgelere ve dönemlere göre artmış ya da azalmış –akaçlandıktan sonra yeniden eski haline dönen bataklıklar, tarıma açıldıktan sonra yüzüstü bırakılan topraklar, yağmalanan ormanların kendi başlarına bırakıldıklarında giderek etraflarındaki hendekleri aşması[112]– olsa da uzun vadeli hareketin köylülerin sürekli toprak fethi olduğu açıktır. Ekilen, evcilleştirilen topraklar düşmana karşı sürekli mevzi kazanmıştır. Nesilden nesile ilerleme, *istikrarlı bir*

---

[107] Heinrich Strods, *Die Einschränkung der Wolfsplage und die Viehzucht Lettlands*, 1970, s. 126-131.

[108] G. d'Avenel, *a.g.e.*, I, s. 273.

[109] L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 350.

[110] U.A., F[11] 2740.
F. Julien-Labruyére, *a.g.e.*, I, s. 479. Avcıların jargonunda tüyleri kül rengindeki hayvanlarla (tavşanlar, geyikler, vb.) domuz, kurt gibi "siyah" av hayvanları arasında bir ayrım yapılıyordu.

[112] Ormanlık arazilerin sınırları genellikle günümüzde çoğu yerde hâlâ görülen hendeklerle belirleniyordu.

birikim olmuştur. Kırlarımızın gerçeğe aykırı olarak hareketsiz diye nitelendirilen ama yavaş tarihini, hatta tüm Fransa tarihini daha iyi anlamak için teorinin bu olguya el atması yerinde olur.

Yeni Ürünler

Tarım alanlarında bütün ürünler rekabet içindedir, ekilebilir alan için çekişirler. Ya da daha doğrusu çiftçi daha sonra fikir değiştirme pahasına da olsa bazı ürünleri diğerlerine yeğler. Genel olarak istikrar hüküm sürüyor görünmektedir: Bir yıldan diğerine hemen hemen aynı ürün dağılımı geçerlidir. Ama küçük değişikliklerden küçük değişikliklere sonunda farklı bir ürün dağılımı ortaya çıkar.

Örneğin Normandiya'da otlaklar diğer bölgelere göre her zaman daha önemli bir alan kaplamıştır ama otu tahılların aleyhine açıkça kayıracak olan dönüşüm geç başlamıştır. *Otlaklaştırma* (tarlaları otlaklara dönüştürme) Pays d'Auge'da 1680'den itibaren başlamışsa da Aşağı-Normandiya'da otlaklar zaferlerini ilan etmek için 1820 yıllarına kadar bekleyecektir. Bize dendiğine göre sığır insanın yemeğini ağzından kapmıştır ama bu süreç birkaç yüzyıla yayılmıştır; sundukları avantajlar ve kolaylıklara karşın otlaklar tarlaların yerini bir günde almamıştır.

Bu önemli örnekten bizi yararlı bir şekilde uyardığı için söz ettim. Yeni ürünlerin tarımda kendilerine bir yer edinmesi bu kadar uzun zaman almışsa bunun nedeni sadece daha önce bilinmiyor olmaları değil ama uzun yıllar boyunca genellikle evlerin yakınlarındaki pilot bahçelerde gözlem ve deney gerektirmiş olmalarıdır. Bütün yeni ürünler araf dönemlerini bu bahçelerde geçirmiştir: Karabuğday, mısır, tütün, patates, fasulye ve domates cinsleri, kolza, ay çiçeği, şeker pancarı bu ürünlerden bazılarıydı. Amerika'dan geri dönen Şövalye François de Vivans, 1637'de Clairac'ı tütünle tanıştırdığı zaman Peder Laplaigne "Tohumlar önce bahçelere ekildi"[113] diye anlatmaktadır. Yeni bitkiler ancak bu deneme dönemini başarıyla atlattıktan sonra tarlalara kavuşup uyuşukluktan kurtuluyordu.

Ama kendilerini birden başka bitkilerle rekabet içinde buluyorlardı: Tarlalarda kendilerine bir yer edinmek için eski bitkiyi kovmak ya da onunla iyi kötü anlaşmak zorundaydılar. Bu konuda özellikle başlangıç aşamasında üreticinin de kafası çoğu zaman karışık olduğundan her şey yavaş ilerliyordu.

---

[113] André **Matheu**, *Un vilage gascon au temps de Louis XIV. Fals-en Bruilhois ou la chronique de l'abbé Laplaigne*, 1978, s. 10, not 16.

Kolza ekimine ileride Nord ili olacak bölgede çok erken bir tarihte başlandı ama bitki Dieppe ve Eu civarlarına 1788'den evvel ulaşmadı ve geniş çaplı üretimine ancak 1850 yıllarının ikinci yarısında geçildi.[114] Sanayide kullanımı Prusyalı kimyager Achard'ın Berlin'deki çalışmalarından sonra 1799'da başlamış olan şeker pancarı da kuralın dışında değildi:[115] Birinci Konsül'ün [Napoléon Bonaparte] isteğiyle 1801'de Fransa'ya sokulan şeker pancarı o dönemdeki Kıta Ablukası'ndan da yararlandı. Bununla birlikte şeker kamışının rakibi şeker pancarının Fransa'da benimsenip düzenli bir biçimde üretimine geçilmesi için bir yüzyıl gerekecektir.

Yeni bitkilere eskiden beri ekilenlerin yanında yer bulunabildiği zaman sorun daha çabuk çözülüyordu. Örneğin bir mısır tarlası bitkinin sapları arasındaki aralıklarda sebze yetiştirebilecek biçimde ekilecektir. Isère Irmağı kıyısı boyunca uzanan ekin tarlalarının dikkatli bir gözlemcisi olan J.J. Menuret'ye (1791)[116] göre "Düzenli bir biçimde belirli aralıklarla dikilen mısır fidanları aralarında bezelye, fasulye vb. sebzelerin yetiştirilmesine olanak vermektedir." Bu tür karışık ekim bağlarda asma kütükleri arasında alışılmış bir uygulamaydı. Örneğin XVIII. yüzyılda Jura'daki Loue Vadisi[117] ya da 1900'e doğru Langres Platosu bağlarında. Joseph Cressot'nun yazdığına göre bu platodaki "Bağlar sarımsak, arpacık soğanı, fasulye, turp [ve bakla] üretiyordu."[118] Bir başka çözüm de ekilecek tohumları belirli oranlarda harmanlamaktı: Languedoc'ta *conseigle* ya da *consegal buğday* diye adlandırılan buğday ve çavdar karışımı –çoğu zaman eşit oranda– tritikale bütün Fransa'da biliniyordu. Yine Languedoc'ta *basjalade* bir yulaf ve fiğ karışımıydı;[119] Maine'de *bréchet* buğdayla bir baklagil olan *jarrosse*'un, *mélarde* da arpayla yulafın belirli oranlardaki karışımından elde ediliyordu. Bir başka olasılık da topraktan çıkmış olan bir bitkinin sıraları arasına bir başka bitkinin tohumlarını ekmekti. Bu 1787'de İngiltere'den getirtilen ve başka şalgam cinsleriyle bir tutulan *turnep* ile ilgili olarak resmi talimatların bir önerisiydi: Bu şalgam cinsi haziran başında daha önce bakla ve fasulye

---

[114] L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 85.

[115] *A.g.e.*, s. 75.

[116] J.-J. Menuret, *Mémoire sur la culture des jachères*, 1971, s. 28. R. Chapuis, *a.g.e.*, s. 65.

[118] Joseph Creussot, *Le Pain au lièvre*, 1973, s. 65.

[119] Michel Cointat, *Tresques en Languedoc ou l'histoire vivante dans le Midi*, 1980, s. 263.

dikilmiş tarlalara ekiliyordu; bu sebzelerin hasadı *turnep*'inkinden önce yapılıyordu.[120]

Bunlar yeni bitkilerin yerleşik ürünler arasında uysalca yer almasını sağlayan uzlaşmacı çözümlerdi. Ama bazı bitkiler çok daha fazla özen gerektiriyordu.

Bunlardan biri greçka diye de bilinen ve adına rağmen bir buğdaygil değil ama kuzukulağıgiller familyasından bir bitki olan karabuğdaydı.[121] XV. yüzyılın sonunda Brötonya'ya ayak basmıştı ve hızla boy atarak aralarından en önemlisi hemen hasattan sonra buğday, arpa ya da çavdarın boşalttığı tarlalara ekilebilmek olan birçok fayda sağladığı görülmüştü. J.-J. Menuret'ye göre "Karabuğday başaklar biçilip kaldırılır kaldırılmaz [temmuz-ağustos aylarında tarlayı yeniden sürmeye gerek kalmadan] anızların üzerine ekilebilir; ekim sonunda çiftçi için hiç de önemsiz sayılmayacak bir ürün verir; bu tahılın unundan sert ve besleyici bir ekmek yapılır; bu un [ayrıca] çorbalarda da kullanılır; ama karabuğdayın en önemli ve yararlı kullanım alanı, tane halinde ya da un olarak kümes hayvanları, hindiler ve domuzlar için besi maddesi olarak kullanılmasıdır. Samanı gübre yığınlarına karıştırılır. Eğer bu bitki çiçeklenme zamanında toprağa gömülürse tarla süratle iyi bir tahıl ürünü verecek duruma gelir; hasadın geç, tohumlamanın erken yapıldığı bölgelerde çok kısa olan zaman aralığında karabuğday ekimi yapılamaz; böyle bir durumda ilkbaharda ekilmesi gerekir."[122] Metin karabuğdayın tane olarak ya da çiçeklenmiş bitkisinin tabiri caizse yeşil gübre olarak kullanılması konularında açıktır ama üçüncü noktanın açıklaması biraz bizim hayal gücümüze kalmıştır. Karabuğdayın ilkbahar tahılı olabilmesi görüşüme göre ancak rotasyonlu bir tarım sisteminde diğer tahılların (buğday, yulaf ya da arpa) boş bıraktığı alanlarda ekilebilmesi durumunda mümkündür. Ama kesin olan şey Brötonların ve Massif Central ile Güney Fransa köylülerinin beslenmesinde önemli ve kalıcı bir rol oynamış olmasıdır. Karabuğday XVII. yüzyılda Ariège'in dağlık bölgelerine kadar yayılacaktır.[123]

Bask ülkesine çok erken sokulmuş olan mısırın[124] başta Toulouse yöresi olmak üzere Akitanya'ya kalıcı ve yararlı bir biçimde yerleşmesi için

---

[120] U.A., H 1518. Şalgam ekimi hakkında.
Yıllık ya da çok yıllık otsu bitkilerden ve ağaççıklardan oluşan bir bitki familyası (kuzukulağı, çobandeğneği, pire otu, ravent, karabuğday vb.)

[122] J.-J. Menuret, *a.g.e.*, s. 18-19.

[123] Michel Chevalier, *La Vie humaine dans les Pyrénées ariégeoises*, 1956, s. 217.

[124] Emmanuel Le Roy Ladurie, *Les Paysans de Languedoc*, I, 1966, s. 171.

XVII. yüzyılın dördüncü çeyreğini beklemek gerekmiştir. Ama burada benimsenecek ve hızla vazgeçilmez olacaktır. Sarı tane, "ucuz işgücünün ona akın ettiğini gören bağ sahiplerinin [örneğin Saintonge yöresinde] yakınmalarına"[125] rağmen Güneybatı Fransa'yı barok çağın kıtlık ve açlıklarından kelimenin tam anlamıyla kurtarmıştır. XVIII. yüzyılın sonunda (1791) J.-J. Menuret'nin ta kendisi ona övgüler düzüyordu: "Koçanlı, yapraklı ve taneli, iri ve etli bir bitki olan mısır ya da Türk buğdayı iyi toprakları da sever ama yaşaması için gerekli maddelerin çoğunu atmosferden sağlar, tohumu bire yüz verir, koçanları ve bol yaprakları sığırlar için güzel bir yem sağlar... Tanelerinin insanlar, kümes hayvanları, domuzlar ve hatta büyükbaş hayvanlar için çok sayıda ekonomik kullanımı vardır... Yem bitkisi olarak anızlar üzerine ekilen mısır ilkbaharda ve yazın... birçok kez biçilebilir ya da mükemmel bir otlak oluşturur."[126] Bu sonuncu çözüm günümüzde hâlâ geçerlidir. Ama mısır her şeyden önce tanesi için değerlidir. İki yıllık almaşık ekimin kural olduğu Güney Fransa mısırda o zamana kadar yokluğunu çektiği ilkbahar tahılının yanı sıra hayvanlar için paha biçilmez insanlar için de kabul edilebilir bir ek besin maddesi bulmuştur. Köylü gelirlerini artırmaya her ihtiyaç duyduğunda buğday rekoltesini pazarda satmış ve mısırla beslenmeye razı olmuştur. Toulouse mısır sayesinde başta buğday olmak üzere tahıl ticaretinde uzmanlaşmış çok büyük bir kente dönüşmüştür. Mısır çok uzun süre bir güney bitkisi (bkz. I. kitap, şekil 5) olarak kalacak ve ancak yakın zamanlarda soğuk havalara dayanıklı melez türler sayesinde Fransa'nın diğer bölgelerine yayılacaktır.

Mısır gibi Amerika kökenli bir bitki olan patates de aynı güçlüklerle karşı karşıya kalmışsa da sorunlar zamanla çözülmüştür. İleride beslenmemizde alacağı önem göz önüne alındığında patatesin Avrupa'ya girişi devrim niteliğinde bir süreci başlatmıştır. Avrupa nüfusunun XIX. yüzyılda artmasının nedeni bazı tarihçilere göre çiçek aşısının yavaş da olsa yaygınlaşması, aralarında Alman ekonomist W. Roscher'in de bulunduğu başkalarına göre ise patatesin yayılmasıdır.[127] İki neden kuşkusuz bir nedenden iyidir.

Patatesin Avrupa hikâyesi XVI. yüzyılda birkaç yumrulu bitkinin iki botanikçiye –biri İngiliz John Gerarde (1586'da), diğeri Fransız ama Frankfurt'da yaşayan Charles de l'Escluse (1588'de)– teslim edilmesiyle

[125] F. Julien-Labruyére, *a.g.e.*, I, s. 302.

[126] J.-J. Menuret, *a.g.e.*, s. 28-29.

R. M. Hartwell, *The Industrial Revolution and Economic Growth*, 1971, s. 127.

başladı. Yumrular rastlantı eseri iki ayrı türe aitti, dolayısıyla yüz elli yıl boyunca üretilen patatesler bu iki türden gelmektedir: kırmızı Alman patatesi ve sarı İngiliz patatesi.

Bununla birlikte, patatesin önce Almanya ve Avusturya'da, daha sonra da İtalya, İsviçre, Dauphiné, Franche-Comté, Alsace, Vosges ve Flandre'da bahçeleri terk edip tarlalara kavuşması XVII. yüzyıl ortasını bulacaktır.[128] O dönemde üretimin neredeyse tamamı hayvanları ve çok yoksulları beslemek için kullanılıyordu. Parmentier, kendi söylediğine göre patatesin yararlarını Yedi Yıl Savaşı (1756-1763) sırasında tutsak olduğu Prusya'da tek besini (cin ile yediği...) olduğu zaman keşfetmişti. Aynı şekilde, çok daha sonra Fransız ordularının Ulm (20 Ekim 1805) ve Austerlitz'i (aynı yıl, 2 Aralık) ele geçirdiği Ren'den Tuna'ya gerçekleştirilen hızlı askeri sefer sırasında Fransız askerleri yerel patateslerle beslenmişti. Almanya'nın patates konusundaki önceliği tartışılmaz olmakla birlikte 1781'de bile Elbe havzası bölgelerinde hiçbir uşak ya da hizmetkâr *tartoffeln* yemeyi kabul etmiyor, gerekirse efendisini bırakıp gitmeyi yeğliyordu.[129] İngiltere botanik bir ilginçlik olarak gördüğü patatesi Almanlardan daha uzun süre yemeyi reddederken yoksul İrlanda XVII. yüzyılın ikinci yarısında bu yeni bitkiyi bağrına basacaktır. Zaten sonunda patatesi İngiltere ve Kuzey Amerika çiftliklerine İrlandalılar sokacaktır.

Fransa'daki ilk başarılarına rağmen patatesin besinsel ve küliner değerinin savunucularının ortaya çıkması ve sonunda "saygınlığına" kavuşması için XVIII. yüzyıl ortasına kadar beklemek gerekti. Patatese karşı bu uzun süren ilgisizliği belki de büyük ölçüde iklime ve ortama alıştırılan ilk türlerin tartışma götürür kalitesine bağlamak gerekir: 1752'de tüm Avrupa'da hâlâ başlangıçtaki iki tür bulunuyordu; 1757'de 7'ye, 1770'te 9'a yükselen tür sayısı 1772'de birden 40'a ulaşmıştır. Ve 1846'da Vilmorin'in ilk kataloğu 177 türü alıcıların hizmetine sunuyordu. Günümüzde iklim farklılıklarına, üreticilerin *desideratum*'larına ve seçilen pişirme usullerine göre değişen binlerce patates türü vardır. İlk kullanıcılarının patatesten ısrarla ekmek yapmaya çalıştığını öğrendiğimizde uğradıkları düş kırıklığını kolayca tahayyül edebiliriz.

Patatesin XVIII. yüzyıl ortasından itibaren gelişimi hiç kuşku yok ki nüfus artışıyla açıklanır. Birkaç ileri görüşlü gözlemci yeni ürünün

---

[128] Ernest Kahane, *Parmentier ou la dignité de la pomme de terre.* Essai sur la famine, 1978, s. 38-41.

[129] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, I, s. 141.

bu açıdan toplumsal yararını anlamıştı. Limoges idari bölgesinde cüzzama neden olmakla suçlanan patatesin yetiştirilmesi yasaktı. 1761'de Turgot buraya krallık denetçisi olarak atanınca Tarım Derneği ve papazların yardımı ve herkesin gözü önünde korkulan bitkiyi yiyerek özü sözü bir olduğunu göstermesiyle bu önyargıyı yıkmayı başarır. Keza, Castres Piskoposu papazlarına verdiği öğütlerle aynı sonuca ulaşır: "Patata" 1770'e doğru Pirenelerde büyük çapta yetiştiriliyordu.[130]

Bununla birlikte büyük viraj ancak 1769-1770 yıllarının şiddetli kıtlığından sonra dönülecektir. Ertesi yıl Besançon Akademisi "İnsanların genel olarak beslenmek için kullandığı bitkilerin kıtlık zamanlarında yerini doldurabilecek bitkileri önermek" temalı bir yarışma açar. Başta ödülü kazanan Parmentier'ninki olmak üzere Akademiye sunulan bildirilerin hepsinde patatesten söz ediliyordu. "Durumu önemsemeyen yurttaşlarımızın alaycı tutumuna" hayıflanan Parmentier çok geçmeden büyük bir propaganda kampanyası başlatır: Kamuoyuna duyuruları ve yayınları çoğaltır, patatesin yetiştirilmesi ve muhafazasıyla ilgili konferanslar verir, evinde ana maddesi patates olan yemeklerin servis edildiği rafine yemekli davetler düzenler (Arthur Young bu davetlilerden biriydi), daha iyi bir seleksiyon için Fransa'da yetiştirilen tüm patates türlerini Paris'te bir araya toplar ve hatta Amerika'dan değişik türler getirtir.[131] Sonunda, 1786'da XVI. Louis'den Paris'in hemen dışındaki Neuilly'de Sablons Ovasının verimsiz ve bakımsız topraklarında 20 hektarlık bir alan üzerinde deneme ekimi yapma izni almayı başarır. Deneme tam bir başarıyla sonuçlanacaktır. Parmentier tüketicilerin ilgisini çekmek için en iyi yolun hırsızların iştahını kabartmak olduğunu düşünüyordu. Bu amaç doğrultusunda gündüzleri plantasyonun önünde göze batacak biçimde nöbet tutturduğu jandarmalar (*maréchaussée*) geceleri ortadan kayboluyordu. Ayrıca toprak sahiplerine köylülerini patates ekmeye zorlamamalarını, bizzat kendilerinin özene bezene güzel bir tarla ekip "İçine girişi kesinlikle yasaklamalarını"[132] öğütlüyordu –Prusya'da II. Friedrich'in birliklerini yollayıp köylüleri patates ekmeye zorlamasından daha incelikli bir yöntem!

Bazen sevimli bir saplantı olarak alay edilmiş olan Parmentier'nin çabalarının her şeye rağmen yetersiz kaldığı Mayenne ilinin IV. yıl 29 Vendémiaire tarihli resmi yazısından anlaşılmaktadır: "Patates ekimi

[130] E. Kahane, *a.g.e.*, s. 52-53.
A.g.e., s. 67, 73-75, 84 ve 91.
[132] *A.g.e.*, s. 74.

ŞEKİL 3: PATATESİN AVRUPA'YA GELİŞİ

György Mandy ve Zoltán Csák'ın çalışmasından alınan bu haritanın patatesin Avrupa'da ilk ortaya çıkış tarihlerini gösterdiğini belirtelim. Patatesin hayvan ve insan besini olarak benimsenmesi daha geç ve yerlere göre değişen tarihlerde gerçekleşmiştir (Örneğin İngiltere'de bir yüzyıldan daha uzun zaman sonra).

[burada] neredeyse hâlâ emekleme dönemindedir çünkü sadece bahçelerde ve verimli topraklarda ya da büyük masraflarla gübrelenmiş yerlerde başarıyla sonuçlanmıştır."[133]

Patates Fransa'nın orta ve batı bölgelerine oldukça geç girmiştir. Örneğin Anjou ilindeki Huillé'de ekimine 1790-1795 yıllarından önce başlanmamıştır. Ama burada yıldan yıla giderek daha fazla alan kaplayacaktır. Sonuçta, hem "domuzları besiye çekme" hem de "kıtlık zamanlarında insanlara yiyecek" sağlama açısından yararlı değil miydi? "Huillé patates ekimine 1834'te 105 hektar, tahıllara ayrılan alanın neredeyse %25'ini ayırıyordu."[134]

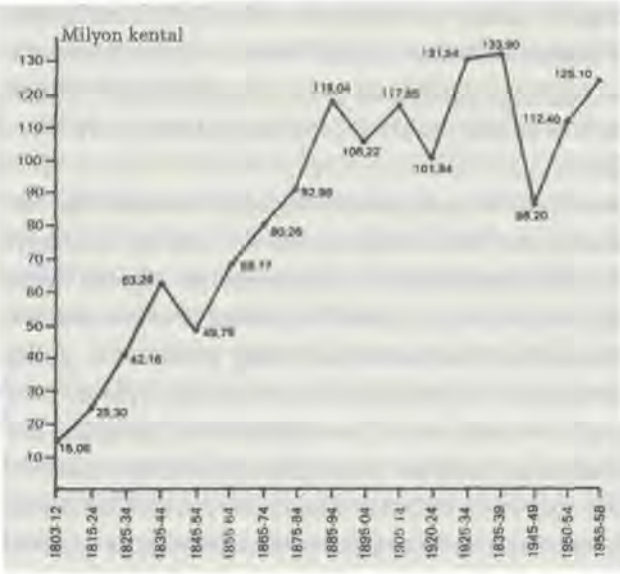
Demek ki J.-J. Menuret 1791'de patatesten övgüyle bahsederken zamanının önündeydi ama unutmayalım ki patatesin daha erken ekilmeye başlandığı Fransa'nın doğusundaki İsère ilinde yaşıyordu. Ayrıca kendi topraklarında da patates yetiştiriyordu. Onu dinleyelim: "Bol bol çok tatlı ve olgun etli bir madde içeren şu harikulade bitki patates en gözde soslarla servis edilebileceği gibi en basit hazırlama usulleriyle de zenginlerin sofraları için çeşitli ve leziz yemeklere dönüşmeye [gerçekte midelerini şişirdiğini düşündükleri patatesi uzun yıllar tüketmeyeceklerdi] ve tüm yurttaş tabakaları için sade ve kolay hazırlanan yemekler sağlamaya elverişlidir. Kendi topraklarımda yetiştirerek yayılmasına katkıda

[133] U.A., F^{10} 242, 29 vendémiare, yıl VI.

[134] Claude Chéreau, *Huillé, une paroisse rurale angevine de 1600 à 1836*, 1970, s. 120.

bulunduğum bu bitki bana çok büyük yararlar sağladı: Onu ekonomik yararı dışında ustaların, kahyaların ve çiftlik uşaklarının sofralarında bol bol kullandığım gibi kümes hayvanları, hindiler ve domuzları da beslemek için de kullandım; yoksullara dağıtacak, pazarda satacak kadar çok ürün elde ettim. Patates bana hem çok ürün hem de çok zevk verdi."[135] Patates başlangıçtan itibaren domuzları beslemekte kullanıldığı için domuz sürülerini meşe palamudu (yemeleri) için ormana götürme alışkanlığı yavaş yavaş tarihe karışır. Saintonge'da buğday ve mısır yeterli olmadığı zaman köylü patatesle yetinmek zorunda kalıyor; dolayısıyla da domuz yetiştiriciliğinde sorunlar yaşanıyordu. Aynı şey XIX. yüzyıl başında Nivernais için de geçerliydi.[136]

Hem üreticinin hem de tüketicinin yeni bitkiyle nasıl başa çıkılacağını öğrenmesi gerekmiştir. Bu acemilik döneminde neler öğrenildiğini görmek için Fransa'nın doğusuna, Collot adlı bir öğretmenin bizlere akıl vereceği Ardenneslerdeki Libreville'e gidelim. Mektubu yazmış olduğu Libreville kentini haritada aramayın. Libreville (Özgürkent) Charlesville'in Devrim'in ilk günlerinde almış olduğu ya da ona verilmiş olan addır. Adı ve öğretmen olduğu dışında hakkında hiçbir şey bilmediğimiz Collot sözünü ettiğim mektubu Robespierre'in düşüşünden bir yıl

ŞEKİL 4: FRANSA'DA PATATES ÜRETİMİ, 1800-1950

Kaynak: C.-C. TOUTAIN, "Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958," II, *Cahiers de l'ISEA*, n° 115, Temmuz 1961.

[135] J.-J. Menuret, *a.g.e.*, s. 21-22.

[136] Guy Thuillier, *Aspects de l'économie nivernaise du XIXe siècle*, 1966, s. 17.

sonra III. yıl 30 *Frimaire* tarihinde yazmıştı. Konvansiyon (Convention) dönemi 26 Ekim 1795'te sona erecektir. Ama bu mektup politikayla değil baştan sona patatesle ilgilidir. Collot önce patatesin nasıl ekilmesi gerektiğinden söz eder: "İşte ne yapılması gerektiği: Her şeyden önce toprağı kıştan önce ya da kışın sabanla ya da belle derince sürün. Donlar sona erdikten sonra bir kez daha sürün ve dört beş adım aralıklarla düz çizgi halinde belle çukurlar kazın. Bir kişi başka bir kişinin taşıdığı patatesleri bu çukurlara koyacaktır... Her çukurun içine gübre koyduktan sonra tepeleme toprakla doldurun. Bitkiler bir ayak (*pied*) ile 15 parmak (*pouce*) arasındaki bir yüksekliğe ulaşınca kök salmış saplarını ayırıp başka bir yere ekin (*margoter*[137]) ve üst kısımlarını bir kez ama filizlenmelerine olanak verecek derecede kesin. Yaz gelince toprağı çapayla yabani otlardan özenle temizleyin." Collot daha sonra –ve bu mektubun bence en önemli kısmıdır– patates türlerinden söz eder: "Şu an yetiştirdiğim patatesler iki türdür, biri kırmızı, diğeri sarı renktedir. Kırmızı türün dışı pancar rengidir, pürüzsüz, dolgun ve yuvarlak olmaktan çok yumurta biçimindedir; en irileri tam biçimlerini almadan kadın takunyasını andırır. İkinci türün dışı sarıdır, en güzelleri yumruktan büyüktür; ötekiler gibi pürüzsüz ve aşağı yukarı dörtgen biçimindedir. Her iki türün de içi beyaz ve o derece lezzetlidir ki onları sürekli yemek istersiniz."[138]

Patatesin Fransa'da XIX. ve XX. yüzyıllardaki üretimi 4. şekildeki grafikte gösterilmektedir. Sadece bağlara özgü bir hastalık olmayan ve 1846'da İrlanda'yı, ertesi yıl da Fransa'yı kasıp kavurmuş olan mildiyu bile yaygınlaşmasını engelleyememiştir.

Patates üzerine söylediklerimiz, *mutatis mutandis*, şeker pancarı, Rhône Vadisinde ve "Haguenau kırmızısı" diye bilindiği Alsace'ın kuzeyinde yetiştirilen kızılkök ya da çok daha önce ülkemize girmiş ve ipek sanayiindeki mucizelerin kaynağı olacak olan dut ağacı için de söylenebilir.

Nadasa Bırakılan Toprakların Kullanımı

Bu yeni ürünlerin hepsi geleneksel ürünleri rahatsız etmeden nadasa bırakılan topraklardan yararlanma şansına sahipti.

İki yıllık almaşık ekim sisteminde tarım toprağı dönüşümlü olarak iki parçaya (*sole*) bölünüyordu: Bir yanda ekilen tarlalar, diğer yanda

[137] *Margoter* ya da *marcoter:* Toprağa kök salmış bir sapını ya da saplarını ayırıp başka yere ekerek bitkinin çoğalmasını sağlamak.

[138] U.A., F^{10} 210, Libreville, 30 frimaire, yıl II.

dinlenmeye bırakılan tarlalar. Kural olarak iki yılda bir boş bırakılan bu sonuncular sadece görünüşte verimsizdi: Üzerlerinde otlar bitiyor ve sürüler bu otlarla besleniyordu. Nadasa bırakılan bu tarlalar toprağı gelecek yılın tahıl ekimine hazırlamak için defalarca sürülüyordu.

Üç yıllık almaşık ekim sisteminde toprağın üçte biri nadasa bırakılıp diğer iki üçte birlik parçaya da buğday (ya da çavdar) ve mart ayında ekildikleri için *marsage* ya da *mart* tahılları diye de adlandırılan ilkbahar tahılları ekiliyordu. Ürünler dönüşümlü olarak yer değiştiriyordu. Fransa'nın her yerinde farklı yerel adlar taşıyan nadas[139] ayrıca bölgelere göre de değişik çehrelere bürünüyordu: Bazı yerlerde *mutlak, tam* ya da *ölü*, bazılarında da *nisbi* ya da *ekili* nadas uygulanıyordu. XVIII. yüzyılda tarımın yüz karası olarak nitelendirilen nadas elbette tamamen kısır bir biçimde hiçbir şey üretmeden sadece kendisine sıra gelmesini bekleyen *ölü* nadastı.

Bu *boş* topraklar her zaman çeşitli biçimlerde kullanılmıştır. Hayvan sürüleri ezelden beri ilkbahar otları bitmeye başlar başlamaz nadasa bırakılan topraklara yönlendiriliyordu. Bu topraklarda "saklı ürünler" denilen bitkileri –bezelye, fiğ, mercimek, bakla, fasulye gibi– yetiştirmek de çok eski zamanlardan kalan bir görenekti. Aslında karabuğday, mısır ve patates de en azından başlangıç dönemlerinde saklı ürünlerdi. Ve yerlerinden ettikleri bitkiler de bir zamanların saklı ürünleriydi. Morvan'da bir yüzyıla yakın zamandır yetiştirilen patatesin üretimi 1812-1813 tahıl krizinden sonra birden karabuğdayı tarlalardan kovacak derecede artmıştır.[140]

Bütünüyle düşünüldüğünde bu yeni bitkiler tarım sistemi içinde kendilerine göreceli bir kolaylıkla yer bulmuştur. Aynı şeyi en büyük yenilik olan yapay çayırlar için söylemek mümkün değildir.

Yeni Ürünler: Yapay Çayırlar

Yapay çayırlar ırmak ya da çay kıyıları boyunca kendiliğinden büyüyen doğal çayırlardan farklıdır. Bu sonuncular her zaman rağbette olmuştur: X. yüzyılda Mâconnais'de "Çayır ekilebilir topraktan iki kat daha [değerlidir]."[141] 1680 gibi geç bir tarihte bile örneğin Beauvaisis'te bir *arpent*

---

[139] *Guéret, versaine, sombre, somart, cultivage, estivade, cotive...* Bkz. François SIGAULT, "Pour une cartographie des assolements en France au début du XIXe siècle," *Annales E.S.C.*, 3, 1976, s. 633.

[140] G. Thuillier, *a.g.e.*, s. 52-53.

[141] André Deleage, *La Vie rurale en Bourgogne jusqu'au début du XIe siècle*, 1941, I, s. 188.

tahıl tarlası 60 ila 100 *livre* ederken bir *arpent* çayır 200 ila 800 *livre* değerindeydi –aradaki fark zamanla artmıştır.[142]

Yapay çayırlar insan yapımıdır: Bir toprak parçası sabanla ya da bel ve kazmayla sürülüyor, gübreleniyor ve yonca, tirfil, korunga, fiğ gibi yem bitkileri ekiliyordu. Bu bitkiler kimi zaman birlikte ekiliyordu ama bu pek uygun bir yöntem değildi çünkü hepsi aynı hızla gelişmiyor, aynı zamanda çiçeklenmiyordu. 1876'da bir gözlemciye göre: "Bu doğru bir yöntem değildir çünkü tirfil yoncanın yüksekliğine erişemediği için bu bitki tarafından boğulmaktadır ve diğerlerinden çok önce çiçeklenen korungayı vaktinden önce kesmek gerekmektedir; korunga, yonca ve tirfilin geç çiçeklenmesinin kurbanı olmaktadır. Dolayısıyla korunga ve yonca ayrı ayrı ekilmelidir..."[143]

Ama her şey bir yana, bir yapay çayır aynı büyüklükteki bir doğal çayırdan iki üç kat daha fazla ürün veriyordu. Sonuç olarak sürülere daha çok ek yem sağlıyor, hayvanların çoğalmasına katkıda bulunuyor ve böylece tarımda kullanılan gübre miktarı da artıyordu. Bu çayırların çok kutsal buğdaya ayrılan alanın bir kısmını işgal ettiği doğrudur ama ekildikleri arazilerdeki gübre miktarını çoğaltarak ve azotu toprakta biriktirerek toprağın verimliliğini artırıyorlardı. Böylece her ne kadar buğday ekilen alan daralmış olsa da toplam ürün daha bol oluyordu. Bu anlaması hiç de zor olmayan akıl yürütmeyi, Chaptal'ın dediğine göre,[144] aslında çok zeki olmasına rağmen, Birinci Konsül Bonaparte bir türlü kavramayı başaramamıştı.

Kısacası yapay çayırlar güçlü ve gerekli ama Fransa'da uygulaması zaman alacak olan bir tarım devriminin itici gücüydü. Aynı Chaptal, 20 yıl sonra, 1823'de ısrarını hâlâ sürdürüyordu: "Günümüzde yapay çayırlar yaratma ve iyi bir almaşık ekim sistemi tarımın temelini oluşturmalıdır"[145] Ama bu tarihte bile öğüdüne çok fazla kulak asılmış gibi görünmemektedir.

Oysa yapay otlakları oluşturan bitkiler Fransa'da en azından XVI. yüzyıldan beri biliniyordu. Bu bitkiler iki yüzyıl sonra Charente, Dauphiné, Paris civarları, Roussillon ve Flandre'da ama küçük alanlarda yetiştiriliyordu.[146] Üstelik, İngiltere'nin 1730'larda bu bitkilerin üretimindeki

---

[142] Pierre Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France de XVIIe siècle*, 1960, s. 169, not 81.

[143] U.A., H 1514, Alfort, Maisons et Créteil, 14 Haziran 1786.

[144] Aktaran J. Mulliez, *a.g.m.*, s. 7.

[145] Jean Antoine Claude Chaptal, *Chimie appliquée à l'agriculture*, 1823, I, s. XLVI.

[146] *Histoire des faits économiques jusqu'au XVIIIe siècle*, yay. haz. Robert Besnier, n° 502, 1963-1964, s. 42.

başarısı biliniyordu.[147] Ayrıca teşvikler ve kimi zaman öfkeli eleştiriler içeren uyarılar da eksik olmamıştır. 1795'te Rochelle civarı köylülerine hitap eden Martin de Chassiron'u dinleyelim: "Sefalet ve pislik içerisinde çürüyüp gidiyorsunuz çünkü işinizi doğru dürüst organize etmiyorsunuz: Çok fazla tahıl tarlası ve yetersiz sayıda çayır var."[148] Bu tarihten yaklaşık 20 yıl önce, 1777'de Metz'de yazılmış bir bildiride[149] yer alan eleştiriler, daha soğukkanlı ama aynı şekilde kategorikti. Yazarının açıklamasına göre "Hep aynı tahıllar ekilerek tükenen topraklarda sürekli tahıl üretimini kesmek gerekir." Öte yandan, mevcut tarım sistemi Lorraine ve Üç Piskoposluk bölgelerinde büyük baş hayvan kıtlığına yol açmıştır: İsviçre'den tarlalarda kullanmak ve kasaplar için sığır, Almanya, Ardennes ve Danimarka'dan da "askeri amaçlar ve çiftçilik için" at ithal ediliyordu.

Yapay çayırlarla ilgili bu yavaşlığın, bu isteksizliğin nedeni neydi? XVIII. yüzyılın sonunda fizyokratlar, tarım dernekleri ve büyük toprak sahipleri (aralarında verimi artırmak için deneme ekimi yapmaya istekli olanlar vardı) listelerinin ilk sırasına yeni "yapay çayırlar ve yumrulu bitkiler modern çözümlerini" koyarken nasıl oluyor da bu entelektüel hareket eyleme çok az yansımıştı? Niçin "Eski almaşık ekim sistemi... yenilikçilere rağmen hemen her yerde büyük çapta ayakta kalmış görünmektedir?"[150]

Her şeyden önce çünkü yapay çayırın otsu baklagilleri, birçok yararları olsa da nadasa bırakılan topraklara *saklı* ürün olarak pek sızamıyordu. Yonca ya da fiğ çeşitlerinden en fazla bir yıllık bir yapay çayır yaratılabiliyordu; bu yem bitkileri nadasa bırakılan topraklara ekildiğinde süratle büyüyor, biçilip yem olarak kullanılabiliyor ve ardından zenginleştirdikleri toprağı buğdaya bırakıyordu. Böylece her şey almaşık ekim düzeni içinde kalıyordu.

Ama zamanın normlarına göre bir yonca çayırı dokuz yıl, korunga ya da tirfil ekilen topraklar da altı yıl ürün verebiliyordu. Dolayısıyla çayırları yaşamaya bırakmanın sağlayacağı yararlar açıktı. Devrim arifesin-

---

147 *A.g.e.*, s. 63 vd.

148 F. Julien-Labruyère, *a.g.e.*, s. 202.

149 U.A., H 1515, n° 60.

150 Ernest Labrousse, "L'Expansion agricole: la montée de la production," *Histoire économique et sociale de la France* içinde, yay. haz. F. Braudel ve E. Labrousse, II, 1970, s. 435-436.

de Paris bölgesi hakkındaki uzun bir raporda[151] söylendiğine göre "Bir korunga, tirfil ya da yonca çayırı üç ile altı yaş arasında verimliliğinin zirvesindedir. Bu süre geçtikten sonra bitki yavaş yavaş sararıp solmaya başlar ve bu durumda çayırın yenilenmesi gerekmektedir." Böyle bir sürekliliğin hayata geçirilmesi elbette geleneksel ürün rotasyonunu alt üst edecek, yerlerinde kalan çayırlar almaşık ekim düzenini bozacaktır.

Oysa geleneksel almaşık ekim düzeninde değişiklikler yapmanın önünde iki ciddi engel vardı.

Birincisi hukuki bir engeldi: Kiracılık ve ortakçılık sözleşmeleri genellikle "toprakların almaşık ekim sistemini bozmadan ve parçalara bölünmeden (*déroyer*[152]) iyi bir şekilde gübrelenip ekilmesi gerektiğini" hükme bağlıyordu. Toprak sahipleri şikâyetlerini parlamentoların önüne getiriyordu. Ve örneğin Artois ve Flandre gibi birkaç bölgede toprak sahiplerinin açmış olduğu davalar birkaç kez reddedilmiş[153] olsa da parlamentolar, geleneksel rotasyon sisteminin tahılların verimini artırdığı düşünüldüğü için, çoğunlukla almaşık ekim sisteminin korunması yönünde karar veriyordu.

İkinci engel geleneksel sürü otlatma hakkıyla ilgiliydi: Ürün rotasyonu sadece rasyonel bir tarım sistemi olarak değil aynı zamanda örf ve âdet hukukunun geçerli olduğu bölgelerde orta malı otlak (*vaine pâture*) Güney'in yazılı hukuk bölgelerinde de *compascuité* denilen hayvan sürülerini ekilmemiş topraklarda otlatma hakkının doğal sonucu olarak da düşünüyordu.

Büyük ölçüde kendi kaynaklarına dayalı olarak yaşayan köylü toplulukları her zaman hem hayvan yetiştiriciliğinin hem de tahıl üretiminin doğurduğu kısıtlamalarla karşı karşıya kalmıştır. Ekmekten vazgeçmek nasıl mümkün değilse hayvan yetiştirmemek de mümkün değildi. Hayvanları beslemek için de eski ve kökleşmiş *orta malı otlak* ve *parcours* uygulamaları vazgeçilmez bir önem taşıyordu.

Orta malı otlaklar eldeki tüm yararlanılabilir otlakların köyün sürülerinin beslenmesine açılmasıdır. Ot bürümüş yollarda bile hayvan otlatmak serbestti – yoksul köylünün ineği için bir çözüm. Köyün ortaklaşa sahip olduğu malazlardan hem zenginler hem de yoksullar yararlanıyordu. Daha önce değindiğim gibi nadasa bırakılan topraklar da ilkbaharda

[151] U.A., H 1514, Alfort, Maisons et Créteil.

[152] *Déroyer* ya da *desroyer:* düzensiz, dağınık bir hale sokmak (*Dictionnaire de la langue française du XVIe siècle*).

[153] E. Labrousse, *a.g.m.*, s. 436-437.

üzerlerinde ot biter bitmez sürülere ayrılıyordu. Aynı şekilde hayvanlar hasattan sonra tahıl tarlalarının anızları üzerine salınıyordu. Ayrıca sürülerin çayırlarda da otlamasına izin veriliyordu. Hayvanlar çayırlara nadiren ot biçme döneminin hemen ardından, kural olarak da otlar biçildikten sonra yeniden bittiği zaman salınıyordu. Yeniden biten çayıra bazı bölgelerde *surpoil* adı deniliyordu. 1789'da Lorraine'de bir şikâyet defterinde "İkinci *surpoil* [yani iki kere biçildikten sonra biten otlar] dünyanın yaratılışından bu yana köylü topluluklarına ait olmuştur"[154] deniyordu.

Parcours ise bir köyün komşu köylerden elde ettiği ya da onlara tanıdığı *vaine pâture* hakkıydı yani orta malı otlakların genişletilmesiydi. Köylerin sınırları belirsizdi, çoğu yerde birbirleriyle çakışıyordu. *Parcours* bu sınırları dikkate almıyordu. Bu sistem sürülerin dolaşmasına olanak sağlarken bütünüyle düşünüldüğünde de hayvan yetiştiricilerine sağladığı faydaların yanı sıra ekilmiş tarlaların da zarar görmesinin önüne geçen ustaca kurgulanmış bir sistemdi.

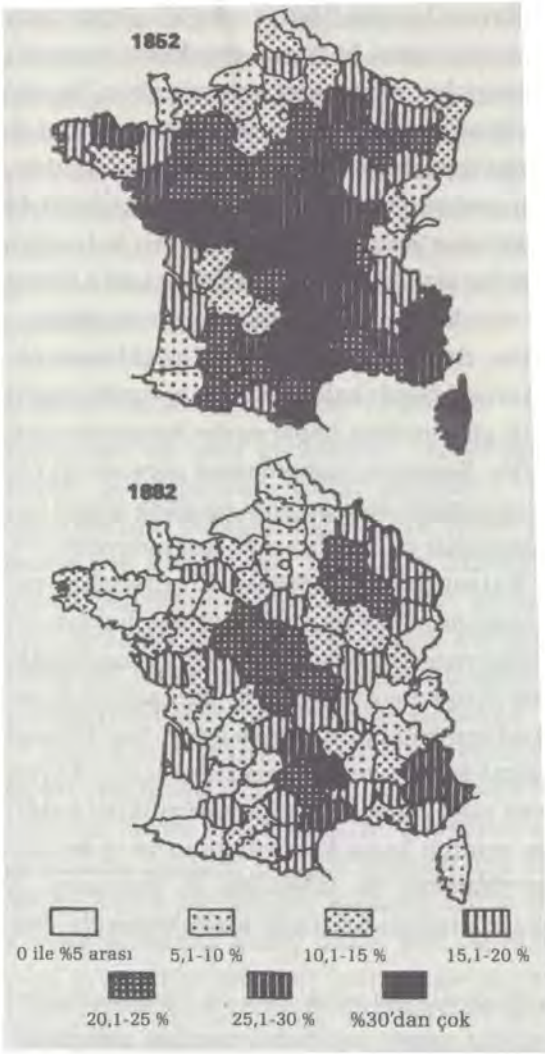
Bununla birlikte sistemin doğru dürüst işlemesi için tahıl rotasyonunun öngörüldüğü gibi gerçekleşmesi ve çayırların hayvanlara doğru zamanda açılması gerekiyordu. Oysa süreklilik gösteren yapay çayırları doymak bilmez hayvan sürülerinden korumak için etraflarını çevirme zorunluluğu vardı. Sağlam çitler, duvarlar, engeller, hendeklerle çevrilmeleri ve etkili bir denetim altında tutulmaları gerekiyordu. Sonuç karşıt hak ve özgürlükleri savunanlar arasındaki anlaşmazlıklar, açılan davalar olmuştur. Bir yanda çayırların ortak kullanıma açık olması gerektiğini savunanlar, diğer yanda özel mülkiyet hakkını savunanlar.[155] Çayırların göz alabildiğince uzandığı Normandiya gibi zengin bir bölgede toprakları çitle çevirmek kuşkusuz daha kolaydı. Aynı şekilde, nadasa ayrılan tarlaların, gariglerin ve işlenmemiş toprakların birçok yerde çok geniş olduğu Güney Fransa, birkaç istisna dışında, yapay çayırlara ve yeniliklere (iklim koşulları karşı gelmediği sürece) üç yıllık almaşık ekimin kısıtlamalarının oldukça katı ve çayırlarla orta malı arazilerin göreceli olarak az olduğu tahıl üreticisi Kuzeydoğu Fransa'nın *openfield*'lerinden daha açıktı.

Devlet oldukça hızlı bir biçimde üretimin gelişmesini teşvik ederek zengin ve yenilikçi toprak sahiplerinin yanında yer almıştır. 1764'ten

---

[154] M. Bloch, *a.g.e.*, s. 215.

[155] Aşağı-Auvergne bölgesinde "serbest otlatma hakkı ile yapay çayırın aykırılığı" üzerine: Abel Poitrineau, *La Vie rurale en Basse-Auvergne au XVIIIe siècle*, 1965, s. 243 vd.

ŞEKİL 5: NADASIN 1852 İLE 1882 YILLARI ARASINDAKİ GERİLEMESİ

Kaynak: F. Braudel, E. Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, III, s. 672.

sonra bir dizi bölgesel buyrukla *vaine pâture* ve *parcours* hakları yürürlükten kaldırılır. Metinler açık ve tartışmaya yer bırakmayan cinstendi. Ama direniş çok geniş kapsamlı ve kararlı olacaktır. Köylüler cılız avantajlarını korumaya dört elle sarılacak, senyörler *vaine pâture* üzerinde sahip oldukları hakları kaybetmeyi reddedecektir. Daha önce söylediğim gibi parlamentolar onların arkasında olacak, aşarı yeni açılan topraklar –*novales*– gibi yapay çayırlara da yaymayı başaramayan kilise de kervana katılacaktır. Demek ki farklı çıkar çevreleri yapay çayırlara karşı birleşmişti.

Bu arada, 1787'de kurulan Tarım İdaresi Meclisi doğal olarak *parcours*'a ve aynı kararlılıkla almaşık ekimi koruyan yasaklara karşı çıkar.[156] Ama önerilerinin pek somut bir yansıması olmayacaktır. Île-de-France Eyalet Meclisi 1787'de yapay çayırlar oluşturmak isteyen toprak sahibine yüzölçümü sahip olduğu toprağın %10'unu geçmemek koşuluyla bir toprak parçasının etrafını çevirme hakkı tanır.[157] Bu karar belki de bir uzlaşma arayışıydı ama uygulama alanı son derece sınırlı kalmıştır. Ve Devrim ile birlikte 1791 Tarım Yasası köy topluluklarına aslında hiçbir zaman gerçekten kaybetmemiş oldukları eski haklarını geri verecektir.

Yıllar geçecek, siyasi rejimler değişecek ama sorun çözülmeyecektir. 1836'da Tarım Konseyi güçsüzlüğünü kabul etmek zorunda kalır: Görüşlerine başvurulan Aisne ili çiftçilerinin hepsi *vaine pâture*'ün sürdürülmesinden yana tavır almıştı. Konseyin uzmanlarına göre en iyi çözüm hayvanların ahırlarda beslenmesiydi ama tarımın o sırada içinde bulunduğu durumda bunun uygulanabilir olmadığının da farkındaydılar.[158]

14 Temmuz 1861'de küçük Futeau köyünü (Meuse İli, Clermont-en-Argonne kantonu) heyecana boğan mini devrimi düşünürsek haksız değillerdi. Ulusal bayram günü öğleden sonra köy halkı ayaklanmış, sokaklara dökülmüştü. Evinde kalmış olan belediye başkanı "Bu taşkınlığı yatıştırmaya çalışmadı" ve "sözü edilen komünün itfaiye amiri Bay Dupont François herhangi bir buyruk almadan toplanma borusunu çaldı." Köyün galeyana gelmesinin nedeni *orta malı otlak* hakkının yürürlükten kaldırılmasıydı. O sırada kuraklığın ortalığı kasıp kavurduğunu ve ot kıtlığının tehlikeli boyutlara varmış olduğunu da ekleyelim. 14 Temmuzu 15 Temmuza bağlayan gece, kuşkusuz itfaiye amirinin kışkırtmasıyla, "çayırların çitleri söküldü."[159]

Galeyan içindeki bu köye yaptığımız yolculuk bize ne öğretmektedir? Sonuç olarak yaklaşık bir yüzyıldır yapay çayırların mantıki gelişmesini engellemiş olanın tek başına buğdayın saygınlığı, Majesteleri Buğday olmadığını.

Ama yonca, korunga ve tirfil her şeye karşın 1861'de 2.500.000 hektar, yani doğal çayırların yarısı kadar bir alan, kaplıyordu. Gerekli devrim gerçekleşmişti ama ucu ucuna, yarım yamalak ve gelişigüzel bir biçimde. 1877'de Kuzeydoğu Fransa'da orta malı araziler (*communaux*) hemen he-

[156] U.A., H 1514.

[157] *Île-de-France Eyalet Meclisi Tutanağı*, 15 Aralık 1787 oturumu, s. 370.

[158] U.A., F^{10} 1576, 22 Nisan 1836.

[159] U.A., F^{IC} III Meuse 11, 25 Temmuz 1861.

men tamamen ortadan kaybolmuştu ve onlarla birlikte "1789'da bölgenin sekizde birini kaplayan işlenmemiş topraklar da."[160] Ama *orta malı otlak* ancak 21 Kasım 1889 Yasası ile yürürlükten kaldırılacak ve 8000'den fazla komün kendileri için bir yıkım olduğunu düşündükleri bu karara şiddetle karşı çıkacaktır.[161] 1914'te ve hatta daha sonra bir Doğu Fransa köyünde çayırların ikinci kez biçilmesinden sonra tüm hayvan sahiplerinin sürülerinin tek bir grup halinde orman içinde çay sularının açtığı uzun otlu patikaları takip ederek çayırlara doğru gittiğini gözlerimle gördüğümü anımsıyorum.

Hep Bir Adım Geride Bir Fransa

Tarımdaki bu yeni gelişmeleri –karabuğday, mısır, patates, kolza, kızılkök, şeker pancarı, yapay çayırlar...– tek teke ele alırsak ortak bir özelliklerinin olduğunu göreceğiz: Hepsi Fransa'ya dışarıdan gelmiştir. Bazen çok uzaklardan, denizaşırı ülkelerden. Ama yolculuklarının sonunda belirleyici aktarım Fransa'yı çevreleyen, dünyaya bağlayan ama aynı zamanda da dünyadan ayıran Avrupa'dan yapılmıştır: Karabuğday Hollanda, mısır İspanya, patates Almanya, yapay çayırlar Alçak Ülkeler ve İngiltere üzerinden ülkemize girmiştir.

Bu o kadar şaşırtıcı mıdır? Her ekonomi, her toplum ve kültür, her siyasi organizma dünyayı dolaşan sürekli hareket halindeki kültür ürünlerinden payını alır. Fransa, birçok yolun açıldığı bir kavşakta bulunduğu için bu ürünleri bağrına basmak için oldukça iyi bir coğrafi konumdaydı: Baltık Denizinden başlayıp Kuzey Denizi ve Manş Denizi yoluyla Fransa'ya ulaşan kuzey deniz yolu; Asya'nın derinliklerinden, Doğu ve Orta Avrupa'dan gelen ve üzerlerinde ne yazık ki salgın hayvan hastalıklarının da yolculuk yaptığı ana kara yolları; her zaman hareketli Akdeniz yolu ve nihayet doğanın çok geniş bir biçimde batı yönüne açtığı Atlantik krallık yolu. Fransa bu sonuncu yoldan çok erken tarihlerde Dieppe, Rouen ve Honfleur'ün Normandiyalı gemicileri ya da XVI. yüzyılda Avrupa denizlerinin gerçek yük beygirleri olan binlerce Bröton gemisi sayesinde yararlanması mümkünken bunu yapmayı başaramamıştır.

Bu yollardan sayısız kültür ürünü Fransa'ya ulaşmıştır: Örneğin XIV. ve XV. yüzyıllarda Baltık kıyılarından gelen gemi gövdesi kaplama

---

[160] L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 10-11.
Pierre Barral, "Le monde agricole," *Histoire économique et sociale de la France* içinde, yay.haz. F. Braudel ve E. Labrousse, IV, 1979, s. 359-360.

tekniği ve pupa dümeni gibi iki devrimci gelişme ya da VIII. ve X. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'dan gelen ve insanların atı kullanma biçimini değiştirecek olan üzengi ve omuz hamutu. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Akdeniz yoluyla gelen yeni cins buğday tohumları, aşı tomurcukları, sebzeler, meyve ağaçları ve çiçekler Güney Fransa üzerinden kuzey eyaletlerine ulaşmıştır. Ama bu armağanlar ülkemize genellikle aracılar vasıtasıyla ve Avrupa'ya göre belirli bir gecikmeyle girmiştir.

Fransa'nın bir şekilde coğrafi konumunun kurbanı olduğunu mu düşünmek gerekir? Avrupa'nın geri kalan bölümünün kenarları, uçları geniş dünyanın hareketli yaşamına ve sunduğu yeniliklere daha mı fazla açıktı? Her ne olursa olsun, en büyük atılımları "Avrupa'nın uçları" yapmıştır: Rusya XVI. yüzyılda Kazak süvarilerin fethettiği Sibirya'yı topraklarına katarken Alize rüzgârlarının –Kanarya Adaları'ndan başlayarak yelkenleri otomatik olarak batıya doğru iten kesintisiz rüzgârlar– yakınındaki İber dünyası Yeni Dünya'yı keşfedecektir. İngiltere, Hollanda ve Fransa sahneye daha geç çıkmış ve ne "ilk" Amerika ne de kürklerin ve kızakların Sibirya'sı onlara ait olmuştur.

Ama bu durumdan acaba Fransa'nın Avrupa içindeki coğrafi konumundan çok bizzat kendi iç coğrafyasını mı sorumlu tutmak gerekir? Onu yüzyıllar boyunca parçalara bölünmüş olarak yaşamaya mahkûm etmiş olan çok büyük boyutu ve kompakt kitlesi yabancı istilaların ülkeye sızmasındaki yavaşlığı gibi kültürel yeniliklerin de –her ne kadar sonunda hepsi ülkeye yerleşmiş ve yolculukları sırasında birbirleriyle karşılaşmış olsalar da– aslında her türlü rüzgâra açık olan ülkemizdeki yayılmasının yavaşlığını açıklamıyor mu? Bu yavaşlık sanat ve düşünce alanında olduğu gibi maddi ürünler için de geçerliydi. 1570'te Bayonne'da ekimine başlanan mısır Castelnaudary'ye 1637, Béziers'ye de 1678'de ulaşmıştır.[162] İtalya kökenli kırmızı ve beyaz *Ugna* sepajı XVII. yüzyılda yarımadadan Comtat Venaissin'e geçmişti; ancak ertesi yüzyıl Languedoc'ta yetiştirilecek ve nihayet XIX. yüzyılda "Bordelais'nin Saint-Emilion yöresine ve konyak üretiminin bel kemiğini oluşturacağı Charentes'a ulaşacaktır."[163] XVI. yüzyılda Olivier de Serres tarafından Vivarais'de yetiştirilmiş olan patates iki yüzyıl sonra eyaletlerimizin birçoğunda hâlâ bilinmiyordu.

Uçsuz bucaksız ve çeşitli Fransa birbirlerinden birçok bakımdan farklı eyaletlerden oluşan bir takımyıldızdı. Krallık denetçilerinin ra-

[162] E. Le Roy Ladurie, *a.g.e.*, I, s. 71.
[163] *A.g.e.*, s. 59.

porlarına göre aralarında güçlükle iletişim kurdukları için büyük ölçüde kendi yağlarıyla kavrulmak zorundaydılar.[164] Göreneklerine, sistemlerine diğerlerinden daha çok bağlı kalan eyaletler vasatlığa mahkûmken yeniliklere açık ve gerekli olanaklara sahip olanlar mesafeler yüzünden diğer eyaletlerden kopuk bir biçimde ve kendilerini özel yapan başarıları içinde yaşıyordu. Arthur Young Bouchain kentini[165] terk edip Flandre'a geçtiğinde bölgenin tarım zenginlikleri karşısında kendisinden geçmişti.[166] Bu yenilikçi adayla Fransız standardı arasındaki karşıtlık XIX. yüzyılın ortasında hâlâ aynı düzeydeydi[167] O dönemde Flandre'da toprak ekili hektar başına 450 frank getiriyordu, yani ülke ortalamasının üç katı; km²'de 213 kişi yaşıyordu, hektar başına bir büyükbaş hayvan vardı; hayvanlardan sağlanan gübrelere kentlerin çöpleri, küspeler, kemikler, deniz kumu ve insan dışkıları ekleniyordu. Bu olgu Flandre sakinlerine "Topraklarının verimliliğine zarar vermeden ürün yelpazesini genişletme ve hatta üretici olarak İngilizlerden bile üstün olduklarını gösterme" olanağı verdi.[168] Ayrıca bu bölgede alternatif rotasyon denen ekim sistemi nedeniyle topraklar nadasa bırakılmıyordu ve herkese açık otlaklar yoktu. Sonuç olarak Flandre bambaşka bir bölge, Fransa'nın diğer bölgelerinden çok Belçika Flandre'ına ve Hollanda'ya açık bir bölgeydi. Diğer izole ve zengin bölgeler Artois, Pas-de-Calais, Normandiya ve Île-de-France idi.

Farklılıkları ve homojen olmamaları nedeniyle Fransız eyaletleri kusursuz bileşik kaplar değildi. Bunda mesafelerin ve yolculuk zamanlarının uzunluğu rol oynamıştır. 1450 gibi göreceli olarak geç bir tarihte Gilles de Bouvier Fransa'yı "Uzunluğu yirmi iki gün, genişliği on altı gün"[169] diye tanımlıyordu.

---

[164] "1700'de krallık denetçileri eyaletlerin sadece kendi tüketimleri için gerekli tahılı ürettiği konusunda hemfikirdi," J. C. Toutain, *a.g.e.*, I, s. 4, not 5.

[165] Nord ilinde Valenciennes'e 19 km uzaklıkta bir kanton merkezi.

[166] Arthur Young, *Voyages en France, 1787, 1788, 1789. II: Observations générales sur l'agriculture, l'industrie et le commerce*, 1976, s. 549-550.

[167] L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 73 vd.

[168] *A.g.e.*, s. 75.

[169] Gilles Le Bouvier (ya da Berry), *Le Livre de la description des pays...*, yay. haz. E.T. Hammy, 1908, s. 30-32

III

HAYVANCILIK, BAĞCILIK, TAHILLAR, ORMANLAR

Genel çerçeveyi çizdikten sonra bir yığın ayrıntıyla karşı karşıya kalıyoruz. Dolayısıyla basitleştirme pahasına bir ayıklama yapmamız ve önemli olanları seçip –ki ne yazık ki seçtiklerimiz de oldukça çok sayıdadır– onlara yoğunlaşmamız gerekiyor. Elimizdeki verileri dört ana başlıkta değerlendireceğiz: hayvanlar, bağlar, tahıllar ve ormanlar. Bu dört sektör kırsal Fransa'ya egemendi ve onu aralarında paylaşıyordu: Önceliklerinin ot ve hayvancılık, buğday ve ekmek, bağ ve şarap ya da ağaçlar olmasına göre aralarındaki sınırlar belirsiz dört farklı Fransa tasavvur edilebilir.

Tahıllara ve hayvancılığa ayrılan geniş alanlar ya da orman kitleleriyle karşılaştırıldığında bağlar ilk bakışta çok az yer kaplıyor görünse de çok sayıda kol gerektirdiği için bu "sanayi" insanları mıknatıs gibi kendine çekiyordu. Bağların kontrolsüz bir biçimde genişlediği zamanlar olmuştur: XVIII. yüzyılda yetkililer yeni işletmeleri yasaklayarak bağcılığı boş yere kısıtlamaya çalışmıştır.[1] Bağcılar Devrim ve sağladığı kolaylıklar sayesinde geniş tahıl topraklarına el koymuştur. Bu gelişme 1850 yıllarına, hatta bazı bölgelerde daha geç zamanlara kadar sürmüştür. Bu süreçte bağların kapladığı alan en az 500.000 hektar artmıştır –ki bu hiç de küçümsenecek bir alan değildir. Hatta üzüm asması XIX. yüzyılda geleneksel olarak bir sanayi ve tahıl bölgesi olan Languedoc'un Akdeniz kıyı şeridini bütünüyle fethetmeyi başarmış ve burada tam bir bağcılık çılgınlığına yol açmıştır. Demiryolu mucizesi güney şaraplarının kuzey bölgelere taşınmasını kolaylaştırdığı zaman da bu çılgınlık tüm Güney Fransa'ya yayılmıştır.

Kısacası bağcılık kendisininkinden çok daha fazla alan kaplayan diğer üç sektör karşısında çelimsiz bir çocuk değildi, onlar kadar önemliy-

---

[1] U.A., F[10] 212 A-B.

di ve ekonomide belirli bir ağırlığı vardı. Ve diğerlerinden daha "soylu" bir etkinlik olmakla haklı olarak böbürlendiğini de ekleyelim. Joseph de Pesquidoux 1921'de doğduğu yöre Aşağı-Armagnac'tan söz ederken "Bölgemizin tasasız çobanı ya da basiretsiz çiftçisi ellerini bağ kütüğüne değdirince [nasıl da] coşkuyla harekete geçiyor."[2] diye yazıyordu.

Ama sonuçta dört sektörümüzün hiçbiri diğer üçünü görmezden gelemiyordu çünkü birbirlerine gereksinimleri vardı. Eski bir atasözüne göre "Samanı olanın ekmeği vardır" ve bu çok doğrudur. Normandiya'da günümüzde hâlâ "Buğday istiyorsan çayır yap"[3] denmektedir. Aynı şekilde "Buğdayı olanın eti vardır" ya da "Şarabı olanın ekmeği vardır," denebilir. Burgonya'da buğday bazen şarap fıçılarında taşınıyordu. Ve ormanlık arazilere sahip olanlar ağaçların ürünleriyle yaşayabiliyordu.

Genel Tablo

Farklı üretim sektörlerinin birbirlerine bitişik olduğu yerlerde kısa ve orta mesafeli ticaret iyi komşuluk ilişkilerini kolaylaştırıyordu. Bu işbirliğinden birkaç örnek verelim: At yetiştiricisi Marais Poitevin ile Fontenay-le-Comte yakınındaki tahıl ovası; Champagne Berrichonne ile batısındaki Brenne ve Boischot'un bataklık ve çayırlı bölgeleri; hayvan yetiştiriciliğinde giderek uzmanlaşan Aşağı-Normandiya ile Argentan, Sées ve Caen'ın verimli tahıl ovaları; Nivernais ile Loire, Allier ve Val d'Yonne kıyılarındaki verimli buğday toprakları;[4] Frandre'ın kıyı şeridi ile iç bölgeleri; Île-de-France yalıyarı üzerindeki ünlü bağlar ile doğusundaki buğday, çavdar tarlaları ve Champagne pouilleuse'ün kireçli topraklarında otlayan koyun sürüleri; Bordeaux yöresi bağları ile Garonne Irmağı kıyılarındaki tahıl tarlaları... Ağaçlara gelince, onlar her türlü kırsal faaliyetin vazgeçilmez tamamlayıcılarıydı.

Faaliyetleri ve yaşam tarzları hayvan yetiştiricilerini, çiftçileri ve bağcıları birbirlerine karşıt, çoğu zaman da rakip olmaya zorlasa da hepsi Paul Adam'ın *ekonomik alanlar*[5] diye adlandırdığı aynı kısıtlayıcı güç-alanları içinde hapsolmuştu. Ve bu farklı üretim sektörleri artı ve eksi elektrik kutupları gibi birbirlerini itseler de aynı zamanda da bir mıknatıs gibi birbirlerini çekiyor ve aynı geniş ekonomik çerçeve içinde

---

[2] Joseph de Pesquidoux, *Chez nous. Travaux et jeux rustiques*, 6. baskı, 1921, s. 106.
André Plaisse, *La Baronnie de Neubourg*, 1961, s. 193.
J. Mulliez, *a.g.e.*, s. 40-41.
Paul Adam, *Systèmes économiques et histoire. Essais sur la violence dans les guerres et la paix*, 1980, s. 197 vd.

yer alıyorlardı. Bu nedenle hayvanları, tahılları, bağları ve ormanları ayrı ayrı değil ama birlikte ele alıp incelemek, her ne kadar iddialı ve güç bir girişim olsa da mantıklı ve gereklidir.

1817 Yılı İstatistikleri

Bir ilk taslak için güvenilir istatistikler gerekliydi. Bu istatistikleri bizi yolun sonuna kadar ulaştırmasa da en azından doğru yola sokacak olan yararlı bir belgede bulduk.

Söz konusu belge kadastro kayıtlarına dayanarak hazırlanmış 1817 yılı sonuna ait ayrıntılı bir çizelgedir.[6] O dönemdeki 86 Fransız ilinin her biri için çeşitli sektörlerde (ekilmeye elverişli topraklar, bağlar, çayırlar ve ormanlar) hektar başına elde edilen geliri gösteren bu çizelgede bir beşinci rakam da ilgili ildeki değişik üretimlerin kapladığı alanlardan yola çıkarak hesaplanan hektar başına ortalama geliri frank olarak vermektedir.

Listenin en altında yer alan en yoksul ile –Aşağı-Alpler– göz atarsak beş rakam şöyle sıralanmaktadır: Ekilmeye elverişli topraklar, bağlar, çayırlar ve ormanlar için sırayla 13, 30, 52, 2 frank; hektar başına ortalama gelir de 6,38 frank. En zengin il (tüm iller arasında 10.000 hektarla en küçüğü olmasına rağmen) elbette Seine iliydi. Hektar başına gelirlerine gelince: Ekilmeye elverişli topraklar için 100 frank (bostanlar sayesinde); o sırada hâlâ başkent çevresinde mevcut olan bağlar için 112 frank; çayırlar için 84 frank ve ilin küçük alanında giderek azalan ormanlar için 108 frank. Ama Seine ilinin ve özellikle de Paris'in istisna oluşturduğunu kabul etmemiz gerekir.

Dolayısıyla Seine ilini bir kenara bırakırsak ve elimizdeki belgedeki hektar başına gelir rakamlarına güvenirsek sizce tarım zenginliğinde başı çeken il hangisiydi? Bir çoğumuz için sürpriz olacak yanıt bu ilin Calvados olduğudur. Bu il bağlardan yoksundu ama ekilebilir topraklar hektar başına 59 frank, çayırlar 83 frank ve ormanlar 36 frank gelir getiriyordu. Hektar başına ortalama gelir ise Seine ilinin 100 franktan fazla olan geliriyle (belgede bir tek Seine ilinin hektar başına ortalama geliri hesaplanmamıştır) karşılaştırıldığında 78,35 franktı. Listede arkasından gelen iller Calvados'u oldukça geriden takip etmektedir: Manche, 62,44 frank; Seine-et-Oise 58,63; Nord, 58,17; Eure, 47,3; Jura, 46,64; Oise, 45,75; Seine-et-Marne 43,35 frank (bkz. şekil 6).

[6] U.A. F^{20} 560.

Ama illerimizin zenginliğini tahmin etmenin kolay ve sık sık düşünüldüğü gibi bir iki coğrafi özelliğe bağlı olmadığını gösterse de şu aşamada ilgimizi çeken bu sıralama değildir. Şu an bizi ilgilendiren gelir dağılımının bize gösterdiği ölçüde ağaçlar, çayırlar, bağlar ve tahıllar arasındaki dengesizlikleri anlamaya çalışmaktır.

Bu amaç doğrultusunda 86 il yani tüm Fransa için 1817'de tahıl toprağının (26,8 frank), bağların (47 frank), çayırların (60,9 frank) ve ormanların 16,4 frank) hektar başına *ortalama* gelirini hesapladık. Ormanların hektar başına getirdiği ortalama gelir uzak ara en düşük gelirdi. Oysa ormanlar 1817'de konutlara ve "odun yakan sanayilere" hâlâ olağanüstü miktarlarda yakacak sağlıyordu.[7]

1817 yılı istatistikleri 430 kutuluk (86 il ve her bir il için 5 rakam) bir matris oluşturduğu için hesaplamaların uzun sürdüğünü söylemek gerekir (bkz. şekil 6'daki istatistikleri özetleyen haritalar ve açıklamaları). Ama elde edilen sonuçların ne tamamen güvenilir ne de tek başlarına açıklayıcı olduğunu düşünelim. Her ilin kendine özgü sorunlar çıkarmasının yanı sıra sözünü ettiğimiz tarım sektörlerinin hektar başına geliri, diğer etmenler arasında, buğdayı tüketen, şarabı içen, odunu yakan ya da kullanan, hayvanları ya da ürünlerini satın alan bir yöresel müşteri kitlesinin var olup olmamasına bağlıydı. Lavergne "başkente yakınlığının" Normandiya'ya sağladığı zenginlikten söz ederken "Kırsal ekonominin en ufak dalının bile yeterli pazarlara sahip olması durumunda ne derece gelişebileceğini tahmin edemezsiniz" diye yazıyordu.[8] Sözünü ettiğimiz hektar başına gelir aynı zamanda yaşam düzeyine yani ilden ile farklı olan ücretlere de bağlıydı. Örneğin Fransa'nın kuzeybatısındaki bir ilin tarım işçisinin yıllık ücreti Fransa'nın ortasındaki ya da güneydoğusundaki bir ilin tarım işçisinin eline geçenin iki katı olabiliyordu.[9]

Ürünlerin arzındaki göreceli bir azalma ve talebin yüksekliği de fiyatların ve gelirlerin oluşumunda rol oynuyordu. Bu olgu bağcılığın çok gelişmiş olduğu illerde bağların hektar başına getirdiği gelirin düşüklüğünü açıklamaktadır. Bu gelir Gironde'da 58, Maine'de 49, Aune'da 46 ve Côte d'Or ilinde sadece 42,36 frank iken Haute-Saône'da 83, Moselle'de 81 (yaşasın Metz yamaçlarının kötü şarabı!), Doubs'da 79, Rhône'da 75, Jura'da 74,64, Haute-Loire'da 73 frank ve Paris etrafında –tartışılmaz bir rekor– 112 frankla doruk noktasındaydı. Paris civarında bir hektar bağ

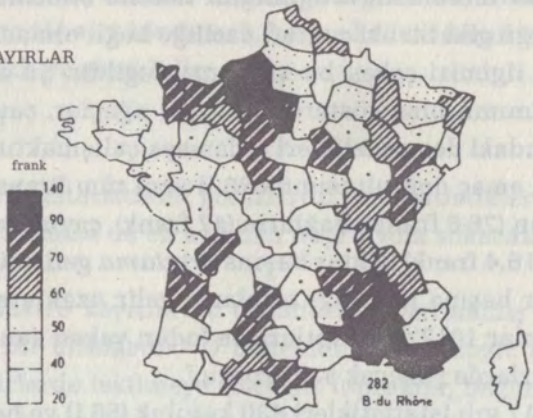
[7] 1835'te odun üretimi 32 milyon sterdi; *a.g.e.*

L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 95-96.

A.g.e., s. 435.

ÇAYIRLAR

Diğer sektörlerden daha yüksek gelir sağlayan çayırlardan sağlanan gelirler az sayıda oldukları Bouches-du-Rhône'da ve Paris'e et tedarik eden Normandiya'nın bir bölümünde doruk noktasına ulaşmaktadır.

BAĞLAR

Ekilebilir toprakların gelirlerinden daha yüksek olan bağların gelirleri ünlü üzüm bağlarının olduğu bölgelerde değil hemen hemen bütün büyük kentlerin etrafında daha yüksektir. Bu bağların iklimin kesinlikle engel oluşturmadığı her yerdeki varlığını açıklamaktadır.

EKİLEBİLİR TOPRAKLAR

Yüksek gelir getiren ekilebilir topraklar Orta Fransa'nın yoksulluğunu ve Kuzey Fransa'nın kapitalist tarımının üstünlüğünü çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır.

ORMANLAR

frank
45
37
23
17
12
7
1

Pas de Calais
Nord
Somme
Seine inf.
Aisne
Arden
Oise
Manche
Calvados
Eure
S et O
Seine
Marne
Meuse
Meurthe et Moselle
Bas Rhin
Orne
Eure et Loir
Finist.
Côtes du Nord
Ille et Vilaine
Mayenne
Aube
Hte Marne
Vosges
Haut Rhin
Morbihan
Sarthe
Loiret
Yonne
Haute Saône
Loire inf.
Maine et Loire
Indre et Loire
Loir et Cher
Nièvre
Côte d'Or
Doubs
Vendée
Deux Sèv.
Vienne
Indre
Cher
Saône et Loire
Jura
Allier
Cher inf.
Charente
Hte Vienne
Creuse
Puy de Dôme
Loire
Rh.
Ain
Corrèze
Isère
Dordogne
Cantal
H Loire
Hte Alpes
Gironde
Lot et Gar.
Lot
Aveyron
Lozère
Ardèche
Drôme
Landes
Tarn G.
Gard
Vaucl.
Bas Alpes
Gers
Hte Gar.
Tarn
Hérault
B du Rh.
Var
Basses Pyrénées
Htes Pyr.
Ariège
Aude
Pyr or.
Corse

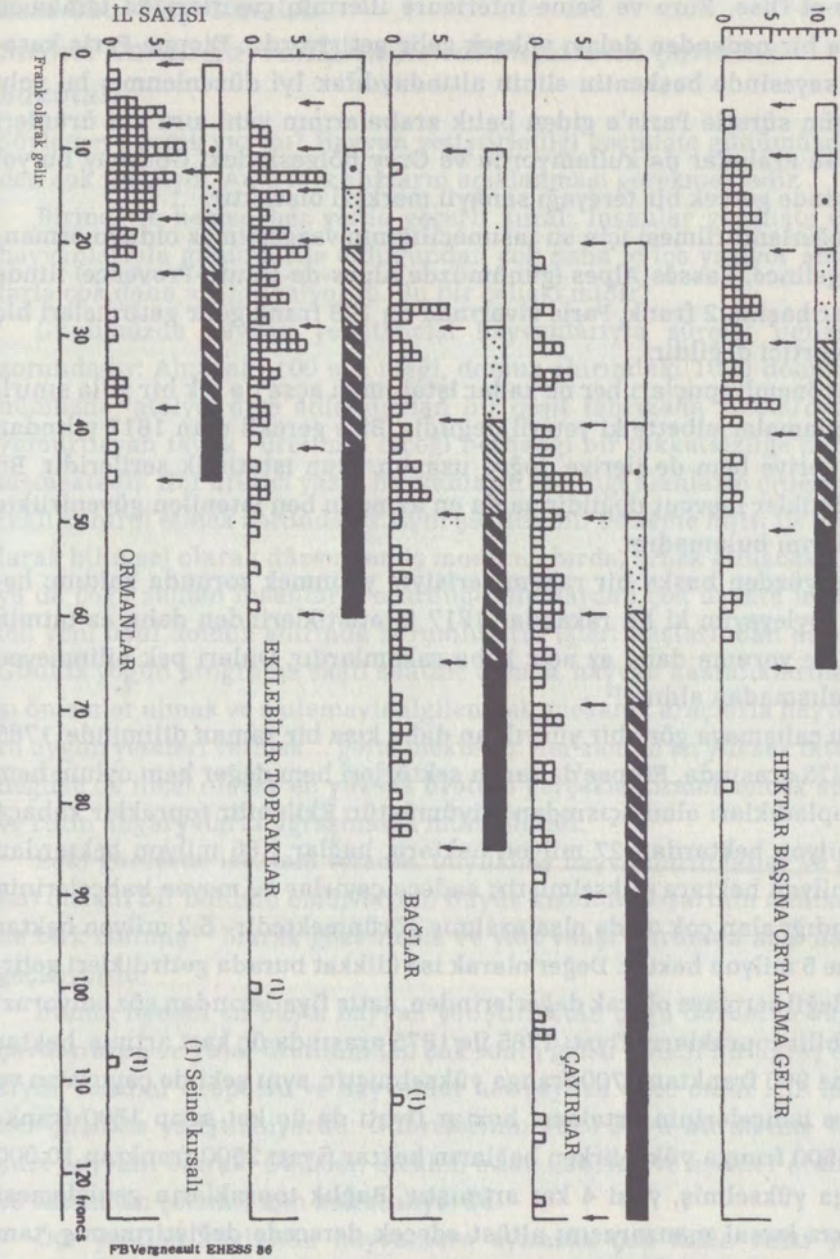

İllere göre ortalama geliri gösteren bu harita bir kez daha Kuzey Fransa ile Güney Fransa arasındaki kopukluğu ortaya sermektedir.

Flandre'ın en iyi tahıl topraklarından %33 daha fazla gelir getiriyordu! Karşımızdaki alışılmadık, beklenmedik –ama gerçeğe uygun– bir bağ ve şarap coğrafyasıdır. Çünkü bağcı bağların sınırlı bir alan kapladığı, güç bela ayakta kaldığı ve ürünlerinin düşük kalitede olduğu yerlerde hayatını daha iyi kazanıyordu. Bu paradoks demiryolu çağından önce bolluk bölgelerinden kıtlık bölgelerine yapılan şarap taşımacılığının yetersizliğiyle açıklanır.

Arzın düşüklüğü Bouches-du-Rhône'da çayırlardan elde edilen beklenmedik rekor geliri de açıklamaktadır. Bu rakam 1817 istatistiklerindeki en yüksek rakamdır: 282 frank/hektar. Fransa'da hiçbir hektar, bağ toprağı bile olsa, bu geliri sağlamıyordu. Bu sıra dışı durum Crau'nun taşlık yöreleriyle Camargue'ın bataklıkları arasındaki ve ilin geri kalan bölümündeki otlakların azlığı ve kış yaklaşırken dağ otlaklarından dönen koyun sürüleriyle açıklanır. Yalnızca Camargue'da her yıl 40.000'den çok kuzu doğuyordu ve koyun sürüleri burada gece gündüz serbestçe otluyordu; "Burada [yaklaşık 1780'de] 3000 at ve bir o kadar da sığır vardı; atların hepsi beyazken yerel sığırlar siyah tüyleriyle ayırt ediliyordu."[10]

[10] M. Darluc, *a.g.e*, I, s. 263-264.

İllerin hektar başına ortalama gelirlerine göre dağılımını gösteren diyagramlar.

ŞEKİL 6: 1818'de HEKTAR BAŞINA ORTALAMA GELİR
(s. 602-605)

Seine-et-Oise, Eure ve Seine-Inférieure illerinin çayırları da tamamen başka bir nedenden dolayı yüksek gelir getiriyordu: Dieppe-Paris karayolu sayesinde başkentin elinin altındaydılar. İyi düzenlenmiş bu yolu her gün süratle Paris'e giden balık arabalarının yanı sıra süt ürünleri taşıyan arabalar da kullanıyordu ve Gray bölgesindeki Gournay bu yol sayesinde gerçek bir tereyağı sanayii merkezi olacaktır.

Değerlendirilmesi için su taşımacılığının vazgeçilmez olduğu ormanlara gelince, Basses-Alpes (günümüzde Alpes-de-Haute-Provence) ilinde hektar başına 2 frank, Paris civarında da 108 frank gelir getirmeleri hiç de şaşırtıcı değildir.

Bu önemli ipuçları her ne kadar iştahımızı açsa da tek bir yılla sınırlı hesaplamalar elbette ki yeterli değildir. Bize gerekli olan 1817 yılından hem geriye hem de ileriye doğru uzanan uzun istatistik serileridir. Bu istatistikler mevcut değildir ya da en azından ben istenilen güvenirlikte olanlarını bulamadım.

Bu yüzden başka bir rakam serisiyle yetinmek zorunda kaldım; hemen söyleyeyim ki bu rakamlar 1817 istatistiklerinden daha az tatmin edici ve yoruma daha az açık kaba rakamlardır. Onları pek bilinmeyen bir çalışmadan aldım.[11]

Bu çalışmaya göre bir yüzyıldan daha kısa bir zaman diliminde, 1785 ile 1875 arasında, Fransa'da tarım sektörleri hem değer hem oylum hem de kapladıkları alan açısından büyümüştür. Ekilebilir topraklar kabaca 24 milyon hektardan 27 milyon hektara, bağlar 1,86 milyon hektardan 2,5 milyon hektara yükselmiştir; sadece çayırlar ve meyve bahçelerinin kapladığı alan çok az da olsa azalmış görünmektedir– 5,2 milyon hektar yerine 5 milyon hektar. Değer olarak ise (dikkat burada getirdikleri gelirden değil sermaye olarak değerlerinden, satış fiyatlarından söz ediyoruz) ekilebilir toprakların fiyatı 1785 ile 1875 arasında üç kart artmış, hektar başına 900 franktan 2700 franga yükselmiştir; aynı şekilde çayırların ve meyve bahçelerinin ortalama hektar fiyatı da üç kat artıp 1500 franktan 4500 franga yükselirken bağların hektar fiyatı 2500 franktan 10.000 franga yükselmiş, yani 4 kat artmıştır. Bağlık toprakların genişlemesi Fransız kırsal manzarasını altüst edecek derecede değiştirmemiş, tam tersine ona güzellikler katmıştır. Olağanüstü altüst oluşlar daha sonra meydana gelecektir, ama bağlar yüzünden değil.

---

[11] *Statistiques de la France esquissées par Hubert, le long d'une période de 90 ans, 1785 à 1875*, 1883, s. 20-21.

Eski Usul Hayvancılık. Birinci Kural: Hayvanların Kendi Başlarının Çaresine Bakması

Söylemeye gerek var mı? Hayvan yetiştiriciliği geçmişte günümüzdekinden çok farklıydı. Ama farklılıkların açıklanması gerekmektedir.

Birinci ve hemen her yerde geçerli kural: İnsanlar geçmişte çiftlik hayvanlarıyla günümüzde olduğundan çok daha iç içe yaşıyor ama onlarla çok daha az ilgileniyordu. Bu bir çelişki midir?

Günümüzde hayvan yetiştiricisi hayvanlarıyla sürekli ilgilenmek zorundadır: Ahırdaki 100 süt ineği, domuz ahırındaki 1000 domuz, günümüzde "atölye" diye adlandırılan bir çeşit fabrikada 10.000'den çok yumurtlayan tavuk –üretimin ölçeği herhangi bir dikkatsizliğe izin vermemektedir. Her üretici yazın hayvanların otladığı alanların çitlerini sürekli kontrol etmek zorundadır. Aynı şekilde, bir *besleme hattı* ile donatılarak bilimsel olarak düzenlenmiş modern ahırda, örnek alınacak ağılda ya da çoğu zaman insanların oturduğu binalardan çok uzakta inşa edilen yeni usul domuz ahırında sorumluların işleri başlarından aşkındır: Günlük yoğun programa saati saatine uymak, hayvan hastalıklarına karşı önlemler almak ve aşılamayla ilgilenmek, mekanik araçlarla hayvanlara uygun yemleri vermek... gerekmektedir. Her zaman en yüksek nitelikte değilse de nicel olarak en yüksek üretimi gerçekleştirmek ancak sürekli ve rutin angaryalarla uğraşmakla mümkündür.

Eski günlerde ise, tam tersine, büyükbaş hayvanların (atlar ve sığırlar) önemli bir bölümü ömürlerinin büyük kısmını "dışarının tehlikelerine terk edilmiş"[12] olarak gözetimsiz ve yarı vahşi durumda açık havada geçiriyordu.

Bunun nedeni en başta hayvan yetiştirmenin çoğu durumda buğday, çavdar, arpa ve yulaf üretiminden çok sonra gelen ikincil bir uğraş olmasıydı. Tahıllar despottu ve hayvanlar her şeyden önce onlar için hemen her çiftlikte yetiştiriliyordu: Gübrelerinin yüzü suyu hürmetine ve koşum hayvanı olarak: Öküzler, inekler, atlar, katırlar ve eşekler arabaları ve sabanları çekmek için kullanılıyordu.

Öte yandan köylünün hayvanlara ayıracak çok fazla vakti yoktu. Hayvanlarını en az masraf ve sıkıntıyla yetiştirme eğilimindeydi. Onları kendi başlarına doğaya salmak köylüye diğer işlerine ayıracak daha

[12] Pierre Bonnet, *La Commercialisation de la vie française du Premier Empire à nos jours*, 1929, s. 93.

fazla zaman bırakmasının yanı sıra topraklarını fundalıklara, katırtırnağı, karaçalı ve süpürge otlarının istila ettiği ekilmemiş topraklara ya da bataklıklara, ormanlara ve dağ yamaçlarına götürülüp bırakılan hayvanlar tarafından çiğnenmesinden koruyordu. Atlar ve sığırlar ürün yetiştirilmeyen her türlü araziye ömürlerinin başında ya da sonunda ya da koşullar uygun ya da gerekli olduğu zaman her yaşta salınıyordu.

Bu *vahşi* hayvan yetiştiriciliği hakkında çok az şey biliyoruz. Bunun sorumlusu kuşkusuz, Jacques Mulliez'in çok yeni kitabını[13] bir kenara bırakırsak, tarihçilerin de çiftlik hayvanlarından çok tahılla ilgilenmiş olmasıdır. Bu yüzden konuyla ilgili bilgilere çoğu zaman (av hayvanının şaşırttığı avcı gibi) rastlantı eseri ulaşıyoruz.

Örneğin bunlardan biri 10 Ocak 1971 tarihinde Brötonya sınıflı meclisine (*états*) sunulmuş olan ve bir sığırı semirtmek için onu beş, altı *arpent*'lık bir otlağa (söz konusu olan elbette Brötonya'nın geniş fundalıklarıdır) salma alışkanlığını eleştiren bir tarım projesidir. Hayvan burada kendi başının çaresine bakmak zorundaydı, sahibi ona sadece "hayvanın yarısını yiyip gerisine dokunmadığı [yaklaşık] beş *millier*[14] kuru ot" getirmek gibi bir önlem alıyordu.[15] Hayvanı besiye çekmek için ilginç bir yol! Ama bu sığırlar yine de bir dereceye kadar kontrol altındaydı çünkü onlara ek yem sağlanmasının yanı sıra bu otlaklara geçici olarak salınıyorlardı. Bu sığırlar kasaplar için besiye çekilmeden önce muhtemelen koşum hayvanı olarak kullanılmıştı. Savary'nin *Sözlük*'üne göre (1772) bir öküz üç yaşında "koşulmaya uygundur" ve on yaşına geldiğinde "Onu yük arabası ya da sabandan alıp besiye çekmek gerekir."[16]

Gouberville senyörü Giles Picot'nun güncesi bize daha da canlı görüntüler sunmaktadır. Bu günce bizi XVI. yüzyıla götürmekte ama Brötonya'dan çok uzağa gitmeyeceğiz. Gouberville'in malikânesi Le Mesnil Normandiya'da Cotentin Yarımadası'nın kuzeyinde, Cherbourg'a bir günlük yürüme mesafesinde bulunan o sırada hâlâ sık ağaçlarla kaplı bir *bocage* bölgesindeydi. Bu güzel tarım işletmesini bizzat Gouberville'in kendisi başarıyla yönetiyordu. Burada hayvan yetiştiriciliği önemli bir yer tutuyordu ve aygırlar, kısraklar, inekler, koyunlar, domuzlar ve keçiler ayrı

---

[13] Jacques Mulliez, *Les Chevaux du royaume. Histoire de l'élevage du cheval et de la création des haras*, 1683.

Eski ağırlık ölçüsü *livre olarak;* bin *livre* yaklaşık 450 kilo.

U.A., H[1] 262, 10 Ocak 1731.

Jacques Savary Des Bruslons, *Dictionnaire universel de commerce*, bas. 1759, I, sütun 550.

ayrı binalarda barındırılıyordu. Bununla birlikte büyük baş hayvanların büyük çoğunluğu bizzat Gouberville'in söylediğine göre "ormanda otlayan vahşi hayvanlardan" oluşmaktaydı. Bazen komşu işletmelerin hayvanlarının arasına karışabilen bu hayvanlar doğada serbestçe ürüyordu. Sorun işletmede onlara ihtiyaç olduğunda ya da hayvan panayırlarında satmak gerektiği zaman onları yakalamaktı. Her seferinde yirmi otuz adamdan oluşan bir ekiple bir çeşit sürek avı düzenlemek gerekiyordu. Ama bu sürek avına katılanların ya aradıkları hayvanları bulamadıkları için ya da sıkı bir kovalamaca sırasında "[onlardan birini] sıkıştırıp ayaklarının altında ezmesine ramak kalan"[17] şu kısrak gibi hayvanları ellerinden kaçırdıkları için sık sık elleri boş döndükleri oluyordu.

Gouberville'in güncesine düştüğü notlar şaşırtıcıdır. 24 Haziran 1562'de sığır sürüsü "neredeyse" eksiksiz bir araya toplanmıştı; en genç leri, "vahşi danalar," muhtemelen o gün, Gouberville'in âdeti olduğu üzere demirle dağlanmış ve bir kısmı iğdiş edilmek için ayrılmıştı. Başka bir gün bir satın alıcının isteği üzerine "vahşi bir boğayı öldürmek" için gerçek bir av partisi düzenlenmişti. Gouberville düzenli aralıklarla küçük bir grupla birlikte "*hara* yakalamaya"[18] gidiyordu: Söz konusu hayvanlar genellikle bir kısmını bukağı takıp terbiye etmek için çiftliğine götüreceği, geri kalanları da dağlayıp yeniden ormana salacağı dişi ve erkek taylardı –ama onları yakalamakta her zaman başarılı olduğu söylenemez.[19]

İşte size bir Fransız kırsal bölgesinden çok *Far West*'i çağrıştıran notlar. Bu notlar biz tarihçileri el aletleriyle yapılan tarımdan bile daha az ilgilenmiş olduğumuz bir gerçeklikle karşı karşıya bırakmakta ve bizleri avımızı sürdürmeye, her zaman açık olmayan metinleri yorumlayarak tarihi açıklamanın alışılagelmiş görüş açısını değiştiren bir manzarayı ortaya çıkarmaya teşvik etmektedir.

Örneğin XVIII. yüzyılda Périgord "besiciler" inin Yukarı-Limousin'den 12 ila 18 aylık genç danaları satın alma alışkanlığı vardı; onları dört beş yaşına kadar "vasat nitelikli çayırlarda" otlatıyor; ardından "onları çiftleştirip ehlileştirdikten sonra" birkaçını kendi çalışmaları için ellerinde tutup geri kalanları satıyorlardı.[20] Bu hayvanları *evcilleştirmek* gerekmiş

---

[17] Peder Alexandre Tollemer, *Journal manuscrit du sire de Gouberville, a.g.e.*, s. 381-384.

[18] Hara sözcüğü eskiden hem atların yetiştirildiği çiftliği hem de "çiftlikte bulunan aygırlar ve kısrakları" belirtmek için kullanılıyordu (Littré).
A. Tollemer, *a.g.e.*, s. 367-369.
U.A. F[10] 222, Limousin ve bitişik bölgelerde sığırların besiye çekilmesiyle ilgili inceleme yazısı, Şubat 1791.

olduğuna göre daha önce Gouberbille'in atları ve boğaları gibi yarı vahşi durumda olduklarını düşünmekte haksız mıyım?

Ama hakkında daha çok şey bildiğimiz Aşağı-Alsace örneği çok daha anlamlıdır. Bu bölgenin iklimi ve bitki örtüsü hayvanların yılın dokuz on ayında açık havada yaşamasına olanak veriyordu. Tuhaf bir özgürlük ama bu hayvanlar aslında kendilerine bırakılmış olan ormanlarda, çalılıklarda ve bataklıklarda kolayca yiyecek buluyordu. Herkese açık bu otlaklar çoğu zaman yüzyıllardır yararlanılan ortak kullanım alanlarıydı (*Allmend*). 1805'te Sélestat Belediye Başkanı Alsace'ın arasından Ren'e paralel akan Ill Çayı kıyılarındaki ormanlarda atların ve sığırların neden olduğu zararlardan yakınıyordu: "Toynakları ve dişleriyle her şeyi yok ediyorlar ve bir atın bir kesim yerine bir günde on beş oduncunun öldürücü baltasının verebileceğinden daha çok zarar verdiği herkes tarafından bilinmektedir."[21]

Ama Alsace hayvancılığı o tarihte çoktan büyük ölçüde değişmişti. Bir zamanlar büyük alanlar kaplamış olan otlaklar XII. ve XIII. yüzyıl gibi erken tarihlerde tarıma elverişli yeni topraklar açma ve kuşkusuz sürülerin çoğalmış olması gibi nedenlerle yetersiz kalmıştı. Bunun sonucunda Kuzeydoğu Fransa'nın her yerinde olduğu gibi[22] Alsace'ta da resmi düzenlemeler, toprakların etrafını çevirmeler, sürülerin güzergâhlarını otoriter bir biçimde belirlemeler ve sonunda ortak kullanılan çobanlar ortaya çıkmıştır.[23] Ve düzen böylece sağlanmıştır. Ama bu başka yerlerde de gözlemlenen bir kural mıydı? Yani yeterince uzak bir geçmişe gittiğimizde bu kendi haline bırakılmış ya da en azından yetersizce ilgilenilen hayvancılık modeli her yerde karşımıza çıkıyor mu? Örneğin Yüz Yıl Savaşı sırasında senyörlerin sert direnişlerine karşın uygun ortamdan yararlanan köylülerin sürülerinin bölgenin geniş ormanlarını talan ettiği Bourbonnais'de?[24]

Atlara gelince, eski düzen, Jacques Mulliez'in takdire şayan kitabının gösterdiği üzere, bazı bölgelerde ilginç bir biçimde XIX. yüzyılın ortasına kadar sürmüştür. Bu gelişmeyi hayvanların becerisine mi yoksa sahiplerinin umursamazlığına mı bağlamak gerekir?

---

21 U.A., F[11] 2740.

22 Xavier de Planhol, "Essai sur la genèse du paysage rural de champs ouverts," *Annales de l'Est*, Uluslararası Nancy Kolokyumu (2-7 Eylül 1957) tutanakları, s. 418-419.
A.g.e.
André Leguai, *De la seigneurie à l'Etat. Le Bourbonnais pendant la guerre de Cent Ans*, 1969, s. 20.

Brötonya'da atlar XVIII. yüzyıl ortasında bile bütün yıl fundalıklarda, yarı ormanlık bataklık arazilerde özgürce yaşıyordu. Kar ve buzla karşılaştıklarında beslenmek için otları toynaklarıyla topraktan çıkarmak zorundaydılar. Kurtlar saldırdığında kendilerini korumaları gerekiyordu: Kısraklar ve taylar her akşam, onları gün doğana kadar koruyacak olan aygırların arkasında bir araya toplanıyordu. Üremeye gelince, kendiliğinden ve hiçbir denetim olmadan gerçekleşiyordu. Daha sonraları defolu ürünlerin önüne geçmek için sakat taylar iğdiş edilecektir.

Aynı manzara Béarn'da ve Orta Pirenelerin eteklerinde de karşımıza çıkmaktadır. Navarra ırkı denilen atlar buralarda sahiplerinin umursamazlığı içinde açık havada doğuyordu. Kısraklar ve aygırlar vahşi bir biçimde yaşıyordu. Doğumlarından itibaren başlarının çaresine bakmayı, fırtınalı havaları ve erken kar yağışlarını göğüslemeyi, en sarp yamaçları ayakları kaymadan tırmanmayı öğrenmişlerdi. Kışın kötü hava koşulları onları ovalara ittiğinde ot peşinde Bordeaux fundalıklarına kadar gittikleri oluyordu. Eğitildiklerinde çok becerikli olan bu küçük ama sağlam yapılı ve hızlı atlar avcılıkta ve hafif süvari birlikleri tarafından binek atı olarak kullanılıyordu. Öyle ki XIV. Louis'nin savaşlarının sona ermesi başka etkenlerin de katkısıyla bu türün yetiştirilmesine bir daha belini doğrultamayacağı derecede ağır bir darbe indirmiştir. Bununla birlikte tamamen ortadan kaybolmayacaktır. Ağustos 1843'te Victor Hugo bir yolculuğu sırasında Cauterets'de onlarla karşılaşmış ve ilginç ve özgün bulduğu bu atlardan birisine binmiştir. Yazdığına göre bu "Dağ atları çok sevimli, sabırlı, yumuşak başlı ve itaatkâr. Merdivenleri tırmanıyor ve en dik yokuşlardan iniyorlar. Çimende olduğu gibi granit ve buzda da gidiyorlar. Uçurumların hemen kenarından geçebiliyorlar. Damlarda gezen kediler gibi büyük bir dikkatle ve akıllıca yürüyorlar."[25]

Bir başka sıra dışı at yetiştiriciliği de yarı yarıya deniz ve ırmak alüvyonlarıyla dolmuş ve çok kısmi olarak kanallar sayesinde kurutulmuş Poitou bataklığında sürdürülmüştür. Buradaki dengesiz topraklar ağaçlarla ve otlarla kaplıydı. Bir krallık denetçisine göre "Atlar neredeyse masrafsız ve hiç özen göstermeden [yetiştiriliyor]. Bunun için onları sadece yaz kış beslenecekleri otlaklara bırakıyorlar... At yetiştiriciliğindeki uzmanlaşma köylüyü sadece büyük çoğunluğu hiç ahırda yaşamamış, insan eli değmemiş vahşi kısrakları elinde tutmaya itmiştir"[26]

---

[25] Victor Hugo, *Les Pyrénées*, Danièle Lamargue Yayınevi, 1984, s. 170.

[26] U.A., F[10] 628, 1733.

Böyle bir yöntemle elbette seçkin ürünler elde edilemiyordu. Öyleyse atın niçin Devrim arifesinde hâlâ Yüz Yıl Savaşı sırasındaki gibi yetiştirildiğini merak edeceğiz. Bunun nedeni vahşi atın terbiye edilmesindeki güçlük müydü? Yoksa at yetiştiriciliğinin, *a priori* düşünülebileceğinin tersine, sığır ya da katır yetiştirmekten daha az kazanç sağlaması mıydı? Ahırlarda sığır beslemenin en azından ineklerin sütü ve süt ürünlerinin sağladığı gelir nedeniyle daha kârlı olması mıydı? Kuşkusuz başka açıklamalar da vardır.

İkinci Kural: Mevsimsel "Stabülasyon" ve Açık Hava

Başlangıçta sadece sığırların ahıra kapatılması anlamına gelen "stabülasyon" (*stabulation*) sözcüğü günümüzde anlam genişlemesiyle her türlü çiftlik hayvanının kapalı bir mekân (ahır, tavla, ağıl...) içerisinde tutulması anlamında kullanılmaktadır. Hayvanları belirli bir kapalı mekânda tutma sürekli ya da mevsimsel olabilmektedir. Tüm yıl boyunca kapatılan ilk hayvan başta patatesle olmak üzere çiftlikte beslenmeye başladığı gün domuz olmuştur. Domuz sürüleri daha önce meşe palamutları ya da kayın kozalaklarıyla beslenmeleri için ormana götürülüyordu. Bu görenek günümüzde Korsika'nın bazı bölgelerinde hâlâ yaşamaktadır. Gouberville düzenli olarak "süt domuzlarını meşe palamuduna," (bazen otlamaya *-peusson-* demektedir) kendisine ait olan meşe ormanlarına gönderiyordu; hayvanlardan birkaçının kaybolması ya da kurtlar tarafından yenilmesi pahasına... Bu *peusson* hakkını bazen başka yetiştiricilere satıyordu. Bununla birlikte, evinin ihtiyaçları için (yılda yaklaşık on beş tuzlanmış domuz) sonbahar başında hayvanların bir bölümünü çiftlikte besiye çekiyordu. Bu kuşkusuz yaygın bir alışkanlıktı çünkü meşe palamutları canlı bir ticaretin konusuydu. Gouberville adamlarını yollayıp toplattırdığı palamutlardan büyük bir ihtiyat stoku bulunduruyor, gerektiğinde bir bölümünü satıyordu. Bazen de palamutları üçüncü şahıslara yarıcılık usulüyle toplattırıyordu.[27]

Diğer tüm evcil hayvanlar sadece kışın kapatılıyordu çünkü yapay çayırlardan ve yem bitkilerinin yetiştirilmesinden önce (kabaca XIX. yüzyıldan önce) ot kaynakları yetersizdi. Hayvanları ahırda tutmak onları iyi kötü beslemek demekti ama bir süt ineği için gereken günde 10 *livre* (5 kg) kuru ot ambarların iyice dolu olmasını gerektiriyordu. Hayvanlar

[27] A. Tollemer, *a.g.e.*, s. 391-399.

mümkün olduğu kadar çabuk ve her zaman gözetim altında olmadan, otlaklara geri yollanıyordu.

Soğuk hava hayvanları dört duvar arasına kapattığı zaman insanlar onlarla birlikte, onların yanında yaşıyor, onların sıcaklığından yararlanıyordu. Hayvanlara bu kadar yakın olmanın sakıncaları, tehlikeleri vardı. Brötonya[28] ve başka yerlerde hayvanlarla birlikte yaşamanın köylülerin sağlığını bozduğu söyleniyordu. Bu iç içe yaşam dağda kışın aşırı soğuğu nedeniyle diğer yerlerden daha uzun sürüyordu. Buradaki köylüler için "Kışın her türlü deliği özenle kapatılan, içindeki nemli ve yenilenmeyen havanın oksijenini kaybettiği ve boğucu bir sıcağın [insanın] doğal fonksiyonlarını etkilediği ahırlarda yatmanın" yol açtığı sorunları bir düşünün. Üstelik bu hamam gibi sıcak yerden çıktıklarında "Herhangi bir önlem almadan dışardaki keskin soğuklarla karşı karşıya kalıyorlardı."[29]

Sadece kuru ot ve saman –ve her zaman yeterli miktarda değil– yedikleri için kötü beslenen hayvanlar da onlar kadar sıkıntı çekiyordu. Bir Savoie deyişine göre eğer 23 Şubatta kuru ot stokunun sadece yarısı tüketilmişse her şey iyi bitecektir. Ama Burgonya'da olduğu gibi Savoie'da da kış mevsiminin sonuna doğru acil önlemlerin devreye girmesi az rastlanılır bir durum değildi: Şiltelerin samanları, damların sazları yemlikleri boyluyordu. Hayvanlar bu sınamadan o kadar zayıf ve güçsüz çıkıyordu ki ilkbahar geldiğinde inekleri dışarıya çıkarmadan önce dört ayaklarının üzerinde durmaları için onları yerden kaldırmak gerekiyordu. Kışların sert geçtiği Auvergne'de günümüzde hâlâ uyulan bir geleneğe göre inekler tarlalara Aziz Urbanus yortusunda, "artık ne ekmeğin ne de şarabın donduğu" 25 Mayıs tarihinde çıkarılıyordu. "Midelerinde bir takvim olsa gerek çünkü bu tarihin yaklaştığını hissediyor ve kıpırdanıp durmaya başlıyorlar. Onları bıraksanız tek başlarına yürüyüp gidecekler."[30]

---

[28] "Kırsal bölge sakinlerinin hayvanlarıyla iç içe yaşama gibi tehlikeli bir âdetinin olması" Devrim takviminin IX. yılında Côtes-du-Nord ilindeki nüfus azalmasının nedenlerinden biri olarak ifşa ediliyordu. Bkz. Octave Festy, "La situation de la population française d'après la session de l'an IX des conseils généraux de départements," *Revue d'histoire économique et sociale*, 1954, s. 288; Doktor Bagot'nun Jean-Pierre Goubert tarafından alıntılanan raporuna da bakınız: *Maladies et médecins en Bretagne, a.g.m.*, s. 192-193.
Jaquet, *Mémoire sur la statistique de l'arrondissement de Suze...*, yıl X, s. 9, *La Vie agricole au XVIIe siècle dans l'ancien Ecarton d'Oulx* içinde, yay.haz. Charles Maurice, bas. 1981.
Jean Anglade, *La Vie quotienne dans le Massif Central au XIXe siècle*, 1971, s. 162.

Sığırların otlaklara kavuşması bölgelere göre farklı biçimlerde düzenleniyordu. Birçok köyde gidilen mesafe çok kısaydı: Ben evimden sabah ya da öğle vakti çıkıyor ve köpeğimle birkaç ineği yanıma katarak köy bölgesi içindeki küçük otlağa gidiyordum. Görevim çok basitti: Köpek gruptan ayrılıp komşunun toprağına gitmeye niyetlenebilecek olanları (skandal!) geri getirmek için yanımdaydı. Bir ateş yakıp küllerin altında birkaç patates pişirecek vaktim oluyordu. Bir köy çocuğunun mutluluk anları! Çünkü bu düzenli angarya çocuklar tarafından yerine getiriliyordu. Jeanne d'Arc koyunlarına Dolrémy yakınındaki Chenu Korusunda göz kulak oluyordu. Nicolas Durival 1778'de Lorraine atlarını "Küçük, yoz... [ama] cesur ve boylarından beklenmedik kadar güçlü; uysal, becerikli, efendilerinin sesine itaat eden; pek hastalık geçirmeyen, kolay nallanır; birçoğu bütün gün çalışır ve geceleri de kurtları kaçıracak derecede güçlü olmayan çocukların ve köpeklerin gözetiminde çayırlarda otlar"[31] diye betimliyordu.

Ama Fransa'nın doğusundaki köylerde hayvanları otlaklara götürüp getirme çoğunlukla profesyonel çobanların işiydi. Bazı köylerde üç çoban vardı: sığır çobanı, koyun çobanı ve domuz çobanı. Sabahları yola çıkışlarını borularını öttürerek bildirir, ortalık kararırken döndüklerinde de aynı şeyi yaparlardı.

Bunlar küçük çaplı günlük sürü hareketleriydi. Dağlık bölgelerdeki sürü hareketleri çok daha önemliydi. Buralarda irtifa değiştirmek söz konusuydu: Sürüler yaz geldiğinde yüksek dağ otlaklarına çıkarılıyordu. Ama düşünülebileceğinin tersine Vosges Dağları ya da Alp Dağları gibi Massif Central'da da söz konusu olan sürü hareketleri ne göçebe hayvancılığının ne de transhümansın kapsamına girer, bu hareketler "küçük bir yarıçap içinde" gerçekleşen göçlerdi.[32] Sığırlar ve koyunlar ahırlarından ya da ağıllarından çıktığında vadinin dibinden görünen yüksekliklerdeki otlaklardan daha uzağa gitmiyordu. Bu vadilerden birine sürüler yola çıkmadan önce giderseniz "Çok büyük saman ambarlarının [Alplerde olduğu gibi başka yerlerde de] gölgesinde kalan geniş ahırlardan böğürme sesleri yükselmektedir... Dışarı çıkışın ağaç dallarından yapılmış parmaklıklarla engellendiği yarı açık kapılardan sızan şiddetli koku dalgaları az sayıda hava deliğinden sızan ince ışık huzmelerinin aydınlattığı ağılların hıncahınç koyunla dolu olduğunu sezdirmektedir."[33] Bir gezgi-

---

[31] Nicolas Luton Durival, *Description de la Lorraine et du Barrois*, 1778, I, s. 288-289. P. Arbos, *a.g.e.*, s. 12 vd.

A.g.e., s. 21.

nin 1696'da söylediğine göre Vosges Dağlarında inekler otlaklarına ilkbaharda yalnız başlarına tırmanıp sonbaharda da geri dönme becerisine sahipti ama bu yüksek otlaklarda (*chaumes*) çoğu İsviçre kantonlarından gelen *macaire* adı verilen çobanların gözetimi altındaydılar. Bu otlaklara sürülerden önce gelen bu çobanlar ahşap barakalarında aylarca "İnsanlardan uzak ve hemen hemen sadece süt ürünleriyle beslenerek yaşıyordu. Ancak buğdayın fiyatı düşük olduğu zaman edinebildikleri ekmek yerine tatsız ve kalitesiz bir peynir yemekle yetiniyorlardı."[34]

Alplerde nisan ayı geldiğinde "Tarlalara giden yolları açmak gerekiyordu ve karın daha çabuk erimesi için bu yollara küreklerle toprak dökülüyordu"[35] Çözümler yerel koşullara göre değişmekteydi. Zirvelerdeki otlaklara ulaşmak çoğu zaman henüz mümkün olmadığı için "Yukarı çıkış aşamalı olarak yapılıyordu:" İki üç farklı yükselti düzeyinde otlaklar bulunduğu için "Önce bir süre 1500 ile 1700 metre arasındaki 'alçak dağda' duruluyordu... aynı mola dönüşte de veriliyordu." Burada sürüler çoğu zaman aşırı kalabalık Barcelonnette hayvan panayırından kiralanan çobanlara emanet ediliyordu. Tarentaise Vadisi ve Yukarı-Faucigny'de de aileler sürüleriyle birlikte yüksek otlaklara göçüyordu. "Aile işletmelerinde çocuklarıyla birlikte dağ otlaklarına çıkan kadınlar sürülere göz kulak olmanın yanı sıra peynir imalatı da dahil olmak üzere her türlü işle uğraşırken, erkekler biçilmiş otları kurutmak ve tarlaları ekmek için aşağıda (vadide) kalıyordu."[36] Yaz göçmenleri yüksek dağ otlaklarında bölgelere göre ya kişisel dağ evlerinde ya da evleri köy evleri gibi kümelenmiş mezralarda barınıyordu.

Mal sahibi sürü aşağıya indikten sonra kendi hayvanlarını aralarına karışan yabancı hayvanlardan ayırıyor ve bazılarını kış ayları için süt ve doğacak danalar karşılığında üçüncü kişilere emanet ediyordu. Ama eylül ayından itibaren hayvanların büyük çoğunluğu satış için büyük hayvan panayırlarına götürülüyordu.

Üçüncü Kural: İş Bölümünün Ticareti Canlandırması

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de hayvancılık iş bölümünün dayattığı çeşitli faaliyetlere bölünüyordu ve o zamanlar bu iş bölümü

---

[34] Dom Thierry Ruinart, *Voyage littéraire... en Lorraine et en Alsace*, 1862, s. 50.

[35] Jean ve Renée Nicolas, *La Vie quotienne en Savoie aux XVIIe et XVIIIe siècles, 1979, s. 21 vd.*

A.g.e., s. 23.

günümüzdekinden daha belirgindi. Her bölge genellikle belirli bir hayvancılık dalında uzmanlaşmıştı: Örneğin Poitou katır, Perche ve Boulonnais nitelikli at, Crau ve Camargue koyun, Périgord ise daha sonra Bordeaux tüccarlarının denetimlerine alacakları domuz yetiştiriciliğinde uzmanlaşmıştı. Öte yandan, başta sığırlar olmak üzere genç hayvanları bir süre besleyip onları hızla ellerinden çıkaran "üretici" bölgeler ve sığırların besiye çekildiği "besici" bölgeler vardı; bazı bölgeler de danaları ve düveleri satın alıyor, onları zamanı gelince koşum hayvanı olarak kullanıyor, hizmet dışı kaldıklarında da "besici" bölgelere satıyordu; topladıkları yarı vahşi atları eğitip hayvan panayırlarında satan bölgeler de vardı.

Kısacası, kural satmak için satın almak, satın almak için satmaktı. Bu olgu birbirlerine oldukça uzak olabilen eyaletler arasında canlı bir hayvan trafiğini besliyordu: Alp Dağları köylüleri yerel sığır ırklarını ıslah etmek amacıyla Auvergne, Ardèche ve hatta Haute-Loire'dan hayvan satın alıyordu. Limousin hayvancıları Saintonge yetiştiricilerinden birkaç yıl önce "üretici" bölgelerden dana iken satın almış oldukları sığırları tedarik edip lüks et tüketimi için besiye çekiyordu.[37] Berry çiftçileri Poitou'dan tay satın alıyor, onları araba ve saban çekmeye alıştırıyor, bölgenin koşulları nedeniyle göreceli olarak hafif işlerde çalıştırdıktan sonra yıpranmış atların bile fayton çekmekte kullanıldığı Normandiya ya da Paris'e satıyordu.[38]

La Marche'da (1768'de) "İki üç yaşına kadar yetiştirilen 'küçük cins" koyunlar mayıs ya da haziran aylarında çifti 8,9 franga Berry ya da Bourbonnais'ye satılıyordu." Yine Berry ya da Poitou'da "Ağustos ve eylül aylarında tanesi 10-12 *livre*'e [satın alınan süt domuzları], meşe ağaçlarının yeterince palamut üretmiş olması koşuluyla, kış gelince 15 ila 18 *livre*'e satılıyordu."[39] Diois, Dévoluy, Champsaur ve Vercors gibi Alp bölgeleri Camargue ağıllarından kuzu tedarik ediyordu ama "VIII. yıldan (1805) önceki kışlar gibi birkaç sert kış Camargue'daki kuzuları öldürünce Alplerdeki hayvan yetiştiriciliği tehlikeye düşmüştü. Kışın 7 bin koyun barındıran Dévoluy'nün bu hayvanlardan 3 binini, yani neredeyse yarısını, ilkbaharda satın aldığı düşünülürse bu olumsuz gelişmenin açıklanması kolaylaşır." Isère kıyısı dağlılarına gelince, onlar kuzularını Languedoc'tan temin ediyordu. Beaumont hayvan yetiştiricileri de kuzu-

[37] Bk. not 235.

[38] J. Mulliez, *Les Chevaux du royaume... a.g.e.*, s. 38-39.

[39] Noëlle Bertrand, *Colondannes, village creusois (1623-1802)*, 1975, s. 43.

larını gidip Vaucluse'den alıyordu. Örnekleri çoğaltmanın yararı yoktur çünkü tüm Fransız bölgeleri bu tür faaliyetlerin içindeydi.[40]

Bu uzmanlaşmalar farklı koşullara yanıt olarak ortaya çıkıyordu: Ot her yerde aynı nitelikte, her çayır hayvanları besiye çekmek için uygun değildi. Alışkanlıklar ve pazarın çekiciliği de elbette uzmanlaşmalarda rol oynamıştır: Fransa, Avrupa'da olduğu gibi, sayıları XIX. yüzyılın ortasına kadar sürekli çoğalacak olan hayvan panayırlarıyla doluydu. Lyon, Guibray, Beaucaire ve hatta Bordeaux gibi uluslararası çapta fuarlar önemlerini giderek kaybetmiş olsa da bölgesel fuarlar ve panayırlar ticareti, toprak ve hayvancılık ürünlerinin satışını canlandırmayı sürdürüyordu. Köylü için hayvan kolayca paraya çevirebileceği en iyi maldı. İhtiyacı olan şeyleri satın almak, vergi, harç ve kiraları ödemek için taylarını, danalarını ya da her zaman oldukça iyi bir sürümü olan katırlarını genellikle çok genç yaşta satacaktır. Tahılını da gerekirse daha tarladayken satması pek alışılmadık bir şey değildi. Aslında hayvanları er ya da geç satmak için satın alıyordu ve hayvanları ondan satın alan köylü ya da tüccarın amacı da onları biran evvel elinden çıkarmaktı. Ve bu satma ve satın alma zinciri böylece sürüp gidiyordu.

Hayvanların ürünleri de –süt ürünleri, deri, yün– sürekli olarak fuarların değilse de en azından kent pazarlarının yolunu tutuyordu.

Auvergne iri peynir tekerlerini her yöne ihraç ediyordu. Bu peynirler 1543'te[41] ve büyük bir olasılıkla daha önce de Marsilya'da bulunuyordu. Alplerin tekeri 35 ila 60 *livre* ağırlığındaki peynirleri kimi zaman fıçılar içinde[42] Lombardiya, Piemonte, Cenevre, Rhône Vadisi ve Provence'a ihraç ediliyordu. "Sadece bu ticarette [uzmanlaşmış] Tarentaise Vadisinden her yıl [XVIII. yüzyılda] Piemonte'ye katır sırtında 6000 kalıp peynir taşınıyordu."[43] Ve daha Orta Çağ'da "Chamonix Manastırının (*Prieuré*) *sérac*,[44] peynir ve hatta tereyağı yüklü kısrakları Savoie'ya iniyordu."[45] Tek düşünceleri ürünlerini ihraç etmek olan Queyras Vadisi üreticileri ezelden beri süt ürünlerini taşımak için vazgeçilmez olan yolların durumuyla yakından ilgileniyordu. "Tereyağı [Queyras'nın]... Dauphiné ve Provence Alplerinin en iyisi olarak kabul ediliyordu; bu nedenle sadece Gap ve

[40] P. Arbos, *a.g.e.*, s. 243.
Bouche-du-Rhône ili arşivleri, Marsilya amiralliği B IX, 14.
M. Jauffret, *Petite Ecole des arts et métiers...*, I, 1816, s. 49.

[43] P. Arbos, *a.g.e.*, s. 183-184.

[44] Düşük kalitede bir peynir.

[45] P. Arbos, *a.g.e.*, s. 167-168.

Embrun pazarlarında değil, büyük çapta Provence'ta da satılıyordu."[46] Tüm bu ürün trafiğinin kökeni çok eski tarihlere kadar uzanmaktadır: Larzac maryasının sütünden yapılan Rokfor peyniri Romalılar tarafından biliniyor ve beğeniliyordu.[47]

Ama malın hası bizzat hayvanın kendisiydi –pazarlara ve hayvan panayırlarına kendi başlarına gitme gibi bir marifetleri vardı ve bunun için hiçbir engel tanımıyorlardı. Onlar için yük arabalarının geçtiği düzgün yollara gerek yoktu, her yol onlar için uygundu.

Sonuç olarak, köylüler hayvan panayırlarının çekiciliğine, kendilerine sağladığı kolaylıklara ve bir kadeh şarap içmek, eski dostlar arasında bulunmak ve son haberleri işitmek gibi keyifli anlarına direnememiştir. Hangi köylü panayırda şarap içmeyecek, gaydaların müziğiyle dans etmeyecek, oraya düzeni sağlamak ya da bir sanığı tutuklayıp aralarından birinin atının terkisine bindirmek için gelme gafletinde bulunacak kadar toy olan jandarma süvarilerine dayak atma zevkini tatmayacaktır?[48]

Ama en şaşırtıcı olan şey bu karışık ticari ilişkilerin ve gerektirdiği zahmet ve zamanın sonunda köylünün kazancının düzenli bir biçimde düşük kalmasıydı. Geçmişin köylüsü hesaplamalarında ne ortaya koyduğu çabayı ne de bu çabanın gerektirdiği zamanı dikkate alıyordu; bu konuları kendisine dert etmiyordu. Bu da bir kuraldı, hem de göründüğünden daha önemli bir kural.

Transhümans: Kuraldan Çok Bir İstisna

Yukarıda sözünü ettiğimiz kuralların arasında transhümans[49] uzun süre ve büyük çapta uygulanmış olmasına rağmen bir istisnadır. Bu eski görenek dünya kadar yaşlıdır. Çağlar arasından zamanımıza kadar sızan bu göçebe-hayvancı coğrafi hareketlilik kendi yollarını açmış, kendi ticaret modellerini dayatmış ve Akdeniz Bölgesi ile Akitanya'nın sıcak ovalarındaki kış otlaklarıyla Massif Central, Pirene Dağları ve Alplerin yüksekliklerindeki yaz otlakları arasında uzun mesafeli bağlantılar kurmuştur. Sürüler güzergâhları üzerinde sadece kısa molalar veriyordu. Söz konusu olan düzenli ve uzman çobanlar yönetiminde uzun mesafeler üzerinde ustaca örgütlenmiş, günde 20-25 kilometrelik etaplar halinde yapılan göç hareketleriydi.

---

[46] *A.g.e.*, s. 185.

[47] L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 317.

[48] U.A., Z[IC] 430-431.

[49] *Trans:* ötede, ötesinde ve *humus:* toprak.

Bu göç hareketlerinin *normal* ya da *ters* diye adlandırılması transhümans olgusunun özünü değiştirmez. İlk durumda sürü sahipleri ovada, ikincisinde de dağda yaşıyordu. Ama iki durumda da sürülerin ve çobanların göçü yolculuğun her iki ucunda da yol açtığı sonuçlar ve düşmanlıklarla yabancı bir olay, dış kaynaklı bir ihlaldi.[50]

Transhümans yolları –Doğu Pirenelerde *camis ramaders*, Languedoc'ta *drailles* ya da *drayes*, Provence'ta *carraires* diye bilinen– iskân edilmiş ve tarım yapılan bölgelerden, köylerden ve hatta kentlerden geçtiği için her zaman sorun yaratıyordu.

Bazen çıkarların örtüştüğü oluyordu; örneğin yerleşik çiftçinin tarlasını transhümans koyunlarının kullanımı için kiralayıp sonunda onu gübrelenmiş olarak geri alması gibi. Bu gübre özellikte revaçtaydı ve günümüzde hâlâ öyledir. Rabelais bunu Dindenault koyunlarıyla ilgili olarak söylemişti: "İşedikleri tüm tarlalarda buğday, sanki oralara bizzat Tanrı işemiş gibi büyüyor; başka hiçbir marn ya da gübreye gerek kalmıyor."[51]

Ama yerleşik köylülerin tutumları genelde düşmancaydı. Çatışmalar, kavgalar hiçbir zaman eksik olmuyordu. XVIII. yüzyılda Languedoc krallık denetçileri, transhümansa örneğin salgın bir hayvan hastalığı nedeniyle birkaç yıl ara vermek zorunda kalmış olan sürü çobanlarının şikâyetleri üzerine sık sık soruşturma açmak zorunda kalıyordu. Bu çobanlar işlerine geri döndüklerinde *drailles*lar kıyılarındaki çiftçilerin gaspları nedeniyle o derece daralmıştı ki sürüler bu yollardan zarar görmeden geçemiyordu ve "Çobanlar kötü muamele görüyor ve geri dönmek zorunda kalıyordu."[52] Hérault ilinin 1936 yılına ait yerel gelenek ve görenekler rehberi *drailles*ların çoğunun "Bir bölümü köyler ya da iller arası yollara dönüştürüldüğü, bir bölümü de kıyılarındaki toprak sahipleri tarafından gasp edildiği için"[53] yok olduğunu belirtmektedir.

Bir zamanlar görkemli, günümüzde ise hâlâ pitoresk olan bu sürü hareketleri giderek azalma eğilimindedir. Günümüzde bu hayvan göçüne konu olan koyunların toplam sayısı (yaklaşık 700.000) geçmişin rakamlarıyla karşılaştırıldığında devede kulak kalmaktadır. Ayrıca demiryolu ya da 500 koyun taşıyabilen üç katlı kamyonların kullanımı, bir zamanlar Akdeniz Avrupa'sının her yanında geleneksel olarak güpegündüz ve

---

[50] F. Braudel, *La Méditerranée...*, I, s. 76 vd.
Aktaran F. Julien Labruyere, *a.g.e.*, s. 402-403.
Lozère ili arşivleri, C 480, aktaran A.-M. Brisebarre, *a.g.e.*, s. 99-100.
A.-M. Brisebarre, *a.g.e.*, s. 103-104.

herkesin gözü önünde cereyan eden bu manzaraları gözden saklamaktadır. Kadim transhümansın son resimlerini çekmek için acele eden fotoğrafçılar bunun farkındadır.

Gelin tamamen tarihe karışmadan önce, bir sunumcunun dediği gibi "Kutsal Kitap ve Vergilius zamanlarından kalma," "çağların derinliğinden bir imge" olan bu hâlâ canlı eski manzaralardan birinin tadını çıkaralım. Ama yıl 1980'dir ve mayıs ayında Pirenelerdeki Soule Vadisindeyiz: "Büyük *Artzein*'lar [çobanlar] hayvanlarını Orry Dağı ile Anie Sivritepesi arasındaki dağ sırtındaki yüksek otlaklara [götürüyor]. Bir toz bulutunun ortasında, büyüklü küçüklü çıngırakların gürültü patırtısı içinde – *tzintzarrada*– sürünün önünde yürüyorlar. Yol boyunca sürüden hatırı sayılır çıngırak sesleri yükselmektedir ama bir kasabaya yaklaşıldığında eşeğin yükünden en büyük çanlar çıkarılıp en güçlü hayvanların boynuna asılacak ve sürü sokaklardan insanları kapılarının önüne çeken bir bando gibi geçecektir"[54]

"Béarn lehçesinde *aulhès*, Comminges lehçesinde ise *mountagnol* diye adlandırılan [çobanlar] köpekler ve koyunlarla konuşmayı bilmekte, açık havada gökyüzüne bakarak hava durumunu önceden haber vermekte ve bitkilerle şifa vermektedir..."[55] Kulübelerinde yalnız yaşayan, sadece köpeklerinin ve sürülerinin eşlik ettiği bu çobanlar dağda aylar geçiriyordu. Bir zamanlar ova insanları tarafından aynı zamanda hem korkulmuş hem de kıskanılmış ve küçümsenmiş olmaları tüm Avrupa'ya özgü bir olgudur. Çoban Avrupa'nın her yanında ve her zaman diğer insanlardan farklıydı. Çoğu zaman da Fransa'nın güneyinde söylendiği gibi bir *armier*, "ruhların habercisi," olma gibi bir üne sahipti. Öteki dünya ile iletişim kurma yeteneğine sahip olduğu için ölülerle canlılar arasında bir aracı olduğu düşünüldüğü gibi bazen de altıncı hisse sahip olduğu söyleniyordu. Söz konusu olan büyücülük ya da kara büyü değil –ama yine de bazen çobanın "şeytanla alışveriş yapmakla"[56] suçlandığı oluyordu– gizemli ve kaygı verici bir doğaüstü güçtü. Ve bir adım ötesi lanetlenmeydi.

Bu göçebe hayvancı coğrafi hareketliliği izlemek için başka rehberlerin de peşine takılabilir, Thérèse Sclafert[57] ile Provence Alplerine gide-

---

[54] Bernard Duhourcau, *Guide des Pyrénées mystérieuses*, 1973, s. 119-120.

[55] René Nelli, "Le Berger dans le pays d'Aude," *Folklore, revue d'ethnologie méridionale*, ilkbahar 1952, s. 3-13.

[56] Jean-Pierre Pinies, *Figures de la sorcellerie languedocienne*, 1983, s. 45 (*arma:* ilkel Languedoc dilinde ruh).

Thérèse Sclafert, *Cultures en Haute-Provence: déboisements et pâturages au Mo-*

bilir, aralarında yaşadığı çobanların hayatlarını bulaşıcı bir şiirsellikle betimleyen Marie Mauron'a[58] ya da 1978'de Massif Central'da Aigoual Dağı yamaçları boyunca uzanan büyük Margeride *draille*'ında gezinmiş olan Anne-Marie Brisebarre'a[59] eşlik edebilirdik.

Bilimsel Bir Hayvancılığın Doğum Sancıları

Yaklaşık 1750'den itibaren geleneksel hayvan yetiştiriciliği Fransız tarım bilimcileri tarafından eleştiri yağmuruna tutulur. Bu uzmanlar cahil ve dar görüşlü olarak değerlendirdikleri hayvan yetiştiricilerine İngiliz modelini izleyerek yabancı damızlık hayvanlarla melezleşme yoluyla seçici bir üretim dayatmaya çalışacaktır. Denemelerin bir kısmı başarıyla sonuçlanmıştır. Örneğin XIX. yüzyılda Aşağı-Maine bölgesinde sürü hayvanların niteliğinde gözle görülür bir iyileşme olmuştu.[60]

Ama köylülerin direnişi sürüp gitmiştir. Çoğu zaman ikinci ya da üçüncü hayvan neslinde ürünler yozlaşıyor ve yerel damızlık hayvanlara geri dönülüyordu. 1860'a doğru Normandiya'da yetiştiriciler inek başına 100 kg tereyağı veren yerli ırk Cotentin ile yetinmek mi yoksa onu İngiliz Durham ırkıyla melezleştirmek ya da açıkça tamamen ikame etmek mi gerektiği konusunda hâlâ kararsızdı.[61] Aynı soru işareti "postu siyah ve beyaz benekli"[62] Morbihan ırkı ve özellikle de birbirini izleyen ıslah çalışmalarıyla günümüzde dünyaca tanınan ırkı verecek olan Charolais cinsi sığırlar için de geçerliydi.

Monarşik hükümet XVII. yüzyıldan itibaren her türlü hayvancılık faaliyetini geliştirmek için kararlı bir çaba gösterdi. Colbert 1665'te krallık haralarını kurdu. Daha sonra sık sık kesintiye uğrayacak olan bu girişim gerçekten Fransız Devrimi'yle sona erdi mi? Şubat 1833'te devlet haralarının örgütlenmesinin "kusurlu" olduğunu öne süren ve 1789'dan önceki eski Poitou at çiftliklerinin ortadan kalkmış olmasına hayıflanan Société royale académique de la Loire-Inférieure (Loire-Inférieure İli

---

yen Age, 1959.

[58] Marie Mauron, *La Transhumance du pays d'Arles aux grandes Alpes*, 1952.

[59] A. M. Brisebarre, *a.g.e.*

[60] Jacques Mulliez, "Pratiques populaires et science bourgeoise: l'élevage des gros bestiaux en France de 1750 à 1850," *L'élevage dans les hautes terres* içinde, Clermont-Ferrant Kongresi tutanakları, 1982, s. 299.
L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 90-91.
A.g.e., s. 212. Jean-Michel Clement'ın yönetiminde yayınlanan *Larousse agricole*'daki "Bretonne Pie Noire" maddesine de bk.

Krallık Akademisi Derneği) öyle olduğunu düşünüyordu.[63] Vendée ayaklanmasıyla "İngiliz, Endülüs, Berber, Limousin, Normandiya ve Holstein aygırları"[64] ortadan kaybolmuştu. Suçlamanın doğru olduğunu kabul etsek bile bu değerlendirmeyi genelleştirmek mümkün müdür? Bir taşra akademisinin sözleri ille de Kutsal Kitap sözleri değildir.

Bununla birlikte, XVIII. yüzyılın sonunda, uzun ve övgüye değer çabaların sonunda taşıma şirketlerinin göz bebeği olan Percheron ırkı ile Boulonnais ırkının yaratılmalarına varmış olduğu da doğrudur. Benzer biçimde merinos koyununu İspanya'dan Burgonya'ya ve başka yerlere getirip yaygınlaştırmak için 1786'da Rambouillet'de örnek bir ağıl kurulmuştu. Sözü geçen ağıl bir mucize eseri olarak Devrim ve İmparatorluğun çalkantılı yıllarını neredeyse hiç zarara uğramadan geçirmiş ve 1815'ten sonra Restorasyon döneminin ilk yıllarında parlak sonuçlar elde etmeyi başarmıştır. Bu başarı uzun yılların eseriydi ama bu yeniliği de Fransız köylüsünün gönülsüzlüğü ve yerleşmiş alışkanlıklarına dayatmak zaman alacaktır.

Ama bu köylü tanıdığı ve uzun zamandır çevresine uyum sağlamış olan ırkları yeğlemekte her zaman haksız mıydı? Jacques Mulliez'e[65] göre geleneksel hayvancılık "halkın sağduyusuna uyduğu" için sürdürülüyordu. Bunun kanıtı ise üretici, yetiştirici ve besiye çekici bölgeler arasında daha önce sözünü ettiğimiz sürekli el değiştirmelere rağmen yerel koşullara ve ihtiyaçlara uyum sağlayan farklılaşmış türlerin yetiştirilmesinin sürüp gitmesidir. Kara Dağ çok küçük boyda ama sabanları ve yük arabalarını çekebilen, süt, tereyağı ve peynir sağlayabilen inekler yetiştiriyordu. Languedoc'un sürülmüş toprakları için güçlü koşum hayvanları sağlayan Poitou'nun ya da Pirene Dağları eteklerinin kocaman sığırları böyle bir bölgede çiftçilerin ne işine yarayabilirdi? Günümüzde "ani ısı değişikliklerine, açlığa ve yorgunluğa çok dayanıklı" diye betimlenen, *Tarentaise* ya da *Tarine* denilen sığır ırkının "tipik olarak Alplere özgü"[66] olması bir rastlantı değildir. Aslına bakılırsa, üretici bölgeler potansiyel satın alıcıların *talepleri* doğrultusunda çalışıyordu. Tedarikte bulundukları bölgenin bitki örtüsüne ve gereksinimlerine uygun düşen bir ırktan homojen bir doğurgan dişi sürüsü besliyorlar ve üreme işlemi için her zaman aynı olması gerekmeyen herhangi bir boğayı kullanıyorlardı. Sonuç olarak, her üretici

---

[63] A.N., F[10] 1574.

[64] *A.g.e.*

[65] J. Mulliez, "Pratiques populaires..., *a.g.m.*, s. 299.

[66] *Larousse Agricole*, 208-209 sayfalardaki ilk fotoğrafın altyazısı.

bölge bilinçli olarak kendisine başvuran belirli bir bölge için belirli bir hayvan ırkı üretiyordu.

Oysa onlara önerilen, tam tersine, ırkları değiştirerek ıslah edecek damızlık hayvanları getirtip kullanmalarıydı. Bu her zamanki pazarlarının tehlikeye düşmesi anlamına geliyordu. Söz konusu olan soyağacı karneleriyle saflıkları güvence altına alınan "safkan ırklar" elde etmekti. Amaç hayvan ırkları arasında bir ayıklama yaparak maksimum et, süt, yağ, yün üretimini karşılayacak –ya da örneğin domuzlarla ilgili olarak yağdan çok et– ve diğer ırkların yerini alacak yüksek verimli ırkların aktarımını sağlamaktı.

Fransa'da safkan ırkların yetiştirilmesi gerçek anlamda ancak yüzyılımızda, 1950'lerin sonunda yapay döllemenin devreye girmesiyle yaygınlaşmıştır. Böylece kategorilerinde şampiyon birkaç ırkın her yerde yetiştirilmesi kolaylaşıyordu. Bununla birlikte genetik bilimi uzmanları yakın zamanlarda "Güncel ekonomik koşullarda daha üretken ırkların yaygınlaştırılması ve yüzlerce başka ırkın yok olması" yeğlenerek gen stokunu köklü bir biçimde azaltmanın tehlikesinin farkına vardılar. "Irklar-içi ve arası değişkenliği" bu şekilde azaltmak uzun vadede yerli türlerin *nitel* özelliklerini tehlikeye atabilirdi. Günümüzde artık geri adım atmaya ve kaybolmakta olan ırkları korumaya çaba gösteriliyor.[67]

Geleneksel hayvancılık kuşkusuz el altındaki ve fazla çaba sarf etmeden yararlanılan sınırlı doğal kaynaklar bağlamında daha iyi anlaşılır. Umursamazlığın ötesinde gerçek bir çaba gerektiren tek hayvan yetiştiriciliği başta Paris olmak üzere kent pazarlarından gelen yüksek kaliteli yağlı et talebinin doğurduğu çok uzmanlaşmış üretimdi. Bu talep Limousin'de ve başta Normandiya olmak üzere başka bölgelerde de pazarın lüks segmentlerine hitap eden bir sığır besiciliği "sanayiinin" gelişmesine ön ayak olmuştur. Limousin'de XVIII. yüzyılda kullanılan yöntem karmaşık olduğu kadar ustaca tasarlanmıştı. Seçilen hayvanlar her zaman olduğundan daha genç, yaklaşık altı yaşındaydı. "Çalışarak işimize yarayan genç sığırlardan yana eksiğimiz olmadığı için paraya ihtiyacımız olduğunda orta yaşlı olanları seve seve satıyoruz."[68] Chabanois kantonunda semirtilecek hayvan çayırlara salınıyor ama geceyi dışarda geçirmiyordu. Yeşil ot olmadığı zaman kuru ot ve "ceviz ekmeği"nden yapılan bir içecekle (cevizin yağı sıkıldıktan sonra cenderede kalan posanın sıcak suyla karıştırılması) besleniyordu. Bu ayrıcalıklı yaratıklar

[67] *A.g.e.*, s. 55-56.

[68] Bk. not 235.

sadece güzel havada dışarı çıkarılıyordu. Ahırda arpa ya da çavdar unuyla karıştırılmış su içiyorlardı. Yattıkları yer kuru ve bol saman doluydu. Komşu kanton Pompadour'da aynı özen ve ihtiyatla –az daha aynı lüks diyecektim– yetiştirilen aynı derecede gösterişli sığırlar Tüm Azizler yortusuna (1 Kasım) kadar dışarıda otluyor, daha sonra kuru ot ve kestane unuyla çeşitli tahıl tanelerinin karışımı bir yal ile ahırda besleniyordu.

Bu güzide hayvanlar genellikle orucun bitişinin kutlandığı Büyük Perhiz'in sonunda yüksek fiyata satılıyordu. Bununla birlikte, bu besiye çekme için hangi gıda rejimi benimsenirse benimsensin (Limousin'de bitişik kantonlarda bile farklıydı) işlem yetiştiriciye oldukça düşük bir kâr sağlıyordu. Bu tür hayvan yetiştiriciliğini uzun uzun betimleyen 1791 yılına ait bir belgeye göre kazançlar besi giderlerini güç bela aşıyordu: "Zayıfken 200 *livre*'e satın alınan hayvan semirdiğinde 300 *livre*'e satılıyor [ama] kâr [masraflar hesaba katıldığında] sadece 60 ile 70 *livre* arasındadır."[69]

Bu hayvancılık kendine has özellikleriyle Kuzey ile Güney arasındaki uçurumu bir kez daha gözler önüne seren birtakım gülümsetici yakınmalara yol açıyordu. Her bölge her hayvanı yetiştirmiyordu. Zavallı Arthur Young Toulon ile Cannes arasında bir tas süt bulamadığı için umutsuzluğa kapılmıştı. Ve 1827'de Orange'a gelen daha az tanınmış bir gezginin, Pigault-Lebrun'ün anlattıklarını gülümseyerek okuyalım: "Orange kesimevinde bir öküz bulmak Sibirya toprağında bir zeytin ağacıyla karşılaşmak kadar zordur. Ortalıkta sadece, aslında eti çok lezzetli ve her çeşit yemekte kullanılan, küçük koyunlar görülmekte. Fransa'nın her yerinde olduğu gibi burada da çorba içiliyor ama bu başlangıç yemeği koyun etinden yapılıyor. Bir diş sarımsak etin yavanlığını gizlemekte. Koyun sütü içiliyor; koyun sütünden yapılan tereyağı ve peynir yeniyor. Nuh boğayla ineği gemisine kesinlikle Provencelılar için almamıştır."[70]

Atın Fransa'daki İlginç Tarihi Açıklanabilir mi?

Limousin bölgesinin besi sığırından söz ederken sanki arzı otomatik olarak tetikliyormuş gibi talebe övgü düzdüm. Oysa at sürekli olarak Fransa ordusu tarafından talep edilmesine rağmen niçin kaliteli ata yönelik bu talep yurtdışından karşılanıyordu? Jacques Mulliez'in öne sürdüğü tezi –gerekli ama yetersiz– bir ilk açıklama olarak kabul etme eğilimindeyim.

---

[69] *A.g.e.*

[70] Charles Pigault Lebrun, Victor Augier, *Voyage dans le Midi de la France*, 1827, s. 31.

Ona göre uzak feodalite zamanında, hatta ondan önceki bir dönemde Fransa kendi evinde üretilen ve yetiştirilen üstün nitelikli atlara sahipti ama bu atları krallık politikası yavaş yavaş yok etmişti. Krallığın amacı siyasi bir güç olan aristokrasiye bir darbe vurmak, onu denetimi altına almak, kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktı. Bu politika uzun süre ve sabırla sürdürüldü: "Richelieu müstahkem şatoların yıkılması buyruğunu verdiğinde aynı zamanda senyörlerin haralarının ölüm fermanını da imzaladı; feodaliteye diz çöktürme çabasındaki krallık erki onun üstünlüğünün aracı olan at yetiştiriciliğini yok etti."[71]

Ama bana öyle geliyor ki daha uzun süreye yayılan bir tarihi de göz önünde bulundurmak gerekir. Kanları haralar için gerekli olan en iyi atlar XVII. yüzyıldan itibaren Kuzey Afrika ve Yakın Doğu'dan geliyordu. Bu safkanlar Orta Çağ Endülüs'ü ve İtalyan *Mezzogiorno*'su (özellikle de Napoli) gibi bu kaynaklara yakın olma avantajına sahip bölgelerdeki haralarda kullanılıyordu. Fransızlar XVI. yüzyılda ve muhtemelen daha da önce bu muhteşem atların peşinde koşmuştur. Üretici ülkelerle, doğrudan satın almalar ve keşif gezileriyle ilişki kurmaya çalışmışlar, hatta Tripoli'de kalıcı bir ticaret ofisi açmayı düşünmüşlerdi. Girişimlerin hepsi sonuçsuz kalmıştır. XVIII. yüzyılda doğrudan üretici ülkeden satın almak isteyen bir Fransız için "engeller neredeyse aşılmazdı." Çoğu zaman beceriksiz aracılar olan Kuzey Afrika konsoloslarına başvurmak zorundaydı. "Haralar ya da kralın tavlaları" için safkan Berber atları gerektiği zaman neredeyse diplomatik statüye sahip bir özel görevli gönderiliyordu![72] Fransızlar sahneye çok mu geç çıkmışlardı? Pazar onlar için çoktan kapanmış mıydı? Çünkü coğrafi konum yeterli bir açıklama değildir: Daha uzak bir coğrafi konumdaki İngiltere safkan atı Fransa'dan önce üretmiştir. Kanıtlaması güç başka bir olası açıklama da en çok tehdit altında olan, askeri bütçeden en çok pay alan doğu sınırımızın aygırlarını iki adım öteden, Almanya ve İsviçre kantonlarından tedarik etmeyi daha avantajlı bulmuş olmasıdır.

Hayvancılık: Marjinal Bir Faaliyet

Günümüzde otlaklar, hayvan yetiştiriciliği tüm Fransa'da rövanşı almıştır. Kırsal faaliyetler onların lehine gelişmiş, onlarda yoğunlaşmıştır: Toplam tarım gelirinin %55'i onlara aittir. Hayvan yetiştiriciliği

---

[71] J. Mulliez, *Les Chevaux du royaume...*, *a.g.e.*, s. 81.

[72] J. Savary Des Bruslons, *a.g.e.*, "at" maddesi, I, süt. 1057 ve 1060.

geçmişte en canlı olduğu zamanlar bile bugünküne benzer bir ayrıcalığa ve üstünlüğe sahip olmamıştı: Bir bakıma ikincil, biraz marjinal, çoğu zaman sadece tarıma eşlik eden ve onun doğurduğu bir faaliyetti. Loue Vadisinin –şu Jura Platosunun kalın kalkerini doğudan batıya kateden geniş oyuntu– dikkatli tarihçisi R. Chapuis'nin yazdığına göre hızla akan akarsuyun kıyısındaki köyler "Sadece saban çekmeleri, tarlaları ya da bağları gübrelemeleri ve aileye yulaf lapası için gerekli sütün yanı sıra kesildikten sonra birkaç parça et sağladıkları için" birkaç hayvan besliyordu.[73] Bu hayvanlardan elde edilen hiçbir ürün ticari dolaşıma girmiyordu. Ve düşünülebileceğinin tersine bölge atalet içinde, kendi içine kapalı küçük bir bölge değildi. Jura Dağı etekleriyle doğudaki yüksek platolar arasındaki aracı konumu nedeniyle oldukça gelişmiş bir bölgeydi; kendi tahıl tarlalarına, sebze bahçelerine, ünlü bağlara ve hızla akan çay boyunca bir dizi değirmenle gelişmiş "sanayilere" sahipti. Bu koşullarda sadece kendi ihtiyaçlarına yönelik bir hayvancılık lüksünü kendisine sunabiliyordu.

Loue Vadisinin sıra dışı bir örnek olduğu doğrudur ama genel bir yaklaşım için bir başlangıç noktası oluşturabilir. Fransa'nın dört bir yanında gelişmiş olan çeşitli hayvancılık biçimleri arasında birden çok ortak nokta vardı. En önemlisi köylünün tüketimine yönelik olmamalarıydı. Sadece domuz köylü beslenmesinin bir parçasıydı. Onun dışında köylü ne kuzularını, ne koyunlarını, ne de hatta çoğu zaman kümes hayvanlarını, ne ahırının sığırlarını, ne Parisli kasapların Normandiya'dan getirttiği danaları –on haftaya kadar "süt danası," ota alıştıktan sonra da "otlak danası"– kendisi tüketiyordu.[74] Alplerde başka yerlerden daha bol olan sürüler "Alplere özgü beslenmenin sağlam temelini"[75] oluşturan süt ve peyniri sağlıyordu ama köylülerin tüketimine ayrılan hayvan sayısı azdı: Faucigny her yıl başta Cenevre'ye olmak üzere sürü hayvanlarının üçte birini satıyordu.[76] Bu pazarda yer almanın yanı sıra oldukça hatırı sayılır bir para girişi de demekti. Bu gelire ölü mevsimde Fransa'nın birçok yerinde bir çift koşum hayvanına sahip olmanın olanak verdiği taşımacılıktan elde edilen kazançları da ekleyelim.[77] Hayvan yetiştirme, hiç kuşku

---

[73] R. Chapuis, *a.g.e.*, s. 73.

[74] U.A., F[12] 67, fol. 98-99, 4 Nisan 1720.

[75] Georges de Manteyer, *Le Livre journal tenu par Fazy de Rame en langage embrunais (6 juin 1471-10 Temmuz 1507)*, II, 1932, s. 85.
P. Arbos, *a.g.e.*, s. 182.
Guyenne krallık denetçisi 1713'te "Bir yük arabasına ve bir çift öküze sahip olan

yok ki çiftçiler için geçinmelerine birçok biçimde katkıda bulunan önemli bir ek gelir kaynağıydı; ama rolü genellikle bu çerçeveyi aşmıyordu.

Hayvancılığın tekel konumunda olduğu ya da kırsal etkinliklerin önemli bir bölümünü oluşturduğu her yerde kırsal yaşam çok-ürünlü tarımlarına bağlı çiftçilerin gözünde bozulmuş, biçim değiştirmiştir. Her durumda, XX. yüzyıla kadar Fransız toplumunun belirli kısımlarınca alay konusu olmuş olan köylü bunun acısını tüm yaşamını hayvanlarının bakımına adamış olan çobanla dalga geçerek, onu hor görerek çıkarmıştır. Artık o da üstünlüğünden emin biçimde alay edeceği ve ölçüsüzce eleştireceği birini bulmuştu. Bu tuhaf zihniyeti, bu tuhaf öç alma duygusunu örneğin Normandiya'da gözlemlemek mümkündür. Picardie'nin kireç taşında kil tabakalarına kadar açılmış bir yarık olan Bray "ülkesi" jeolojik bir "düğme iliği"dir. Suyun ve bitek çayırların bol, yürüyerek katetmenin çetin bir iş olduğu meyve ağaçlarıyla dolu bu bölge, Parisli düzenli müşterileri için Gournay pazarına sık sık kocaman tereyağı topakları gönderiyordu. Bray'de çayırlar her zaman bol otlu olduğu ve hayvanlar kendi başlarına beslendiği için yerel hayvan yetiştiricileri onları başlarına buyruk bırakıp çaba sarf etmeden çalışma ve yaşamın bazı nimetlerinden yararlanma eğilimindeydi. Komşuları Beauvaisisli tahıl üreticileri onlarla alay ediyor ve sanki eğlenceyi ve büyük yemek şölenlerini sevmek bir suçmuş, sanki "otlaklardan parmağını kıpırdatmadan para kazanan" ve "ne para harcamayı ne de çalışmayı seven"[78] Normandiyalı hayvan yetiştiricilerinden biri olmak utanç verici bir şeymiş gibi onları "tembeller ve şölen düşkünleri"[79] diye aşağılıyordu.

İnanılır gibi olmasa da çiftçinin hayvan yetiştiricilerini ve çobanları hor görmesi yüzyılları aşıp zamanımıza kadar sürmüş bir olgudur. 1920'de Daniel Halévy Périgord'da, oraya doğduğu Corrèze'den göç etmiş ve canla başla çalışarak topraklarını ve bağını düzene sokmuş bir köylüyle karşılaşır. Ama yaşlılık kapıdadır. O zaman koyun yetiştirmekle yetinmek zorunda mı kalacaktır? "Otun büyümesini ve koyunların onu yemesini izleyeceğim... *Çoban!* Bu sözcüğü dudaklarını bükerek hor görüyle söyledi... Buğday ya da keten ekmek, bağcılıkla uğraşmak gibi

---

köylünün refahı yerindedir" diye yazıyordu. Aktaran Jean-Pierre Poussou, *Hommage à Philippe Wolf, Annales du Midi* içinde, 1978, s. 409.

Antoine Loisel, *Mémoires des pays de Beauvaisis...*, 1617, s. 27, akt. Pierre Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis..., a.g.e.*, s. 111.

Gabriel Du Moulin, *1631, akt. René Dumont, Voyages en France d'un agronome*, 1951, s. 376 ve 379.

zahmetli ve emek gerektiren çalışmalara değer veriyordu... Hayvancılık onun için bir erkeğe yaraşır bir uğraş değildi... *Çoban!*... Sözcüğü yerleşik çiftçinin göçere, uygar insanın ilkele karşı duyduğu hor görüyle tekrarladı."[80]

Avrupa'nın, eğer yüzyıllar boyunca Yahudi nefretini içinde barındırmamış olsaydı, belki de ezelden beri sıra dışı bir insan olan çobanı günah keçisi yapabileceğini, ona zulmedebileceğini sık sık düşünmüşümdür.

Bağın Görkemi

Ticari bağların kuzey sınırı Loire Irmağının ağzından başlar ve Fransa'yı doğuya doğru Metz ve Trier hizasında terk eder. *Ticari* sınırdan anladığım bu sınırın kuzeyinde üzüm asmasının kuşkusuz yetiştirilebileceği –geçmişte yetiştirilmiştir– ama günümüzde bunun ticari kazanç sağlamayacağıdır.

Bu hattın güneyinde üzüm bağlarının varlığı çoğu zaman belli belirsizdir. Sadece "vadilerin binlerce kıvrımında ve tepe yamaçlarında"[81] doğan güneşin ilk ışınlarına dönük bir biçimde ortaya çıkarlar. Yolculuklarınız sırasında bir yol dönemecinde karşınıza çıkar ve hemen ardından ortadan kaybolurlar. Bağlar sadece gerçek Güney'de, Provence, Languedoc ve Roussilllon'da geniş alanlar kaplar ama yine de tüm manzarayı istila etmez.

En ünlü bağların kapladığı alanlar çarpıcı derecede küçüktür. Örneğin Burgonya'nın ünlü Côte d'Or'u dünya çapındaki markalarını –Nuits, Chambertin, La Romanée, Clos Vougeot...– "Ouche Vadisinden Dheune Vadisine uzanan ince bir şeritte gözler önüne serer."[82] Aynı şekilde, Champagne şarabı 1860'da "Brie ile Champagne arasında bulunan [60.000 hektarlık] bir çeşit kuşak üzerinde üretiliyordu."[83] Bağlar Fransa'nın 50 milyon hektarlık toprağının dönemlere göre sadece 1,5 milyon hektar ila 2,5 milyon hektarını işgal etmiştir, yani 33'te biriyle 20'de biri arasını.

Bununla birlikte, etrafındaki tahıl tarlalarından hektar başına gelir açısından her zaman çok daha kazançlı aşırı değerli bir toprak söz konusuydu. Bu değerlilik, tarihi koşulların da yardımıyla, bağlık arazilerin

---

[80] D. Halevy, *a.g.e.*, s. 217.

[81] *Edouard DEMOLINS, Les Français d'aujourd'hui*, 1898, s. 133.

[82] Robert Laurent, *Les Vignerons de la "Côte d'Or" du XIXe siècle*, 1958, s. 18.

[83] Léonce de Lavergne, *Economie rurale de la France depuis 1789*, 1860, 1877 bas., s. 123.

aşırı küçük parçalara bölünmesine yol açmıştır. Yalnızca bir örnek verirsek 1898'de Alsace'taki Ribeauvillé bağlarında "8967 parsele bölünmüş 894 hektar özel mülk vardı."[84] Aynı kural Côte d'Or ya da Touraine bağlarında ve başka yerlerde de geçerliydi. Paris yakınlarındaki Argenteuil'de bağcılık yapan Etienne Chevalier 1790'da "Çiftçilikle geçinen bölgelerin insanlarıyla, üzüm bağı sayesinde *bir arpent* toprağın *bir evlilik yapmaya yeterli olduğu* yerlerdeki insanlar arasında [gözlemlediği] *şaşırtıcı farklılık*" tan söz ediyordu.[85]

Böylece üzüm bağı tek başına, günün birinde ama çok erken tarihte özgür köylünün, bu sürecin yol açtığı tüm sonuçlarla birlikte, küçük toprak parselleri edinmesine olanak sağlamıştır. Fransa'nın İngiltere ve Almanya'nın tersine esas olarak küçük toprak sahiplerinden oluşan bir ülke olduğu sık sık söylenmiştir; uzun bir evrimin sonucu olan bu özelliğini başta bağların yayılmasına borçlu olduğunu da eklemek gerekir.[86] Devrimcimiz Raymond Lebon'un 1792'de biraz aceleyle öne sürdüğü gibi tahıl bölgeleri büyük boş alanlarla birbirlerinden ayrılan büyük köylerden oluşurken bağların yerleşim birimlerinin belirli bir dağınıklığına yol açtığı ne derece doğrudur?[87]

Üzüm bağının karmaşık başarısı, tüm ayrıntı ve olaylarıyla bizleri büyüleyen geçmişi aslına bakılırsa tarihi araştırmanın her aşamasında bizlere sorun çıkarmayı sürdürmektedir. Ondan söz ettiğiniz zaman toplumdan, siyasi erkten, olağanüstü bir emek sürecinden, tek kelimeyle uygarlıktan söz ediyorsunuz.

Eğer ekmek İsa'nın bedenini temsil ediyorsa şarap da O'nun değerli kanının simgesidir. Eğer buğday uzun geçmişimizin nesriyse, üzüm bağı bu geçmişin daha yakın zamanda doğmuş ve kır manzaralarımızı aydınlatan, yücelten manzumesidir. Çünkü Georges Durand'ın şaraba methiyeler düzmek için yazılmış bir kitapta söylediği gibi "Şarap topraktan değil damak zevkinden ve gönül ferahlığından doğmuştur... Tüketimi basit bir biyolojik ihtiyacı doyurmanın ötesine geçmektedir, bin bir bağla tüm bir yaşama sanatının bir parçasıdır."[88] Bir yaşama sanatı, başka bir deyişle bir uygarlık. Bağ kendisini ağırlayan tüm ülkelere damgasını

---

[84] E. Demolins, *a.g.e.*, s. 137.

[85] Roger Dion, *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*, 1959, 1977 bas., s. 650
E. Demolins, *a.g.e.*, s. 133.
U.A., F^10 226, s. 35.
Georges Durand, *Vin, vigne et vignerons en Lyonnais et Beaujolais*, 1979, s. 11.

vurmuş, şaşırtıcı bir dirimsellikle her yerde başarılı olmuştur. Hiçbir toprak onu yıldırmamıştır.

Demiryollarının yayılmasını izleyen olağanüstü krizin ardından ortadan kaybolduğu yerlerde bile arkasında silinmez izler bırakmıştır. Buralarda bağcının evini tanımak hâlâ mümkündür: Şarabı muhafaza etmek için kullanılan çok büyük fıçılar için yeterince büyük bir giriş holü olan mahzeni, geniş zemin katını tamamen kaplayan şarap kileri ve genellikle dış cepheden üst kattaki yaşam alanlarına çıkan çoğu zaman gösterişli merdiveniyle yüksek bir ev.[89] Bir zamanlar bağ kütüklerinin boy attığı topraklar da arkalarında önemli izler bırakmıştır: Laon, Besançon ya da Bar-le-Duc etrafındaki kırda eski bağların yerleri boşalan alanı işgal eden çalılardan ve bağ bozumu zamanında üzüm dolu küfeleri taşıyan işçilerin gidiş gelişleri için kullandığı dolambaçlı patikalardan tahmin edilmektedir. Ve eskiden bağlarla kaplı olan Ornan Vadisi (Ligny-en-Barrois ile Bar-le-Duc'ten geçen akarsu) ile ilgili olarak bağların (artık var olmasalar da) eski bağcı köylerinin alışılmadık temizliği ve zarifliği kadar sakinlerinin alaycı nüktedanlığını da açıkladığını düşünen tek ben değilim. Bu insanlar kuşkusuz, toprak süren köylüleri adlandırdıkları gibi kaba saba hödükler (*houle-mottes*) değildi.

Bağların Yayılması

Asma bitkisi Galya'ya Romalılardan çok önce, MÖ 600'de Marsilya'ya yerleşen Helenler tarafından getirilmiştir. Foçalıların kenti etrafında bir bağ bulunuyordu ve Helenler Galyalı tüketicilere şarap satıyordu.

Roma bağcılığı daha geç ortaya çıkmış olsa da belirleyici olmuştur: MÖ 122'de Narbonensis'in ya da *Provincia*'nın (kabaca günümüz Provence ve Languedoc'u) işgaliyle Narbonne civarında kurulan bağlar süratle *Provincia*'nın dört bir yanına yayılır. MÖ 111'de Marius'un lejyonlarının sonunda Aix'de durdurduğu Teuton istilası sırasında barbarlar savaştan önce şarabın etkisiyle sarhoş olmuştu. Plutarkhos'a göre "Bedenleri aşırı şölen yemeklerinden ağırlaşmış olsa da içmiş oldukları şarap neşelerini artırarak onlara daha büyük bir cesaret verdi."[90]

Bağcılığın bu ilk başarısı kuzeye doğru önemli bir şarap ticaretine yol açmıştır. Sicilyalı Diodoros'a göre "Birçok İtalyan tüccarın doğal para hırsı Galyalıların şaraba olan tutkusunu sömürmektedir. Tüccarlar yol-

---

[89] Renée Chapuis, *Une vallée franc-comtoise...*, *a.g.e.*, s. 17

[90] Aktaran R. Dion, *a.g.e.*, s. 101.

culuğa elverişli akarsularda gemilerle ya da ovalarda yük arabalarıyla taşıdıkları şaraptan inanılmaz kazançlar sağlıyor; öyle ki bir amfora şarabın bir köleyle değiş tokuş edildiği oluyor: Müşteri içkisini ödemek için hizmetkârını teslim ediyor."[91] (Bu ticaret bir bakıma günümüzde birçok insana para kazandıran uyuşturucu madde ticaretini andırmaktadır: Satıcılar, aracılar, kaçakçı-dağıtıcılar ve zincirin başında Uzak Doğu'daki haşhaş üreticisi köylüler).

Her şey bağların çok erken bir tarihte hızlı bir biçimde yayılması için hazır görünmekteydi. Ama bu aşamada tarih ilginç bir şekilde yerinde sayacaktır. Gerçekten de asmanın Akdeniz bölgesinden öteye yayılması oldukça uzun zaman almıştır. Kuzeye ve batıya doğru, sertliğine diğer Akdeniz yerlisi zeytin ağacının asla direnemeyeceği zararlı soğuklarla karşı karşıyaydı. Ama daha uyumlu olan asma bu engeli sonunda yeni üzüm çeşitlerinin keşfi ve devreye sokulmasıyla –biri Burgonya *pinot*'sunun atası, diğeri de Bordeaux bağlarının *cabernet*'sinin atası– aşmayı bilmiştir. Böylece sonbaharın ilk donuyla olgunlaşan (bir olasılıkla ormanlarımızdan ancak XIX. yüzyılın filoksera, asma biti, salgını ile kaybolacak olan yabani asma, *lambrusca*, kökenli) üzüm cinsleri doğmuştur. MS I. yüzyılda fatih bitki Rhône Vadisini Vienne eşiğinin kuzeyine kadar çıkmış, Cevennes'in çevresini dolaştıktan sonra Naurouze eşiğinin kuzeyindeki Tarn Vadisindeki Gaillac'a ulaşmış, daha sonra da bu önemli menzilden Bordeaux'ya kadar Garonne Vadisine sızmıştır.

Asma bu uzun yolculuktan sonra Galya'nın geri kalan bölgelerine de zamanla sızacaktır: Burgonya tepelerinin yamaçlarına yerleşmesi MS 311 yılını bulmuştur;[92] Ren bölgesine ise VI. yüzyılda, yani barbar istilalarından sonra[93] ulaşmış olduğu söylense de bu konuda kuşkularım var.[94] Bordeaux ve Moselle şarapları ilk ünlerini Roma İmparatorluğunun sonunda tanımıştır.[95] Ama şarabın Galya'daki başarısının altında yatan halk kitlelerinin tüketiminin erkenden artışıydı. İmparator Domitianus zamanında (87-96) üretim o denli artmıştı ki Galya şarabı İtalya'ya gönderiliyordu. Domitianus acaba İtalyan bağlarını korumak ve Galya'daki

---

91 Sicilyalı Diodoros, akt. R. Dion, *a.g.e.*, s. 102.

92 André Deléage, *La Vie rurale en Bourgogne jusqu'au début du XIe siècle*, 1941, I, s. 154.

93 Charles Lamprecht, *Etudes sur l'état économique de la France pendant la première partie du Moyen Age*, 1889, s. 23.

94 Alfred Leroux, *Le Massif Central. Histoire d'une région de la France*, 1898, II, s. 50.

95 Gustave Bloch, *Les Origines. La Gaule indépendante et la Gaule romaine, Histoire de france...* içinde, yay. haz. E. Lavisse, 1911, II, s. 425.

tahıl üretimini sürdürmek için mi bağların yayılmasını önleme buyruğu vermişti? Hatta mevcut bağların yarısının sökülmesi bile söz konusu olmuştu.[96] Sonucun beklentinin çok altında olduğunu söylemeye gerek var mı? İki yüzyıl sonra Probus döneminde (276-282) tüm Galya'ya istediği gibi bağ kurma özgürlüğü geri verilecektir[97] –ama bu ne derece gerekliydi? Roma egemenliği sona erdiğinde Galya'nın hemen her yeri bağlarla kaplıydı.

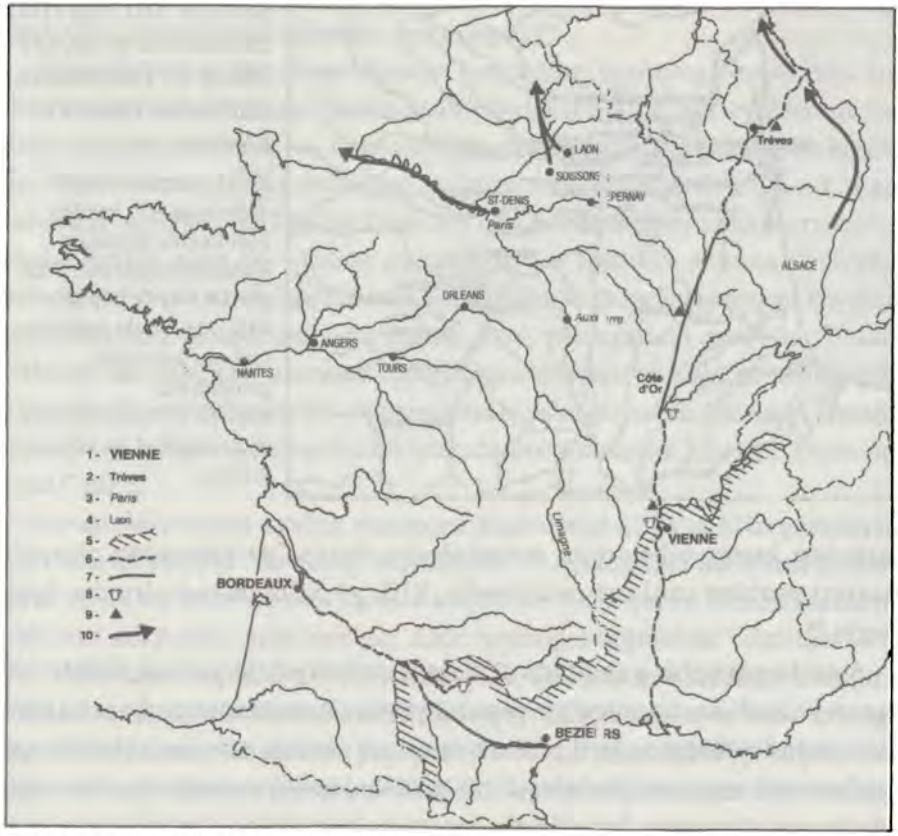
Hemen her yerde bağlar vardı. Hatta onunla karşılaşmayı aklımızdan hiç geçirmeyeceğimiz soğuk bölgelerde bile. Bunun nedeni şarap fıçılarıyla yüklü gemi ya da araba görüntüleri sık sık karşımıza çıksa da taşımacılığın çok yavaş ve yetersiz olmasıydı. Üretimi kendisi organize etmese de onu yönlendiren tüketici şarabın elinin altında olmasını yeğliyordu. Dolayısıyla bağlar mümkün olan her yerde (daha doğrusu olanaksız olmayan her yerde) kentlere çok yakındı. Eğer İmparator Iulianus (331-363) Lutetia'da [Paris] geçirdiği zamanı keyifle anmışsa bunun nedeni kentin çevresinde ona alışık olduğu bir manzara sunan bağlar ve bahçelerdi.[98]

Roma Galya'sı V. yüzyılın büyük istilalardan önce gerilemeye başladığı zaman bağlar, bağcılar ve şarap bu çözülmeden etkilenmez. "Barbar Galya'"nın elinin altında bol bol şarap bulunacaktır: Kentlerin ve manastırların etrafındaki bağlar faaliyetlerini sürdürmüştür.

Bununla birlikte bağcılık gerilemiştir. Üretim şarap içicisi bir müşteri kitlesine bağlıydı ve korkunç derecede yoksullaşmış kentlerde bu kitle oldukça küçülmüştü. Ayakta kalan kentler sadece piskoposluk kentleriydi ve sonuç olarak piskopos bağcılığın koruyucusu, canlandırıcısı, kurtarıcısı olmuştur. Zengin manastır tarikatları da manastırlarının etrafına bağlar dikmiştir: Kilisenin Kudas ayini için her zaman şaraba gereksinimi vardı. Ve şarap bu dünyanın güçlüleri için bir zenginlik ve konukseverlik simgesi, kibarlık ve dostluk sungusu olmayı sürdürmüştür. Hükümdarlar da keşişler gibi bağcılığı kanatlarının altına almıştı. Ama başta Roma döneminde çok canlı olan Britanya Adaları ve kuzey ülkeleri yönündeki Atlantik ticareti olmak üzere uzun mesafeli şarap ticareti hemen hemen tamamen ortadan kalkmıştır.

Bağcılık XI. ve XII. yüzyıllardan sonra Avrupa ekonomisinin yeniden canlanmasıyla birlikte emtia dolaşımının toparlanmasıyla yeniden

[96] R. Dion, *a.g.e.*, s. 129.
[97] *A.g.e.*, s. 148.
[98] *A.g.e.*, s. 165.

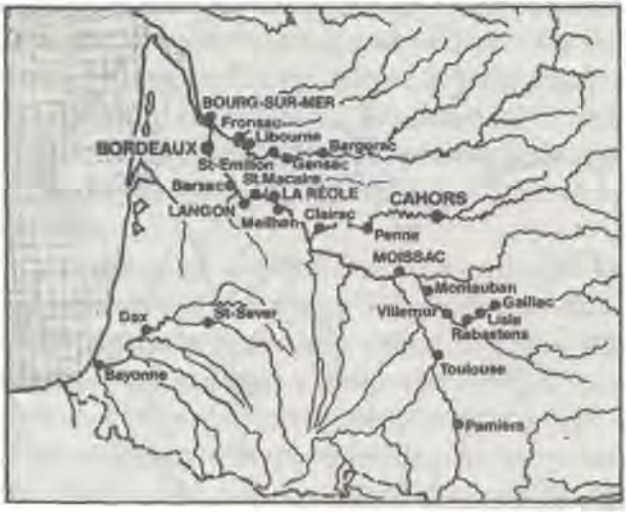

Şarap üreticisi ya da ihracatçısı olarak bilinen yerler:
1. MS I. yüzyılda.
2. III. yüzyılda.
3. IV. ve V. yüzyıllarda.
4. VI. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar.
5. Erken Roma İmparatorluğu döneminde Narbonensis eyaletinin sınırı.
6 ve 7: Roma döneminde şarap taşımak için kullanılan başlıca karayolları ve ırmaklar.
8. Önemli amfora kalıntıları.
9. Roma dönemine ait şarabın ticari taşımasıyla ilgili yazıtlar ya da betili anıtlar.
10. Frank döneminde şarap ihracatının izlediği başlıca yönler.

ŞEKİL 7: ROMA VE FRANK DÖNEMLERİNDE GALYA'DA BAĞCILIK VE ŞARAP TİCARETİ

Şarap bu dönemlerde bile kuzeydeki müşterilere ihraç ediliyordu (Kaynak: R. Dion, *Histoire de la vigne et du vin en France*)

gelişecektir. Bu dönemde daha çok zengin insan, kentlerde daha fazla müşteri ve bağların verimsiz olduğu ya da hiç bulunmadığı kuzey ülkelerinde daha çok şarap içicisi vardı. Bağlardan yana nasipsiz olan kuzeyliler şaraba herkesten çok düşkündü: Adalarında bağların geçici bir ilginçlik olduğu İngilizler, Flandre, Alçak Ülkeler ve Kuzey Almanya

ŞEKİL 8: XIII. YÜZYILDA İNGİLTERE'YE ŞARAP İHRAÇ ETTİĞİ BİLİNEN AKİTANYA KENT VE KASABALARI

XVIII. yüzyılda brendi damıtmak için ayrılan yeni bağlar dışındaki Akitanya bağlarının (bkz. şekil 9) büyük bölümü XIII. yüzyıldaki İngiltere ihracatı sayesinde gelişmiştir.
Kaynak: R. Dion, *Histoire de la vigne et du vin en France.*

insanları kuzey ülkelerinin *esterlin*lerini Fransa'ya aktaracak olan bir ticareti yeniden canlandıracaklardır. XIII. yüzyılda şarap altındır deniyordu.[99]

Ama taşımacılık pahalıydı. O derece pahalıydı ki sadece özenle korunan kaliteli şarap yolculuk yapabiliyordu: Bunun sonucu bazı bağları diğerlerinden daha değerli kılacak ve onları süratle o zaman için bile kapitalist diye nitelendirilebilecek bir modernleşmeye itecek olan bir çeşit tekelleşme olmuştur. Örneğin Burgonya bağları Dijon Parlamentosunun zengin üyelerinin güçlükle de olsa denetimine ve çok zengin Bordeaux bölgesi bağları da Bordeaux Parlamentosu aristokrasisinin eline geçmiştir.[100]

İhracat en kolay ve ucuz yolları, tercihen başta denizyolu olmak üzere su yollarını izliyordu. Forez şarapları dahil olmak üzere kıyılarında üretilen şaraplar için Loire taşımacılığı etkindi. Saône ve Rhône ırmaklarının yanı sıra sadece Morvan'ın suya salınan tomruklarını değil Chablis şarabı fıçıları da taşıyan Yonne Irmağı ya da XVIII. yüzyılda şampanya üretiminin başarısıyla ününü artıracak olan Champagne bölgesinin şaraplarını taşıyan Marne Irmağı da bu ihracat seferberliği için kullanılmıştır. Bu listeye Barrois'nın ekşimsi şarabını Liège'e ulaştıran Meuse Irmağı ile Alsace bağlarının ününe çok erkenden katkıda bulunmuş olan

[99] *A.g.e.*, s. 202 ve s. IX.
[100] F. Braudel, *Civilisation matérielle..., a.g.e.*, II, s. 231.

Ren Irmağını da ekleyelim. Strasbourg Kuzey denizlerine doğru gönderilecek olan şarapların toplanma noktasıydı.[101]

Atlantik yoluna iki erken başarıyı borçluyuz: Saintonge eyaletinin dış dünyaya açılan ilk kapısı Saint-Jean d'Angély'den, Auris eyaletinin ise güçlü ihracat merkezi La Rochelle'den gerçekleştirdiği şarap sevkiyatları. Daha sonra, talihi daha geç açılmış ama daha parlak olacak olan Bordeaux gelişmesini İngiliz Kralı'nın ona bahşettiği ayrıcalıklara borçluydu. Ayrıca şans da yüzüne gülmüştür: La Rochelle Fransa Kralı'nın eline geçtiği için artık İngilizlerin susuzluğunu gideremeyecekti. Bu olay Bordeaux'nun önünü daha da açmış, kent yakınındaki *grave*'lar,[102] bataklıklar ve ağaçlıklı alanların bağlıklara dönüştürülmesini tetiklediği gibi kaliteli şarap üretimini de özendirmiş ve en azından Garonne Irmağı boyunca iç bölgenin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Slogan, "Önce ihracat!" idi.

Durum böyleyken krallık denetçisi Basville'in 1734'te Alès şarabıyla ilgili olarak yaptığı "Bu şarap taşınmıyor"[103] açıklaması bir ölüm fermanıydı ya da en azından onu sadece küçük bir yerel şarap olarak kalmaya mahkûm ediyordu. Aynı denetçi Albi "piskoposluğundaki" Gaillac kenti[104] hakkında ise şunları söylüyordu: "Tek taşınabilir şarapları üretiyor. Gemilerin işlemesine bu noktada elverişli olmaya başlayan Tarn Irmağı sayesinde büyük bir ticaret yapıyor. Bordeaux'ya götürülüp İngilizlere satılan bu şarapların deniz yolculuğuna uyum sağlama gibi bir özelliği var; taşıma sırasında çok daha iyi oluyorlar." İngilizlerin Sète'den gemilere yüklediği Languedoc şarapları da aynı özelliğe sahipti: "Londra'da çok büyük sükse yaptılar. Denize dayanamayacakları düşünülüyordu ama bu düşünce yanlış çıktı ve Donanma daha iyilerine asla sahip olmadı."[105] Yaşasın deniz şarabı!

Şaraba XVII. yüzyıldan itibaren Hollandalıların satın almaları sayesinde imalatı yaygınlaşan brendi (*eau-de-vie*) eşlik etmiştir.[106] Eşit değerde ağırlığı daha az olan bu damıtılmış içkinin gemilere yüklenmesi

---

[101] *Histoire de l'Alsace*, yay. haz. Philippe Dollinger, 1970, s. 158 ve 175; Jean-Pierre Kintz, *La Société strasbourgeoise 1560-1650*, 1984, s. 319 vd.

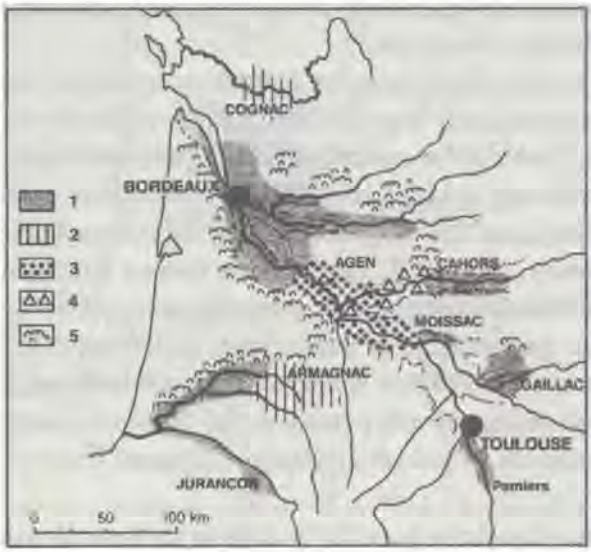
[102] "*Graves* diye bilinen çakıllı alüvyon oluşumları kaliteli Bordeaux şaraplarına tadını veren fiziksel özelliklere sahiptir," R. Dion, *a.g.e.*, s. 34.

[103] Nicolas de Lamoignon de Basville, *Mémoires pour servir à l'histoire du Languedoc*, 1734, s. 252.

[104] *A.g.e.*, s. 258.

[105] *A.g.e.*, s. 271.

[106] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, I, s. 200.

ŞEKİL 9: GÜNEYDOĞU FRANSA'DA KIRSAL MEKÂNIN DEĞERLENDİRİLMESİ (XVIII. yy)
Başta şarap (1) olmak üzere, damıtılmış içkiler (2), Agen'in erik kurusu (3), tütün (4) ve hatta fıçı yapımında kullanılan meşe tahtası (5) gibi dış pazarlara (Fransız ve yabancı) dönük ürünlerin ihracatı gemilerin işlemesine elverişli su yollarına yakından bağlıydı (kaynak: B. CLAVAL, *Eléments de géographie humaine*, 1980).

daha kolaydı ve yolculuğun uzunluğu ona hiçbir sorun yaratmıyordu: İhracatının üretimini teşvik ettiği Languedoc'ta gemilere Sète limanından yüklendiği gibi Bayonne, Bordeaux ve La Rochelle'den de ihraç ediliyordu –bu ihracat *cognac* ve *armagnac*'ın olağanüstü başarısına yol açacaktır. Burgonya, Champagne ve Touraine gibi iç kesimlerdeki eyaletlerde bile üzüm şırası damıtılıyordu. İnanılmaz gibi görünse de bira üretiminin başka yerlerdeki gibi gelişmekte olduğu Champagne'da bile odun kıtlığına rağmen şaraplar damıtılıyordu.

Büyük bağlar bireysel özelliklerini bu yüzyıllar sırasında edinmiştir. Colbert döneminde muhtemelen bugün kapladıkları alana aşağı yukarı yakın bir alan işgal ediyorlardı. Ama o günden bu yana her şey aynı kalmamıştır, tam tersine. Çünkü söz konusu olan sadece ünlü bağlar ve üzüm çeşitleri değildi.

Halka Hitap Eden Bir Bağcılık

Zenginler ve muktedirlerin bağları uzun zaman ürünün yarısı karşılığında ya da ücretle çalışan bağcılar tarafından ekildi. Bu bağcıların durumları muhtemelen saban süren çiftçilerden daha iyiydi. Ama yapılacak işlerin çokluğu onlara yoğun bir çalışma temposu dayatıyordu: Bağ kütükleri arasındaki toprağı çapalamak, kazmak; yaşlanmış kütükleri kökünden söküp yerlerine yenilerini dikmek (her ne kadar asma bitkisi 100

yaşına kadar yaşayabilse de); yağmurların yamaçların altına biriktirdiği toprakları sırtlarında taşımak; bağ çubuklarını her yıl çeşitli boylarda budamak...

Budamayla ilgili farklı görüşler vardı. Bar-sur-Seine'deki bir deyişe göre "Erken budama, geç budama, hiçbir şey mart budamasının yerini tutmaz."[107] Champagne'da ise XIX. yüzyılda tam tersine "Asmaları budama ve bağ çubuklarını toprağa daldırma işlemini ilkbahar başında yapmak yaygın bir yanlıştır. Bu çalışmanın sonbahar başında yapılması durumunda asmaların özsularını gereksiz konca ve yaprak çıkarmakla harcamayacağı"[108] öne sürülüyordu. Languedoc'ta Lodève "piskoposluğu"nda XVIII. yüzyılda bağcı bağını kışın buduyordu. İlkbaharda omçaların etrafı kazılıyor ve "Bağlar şubat ya da mart ve nisan, mayıs ya da haziran olmak üzere yılda iki kez sürülüyordu; ikinci sürüm kuraklık yüzünden belirlenen tarihte yapılamazsa kasım ayına erteleniyordu." Bağlar "*Fourcat* adı verilen demir burunlu hafif bir saban" ile sürülüyordu. Eğimli arazilerde köylü "Belle çalışmaya katlanmak zorundaydı (buna *mezar kazmak* deniyordu). Yamaçlarda kurulan bağları sık sık elden geçirmek gerekiyordu"[109]

Tüm bu özenli çalışma bağbozumu zamanında işe alınan insan yığınıyla yoğunlaşıyordu: "Bir bağbozumu yöneticisi gözetiminde çalışan kesiciler, küfeciler ve üzüm çiğneyiciler. Bu işçiler [Beauvaisis'te] bol miktarda koyu çorba ve dana işkembesi ile besleniyor ve ellerine günde birkaç *sol* geçiyordu."[110] Sonuçta hepsi vasıfsız işçiydi.

Bağcıya gelince o bir sanatçıydı. "Bağcı bağdan daha önemliydi"[111] çünkü aşırı bir dirimselliğe sahip (eğer ekerseniz farkına varacaksınız) bitki aralıksız olarak onun tarafından biçimlendiriliyordu. Bağcı ondan uzun sürgünleri hereklere bağlanmış tırmanıcı bir bitki ya da gövdesi budaklı herek gerektirmeyen bodur bir çalı yapabiliyordu; üzüm çeşitleri ya da toprağın bileşimiyle keyfine göre oynayarak meyvenin tadını, şarabın alkol derecesini, ürünün miktarını ya da tadını değiştirebiliyordu. Toprağı kimi zaman çakıl taşlarıyla dolduruyor ya da tam tersine "şarabı koyu bir kıvama getirip inceliğini ve tatlılığını azaltacak"[112] derecede aşırı gübreliyordu. Kısacası, bağcının sofistike tekniklere hâkim olması gerekiyordu.

---

[107] Michel Belotte, *La Région de Bar-sur-Seine*, *a.g.e.*, 1973, s. 45.

[108] U.A., F^{20} 221.

[109] Emile Appolıs, *Le Diocèse civil de Lodève*, 1951, s. 421-422.

[110] P. Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis...*, *a.g.e.*, s. 168.
Mariel Jean-Bruhnes Delamarre, *Le Berger dans la France des villages*, 1970, s. 20.

[112] U.A., F^{20} 221, Marne.

XIV. yüzyıl gibi erken bir tarihte bağlar her yerde yeniden gelişmeye başladığında bağ sahipleriyle bağcılar arasında şiddeti zamanla artacak bir çekişme başlar.[113] Bu çekişme başlangıçta Paris, Lyon, Orléans, Tours, Sens, Auxerre, Blois, Metz vb. kentlerin etrafında boy göstermiştir. O dönemde kent toplulukları güçlü bir büyüme döneminden çıkıyordu ve burjuvalar soylular ve ruhban sınıfıyla rekabet içindeydi; herkes kendi bağına sahip olmak ve kendi topraklarının şarabını içmek onurunu tatmak istiyordu. Böyle bir ortamda talep artışından dolayı fiyatları artan kentlerin yakınındaki bağlık yerler insanların kapıştığı küçücük parsellere bölünecektir. Ama bir bağın kapladığı alan iki hektarın altına düştüğünde burada bir bağcı (*closier*) ailesi barındırmak mümkün değildi. Dolayısıyla burjuvaların sahip olduğu çok sayıda küçücük parsel bağcılıkta uzman gündelikçi işçiler tarafından işleniyordu.

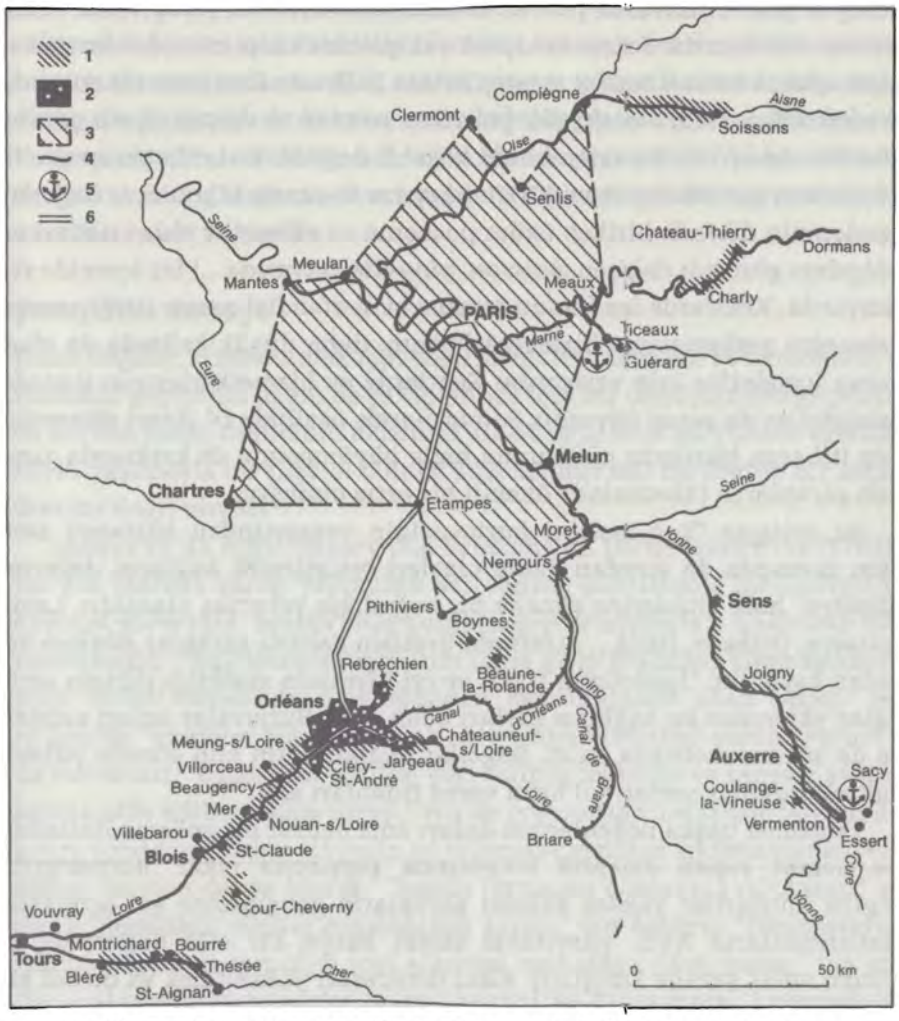
Ama bağlar için vazgeçilmez –ve bunun bilincinde olan– bu işçiler kendi bağ kütüklerine sahip olmayı, kendi şaraplarını satmayı büyük bir tutkuyla istiyordu. Küçük bir toprak parçası bulmak büyük bir sorun değildi: Tahıl üretimine uygun olmayan herhangi bir vasat toprak parçası üzüm asması yetiştirmek için yeterliydi. Esas yatırım işçinin emeğiydi.

Böylece işverenlerle her zaman bir yolunu bulup iş zamanlarından çalan işçiler arasında uzun sürecek bir çekişme başlar. İş zamanı genellikle güneşin doğumuyla başlıyor batışıyla da sona eriyordu. Bağ işçileri "Kendi bağlarında çalışmak" için ya sabah geç geliyor ya da işlerini, günün ortasında, ikindi vaktinde (öğleden sonra saat 15.00'de) yarıda bırakıp gidiyordu. İşverenlere bu şekilde meydan okuyabilmelerinin nedeni mücadelelerinin *kolektif* bir mücadele olmasıydı. Etienne Pasquier'nin (1529-1615) söylediğine inanırsak [gürültü patırtı, kulak tırmalayıcı ses anlamındaki –çn] *tintamarre* sözcüğü başlangıçta Blois kenti bağ işçilerinin birbirlerine hep birlikte iş yerlerini terk etme zamanının geldiğini bildirmek için *marre* diye adlandırılan bağcı beline taşla vurarak çıkardıkları gürültüyü belirtmek için kullanılıyordu.[114] Bağ sahiplerinden gelen şikâyetler üzerine kent yetkilileri işçileri bağlarda tutmayı başardığında bu işaret bir iş bırakımı, bir çeşit grev başlatmak için kullanılıyordu.

Bağ sahipleri peşinden tutkuyla koştukları şarabın kalitesi, kendilerinin ve kentlerinin şanı adına tepki gösteriyordu. Oysa bağ işçileri küçücük toprak parçalarında geleneğin öne çıkardığı soylu fidanları değil sıradan (Burgonya'da *gamay*, Île-de-France'da *gouais*), yetiştirmesi

[113] R. Dion, *a.g.e.*, s. 462 vd.

[114] *A.g.e.*, s. 469.

ŞEKİL 10: XVII. VE XVIII. YÜZYILLARDA PARİS'İN UCUZ ŞARAPLAR TARAFINDAN İSTİLASI

Bir 1577 yılı kararnamesi Paris şaraplarının kalitesini korumak amacıyla başkentin etrafında yaklaşık 80 km yarıçapındaki bir alanda Paris meyhanecilerine şarap satın almayı yasaklar. Bu alan daha sonra XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kent varoşlarının meyhanelerinde satılan çok düşük kalitede şarapların öncelikli üretim merkezi olacaktır. Paris ayrıca başkente ulaşan tüm su yolları ve iyi durumdaki Paris-Orléans karayolu sayesinde de ucuz şarap temin ediyordu.
Kaynak: R. Dion, *Histoire de la vigne et du vin en France.*

1. Paris'e şarap sağlayan bağlar.
2. "Baştan aşağı bağlarla kaplı" olduğu 1709'da kayıtlara geçmiş olan Orléans idari bölgesinin kilise-çevreleri(Ulusal Arşivler, G^7 421).
3. Paris Parlamentosunun 14 Ağustos 1577 tarihli kararnameyle belirlediği "20 *lieue*'lük alan."
4. Irmak gemiciliğine elverişli su yolları.
5. Taşımacılığa elverişli bir su yolunun üst sınırı. (?)
6. Orléans-Paris karayolu.

kolay ve çok verimli ama yine de ortanın üstü kalitede şarap veren üzüm cinsleri üretiyordu. Sonunda toprak sahiplerine karşı mücadelelerini kazanmışlarsa bunun nedeni stratejilerinin halk tabakalarının tüketiminin artmasından dolayı talebi çok yükselen sıradan ve düşük fiyatlı şaraba yönelik olmasıydı. Bu talep kırsal kökenli değildi: Kırlarda şarap şenlik günlerinin bir lüksüydü ve XVIII. yüzyılın sonunda bile bizzat bağcılar cenderenin dibinde biriken üzüm posasına su ekleyerek elde ettikleri ve bölgelere göre adı değişen (*boisson, piquette, buvande...*) bir içecekle yetiniyordu. Kentlerde ise bunun tersine evin efendisi şarap içtiği zaman geleneğin zorlamasıyla hizmetkârlarının, daha düşük kalitede de olsa, şarap içmelerine izin veriyordu. Kentlerde ev hizmetkârlarının dışında zanaatçılar da şarap içiyordu. Sonuç olarak, özellikle IV. Henri döneminden itibaren kentlerin nüfusunun hızla büyümesinin de katkısıyla sıradan şarapların tüketiminde önemli bir artış olmuştur.

Bu gelişme "Bağ işçisini burjuvazinin vesayetinden kurtaran ama aynı zamanda da sıradan üzüm cinsleri yetiştirerek bağların değerini düşüren" halk kitlelerine yönelik bir bağcılığın yararına olacaktır. Laon, Auxerre, Orléans, Paris... etrafında üretilen kaliteli şaraplar böylece ortadan kaybolur. "İşgücünün fiyatı ve iyi niyetinin eksikliği iklimin sertliğine eklenince bu bağların kârları uçup gitti. Burjuvalar onları satmak ya da sökmek zorunda kaldı. Bağcılar bağları satın alıp süratle yüksek kaliteli fidanlar yerine bol ürün veren fidanları ekti."[115]

Tamamen başka nedenlerden dolayı ama benzer bir gelişme Hollanda ile ticaret yapan Atlantik bölgesinde karşımıza çıkar. Bordeaux'da İngiliz müşteriler yüksek kaliteli şarapların gelişmesine yol açmışken Hollandalıların XVII. yüzyıldaki talebi karşıt bir etki doğurmuştur. Çünkü onlar şaraba karıştırıp alkol derecesini yükseltmek ya da saf alkol olarak kullanmak için brendi (*eau-de-vie*) talep ediyordu. Oysa brendi oldukça sıradan şarapların damıtılmasıyla üretiliyordu. Üretimi hızla Atlantik kıyısı boyunca ve Adour, Garonne, Charente ve Loire ırmaklarıyla ulaşılan art ülkeye yayılan bu içki büyük miktarlarda üretilen ama vasat şarapların gelişmesine yol açmıştır. Angoumois eyaleti üzerine 1725 yılında yazılmış bir rapora göre "Bağlar bir zamanlar sadece büyük burjuvaların ve zengin kişilerin elindeydi. Şimdiyse neredeyse tüm köylüler kendi bağlarını dikti" ve burjuvaların bağları, artık onları işleyecek işgücü bulunamadığı için ortadan kalkma eğilimindeydi.[116]

[115] *A.g.e.*, s. 491.

[116] *A.g.e.*, s. 459-460.

Bu gelişme niçin bağcının çiftçiden daha yüksek bir yaşam düzeyine sahip olduğunu açıklamaktadır. Sıradan bir işçiyken kendisini savunabilecek durumdaydı ve mülk sahibi olması göreceli olarak daha kolay olmuştur. Burgonya'da Devrim arifesinde "Bağcı ova insanından daha iyi beslenmektedir oldukça sık beyaz ekmek yemektedir."[117] Aynı dönemde Arthur Young bağcının Fransız köylü toplumu içindeki ayrıcalıklı konumuna işaret ediyordu.

Şarap: Bir Sanayi

Nasıl buğday, ekmek olmak için değirmenlerin taşından ve fırıncıların fırınından geçiyorsa üzüm de şarap olmak için bir dönüşümden geçiyordu ve burada süreç üreticinin denetimi altındaydı. Ama bu yüzden üretimin köylü yaşamıyla bir ilişkisi olduğu söylenebilir mi? Bu üretim bir sanayi üretimi değil miydi?

Sanayi ya da değil, Savary des Bruslons'un *Dictionnaire*'ine (1762)[118] bir göz atarsak şarap yapımının son derece çeşitlenmiş bir faaliyet olduğunu göreceğiz. Sözlük bize şarabın çeşitli aşamaları hakkında bilgi vermektedir: "Bağ bozumu işçisinin içine girip üzümleri çiğnemesinden önce üzüm teknesinin musluğundan kendiliğinden akan şarap," *mère-goutte;* "üzümler çiğnendikten sonra teknede biriken şarap," *moust* ya da *surmoust;* "cenderede sıkılan yarı ezilmiş üzümler ve tanesiz salkımlardan elde edilen sıkma şarap," *vin de pressurage;* bu sıkma işleminden sonra cenderede kalan cibrenin su eklenerek yeniden sıkılmasından "elde edilen *boisson* denen içecek;" "henüz fermante olmamış tatlı şarap," *vin doux;* "fermante olması engellenmiş şarap," *vin bourru;* "fermantasyon işleminden önce ısıtıldığı için şekerini muhafaza eden şarap," *vin cuit* "ve aralarında Provence'ta Saint-Laurent ve Cioutat'nın, Languedoc'ta Frogtignan ve Barbantane'ın, Lyonnois'da Condrieux'nün, Burgonya'da Arbois ve Mâcon'un, Nivernais'de Pouilly'nin *muscat* şaraplarının da bulunduğu çeşitli likör şarapları." Bu liste güncelleştirilirse çok daha uzun olacaktır.

Fransız şaraplarının dökümünü yapmak, ünlerinden, fıçı ve şişe fiyatlarından, müşterilerinden söz etmek istenirse bunun için bir kita-

---

[117] Pierre de Saint-Jacob, *Les Paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime*, 1960, s. 539.

[118] J. Savary Des Bruslons, *Dictionnaire universel du commerce*, 1762, IV[1], madde "şarap," süt. 1213 vd.

bın tamamı yetmeyecektir. Üstelik fıçıcılardan, taşımacılardan, şarabın depolanması ve muhafaza edilmesinden, Champagne eyaletinin II. İmparatorluk döneminde ve muhtemelen daha da önce "dört atın çektiği arabaların içlerinde rahatça dolaşabildiği"[119] olağanüstü büyüklükteki mahzenlerinden, çoğu senyöre ait ve üzümlerine başka üzümler karıştığı için bağcıların sürekli olarak kullanımına karşı çıktığı çeşitli üzüm cenderelerinden de söz etmek gerekecektir. Sonuçta söz konusu olan bir sanayi değil, sanayiler, hatta sanayi gruplarıdır.

Bu şarap sanayilerinin etraflarındaki diğer sanayilere zararı dokunuyor muydu? Colbert'e göre evet. Aklı fikri dokumacılığı, özellikle de hem kentlerde hem de kırsal bölgelerde ev dokumacılığını geliştirmek olan Colbert Burgonya'da bunun mümkün olup olmadığı konusunda şunları söylüyordu: "Bu amaç için uygun iki kentten birisi bağlık bölgede bulunuyor diğeri bulunmuyorsa her zaman bağcılıkla uğraşmayan kenti yeğlemek gerekir çünkü bağlar sanayinin gelişmesi önünde büyük bir engeldir."[120] Bu muhtemelen doğru bir görüştü çünkü Roger Dion'un yazdığına göre "Ev tezgâhları [kırsal sanayilerin] için en uygun bölge Laval'dan Rouen, Cambrai ve Fourmies'ye uzanan bağcılıkla uğraşmayan Fransa'dır. Buna karşılık, *ticari* bağcılığın kuzey sınırının güneyindeki kır toplulukları çoğu zaman evde iplik eğirme ya da kumaş dokumanın sorunlarına etkili bir çare olabileceğinin farkına varmış görünmüyor"[121] Demek ki bağcılıkla sanayi bir arada yürümüyordu. Bu biraz fazla basit bir akıl yürütme değil midir?

Languedoc XVIII. yüzyılda Massif Central'ın komşu bölgelerinden sürekli kendi insanlarından daha yoksul bir göçmen kitlesi çeken çok kalabalık ve yoksul bir eyaletti. Burjuvaların ve dini kurumların denetimindeki tahıl üretimi dışında ek faaliyetlere gereksinimi vardı: Bağlar en verimsiz topraklara yavaş yavaş sızacak ve zenginlerin bağcılığa karşı düşmanca bir önyargısı olduğu için Lodève, Montpellier ve diğer kent ve kasabaların etrafında aralarında "kol işçilerinin" (*brassiers*[122]) ve kent zanaatçılarının da bulunduğu yoksul insanlar küçücük bağlar edinip kendi şaraplarını yapmaya dört elle sarılacaktır. Ama bu mikro bağcılık sadece başta halk kitleleri olmak üzere yerel tüketime yönelik değildi. Büyük çaptaki *üretim fazlalıkları* İtalya'ya ihraç ediliyordu –özellikle

[119] L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 123.

[120] P. Clément, *Lettres, instructions et mémoires de Colbert, 1661-1682*, II, s. 624-625.

[121] R. Dion, *a.g.e.*, s. 33.

[122] *Brassier:* kol gücüyle çalışan tarım işçisi.

Frontignan bağları ve başka köylerde üretilen *muscat* gibi kaliteli likör şarapları.

Oysa Languedoc aynı zamanda da gelişmekte olan önemli bir dokuma sanayiini barındırıyordu. Örneğin Lodève'de ordu için, Clermont ve Carcassonne'da da Levant pazarları için yünlü kumaş üretiliyordu. Bu sanayi emekleriyle eyaletin gelişmesine ve ekonomik dengesine katkıda bulunan yoksul zanaatçıların yaşam koşullarını daha da eğreti kılan bir dizi yoğunlaşma yaşamıştır.

Sonuçta sorun sadece sanayi ile bağcılık arasındaki değil aynı zamanda sanayi ile yaşam düzeyi arasındaki dengeyle de ilgiliydi. Bağcılar genelde hali vakti yerinde insanlardı. Bulundukları yerde iyi yaşıyorlarsa kente göçmeleri için hiçbir neden yoktu. Ve ek gelire gereksinim duymuyorlarsa ücretlerin kent sanayilerinden daha düşük olduğu kırsal sanayiler için evlerinde çalışmayı niçin kabul edeceklerdi ki? Aynı gönülsüzlük Caen kenti etrafındaki zengin tahıl ovasında da görülüyordu. Kentin tüccarları köylerde evlerinde iplik eğirecek kadınlar aradığında karşılarında ancak ücretlerin dolgun olması durumunda çalışmayı kabul edebilecek kararsız köylü kadınları buluyordu. Düzenli olarak tahıl ihraç eden bu bölgenin köylüleri kesinlikle geçim sıkıntısı çekmiyordu.

1750'e doğru uyanık bir İngiliz Fransa'da yerel üretimi tamamlayıcı Britanya modeli bir dokuma sanayii kurmak istediğinde Gévaudan'ı seçmişti. Neden? Bölge cılız bağlara sahip olduğu için değil ama çok yoksul olduğu için.[123]

Fransa'nın Üç Bağcılık Bölgesi

Üzüm bağının tarihini özetlemek için Fransa'yı iki sınır çizgisiyle bölmek gerekir: Güneye doğru zeytin ağacının kuzey sınırını belirleyen ve asmanın ilk yetiştirildiği, bağcılığın "doğal" bölgesi olarak nitelendirilebilecek Akdeniz Fransa'sını kuşatan hat ve kuzeye doğru *ticari* bağcılığın kuzey sınırını belirleyen hat –*ticari* sözcüğünün bir kez daha altını çiziyorum: Bu hat Loire Irmağının ağzından doğuya doğru uzanır, tüm Avrupa'yı Güney Rusya'ya kadar geçip Kırım ve kış aylarında soğuğa karşı korumak için bağ kütüklerinin toprağa gömüldüğü İran'a (*Perse*) ulaşır.[124] Bu hat Avrupa için gerçek bir şans sınırı oluşturuyordu – elbette hattın güneyindeki bölge için: Her bağ bozumundan sonra şarap güneyden

[123] F. Braudel, *La Civilisation matérielle...*, II, s. 278.

[124] *Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*, IV, 1811, s. 107.

kuzeye taşınıyordu. Venedik yüksek alkol dereceli şarabını Marches ve Napoli'den satın alıyor ama her sonbaharda Friouli ve Venetto'nun iddiasız beyaz şaraplarını onları Alplerin kuzeyine taşıyacak Alman yük arabası (*carrettone* diye adlandırılan) konvoylarına teslim ediyordu.[125]

Bu iki sınır çizgisi Fransa'yı üç bağcılık kuşağına ayırır.

Üç kuşaktan en ilginci Bordeaux, Loire, Burgonya, Champagne ve Alsace bağlarını kapsayan merkezi kuşaktır –günümüzde hâlâ Toul ve Metz dolaylarında birkaç küçük bağın bulunduğu Lorraine'i dışarıda bırakıyorum.

Fransa'nın bu orta kuşağının dünyanın en iyi bağlarına sahip olduğunu söylemek umarım övünmek gibi görülmez (bunu sadece Fransızlar söylememektedir). Kış soğuğunun egemen olduğu bu bölgelerde üzüm bağını yeniden yaratmak, uygun üzüm çeşitlerini seçmek, meyvenin şeker ve alkol derecesini artıran "soylu küf"ün, *botrytis cinerea* mantarı, devreye girmesi için üzümleri olgunlaştıktan epey sonra toplamak gerekiyordu. Hatta Sauternais bölgesinde üzümler bu küflenmeden etkilenen taneler salkımlarından azar azar makasla kesilerek birkaç seferde toplanıyordu.[126] Sauternais şarabını "Dünyanın en özenle hazırlanmış şarabı" yapan bu uygulama sadece 1845 yılında başlamış görünmektedir.

Fransa'nın bu merkezi bağ kuşağı doğa tarafından bu istisnai rol için öne çıkarılmış görünmemektedir. Ama bu ilk bakışta göründüğü kadar doğru mudur? Çünkü çeşit çeşit asma bitkisi vardır. İsa'dan epey önce Romalılar tarafından Galya'nın Narbonensis bölgesine dikilen üzüm bağları MS I. yüzyılda Rhône kıyıları boyunca yerleşik Allobrogların ülkesindeki bağlarla aynı değildi. Yaşlı Plinius *soğuk* iklimlere uyum sağlamış, ilk donlarla olgunlaşan (bu durum günümüzde Burgonya'da hâlâ çoğu yerde geçerlidir ama örneğin Languedoc ovaları için düşünülemez) bu üzüm cinsinden söz etmişti.[127] Aslına bakılırsa neme ve soğuğa dayanıklı iki "soylu" üzüm fidanı, *cabernet* ve *pinot*, Akdeniz üzüm cinslerinden değil, *pinot*'nun durumunda yerel vahşi asmalardan, Bordeaux'un *cabernet*'si de muhtemelen bir Cantabria cinsinden türemiş görünmektedir.

Fransa'nın orta kuşağındaki bağlar ayrıca coğrafi konumları açısından da avantajlıydı. En büyük tüketiciler daha önce de değindiğim gibi kuzeyliler olduğu için Fransa'nın en *büyük* bağları müşterilerinin kapı-

[125] F. Braudel, *La Civilisation matérielle...*, I, s. 200.

[126] Pierre Cherruau, "Sauternes fait main," *Le Monde*, 30 Eylül 1984. R. Dion, *a.g.e.*, s. 119-120.

ları önünde bulunuyordu. Öte yandan ihracatın sağladığı yararlar dikkat, özen ve yatırımın eseri olan kalitelerinin korunmasını, sürdürülmesini gerektiriyordu. Bu politika günümüzde hâlâ geçerlidir.

Loire'ın kuzeyindeki ikinci bağcılık bölgesi görünüşte kavraması en kolay olanıdır. Tarihi? Hemen her kentin etrafındaki yerel tüketim için dikilmiş bağlar taşımacılık sorunlu olduğu sürece ayakta kalmıştır. Daha sonra, kimi zaman don ya da su taşkınlarının yok ettiği rekoltelerin, düzensiz randımanların sorumlusu pek elverişli olmayan bir iklimin de kurbanı olan bu bağlar taşımacılık da bir düzene girince gerilemeye başlamıştır. XII. ve XIII. yüzyılda büyük denizyollarının açılmasıyla orta kuşağın şaraplarının Kuzey Avrupa ülkelerine su yoluyla taşınmasıyla başlayan gerileme demiryolu çağıyla birlikte güney şaraplarının istilasıyla tamamlanmıştır. Üzüm asması böylece kendi "normal" iklim bölgesine geri çekilmiştir.

Bununla birlikte, bu açıklama biraz fazla sıradandır çünkü Kuzey Fransa bazı yerlerde kaliteli bağlara sahip olmayı sürdürmüştür (ya da sürdürebilirdi). Günümüzde (Paris banliyösü) Suresnes'de kaliteli beyaz şarap üretiminin yeniden doğduğunu görüyoruz.[128] Demek ki iklim her şeyi açıklamaz. Roger Dion Güney Fransa şarapları kuzey sofralarına vardığı sırada tahıl ekonomisinin kırsal dünyada yeniden eski saygınlığına kavuşmuş olduğuna dikkati çekmiştir. Üstelik bu tahıl ekonomisi artık eski nadas topraklarında şeker pancarı ya da yapay çayır üretimine göz yumacak kadar yetkinleşmişti. Bundan dolayı dönemin bankacıları, iş adamları ve tarım bilimcileri hep bir ağızdan "tarımda sadece tahıl ve hayvanın yetiştirilmeye değdiğini," endüstriyel şeker pancarı üretiminin bağlardan yüz kat daha değerli olduğunu söylüyordu. Kısacası, bağcılığın gerilemesi iklim farklılıklarından çok "eşit olmayan verimlilikteki ekilebilir toprak türlerini birbirlerinden ayıran sınır"ın bir sonucuydu. Bağlar tüm zengin tahıl topraklarında ortadan kaybolmuştu; buna karşılık, örneğin Loire dolaylarında, "toprağın Paris'in kuzeyinde olduğu kadar güçlü bir biçimde rakip ürünleri destekleyemediği yerlerde" direnmişlerdir. Mathieu de Dombasle 1829'da "Zengin tarımı neredeyse sadece asmanın yetiştirilmediği kuzey illerin sınırları içinde buluyoruz ve tarımın zenginliği güneye doğru indikçe aşağı yukarı bağların yayılmış olduğu oranda azalıyor"[129] diyordu.

---

[128] "Le vin de Suresnes," *Le Monde*, 22 Eylül 1984.

[129] Aktaran R. Dion, *a.g.e.*, s. 25.

Üçüncü Fransa'ya, bağcılık için en elverişli koşullara sahip ve asmanın ilk yetiştirildiği güney bölgesine gelince, bu bölge uzun zaman Paris dahil olmak üzere kuzey pazarlarına çıkışının yolunu kesmiş olan orta kuşak karşısında dezavantajlı durumda kalmıştır.

Her şey XVIII. yüzyılla birlikte değişmeye başlamış görünmektedir. 1709 yılının korkunç kışı kuzey bölgeleri güney şaraplarına kesin olarak açmıştır: Güney bağları o kış Kuzey Fransa'nın bağlık alanlarını harap eden yıkıcı donları kısmen atlatmıştı. Şarabın fiyatının aniden artması fıçıların güneyden Paris'e akın etmesine yol açmıştır.

Ama büyük macera demiryollarının devreye girmesiyle başlayacak, şarabın coğrafyası allak bullak olacaktır. Beaujolais şarabı Paris pazarına kalıcı olarak girecektir. Daha güneyde o zamana kadar sanayi, tahıl üretimi ve bağcılık faaliyetlerini birlikte sürdüren Languedoc kendisini çılgınca şarap üretimine kaptıracak, giderek her yeri istila edecek olan bağlarla köklü bir dönüşüm geçirecektir. Filoksera krizi (1865-1890) – Gaston Roupnel "Üçüncü Cumhuriyet'in en önemli olayı"[130] diyordu– bağların Amerikan fidanlarıyla külfetli bir şekilde yeniden oluşturulmasına yol açacak ama bağlar sonunda Languedoc ovalarına yayılıp denize yak-

ŞEKİL 11:
FİLOKSERANIN
FRANSA'DA YAYILMASI

Başlangıç noktası:
1. 1863, Pujaut (Gard)
2. 1865, Floirac (Gironde)
3. 1876, Beaujolais
4. 1890, Champagne
Gri taralı alan hastalığın 1879'da yayılmış olduğu bölgelere işaret etmektedir.
Kaynak: Paul CLAVAL, *Eléments de géographie humaine*, 1980.

[130] Gaston Roupnel, *Histoire et destin*, 1943, s. 61-62.

laşacaktır. İşte tam bu aşamada aşırı üretimin sonucu olarak fiyatların düşüşüyle korkunç bir sürüm krizi ortaya çıkacak, bağ işçileri ve küçük üreticiler ayaklanacaktır. 1907'de "iyi şarap" ile ekmek bile alamadıklarını görüp düş kırıklığına uğrayan bu isyancıların üzerine ordu birlikleri gönderilecektir.

Her şeyi söyledik mi? Sadece bağın ve şarabın tarihine göz atmak yeterli midir? Sıradan şarap içicisinden kısaca da olsa söz etmek gerekmez mi? Örneğin Paris kapılarından giriş ücreti ödenmediği için şarabın daha ucuza satıldığı varoş meyhanelerinin pazar günleri gediklisi Parisli işçiden ya da yerel bir şaraba doğru yol aldığını pek bilmeyen gezginden: Yolda durduğu bir köyde şarabı fıçıdan ve üretimin kaynağında olduğu için en hesaplı biçimde içecektir. Kralın eczacısı Henri de Bouvière 1703'te (ayı belirtmemiştir) güneye doğru giderken Meaux'ya 12 *lieue* uzaklıktaki Montmirel'de güncesine şu notu düşmüştü: "Burada Vieux Maison'daki [Meaux'ya 3 *lieue* daha yakın] kadar mükemmel bir şampanya içmeye başladık."[131] Yolda mola verip şarap içmeye kesinlikle değiyordu. Arthur Young küçük Vatan kentinden yola çıktıktan sonra kendisini bir şişe Sancerre şarabıyla (elbette beyaz) ödüllendirmişti. Şaraptan aldığı keyfin yanı sıra kentte fiyatı 20 *sol* olan şişeye de sadece 10 sol ödemişti.[132]

Ama aranızda bir yolculuk sırasında hiç aklında yokken tattığı şaraptan aldığı beklenmedik zevkin anısını tüm yaşamı boyunca belleğinde tutan mutlaka vardır. 1920'ye doğru birkaç arkadaşla birlikte bisikletle Barrois ile Joinville "ülkesi" arasındaki sınırda gezinirken vardığımız derin Marne Vadisinde bizi son mahsul beyaz şarap bekliyordu. Acaba o sıralar oldukça kısa olan deneyimimle değerlendirmiş olduğum kadar lezzetli miydi?

Nihayet Buğday ya da Daha Doğrusu Tahıllar

Bu bölümdeki açıklamalarıma herkes gibi tahıldan başlamayarak alışılmış düzenin dışına çıktım. Önemini göz önünde tutarak tahılın daha başlangıçta manzaranın geri kalanını gölgede bırakacağından korkuyordum. Ve belirlediği ve etkilediği tarımsal bütüne egemen olan bu temel öğeden söz etmeden önce bu bütünü göstermenin daha uygun olduğunu düşündüm.

---

[131] Henry de Rouvière, *Voyage du tour de France*, 1713, s. 56.

[132] Arthur Young, *a.g.e.*, I, s. 93.

Tahıl gerçekten bu kadar önemli miydi? Yaşamak için yemek yemekten daha önemli ne olabilir? Ayrıca Pierre Gourou'nun vurgulamış olduğu gibi yüzlerce, binlerce yıldır Uzak Doğu ve Columbus öncesi Amerika köylülerinin kaderini yönlendiren pirinç ve mısır gibi tahıl da tarih diye adlandırdığımız şeyden çok çok önce yapılmış bir *uygarlık seçimi*nden doğmamış mıdır? Bu seçimler bir kere yapıldıktan sonra insanlar onlardan kurtulamamıştır.

Daha ileri gitmeden tahıldan tekil olarak değil çoğul olarak tahıllar diye söz etmek gerektiğini belirtelim. Atalarımız *bled* sözcüğüyle ekmek yapılabilir tüm taneli bitkileri anlıyordu –elbette buğday ama aynı zamanda da arpa, yulaf, kılçıksız buğday, çavdar (XVIII. yüzyıl sonunda Fransa'da hâlâ en çok yetiştirilen tahıl),[133] tritikale (buğday ve çavdarın çoğu zaman eşit miktarda bir karışımı), greçka (karabuğday) ve sadece mart ayında ekilen çavdar ve yulaf gibi tahılları adlandırmak için değil bezelye, fazulye, mercimek, fiğ vb. taneli bitkiler için de kullanılan "küçük tahıllar."[134] Olivier de Serres'in dediğine göre "*Bled* sözcüğü genellikle yenilebilir baklagiller de dahil olmak üzere tüm taneli bitkileri adlandırmak için kullanılıyordu."[135] 1898 gibi geç bir tarihte bir araştırmacı sosyologun öne sürdüğüne göre Massif Central'da hayati bir gıda maddesi olan kestane "Bir tahıl rolü oynamakta, ekmeğin yerine geçmektedir. Ve ne toprak sürme ne tohum ekme ne biçme ne de harman gerektiren bu ekmek hiçbir tarım çalışması yapılmadan elde edilmektedir" ve araştırmacıya göre köylüyü tembelliğe, inisiyatifsizliğe sürüklemektedir.[136]

Kısacası *bled* sonunda ekmek olan her şeydi ama "Buğday tüm taneli bitkilerin en iyisiydi, baş rolü oynuyordu hepsinin arasında en iyi cins ve en büyük miktarda en beyaz unu o içeriyordu."[137] Ama üretim söz konusu olduğunda XIX. yüzyıla kadar çavdarın üstünlüğünden söz etmek gerekir. Bu bugün anladığımız anlamdaki tam buğday ununun çok ikincil tahılların bir karışımından yapılan esmer ekmeğin (*pain bis*) sürekliliğini açıklamaktadır. Herkesin yemek için can attığı beyaz ekmek, buğday ekmeği, Fransa'da tarihçilerin genellikle söylediğinden çok daha geç tarihte, her durumda Devrim ve İmparatorluk savaşlarından epey

---

[133] Pottier De La Hestroye, *Réflexions sur la Dîme royale*, 1716, I, s. 52.

[134] J. Savary Des Bruslons, *a.g.e.*, I, 1759, s. 531.

[135] Aktaran Jean Claudian, "Quelques réflexions sur l'évolution du vocabulaire alimentaire," *Cahiers de Nutrition et de Diététique*, IX, s. 163.

[136] E. Desmolins, *a.g.e.*, s. 84.

[137] J. Savary Des Bruslons, *a.g.e.*, II, 1766, süt. 785.

sonra yaygınlaşmıştır. Raymond Lebon 1792'de "Sürekli buğday ekmeğiyle beslenen kişi daha çevik, daha sağlam, daha zinde ve hastalıklara karşı daha dayanıklıdır" diye öne sürüyordu.[138] Orta halli Fransız bu ayrıcalık için uzun zaman beklemek zorunda kalmıştır.

Tahıl Üretiminin Gerekleri

Tahıl, yetkililerin sürekli tasası, onları tutsak eden bir saplantıydı. Yeni mahsul nasıl olacaktı? Ürün sürekli gözleniyor, durumundaki her türlü değişiklik izleniyordu; herkes hasadın sonucuna göre ya rahat nefes alacağını ya da tersine güçlükler ve kısıtlamalarla karşılaşacağını biliyordu. Fransa tarihi denen hiçbir kitap ona hak etmiş olduğu çok önemli yeri vermese de tahıl her zaman, en azından XIX. yüzyıla kadar, geçmişimizin başrol oyuncusu olmuş, sağladığı hizmet ve yararların yanı sıra dayattığı kısıtlamalarla da her zaman ilk sözü söylemiştir.

Her şeyden önce "dönüyordu" (dönüşümlü olarak ekiliyordu) yani – istisnalar kaideyi bozmaz– iki yıl arka arkaya aynı toprakta yetiştirilmiyordu. Dolayısıyla sürekli olarak almaşık ekimi dayatıyordu. Her tarım bilimcinin konuyla ilgili kendi açıklaması vardır. Onlardan biri olan Gasparin Kontu 1831'de "Tahılın belirli bir topraktaki süreksizliği gübrenin yetersizliğinden, tahıldan önce olgunlaşan yabani otlarla mücadelenin olanaksızlığı ve tohumların atıldığı toprağın [önceden] temizlenmesinin güçlüğünden kaynaklanmaktadır"[139] diyordu. Başka bir uzman[140] 1843'te bitki örtüsünün yasalarından, yani bitkilerin yüzey toprağındaki belirli maddelerle beslendiği ve bu toprağa artıklarını boşalttığı için aynı bitkinin art arda iki kez ekilmesinin toprağı zehirlediğinden söz ediyordu. "Doğal çayırların bir noktasında çok gür olarak biten bir bitki cinsinin ömrünün sonunda ortadan kaybolurken yerini başka bitkilere bıraktığını görüyoruz; bu nedenle buradan toplanan otlar hiçbir zaman tamamen aynı değildir."

Ama neredeyse evrensel bir uygulama olan tahıl rotasyonunun usa yatkın başka açıklamaları da vardır.

Tahıl ekiminin çevrimi aslında bir takvim yılından daha uzun bir zamana, 14 ila 16 aya yayılmaktaydı çünkü süreç eylül ya da ekim ayındaki

---

[138] UA., F[10] 226.

[139] Adrien de Gasparin, *Cours d'agriculture*, 1831, 1860 bas., s. 1-2.

[140] Frédérick Lullin De Chateauvieux, *Voyages agronomiques en France*, 1843, I, s. 282 ve 287.

alışılmış tohum ekme işlemiyle başlamıyordu. Daha önce kış buğdayı ya da çavdarının topraktan çıkmasını kolaylaştırmak için tarlayı hazırlamak, sabanla birçok kez sürmek gerekiyordu. Eğer sabanın açtığı karıklar yeterince derinse (yani Kuzey Fransa'nın ağır sabanıyla açılmışsa) toprağı üç dört kez sürmek yeterliydi. Sadece tekerleksiz sabanın (kara saban) kullanıldığı güney bölgelerinde bu sürümlerin sayısını artırmak gerekiyordu: Devrimden önce Poitou tarlaları dokuz kereden az sürülmüyordu.[141] Elverişsiz bir tarım aleti olan kara saban toprağı ancak üstünkörü işliyordu. "Altından keserek çevirdiği toprak tabakasını yanlamasına yere devirdiği için alttaki toprak tabakasına ulaşamıyor ve kesilen parça en fazla dört parmak kalınlığında olduğu için saban yabani otları toprağa gömmek yerine onlara tekrar büyüme olanağı sağlıyordu .... Her sürümden kısa bir süre sonra her taraftan boy atmayı sürdürüyorlardı, bu da onları yıpratarak ortadan kaldırmak için toprağın defalarca sürülmesini gerektiriyordu."[142]

Demek ki tarla koşum hayvanları ve insanlar yorgunluktan bitkin düşene kadar defalarca sürülüyordu. Hiçbir zaman tam olarak ulaşılamayan amaç tahılı tehdit eden karamuk, fiğ, mavi kantaron, kısır yulaf gibi rakip bitkileri[143] tarladan çıkarıp atmaktı; aksi taktirde ne yapılırsa yapılsın tahıldan daha önce çiçeklenen bu bitkiler onu boğuyordu. Böyle bir durumda dönemin kronik yazarı Pouget'nin 1527'de Cahors'un kırsal çevresinde betimlediği üzücü manzara ile karşı karşıya kalınıyordu: "Buğdaydan çok siyah *coyoul*'un [kısır yulaf] bulunduğu, yabani otlarla berbat olmuş" tarlalar.[144] Mathieu de Dombasle'a göre" Toprağın temizlenmesi, kendiliğinden büyüyen bitkileri yok etme elde edilebilecek ürünlerin bolluğu için verimlilik kadar önemli bir koşuldur."[145]

Sebat ve titizlikle sürekli sürülen alan toprağın sabanlar tarafından temizlenmesi için her yıl dinlenmeye bırakılan nadas topraklarıydı; son çapalama (uygulandığı durumda) böylece aşırı derecede kolaylaşıyordu. Lorraine'de 1914'ten önce buğday tarlaları tez çoğalan deve dikenlerinden arındırılmak için çapalanıyordu.

Bu ön hazırlık sürümleri çok zaman ve emek gerektiriyordu. Ayrıca toprağın sonbahar ekimlerinden önce gübrelenmesi de gerekiyordu. Bu

---

[141] U.A., H 1510, n° 16, akt. Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 1952, s. 54.

[142] F. Lullin De Chateauvieux, *a.g.e.*, II, s. 331-332.

[143] A. de Gasparin, *a.g.e.*, V, s. 3.

[144] *Le Livre de main des Du Pouget (1522-1598)*, yay. Louis Greil, 1897, s. 20.

[145] Christophe Mathieu de Dombasle, *Traité d'agriculture*, 1862, s. 213.

çok büyük bir angaryaydı: Orta büyüklükteki bir çiftlikte bile tohumu toprağa gömmek için yapılan son toprak sürümüyle ondan bir önceki sürüm arasında yüz elli kağnı gübre kullanılıyordu. Ardından üstünde büyük bir ağırlık olan tapanla karıklar eşit düzeye getiriliyordu; bazı yerlerde bu işleme "yatay olarak sürmek"[146] deniyordu. Bu işlemin tersi fazla suyu tahliye etmek amacıyla derin karıklar arasında sabanla eğimli tümsekler oluşturmaktı.[147]

Bunları söyledikten sonra almaşık ekim konusuna geri dönelim: Nadasa bırakılan topraklar her yerde nisan ayında sürülmeye başlanıyordu. O dönemde geçmiş yılın eylül ve ekim aylarında ekilmiş olan tahıllar çiçeklenmek üzere ya da çiçeklenmiş oluyordu. Dolayısıyla birisi beklentisi içinde toprağın sürekli işlendiği potansiyel tahıl, diğeri de temmuz ya da ağustos ayında yeni ürünü verecek tahıl olmak üzere iki tahıl aynı anda var olmaktaydı. Okur biraz düşünürse orakçıların biçtiği, kadınların demet halinde bağladığı ve tarlada küçük yığınlar halinde üst üste yerleştirilen tahıl –hazırlık sürümleri dahil– çevrimini 14 ila 16 ayda tamamlamıştır: İlk sürümlerin başlama tarihiyle hasadın yapılış tarihine bağlı olarak 14 ile 16 ay arasında. Demek ki bu çevrim bir takvim yılını aşıyordu. Duhamel de Monceau bu olguda tahıl rotasyonunun nedenini görmüş ama bunu ilk okunuşta anlaşılması güç, aşırı anlam yüklü kısa bir cümlede söylemiştir: "Aynı toprağa her yıl buğday ekmek mümkün değildir çünkü hasattan tohum ekimine kadar gerekli toprak sürümlerinin yapılması için yeterli zaman yoktur."[148] Tarım bilimci ve tarihçi François Sigault[149] Duhamel du Monceau'nun açıklamasını gözden geçirmiştir. Argümanlarından biri tek başına uzun bir söylevden daha açıklayıcıdır. Aktardığı örnek anlamlıdır: "Yazların çok sıcak olduğu [Lombardiya'da] (Milano'nun Napoli'nin yazlarına Amsterdam'ın da kışlarına sahip olduğu öne sürülmektedir) buğday haziran ayı ortasında olgunlaşır. Erken hasat köylüye kasım ayında yapılan tohum ekme işlemine kadar dört aydan fazla bir süre bırakmaktadır. Köylü bu süreyi dinlendirdiği toprağa yeşil gübre de denilen yonca ve benzeri bitkileri dört kez sabanla gömmekle geçirir,"[150] daha sonra ektiği buğdayı toprağa

---

[146] *Île-de-France Eyalet Meclisi tutanağı*, 1787, s. 245.
Jean Meuvret, *Le Problème des subsistances à l'époque de Louis XIV*, 1977, s. 111.

[148] Henri-Louis Duhamel Du Monceau, *Eléments d'agriculture*, 1762, 2. kitap, bölüm IV, s. 221.

[149] François Sigaut, "Pour une cartographie des assolements en France au début du XIXe siècle," *Annales E.S.C.*, 1976, s. 631-643.

[150] François Sigaut, "Quelques notions de base en matière de travail du sol dans les

tapanla gömecektir. Bu sıra dışı örnekte buğdayın çevrimi bir yılda tamamlanmakta ve buğday iki yıl arka arkaya aynı toprağa ekilmekte ya da ekilebilmektedir. Gerekli koşullar yerine getirilmiştir: Toprağı yeterli derecede sürme ve "saklı bitkiler" tarafından sağlanan vazgeçilmez gübre.

Bununla birlikte, ne kadar önemli olursa olsun takvim her şeyi açıklamaz. Tahılların kısa kökleriyle yüzey toprağının verimini düşürdüğü açıktı. Bu nedenle onları pancar, şalgam, patates gibi derin kökleriyle besinlerini yüzey toprağının epey uzağından sağlayan ve üstelik havadaki azotu tutan yumrulu bitkilerle rotasyona sokmak önemliydi. Bu bitkilerin sabanla toprağa gömülen yaprakları toprağın verimini artırıyordu.

Almaşık Ekim

Milano örneği –bir istisna– tahılların günümüzde bile her yerde düzenli bir almaşık ekim sistemine tabi olduğu kuralını bozmaz. Bu sistem tarihçileri gözleri ondan başka bir şey görmeyecek derecede büyülemiştir.

Almaşık ekimin coğrafyası çok iyi bilinmektedir (bkz. şekil 14). Saint-Malo ile Cenevre arasında çizilen bir hattın kuzeyinde üç yıllık almaşık ekim egemendir. Ekilebilir toprak üç parçaya (*sole*) bölünür: Buğday, mart ayı tahılları (arpa, yulaf) ve nadas. Bu sonuncu kuramsal olarak toprağın tamamen dinlendirilmesiydi –ölü nadas. Toprağı aşağı yukarı *eşit* üç bölüme ayrılmış bir çembere benzetirsek bu çember her yıl kendi içinde dönmektedir: Buğday nadasın, mart ayı tahılları buğdayın, nadas da mart tahıllarının yerini dönüşümlü olarak almakta ve bu hareket durmadan tekrarlanmaktadır.

Saint Malo-Cenevre hattının güneyinde kural iki yıllık almaşık ekimdir. Toprağın yarısı buğdaya ayrılırken diğer yarısı dinlendirilir ve ertesi yıl buğday dinlenen toprağa ekilirken boşalttığı toprak nadasa alınır.

Dolayısıyla iki bölgenin tahıl sistemleri arasında açıklanması gereken belirgin bir karşıtlık vardır. Hattın iki yanındaki bu işlemlerin ısrarla sürdürülmesi ne anlama gelmektedir? İlk bakışta basit görünen bu sorun daha yakından bakınca karmaşıklaşır ve kolay yanıtlar uzaklaşır ya da belirsizleşir.

Her şeyden önce çünkü birbirine karşıt iki Fransa'dan her biri kendi içinde belki çok sayıda değil ama ilginç değişkeler sergilemektedir.

---

anciennes cultures européennes," *Les Hommes et leurs sols-Les techniques de préparation du champ dans le fonctionnement et l'histoire des systèmes de culture* içinde, *Journal d'Agriculture et de Botanique appliquée*, özel sayı, 1977, s. 155.

Üç yıllık almaşık ekim bölgesinde birkaç kural dışı uygulama vardır. XVIII. yüzyılın sonunda, o zamana kadar üç yıllık rotasyona sadık olan Aşağı Alsace sessiz sedasız iki yıllık sisteme geçmiştir.[151] Çok daha önce, Orta Çağ'ın sonunda iki yıllık almaşık sistemi benimseyen Thiérache *bocage* topraklarının karakteristik özelliği olan çitler ve ağaç perdeleriyle istila edilmişti.[152] Pays de Caux her zaman ya da en azından kayıtların bize gösterdiği zamandan itibaren kısmen *bocage* ile kaplı ve iki yıllık sisteme bağlı bir bölgeydi. Ama burada Eski Rejim'in sonunda çitlerle çevrili topraklar hızla artmıştır.[153] Aynı şekilde, XVI. yüzyılda soylulaların sahip oldukları toprakları birleştirme politikasının "kır"dan *bocage*'a dönüştürdüğü Poitou bataklığının ilginç durumundan daha önce söz ettim.[154] Ve henüz listenin sonuna gelmedik: Jura'daki Revermont bölgesi 1770'den sonra "*bocage'a* dönüşür;"[155] yaklaşık aynı dönemde Boulonnais vadilerinin toprakları "çitlerle çevriliyordu."[156]

"Alternatif toprak rejimine" sadık ve Alçak Ülkeler'in devrimci tarım uygulamalarını benimsemiş olan Flandre tarımının çok özel durumundan da söz etmek gerekir. Burada toprak hiç dinlendirilmiyor, nadas diye bir şey bilinmiyordu. Bouchain kentinden kuzeye doğru yolculuk yaptığınızda alışılagelmiş nadasın bilinmediği "Bir bahçe içindesiniz."[157] Bu acaba tembellik ülkesini arkanızda bırakmış ve çaba ile zekânın ülkesine varmış olduğunuz için midir?

Kural dışı bir başka örnek de Ardennes'deki tarım sistemidir. Çok büyük bir olasılıkla Akdeniz kökenli olan nadas sistemi François Sigaut'un öne sürdüğü gibi[158] yoğun ormanlar içinde izole olmuş bu uzak ve yoksul bölgeye sızmayı başaramamış mıydı? Yanıt ne olursa olsun buradaki uygulama etrafındaki topraklardan elde edilen her türlü gübreyi kullanarak sınırlı bir alanda aralıksız ekim yapmaktı.

Üç yıllık ürün rotasyonunun uygulandığı bölgeden çok daha geniş olan iki yıllık almaşık ekim bölgesinde doğal olarak daha çok kural

---

[151] Etienne Juillard, *Problèmes alsaciens vus par un géographe*, 1968, s. 112.

[152] Jean-Robert Pitte, *Histoire du paysage français*, 1983, II, s. 62 ve not 551 (s. 150) Gérard Sivery'ye atıf, "Les noyaux de bocage dans le nord da la Thiérarchie à la fin du Moyen Age," *Les Bocages* içinde, 1976, s. 93-96.

[153] J. R. Pitte, *a.g.e.*, II, s. 63.

[154] Louis Merle, akt. J.-R. Pitte, *a.g.e.*, II, s. 63 ve not 555 (s. 150).

[155] Rene Lebeau, akt. J.-R. Pitte, *a.g.e.*, II, s. 63 ve not 556 (s. 150).

[156] J.-R. Pitte, *a.g.e.*, II, s. 63.

[157] Arthur Young, *Voyages en France, a.g.e.*, II, s. 617.

[158] François Sigaut, "La jachère en Ecosse au XVIIIe siècle: phase ultime de l'expansion d'une technique," *Etudes Rurales*, Ocak-Mart 1975, s. 99.

dışı durum olması beklenir. Gerçekten de burada toprağın sınırlı olduğu bazı yörelerde üç yıllık rotasyon sisteminin yanı sıra başka aykırılıklar da görüyoruz. Bordeaux'nun güneyindeki Landes ilinde tahıllar Ardennes'dekine benzer biçimde maksimum derecede gübrelenmiş ve toprağın dinlenme bilmediği (bir çeşit Çin usulü diyebileceğimiz şekilde) küçük bir alanda yoğunlaşıyordu. Léonce de Lavergne'e göre (1877) Nîmes civarında "Yöreye özgü bir almaşık ekim sistemi uygulanıyor. Rotasyon çok iyi gübrelenmiş bir yonca ekimiyle başlıyor; dört yılın sonunda yonca sabanla toprağa gömülüyor ve tarlaya dört yıl arka arkaya ve hiç gübre kullanmadan buğday ekiliyor; daha sonra iki yıl korunga ekildikten sonra iki yıl daha buğday ekiliyor: Böylece on iki yılda tek bir gübrelemeyle altı yıl buğday elde ediliyor" –ve mükemmel bir verimlilikle.[159] Bu uygulama yapay çayırlar yani yem bitkileri gerektirdiği için kuşkusuz göreceli olarak geç bir tarihte başlamıştır. Ama Orta Çağ'a doğru uzanırsak Brötonya'da ve Toulouse bölgesinin bazı topraklarında üç yıllık almaşık ekimle karşılaşacağız.[160] Yine Orta Çağ'da Grasse bölgesinde bir noter sözleşmesi her şeyin üçlü kurala göre, "*dicendo per ters*," yapılması gerektiğini belirtmektedir.[161]

Tüm bu kural dışı durumlara rağmen iki ve üç yıllık almaşık ekim sistemlerinin her biri kendi bölgesinde uzak ara çoğunluktaydı. Bu nedenle önemli olan bu iki bölgenin birbirine nasıl bitişik olduğu, yani aralarındaki sınırın nasıl belirlenmiş olduğunu bilmektir çünkü sınır bölgeleri genellikle öğreticidir.

Ne yazık ki bu geniş konu hakkında oldukça az şey biliyoruz. Her şey hesaba katılırsa üç yıllık sistemin diğerinin aleyhine güney bölgeye sızmış olması muhtemeldir. Örneğin yavaş yavaş da olsa sonunda Touraine'i fethetmiş[162] ve daha sonra Devrim arifesinde Poitou'da Châtellerault ile Poitiers arasındaki bölgeye sızmıştır.[163] Bu örnekleri çoğaltmak kuşkusuz mümkündür ama bu konudaki çalışmalar belki de tarihçiler ve coğrafyacıların üç yıllık sistemin iki yıllık sistemden kesin olarak daha

---

159 L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 257.

160 Germain Sicard, "Le métayage dans le Midi toulousain à la fin du Moyen Age," *Mémoires de l'Académie de législation* içinde, Toulouse, 1955, s. 36.
Paul Louis Malaussena, *La Vie en Provence orientale aux XIVe et XVe siècles*, 1969, s. 87.

162 Roger Dion, "La part de la géographie et celle de l'histoire dans l'explication de l'habitat rural du Bassin Parisien," *Publications de la Société de Géographie de Lille* içinde, 1946, s. 72.

163 Pierre Massé, *Varennes et ses maîtres*, 1926, s. 24.

üstün olduğunu düşünmesinden dolayı az sayıdadır. Onlara göre eğer birinci sistem her zaman ikinciden alan kazanıyorsa zaten çözülecek sorun yoktur. Marc Bloch ve Albert Demangeon gibi yakın zamanlarda kervana katılan tekniğin tarihi konusunda bir otorite olan tarihçi Lyn White da böyle düşünüyordu.[164] Daha geç bir zamanda oluşmuş olan üç yıllık sistem eski sistemi düzenli olarak kemiriyor olmalıydı. Ama her şey gerçekten bu kadar basit miydi?

Sorunu biraz aydınlatma amacıyla iki yıllık almaşık ekimin erdemlerini savunanları yardıma çağıralım. Roger Dion'a göre bu tarım sisteminde yulaf ya da arpa gibi *ikincil* bir ilkbahar tahılının ekilmemesinin nedeni söylendiği gibi yetersiz yapıları değil ama bu bitkilerin Poitou eşiğinin güneyinde Fransız ikliminin kuraklığına dayanamamasıydı.[165] Jacques Mulliez için iki yıllık sistem çoğu zaman kendi kısıtlamaları içine hapsolmuş olan üç yıllık sistemle karşılaştırıldığında XIX. yüzyılın yeniliklerine ayak uydurmakta daha esnek, daha anıktı.[166] Üç yıllık almaşık ekimin üstünlüğünün kanıtlanmamış olduğunu düşünen François Sigaut[167] ise bu konuda bize ilk bakışta ikna edici gelen bir hesaplama yapmıştır –kuramsal bir hesaplamanın böyle bir konuda ne derece doyurucu olduğu bir kenara...

Akıl yürütmesi şöyledir: İki yıllık sistem üç yılda her seferinde ekilebilir toprakların yarısından elde edilen üç ürün vermektedir; bir yılda ekilebilir toprağın *tümünden* elde edilebilir kuramsal ürüne 100 dersek, toplam ürün 150 olacaktır. Üç yıllık almaşık ekimde ise (ilkbahar tahıllarının kış buğdayının her yılki üretiminin yarısını oluşturduğu genelde kabul edilmektedir) yılda 100'ün üçte biri olan rekolte üç yılda 100'e ulaşmaktadır ve ilkbahar tahılları aynı sürede bu miktarın yarısı olan 50 kabul edildiği için toplam üretim 150 olacaktır. Demek ki iki toprak işleme sisteminde de üretim eşitti.

Başka her şeyin eşit olması koşuluyla iki sistemin üretim açısından hemen hemen aynı sonuçlara vardığını kabul edelim –ki durum muhtemelen böyleydi. Ama eşitliğin kanıtlaması tartışmaya yer bırakmayacak derecede açık değildir. Ekinlerin içinde bulunduğu gerçek koşullar nasıl hesaba katılmaktadır: İklim, su coğrafyası, tohum cinsi, toprağın

---

[164] Lynn White, *Medieval Technology*, 1962, s. 72, aktaran F. Sigaut, "Pour une cartographie des assolements..." *a.g.m.*, s. 635.

[165] R. Dion, *a.g.m.*, s. 59.

[166] J. Mulliez, *a.g.m.*, s. 11.

[167] F. Sigaut, *a.g.m.*, s. 636.

mülkiyet biçimi, toprağın verimi, yatırım ve araç gereç donanımı? Bu sonuncu noktayla ilgili olarak bir kez daha kuzeyin ağır sabanıyla güney ve batı bölgelerinin kara sabanını ve yararlanılan koşum hayvanlarını (at ya da sığır) karşılaştırmak gerekir. Tekerleksiz kara saban eğimli, ince ve taşlık topraklar için idealdi; öte yandan bu tür sabanı kullanmak tekerlekli ağır sabanla toprak sürmekten çok daha karmaşık bir beceri gerektiriyordu. Atlarla sığırların karşılaştırmalı üstünlüklerine gelince, bu konuda yüzyıllarca yıl önce başlamış ama henüz bir sonuca varmamış olan tartışmaları yeniden canlandırmak bizi kim bilir nerelere götürecektir? Sığır daha yavaştır ama daha az tüketir, at gibi bir "yulaf tüketme makinası"[168] değildir. Uzun sözün kısası geçici hevesler ya da istisnai durumlarla değil kısıtlayıcı koşullara gözle görülür bir uyum sağlama çabalarıyla karşı karşıyayız.

René Musset gibi tarım tarihi konusunda iyi bir uzman bile Yukarı-Normandiya kantonlarındaki gözlemlerinden yola çıkarak tereddüt etmeden üç yıllık almaşık ekim sisteminin üstünlüğünü öne sürebilmekte-

ŞEKİL 12: ÇİFT SÜREN HAYVANLARIN XVIII. YÜZYILDAKİ COĞRAFİ DAĞILIMI

1. Öküzler 2. Atlar
3. Öküzler ve atlar
4. Katırlar

[168] J. Meuvret, *a.g.e.*, s. 108-109.

dir.[169] Ama onun yaptığı gibi genelleştirilebilir olup olmadığını bilmeden belirli örneklerle yetinmek ne derece doğrudur? Öte yandan, üç yıllık almaşık ekim bölgesinde ilkbahar tahıllarının sağladığı güvenliği nasıl değerlendirmek gerekir? Yeni mevsimin ilk güzel günlerinde buğdayla çavdarın başarısız olduğu fark edildiğinde ilkbahar ekimleriyle bir çeşit kurtarma operasyonuna girişmek mümkündü. 1651'de Reims civarında uzun süren kış büyük donlar, su taşkınlarıyla geçmiş, kar yağmamıştı ve bunun ne anlama geldiği herkes tarafından biliniyordu. Ama bir kent sakini "Eğer askerler tarafından engellenmezsek bol miktarda arpa ekmek istiyoruz"[170] diyordu. Askerler ne yazık ki Fronde'un askerleriydi! Ayrıca kış tahıllarının başarısız olduğu ortaya çıktıktan sonra da ilkbahar tahıllarını ekme riskini göz önüne almak gerekiyordu. Örneğin 1740'ta Paris yakınındaki ünlü fırıncı köyü Gonesse'te "Çiftçiler başarısız buğdaylarını toprağa gömecek olan yeni tarla sürümlerini yapmaya cesaret edemedi."[171]

Bu tür örnekler sonuçta kafamızı karıştırmaktadır. Hiçbir şey bu sistemlerden birinin diğerinden üstün olduğunu öne sürmeye ya da bazı yerlerde birinin ötekinin yerini niye aldığını tam olarak açıklamaya olanak vermez. Bu süreç belki sadece bir öğesi olduğu daha geniş bir dönüşüm içinde daha iyi açıklanabilir. Örneğin üç yıllık sistemin daha önce sözünü ettiğimiz Châtellerault'nun güneyinde gelişmesine başka bir etmen, atın çift sürmede kullanılmaya başlaması eşlik etmiştir. O dönemde Châtellerault yöresi toprak sahiplerinin ve köylülerinin gözünde en önemli değişiklik, tartışılan yenilik, atın tarlada sığırın yerini almasıydı. 1784'te adı bilinmeyen bir yazar yöresinin "tarlalarını eski öküzlerle sürme âdetini bırakıp atlardan yararlanan" çiftçilerine ateş püskürüyordu. Ne büyük skandal! O derece ki tutuculuğu çıkarlarına ters düşse de bir toprak sahibi ortakçılara kiraladığı çiftliğinin kira sözleşmesine "Alıcılar sadece sığır kullanabilecektir" maddesini koydurtmuştu.[172]

Bu dönüşüme eşlik eden başka bir unsur daha vardı. "Châtellerault yöresinin çiftlik binaları *bocage*'ın açık avluları yerine artık Picardie ya da Beauce tipi çok büyük bir girişi olan kapalı avlular etrafında inşa

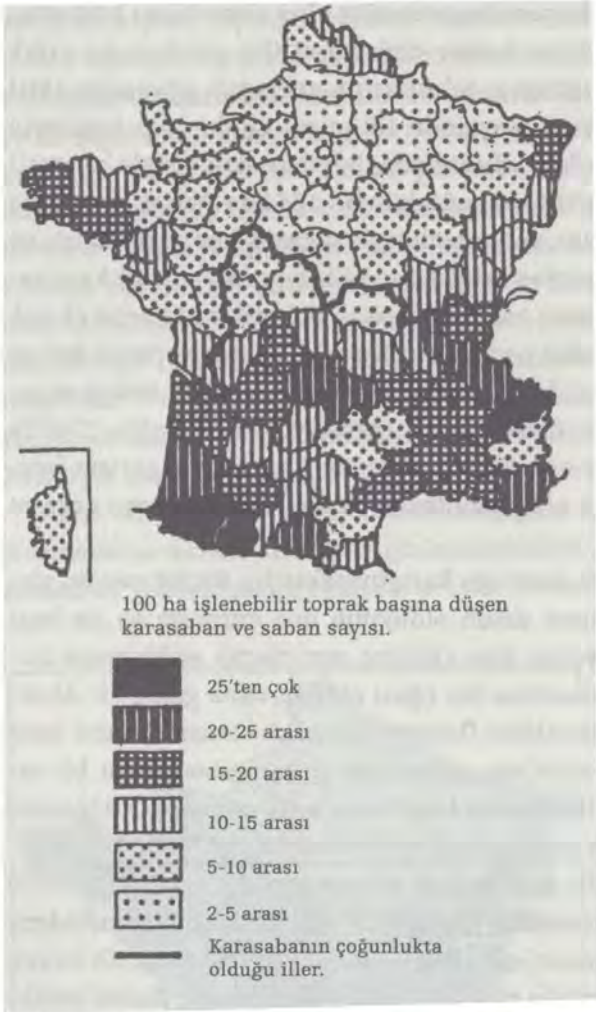
---

[169] René Musset, "Les anciens assolements et la nourriture," *Mélanges géographiques offerts à Ph. Arbos* içinde, 1953, s. 176.

[170] *Mémoires de Oudard Coquault, bourgeois de Reims (1649-1669)*, yay. haz. Charles Loriquet, 1875, I, s. 183.

U.A., F[11] 222.

[172] P. Massé, *a.g.e.*, s. 23-24.

ŞEKİL 13:
KARASABANLAR VE SABANLAR, 1852

Kaynak: F. Braudel, E. Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*

ediliyordu."[173] Tek başına bir araştırma konusu olması gereken bu gözlem bize bir almaşık ekim sisteminin her durumda tek başına var olmadığını, belirli bir ekonomi, hatta bir kırsal uygarlık içerisinde yer aldığını hatırlatır. Maurice Le Lannou'ya göre "Doğa çok fazla önem taşımaz [görüşüme göre tartışılır bir sav]; en önemli etken... bir insan topluluğunun tarihidir"[174] Buna karşılık, bu sonuncu savıyla hem fikirim: Söz konusu olan birçok farklı öğe ve etmenin toplamı olan bir uygarlıktır.

[173] *A.g.e.*, s. 23.

[174] Maurice Le Lannou, "Les sols et les climats," *La France et les français* içinde, yay. haz. Michel François, 1972, s. 23-24.

En Az Üç Değişik Fransa

Dolayısıyla her biri ürün yetiştirme sistemine indirgenmiş iki farklı kırsal Fransa şemasına fazla bel bağlamayalım. Zaten coğrafyacılar bizlere almaşık ekim sorununa *tarım rejimleri* (bazen tarımsal manzaralar diye adlandırılan) sorununu eklemeyi öğretmiştir. Tarım bilimcilere gelince, onlar tüm öğeleri bir araya toplayarak sadece *tarımsal yapılardan* –yani uzun süreli bütünlükler– söz etmekte haklıdırlar.

Bu *öteki* öğelere de kapıyı açınca kırsal Fransa'nın iki değil en az üç bölgeye ayrıldığını görüyoruz.

Birincisi kuzeybatı ve kuzeydoğudaki İngiliz tarihçi, coğrafyacı ve tarım bilimcilerinin *openfields* diye adlandırdığı geniş açık alanların Fransa'sıdır: Burada kümelenmiş büyük bir köy ağaçsız ve çitsiz bir "açıklık alanın" (*clairière*)[175] merkezini işgal eder, almaşık ekim yapılan tarlalar merkezini köyün oluşturduğu –her şeyin başı ve sonu– bir çemberin dilimleridir ve değişik renkleriyle çıplak gözle birbirlerinden ayırt edilir. Bu tarlalar zemin parkesi parçalarını andırır biçimde dar ve uzun şeritler halinde uzanır. Tartışmasız en iyi bildiğim manzara olan bu manzara hiç kuşku yok ki diğerlerinin arasında tanınması ve anlaşılması en kolay olanıdır. Haziran 1945'te uçakla Almanya'dan Fransa'ya dönerken tuhaf Bourtange bataklıklarını geçtikten sonra –manzara sürekli değiştiği için– kendimi birdenbire yılın o mevsiminde rengarenk olan, sınırları dümdüz çizilmiş dar şeritler halinde bölünmüş ve her biri düzenli bir şekilde ekilmiş, sanki tozu alınmış gibi derli toplu Picardie parselleri üzerinde bulduğumu hatırlıyorum; yanlarında da köye işaret eden kilisenin çan kulesi. Evime döndüğümü anlamıştım.

Bu disiplinli ve kolektif olarak düzenlenmiş *openfield* ile üç yıllık toprak rotasyonu sistemi hiç kuşkusuz el ele gelişmiştir. Süreci hangisinin başlattığını tahmin etme riskine kim girebilir?

İkinci Fransa, doğu ve batı bölgelerinin Fransa'sı, *bocage*'ların Fransa'sıdır. Tekdüzeliğine ya da tekbiçimliliğine fazla inanmayın çünkü her biri ayırt edici özelliklere sahip çeşit çeşit *bocage* vardır.[176]

Sadece Mayenne ve Maine-et-Loire örneklerini alırsak –ki bu örnekler başka birçok bölge için de geçerlidir– "Tarlalar her türlü ağaçla dolu [şevlere dikilmiş] yüksek çitlerle çevrilidir; çevrili alanın içinde genel-

[175] Pierre de Saint-Jacob, "Etudes sur l'ancienne communauté rurale en Bourgogne," *Annales de Bourgogne*, 15, 1943, s. 184.

[176] *Les Bocages, histoire, écologie, économie,* CNRS yuvarlak masa toplantısı, Rennes, 1976, I. Géographie. Pierre Flatres, *Rapport de synthèse*, s. 21-30.

likle elma ve armut şarabı yapımında kullanılan elma ve armut ağaçları ekilidir; karşımızdaki bütün büyük bir orman görünüşüne sahiptir. Çiftlikler 30 ila 40 hektar arasındadır ama aralarında çitle çevrili tek bir toprak parçasından (*clos*) oluştuğu için *closerie* diye adlandırılan çok daha küçük (10 ila 12 ha) olanlar da vardır."[177] XIX. yüzyılın ortasına ait bu kısa betimlemeyi Léonce de Lavergne'in günümüzde hâlâ yararlı kitabından aldım. Bu tabloya çukur yolları, karaçalılar ve katırtırnaklarıyla kaplı bataklıklı fundalıkları eklemek ve ağaçlıklı görünümün aldatıcı bir görünüm olduğunu özellikle belirtmek gerekir; ağaç burada sadece doğal manzaraya eklenmiş bir bölme aracıdır. Yine Léonce de Lavergne'e göre Brötonya'nın tipik bir bölgesi olan Léon "Yüksek bir yerden bakıldığında [1870'te gerçek bir kuş bakışı için elbette uçaktan yararlanılmıyordu] sayısız kareden oluşmuş bir satranç tahtasını"[178] andırıyordu.

Akdeniz'den Savoie, Dauphiné ve Provence Alpleri, Massif Central ve Pireneler arasından Vosges Dağlarına kadar uzanan devasa bir yarık olan Saône-Rhône Vadisinin iki yanındaki güneydoğu yani üçüncü Fransa tanımlaması en güç olanıdır. Bu Fransa, birbirlerinden oldukça farklı bölgeler içerir: Bitki örtüsü, ürünlerin hasat zamanı, bitkiler, ağaçlar, yaşam tarzı, kısacası her şey kısa mesafeler içinde değişir.

Marc Bloch'un açıklayıcı şemasına göre[179] (ki ondan daha iyisini yapamayacağım) Fransa'nın bu parçası özgünlükleri nedeniyle tanımlaması en güç olan bölgesel bütündür. Değerlendirmeyi okura bırakalım: Ona göre bölgenin temel özelliği ne dört bir yanında uygulanan ve egemen görünen iki yıllık almaşık ekim sistemi ne de sık sık karşımıza çıkan Roma döneminin yaygın *centuriatio*'larını andıran büyük dikdörtgen tarlalara dayalı toprak düzenidir. Bölgenin en önemli özelliği ıssız ve çölleşmiş alanların, *herm*lerin,[180] geçici bir kullanımdan sonra yüz üstü bırakılmış işlenmemiş toprakların bolluğudur. Kuzeyden gelen bir insan çıplak taş yığınlarının, gariglerin çalılarının, ağustos böceklerinin, av hayvanlarının ve ıtırlı bitkilerin hüküm sürdüğü bu ***boşluklar*** karşısında şaşkına döner, kafası karışır.

Topraktan elde edilen ürünlere gelince, onlar da topraklar ve manzaralar kadar çeşitlidir. Buğday gibi kendi evinde olan meyve ağaçları da en

[177] L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 186.

[178] *A.g.e.*, s. 208.

[179] Marc Bloch, *a.g.e.*

[180] *Herm* ya da *erm:* Güney Fransa'da verimsiz ve çorak topraklara verilen ad. Bk. *Terre gaste,* Georges Bertrand, "Pour une histoire écologique de la France rurale," *Histoire de la France rurale* içinde, yay. haz. Georges Duby, 1975, s. 74.

ufak fırsatta yayılmaktadır. Yüksek irtifalarda kestane ve ceviz ağaçları, daha aşağılarda –Tanrı'nın lütfu kabul edilen– zeytin ağacı ve aynı derecede değerli dut, incir, elma, fındık, kiraz... ağaçları ve en aşağıda "kış sona ermeden çiçeklendiği için ihtiyatsızlığı dillere destan" badem ağaçları boy atmaktadır. Ama Akdeniz kıyısında don tehlikesi azdır.[181] Hyères, Cannes ve Toulon civarında portakal ağaçları ve palmiyeler, "İtalya'da Sorrento'da olduğu gibi"[182] açık havada her türlü toprakta büyümektedir. Ama arada sırada meşe ve zeytin ağaçlarının budaklı gövdelerini bile çatlatan ani bir soğuk ve don dalgası her şeyi berbat edebilmektedir.

İklimin izin verdiği ürünler arasında bir zamanlar tepe yamaçlarındaki plantasyonların görkemini ve özellikle de Isère Irmağının aşağı çığırı, Doğu Pirene vadileri ya da Provence'ta Maures ve Estérel dağ zincirlerinin arkasındaki Argens Vadisi gibi geniş vadilerin bereketli topraklarını hatırlatmak gerekir. Bu sonuncu vadideki çeşit bolluğu karşısında Lavergne şaşkına dönmüştü: "Birkaç metre karelik bir alanda yan yana zeytin ve dut gibi meyve ağaçları, buğday, sebzeler, üzüm asmaları ve çiçekler görülüyor."[183] Bağ kütüğü sıraları arasında sebzeler, şeftali ağaçları ve hatta asmayla pek uyuşmayan zeytin ağaçları bulunuyordu.[184] Grésivaudan Vadisinde Isère Irmağı boyunca "sonsuz bir ilkbahar" dağların "sonsuz kışıyla karşı karşıyaydı:" Dut ya da kiraz ağaçlarıyla kaplı tarlalar, ağaçlara tırmanan üzüm asmaları ve gölgelerinde yetiştirilen buğday, arpa, mısır, patates, kenevir, kolza, tirfil, yonca, karabuğday...[185] Bu manzara II. İmparatorluk dönemine aittir.

Fransa'nın bu bölümünün sonuncu özelliği de her yerde kentlerin, kasabaların ve büyük köylerin bulunmasıydı. Yazları çoğu zaman kurak geçen, hayvan sürülerinin azlığı nedeniyle gübre sıkıntısı çeken bu güneşli bölgede zenginliğin eşit dağılmadığını da söylemek gerekir. Zengin yöreler genellikle ovalık alanlardaki dar şeritlerdi ve Languedoc ile Provence'ın bağcıları ve tahıl üreticileri tarafından sömürgeleştirilmiş ve sömürülen dağlık bir art ülkeyle çevriliydi.

Sonuç olarak, önemli olanı birkaç satırda özetlersek üç yıllık almaşık ekim bölgesini ekilebilir toprağı ele geçirerek –*ager* i *saltus* aleyhine genişleterek– maksimum derecede değerlendirmek için sarf edilen maksimum

---

[181] L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 264.
[182] *A.g.e.*, s. 269.
[183] *A.g.e.*, s. 270.
[184] P. L. Malaussena, *a.g.e.*, s. 84.
[185] L. de Lavergne, *a.g.e.*, s.246-247.

çaba olarak tanımlayabiliriz. Ekilebilir mekânın bu fethi kolektif bir çaba ve düzenin zaferi sayesinde gerçekleşmiştir. Ama daha sonra göreceğimiz gibi bu zafer kaçınılmaz sonuçlara yol açmıştır. Buna karşılık iki yıllık almaşık ekim sistemi bölgesinde *saltus* varlığını korumuştur: *Bocage* yörelerinde olsun, Güney Fransa'da olsun ağaçlar, ormanlık araziler her yeri kaplar. Ve neredeyse hiç bakım görmeyen bu ağaçlar ekonomiye önemli bir katkıydı. Öte yandan soğuk mevsimin kısa sürmesi çok çeşitli sebzenin bolca yetiştirilmesine ve gıda alanında bir çeşit kendine yeterliğe olanak veriyordu. Dolayısıyla üç yıllık sistemin dışında daha çok seçim olasılığı ve bireyciliğe daha çok yer vardı. Kırsal manzaralarla zihniyetler birbirlerine denk düşüyordu ve birbirlerinden sorumluydu. Ve bakış açılarının karşılıklılığına göre nedenler ve sonuçlar yer değiştiriyordu.

Zamanı Geri Saralım

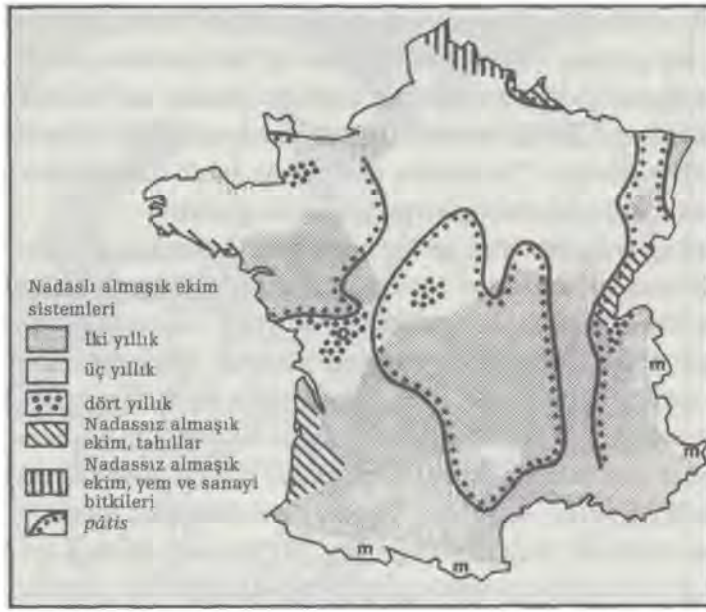
Önceki paragrafların gösterdiği üzere ne zaman tahıldan söz etmeye başlasak lafı hep başka bir şeyden bahsederek bitiriyoruz. Bu belki de kaçınılmazdır. Ama şimdiye dek sözünü etmediğim şey –ki bunu hepimiz deneyimlerimiz sayesinde biliyoruz– şimdiki zamanın (yaşamış olduğumuz son otuz kırk yıl) Daniel Faucher ve birkaç başka kişinin "tarlaların dengesi" diye adlandırdığı şu çağların derinliğinden gelen alışkanlıklar ve köylü bilgeliği mirasını tek ama devasa bir darbeyle alaşağı etmiş olduğudur. F. H. Gilbert[186] 1787'de Fransız tarımının Roma döneminden beri gelişme göstermemiş olduğunu savunuyordu. Abartılı da olsa bu görüşün zamanının gerçekliklerini çok iyi gözlemlemiş olan bir uzmanın ağzında her şeye rağmen bir anlamı vardır.

Demek ki büyük dönüşüm çok yakın bir zamanda ve göreceli olarak kısa bir sürede gerçekleşmiş ve eski yapı çoğu yerde artık tanınmayacak biçimde altüst olmuştur. Şimdiki zaman böylece açıklayabileceği bir evrimin doğal sonucu olarak ortaya çıkamamıştır. Bir kırılma meydana gelmiştir ve bu bilincine varmamız gereken bir olgudur.

Sorunlarımızı çözmek için tek yol zamanın akışını ileriye değil geriye doğru izlemektir. Marc Bloch[187] bu ters yönde akan tarih için şimdiki zamanı bir yana bırakıp ilk aşamada durumu XIX. yüzyılda göründüğü gibi saptamayı ve ardından araştırmayı buradan geriye doğru sürdürme-

---

[186] François Hilaire Gilbert, *Recherches sur les moyens d'étendre et de perfectionner la culture des prairies artificielles*, 1987, yay. haz. CH. Dufour, 1880, s. 35.
Marc Bloch, *a.g.e.*, 1931, 1952 bas. s. X ve XIV.

ŞEKİL 14: XIX. YÜZYIL BAŞINDA FRANSA'DA ALMAŞIK EKİM SİSTEMLERİ

François Sigaut iki büyük almaşık ekim bölgesinde –iki ve üç yıllık ürün rotasyonları– bir dizi başka "tarla hazırlama teknikleri" belirlemiştir. Yukarıdaki "aşırı derecede basitleştirilmiş" harita bunlardan sadece birkaçını göstermektedir:
-Dört yıllık almaşık ekim sistemi: Bir yıl nadasa bırakılan topraklara üç yıl arka arkaya tahıl ekilmesi. Bu sistem Fransa'da ekilebilir toprakların sadece %1'inde, Poitou, Berry, Savoie ve Aşağı-Normandiya gibi birkaç bölgede uygulanıyordu.
-Toprakların nadasa bırakılmadığı almaşık ekim: Kusursuz bir örneğine Landes bölgesinde rastlanmaktadır. Yılda iki tahıl hasadı (çavdar, darı) aralıksız olarak birbirini izliyordu. Tarlalar koyun otlaklarından sağlanan bol miktarda gübreyle ekime hazırlanıyordu.
-Sanayi ve yem bitkileriyle yapılan almaşık ekim: İdeal örnek yem bitkileri, yağ bitkileri ve dokumacılıkta kullanılan bitkilerin nadasın yerini aldığı Flaman tarımıydı.
-F. Sigaut'nun *pâtis* diye adlandırdığı ve özellikle iki yıllık almaşık ekim bölgesinde bir dizi normal ürün rotasyonundan sonra toprakların belirli bir süre hayvanların otlamasına ayrılması uygulaması. Tipik örnekler iki yıllık almaşık ekim bölgesinde Armorika Masifi'nin güneydoğusu (Aşağı-Poitou, Anjou,...), üç yıllık ürün rotasyonu bölgesinde ise Brötonya idi (iki ya da üç ardışık almaşık ekimden sonra topraklar 6 ila 9 yıl hayvanların otlamasına bırakılıyordu).
Kaynak: F. SIGAULT, *a.g.m.*, Annales E.S.C. içinde, 1976.

yi öneriyordu. Bu mantıklıdır çünkü başlangıç noktası olarak alınan bu yüzyıl için elimizde mükemmel belgeler bulunmasının yanı sıra yüzyıl boyunca meydana gelen yavaş değişiklikler de gözlem altındaki manzarayı fazla çarpıtmamıştır.

François Sigaut 1800 yılları civarındaki durumun genel bir özetini önermiştir. Şekil 14'te konuyla ilgili olarak hazırladığı harita bulunmaktadır. Okur haritaya eşlik eden uzun yoruma başvurabilir.[188]

[188] François Sigaut, "Pour une cartographie...," *a.g.m.*, s. 632.

Gerçek sorun XIX. yüzyıldan mümkün olduğu kadar geriye gitmektir ve böyle bir girişim yıllar sürecek *kolektif* bir çalışma gerektirmektedir. Ve ne kadar geriye gidilebilir? Colbert'e kadar mı? Kesinlikle evet. Sully'ye kadar mı? Bu daha risklidir. Ayrıca kazanılan bu yüzyıllar ne derece yeterli olacaktır? "Tarlaların düzeni"nin uzak kökenlerine ulaşmak için zaman içinde çok daha geriye gidilmesi gerekir.

Bu arada *karşılaştırmalı tarihe* başvurmak mümkündür. Tamam ama neyi neyle karşılaştıracağız? Maurice Le Lannou[189] konuyla ilgili olarak bizleri Sardinya'ya, adanın batısındaki üç yıllık rotasyon sisteminin kural olduğu ilginç Campidano Ovasına götürür; Xavier Planhol[190] daha uzaktaki Güney Anadolu'yu, Jean-Robert Pitte de Moritanya'yı önerir... Ben ise Rusya'ya bir yolculuk öneriyorum. Bu seçimim Kişotvari bir girişim olarak görünebilir. Rusya'nın Avrupa'nın deneyimini taklit etmiş olduğunu biliyorum –ama çok büyük farklılıklarla! Bununla birlikte Rusya'nın deneyimi Batı'dan daha geç, tarihçilere oldukça iyi bir bilgi sağlayan bir dönemde gerçekleşmiştir. Ayrıca bu evrim tarımın çoktandır yerleşmiş olduğu merkezi bölgelerde o sırada hâlâ ilkel olan periferik bölgelerden (Ukrayna dahil) iki üç yüzyıl daha önce başlamış olduğu için XVIII. yüzyılda birçok tarım sisteminin birlikte var olduğunu ve geliştiğini görebiliyoruz. Michel Confino'nun çalışmasından[191] aldığım 15. şekildeki harita beni uzun açıklamalara girmekten kurtarıyor: Bu harita Rusya toprağında yapılan ilk tarımın göçebe topluluklar tarafından orman yakılarak açılan topraklarda yapıldığını göstermekte. Daha sonra nüfusun artışıyla yerleşik düzene geçme eğilimi başlayınca iki yıllık rotasyon sistemi yerleşmiş ve bu sistem zamanla üç yıllık almaşık ekime yer açmıştır.

Bu evrimin daha önce de Batı'da gerçekleşmiş olduğunu var sayarsak üç yıllık sistemin iki yıllık sistemin ardılı olduğunu öne süren eski ve saygın açıklamalarla karşı karşıya kalıyoruz. Ama bunun nedenini ya da nedenlerini hâlâ bilmiyoruz. Bu almaşık ekim sistemlerinden önce bir göçerkonar tarımının var olmuş olduğunu ise neredeyse gözlerimiz kapalı olarak kabul etmeye hazırız. Zaten tarihöncesi çağların uzmanları neolitik yerleşimlerin etrafında bu tarımın kokusunu almıştır. Bu

---

189 Maurice Le Lannou, *Pâtres et paysans de la Sardaigne*, 1941, s. 195.

190 Xavier de Planhol, "Essai sur la genèse du paysage rural des champs ouverts," *Annales de l'Est*, 1959, s. 416.
Michel Confino, *Systèmes agraires et progrès agricoles. L'assolement triennal en Russie aux XVIIIe-XIXe siècles*, 1969, *passim ve* s. 29-46.

ŞEKİL 15: AVRUPA RUSYA'SINDA TARIM SİSTEMLERİ (XVIII. YÜZYIL)

Eşzamanlı olarak var olan bu bölgeleri evrim açısından irdelersek V. bölge orman yakılarak açılan alanlarda (göynükler) yapılan ilkel tarımı, II. bölge düzenli almaşık ekim yapılan adacıkların ortaya çıkışını, III. ve IV. bölgeler ise üç yıllık ürün rotasyonunun iki yıllık almaşık ekim ve göynüklerde yapılan tarım üzerindeki henüz tamamlanmamış zaferini göstermektedir.

tarımın anısı Fransa'da düzensiz ekin tarlaları, *cultures non reglées*, adı altında sürüp gitmemiş midir? Yani Akdeniz kıyısında olduğu kadar Brötonya, Thiérache ve başka yerlerde zaman zaman orman açarak tarıma kazandırılan, daha sonra da fundalara, katırtırnaklarına terk edilen ya da ormana iade edilen *saltus* alanları.

Rusya ile bu karşılaştırma kuşkusuz sadece anlık bir bakıştır. Ama bizlere bazı yararlı düşünceler esindirmektedir. Aslında Fransa'nın Avrupa'nın gerisiyle karşılaştırılması gerekir. 1982'de Fransız ve Macar

tarihçilerin katıldığı Budapeşte Kolokyumunda Laszlo Makkai üç yıllık rotasyon sisteminin Macaristan'da ancak XVI. yüzyılda ve senyörler tarafından dayatılan ve köylülük için ağır sonuçları olacak bir yeni düzenle birlikte ortaya çıktığını öne sürdü.[192] XVI. yüzyıl Brandenburg'unda üç yıllık rotasyon ve koyun yetiştiriciliği bir senyörlük tepkisiyle aynı zamanda yerleşti. Üç yıllık almaşık ekimle çok daha erken tarihlerde Londra havzası, Paris havzası ve Lombardiya (Po) Ovasında karşılaşıyoruz –üçü de sıkı denetim altında bölgelerdi.

Ama daha sonra pişmanlık duyma pahasına da olsa açıklamayı daha ileri götürmeyi deneyelim. Varsayımlar her zaman mümkün ve yararlıdır; tarihçiler gerekirse daha iyilerini sağlayıp onları kullanım dışı bırakana kadar.

Öyleyse Güney Fransa'nın iki yıllık almaşık ekim sistemi ve daha önce de vurguladığım gibi bir olasılıkla Roma *centuriatio*'larının devamı olan kocaman tarlalarıyla Antik Çağ Akdeniz'inin mirası gibi göründüğünü söyleyeyim. Columella'nın *De re rustica*'sı ya da Ksenophon'un *Oeconomicos*'unda iki yıllık sisteme (nadas ve tahıl ekimi) bol bol atıf vardır. Ünlü tarım bilimci Gasparin Kontu'nun (Agénor) 1831'de söylediğine göre Ksenophon "Fransız ürün ortakçılarının olağan çalışması sanki gözlerinin önündeymiş gibi" yazmıştı.[193] "Bu tabloya eklenecek ya da çıkarılacak başka hiçbir şey yoktur çünkü doğa değişmemiştir ve verili koşullar altında ona uyum sağlayan ve mümkün olan en büyük net ürünü veren bir tarım sistemi vardır." Bu tamamen mantığa uygun bir varsayımdır.

Çekici olmasına karşın çok daha az akla yatkın varsayım *bocage* sistemini Keltlerin –Galyalılar– başarı hanesine yazan varsayımdır. Bu toprak sistemine Galler Ülkesi ve İrlanda'da da karşılaştığımız doğrudur ama genellikle ileri sürüldüğünden çok daha yeni değil midir?[194]

Geriye *openfield*lerin ve üç yıllık ekim rotasyonunun Fransa'sı kalmaktadır. Bu tarım sisteminin varlığından sadece belgelerin almaşık ekim yapılan alanın üç parçaya bölünmesini gerektiren yulaf ekiminden söz ettiği XII.-XIII. yüzyıllar için emin olabiliyoruz. Bu gelişmeye at yetiştiriciliği ve kullanımının yol açtığı öne sürülmüştür. Oysa Frankların Arap istilalarına karşı koyan ağır süvari birlikleri VIII. yüzyılda kurul-

[192] Laszlo Makkai, "Grands domaines et petites exploitations, seigneur et paysan en Europe au Moyen Age et aux temps modernes," *Eight International Economic Congress*, Budapeşte, "A" temalar, s. 10-11.

[193] A. de Gasparin, *a.g.e.*, s. 6.

[194] J.-R. Pitte, *a.g.e.*, s. 40 ve 117.

muştu. Bu durumda zamanı birkaç yüzyıl daha geri sarıp üç yıllık ekim rotasyonunun hayvan yetiştiriciliğiyle yeni yerleşim biçimlerini yanlarında getirmiş olan Germen istilacılarının etkisiyle mi ortaya çıktığını ileri sürmek gerekir? Doğrusunu söylemek gerekirse burada tehlikeli sularda yüzüyoruz.

Bununla birlikte Roger Dion ve Maurice Le Lannou bizi bu uzak geçmişe kadar iz sürme konusunda yüreklendirmektedirler. Onlara göre sözü geçen tarım sistemi Roma İmparatorluğunun çöküşünü izleyen ve sıkı bağlar içindeki köyler ve toplulukların öncelikli olarak savunma kaygısıyla bir araya toplandığı imparatorluğun sınır bölgelerindeki kaos ortamından doğmuştu. Ama her büyük köy zorunlu olarak üç yıllık rotasyon sistemi gerektirmez. Aynı şekilde, daha önce işaret ettiğim ve sistemin oluşumunda ata öncelik veren açıklama konusunda da kuşkularım var: Aralarında yulafın da bulunduğu ilkbahar tahılları hayvanlar kadar insanların beslenmesinde de kullanılmış görünmektedir.[195] Kesin olan tek şey üç yıllık ürün rotasyonunun, İngiltere ve hatta Fransa'daki arkeolojik kazıların gösterdiği gibi, kendisinden önceki dağınık yerleşim ve düzensiz toprak kullanımına dayanan bir sistemin yerini almış olduğudur.

Xavier de Planhol'un argümanlarını kabul edersek her şeyi hayvancılığın üzerine yıkacağız: XIII. yüzyıla doğru köyün ortak çobanının ortaya çıkışıyla sürüler bir araya getirilmiş ve görünüşe göre çitler eş zamanlı olarak ortadan kaldırılmıştır.[196] Bana göre bu açıklama şimdiye kadarki en tutarlı açıklamadır. Hayvancılığın ekili toprakların genişlemesiyle aynı zamanda gelişmesi köylü topluluklarını içinden çıkılması güç bir duruma düşürmüş olmalıdır. Sorunu çözmek için özel sürülerin beslendiği alanların çitlerinden vazgeçmek, tüm hayvanları bir çobana emanet edilecek ortak bir sürüde toplamak ve sürüyü nadasa bırakılan topraklar ve herkesin yararlandığı otlaklar (*vaine pâture*) sayesinde yaşatmayı başarmak gerekiyordu.

Robert Specklin'in coğrafya ile tarihi birbirine karıştıran özgün ve gözü pek çalışması[197] beni XIII. yüzyılın gerisine gitme konusunda yüreklendirmekte. Ona göre Frank fethi (V. yüzyıl sonu ve VI. yüzyıl başı) Loire'ın güneyinde bir *limes*, bazı noktaları istihkam edilmiş bir sınır bölgesi, ortaya çıkarmıştı: Bu sınırın kuzeyinde Germenleşmiş bir Galya,

[195] R. Musset, *a.g.m.*, s. 172.

[196] X. de Planhol, *a.g.m.*, s. 417.

[197] Robert Specklin, *La Géographie de la France dans la littérature allemande (1870-1940)*, 1979; "Etudes sur les origines de la France," *Acta Geographica, 1982/2.*

güneyinde ondan neredeyse tamamen kopmuş Roma uygarlığının etkisindeki bir Galya, batısında ise bir Kelt Armorika'sı (VII. yüzyılda yeniden Keltleşecek olan) uzanıyordu. Birinci kitap şekil 8'deki kroki bu yorumlamanın başlıca özelliklerine işaret etmektedir. Bu açıklama ile kümelenmiş köyler ve kendini savunma varsayımı bağdaşır mı? Yanıt evet ise geriye bir soru kalıyor: Fransa'nın en büyük iki eski masifi olan Massif Central ile Armorika Masifinin karşısındaki bu *limes*, bu "sınır bölgeleri," tarıma ve istilalara uyum sağlayarak binlerce yıldır toprağa bağlanmış ve Keltlerle Frankların sadece "üstünü örttükleri" toplulukları birbirlerinden ayıran daha eski *kültürel* sınırlar olamaz mı? Düşçüler bunun olabileceğini düşünmekte, ileri sürmektedir.[198] Ama düş kuranlar her zaman haksız değildir.

Günümüzde Tunç ve Demir çağları istilacılarının getirdiği teknik ilerlemelerin geleneksel incelemesinin ötesine geçerek kültürleri ve dağınık ya da toplu yaşam alanlarını saptamaya çalışan tarihöncesi araştırmaları Lucien Gachon'un epey zaman önce söylemiş olduğu gibi "Loire'ın Massif Central ile Brötonya arasındaki kıvrımının Fransa haritasındaki göze hoş görünen bir çizginin ötesinde bir şey,"[199] bir sınır, Fransız tarihinde bir eklemlenme noktası ve de bir açıklama olduğunu belki bir gün doğrulayabilecektir.

Tahıldan Ekmeğe

Tahıldan söz etmek ekmekten söz etmektir ve bu şarabın bizi bağın dışına çıkardığı gibi sözünü ettiğimiz tarım dünyasının dışına çıkarır.

Tahıl zenginlerin ya da yoksulların sofrasına ekmek olarak gelmeden önce birçok işlemden geçer. Tanelerini başaklarından döveçle ya da toynaklı hayvanların ayakları altında çiğneterek ayırmak, depolarda muhafaza edilmesini sağlamak, kasaba ya da kent pazarlarına götürmek ve nihayet öğütüp un haline getirmek; ve bu unu, belirli bir sürede bozulduğu için, süratle kullanmak gerekiyordu. Ekmek evlerde yoğrulup yine evlerde ya da senyöre veya köye ait fırınlarda pişirilmediği zaman fırıncı devreye giriyordu.

Bu işlemlerin her birinin uyulması gereken kısıtlayıcı kuralları vardı. Tahıl, başaklar iyice kurumadan harman işlemine sokulmuyordu.

---

[198] Olivier Launay, *La Civilisation des celtes*, 1975, s. 170.

[199] Lucien Gachon, "Regards sur la campagne française," *Les Nouvelles Littéraires*, 10 Şubat 1940, s. 2.

Polonya ve Kuzey Avrupa'da taneler harmandan sonra hâlâ nemli olduğu için fırınlarda kurutuluyordu. Fransa'nın kuzey bölgelerinde biçilen tahıl tarlalarda demetlenmiş yığınlar halinde ya da hayvan yemleriyle tahıl demetlerini stoklayacak büyüklükteki ambarlarda kurutulmaya bırakılıyor ve harman işlemi partiler halinde kış aylarında yapılıyordu. Tahılın tırpanla biçilmesi durumunda hasat, olgun tanelerin başaklardan ayrılmasını önlemek amacıyla bitki olgunlaşmadan yapılıyordu (orak kullanımında bu zorunluluk yoktu), dolayısıyla tahılın kuruması daha uzun zaman aldığı için harman da daha geç yapılıyordu.[200] Taneleri başaklardan hayvanların ezerek ayırmasının âdetten olduğu güney bölgelerde harman işlemi daha hızlı yapılabiliyordu.

Tahıl tanelerinin bozulmadan muhafaza edilmesi de basit bir şey değildi.

Sicilya, Kuzey Afrika, İspanya ve hatta Macaristan'da kullanılan sarpınlara –taneleri kuru tutmak için samanla doldurulduktan sonra toprakla örtülen tahıl kuyuları– Fransa'da Quercy, Vivrais, Roussillon ve Gers bölgeleri dışında pek rastlanmaz.[201] Nem, bitki bitleri ve kemirgenlerle her zaman mücadele edilmesi gereken ambarlardaki tahılın bozulmasını önlemek için onu en az altı ay boyunca on beş günde bir ters yüz edip havalandırmak ve ayda bir kalburdan geçirmek zorunluydu. Ama kentler ya da askeri garnizonlardaki gibi büyük tahıl ambarları söz konusu olduğunda böyle bir özen olanaksızdı. Bununla birlikte Savary tahılların bu ambarlarda onlarca yıl boyunca muhafaza edilebileceğini öne sürmüştür. Önerdiği çözüm tahıl tanesi yığınını "üç parmak kalınlığında toz halinde sönmemiş bir kireç" tabakasıyla kaplamak, ardından kireç tabakasını suyla hafifçe ıslatmaktı; kireçle karışan yüzeydeki tahıl taneleri kışın kuruyacak olan filizler çıkaracak ve böylece tahıl yığınını bir sargın gibi yalıtıp koruyan kalın ve çok sert bir koruyucu kabuk oluşacaktı.[202]

Tüm güçlüklere karşın tahılı iki, üç ya da dört yıl muhafaza etmek yaygındı. "Tahılları iki yıldan daha uzun süre elde tutmayı yasaklayan 21 Kasım 1577 tarihli eski krallık kararnamesi artık uygulanmıyordu [XVIII. yüzyılda]; belki de hiçbir zaman uygulanmamıştı."[203] Zenginler,

---

[200] François Sigaut, *Les Réserves de grains à long terme*, 1978, s. 32.

[201] *A.g.e.*, s. 21.

[202] J. Savary Des Bruslons, *a.g.e*, 1762, s. 524-525, "buğday" maddesi.

[203] Geneviève Aclocque, *Les corporations et le commerce à Chartres du XIe siècle à la Révolution*, 1917, s. 212.

burjuvalar ve dini cemaatler ambarlarını her zaman dolu tutmaya alışıktı. İvedi durumlar için ihtiyat rezervi bulunduramayan yoksullar ve ürünlerini satmak zorunda kalmış olan köylüler tahıl tüccarlarının ve zengin toprak sahiplerinin fiyatların yükselmesi beklentisiyle tahıl stokladığından her zaman kuşkulanıyordu –ve çoğu zaman haklıydılar. Ama hemen herkes tahıllar üzerine spekülasyon yapıyordu. Bu açıkgözlerden iş üstünde yakalananlar sadece en zenginler değildi; aralarında toplumun her kesiminden insan vardı. Ama tahıl stoklama aynı zamanda da gerekli ve sağduyulu bir davranıştı. Yeni tahıla eklenen eski tahıl kötü rekoltelerin etkisini yumuşatmaya yardımcı oluyordu. 1816'da Fransa'yı şaşırtan ani tahıl kıtlığı "sert ve neredeyse karsız bir kış" ve ardından "çiçeklenme mevsiminde"[204] bastıran soğuklardan çok yabancı istilaların ve müttefik işgal ordularının beslenmesinin sonucu olarak acil durum stoklarının tükenmiş olmasından kaynaklanmıştı.

Tahılın tüketime doğru yol alması gözetim altında gerçekleşiyordu. Bundan çabuk telaş yapan ve genellikle birbirleriyle iş birliği yapmayan yetkililer –merkezi hükümet, krallık denetçileri ve belediye görevlileri– sorumluydu. Tahılın ambardan pazara, pazardan değirmene daha sonra da ekmek fırınlarına yolculuğu tartışmaların odağında olduğu için hakkında elimizde çok sayıda belgenin bulunduğu tahıl polisinin yetki alanına giriyordu. Halkın gıda gereksinimi tahılın serbest dolaşımıyla daha iyi bir biçimde karşılanmaz mıydı? Yetkililer sık sık neredeyse saçmalık noktasına varan yönetmelikler hazırlıyor ve ciddi sıkıntı dönemlerinde her zamankinden daha sert ve kararlı önlemlere başvuruyordu. Ve bu sıkıntılı dönemler sık sık yaşanıyordu. Örneğin büyük tahıl bölgesi Beauce'un tam ortasındaki Chartres'da 1699 ile 1763 yılları arasında hasat 25 yıl tahıl fiyatlarında feci düşüşlere yol açacak derecede bereketli olmuş, 17 yıl kötü hasatlar nedeniyle fiyatlar yükselmiş ve 22 yıl bir *setier* buğdayın fiyatı 10 ile 15 *livre* arasında oynamıştı –üreticinin giderlerini çıkarması için bir *setier* buğdayın 12 *livre* düzeyinde bir fiyatla satılması gerekiyordu.

Tahıl kuramsal olarak sadece kamuya ait pazar yerlerinde satılıyordu. Tahıllarını bu pazar yerlerine götürmek zorunda olan köylüler bu kurala uydukları sürece her şey yolunda gidecektir. Ve tahıllar çoğu zaman bu pazar yerlerine taşınıyordu çünkü numune üzerine satış Fransa'da 1709 yılındaki resmi onaydan sonra bile çok yavaş yerleşmiştir. Örneğin

[204] Maurice Block, *Du commerce des grains*, 1854, s. 59.

1683'te açılan Chartres tahıl hali[205] haftada üç gün "Numune üzerine satışların yaygınlaşacağı XIX. yüzyıla kadar sürecek bir manzara sergiliyordu: Çuvallar meydanın dört bir yanında kenarlarındaki yapıların birinci katını aşan derli toplu öbekler halinde yığılıyordu."[206]

Tahıl pazarlarındaki ticari işlemler resmi görevlilerin aracılığıyla yürütülüyordu: Aracılar –bu mesleği *factrice* ya da *"leveuse de culs de sacs"* denen kadınlar icra ediyordu–, kalite kontrolörleri, kantarcılar ve hamallar. Her işlemin onların ellerinden geçmesi gerekiyordu. Hamallar ancak kıt kanaat geçinecek kadar para kazanıyordu ve de sadece kış aylarında; bu yüzden yaşamlarını sürdürmek için lonca kurallarına aykırı olarak hamallığın dışında yapılarda dülger, çatı aktarıcısı, duvarcı olarak çalışıyorlardı.[207] Tüm pazar yerlerinde satışların ilk saati fırıncılar dahil kent sakinlerine ayrılmıştı, panayır satıcıları ve gezgin tahıl tüccarları daha sonra içeri alınıyordu.[208]

Nasıl un fırınlara ulaştıktan sonra çeşit çeşit ekmeğe dönüşüyorsa tahıllar da elbette çeşit çeşitti. Chartres'da en gözde tahıl yüksek nitelikli has buğdaydı; onu sırasıyla ticari buğday; on sekizinci yüzyıl başında üçte iki oranında buğday ve üçte bir oranında çavdar içeren karışık buğday (*blé champart*); "Yarı yarıya buğday ve çavdardan oluşan tritikale; çavdarın buğdaya oranının daha yüksek olduğu tritikale; ve nihayet arpa ile yulaf"[209] izliyordu. Tahıl değirmenlerde öğütülerek una dönüşüyordu ve doğal olarak kalitesi işlenen tahıla ve bir o kadar da unun kepekten ayrılma oranına göre değişiyordu.

Ama tüm un çeşitleri aynı kusura sahipti: Taşıma sırasında tahıl tanelerinden bile daha çabuk bozuluyorlardı. Bu yüzden kentlerin taze un tedariki için yakın çevrelerinde değirmenlere sahip olması gerekiyordu. Paris Belleville tepelerindeki ve Saint-Gervais'deki değirmenlerle çevriliydi. Kışın geniş akarsular donduğu için sadece yel değirmenleri ve kaynaklarından yeni doğan çayların hızlı suları üzerindeki değirmenler çalışıyordu. Bu çaylar büyük değirmencilik merkezi Estampes'ı ayrıcalıklı kılan en önemli etmenlerden biriydi. Değirmenlerin çalışması yaz

---

[205] G. Aclocque, *a.g.e.*, s. 214.

[206] *A.g.e.*, s. 215.

[207] *A.g.e.*, s. 218-220.

[208] Blattiers: "Atları ve eşekleriyle uzak kırsal yörelerden topladıkları tahılı pazarlara getiren... ya da büyük kentler için gemi yükleyen tüccarlara satmak için ırmak kıyılarına taşıyan küçük gezici tüccarlar" (Nicolas de Lamare, *Traité de police*, II, 1710, s. 738).

[209] G. Aclocque, *a.g.e.*, s. 215.

aylarında da alçak sular nedeniyle sekteye uğrayabiliyordu. Temmuz-Ağustos 1789'da çok sayıda değirmen çalışmayı durdurduğu ve ufukta ekmek kıtlığı belirdiği zaman XVI. Louis, Aziz-Louis yortusu için Versailles'da planlanan büyük fıskiye gösterisinden vazgeçmişti.

Bununla birlikte unun uzun mesafeler üzerinde yolculuk yaptığı oluyordu. Değirmenlerden yoksun olduğu için ithal tahılın öğütülemeyeceği Antil Adaları'nda yerleşik Fransız ve Avrupalılar için gemilere yükleniyor ya da Uzak Doğu'daki ekmek tüketen ve ondan vazgeçemeyen küçük göçmen kolonilerine gönderiliyordu. Akitanya unlarının diğerlerinden daha uzun süre muhafaza edilebildiği ortaya çıkmıştı: Bu unlar gelecek yüklemelerde yeniden kullanılmak amacıyla adaların ya da Hindistan Kumpanyası gemilerinin boş olarak geri getirdiği su geçirmez ve özenle kapatılmış büyük fıçılarla gönderiliyordu.

Fırıncı zincirin son halkasıydı ama gündelik yaşamda dikkati en çok o üzerine çekiyor, ekmek fiyatlarındaki değişikliklerden o sorumlu tutuluyordu. Bu saplantı kimi zaman kızgınlığa, öfkeye dönüşebiliyordu. 1775 yılı ilkbaharında Turgot'nun tahılların serbest dolaşımı hakkındaki kararnamelerinin sonucu olarak patlak veren ve tarihe un savaşı diye geçen karışıklıklar sırasında Paris'te çok sayıda ekmek fırını yağmalanmıştı. "Dün [3 Mayıs 1775] Jean Chocarne'ın dul eşi, Saint-Jacques de la Boucherie Sokağı ve kilise-çevresinde ikamet ettiği Paris'te fırıncılık yapan Catherine le Roux, genel kargaşa sırasında sabah saat 10 sularında fırınına giren birkaç kişinin dükkânının raflarındaki ekmekleri aldığını... aralarından on iki yaşında görünen birinin tezgâh çekmecesini açıp içinden yaklaşık 80 *livre* değerinde gümüş ve bozuk para aldığını... mutfağından daha sonra da dükkânından üç çatal, bir kaşık... ve üç gümüş servis tabağı çalındığını beyan etti."[210] Bu gümüş parçalar nedeniyle davacının oldukça varlıklı olduğunu varsayabilir miyiz? Eski Rejim döneminde fırıncının değirmenciden daha iyi koşullarda yaşadığı söyleniyordu.

En azından Paris'te önemsiz olaylar olarak görme eğiliminde olduğum un savaşı sırasında işlenen suçlar birçok tutuklamaya yol açmıştır. Bu tutuklamaların bazıları ilk bakışta tamamen temelsiz bazıları da zamanın görüş açısına göre haklı gerekçelere dayanıyordu. 16 yaşındaki dokuma işçisi (*gazier*[211]) Jean L'Equillier usta fırıncı Jean-Baptiste

[210] U.A., Y 105 58 a (4 Mayıs 1775).

[211] Gazier: Tül imalatında çalışan dokuma işçisi.

Barre'ın Mouffetard Sokağındaki dükkânının yağmalanmasına katılmakla suçlanmış, evinde kendisine sadaka olarak verilmiş olduğunu öne sürdüğü un ve ekmek bulunmuştu. Talihsizliği söz konusu ekmeğin "genellikle sadaka olarak verilmeyen" beyaz ekmek olmasıydı! *Sefiller*'in baş karakteri Jean Valjean'ı çağrıştıran bir hikâye.

Konu ekmek olduğunda işler çok çabuk çığırından çıktığı için krallık denetçileri ve kentler tahıl pazarlarını müdahalelerde bulunarak, göz dağı vererek, fiyatları aşağıya çekmek için kent dışından tahıl getirterek ve halkı çeki düzene sokmak için silahlı güç kullanarak yakından denetliyordu. Sonuç olarak, kıtlık zamanlarında kentler kırsal bölgelerden daha az sıkıntı çekiyordu. Herkes kendi çıkarını düşünüyor, daha fazla kâr etmek için kuralları çiğniyordu. Resmi ya da yarı resmi buğday tüccarları doğrudan köylere gidiyor ve değerinin üstünde aldıkları tahılları kent ya da kırsal çevresindeki depolarında stokluyordu. "Tahılın Eski Rejim'de, kuşkusuz biraz abartıyla da olsa, sadece bir kaçakçılık nesnesi olduğunu yazanlar bile olmuştur."[212] Kaçakçılık elbette vardı ama ona ileride göstermeye çalışacağım gibi düzeltilemez kusurların kurbanı bir sistemin tüm sorumluluklarını yüklemeyelim: Düşük tahıl verimliliği (Vaubana göre 1'e 4,5 ya da 5) ve demiryollarının II. İmparatorluk döneminde yaygınlaşmasına kadar taşımacılığın yetersizliği.

Fransızların Ekmek Tüketimi

Damak zevki ya da zorunluluktan ya da belki damak zevki ve zorunluluktan –önemi yok– Fransız çok uzun zamandan beri büyük bir ekmek tüketicisidir. Tek büyük tüketici mutlaka o değildi ama onu bu konuda rakipsiz olarak gösteren karikatürler gerçeği yansıtır. Bir Cenevrelinin 1843'te yazdığına göre "Fransız Avrupa'nın diğer ülkeleriyle karşılaştırıldığında orantılı olarak daha çok tahıl ve daha az sebze, et ve süt ürünleri tüketir, bu yüzden en zorunlu ihtiyacını karşılayan bu bitkinin üretimini geliştirmeye hazırdır. Ayrıca Fransa'da dünyanın en iyi ekmeği yenmektedir"[213] diye de ekler.

Joseph Paris-Duvernay'ye inanırsak (1750)[214] bir Fransız yılda 200 *livre* ağırlığında iki çuval –yani yaklaşık 200 kg– tahıl tüketiyordu. 1782'de Le Grand d'Aussy Fransızın tayınını daha cömert bir biçimde günde 2 ila

---

[212] F. Sigaut, *Les Réserves de grains...*, *a.g.e.*, s. 37.
F. Lullin De Chateauvieux, *a.g.e.*, I, s. 62.

[214] U.A., F[12] 647-648.

3 *livre* ekmek olarak saptayacaktı.[215] Daha az tanınmış bir haber kaynağı Raymond Lebon ise 1792'de bu tayını yılda üç *setier* tahıl olarak tahmin ediyordu (bir *setier* 156 litreydi ve karşılaştırma yapmak için bir kental tahılın yaklaşık 120 litreye denk düştüğünü söyleyelim). Bu hesapla yıllık tayın 4 kentalin biraz aşağısındaydı (3,8 kental).[216] İşin ilginci bu rakam Orta Çağ tarihçilerinin hesapladığı ortalama tüketimle hemen hemen aynıdır: 3000 nüfuslu bir kent için 10.000 kental.[217] Demek ki ortalama tüketim Orta Çağ'dan XVIII. yüzyılın sonuna (hatta belki de 1850'ye?) kadar *grosso modo* aynı kalmıştır. Ortalama tüketim istisnalar ve farklılıklar içerir. Pottier de la Hestroye'un 1716'da belirttiğine göre "Et ve başka gıdalarla beslenen kişiler günde bir *livre* ekmek yememektedir. Ev hizmetkârlarına genellikle haftada sadece 9 *livre* ekmek verilmektedir; bu miktar günde 1,5 *livre* den az olsa da yiyebileceklerinden fazladır ve herkesin bildiği gibi artan ekmeği çoğu zaman satmaktadırlar."[218] Sofra nimetleri söz konusu olduğunda ev hizmetkârları ayrıcalıklı insanlardı.

Tüketimi sadece bir yüzyıl daha sonra, 1950'den itibaren hızla azalmış olsa da ekmek bizler için hâlâ çekiciliğini korumaktadır. Günümüzde mayalı ekmek, esmer ekmek, çavdar ekmeği ve hatta yeni beslenme biçimlerinin moda olmasıyla kepek ekmeği için kullanılan eski tarifleri yeniden devreye sokan fırıncılar servet yapmaktadır. 54 milyonluk günümüz Fransa'sında ortalama tahıl üretimi 17 milyon tondur; bu da kişi başına *aşağı yukarı* eski tüketime denk düşmektedir (yaklaşık 3 kental). Ama bu miktarın 2 milyon tonu mahallinde tüketilmekte, 8 milyon tonu değirmenlere ve fırınlara gitmekte ve 7 milyon tonu da güçlükle de olsa uluslararası pazarlarda satılmaktadır. Sonuç olarak tüketimimiz Eski Rejim'in sonundaki tüketimle karşılaştırıldığında aşağı yukarı yarı yarıya azalmıştır.

Beyaz Ekmek

Ekmek tüketimi henüz azalmaya başlamadan ama tarihçilerin genellikle öne sürdüğünden daha geç tarihlerde bir başka devrim gerçekleşecekti: Beyaz ekmeğin, buğday ekmeğinin tahta çıkışı.[219] Bu ekmek çok uzun

---

[215] Pierre Le Grand D'aussy, akt. Jean Claudian, "L'homme et son pain," *Cahiers de nutrition et de diététique*, VII, 1972, s. 269 not 1.

[216] U.A., F^{10} 226.
Georges Duby, *L'Economie rurale et la vie des campagnes dans i'Occident médiéval*, I, 1962, s. 223-224.

[218] Pottier De La Hestroye, *a.g.e.*, I, s. 122-123.

[219] Ama bu ekmek günümüzde bildiğimiz kepeği çok yüksek oranda elenmiş undan

zaman bir istisna, sadece zenginlerin ekmeğiydi. En azından İyi Jean (II. Jean) döneminden (1350-1364) itibaren tüm resmi metinlerde çeşitli kalitede ekmekler arasında ayrım yapıyordu.

Farklı kalitelerdeki ekmeklere verilen adlar dönemlere ve bölgelere göre büyük ölçüde değişmektedir. Poitiers'de 1362'de dört çeşit ekmek satılıyordu: Tuzsuz *choyne* ekmeği, tuzlu *choyne* ekmeği, elekten geçirilmeyen undan yapılan *safleur* ekmeği ve Poitiers ağzıyla günümüzde hâlâ *reboulet* diye adlandırılan unu %90 kepekten arındırılmış *riboulet* ekmeği. Paris'te 1372'de üç çeşit ekmek, birinci kalite undan yapılan *Chailly* ekmeği, kabuklu ekmek ya da "burjuva" ekmeği ve (buğday ve çavdar karışımı) *brode* ekmeği yani esmer ekmek, bulunuyordu. Brötonya'da Devrim arifesinde zenginlerin tükettiği ekmek çeşitlerinin *–finefleur, mouvant, jaheur–* dışında buğday, çavdar ve bir arpa türü olan *paumelle* karışımı bir undan yapılan ve *mesléard* ya da *mesliand* diye bilinen günlük tüketim ekmeği vardı.[220]

Bütün zenginler beyaz ekmek yiyor muydu? Bu konuda kesin konuşmayalım. XIX. yüzyılın başı gibi geç bir tarihte Limoges'da "Ev harcamalarında çok tutumlu davranılıyordu. Sadece ev ekmeği (*pain d'hôtel*) diye adlandırılan çavdar ekmeği yeniyordu; buğday ekmeği konuklar ve arada bir evin efendisi içindi."[221] Ama Limousin'in Fransa'nın en yoksul eyaletlerinden biri olduğunu da eklemek gerekir.

Bununla birlikte, II. İmparatorluk dönemi boyunca ve muhtemelen her ilin fırınlarında ve resmi fiyat listelerinde üç farklı kalite ve fiyatta ekmek bulunuyordu. Devrimin ve İmparatorluğun orduları beyaz ekmeği Fransa içinde ve Avrupa'da yaymak için ellerinden geleni yapmışsa da beyaz ekmek yavaş bir biçimde ve ancak XIX. yüzyıl sonunda yaygınlaşacaktır. O zamana kadar köylülerin nadiren gördüğü ve kent yoksullarının uzaktan imrenerek baktığı bir lükstü. XIV. Louis zamanında, 1696'da Arthonay'de (günümüzde Yonne ili sınırları içinde) doğan genç Valentin Jameret Duval beyaz ekmeği köyünün papazı bir gün gözünün önünde "O

---

yapılan beyaz ekmekle aynı şey değildi. Bu tür unu üretmek XIX. yüzyılın sonunda silindirli tahıl değirmenleri devreye girince mümkün oldu. Dolayısıyla kepeği eleme işlemi elle yapıldığı sürece bu nitelikte un nadiren bulunuyordu. Ama kepeği kabaca elenmiş olsa da diğer unlardan daha beyaz olan saf buğday unu o zamanlar için bir lükstü. Henri Beaufour, *Le Préjugé du pain blanc*, 1931, s. 89.

220 F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, I, s. 110; Jean Meyer, *La Noblesse bretonne au XVIIIe siècle*, 1966, s. 446-447.
Jacques-Joseph Juge Saint Martin, *Changements survenus dans les moeurs des habitants de Limoges depuis une cinquantaine d'années*, 1817, s. 14-15.

zamana kadar beslendiğim ekmekten değişik bir renkte"[222] ekmek yerken görünce şaşkınlıkla keşfetmişti. Geçenlerde Doğu Pireneler kökenli bir köylü ailesinin çocuğu olan bir dostumla lokantada yemek yerken ona esmer ekmek sepetini uzattığımda bana gülümseyerek şunları söyledi: "Çocukluğumda bu ekmekten o kadar çok yedim ki bugün artık sadece beyaz ekmeği seviyorum!" 1899 yılında doğmuştu.

Tahıl ve Ulusal Gelir

Tahıl konusunu bitirmeden önce bildiğim kadarı tarihçiler tarafından hiç kullanılmamış bir belgeye başvuracağım: 1875'te, aynı yıl tüm Fransa'yı kırıp geçirmiş olan olağanüstü kıtlığın ardından XVI. Louis'nin hükümeti tarafından kurulmuş Tarım İdaresi Kurulunun[223] iki raporu. Lavoisier'nin de üyesi olduğu bu kurul tumturaklı adına karşın kendisinden beklenen rolü yerine getirememiştir. Değerli insanları bir araya toplamış olmasına rağmen hükümet tarafından gerekli kaynaklardan yoksun bırakıldığı için etkisiz kalmıştır. Bununla birlikte araştırmaları değerli bir bilgi kaynağıdır. Bu raporlardan birinde söylendiğine göre "Eskiden bir kişiyi beslemek için üç *setier* tahıl gerekiyordu; günümüzde tahılın ekonomik bir biçimde öğütülmesiyle 2 ¼ *setier* yeterlidir ama bu tür öğütme genellikle bilinmediği ya da uygulanmadığı için şu an krallıkta kişi başına 2,5 *setier* den az tahıl tüketimi olduğunu söylemek abartılı bir tahmin olacaktır. Bu hesapla tüketim beşte ikisi buğday, beşte üçü de çavdar olmak üzere 50 milyon *setier* olmalıdır. Bu miktarın içinde ayrı ayrı yenilen buğday ve çavdarın yanı sıra bu iki tahılın aşağı yukarı aynı oranda bir karışımı olan tritikale de vardır. 20 milyon *setier* buğdayın ortalama 20 *livre* birim fiyatından değeri 400 milyon *livre,* 30 milyon *setier* çavdarın 15 livre ortalama fiyattan değeri 450 milyon *livre*dir."[224] Yani 850 milyon *livre* değerinde bir toplam tüketim.

Bu metinden çıkarılabilecek ilk sonuç çavdarın toplam üretimdeki çok büyük oranı nedeniyle esmer ekmekten kolay kolay vazgeçilemeyeceğidir.

İkinci olarak belirtilmesi gereken şey bu hesaplamanın o zaman için kabul edilen 23-24 milyon kişilik toplam nüfus yerine 20 milyonluk bir tüketici kitlesinden yola çıkmasıdır; çünkü az ekmek tüketen çocukla-

---

222 Valentin Jammeret-Duval, *Mémoires,* 1981, s. 112.

223 U.A., F[10*] 1B (1786) ve U.A., H 514 (1787).

224 U.A., F[10*] 1B.

rın toplamdan düşülmesi gerektiği düşünülmüştür. Ama tarihçilerin son araştırmalarının sonucu olan 29 milyonluk bir nüfus kabul edilirse, çocukların dışarıda bırakılması durumunda bile 25-26 milyon kişilik bir tüketici kitlesini göz önünde bulundurmak gerekir. 26 milyondan yola çıkarsak tüketilen buğday miktarı 26 milyon *setier*'ye, çavdar miktarı da 39 milyon *setier*'ye; değerleri de sırasıyla 520 ve 585 milyon *livre*'e yükselecektir: Bu hesaplamayla toplam tüketim 1105 milyon *livre* değerinde olacaktır.

Raporumuz insan tüketimine onun yarısı olarak hesapladığı (425 milyon) hayvan yemi olarak kullanılan ilkbahar tahıllarını da ekleyerek en az 1 milyar 275 milyon *livre* gibi gayrı safi ulusal gelirin önemli bir bölümünü oluşturan bir toplama ulaşır.

Bununla birlikte tahıllar başka "başlıklar" dan da oluşan –hayvancılık, bağcılık, bostancılık, kümes hayvanları ürünleri, orman ürünleri (tomruk, yakacak odun, meşe palamudu, reçine, katran), kenevir, keten, ipek, tuz, taş ve maden ocakları– 2 milyar 500 milyonluk "tarım gelirinin" sadece yaklaşık yarısını oluşturuyordu. Ama hesaplarını gözden geçiren kurul bu toplamı çok düşük bulmuştu çünkü "Bu üretim en az *yirmi dört milyon kişinin* [muhtemelen 28 milyon] beslenme ve giyim gereksinimlerini karşılamaktadır. Böyle bir *harcama* (italikler benimdir] yılda en az üç milyarlık toplam ürün toplanmadan sürdürülemez. Bu ürünün, yıllık olarak tüketildiği için, sürekli olarak yeniden doğması gerekir"

Sonuç olarak elimizde iki rakam var: alt sınır, 2,5 milyar; üst sınır 3 milyar *livre*.[225] Eğer tarım sektörü üretimi gayrı safi ulusal hasılanın dörtte üçüne ya da yarısına eşitse bu sonuncunun 3 ile 6 *milyar livre* arasında olması gerekir.[226] Dolayısıyla *pro capite* gelir en iyi durumda bile 200 *livre*'e ulaşmıyordu. Bununla birlikte Voltaire'in kendi döneminin kişi başına ortalama geliri olarak öne sürdüğü 40 *écu*'nün[227] –120 *livre*– muhtemelen üstündeydi.

---

[225] Jean-Claude Toutain geriye dönük istatistiklerinde 1781-1790 yılları için yakın bir rakama ulaşmaktadır: 2420 milyon ila 2850 milyon *livre*. *Le Produit de l'agriculture française de 1750 à 1958*, I, s. 215 (*Cahiers de l'I.S.E.A.*, 1961).

[226] J. Marczewski, "Y a-t-il eu un 'take off' en France?" *Evolution des Techniques et progrès de l'économie. Cahiers de l'I.S.E.A.*, Mart 1961 (seri AD, n° 1), s. 72.
J. Savary Des Bruslons, *a.g.e.*, I, 1760, *"écu"* maddesi, süt. 250.

IV

TOPLU BİR BİLANÇO MÜMKÜN MÜ?

Elbette hayır. Özellikle de şimdiye kadar sadece alt katmanları, kelimenin tam anlamıyla köylü yaşamını incelemiş olduğumuz için. Kesin bir bilanço çıkarmak için tüm *köylü ekonomisi*nin altyapılar ve üstyapıları ile ele alınıp değerlendirilmesi gerekir –ki bunu bir sonraki bölümde yapmayı deneyeceğim.

Şu an için başka bir soruna odaklanalım: Fransa'nın demiryolları devriminden önce otarşik olduğu, kendisine yetebildiği söylenebilir mi? Jean-Claude Toutain eksikliğini çektiğimiz geçerli istatistikleri XVIII. yüzyıldan günümüze dek toparlayıp yeniden oluşturduğu kitabında "Fransız tarımının sunduğu gıda ürünleri arzının talebin gerisinde kalıp kalmadığı"[1] konusuna girmeyeceğini söylemektedir. Oysa bu tam da çözmek istediğim güç sorundur: arza karşı talep.

Aslında çok sayıda Fransız için böyle bir sorun yoktu ya da daha önce çözülmüştü: Fransa kendisine fazlasıyla yetebiliyordu. Sully *Anılar*'ında (1603) sarsılmaz bir iyimserliğe kendisini kaptırır: "Fransa bu paylaşımda [gıda maddeleri] büyük bir başarıyla öne çıkmış olma mutluluğuna sahiptir. Yaşam için gerekli ya da sadece kullanışlı her türlü ürün açısından belki Mısır dışında dünyanın geri kalanına göre bolluk içindedir. Tahılları ve sebzeleri, şarapları ve elma şarapları, keten, kenevir, tuz, yün, sıvı yağ ve çivit otları, sayısız miktarda ve insanların en olağan besini olan büyük ve küçükbaş hayvanları Fransa'yı bu gıda maddeleriyle ilgili olarak komşularına hiçbir şekilde imrenmeyecek duruma getirmiştir ve hatta bu ürünlerden bazılarıyla yoğun biçimde ticaret yapan İtalya, İspanya ve Sicilya gibi ülkelerle yarışmaktadır."[2] İyimserlik, kibir ve haddini bilmezlik her zaman kötü danışmanlar olmuştur.

Bu akıl tutulması Sully'nin tekelinde değildi: Büyük bir başarı kazanacak *ekonomi politik* terimini icat eden Antoine Montchrestien 1615'te

---

[1] J.-C. Toutain, *a.g.e.*, I, s. 8.

Sully, *Mémoires*, III, bas. 1822, s. 485.

şunları yazıyordu: "Sadece Fransa komşu ülkelerden aldığı her şeyden vazgeçebilir ama komşuları kesinlikle onsuz yapamaz. Bilinen ve henüz keşfedilmemiş sonsuz zenginlikleri vardır. Onu [Fransa] dikkatle incelerseniz Güneş'in üzerinde doğuşundan batışına kadar parladığı krallığın kusursuz gövdesidir."[3] Şart kipiyle konuştuğu için daha ihtiyatlı olsa da Vauban aynı şekilde kategorikti: "Fransa sadece lüks mal ihtiyacını karşılamak için başvurduğu" yabancılardan kolayca vazgeçebilir."[4]

Bu tür sözler hiç kuşku yok ki yüzlerce kez tekrarlanmıştır. Yoksa tahıl ticaretini ve tedarikçilerin taktiklerini çok iyi bilen finansçı Paris Duverney 1750'de normal bir tahıl hasadının Fransa'yı üç yıl boyunca besleyebileceği gibi o sırada yaygın bir savı çürütme zahmetine girer miydi? 1740, 1741, 1747 ve 1748 yılları incelendiğinde bu savın tamamen yanlış olduğu ortaya çıkıyordu.[5] Ama haklı da olsa akıntıya karşı kürek çekiyordu. Onun zamanında hiç kimse Dauphiné ekonomisi üzerine XVII. yüzyıl sonunda yazılmış bir raporun sonuçlarına karşı çıkmayı aklından geçirmezdi. Raporun Guichard adındaki yazarına göre "Krallığın her eyaletinde doğanın oraya bahşettiği ürünler bu şekilde [yani önerileri doğrultusunda] yetiştirilmeye çalışılırsa Fransa baharat ve ecza maddeleri dışında yabancı mallar olmaksızın yapabilir."[6] İlerleyen satırlarda göreceğimiz gibi bu görüş pek de mantıklı bir görüş değildir.

Fransa'nın otarşi yeteneği en az dört bakış açısından incelenmelidir:

1. Dışarıya ve içeriye karşı yeterlilik var mıydı? Bu bölümü *Fransa Fransa'ya yetiyor muydu?* diye adlandırdım. Sorun Fransa'nın yabancı ülkelerle ilişkileri kadar iç ilişkileriyle de ilgilidir.

2. *Darlıklar, kıtlıklar ve açlıklar* bir dizi sınama olarak boy göstermektedir: İç arz talebi karşılamakta zorlanmaktadır.

3. *Köylü ayaklanmaları ve tahıl isyanları* Fransa'nın XVI. yüzyılın sonundan XIX. yüzyıl ortasına kadar sürekli tekrarlanan bir özelliğidir. Bu tür karışıklıklar temel amacı ülkeyi beslemek olan köylü ekonomisi üzerine kuşkusuz gölge düşürmektedir.

4. *Her şeye rağmen ciddi gelişmeler* olmuştur ama bu gelişmeleri açıklamak gerekmektedir.

---

[3] Antoine de Montchretien, *Traité de l'économie politique*, Rouen, 1615, bas. 1889, s. 23-24.

Vauban, *Projet d'une disme royale*, 1707, s. 26.

U.A., F[12] 647-648.

U.A., F[12] 673 (yaklaşık 1696).

Fransa Fransa'ya Yetiyor muydu?

Kırsal Fransa kendi üretimiyle beslenebiliyor, yaşayabiliyor muydu? Ve kırsal olmayan Fransa'yı besleyebiliyor, ona gerekli olanı sağlayabiliyor muydu?

Yanıt ana hatlarıyla evettir çünkü Fransız nüfusu bir bütün olarak durumunu korumuş ve hatta acı olaylara ve yiyecek kıtlıklarına rağmen artmıştır. Bu yarı başarı esas olarak toprağının sağladığı gıda ürünleri ve diğer maddelerle açıklanır.

Bununla birlikte sık sık kıtlık yaşanıyordu. Gıda ürünleri arzı sorunlar yaşıyor, kesintilere uğruyordu ve yabancı ülkelere başvurma zorunda kalınıyordu. Bu kurtarma operasyonları XVIII. yüzyıldan itibaren, özellikle de XIX. yüzyılda göreceli olarak kolay yapılıyordu ama dengeyi tam olarak ve zamanında yeniden kurmak için her zaman yeterli olmuyordu.

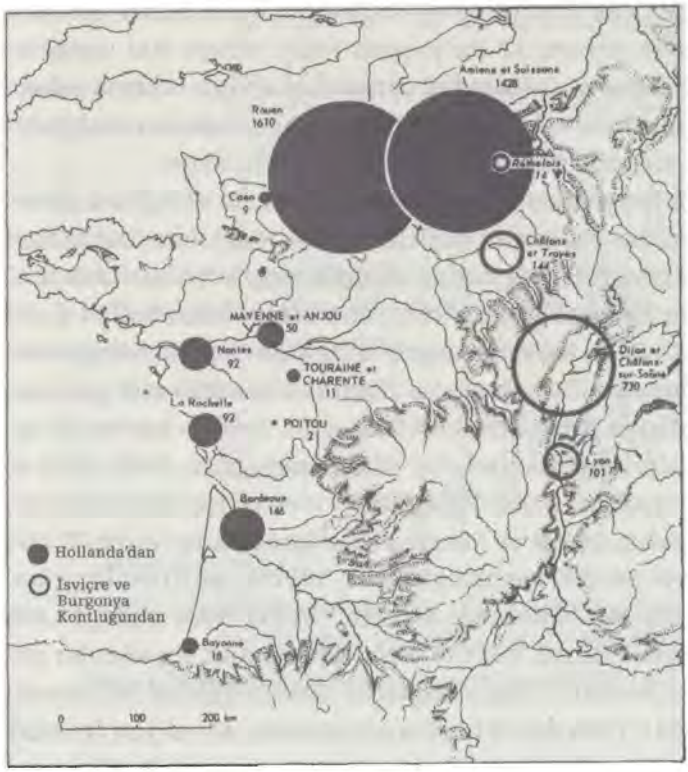
1836'da Troyes'da La Société d'agriculture, sciences, arts et belles lettres de l'Aube'un yayınladığı bir inceleme yazısı durumu abartmıyordu. Yazıdaki görüşe göre Fransa'nın hayvan sayısının artırılması "Temel önceliktir çünkü bugün bile Fransa her sakininin günde üç *once* (yaklaşık 90 gram) et tüketebilmesi için yeterli sayıda hayvan üretmiyor, kişi başına on iki *once* [yaklaşık 370 gram] yün toplamıyor ve her Fransızın yılda bir çift ayakkabıya sahip olabilmesi için yeterince deri elde etmiyor."[7] Fransa'nın yeterli derecede tereyağı ve peynir de üretmediğini ekleyelim. XVIII. yüzyılda Hollanda'dan "olağanüstü miktarda" peynir ithal ediliyordu.[8] XIV. Louis zamanında donanmanın yiyecek gereksinimi sık sık İrlanda'dan satın alınan büyük miktarda sığır eti, domuz eti ve tuzlu tereyağı varilleriyle karşılanıyordu. Almanya ve İsviçre'den sığır tedarik ediliyordu. Ve at üretimi –günümüzdeki otomobil sanayii ile karşılaştırılabilir– hem nicel hem de nitel açıdan yetersizdi. Lorraine köylüsü "Çok büyük miktarda yulafla neslini sürdüren bir ırk"[9] olan büyük Alman atları satın alarak varını yoğunu yitirecektir. Ve başta binlerce faytonu için Paris olmak üzere tüm kentler gezi ve yük arabaları için ısrarla at talep ediyordu. Bu yüzden XVIII. yüzyıldan önce bile Paris yönünde doğudan gelen, her biri önündekinin kuyruğuna bağlanmış, iyi ya da kötü durumdaki atlardan oluşan uzun konvoylara rastlanıyordu.

---

[7] La Société d'Agriculture, Sciences, Arts et Belles-Lettres de l'Aube tarafından yayımlanmış inceleme yazısı, 1836, s. 151.

J. Savary Des Bruslons, *a.g.e.*, II, 1760, "peynir" maddesi, süt. 250.

F. Lullin De Chateauvieux, *a.g.e.*, I, s. 298.

ŞEKİL 16: XVII. YÜZYIL SONUNDA PEYNİR İTHALATI
Harita: F. Vergneault. Kaynak: Ulusal Arşivler, G^7, 1685.

Ordu Almanya'dan ve daha doğudaki bölgeler için aracılık yapan İsviçre kantonlarından binlerce binek atı satın almak zorundaydı. Bu bağımlılık XIX. yüzyılda bile sürmüştür. Örneğin Chalon-sur-Saône'da kurulan at panayırı 1859 yılının ikinci üç ayı boyunca "Alman devletlerinin yasaklaması" nedeniyle her zamanki satışlarının durma noktasına gelişine tanık olmuştur. Normal zamanlarda "Kuzeyli tüccarlar buraya Alman, Danimarka ve Holstein atları getirip güneylilere satmaktadır. Bu yıl satışta sadece Charolais ve Morvan'dan gelen ülkemizin atları vardı ve pahalıydılar. Yine de bir süvari müfrezesi ordu için birkaçını satın aldı."[10]

Birçok bölgede at yetiştirildiği doğrudur ama krallık hükümetinin 1665'den itibaren kurmuş olduğu haralara rağmen Fransa hâlâ az sayıda kaliteli hayvan ürettiği için dışalıma başvuruyordu; bu da yılda birçok milyon *livre*'lik bir ticaret açığına yol açıyordu.[11] 20 Nisanda ilan edilen

[10] U.A., F^{IC} III, Saône et Loire.
Mart 1710'da İsviçre'den tek bir satın alım için en az 300.000 *écu* harcanmıştı. U.A., G^7 1511 (1711).

savaştan biraz önce Ocak 1792'de süvari birliğinin binek atları "Şu anda bize yabancı ülkelere ödenen 12 milyondan fazla paraya mal olmaktadır."[12] Napoléon'un İspanya savaşından çarpıcı bir ayrıntı Fransız subayların İngiliz hasımlarının muhteşem atları karşısındaki hayranlığıdır: Bu atlardan birini ele geçirmek ne büyük bir ödül olacaktır!

Fransa'nın sürü hayvanları ithal etmesinin zorunlu olduğunu gösteren birçok işaret vardır. Ne zaman devletin sınırlardaki denetimi kazara ya da planlı olarak gevşetilse, ne zaman gümrük vergileri düşürülse sürü hayvanları dışalımı hemen hızlanıyordu. Ama bizzat hükümet 14 Eylül 1714 ve aynı yılın 16 Ekim kararnameleriyle İspanya Veraset Savaşından sonra hayvan stoğunu yenilemek ve etin fiyatını düşürmek gibi gerekçeleri öne sürerek yabancı üreticilere başvurmuştur. Fransız hayvan yetiştiricileri hemen seslerini yükseltmiştir.[13] Bir yüzyıl sonra, 1818, 1819 ve 1820 yıllarında "Fransa'ya 18.000 öküz, 20.000 inek ve 150.000 koyun getirildi." 1821'de dışalım Seaux ve Poissy pazarlarına kadar giren 27.000 öküz, 21.000 inek ve 265.000 koyuna yükselir. 1822'de getirilen bir gümrük vergisi "Bu atılımı durdurdu ve dışalım 1823'te 9000 öküz, 13.000 inek ve 115.000 koyuna düştü. 1824'te yeniden canlanan dışalım bu düzeyini 1830'a kadar korudu"[14] Sığır, koyun ve domuz dışalım ve dışsatımının altı yıllık (1831-1836 dahil) bir karşılaştırması 42 milyon franklık bir dışalıma karşı 16,7 milyonluk bir dışsatıma işaret etmektedir –yani yıllık yaklaşık 4,2 milyon franklık bir dış ticaret açığı.[15]

Ama bundan daha ciddi bir dengesizlik vardı: *A priori* akıl almaz gibi görünse de Fransa neredeyse sürekli *tahıl* açığı veriyordu. Eski Rejim'in mirası olan bu açık XX. yüzyılın başında hâlâ sürüyordu. Alfred Sauvy'nin söylediğine göre 1913'te "Fransa'nın gıda ürünleri dışalımı 1818 milyona [frank] yükselirken dışsatımı sadece 839 milyondur: Gıda ürünlerindeki açık kabaca %12 olarak tahmin edilebilir. Bu açıkta önemli bir rol oynayan tahıl için ticaret dengesi 15 milyon kental net bir dışalımla sonuçlandı; yani tüketimin yedide biri." Ve o yıl aşırı düşük bir rekolte söz konusu değildi (87 milyon kental; önceki on yılın ortalaması: 89,6 milyon kental).[16]

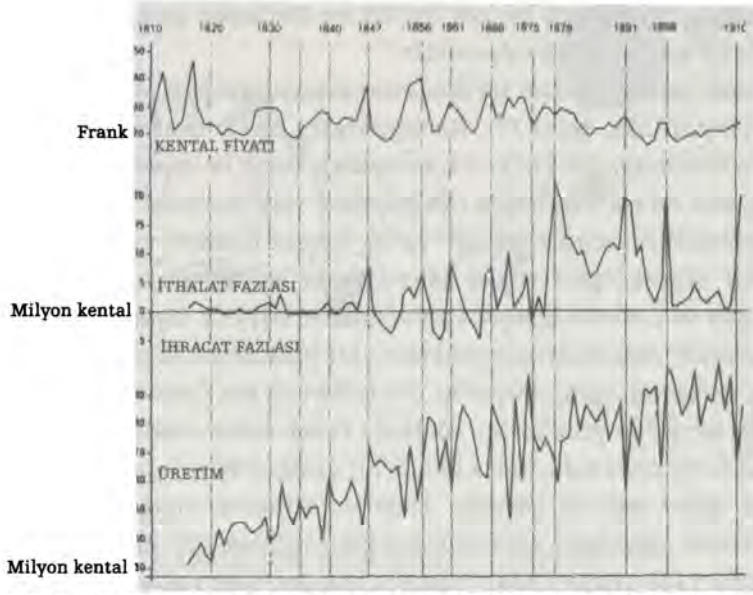
---

[12] U.A., F^{10} 226 (30 Ocak 1792).

[13] U.A., F^{12} 1904.

[14] U.A, F^{10} 1576 (1837).

[15] Jean-Henri Schnitzler, *Stratistique générale, méthodique et complète de la France comparée aux autres grandes de l'Europe*, cilt IV, s. 40.
Alfred Sauvy, *Histoire économique de la France entre les deux guerres (1918-1931)*,

ŞEKİL 17: FRANSA'DA 1810 ile 1911 ARASINDA TAHIL ÜRETİMİ, DIŞ TİCARET VE ORTALAMA TAHIL FİYATI

Kaynak: *Annuaire statistique rétrospectif de L'INSEE*, 1966

Üstelik bu yeni bir durum değildi. Bir tarihçinin[17] yazdığına göre "Altı sınırı içine kapanmış rahat içinde yaşayan bir Fransa mitosu hiçbir zaman gerçeği yansıtmamıştır." Gerçekten de Fransa modern çağın her döneminde ithal tahıllara başvurmak zorunda kalmıştır. Ama bu Fransız tahıllarının da her yıl başka ülkelere akmadığı anlamına gelmez. Hatta birçok bölge düzenli tahıl ihracatçısıydı. Örneğin XVI. yüzyılda Brötonya, Aunis ve Languedoc. Languedoc'tan İtalya'ya hasadın kötü olmadığı her yıl tahıl gönderiliyordu. Küçük Bröton yelkenlileri Brötonya ve Aunis'ten Portekiz ve İspanya'ya tahıl taşıyordu: Tahıl Sevilla'da gümüş, Lizbon'da altın sikkeyle ödeniyordu. 1667-1668'de İspanya ile savaş sırasında, Fransa düşmanına gizlice tahıl satıyordu "Çünkü İspanya'nın altın ve gümüşünü [bize] bu satış çekiyor."[18] 1684'te Fransa İspanya ile yeniden

I, 239-240. 1903-1912 yılları ortalaması için bkz. *Annuaire rétrospectif de l'INSEE*. René Girault, "Place et rôle des échanges extérieurs," *Histoire économique et sociale de la France* içinde, yay. haz. F. Braudel ve E. Labrousse, IV, 1979, s. 199.

Arthur de Boislille, *Correspondance des contrôleurs généraux des finances avec les Intendants des provinces*, I, 1874, s. 11. (Bordeaux krallık denetçisi M. de Ris'den 8 Ocak 1684 tarihinde genel denetçiye mektup).

savaşa girdiği zaman bu kez İngiliz ve Hollanda gemileri Marsilya'dan yarımada için tahıl yükleyecektir.[19]

Sözün kısası dışalım ile dışsatım arasındaki denge genellikle Fransa aleyhineydi (bkz. şekil 17). Ne zaman iki hasat arasında bir boşluk ne zaman beklenmedik bir kıtlık ne zaman Paris'in iaşesinde bir sorun ortaya çıksa Baltık ülkelerine (Amsterdam tahıl borsası 1544'te Anvers tahıl borsasının yerini almıştı)[20] ya da Levant ülkeleri ve Kuzey Afrika'dan düzenli olarak tahıl çeken Marsilya'ya başvuruluyordu. O zamanlar Marsilya ve Cenova bileşik kaplardı: Marsilya'da fiyatlar yükseldiğinde Cenevizliler ambarlarında stokların bir bölümünü Marsilya'ya yüklüyordu ya da bunun tersi oluyordu. Paris birçok kez Cenova'dan yüklenen ya da Marsilya'dan gönderilen Akdeniz tahılı satın almıştır: Bu tahıl eline çok sık kötü durumda, hatta bazen bit yenikleriyle dolu olarak geçiyordu.

Bir diğer tedarik kaynağı 1660'tan itibaren kısmen bir teşvik primi sistemi sayesinde tahıl ihraç eden İngiltere idi. Ange Goudar'a göre İngiltere 1755 yılına kadar "Fransız monarşisine yaklaşık 200 milyon *livre tournois*'ya mal olan" 21 milyon *setier* buğday ihraç etmişti[21] (21 milyon setier yani 27 milyon kental, olağanüstü bir dışalım).

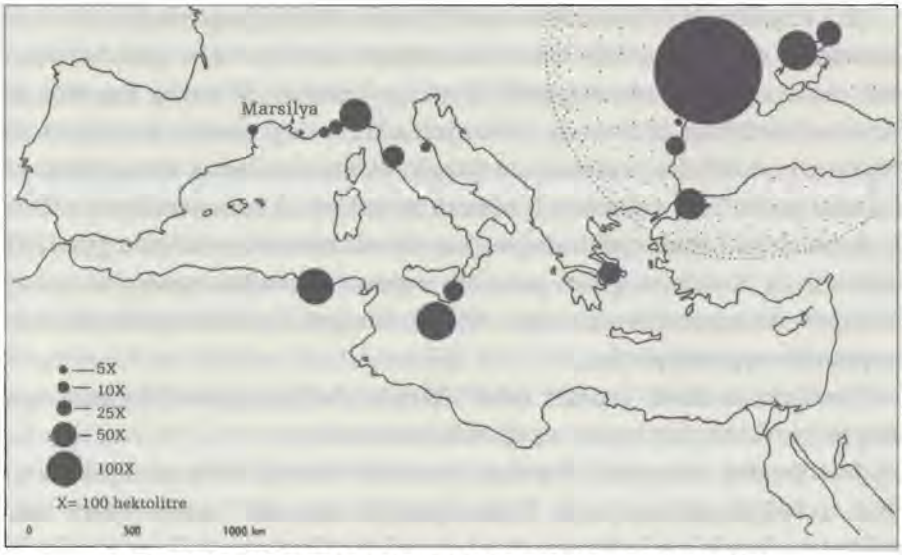
XVIII. yüzyılın sonu iki yeni ve güçlü tahıl tedarikçisinin sahneye çıktığına tanık olmuştur: Birleşik Devletler ve Güney Rusya. Philadelphia'dan yola çıkan gemiler 1739 gibi erken bir tarihten başlayarak Fransa'ya buğday ve un varilleri taşıyacaktır.[22] Ukrayna buğdayı Marsilya'ya aynı dönemde gelmeye başlamıştı ama Batı Avrupa ve Fransa için tek başına bir kurtarıcı olması çok daha sonra 1817 Avrupa kıtlığı nedeniyle gerçekleşecektir. Hızır gibi yetişmiş olan Ukrayna buğdayı ucuz ama *tehlikeli*ydi. 1819'da Saône ve Rhône'u Burgonya buğdayı yüklü olarak inen gemilerin ticaretine büyük bir sekte vurmuştur. Çağdaş bir rapora göre "Kırım'dan gelen buğday" Fransa'daki fiyatı hektolitresi 20 frangın altına düşürmüştü ve bu fiyat düzeyinin altında "çiftçi zarar etmektedir."[23]

Örnekleri 1662, 1693-1694, 1709-1710, 1740 ya da 1788-1789 gibi kıtlık yıllarına başvurarak çoğaltabiliriz. Güvenilir bir tanığın 24 Nisan 1789'da yazdığına bir göz atalım: "Şimdiki kıtlık çok korkutucu çünkü

---

19 *A.g.e.*

20 Bernard Hendrik Slicher Van Bath, akt. Immanuel Wallerstein, *Le système du monde du XVe siècle à nos jours. I. Capitalisme et économie monde 1450-1640*, 1980, s. 92.
Ange Goudar, *Les Intérêts de la France mal entendus*, 1756, I, s. 19.
U.A., F^10 226 ve F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, I, s. 86.
U.A., F^IC III Côte d'Or, 7 (1819).

ŞEKİL 18: 5 KASIM 1845'TE MARSİLYA'YA GELEN TAHIL

Yükleme yerleri ve karşılaştırmalı miktarlar. Taralı alan karantinaya alınan tahılların geldiği bölgeye işaret etmektedir.

kendisini çok erkenden, neredeyse hemen hasattan sonra –ki hasat [1788] gerçekten de kötüydü– hissettirdi... ve tahıl stokçuları halkın perişanlığını artırmak için talihsiz koşullardan utanmazca yararlanıyor ve sonuncu olarak çünkü ulusun yoksul bölümü krallığın hemen her eyaletinde aşırı umutsuzluğa kapılmış durumda. Geçen hafta kanlı bir olayın cereyan ettiği bir kentin [Alençon] yakınında yaşıyorum, yoksul insanlar üzerlerine gönderilen birlikler tarafından öldürüldü. 'Ah! Bayım, açız!' diye haykıran insanları katletmek ne korkunç bir şey! Önümüzdeki hasat kesinlikte sonuncudan da kötü olacak."[24]

Ekmek kıtlığı Devrim'in ilk yıllarına uğursuz damgasını vurmuştur. Raymon Lebon'un 1792'de söylediğine göre "Başta [Fransız parasının Londra'daki paritesini etkileyecek derecede] Paris olmak üzere Fransa'nın birçok bölgesinin yardımına koşmak için yabancı ülkelerden [1789 ve 1790'da] satın alınan tahıl ve una 75 milyon [*livre*] harcandı ve bu Fransa'nın birçok kişinin ileri sürdüğünün tersine bu gıda maddesindeki üretiminin tüketimi düzenli olarak karşılamadığının kanıtıdır."[25]

[24] U.A, H 1517 (Dufriche de Valazé'den M. de Tarlé'ye mektup).

[25] U.A., F[10] 226 (1792.)

Bu koşullarda –Fransa'nın tahıl içinde yüzdüğü gerekçesiyle ki bu kesinlikle doğru değildi– tahıl ihracatının her dönemde savunucularının olması (aralarında Boisguillebert ile Quesnay de vardı) şaşırtıcıdır. Fransa, bir bütün olarak ele alındığında (ki birliği sadece kuramsal düzeydeydi çünkü demiryollarının yaygınlaşmasına kadar adına layık bir "ulusal pazar"dan yoksundu), nüfusunu beslemek için neredeyse sürekli denecek sıklıktaki tahıl açığını kapatmak zorundaydı. Bunu gemicilik sektörü ve ticaretten gelen gelirleri saymazsak sadece şarap ve sanayi ürünleri dışsatımıyla –kısacası ticaret dengesi fazlalık veren sektörler sayesinde yapabiliyordu.

Bununla birlikte, toplam tahıl tüketimiyle karşılaştırıldığında epey düşük bir düzeyde olan bu açığı abartmayalım.

Her şeyden önce tahıl dışalımı öncelikli olarak Paris ve denize kıyısı olan bölgelerle sınırlıydı: Fransa'ya yüklenen tahılların başlıca varış noktaları Dunkerque, Rouen, Nantes ve Marsilya'ydı ama yerel talepler doğrultusunda "deniz tahılları"nı ağırlayabilecek durumdaki büyük küçük tüm limanlar da devreye girebiliyordu. Örneğin 1683 yılında yazılmış bir mektup "Büyük miktarda Danzig çavdarı Sables [d'Olonne] ve Nantes'a vardı ve Poitou'nun dört bir yanına dağıtıldı"[26] bilgisini vermektedir. Ocak 1701'de buğday, çavdar ve yulaf yüklü küçük bir İngiliz gemisiyle üç Hollanda gemisi Saint-Martin-de-Ré'ye yanaşır: "Ve bize birçok başka geminin daha yolda olduğu umudunu verdiler."[27] Denizyoluyla gelen ithal tahıl büyük su yollarıyla iç bölgelere ulaştırılıyordu: Seine ile Paris'e; Loire ile Orléans'a; Rhône ile Lyon'a.

Turgot kendi zamanı için Avrupa'da denizyoluyla yapılan *tüm* tahıl ticaretini 5 milyon kental olarak tahmin etmişti. Fransa bu miktarın sadece bir bölümünü (muhtemelen 2,5 milyon kental yani varsayılan miktarın yarısı) ithal ediyordu; bu miktar o sırada 50 milyon kentalin üzerine çıkmış olan tahıl tüketiminin yaklaşık %5'ini oluşturuyordu.[28] Alfred Sauvy'nin 1913 yılı için önerdiği oran ise %14'tür. Eğer rakamlar gerçekleri yansıtıyorsa durum daha kötüleşmiştir. Dolayısıyla Eski Rejim monarşisini geriye dönük olarak fazla hırpalamayalım; çoğu zaman elinden geleni yapmıştır ve onu *Açlık Antlaşması*'nın ömrü uzun söylentileri yüzünden yargılamayalım. Hatta onu tahıl dışsatımını enerjik bir biçimde yasaklamış ve kapıları ithal tahıla açmış olduğu için suçlamak ne derece

[26] U.A., G^7 449 (Thouars, 27 Nisan 1683).
Savaş Bakanlığı arşivleri, A 1 1514, 6 (Rochefort, 2 Ocak 1701).
A. Sauvy, *a.g.e.*, I, 1965, s. 239-240.

doğrudur? Restorasyon dönemi ve Temmuz Monarşisi hükümetleri fiyata göre değişken bir gümrük vergisi sistemi düzenleyen 1819 yılı yasası ve 1832 yılı gümrük tarifeleri yasası ile daha iyisini mi yapmışlardı? Bu yasalar bir dizi karışıklık ve tahıl isyanının gösterdiği gibi fiyatları yükselterek yaşam koşullarının daha da kötüleşmesine yol açmamış mıydı?[29]

Öte yandan yabancı malların Avrupa'da olduğu gibi Fransa'da da XVII. yüzyılın sonunda bile denetimin gevşek olduğu sınırlardan kolayca sızdığını da unutmayalım. Sınırlar yol geçen hanları gibiydi. Ayrıca binlerce küçük işleme dağılmış olduğu için çoğu zaman sadece küçük çapta tüccarların su yüzüne çıkarılabildiği tahıl kaçakçılığını denetim altına almak hiç de kolay değildi. Mably "Tahıl ticareti [Fransa'da] Peru'dan daha değerlidir" diye yazmıştı.[30] Ama bu ticaret aşırı parçalanmış bir pazara hitap ediyordu. Büyük toprak sahiplerinin umutları doğrultusunda tahıl dışsatımının serbest bırakılması için uğraşan Boisguillebert arzdaki dengesizliklere sonuçta çok kolay çözüm getirilebileceğini öne sürmüştü. Yazdığına göre 1679'da 1693-1694 krizine benzer bir "verimsizlik krizinin" üstesinden gelmek için 25 ila 30 bin *muid* yabancı tahıl yeterli olmuştu.[31] Haklı mıydı? Hem evet hem de hayır. Tahıl açığını abartmamak gerektiği her ne kadar doğruysa da hafife de almamak gerekir.

Bu dış dengesizliğe ulaşım güçlükleri nedeniyle *iç* karışıklıklar ve dengesizlikler de eklenince ortaya bir yığın can sıkıcı olay, sıkıntılar, kaygılar çıkıyordu. Bir eyalet yaygınlaşma eğilimindeki kıtlıktan bir yıl yakayı sıyırsa da –Brötonya'da 1709-1710'da olduğu gibi– ertesi yıl ona yenik düşebiliyordu. Dolayısıyla Nicolas de Lamare'ın *Traité de police*'te (1710) ileri sürdüğü *tüm* Fransa'nın 1684 ile 1692 arasında art arda sekiz yıl iyi hasatlara tanık olduğu savını ciddiye almak zordur.[32] Monarşik hükümet 1763 ve 1764 kararnameleriyle kental fiyatı 12 *livre*'i geçmediği sürece tahıl dışsatımına izin verdiği zaman sonuç her durumda beklenmedik karışıklıklar, ters yönde spekülasyonlar ve genel bir fiyat artışı olacaktır. Krallık denetçilerinden sık sık bu olumsuz gelişmelerin nedenlerini araştırıp açıklamaları isteniyordu. Yanıtlarına göz atılırsa hepsinin görüşü aynıydı: Tahıl sorunları fiyatların birbirine yakın eyaletlerde

---

[29] Alfred Rambaud, *Histoire de la civilisation contemporaine en France*, 1888, bas. 1926, s. 488.
Peder (Gabriel Bonnot) de Mably, *Le Commerce des grains. Oeuvres*, XIII, s. 291-297).
Pierre Le Pesant De Boisguillebert, *Le Détail de la France*, 1697, bas. 1966, I, s. 381.
Nicolas de Lamare, *a.g.e.*, II, 1710, s. 1038.

bile kimi zaman saçmalık derecesine varan farklılıklar göstermesi nedeniyle her şeyden önce ülke içi sorunlardı. Mesafe Fransa'yı bölüyor, parçalara ayırıyor, hayatını zorlaştırıyordu.

Başka türlü nasıl olabilirdi? Devrimin ilk günlerinde 32 eyaletin, daha doğrusu "*généralité*"nin 12'sinde tahıl açığı, 10'unda denge ve 10'unda tahıl fazlası olduğu düşünülüyordu. Ama taşımacılık yavaş, pahalı ve etkisiz olduğu için bu eşitsizlikler birbirlerini otomatik olarak telafi etmiyordu.

Savaş her zamanki güçlüklerin üzerine tuz biber ekiyordu. Sınırlardaki ve ötesindeki çarpışmalar uzaklara, bazen saçmalık derecesinde uzak mesafelere tahıl gönderilmesini gerektiriyordu. Kendilerine her türlü yetki verilmiş ya da yetkisi kendinden menkul ordu üstencilerinin müsadereleri ve zorbaca davranışları kadar hükümetin dayattığı ayni vergiler de normal tedarik kanallarını altüst ediyordu. Bu yüzden krallık denetçileri verilen buyruklara sık sık karşı çıkıyordu. Ağustos 1709'da hükümet Soissons idari bölgesine (*généralité*) "On bin çuval trikale ya da arpa unu" düzeyinde bir vergi saldığı zaman denetçi Le Fèvre d'Ormesson bunun güç olacağını belirtir: "Arpa hasadı daha yeni başladı ve eylül ayı sonuna kadar bitmeyecek,"[33] çuvallar bu nedenle ancak ekim sonuna hazır olabilir ama her durumda on bin çuvala ulaşamama olasılığı yüksektir. "Bu bölge genel olarak hemen hiç arpa üretmiyor; az sayıda çiftçi arpa ekti ve de sadece vadilerde çünkü bu cins tahıl en iyi topraklarda yetişmiyor... Ayrıca bölgemdeki tarım işleri son dört aydır aralıksız geçen kafileler yüzünden neredeyse sürekli kesintiye uğramıştır." Bu son cümle hükümetin köylülere taşıyıcı olarak el koymasının onları topraklarında çalışmaktan alıkoyduğu anlamına gelmektedir. D'Ormesson bunları söyledikten sonra arpa unu yerine "öğütülmemiş yulaf ya da yulaf unu ya da ekmek yapmak için kullanılan başka *küçük tahıllar*" önerir –önerisi görünüşe göre kabul edilmiştir çünkü mektubun kenar boşluğunda başka bir el tarafından yazılmış *bon* (tamam) sözcüğü bulunmaktadır. Hükümet d'Ormesson'un argümanlarına boyun eğdiyse bunun nedeni kuşkusuz bu argümanların tartışmaya yer bırakmayacak derecede kesin olmasıydı. Ayrıca talep edilen sevkiyat cephedeki birlikler için planlanmıştı. D'Ormesson'un mektubu Fransızlar için bir yenilgi olsa da istilacıyı Vauban tarafından tahkim edilmiş kuzey sınırında durduracak olan Malplaquet Muharebesinden (11 Eylül 1709) –korkunç bir kıyım– iki hafta önce yazılmıştır.

[33] U.A., G^7 1651, f° 26.

Savaş aynı zamanda birliklerin ileri geri sürekli yer değiştirmesiydi. Yukarıda alıntı yaptığım mektuptan iki gün sonra "Tournai Muharebesinden çıkan birliklerin kalıntıları paraları ödenmediği için" Laon kenti etrafındaki "Bahçeler ve sebzeleri yağmaladı; bu askerler ve seyisler kentin kendilerine sunduğu ekmekle yetinmedi."[34]

Birlikler, her şeyin kendilerine neredeyse tamamen mubah olduğu harekât alanlarının çok uzağında ve hatta savaş sona ermiş bile olsa kentleri ve kırsal bölgeleri tedirgin etmeyi, bezdirmeyi sürdürüyordu çünkü sürekli yer değiştiriyor ve her yıl sonu kışlık karargâhlarını kuruyorlardı. Asker hareket halinde de olsa, yerleşik de olsa yöre sakinleri tarafından barındırılıyor ve besleniyordu –bu sistem *étape ve ustensile*[35] diye biliniyordu. Ev sahiplerine ödemeler daha sonra ama gecikmeli olarak yapılıyor ve aracılar bu ödemelerden kendilerine bir pay ayırıyordu. 1682'de kentlerinden o kadar sık birlik geçmişti ki Bourg-en-Bresse, Coligny ve Vilars sakinleri "Barındırma masraflarının altından kalkamadıkları için evlerini terk etmeye karar verirler."[36] 1694'te daha kötüsü olacaktı: Hasat o yıl çok kötü olduğu için "Bugey bölgesinde sadece beş gün konaklamış olan yirmi yedi binden daha fazla askerin geçişi" nedeniyle Bresse ve Bugey açlığa mahkûm olmuştu. Bu gibi durumlar XIV. Louis'nin savaşlarından önce de meydana geliyordu: Ağustos 1625'te Saintonge eyaletinde "Kralın hizmetindeki iki ya da üç alay asker, yıldırım, veba ve açlığın toplamından daha çok zarar verdi."[37]

Savaş aynı zamanda vergilerin artması, devlet yardımlarının azalması ve orduya zorla asker alma anlamına da geliyordu. Pottier de la Hestroye 1716'da "Eğer geçmişe göre daha az ürün kaldırılıyorsa [İspanya Veraset Savaşı sırasında, 1701-1713/14]" bunun sorumlusu "Kırsal bölgeleri boşaltarak toprağı sürebilecek yeterli sayıda insan bırakmayan savaşın [ta] kendisidir"[38] diye yazıyordu.

Tüm bu sıkıntılar birbirine ekleniyor ve tarıma dayalı ekonomik sistemin kırılganlığını artırıyordu. Friedrich Lütge tarım ve zanaat üretiminin baskın olduğu her bölgenin belirli bir nüfus eşiği geçildiğinde insanlarını genellikle gerektiği gibi besleyemediğini öne sürerken işte bu kırılganlığı

---

[34] U.A., G^7 1651, f° 27.

[35] *Ustensile* askeri birliklerin geçtikleri yörelerin sakinlerinden yatak, yiyecek ve ateş ile mum yanında bir yer talep etme hakkına verilen addı (Littré).
U.A., G^7 156 (Dijon, 12 Temmuz 1682).
Yves-Marie Bercé, *Histoire des croquants*, 1974, s. 65.
Pottier De La Hestroye, *a.g.e.*

ifşa ediyordu. Peşinde olduğumuz açıklama bu mudur? Aşırı kalabalık bir Fransa? Eğer öyleyse Arthur Young Devrim arifesindeki Fransa'nın nüfusu için "fazladan altı milyon kişi!"[39] dediğinde doğru görmüştü. Jean Fourastié bu konuyla ilgili olarak hep (ve haklı olarak) tarımsal işgücünün düşük üretkenliğine dikkati çekmiştir. 1700'de on aktif köylü (içlerinde kendilerinin de bulunduğu) on yedi kişiyi geçindiriyordu.[40]

Bütün bunlardan çıkan sonuç Fransa'nın nüfusunu beslediği zaman bile yetersiz derecede beslediğidir. 1949 yılı sabit frangıyla kişi başına toplam tüketim 1700'de 50.000 frank, 1976'da 476.000 franktı. Jean Fourastié farkı daha iyi belirtmek için şunu ekler: "1700 yılının *asgari ücretlisi* 1976'daki *asgari ücretli*den sekiz kat daha fazla ekmek yiyordu çünkü başka herhangi bir gıda ürünü alım gücünü aşıyordu..."[41]

Darlık, Kıtlık, Açlık, Tahıl İsyanları, Ayaklanmalar

Fransızların büyük çoğunluğu yüzyıllar boyunca bu dramatik kıtlıklardan büyük sıkıntı çekmiş, sürekli kaygı içinde yaşamış ve arada bir de baş kaldırmıştır. Belgelerde beş sözcük sık sık karşımıza çıkar: darlık, kıtlık, açlık, tahıl isyanları ve başkaldırmalar. Aralarında en "hafifi" olan darlık sözcüğü diğerlerine oranla çok daha az sahneye çıkar; kıtlık ve açlık sözcükleri ise tam tersine sık sık boy gösterir; ayrıca birinden diğerine yol ne yazık ki çok kısadır. Belgeler "büyük bir kıtlık," "açlık yaratabilecek bir kıtlık" tan söz eder. Yine de bu sözcükler arasında bir derecelendirme vardır. Aynı bir yol üzerinde, bir ırmak kıyısında ya da bir pazar yerinde ve çoğu kez bir gün ya da birkaç saat süren kısa tahıl isyanları ile geniş alanlarda haftalarca, aylarca süren köylü ayaklanmaları arasında olduğu gibi.

Ama darlık, kıtlık, açlık, tahıl isyanları ve ayaklanmalar birbirleriyle yakından ilişkilidir, birbirlerine eşlik ederler. Bu karışıklıklar kökü derinde olan huzursuzlukların yansımaları ve Fransa'nın tarım üretiminin trajik yetersizliği nedeniyle sürekli bir çalkantı içinde olduğunun kanıtıdır. Trajik sıfatını özellikle kullanıyorum çünkü tanıklıklar çoğu kez iç karartıcıdır: Örneğin 1661-1662, 1692-1693 ve 1709 yıllarındaki gibi. Argenson Markisi (Voyer de Paulmy) 26 Ocak 1732'de *Anılar*'ına hiç sö-

---

[39] A. Young, *a.g.e.*, II, s. 863.

[40] Jean Fourastié, *Machinisme et bien-être*, 1962; 1899'da 43 kişi geçindiriyorlardı (günümüzde yaklaşık 300).
Jean Fourastié, *Les Trente Glorieuses*, 1979, s. 159.

zünü esirgemeden "Eyaletlerde insanlar açlıktan ölüyor ya da ot yiyor"[42] diye yazmıştı. Başka görgü tanıkları 1652'de "Lorraine ve çevresindeki bölgelerde insanları çayırlarda hayvanlar gibi ot yerken" betimliyordu; ya da 1662'de Burgonya'da "İyi kentlerin bile sakinlerinin üçte biri" aynı şeyi yapmak sorunda kalmıştı ve "birkaçı insan eti yedi;" ya da 1694'te Meulan yakınında "hayvanlar gibi otla beslenen"[43] şu insanlar. Kentler göreceli olarak korunduğu ve yardım aldığı için kentliler yüzünden aç kalan köylüler kentlere akın ediyor ve sokaklarda ölüyordu (aynı şey tüm Avrupa için geçerliydi: *Terra Firma* köylüleri akın ettikleri Venedik'te köprülerin altında ya da kanal rıhtımlarının üstünde ölüyordu). 2 Mayıs 1694'te Lyon krallık denetçisinin raporunda bildirdiğine göre "Kıtlık o kadar büyümeye başladı ki Lyon kenti her türlü önleme rağmen tüm ekmeği alıp kaçan köylülerle doldu; bunu yapmak için ekmeği gece vakti kent duvarlarının üstünden dışarı atıyorlar ve bir kısım ekmeğe de sanki şarapmış gibi fıçılar içinde kentten çıkartılırken el koyduk."[44]

Auvergne krallık denetçisi Desmarets de Vaubourg 20 Haziran 1692'de Mauriac ve Aurillac idari bölgelerini (*élection*) ziyaret ettikten sonra aşağıdaki açıklamayı yapıyordu: "Bu sonuncu bölge [Aurillac], köylülerin geçen yıl topladığı az miktardaki tahılı ve diğer gıda ürünlerini tamamen tüketmiş olduğu için son iki ay ile altı ay arasında [rekoltelerin arasındaki boşluk] çok sıkıntı çekti. Bölgenin dört değişik kentinde, başvuran yoksullara haftada bir kez ekmek dağıtımı yapılıyor. Bu ayın sekizinde Aurillac kentinde o kadar çok sayıda yoksul vardı ki, her ne kadar düzeni sağlamak için elimizden geleni yaptıksa da aralarından on bir kişi kalabalıkta ezilerek öldü. Bu kentte dağıtım günlerinde genellikle altı binden fazla kişi bulunuyor. Bu sayı diğer kentlerde de orantılı olarak aynıdır. Bu dört kentteki dağıtımlar aynı yoksullar iki yere birden gitmesin diye aynı gün yapılmaktadır."[45]

Denetçi "bu bölgenin içinde bulunduğu üzücü durumu" iki nedene bağlıyordu: Son iki yılın kötü hasatları ve "geçen yıl *ustensile* vergisinin tüm Auvergne için 666.000 *livre*'e yükseltilmiş olması... bu tutar bu eyalet için biraz fazladır."[46]

---

[42] Argenson Markisi, *Mémoires*, 26 Temmuz 1732, yay. haz. J. E. B. Rathery, 1859, II, s. 72. F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, I, s. 58.

[44] U.A., G^7 1633 (Bérulle).

[45] U.A., G^7 103 (Desmarets de Vaubourg).

[46] *A.g.e.*

Sözü başka kime verelim? Belki Tulle kenti papazına? Bu küçük kent Limoges idari bölgesinin (*généralité*) "yoksulluk ceplerinden" biriydi. Peder Melon 1 Ekim 1692'de şunları yazıyordu "Yarıçapı on *lieue* olan bir çevrede yiyecek ekmeği olan altı aile yoktur, turplarının hepsini tüketmişlerdir ve don her şeyi yok etmiş olduğu için başka yiyecekleri yoktur. Eğer eyaletin ivedilikle yardımına koşulmazsa halkın üçte ikisi ölecektir."[47] Peder elbette abartıyordu ama görevi bir yerde yüksek makamları merhamete getirmek değil miydi?

Tarihçiler bize Fransa'nın XVI. yüzyılda 13, XVII. yüzyılda 11, XVIII. yüzyılda 16 kez *ülke çapında* açlık yaşadığını söylemektedir.[48] Bu liste, tam ve güvenilir olduğu varsayılsa bile (ki benim kuşkularım var), çok sık görülen, hemen her yıl ülkenin bir yerinde ya da diğerinde patlak veren *yerel* açlıkları dışarda bırakmaktadır. XIX. yüzyılda bile kıtlık ve açlığın artık geçmişte kalmış olduğu söylenemez: Fransa 1812'de "korkunç bir kıtlık" ile ikiye bölünür;[49] 1816-1817'de süratle dört bir yanına yayılan bir açlıkla sarsılır; 1819'da tahıl dışalımını bir düzene sokmak için fiyata göre değişen bir gümrük tarifesi devreye sokulur (*eşel mobil* sistemi); 1820-1830 arasında, 1837 ve 1846-1848'de bir dizi kötü rekolte birbirini izler. Bu sonuncu yıllardaki kötü hasatlar tipik bir *Eski Rejim* krizini (yani başlangıcı tarım kaynaklı) tetikleyecek ve Temmuz Monarşisi'nin devrilmesine katkıda bulunacaktır. Yetkililer o sırada "Marsilya ve Toulon tarafından ithal edilmiş ve yaklaşık 50 buharlı gemiyle Rhône'dan yukarı çıkarılan" Rus buğdayı üzerindeki gümrük vergisini düşürme kararı vermek zorunda kalmıştı.[50] 1853 yılının çok kötü buğday ve patates rekoltelerinden sonra 1854 ile 1856 arasında Odessa'dan tüm yüklemeleri durduran Kırım Savaşı nedeniyle bu kaynağa başvurulamamış ve yeni bir besin krizinin önüne geçmek için üç yıl boyunca devletin ve Paris'te bir "fırıncılık fonu" kuran Baron Haussmann'ın enerjik müdahaleleri gerekmiştir.[51]

Köylü Ayaklanmaları ve Tahıl İsyanları

Tahıl üretimindeki dalgalanmalar köylü dünyasını sürekli olarak çalkantıya sürüklüyor, aniden patlak veren köylü ayaklanmaları süratle tü-

[47] U.A., G^7 346.

[48] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, I, s. 55.

[49] U.A., F^{11} 704 (30 Nisan 1812).

[50] Philippe Sussel, *La France de la bourgeoisie, 1815-1850*, 1970, s. 70. Toschio Horii, "La crise alimentaire de 1853 à 1856 et la caisse de la boulangerie," *Revue historique*, Eylül-Aralık 1984, s. 375 vd.

kenip gidiyordu. Uzak bir geçmişte de durum aynıydı: 1356 yılının 28 Mayısında başlayan köylü ayaklanması Kötü Carlos'un (Navarra Kralı II. Carlos, *Carlos el Malo*) yürüttüğü acımasız baskının sonucunda arkasında katledilmiş on binlerce köylü bırakarak aynı yılın 10 Haziranında sona ermişti.[52] Aynı süre kısalığı ve baskı karşısında aynı acizlik başka ülkelerdeki benzer büyük ayaklanmaların da özellikleriydi: 1381 İngiliz Köylü Ayaklanması ve Almanya'daki 1525 Köylü Savaşı gibi. Her köylü kalkışması kurulu düzeni sarsmış, bir boşluktan, yetkililerin bir ihmalinden yararlanarak belirli bölgeleri işgal etmiş ama ardından bu bölgeleri ne örgütleyebilmiş ne de elinde tutabilmiştir. Baskının tarafında silahlı gücün amansız teknik üstünlüğü vardı.

Ayaklanmalar sürüp gitmiş ve benzer şablonları izlemiştir. Bununla birlikte, Fransa'da yaklaşık 1680 yıllarından sonra, XVI. Louis'nin hükümdarlığının ikinci bölümünde ayaklanmalar nitelik değiştirmiştir. Bu yıllardan önceki karışıklıklar birçok özelliği aynı anda bünyelerinde barındırıyordu: Aniden patlak verme, siyasi eylem, toplumsal düzene karşı çıkma, vergi karşıtlığı, yoksulluğun doğurduğu öfke... Bu karışıklıklar sel gibi yayılan ve her şeyden önce vergi karşıtı olan büyük ayaklanmalar halinde ortaya çıkıyordu. Vivarais bölgesi 1670'te başkaldırdığı zaman Fronde zamanından kalma eski bir şarkıyı şiar edinecekti:

...Paysan prends tes armes
Sus aux vautours, aux gabelous
Il faut hurler avec les loups
...Ton hoyau, ton pic et ta bêche
A leur tour percevront l'impôt.[53]

Silahlarını al köylü
Kahrolsun akbabalar, tuz vergicileri
Kurtlarla birlikte ulumak gerek
Çapan, belin ve kazman
Bu sefer vergiyi onlar toplayacak.

1680'den sonraki başkaldırılar çoğunlukla kentler ve kırsal bölgelerdeki sınırlı, tek amaca yönelik ve çok kısa süren –bir iki gün, en fazla bir hafta– tahıl isyanlarıydı. Bunlar kolayca bastırılıyordu, bunun için zayıf jandarma süvarileri (*maréchaussée*) bile yeterli oluyordu; ordu sadece

[52] E. Lavisse, *Histoire de France*, 1911, IV, s. 132 vd.
[53] *A.g.e.*, VII, s. 349.

boy göstermekle ve devriye birliklerinin sayısını artırmakla yetiniyordu. Bu ikinci tür ayaklanmalar ekmeğin fiyatının artmasıyla ya da kıtlığıyla tetikleniyordu. Bu yüzden XVII. yüzyıl sonrasının tahıl isyanlarını bir dizi siyasi, hükümet karşıtı eylem olarak gören Louise A. Tilly'nin (1972) teziyle tamamen hem fikir değilim. "XVII. yüzyıl sonrası tahıl isyanlarını kolaycılığa kaçan bir ekonomik formüle –kıtlık=açlık=ayaklanma– indirgememek gerekir. Açıklama daha çok *siyasi bir bağlam içinde* –hükümet politikalarının gelişimi– ve tahıl piyasasının uzun vadeli dönüşümünde aranmalıdır"[54] diye yazmaktadır. Kuşkusuz her türlü ayaklanma kurulu düzene karşı çıkar ve Fransa'da monarşik düzen o zamana kadar tahıl sorunlarıyla ilgilenen kentlerin yetkilerini elinden almış olduğu için hükümet en ufak bir karışıklıkta bile taraftı. Ama bana göre ayaklanmalarda siyasi amaçlardan çok yoksulluk, kıtlık ve açlık korkusu rol oynamıştır.

Bana yeni olarak görünen şey göreceli olarak daha önemsiz karışıklıkların artan sıklığı ve kentlerle kırsal bölgelerdeki eş zamanlılığıdır. Kent o zamana kadar daha çok köylülere doğal olarak düşman bambaşka bir dünyaydı. Sadece tek bir örnek verirsek: Dijon 1630'da kısa bir süre civardaki isyancı bağcıların tehdidi altında kalmıştı. "En iyi ailelerin büyük çoğunluğu Bacchusçu çılgınlıklarının yüreklendirdiği bu satirlerin (*chèvrepieds*[55]) birinciden daha kanlı ikinci bir isyana girişecekleri korkusuyla paniğe kapılarak en değerli ev eşyalarını, evrak ve paralarını kır evlerine kaçırdı." Sonunda on, on iki keratayı yakalamak için kentin kapıları kapatılır ve bütün bölükler (iki ila üç bin kişi) silahlandırılır. Öteki bağcıların gelip onları kurtaracağı korkusuyla muhafızların sayısı gece iki katına çıkarılır ve tüm din adamları koruma altına alınır.

1680'den Önceki Ayaklanmalar

1680'den önceki dönem için sadece XVI. yüzyılın son yıllarına, halk ayaklanmalarının vergi tahsildarlarının aşırılıklarına, Din Savaşlarının yağmalarına, tam anlamıyla zincirlerinden boşalmış kralcı (Protestan) ya da Ligue (Katolik) yanlısı askerlerin ve senyörlerin zorbalıklarına ve işkencelerine yanıt olarak geniş alanlara yayılmış olduğu döneme kadar geri gideceğim. Onların şiddetine durum tersine döndüğünde köylülerin acımasız şiddeti karşılık veriyordu. Bu arada köylüler meşru müdafaa

[54] Louise A. Tilly, "La révolte frumentaire, forme de conflit politique en France," *Annales E.S.C.*, 1972, s. 731.

[55] Askeri tersane M[ss] 4116. *Chèvrepieds:* Tanrı Pan, kır tanrıları ve satirler gibi keçi ayaklılar ve anlam genişlemesiyle şiddet ve tecavüze meyilli insanlar.

birlikleri kurmuştur: 1589 (Arques Savaşı) ile 1593 (IV. Henri'nin Paris'e girişi) arasında *Francs Museaux, Château-verts, Lipans* ve daha sonra *Tard-venus, Tard-avisés* ve *Croquants* lakaplı birlikler. Bu sonuncu lakap çok tutmuş ve sonunda Perche ve Marche'dan ayaklanmanın merkezindeki Limousin'e ve Perigord'a kadar hemen hemen tüm Batı Fransa'yı kapsayacak olan geniş ayaklanma bölgesine yayılmıştır. Birliklerinin büyük çoğunluğu krallığın doğu ve güney bölgelerinde savaştığı için kralın ayaklanma bölgesinde az sayıda askeri bulunuyordu.

Köylü şiddeti her türlü aşırılığa kaçmıştır.[56] Ama savaş alanına yaklaşık 50.000 kişi toplayan isyancılar fitilli tüfeklerle donanmış olmalarına karşın sonunda süvarilere ve ayaklanmayı bastırmak için gönderilmiş küçük birliklerin disiplinine direnememiştir. Şubat ayında başlayan 1594 ayaklanması biraz uzaktan organize edilen baskı eylemleri devreye girer girmez aynı yılın haziran ayında sona erecektir. Daha sonra başka olağanüstü isyanlar patlamış ama hepsi birbiri ardına kısa sürede bastırılmıştır: 1624'te Quercy'de; 1632'de Poitou, Akitanya ve Vivarais'de; 1635'de Akitanya ve Languedoc'ta; 1636'da Allier Vadisinden Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan geniş bölgede; 1643'te tüm Batı Fransa'da; 1645'te Bordeaux ile Grenoble arasındaki bir hattın güneyindeki bölgede; 1670'de Vivarais'de; 1675'te Aşağı-Brötonya'da. Ayaklanmalar her seferinde geniş alanlara yayılmış ama uzun sürmemiştir.[57]

1670 Vivarais ayaklanması mayıs ayından temmuza kadar sürmüştür. Mayıs 1675'te başlayan "Kırmızı Bereliler"in Brötonya'daki başkaldırısı aynı yılın ağustos ayında sona ermiştir. Baskı her zamanki gibi korkunç olacaktır. Askerler düşman toprağında olduğundan daha kötü davranmıştır. O sırada orada bulunan Mme de Sévigné'nin yazdığına göre "Zavallı Brötonlarımız askerleri görür görmez kendilerine yere atıyor ve Fransızca'da bildikleri tek sözcüklerle *mea culpa* diyorlar... Onları asmanın sonu gelmiyor."[58]

Bu "açık" ayaklanmaların aralarında sayılamayacak kadar çok sayıda başlar başlamaz boğulmuş isyan, yayılmamış ya da hemen söndürülmüş yangın bulunduğunu da göz önünde tutalım. Yves-Marie Bercé sadece Akitanya için 1590 ile 1715 arasında 450 ila 500 "isyan kıvılcımı" saymaktadır.[59]

---

[56] Auguste Poirson, *Histoire du règne de Henri IV*, 1862, I, s. 593 vd.

[57] Boris Porchnev, *Les Soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, 1963, *passim*.

[58] E. Lavisse, *a.g.e.*, VII, 1, s. 355.

[59] Y.-M. Bercé, *a.g.e.*, II, s. 681.

Boris Perchnev'in öncü kitabının[60] Fransızca baskısından (1963) bu yana tarihçiler bu ayaklanmaların nedenleri ve özellikleri üzerine çok kafa yordu. Sınıf savaşı, siyasi baş kaldırı, vergi karşıtı şiddet hareketleri –bu açıklamaların hepsinde bir gerçek payı vardır. Hugues Neveux, geçenlerde yayınlanan bir makalede[61] isyancıların kendilerine yoğunlaşmakta ve ideolojilerini yeniden oluşturmaya çalışmaktadır. Köylünün yaşam koşullarının istikrarsızlığını ısrarla vurgular: Yeni bir vergi, mevcut vergilerin abartılı bir artışı, toplumsal sömürüde bir artış, elverişsiz bir ekonomik konjonktür, tahıl fiyatlarında bir düşüş –ve yoksulluğa hatta dilenciliğe itilecektir. Bu katlanılamaz bir şeydi. Sonuçta ayaklanmaların kökeninde yoksulluk ve umutsuzluk vardı.

Bu ayaklanmaların coğrafi dağılımı belki bize başka bir şey daha öğretebilir. Boris Porchnev'in 1623 ile 1648 arasındaki halk ayaklanmalarının patladığını söylediği bölgeleri bir haritaya taşırsak (bkz. şekil 19) çoğunun Fransa'nın batısında ya da güneyinde yer aldığını göreceğiz. İşte bu sefer başka bir yoldan yine ülkeyi bölen şu iki jeolojik sınırla karşı karşıyayız: Armorika Masifi kenarı ve uzantıları (bir kuzey-güney hattı) ve bir batı-doğu ekseni oluşturan Loire Irmağı. Bu isyan coğrafyasının, bir ara Pierre Goubert[62] dışında, bildiğim kadarıyla şimdiye kadar tartışma konusu yapılmamış olması şaşırtıcıdır.

Bu coğrafi yoğunlaşmanın açıklanması gerekir. Ama bu ne derece elimizdedir? Fransa'nın farklılıkları vurgulayan bir tarihi geçmişimizin tüm büyük dönüm noktalarında sürekli olarak parmaklarımızın arasından kaymaktadır. Ama soruna aşağıdaki noktaları vurgulayarak belki biraz ışık tutabiliriz: 1) Kuzey Fransa'nın günlük yaşamında daha dengeli olması; 2) Paris'e yakınlığından dolayı stratejik olarak monarşi tarafından daha sıkı bir denetim altında tutulması; 3) ulaşımın daha kolay olduğu bu bölgede baskı unsurlarının daha çabuk seferber edilmesi; 4) tahıl isyanlarının değişik yoğunluklarda da olsa tüm bölgeleri etkilemesi.

1680'den Sonra

Camisardların Cevennes'deki öfkeli ayaklanmaları (1702-1705) –ki bu kez din hemen hemen tek nedendi– bir kenara bırakılırsa dizginsiz şiddetin 1680'lerden sonra yatışmış olduğu yadsınamaz bir olgudur. Ama şiddet

---

[60] B. Porcnev, *a.g.e.*

[61] Hugues Neveux, "Die ideologische Dimension der französischen Bauernaufstände im 17. Jahrhundert," *Historische Zeitschrift*, Nisan 1984.

[62] P. Goubert, *a.g.e.*, s. I.

hangi nedenlerden dolayı bu dönüm noktası yıllardan sonra azalmıştır? Bu yanıtlaması kolay bir soru değildir.

Ülke otoriter nitelikte olsa da kabul edilmiş ve kabul edilebilir bir toplumsal ve siyasi düzene boyun eğmişti. Bu olgu Colbert zamanında başlayan vergi sisteminin dolaysız vergilerden vergi yükümlülerinin etkilerini daha az hissettiği dolaylı vergilere kaymasıyla açıklanabilir mi? Monarşinin gücünü pekiştiren ve ona kendisine daha iyi nasıl itaat edileceğini öğreten devletin merkezileşmesinin yetkinleşmesiyle ya da kilisenin uzun bir tereddüt döneminin ardından, biz tarihçilerin bir felaket olarak değerlendirdiği Nantes Fermanının yürürlükten kaldırılmasından (1685) sonra monarşiyi yeniden desteklemeye başlamasıyla açıklanabilir mi? Fronde zamanında hükümete karşı sık sık düşmanca bir tutum takınan ruhban sınıfı taraf değiştirmişti.

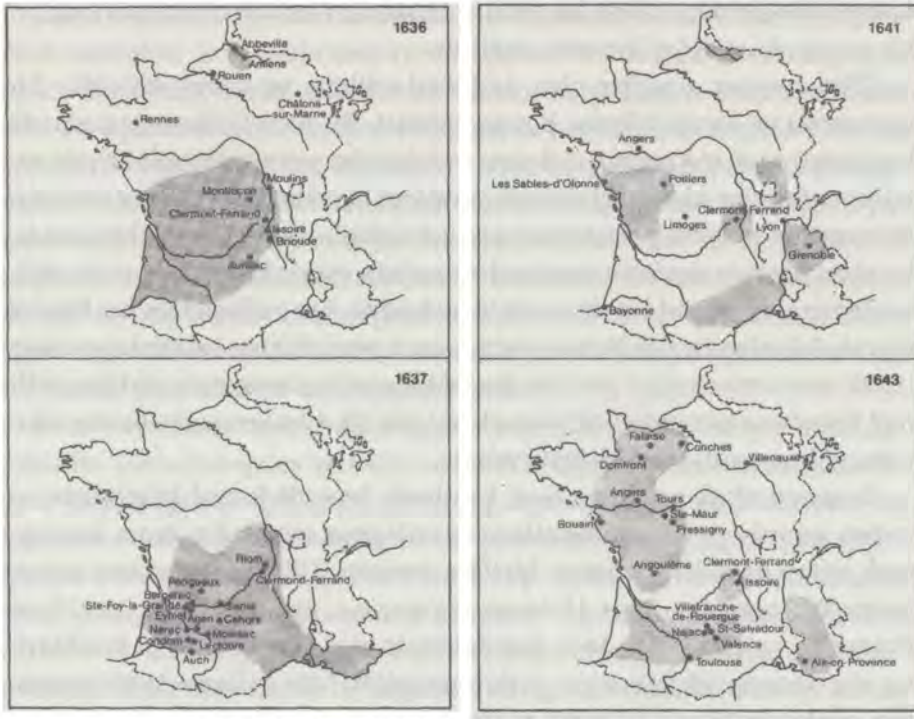
Sonuncu olası açıklama hem kentlerde hem de kırsal bölgelerde sıradan insanların yaşam koşullarının iyileşmiş olmasıdır. Bunu kanıtlamak kolay değildir. Bununla birlikte mısırın XVII. yüzyılın son çeyreğinde Toulouse'dan önce Akitanya Havzasına, ardından da tüm Güney Fransa'ya yayılıp, daha önce değindiğimiz gibi, "Barok Çağ"ın kıtlıklarına son vermiş olduğunu göz ardı etmeyelim.[63] Bu gelişme 1680 sonrası için gözlemlediğimiz göreceli sakinliğin nedenlerinden biri olabilir mi? Bu durum en azından Turgot'nun tahıl ticaretini serbest bırakan kararnamesinin (1774) ardından Paris, Versailles ve civarlarındaki kırsal bölgeleri etkileyecek olan ve bir kısım tarihçinin bünyesinde bir toplumsal isyan tohumları barındırdığını düşündüğü[64] ciddi uyarı "un savaşı"na (Mayıs 1775) kadar sürdü.

Devrimle birlikte karışıklıklar, ayaklanmalar çoğalır ama geçmişteki şiddet düzeyine ulaşmaz. 1789 yazı ve sonbaharında meydana gelen karışıklıklar devletin çözülmesinden ve Büyük Korku'nun tetiklediği kuruntulardan yararlanmıştır. Ama sonbaharla birlikte kentlerde oluşturulan ulusal muhafızlar çevre kırlarda düzeni yeniden kurmuştur. Bazı bölgelerde köylülerin Aralık 1790'a kadar aşar ödemeyi sürdürmüş olması ilginç bir saptama değil midir?[65]

---

[63] F. Julien-Labruyére, *a.g.e.*, I, s. 302.

[64] George Rudé, "The growth of cities and popular revolt, 1750-1850," *French Government and Society, 1500-1850* içinde, yay. haz. J. F. Bosher, 1973, s. 176; Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France* içinde, yay. haz. Labrousse-Braudel, II, s. 729; Jean Meyer, *Histoire de France* içinde, yay. haz. Jean Favier, III, *La France moderne*, s. 448.
Jean Nicolas, "L'enjeu décimal dans l'espace rural savoyard," *Prestations paysan-*

ŞEKİL 19: XVII. YÜZYIL HALK AYAKLANMALARI

Porchnev'in 1626-1648 yılları için hazırladığı 24 harita arasından en geniş alana yayılmış ve sık sık aynı bölgeleri etkilemiş ayaklanmaları gösteren dört haritayı seçtik.
Kaynak: B. PORCHNEV, *Les Soulèvements populaires en France, 1616-1648*, 1963.

Çarpıcı olan şey XVIII. yüzyıl tahıl ayaklanmaları ve olaylarının sınırlı niteliğidir. Olayların gelişmesi, görünüşteki nedenleri ve yetkililerin tepkileri hep aynıydı. Ateşleme fitilleri tahılın kıtlığı ve fiyatının kırsal bölgelerde ve özellikle de kent pazarlarında ani bir artış göstermesiydi. Halk tepkisini ya tahıl taşımalarını (yük arabaları, yük hayvanları, gemiler) bir kentte, bir köyde ya da kırın ortasında durdurarak ya da kentlerde ayaklanarak gösteriyordu. Protestocular için her şeyin iyi gitmesi durumunda –yani jandarma ya da ordunun olay yerine zamanında yetişememesi– el konulan tahıl ya cari fiyatın altında satılıyor ya da yağmalanıyordu.

---

nes, dîmes, rentes foncières et mouvement de la production agricole à l'époque industrielle içinde, yay. haz. Joseph Goy ve Emmanuel Le Roy Ladurie, s. 66 (not 20), s. 674 (not 64) ve s. 690.

Örneğin 2 Mart 1709'da Lorraine'de satın alınan tahıllar Bourbonne (günümüzde Vosges ilinin sınırları içinde kalan "küçük bir kasaba") şatosu ambarlarına konmuştu. Bu tahılların bir bölümü "Her biri iki yüz *livre* ağırlığında bir çuval taşıyan altmış sekiz katıra yüklendi." Katırlar bu çuvalların gemiye yükleneceği 67 km uzaklıktaki Saône üzerindeki Gray limanına doğru yola çıkar. "Bourbonne kasabasında toplanan ayak takımı halkı kışkırttı; bıçaklar, budama kancaları ve demir çubuklarla silahlanmış birçok kadın ve erkeğin işaretiyle ve oraya koşarak gelen inzibat amirinin (*prévot*) uyarılarına rağmen bütün çuvalları yırtıp tahılları sokaklara döktüler... Bu kalkışmada en ateşli görünen ve en büyük payı olan bir kadınla Albin adında bir kunduracı soruşturmaya gerek görülmeden" Langres hapishanesine götürüldü.[66]

Bu rapor krallık denetçisi Vaubourg'un 19 Ekim 1697 tarihli ve Barle-Duc'teki bir halk ayaklanmasıyla ilgili raporundan pek farklı değildir: "Vitryli tüccarlar Lorraine ve Barrois'da satın aldıkları 12 araba tahılı [kentten] geçirirken bu satın almaların tahılın fiyatını yukarı çektiğini düşünen –ki bu doğrudur– üç dört yüz kadın bir araya toplandı; birkaç çuvalı alıp götürdüler, birkaçını da bıçaklarla deldiler. Polis kuvvetleri kargaşayı yatıştırmakta zorluk çekti. Birkaç gün önce de Nancy'de kurmay subaylarla garnizonun çabucak bastırdığı benzer bir karışıklık yaşanmıştır."[67]

Tek başlarına önemsiz kabul edilebilecek bu olaylar çok sık tekrarlanmamış olsaydı onları sıradan olaylar kategorisinde değerlendirebilirdik. Özellikle kötü bir yıl olan 1709'da bu karışıklıklar tüm Fransa'yı sarsacak derecede artmıştı: 15 Martta Chalon-sur-Marne'da[68] (Chalon-sur-Sâone olmasın?); 16 Martta kalabalığın kalkışa hazır altı büyük tahıl gemisini kalkıştan alıkoyup korkuya kapılmış tüccarları hemen olay yerinde satış yapmaya zorladığı Loire limanı Ponts-de-Cé'de; 18 Martta ayak takımının tüccarların ve fırıncıların tahıl ambarlarını yağmaladığı Angers'de (ölüler vardı);[69] 4 Nisan, 16 Nisan[70] ve 27 Nisanda[71] Orléans'da. Bu son tarihte uzak Dauphiné'de savaşan orduya ayrılmış tahıl Loire'ı çıkacak olan teknelere yükleniyordu. Rüzgâr uygundu. Kalabalık

---

[66] U.A., G[7] 1642, 396.
U.A., G[7] 415-416.
U.A., G[7] 1642, 403.
François Lebrun, *L'Histore vue de l'Anjou*, 1963, I, s. 169-170.
U.A, G[7] 1646.
A.g.e.

teknelerin kalkışını önlemek için limana yığılmıştı, "Ama burada bulunan iki alay (sic) askerin korkusunun harekete geçmekten caydırdığı halk tahılın kentten çıktığını görünce acı acı gözyaşı döktü." Benzer olaylar 1 Mayıs 1709'da Colommiers'de de cereyan eder.[72] Ve 16 Temmuzda Loire üzerindeki Montjean'da "Kadın erkek herkes... silahlar, sopalar ve taşlarla" Mareşal de Villeroy'nun kiracısı tarafından depolanmış olan tahılın yola çıkışını önlemek için şatonun önünde toplanır. Onları ancak krallık denetçisinin araya girmesi ve tahılın yarısının yerinde bırakılacağı vaadi yatıştırır. "Şimdiden çok can sıkıcı olan bir açlık tarafından sarsılmış olan halkı daha fazla öfkelendirmemek için"[73] misilleme birkaç kışkırtıcı için altı ay hapis cezasıyla sınırlı kalacaktır.

Ama böyle bir hoşgörü alışılmış tutumun dışındaydı. Bourbonnais krallık denetçisi Mansart de Sagone'un raporuna bir göz atalım: "Dün [15 Haziran 1709] toplu halde ve silahlı olarak hareket eden bu tahıl hırsızları ve yağmacılarının üç elebaşısını yargıladım. Asılarak idama mahkûm edildiler. İkisinin cezası burada [Moulins'de] infaz edildi ve üçüncüyü diğerlerine gözdağı vermek için olay yerine gönderdim. Bunun kantonlarda iyi bir etki yapacağını ve bu örneğin bu hırsızlık ve haydutluk salgınını durduracağını düşünüyorum. Kale burcundaki ve diğer yerlerdeki zindanlarda dava soruşturmaları açıldıktan sonra yargılayacağım birkaç kişi daha var."[74] Eski Rejim'in adaleti bizimkinden farklıydı. Daha sert bir biçimde davranmak zorunda kalmamak için gücünü ve kararlılığını ibretlik örneklerle göstermeye çalışıyordu. Ama sabrı çabuk taşıyordu. Bu rapordan kısa bir süre önce, Mart 1709'da Pithivilliers'deki karışıklıkları bastırmak için bir süvari bölüğünü savaş düzenine sokmak gerekmişti: Bölük en kötü senaryodan kaçınmış, sadece on iki isyancı hapse atılmıştı. Orléans krallık denetçisi olayla ilgili olarak "Birkaç ibretlik örneğin gerekli olduğunu düşünüyorum" diyecekti.[75]

Ama bir gün bastırılan olaylar ertesi gün yeniden başlıyordu; bir kent, bir kırsal bölge yatışıyor, başka bir kent, başka bir kırsal bölge kaos içine düşüyordu. Her kötü hasat ayaklanma nedeniydi. 1771 yılının ağustos ve eylül aylarında tüm yollardaki tahıl yüklü arabalar durduruldu. Cholet'de tahıl o kadar kıt ve o kadar pahalıydı ki 3000 kişilik nüfusunun onda dokuzu ekmeksiz kaldığı için ayaklandı: "Açlıktan ölmektense asıl-

[72] U.A., G^7 1647.
F. Lebrun, *a.g.e.*, I, s. 170-171.
U.A., G^7 1646, 342 (Moulins, 16 Haziran 1709).
U.A., G^7 1646, 369 (Orléans, 20 Mart 1709).

mayı yeğlediklerini açıkça söylediler." Olaysız bir gün geçmiyordu. Yerel sorumlu krallık denetçisine olayların "buraya sonunda tahıl gelmedikçe" kesilmeyeceğini yazacaktır.[76]

Bu olayların dosyasını tam olarak oluşturmak için bu gözle görünür eylemlere işlenen diğer suçları, tuz kaçakçılarının ülkenin dört bir yanındaki faaliyetlerini (Kurucu Meclis'in 1790'da tuz vergisini *-gabelle-* kaldırmasına kadar sürecek olan) ve kırsal bölgelerdeki eşkıyalığın yanı sıra XVIII. yüzyıl sonunda çoğalan zanaatçı grevlerini de eklemek gerekir. Ayrıca bu tabloda her yeri sel suları gibi basan dilenciliğe de yer açmak şarttır. Eski Rejim'in XIX. yüzyıl Fransa'sına miras bıraktığı bu devasa toplumsal drama bir ara eğileceğim.

Devrim sırasında çoğalmış olan karışıklıklar İmparatorluk döneminde bir dereceye kadar yatışır ama 1816 yılındaki derin tahıl kriziyle yeniden alevlenir. Önemli olan bazen bir dolu fırtınası gibi ani ve şiddetli olabilen bu ayaklanmaların Restorasyon, Temmuz Monarşisi ve hatta II. İmparatorluk dönemlerinde devam etmiş olduğunu görmektir. L.-A. Tilly önemli makalesinde tahıl isyanlarının XIX. ilk yarısı boyunca hiçbir şey değişmemiş gibi sürüp gitmiş olduğunu göstermektedir.

Güvenilir belgeler Fransa'yı 1816 sonbaharından 1817 yazı ve hasadına kadar baştan aşağı sarsacak olan çalkantıları ayrıntılı olarak incelemeye olanak vermektedir.[77] 1816 tahıl üretimi normalin %50 altında kalmıştı ve 1814-1815 yıllarındaki işgal ordularının yıkımları ve tüketimleri nedeniyle Fransa'nın tahıl rezervi yoktu. Baltık ve Karadeniz tahılıyla Baltimore ununa başvurmak zorunda kalınmıştı. Ama yardım Fransa'ya çok kısa sürede ulaşamazdı ve Rouen ile Marsilya'da sabırsızlık artıyordu.

O sıradaki kıtlığı "gerçek olmaktan çok yapay" olarak nitelemek abartı olacaktır ama düşmanca bir kamuoyunun kaygıları, kuruntuları ve dedikodularının krallığın o sırada yaşadığı panikte rol oynamış olduğu açıktır. Bir çağdaşın söylediği gibi "Kamuoyunda var olan kıtlık belki de en tehlikelisidir"[78]

Her ne olursa olsun tahılın fiyatı uçmuş, pazar yerleri boşalmış ve yoksullar her yerde protesto etmiş ve ayaklanmıştı. Olayları durdurmak

---

[76] F. Lebrun, *a.g.e.*, s. 192-194.
U.A., F[11] 2740.
Toulot, *Subsistances 1816. Vues générales sur la nécessité de faire des achats de grains à l'étranger pour parer à l'insuffisance de la récolte de 1816*, 20 Ocak 1817, s. 5.

için güç kullanımı, tehditler, sağduyuya davetler ve önemli miktarda tahıl dışalımı gerekmişti. Ulusal Arşivler'de muhafaza edilen raporlarda yetkilileri korkutan bu karışıklıklardan en ufak ayrıntılarına kadar söz edilmektedir: öfkeli kalabalıklar, pazar yerlerinde sürekli tekrarlanan olaylar, askeri birliklerin hareketleri, Ulusal Muhafızlar'ın devreye girmesi, yetkililerin aldığı kararlar... Bu raporları okurken elli yıl, bir yüzyıl geriye gitmiş ve Eski Rejim zamanında olduğumuz izlenimine kapılıyoruz: Olayların gelişimi aynıdır, isyancıların eylemleri aynıdır, yetkililerin aldığı önlemler aynıdır (örneğin isyan çanının çalınmasını önlemek için çan kulelerine girişi yasaklamak), yerel yetkililerin olayların bir gün kesilip ertesi gün yeniden başladığı bu küçük ölçekteki savaştaki etkisizliği aynıdır.

Raporlarda sözü edilen olaylardan birine göz atarak yüzlercesini kafanızda canlandırabilirsiniz. İşte 12 Kasım 1816 tarihinde Toulouse'dayız. Ortalık protestocularla kaynamakta ama tahıl hali sıkı koruma altında ve sokaklarda kolluk kuvvetleri gezmekte. Gerisini valinin ağzından dinleyelim: "Birden çok büyük bir kalabalık bulvarları aşarak pazar yeri bariyerlerine dayandı ve büyük bir kargaşa içerisinde bağırıp çağırarak buğday fiyatının 24 frank olarak belirlenmesi talebini yeniledi. Olay yerine tam o sırada vardım. İlk işim birlikleri *carreau*[79] ya doğru gelmeye çabalayan ve niyeti artık 24 franga buğday almak değil ama onu yağmalamak olan ayak takımını geri püskürtecek biçimde yerleştirtmek oldu. Halin konumu birliklerin manevralarını son derece zorlaştırıyordu, bir dizi büyük sütun içeren ve etrafı daracık sokaklarla çevrili hali korumak ancak göğüs göğüse çarpışmayla mümkün olabilirdi. Öte yandan halkın üzerine ateş emri vermeden önce bütün ikna yollarını tüketmek istiyorduk. Bu nedenle ve kışkırtıcı haykırmalarına boyun eğiyor gibi görünmeden kalabalığa aklın ve kendi çıkarlarının sesini duyurmak için en büyük tehlikelere göğüs gerdik. *Carreau*'nun ana girişini koruyan müfreze ayak takımının ısrarlı çabaları karşısında beş kere geri çekilir gibi oldu ama beşinde de bizim de katkıda bulunduğumuz kararlılığıyla ayak takımını geri püskürttü; nihayet, üç saat direndikten sonra bir süvari takımını ileri sürme gibi cesur bir yol denedik; süvariler hali ve hale ulaşan tüm yolları temizledi."[80] Sonunda korkulan olmamış, olaylar faciaya dönüşmemiştir. Bir kez bile ateş eğilmemiş, kimse tutuklanmamış, süvarilerin

[79] *Carreau*: Kapalı pazar yerinin etrafındaki satış yapılan açık alan.

[80] U.A., F[11] 726.

ve atların kaçırdığı isyancılar evlerine dönmüştür. Bu ve birkaç başka raporu okuyunca iyimser olma eğilimine giriyorsunuz. Üstelik resmi dosyalarda sempati sözcükleri de eksik değildir. Verdun vali yardımcısı 15 Eylül 1817'de bakanına şunları yazmıştı: "Monsenyör halkın yargılarında hemen her zaman bir haklılık ve sağduyu payı vardır."[81]

Raporlarda başta Montargis'de yaşanmış olan "toplumsal dram" olmak üzere başka olaylardan söz edilmemiş olsaydı acımasız baskının Eski Rejim'le birlikte tarihe karışmış olduğunu düşünebilirdik. 8 Temmuz 1817'deki *gecikmiş* ayaklanma bu küçük kenti muhtemelen dehşete düşürmüştür. İsyan çanlarının çaldığı civar köylerden omuzlarında boş çuvallar, ellerinde sopalarla köylü kalabalıkları kente doğru yönelir. Niyetleri kesinlikle daha önce Orleans Kanalında iki tahıl yüklü tekneyi yağmalamış oldukları gibi kenti de yağmalamaktır. Ama yetkililer onları beklemektedir. Bazı köylüler tutuklanıp hapse atılır. Kalabalığın onları kurtarmaya çalışması boşunadır, süvariler devreye girip kalabalığı kılıçlarıyla dağıtır. Bununla birlikte, o ana kadar dramatik bir olay yaşanmamıştır:[82] Çığlıklar ve kadınların haykırışları arasında göstericiler dağıtılmış ve sonunda düzen yeniden sağlanmıştır. Gece sakin ve yağmurlu geçecektir. Yoksulluğun, açlığın ve başarısızlığın hesabına yazılacak bir ayaklanma daha. Sempatik bir tanığın sözlerini aktaralım: "Ne işi ne parası ne de ekmeği olan ve tüm kaynaklarını tüketmiş halkın aşırılıklara kapılmamasını nasıl bekleyebilirsiniz? Açlık umutsuzluğu getirir, umutsuzluk da her şeyi mazur gösterir... Açlığın yönlendirdiği halk kitlesi, eğer sesini duyurmak gibi bir düşüncesi olsaydı Tanrı'nın sesine bile sağır kalırdı."

Dram ertesi gün beklenmedik bir biçimde sonuçlanır. Askeri mahkeme tutuklulardan yirmi beşini yargılamak için Orléans'dan Montargis'ye gelir ve resmi adaletin ne kadar acımasız olduğunu gösterir: Aralarında hamile olduğu ya da hamile olduğunu söylediği için cezasından kurtulacak bir kadının da bulunduğu beş kişi ölüme mahkûm edilir. Dört mahkûmun cezası kentin pazar meydanında giyotinle infaz edilecektir. Anonim ve insancıl tanığımız "Duygularımı nasıl anlatacağımı bilemiyorum. Sürekli bir yürek çarpıntısı çekiyorum" demektedir.

Bu acımasız baskı karışıklıkların yüzyıl ortasına kadar birbirini izlemesine engel olamayacaktır. 1852 yılında bile Saint-Yrieix'de tahıl çuvalları yağmalanıyordu.[83]

---

[81] U.A., H 1517.

[82] U.A., F^{11} 728.

[83] *A.g.e.*

İşin aslına bakılırsa devlet bu soruna çözüm getirecek güçte miydi? Tek silahı ithal tahıl üzerindeki vergileri duruma göre artıran ya da düşüren yasalar çıkarmaktı. Bu yasalara pek de iyi gözle bakılmıyordu. İthal tahıla gümrük vergisi koyan 1832 yılı yasası kıtlık yıllarında, örneğin birçok bölgede oldukça ciddi gelişmiş olan 1847 ayaklanmalarında, ekmeğin pahalılığının sorumlusu olarak görülüyordu. Hatta Buzançais'deki (Indre) ayaklanma üç ölüm cezasıyla sonuçlanmıştı.[84]

Köylü Fransa'nın sakinlerine günlük ekmeklerini sağlamaktaki acizliğinin önüne geçmek, görünüşte zengin, her durumda tamamen kendine yeterli olmasa da birçok ülkeden daha iyi donanmış bir ülkede kıtlık hayaletini nihayet yok etmek ancak demiryollarının devreye girmesiyle mümkün olacaktır. Ülkemizin tarihindeki bu *muazzam* değişikliğe damgasını vuran bir tarih seçmek gerekirse fiyata göre değişken gümrük tarifelerinin yürürlükten kaldırıldığı 1861 yılını seçmek pek de mantıksız değildir.[85]

Ekonomiyi temel alan açıklamanın diğerlerinden daha tatmin edici olduğuna inanmayı inatla sürdürüyorum. Languedoc ve Provence'taki olayların gelişiminde bu varsayımın neredeyse kanıtlanmış olduğunu görüyorum. Bu bölgelerde 1595 ile 1715 arasında tahıl krizleri ve ayaklanmaları eksik olmamıştır ama René Pillorget kesin konuşmaktadır: "Provence'ta hiç *köylü savaşı*, bölgenin tümünü hatta bir *viguerie*'yi (yargı bölgesi) ya da bir cemaat grubunu seferber edecek ölçekte hiçbir ayaklanma yaşanmamıştır. Tarihinin hiçbir anında *Croquant*ların, Normandiya'nın *Va-nu-pieds*lerinin (çıplak ayaklılar) ya da Sologne'un *Sabotier*lerinin (nalıncılar) benzerleri var olmamıştır."[86] Bu göreceli sakinliğin nedenlerinden biri, belki de en önemlisi Marsilya tarafından düzenli olarak ithal edilen tahıldır: Bu tahıl yüksek fiyata satılıyor ama ürün eksikliklerini, kıtlığı ve açlığı –ve onlara her zaman eşlik eden paniği– önlüyordu.

---

[84] Alfred Rambaud, *Histoire de la civilisation contemporaine en France*, 1888, 6. bas. 1901, s. 44, not 1.
L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 440, not 1.
René Pillorget, *Les Mouvements insurrectionnels de Provence entre 1595 et 1715*, 1975, s. 989.

V

HER ŞEYE KARŞIN CİDDİ GELİŞMELER

Karışıklıklar, ayaklanmalar, krizler, dengesizlikler, yetersizlikler bütünüyle olmasa da Fransa'nın yaşamını sık sık sekteye uğratmıştır. Bu kaos ortamı Fransız ekonomisini modernleşmesinin ilk yüzyıllarından en az 1850'ye kadar sanık sandalyesine oturtmaktadır. Ama sıkıntı içindeki kırsal Fransa zayıflıklarından kurtulacak düzeyde olmasa da belirli bir gelişme göstermiştir. Kurtuluş ve onunla birlikte belirleyici değişiklikler ve çözülmeler her şeyden önce dışarıdan gelecektir.

Değişiklikler Tarihlendirilebilir mi?

Eski yaşam biçimi daha önce de belirttiğim gibi kış mevsimi her yıl benzer felaketlere yol açmasını sürdürdüğü sürece değişmemiştir. Bu konuda yeni çağın başlangıcını belirlemek güçtür çünkü kış eskiden birçok şey anlamına geliyordu: Soğuk hava, aşılmaz yollar, kar ya da çamur yüzünden dış dünyayla ilişkisi kesilen köyler, insanların ve hayvanların beslenmesini zorlaştıran iki hasat arasındaki eksiklikler...

Bu eski yaşam –bunu da daha önce belirttim– ekmek temel gıda maddesi olarak kaldığı ve dolayısıyla genel fiyat hareketlerinin arkasındaki itici güç olduğu sürece durumunu korumuştur: Bu durum en azından, tamamen bir rastlantı eseri olarak uzak ve şanlı Kırım Savaşından (1854-1856) dönen birliklerin askeri bandolarla karşılandığı 1856 yılına kadar sürüp gitmiştir.

Diğer belirleyici değişiklikler arasında başta kırsal bölgelerde olmak üzere zanaatçılığın çok yavaş da olsa gerilemesi, maden kömürünün 1840'lardan itibaren giderek odun kömürünün yerini alması sayılabilir.[1]

Ama kendine yeterliğin gerçekte hiçbir zaman tamamen ortadan kalkmadığı eski yaşam biçiminin, bugün bizlere aşırı yavaş görünen tarım

---

[1] Pierre Léon, "L'épanouissement d'un marché national," *Histoire économique et sociale de la France* içinde, yay. haz. Braudel-Labrousse, 1976, III/1, s. 301-302.

çalışmalarının ve ulaşımların hem aracı hem de simgesi olan atın kullanımı sürdüğü sürece ayakta kalmış olduğu söylenemez mi? Fransa'nın kuzeyi ve doğusunda sabanlar, harman makineleri, biçerdöverler ve biçerbağlarların hepsi hayvan gücüyle çekiliyordu. İlk "demiryollarının" vagonları da atlar tarafından çekiliyordu. Paris faytonları 1914'te hâlâ kullanılıyor, Marne Savaşında oynadıkları rolle ünlenen taksiler yeni yeni devreye giriyordu. Dahası, eskiden gelişmiş bir ekonominin işareti olan at başta kuzey ve doğuda olmak üzere kırsal bölgelerin tümünde kullanılıyordu. Ve Fransız ordusu 1939'da taşımalarında hâlâ atlardan yararlanıyordu: 75 mm'lik top bataryaları üzerinde topçu erlerinin oturduğu cephane arabalarıyla birlikte ve süvarilerin eşliğinde atlar tarafından hareket ettiriliyordu.

Geçmişin bu gibi kalıntıları tarihin akışını etkilemiştir. Bu mirası göz önünde tutarsak köylü ekonomisinin niçin şaşırtıcı bir biçimde Fransız mekânında bu kadar uzun bir süre ayakta kalmış olduğunu anlarız. Bu eski ekonominin, bu geleneksel yaşam biçiminin (yakamızı hiç bırakmayacak bir sorun olarak) gölgede kalması çok yakın tarihimize ait bir olgudur.

Bu çok yakın tarihe ait sorunlar üzerine kafa yoran iki tarih ekolü vardır: Kimi tarihçiler tarihin akışını ters yönde katederek geçmişe şimdiki zamandan yola çıkarak ulaşmaktadır: Şu an gözümüzün önünde gerçekleşen dönüşümleri çok önceden hazırlamış olan gelişme işaretlerine öncelik vermektedirler. Aralarında benim de bulunduğum (tarihçilik mesleğine XVI. yüzyıl uzmanı olarak başladım) ikinci görüşün savunucuları ise bu dönüşümleri önceki yüzyıllardan yola çıkarak ele almaktadır: Bu tarihçiler geçmişle günümüz arasındaki benzerlikleri ortaya çıkarmak eğilimindedir ve hiçbir şey onları inatla savundukları görüşten geri adım attıramayacaktır.

Tek çözüm iki görüş savunucularını da izlemek, geçmişin şimdiki zamana uzandığını ve aynı zamanda da belirli bir geleceğin kendisini gösterdiğini kabul etmektir. Bu bağlamda XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk yarısının Fransa'sı karmaşık bir inceleme alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Mutlaka kesin bir dönüm noktası belirleme gibi bir girişimde bulunmayacağım.

Genel Bir Gelişme ve Madalyonun Ters Yüzü

İstatistikler Fransa'da ekonomik gelişmenin XIX. yüzyılın başından günümüze dek aralıksız bir biçimde sürmüş olduğunu göstermektedir.

Belirli bir zamanda tamamen köylü olmaktan zaten çıkmış olan köylü ekonomisi son savaştan sonra, Fransız ekonomistlerin *Otuz* (ya da *Kırk*) *Görkemli Yıl* diye adlandırdığı yıllarda hız kazanan bir hareket tarafından baştan aşağı etkilenmiştir. Bu yıllardan itibaren yol kazaları, afetler, güçlükler ve açıkların üstesinden düzenli olarak gelinecektir. Léonce de Lavergne 1870'te benzer şeyler söylüyordu: "Halkın refahı 1815'ten bu yana aralıksız olmasa de önemli kesintiler olmaksızın ve bazen de büyük bir hızla arttı. Dış ticaret beş katına çıktı, sanayi ürünlerini dört katına çıkarırken bir bütün olarak koşullara daha az uyum sağlayan tarımın bile üretkenliği neredeyse iki kat arttı."[2] Tüm ekonomiyi öne doğru iten bir birikim iş başındaydı. Miras belgelerine dayanan hesaplamalara göre Fransızların ortalama serveti 1825 ile 1914 arasında 4,5 kat artmış görünmektedir.[3] Ama aynı hesaplama sadece Paris için servetin 9,5 kat artmış olduğunu göstermektedir.[4]

Başkentle ülkenin gerisi arasındaki bu önemli uçurum bize ekonomik gelişmenin toplumun her kesimini aynı düzeyde etkilememiş olduğunu gösterir. XIX. yüzyılda belirli sosyal sınıfların gelirleri inanılmaz derecede artmıştır. Bu durum özellikle ileri teknoloji kullanan sanayilerle bağları olan çevreler için geçerliydi: Örneğin Kuhlman şirketinin (kimya) kârı kırk beş yılda (1827-1872) 57 kat, maden kömürü şirketi Noeux'nün kârı ise yirmi yılda 23 kat artmıştır.[5] Le Creusot üzerinde hüküm sürecek olan hanedanın kurucusu Eugène Schneider'in (I. Eugène denen) servetine gelince: *Banque de France* (Fransız Merkez Bankası) yönetim kurulu üyeliğinin yanı sıra siyasi bir kişiliği de olan Schneider servetini 1837'den ölüm yılı olan 1875'e kadar yılda ortalama olarak %11 artırır (yani serveti her altı yılda bir ikiye katlanır)![6] Oysa XIX. yüzyılın ilk üç çeyreği boyunca *pro capite* gelir sadece iki kat artmıştır. Toprak rantı iki ya da üçe katlanmış ama tarım ürünlerinin fiyatlarının 1840 yıllarına kadar düşmesinden dolayı bu gelişmeden küçük toprak sahipleriyle çiftlik kiracıları yararlanamamıştır. Bu tarihten sonra durum tersine döner, toprak rantı düşer ve tarım ürünlerinin kârlılığında "sert bir yükseliş" meydana gelir. Bununla birlikte, bir krizle sonuçlanacak olan bu otuz

---

2 L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 45.
Yves Lequin, *Histoire des français*, II, *La Société*, s. 307.
Adeline Daumard, *Les Fortunes françaises de XIXe siècle*, 1973, s. 192.
Pierre Léon, *Histoire économique et...*, içinde, yay. haz. Braudel-Labrousse, III/2, s. 604-606.
Alain Plessis, *Les Régents et gouverneurs de la Banque de France*, 1985, s. 204.

yıllık dönemde tarım sektörünün kârı sadece iki kat artacaktır. Ayrıca bu elverişli konjonktürden sadece bir azınlık, öncelikli olarak pazar için üretim yapan çiftçiler yarar sağlamıştır. Diğerleri bu hareketi uzaktan izlemekle yetinmiştir.[7]

Yükselişe geçen bir ekonomide gelişmenin nimetlerinden uzak kalanlar gerçekten de düşünülenden daha çok sıkıntı içindeydi. Bu insanlar özellikle kırsal bölgelerde çok sayıdaydı. Onları sürüp giden bir toplumsal eşitsizliğin, *göreceli bir yoksullaşma*nın kurbanları olarak görüyorum.

Fransa'da her zaman kent ve köy toplumlarının dışına itilmiş yığınla işsiz yoksul, yersiz yurtsuz insan ve dilenci var olmuştur. Bu insan kategorisi Orta Çağ'dan itibaren gözümüze çarpsa da hiç kuşkusuz her zaman var olmuştur. Her ne olursa olsun bu aşırı yoksulların sayısı XVI. ve XVII. yüzyıllarda giderek artmıştır. XIV. Louis zamanında, Félix Gaiffe ünlü kitabında ne derse desin *Büyük Yüzyıl'ın Görünmeyen Yüzü*[8] entrikacı ve kurnaz bankerler değil, kışları kentlere üşüşen yazları da çoğu kez dehşet saldıkları kırsal bölgelere dağılan bu sefil yığınlardı. XVIII. yüzyılda durum daha da kötüleşecektir: Peşlerine salınan seyyar birliklerin ve onları acımasızca yargılayan askeri kurulların ancak 1803'e doğru ve de güçlükle haklarından geldiği şu soyguncuların, şu uğursuz adlı *chauffeur*'lerin [soydukları insanları konuşturmak için ayak tabanlarını yakan haydutlar –çn] yol açtığı zararları aklımızdan geçirelim.[9]

Serseriler, dilenciler ve haydutlar XIX. yüzyılda da Fransa'nın dört bir yanına dadanmayı sürdürmüştür. Her vali kendi ilindeki dilencilikle mücadele ediyordu; dilencileri bir süre için il sınırları dışına çıkartıyor ve kendisinden memnun bir biçimde yaptığıyla övünüyordu. Ama komşu illere geçen dilenciler günün birinde geri dönüyorlardı. Dilencilik koşulların da yardımıyla hemen her yerde tekrar tekrar ortaya çıkıyordu. 1816-1817 kıtlığının yol açtığı karışıklıklar sırasında yetkililer yağmacı dilenci çetelerinin eylemlerinden telaşa kapılmıştır. Resmi talimatlar serseriliğin kökünün kazınması yönündeydi.[10] İç İşleri Bakanı'nın açıklamasına göre: "Dilenci çeteleri şu sıralar bizi en çok kaygılandıran konudur: Savaş ve Ulusal Güvenlik Bakanı ile benim birlikte tasarlamış

---

[7] R. Laurent, *Histoire économique et...*, içinde. yay. haz. Braudel-Labrousse, III/2, s. 740-744.
Félix Gaiffe, *L'Envers du grand siècle*, 1924, s. 117 vd.
L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 38.
U.A., F^{11} 2740 (Amiens, 23 ve 28 Nisan).

olduğumuz önlemler sayesinde bu çetelerin çok kısa zamanda dağıtılacağını ümit ediyoruz."[11]

Bu toplumdışı kategorinin varlığı sürekli sıkıntı ve yoksulluğun sınırında olmuş, ekonomik *take off*'unu XIX. yüzyıl sonuna kadar, hatta bazı yoksul ve az gelişmiş bölgelerde daha geç tarihlere kadar doğru dürüst gerçekleştirememiş bir toplumun sağlıksızlığının açık bir işaretidir.

Sonunda kırsal bölgeleri bu göçebe topluluklardan yavaş yavaş kurtaran XX. yüzyıl kentlerinin çekiciliği olmuştur. 1907'de bile Nièvre İl Meclisi "çapulculukla yaşayan, kırsal bölgelere dehşet salan ve kentlerde de sık sık kargaşaya yol açan," aynı zamanda da bulaşıcı hastalık mikropları taşıyan bu dilencilerin "umumi yollardaki ardı arkası kesilmeyen göçünden" şikâyet ediyordu.[12] Benzer şekilde Gévaudan gibi yoksul bir bölgede dava tutanakları bu serserilerin "1910 dolaylarında kente yerleşmek için ili [Losère] kesin olarak terk ettikleri güne kadarki"[13] hırsızlıkları ve şiddet hareketleri üzerine bol bol ayrıntı sağlamaktadır. Eski Fransa'nın bazı unsurları günümüze çok yakın bir zamana kadar varlığını sürdürmüştür.

XIX. yüzyılda sorunun toplumsal vahameti konusunda belirli bir bilinçlenme olduğu açıktır –ve bu yeni bir şeydi. Guy Thuillier 1850 yıllarının Nevers bölgesinden anlamlı bir örnek vermektedir: Bir yanda çalışma koşulları, meslek hastalıkları, sıtmanın yaygın olduğu ovalardaki köylülerin bedensel yıpranması, eksik beslenme, tıbbın ve hastanelerin yetersizliği ve dilencilik belası gibi konularda ciddi araştırmalar yapan ve çeşitli idari çözümler öneren yetkililer ile diğer yanda "sanayinin büyük şöleninde kendilerine yer bulamayanları" dışlayan ve "yirmi üç milyon insanın... Fransız yasalarını ve törelerini insanlık dışı olmakla suçladığı"[14] bir toplumu eleştiren hiciv yazarlarının arasındaki tartışma. Girişken bir vali 1855'te "ortak bir hayırseverlik fonu" kurmaya karar verir ve bu amaçla ilinin ileri gelenlerinden özel hayır işlerini para ve ayni mal olarak idare tarafından daha sonra bir vergi gibi kabul edilip işletilecek beş yıl geçerli bir katılım belgesine dönüştürmelerini önerir. Başlangıçta önemli olan katılımlar yardım fonunun "dilenciliği önlemedeki güçsüzlüğü" ve elde edilen sonuçların bu devasa sorun karşısında

---

[11] U.A, F[11] 2740 (Paris, 3 Haziran 1817).

Guy Thuillier, *Aspects de l'économie nivernaise au XIXe siècle*, 1966, s. 82.

Elisabeth Claverie, Pierre Lamaison, *L'Impossible marriage. Violence et parenté en Gévaudan, XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles*, 1982, s. 339.

G. Thuillier, *a.g.e.*, s. 75-76.

devede kulak gibi kaldığı ortaya çıkınca yavaş yavaş azalır ve yardım fonu unutulup gider.[15]

Teknik Gelişmeler

Bu sırada bizzat tarım sektöründe her zaman ses getirmeyen ve başlangıçta etkili olmasa da zamanla devrimci yenilikler getirecek olan teknik gelişmeler oluyordu.

Bu gelişmeler her şeyden önce tarım makineleriyle ilgiliydi. Sabanın tarihindeki önemli yıl Matthieu de Dombasle'ın Roville'de (Meurthe ili) tarım makineleri imal eden fabrikasını kurduğu 1824 yılıdır.[16] Mac Cormick biçerbağlar makinesi (ABD) Fransa'da ilk olarak 1855 Sergisinde ortaya çıkar; çiftçiler arasında yavaş da olsa zamanla yayılacaktır. Buharlı harman makinesi daha önce, 1851'de sahneye çıkmıştı. Bu çok gürültü çıkaran makine çiftçiler tarafından benimsenip süratle yayılacak ama en az 1914'e kadar kullanılacak olan atların döndürdüğü çarkların çalıştırdığı harman makinelerini hemen devre dışı bırakamayacaktır.

Bu makineler bir günden diğerine ön plana çıkmamıştır çünkü pahalıydılar. 1852'de orta ve güneybatı Fransa'da, hatta Vaucluse'de hâlâ yaygın olarak karasaban kullanılıyordu. Aynı tarihte, "Saban kullanımı için en elverişli topraklara sahip olan Avignon ilçesinde 3972 tekerleksiz sabana (karasaban) karşı sadece 737 adet bir tekerlekle ya da bir pabuçla ve 385 adet bir ön kısımla (iki tekerlekli) donanmış saban vardır." İlin dağlık bölgesinde "sadece tekerleksiz sabanlar vardır."[17] Aşağı-Armagnac'ta (*Armagnac Noir*) 1921 yılında bile "Tahıl bazen orakla, bazen tırpanla, bazen de ekin biçme makinesiyle kesiliyordu"[18] Biçme makinesi buğday için kullanıldığı zaman arkasında bıraktığı tahıl yığınlarını elle demet haline getirmek gerekiyordu.[19]

Bununla birlikte makineler yavaş yavaş üstünlüğü ele geçirir. Biçerbağlar 1914'te Doğu Fransa'da her yerde kullanılıyordu. Hasat zamanı geldiğinde sorun çark düzenini kontrol etmek, makineyi çalışır hale getirmekti: Yerel nalbant her zaman ideal tamirci değildi; kaynak işlerini yarım yamalak yapıyor, kırık parçaları yeniden lehimlemekte ısrar edi-

---

[15] *A.g.e.*, s. 8182.

[16] Louis Léouzon, *Agronomes et éleveurs*, 1905, s. 232.
Paulette Seignour, *La Vie économique de Vaucluse de 1815 à 1848*, 1957, s. 101.
Joseoh Pesquidoux, *Chez nous. Travaux et joies rustiques*, 6. bas. 1921, s. 141.
Kişisel anı.

yordu. Neyse ki makine sağlamdı çünkü bu kocaman canavarın (o zamanlar onu öyle görüyorduk) motoru yoktu: İki üç koşum atı tarafından hareket ettiriliyordu. Üç yıllık almaşık ekim yapılan bölgelerde tarlayı bitişik komşu tarlalardan ayırmak için çevresine makinenin tarlanın etrafında döneceği bir yol açmak gerekiyordu. Buna Meuse'de *décoter* deniyordu. Bu işlem biçerbağlar makinesinin genişliğinde bir tarla şeridi tırpanla biçilerek yapılıyordu; böylece hasat başlamadan önce kısa bir süre eski günlerdeki gibi çalışılıyordu: Tırpancının arkasından gelen kadın ve erkekler kesilen tahıl saplarını topluyor, demetler halinde bağlayıp geçici olarak bir kenara bırakıyordu. Hasat bittikten sonra da bu demetler *meulon* denen küçük yığınlar halinde bir araya getiriliyordu. Bu uygulama Meuse'de sadece XIX. yüzyılın başına kadar geri gitmektedir.

Yeni makineler gösterişliydi ama oynadıkları rol zamanın insanları tarafından sık sık abartılmamış mıdır? Fransız tarımının gerçeklerini iyi bilen Ecole de Grignon profesörü Daniel Zola'nın, 1913'te bu konuda yazdığına bir göz atalım: "Makine kullanımının tüm bölgelerde kırsal ücretlerin yükselmesini engelleyici yararlı bir etkisi vardır. Bu tartışılmaz bir gerçektir. Ama bu konuda bile mekanik aletlerin tarımda oynayabileceği rolü abartmamak gerekir. İnsan gücü birçok durumda vazgeçilmezdir. İşgücü giderlerini azaltmak için ürünü değiştirme [başka bir deyişle "hatalı" rotasyonu önleme], verimsiz toprakları ağaçlandırma ya da ekilebilir toprakları çayırlara dönüştürme [elbette yapay] en gelişmiş aletlerin kullanımından çok daha etkilidir."[20] Gerçek mekanik devrim Fransa'da çok daha geç tarihte benzinli motorla başlayacaktır.

Gübre kullanımının yararları ve sonuçları konusunda da kısa bir değerlendirmede bulunmak belki uygun olur. Tüketimi artmış olan hayvan gübresi dışında marn ve kireç kullanımının sürekli artmasının da belirleyici bir rol oynamış olduğunu düşünüyorum. XIX. yüzyılda kireç ocakları –Maine'de ama aynı zamanda başka yerlerde de– çoğalmıştır. Marna gelince onu topraktan çıkarmak, taşımak ve gübre için yapıldığı gibi tarlalara yaymak için yeterli sayıda işçiye sahip olmak yeterliydi. Bu bezdirici bir işti ama kırlar aşırı kalabalıktı ve dolayısıyla işgücü kıtlığı diye bir şey söz konusu değildi. 1857'de Rouvray'deki (Seine-et-Marne ili) büyük bir çiftliğin (250 hektar) sahibi "Topraklarının en az yarısına hektar başına 50 m^3 marn döktürdü."[21] Montmorillonnais'de 1830'a doğru

[20] Daniel Zola, *L'Agriculture moderne*, 1913, s. 13.
L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 105.

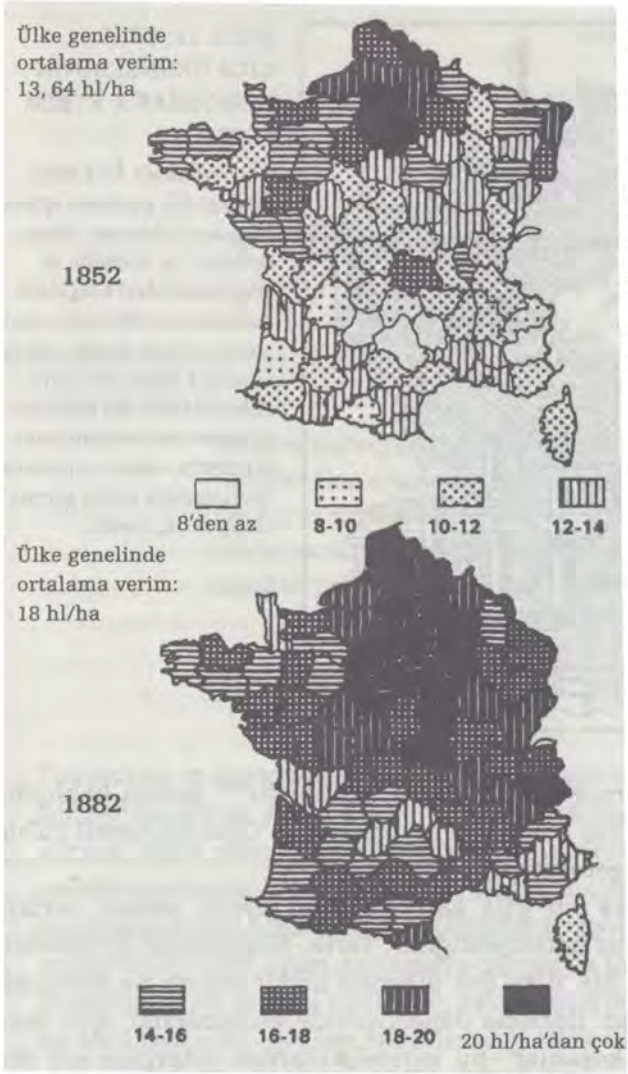
toprakların en az yarısı fundalarla kaplıydı; izleyen yirmi beş yıl boyunca kireç ve marn kullanımı[22] sayesinde fundalık alanlar büyük ölçüde gerilemiştir –özellikle anlamlı bir örnek çünkü söz konusu yöre aşırı yoksul ve az gelişmiş bir yöreydi.

Başka doğal ya da yapay gübreler arasında yaklaşık 1850'de kullanılmaya başlanan Şili guanosunu, süperfosfatları (1867), güherçileyi (sodyum nitrat), yapağıyı (1882) ve amonyum sülfatı (1900) sayabiliriz.[23] Çok önemli yenilikler olan bu gübrelerin tarım sektörüne girişi geç gerçekleşmiş ve yaygınlaşması yavaş olmuştur. Tarımın XIX. yüzyılın ilk yarısındaki gelişmesi bu gübrelerin devreye girmesinden önce gerçekleşmiştir. Kısacası 1785 ile 1850 (hatta 1870) arasındaki gelişmeler çoğu kez eski yöntemler ve olanaklarla gerçekleştirilmiş, yayılmasını sürdüren yapay çayırlar kesinlikle gübre alanındaki yeniliklerden daha belirleyici olmuştur. Tarım üretiminin 1789 ile 1850 arasındaki atılımını yorumlayan Lavergne ekilmemiş toprakların sadece %4 gerilediğine –"Bu kadar uzun bir süre için çok az"– ama ekilmiş toprakların bileşiminin tamamen değiştiğine dikkati çeker: Başlıca değişiklikler yumrulu bitkilerin (pancar ve patates) başlangıçtaki 100.000 hektar yerine artık 1.500.000 hektarlık bir alan kaplaması, buğdayın çavdarın aleyhine genişlemesi ve en önemlisi nadasa bırakılan topraklar %50 azalırken –10 milyon hektar yerine 5,5 milyon hektar– yapay çayırların kapladığı alanın 1 milyon hektardan 2,5 milyon hektara yükselmesiydi.[24] Nadasa bırakılan toprakların azalması 1860 ile 1880 arasında daha da hızlanacaktır.[25]

Fransız tarımı önündeki engellere rağmen sonunda gecikmeli de olsa gelişmiştir. Ama topraktan alınan verim çok eşitsiz ve günümüzle karşılaştırıldığında çok düşüktü. Bununla birlikte bu verim 1815 ile 1880 arasında yavaş ama sürekli ve bölgelerarası farklılıklar sürse de (bkz. şekil 20) *genel* bir artış gösterir. Buğdayın on yıllık dönemler bazında hesaplanan ülke çapındaki ortalama verimi hektar başına 10,5 hektolitreden %40 bir artışla 15 hektolitreye çıkar[26] ama bu verim öteki Avrupa

---

[22] *A.g.e.*, s. 194.
Aimé Perpillou, "Essai d'établissement d'une carte de l'utilisation du sol et des paysages ruraux en France," *Mélanges géographiques offerts à Philippe Arbos* içinde, 1953, s. 197.
L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 51-52 ve yazarın s. 52'deki rakamları kısmen düzelttiği s. 402-403.
Robert Laurent, "Tradition et progrès: le secteur agricole," *Histoire économique et...* içinde, yay. haz. Braudel-Labrousse, III/2, s. 672.
A.g.e., s. 682.

ŞEKİL 20: BUĞDAY ÜRETİMİNDE VERİM ARTIŞI

1850 ile 1880 arasında buğday verimindeki genel artış iller arasındaki eski dengesizlikleri ortadan kaldırmamıştır.
Kaynak: F. Braudel, E. Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*.

ülkelerinin ortalama verimlerinin çok altında kalmış ve kalacaktır: 1886-1889'da Nord ilindeki 20 kentallik bir verime rağmen "Almanya'da 15, Belçika'da 18 ve Danimarka'da 25 kentale ulaşan hektar başına ortalama verim Fransa'da 11,8 kentali aşmamıştır."[27]

Bu gecikme, bu düşük verimlilik eski köylü ekonomisinin ömrünü zamanımıza kadar uzatmıştır. André Gauron "Fransız toplumu XX. yüzyıl

[27] *A.g.e.* içinde Pierre Barral, IV/1, 1979, s. 361.

ŞEKİL 21: YENİ GIDA ÜRÜNLERİNİN DEMOGRAFİK ETKİSİ (1787)

1787 yılına ait bu harita demografik gerileme içindeki bölgelerle (Rennes, Tours, Orléans, La Rochelle ve Perpignan idari bölgeleri) doğumların ölümlere oranla oldukça fazla olduğu bölgeler arasında ilginç bir ayrım önermektedir. Bu sonuncu bölgeler tamı tamına yeni ürünlerin –mısır ve patates– devreye daha erken girmiş olduğu bölgelerdir.

ortasına kadar son derece kırsal ve köylü kalmıştır"[28] derken haklıydı. Köylü Fransa'nın temelini kökünden sarsmak için "*Otuz Görkemli Yıl*"ın (1945-1975) fırtınaları gerekmiştir.

Çünkü kırsal Fransa'nın geri kalmışlığının birçok nedeni vardır. Bunlardan biri kuşkusuz heterojenliğidir: Tarih, dönüşümler, gelişmeler bir bölgeden diğerine, bir "ülke"den diğerine hiçbir zaman ne özdeş ne de eş zamanlı olmuştur. İlerleme dönemlerinde yarışmacılar aynı hızla koşmamıştır. Hızlı koşanlar –bu ayrıcalıklılardan yeterince söz etmedim– diğerlerini geride bırakmıştır. Geride kalanlar çoğunluktaydı ve kırsal Fransa'da ağırlıklarını hissettiriyordu. Bununla birlikte kırsal Fransa yazgısının ve geri kalmışlığının tek sorumlusu muydu? "Köylü ekonomisi" sadece kırsal Fransa'yı değil, endüstriyel Fransa'yı ve ticari Fransa'yı da içeriyordu ve genel ekonomik gelişmeden sorumlu olan bu Fransaların toplamıdır. Bu gelecek bölümün konusu olacaktır.

---

[28] André Gauron, *Histoire économique et sociale de la Cinquième République, I. Le temps des modernités*, 1983, s. 19.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÜSTYAPILAR

Ticaret, manüfaktürler, dolaşım ve kamu kredisi [devletin refahı için] gereklidir... Ama her birinin sınırları ve aralarında belirli oranlar vardır. Bu oranlar korunduğu sürece karşılıklı yardımlaşırlar; yoksa birbirlerinin yıkımına yol açarlar.

Isaac de Pinto[1]

Üstyapılar ve altyapılar –toplumun tepesinde ve tabanında olup bitenler.[2] Bu ayrım, kusursuz ya da değişmez olduğu düşünülmediği sürece, köylü ekonomisi diye adlandırılan ekonominin yüksek bölgelerine yerleşildiğinde tabandaki gerçeklik– insanların çoğunluğunun yaşamı için önemli olan ve birbirini izleyen dönemlerin kısıtlamalarına iyi kötü uyum sağlamaya çalışsa da bunu büyük ataleti ve değişime karşı direnci nedeniyle pek başarıyla gerçekleştiremeyen şu kocaman alan –gözden kaçırılmadığı sürece kullanışlıdır. Yüksek ekonomik faaliyetler tam tersine çok uzun zaman düşük kalmış hacimleri nedeniyle değişikliğe daha yatkındır. Koşullar bazen gelişmelerini hızlandırır. Pierre Chaunu'nün kendi tarzında söylediği gibi "Tepe kımıldamakta ama taban sarsılmadan kalmakta. Çok göreceli de olsa toplumsal esneklik tepeyle sınırlıdır."[3]

Üstyapıların salınımlı niteliği onların açıklayıcı özelliklerinden biri midir? Bu soruyu sırayla kentlerin oynadığı rolü, tüm

---

[1] Isaac de Pinto, *Traité de la circulation et du crédit*, 1771, s. 218.

[2] Bu sözcükleri elbette marksist anlamlarıyla kullanmıyorum.

[3] Pierre Chaunu, *La Civilisation de l'Europe classique*, 1970, s. 26.

biçimleriyle dolaşımı, sanayi ve zanaatın ekonomideki değişken ve farklı ağırlıklarını ve sonunda ticaretin, çeşitli kredi mekanizmalarının ve bizzat kapitalizmin yüzyıllar boyunca nasıl geliştiğini ele alarak yanıtlamaya çalışacağız. Ve *köylü ekonomisi* bu altyapı ve üstyapıların, değişmezliklerin ve evrimlerin çoğu zaman çelişkili bir bütünü olduğu için yolumda ilerlerken karşıtlıkların, yöndeşmelerin ve dengesizliklerin, bütünün tabandaki evrimlerin gecikmesine rağmen sonunda yavaş yavaş ama köklü bir biçimde çözülmesine kadar nasıl birlikte var olduklarını göstermeyi deneyeceğim. Varılan noktada çağdaş dünyanın çalkantıları, dönüşümleri ve şiddetli karışıklıkları arasından başka bir ekonomi, başka bir Fransa doğacaktır. Bu Fransa ancak çok yakın bir tarihte gözlerimizin önünde ortaya çıkmıştır.

Üstyapıların incelenmesi bizi, her zaman olmasa da genel olarak önceki bölümlerden daha dar bir kronolojik çerçeveye mahkûm etmektedir. İstatistikler tarafından desteklenen gerçeklere dayanma gereği –ki akla yatkın olan da budur– bizi kalkış noktası olarak XVIII. yüzyılın sonuyla yetinmeye zorlamaktadır: 1700, hatta 1750'den öncesi için elimizin altında sadece betimlemeler ve varsayımlar bulunmaktadır. Daha uzak bir geçmişe yolculuğun yararlı olacağının göründüğü durumlarda elbette onlardan da yararlanacağım.

Şimdiki zamandan pek de uzakta olmayan bitiş noktasına gelince, kırsal yaşamla ilgili olarak daha önce de belirttiğim gibi tam bir kırılmaya işaret eden kesin bir tarih saptamak güçtür. Kentler için kırılma 1945'ten sonra gerçekleşmiş olmalıdır; sanayi için ise birçok dönüm noktası birbirini izlemiştir: 1840, 1860, 1896, 1930, 1940, 1945... Ve aşağı yukarı aynı tarihler ticaret, bankacılık, kredi ve paranın tarihinin önemli yıllarıdır. Sonuç olarak, açıklamanın gereklerine bağlı olarak, çözümlemesi kuramsal olarak konumuzun dışında kalan şimdiki zamana belirli bir uzaklıkta duracağız. Ama *uzun süreli* bir çözümlemede şimdiki zamana, bildiğimiz ve içinde yaşadığımız zamana hiç atıfta bulunmamak mümkün müdür? Şimdiki zaman yazarın olduğu kadar okurun da aklına davetsiz olarak gelecektir. Bu uzun bir zaman dilimine yayılan bir gözlemin üstünlüğüdür: Ortaya çıkardığı hareketler zamanımızın rahatsız edici sorunlarına otomatik olarak bağlanmaktadır.

I

ÖNCE KENTLER

Kentler kimi zaman Fransa'nın değişken tarihinin dümenini elinde tutmuş, onu hareketlendirmiş, kimi zaman da önünde engel oluşturmuştur. Birçok nedenden dolayı onları yeniden ele alacak ve bu bölüme onlarla başlayacağız. Bu nedenlerden ilki birçok tarihçi tarafından aydınlığa kavuşturulan tanıklıklarının geçmişin oldukça derinliklerine inmesidir. Bu sayede başka türlü karanlıkta kalacak olan ilk zamanlarıyla ilgili olarak günümüzde oldukça çok şey biliyoruz ve bu dönemleri fazla tökezlemeden kat edebiliyoruz. Kentler bize ayrıca örnek alınacak "case study"ler sunmaktadır: Hiç kuşku yok ki (ve genelde kabul edilenden daha çok) *üstyapı* kategorisindedirler.

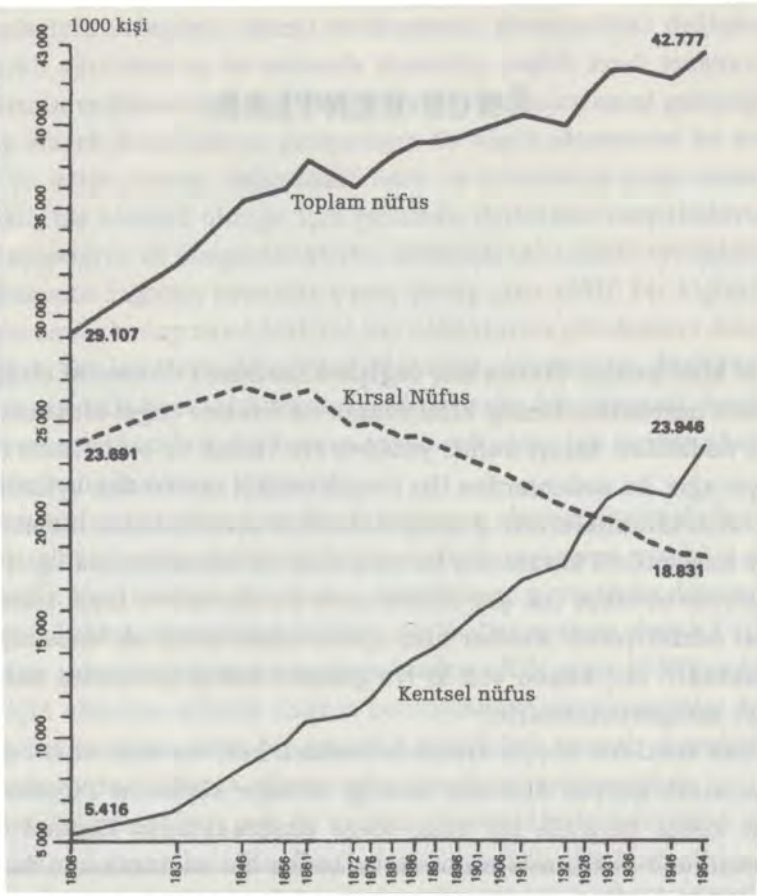
Çünkü kentlerle köyler arasında ezelden beri var olan ve bir zamanlar berisinin gerçek ötesinin yanılgı olduğu söylenen Pireneler dağ kütlesi kadar belirgin bir sınır-bölge uzanmaktadır. Kentsel dünyanın üstünlüğü yakınında bulunan ve başka bir öz, tamamen farklı bir yapı olarak ortaya çıkan kırsal dünya olduğu sürece yerleşir. Dahası bu kendisinden çok farklı dünyaya sözünü geçirmiş, ardından da onu boyunduruk altına almıştır. Kentsel üstyapı onu omuzlarında taşımaya mahkûm köylü toplumunun tepesine tünemiş ve onun tarafından açıklanan bir sistemdir.

%10 Kentleşme: Eski ve Geçici Bir Kural

Görünürdeki çelişki kentsel ve kırsal nüfusun karşılıklı ağırlığını ölçen terazinin ters yöne eğilmesidir. Tüm Avrupa gibi Fransa'da da kentler çok uzun zaman kırsal bölgelerden daha az insan barındırmıştır. Üstelik Fransa'da 1931'e *kadar*![1] –akılda tutulması gereken bir tarih, özellikle de şaşırtıcı buluyorsanız. Bu yararlı bir hatırlatmadır.

---

[1] Bk. şekil 22.

ŞEKİL 22: 1806 İLE 1954 ARASINDA KENTSEL VE KIRSAL NÜFUS

Kentlerin nüfusu 1931'de kırsal bölgelerin nüfusuyla aynı düzeye gelmiştir.
Kaynak: Y. TUGAULT, *Fécondité et urbanisation*, 1975.

Ama kent azınlıkta da olsa birkaç belirgin avantaja sahipti: Partnerleri dağınık ve birbirlerine uzaktı. Kent daha doğar doğmaz kimliğini biçimlendiren bir farklılığın, varlığı ve günlük yaşamı için vazgeçilmez olan bir mücadeleyi sürdürmesi gerektiğinin bilincindeydi. Ülke toprağının belirli bir noktasında yoğunlaşmış olan kentin iç dayanışması onu sürprizlerden uzak tutmuştur ve oldukça erkenden güce, kültüre, tek bir sözcükle savunması, muhafaza etmesi ve durmadan yararlı bir biçimde kullanması gerektiği bir zenginliğe sahip olmayı başarmıştır. Hepsi de çok *uzun süreli* bu gerçeklikler daha başlangıçta seziliyordu.

Köylü nüfus yaklaşık 1450 ile 1500 arasında –daha iyisi elimizin altında bulunmadığı için seçtiğimiz başlangıç tarihi– Fransa nüfusunun en az %90'ını, yani çok büyük bir çoğunluğunu oluşturuyordu. Bu aklımdan geçirdiğim bir *yüzde*dir ama Heinrich Bechtel XV. yüzyıl Almanya'sıyla ilgili çalışmasında aynı orana varmaktadır.[2] Bu oran –kentler için %10, kırsal bölgeler için %90– elbette yaklaşık ve sadece *olası* bir orandır. Ama biraz daha yüksek ya da biraz daha düşük olsa da geçerli bir "gösterge" olarak kalmaktadır: O zamanlarda on insandan dokuzu köyde yaşıyordu.

Bununla birlikte, okur bu oranın *köylü ekonomisi*nin yerleşmesi için zorunlu minimum oran olduğunu düşünmesin; bu ekonominin hareket geçmesi için nüfusun en az %10'unun kentli olması gerekir diye bir düşünceye kapılmasın. Aslında 1450-1500 yılları için saptanabilir bu oran köylü ekonomisinin ileri bir aşamasını temsil etmektedir; Yüz Yıl Savaşının ertesinde gözlenen bu olgu bana belirli bir olgunluğun kanıtı, daha eski bir evrimin meyvesi gibi gelmektedir.

Üstelik çok daha geç dönemler için elimizde bu oranın biraz altında ya da biraz üstünde örnekler vardır. Napoléon'un Rusya seferini yaptığı yılda, 1812'de Livonya ile Estonya birlikte 811.000 kişilik bir nüfusa sahipti: Aralarında önemsiz sayılamayacak Riga ve Reval'in de bulunduğu kentler sadece 66.000 kişiyi bir araya topluyordu; yani nüfusun %8,1'i kentlerde, %91,9'u kırsal bölgelerde yaşıyordu.[3] Yaklaşık yirmi yıl daha önce çok büyük ama az gelişmiş Rus ekonomisi, yarım yamalak da olsa, sadece %6 ya da %8'lik bir kentli nüfusuyla dönüyordu.[4] Ve okur şekil 23'deki haritaya göz atarsa Birinci İmparatorluğun ilk yıllarında bazı Fransız illerinin hâlâ çok düşük kentleşme oranlarına sahip olduğunu görecektir: Côtes-du-Nord, %3,1; Creuse, %4,4; Dordogne, %4,6; Vendée, %5,7; Corrèze, % 5,9... Bir karşılaştırma yaparsak İngiltere'de *Domesday Book* zamanında (1083-1086) 1,5 milyon kişilik bir nüfusta –km² başına 11,4 kişi– kentleşme oranı %7'ydi; üç yüzyıl sonra, 1377'de, 2,6 milyonluk bir nüfus için (km² başına 20 kişi) bu oran %10'a yükselmişti.[5]

Çin'e gelince, 1949 gibi geç bir tarihte 542 milyonluk nüfusunun sadece %10,64'ü kentlerde yaşıyordu. Bununla birlikte, 1982'de 1 milyara

---

[2] Heinrich Bechtel, *Wirtschafts* geschichte Deutschlands von der Vorzeit bis zum Ende des Mittelalters, I, 1951, s. 255.
François-Gabriel de Bray, *Essai critique sur l'histoire de la Livonie*, III, 1817, s. 22-23.
Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801-1917*, 1967, s. 21 vd.
Julius Beloch, "Die Bevölkerung Europas im Mittelalter," *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* içinde, 1900, s. 409.

ŞEKİL 23: İLLERE GÖRE KENTLEŞME ORANLARI – 1806

Kaynak: Y. TUGAULT, *Fécondité et urbanisation*, 1975.

yükselen nüfusunun %20,83'ü artık kentliydi. Bu hızlı kentleşme kuşkusuz olağanüstüdür ama sadece son zamanlarda günümüz dünyasının ivme kazanmış kentleşmesiyle paralel olarak gerçekleşmiştir.[6] İdeal olan bir kentleşme sürecinin başlangıçlarını "görmektir." Ama Gévaudan (günümüz Lozère ili) ya da Vivarais[7] (günümüz Ardèche ili) gibi Fransa'nın az gelişmiş bölgeleri bile bize aradığımız çözümü sunmaz. Kentleşme süreçlerinin başlangıçları gözlemden kaçmaktadır.

Her durumda, VII. Charles ya da XI. Louis'nin krallığı için olası görünen %10'luk oran hiç de azımsanacak bir oran değildir. Hatta, büyük bir yanılgıya düşme pahasına da olsa Kara Veba ile Yüz Yıl Savaşının yı-

---

[6] Bu sayısal veriler tarafıma I.N.E.D.'den Gérard Callot tarafından 28 Mayıs 1984'de iletildi.

XVIII. yüzyıl başında bile "Vivarais'de kentsel bir ağ örüsü yeni yeni ortaya çıkıyordu" (Alain Molinier, *Stagnation et croissance. Le Vivarais aux XVIIe-XVIIIe siècles*, 1985, s. 46-47 ve 67 vd.). Söz konusu olan çok uzun zamandır cansız ama kuruluşları çok eskiye dayanan kasabalar ve büyük köylerdi. Pierre Bozon, *Histoire du peuple vivarois*, 1966, s. 263 vd. Aynı şey Gévaudan'da da gözlemlenmektedir.

kımlarından bir yüzyıl önceki Aziz Louis'nin genişleyen ve refah içindeki Fransa'sının muhtemelen bu kentleşme düzeyine erişmemiş olduğunu düşünme eğilimindeyim. Bu Fransa 21 ya da 22 milyonluk nüfusuyla 1461'de XI. Louis'ye miras kalacak olan krallıktan (12 ya da 13 milyon) çok daha kalabalıktı. Ama 1350 ile 1450 arasında nüfusunun hemen hemen yarısını kaybedecek olan Fransa bu kayıpları özellikle kırsal bölgelerde yaşadı. Aceleyle inşa ettikleri ya da yeniden inşa ettikleri surlarının koruması altındaki kentler Yüz Yıl Savaşının kaosuna etraflarındaki kırsal yörelerden daha iyi göğüs gerdi. Jeanne d'Arc çocukken Neufchâteau'nun duvarları arkasına sığınmamış mıydı? Veba kentsel ortamda kuşkusuz köylü dünyasında aldığından daha çok can aldı ama kentlerin çekiciliği o derecedeydi ki nüfusları yeniden eski düzeylerine ulaşırken kırsal bölgelerin nüfusu azalacaktır.[8]

Kentlerin Giderek Artan Önemi

Bununla birlikte sözünü ettiğimiz bu ortaçağ kentleri, birkaç istisna dışında, çok mütevazı kentlerdi. Çevrelerindeki kırsal yöreler arasından yeni sivrilmişlerdi ve onlara henüz gerçek anlamda söz geçiremiyorlardı. "Kent pazarının ...tüm bölgenin [onu çevreleyen] ekonomik yaşamını koordine etmesi ve kentin tarımsal görünümünü gölgede bırakması"[9] için zaman gerekmiştir. Ve kentler arası ilişkilerin tüm kent ağını daha yüksek bir düzeye çekmesi için daha da uzun bir zaman gerekmiştir. Süreç yavaş işlemiştir. Ve bu dönemde kentsel bir kapitalizmden söz edilebilirse de bu kapitalizm henüz emekleme çağındaydı. Kısacası, göz kamaştırıcı kentlerin çok erken tarihlerde ve bir çırpıda ortaya çıkmış olduğunu düşünmeyelim.

Fransız kentleri kuşkusuz XIV. yüzyıldan önce belirli bir gelişme düzeyine ulaşmış, özgürlükler, bağışıklıklar (komünler ve "serbest kentler") elde etmiş ve yeni kurumlar yaratmıştı. Ama bir yandan özerklik çabaları karşısında "en sağlam biçimde yapılanmış iki gücü, kilise ve krallığı"[10] bulmuştur –özellikle krallığı. Kentler böylece kendilerini ister istemez "Boyutları ufuklarını ve o anki çıkarlarını fersah fersah aşan bölgesel bir

---

[8] Gus Bois, *Crise du féodalisme*, 1976, s. 61 ve 66-67.

[9] Yves Renouard, *Les Villes d'Italie de la fin du Xe siècle au début du XIVe siècle*, 1969, I, s. 15.
Jean Schneider, "Problèmes d'histoire urbaine dana la France médiévale," *Actes du* centième *Congrès National des Sociétés Savantes* (Paris 1975), 1977, s. 150.

politikaya bulaşmış olarak bulmuştur."[11] Bu gelişme iç karışıklıklara yol açmıştır. Diğer yandan da bizzat özerklikleri onları gelirleriyle orantısız borçlanmalara sürüklemiştir.[12] Son olarak, sonu gelmez Yüz Yıl Savaşı ve beraberinde getirdiği felaketler sırasında iyi korunan kaleler ve direnç adaları oluşturmuşlarsa da her türlü büyümeyi boğan zamanların kurbanları olmuşlardır. Bununla birlikte, belki de en önemli gelişme kentlerin Yüz Yıl Savaşı sırasında senyörlerden ve senyörlük düzeninden giderek kurtulmasıydı;[13] Eski Rejim'in son demlerine kadar sürüp gidecek olan çok sayıda uzun ömürlü ve külfetli feodal kalıntıya rağmen bu özgürleşme anlamlı bir gelişmeydi.

Ama 1450'den sonra barışın –büyük şifacı– geri gelmesiyle kentler yepyeni bir canlılıkla yeniden hareketlenir. Her şey onların lehine işliyordu: Sadece doğum oranlarındaki sıçrama, kırsal bölgelerin üretkenliğinin hızla artması ve tarım üretiminin canlanması değil ama aynı zamanda da tam anlamıyla kentsel faaliyetlerin serpilip gelişmesi, zanaatçılık ve ticari ekonomide yeni bir dinamizm.[14] XIV. yüzyılın ortasından itibaren "endüstriyel" fiyatlar, yani kentte üretilen malların fiyatları, yükselmeye başlarken tarım ürünlerinin fiyatları düşüşe geçer.[15] Fiyat "makası" kentlerin lehine çalışıyordu. XVI. yüzyılın parlak gelişmesi ve geri kazanımları başta kentsel faaliyetler olmak üzere her şeyi canlandıran enflasyonist fiyat devrimiyle[16] birleşince kentler yeniden ağırlık kazanır, kalabalıklaşır, varoşlarını geliştirir ve bir süre sonra da onlara karşı artık neredeyse tamamen savunmasız kalmış olan kırsal çevrelerini istedikleri gibi biçimlendirir.

Werner Sombart'ın görüşüne göre[17] XVI. yüzyılın bu *fiyat devriminin* kökeninde Amerika'dan Avrupa'ya akan değerli madenlerin bolluğu kadar ve belki daha da çok kentlerin eylemleri yatmaktadır: Gitgide büyüyen bu hareketli parasal zenginliği bünyelerinde biriktirerek itici gücü

---

[11] *A.g.e.*, s. 153.

A.g.e., s. 152.

Bernard Chevalier'nın açık bir şekilde aydınlığa kavuşturduğu gibi: *Les Bonnes villles de France du XIVe siècle, 1982.*

G. Bois, *a.g.e.*, s. 311-314.

Edouard Perrot, "A l'origine d'une économie contractée, les crises du XIVe siècle," *Annales E.S.C.*, 1949, s. 167-182; Wilhelm Abel, *Crises agraires en Europe (XIIIe-XXe siècles)*, 1973, s. 75, akt. G. Bois, *a.g.e.*, s. 84, not 32.

F. Braudel, *La Méditerranée...*, I, s. 468 vd.

Aktaran Friedrich Lütge, *Deutsche Sozial-und Wirtschafsgeschichte*, bas. 1976, s. 207.

olacakları enflasyonu yaratmışlardı. Bu görüş kısmen doğrudur. Ama kesin olan şey biz tarihçilerin sunduğu biçimdeki fiyatların geleneksel tarihinin her şeyden önce kentsel bir süreç –*üstyapısal* diyelim– olmuş ve çoğu zaman köylü yaşamının uzağında cereyan etmiş olmasıdır.

Ama bu etkin kentleri zamanımızın kentleri gibi düşünmeyelim. Uzun bir süre daha en azından beslenmek için bölgelerinin kaynaklarına başvurmak ve ekmeklerini alınlarının teriyle kazanmak zorunda kalacaklardır. Zorunlu olarak "Tarımla sıkı ilişkiler içinde, kırsal yaşamla iç içeydiler. Sokaklarında sığırlara, koyunlara, kümes hayvanlarına ve domuzlara rastlamak mümkündü. Bu sonuncular çok yararlı sokakları temizleme görevini üstlenmişti. Kent mekânının sıkışıklığı, beledi hizmetlerin başlangıç aşamasında olması ve sokakların parke taşlarıyla döşenmiş olmaması göz önünde tutulursa sokakların onlara çok ihtiyacı vardı. Kent duvarları içinde ve hemen dışında bağlar, bostanlar ve hatta tarlalar barındırıyordu. Aristokratların ya da din adamlarının konutları etrafında da birkaç 'keyif bahçesi' düzenlenmişti. Son olarak, kentin kenar mahallelerinde deri ve yün işleme gibi çevreyi kirletici zanaatlar bir araya toplanmıştı."[18] XII. yüzyıl Fransız kentlerinin bu betimlemesi XVI. yüzyıl kentleri için de geçerlidir. Bernard Chevalier son kitabında[19] eski unvanlarını –"iyi kentler" (*les bonnes villes*)– diriltmekte ve Din Savaşlarının yol açtığı kaos ortamından önceki gerçek rollerini kestirmeye çalışmaktadır.

Sayısal veriler etkileyici betimlemelerden kuşkusuz daha tatmin edicidir. Mutlu bir rastlantı eseri olarak belgeler bize 1437-1438 için Arles kentiyle ilgili birkaç rakam sunmaktadır: Kent sakinlerinin üçte ikisi çiftçiler, tarım işçileri, sürü sahipleri, çobanlar, balıkçılar, avcılar ve odunculardan (*boscadiers*) oluşuyordu; tüm bu insanlar geçimlerini topraktan, Arles'ın çok geniş hinterlandından sağlıyordu. "Nüfusun geri kalan üçte birinde hemen herkes en az bir parsel bağa sahiptir ya da işlemektedir. Arles topraktan geçinen bir kenttir;" Louis Stouff "bir tarımkent" diye noktalar.[20]

Ama tüm Fransız kentleri bu tarihten birkaç yüzyıl sonra bile aynı koşullar altında yaşıyordu. Paris bağcıları bağ bozumu zamanında

[18] Jean-Robert Pitte, *Histoire du paysage français*, I, 1983, s. 149.

[19] B. Chevalier, *Les Bonnes Villes de France..., a.g.e.*

[20] Louis Stouff, "La population d'Arles au XVe siècle: composition socio-professionnelle, immigration, répartition topographique," *Habiter la ville, XVe-XXe siècles*, Maurice Garden ile Yves Lequin yönetiminde düzenlenen yuvarlak masa toplantısının tutanakları, Lyon, 1984, s. 8.

başkentin dört bir yanında karışıklıklar çıkaracak, şenlikler düzenleyecek kadar çok sayıdaydı. Tarım yaşamının kentlere sızması bu sonuncuların en azından Eski Rejim'in sonuna, hatta ötesine kadar sürüp gidecek yetersiz uzmanlaşmalarının, yeterince oturmamış bir iş bölümünün kanıtıdır. Uzun, çok uzun bir zaman dilimine yayılan bir handikap.

Kentler ve Kral

Kentlerin önünde –o da uzun süreli– başka bir handikap daha vardı. Siyasi, ekonomik ve toplumsal önemleri artmaya devam ederken bir boyunduruktan kurtulup diğerine –kimi zaman kendi iradeleriyle, kimi zaman da istemeyerek– mahkûm olurlar. Çünkü monarşi Yüz Yıl Savaşı bittikten sonra VII. Charles (1422-1461) ve XI. Louis'nin (1461-1483) sert hükümdarlıkları sırasında şiddet, yasal önlemler ve kurnazlıkla eski gücüne yeniden kavuşmuştu.

Özellikle XI. Louis döneminde krallığın kentlere el koyma süreci hızlanır. Boyun eğmeyen her kente şiddet uygulanıyor ve silahlı müdahaleyle boyun eğdiriliyordu. Bu akıbete uğrayan kentler arasında Angers, Besançon, Dole, Arras, Cambrai, Valenciennes, Douai, Saint-Omar ve Perpignan'ı sayabiliriz. Monarşinin kentleri sindirme politikasının kurbanlarından Arras'ın başına gelenlere bir bakalım: 1477 yılında işgal edilen kentin sakinleri 1479'da toplu halde kentten sürülür; hatta kentin adı değiştirilir ve yeni toplulukların kente yerleşmesi teşvik edilir. Krallığın güvenliği gerekçe gösterilerek yapılan bu girişim başarısızlığa uğramışsa da sonuçta Arras şiddete boyun eğmek zorunda kalmıştır.[21]

Ama artık gündemde olan itaat sadece şiddetle elde edilmiyordu. XI. Louis bir yandan kent ileri gelenlerini halk kitlelerine karşı kışkırtarak kendi yanına çekmeye uğraşırken diğer yandan da kent yetkililerinin sayısını geniş bir idari kadrodan daha kolayca ikna edebileceği küçük gruplara, birkaç kişiye indirmeye çalışmıştır. Bu politikanın sonucu olarak kentlerde oluşan küçük bir siyasal elit, bir burjuvazi, daha doğrusu bir aristokrasi kent yönetimini eline geçirerek irsi hale getirmiştir.

Bu aristokrasilerle monarşi arasında çoğu zaman bir çeşit zımni anlaşma, hatta suç ortaklığı vardı. Kentler krallığın himayesine kuşkusuz kendilerini kentin aşağı tabakalarına ve yakın kırsal bölgelerinin köylülerine karşı daha iyi savunmak için ama aynı zamanda da VII. Charles tarafından yeniden dayatılmış olan krallık vergisinden kısmen kurtul-

[21] Henri Sée, *Louis XI et les villes*, 1892, *passim.*

mak için girmiştir. Krallık için ise kentler giderek artık hesaba katılması gereken bir kamuoyunun temsilcileri olacaktır.[22] Modernleşme sürecindeki hiçbir devlet bir çeşit toplumsal uzlaşma olmadan iktidarını sürdüremez. Monarşi bu yüzden iş birliğini seçecekleri umuduyla kentlerin ya da en azından kent ileri gelenlerinin desteğini aramıştır. Gelecekteki Fransa'nın toplumsal ve siyasi tarihinin temellerinde her şeyden önce bu olgu yatmaktadır. Sürecin başlangıcında çoğu zaman kent yetkililerinin boyun eğmesi, haklarından ve yetkilerinden vazgeçmesi, neredeyse ihaneti vardı.

Fransız kentleri bu konuda güney bölgelerinden daha talepkâr olan kuzey bölgelerinde bile İtalya, Almanya ve Alçak Ülkeler'in tanımış oldukları kent cumhuriyeti tipine evrilmemiştir. Bu iyi bir şey miydi? Yoksa kötü mü? Fransa'da merkezi bir siyasi erkin ve tek düşüncesi ülkenin birliğini dayatmak olan bir monarşinin yükselişine hayranlık duyan Machiavelli mükemmel bir şeydir diyecektir. Ama sonuç olarak kentlerin gelişmesinin ülkemizin tarihinde yeterli bir maya işlevi görmediği açıktır. Bu gelişmeden engellemeleri, kısıtlamaları ve aşırı aç gözlülüğüyle devlet sorumluydu.

Kuşkusuz zamanın akışı içinde kuluçka dönemindeki uzlaşmazlıklar su üstüne çıkınca kentler boyunduruktan kurtulmaya çalışacaktır. Monarşik devlet ne zaman ciddi sorunlarla karşı karşıya kalsa –örneğin Din Savaşlarından sonra Ligue (Katolik Birliği) sırasında (özellikle Marsilya'da[23]) ya da Fronde'un kaotik zamanlarında (özellikle Bordeaux'da[24])– eski özgürlüklerine yeniden kavuşmayı ya da en azından monarşiden taviz koparmayı deneyeceklerdir. Ama bu boşuna bir çabaydı çünkü her seferinde başarıya ulaşmak için yeterli zamanları olmayacaktı. Fransa'nın gidişatı onlara özgürlüklerini yeniden kazanmak için gerekli olan gücü vermemiştir ve sonuç olarak, adil olalım, onları suçlu oldukları kadar kurban olarak da görüyorum. Düşmanca bir toprak ve ortamda biten bitki sararıp solar.

Başka yerlerde saldırgan ve fatih devletler oluşturmuş olan kentlerin tutkularından, öykünmelerinden ve kimi zaman çok amansız olabilen rekabetlerinden yoksun olan Fransız kentleri rahatlığın, huzurun gölgesine sığınmıştır. Tarihin felaketleri genellikle olduğu gibi köylüleri

---

[22] *A.g.e.*

F. Reynaud, "Du comté au royaume (1423-1596)," *Histoire de Marseille* içinde, yay. haz. Edouard Baratier, 1973, s. 132.

S. A. Westrich, *L'Ormée de Bordeaux. Une révolution pendant la Fronde*, 1973.

vurmuştur, kibir içinde onları hor gören kentleri değil. Kent XI. Louis döneminde olduğu gibi daha sonra da kendisini apayrı bir dünya, güvenli bir bölge olarak görmüştür. Bernard Chevalier "Bu yüksek duvarlar, bu yüce kuleler ve bu özenle kilitlenmiş kapıların sağladığı güvenlik duygusunun [kentsel] bilinçlerde yarattığı gizli huzurun tam olarak ne olduğunu kim söyleyebilecek" diye soruyordu. Kent gerektiğinde kendi rezervleriyle yaşamayı başarabiliyordu: "İç talep [düştüğü ya da] çöktüğü ve uzak pazarlar kapandığı zaman bile vergi toplayıcılarının, noterlerin, kanun adamlarının ve kent yüksek görevlilerinin ellerinde ticaretin yürütülmesi ve zanaatların çalışması için yeterince kaynak kalıyordu"[25] –sınırlı bir tutkuyla huzur içinde yaşamayı sürdürmek için.

Kent Ağının Durağanlığı

1450'de Fransız kent ağı yüzyıllar önce oluştuğu biçimiyle kalmıştı ve bu mirasın ağırlığıyla neredeyse hiç değişmeden yüz yıllarca daha kalacaktır. Jean-Baptiste Say'in XIX. yüzyılda (1828) söylediğini hatırlayalım: "[Paris'teki] sokakların çoğu I. François'nın hükümdarlığından önce yapılmıştır."[26] 1500 ile 1789 arasında çok az sayıda yeni kent kurulmuştur: 1517'de bir liman olarak düzenlenen Le Havre'ın gerçek bir kente dönüşmesi zaman alacaktır; Vitry-le-François, 1544'te V. Carlos tarafından yakılan yakınındaki küçük kent Vitry-en-Perthois'nın nüfusunu barındırmak için kurulur; Henrichemont'un 1608'de Sully, Charleville'in de Carlo Gonzaga tarafından eski Arches yerleşim biriminin yerine kurulması sadece son derece zengin insanlar için mümkün olan ihtişam gösterileriydi. Bunlardan sadece Charleville, XVII. yüzyılın başında ancak 300 kişiyi bulan nüfusuna rağmen, gerçek bir kent olacaktır.[27] Kardinal Richelieu 1637'de kendi kenti Richelieu'yü kurduğunda bu gösteriş geleneğine kendini kaptırıyordu.[28] Sully Henrichemont'daki eserine kralın adını vererek girişimini gizlemişti ama Richelieu böyle bir önlem almaya gerek duymamıştı. Ama kurduğu kent gelişmeyecekti ve günümüzde Tours'a 60 km uzaklıkta tuhaf bir açık hava müzesinden başka bir şey değildir.

Aynı debdebe düşüncesi –ama Güneş Kral'ın ulaşılmaz ölçeğinde– "krallığın sahne dekoru... ve altarı"[29] Versailles Sarayı'nın 1661-1682

---

[25] B. Chevalier, *a.g.e.*, s. 310.

[26] Jean-Baptiste Say, *Cours complet d'économie politique*, 1852, bas. 1966, III, s. 612.

[27] J.-R. Pitte, *a.g.e.*, II, s. 25.

[28] *A.g.e.*, s. 31-31.

[29] Thomas Regazzola, Jacques Lefebvre, *La Domestication du mouvement. Poussées*

yılları arasındaki inşasını esindirmiştir. Saray etrafında bir kentin kurulmasına yol açacaktır. Paris bu yüzden saray erkanının kendisine sağladığı avantajların bir bölümünden yoksun kalmış olsa da yazgısı bu olaydan ciddi bir şekilde etkilenmemiştir.

Son olarak, 1666'da yapımına başlanan ve Vauban'ın tahkim edeceği karaların içindeki ama okyanusa dönük Rochefort'u; Hindistan Kumpanyasına bırakılmış olan Port-Louis'nin yerine inşa edilen Lorient'ı ve Fransa'nın Akdeniz'deki ikinci büyük limanı olacak olan Sète'i belirtelim. Ayrıca Colbert'in Brest, Marsilya ve Toulon'da yaptırdığı kısmi değişikliklerin yanı sıra Vauban'ın tahkim etmiş ya da damgasını vurmuş olduğu üç yüz kent arasında *ex nihilo* yarattığı birkaç kentten de söz etmek yerinde olur: 1679'da Huninge, Sarrelouis ve Longwy; 1681'de Mont-Louis; 1687'de Fort-Louis; 1692'de Mont-Royal ile Mont-Dauphin ve 1698'de Ren'in sol kıyısında kurulan Neuf-Brisach (Neubreisach). Bunlar "Askerlerin gereğinden fazla kalabalık olmamaları koşuluyla insanların yerleşmesine göz yumduğu"[30] ve daha sonraki yıllarda bitkisel hayata girecek olan küçük kentlerdi.

Kısacası, yukarıda sözünü ettiğim yeni kentler –genel kuralı bozmayan– istisnalar kategorisine girmektedir. Bin kent içinde sadece yirmiye yakın kent.

Yerleşim Alanının Seçimi

Dolayısıyla Fransız kentlerinin çok büyük bir çoğunluğu ya Roma-Galya döneminde (hemen her zaman en büyükleri) ya da yeni bir kent dokusunun ortaya çıktığı XI. ve XII. yüzyıllarda kurulmuş oldukları yerlerde varlıklarını sürdürmektedir. XI. ve XII. yüzyılın kentleri genellikle kent ağının arasındaki boşlukları doldurmuş ve çoğu durumda da *ex nihilo* yaratılmış olmaktan çok eski yerleşim yerlerini yeniden canlandırmıştır.

Kentlerin kurulmuş oldukları mevkilerde kalmış olmaları şaşırtıcı değildir: Kentin seçtiği yerleşim alanı bir daha kurtulamayacağı bir demirleme noktasıydı. Nüfusu 1000 kişiye (hatta daha azına) ulaşan bir kent dışarıya açılmadan yaşayamaz; bu da elinin altında su, yiyecek, odun, inşaat malzemeleri ve nihayet insanlar bulacağı bir yakın çevre gerektirir. Yeni insanlar gerekliydi çünkü geçmişte ve XIX. yüzyıla kadar hiçbir kent başta yakın kırsal çevresi olmak üzere dışarıdan göçmen katkısı

---

mobilisatrices et surrection de l'Etat, 1981, s. 123.

J.-T. Pitte, *a.g.e.*, II, s. 40.

olmadan nüfusunun yenilenmesini sağlayamıyordu. Ama yakın kırsal çevrenin insan katkısı çoğu zaman yeterli olmuyordu.

Paris kendisine her şeyi sağladığı söylenebilecek bir bölgenin ortasında kurulmuş olma gibi bir şansa sahipti. Yüz Yıl Savaşının çoğunlukla korkunç yıllarını bu kaynaklar sayesinde atlatmamış mıydı? "Burada Grande Beauce'un tersine bol bol su kaynağı vardı; akarsularda oldukça bol balık bulunuyordu..., ormanların av hayvanı kaynadığı söyleniyordu; Gonesse etrafındaki kırlar zengin tahıl tarlalarıyla ünlüydü; İssy ve Suresnes'in yamaçları beğenilen bir şarap sağlıyordu; sulak çayırlar ve ingin alanlar hayvan yetiştiriciliğini kolaylaştırıyordu ve Vanves gibi gösterişsiz bir köy 'Flandre ve Brötonya tereyağlarının yanına yaklaşamayacağı derecede mükemmel' tereyağı üretiyordu; odun kıtlığı yoktu ve maden filizleri Ferrières-en-Brie'deki gibi çeşit bakımından sınırlı ve üretimleri düşük olsa da kentin hemen kapılarında, Notre-Dame-des-Champs varoşundan itibaren kaliteli taş ocakları işletiliyordu."[31] Paris'in etrafı tarlalarla, ürünlerle ve hatta yer yer terk edilmiş topraklarla çevriliydi. Philippe de Commynes Eylül 1465'de (XI. Louis ile Cesur Charles'ın arasındaki savaşın ortalığı kasıp kavurduğu sırada) puslu bir havada Paris'e gelmekte olan atlıların içine düştüğü yanılgıdan söz eder: "Çok sayıda yere dikilmiş kargı gördüler... yaklaştıklarında..." bunların kent kapılarına kadar uzanan tarlaları kaplayan "büyük devedikenleri olduğunu anladılar."[32]

Ama eski zamanlarda bir kentin çağrıştığı ilk görüntü etrafı duvarlarla çevrili bir alan görüntüsüydü. Furetière'in sözlüğüne başvurursak[33] kente saygınlığını sağlayan şey duvarlarıydı. Ünlü Orta Çağ uzmanı Roberto Lopez'e göre bu duvarlar kentin çok eski zamanlara kadar uzanan bir özelliğiydi: Kendisiyle söyleşi yapan kişiye muzip bir şekilde "Firavunlar zamanında kent anlamına gelen hiyeroglif bir çember içine çizilmiş bir haçtan oluşuyordu, yani duvarla çevrili bir alanın içindeki bir yol kavşağı"[34] diye hatırlatıyordu. Duvarlar (ya da surlar) dış dünyaya bağlanan zorunlu geçişler kadar kent savunmasının zayıf noktaları

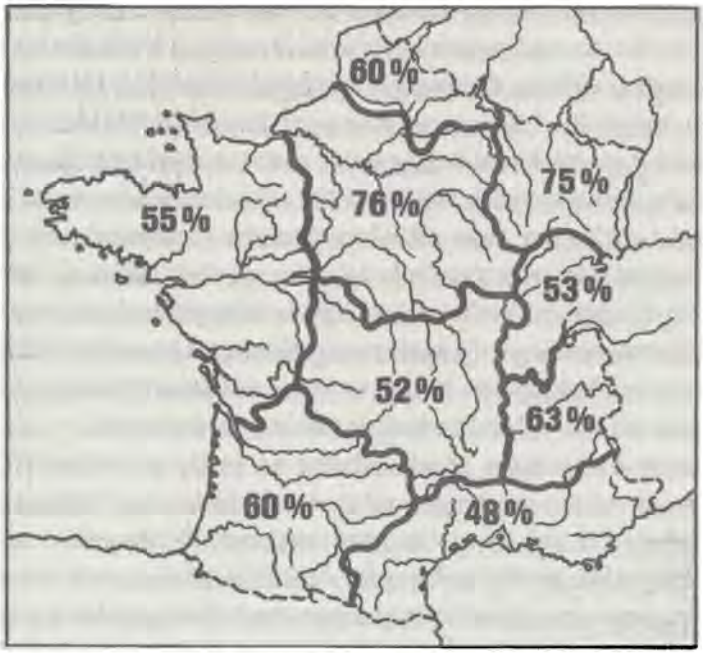
---

[31] Bernard Quilliet, *Les Corps d'officiers de la prévôté et vicomté de Paris et de l'Ile-de-France, de la fin de la guerre de Cent Ans au début des guerres de Religion: étude sociale*, doktora tezi, Paris Üniversitesi (IV), Lille tez basım bürosu, 1982, I, s. 145.
Philippe de Commynes, *Mémoires*, I, yay. haz. J. Calmette, 1964, s. 73-74.
Furetière sözlüğü kenti "Oldukça kalabalık sayıda insandan oluşan ve genel olarak surlarla çevrili yerleşim yeri" diye tanımlamaktadır.
Roberto Lopez, *Intervista sulla città medievale*, 1984, s. 5.

da olan kapılar tarafından kesiliyordu. Bazı kentlerin dış dünyaya açılan kapıları son derece sınırlı sayıdaydı. Örneğin 1708'de hâlâ Vauban'ın tahkim ettirmiş olduğu durumdaki Dunkerque'in "Kara tarafında sadece iki kapısı vardı: Kral Kapısı ve Nieuport Kapısı."[35] Üstelik bu sonuncu kapı sadece pazarın kurulduğu günler açık tutuluyordu. Savunma ciddi bir konuydu. Buna karşılık 1785 ile 1787 arasında mültezimler (*Fermiers Généraux*) tarafından inşa ettirilen Paris'in etrafındaki 23 kilometre uzunluğundaki duvarda tümünde tahsilat gişeleri bulunan 17'si büyük, 30'u küçük 47 oktruva kapısı vardı. Aşikâr gibi görünse de kentlerin, her ne kadar duvarlarının ya da surlarının arkasına kapanmış olsalar da her şeyden önce yol kavşakları, kalkış ve varış noktaları, bir kapıdan bir diğerine geçiş yolları olduğunu hatırlatmakta yarar vardır.

Bir kentin bulunduğu mevki elbette az ya da çok elverişli olabilir. Kentleşme sürecinin en başlarında gemilerin seyrine uygun su yolları çok önemli bir rol oynamış görünmektedir.[36] Ama bazı ayrıcalıklı coğrafi konumlar kentin geleceğini özellikle güvence altına alıyordu: Kentin bir akarsuyun gemilerin çalışmasına elverişli olmaya başladığı, karayollarından ırmak yollarına aktarma yapılabilecek bir noktasında kurulması ya da bir akarsuyun bir kıyısından diğerine rahatça geçmeyi sağlayan bir yaylan ya da köprüye sahip olması. Örneğin Strasbourg ve ticari mallarla askeri birliklerin geçmesine olanak sağlayan Ren üzerindeki stratejik köprüsü; vadinin daralmasının ırmağı aşmayı çok kolaylaştırdığı noktadaki Angers; Loire'ın yukarı çığırındaki ilk köprüye sahip olan Nantes; Avignon ve XII. yüzyılda inşa edilen ünlü köprüsü: Çok geniş olan Rhône burada iki kola bölünür; bu bölünme akıntının gücünü azaltarak köprünün ortasındaki uzunluğunun üçte birlik bölümüne sağlam bir toprak temel sağlar.[37] Devam edelim. Tarascon ile Beaucaire arasında azgın Rhône'un bir kıyısından diğerine geçmek için bir tombaz köprü (daha iyisi olmadığı için) kullanılıyordu. XVII. yüzyılda Rouen'da da Seine benzer bir yüzer köprü ile aşılıyordu: 1630'da törenle açılan bu köprü sağlam bir temele oturmadığı için kısmen çöken on üç kemerli devasa bir kaşkemer taş köprünün, Büyük Köprü, yerine yapılmıştı. XIX. yüzyıla kadar hizmette kalan bu yüzer köprü ustalıkla tasarlanmıştı: Irmağın kabarmasıyla yükseliyor,

[35] U.A., G^7 1692, 259, f° 81 vd.
Jules Blache, "Sites urbains et rivières françaises," *Revue de géographie de Lyon*, cilt 34, 1959, s. 17-55.
Daniel Faucher, *L'Homme et le Rhône*, 1968, s.179.

ŞEKİL 24: KENTLERLE IRMAKLAR ARASINDAKİ ÇEKİM İNDEKSİ

Kuzey bölgesi gemiciliğe elverişli ırmaklar açısından zengin olmasına karşın bu indeks ya bu haritada yer alan ve ırmaklardan bağımsız olarak kurulmuş yeni sanayi merkezleri nedeniyle ya da küçük ama gemiciliğe uygun ırmaklar Vidal de Blache'ın haritasının ölçeğinde görünmediği için (örneğin Lillle'de La Deule) beklenenden daha düşüktür.

Öte yandan Akdeniz bölgesinde oldukça küçük ırmakların haritada yer alması ve bölgeyi kateden Rhône'un kentler üzerindeki büyük etkisi bölgesel çekim indeksini yüksek göstermektedir; yine de en düşük çekim indeksi bu bölgeye aittir.

Harita ve yorumlar Jules BLACHE'a aittir, *Revue de la géographie de Lyon*, 1959, s. 19.

gemilerin geçmesini sağlamak için açılıyordu. "XVI. Louis geldiğinde ona hayran kalmıştı."[38]

Bununla birlikte bir ırmak tek başına bir kentin başarısı için yeterli değildir: Loire üzerindeki Orléans Fransız tarihinin odak noktası olma gibi bir şansa sahip olmuştu ama onu dış dünyadan soyutlayan iki kocaman ıssızlık arasına sıkışmış coğrafi konumuyla –kuzeyde günümüzden çok daha geniş olan Orléans Ormanı, güneyde koruluklar ve Sologne'un durgun suları– bunu başarması mümkün müydü? Orléans'ınkinden daha dramatik bir kent tarihi örneği yoktur.

[38] Jean-Pierre Bardet, "Un dynamisme raisonnable. Dimensions, évolutions (1640-1790)," *Histoire de Rouen* içinde, yay. haz. Michel Mollat, 1979, s. 214.

Denize yakın ama haliçlerin ağzında değil, içeriye doğru suyun yatıştığı ve gemilerin yanaşmasına olanak veren noktalarda kurulmuş kentler – örneğin Rouen ve Bordeaux– kuşkusuz ayrıcalıklı bir coğrafi konumdaydı. Bu kentler dış dünyanın çekiciliğine kendilerini kaptırmış, zenginliklerini bu sayede elde etmiş ve sırtlarını sık sık iç Fransa'ya dönmüş kentlerdi.

Farklı bölgelerin sınırında kurulmuş ve özellikle de dağlık bölgelerle ovalar arasındaki ticari akımlara "mahkûm" kentler de aynı şekilde ayrıcalıklı kentler kategorisindeydi. Alplerin etrafında bu nedenle bir dizi kent kurulmuştur.

Bununla birlikte, Paris ve Toulouse dışındaki "Hızlı büyüme sürecindeki en büyük [Fransız] kentlerinin büyük çoğunluğu ülkenin uç kısımlarına dağılmıştır: Nantes, Bordeaux, Marsilya, Toulon, Grenoble, Lyon, Strasbourg, Lille."[39] Argenson Markisi'nin *Anılar*'ında sık sık değindiği gibi krallığın *iç* kısmı hemen hemen ıssızdı: "Boş ses çıkarıyordu."

Çevre engellerinin üstesinden gelinmesi ve olanaklarının değerlendirilmesi koşuluyla kentlerin gelişimine katkıda bulunmuştur. Kent için başarı elinin altında olandan yararlanmayı bilmesine bağlıydı. Örneğin 1717'de kaçakçılık yaparak Fransa'ya yasaklanmış Hint kumaşlarını sokmak için (o sırada Lorraine Fransa'nın bir parçası değildi) uygun bir coğrafi konumda olan Bar-le-Duc ayağına kadar gelmiş olan bu fırsatı kaçırmamıştır;[40] 3 ila 18 tonilatoluk 25, 30 yelkenli mavnaya (*gabare*) sahip olan Granville 1812'den itibaren uzun yıllar istiridye, ıstakoz ve karides avlamış, teknelerinin bir bölümünü morina avına yollamış ve Nantes ile Brest arasında, hatta Dieppe'e kadar kıyı ticareti yapmıştır.[41] Ama bazen bir kentin, karşısına çıkan şansı, anlık bir kazanç kapısını başka hiçbir şey ile ilgilenmeyecek derecede değerlendirmesi uzun vadede kendisini zor duruma sokabiliyordu. Batı Hint Adaları ile yaptığı ticaretin yanı sıra, ne yazık ki, siyah köle ticaretiyle de zenginleşen Nantes, XVIII. yüzyılın sonunda yakın çevresiyle bağını koparmış hatta burjuvazisi kırsal bölgelerdeki mülklerini satmıştı. Arthur Young bu durum karşısında hayrete düşecekti: "Tüm bu görkem ve zenginliğin [Nantes'ın] çevredeki kırsal bölgeyle hiçbir ilişkisi olmaması hangi mucizeyle açıklanabilir."[42]

---

[39] Jean Meyer, *Etudes sur les villes en Europe occidentale (milieu du XVIIe siècle à la veille de la Révolution française)*, I, 1983, s. 68.
U.A., F[12] 673, Metz, 6 Haziran 1717; aynı şekilde 1712'de U.A., G[7] 1697, 127, 7 Eylül 1712.
U.A., F[20] 215.
Paul Bois, "La Révolution et l'Empire," *Histoire de Nantes* içinde, yay. haz. Paul Bois, 1977, s. 245.

ŞEKİL 25: 1841'DE HÂL FUARLARLA KALBURA ÇEVRİLMİŞ BİR FRANSA

Kaynak: *Dictionnaire du commerce et des marchandises*, 1841, II, s. 960 vd.

Çok sayıda panayırın düzenlenmesi ve pazarın kurulmasındaki amaç ticaretin önündeki engelleri aşmak, ticari ilişkileri geliştirerek mal dolaşımını hızlandırmaktı. XVI. Louis döneminde Poitou'da sadece Luçon idari bölgesinde (*élection*) yılda 87 panayır ve haftada 18 pazar (yılda 936) kuruluyordu.[43] Üstelik söz konusu bölge aşırı hareketli bir bölge değildi.

Panayırların çarpıcı çoğalışı aslında çoğu zaman olanakları göreceli olarak kıt olan bölgelerin küçük kent ve kasabalarının yerel ticareti canlandırma çabalarını göstermektedir. 1815'te Vaucluse'de hayatın zor olduğu yörelerde çok sayıda panayır kurulurken (Bollène, yılda 11 panayır; Valréas, 9; Malaucène, 8; Apt, 5) ilin batısındaki daha zengin ovalardaki panayırlar sayı ve önem açısından azalıyordu.[44] Loue Vadisinin (Jura) bittiği noktadaki tahıl kenti Ornans XIX. yüzyılın sonunda hâlâ "her ayın ilk ve üçüncü salı günleri"[45] olmak üzere yılda 24 panayır düzenliyordu. Kuzey Alplerde, özellikle de Yukarı-Savoie'nın yüksek dağlarında kuru-

[43] Kayıf referans.

[44] Paulette Seignour, *La Vie économique du Vaucluse de 1815 à 1848*, 1957, s. 77.

[45] Renée Chapuis, *Une vallée franc-comtoise, la Haute-Loue*, 1958, s. 125.

lan ve sığır, koyun ve katırların satıldığı hayvan panayırları vadilerde ve ovalarda kurulanlardan daha önemliydi.

Fransa'nın maddi yaşamının dokusunu bıkmadan usanmadan ören kent-kasaba, kent-köy ve kent-kent çoklu ilişki ağına ivmeyi sağlayan kentti: En önemli pazarlar kentte kuruluyordu; borç para verenler kentte oturuyordu, büyük ticaret ve kapitalizmle bağlantı kentin aracılığıyla kuruluyordu; kilise ve devlet kurumlarının yanı sıra adli ve idari makamların da merkezi kentti. Kent, her şeyden önce "yazı uygarlığı"nı temsil ediyordu.[46] 1851'de ekonomist Auguste Blanqui "İki farklı halk [kentsel ve kırsal] şimdiye kadar tasarlanmış en buyurgan [siyasi] merkezileşmenin dayattığı bağlarla aynı toprakta birlikte yaşasa da sürdükleri hayat o derece ayrıdır ki birbirine yabancı görünmektedir"[47] diye yazabiliyordu. Birlikte yaşamak zorunda oldukları için bir bütün oluşturan iki halk. Kent halkı diğerine buyruk veriyor, onun sırtından geçiniyor ve onu sömürüyordu ama aynı zamanda da daha yüksek bir yaşam düzeyine erişmesine katkıda bulunuyordu. Kent her türlü gelişmenin yeterli olmasa da *sine qua non* koşuluydu.[48]

Olmazsa Olmaz Unsur: İnsanlar

Kentlerin temel sorunu bugün olduğu gibi geçmişte de insan gereksinimlerinin karşılanmasıydı. Günümüzdeki sorun devasa boyutlara ulaşan kentlerin masallarda küçük çocukları yiyen dev gibi insan yutmasıdır. Geçmişteki sorun ise sürekli bir insan kıtlığıydı. Ölüm fazlasının üstesinden gelebilmek ve küçük atılımlarla da olsa gelişebilmek için kentin sürekli olarak tüccar ve burjuva seçkinlerini ve onlardan da çok nitelikli zanaatçılar ve proleterlerden oluşan işgücünü yenilemesi gerekiyordu.

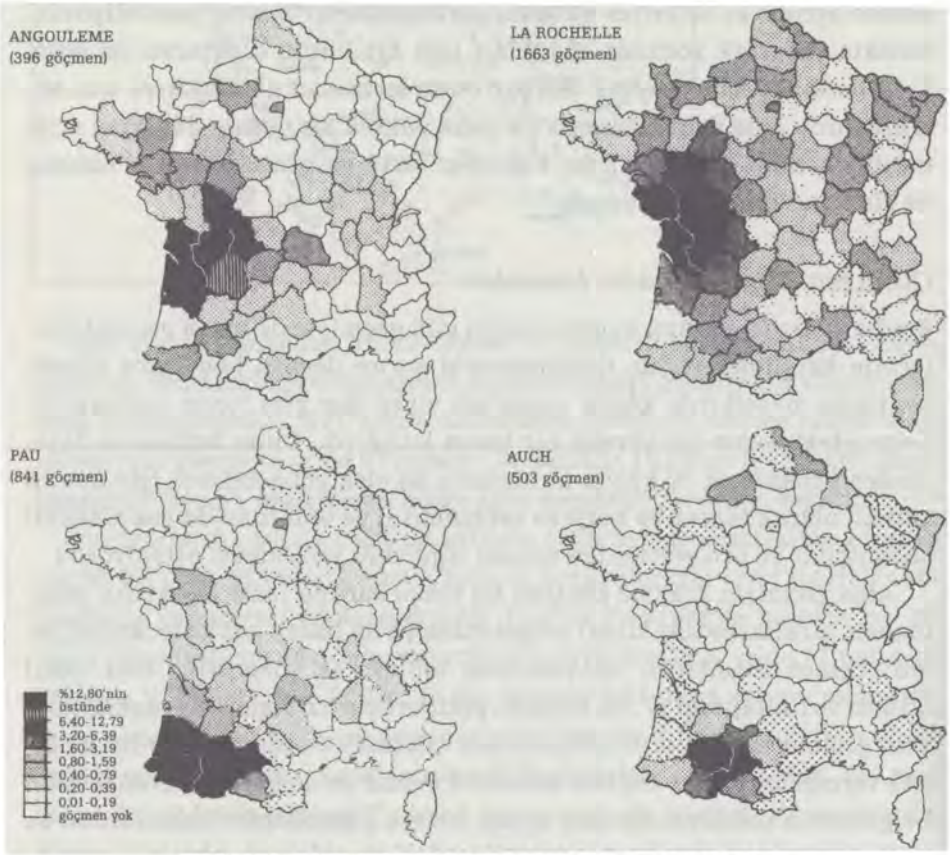
Ama geçmişin Fransız kentleri bu temel sorunu fazla karışıklık yaşamadan, etraflarındaki kırsal bölgelerden ya da bazen çok uzaklardan gelen göçmen akımlarını bünyelerinde toplayarak çözmüştür (bkz. şekil 26'daki ve I. kitaptaki 17, 18, 19 ve 20. şekillerdeki haritalar). Kaynaklarımız yeni gelenlerin kentlerin nüfusundaki oranını hesaplamaya nadiren olanak vermektedir ama coğrafi kökenleri evlilik ya da hastanelerdeki ölüm belgelerinin incelenmesinden açıkça ortaya çıkmaktadır. Yakınlardan ya

---

[46] J. Meyer, *a.g.e.*, I, s. 69.
Adolphe Blanqui, "Tableau des populations rurales de la France en 1850," *Journal des économistes*, Ocak 1851, s. 9.
E. A. Wrigley, *Towns in societies*, 1978, s. 298.

da uzaklardan gelen göçmen ya kente girdiği kapının civarındaki bir mahallede ya da çoğu zaman kendisiyle aynı meslek dalında çalışan hemşerilerinin bir araya toplandığı kentin belirli mahallelerinde ikamet edecektir. Paris'in mahalleleri aslında sadece bir iş bölümünü değil katı bir toplumsal dağılımı da yansıtan bir dizi minik taşra eyaleti gibiydi. Ama aynı zamanda da yeni gelenler için "doğal" bir ağırlama altyapısı oluşturuyorlardı.

Kronik olarak işgücü açığı çeken kentlere yönelen bu nüfus hareketlerindeki en dikkati çeken şey günümüzde hayati olarak kabul edilen bu sorunun kolayca, neredeyse otomatik denilecek bir biçimde, çözüme

ŞEKİL 26: GÜNEYBATI FRANSA'DA BEŞ KENTE GÖÇ

Her kentin öncelikli olarak göçmen çektiği kendine özgü bir bölgesi vardı ama Bordeaux'nun güçlü çekimi Güneybatı Fransa'nın sınırlarını aşıyordu.

Kaynak: J.-P. Poussou, *Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIII siècle 1983.*

kavuşturulmuş olmasıdır. Kırsal nüfusun kentsel nüfusa oranla çok yüksek olduğu doğrudur ama tüm Avrupa'da olduğu gibi Fransız nüfusunun da bu hareketliliği oldukça şaşırtıcıdır. Ekonominin her türlü talebi ya da vaadine yanıt vermiştir. Arles'ı örnek alalım: Eski parlak günlerinden uzak ve Marsilya, Aix ve hatta Aigues-Mortes'un rekabetiyle karşı karşıya olan kent XV. yüzyılın sonunda yeniden canlanır. Ve bu uyanış aralarında oldukça önemli grupların Kuzey Fransa'dan geldiği göçmenleri kendisine çekmek için yeterli olacaktır. Öyle görünüyor ki her şey mümkündü.[49] Aynı şekilde, Nantes XVIII. yüzyıldaki kesintisiz demografik büyümesini her şeyden önce yakın kırsal bölgelere ve Brötonya'ya ama aynı zamanda Poitou, Normandiya ve Orléans'a kadar Loire Vadisine de borçluydu. Kentte ayrıca Portekizliler, İtalyanlar ve hatırı sayılır bir İspanyol kolonisinin yanı sıra Marsilyalılar da bulunuyordu.[50]

Lyon XV. yüzyılın sonunda işgücüne gereksinim duyduğunda Savoie (Güney Almanya, Güney İtalya, İspanya ve Fransa'nın birçok bölgesine

[49] L. Stouff, *a.g.m.*, s. 10.
Alain Croix, *Nantes et le pays nantais*, 1974, s. 163-199.

göçmen göndermeye daha önce başlamış olan) bu çağrıya yanıt vermek için iyi bir coğrafi konumdaydı. Hatta çağdaş yazarlara göre "Lyon'un nüfusunun üçte ikisi Savoie kökenlidir;" "Kent nüfusunun üçte birini oluşturan kol işçilerinin hemen hepsi Savoie ülkesinden gelmektedir."[51] Hiç kuşku yok ki abartıyorlardı: Güvenilir araştırmalar Lyon'daki Savoielıların toplam nüfusa oranını 1597 yılı için sadece %21,2 olarak göstermektedir. Ama bu hiç de küçümsenecek bir oran değildir. Üstelik nüfusun %18,3 ünü oluşturan yakın bölgelerin (Lyonnais, Forez ve Beaujolais) göçmenlerinden ve Dauphinélilerden (%7,2) daha kalabalık olan bu göç hareketi dokuma sanayiini sürekli besliyordu.[52] Her durumda ve bazen çok uzakta olan kaynağı ne olursa olsun (bkz. 1. kitap, şekil 20) Lyon metropolünün insan tedariki –nüfusunun neredeyse yarısı– onun için ölüm kalım meselesiydi: Faaliyetleri "habire yuttuğu"[53] yeni insanlar gerektiriyordu.

Daha büyük ve daha büyük bir iştahla insan yutan diğer devden, Paris'ten söz etmeye gerek bile yoktur! Sebastien Mercier'nin Devrim arifesindeki Paris betimlemelerinde hemen hemen hepsi taşra kökenli "ağır işçilerin" unutulmaz bir tablosunu buluyoruz:[54] Bu göçmenler Savoie ve Auvergne'den, Limousin ve Lyonnais'den, Normandiya, Gaskonya ve Lorraine'den, kısacası Fransa'nın dört bir yanından gelmişlerdi. Ama Paris sıra dışı bir kenttir.

Bordeaux'nun, XVIII. yüzyıl ortasında Güneybatı Fransa'nın diğer kentlerinin yanına bile yaklaşamadığı bir enerjiyle denizcilik ve ticaret aktivitelerini geliştirdiği sırada kente kolayca göçmen çekmiş olması daha şaşırtıcıdır. Bu göçmenler her zamanki gibi yakındaki Gironde'dan ama aynı zamanda da artık çok genişlemiş bir çevreden geliyordu. Ve birinci sırayı korusa da sadece kırlardan değil. Azımsanmayacak sayıda işçi hatta tüccar ve toptancı Bordeaux'ya başta Güneybatı Fransa'nın öteki kentleri olmak üzere başka kentlerden göç etmiştir. Bununla birlikte ve bu olgu anlamlıdır, bu çağrıya yanıt vermiş olan kentler bile az sayıda insanın Bordeaux'ya göçtüğü yakın çevrelerindeki nüfuzlarını

---

[51] Roger Devos, "Un siècle en mutation (1536-1684)," *Histoire de la Savoie* içinde, yay. haz. Roger Devos, 1973, s. 258.
Olivier Zeller, "L'implantation savoyarde à Lyon à la fin du XVIe siècle," *Habiter la ville* içinde, *a.g.e.*, s. 27.
Maurice Garden, "Trois provinces, une généralité (XVIIe-XVIIIe siècles)," *Histoire de Lyon et du Lyonnais* içinde, yay. haz. André Latreille, 1975, s. 227.
Louis-Sébastien Mercier, *Tableau de Paris*, V, 1783, s. 282; VI, 1783, s. 82-83; IX, 1788, s. 167-168 ve F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, I, s. 431.

korumuştur. Sonuç olarak her kentin tabiri caizse balık avlama hakkını elinde tuttuğu geleneksel bir "demografik havuzu" vardı.[55]

Kentler ve Fransız Ekonomisi (1)

Kentlerin modern çağa doğru yavaş yavaş ilerleyen bir Fransa'nın aslında pek de parlak olmayan maddi yaşamından sorumlu olduğu öne sürülebilir mi? 1824'te Fransa'nın endüstriyel gelişmesinin hâlâ XIV. yüzyıldaki gibi yaşayan kırsal bölgeler tarafından frenlendiğini öne süren ve bir önceki bölümde[56] atıfta bulunduğum Jacques Lafitte'in tersine kentlerin de bu durumdan sorumlu olduğu söylenebilir mi? Kentlerin itici gücü XVIII. yüzyılda bile kırsal Fransa'yı yeterli derecede harekete geçirememiştir. Bununla birlikte yüzyılın ikinci yarısı suçlamayı yersiz kılacak derecede önemli bir gelişmeye sahne olmuştur.

Kentlerin hepsinin, yavaş da olsa 1500 ile 1789 arasında büyüdüğü bilinen bir olgudur. Nüfuslarını ve banliyölerinin sayısını çoğaltan, tüketimlerini artıran genel demografik büyümeden yararlanmışlardır. XVI. yüzyılda başlayan bu büyüme XVIII. yüzyılda çok daha belirgindi: Arkalarına aldıkları değişim rüzgârıyla görkemli yapılar dikmişler, ortaçağ kalıntılarından kurtulmuşlar, bazen tereddütle de olsa surlarını yıkmışlar,[57] düz yollar açmışlar, mahallelerini genişletmişlerdir...

Daha XVI. yüzyılda yeni bir kent planlaması anlayışı çoğu kez monarşik hükümetin başını çektiği "istenççi" bir politikayı esindirmişti. İtalyan Rönesans mimarisi kendisinden önceki üslupları tamamen değiştirmeden krallığın birçok bölgesinde etkisini gösterecektir. Jean-Robert Pitte'nin kitabından aldığım harita (şekil 27) açıklayıcıdır. Bu haritadan yaklaşık 1525 yılına kadar krallığın, hatta Fransız uygarlığının kalbi olan Loire Vadisinin oynadığı başat rol ortaya çıkmaktadır. Paris, saray erkânı henüz kente yerleşmese de I. François'nın (1516-1547) tercihini ondan yana kullanmış olması nedeniyle yüzyılın ikinci çeyreğinde kendisini dayatacaktır. Sonunda, başkent de yeni üslubun etkisinden

---

[55] Jean-Pierre Poussou, *Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIIIe siècle. Croissance économique et attraction urbaine, passim* ve s. 100-101, 169 vd.
Bk. 3. bölüm.
Jean-Calude Perrot, *Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIIIe siècle*, 1975, I. s. 23 vd. ve II, X. ve XI. bölümler yeni kentçilik hareketiyle ilgili karşılıklı tutum ve çıkarları incelemekte; surların 1751'de başlayan yıkımı ancak 1787'de tamamlanmıştır. Aynı tereddüt Bordeaux için de geçerliydi. Bk. *Histoire de Bordeaux*, yay. haz. Ch. Higounet, s. 236.

kendisini kurtaramayacaktır: Kentin merkezindeki Grèves Meydanı üzerindeki "eski komün evi" yerini Paris'te yeni üslupla inşa edilen (1532-1549) ilk büyük yapı olan zarif belediye sarayına bırakır.[58]

Bütünüyle düşünüldüğünde Rönesans mimarisi XVI. yüzyıl Fransız kentlerinde fazla iz bırakmamıştır ama simetri, perspektifler, havadarlık ve büyük bulvarların açılması artık kentsel estetiğin bir parçası olmuştu ve bu İtalyan mirası XVI. Louis'den itibaren Klasik üslup içerisinde serpilip gelişecektir.[59]

Aydınlanma Çağı'nda yoğun bir kent planlaması isteği hemen her yerde kendisini gösterir. Jean Meyer'in yazdığına göre "Kent mekânının yeniden biçimlendirilmesi [Fransa'da] devasa boyutlara ulaştı. Aklınızdan bir an için günümüz kentlerinin 1650-1790 dönemine ait tüm yapılarının ortadan kalkmış olduğunu geçirin: Sadece büyük kentlerimizin değil aynı zamanda da çok sayıdaki küçük kentimizin merkezlerinden geriye ne kalacaktır? Ve bu dönemde gerçekleşmiş olan çoğu zaman basit yeniden düzenlemelerden çok gerçek bir yeniden biçimlendirmeydi. Hayranlık verici kent düzenlemesiyle büyük ticaretin Bordeaux'su gibi Stanislas Leszczynski'nin Nancy'si de [bu dönemin] kent planlamasının en başarılı örnekleridir."[60] Kuşkusuz Paris her zamanki gibi –"Paris modası gibisi yoktur"– başroldeydi. Başkent her yerde karşınıza çıkan inşaat gereçleri taşıyan yüksek vinçlerin ve iş yerlerinden dönen alçı işçilerinin ayakkabı tabanlarının sokaklarda bıraktığı beyaz izlerin işaret ettiği gibi şantiyelerle doluydu.[61]

Bu hummalı inşaat çalışmaları XIX. yüzyılda da sürüp gidecek ve Paris'te 1863'te Seine ili valiliğine atanan Baron Haussmann'ın eski düzeni korkunç bir şekilde altüst edişiyle doruk noktasına varacaktır. Taşra kentleri de bu inşaat furyasından paylarına düşeni almıştır. Léonce de Lavergne'in 1860'ta dikkati çektiği gibi "Le Mans, Laval ve Angers otuz yılda iki kat büyüdü; iyi inşa edilmiş ve havadar yeni mahalleler geçmişin yoksul ve pis viranelerinin ya etrafını sarmakta ya da onların yerini almaktadır; bu kentlerde yapay ya da abartılı olmayan nitelikli ve ölçülü bir lüks sergilenmektedir."[62]

---

58 J.-R. Pitte, *a.g.e*, II, s. 16.

59 *A.e*, II, 1. bölüm.

60 J. Meyer, *a.g.e.*, I, s. 14.

61 L. S. Mercıer.

62 Léonce de Lavergne, *Economie rurale de la France depuis 1789*, 1860, bas. 1877, s. 192.

ŞEKİL 27: I. FRANÇOIS DÖNEMİNİN SONUNA KADAR RÖNESANS MİMARİSİ

Fransa'da göreceli olarak az sayıdaki Rönesans üslubu yapı genellikle monarşinin dümen suyunda, yani Loire Vadisi ile Paris bölgesinde ortaya çıkmıştır.
Harita VIII. Charles (1), XII. Louis (2) ve I. François'nın [1525'ten önce (3) ve 1525'te Paris'e yerleştikten sonra (4)] hükümdarlık dönemlerinde inşa edilmiş ya da dönüştürülmüş Rönesans üslubundaki yapı ya da yapıların bulunduğu yerleşim birimlerini göstermektedir. Liste L. Hautecœur tarafından yayınlanmıştır, *Histoire de l'architecture classique*, 1963.
Kaynak: Jean Robert Pitte, *Histoire du paysage français*, II, 1984.

İşin en ilginç yanı ne devletin –topladığı vergilerden sağladığı büyük gelirlere rağmen– ne de zengin insanların eksik olmadığı kentlerin bu renovasyon çalışmalarını başarıyla yürütmek için yeterli kaynaklara sahip olmuş olmasıdır: Çok önemli bazı projelerden vazgeçmek zorunda kalınmıştır. Fransız kentleri üzerine yazılmış çok sayıda tarihi monografide[63] sürekli karşımıza çıkan nakarat "ödenek eksikliği" dir. Sorun her

[63] Jean-Pierre Poussou, "Une ville digne de sa fortune," *Histoire de Bordeaux* içinde, yay. haz. Charles Higounet, 1980, s. 238; J. Godechot, B. Tollon, "Ombres et lumières sur Toulouse (1715-1789)," *Histoire de Toulouse* içinde, yay. haz. Philippe Wolff, 1974, s. 370-372; A. Bourde, "Les mentalités, la religion, les lettres et les arts de 1596 à 1789," *Histoire de Marseille* içinde, yay. haz. Edouard Baratier, 1973, s. 237; Jean-Pierre Bardet, "Un dynamisme raisonnable. Dimensions, évolutions (1640-

yerde aynıydı: Gelişmesinin zirvesindeki Bordeaux'da; bir krallık denetçisinin eksikliğinin gerekli kararları geciktirdiği Marsilya'da; Bellecour Meydanının inşa sürecinde olduğu Lyon'da; zorunlu olarak kentin kenar mahallelerine yatırım yapmakla yetinen Rouen'da; ya da kendi kent planlamasına katılımının XVIII. yüzyılda %10'u geçmediği Caen'da.

Rennes'de 23 Aralık 1720 gecesi başlayan ve ancak altı gün sonra hızır gibi yetişen bir yağmur sayesinde sönen olağanüstü yangının yol açtığı hasarlar acil önlemler alınmasını gerektirecektir: Yukarı kentte, yani tarihi merkezde 945 bina yıkılmış, ayakta sadece büyük çoğunluğu yoksul ve sağlığa zararlı aşağı kentte bulunan 1367 ev kalmıştı.[64] Ama Rennes'in yaralarını sarması için yeterli geliri yoktu.

Kent yardım için sınırsız bir cömertliğe sahip olmasa da Krallık Konseyinin aldığı bir dizi kararla kendi çözümlerini, kendi planlarını, kendi mimar ve mühendislerini dayatacak olan "para açısından eli sıkı ama yönetmelikler açısından eli açık"[65] devlete başvurur. Rennes ayrıca krallığın denetimindeki Brötonya eyalet meclisinden de yardım talep eder; borç para bulur; krallık denetçisinden gerekli istimlaklar için izin alır; taşıma işlerinde kullanılan köylüleri ve bazıları kararname zoruyla işe koşulan duvar ustalarını düşük ücretle çalıştırır; inşaat çalışmalarından sorumlu mühendislerle, tedarikçilerle ve arsa sahipleriyle görüşmeler yapar...

Sonuç olarak her şey sürüncemede kalır: Hasar görmemiş evlerde ve varoşlarda barındırılan kent sakinleri sıkışık mekânlarda uzun süre yaşamak zorunda kalacaktır; felaketten sonra resmi makamların izniyle sağda solda inşa edilmiş olan geçici ahşap barakalar 1728'de onları yıkma emri çıkmasına rağmen kullanılmaya devam edecektir. Konutların yeniden inşa edilmesi yaklaşık 15 yıl, bayındırlık işleriyle kamu binalarının sonlandırılması ise otuza yakın yıl gerektirecektir. Bunun nedeni mimarlarla kent yetkilileri tarafından tasarlanan (gecikme nedenlerinden biri de kendi aralarındaki anlaşmazlıklar, sonu gelmeyen tartışmalardı) çok iddialı kent planlaması projelerinin arsa sahiplerinin her türlü girişimini uzun yıllar boyunca engellemiş ve sonunda gerekli fonların toplanmasını olanaksız kılmış olmasıydı. Kent iflas etme pahasına projelerin bir kısmını gerçekleştirmişse de yapılanlar kent mekânını köklü

1789)," *Histoire de Rouen* içinde, yay. haz. Michel Mollat, 1979, s. 213; J.-C. Perrot, *a.g.e.*, s. 585.

64 Claude Nières, "L'incendie et la reconstruction de Rennes," *Histoire de Rennes* içinde, yay. haz. Jean Meyer, 1972, s. 213 vd.

A.g.e., s. 229.

bir biçimde dönüştürmeye yeterli olmamıştır. Vazgeçilen projeler arasında çeşmeler, su iletim hatları ve düzenli olarak sular altında kalan aşağı kentin koşullarının iyileştirilmesi için ırmak yatağının yönünün değiştirilmesi gibi projeler bulunuyordu.

Sonunda 1728'de konutların büyük bir bölümünün yeniden inşası eski sahiplerine bırakılır ve Rennes burjuvazisinin para sıkıntısı olmadığı için her şey hızla tamamlanır. Kent yetkilileri tarafından tasarlanmış olan Yeni Meydan ile Parlamento binası çevresinde ızgara planlı geniş sokaklarla havadar şık mahalleler ortaya çıkar. Kentin en zenginleri bu mahallelerde kendileri için güzel konaklar, kiraya vermek için de apartmanlar inşa edecektir. Bununla birlikle, eğri büğrü ve pis sokakçıklarıyla aşağı kentin yanı sıra yukarı kentin doğu ve batısındaki mahalleler de değişmeden kalacaktır.[66]

Bu sonuncu özelliğe, özel girişimin taşınmaz mülklere yatırımına dikkatinizi çekerim. Çünkü Fransa'nın hemen her yerinde kamu kaynaklarıyla kısmi olarak yeniden biçimlendirilen kent merkezleri dışındaki yeni inşa edilen yapıların çoğu, gerek özel konaklar olsun (Nancy, Besançon ya da Lille'deki gibi) gerekse de hali vakti yerinde kiracılara yönelik çok katlı evler olsun, zengin girişimcilerin eseriydi. Kiralık evler çok iyi bir kazanç kapısıydı çünkü Fransa'nın hemen her kentinde demografik büyümeye bir konut krizi eşlik ediyordu. Rennes'de olduğu gibi Caen'da da "devletin girişimci olarak yetersizliği" spekülasyonlara yol açmış, özel inşaatlarla aynı zamanda kira fiyatları da 1770'e doğru aşırı artmıştır.[67]

O halde, kent planlaması –fuzuli muhalefete gerek yok– başarılı ancak sınırlıydı. Tüm kentler etraflarını çeviren ve çoğu zaman soluk almalarını engelleyen surlarını yıkmamıştı. Örneğin Rennes'in surları ancak yüzyıl sonunda, 1774 ile 1781 arasında ortadan kaldırılır: Sur yıkıldığında hemen parmaklıklar kurulmuştu –oktruvayı tahsil etmek ve hâlâ canlı olan etrafı kapalı kent yanılsaması yaratmak için! Ama en önemlisi hiçbir kentin Orta Çağ'dan miras kalan eğri büğrü ve pis kokulu sokaklarının kökünü kazıyamamış olmasıdır. Parlamento binası, krallık denetçisi konağı, adalet sarayı ve belediye konağı gibi görkemli kamu yapılarına sahip kentler bile su şebekesini iyileştirmelerine ya da çöplerden kurtulma çabalarına rağmen dillere destan bir pislikten kurtulmayı başaramamıştır: Lyon'da çöpler eşeklerin taşıdığı çuvallarla kaldırılırken ırmak

[66] *A.g.e.*, s. 233.

[67] J.-C. Perrot, *a.g.e.*, II, s. 592 ve 615-617.

sularının sık sık taştığı Lille'de "Sokakların temizlenmesi ve kullanılmış suların toplanması iki tekerlekli yük arabaları ve su geçirmezliği şüpheli fıçılar vasıtasıyla yapılıyordu."[68] Hiçbir kent –Rouen, Nantes, Bordeaux, Lyon, Marsilya, Toulouse, Lille gibi büyük ve kent planlamasında oldukça başarılı olanlar bile– geçmişin lanetinden tam olarak kurtulmayı başaramamıştır. Pierre Patte 1772'de yayınlanan bir kitapta bu büyük kentlerin her yerinde lağım sularının "kanalizasyon sistemine ulaşmadan önce açıkta oluklardan" akmasından yakınıyordu. Kesimevlerinden kaynaklanan kan da sokakların ortasından akıyor... Ve yağmur yağdığı zaman yoldan geçenlerin eğimlerinden dolayı yağmur suyunu yüze katlayan çatılardan akan pis sularla yıkandıklarını göreceksiniz..."[69]

Fransız kentlerinin en pis olanı hangisiydi? 1656'da iki nüktedan kuzeyli (doğal değil mi?) ve üstelik de ozan Bachaumont ile Chapelle'e göre bu kent Narbonne'du: "Ağzına kadar pislik dolu eski kent/Her tarafın atık su ve lağım içinde." Başka yolcular *Latrina mundi, cloaca Galliae* (dünyanın helâsı, Galya'nın çirkef kuyusu) demişti.[70] Onlara gözü kapalı inanmayalım. Narbonne'un sorunu –doğrusunu söylemek gerekirse önemli bir sorun– çok alçak arazilerde kurulmuş olduğu için Aube tarafından sürekli sular altında bırakılmasıydı. Ayrıca bu pek de saygın olmayan listenin başına Rouen'ı da koyabilirdik. Eugène Neil çocukluğunun Rouen'ını "kibar mahallerinde" bile sokakların ve dar geçitlerin pislik dolu olduğu, "karanlık ve mide bulandırıcı labirent... polis memurlarının içine giremediği korkutucu dilencilik mahallesi Saint-Marc'ın viranelerinin leş gibi koktuğu iğrenç bir kent" olarak betimlemektedir: "Bu çirkef kuyusundan [Saint-Marc] yükselen korkunç bir mide bulandırıcı koku tüm kente yayılıyordu. Rouen'ın kokusunu yarım *lieue* uzaktan alabiliyordunuz."[71] 1832'de patlak veren kolera sokakların daha iyi temizlenmesini dayatmış olsa da Flaubert Bouillet'ye mektuplarında II. İmparatorluk dönemindeki yol yapımlarından önce ortadan kaybolmayacak olan bu pis kokulu daracık sokaklara hâlâ verip veriştiriyordu.[72]

---

[68] Louis Treinard, "Le Paris des Pays-Bas (XVIIIe siècle)," *Histoire d'une metropole, Lille-Roubaix-Tourcoing* içinde, 1977, s. 278.
Pierre Patte, *Mémoire sur les objets les plus importants de l'architecture*, 1772, s. 6, akt. Claudette Derozier, "Aspects de l'urbanisme à Besançon au XVIIIe siècle," *L'Information historique* içinde, 1984, s. 82.
Jean-Marie Carbasse, "Pesanteurs et fastes de l'Ancien Régime," *Histoire de Narbonne* içinde, yay. haz. Jacques Michaud ve André Cabanis, 1981, s. 244.
Eugène Noël, *Rouen, Rouennais, rouenneries*, 1984, s. 164-172.
Jean-Pierre Bardet, "La maison rouennaise aux XVIIe et XVIIIe siècles, économie et comportement," *Le Bâtiment, Enquête d'histoire économique XIVe-XIXe siècles,*

Ama daha önemli şeylere geri dönersek: XVIII. yüzyıl kentlerinin yeniden biçimlendirilme sürecinde taşınmazlara yatırım yapan özel sermayenin çok önemli payı (hatta çok daha önce IV. Henri zamanında Paris'teki muhteşem Vosges Meydanının inşasındaki) tek başına bir ekonomik canlılık işareti miydi? Herkes gibi biz de "İnşaat işleri yolundaysa her şey yolundadır" sloganını kabul mü edeceğiz?

Bu konuda birçok tarihçi kararsızdır. Roberto Lopez[73] 1. Orta Çağ'ın sonunda Akdeniz'in büyük kentleri kadar zengin olmayan Kuzey Avrupa kentleri çok büyük kiliseler inşa ederken Güney'in sanki parasının kıymetini biliyormuş gibi daha mütevazı kiliselerle yetindiğini; 2. Muhteşem Lorenzo'nun (*Lorenzo de' Medici*) Floransa'sının mimari ve entelektüel görkeminin zirvesindeyken ekonomik bir gerileme yaşadığını göstermeye çalışmıştır. Aynı savı XVIII. yüzyılın Venedik'i için Jean Georgelin[74] ve XV. yüzyıl Kraków'uyla ilgili olarak da Andrzej Wyrobisz öne sürmüştür. Ve Witold Kula bu alandaki yüksek otoritesiyle onlara arka çıkacaktır: "Kentlerdeki lüks burjuva konutu inşaatı furyasının işlerin düşüş dönemleriyle çakışması bana tamamen akla yatkın görünmektedir."[75]

Demek ki artık başka yerlerde verimli bir biçimde değerlendirilemeyen birikmiş sermaye taşınmaz mülklere ve gösteriş harcamalarına yönelmişti. Bu Fransa için de geçerli miydi? Bir tarihçiye[76] göre "Eskiden kentin parasını harcamada eli çok sıkı olan Lyon konsolosluğu bir dizi ekonomik güçlüğün art arda yaşandığı XIV. Louis zamanında har vurup harman savurmaya başladı." Görünürdeki açıklama büyük küçük her kentin kolayca kredi bulabilmesiydi ve hepsi borç yükü altına girmiştir.[77] Bu arada özel yatırım ne durumdaydı? Pierre Chaunu'nün söylediğine göre uzun vadede her nüfus artışı, doğal sonucu olan kiraların yükselmesiyle inşaat sektörünü canlandırıyordu. Bu gelişmeyi XV. yüzyılda Cambrai, XVII. yüzyılda çok sayıda göçmen ağırlayan Lille,[78] ya da krallık

---

I. Maisons rurales et urbaines de la France traditionnelle içinde, yay. haz. J.-P. Bardet, P. Chaunu, G. Desert, P. Gouhier, H. Neveux, 1971, s. 319-320.

Roberto Lopez, Harry A. Miskimin, "The Economic Depression of the Renaissance," *The Economic History Review*, XIV, n° 3, Nisan 1962, s. 115-126.

27 Mayıs 1972'deki tez savunması sırasında.

Witold Kula, A. Wyrobisz'in bildirisi ve tartışma, 6. Prato konferansı, 1974.

Sébastien Charlety, *Histoire de Lyon*, 1903, s. 129.

1789'da Lyon'un borcu 40 milyona (*livre*) ulaşmıştı; Marsilya'nın borcu yaklaşık 19 milyon, Aix-en Provence'ın 1,8 milyon, Arles 'ın 1 milyondu.

Pierre Chaunu, "Le bâtiment dans l'économie traditionnelle," *Le Bâtiment..., a.g.e.* içinde s. 19-20.; Hugues Neveux, "Recherches sur la construction et l'entretien des maisons à Cambrai de la fin du XIVe siècle au début de XVIIIe," *a.g.e.*, s. 244.

denetçisinin "Kent o kadar kalabalık ki barınacak yer bulmak mümkün değildir"[79] dediği Caen için gözlemliyoruz. Buna karşılık, nüfus artışının yavaşlaması, Rouen'da 1680 ile 1720 yılları arasında olduğu gibi, inşaat çalışmalarının durmasına yol açıyordu.[80]

Ama yapılar çeşit çeşitti. XVIII. yüzyılda Fransa'nın tüm kentlerinde yükselen yapılar "soylu" konutlar, kaliteli bir taş mimariydi. Bu "Pahalı konut çözümü belki de üretim fazlalarını sermayeye dönüştürme güçlüğünden kaynaklanıyordu... [Birikmiş] sermayeyi altına yatırmaktan daha iyi bir değerlendirme biçimiydi."[81] Aksi ile kanıt XIX. yüzyılın ilk sanayi atılımının çok daha düşük bir inşaat faaliyetine tanıklık etmiş olmasıdır: Nüfusu 1817 ile 1827 arasında %25 artarken konut sayısının sadece %10 arttığı Paris'te[82] olduğu gibi Lille'de ve başka yerlerde de ekonomik büyümenin kullanılabilir fonları erittiği süre boyunca işçiler bodrumları ve tavan aralarını tıka basa dolduracaktır.[83] Böylece Roberto Lopez ile Witold Kula'nın açıklamalarına katılmış olmuyor muyuz?

Kentleşme Oranı

Yukarıda değindiğim noktalar kentleşme sorununun bir bütün olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir. Fransa'nın modernleşmesi açısından ele alındığında kentlerin atılımının XVIII. yüzyılda bile yetersiz kalmış olduğu neredeyse kesindir. Fransız kentleri kuşkusuz gelişmiş ama bu gelişme zamanın öncü ekonomileri –Birleşik Eyaletler ve İngiltere– göz önüne alındığında olması gerektiği kadar hızlı olmamıştır.

Ayrıca 2000 kişiden fazla nüfuslu her toplu yerleşim alanını *kent* olarak tanımlayan alışılagelmiş kuralla yetinsek bile Fransa'da bu tanıma uyan binin üzerindeki toplu yerleşim birimi 1500'de toplam nüfusun %10'unu temsil ederken bu pay 1789'da sadece %16,5'e, 1809'da %18,8'e yükselmiştir.[84] Kentleşme endeksi 6 ile 9 puan arasında artmışsa da zaman içerisinde zar zor algılanabilir bu artış için neredeyse üç yüzyıl gerekmiştir.

---

[79] J.-C. Perrot, *a.g.e.*, II, s. 615.

[80] P. Chaunu, *a.g.m.*, s. 20.

[81] *A.m.*, s. 25.

[82] Louis Chevalier, *Classes laborieuses, classes dangereuses*, 1958, s. 217. P. Chaunu, *a.g.m.*, s. 31.

[84] Jacques Dupaquier, "Le réseau urbain du Bassin Parisien au XVIIIe et au début du XIXe siècle. Essai de statistique," *Actes du Centième Congrès des Sociétés Savantes, Histoire Moderne II (Paris 1975)* içinde, 1977, s. 125.

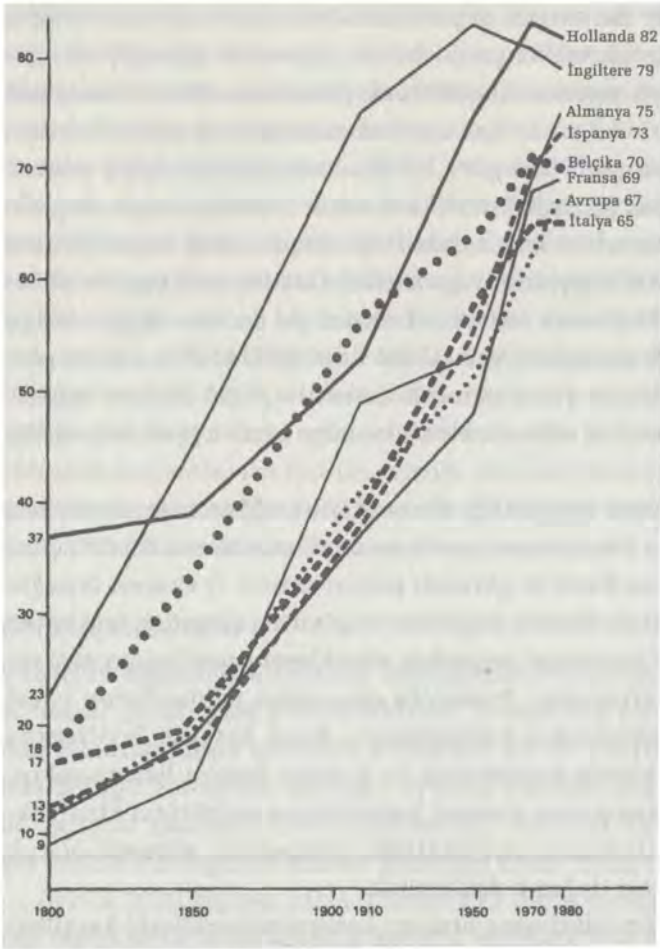
Ayrıca bu oranlar ne derece geçerlidir? Daha önce sözünü ettiğim gibi[85] klasik 2000 kişilik nüfus çıtası bütün dönemler için geçerli olamayacağı için konuyu yeniden kurcalamak yararlıdır. Marcel Reinhard Devrim ve İmparatorluk Fransa'sını incelerken karşısına çıkan bu kritere şiddetle karşı çıkmıştı:[86] Ona göre bu dönemde 10.000 kişilik çıtanın altında bulunan hiçbir yerleşim yeri kent adını taşımaya layık değildi. Bu hesapla 1000 civarındaki kent sayısı 76'ya düşmekte ve hepsi birlikte –Paris dahil– 2.564.000 kişiyi bir araya toplamaktadır, yani toplam nüfusun sadece %9'unu. Kuşkusuz 10.000 rakamının ne derece uygun olduğu tartışılabilir ve farklı sonuçlara varılabilir. Ama 2000 kişilik sınırın yeni zamanların gelişmelerine yanıt verecek derecede güçlü kentsel motorlar gerektiren büyüyen bir nüfusla bir ekonomiye artık uygun düşmediği gün gibi ortadadır.

Öte yandan, bu ölçek değişikliği Fransız kent nüfusunun altıda biri yerine (2000 çıtasıyla hesaplanan) artık en az dörtte birini (10.000 çıtasıyla) oluşturacak olan Paris'in göreceli payını artırır. O zaman, örneğin Londra'dan farklı olarak denizle doğrudan bağlantısı olmadığı için zaten Fransız ekonomisini yeterince peşinden sürükleyemeyen başkentin sorumluluğu daha da artacaktır. Fransa'da ekonomiyi canlandırma işlevi birkaç önemli kent tarafından paylaşılmıştı. Buna karşılık İngiltere'de Londra ve Alçak Ülkeler'de Amsterdam bu konuda hemen hemen rakipsizdi. Dolayısıyla Fransız kent sistemi tutarlılıktan ve bütünlükten yoksundu. Bunun nedenlerinden biri kentlerin Fransa'nın göreceli olarak çok büyük mekânındaki dağınık dizilimiydi.

Sonunda Fransa'nın kentleşme oranını komşularınınkilerle karşılaştırmak zorunda kalıyoruz. Şekil 28'deki grafik bize gerekli yanıtı vermektedir. Paul Bairoch'un[87] rakamları bize genellikle sunulanlardan biraz farklıdır çünkü tutarlı bir karşılaştırma yapabilmek için tüm Avrupa ülkelerine aynı hesaplama ilkelerini uygulamaya çalışmıştır. Ulaştığı sayısal verilerden 1800 civarında Avrupa ortalamasını (%12) ancak yakalamış olan Fransa'nın İngiltere'nin (%23), İtalya'nın (%17), Alçak Ülkeler'in (%39, rekor), Portekiz'in (%16) ve hatta ciddi bir kent nüfusu azalmasıyla karşı karşıya olan İspanya'nın (%13) bile gerisinde ama Almanya'nın (%9) –beklediğim gibi– önünde olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Fransa

[85] I. kitap, 2. bölüm.

[86] Marcel Reinhard, "La population des villes, sa mesure sous la Révolution et l'Empire," *Population*, 1954, n° 2, s. 279-288.
Paul Bairoch, *De Jéricho à Mexico. Villes et économies dans l'histoire*, 1985, s. 288.

ŞEKİL 28: FRANSA'DA VE KOMŞU AVRUPA ÜLKELERİNDE KENTLEŞME ORANLARI, 1800-1980

Kaynak: Paul BAIROCH, *Villes et économies dans l'histoire*, 1985, s. 288.

komşularının çoğundan geri kalmıştı ve ekonomik *take-off* u sağlayabilecek bir kentleşme oranına ulaşamamıştı. 1850'de bile bu oran %19 gibi göreceli olarak düşük bir düzeydeydi.

Kentler ve Fransız Ekonomisi (2)

Bu yetersiz kentleşme süreci içine hapsolmuş olan Fransız kentleri ülkenin bir bütün olarak geri kalmışlığına değişik derecelerde tanıklık etmiştir. Ama bu geri kalmışlığı onlar mı yaratmıştı? Bundan pek emin değilim.

Kentlerin sık sık atalet içine düştüğünü yadsımıyorum: Birçoğu kaplumbağa hızıyla ilerliyordu. Ama başka türlü yaşayabilirler miydi? Bu kitabın önceki bir bölümünde Besançon'a epey sayfa harcadım; son ta-

rihçisi Jean-Claude Perrot'nun "kış uykusunda" diye nitelediği Caen'ın durumuna da işaret ettim. Onlarca başka örnek verilebilir. Benim için "uyuklayan" bir kent esas olarak yakın kırsal çevresinin sırtından geçinmekle yetinen kenttir. Bu tür bir kentte bir devlet memurları sınıfıyla genellikle burjuva kökenli dar bir mülk sahipleri kategorisi yaşamlarını rahatça sürdürebilirken nüfusun büyük çoğunluğu istikrarsız, en azından konforsuz koşullarda yaşıyordu. Rennes'in durumu yangından önce de sonra da böyleydi. Ülkenin uçlarındaki coğrafi konumlarından yararlanan kentlerin tersine iç kesimlerdeki birçok kentin durumu da daha farklı değildi.

Son tarihçilerinden birine göre 1650'de "Bir yüzyıldan bu yana çok değişmemiş olan ve gelecek yüz elli yılda da pek değişmeyecek olan" büyük Angers kenti, "Bin arduvaz damlı siyah kent," bu atalet içindeki kentlerden biriydi.[88] 1770'te, 25.044 kişilik nüfusuna karşın (16.879'u *intra muros*) hâlâ pek hareketli bir kent değildi. Oysa diğer tarım ürünlerinin yanında bol bol keten ve kenevir de üreten zengin bir tarım bölgesinin merkezindeydi. Maine ve Loire ırmakları sayesinde taşımacılık için ideal bir coğrafi konumdaydı. Ama XVIII. yüzyılda bile sanayi girişimlerine pek açık değildi. Kurulan sanayi birimleri –yünlü kumaş, yelken kumaşı, baskılı bez, şeker rafinerileri– genellikle uzun süre ayakta kalmıyordu. Kentin hemen dışındaki kayrak taşı (arduvaz) ocakları bile kötü yönetiliyordu. Bu durumun nedeni paranın kıtlığı değildi "Ama onun ürkek sahipleri taşınmaz mülklerinden elde ettikleri mütevazı ama güvenli gelirleri endüstriyel girişimin rastlantılarına yeğliyordu."[89]

Sonuç olarak, "Soylu sınıf gibi sadece bir ayağı kentte olan büyük ve orta burjuvazi rahat ama gösterişsiz bir hayat sürüyordu: Angers burjuvalarının neredeyse hepsinin yakın kırsal yörede bir mülkü vardı; gelirlerinin belirli bir kısmını ayni ve nakdi olarak yılın bir bölümünü geçirdikleri kırdan sağlıyorlardı."[90] Buna karşılık, fırıncılar, kasaplar, hancılar ve sepiciler dışında, başta dokumacılar ve iplik eğiriciler olmak üzere zanaatçılar zor koşullarda yaşıyordu. Anlamlı bir ayrıntı: Kentin nüfusunun %10'u ev ve çiftlik hizmetkârlarından oluşuyordu.

Özet olarak, "Angers her şeyden önce [sadece ayrıcalıklı sakinleri göz önüne alınırsa] kamu görevlileri, öğretmenler, din adamları ve

---

[88] François Lebrun, "La tutelle monarchique (1657-1787)," *Histoire d'Angers* içinde, yay. haz. François Lebrun, 1975, s. 83.

A.g.e., s. 101.

A.g.e., s. 103.

rantiyelerden oluşan bir kenttir."[91] 1783 yılında bile Tours idari bölgesinin defterdarına göre kent sakinleri "Büyük girişimler ve cesur spekülasyonların gerektireceği sorumluluklar ve düzenli çalışma yerine çocukluklarından beri alışık oldukları uyuşukluğu yeğlemektedir. Enerjiden yoksun şimdiki kuşak kendisinden önceki kuşağın yaptığı ve kendisinden sonra gelecek kuşağın da yapacağı gibi boş, anlamsız bir hayat sürdürmektedir."[92] Bu değerlendirme çok sayıda "uyuklayan" Fransız kenti için de yapılabilir.

Sanayinin yoğunlaştığı kentler tamamen farklı bir görüntü sunmaktaydı. Kendilerini savunmuş, eyleme geçmiş ve fırsatlardan yararlanmayı bilmişlerdi. Bununla birlikte çok farklı yapıları nedeniyle onları belirli kategorilere sokmak güçtür.

Aralarından birçoğunun endüstriyel faaliyetleri etraflarını çeviren köy ve kasabalara taşmıştı. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda (en azından 1850'ye kadar) bir kırsal sanayi (bir proto-sanayi) kent merkezlerinden dışarı doğru sudaki halkalar gibi yayıldı. Bu o zamanlar için devrimci bir gelişmeydi. Ama bu kırsal sanayi gerek Fransa'da gerekse de Avrupa'da zaman içinde sürekli kendisini yenilediği için önemini gerektiği gibi kavramak için çaba göstermek gerekir. Kent kökenli bu endüstriyel tomurcuklanma hemen her seferinde öyle ya da böyle kentin denetiminde (hatta insafına) kalmıştır. Kent tüccarlarının kontrolündeki kırsal işlikler Laval, Le Mans, Saint-Etienne, Voiron, Grenoble, Troyes, Lodève gibi kentlerin etrafında süratle çoğalmıştır. Aynı gelişme XVII. yüzyılda Fransa'nın en etkin tekstil kentlerinden biri ve yünlü kumaş üretiminde Rouen, Elbeuf, Louviers, Reims, Amiens ya da Sedan ile boy ölçüşebilir düzeyde olan Carcassonne etrafında da yaşanmıştır. 1731'de bir krallık denetçisi yardımcısı raporunda "Carcassonne hallaçlar, dokumacılar, iplik eğirici kadınlar ve kumaş biçicileriyle dolu bir kumaş manüfaktüründen başka bir şey değildir; kırsal bölgesi baştan aşağı imalatçı ve işçi kaynamaktadır; bu konuda o kadar aşırıya kaçılmıştır ki tarım bu gelişmeden zarar görmektedir. Yünlü kumaş üretiminin çok bol olduğu yıllarda bağları budamak için işçi ya da tahıl tarlalarını çapalamak için kadın güçlükle ve büyük bir maliyetle bulunmaktadır" diye yazıyordu. 1733'te de aynı gözlemlerde karşılaşıyoruz.[93]

---

[91] *A.g.e.*, s. 103.

[92] *A.g.e.*, s. 101.

[93] Rémy Cazals, Jean Valentin, *Carcassonne ville industrielle au XVIIIe siècle*, 1984, s. 3-4.

Rouen daha da tipik bir manzara sunuyordu. XVIII. yüzyılın başında yeni pamuklu dokuma sanayii kente yerleşip işgücü piyasasını ve dokuma sanayiinin alışkanlıklarını altüst ettiği zaman *"rouennerie"* (keten ve pamuk karışımı kumaş) üretimi kentle sınırlı kalmadı: "Boos Platosuna, Cailly dolaylarına, Roumois'ya ve özellikle de Pays de Caux'ya yayıldı. O derecede yayıldı ki Normandiya Ticaret Odası temsilcileri 1707'de 30 bin kırsal kökenli ailenin hayatlarını pamuk eğirmekle kazandığını açıklıyordu." Çok sayıda tüccar Rouen tarafından ithal edilen ham pamuk balyalarını küçük yerleşim yerlerine kadar, "Routot'ya, Bourg-Achard'a ve hatta Hauville, Illeville-sur-Monfort, v.b. mütevazı kilise-çevrelerine" kadar dağıtıyordu.[94]

Ama kentin Normandiya'nın hemen her yerine yayılmış olan bu etkinliğin merkezinde yer almayı sürdürdüğünün kanıtı Rouen marka tescil ofisinden geçen kumaş (pamuk, keten ve karışık) parçası sayısının çok büyük ve hızlı artışıdır: 1717'de 60 bin parça; 1732'de 166 bin; 1743'de 435 bin; 1781'de 543 bin.[95]

Pamuklu dokuma sanayiinin Rouen'ın eski yünlü kumaş üretimiyle rekabete girdiği ve sonunda onu öldürdüğü doğrudur. Ama Rouen her daim zamanın koşullarına uymaya hazır dinamik bir kentti. Deniz ticaretini olumsuz koşullara rağmen var gücüyle savunmuş ve büyük küçük demeden her türlü girişime soyunmuştur: Baskılı kumaşlar, kurdelecilik, yün şapkalar, duvar kilimleri, tezgâhta dokunan çoraplar, fayans, kağıt, şeker arıtımı, cam, sabun ve nişasta fabrikaları, İngiltere'den kaçak sokulan makinelerle pamuk ipliği üretimi, Berthelot'nun yeni yöntemiyle kumaşların klorla ağartılması, kurşun ve bakırın haddeden geçirilmesi, kükürt ve sülfürik asit imalatı... Rouenlılar için her türlü girişim kazanç kapısıydı, özellikle de İngiliz sanayi devriminin teknik yeniliklerine dönük olan şirketler.[96]

Lyon Örneği

Fransa'nın XVIII. ve hatta XIX. yüzyıldaki belki de en karmaşık, en dinamik ve en önemli sanayi kenti olan Lyon'un gelişimi daha da anlamlıdır. Aydınlanma Çağı'nda kendisini Avrupa'nın ipek başkenti olarak kabul ettirmiş olması fazlasıyla etkileyicidir. O dönemde Lyonlu ipekçiler

[94] Pierre Dardel, *Commerce, industrie et navigation à Rouen et au Havre au XVIIIe siècle*, 1966, s. 118.
A.g.e., s. 118-119.
A.g.e., s. 123-139.

servetlerini borçlu oldukları geleneksel ihracatlarını korumak için yaratıcı yöntemlere başvuruyordu. İtalyan rakipleri tüccarlara gönderilen numune tomarları sayesinde ipekli kumaş tasarımlarını düzenli olarak ve kusursuz bir biçimde taklit etmeye başladığı zaman etkili bir karşı saldırıya geçmişlerdi: Modellerini her yıl ve baştan aşağı değiştirmek için "ipek tasarımcıları" denen desinatörleri işe almışlardı. Böylece kopya ürün piyasaya çıktığı zaman bu lüks kumaşların hitap ettiği snob ve güç beğenir müşteri kitlesinin gözünde modası çoktan geçmiş oluyordu.[97]

Ama Lyon Devrim ve İmparatorluk yıllarında korkunç felaketlerle karşı karşıya kalacaktır: Kentin ayaklanmasından sonra kuşatmanın (8 Ağustos-9 Ekim 1793) ve ardından gelen şiddetli baskının sonucu olarak 150 bin kişilik nüfusunun neredeyse üçte birini kaybedecek olan Lyon'da ağır maddi hasar oluşmuş, çok sayıda sanayi şirketi kapılarını kapatmış ve girişimciler kenti terketmiştir.[98] Daha sonra, uzayıp giden dış savaş beraberinde dış ticaret güçlükleri ve kentteki işgücünü daha da azaltan askere alınmalar getirecektir. Kentin nüfusu 1806'da 88 bin kişiye düşmüştü. Bununla birlikte, Lyon lonca sistemini yeniden düzene sokmayı başaracak ve feci bir işgücü kıtlığının üstesinden gelmek için dokuma tezgâhlarına bel bağlayacaktır. Jacquard tezgâhlarının devreye sokulması gerçekten de "[Yüksek nitelikli] ipekli kumaşların hem gelenek hem de maksimum kâr açısından yeniden canlanmasına"[99] olanak sağlamıştır. Ve atılım sürüp gitmiştir çünkü İmparatorluk döneminin son yıllarında kenti yeniden vuran sert krize rağmen işler 1815'te barış geri gelir gelmez yeniden canlanacaktır.

Lyon örneği bu noktada anlamlı olmaya başlar çünkü ipek sanayii bu *geç* aşamada kelimenin tam anlamıyla bir patlama yaşayacak ve Pierre Cayez'in mükemmel kitabından aldığım şemanın (şekil 29) gösterdiği gibi Lyonnais kırlarına ve hatta daha uzaklara yayılacaktır. Kent bir kez daha gerçek bir ekonomi merkezi olduğunu (dosta düşmana) kanıtlamıştır. Tüm dokuma işçileri tam zamanlı olarak çalışırken dokuma tezgâhlarının kırsal bölgelere dağıtılması ince bir hesabın sonucuydu: Prusya ve İsviçre'nin sektördeki güçlü rekabetiyle baş edebilmek için usta ipek işçileri ve Jacquard tezgâhları kentte kalırken düz ipekli kumaşlar işgücünün daha ucuz olduğu kırsal bölgelerde üretilecektir.[100]

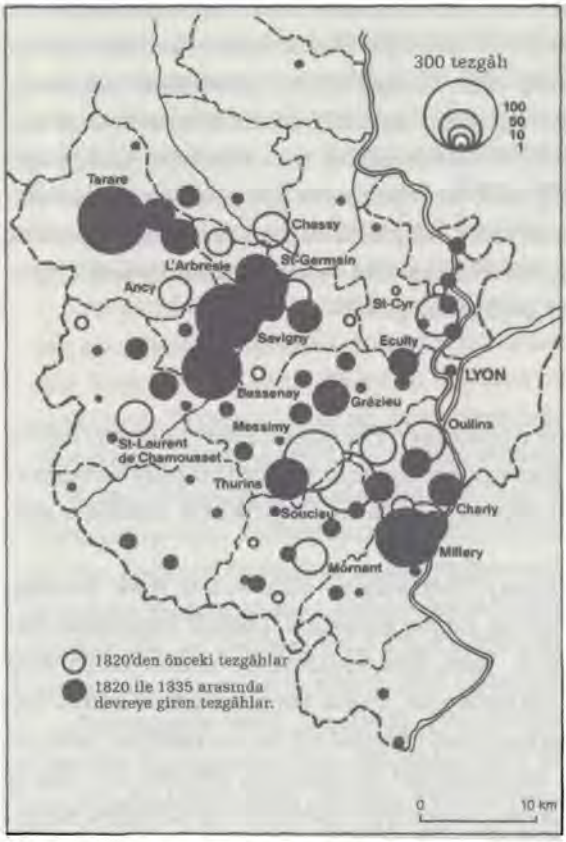
---

97 F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, *a.g.e.*, I, s. 282-283.

98 Pierre Cayez, *Métiers jacquard et hauts fourneaux aux origines de l'industrie lyonnaise*, 1978, s. 79 vd.

99 *A.g.e.*, s. 107.

100 *A.g.e.*, s. 154-155.

ŞEKİL 29: İPEK SANAYİİNİN 1820'DEN SONRA LYON ÇEVRESİNE YAYILMASI

Kaynak: Pierre CAYEZ, *Métiers jacquard et hauts fourneaux aux origines de l'industrie lyonnaise*, 1978.

Lyon aynı zamanda sanayi devrimi içinde yer almaya başlayacak ve 1860'a kadar bir dizi sanayi sektöründe başı çekecektir. Bu dönemde, sermayenin ve kentin girişimcilerinin canlandırdığı geniş bir bölgeye sözünü geçirmiştir. Kısacası Lyon "uyuklayan" bir kentin tam tersiydi; sonunda Paris'in ekonomik gücünün yükselişi ve düşmanlığıyla karşı karşıya kalacak olan bir büyüme kutbuydu. Merkezileşme –kuşkusuz kaçınılmaz olan– Lyon metropolünün yararına olmamıştır. Kent merkezileşme sürecinden XIX. yüzyılda çok zarar görmüştür ve günümüzde de zarar görmeyi sürdürmektedir.

Ama bir kentin parlak bir bölgesel büyüme kutbu olmayı reddettiği de olmuştur. Lyon'un oynadığı rolü Bordeaux'nun rolüyle karşılaştırmak Edward Fox'un "öteki Fransa"[101] diye adlandırdığı, orkestra şefliğini Paris'in üstlendiği Fransız ekonomik yaşamına birçok bakımdan yabancı

[101] Edward Fox, *L'Autre France. L'histoire en perspective géographique*, 1973.

olan büyük limanların Fransa'sını daha iyi kavramamıza olanak sağlar. Jean-Pierre Poussou Bordeaux'un enerjik büyümesini, kentin Arthur Young'ın dikkatini çok çekmiş olan "zenginlik ve görkemini" ve o dönemde artmış olan işgücü gereksinimi nedeniyle Güneybatı Fransa'nın çekim merkezi durumuna gelişini betimlerken sonunda aynı Güneybatı Fransa'nın "Ekonomik, demografik ve toplumsal gelişimi üzerindeki etkisinin yetersizliğine" şaşırmaktadır. İki güçlü tutku arasında, bağları ve "Atlantik'ten gelen güçlü rüzgârlar" arasında bocalayan Bordeaux bölgesel bir başkent olmayı aklına getirmemiştir.[102]

Lille Örneği

Başka yerlerde, başka spesifik durumlar ve koşullar işleri karıştırıyordu. Kent ve endüstriyel çevresi her zaman uyumlu bir bütün oluşturmuyordu. Sürtüşmeler ortaya çıkabiliyordu. Lille'de gerginlikler özellikle şiddetliydi.

Çok sayıda başat tekstil sanayii biriminin –yün, keten, ipek, pamuk, karışık dokumalar, iplik, tuhafiye, duvar kilimleri, baskılı kumaşlar, kumaş boyama, kastarlama, apre– yanı sıra seramikten cama, kolza yağı fabrikalarına, şeker ve tuz rafinelerine, tuğla fabrikalarına kadar yayılan geniş bir yelpazede başka sanayi birimleri de barındıran Lille ne kentin ne de senyörlüğünün (*châtellenie*) sınırlarıyla yetinen bir dizi iş bölümüne tabiydi. Lille'in çevre bölgesiyle, özellikle de dokuma sanayii söz konusu olduğunda, ilişkilerini karmaşıklaştıran etkenler meslek loncalarının üretimi frenleyen kuralları ve piyasaları tedirgin eden siyasi krizlerdi: 1667'de Flandre'ın bir bölümünün Fransa tarafından işgali kenti Alçak Ülkeler'den (ve özellikle yakın bir İspanyol yünü kaynağından) koparmıştı; sınırlarda savaş neredeyse kesintisiz sürüyordu; kentin 1708'de Prens Eugen tarafından ele geçirilmesi ve Hollandalılar tarafından işgal edilmesiyle kente sel gibi akan Hollanda ve İngiliz mallarının rekabeti sanayileri için bir yıkım olmuştur. Özgürlüğüne kavuştuktan sonra elinde biriken can sıkıcı stoklardan kurtulması yıllar alacaktır. Başka bir sorun da "yabancı ülke" statüsünde kabul edilen bir bölgede bulunmasıydı. Bu durum ona krallık dışındaki ilişkilerinde üstünlük sağlasa da fethetmesi gereken iç pazarlar açısından sıkıntı yaratıyordu.[103]

---

[102] J.-P. Poussou, *Bordeaux et le Sud-Ouest..., a.g.e.*, s. 411-414.

[103] M. Braure, *Lille et la Flandre wallonne au XVIIIe siècle*, 1932, II, s. 85, 369 vd.

Ama Lille için esas güçlük uzun bir geçmişin mirası olan sanayileşmiş kırsal bölgelerinin kentin girişimcilerinin denetiminde değil ama imalatçı kasabaların etrafında az çok bağımsız bir biçimde örgütlenmiş olmasıydı. Eskiden ele geçirmiş oldukları imtiyazlarının koruması altındaki bu kasabalar bazı ürünlerde uzmanlaşıp *de facto* tekel oluşturacak derecede etkindiler. Tourcoing *molleton* (molton), Roubaix ve Halluin *calemande* (bir yüzü perdahlı yünlü kumaş), Lannoy da pelüş ve uzun tüylü kadife kumaş üretiminde uzmanlaşmıştı.

Öte yandan Lille üreticileri de kendi ayrıcalıklarının arkasına sığınarak en yüksek kalitedeki dokuma ürünlerinin imalatını ve boyama, apre gibi bazı yüksek kârlı finisyon işlemlerini kentin bünyesinde tutmakta kararlıydı. Sonuç olarak iki grup arasında tamamlayıcılık değil rekabet ve çekişme vardı –hem de V. Carlos zamanından beri.[104]

Kırsal bölgelerin imalatçıları ayrıca birtakım avantajlı koşullardan yararlanıyordu: Kentin meslek loncalarının kurallarına bağlı olmadıkları için değişen koşullara uyum sağlamakta daha özgürdüler; işçilerinin barınma ve beslenmesi onlara daha ucuza mal oluyordu, özellikle de bu işçiler "Ev içi üretimlerine küçük bir parsel toprağı ekmek ya da tarla çalışmalarına yardım etmek gibi uğraşlar ekleyebildikleri zaman."[105]

Dolayısıyla XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bölgedeki kırsal sanayi sağlam bir biçimde büyüme eğilimindeydi ve kent bu gelişmeye kararlılıkla ve elindeki her türlü olanağı kullanarak karşı çıkıyordu. Örneğin rakip kasabaları sıkıntıya sokmak için 1607'de boyama ve apre gibi finisyon işlemleri için genellikle kendisine getirilen ağartılmamış kumaşların kente girişini yasaklamıştı. Bunun üzerine Roubaix imalatçıları kumaşlarını Ghent'e (Gand) göndermiş ve yüksek makamlara şikâyette bulunmuştu. Üstelik sonuç da almışlardı çünkü kırsal sanayilerin üzerine çok gidildiği zaman işçilerin kolayca sınırı geçip Bruges (Brügge) ya da Ghent işliklerine çalışmaya gittiği herkes tarafından biliniyordu. Diğer yandan Lille yüksek yetkilileri kentin tekelci ayrıcalıklarının devlet tarafından yeniden kabul edilmesi için entrikalar çeviriyordu. Bazı krallık denetçilerinin suç ortaklığıyla bu emellerine sık sık kavuşmuşlardır –1704 yılında olduğu gibi. Ama kırsal sanayi kaybettiği mevzilerin bir kısmını yeniden ele geçirmek ve kendi lehine kararnameler elde etmek için her türlü fırsattan –örneğin Hollanda işgali– yararlanıyordu.[106]

[104] *A.g.e.*, II, s. 376-377.
[105] *A.g.e.*, II, s. 376.
[106] *A.g.e.*, II, s. 378-379.

Bu küçük savaş Eski Rejim'in son yıllarına kadar sürmüştür. Sonunda kent ile kırsal bölgesi arasındaki dengeyi korumaktan usanan hükümet Vincent de Gournay ile Trudaine'in önerileriyle bu sonuncudan yana tavır koyacaktı. 1762 kararnamesi çok sert sözcüklerle kente "Sanayinin ve özellikle de kırsal bölge sakinlerinin gelişmesine zarar verebilecek her türlü engellemeyi durdurmasını" buyuruyordu. Kararın ardından Lille'de, başta işçi mahallelerinde olmak üzere, o derece büyük karışıklıklar yaşanacaktı ki krallık denetçisi 1765'te kararnameyi askıya aldırmak için ağırlığını koyar. Ve terazinin daha açık bir şekilde kırsal sanayi tarafına eğilmesi için esin kaynağının Turgot olduğu bir ekonomik liberalizmin de devreye girmesi gerekmiştir: Kralın 1777 (Turgot'un devrilmesinden bir yıl sonra) tarihli imtiyaz belgeleri 1762 kararnamesinin uygulanmasını buyuruyordu. "Lille tekeli sona ermişti."[107] Tourcoing kararı "şenlik ateşleri ve kestane fişekleriyle"[108] kutlayacaktı.

Bu kısa özet yerel ölçekteki sert ve olay dolu tartışmalara yeterince ışık tutmaktan uzaktır. Bunun için yeni araştırmalar gereklidir.

Ama gün gibi ortada olan şey –ki bu benim için yeterlidir– Lille'in bölgesel gelişme kutbu rolü oynamamış olmasıdır, tam tersine. Bu politika kentin gerçek çıkarlarına uygun muydu? Bazı Lille imalatçıları bundan kuşkuluydu. Tutumlarında aşırıya kaçan kent yetkilileri kendi imalatçılarının bile en azından bazı tür kumaşlar için, kırsal bölgede tezgâh çalıştırmasını yasak edecek kadar ileri gitmemiş miydi? Aralarından biri yaptığı yazılı açıklamada "Kırsal bölge içinde çalışma her yerde... Carcassonne, Rouen, Londra, Liège ülkesindeki Leiden ve Vervins etrafında serbesttir" ve "Bu fabrikaların ortasındaki kentlerin hepsi de çok gelişmiştir" diye hatırlatıyordu. Kent dışında daha düşük maliyetli işlikler kurmanın Lille'in üretimini ve yünlü kumaşlarının satışı kadar boyama, apre ve perakende satışların da kârlılığını artırabileceğini düşünüyor ve "bu özgürlüğü" "bölgenin ve yurdumun iyiliği için"[109] talep ediyordu. Ona inanalım mı?

Demek ki kent içinde de çatlak sesler vardı ve bu örnek bizi en azından her türlü basitleştirici genelleştirmeye karşı dikkatli olmaya itmektedir. Lyon ve Lille örneklerinin gösterdiği gibi Eski Rejim kentlerinin sanayilerinin bir kısmını kırsal bölgelerine kaydırması birçok farklı nedenden kaynaklanmış olabilir. Her ne kadar aralarındaki koşutluk biz-

[107] *A.g.e.*, II, s. 378-379 ve 387.

[108] L. Trenard, Le Paris des Pays-Bas, *a.g.m.*, s. 245.

[109] Antoine de Surmont'un bildirisi, akt. M. Braure, *a.g.e.*, II, s. 379-380.

lere çekici gelse de bu süreci sanayileşmiş dünyanın günümüzde üretiminin hatırı sayılır bir bölümünü Güney Kore, Hong Kong ve Singapur gibi Üçüncü Dünya ülkelerine kaydırmasıyla karşılaştırmaya hemen heveslenmeyelim.

Özetlersek: Devrimden önce Fransız ekonomisi birçok alanda gelişmişti ve kentler bu gelişmeyle son derece ilişkiliydi. Ama bu hareketin önünü çektikleri ya da ona eşlik ettikleri kadar da onun arkasında kalmışlardır. Aslına bakılırsa ne gelişmenin ne de özellikle Fransa'nın Avrupa'nın en ileri ülkeleriyle karşılaştırıldığında ortaya çıkan göreceli yavaşlığının tek sorumluları onlardı.

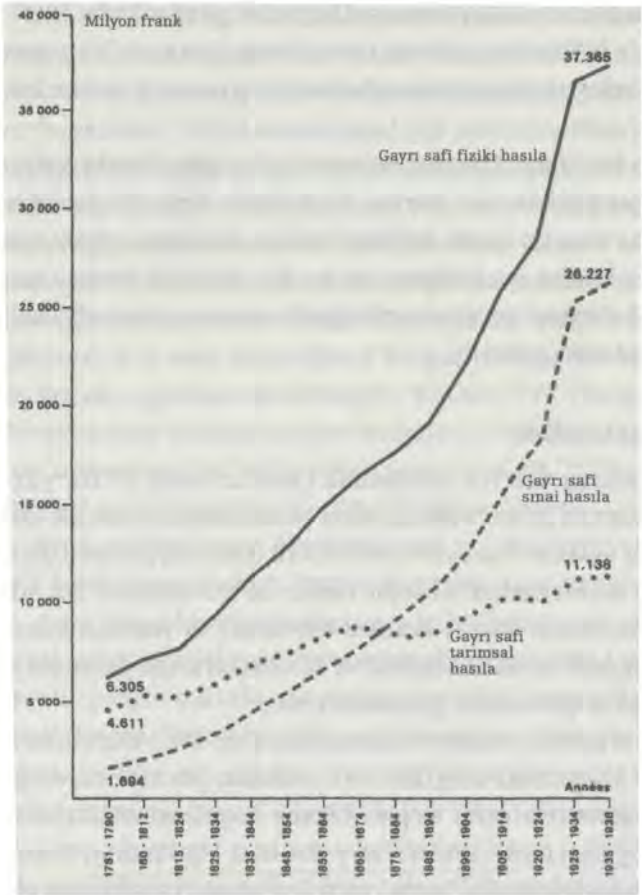
Sorumluluğu Paylaştıralım

Tüm sorumluluğu kentlerin üzerine yıkmamak gerekir. Gerçi XVIII. yüzyıldan neredeyse günümüze kadar Fransız kent pazarlarının yetersiz derecede gelişmiş olduğu açıktır[110] ama bu yetersizlik (kendini gösterdiğinde) daha genel bir durumun nedeni olduğu kadar da sonucuydu. Bu konuda kuşkumuzun kalmaması için 1) Fransız devletini; 2) yeniden sanık sandalyesine oturtacağımız kırsal bölgeleri ve 3) uluslararası ekonomiyi ciddi bir biçimde sorguya çekmemiz gerekmektedir.

Devlet kentleri çok erkenden vesayeti altına almıştır: Mali durumlarını, kente giren mallar üzerindeki vergileri ve ayakbastı paralarını, oluşmuş borçlarını, kredi alma izinlerini ve geri ödeme koşullarını yakından denetlemiş; maddi koşulları ve iaşeleriyle yakından ilgilenmiş, resmi görevlerin satışıyla kamu gücünün "para" yani burjuvazi tarafından ele geçirilmesini yaygınlaştırarak belediye başkanları ve diğer yerel görevlileri devlet memurlarına dönüştürmüş;[111] kentlerin gelirlerinin önemli bir bölümüne el koymuş ve çıkardığı tahvillerle onlara borçlanmıştır.

Kentin mali olanakları böylece devlet tarafından bin bir şekilde seferber ediliyor, yönlendiriliyordu –ama her zaman etkili bir biçimde değil, ileride bu konuya eğilme fırsatı bulacağız– Eski Rejim monarşisi vergi sistemi açısından son derece yetersizdi. Çok sayıda gelir kaynağına ulaşamıyordu. Ayrıca dolaylı ve dolaysız vergilerle borçlanma senetlerinden elde edilen gelirler neredeyse hiç ekonominin etkin sektörlerine ya da yerel ekonomilere enjekte edilmiyordu. Bu gelir "düz bir güzergâhı

[110] P. Cayez, *a.g.e.*, s. 94.
1692'den sonra: Maurice Bordes, *L'Administration provinciale et municipale en France au XVIIIe siècle*, 1972, s. 199.

ŞEKİL 30: 1781 ile 1938 ARASINDA SANAYİ VE TARIM ÜRETİMİ

Sınai üretim tarımsal üretimi ancak 1875 civarında yakalamıştır. Kaynak: Jean MARCZEWSKI, *Introduction à l'histoire quantitative*, 1965.

izleyerek ve hiçbir azalma olmadan"[112] saray yaşamına, prestij harcamalarına, hükümetin borçlarının ödenmesine ve ordu ile donanmanın gereksinimlerine kanalize ediliyordu. XVIII. yüzyılda girişilen büyük bayındırlık çalışmaları bile –örneğin krallığın inisiyatifi ve denetimi altında modernleştirilen karayolu ağı– her şeyden önce bölgesel kaynaklarla finanse edilmiştir. Hubert Lüthy devletin "bütünüyle asalaksal faaliyetleri"nden[113] söz edecek kadar ileri gitmiştir. Bu abartılı bir görüş olabilir çünkü devlet 1789'dan önce de birçok zorunlu görevin sorumluluğunu üstlenmişti. Ama müdahaleleri her zaman olası bir ekonomik gelişmenin gerekleri ve ihtiyaçları yönünde gelişmemişti.

---

[112] T. Regazzola, J. Lefebvre, *a.g.e.*, s. 123.

[113] Herbert Lüthy, *La Banque protestante en France, de la révocation de l'Edit de Nantes à la Révolution*, I, 1959, s. 314.

Kırsal bölgelere gelince, onları neredeyse tamamen kendi kendilerine yeterli, dolayısıyla da masum olduklarını düşünerek aklamayalım. Zorunlu olarak dış dünyaya, kasabalara ve kentlere, eninde sonunda da büyük ticaret yollarına açılırlar ve XVIII. yüzyılda da gelişmeye başlarlar. Ama nüfus artışı önlerinde bir engel oluşturuyordu. Ve daha önemli nokta şu ki Michel Morineau'nun kanıtladığı gibi Fransa'da tarım *devrimi* olmamıştı. Oysa Sanayi Devrimi daha önce gerçekleşmiş ya da eşzamanlı bir tarım *devrimi* (yani toprak sahiplerini zenginleştiren ve aynı zamanda da sanayi için işgücü açığa çıkaran bir *üretkenlik* artışı) olmaksızın neredeyse imkânsızdır.

Örnek olarak kırlarının zenginliğine rağmen sanayileşme yoluna girmemiş zamanın önemli kenti Toulouse'u ele alalım. Toulouse'un bir dereceye kadar uyuklayan kentlerden biri olduğu doğrudur: XVII. ve XVIII. yüzyıllarda burada "iki yüzyıllık durgunluk" yaşanmıştır.[114] Bununla birlikte, büyük burjuvazisi, özellikle de toptan ticaretle uğraşan aileler, Fransız Devriminin yarattığı fırsatlardan (kamu mülklerinin satışa sunulması) yararlanarak başta kırsal yörelerde olmak üzere çok sayıda taşınmaz satın almıştı. Ama ölçüsüzce artırdığı toprak varlığı yüzünden sanayiye gerekli yatırımı yapamamış, "Kendisini, Sanayi Devrimini başarmasını ve Yukarı-Languedoc'u az gelişmişliğinden çıkarmasını engelleyecek bir açmaz içinde bulmuştur."[115] Ama bu şekilde bir *tarım* devriminin gecikmesine de katkıda bulunmuştur çünkü bu zengin burjuva toprak sahipleri topraklarını elbette kendileri işlemiyordu ve geleneksel ürün paylaşımı sözleşmeleriyle kiraladıkları çiftlikleri kapitalist üretim biçimine büyük ölçüde kapalıydı. Kır sermayeyi bloke ederek ve daha verimli bir biçimde kullanılmasını engelleyerek tuzağına düşürmüştür.

Son olarak *bizzat dünya düzenini* de işin içine katalım. XVIII. yüzyılda Amsterdam ve Hollanda'nın üstünlüğü giderek azalıyordu: Bir zamanlar dünya ticaretine egemen olmuş olan kent-devletlerinin (önce Venedik, daha sonra Anvers, Cenova ve Amsterdam) son saatleri gelip çatmıştı. Kentlerin kaynakları geniş dünya ticaretini denetlemek için artık yetersizdi. Dünya egemenliği sahipsiz kalmıştı ve Fransa ile İngiltere bu miras için çekişeceklerdi. İngiltere'nin Fransa'ya göre avantajlı olduğu noktalar arasında ülke toprağının göreceli küçüklüğünün önemli olduğunu sık sık düşünmüşümdür: Bir ulus oluşturmak için oldukça

[114] Jean Sentou, *La Fortune immobilière des Toulousains et la Révolution française,* 1970, s. 25.

[115] *A.g.e.*, s. 174.

büyük, ekonomisini otomatik olarak birleştirmek için oldukça küçük. Fransa düşündüğüm gibi ulusal ekonomisinin hizmetindeki tek bir kentin –Paris bile olsa– orkestra şefliğini üstlenebilecek güçte olmadığı kadar büyük olduğu için mi başarısızlığa mahkûm olmuştu? Aynı zamanda ileride ele alacağım bir toplumsal bir olgu nedeniyle de mi yarışa dezavantajlı başlamıştı? Kuşkusuz paranın kendisine karşı değil ama saygın ya da saygın olmadığı varsayılan para kazanma ve kullanma biçimlerine karşı belirli bir tutum. Gerçek ya da sonradan olma soylular için "soyluca yaşamak" ticarete ya da sanayiye bulaşmamaktı. Burada da Fransa ile İngiltere aynı telden çalmıyordu.

Fransa bu belirleyici ekonomik savaşı her durumda Devrim'den önce kaybetmişti. Robert Besnier'nin mükemmel bir biçimde dile getirdiği gibi 1783 Versailles Antlaşmasında "İngiltere savaşı kaybetti ama barışı kazandı."[116] Barışın hemen ardından geleceğin Birleşik Devletler'inin ticaretini Fransızlarla Hollandalıların burunlarının dibinde ele geçirmemiş miydi? Zarlar Waterloo'dan uzun süre önce atılmıştı. En yüksek derecedeki ekonomik (ve kentsel) gelişme büyük ikramiyeyi –dünya ekonomisinin ilk sırası– kazananın payına düşecektir. Günümüzde varsayım moda olduğu için okur belki şu soruyu soracaktır: Ya Waterloo'da Fransızlar kazanmış olsaydı? Büyük bir olasılıkla 1783'teki durum tekrarlanırdı: İngiltere savaşı kaybetmiş ama barışı kazanmış olurdu.

Bu görüşümle Devrim ve sonuçlarını bir dizi geri çekilme, gecikme ve ekonomik felaket olarak gören bazı Fransız tarihçilerinden ayrılıyorum. Kısmen haklı olabilirler ama gerçek oyun 1789'dan önce oynanmış ve kaybedilmemiş miydi? –En azından çok büyük ölçüde.

[116] Robert Besnier, *Histoire des faits économiques jusqu'au XVIIIe siècle*, 1965, s. 42.

II

DOLAŞIM VE YAPI

XVIII. yüzyılda sık sık kullanılan, XX. yüzyılın başında kullanımı hâlâ süren, daha sonra bilimsel bir terim olarak yavaş yavaş terk edilecek olan *dolaşım* sözcüğünü kullanmakta tereddüt ettim. Sözcüğü yeniden kullanmaya başlamak neredeyse yeni bir sözcük lanse etmek gibiydi – üstelik anlam genişlemesi ve yol açtığı makul ya da anlamsız tartışmalar nedeniyle çetrefilli bir sözcüğü. *Annales* ekolünün ilk zamanlarında (1929) Marksist eğilimli tarihçiler bizleri *üretimi* gerektiği gibi ön plana çıkarmak yerine *dolaşıma* çok fazla ağırlık vermekle suçlamıyor muydu? Bunun anlamsız bir tartışma olduğunu söylemeliyim. Her şeyden önce bizim için dolaşımdan yola çıkan bir ekonomi kuramı inşa etmek hiçbir zaman söz konusu olmamıştı. Ayrıca *dolaşım* kolayca saptanabilir, kolayca ölçülebilir bir süreç olduğu için ekonomi tarihinin belki de diğerlerinden daha kolay görevlerle başlama hakkı, hatta zorunluluğu vardı.

Ayrıca dolaşım bildiğim kadarı bir mitos değildir ve ekonomi de tutarlı bir bütün olduğu için bu bütüne kolay bir kapıdan girmek ne de olsa içeri sızmak demekti. Dolaşım, dağıtım ve tüketime götürmeyen bir üretim var mıdır? Bu sonuncu çevrimi kapatır ve tüketicilerden gelen talep "kontak anahtarını" çevirip "motoru" ve dolayısıyla üretimi yeniden başlatır. Dolaşım gibi üretim de (ve özellikle de üretim tarzı) tek başına ekonominin bütününü temsil etmez. Hem sonra "Üretime sadece önceden var olan bir pazara bağlı olarak geçildiği"[1] –yani yerleşmiş bir dolaşım sisteminden sonra– genel kabul gören bir gerçeklik değil midir?

Ama bu yararsız tartışmaları bir kenara bırakalım. Bu bölümde dolaşımın öğelerini ve kullandığı araçları ortaya çıkarmaya çalışacağız: yollar, taşıma araçları, taşınan mallar, ambarlar, pazarlar, fuarlar, mübadeleler, para hareketi, kredi ve çeşitli ticaret aşamaları. Ve elbette ki insan-

---

[1] Arghiri Emmanuel, *L'Echange inégal. Essai sur les antagonismes dans les rapports économiques internationales*, 1969, s. 43.

lar, eylemleri ve yer değiştirmeleri. Kısacası, dolaşımdan her toplumun işleyişinin gerektirdiği, bir bölümünü toplumun doğal olarak üstlendiği, bir bölümünü de çabaları kısmen başarıyla sonuçlansa da gerçekleştirmeye çalıştığı, tüm ekonomik hareketleri anlıyorum. Her toplum harekete boyun eğer, ona uyum sağlar. Thomas Regazzola ile Jacques Lefebvre'in özgün kitabını[2] bu düşünce doğrultusunda anlamak gerekir.

Yüksek Dolaşım, Alçak Dolaşım

İlk işimiz mi? Bence ilk işimiz çeşitli dolaşımları yüksek dolaşım ve alçak dolaşım olarak ayırmaktır; yani tabiri caizse bir yanda atardamarlar ve toplardamarlar (yüksek dolaşım), diğer yanda saç teli kadar ince kılcal damarlar (alçak dolaşım).

Bu benzetmemiz yanıltıcı olabilir. *A priori* düşünülebileceğinin tersine ikisi arasında en istikrarlı ve en oylumlu olanı uzak ara alçak dolaşımdır. Yüksek dolaşım hareketini hızlandıran ya da yavaşlatan, hatta önceliklerini değiştiren konjonktür değişikliklerine duyarlı olduğu için başarılarına rağmen ya da onlar yüzünden trafik açısından azınlıkta kalmaktadır. 1950 civarında Ecole Pratique des Hautes Etudes'ün o sırada Fransa'ya bağlı olan Kuzey Afrika'daki demiryolu trafiğini inceleyen bir semineri büyük demiryolu hatları genel konjonktürün salınımlarına tabiyken tali hatların, tam tersine, bölgesel trafiğe bağlı, bazen güçlükle algılanabilir otonom kalp atışlarına sahip olduğunu fark etmişti.[3] Alçak dolaşım düzenli günlük ihtiyaçlara bir yanıttır ve güçlükler ne olursa olsun bu ihtiyaçları karşılamaktadır.

"Mont-Blanc İli" ile ilgili 1796 yılına ait bir belgede söylendiğine göre "İldeki büyük yolların hemen hepsinde yoğun bir *roulage* vardır ve bunu *route de traverse*'lerle tüm ile yaymak kolayca mümkündür." *Roulage* ile büyük yollardaki araba trafiğini, *routes de traverse* ile de neredeyse sadece semerli katırların ve yük taşıyan insanların kullandığı dar tali yolları anlayın. Aynı belge "Bu ile yapılabilecek en büyük iyilik katırlarla yapılan taşımacılığı azaltmak için yük arabalarının geçebileceği yollar açmaktır"[4] diye eklemektedir. Doğru ama bu yollar yılın birçok ayında

---

[2] *La Domestication du mouvement. Poussées mobilisatrices et surrection de l'Etat* (1981).

[3] Charles Morazé'nin semineri.

[4] U.A., F[10] 242. Mont-Blanc ilinin Halk Kurtuluş Komitesinin tarım, manüfaktürler ve ticaretle ilgili sorularına yanıtı, yıl IV. Savoie 27 Kasım 1792'de Mont-Blanc ili olmuştu.

yerdeki kar nedeniyle yük arabaları için aşılmaz yollardı. Contamines Vadisindeki (Yukarı-Savoie) bir "kar küreme makinesinin" 1934 yılında bile neye benzediğini okur acaba gözlerinin önüne getirebilir mi? "Olağanüstü bir uğraş. Üzeri küçük çan ve çıngıraklarla dolu şenlik hamutlarıyla ikişer ikişer koşulan sekiz at ya da katır üstüne yığılmış kum torbalarıyla ağırlaştırılmış üçgen biçiminde devasa bir ahşap pruva bodoslaması (étrave) çekiyordu. Her köylü kırbacını yanında yürüdüğü hayvanının başı üstünde şaklatıyordu. Çabadan ter içinde yüzen hayvanların sağrılarından çıkan buğu aylası ekibi sarmalıyor ve onunla birlikte toynakların çekiç gibi çınlamasının çıkardığı pastoral bir müziğin eşliğinde buz gibi havada ilerliyordu... Kocaman ve ağır kitle kar tabakasını kırıp parçalayarak düz ve parlak hale gelmiş olan yolun iki yanına fırlatıyordu... Hayvanlarını dizginlerinden tutan ikinci bir sekiz kişilik ekip" öndeki ekibi izliyor ve her iki üç kilometrede bir nöbet değişimi yapılıyordu: "Baştaki ter içinde kalmış ve titreyen hayvanlar" koşumları çözülüp konvoyun arkasına gönderiliyor ve sırtlarına sıcak bir örtü atılıyordu. Çalışma bütün gün sürüyordu. Yol boyunca çocuklar çalışmayı eğlenerek izliyor, kadınlar erkeklerine azık ve sıcak içecekler getiriyordu. Bu "büyük" yollardaki manzaraydı. Mezralara götüren daracık yollarda karda yolcu kızaklarıyla büyük yük kızaklarının geçmesine yetecek "düz bir pist" açmak için dik açıyla birbirine bağlanmış iki ağaç gövdesini (*billon*) çeken bir at yeterliydi.[5] 1934 yılında başlayan gelişme büyük yollarda atların yerini bir kamyonun alması ve köylü ekipleriyle hayvanlarının geleneksel sisteminin dar yollarda kullanılmaya başlanmasıyla bu sonuncuların artık daha etkili bir biçimde kardan temizlenmesi olmuştur. Bu sistem en azından vadinin çiftliklerindeki atlar ortadan kaybolana kadar, yaklaşık 1957 yılına kadar sürmüştür.[6] Mekanik kar küreyicileri ancak 1960'larda devreye girecektir.

Demek ki alçak ve yüksek dolaşım ayrımı kendisini çok büyük ölçüde (%90) dayatıyordu. 1940'lardan itibaren birçok tali demiryolu hattının kapatılması (kullanılmayan garlar ve geçit bekçilerinin evleri ıssız

---

[5] Erken vefat eden dostum Roger Verlhac'ın isteğim üzerine turizmin istilasından önceki Saint-Gervais ve Contamines Vadisi üzerine yazmaya başladığı anılarından alıntı. Aynı sistem 1820'de Jura'da Les Rousses civarında da kullanılıyordu. Bk. Peder M. Betrthet, "Les Rousses," *A travers les villages du Jura* içinde, yay. haz. J. Brelot, M. Berthet, G. Duhem, 1963, s. 285.
Bu bilgiler bana Saint-Gervais'nin orman korucusu ve rehberi Gilbert Blanc tarafından sağlandı.

köylerin okulları gibi harap olmaktadır) günümüzde otobüsler, kamyonetler ve otomobiller tarafından kullanılan bu tali "yolları" ortadan kaldırmamıştır. Ekmekçi, bakkal, kasap, postacı... köyden köye turnelerini sürdürmektedir. Bu gelişme bu "ilkel" ulaşım sisteminin tamamen yok olamayacağının kanıtıdır. Bununla birlikte hızlı bağlantılar "yüksek" dolaşımın bir ayrıcalığıdır. Acelesi olan yolcu il merkezinin garından bir hızlı trene ya da en yakındaki havalimanından bir uçağa binebilir. Eski düalite sürmektedir.

İstatistikler XIX. yüzyıl başında yollardaki trafiği küçük ve büyük yol taşımacılığı diye ikiye ayırmaya başladı. Birincisi ikinciden hacim olarak daha önemliydi. Üyesi olduğu taşımacılık komitesinin çalışmalarına dayanan Dutens 1828 yılında büyük yollarda (krallık yolları) taşınan malları 10,4 milyon ton, küçük yolların taşıdığı malları ise 30,9 milyon ton olarak tahmin etmişti.[7] Aslında kılcal damarlar ağı büyük ve orta boy arter ağından çok daha gelişmişti. 1836'da krallık yollarının uzunluğu (tamamlanmamış ya da onarılması gereken bölümler dışarda bırakılırsa) 34.500 kilometreden biraz fazlaydı: Bakımı yapılmış, onarılmış ya da onarım gerektiren bu yollar yarım yüzyıl önce XV. ve XVI. Louis dönemlerinde açılmış olan yollardı –yabancı gezginlerin o zamanlar hayran kaldığı ama unutmayalım ki 1789'da hâlâ tamamlanmamış muhteşem bir yol ağı.[8] Ve Arthur Young gibi her zaman övücü olmasa da dikkatli bir tanığın sözüne inanırsak en azından belirli güzergâhlarda yeterli derecede kullanılmayan bir yol ağı.[9] İkinci sınıf yollar (il yolları) yaklaşık 36.500 kilometreydi. Oysa 1837 yılına ait aynı istatistiklere göre, kılcal damarların yani üçüncü sınıf yolların (köyler, mezralar arası kır yolları) toplamı 771.000 kilometreyi buluyordu; yani büyük ve ikinci sınıf yolların toplamının on katı.[10] 1824 ile 1836 yıllarında çıkarılan yasaların yanı sıra köylere yöneltilen buyruklar da kasabalarla köylerin ikmali ve ekin demeti, kuru ot, gübre, taş, kireç, kum vb. taşımaları için vazgeçilmez olan bu ilkel yolların çeki düzene sokulmasını sağlayacaktır.[11]

---

[7] Joseph-Michel Dutens, *Histoire de la navigation intérieure en France*, 1928, I, s. IX-X, akt. Jean-Claude Toutain, *Les transports en France de 1830 à 1965, Cahiers de l'ISEA*, seri AF-9, Eylül-Ekim 1967, s. 38.
Bernard Lepetit, *Chemins de terre et voies d'eau: réseaux de transport et organisation de l'espace en France, 1740-1840*, 1984, s. 91.
Arthur Young, *Voyages en France..., a.g.e.*, I, s. 75-76, 142, 163, 393.
Statistique générale de la France. Territoire et population, 1837, s. 47.
U.A., F^{10} 242.

ŞEKİL 31: ISÈRE VADİSİNDE (DAUPHINÉ) ARABA GEÇEBİLİR YOLLARLA BAŞLICA TOPRAK YOLLAR

Lyon ve Valence yönlerindeki ana yollar mümkün olduğunca vadileri izliyordu. Tali yolların hepsi oldukça ilkel yollardı.
Kaynak: Gilbert ARMAND, *Villes, centres et organisation urbaine des Alpes du Nord, 1974.*

Pierre Goubert bu dar yolların çeşitli niteliklerini vurgulamakta haklıdır: bağlara götüren patikalar; otlağa götürülen hayvanların sürüden ayrılmasını önlemek için iki yanı koruyucu çitlerle çevrili "yeşil yollar;" transhümans yolları; tuz kaçakçılarının izlediği yollar; oduncuların orman içinde kullandığı patikalar...[12] Kır toplulukları bu yollar sayesinde dış dünyaya açılmış, nefes almış ve sadece kendi kaynaklarıyla yaşamamayı öğrenmiştir. Léonce de Lavergne'e göre ilkel dolaşımın "1836 Yasası sayesinde bir düzene sokulması Fransa'yı dönüştürmüştür: Tarım yirmi

[12] Pierre Goubert, Daniel Roche, *Les Français et l'Ancien Régime*, 1984, I, s. 55.

beş yıldan bu yana yaptığı atılımların çoğunu bu yasaya borçludur."[13] Bu arada, dolaşımın üretim üzerindeki etkisini göz ardı etmemek gerektiğini de bir güzel görüyoruz!

Ama her şeyi toz pembe görmeyelim: Bu yerel yollardan bakımı yapılan yani *düzenli* ticari ilişkilerle kullanılabilir muhtemelen en çok 100.000 kilometrelik yol vardı. Bu yolları Maglandlı (Savoie) bir seyyar satıcının, Jean-Marie Perollaz'ın, fuar yollarının her zamanki gibi açık olduğunu ama "köyleri yapmak"ta, yani köyden köye gitmekte güçlük çektiğini söylediği 1788 yılının Güney Almanya yollarıyla aynı kefeye koyabiliriz.[14] Günümüzde hâlâ *in situ* olan bu kır yollarının bir kısmı ortadan kaybolma, bir kısmı da motorlara, arabalara, arazi taşıtlarına ve traktörlere uyum sağlamaları için genişletilme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Çoğu zaman eğri büğrü çakıl taşlarıyla döşenmiş, kenarları boyunca alıç ağaçlarının uzandığı bu yollar bahar aylarında ne de alımlıdır! Gaston Roupnel aralarında en düz olanların genellikle Romalılara atfedildiği bu yolların neolitik zamanlardan kaldığını düşünürken büyük bir olasılıkta yanılıyordu.[15] Ama her durumda çok eskidirler. Orada burada eski senyörlük ormanlarının sınırlarını çizen, kendileri de eskiden kalma hendeklere paralel uzayıp giderler.

Bununla birlikte, il yolları yavaş yavaş köylerin büyük bir çoğunluğunun içinden geçmeye başlayacaktır. Düzenli olarak dökülen mıcırın yol silindirleriyle sıkıştırılıp yüzeylerinin düzleştirildiği bu stabilize yolların taban seviyesi giderek artacaktır. Meuse ilinde 1806 yılında merdivenle ulaşılan bir eve günümüzde birkaç basamakla iniliyor. Devletin inşa ettiği bu yollara her şeyden önce kendi kaynaklarıyla yaşayan köylerin acil ihtiyacı yoktu. Hatta köylüler bu yollardan uzak duruyordu: Civardaki pazar ve panayırlara gitmek için her zaman kullandıkları eski kestirme yolları yeğliyorlardı. "Devrim'den otuz yıl önce" bile Rouerge köylüleri "yeni yollara sahip olma konusunda pek hevesli değildi; hatta aralarından bazıları yıkıcı bir sel gibi algılanan bu yolların yönünü değiştirmek için çabaladı"[16]–nasıl ki günümüzde bazı küçük yerleşim birimleri yoğun bir kamyon trafiğine sahip büyük bir yol üzerinde bulun-

---

[13] L. de Lavergne, *a.g.e.*, s. 434.
Dr Morand'ın nezaketle tarafıma iletilen özel belgeleri.
P. Goubert, D. Roche, *a.g.e.*, I, s. 55.
Alexis Monteil, *Description du département de l'Aveyron, an X*, akt. Claude Harmelle, *Les Piqués de l'aigle. Saint-Antonin et sa région (1850-1940. Révolution des transports et changement social*, 1982, s. 75.

mayı bir karabasan gibi yaşamaktadır. Gürültü ve sık kazaların yanı sıra köyün kendi taşıt trafiği de allak bullak olmaktadır.

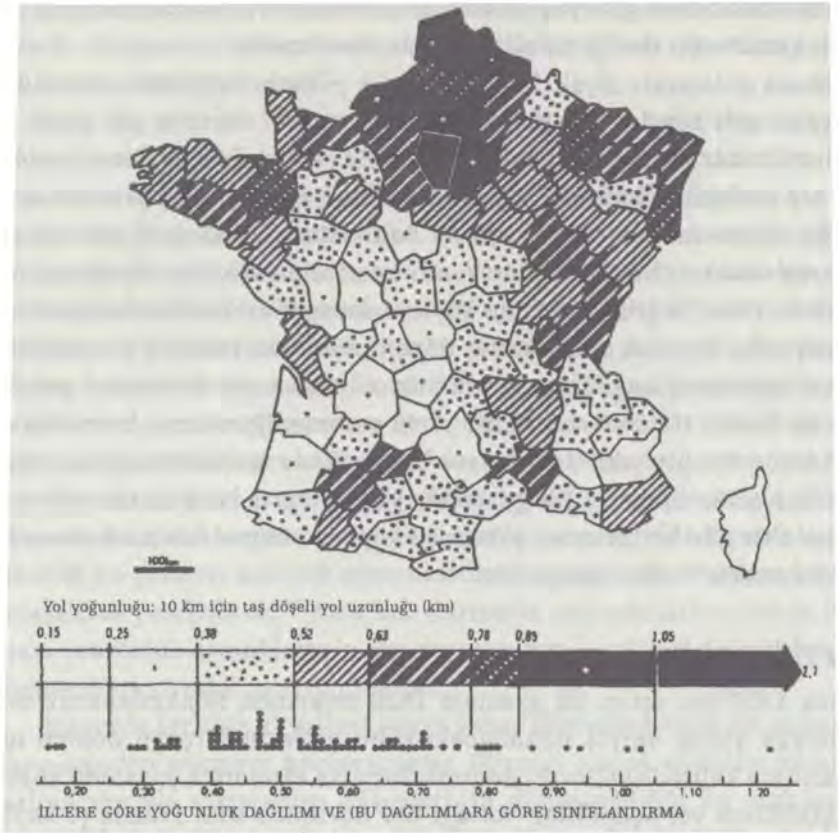
Yüksek dolaşımla alçak dolaşım, büyük yollarla kır yolları arasındaki bu ayrım eski kentler için de geçerli değil miydi? Paris'te çok yakın zamanlara kadar ıssız ve tekin olmayan ya da çıkmaz birçok daracık sokak hızlı bir trafiğin önünde bir engel oluşturmuyor muydu? Ana eksenlerde, örneğin Saint-Jacques Sokağı ya da Saint-Martin Sokağı, trafik düzenli olarak akarken büyük ölçüde kendi içlerinde yaşamayı sürdüren mahallelere, daha doğrusu kent içi köylere daracık arka sokaklarla zar zor ulaşılıyordu. Üçüncü Cumhuriyet döneminde dahi Paris'in bir mahallesinden diğerine gitmek faytonlarla bile oldukça uzun bir zaman gerektiriyordu. Baron Haussmann'ın bir türlü sevemediğim (ama bu ne derece mantıklıdır?) toplu yıkımları sadece birkaç kibar mahallede geniş, düz ve uzun bulvarlar açmıştır. Bir gazeteci 1984'te "Paris hâlâ La Muette ve La Goutte d'Or gibi birbirinden çok farklı köyleri bünyesinde barındıran bir federasyondur"[17] diye yazıyordu.

Ana Yollar

Fransa 1750'den sonra ilk aşaması 1820 civarında tamamlanacak olan bir büyük yollar *ağı*yla donanacaktır. Bu yolların birçoğu dönem için olağanüstü kalitede yollardı. Bununla birlikte ekonomik yaşamda kökten değişikliklere yol açmadılar. Yol ağı her durumda tüm Fransa'yı kaplamaktan uzaktı. Yıldız biçimindeki planı sayesinde bütün yollar sonunda Paris'e çıksa da bu merkezileşme XIX. yüzyılın başında kusursuz olmaktan uzaktı. Ayrıca bu ana yollar yerel gereksinimler için tasarlanmış ve büyük ölçüde kendi kendilerine yeten bölgesel yolları birbirlerine yeterli derecede bağlamıyordu. Dolayısıyla Fransa demiryollarından önce gerçek bir *ulusal pazar* değildi.

François Lepetit'nin son çalışmasından aldığım 32. şekildeki harita 1820 yıllarının Fransa'sının yol donatımı açısından dengesizliğini göstermektedir. Saint-Malo-Cenevre hattı, bir kez daha, "maksimum yol kılcallığına" ulaşmış, henüz mükemmel olmasa da önemli bir yol ağına sahip bir Kuzey Fransa'yı taş döşeli ya da stabilize yolların istisna, toprak yolların çok sayıda ve kural olduğu geniş anlamda bir Güney Fransa'dan (Fransa'nın batısı ve güneyi) ayırmaktadır. "Güney Fransa alternatif

[17] Marc Ambroise-Rendu, "Géographie parisienne, les révélations du nouvel atlas démographique et social de la capitale," *Le Monde*, 30-31 Aralık 1984, s. 1.

ŞEKİL 32: İLLERE GÖRE YOL YOĞUNLUĞU (BOŞLUKLAR HARİÇ), 1820

Loire'ın kuzeyi ile güneyindeki yol donanımlarının karşıtlığı çok belirgindir.
Kaynak: Bernard LEPETIT, *Chemins de terre et voies d'eau*, 1984.

güzergâhların azlığı nedeniyle çabuk bozulan ve geçtiği bölgelerin dışarıya açılmasını sağlayacak derecede dal budak salmamış tali yollardan büyük ölçüde yoksun lineer bir yol ağına sahipti."[18]

Ama unutmayalım ki o dönemde büyük yollar da taşıtların sık sık içine devrildiği iki şarampol arasında sağlam olduğu varsayılan basit bir şeritten ibaret güvenilmez yollardı. Sıkı sık onarım görüyorlardı. Birçok örnek arasından birini seçelim ve 1794'te Ille-de-Vilaine ili arasından geçen önemli Paris-Brest bağlantısının nasıl betimlendiğini görelim: "Genel olarak... geçilebilir; son yıllarda trafiğin kesilmiş olduğuna dair bir kayıt yoktur ama yağmurlu havalarda Rennes dolaylarında yol almak

[18] B. Lepetit, *a.g.e.*, s. 81.

son derece sıkıntılıdır,"[19] Gravelle ile Vitré arasında "Zemin sağlam ama taş döşeli yüzey zayıf, düzensiz ve yer yer hasarlıdır. Onarım için gerekli malzemelerin sadece üçte biri hazırdır;" Vitré'den Chateabourg'a "Zemin sağlam ama şose zayıf ve çok hasarlıdır. Onarım için gerekli malzeme yoktur;" Chateaubourg ile Rennes arasında "Yol temelleri çok kötü kalitede, yol kaplaması değişken ama kusursuz olmaktan çok uzaktır. Clusaury fundalığında çok kötü durumda kısa bir kesim vardır. Onarımı için çalışılmaktadır." Bu üç sektördeki 25.169 *toise* (yaklaşık 50 km) uzunluğundaki yolun sadece 5032 *toise*'lık kısmı taşla döşenmişti.

Bu örnek Bernard Lepetit'nin titiz araştırmasının aydınlığa kavuşturduğu genel durumu gözler önüne sermektedir. Krallık yollarının –kuramsal olarak taşıtların geçmesine elverişli büyük yollar– resmi haritası yol ağının 1820'de ülkenin hatırı sayılır bir bölümünü kapladığını kâğıt üzerinde göstermektedir ama gerçekte bu yolların hepsi tamamlanmamıştı. "'Boşluklarla', mevsimine göre iyi kötü geçilebilir toprak yollarla ve hasar görmüş, onarılması gereken bölümlerle kesintiye uğruyorlardı." Bu eksiklikleri saptayan Bernard Lepetit iyi yolları kalın, tamamlanmamış yolları ince çizgilerle gösterdiği krallık yollarının gözden geçirilmiş –kesinlikle resmi haritadan daha az iyimser– bir haritasını hazırlamıştır.[20] Bu harita bir yandan, başta Güney Fransa'da ve dağlık bölgelerde olmak üzere, önemli bölgesel eksiklikleri ortaya koyarken diğer yandan da "Bölgesel sistemler arasındaki bağlantıların sadece tek bir (kesintisiz) yolla sağlandığını" göstermektedir. Kısacası harita arabaların geçmesine elverişli "gerçek bir ulusal yol ağının olmadığını" göstermektedir (bkz. şekil 37).[21]

Başka bir sıkıntı yolların kentlerin içinden geçmesiydi. Arabaların kentlerde, en azından sokakları parke taşı döşeli olduğu için, banliyölerden ve kırsal bölgelerden *a priori* daha rahat yol alacağı düşünülse de kent sokakları dar, dolambaçlı ve çoğu zaman dik rampalıydı. Örneğin Dauphiné bölgesindeki Vienne kentinde Lyon'dan Provence'a giden ana yol Rhône'un sol kıyısını izleyerek kentin içinden geçiyordu. Kentin üç metre genişliği aşmayan bazı eğimli sokakları kimi zaman su taşkınlarına uğruyordu. Geceleri ya da kar yağdığında arabalar bu sokaklarda kazalarla burun buruna geliyordu. Dahası kentin büyümesi evlerin üst üste yığıldığı sur içi mekânda gerçekleşmiş olduğu için nüfus artışıy-

[19] U.A., F[20] 197.
B. Lepetit, *a.g.e.*, s. 67-71.
A.g.e.

la birlikte pazarlar sokakları istila etmişti. "Kent sakinleri araba ve at trafiğinden sık sık tıkanan bu sokaklarda ezilmemek için iki adımda bir durmak zorunda kalıyordu"[22]

Bununla birlikte, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yol çalışmaları için çok büyük çaba sarfedilmiştir. Yol temellerinin derinleştirilmesi ya da akarsular üzerinden geçen köprülerin ayaklarının yeni yöntemlerle akarsu yataklarına oturtulması gibi yeni tekniklerin devreye girmiş olmasının yanı sıra virajlar yeniden tasarlanmış, yol eğimleri azaltılmış, ırmaklar ve çayların üzerine demir köprüler inşa edilmiştir.[23] Tüm bu dönüşümler Stendhal'in dikkatli gözünden kaçmayacaktır.[24] Ve mühendisler küçümseyici bir biçimde yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olan yolların "Biraz genişletilmiş doğal yollardan" başka bir şey olmadığını yazacaktır![25] Yeni yollarda daha iyi, daha konforlu bir biçimde (taşıtlar da gelişiyordu) ve özellikle de daha hızlı yol alınabiliyordu. XVIII. yüzyılda *turgotine* denen 6 ila 8 atın çektiği kamuya ait yolcu arabaları sayesinde hızın artması, posta menzillerinin çoğalması ve taşımacılık şirketlerinin örgütlenmesi üzerinde uzun uzadıya durmayacağım çünkü Guy Arbelot'nun bu olağanüstü dönüşümü gösteren krokilerini şekil 33'te bulacaksınız.[26] Hız artışı XIX. yüzyılda daha da olağanüstü olacaktır: Taşımacılık şirketlerinin (*messageries*) ortalama hızı XVIII. yüzyıl sonuyla 1850 arasında üçe katlanmıştır.[27]

Karayolu taşımacılığı bu hız artışı sayesinde, yakında alt edilemez olacak –ama her yerde aynı zamanda değil– demiryoluyla uzun süre rekabet etmiştir. Ayrıca tren her yerde çok hızlı değildi! Jean-Claude Georges'un büyükannesinin ona anlattıklarını dinleyelim: "1910 civarı genç bir kızken Benoîte-Vaux ya da Fontaine Saint-Avit'ye [Meuse ili köyleri] gitmek için trene binerdik. Külüstür (tren) bir rampa çıkmaya baş-

---

[22] René Favier, "Une ville face au développement de la circulation au XVIIIe siècle: Vienne en Dauphiné," *Actes du Centième Congrès National des Sociétés Savantes* içinde, Paris, 1975. S. 54-55.
Pierre Fustier, *La Route. Voies antiques, chemins anciens, chaussées modernes*, 1968, s. 228-236 ve 249-254. Rhône üzerindeki ilk demir köprü 1824'te Marc Seguin tarafından Tain ile Tournon arasında inşa edildi.
Stendhal, *Mémoires d'un touriste*, 1838, bas. 1929, I, s. 73 ve 309-310.
T. Regazzola, J. Lefebvre, *a.g.e.*, s. 112.
Guy Arbellot, "Les routes en France au XVIIIe siècle," *Annales E.S.C.* Mayıs-Haziran 1973, s. 790, akt. F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, III, 1979, s. 270-272.
Bayındırlık Bakanlığı, *Documents statistiaues sur les routes et les ponts*, 1873, akt. J.-C. Toutain, *Les transports... a.g.e.*, s. 15.

ladığında dar demiryolunun kenarındaki çayırlara inecek zamanımızın olduğunu anımsıyorum. Bir demet çiçek toplayıp treni yokuşun tepesinde yakalayabiliyorduk!"[28] Günümüzde artık hiçbir trenin bu köylere uğramadığını söylememe gerek var mı?

Su, Üçüncü Bir Yol mu?

Büyük karayolları birinci, uzak ara daha işlek olan mütevazı kır yolları ikinci dolaşım aracıysa demiryolunun ortaya çıkmasından önce de sonra da önemli bir ulaşım aracı olan su yolları kuşkusuz üçüncüsüdür. Yine burada da yüksek dolaşım ile alçak dolaşımı birbirinden ayırmak gereklidir.

Örneğin Alain Croix, Loire ile Vilaine ("1539 ile 1585 arasında alavere havuzları vasıtasıyla kanal içine alınmış ilk Fransız akarsuyu"[29]) ırmaklarını Brötonya'nın "otoyolları" olarak niteler. Ama denizin kabarmasıyla yük kayıklarını karaların içine taşıyan Oust, Blavet, Aulne, Trieux, Rance ve Couesnon gibi küçük akarsular da kazaların sıklığına rağmen "yoğun olarak kullanılıyordu."

Gemilerin işlemesine elverişli ırmaklara aşağı yukarı eşit düzeyde sahip olan Fransız eyaletleri bu su yollarından ellerinden geldiğince yararlanmaya çalışmıştır. Her biri kendisine özgü gemicilik geleneklerine sahip olan büyük ırmaklarımız onların su otoyollarıydı. Victor Hugo Temmuz 1843'te konforsuz bir yolcu arabasıyla Güney Fransa'ya inerken Loire üzerinde gördüğü "ırmağı inip çıkan beş altı teknelik kafileleri" betimler: "Her teknenin sadece bir direği ve kare biçiminde bir yelkeni vardı. Yelkeni en büyük olan önde gidiyor, diğerleri onu izliyordu. Kafile o şekilde düzenlenmişti ki yelkenlerin büyüklüğü bir tekneden diğerine, birinciden sonuncuya kadar hiçbir sapma ya da istisna olmadan simetrik bir biçimde azalıyordu... Böyle bir şeyi sadece Loire'da gördüm ama itiraf etmeliyim ki Quilleboeuf ile Tancarville arasında [Seine'in aşağı çığırı] sarı ve kırmızı yelkenlerini fırtına, yağmur ve güneşe karıştırarak avcı kuşlar gibi uçan çeşitli biçim ve boydaki Normandiya şalupalarını ve üç direkli yelkenlilerini (*chasse-marée*) izlemeyi yeğlerim."[30]

Ülkemizin yakın zamanlara kadar hâlâ işlek olan ırmaklarında yolculuk yapmak ne olağanüstü ne büyüleyici bir serüven olurdu. Pierre

---

[28] Jean-Claude Georges, *De la Beholle à la Falouse*, 1985, s. 75.

[29] Alain Croix, *La Bretagne aux XVIe et XVIIe siècles*, I, 1981, s. 39 ve not 95.

[30] Victor Hugo, *Les Pyrénées*, bas. 1984, s. 18.

ŞEKİL 33: FRANSA'NIN GENİŞ YÜZÖLÇÜMÜ: ULUSAL BİR PAZARIN ÖNÜNDEKİ ENGEL

G. Arbellot'nun bu iki haritası (*Annales E.S.C.*, 1973, s. 790) "dört nala giden arabalar" için düzenlenmiş yollar, 4 ila 8 kişi taşıyan yolcu arabalarının (*turgotines*) kullanımının yaygınlaşması ve posta menzillerinin çoğalması sayesinde 1765 ile 1780 arasında Fransa'nın dört bir yanında yolculuk sürelerini yarı yarıya kısaltmış olan "büyük yol devrimi"ni göstermektedir. 1765'de Lille'den Pireneler'e ya da Strasbourg'tan Brötonya'ya gitmek en az üç hafta sürüyordu. Fransa 1780'de bile yolculukların uzun sürdüğü devasa bir alandı.
Ama yolların gelişmesi tüm ülkeyi etkilemiştir. 1765 yılı haritasında birkaç ayrıcalıklı güzergâh göze çarpmaktadır: Paris-Rouen ya da Paris-Péronne (Paris-Melun gibi sadece 1 gün); Paris-Lyon (5 gün, yani Paris'ten Charleville, Caen ya da Vitry-le-François'ya gitmek için aynı süre). İkinci haritada mesafeler ve yolculuk süreleri kabaca örtüşmektedir (bu nedenle Paris etrafında hemen hemen eş merkezli daireler görüyoruz). Lyon ve Rouen yönündeki eski ayrıcalıklı yollardaki yolculuk süreleri aynı kalmıştır. Bu atılımdaki belirleyici etken 1775'de Turgot tarafından kurulmuş olan posta ve yolcu arabaları kamu şirketiydi.

Goubert benimle aynı fikirdedir.[31] Eğer tarihçiler "Evvelki gün çok canlı, dün büyük ölçüde terkedilmiş, günümüzde biçim değiştirerek de olsa iyi kötü yeniden canlanan ırmakların anısını yaşatmaya çalışıyorsa" bunun nedeni bu sayede bir zamanların yaşam biçimini, gözümüzdeki büyüsünü ama aynı zamanda da ırmak gemicilerinin çektiği çok korkunç sıkıntıları yeniden keşfetmektir.

[31] Pierre Goubert, Anne-Marie Cocula-Vaillières'in kitabına önsöz, *Un fleuve et des hommes. Les gens de la Dordogne au XVIIIe siècle*, 1981, s. 7.

Önceki bir bölümde Rhône ile Loire'ın şanlı ırmak gemiciği geçmişlerini yeniden oluşturmayı denedim. Bu iki örneği seçmiş olmam diğer ırmakları feda etmiş olduğum anlamına gelir. Sık sık üzerinden geçme ya da kıyıları boyunca araba sürme fırsatı bulmuş olduğum uzaktan yüksek kavak ağacı sıralarıyla seçilen İki Deniz Kanalının "dar suyu boyunca" Garonne'a ulaşana kadar tekne yolculuğu yapma isteğini birçok kez duymuş olduğumu itiraf edeyim. Garonne Montluc'un 1562'de "Bordeaux'yu emziren iki meme"[32] diye nitelediği iki ırmaktan biridir. Diğeri Dordogne'dur.

Bordeaux'nun kuzeyinde "ırmağın en az Garonne kadar geniş olduğu yerde"[33] kayıkla karşı kıyıya geçmenin bir saate yakın sürdüğü Dordogne Irmağı üzerine elimizde XVIII. yüzyılda kıyılarındaki hareketli yaşamı uzun uzadıya anlatan canlı betimlemelerle dolu bir kitap bulunmaktadır.[34] Kentler, köyler, mezralar ve özel evlerin hepsinin *peyrat* diye adlan-

[32] Blaise de Montluc, *Commentaires (1521-1576)*, Pléiade, 1964, V, s. 515, akt. A.-M. Cocula-Vaillieres, *a.g.e.*, s. 15.

[33] Antonio Ponz, *Viaje fuera de España*, 2. bas., 1971, I, s. 56.

[34] A.-M. Cocula-Vaillieres, *a.g.e.*

dırılan kıyı yamacına yapılmış basit düzenlemeler, "sudan kazanılmış ve safra, taşlar, çalı çırpı demetleri, ağaçların kabuk altı katmanları ve kumla pekiştirilmiş çıkıntılar," sayesinde de olsa ırmağa açılan cepheleri vardı. "Kıyıya eklenmiş bu *peyrat*'lar altı düz teknelerin yanaşması ve yüklenmesini kolaylaştırmak için suya doğru hafif bir eğimle iniyordu ama kışın ve ilkbaharın, altlarını oyan, şekillerini bozan ya da onları kıyı boyunca sürükleyen yüksek sularına karşı savunmasızdılar."[35] Sadece balık avlamaya yarayan *filadière* adındaki balıkçı teknelerinden tutun da *couraux* denen büyük mavnalara, Garonne'un aşağı çığırında çalışan *gabarre* ve *gabarrot*'lara ve genel olarak kıyı taşımacılığı yapan barkalara kadar çok çeşitli tekne tipi kullanılıyordu.[36] Oldukça düşük tonilatolu bu tekneleri akıntıya karşı çekmek için geleneksel olarak insan gücünden yararlanılıyordu. 1740 civarında öküzlerin kolancılarla (halat çekiciler) rekabete başlaması şiddetli çekişmelere yol açmıştı.[37] Dordogne'nun dar ve hızlı akan yukarı çığırı akıntıya salınan ağaç gövdeleri, bazen de kalaslar dışında pek kullanılmıyordu. Ama sistem göründüğü kadar basit değildi: Akıntıya bırakılan tomrukların "Spontour, Argentat, hatta Souillac'ın tomruk ve kereste deposu Larroumet'ye kadar" izlenmesi ve yönlendirilmesi gerekiyordu.[38] Bu aşamada tomruk ve kereste taşıyan gemiler nöbeti devralıyordu (çünkü Dordogne Irmağı üzerinde Garonne'da olduğu gibi Bordeaux'ya kadar inen büyük tomruk salları yoktu). Yakacak odun, fıçı yapımında kullanılan meşe tahtaları ve odun kömürü adını zorunlu uğrak limanı Argentat'dan alan hafif ve kısa ömürlü kayıklara (*argentat*'lar) yükleniyordu; Loire ve Allier'de çalışan *sapinière*'ler gibi bu tekneler de ırmağı sadece bir kez iniyordu. Varış noktalarında parçalanıp tahta ve yakacak odun olarak değerlendiriliyorlardı.[39]

Tekne biçimleri ve adları, gemicilik yöntemleri ve güçlükler bir ırmaktan diğerine değişse de ırmak taşımalarının kaçınılmaz olarak birkaç ortak noktası vardı. Seine ve kolları üzerinde alışılagelmiş çekişmelerle kısıtlamaları buluyoruz. Çekişmeler genellikle iyileşmez bir yara olan "geçiş parası alan senyörlerden," kısıtlamalar da sürekli yeni kurallar ve formaliteler getiren devletin işgüzarlığından kaynaklanıyordu. İlk okuyuşta yorumlaması her zaman kolay olmayan belgeler bize her gemide

35 *A.g.e.*, s. 34.
36 *A.g.e.*, s. 79 vd.
A.g.e., s. 110-114.
A.g.e., s. 73.
A.g.e., s. 76-78.

yükleyici ile taşıyıcı arasında gerçek bir sözleşme[40] olan "konşimentolar"ın bulunması ve malların zorunlu olarak onları el arabalarıyla önce kantara daha sonra da gemiye götüren "el arabacılarının" ellerinden geçmesi gerektiğini anlatmaktadır. Yüklemede olduğu gibi boşaltmada da resmi kantarın önünde kuyruklar, itiş kakışlar oluyordu. Her şey kaotik ve gelişigüzel biçimde işliyor izlenimi veriyordu.

Ama sistem işliyordu. Léon Cahen, zamanında sansasyon yaratmış olan eski bir makalede Paris yönündeki su yollarındaki emtia trafiğinin düşüklüğüne şaşkınlıkla dikkati çekiyordu.[41] Haklı olduğuna tamamen ikna olmuş değilim. 1710'da Rouen tahılını Paris'e taşımak için 8 gün (10-18 Haziran) gerekmişti ama taşınan yük 4533 çuvaldı.[42] Başka bir belgeye göre Oise üzerindeki Soissons limanında, ırmaktaki buz tabakasının çözülmesinden hemen sonra, 6 Mart ile 13 Nisan 1709 arasında 805 *muid* buğday (yaklaşık 15.000 hektolitre; 1 Paris *muid*'i 18 hektolitreydi) "Paris'e göndermek için" gemilere yüklenmişti.[43] Başkentin olağanüstü gelişmesi nedeniyle Seine ve kollarının 1857'de hesaplanan 5.376.000 tonluk emtia trafiği Rhône'un (3.608.000 ton) ve Loire'ın (2.111.000 ton) trafiklerinin uzak ara önündeydi.[44]

Dahası, gemi işletmeye elverişli su yollarında sadece ticari mallar değil aynı zamanda "lüks" teknelerle yolcular ve eşyaları da taşınıyordu. Örneğin XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Agen'den Bordeaux'ya gitmek için haftada iki kez iki gün süren bir yolculuktan sonra Bordeaux'ya ulaşan "su arabası" na biniliyordu. Dönüş yolculuğunda "Suların her gün kabarması sayesinde Cadillac'a kadar giden" çok sayıda tekneye binmek mümkündü ve oradan da altı kez binek değiştirerek at sırtında Agen'e ulaşılıyordu.[45]

---

[40] Bu sözleşmeler sadece taşınan malların listesi ve navlun fiyatını değil aynı zamanda malların son teslim tarihini de içeriyordu. Bir XVII. yüzyıl tüccarının evrakları arasında iki tanık tarafından imzalanmış örnekleri bulunmuştur. O. Granat, "Essai sur le commerce dans un canton de l'Agenais au XVIIe siècle d'après le 'livre de comptes et de raisons de Hugues Mario, marchand'de Montaigut en Agenais, aujourd'hui Montaigut-du-Quercy (1648-1654)," *Revue de l'Agenais*, 1901, XXVIII. cilt, s. 425-440.
Léon Cahen, "Ce qu'enseigne un péage du XVIIIe siècle: la Seine, entre Rouen et Paris, et les caractères de l'économie parisienne," *Annales d'histoire économique et social*, 1931, III, s. 487-518.

[42] U.A., G^7 1647, n° 345, 14 Haziran 1710.

[43] *A.g.e.*, n° 326, 20 Nisan 1709.

[44] Maurice Block, *Statistique de la France comparée avec les divers pays de l'Europe*, 1875, II, s. 250.
O. Granat, *a.g.m.*, s. 437-438.

Paris'te yolculara başkentten kalkan su arabalarının güzergâhları, kalkış yerleri, gün ve saatlerini belirtmesinin yanı sıra birtakım açıklayıcıları bilgiler de veren matbu tarifeler dağıtılıyordu: Saint-Paul Kilisesi saatinin gösterdiği zamana tamı tamına uyarak gelmeniz rica olunur. Gemilerimiz kimi zaman Saint-Paul'un limanından kimi zaman da Tournelle dışındaki limandan kalkmaktadır ve kalkış saatlerimiz yaz ve kış aylarına göre değişmektedir. Hiçbir yolcunun ve eşyalarının gemiye alınmaması söz konusu ve bilet fiyatı üzerinden aldatılması mümkün değildir çünkü Paris kenti yetkililerinin ve tüccarların 29 Nisan 1738 tarihinde almış olduğu karara göre "su arabaları" fiyat tarifesi "teneke bir levha üzerinde yazılı olarak" ilgili "gemilerin direklerine çakılmıştır."[46]

Aynı dönemde yerli ve yabancı gezginler ve iş insanları fiyatı kişi ve *lieue* başına 3 *sol* olan Loire "su arabaları"na akın ediyordu. Yolcular gecelerini ırmak boyundaki çok sayıdaki handa geçiriyordu. Bir yüzyıl sonra, 1829'da ilk buharlı gemiler ortaya çıkar ama birkaç olağanüstü kazan patlaması yolcuları bu gemilerden uzak tutmuştur. Bu yüzden 1838'de işletmeye alınan yeni bir gemi tipi *Patlamazlar* adıyla vaftiz edilecektir! Bu buharlı gemiler 1843'te Loire ve hatta Allier üzerinde ortalığı birbirine katıyordu (Loire'ın aşağı çığırında 70.000, yukarı çığırında ve Allier'de 36.000 yolcu). Hızları, konforları ve hatta gemilerdeki lezzetli yemeklerden büyük övgüyle söz ediliyordu. Ama daha az sözü edilen şey onların da tüm geleneksel gemilerin başına geldiği gibi arada sırada kuma oturmalarıydı. Böyle bir durumda onları kumdan çekip çıkarmak için altı çift öküz gerekiyordu! "Patlamazlar," başarılarına rağmen, on yıl kadar sonra demiryolları karşısında pes edecektir.[47]

Irmaklar ve kanallar kuşkusuz sürekli geliştiriliyordu. Yeni kanallar açılıyor, ırmaklar ve çaylar ıslah ediliyor ya da yeniden düzenleniyordu. Mümkün olan her yerde su yollarını düzenlemek için sarfedilen çaba tek başına bu su yollarının önemini gösterir. Sayısız bildiri gemilerin çalışmasını sağlayacak gerekli düzenlemelerin birçok "yeni" akarsu üzerinde de yapılmasını öneriyordu. Örneğin 1679'da Cher Irmağı üzerinde.[48] Sonuçsuz kalan öneri 1788'de –ve yine boş yere– yeniden ortaya atılacaktır.[49] 1696'da Rochefort savaş limanının kereste ihtiyacını sağlamak için Charente'ın Angoulême ile Ventreuil arasındaki bölümünü teknelerin

[46] U.A., F^{14} 168, matbu.
Henriette Dussourd, *Les Hommes de la Loire*, 1985, s. 85 vd.
U.A., G^{7} 124.
U.A., H 94, dosya VI, belge 74.

çalışmasına elverişli duruma getirmek için planlar yapılmıştı. 1763'te[50] Pau ve Auch idari bölgelerinin krallık denetçisi Adour'un bir kolu olan Oléron sel suyunu gemi direklerinin Bayonne'a kadar taşınabilmesi amacıyla süratle ıslah ettirmişti. 1795'te Sioule Çayı kıyılarının bağcıları çayın bağların bulunduğu noktayla Allier ile kavuşma noktası arasındaki 6,5 kilometrelik bölümünün ıslah edilmesini talep etmişti. Aldıkları yanıt olumsuzdu: Proje pahalı ve pek mantıklı değildi çünkü bu kadar kısa bir mesafeyi teknelerin çalışmasına elverişli duruma getirmek üç değirmenin yıkılmasını gerektiriyordu.[51]

Çok daha iddialı bir proje 15 Haziran 1781'de Picardie Ticaret Odası tarafından önerilir: Somme Irmağının Amiens ile deniz arasındaki kısmının gemi trafiğine uygun duruma getirilmesi. Bu düzenleme olağanüstü çalışmalar gerektiriyordu çünkü toplam maliyeti 900.000 *livre* olarak tahmin edilmişti.[52] Denizin ve ırmağın getirdiği kum Somme'un geniş ağzında birikiyordu ve bu durum Saint-Valery'nin ticaretini yıllardır olumsuz bir biçimde etkiliyordu. 1764, 1770 ve 1779 yıllarında birbirini izleyen çeşitli projeler sonuçsuz kalmıştı.[53] Ama 1781 projesi büyük çaplı ve iddialı bir projeydi: "Somme ağzına kısa bir mesafede bentlerle kesilecek" ve "suları tek bir hat üzerinden Saint-Valery'nin limanının başına kadar kazılacak bir kanalla yönlendirilecek... Kumların geçmesini önlemek için kanala bir çökeltim havuzu inşa edilecek... Ayrıca Saint-Valéry'nin limanında yapılacak çalışmalardan sonra gemilerin Amiens'e kadar insan gücüyle değil atlarla çekilmesi [gerekecektir]." Irmağın Abbeville ile Saint-Valéry arasındaki bölümünün kanal içine alınmasının kuşkusuz kökeninde olan bu proje bize pek açık görünmeyebilir ama günümüzde hâlâ kumun kurbanı olmayı sürdüren Somme'un geniş halicine aşina olanlar geçmişte neden coğrafi manzaranın değiştirilmesi için düş kurulduğunu anlayacaktır.

Hangisi Daha Üstündü, Kara mı Yoksa Su mu?

Su yolları elbette sadece ırmaklar ve çaylarla sınırlı değildi. Onlara kanalların "yapay su yollarını" da eklemek gerekir: 1800'de 7000 kilometrelik gemilerin işlemesine elverişli akarsuya karşı 1000 km; 1830'da 2000

[50] *Gazette de France*, 15 Nisan 1763.
Histoire de la navigation sur l'Allier en Bourbonnais, yay. haz. Service éducatif des Archives Départementales de l'Allier, 1983, s. 30.
U.A., F^{12} 1512 C.
Adrien Huguet, *Histoire de Saint-Valéry*, 1909, s. 1191 vd.

km; 1843'te 4000 km, daha sonra demiryollarının devreye girmesi kanal inşaatlarını yavaşlatacaktır.[54] Bu sayısal verilere kıyı ticaretini ve hatta birkaç açık deniz bağlantısını da eklemek gerekir. Her şeyi hesaba katarsak su yolları karayollarının sağladığı devasa hizmetlerle rekabet edebiliyor muydu?

Epey zaman önce Werner Sombart bu soruya hayır yanıtını vermişti ve kanıtlaması her zamanki gibi bir parça polemik içeriyordu. Almanya örneğine dayanan savı analoji yoluyla tartışmasız olarak Fransa'yı da ilgilendiriyordu. Öte yandan Jean Meyer su taşkınları ve kuraklıklar nedeniyle Seine gibi *düzenli* bilinen bir ırmağın kullanımın yılın üçte biriyle sınırlı olduğunu vurgulamakta haklıdır.[55] Başka bir destekleyici kanıt da karayolunun çoğu kez kendisine paralel su yolundan daha çok yeğlenmesiydi. Örneğin XVI. yüzyılda Arras, Valenciennes ya da Champagne arabacılarının sürdüğü araba kafilelerinin büyük çoğunluğu Saône kıyılarına ulaştığında yüklerini gemilere aktarmak yerine "Lyon'a kadar yollarına devam ediyordu. Başlangıcında varıp mallarını boşalttıkları bir fuardan orada satın alınan ve Alçak Ülkeler'e gitmesi gereken mallarla birlikte geri dönüyorlardı"[56] Karayolunun düzenli bir biçimde kullanıldığını (bununla birlikte bu düzenlilik göreceliydi çünkü büyük tarım çalışmaları başladığında köylü arabacılar yollardan kayboluyordu), göreceli olarak daha hızlı olduğunu ve su yolu taşımacılığının tekstil ürünleri gibi bazı nazik mallarda içerdiği avarya rizikolarını da göz önüne almamız gerekir. Ve nihayet tartışmaya yer bırakmayacak kadar kesin bir kanıt 1828 yılında kayda geçmiş rakamlardır: Su yoluyla taşınan mallar 4,8 milyon ton iken karayoluyla taşınanlar 41,3 milyon tondu.[57] Bununla birlikte, tartışma gerçekten kapanmış mıdır?

Werner Sombart ile Jean Meyer'in yanıldıklarını söylemiyorum ama soruna doğru bir açıdan mı yaklaşıyorlardı? Eşsiz bir gözlemci olan Vauban'a da kulak vermemiz gerekir: "Makul büyüklükteki bir gemi iyi su koşullarında altı insan ve [gemiyi yedekte çeken] dört atla iki yüz insanla dört yüz atın normal yollarda zar zor taşıyabileceği yükü tek başına taşıyabilir."[58] Bu da madalyonun öteki yüzüdür: Coğrafyanın

---

[54] J.-C. Toutain, *a.g.e.*, s. 74-75.

[55] J. Meyer, *a.g.e.*, s. 36.

[56] Richard Gascon, *Grand commerce et vie urbaine du XVIe siècle. Lyon et ses marchands*, 1971, s. 157.
Joseph-Michel Dutens, *a.g.e.*, I. s. IX-X, akt. J.-C. Toutain, *a.g.e*, s. 38.
Vauban, *Mémoire sur la navigation des rivières, Mémoires des Intendants sur*

izin verdiği her yerde odun kömürü ya da saman gibi ağır veya aşırı hacimli mallar[59] neredeyse otomatik olarak su yollarıyla taşınıyordu. Bu mallar arasında taş, demir, dökme maden, tahıl, şarap, odun ve taş kömürünü de sayabiliriz. Örneğin 1796'da Annecy yakınında taş kömürü bulunmuştu: "Ama [dikkatli bir gözlemciye göre] bu maden kömürünün dört bir yanı çok dik bayırlarla çevrili Annecy havzasından taşınmasının güçlüğü doğurabileceği büyük yararın her zaman önünü kesecektir. Sadece dört tekerlekli yük arabalarıyla ya da kağnılarla gerçekleştirilebilir olan taşımanın getireceği büyük maliyet nedeniyle bu ocakta çıkartılan kömürün Annecy'den dokuz on *lieue* mesafedeki Chambéry'ye otuz kırk *lieue* uzaklıkta olmalarına rağmen Rhône ve Bourget Gölü yoluyla gelen Rive-de-Giers ocaklarının kömürü kadar ucuza taşınabilmesi çok şüphelidir. Bu da gemilerin çalıştığı kanallara sahip bölgelerin, ne kadar iyi kalitede ve taşımacılık için ne kadar elverişli olurlarsa olsunlar sadece karayolları ile ulaşılabilen bölgelerden her zaman daha çok gelişeceğini göstermektedir."[60] Haziran 1757'de Courteille maliye denetçisi Caen'dan Paris'e 30 ila 50 tonluk küçük mavnalarla yapılan tahıl taşımasının karayoluyla yapılan taşımanın dörtte birine mal olduğunu hesaplamıştı.[61]

Su yolları demek ki hem daha az maliyetli hem de ağır malları taşımak için daha elverişliydi. Bu avantajlar demiryollarının devreye girişine hatta daha sonrasına kadar sürmüştür. Örneğin Temmuz 1817'de Rouen'da yüklenmiş on gemiden oluşan bir konvoy Paris için Poissy'ye tahıl getirmişti; her gemi yaklaşık 200 ton tahıl taşıyordu[62] yani en az 800 arabanın yüküne eşit bir miktar çünkü XVIII. yüzyılın sonunda yükleme olanaklarını yaklaşık %60 artırmış olan yollardaki olağanüstü gelişmelere rağmen dört atın çektiği bir araba en çok 2,5 ton yük taşıyordu.[63] Dahası 1827'de –burada ayrıntılı hesaplamalara girişmeyeceğim– kara

---

l'état des généralités, dressés pour l'instruction du Duc de Bourgogne içinde, yay. haz. A. M. de Boislile (1. bas. 1761), I, 1881, s. 401.
Örneğin Allier'de yapılan yüklemelerle ilgili yıllık istatistiklere göre 1837'de (istatistiklerin ayrıntılı olduğu tek yıl) 29 gemi Paris'e 870 ton odun kömürü ve 18 gemi Pont-du-Château'dan Moulins'e 360 ton saman taşımıştır. *Histoire de la navigation sur l'Allier..., a.g.e.*, s. 34-35.

60 U.A., F^{10} 242.

61 J.-C. Perrot, *a.g.e.*, s. 211.

62 U.A., F^{11} 3059.

63 J. Letaconnoux, "Les voies de communication en France au XVIIIe siècle," *Viertejahrschrift für Sozial-und Wirthschaftsgeschichte* içinde, VII, 1909, s. 108.

taşımacılığının suda yapılan taşımadan hâlâ 2,5 kat daha pahalı olduğu söyleniyordu.[64]

Bu açıklamalar ne kadar doğru olursa olsun kara ile suyun karşılıklı ağırlıklarıyla ilgili tartışmaya fazla katkıda bulunmamaktadır. Ama aşağıdaki iki gözlem bizi doğru yöne sevk edebilir.

1. Su yollarıyla ilgili ağırlık ve hacim rakamlarında akıntıyla taşınan ağaç gövdeleri doğrulayabildiğim kadarıyla hesaba katılmamıştır. Bu çok önemli bir eksikliktir.[65] Paris ve banliyöleri 1786'da sadece ısınmak için 700.000 ila 800.000 *voie*, yani yaklaşık bir buçuk milyon ster odun tüketiyordu.[66] Başta Isère, Pau sel suyu, Allier ve Ornain olmak üzere hemen hemen tüm akarsularda tomruk salı konvoyları dolaşıyordu; Vosges'lardan gelen "brelle"ler, birbirine bağlanmış köknar gövdeleri, Bar-le-Duc'e vardıktan sonra Marne üzerinden Paris ve Rouen'a ulaştırılıyordu.

2. Su yolları orta ve özellikle de uzun mesafeli taşıma için kullanılıyordu. Bazı ırmaklarda neredeyse izledikleri tüm güzergâh boyunca taşıma yapılıyordu: Roanne'dan Loire'ı aşağı inen bir tekne en azından Orléans'a, bazen de Nantes'a kadar gidiyordu; Saône üzerindeki bir gemi Gray'in önünden geçtikten sonra çoğu zaman Lyon'a devam ediyordu. Allier'de gemilere yüklenen meyveler, şarap, tahıl, taşlar, odun ya da maden kömürü doğrudan Paris, Nantes ya da Orléans'a ulaştırılıyordu. Akarsuları birbirlerine bağlayan kanallar giderek daha çok aktarmasız taşımalara olanak sağlıyordu. Dolayısıyla su yolları "yüksek" dolaşımın, taşımacılığın üst katının bir parçasıydı.

Aklımızda tutmamız gereken önemli nokta budur. Su yollarını 1827'de hâlâ krallık yolları diye adlandırılan büyük kara yollarıyla karşılaştırmak gerekir. Su yoluyla taşınan 4,8 milyon tonu tüm karayollarının 41,3 milyon tonluk trafiğiyle değil sadece krallık yollarıyla taşınan 10,3 milyon ton ile karşılaştırınca 1'e 2 gibi bir oran söz konusu olacaktır. Ve bu oran Jean-Claude Toutain'in 1840 yılları için hesapladığıyla (%49 büyük karayolları, %23 gemilerin çalıştığı su yolları) aynıdır.[67] Ama kıyı ticareti göz önüne alınırsa bu %23'e bir %25 daha eklemek gerekir. Böylece kara

---

[64] J.-C. Toutain, *a.g.e.*, s. 40.

[65] Yukarıda sözü edilen (not 60) Allier yüklemeleriyle ilgili istatistikler 1837 yılında taşınan tüm malların (şarap, taş kömürü, odun kömürü, kereste ve tahta, saman, meyveler...) ağırlıkları ve değerleriyle ilgili bilgi verdikten sonra herhangi bir ayrıntı vermeden ve tablodaki toplama eklemeden "108 konvoy ağaç"tan söz etmektedir. *Histoire de la navigation sur l'Allier...*, *a.g.e.*, s. 34-35.

U.A., F^{12} 653, Ocak 1786.

J.-C. Toutain, *a.g.e.*, s. 248.

ve su yolu taşımacılığı başa baş olacaktır. Ve bir de daha önce söylediğim gibi büyüklüğünü tahmin edemediğimiz çok büyük miktarlardaki akıntıya salınıp taşınan ağaç gövdeleri hesaba katılırsa sonuç sizce ne olacaktır?

Son olarak, proje yöneticilerinin karayollarının Fransız ekonomisi üzerindeki çok ağır mali yükünü azaltmak için 1800 ile 1843 arasında dörde katlanmış olan kanal ağını daha da genişletmeyi düşlemiş olduğunu da belirtelim. Bu yeni bir fikir değildi. Daha önce Vauban taşımacılıktaki tıkanıklıkları gidermek amacıyla 190 akarsuyun gemi taşımacılığına uygun duruma getirilmesi için ıslah edilmesini önermişti.[68] Su yolu ağı genişlemek zorundaydı, genişlemeliydi ve sunduğu hizmetleri çoğaltmalıydı. Gerçekten de 1830'dan sonra trafik hacminin artmasıyla demiryollarıyla rekabete –bu sonuncu fiyat savaşını kazanana kadar– daha iyi ve daha uzun zaman ayak uydurarak karayollarına üstünlüğünü göstermiştir.[69] Sonuç olarak, Fransız su yolu taşımacılığının gelişmesi olması gereken bir düzeyin altındaki bir noktada engellenmiştir. Ve günümüzde hâlâ bu noktadadır.

Bir Bütün Olarak Dolaşım: Devletin Rolü

Fransa'da devlet, mekânını canlandıran hareketleri ve ticari mübadeleleri "evcilleştirdiği" ölçüde temelini sağlamlaştırdı (ya da isterseniz "oturttu"). Bu kuşkusuz bir gecede olmadı. Önce dolaşımın can alıcı noktalarını eline geçirdi: Pazar yerleri ve fuarlar onun izniyle kuruluyor ve himayesi altında çalışıyordu. Darphaneler sayesinde en hızlı dolaşım metası parayı denetledi. Posta hizmetlerini kurdu ve ayrıcalıklarla donattı. Ve giderek daha çok yollarla, özellikle de büyük yollarla ve oluşturdukları (ya da oluşturmaları gereken) toplu ağla ve ağın kavşak noktalarındaki kentlerle ilgilendi.

Ülke ölçeğinde yürütülen bu devasa görev Sully'nin Din Savaşlarının yıkımlarının ertesinde başlattığı, çok övülmüş ama gerçekte sınırlı, hatta süreksiz girişimini kaçınılmaz olarak aşıyordu. 1599'da Sully için yaratılan (ve tüm yolların sorumluluğunu içeren) *Le Grand Voyer de France* makamı 1626'da feshedilir.[70] Bizzat Sully kendi zamanında "yollar ve köprülerin kralın hizmetleri arasında olmadığını," yerel yetkililerle

[68] Vauban, *Mémoires sur la navigation...*, *a.g.e.*, s. 413.

[69] T. Regazzola, J. Lefebvre, *a.g.e.*, s. 132.; J.-C. Toutain, *a.g.e.*, s. 252.

[70] M. Marion, *Dictionnaire des institutions de la France au XVIIe et au XVIIIe siècle*, bas. 1976, s. 561.

kaynaklarının yükümlülüğü altında olduğunu açıklamamış mıydı?[71] Monarşinin Colbert döneminde (1661-1683) çok büyük ve iddialı yol inşaatlarına giriştiği doğrudur ama Colbert sahneden çekilir çekilmez devletin ilgisi bir kez daha azalmıştır.

Devletin, iyi niyetini değilse bile olanaklarını her zaman aşacak olan bir işe kararlılıkla soyunması için XVIII. yüzyılı, 1735'ten, daha doğrusu 1760'tan sonraki yılları beklemek gerekecektir. Aslında yeni yol yapımlarını, yol onarımları ve bakımlarını büyüyen bir ekonominin gerekleri dayatmıştı ve yol inşaatı teknikleri büyük çapta gelişmiş olduğu için masraflar da sürekli artıyordu. Sonuç olarak devlet kesesini aşan bir işe soyunmuştu; sarf etmek zorunda kaldığı büyük çabayla aslında kendi yapısının dayattığı engelleri açığa vuruyordu.

Çünkü Fransa tek, birleşmiş bir ekonomi değildi, bölgesel motivasyonların harekete geçirdiği ve bu nedenle orta mesafe taşımacılığına öncelik veren birçok taşra Fransa'sından, bir dizi bölgesel ekonomiden oluşuyordu. Bu taşra eyaletleri kendi ayrıcalıklarını, çıkarlarını ve günlük yaşamlarını savunuyordu. Ve devletin yol inşaatları ve bakımlarının neredeyse tümünün sorumluluğu dahil uzun süre dizginlerini saldığı eyaletlerin inşa ettiği yollar her şeyden önce yerel ticaretin hizmetindeydi. Krallık denetçilerinin ön ayak olduğu daha büyük çaplı planlamalar bile bölgesel yaşam ve gereksinimlerin çerçevesini nadiren aşıyordu.

Öte yandan, ülke ölçeğindeki bir ulaşım ağıyla ilgilenmek zorundaki devlet *büyük yolu* yerel çerçevesinden çıkarmak, ondan bölgesel işlevinin dışında da yararlanmak, "Krallık denetçilerinin kendi idari bölgelerinde gerçekleştirmiş olduğu büyük bölgesel dama tahtalarını" birbirlerine bağlayarak –bütün yolların Paris'e çıktığı–[72] örümcek ağı biçiminde tasarlanmış geniş bir yol ağı yaratmak ve bu şekilde günümüz ekonomistlerin *ulusal pazar* diye adlandırdığı şeyi elverdiğince yerleştirmek gerektiğinin bilincine vardı. Böyle bir görev ancak yavaş yavaş gerçekleştirilebilirdi ve üstelik kimi zaman da karşısında yerel direnişleri buluyordu.[73] Ve girişim geciktikçe daha iddialı duruma geliyor dolayısıyla daha pahalıya mal oluyordu.

Oysa Eski Rejim monarşisi krallığın vergi kaynaklarından gerektiği gibi yararlanamıyor, uyruklarının zenginliğinin ancak bir bölümüne el

---

[71] T. Regazzola, J. Lefebvre, *a.g.e.*, s. 97.

[72] *A.g.e.*, s. 111.

[73] Ch. Deplat, "Les résistances à l'implantation de la route royale dans le ressort de l'intendance d'Auch et de Pau au XVIIIe siècle," *Annales du Midi* içinde, 1981.

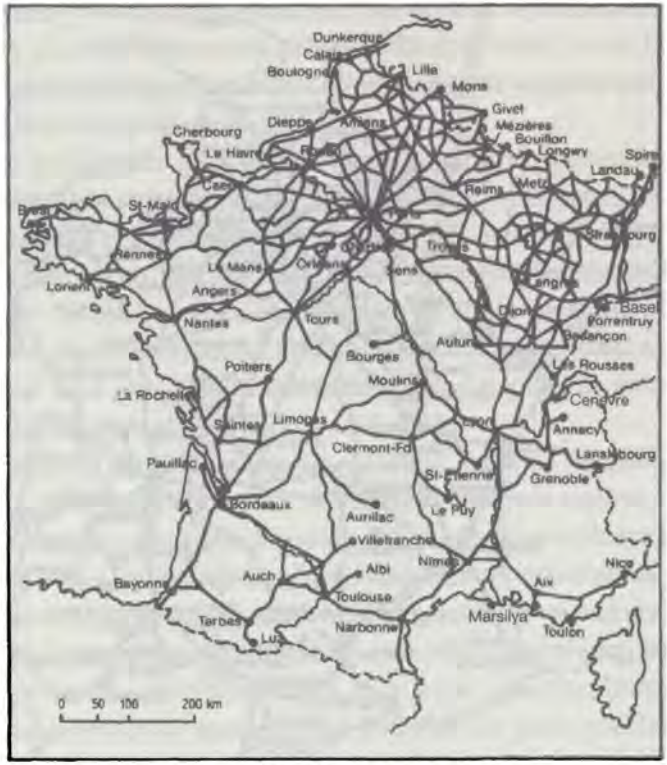

ŞEKİL 34: 1632'DE POSTA YOLLARI

Bu yollar henüz XVIII. yüzyıldaki gibi ülkenin tümünü kaplamıyordu: Doğu Fransa gibi Batı Fransa'da da boşluklar vardı.
Kaynak: Alfred FIERRO-DOMENECH, *Le Pré Carré, géographie historique de la France*, 1986.

koyabiliyordu. Ve de yeterince borçlanamıyordu. Sonuç olarak büyük yol inşaatlarına ayıracak parası yoktu. Büyük yolların yapımı ancak *krallık angaryası* denen bir sistemin devreye sokulması, köylülerin işgücüne el konulmasıyla mümkün olacaktır. Bu sistem 1738'de Maliye Baş Denetçisi Orry'nin bir genelgesiyle resmi olarak tanımlanmadan epey önce yerleşmişti: Colbert bu angarya sisteminden daha önce söz etmişti ve onun zamanının krallık denetçileri sistemi kendileri icat etmemiş olsalar da uygulamaya başlamışlardı.

Yılda 12 ila 30, hatta bazen 40 gün süren bu işgücü seferberliği aşırı ağır bir ayni vergi oluşturuyordu. Üstelik son derece adaletsizdi: Farklı

ŞEKİL 35: 1797'DE POSTA YOLLARI

Kaynak: Vidal DE LA BLACHE, *Tableau de la géographie de la France* ve A. FIERRO-DOMENECH, *Le Pré Carré...*, 1986

angarya sürelerinin yanı sıra genel olarak sadece yol şantiyelerine üç dört *lieue* uzakta yaşayan köylüleri ilgilendiriyordu. Bu yüzden çekişmeler ve "kol ve koşum angaryacıları"nın (yani koşum hayvanlarıyla birlikte ya da sadece kol gücüyle çalışanlar) genel husumeti eksik olmuyordu. "Aydınlanmış" çevrelerden de örneğin *Encyclopédie méthodique* için *L'Amie des hommes*'u (İnsanların Dostu) yazan Mirabeau, sert eleştiriler yükselmiştir. Ama kabul etmeliyiz ki bu angarya sistemi olmasaydı Trudaine (1743 ile 1761 arasında Köprüler ve Yollar İdaresinden sorumlu krallık denetçisi) ile Mühendis Perronet (1708-1794; 1747 ile 1794 arasında Köprüler ve Yollar Okulunun yöneticisi), bazen tam bir işgücü ve hatta para savurganlığıyla bile olsa, övgüye değer yollarını inşa edemezlerdi. Köylü işgücü oldukça acemiydi, pek coşkuyla çalışmıyordu ve yaptığı iş çoğu zaman kusursuz olmaktan oldukça uzaktı. 1701'de Montauban krallık denetçisi köprüleri parçalamış, yolları yok etmiş olan şiddetli sağa-

nak yağmurların ardından "Kırk yıl önce hiçbir arabanın geçmediği bu yeni yollarda" 200.000 işçi– günü bu sağanaklar tarafından yok edildi diye hayıflanıyordu.[74]

Bu gibi nedenlerden dolayı Turgot'nun angarya uygulamasını kaldıran kararnamesinden (Şubat 1776) önce ve yeniden yürürlüğe sokan kararnameden (aynı yılın 11 Ağustosu) sonra birçok krallık denetçisi angarya yerine uzman bir işgücü çalıştırmaya olanak sağlayan nakdi bir vergi salmaya başlamıştı. Berry'de eyalet meclisinin 1770'de bu kararı onaylarken yaptığı tahminlere göre üç *lieue* uzunluğunda (12 km) bir yol inşa etmek için angaryaya koşulan insanlar ve hayvanların çalıştığı günler 624.000 *livre* tutarında bir ayni vergiye eşitken 240.000 *livre* tutarındaki çeşitli nakdi vergilerle iki kat daha uzun bir yol inşa etmek mümkündü.[75] 1775'te Burgonya'da angarya sisteminin kaldırılmasını öneren bir bildiri aynı argümanları kullanıyordu: Angaryanın kaldırılması durumunda yolların kalitesi ve yeni tekniklerin gelişmesi çok daha iyi düzeylere ulaşacaktı. Kuşkusuz yolların yapımı yılda yaklaşık 800.000 *livre*'e mal olacaktı –"çok korkunç bir gerçek"– ama yılda 12 gün angaryaya koşulan 98.283 insan ve 69.918 atın maliyeti, iç gücü fiyatı en düşük düzeyde tutulduğu zaman bile 1.933.000 *livre'e* eşit bir çalışmaya karşı gelmiyor muydu? Yani iki katından fazlaya. Yazar "Yol çalışmalarının ücret karşılığında yapılması" uygulamasının ivedilikle başlatılması gerektiği sonucuna varıyordu.[76]

Bununla birlikte yeni verginin toplanmasının güç olduğu ortaya çıkacaktır. 1789'da angaryanın tarihe karışması sorunu çözmeyecektir. X. yılda (1802) Saône-et-Loire il meclisi angaryanın kaldırılmış olmasına açıkça hayıflanmıyor muydu? "Angarya, sadece angarya Cumhuriyete, ticareti için çok gerekli ve bir zamanlar yabancıların beğenisini kazanmış olan harika yollarını geri verebilir."[77]

Bu güçlüklere ve gecikmelere rağmen yol ağı büyümüştür. "Büyük yollar"da 1584'te 302; 1632'de 623; 1701'de 798; 1789'da 1426 (yani 1701'e göre neredeyse iki kat daha çok) ve 1850'de 2057 "posta menzili" bulunuyordu.[78] Ama 1827'de bile toplam taşınan malın en fazla %10'u büyük

---

[74] T. Regazzola, J. Lefebvre, *a.g.e.*, s. 105.

[75] M. Marion, *a.g.e.*, s. 153-154; Gaston Wimbée, *Histoire du Berry, des origines à 1790*, 1957, s. 245.
U.A., H 160, Burgonyalı mühendis yardımcısı M. Antoine'ın Burgonya'da angaryanın lağvedilmesi hakkındaki notu, 1775.
M. Marion, *a.g.e.*, s. 154.
Guy Arbellot, "Les réseaux des routes de poste, objet des premières cartes théma-

yolları kullanıyordu. Bununla birlikte bu hâlâ yetersiz yol ağı ülkenin ihtiyaçlarının önemli bir bölümünün üstesinden geliyor ve ulaşımların düzenliliğini sağlıyordu. Bu tarihten yaklaşık bir yüzyıl önce, Şubat 1707'de Torino faciasından sonra güneydoğu birliklerinin komutanlığını üstlenmek için Grenoble'e gelen Mareşal de Tessé[79] saray ile iletişim kurmanın ne derece zor olduğunun farkına vardığında dehşet içinde kalmamış mıydı? Paris ile Lyon arasını düzenli posta arabalarıyla oldukça hızlı bir biçimde kateden mektuplar Lyon ile Grenoble arasında kağnılarla taşınıyordu![80] Karşılaştırma yaparsak, 1814 yılının çok daha dramatik koşullarında, Napoléon Paris yönüne giden yolları yabancı birliklere karşı savunurken posta arabaları Fransa doğudan ve kuzeyden istila edilmiş olmasına karşın iyi kötü çalışıyordu. Strasbourg, Lille ve Lyon'dan gelen posta arabaları bazen "Tenha yollardan geçme zorunluluğu nedeniyle çok gecikmeli olarak"[81] da olsa Paris'e varıyordu (çünkü Fransa gibi çok büyük bir ülke kuşkusuz düşman tarafından tamamen denetlemezdi) ve düzenli olarak doğru ya da yanlış ama her zaman kaygı verici haberler yayıyordu. 30 Marttaki şartlı teslim Paris'i "işgalden değil ama [belki] yangından ve yağmadan" kurtarmıştır. Müttefik birliklerin büyük kente girdiği 1 Nisanda "Halk posta arabalarının her zamanki gibi o gün ve ayın yedisinde yola çıkacağı ve posta hizmetlerinin hafta sonunda tamamen normale döneceğinin umulduğu konusunda bilgilendirildi."

Bu iyi kötü işleyen sistemin en tuhaf yanı raporlara geçmiş olan hız rekorlarıydı. Bu rekorlardan bazıları o derece olağanüstüdür ki doğru aktarılmış oldukları konusunda kuşkularım olduğunu söylemek isterim. Örneğin Pavia bozgunuyla (24 Şubat 1515) ilgili haberlerin 7 Martta Paris'e ulaştığı ve aynı ayın 20'sinde savaş kaçaklarının yürüyerek geldikleri Paris civarındaki köyleri yağmalamaya başladığına inanmaya hazırım.[82] Buna karşılık, Saint-Barthélémy toplu kıyımı[83] (24

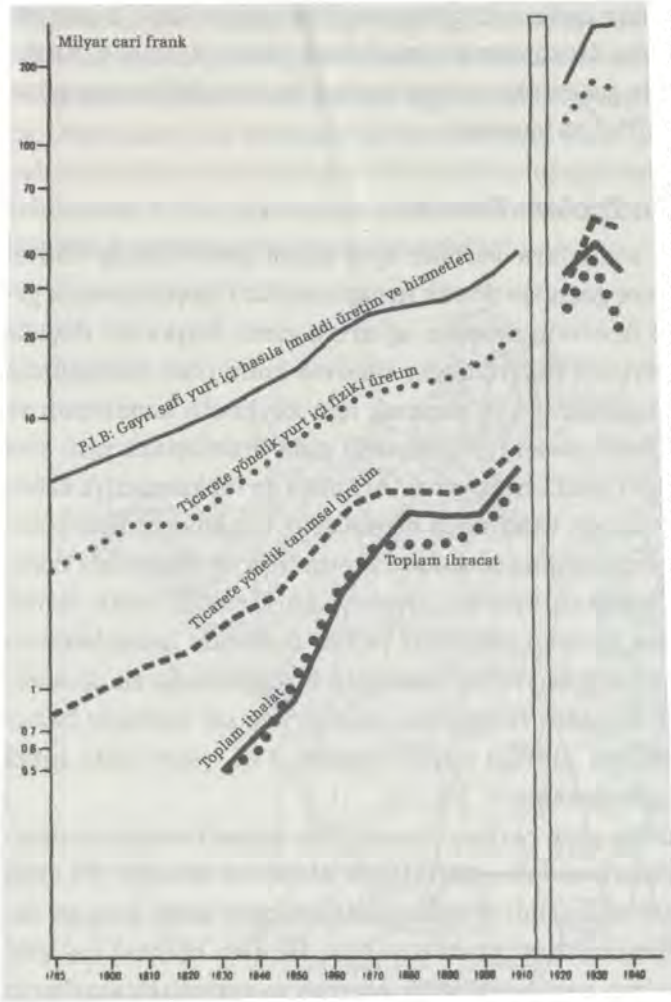
tiques de la France moderne," *Les transports de 1610 à nos jours* içinde, Actes du 104e Congrès National des Sociétés Savantes, Bordeaux, 1979, 1980, I, s. 107 ve not 4. Bk. *Fransa'nın Kimliği*, I. kitap, 3. bölüm, IV, Toulon.

Pierre Dubois, *Histoire de la campagne de 1707 dans le Sud-Est de la France*, daktiloyla yazılı metin, s. 28, Tessé'nin mektubu.

Madeleine Fouché, *La poste aux chevaux de Paris et ses maîtres de poste à travers les siècles*, 1975, s. 84-85.

Pierre Champion, *Paris au temps de la Renaissance. L'envers de la tapisserie. Le règne de François 1er*, 1935, s. 32.

Diego de Zuniga Saint-Barthélémy katliamının olduğu gün (24 Ağustos 1572) olay-

ŞEKİL 36: GSYİH VE PAZAR İÇİN ÜRETİM, 1875-1938

Grafik Jean-Claude Toutain'in sağladığı çoğunlukla on yıllık ortalamalar temel alınarak hazırlandı. 1920 'den sonraki yaklaşık on yıllık boşluk 1914' den önce bir metal standardına bağlı cari franklarla Birinci Dünya Savaşı sonrasının cari franklarını karşılaştırmanın mümkün olmamasından kaynaklanmaktadır: Bu sonuncular aşırı değer kaybına uğramıştır.

Ağustos 1572) haberinin üç ya da dört gün sonra Madrid'e ulaşmış olduğuna inanmak çok güçtür –bu mümkün değildir. Bununla birlikte, Bastille'in ele geçirilmesi (14 Temmuz 1789) haberi birkaç günde tüm Fransa'ya yayılmıştı.

Ve okurun ilgisini çekeceğini düşündüğüm *doğruluğu kesin* küçük bir olgu. Paris'ten kalkan en hızlı yolcu arabaları (bkz. şekil 33) Fransa'yı boydan boya katetmek için günler ve günler geçirirken bazı haberler, Chappe'ın telgrafı icadından (1793) bile önce telgraf hızıyla uçuyordu. XVI. Louis ve krallık ailesinin Varennes'de tutuklanmasının (22 Haziran

ları II. Felipe'ye (İspanya Kralı) yazmıştı; 7 Eylülde eline geçen mektup kralı neşeye boğacaktı. Philippe Erlanger, *Le Massacre de la Saint-Barthélémy*, 1960, s. 203.

1791) sansasyon yaratan haberi iki gün sonra Fransa'nın öteki ucundaki Quimper'de biliniyordu. Morbidan il temsilcileri Ulusal Meclis'e "Kralın ve krallık ailesinin ele geçirildiğine dair haberi bu ayın 24'ü cuma günü sabah saat 7'de aldık"[84] diye yazmıştı.

Emtia Dolaşımının Toplam Hacmi

Konuyla ilgili ciddi sonuçlara varmak için başta Jean-Claude Toutain'inkiler[85] olmak üzere geçmişe dönük hesaplamalara başvurmamız gerekmektedir. Toutain üretimin dolaşım ağlarına giren, başka bir deyişle üretici tarafından yerinde tüketilmeyip ticarete konu olan bölümünün büyüklüğünü hesaplamıştır. Bunu yapmak için köylünün kendisinin ve evcil hayvanlarının beslenmesi için tükettiği gıda ürünlerinin yanı sıra ailesinin kullanımı için imal ettiği "sınai" ürünleri de (dokumacılık ürünleri, binalar, aletler) toplam üretimden düşmüştür. Kuşkusuz başta kentlerde olmak üzere gerçek anlamda sanayi üretiminin de belirli bir bölümünün üretici tarafından tüketildiği, piyasaya sürülmediği haklı olarak öne sürülecektir. Ama bu oran düşüktür ve her durumda hesaplanması da mümkün değildir. Dolayısıyla bu tüketimin hesaplamada ele alınmaması fazla sakıncalı değildir. Toutain'in ulaştığı sayısal verilerle hazırlanmış olan şekil 36'daki grafiğe başvurursanız XIX. yüzyıldaki genel gelişimi ilk bakışta göreceksiniz.

Ama bu gelişimde en göze çarpan olgu toplam *tarım* üretimiyle piyasaya sürülen bölümü arasındaki (grafikte yer almayan) orandır. Bu oran bizi Fransız tarihinin en önemli sorunlarından biriyle karşı karşıya bırakmaktadır. Çünkü tarım üretiminin piyasaya sürülen bölümü bal gibi kırlarda oturmayanların, yani kentlilerin, egemen ve ayrıcalıklı sınıfların sayesinde yaşadığı –kısacası tarihimizin tüm zenginliğinin kökenindeki– üretim fazlasıdır. Bu üretim fazlasının yüzdesi –ancak yaklaşık olarak hesaplanabilse bile– bir *köylü ekonomisi*ne tabi olan her ülke için olduğu gibi Fransa'nın "samimi" bir tarihi için de bir *altın-oran*dır.

Bu altın-oran bölgelere ve dönemlere göre büyük farklılıklar göstermiştir. Basville krallık denetçisinin 1737 yılı raporları Languedoc için yerinde tüketilmeyen üretimin toplam üretim içindeki payını hesaplamama olanak sağladı ve yaklaşık %14 gibi bir yüzde buldum. Üstelik bu

---

[84] U.A., F[10] 221-1, Quimper, 27 Haziran 1791.

[85] J.-C. Toutain yakında basılacak olan kitabı için topladığı bu sayısal verileri büyük bir incelikle bana iletmiştir.

yüzde sanayi üretimini de içerdiği için tarımsal üretimin çok daha küçük bir bölümünün piyasaya sürülmüş olduğunu varsayabiliriz.[86]

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı olağanüstü bir gelişmeye sahne olur: 1781 ile 1790 arası için Toutaine'in öne sürdüğü *gıda ürünleri* fazlası %30'u bulmuştu bile; %50 oranına 1874-1875'te ulaşılacak ve 1935-1938 arası ortalaması %75'e yükselecek olan üretim fazlası oranı 1980'de %95'i bulacaktır.[87] Bundan iyisi mümkün müdür?

ŞEKİL 37: KRALLIK YOLLARI AĞI, 1820

Koyu çizgiler inşası tamamlanmış arabaların geçebildiği yolları, ince çizgiler boşluklar içeren henüz tamamlanmamış yolları göstermektedir.
Kaynak: Bernard LEPETIT, *Chemins de fer et voie d'eau. Réseaux de transport, organisation de l'espace*, 1984.

[86] Basville krallık denetçisi tarafından 1737'de yazılmış olan *Mémoires pour servir à l'histoire du Languedoc*'un VI. bölümüne istinaden.
J.-C. Toutain tarafından hesaplanmış olan yüzdeler: 1781-1790, %30; 1803-1814, %32; 1825-1834, %37; 1845-1854, %45; 1875-1884, %52; 1895-1904, %58; 1920-1924, %65; 1925-1934, %72; 1935-1938, %75; 1980, %95.

Bu gelişmeyle birlikte küçük çaplı yerel ticaret çevrimlerinin kesin olarak ortadan kayboluşuna tanık oluyoruz; hiçbir zaman *tam* olmamış olsa da kendine yeterliğin kökü kelimenin tam anlamıyla kazınmıştır. O derece ki günümüzde herhangi bir köyde ya da kır evinde komşulardan satın alacağınız birkaç yumurta, süt ve meyveler dışında bulunduğunuz yerin toprak ürünlerini yemeniz mümkün değildir: Tüketeceğiniz ekmek, şarap, et, tereyağı vb. genellikle yöre ürünleri olmayacaktır. Süt ve üzüm günümüzde giderek daha çok tarım kooperatifleri tarafından toplanmaktadır ve bu ürünler ülkenin herhangi bir yerine gönderilebilmektedir. 1903 ile 1914 arasında gıda ürünlerinin %39'u hâlâ yerinde tüketiliyordu. Günümüzde bu durumdan çok uzaktayız.

Demek ki eski ticaret bağlantılarının giderek koptuğuna tanık oluyoruz. Yerel, bölgesel ağlar giderek ortadan kaybolurken ulusal pazar tüm dünya ürünlerine geniş bir biçimde açılmaktadır. Sınırlarımız daha da açılırsa Arjantin sığır etini, Yeni Zelanda koyun etini, Afrika, Amerika ve Avustralya'dan gelen meyveleri giderek daha çok yiyeceğiz ve dünyanın her yerinden sanayi ürünleri kapımıza kadar gelecektir. Sessiz bir devrim dünyadaki tüm ulusal ekonomilerde olduğu gibi Fransa'nın da ticari dolaşımını alt üst etmiştir.

Demiryollarının Öncesi ve Sonrası

Tekbiçimleşen bir Fransa'ya geçiş sonunda Fransız halkının iradesi dışında, hatta bazen farkına bile varmadığı bir süreçte gerçekleşti. Güç bela ulaşılmış ve henüz sağlam bir temelden yoksun kırılgan bir ulusal pazara dayanan eski bir ekonomi bizi giderek istila eden uluslararası bir pazar karşısında şekerin suda eridiği gibi eriyip gitmiştir.

Çökmesi arifesinde hâlâ çok sayıdaki eyaleti arasındaki sınırlarda, ırmaklar ve yollar boyunca, kent geçişlerinde gümrük vergileri, geçiş ücretleri ve oktruvalar gibi krallık *içindeki* dolaşımı bölük pörçük eden bariyerleri nasıl yıkacağının yollarını arayan Eski Rejim'den ne kadar da uzaktayız! Devlet büyürken eyaletleri, kentleri, *ülkeleri*, senyörlükleri kendisine bağlamış ama aynı zamanda da başta Colbert'inkiler olmak üzere her çeşit hizaya sokma denemelerine direnmiş olan gümrük kurumları, kamusal ve özel imtiyazlar da kendisine miras kalmıştır.

Bununla birlikte XVIII. yüzyılda, özellikle de 1750'den sonra, ekonomistlerin hepsi ısrarla etkili bir reform istiyordu. Forbonnais'ye göre, "Altı yedi yılda dolaşımdaki para kitlesini iki katına çıkarmak... ve do-

layısıyla... kamu gelirlerini aynı oranda artırmak [için] Valence gümrük kapısını, Arles'da tahsil edilen %2'yi, Baron'un *liard*'ını (*sol*'un dörtte biri), Languedoc'un Provence'a giden mallardan topladığı gümrük resmini lağvetmek... ipek ve hammaddeler üzerindeki vergileri yarı yarıya azaltmak..., Lyon'un Provence'tan Fransa dışına çıkan gıda maddelerinden aldığı gümrük vergisinin yanı sıra eyaletler arasında dolaşan tüm gıda maddelerinden alınan vergilerin de kaldırılmasının yeterli olduğu"[88] inanılmaz gibi görünse de kesinlikle doğruydu. Valence gümrüğünde alınan "Fransa'da ticaret üzerindeki en yıkıcı vergi" tek başına "Aralarındaki ticareti yok ettiği altı yedi eyaleti bezdiriyor."[89] Gümrük vergilerine mali yüklerinden çok mal akışında sayısız kesintilere yol açarak daha fazla zarar veren geçiş ücretleriyle oktruvalar ekleniyordu. Sadece küçücük bir örnek verelim: 1788'de Lorraine'den Sète'e yapılan bir tomruk yüklemesi için 21 değişik yerde 34 çeşit vergi ödeniyordu![90]

Bu koşullarda Fransız taşımacılık hizmetleri üzerine tutarlı bir genel yönetmelik yerine sadece posta hizmetleri, yolcu arabaları ve mal taşıyan araçlarla ilgili olarak her biri diğeri kadar kılı kırk yaran kurallar, düzenlemeler ve yasaklamalar içeren üç ciltlik "gelişigüzel düzenlenmiş bir derleme" bulunduğunun farkına varan II. Katerina'nın Paris elçisinin değerlendirmesini anlamak daha kolay olacaktır.[91] Ama Devrim arifesinde *Encyclopédie méthodique* tuz ve damıtılmış içkiler üzerindeki mallara ve yükleme yerlerine göre değişen gümrük tarifelerini kapsayan listeleri "gerçekten içinden çıkılması güç" diye nitelemiyor muydu.[92]

1786'da hükümet devletin kuramsal olarak her istediğini yapabildiği yerlerdeki iç gümrük duvarlarından kurtulmakta kararlı görünmüştü. Dupont de Nemours her çeşit iç gümrük bariyeri yerine altı giriş ve dört çıkış tarife kategorisinden oluşan tek bir gümrük rejimi önermişti.[93] 20 Kasım 1786'da Rusya Büyük Elçisi Simolin hükümetine bu Fransız iç gümrüklerinin tümünü "sınırlara aktarma" projesiyle ilgili bilgi veriyordu: "İdare yararlı olacağını düşündüğü bu planı gerçekleştirmek istemektedir ama yapılan bir hesaplamaya göre bu önlem kralın gelirlerinde

[88] Aktaran M. Marion, *a.g.e.*, s. 540.
[89] *A.e*, s. 188.
[90] *A.g.e.*, s. 437.
[91] Devlet arşivleri, Moskova, AEA 35/6, 381 f°s 170-171.
[92] M. Marion, *a.g.e.*, s. 541.
[93] *A.g.e.*, s. 540.

8-10 milyonluk bir azalmaya yol açacaktır; bu içinde bulunulan mali durumun kaldıramayacağı büyük bir kayıptır."[94]

Devrim ülkenin idari birliğini sağlayacak ama taşımacılıkla ilgili sorunlarına bir çözüm getiremeyecektir. Ulusal ekonominin güçlü yükselişiyle birlikle gecikmiş ama gerçek bir sanayi devriminin yayılmasına rağmen Eski Rejim'in ve ardından Devrim, İmparatorluk, Restorasyon ve Temmuz Monarşisi dönemlerinin gerçekleştiremediğini 1840 yıllarından sonra demiryolları fazla çaba sarf etmeden gerçekleştirecektir. İçinden çıkılamaz bir duruma gelmiş olan bir sorunu bu kez teknik çözecektir.

1830 dolaylarında durum neydi? Mal ve yolcu trafiğindeki çok büyük artış önceki elli yılda inşa edilen yolları son derece yetersiz kılmıştı. Ekonomist Dunoyer hoşgörüsüz bir biçimde eleştirdiği Fransız yollarını "İki arabanın bazen [şarampollere devrilmeden] yan yana geçmekte zorlandığı," tekerleklerin açtığı çukurlarla dolu, sert zeminli ve arabaların sarsılmadan ilerleyemediği yollar olarak betimliyordu.[95] Üstelik bu yollar çok pahalıya mal oluyordu. Belirli bir teknik eşiğe, belirli bir maliyet üst sınırına varılmış görünüyordu. "Sistem sürekli olarak iyileşmek yerine yeni gereklere giderek daha az uyum sağlıyor."[96]

Bu noktada demiryolları ortaya çıkacaktır. Ama demiryollarının günümüz otoyolları gibi ulusal bir ağ modeline göre aşamalı olarak inşa edildiğini sanmayın. Demiryolları ağır maden filizlerini taşımak için yerel sınai girişimlerden doğmuştur. Köprüler ve Yollar İdaresinden ilk izni Compagnie des Houillères de la Loire (Loire Maden Kömürü Ocakları Şirketi) almıştır. Şirketin İngiliz modelini izleyerek inşa edeceği dökme demirden rayların üzerinde atlar tarafından çekilen vagonlar Saint-Etienne'de çıkarılan maden kömürünü (1812'de 300.000 ton olan üretim 1825'te iki katına, 600.000 tona çıkmıştı) Lyon'a kadar taşıyacaktır. 1823'te sadece maden kömürü taşıma amacıyla Andrézieux ile Saint-Etienne arasında (22 km) açılan hat 1826'da Saint-Etienne'den Lyon'a, 1828'de Andrézieux'den Roanne'a uzatılır. Böylece Rhône'u Loire'a bağlayacak olan bu modern ulaşım hattı çok geçmeden yolcu ve başka mallar da taşımaya başlayacaktır. 1831'de buharlı makinelerin devreye girdiği hat 1836 yılında 170.000 yolcu taşıyordu. Bununla birlikte, şekil 38'deki haritadan görülebileceği gibi 1840'ta tüm Fransa'da sadece birkaç çok kısa demiryolu hattı bulunuyordu.[97]

---

[94] Devlet arşivleri, Moskova, 13/6 439, f° 168 ve v°.

[95] T. Regazzola, J. Lefebvre, *a.g.e*, s. 158.

[96] *A.g.e.*

[97] *A.g.e.*, s. 152-154.

Ama ulusal bir ağ fikri, "Sadece endüstriyel bir devrim değil aynı zamanda da halkların ve kentlerin ilişkilerini çok [artırarak] siyasi bir devrim olabilecek bir demiryolu," Saint-Simoncular tarafından kararlılıkla savunuldu.[98] Fikir bankacılık ve hükümet çevrelerinde süratle yandaşlar bulacak ve devlet 1833'te demiryolu imtiyazlarını Köprüler ve Yollar İdaresinden geri alacaktır. Bununla birlikte aynı krallık denetçileri ve krallık yolları zamanındaki Fransız monarşisi gibi devlet de demiryollarının inşası için gerekli mali yükü üstlenmek istemeyecekti: Sadece demiryolu ağını kendisi çizerek "özel şirketlerin yolunu aydınlatma"[99] hakkını kendisine ayıracaktır! Çizilen ağ elbette Paris merkezliydi. Eski karayolu ağının biçimi daha başlangıçta demiryollarını etkilemiştir.

Bununla birlikte demiryolu ağı karayolu ağının yoğunluğuna sahip değildi. Kentler ana hatlardan biri üzerinde bulunmak için politikacılar, kapitalistler ve mühendisler aracılığıyla birbirleriyle çekişmiştir. Kıyasıya ve çoğu zaman dürüstlükten uzak bir şekilde yürütülen demiryolu "savaşları" tarihimizin karanlık bir sayfasını oluşturur. Bu savaşların sonucunda yeniden dağıtılan kartlar kentlerin geleceğini etkilemiştir: Paris ile Toulouse arasındaki direkt hat üzerinde bulunan Brive-la-Gaillarde Tulle'u gölgede bırakmış; Grenoble Chambery'ye üstün gelmiş; Annecy dışarı açılmış; Besançon'un önü kesilmiştir vb. Artık demiryolu ağından ve tek olmasa da önemli bir unsuru olduğu sanayileşmeden yola çıkan ve bölgelere göre farklılaşacak bir tarih şekillenecektir.

Ama demiryolunun Fransa'nın ekonomik yaşamını hemen değiştirdiğini sanmayalım. Fransız kamuoyu tarafından başlangıçta coşkuyla olduğu kadar kuşkuyla da karşılandı. Adolphe Thiers 1836'da Paris ile Saint-Germain-en-Laye arasındaki öncü hattan "lunapark treni," halkın eğlenmesi için bir oyuncak diye söz ediyordu! Aynı yıl, devrimcinin (Auguste Blanqui) kardeşi ve *Conservatoire des Arts et Métiers*'nin bilgin profesörü Adolphe Blanqui "Demiryolları mal taşımacılığı için her zaman çok pahalı olacaktır"[100] diye öne sürüyordu.

Bununla birlikte, Fransız yaşamının bir parçası olması en azından yüksek fiyat tarifeleri nedeniyle[101] zaman almış olsa da eski dolaşım

---

98 Michel Chevalier, *Système de la Méditerranée*, 1832, akt. T. Regazzola, J. Lefebvre, *a.g.e.*, s. 160-161.

99 T. Regazzola, J. Lefebvre, *a.g.e.*, s. 165.

100 Pierre Bonnet, *La Commercialisation de la vie française du Premier Empire à nos jours*, 1929, s. 82.

C. Harmelle, *a.g.e.*, s. 152 ve 162.

ŞEKİL 38: DEMİRYOLUNUN DOĞUŞU

Tamamen yöresel olan ilk hatlar öncelikli olarak maden taşımacılığıyla bağlantılıydı (1823'ten itibaren). Yirmi beş yıl sonra, demiryolları hükümet tasarılarına uygun biçimde Paris'ten yıldız şeklinde yayılıyordu.

Kaynak: T. Regazzola, L. LEFEBVRE, *La Domestication du mouvement. Poussées mobilisatrices et surrection de l'Ettat*, 1981.

sistemine eklenen demiryolları günümüzde denileceği gibi hiçbir zaman bir "yadsıma" konusu olmamıştır. Çünkü eski dolaşım sistemi yeni sistemle iş birliği yapmıştır. Georges Duchêne 1869 gibi geç bir tarihte "Taşımacılık sanayiinde demiryolu yolculuğunu karada uzatan yolcu arabaları (*coocou* ve *patache*'lar) ve *charrettes, tombereaux* gibi yük arabaları arasında hâlâ rekabet vardır"[102] diye yazıyordu. Demiryolu, gü-

[102] Georges Duchene, *L'Empire industriel. Histoire critique des concessions financiè-*

zergâhları arasında büyük bölgesel boşluklar bırakıyordu ve buralarda atların çektiği arabalar ve yük hayvanları eski yaşam tarzını sürdürüyordu. Hatta köyleri en yakın demiryolu hattına bağlama çabasının kır yollarının hızla gelişmesine ve bakımına katkıda bulunduğuna dikkat çekiliyordu. Buna karşılık büyük karayolları aynı güzergâhları izleyen demiryolları nedeniyle giderek terk ediliyordu. 1900 civarında tamamen harap durumdaydılar.[103]

Yolcu arabasının trenle rekabet edemediği doğrudur. Ekim 1856'da *Journal des débats*'nın bir makale yazarı bir demiryolu hattı açılışıyla ilgili olarak şunları yazıyordu: "Büyük merkezlerden biraz uzaklaştığınız ve yolcu arabasına bir kez daha mahkûm olduğunuz zaman taze atlar için uzun süre beklediğinizde, araba sürücüsünün uyuduğuna, kırılan araba okunun iplerle bağlanarak onarıldığına, bayırlardan inerken takoz ya da manivela kullanıldığına ve bu seyyar hapishane hücresindeki zavallı yolcuların bacaklarına kramp girdiğine tanık olduğunuzda demiryolları tarafından ne kadar şımartılmış olduğunuzu anlıyorsunuz."[104] 1860'tan sonra demiryolu ağına bağlanmak için yapılan yerel talepler o derece çoğalmıştı ki sonunda devlet 1880'e doğru kılcal bir ağın masraflarını üstlenmek zorunda kalır: Zarar edeceği düşünüldüğü için özel sektörün yatırım yapmayı reddettiği 19.000 kilometrelik bir yerel demiryolu ağı. Bu gelişme gelecekteki millileştirme furyasının habercisiydi.

Tren otomobilin rekabetiyle karşı karşıya kaldığında büyük karayolları rövanşı alacaktır. Ama küçük demiryolu hatlarının ortadan kalkması oldukça uzun bir zaman almıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında kamyon ve kamyonetler arkalarında devasa toz bulutları bırakarak insanları ve gereçleri taşıyordu. Korkunç Verdun Muharebesi sırasında Bar-le-Duc ile Verdun arasındaki "kutsal yol"da vızır vızır gidip geliyorlardı. Ama aynı zamanda raylarının aralığı 60 cm'yi geçmeyen küçük tren de –Le Varinot– küçücük lokomotifi ve vagonlarıyla Bar-le-Duc ile Verdun'ü birbirine bağlamayı kesintisiz olarak sürdürüyordu.

Herkesin bildiği gibi teknik gelişmelerin ardı arkası kesilmeyecektir. Asfalt yollar, elektrik, telgraf, telefon, otoyollar ve son olarak aralarından biri olduğum ayrıcalıklı insanların keyifle kullandığı Air Inter'in iç hat

---

res et industrielles du Second Empire, 1869, s. 297.

[103] Pierre Fustier, *a.g.e.*, 1968, s. 256.

[104] Jacques Lovie, "Chemins de Savoie: la route d'Italie à l'époque romantique (1815-1860)," *Les Transports de 1610 à nos jours*... içinde, *a.g.e.*, s. 80.

uçuşları sırayla sahneye çıktı. Çok iyi bilinen bu teknik gelişmelerden uzun uzadıya söz etmenin bu bağlamda gereksiz olduğunu düşünüyorum.

Ama geçmişte bu dönüşümleri yaşamış olan kuşaklar için ne kadar mucizevi ne kadar hayranlık vericiydiler! Claude Chappu'nün icadı telgraf uzun süre sadece hükümetin kullanımına ayrılmıştı. İlk deneyler 1830 sonlarında iletken kablolar ve elektrik kullanarak yapılmıştır. Ve otuz yıl sonra 5 Şubat 1866'da Loiret ili valisi Orléans'dan şunları yazıyordu: "Majesteleri İmparator tarafından yasama döneminin açılışında verilen söylev ocak ayının siyasi olayı oldu. Telgrafla elimize geçmesinin hemen ardından baskıya verilen bu önemli belge birkaç saat sonra Orléans sokaklarına asıldı ve aynı günün akşamı tüm komünlerde afişlerle halka duyurulması için belgeyi doğrudan kaymakamlara ve belediye başkanlarına gönderdim."[105] İşgüzar valimiz!

Yirmi yıl sonra, 1 Şubat 1887'de Comédie Française'in ünlü aktörü Edmond Got "Telefon Brüksel'den Paris'e yanıt veriyor. Bilim, harikalarıyla bizleri hayrete düşürmeyi kesmeyecek"[106] diye yazıyordu. Ama çok uzun olmayan bir zaman önce Brezilya'nın Sao Paulo kentinin Paris'e otomatik aramayla bağlandığını öğrendiğimde ben de hayretler içinde kalmış ve hemen Brezilya'nın Avrupa'dan *gemiyle* on beş günden daha uzakta olduğu 1936 yılında tanımış olduğum eski bir dostu aramak için telefona sarılmıştım.

Kayıp Zamanın Peşinde

Ama geçmiş modern çağlara aynı değişmez hızla ve tek bir parça halinde ilerleyen bir blok değildir. 1850 öncesi, hatta 1914 öncesi Fransa'sında ana dolaşım yollarından uzakta ve gayet doğal bir biçimde yaşamlarını sürdüren yerel ekonomiler mevcuttu.

Yüzlercesi arasından birkaç örnekle yetinelim. 1830'da Lyon'un batısında büyük bir köy olan Thurins'in sakinleri danalarını yakındaki Brignais hayvan panayırına ayakları semerin iki yanında birbirine bağlı olarak katır sırtında götürüyordu. 1850'de Vaucluse ilinin dağ köyleri kanton merkezine sadece patikalarla bağlıydı. Ventoux Dağındaki Brantes komünü tahıllarını Buis-les-Barronnies'ye "kötü yollardan katır sırtında yirmi kilometre"[107] taşımak pahasına götürüyordu. "Malarce ya

[105] U.A. F[IC] III Loiret 7, n° 307.

[106] Edmond Got, *Journal... 1802-1801*, II, 1910, s. 245.

[107] P. Seignour, *a.g.e.*, s. 91.

da Figuère [Languedoc] köylüsü kestanelerini yaklaşık 1850 yılına kadar Vans pazarına kadar sırtında taşıyordu: aşması zor patikalarda dört beş saatlik bir angarya."[108] Büyük karayollarının, ardından da demiryollarının kırsal Fransa'nın büyük bir bölümünü menzilleri dışında bırakmış olduğuna ikna olmak için Eugen Weber'in harika kitabını[109] okumak yeterlidir.

Günümüzde Tarn-et-Garonne ilinde kanton merkezi olan küçük Saint-Antonin kentinin 1850 ile 1940 yılları arasında yaşadığı inişli çıkışlı değişimleri anlatan etkileyici küçük bir kitabın zihnimize kazıdığı görüntüler daha da çarpıcıdır.[110] Aveyron ile kolu Bonnette'in dik boğazlarla içinden geçtiği Causses Dağlarının kalkerli yamacı üzerinde kurulmuş olan kentin arkasında uzun ve zengin bir geçmiş (Roman üslubunda bir belediye konağı, Gotik tarzda yapılmış evler) vardır. Bir zamanlar Protestanlığın kalelerinden biri olan küçük Rouergue kenti 1685'te Nantes Fermanının yürürlükten kaldırılmasıyla büyük bir darbe yemiş ve yarası üç yüzyıl sonra hâlâ iyileşmemiştir. 1820'de belediye başkanının üzüntüyle anlattığına göre "İlin en asi kenti"[111] olma gibi bir üne sahipti.

1850'de Saint-Antonin (5000 kişi) ve etrafındaki köyler neredeyse tamamen kendi yağlarıyla kavruluyordu: Sadece 800 kişi kentteki Aveyron kıyısındaki değirmenlerde sadece yakın yörenin tahılından öğütülen unu kullanan oldukça mütevazı yedi fırından birinden ekmek satın alıyordu. Gerçek köylüler olarak kalmış olan diğerleri ekmeklerini eğer evlerinde fırın yoksa fırıncılara pişirtiyordu.[112] Yöredeki yapay çayırların çoğalmasıyla hayvancılık belirli bir gelişme göstermiş olsa da et az tüketiliyordu: Fiyatı çok yüksek bulunuyordu. Kent XIX. yüzyılın ortasında yaşamını düşük bir para dolaşımıyla sürdürüyordu. Gündelikçi işçiler (*brassier* ya da *gagiste*) çok küçük toprak parçaları ekiyor ama geçimlerini sağlamak için "Başkalarının yanında [ve genellikle] ayni ödeme karşılığında çalışıyordu... rekoltenin yedide biri karşılığında mısır tarlalarını çapalıyor ya da bir kile tahıl karşılığında hasada yardım ediyor ya da kötü şarap yaptıkları üzüm cibresi karşılığında bağ bozumunda çalışıyorlardı... [Kısacası],

---

[108] Elie Reynier, *Le Pays de Vivarais*, 1934, akt. René Nelli, *Le Languedoc et le Comté de Foix, le Roussillon*, 1958, s. 51.

[109] Eugen Weber, *Peasants into Frenchman. The Modernization of rural France 1870-1914*, 1977, Fransızca olarak *La Fin des terroirs; la modernisation de la France rurale 1870-1914* başlığıyla yayımlandı, 1983.

[110] C. Harmelle, *Les Piqués de l'aigle, a.g.e.*

[111] *A.g.e.*, s. 53.

[112] *A.g.e.*, s. 93.

tüm ürünler başka ürünlerle ya da işgücü karşılığında yerinde takas ediliyordu; değirmenci müşterilerin getirdiği tahıllardan kendi payını alıyor, dokumacı kenevirin bir bölümünü kendisine ayırıyor, demirci bağında bir günlük çalışma karşılığında bir balta imal ediyordu..."[113] Şarap, kümes hayvanları, sebzeler ve meyveler yerinde üretiliyor ve tüketiliyordu –özellikle de yağı yemek pişirmede kullanılan ceviz.

Takas gündelik hayatın doğal bir parçasıydı. Ortalıkta pek görünmeyen para genellikle "değerini koruma amacıyla" biriktiriliyordu. Başka yerlerde kural gibi görünenin tersine sıkıntılı dönemlerde son çare olarak ortaya çıkarılıyordu: Örneğin bir yıl önce ekmeğini evlerinde pişirenlerin kötü bir hasadın ardından onu fırıncıdan satın almak zorunda kaldıkları zaman. Kısacası küçük kent uyuklayan, zorunlu ve bilinçsiz bir kendine yeterliğin kusursuz bir örneğiydi.

Bu tabloda kuşkusuz ticaretin ve küçük bir sanayinin açtığı gedikler vardı. Saint-Antonin'de ya da yakınlarında yetiştirilen danalar bölgenin hayvan panayırlarında (1860'da yılda 13 panayır)[114] çok revaçtaydı, onları satın almak için uzaktan, hatta Rodez ve Montauban'dan bile gelenler oluyordu; ham ya da işlenmiş deriler de ihraç ediliyordu. Aynı şekilde modern Hollanda silindirlerine sahip olmadıkları için modası geçmiş ekipmanlarla çalışan kâğıt fabrikalarının ve birkaç iplik ve dokuma fabrikasının üretimleri de bölge dışına satılıyordu. Ama kentin yünlü kumaş dokuma ve boyama ile sepicilik merkezi olduğu daha şanlı bir geçmişten miras kalan bu zanaat kökenli faaliyetler giderek geriliyordu. Saint-Antonin XIII. yüzyılda Champagne fuarlarıyla bağlantısı olan kentler listesinde yer almaktadır.

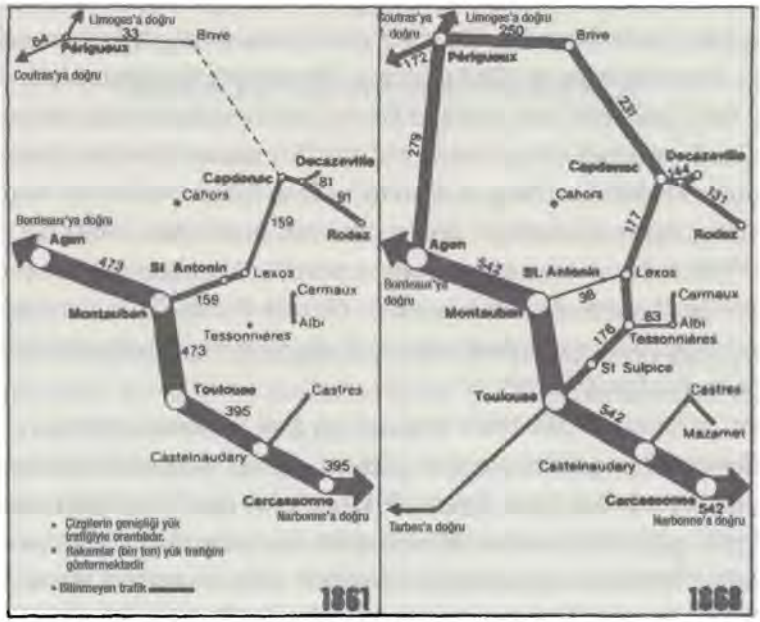
Toplu yerleşim alanının etrafındaki kırsal bölgedeki yollar o kadar az, aşılması güç ve kafa karıştırıcıydı ki burada yüzyıllar boyunca "Manastırlar [Massif Central'ın yüksek bölgelerinde de olduğu gibi] kaybolan yolcuları yönlendirmek için her gün çanlarını çalıyordu;"[115] "Binlerce eve, çok sayıda mezra, köy ve kente 1820'de hâlâ yük arabalarıyla ulaşılamıyordu..." Kendisi de ana yola kötü koşullarda bağlı olan "Saint-Antonin yolundan itibaren on kilometrelerce boyunca, kendi içine kapalı gizemli bir manzara uzanıyordu.[116] Bu kırsal bölge yüzyılın orta-

[113] *A.g.e.*, s. 92-93.

[114] *A.g.e.*, 222.

[115] Alexis Monteil, *Description du département de l'Aveyron, an X (1802)*, akt. C. Harmelle, *a.g.e.*, s. 75.

[116] *A.g.e.*, s. 77.

ŞEKİL 39: TAŞIMACILIKTA DEVRİM VE TOPLUMSAL DEĞİŞME

Saint-Antonin kenti 1861'de Toulouse'u ertesi yıl Brive-la-Gaillarde üzerinden Paris'e bağlayacak olan demiryolu hattı üzerinde bulunuyordu. 1868'de yeni bir güzergâh kenti hattın dışında bırakır.
Kaynak: C. HARMELLE, G. HÉLIAS, *Les Piqués de l'aigle. Saint-Antonin et sa région (1850-1940). Révolution des transports et changement social*, 1932.

sında modernleşmek bir yana, kentin zanaat üretiminin gerilemesi kenevir yetiştiriciliğinin yanı sıra aralarında çivit otunun da bulunduğu boyacılıkta kullanılan bitkilerle sepicilikte kullanılan otların ekimini de ortadan kaldırmış olduğundan kendi kendine yetebilmek için çok-ürünlü tarıma (polikültür) daha da ağırlık verecektir.[117]

Claude Harmelle'in kitabı bu çevreye 1858 gibi erken bir tarihte girmiş olan demiryolunun doğurduğu sonuçları adım adım izlemektedir. Demiryolu genel olarak "yabancı bir cisim" olarak kalacaktır. Gerçekten de Saint-Antonin'den geçen Montauban-Capdenac hattının bölgede inşa edilen ilk hat olmasının nedeni demir-çelik ve madencilik kentleri Aubin ve Decazeville'e ulaşımı sağlamaktı. Hat 1862'de Capdenac'dan Brive'e kadar uzatılıp Paris ile (o zamana kadar başkente Bordeaux üzerinden bağlı olan) Toulouse arasında direkt bir bağlantı sağlanınca Saint-Antonin'in şanslı ama kısa sürecek günleri başlayacaktır: 1868'de

[117] *A.g.e.*, s. 110-111.

Toulouse'a ulaşımı sağlayan demiryolu hattının güzergâhı değiştirilince Montauban-Lexos hattı küçücük bir yerel hatta dönüşmüş (bkz. şekil 39) ve Saint-Antonin transit yük hacminin dörtte üçünü kaybetmiştir. Küçük kentin, özellikle 1860'dan sonra kâğıt ve iplik fabrikalarında devreye alınan buharlı makinelerle girişmiş olduğu "bir sanayi devrimi denemesi"nin soluğu birden kesilmiş ve ayakta sadece tabakhaneler ve doğrudan tarım için çalışan zanaatlar –araba ustaları, demirciler, saraçlar...– kalmıştır.[118] Neredeyse tamamen kendine yeterli olan ekonomi 1914 savaşına kadar gerilemeye devem edecektir. Claude Harmelle'in vardığı sonuca göre "Demiryolunun etkisi daha çok uyandırmış olduğu beklentilerin ters yönünde olmuştur."[119]

Demiryolunun küçük kenti Fransa'nın geri kalanına açmış ve sakinlerini kentin dar çevresi dışına çekmiş olduğu bile söylenemez. 1914 Savaşı arifesinde bir bilet fiyatı hâlâ "Üçüncü sınıfta ve kısa mesafede bile büyük çoğunluğun olanaklarını aşan aşırı bir lükstü." O derece pahalıydı ki 1876'da "Atların çektiği bir yolcu arabası servisi Montauban'a giden trenle başarıyla rekabet ediyordu." Ama "Çok büyük bir çoğunluk için taşıma aracı insanların kendi bacaklarıydı;" kentten 30-40 km uzağa bile yayan olarak gidiliyordu![120]

Hareketsizlik, istikrar ve kendine yeterlik uzun zaman en azından ülke toprağının çok büyük bir bölümünde Fransa'nın yazgısı olarak kalacaktır. Gerçek dışarı açılma gecikecektir. Eski köylü dünyası neredeyse günümüze kadar inatla kendi içine kapalı olarak ve her türlü zorluğa göğüs gererek yaşamını sürdürmüştür. Bunun için yetersiz dolaşımı ve bu yetersizliğin altında yatan nedenleri suçlayalım.

---

[118] *A.g.e.*, s. 235.

[119] *A.g.e.*, s. 320.

[120] *A.g.e.*, s. 152 ve 162.

III

SANAYİ VE SANAYİLEŞME

Sanayi ve sanayileşme ile kuşkusuz yeni sorunlarla karşı karşıya kalacağız. Bununla birlikte bu sorunlar ilginç bir biçimde dolaşım ile ilgili olarak karşılaştıklarımızı andırmaktadır.

Gerçekten de her şey iki farklı dolaşım gibi en azından iki tip sanayiye işaret etmektedir: Her şeyden önce dönüşüm, başarı, ekonomik mucizeler, evrim, geleceği planlama ve kitle üretimi –kısacası üstyapı– ile ilintili *büyük* sanayi ve ülkenin dört bir yanına dağılmış, uzun süre toplam üretimin çok büyük bölümünü sağlamış, tabiri caizse bir çeşit uzun ömürlü salgın olmuş ve yaygın bir altyapı oluşturan ve bünyesinde kentlerin ve kırların bağımsız zanaatçılarını da barındıran *küçük* sanayi.

Özet olarak güçlü bir düalite, iki başlı bir yapı. Pierre Cayez "Sanayi üretimi en azından II. İmparatorluk döneminin sonuna kadar [Fransa ve Fransa dışında] iki değişik bacak üzerinde yol almıştır" diye yazmaktadır.[1] François Caron ise "çifte büyüme" terimini kullanmaktadır: Ona göre bu büyüme, bu çifte gelişme 1880'lere, hatta 1900'e kadar sürmüştür.

1972 Nobel ödülü sahibi ünlü ekonomist John Richard Hicks *sanayi* sözcüğünün sadece *büyük ölçekli* sanayi için kullanılması gerektiğini düşünmektedir. Böyle düşünmek onun hakkıdır. Hatta zaman zaman onu izlemeyi deneyeceğim. Ama çözümlenmesi çok uzun zaman almış –eğer gerçekten çözümlenmişse (günümüzde hâlâ gözümüzün önünde olup bitenleri görünce bu konuda tereddütlerim var)– bir düaliteyi unutmak mümkün müdür? Bölünme, karşıtlık, birlikte var olma, birbirini tamamlama Fransa için kullanılması belki de kaçınılmaz, hatta gerekli sözcüklerdir.

---

[1] Pierre Cayez, eksik referans.

"Endüstri" Sözcüğü

Fransızca *industrie* (endüstri) sözcüğü (Latince *indo*, içinde ve *struere*, inşa etmek) uzun zaman *bir şeyi yapma becerisi, yaratıcılık, hüner* ve anlam genişlemesiyle *meslek* anlamlarında kullanıldı. Günümüzdeki anlamını ancak XVIII. yüzyılda, muhtemelen Law döneminde almış görünmektedir.[2] Ama kendisini dayatmadan önce durumlarını uzun süre koruyacak olan *arts et métiers* ve *arts et manufactures* terimlerini saf dışı bırakmak zorunda kalmıştır. Bu terimler günümüzde hâlâ bazı kurum adlarında yaşamaktadır: 1799'da kurulan *Conservatoire des Arts et Métiers*, 1829'da kurulan *Ecole Centrale des Arts et Métiers.* XIX. yüzyılda tüm illerde bir *Arts et Manufactures* danışma kurulu bulunuyordu.

İşleri daha da karıştırmak için *endüstri* sözcüğü XIX. yüzyılda hacmi, biçimi ya da özgüllüğü ne olursa olsun her türlü üretimi belirtmek için kullanılır oldu. Mathieu de Dombasle (1835) açıklamalarında *tarım endüstrisi, bağcılık endüstrisi, ticaret endüstrisi, iç endüstri* ve bu endüstrilerin aralarındaki gerekli ilişkilerden söz ediyordu.[3] Proudhon'un dostu Georges Duchêne'e göre "Bütün endüstriler birbirleriyle etkileşim içindedir ve yakın bir dayanışma ile iç içe geçmiştir."[4] 1853 yılına ait resmi bir yazışmada şunları okuyoruz: "[Loudéac] sakinleri tüm zamanlarını alan tarım işleri yüzünden bu *endüstri dalı* dışındaki herhangi bir faaliyete pek ilgi göstermemektedir." Bu tarihten üç yıl önce Morlaix Ticaret Odası (Finistère ili) sorumlularına göre ise: "Ticari ve sınai durumumuz pek parlak olmamakla birlikte bir iyileşme olduğunu ve endüstrilerimizin en önemlisi olan tarım başta tahıllar olmak üzere bazı ürünlerini daha kolayca ve daha uygun fiyatlarla üretebilseydi bu iyileşmenin daha önemli olmuş olabileceğini kabul etmeliyiz."[5] 1857'de resmi bir yazı Hérault ilindeki *"Manufaktür endüstrisi* gibi tarım endüstrisinin de gelişmesini" artırmayı amaçlıyordu.[6]

Dolayısıyla Jean-Baptiste Say de *ticaret endüstrisi, manufaktür endüstrisi* ve *tarım endüstrisi*nden söz ediyorsa[7] bunun nedeni herkesin

---

[2] Paul Harsin, "De quand date le mot industrie?," *Annales d'histoire économique et sociale*, 1930, s. 235-242.

C. J. A. Mathieu De Dombasle, *De l'avenir industriel de la France*, 1835.

G. Duchene, *L'Empire industriel..., a.g.e.* s. 45.

Mektuplardan biri 24 Şubat 1853'te Côtes-du-Nord (Loudéac) Valisine, diğeri 14 Haziran 1950'de Finistère (Morlaix) Valisine yazılmıştır. U.A., F^{12} 4476 c.

U.A., F^{IC} Hérault, 3, 1837.

Jean-Baptiste Say, *Cours complet d'économie politique pratique*, I, bas. 1966, s. 100-101.

kullandığı terminolojiyi kullanmasıydı. Çok ünlü tarım bakanı (1863-1865) ve aynı zamanda Vosges'da dokuma sanayicisi olan Jules Méline'in tarımı *hâlâ* "endüstrilerimizin en başta geleni" diye tanımlayabilmesi çok da şaşırtıcı değildir.[8]

Ama sonuçta tarımı, taşımacılığı ya da ticareti *endüstri* ya da *meslek* olarak nitelemek niye şaşırtıcı olsun ki? Zanaatçının işliği gibi köylünün evi de bir endüstri mekânıdır: Çünkü ürünleri ambarlamak, aletleri, ağılı, ahırı, tavlayı kapsamak ve çalışanları barındırmak gibi üretim işlevleri yerine getirmektedir. Saban sonuçta bir makine, onu çeken hayvan bir motor değil midir? Bel ve kazma zanaatçıların aletleri gibi üretim aletleri değil midir? Massimo M. Augello Fransa'da endüstrinin 1830'a doğru çok bilinçli olarak "zenginlik ve hizmetler üretimine yönelik tüm etkinliklerin toplamı" olarak sunulduğuna dikkati çekmektedir. Jean-Baptiste Say de aynı görüşteydi: "Tüm maddi varlıklarımız endüstri tarafından yaratılmıştır ve bu bizi endüstriyi daha geniş bir bakış açısıyla yani toplumun temel konusu olan insan etkinliğini tüm yararlı uygulamaları çerçevesinde ele almaya itmektedir."[9]

Sözcüğün müphemliği ve anlam genişlemesi Fransa'ya özgü değildir. David Ricardo (1772-1822) *Principles'ta* Adam Smith ve ondan sonra gelen tüm İngiliz yazarların *çalışma* ve *endüstri* sözcüklerini birbiriyle karıştırdığını yazmıştı.[10] Jean-Baptiste Say bu kullanıma karşı çıkmıştı çünkü onun için *endüstri* sözcüğü sadece işin içine insan zekasını sokan "üretici çalışmalar" için kullanılmalıydı.[11]

Dolayısıyla 1849'da Saône-et-Loire ilinin rakamlarıyla boğuşan özenli bir istatistikçinin kafa karışıklığı bizi şaşırtmayacaktır.[12] İdare tarafından dağıtılan anket formu ondan ildeki işçileri önceden belirlenmiş kategorilere göre sınıflandırmasını istiyordu ama "endüstri, endüstriyel uzmanlık, ekim endüstrisi, tarımsal çalışma endüstrisi [gibi kategorilerin] ne anlama geldiğini" belirtmeden.

---

[8] Pierre Barral, "La crise agricole," *Histoire économique et sociale de la France* içinde, yay. haz. Braudel-Labrousse, *a.g.e.*, IV, s. 371.
Massimo M. Augello, "Il debattio in Francia su economia et società," *Rassegna economica*, Ocak 1981, s. 21-22; Charles Dunoyer, "Notice historique sur l'industrie," *Revue encyclopédique*, Şubat 1827, s. 178.
David Ricardo, *Principes de l'énonomie politique et de l'impôt*, 1817, s. 3-8.
A.g.e., s. 7, not 1, D. Ricardo'nun Fransızca baskısına J. B. Say'in dipnotu.
Eugène de Boullay, *Statistique agricole et industrielle du département de la Saône-et-Loire*, 1849, s. 10.

Tarihçilerin XI., XII. ve XIII. yüzyılların *endüstriyel* devriminden ya da hatta paleolitik ya da neolitik endüstriden hiç çekince duymadan söz etmesi de bizi fazla şaşırtmayacaktır. Bu, endüstrinin neredeyse insanoğlunun elleri ve yaptığı ilk aletlerle çalışmaya başladığı zaman doğmuş olduğunu kabul etmek anlamına gelmektedir. İlk alet çatlamış çakmak taşı olmuş; ardından kazma çubuğu, çekiç, bıçak, yontma kalemi, kürek, kazma, çapa, testere, gelmiştir. Daha sonra da "insan gücüyle çalışan makineler" –kaldıraç, manivela, ayak çarkı, makara...– ve "hayvan gücüyle çalışan makineler" devreye girmiştir.

Endüstri sözcüğü sonunda bu anlam ve kullanım bolluğundan ancak –ve de tamamen değil– XVIII. yüzyılda İngiltere'de başlamış olan ve o gün bugündür tüm yaşamımızı etkilemeyi sürdüren ve günümüzde Endüstri Devrimi diye adlandırılan gelişmeden sonra kurtulacaktır. Bu devrimin erken bir versiyonu olup XI. ile XIII. yüzyıllar arasındaki değirmenlerin endüstri devrimi uzun zaman sürmüş olsa da sonuçta kendi içinde kapalı kalmış, yeni gelişmeleri tetiklememiştir. XVIII. yüzyıl endüstri devriminin karakteristik özelliği ise birbirlerini izleyen ve yenileyen başka devrimleri tetiklemiş olmasıdır. Maria Rafaella Caroselli 1978 yılındaki bir makalesinde 1880'lerden sonra ortaya çıkan ikinci bir endüstri devriminden söz etmektedir.[13] Ama bu ikinci değil üçüncü devrim değil midir? Ve 1945'ten sonra atom enerjisi çağı dördüncü, 1970'lerden sonra da robotik, ofis otomasyonu ve bilgi işlemin patlayıcı karışımı beşinci endüstri devrimi olarak tanımlanamaz mı? Belki de her zaman zevkle olmasa da hayranlıkla düşündüğüm gibi endüstri devriminin şaşmaz bir şekilde etrafımızda hiç ara vermeden sürdüğünü kabul etmek gerekir.

Her ne olursa olsun, *endüstri* sözcüğü bu gelişmelerin etkisiyle daha yüksek frekanslı bir oktava aktarılmış, ona atfettiğimiz çeşitli geleneksel anlamları terk ederek tek bir başat anlamla yüklenmiştir. Günümüzde endüstri sözcüğünü kullandığımız zaman ister istemez *büyük* sanayiden söz ediyoruz.

Muhtemelen 1770'te Başrahip Ferdinando Galliani'nin kaleminden doğan *sanayici* sözcüğünün (Fransızca *industriel*) sanayi şirketi yöneticisi anlamını büyük olasılıkla Saint-Simon'un sanayileşme ve sanayicilikten eksiksiz bir ekonomik sistem olarak söz etmiş olduğu 1823'ten evvel almadığını belirtmek ne derece gereklidir bilemiyorum.[14] Ama söz-

[13] Maria Rafaella Caroselli, "I fattori della seconda Rivoluzione industriale," *Economia et Storia* içinde, 1978, s. 389-418.
Albert Dauzat, Jean Dubois, Henri Mitterand, *Nouveau Dictionnaire étymologique*

cük dağarcığımızın tamamen anlaşılır olması için bazı başka anahtar sözcükleri de açıklamamız gerekecektir: *manüfaktür, fabrika, fabrikatör, işçiler, ücretler, proletarya...* Bunu yaparken aynı anlam kaymalarıyla karşı karşıya kalacağız. Sözcükler tek başlarına tarih yapmaz ama hareketinin yönüne işaret ederler.

Bilimsel Bir Sözcük Dağarcığı İçin

Bu canlı ve bizleri yanlış yola yöneltme riski taşıyan sözcükler yerine en iyisi belirsizliklerden arınmış bir sözcük dağarcığı yaratmaktır. Bu sözcüklerin bilimsel bir dil oluşturduğunu söylemek her ne kadar fazla iddialı olsa da bunu yapmak gereklidir. Bu paha biçilemez hizmet zamanında Hubert Bourgin'in günümüzde tamamen unutulmuş küçük kitabı tarafından sağlandı: *L'Industrie et le marché* (Sanayi ve Pazar-1924).[15] Bourgin'e göre her gözlemlenebilir sanayi manzarasında –bugün olduğu gibi geçmişte de– boyutları ve konumlarına göre ayırt edilebilir üç farklı üretim biçimi vardır.

1. Bir zanaatçının yalnız ya da bir iki kalfasıyla ve çoğunlukla ailesiyle birlikte çalıştığı aile *işlikleri.* Bu küçük grup neredeyse her durumda tüm enerjisini her gün seferber edebilirse ayakta kalabilmektedir. Eski Fransızca *astelle*'den (tahta parçası) türetilmiş *atelier* (işlik, atölye) sözcüğüne gelince bu sözcük başlangıçta doğramacının iş yerini tanımlamak için kullanılıyordu. Sonunda ayrım gözetmeksizin herhangi bir iş yeri, köyün demirhanesi, dokumacının tezgâhını çalıştırdığı bodrum katı, kunduracının dükkânı, vb. –her durumda ek bir iş bölümünün parçalayamayacağı temel bir üretim birimi– için kullanılır oldu. Bu işlikler bir kentte meslek loncaları ve tarikatlar aracılığıyla birbirlerine bağlı ya da belirli sokaklarda yan yana dizilmiş olsalar da her biri bağımsız bir üretim birimiydi.

2. Her biri bir dizi temel üretim biriminden, dağınık işliklerden oluşan ama çalışması ve üretimi bir "imalatçı tüccar"'ın denetiminde olan *dağınık fabrikalar.* Bu kişi dağınık üretim birimleri arasında bir çeşit "köprüydü:" Ham maddeleri temin ediyor, ücretlerin bir kısmını peşin ödüyor, bitmiş ya da tam bitmemiş (bu durumda "finisyon" işlemlerini kendisi gerçekleştiriyordu) ürünleri topluyordu. Satışları ve dağıtımı

---

et historique, 1964.

Hubert Bourgin, *Industrie et le marché. Essai sur les lois du développement industriel*, 1924.

özellikle kendisi üstleniyordu. Bu tür üretim organizasyonuyla ilgili elimizde sayısız örnek vardır. En klasik örnek XIII. yüzyıl Floransa yünlü dokuma sanayiidir: Yünü yıkama, tarama, eğirme ve dokuma işlemleri kentte ve Toskana kırsalında Floransa'nın merkezinde bulunduğu 60 kilometre yarıçapındaki bir alana dağılmıştı ve tüm bu faaliyetler *Arte della lana*'nın tüccarları tarafından denetleniyordu.[16] Daha önceki bölümde sözünü etmiş olduğum[17] Laval etrafına yayılmış olan keten sanayii bir başka örnektir. Kapitalist girişim Floransa'da olduğu gibi burada da ağını hem kentin hem de kırsal bölgenin işlikleri üzerine atmıştı.

Aslında *dağınık fabrika*nın gelişmesine çok önemli bir ivme sağlayan XVIII. yüzyıl Avrupa'sının *kırsal sanayiler*inin büyük atılımıydı. İşgücünün kendisini savunduğu ve göreceli olarak yüksek ücretlerle meslek loncalarının dayanışmasından yararlandığı kentlerde engellerle karşı karşıya kalan ticari kapitalizm kırsal bölgelerdeki üretim birimlerinde çok daha rahat hareket ediyordu. Öte yandan, zanaatçı da kent dışında daha büyük bir özgürlüğün –daha az denetimin diye anlayın– ve daha ucuz bir hayatın tadını çıkarıyordu.

Bu süreci bir sistem olarak ilk kabul eden ve ona *Verlagssystem* (sistemi denetleyen tüccara da *verleger*) adını veren Alman tarihçiler oldu. İtalyanca ve İspanyolca gibi Fransızcaya da çevrilmesi güç olan *Verlagssystem* sözcüğü böylece tarihin uluslararası söz dağarcığının bir parçası oldu. İngilizlere gelince, onlar bu sisteme Fransızcaya çevrilmesi aynı şekilde güç olan *putting-out system* (ya da *output system*) adını vermiştir. Sistemin ev içi üretim üzerine inşa edilmiş olduğunu vurgulamak için bazen *cottage industry* terimi de kullanılmaktadır. Çünkü zanaatçı kendi evinde çalışıyordu. Dahası kırsal bölgede (ve hatta kentte) "Aynı zamanda hem zanaatçı hem de köylüydü, hasatlara ya da bağbozumlarına katılıyordu ve çoğu zaman bir tarla, bir bahçe ya da bir bağ sahibiydi." XVI. yüzyıl Floransa'sında yün işçisi bağ bozumu döneminde işini ve Liège maden işçisi ağustos ayında hasat zamanında kömür kuyularını terk ediyordu. "XIX. yüzyılda Picardie ve Cambrésis'te evde çalışan dokumacılar mayıs ayından eylül ayına kadar şeker pancarı topluyor, Maine dokumacıları 1860 yılına kadar hasada katılıyordu."[18] Sadece

---

[16] F. Braudel, *Civilisation matérielle..., a.g.e.*, II, s. 261.
Bkz. *Fransa'nın Kimliği*, I. kitap, bölüm 2/III, Laval.
Serge Chassagne, "Industrialisation et désindustrialisation dans les campagnes françaises: quelques réflexions à partir du textile," *Revue du Nord*, Ocak-Mart 1981, s. 43, not 26.

otuz yıl önce "Vosges ilinde gündüzleri 'Boussac' [yani Boussac tekstil firmasının işçisi] gün ağarırken ve güneş batarken de süt üreticisi [olmak]" yaygındı.[19]

Bu sistemle Fransa'nın her yerinde olduğu gibi Avrupa'nın dört bir yanında, Bohemya kadar Silezya'da ya da Kastilya'da Segovia dolaylarında da karşılaşıyoruz. Eğer sistemi tek bir örnekle betimlemek istersek hiçbir örnek Paris'ten kuzeye Senlis ve Chantilly'ye ve doğudan batıya Ermenonville Ormanından Isle-Adam ve Montmorency Ormanlarına kadar uzanan pays de France ya da Parisis diye adlandırılan bölgedeki dantel sanayii kadar açıklayıcı olamaz. Bölgenin her yanı uzmanlaşmış dantelci köylerle kaplıydı: Villiers-le-Bel, Sarcelles, Ecouen, Mesnil-Aubry, Fontenay-en-France... Kadın ve erkek dantel örücüler evlerinde çalışan köylülerdi. Kendileri de köylü olan seyyar tüccarlar at sırtında ham maddeyi –altın ve gümüş, keten, ipek iplikler– dağıtıyor, bitmiş ürünleri topluyor ve ardından yine at sırtında bu ürünleri Paris'te Saint-Denis Sokağındaki girişimi finanse eden büyük tüccarlara götürüyordu. Genellikle iplikleri de temin etmiş olan bu sonuncular dantelleri Alçak Ülkeler, Almanya (özellikle Hamburg), İspanya ve "Hint Adaları"na satıyordu.[20] Sonuç olarak, ticari ve mali *merkezileşme* vardı ama emek *yoğunlaşması* yoktu. Yüzyılın sonunda Paris'te merkezileşme daha da arttığı zaman devletten ayrıcalıklar elde etmiş olan "Compagnie des Points de France" adlı bir şirket 52 yerleşim yerine dağılmış 20.000 kadın işçi çalıştırıyordu.[21]

3. Gözlemlenebilir son üretim biçimi manüfaktür ya da fabrika biçiminde ve her şeyi aynı çatı altında toplamış olan *kompakt şirket*tir.

Bu sonuncu kategoride söz konusu olan tamı tamına işçi *yoğunlaşmasına*[22] yer açmaktı. Bu yoğunlaşmanın gerçekleşmesi dayattığı kökten değişiklikler ve kurallar nedeniyle uzun zaman almıştır. Nihai

---

[19] Pierre George, "Histoire de France, le recours à la terre," *Le Monde*, 27 Ekim 1984. Béatrix de Buffevent, "Marchands ruraux de l'ancien 'pays de France' au XVIIIe siècle," *Le Développement urbain de 1610 à nos jours* içinde, Actes du Centième Congrès National des Sociétés Savantes, Paris, 1975, s. 171-184.
Pierre Léon, "Les transformations de l'entreprise industrielle," *Histoire économique et sociale de la France* içinde, yay. haz. Braudel/Labrousse, II, 1970, s. 262. Yves Morvan'ın dikkati çektiği gibi sözcüğün bugünün sanayiinde bile değişik anlamları olabilir. *La Concentration de l'industrie en France*, 1972, *s. 15 vd.* Sadece üretim biriminin büyüklüğüyle ilgili olabileceği gibi (manüfaktürler) aynı üretim süreci için gerekli çeşitli tezgâhların bir araya toplanması (Gueugnon örneğinde olduğu gibi) anlamında da kullanılabilir.

sonuç farklı üretim tezgâhlarının kullanıldığı üretim birimlerinin dar bir mekânda bir araya getirilmesi olmuştur. İlk ayrıntılı yerleşim planlarından birinin Ulusal Arşivler'de muhafaza edildiği Gueugnon Demir Fabrikası güzel bir örnektir. Fabrika yüksek fırınları, demirhaneleri, şahmerdanların ilk prototiplerini, dökümhaneleri, kal ocaklarını, tel ve sac haddehanelerini vb. bir araya toplamıştı.[23] Sayıları zamanla çoğalacak olan bu birbirlerine bitişik üretim birimleri, aynı çatı altında toplanmalarının mümkün olmadığı durumlarda, Gueugnon, Creusot,[24] Hayange[25] ya da Niederbronn'da[26] olduğu gibi, değişik ama her zaman birbirlerine yakın ve bağlantılı binalar arasında paylaştırılacaktır.

Birkaç Uyarı

Birkaç ek açıklamanın gerekli olduğunu düşünüyorum.

1. Bir aşamadan diğerine *zorunlu olarak* geçildiğini, yani işlikten önce dağınık fabrikaya, daha sonra da kompakt kuruluşa giden bir çeşit rasyonel gelişme olduğunu düşünmeyin –bu önemli bir saptamadır. Sanayi kendi mantığına sahip bağımsız bir dünya değil ama etrafını çepeçevre saran uçsuz bucaksız ekonomik yaşamın bünyesindeki bir etkinliktir. Sanayinin hız ve biçim değiştirmesi için ekonominin gelişmesi, talebin düzenli bir pazar yaratması ve yeni tekniklerin devreye sokulması gereklidir. Önce IV. Henri, daha sonra da Colbert tarafından kurulmuş olan *manüfaktürler* –kuralı bozmayan birkaç istisna dışında[27]– başarısız olmuştur çünkü o dönemlerde onsuz hiçbir sınai gelişmenin mümkün olamayacağı pazar yeterli büyüklüğe sahip değildi.

2. Bir aşamadan diğerine düzenli bir geçiş olmadığı için *bir arada var olma* zorunlu olarak kuraldı. Büyük, orta ve küçük sanayi birimleri birbirleriyle dirsek teması kurmak zorundaydı. Arada bir birbirlerine ters düşseler de –XIX. yüzyılda maden kömürüyle çalışan yüksek fırınlar hâlâ odun kömürü kullananları her yerde devre dışı bırakacaktır– küçük ve büyük sanayi birimleri aynı zamanda birbirlerine destek de oluyordu.

---

[23] U.A. F[14] 4481, belge 1 ve 7.
Christian Devillers, Bernard Huet, *Creusot. Naissance et développement d'une ville industrielle 1782--1914*, 1981, s. 36-49.
Adrien Printz, *La Vallée usinière, histoire d'un ruisseau, la Fensch*, 1966, s. 57-67.
Société lorraine des anciens établissements de Dietrich et Cie, de Lunéville, 1880-1950, 1951, s. 9.
Alexandre Moreau de Jonnes, *Etat économique et social de la France depuis Henri IV jusqu'à Louis XIV*, 1867, s. 59-60.

Geçmişte belirgin olan bu olgu günümüzde de geçerli değil midir? Güçlü şirketlerin, hatta uluslararası şirketlerin etrafında onlar için üretim yapan bir dizi taşeron şirket, orta ve küçük ölçekli sanayi şirketi bulunmaktadır. Bunun hiyerarşinin ağırlığı, maliyet fiyatı, ücret ve üretkenlik farklılıklarının sağladığı avantajlar gibi birçok nedeni vardır.

3. Son olarak, tarihi bir perspektiften bakıldığında Hubert Burgin'in ilk kategorisi kronolojik olarak sanayinin ilk aşaması değildir. Zanaatçı başlangıçta yerleşik ve işliğinde çalışan biri değildi, konar-göçer bir yaşam sürüyor, kendi inisiyatifiyle ya da zorunlu olarak sürekli yer değiştiriyordu. XX. yüzyılda Hindistan ya da Çin'de köyden köye, kentten kente yolculuk yapan şu gezgin zanaatçılar gibi.[28] Bu yüzden I. François zamanındaki bir kronik yazarı Gier Vadisindeki maden işleme faaliyetlerini betimlediği zaman bizi çok şaşırtmayacaktır: Bölge "Birtakım yoksul yabancı demircilerin işgali altındadır, bunlar belirli bir yerde kalmıyorlar, göçmen kuşlar gibi gelip gidiyorlar."[29] Göçmen kuşlar: Güzel ama yanlış bir eğretileme çünkü göçmen kuşlar hep aynı güzergâhları izler, oysa bu demirciler gelişigüzel bir biçimde yer değiştiriyordu.

Ve bu konar-göçerlik sürüp gitmiştir. XVIII. yüzyılda, manüfaktürlerin genel yayılmasına rağmen tüm gözlemciler zanaatçıların ve işçilerin dünyasındaki istikrarsızlık konusunda aynı görüşe sahipti: Bir gözlemci toprağa bağlı olmayan "göçmen ve güvenilmez bir topluluk;"[30] bir diğeri "kesinlikle belli bir yeri olmayan" bir kitle;[31] bir üçüncü "Sanatçılarımızın (zanaatçı diye anlayın) sürekliliğine bel bağlayamayız... tarlalarımızın hareketsizliğinden emin olabildiğimiz gibi"[32] demektedir. "Zanaatçı, onu gücendirdiğiniz her yerde kısa sürede yol eşyasını hazırlar ve kollarıyla birlikte yola çıkar." Bu sonuncu alıntı Jean-Jacques Rousseau'ya aittir.[33]

Oldukça yakın bir geçmişte köylerimize hâlâ seyyar satıcıların yanı sıra Çin'de olduğu gibi kendilerini işe almak isteyenlere becerilerini satan, kiralayan seyyar zanaatçılar da uğramıyor muydu? Kalaycı, bıçak

---

[28] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, II, s. 95.
Le Monde des affaires en France de 1830 à nos jours, 1952, s. 83.
Isaac de Pinto, *Lettre sur la jalousie du commerce, Traité de la circulation et du crédit* içinde, 1771, s. 287.
François Véron de Forbonnais, *Principes et observations économiques*, 1767, I, s. 205.
Pierre Samuel Dupont de Nemours, *De l'exportation et de l'importation des grains*, 1764, s. 90-91, akt. Pierre Dockes, *L'Espace dans la pensée économique du XVIe au XVIIe siècle*, 1969, s. 288.
Jean-Jacques Rousseau, *Emile ou de l'Education*, bas. 1961, s. 226.

bileyicisi, baca temizleyicisi ya da belirli bir iş yapmak için kiralanan ve iş süresince işveren tarafından barındırılan ve beslenen işçiler: dülgerler, fıçı yapımcıları, kenevir tarayıcıları, duvarcılar, taş ustaları, hendek kazıcılar, terziler, sandalye onaran hasırcılar –ve gözümün önünde Nièvre iliyle ilgili uzun bir liste olmasına rağmen sözünü etmeyeceğim diğerleri.[34]

XIX. yüzyılda Meuse köylerindeki nüfus aşırılığı nedeniyle göçmen işçiler yılda sekiz ila on ay "aynı değişmez güzergâhları izleyerek" yolculuk yapma alışkanlığı edinmişti. 1851 yılına ait istatistikler Rupt-aux-Nonains (40 kişi), Condé-en-Barrois (78), Brabant-le-Roi ve Rupt-devant-Saint-Mihiel köylerinden bileği taşlarıyla yola çıkmaya hazır bıçak bileyicilerine işaret etmektedir. Aynı istatistiklere göre kalay ustaları da Beaulieu-en-Argonne, Rarécourt ve Suhesmes köylerinde çok sayıdaydı; Levoncort ve Brandeville kunduracıları mesleklerini icra etmek için Franche-Comté, Paris ve hatta Belçika'ya kadar gidiyordu; Hasırcılar tahıl çalkağılarını onarmak için çiftlikten çiftliğe geziyordu...[35] Orta Çağ'da Lorraine çan dökümcüleri tüm Fransa'da çalışmalarının yanı sıra İspanya'ya kadar gidiyorlardı. "Aralarından bazıları Jeanne d'Arc ölüme mahkûm edildiğinde Rouen'da bulunuyordu ve yurttaşlarının iade-i itibar davasında tanıklık yapmışlardı."[36]

André Chamson 1900'e doğru daha küçük yarıçaplı bir alanda, Gard ilinin dağları ile vadisi arasındaki bölgede dolaşıp duran ve ellerinden her iş gelen gündelikçi işçileri betimlemiştir: "Bazen bir gün, hatta birkaç saat için emeklerini kiralayan bu götürü iş yapanlar" hiçbir zaman işsiz kalmıyordu. "Haftada birkaç kez iş değiştiriyor, sırayla duvarcı ustalığına, odun kesiciliğine, kuyu kazıcılığına... soyunuyorlardı."[37]

Günümüzde tam zamanlı çalışma diye adlandırdığımız çalışma sisteminin yokluğunda emeklerini ötede beride kısa süreli olarak kiralayan bu göçmen işçiler "pre-endüstriyel" bir geçmişin çok uzaktaki köklerinin kalıntılarıdır. Nerede olursa olsun zanaatçılığın yerleşik düzene geçmesi belirli bir gelişme düzeyinin işaretidir. İşlek yollardan biraz uzakta bulundukları için tam olmasa da ağır bir otarşiye mahkûm bölgeler –Eski Rejim zamanında Kuzey Alpler, özellikle de Yukarı-Alpler, gibi– köylerin

---

[34] Louis Gueneau, *Les Conditions de la vie à Nevers (denrées, logements, salaires) à la fin de l'Ancien Régime*, 1919, s. 99 vd.
Bulletin de l'Association Meusienne, Nisan 1984.
Paul Vidal De La Blache, *La France de l'Est, Lorraine, Alsace*, 1917, s. 38.
André Chamson, *Les Hommes de la route*, 1927, s. 76.

basit zanaat becerileriyle yetinmek zorundaydı.[38] Ama bize çok mütevazı görünen bu denge bile herhangi bir geri kalmış bölgede bir kazanımdı, bir örgütlenme işaretiydi. XI. ve XII. yüzyıllarda bazı kentlerdeki zanaatçılığın başlangıçlarını belki de Avrupa'nın doğuşunun belirleyici bir öğesi, modern çağlara doğru bir ilk adım olarak görmek gerekir.

Dağınık Fabrikalar

Dağınık sanayi adına rağmen bir ön-yoğunlaşma, işçilerin bir araya toplanmasıydı. Endüstriyel kapitalizmin gereklerinin bir ilk yansıması olduğu kadar kentle kır arasındaki önemli voltaj farklılıklarından da bir yararlanma biçimiydi.

Kentlerin ve kırsal çevrelerindeki üretim birimlerinin aynı sistem içinde bir araya toplanması en azından XV. yüzyılda başlamış, XVI.–XVII. yüzyıllarda ve özellikle de XVIII. yüzyılda hızlanmıştır. Bu sonuncu yüzyılda Laval'ın etrafındaki kırsal çemberde 5000 kişi keten kumaş imalatında çalışıyordu. Aynı şekilde, Cholet'nin dokuma sanayii kendisine bağlı 77 kilise-çevresi tarafından paylaşılmıştı. Saint-Quentin "Senlis ağartma tesislerinden Alçak Ülkeler sınırına kadar 15.000 kişi çalıştırıyordu.[39] Durum Dauphiné'nin çok hareketli küçük kenti Voiron'da farklı değildi: Etrafını çeviren bölgede 1730'da "4915 bez işçisi (kenevir), köylü ya da zanaatçı, Voiron'lu imalatçılar için iplik eğiriyor ya da kumaş dokuyordu:" Örneğin daha sonra Périerler[40] gibi büyük Grenoble toptancılarının iş birliği yapacağı Desnantes tüccar hanedanı için. Fransa'nın dört bir yanındaki yünlü dokuma sanayii, Lyon'daki ipekli dokuma sanayii ve Île-de-France'daki dantelcilik de aşağı yukarı aynı biçimde yapılanmıştı.

Grenoble'daki eldiven imalatı güzel bir örnek oluşturmaktadır: Kente çok eskiden yerleşmiş olan eldivencilik sanayii XVIII. yüzyılın sonunda kentin sınırlarını aşacaktır. 1787'de 64 eldiven ustası, 300 biçici, 80 perdah işçisi, 30 finisyon ustası, 10 boya ustası ve onlara yardımcı olan 220 erkek işçiyle 5560 dikişçi ya da nakışçı kadın işçi olmak üzere toplamda 6264 kişiyi bünyesinde topluyordu. Temel çalışma birimi olan işlik çoğu zaman "İçinde [ustanın eşliğinde] birkaç devamlı işçinin –büyük şirketler için 10 ila 20 ama genellikle 4 ya da 5– çalıştığı biraz büyükçe bir odaydı." Diğer

[38] Gilbert Armand, *Villes, centres et organisation urbaine des Alpes du Nord. Le passé et le présent*, 1974, s. 85-86.
Laval, Colet ve Saint-Quentin için bk. Serge Lassagne, "Industrialisation et désindustrialisation dans les campagnes françaises, *Revue du Nord*, 1981, s. 37-40.

[40] G. Armand, *a.g.e.*, s. 92.

tüm işçiler eldiven ustalarının denetiminde evlerinde çalışıyordu. Ticari şirketler işliklere gerekli deriyi sağlıyor, tüccarları temsil eden aracılar bitmiş ürünleri satın alıyor ve satışıyla ilgileniyordu.[41] Para –sermaye– bir kez daha sözünü geçiriyordu. Fiyatları belirleme gücüne sahip olduğu için eski meslek loncaları sistemini kuşatıyor ve özünü çarpıtıyordu: Eldiven ustası tek üstünlüğü yanında kendisi gibi ücretli birkaç işçiyi yanında çalıştırmak olan basit bir ücretliye dönüşecektir.

Saint-Etienne'deki kurdele imalatı benzer bir sürece uyum sağlamıştı. Usta zanaatçılar burada iki kategoriye bölünmüştü: "Macerayı sevmeyenler sipariş üzerine imalatı yeğliyordu;" diğerleri mekikle uğraşmayı bırakıp kendilerini işin ticari yanına adamıştı. *İşlikler,* "Büyük pencerelerden sızan gün ışığıyla aydınlatılıyordu ama bu pencereler dışarıdan gelebilecek tozların ipeği bozmasını önlemek amacıyla mümkün olduğunca hava sızdırmayacak biçimde sıkı sıkıya kapalıydı." Sonuç olarak, tamamen kapalı bir ortamın sorunları daha da artırdığı can sıkıcı ve güç bir meslek. Kurdelecilik o sırada küçük bir kent olan Saint-Etienne'in oldukça uzağına, 1786'da toplamda 26.500 kişinin çok büyük sayıda işliğe dağıldığı Jary, Forez ve Velay bölgelerine kadar yayılmıştır.[42] Sedan'da yün işçileri kent ile etrafını çeviren kırsal bölge arasında paylaşılmıştı: 25 toptancı tüccar kentten 25 kilometrelik yarıçaptaki bir alan içinde 10.000 kişi çalıştırıyordu.[43] Cassini'nin Devrim arifesinde Mazamet ve çevresi için hazırladığı harita XVII. yüzyılın sonundan itibaren sürekli bir gelişme içinde olan küçük kentin etrafına yayılmış olan sanayi faaliyetini göstermektedir.

Sistem maden işleme sanayiinde çeşitli biçimlerde işliyordu. Hidrolik enerjiyle maden filizi ve orman kaynaklarının coğrafi dağılımına göre Fransa'ya yayılmış olan demirci ustaları büyük ölçüde sipariş üzerine çalışıyordu: Örneğin 1689'da Rochefort'da çok büyük siparişler teslim alan Nivernaisli bir iş adamı için; ya da 1720'de siparişlerini Berry, Nivernais, Franche-Comté ve Burgonya eyaletleri arasında dağıtan Fransız donanması dökümhanelerinin baş üstencisi için.[44] Bu ustalar aynı zamanda sermayeleriyle tüm üretim sürecini hammaddeden (demir) üretim araç-

---

[41] *A.g.e.*, s. 88-89.
Jacques Schnetzler, *Les Industries et les hommes dans la région de Saint-Etienne*, 1976, s. 50-51.
Pierre Léon, "La réponse de l'industrie," *Histoire économique... a.g.e* içinde, yay. haz. Braudel/Labrousse, II, 1970, s. 252.

[44] *A.g.e.*, s. 252-253.

larına kadar denetim altında tutan imalatçı-tüccarlar için de düzenli olarak çalışıyordu. Birçok örnek arasından birini seçersek bu tüccarlar Aşağı-Normandiya'da yılda yaklaşık on kez kurulan Domfront hayvan panayırlarında Maine'li demirci ustalarıyla sözleşme imzalıyordu. Ustalara teslim edilen demir onlar için evlerinde başta çivi olmak üzere (Chanu Normandiya'nın çivicilik merkeziydi) kilit vb. hırdavat malzemesi imal eden "yarı-köylü, yarı-işçi çok sayıda kişiye" dağıtılıyordu.[45]

ŞEKİL 40: 1746'DA TROYES DENETİM BÖLGESİNDEKİ TEKSTİL İMALATÇILARI

Toplamda her biri 1 ila 4 tezgâha sahip 1138 "fabrikatör." Kullandığımız raporda iki kent için imalatçı sayısı belirtilmemişti; tezgâh sayısından yola çıkarak tahmin yürüttük. Kaynak: Ulusal Arşivler, F 12.748

[45] François Dornic, *Le Fer contre la forêt*, 1984, s. 40.

Dolayısıyla Fransa'nın her yerinde sayılamayacak kadar çok küçücük üretim birimi vardı. Ve sayıları zamanla giderek artacaktır. Bu koşullarda 1795'te Valenciennes Ticaret Bürosunun Kuzey Fransa'da geçici görevde bulunan "halkın temsilcisi" Paires'e sunduğu sayısal veriler bizleri fazla şaşırtmayacaktır: Keten kumaş üretimi beş eyalette (Hainault, Flandre, Artois, Cambrésis ve Picardie) bir buçuk milyon kişinin, "çiftçiler, iplik eğirici kadınlar, zanaatçılar, tüccarlar, kastarcılar ve perdahçılar," geçim kaynağıydı.[46] Aktif çalışanların sayısını en az 400.000 olarak varsayabiliriz ki bu Languedoc'ta yünlü kumaş üretiminde çalışanların sayısıyla aşağı yukarı aynıydı.

İşgücünün hepsi olmasa da büyük bir bölümü *Verlagssystem*'in ağları içindeydi ve bu sistem, yaygınlaşması ve kent ile kır arasında gerektirdiği denge nedeniyle daha uzun süre ayakta kalacaktır. 1760'da Oberkampf'ın kurduğu ve XIX. yüzyılın başında hâlâ büyük yatırımlar yapmayı sürdürdüğü ünlü baskılı kumaş manüfaktürleri bile büyük ölçüde bu eski sisteme bağlı olarak çalışıyordu.[47] Ve çok daha sonra, XIX. yüzyılın ortasında bile gerekli hammaddeleri sağlayan ve bitmiş ürünleri teslim alan bir işverenle bir psödo-ekip şefinin yönetimindeki bir işçi ekibi arasında yapılan sözleşmelere rastlıyoruz. Bu sistem aynı dönemde Londra hazır giyim sanayiinde uygulanan *sweating system'den* –yani dar mekânlarda çalıştırılan yoksul işçilerin gerçek anlamıyla alın terinin sömürülmesi– pek farklı değildi. Fransa'da Paris mağazaları uzun süre, XX. yüzyılın başında bile erkek ve kadın taşra köylülerine fason iş (hazır giyi, şerit, düğme vb) yaptırmıştır.[48] Bu yöntemin girişimciye sağladığı yararlar çok açıktı: Ucuz bir işgücü kullanması bir yana bu köylülerle yüz yüze ilişkide olmadığı için hak iddialarından kurtuluyor ve onlara ihtiyacı olmadığı zaman anında ve sorunsuz işten çıkartabiliyordu.

Ama gözümüzün önünde girişimcilerimiz Güney Kore'ye, espadril, hazır giyi ve radyo ya da Hong Kong'a çalar saat siparişi verdiği zaman; ya da bir Fransız tekstil sanayicisi modellerini Hindistan'da ürettirip bitmiş ürünleri ülkemizde sattığı, hatta ihraç ettiği zaman oldukça benzer bir yöntemle karşı karşıya değil miyiz? Sömürülen proletarya uzakta

---

[46] Eugenii K. Tarlé, *L'Industrie dans les campagnes en France à la fin de l'Ancien Régime*, 1910, s. 48.

[47] S. Chassagne, *a.g.m.*, s. 49-50.

[48] Georges Desbons, *Capitalisme et agriculture*, 1912, s. 19 ve Charles Seignobos, "L'évolution de la IIIe République," *Histoire de la France contemporaine* içinde, yay. haz. Ernest Lavisse, VIII, 1921, s. 460.

ama sistem aynı değil midir? İşgücü hiçbir sendikal kısıtlama olmadan işe alınıp işten çıkarılmaktadır ve ücretler düşüktür. Bütün bunlar girişimci için bir nimet ve farkına varmadan çok eski bir üretim modelini yeniden devreye sokan günümüz sanayi kapitalizmi için çok çekicidir.

İlk Yoğunlaşma Biçimleri: Manüfaktürler

Verlagssystem'in geleneksel biçimlerinin uzun süre ayakta kalmış olmasına karşın İngiltere'de XVIII. yüzyılda başlayan Sanayi Devrimi sonunda Fransa'ya yayılacak ve eski dengelerini yavaş yavaş altüst edecektir. Sanayi şirketleri giderek büyüyecek ve yoğunlaşma sürecine girecektir.

Daha önce de belirttiğim gibi *yoğunlaşma*dan üretim araçlarının –insanlar ve makineler– aynı mekânda toplanmasını, *merkezileşme* sözcüğünden ise girişimcilerin sermayeleri ve ticari örgütlenmelerinin en üst katta bir araya getirilmesini anlıyorum. Tepedeki bu merkezileşme tabandaki yoğunlaşmadan daha kolayca ve daha erken gerçekleşmiştir ama bu yoğunlaşmayı çoğu zaman XIX. yüzyılın olağanüstü başarılarından epey önce tetiklemeye başlamıştı. Bu yüzden Paul Bairoch XVIII. yüzyılı değerlendirirken bir sonraki yüzyılın çoğu kez sadece devam ettireceği birçok gelişmeyi bilançosunun aktifine kaydettiğinde onunla aynı fikirdeyim.[49]

Bu erken hareketlilik XV. Louis ile XVI. Louis dönemlerinde kurulan *manüfaktürler* ile şekil almış, daha doğrusu görünür olmuştur. Manüfaktür sözcüğü aslında "müphem" bir sözcüktür: Eski Rejim döneminde her şey için ve yerli yersiz kullanılmıştır. Sözcüğe açıklamaları için gerekli kesin bir anlamı tarihçiler vermiştir. Ben bu sözcüğü üretim araçlarını büyük ölçüde bünyesinde toplayan ilk endüstriyel yoğunlaşma biçimlerini belirtmek için kullanacağım. Örneğin dokuma sanayii yalnız dokuma tezgâhlarını değil aynı zamanda hammaddeler ve bitmiş ürünler için depoları, boyama küplerini, yün yıkama için temiz su teknelerini, keçeleştirme işleminde kullanılan su çarklarını, kumaş parçalarının sırıklar üzerine serilip kurutulduğu kurutma odalarını da (Abbeville'deki Van Robais manüfaktürüne 1712'de eklenen yapı Sırıklar Evi diye vaftiz edilmişti)[50] aynı çatı altında topluyordu. Hidrolik çark ya da bazen bir beygir dolabı dışında hemen hemen hiç makine kullanılmıyordu. Manüfaktürler her şeyden önce insanları, geleneksel aletlerle çalışan

[49] Paul Bairoch, *Révolution industrielle et sous-développement*, 1974, s. 276

[50] Maurice Daumas, *L'Archéologie industrielle en France*, 1980, s. 106.

uzman bir işgücünü bir araya topluyordu. Üretim aletleriyle işgücünü aynı mekânda toplamak hiç kuşku yok ki şirket için yararlıydı. İşçiler (henüz bu unvanı taşımayan) ustabaşılar tarafından denetleniyor ve gerektiğinde eğitiliyordu. Zanaatçılar böylece kendilerini evlerinden uzakta ve üretim araçlarından ayrılmış olarak bulmuştur. Ve bu gelişme daha sonra giderek büyüyecek, yaygınlaşacak önemli bir kırılma olmuştur.

Hükümet bu konuda genellikle bir yol göstericiydi. Bazı şirketlere 1787 yılına kadar oldukça cömert bir biçimde dağıttığı ve şirket kapı görevlisinin kralın renklerindeki –mavi, beyaz, kırmızı– özel üniformasının simgesi olduğu *krallık manüfaktürü* onursal unvanını vermiştir. Ama bu onurdan daha önemli olan ona eşlik eden çok sayıda ayrıcalıktı: tekelci uygulamalar, koruyucu gümrük tarifeleri, bağışlar, faizli ya da faizsiz avans ve krediler ve –son derece önemli olan– meslek loncaları düzenlemeleri ve denetimlerinden bağışık tutulma hakkı (üretimlerini sadece "manüfaktürler denetçisi"nin denetlemeye hakkı vardı). Ayrıca işçiler de milis hizmeti için yapılan kura çekimlerinden muaftı.[51]

Hükümetin bu kararlı politikayla yoğunlaştığı amaçlar yeni değildi. Daha önce Colbert yetersiz ve tutarsız bir sanayileşmeye çeki düzen vermeyi denemişti. Çok sık işsiz kalan bir işgücü için daha çok iş yaratmak istemesinin dışında Fransa'nın altın ve gümüş rezervleri çok düşük düzeyde olduğu için öncelikli olarak dışsatım yapabilecek sanayileri geliştirip krallığa para ve değerli madenleri çekmek istiyordu. Hükümet örneğin 1750'ye doğru Dauphiné'de bir ipek sanayii kurmayı denemiştir.[52] Kısacası, hiçbir zaman bilinçli olarak ardından koşmadığı ve XVIII. yüzyılın ortasında kendiliğinden yerleşecek olan yoğunlaşmayı –manüfaktür ancak o zaman gerçekten başarılı olacaktır– nadiren başarmış olsa da bir dereceye kadar uzak görüşlü bir politika izlemiştir.

Alman tarihçiler bu başarının önemini yadsımıştır. Fransa'nınkine benzer bir durumu incelerken (manüfaktür aşaması Polonya ve Rusya'ya kadar Avrupa'nın her yerinde görülmüştür[53]) manüfaktürlerin sanayi faaliyetlerinin en fazla yüzde birini oluşturduğuna dikkati çekmişlerdir. Ve Werner Sombart her şeyden önce bir işgücü yoğunlaşması olan ma-

---

[51] Louis-Marie Lomüller, *Histoire économique et industrielle de la France de la fin du XVIIe siècle au début du XIXe siècle. Guillaume Ternaux, 1763-1833, créateur de la première intégration industrielle française*, 1978, s. 56, not 9.
M. Daumas, *a.g.e.*, s. 98.
Jacob van Klaveren, "Die Manufakturen des 'Ancien Régime'," *Vierteljahrschrift und Sozial-Wirtschaftsgeschichte* içinde, 1964, s. 143 vd.

nüfaktürün makinelerin eklenmesiyle doğmuş görünen fabrikanın önceli olduğunu öne sürme yanlışlığına düşen Marx'ı sertçe eleştirmişti.[54] Bazı manüfaktürler fabrikaya dönüşmüşse de manüfaktürün kural olarak fabrikanın önceli olmadığı doğrudur.[55] Ama bu tartışma belki de işin özünü ıskalamaktadır: Manüfaktür türediği ve gerekli olduğu için önünde uzun bir gelecek bulunan yoğunlaşma sürecinin Sanayi Devrimi'nden çok önce başlamış olduğunun kanıtıdır.

XVIII. yüzyıl manüfaktürlerinin, daha sonra kural olacak bir yoğunlaşma düzeyine erişmediği hiç kuşku yok ki doğrudur. Yakından incelendiğinde bu saptamayı doğrulayan çok sayıda örnek vardır: Bièvre kıyısında kurulmuş görkemli Gobelins manüfaktürü;[56] Saint-Gobain cam manüfaktürü;[57] Vialate d'Aignan kardeşlerin Montauban'daki manüfaktürü;[58] ikisi de Sedan'da bulunan 1660'da Colbert'den önce kurulmuş Gros Chiens denen yünlü kumaş manüfaktürüyle 1664'te kurulmuş olan Dijonval manüfaktürü;[59] ya da uzun bir tarihi olan Abbeville'deki Van Robaislerin adından çok söz edilen manüfaktürü. 1784'te krallık manüfaktürü onuruna layık görülecek olan bu sonuncu manüfaktür Colbert ve Hollanda'dan elliye yakın işçi getirmiş olan Jesse Van Robais tarafından 1665 yılında kurulmuştu. Daha sonra, o derece mükemmel bir üretim aşamasına ulaşmıştı ki d'Aguesseau'nun 31 Mayıs 1708'de Paris'ten yazdığına göre "İngiltere'nin üstün nitelikli yünlü kumaş üreten en iyi manüfaktürleriyle aynı düzeydedir."[60] O sırada *Maison des Rames'ın* (Sırıklar Evi) büyük binasında çalışan işçilerle evlerinde iplik eğiren kadın ve erkek köylüler birlikte sayıldığında 3000'den fazla kişiyi bünyesinde topluyordu.

Çünkü Fransa'daki ya da Fransa dışındaki manüfaktürlere genellikle *Verlagssystem*'in sayılamayacak kadar çok küçük işliği eşlik ediyordu. Örneğin tekstil sektöründe bir dokuma tezgâhını beslemek için en az yarım düzine –kadın ya da erkek– iplik eğiricinin emeği gerekiyordu. İşçilerin hepsini aynı çatı altında toplamak yerine iplik eğirme işlemi için imalatçı-tüccarın, *verleger,* kullandığı sisteme, çoğunluğu kırsal

---

[54] Werner Sombart, *Der Moderne Kapitalismus*, 15. bas. 1928, II, s. 731 ve bk. F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, II, s. 259 vd.
Pierre Léon, *a.g.m.*, s. 257 vd.
M. Daumas, *a.g.e.*, s. 134-135; U.A., O^2 871-906.
Claude Pris, *La Manufacture royale des glaces de Saint-Gobain 1665-1830*, 1973.
M. Daumas, *a.g.e.*, s. 106.
A.g.e., s. 111-114.
U.A., G^7 259 f° 9.

kökenli ve göreceli olarak düşük ücretli uysal bir işgücüne başvurmak hem daha kolay hem de daha az masraflıydı.

Manüfaktürün ana binasında barındırılan işçilerin oranını tam olarak bilmiyoruz. Elimizde çoğu zaman bu binaların boyutları ve ağırlama olanaklarıyla ilgili kesin bilgiler yoktur. Villeneuvette'de ya da Lodève kentinin içinden geçen Lergue Çayı kıyılarındaki gibi eski işçi barınakları ayakta kalmış olduğunda bile zaman içinde değişikliklere uğramış bu yapıların başlangıçta nasıl kullanılmış olduğunu bilmek kolay değildir.[61] Kesin yanıtlar vermek bir yana tahmini ortalamalar öne sürmek bile elimizde değildir. Elimizde sadece anlamlı ama dağınık birkaç sayısal veri dışında bir şey yoktur.

Van Robais manüfaktürü XVIII. yüzyılın sonunda Abberville'de bir araya getirilmiş 1800 işçinin dışında evlerde çalışan 10.000 işçiyi de bünyesinde toplamıştı.[62] Charvet yünlü kumaş şirketi Vienne'deki manüfaktüründe işçilerinin sadece üçte birini çalıştırıyordu.[63] 1789'da Orléans'da tezgâhta çorap dokuyan (elle örülen çoraptan farklı olarak) bir fabrika toplu halde çalışan 800 işçisinin iki katından fazlasını dışarıda çalıştırıyordu.[64] 1810'da Mazamet'deki bir şayak manüfaktürü "Binalarının içinde 100 işçi [büyük bir olasılıkla yünün yıkanması, boyanması ve perdahlanması için] ve dışarıda 1000 civarında işçi [yün eğiriciler ve dokumacılar] kullanıyordu."[65] Bu üretim organizasyonu bir yüzyıl önce, 1697'de Châteauroux'daki "Krallığın en önemlilerinden biri [olduğu söylenen] bir yünlü kumaş manüfaktürünün organizasyonundan" pek de farklı değildi: "Bu manüfaktür kentte ve dolaylarında her iki cinsiyetten ve her yaşta 10.000 kişiyi çalıştırıyordu."[66] Ama buradaki müphem *manüfaktür* sözcüğü kuşkusuz üretimin merkezileştirildiği bir *bina*dan çok kentin ve dolaylarının sayısız üretim birimine dağılmış tekstil faaliyetlerinin tümünü belirtmektedir.

Genel olarak "yoğunlaşmaya doğru yavaş bir kayma" vardı: Üretim birimi başına işçi sayısı açık bir biçimde artmıştır, özellikle de makineleşme başladığı zaman. 1765'ten itibaren iplik eğirme makinelerini

---

61 M. Daumas, *a.g.e., s. 98-106.*

62 P. Léon, "La réponse de l'industrie," *a.g.m.*, s. 160.

63 *A.g.e.*

64 Frédérick Louis Nussbaum, *A History of the economic Institutions of modern Europe*, 1933, s. 212-213.
Rémy Cazals, *Les Révolutions industrielles à Mazamet 1750-1900*, 1983, s. 79.
Louis François Dey de Séraucourt, *Mémoire sur la généralité de Bourges, dressé par ordre du duc de Bourgogne en 1697*, 1844.

devreye sokmuş olan –ki bu makineler 1800'e doğru yaygın olarak kullanılacaktır– pamuklu dokuma sanayii daha başlangıçta oldukça büyük bir ölçekte organize olmuştu. Aynı gelişmeyi ipek eğirme, ardından ipekli dokumada da görüyoruz (Lyon'da ilk mekanik tezgâh 1747'de ortaya çıkmıştır).[67] Bununla birlikte, tekstil sektörü inatla geleneklerine bağlı kalmıştır. Pamuklu dokuma gibi yünlü dokuma sanayiinde de ilginç bir gelişmeye tanık oluyoruz. İplik eğirme işlemi makineleşmeye geçtikten sonra kırsal işlikler terk edilmiş ve iplik üretimi manüfaktür binalarında (enerji kaynağı bir ırmağın kıyısındaki) sürdürülmüştür. Ve böylece bir zamanlar iplik çıkrıkları dokumacının talebini karşılamakta zorlanırken artık hâlâ büyük ölçüde el ile çalıştırılan dokuma tezgâhları için işçilerin sayısını artırmak, işgücü açığını büyük ölçüde kırsal bölgede yaşayan ve parça başı çalışan düşük ücretli işçilerle kapatmak zorunda kalınmıştır.[68] Evlerde elle dokuma, 1860'tan itibaren buhar gücüyle çalışan dokuma makinelerinin devreye girmesine rağmen 1870'lerin sonuna kadar sürecektir.[69]

Şimdiye kadar sözü edilen tüm örnekler tekstil sanayileriyle ilgilidir. Bu sanayilerin XIX. yüzyılın başında bile eski ekonomideki baskın rolü göz önüne alınırsa sahnenin en önünde yer almaları normaldir. Bununla birlikte, söz edilmesi gereken başka yoğunlaşma örnekleri de vardır: kömür madenciliği, demir işleme, kâğıt, cam ve gemi yapımıyla ilgili yoğunlaşmalar. Teknik gelişmelerin tetiklemiş olduğu ve farklı bir tipteki bu yoğunlaşmaların bazıları tekstil sektöründeki yoğunlaşmalardan daha önce ortaya çıkmıştır. Teknoloji ve makineler bu sektörlerde giderek artan bir rol oynamış ve sadece varlıklarıyla bazı üretim sektörlerinde kırsal sanayinin sonunu getirecek olan modern bir yoğunlaşma biçimi dayatmıştır. Bu gelişme Marx'ın denklemine başka bir anlam yükleyecektir: manüfaktür + makine = fabrika.

Bu çok-yönlü gelişme dikkat çekicidir: Eski Rejim sona erdikten sonra sele dönüşüp modern sanayileşmeye ve modern fabrika sistemine doğru akan bir ırmaktı.

---

[67] P. Léon, *a.g.m.*, s. 259 ve 243.

[68] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, III, s. 514.

[69] Albert Soboul, "La reprise économique et la stabilisation sociale, 1797-1815, *Histoire économique et sociale de la France* içinde, yay. haz. Braudel/Labrousse, III: *L'Avènement de l'ère industrielle (1789-années 1980)*, 1976, s. 107; Pierre Léon, "L'impulsion technique," *a.g.e.* içinde, III/2, 1976, s. 485; R. Cazals, *a.g.e.* s. 114-115.

Büyük Sanayi ve Yeni Enerji Kaynakları

Büyük sanayi her şeyden önce teknik yeniliklerin, yeni enerji kaynaklarının devreye girmesinin, büyümesini tetikleyen ve bizzat kendisinin de artmasına katkıda bulunduğu tüketim gereksinimlerinin sonucunda doğmuştur.

Günümüzde dünyadan uzağa fırlatılan roketler art arda ateşlenen birçok motora sahiptir. Bu ardışıklık roketlerin yörüngelerini belirler. Aynı şey sanayileşme için de geçerliydi. Sanayileşme için birbiri ardına ama uzun zaman aralıklarıyla kullanıma girmiş olan "motorlar," enerji kaynakları gerekmiştir. Sanayileşme günümüzde bile bağlı olduğu enerji kaynağından bağımsız düşünülemez.

Ne var ki her "motor" kullanıla kullanıla eskir, günün birinde ömrünün sınırına dayanır. Su değirmenlerinin çarkını döndüren hidrolik enerjiyle yel değirmenlerini çalıştıran rüzgâr enerjisi daha XIV. yüzyılda sınırlarına ulaşmıştı. En önemli enerji kaynağı odun o kadar çok-amaçlı kullanılıyordu ki daha Sully zamanında tükenmeye başlamış ve görünüşe göre fiyatı aşırı yükselmişti.[70] Hayvanların çekiş gücünü daha fazla geliştirmek hiç de kolay değildi çünkü onları beslemek gerekiyordu: Cantillon'un söylediği gibi atlarla insanlar arasında bir seçim söz konusuydu.[71] İnsanoğluna gelince, bireysel gücünün zayıflığına rağmen, kolektif olarak sanayinin kullandığı enerji miktarını artırıyordu. Ama işçinin ücreti zorunlu olarak yaşaması için gerekli minimum düzeyin altına düşmüyordu. Her nüfus artışının ardından gıda maddelerinin fiyatları yükseliyor, dolayısıyla işçi ücretleri de artıyordu. Yükselen ücretler mevcut dengeleri tehdit ediyor, işgücü maliyetlerindeki artışa uyum sağlayamayan sanayinin büyümesini yavaşlatıyordu.

Makinelerin büyük avantajı yemek yememeleri, dolayısıyla işgücünün fiyatını yükseltmemeleriydi. Böyle olmakla birlikte, kullandıkları enerji kaynağı verimliliğinin sınırına ulaştığında sadece yeni buluşlar ve ardından yeni bir enerji kaynağının uygulamaya sokulması hareketi ileri taşıyabiliyordu. Bu geçiş süreci belirli bir zaman alıyordu. Yeni bir teknoloji keşfetmek bir şey, onu uygulamaya koymak başka bir şeydir. Günümüzde bile teknik yeniliklerin yararlı bir biçimde üretim sürecinde kullanılması için ortalama dört, beş yıl gereklidir. XIX. yüzyılda devrim

---

[70] Bk. L. S. Mercier, *Tableau de Paris, a.g.e.*, VII. s. 147.
Richard Cantillon, *Essai sur la* nature *du commerce en général*, 1755, bas. 1952, s. 145.

yaratacak olan iki yeni enerji kaynağı –kömür ve buhar– bu kuralın dışında kalmamıştır.

Bunun nedenini anlamak pek zor değildir. Bir sistemden diğerine geçiş ve uyum sağlama çeşitli kısıtlamalar –mali, teknik ya da psikolojik– tarafından frenleniyordu. Sık sık eldeki eski yöntemlerle yetinmek zorunda kalınıyordu. Birinci İmparatorluk döneminin başında Paris'te gelişen pamuk ipliği sanayii büyük ölçüde, aynı çok yıllar öncesinin ilk İngiliz makineleri gibi atların çevirdiği çarklardan sağlanan enerjiyi kullanıyordu.[72] Aynı şekilde Fransız metalürji sanayii 1750'ye, hatta daha ileri bir tarihe kadar döküm işlemleri için odun kömürüyle maden kömürünü eş zamanlı olarak kullanmıştır. Hidrolik enerji de uzun zaman buhar enerjisiyle rekabet etmiştir. Bu sonuncu Kuzey Fransa ile Loire ve Yukarı-Ren bölgelerinde daha erken gelişecek, Güney Fransa ile Brötonya çok daha uzun zaman değirmenlerin çarklarına sadık kalacaktır.[73] Ama hangi bölge olursa olsun buharlı makinelerin yayılması yavaş gerçekleşmiştir. Normandiya'da 1847 gibi geç bir tarihte "Fabrikalar için gerekli enerjinin %58'ini su sağlıyordu" ve on yıl sonra Fransa'daki 734 pamuk ipliği tesisinin sadece 256'sı –üçte birinden biraz çoğu– buhar gücüyle çalışıyordu.[74]

Eski madencilik vadisi Fensch'deki Hayange kentinde (Lorraine) kurulmuş olan Wendel şirketindeki gelenek ile modernleşme arasındaki çatışmayı Adfrien Printz'in bir çalışması sayesinde yakından izleyebiliyoruz.[75] 1825 ile 1870 arasında üretim 3 bin tondan 134 bin tona yükselirken her şey düzenli bir biçimde dönüşüyor, maden kömürü giderek odun kömürünün yerini alıyordu. Ama bu gelişme buharlı makinelerin hemen devreye girmesi anlamına gelmiyordu. Çok sayıda yeni bina, eskileri gibi Fensch Çayı kıyılarına inşa edilmişse bunun nedeni başka yerde uygun yer bulunmaması değil ardışık barajların tuttuğu suyu kullanmaktı. Hidrolik enerji burada hâlâ borusunu öttürüyordu. Kuşkusuz çok yer kapladığı, yavaş ve düzensiz bir biçimde döndüğü için eski bir kanatlı değirmen çarkı devre dışı bırakılmıştı ama 1860'da Hayange'de 1024 beygir gücüne eşit buhar enerjisine karşılık hâlâ 500 beygir güçlük hidrolik

---

[72] Pierre Bonnet, *La commercialisation et la vie française du Premier Empire à nos jours*, 1929, s. 12; Walter Endrei, *L'Evolution des techniques de filage et de tissage du Moyen Age à la Révolution industrielle*, 1968, s. 145.
Hervé Le Bras, *Les Trois France*, 1986, s. 237.
P. Léon, *a.g.m.*, s. 498.
A. Printz, *La Vallée usinière... a.g.e.*, s. 57-67.

enerji kullanılıyordu. 1880'de hadde makinesinin çarkı hâlâ dönüyordu ve arada bir bakıma alındığında işçilerin yakındaki hana gidip kâğıt oynayacak ya da fabrika kapı görevlisinin karısının sac fırınının sıcak külleri üzerinde pişirdiği patatesleri yiyecek zamanları oluyordu. Çark yeniden dönmeye başladığında işlerinin başına dönüyorlardı. Bununla birlikte, 1870'te ulusal üretimin %11,2'sini sağlayan Wendel Fransız şirketlerinin başında yer alıyordu.

Maden kömürünün (XVIII. yüzyılda taş kömürü ya da fosil kömür de deniyordu) Fransız sanayi yaşamına girişine erken başlamış ve giderek ciddileşen odun krizi yol açmıştır. Fransız ormanları –her ne kadar bol olsalar da– aşırı bir istismara direnememiştir. Odun mutfakta ve evleri ısıtmak için kullanılmasının yanı sıra kömür biçiminde (odun kömürü) dökme maden, demir ve çelik üretiminde de kullanılıyordu. Aynı zamanda da nalıncılık, fıçı imalatı vb. zanaatlar ile araba, saban, ev, tekne, gemi yapımı için vazgeçilmez ham maddeydi. "Ateş-gücü" ne sadece maden işleme sanayiinin yüksek fırınları, dökümhaneleri ve demir fabrikaları değil cam ve bira fabrikalarıyla kireç ocakları da bağımlıydı.

Fransa çok sayıda ormanıyla bu potansiyel krize İngiltere'den daha iyi direnmiştir. Eğer İngiltere maden kömürü kullanmaya, en azından Londra'nın ısınması için, çok daha önce başlamışsa, maden ergitme için kok kömürüne öncülük etmişse bunun nedeni kısmen orman kaynaklarının tükenmesiyle buna mecbur kalmış olmasıydı. Fransa orman örtüsünün dağılımı bakımından daha şanslıydı ama bu avantaj tutku derecesinde bir kararlılıkla ve yöntemli bir biçimde kömür yatakları aramasına engel olmamıştır. XVIII. yüzyılda eski Ticaret Konseyine sunulmuş olan sayısız maden yatağı arama ve işletme izni talebi iş çevrelerini sarmış olan gerçek bir "kömüre hücum çılgınlığı"nı göstermektedir.[76]

Kömürün oduna göre bir başka ve gidecek artacak olan üstünlüğü de aynı miktarda enerji için sürekli ucuzlamasıydı. Dolayısıyla odundan kömüre geçiş önlenemez bir biçimde kendisini dayatmıştır. Bir ton kömürden 2,5 ton odunun ürettiği kalori sağlanıyordu; dolayısıyla daha başlangıçta aynı ağırlık ve fiyattaki odundan çok daha ucuza mal oluyordu ve Temmuz Monarşisi döneminde eşit miktarda enerji için odunun üçte birine, II. İmparatorluk döneminde de altı birine mal olacaktır. Yeni enerji kaynağının fiyatındaki bu düşüş Fransa'da 1830 ile 1870 arasında hızlanan sanayi devriminin nedenlerinden biriydi.[77]

---

[76] F. Braudel, *La Civilisation matérielle...*, 1979, II, s. 287 ve not 341.
Tihomir J. Markovitch, *L'Industrie française de 1789 à 1964. Conclusions généra-*

1815'te Fransız kömür tüketimi bir milyon tondu. Bu tüketim 1827, 1847, 1860 ve 1900 yıllarında sırasıyla 2; 7,6; 15 ve üçte biri ithal 40 milyon tona yükselir. Bu 40 milyon tonun 6 milyonu maden işleme sanayiinde, 4,5 milyonu demiryollarında ve 2,5 milyonu aralarında kömür ocaklarının da bulunduğu maden ocaklarında tüketilirken[78] tahmini olarak 5-6 milyon tonu da "yılda sadece birkaç ay kullanılan basit tarım lokomobillerinden... gece gündüz basınç altındaki kocaman su ısıtıcılara ve fabrika jeneratörlerine kadar giden bir yelpazedeki 1.200.000 beygir gücüne eşit 77.000 makine ya da kazan" için kullanılıyordu. Sözcükler gülümsetebilir ama Vikont Georges d'Avenel'in zamanının sanayi performansına olan hayranlığını yansıtmaktadır.[79] Bununla birlikte verdiği rakamlar gerçeğin altındadır çünkü demiryollarının makinelerini ve beygir-güçlerini hesaba katmamıştı. Yves Guyot ise 1895 yılı için 84.500 buharlı makineden ve toplamda (en az üçte ikisi demiryollarında kullanılan) 6.121.000 beygir-gücünden söz etmektedir.[80] Sonuç olarak, kömür kendisine çok önemli bir yer edinmiş, "hidrolik fabrikalar"ın kullandığı enerji 1 milyon beygir-gücünün altına düşmüştür. 19 Kasım 1757'de kurulan güçlü Anzin Madencilik Şirketi daha 1791'de 4000 kişi çalıştırıyordu.[81]

Sorun –neredeyse dram diyecektim– Fransız kömür yataklarının sayıca azlığı ve mevcut kömür ocaklarının güçlükle ve yüksek maliyetle işletilmesiydi. Kömür çıkarılan alanlar tüketim yerlerine uzaktaydı ve taşıma pahalı olduğu için kömür Anzin'den Paris'e ulaştığında ton fiyatı 33 franga yükseliyordu. Öte yandan, üretkenlik de yetersizdi: 1900'de Fransız işçisi yer altından yılda ortalama 200 ton kömür çıkarırken Silezya işçisi 330 ton çıkarıyordu.[82] Dolayısıyla kömür madenciliği çoğu zaman kötü bir yatırımdı: 1900'de Fransız toprağındaki 297 kömür madeni işletme imtiyazının 123'ü zarar etmiştir.[83]

Fransa nasıl ki 1945'ten günümüze dek yüksek bir petrol faturası ödemek zorunda kalmışsa XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başında da yüksek bir kömür faturası ödemek zorunda kalmıştır. Ve yine günümüzde olduğu gibi Fransız sanayii bu enerji kaynağı ithalatından olumsuz etkilenmiştir.

---

les, Cahiers de l'ISEA, IV, 1966, s. 59.

[78] *A.g.e.*, eksik referans.

[79] Georges d'Avenel, *Le Mécanisme de la vie moderne*, 3. seri, 1900, s. 215-216.

[80] Yves Guyot, "Notes sur l'industrie et le commerce de la France," *Journal de la Société de Statistique de Paris içinde*, 1897, s. 297.

[81] Marcel Gillet, *Les Charbonnages du Nord de la France au XIXe siècle*, 1973, s. 28.

[82] G. d'Avenel, *a.g.e.*, s. 214.

[83] *A.g.e.*

Reimsli bir kumaş imalatçısı 1834'te şunları söylüyordu: "Liège, Mons ve Anzin'den sağladığımız maden kömürünü kullanıyoruz. Fabrikamız hektolitresi 5,20 franktan 120.000 hektolitre kömür tüketmektedir... Bu fiyat fahiş bir fiyattır ve taşıma fiyatlarının yüksek olmasından (4 frank/ hektolitre) kaynaklanmaktadır; oysa Leeds'teki rakiplerimiz maden kömürünü on kat daha ucuza, hektolitresi 0,55 franktan satın almaktadır." Sonuç olarak demirin kental fiyatı Paris'te 30 frank iken Büyük Britanya limanı Cardiff'te sadece 15 franktı.[84] Bu, tekstil sektörünün sanayide kömür ve demir karşısındaki üstünlüğünü yitirmeye başladığı bir dönemde önemli bir handikaptı.

Bununla birlikte, Fransa'nın, ödenecek hesap pusulası ne olursa olsun, sanayileri ve evlerinin ısıtması için (odunun yerini kömür almıştı) gerekli kömürü edinmesi gerekliydi. Paris 1890'larda yılda 90 milyon frank değerinde çeşitli türde kömür satın alıyordu: *tout-venant* (ham kömür), *tête de moineau* (ceviz kömür), *boulet* (top kömür), briket, *newcastle,* düşük kalorili antrasit... Merkezi ısıtmadan önceki dönemi hatırlayacak kadar yaşlı olan Parislilerin "bougnat" denilen ve şaşmaz bir biçimde Auvergneli olan kömür ve yakacak odun satıcılarıyla ilgili anıları mutlaka vardır: Yüzleri kömür tozundan kapkara, başı ve omuzlarını bir çuvalla korurken sırtında dolu bir çuval taşıyan bu "bougnat"lar kömürü, aynı eskiden çeşmelerden ve Seine'den doldurdukları kovaları taşıyan sakaların yaptığı gibi, evlerin en üst katlarına kadar teslim ediyordu. Günümüzde Paris'te hiç "bougnat" kalmış mıdır, doğrusu merak ediyorum?

Teknolojik Yenilikler

Fransa, büyük sanayiye doğru yürüyüşünde, şimdiki zamana yaklaştıkça karmaşıklaşan sanayileşmenin ilerlemesine her birinin katkıda bulunduğu bir dizi teknik uygulama alanında zamanının gerisinde kalmıştı. 1819'da Chaptal "Eskiden sanayicilerin üretimlerine yararlı bir şekilde uygulanabileceğini akıllarına dahi getirmediği bilginlerin buluşları dosyaları ya da bilim akademilerinin bildirileri arasında hiçbir işe yaramadan kalıyordu... Günümüzde aralarında daha yoğun ilişkiler vardır: Sanayici bilim insanına danışmaktadır... ve sanayinin yetkinleşmesine doğru omuz omuza ilerlemektedirler"[85] diye yazıyordu. Burada bilinçli

[84] Sébastien Charlety, eksik referans.

[85] Jean-Antoine Chaptal, *De l'industrie française*, II, 1819, akt. P. Léon, "L'impulsion technique," *a.g.m.*, s. 482-483.

bir gelecek vizyonu ve zamanın Fransa'sı ile ilgili olarak da belki biraz aşırı bir iyimserlik söz konusudur. Ama İngiltere'de bilim ile teknik arasındaki hendek çoktan aşılmıştı.

İcatlar ve uygulamaları kültür ürünleridir ve tüm kültür ürünleri gibi engel tanımadan dolaşır, yayılırlar. Onları İngiltere'nin birinci sanayi devrimi sırasında yapmış olduğu gibi gizli tutmaya çalışmak boşuna bir çabadır: Manş'ın ötesinde geliştirilmiş olan makineler ve üretim yöntemleri Ada'yı oldukça erken terk etmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında aralarında İgnace de Wendel ile birlikte Le Creusot'nun kurulmasına katkıda bulunmuş John Wilkinson'un da olduğu çok sayıda İngiliz ve İskoç girişimci Fransız sanayiine yatırım yapmış ve "İngiliz tipi makineler" imal etmiştir. İngiliz ustalar ve işçiler Normandiya, Lyon ve Forez'de bu iş adamlarını izlemiş, hatta bazı durumlarda onlardan önce Fransa'ya gelmiştir. Aynı dönemde, girişimci ya da mühendis, Fransız gezginler, sık sık Ada'yı ziyaret ediyor ve günümüzde sanayi casusluğu dediğimiz şeyi yapıyordu.[86] Devrimin sekteye uğratacağı bu hareket 1815'ten sonra her iki yönde de eskisinden daha canlı bir biçimde yeniden başlayacaktır. Ve İngiltere sonunda 1842 yılında makinelerinin ülkeden çıkarılmasına izin verdiğinde dişe dokunur her şey Fransa'ya çoktan aktarılmıştı![87] Örneğin ilk demiryollarımızı inşa eden Fransız mühendislerin hepsi, adaya hiç ayak basmamış olanlar dahil, becerilerini İngilizlere borçluydu.

Yeni buluşlar yaratıcı insandan bu yana her zaman köken bölgelerinin dışına yayılmış, dünyayı dolaşmıştır: Tarihöncesi dönemin tunç ve demir işçiliğini; ya da (uzun zamandır peşinde koşulan) ipeğin Iustinianos zamanında Bizans'a gelişini; ya da Çin'den yola çıkıp çok uzaklara yayılmış olan top barutunu; ya da daha geç bir zamanda Alman zanaatçıların XV. yüzyılda önce Avrupa'ya daha sonra da Avrupa dışına taşıdığı maden işleme ve matbaacılık tekniklerini aklınıza getirin. İngilizlerin kendileri de XVIII. yüzyılın başında Bolonya'da icat edilmiş ve yüz yıldan daha uzun bir süre gizli tutulmuş otomatik ipek eğirme makinelerini taklit etmek için sanayi casusluğu yapmışlardı.[88]

Buna karşılık bilimle tekniğin iş birliği çok daha yenidir –teknik yerine teknoloji demeyi yeğlerim ve teknolojiden deneyden geçmiş, alçak

---

[86] P. Léon, "La réponse de l'industrie," *a.g.m.*, s. 239-243.

[87] *A.m.*, s. 481.

[88] Carlo Poni, "Archéologie de la fabrique: la diffusion des moulins à soie *alla bolognese* dans les Etats vénitiens des XVIe et XVIIIe siècles," 3. Prato Kongresine sunulan bildiri, 1971, akt. F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, 1979, III, s. 476.

gönüllü uygulayıcılarının çoğu zaman farkında olmadan gerçek bilgini tanımlayan bir kafa yapısına sahip olduğu ikinci derecede bir bilimi anlıyorum. Bilim ile teknoloji sonuçta aynı evin iki farklı katıdır ve aralarında diyalektik bir ilişki vardır. Ama günümüzde sürekli iş birliği içinde olsalar da geçmişte durum nadiren böyleydi. XVI. yüzyılda, dönemin Avrupa'daki en ileri teknoloji merkezi olan Venedik Tersanesinin zanaatçıları ve ustabaşıları ünlü matematikçi Tartaglia'ya başvurmuş ve ona bir topun mermisini maksimum uzaklığa fırlatması için hangi açıyla ateşlenmesi gerektiğini sormuştu. Matematikçi en uygun açının 45 derecelik açı olduğunu hesaplamıştı.[89] Ama tarihçi XVIII. yüzyıldan öncesi için bu tür örnekler bulmakta zorlanacaktır. Bununla birlikte, büyük ölçekli sanayileşmenin başlangıcıyla birlikte örnekler hızla çoğalacaktır.

Çok açık bir örnek XIX. yüzyıl gelişmelerinin başta gelen simgesi buhar makinesidir. Buhar makinesi teknolojiyle (başta o) kuramsal bilimin uzun bir iş birliğinin ürünüydü ve ilk biçimiyle ortaya çıktıktan sonra mevcut kullanımı ve onunla ilgili başka kullanım tasarıları nedeniyle bir dizi sorun doğurmuş ve bu sorunların çözümünü vazgeçilmez kılmıştır. Hatta H. J. Henderson ünlü ve ironik bir cümlesinde "Bilim buhar makinesine buhar makinesinin ona borçlu olduğundan çok daha borçludur"[90] diye yazmıştı. Bu çok doğrudur. Adı anılmaya değer ilk lokomotifin, *The Rocket* (1829), mucidi George Stephenson (1781-1848) ileri bir yaşta (telafi dersleri sayesinde) mühendis olmuş bir İngiliz işçisiydi.[91] Onur dolayısıyla teknolojiye aitti. Evet ama *The Rocket*'in özgünlüğü Joseph Montgolfier'nin yeğeni olan bir Fransız mühendisinin, Marc Seguin (1786-1875), tasarlamış olduğu boru ağızlı kazanı kullanmasıydı.[92] Dolayısıyla onur bir şekilde bilimsel kurama da aitti. Ve bilim de buhar makinesinin kullanım biçimleriyle ilgili olarak yapılan deneylerden yarar sağlamıştır: Böylece 1860'a doğru verimli bir fizik dalı olan termodinamik doğacaktır.[93] Buharın yetersizlikleri soru işaretleri ve kaygılara yol açıyordu: Örneğin lokomotiflerin kompresyon silindirinde kimi zaman Mariotte yasasına uymuyor ve aniden gücünün %15 ila %50'sini kaybediyordu. Sorunu 1870'te aynı zaman-

---

89 Charles Singer, Eric John Holmyatd, A. Rupert Hall, Trevor I. Williams, *Storia della tecnologia*, III, 1963, s. 382.

90 Aktaran François Caron, *Le Résistible Déclin des sociétés industrielles*, 1985, s. 66.

91 Jacques Payen, "Machines et turbines à vapeur," *Histoire générale des techniques* içinde, yay. haz. Maurice Dumas, IV, 1978, s. 18.
A.g.e., s. 118.
J. Guéron, "L'énergie nucléaire," *Histoire générale des techniques* içinde, yay. haz. Maurice Daumas, IV, 1978, s. 42.

da bir metafizik tutkunu da olan Alsacelı sanayici Gustave Adolphe Hirn (1815-1890) çözecektir: Silindirin içinde su oluşumu ve kondansasyonunu önlemek yeterliydi.[94]

Ve bu çifte tarih demiryolları lokomotif ve vagonlarına, raylara ve onları birleştiren traverslere, vagon bağlantılarına ve yol kavislerini daha rahat dönmek için tekerleklere getirilen yetkinleştirmelerle sürüp gidecektir.

Metalürji sanayii bizlere Fransa ve Fransa dışında bilim ile teknoloji, teknoloji ile bilim arasındaki ilişkiler –bitmez tükenmez bir konu– üzerine çok sayıda köklü dönüşüm örneği sunmaktadır. "XIX. yüzyıla damgasını, gerek demiryolu rayları gibi tamamen yeni uygulamalar için olsun gerekse de kirişler, köprüler ve yapı kafesleri gibi ikame kullanımlar [ahşap yerine] için olsun, giderek artan demir ve çelik tüketimi vurmuştur."[95] Burada koşullarını dayatan, üretimi tetikleyen ve yeni buluşların devreye girmesini hızlandıran müşterinin, kullanıcının sözü geçiyordu. Kok kömürünün odun kömürünün yerini alması üstün kaliteli çeliğin daha ucuza üretilmesinin yolunu açmıştır. Bessemer (1856-1859), Martin (1864), Thomas ve Gilchrist (1878) geliştirdikleri yeni üretim teknolojileriyle, her şeyden önce yıpranma ve aşınmalara dayanıklı demiryolu rayı üretme gereğinin dayatmış olduğu bir "metalürji devrimi"nin belirli aşamalarına damgalarını vurmuşlar, "bilimsel [bir] demir çelik sanayiinin" doğuşuna katkıda bulunmuşlardır. Wendel şirketi II. İmparatorluk döneminde kaliteli ürünlere verilen teşvik primlerinden bolca yararlanmıştır.[96] Ve giderek artan yeni alaşım arayışları laboratuvar sayısının ve bilgi sistemlerinin yaygınlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Böylece son derece çeşitlenmiş ve bilimsel temellere dayanan bir metalürji sanayii ortaya çıkacaktır.

Aynı bilim-teknik diyalogu elektrik üretiminde de gerçekleşti. Ama süreç burada diğer yönde yol almıştır. François Caron'un dediği gibi "Elektrik bir sanayi olmadan önce bir bilimdi."[97] Her şeyin üzerine kurulacağı kuramsal temeller Ampère (1775-1836), Arago (1786-1853), Faraday (1791-1867) ve Maxwell (1831-1879) tarafından atıldı. Daha sonra, saatçi ve fizikçi Louis-François Bréguet (1804-1883), topçu subayı, mühendis ve girişimci Werner von Siemens (1816-1882) ve ilginç bir kişiliği olan

---

[94] Jacques Payen, "Machines et turbines à vapeur," *Histoire générale des techniques* içinde, IV, s. 46-51; François Caron, *a.g.e.*, s. 67.

[95] F. Caron, *a.g.e.*, s. 57.

[96] F. Caron, "La croissance économique," *Histoire économique et sociale du monde* içinde, yay. haz. Pierre Léon, 1978, s. 91-92.
F. Caron, *Le Résistible Déclin...*, *a.g.e.*, s. 87.

Zénobe Gramme (1826-1901) sayesinde uygulama ve deney sahneye çıkar. Bu nevi şahsına münhasır mucit Liège yakınlarında kalabalık ve oldukça yoksul bir ailede doğdu. "Yazım ile arası [her zaman] açık olduğu" için kötü bir öğrenciydi. Marangozluk mesleğini seçecek ama olağanüstü becerilerine rağmen geçim sıkıntısı çekecektir. 1855 yılında onu Paris'te hâlâ marangoz ve yoksul olarak görüyoruz. 1860'ta elektrikli cihaz üretiminde uzman L'Alliance şirketinde ince marangozluk işleri yapmaya başlar. Elektrikli cihazlar onu tam anlamıyla büyülüyordu ve galvanoplasti tekniğinin uygulandığı Christofle kuyumculuk fabrikasında çalışmaya başladığı zaman yeni bir makine düşlemeye başlar. Kimsenin projelerine en ufak bir ilgi duymadığını söylemeye gerek yok ama 1869'da eşinin de yardımıyla "Makinesinin parçalarını mutfak masasının üzerinde monte etti."[98] Araya giren savaş bittikten sonra (Temmuz 1871'de) elektrikli dinamosunu, birkaç on yıl önce okullarımızın fizik laboratuvarlarında hâlâ görülen ve bir manivelayla çalışan Gramme makinesini, Bilimler Akademisi'ne (*Académie des Sciences*) sunar. Bu cihaz elektrik akımıyla çalışmak yerine bir buhar makinesiyle elektrik üretebiliyordu. Mucit, kuşkusuz, farkında bile olmadan, kendisinden önceki fikirleri ve projeleri hayata geçirmişti. Günümüzde bilginler tarihçilerin mucit marangoza atfettiği yeteneklere burun kıvırma eğilimindedir. Ama tarihçilerin haklı olduğunu düşünüyorum. Gramme icatlar ve endüstriyel gelişme zincirinin çok önemli bir halkasına damgasını vurmuştur.

Gramme'dan sonra her şey hızlanır. Yaklaşık 1870'e kadar "Elektrik üretimi esas olarak telgrafçılığın –Maurice Dumas'nın yazdığına göre 1830'larda ortaya çıkan "modern sanayinin ilk işareti"– oldukça düşük düzeydeki ihtiyaçlarını karşılamaya yarıyordu."[99] Elektrik ancak çok sonra günlük hayatın bir parçası olacaktır. 1879'da Siemens ilk elektrikli lokomotifi oluşturuyor; 1883'te Deprez Vizille ile Grenoble arasında (14 km) elektrik aktarımı gerçekleştiriyor, 1888'de Paris'te elektrikli tramvay hizmete giriyordu.[100] 1906'da başkentte gaz lambaları için kullanılan 250.000 km (sic) uzunluğunda boruya karşılık aydınlatma için kullanılan 256 kilometrelik elektrik kablosu vardı.[101] Bu arada elektrokimya ağır kimya sanayiini baştan aşağı dönüştürmüştü. Ve 1890 yıllarından

---

98 Louis Leprince-Ringuet, *L'Aventure de l'électricité*, 1983, s. 46-52.

99 F. Caron, "La croissance économique," *a.g.m.*, s. 93.

100 Robert Moïse, Maurice Daumas, "L'électricité industrielle," *Histoire générale des techniques* içinde, *a.g.e.*, IV, s. 418, 364 ve 423.
Kayıf referans.

itibaren beyaz kömür diye bilinen yeni bir enerji kaynağı (hidroelektrik santralleri) elektrik üretimi için kömür ve buhar makinesiyle rekabete başlayacaktır.

Ama sanayinin son yüzyılda teknikleri ve yaşam biçimlerimizi baştan aşağı değiştirmiş olduğunu bilmeyen var mıdır? 1924'e kadar her yıl gitme alışkanlığı edinmiş olduğum köydeki (Meuse) yemek masamızın üzerinde bir kremayer ile asılı, abajuru da aynı yarı saydam maddeden yapılmış tamamen beyaz porselenden büyük petrol lambasının ışığı hâlâ belleğimde. Paris'te 1920'ye kadar ders çalışmalarımda bana eşlik eden üstü ince bir Auer gömlekle kapalı gaz lambasını da hatırlıyorum.

Yazarken aklıma başka anılar da geliyor: Yanılmıyorsam 1910'da annem bana sinemanın ne olduğunu başarısız bir şekilde anlatmaya çalışırken içine düştüğüm şaşkınlığı ya da 1913'te Voltaire Lisesindeki harika Latince öğretmenim Alexandre Merlot ile bir aradayken ilk kez olarak Paris üzerinde bir uçak gördüğümü ya da yaklaşık aynı dönemde hayatımın ilk telefon aletine neredeyse dehşete kapılmış bir biçimde yaklaşmış olduğumu anımsıyorum. Ve Eylül 1913'te anne babamın Trévéray'de (Meuse) bana kasabanın tuhafiyeci dükkânını işleten komşularımızdan birinin otomobiliyle yaptıkları gece gezintisini sırayla anlattıklarını da hatırlıyorum.

Nasıldan Sonra Niçin

Üzerinde değişiklikler yapılmış ve örneklerle süslenmiş de olsa yararlandığım Hubert Burgin'in şeması sadece sınıflandırmaya, betimlemeye yardım etmektedir. Saptadığı sanayi aşamalarının nedenlerini bulmak, onlara eşlik etmiş olan bir evrimin ve davranışların anlamını meydana çıkarmak mümkün olabilir mi? Fransız sanayilerinin kesintisiz tarihine geriye dönüp bir göz atıldığında sorun yinelenen ve aynı koşullar altında aşağı yukarı aynı sonuçlar doğuran kuralların olup olmadığını bilmektir –Georges Gurwitch insan "bilimleri" için haklı olarak uygun olmadığını düşündüğü *yasalar* sözcüğü yerine *eğilimler* sözcüğünü kullanırdı.

Tartışmasız ilk kural "ikinci kayra" diye adlandırılabilecek kuraldır. Bu alışılmadık ifadeye yakın zamanda yazılmış bir kitapta rastlıyoruz. Antoine Caillot'ya göre "Her zaman etkin olan [sanayi] ikinci bir kayra gibidir"[102] – yoksullar için anlamında. Fikir yeni değildir. Savary des

[102] Antoine Caillot, *Mémoires pour servir à l'histoire des mœurs et usages des Français*, 1827, I, s. 134.

Bruslons'un *Dictionnaire du commerce*'inde (1760) "Sanayinin mucizeleri her zaman zorunluluğun bağrından doğmuştur"[103] cümlesine rastlıyoruz. 1730'da Languedoc krallık denetçisi ise taktir-i ilahiden çok insan yaratıcılığına vurgu yapıyordu: "Doğa sanki sanayi... ve ticarete özgü yetenekler sayesinde toprakları çorak ve verimsiz insanların uğradığı kaybı telafi ediyor."[104]

Çok iyi bilinen bir örnek şiddetli kışların köylüleri evlerine hapsettiği dağlık ve yoksul bölge Gévaudan'dır. Bölgedeki köylülerin hemen hepsinin koyunlarının yününden iplik eğirmesi ve kaba ama revaçta kumaşlar dokuması için bir *verleger*'in yönlendirmesine bile gerek yoktu. 1740 yılına ait bir bildiriye göre "Gévaudan'da imalatçıların yaklaşık 5000 tezgâhı vardır."[105] Ama dokumacıların yarısı "toprağı işlemeye uygun" mevsim geldiğinde tezgâhlarını yüzüstü bırakıyordu. Yazın toprakla uğraşan bu köylüler "Altı aydan daha uzun bir süre toprağı ve mezraları kaplayan kar ve buz tarafından evlerine kovulduklarında" yeniden tezgâhlarının başına geçiyorlardı. Bu dağlıların iki yakası kumaşlarının ovalık bölgenin fuarlarında satışıyla bir araya geliyordu.

Aynı tabloya yakındaki Cevennes'de ya da Ariège'de, özellikte de hali vakti yerinde insanlara sadece işliklerde rastlanan Mirepoix Piskoposluğunun çok yoksul topraklarında rastlamak mümkündü. Mazamet civarının köylüleri, toprağın büyük bölümü "tamamen verimsiz" olduğu için, dokumacılık yapmak zorundaydı.[106] Languedoc ile ilgili 1733 yılına ait başka bir bildiride öne sürüldüğüne göre "tüm umutlarını bağladıkları çiftçilikle meşgul" verimli toprak sahipleri iki yakalarını zar zor bir araya getirirken verimsiz topraklardaki "doğanın armağanlarından pek hoşnut olmayan [köylüler] en yoksullara geçinme ve vergilerini ödeme olanakları [sağlayan] fabrikalara başvuruyordu"[107] Bu doğru olabilir ama kırsal sanayinin avantajı, getirisinin ne kadar yetersiz olursa olsun, toprağın ürününe eklenmesiydi. O "ikinci kayra" idi. Hiç olmazsa küçük bir toprak parçasının ya da bir bahçenin ekilmesini ya da birkaç hayvanın yetiştirilmesini hiçbir zaman dışlamıyordu.

Kentlerde kurallar değişiyordu. Her kentsel yerleşimin ve denetimindeki bölgenin ihtiyaçlarının kendiliğinden doğurmuş olduğu zanaatçılık

---

[103] Savary des Bruslons, *a.g.e.*, "ticaret" maddesi, II, s. 113.

[104] Nicolas Lamoignon de Basville, *Mémoires pour servir à l'histoire du Languedoc*, 1734, s. 39.

[105] Moskova, Lenin Kütüphanesi, FR 374 f° 159.

[106] R. Cazals, *a.g.e.*, s. 14.

[107] *A.g.e.*

kentlerden hiç eksik olmamıştır. Ama her zaman bir ikinci kayra, yoksulluğa karşı bir korunma aracı olmuş mudur? Yoksulluk, karakteristik özellikleri ve var olma nedenleri üzerinde hemfikir olmak gerekir. Ama kentler elbette yoksulluktan bağışık değildi.

Örneğin Lille'de aşırı kalabalık bir nüfus sanayinin büyümesini ve çeşitlenmesini hızlandırmıştı. Fransa'da ortalama nüfus yoğunluğu kilometre başına 51 kişi iken bu yoğunluk Nord ilinde 100'ün oldukça üstünde, Lille'de ise 225 idi! Bu demografik baskı altında kentteki tüm sanayi dalları gelişmiş, Fransız iç pazar engellerini aşmak ve dış talebi karşılamak için çabalamıştır. Kent neredeyse kuruluşundan başlayarak hep aşırı nüfusa, bodrumlarına ve avlularına yığılan bir proletaryaya tanık olmuş ve kendisini bütün gücünü tüketecek derecede, büyük ölçüde kırsal bölgesine taşacak olan, dokuma tezgâhlarına adamıştı.[108] Erken büyümüş bir kent olan Lille'i aşırı bir örnek olarak kabul etmek gerekir. Bu saptamalar günümüz için de geçerlidir çünkü aynı nedenler çoğu kez aynı sonuçları doğurur: Günümüzde Singapur, Hong Kong ve Güney Kore olağanüstü bir ticari ve sınai büyümeye tanık olmaktalar ama bu gelişmenin temelinde düşük işçi ücretleriyle aşırı uzun çalışma saatleri yatmaktadır. Ve her şey güçlü bir dış talebe bağlıdır çünkü bu kez süreç (hadi dram demeyelim) dünya çapında işlemektedir. Ama bu durumda da ikinci bir kayradan söz etmek doğru mudur?

Sanayinin daha ziyade hep mevcut bir çıkış kapısı olduğunu söyleyelim. İhtiyaç doğduğunda bu kapıyı itmek her zaman mümkündü. Acı bir reçete olduğunda bile sonunda her zaman kendisini dayatan çözümdü; dönemsel çöküşlere ve gerilemelere rağmen her zaman ayağa kalkmış ve gelişmesini sürdürmüştür. Sanayi, debisi uzun vadede doğal olarak hızlanan ve önüne çıkan engelleri silip süpüren bir ırmak gibiydi. Yüz Yıl Savaşı ve yol açtığı krizler bile akışını kesintiye uğratmamıştır. Sanayi bir kentte, bir bölgede zayıflamış ve sanki bir çeşit telafi yasası varmışçasına başka bir kentte, başka bir bölgede canlanmış, nefes almaya başlamıştır. Uzun İspanya Veraset Savaşından (1701-1713/14) bu sayfalarda sık sık söz edildi. Bu savaş, sıklıkla öne sürüldüğü gibi son yıllarında yıkımlara ve durgunluğa yol açmış mıdır? 6 Nisan 1708'de Reims'te bulunan bir hükümet görevlisi maliye baş denetçisine şunları yazıyordu: "Monsenyör, sizi şimdiden temin ederim ki bu kentin ticareti şu anki savaştan olağanüstü bir şans eseri olarak hiç değilse de çok az zarar

[108] Louis Trenard, *Histoire d'une metropole... a.g.e.*, s. 248-249 ve 318-319.

görmüştür ve işi olmayan tek bir işçi bile yoktur."[109] Bu örnekten yola çıkarak genelleme yapmak istemem –"olağanüstü şans" sözü buna engeldir. Ayrıca Fransız zanaatçıların, özellikle izleyen yıllarda iklimin de devreye girmesiyle (1709 yılının şiddetli kışı) sıkıntıya düştüğünü yadsımıyorum ama önemli olan sonuçta ırmağın akmaya devam etmiş olmasıdır. İşler Fransa savaşta olmasaydı kuşkusuz daha iyi gidebilirdi ve zaten 1713-1714'te barış gelir gelmez daha iyi gitmeye başlayacaktır.

Ama Devrim ve I. İmparatorluk Fransa'sı bize daha iyi kanıtlar sunar. Bazı tarihçiler bu dönemlerden ısrarla felaket yılları olarak söz etmektedir. İçtenliklerinden kuşku duymuyorum ama haklı mıdırlar? O sırada dış ticarette olağanüstü bir düşüş olduğu doğrudur: Dışalım ve dışsatım toplamı 1789'da 1 milyar frank, 1795'te 550 milyon frank ve 1815'te 622 milyon franktı. Ama dış ticaret genel ticaretin sadece bir parçasıydı ve o dönemde Fransa'nın "sanayi üretiminin bütünü için II. İmparatorluk döneminden itibaren (1852) sahip olacağı öneme" sahip değildi. Üstelik sanayi üretim endeksi "Napoléon döneminde Eski Rejim'in sonunda olduğundan daha yüksekti."[110] Dolayısıyla Serge Chassagne[111] ile birlikte Eski Rejim ile Thermidor Fransa'sı arasında, hatta İmparatorluk dönemi savaşlarının büyük insan kayıplarına rağmen daha ileri bir tarihe kadar sanayinin yapılarında ve hacminde belirli bir devamlılık, bir istikrar olduğunu düşünme eğilimindeyim. Fransa'nın eksiği bir sanayi devrimiydi. Ama bu başka bir meseledir. Sanayi Devrimi XVII. ve XVIII. yüzyıllarda sadece İngiltere'nin başarıyla sürdürmüş olduğu uzun vadeli bir büyümenin doruk noktasıydı. Fransa'ya gelince zarlar 1789'tan evvel atılmıştı.[112]

Buna karşılık ana çizgileriyle öne sürdüğüm sav XIX. ve XX. yüzyılların korkunç engelleri karşısında geçerli midir? Bu engellerin üstesinden gerçekten gelinmiş miydi? 1870 Fransa-Prusya Savaşı ulusal gururu ne kadar yaralamış olursa olsun Fransız ekonomisini yıkıma sürüklememiştir. Bu konuda tarihçiler arasında görüş birliği vardır. Ama aynı şeyi

---

[109] U.A., G^7 1691, 63.

[110] T. J. Markovitch, *a.g.m.*, s. 142.
Serge Chassagne, "L'industrie lainière en France à l'époque révolutionnaire et impériale 1790-1810," *Voies nouvelles pour l'histoire de la Révolution française* içinde (Mathiez-Lefebvre kolokyumu, 1978).

[112] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, III, s. 481 vd ve Pierre Bonnet, *La Commercialisation...*, *a.g.e.*, 17-53. Yazar Fransa'nın 1814'te ki geri kalmışlığının (özellikle de İngiltere'ye göre) nedenlerini tartışırken Devrim ve Napoléon dönemi savaşlarını "görünüşteki nedenler" arasında saymaktadır. Onun için gerçek nedenler teknoloji, toplum, yasama ve her şeyden önce "kara hegemonyası"ndan kaynaklanmaktaydı – kısacası yapısal nedenler.

devasa yıkımlara neden olmuş dünya savaşları için söylemek mümkün müdür? Jean Bouvier beni bu soruyu yanıtlama zahmetinden kurtarmaktadır: "XX. yüzyılın iki dünya savaşı [Fransa'nın] endüstriyel büyümesini sadece kısa vadede sekteye uğrattı. Bu büyümeyi yok etmediler. Ayrıca iki kez yüzyılın üçüncü çeyreğinde benzeri görülmemiş üretim (ve tüketim) miktarlarıyla doruk noktasına ulaşacak olan çok hızlı yeniden canlanma ve büyüme dönemlerine yol açtılar: 1944 ile 1977 arasında sanayi üretimi (telafi büyümesi dahil) 12,8 kat arttı."[113] Dolayısıyla burada da devamlılık, ayağa kalkma, yeniden canlanma söz konusudur. Aynı şey güçlü etkilerine karşın ekonomik krizler için de geçerliydi. Fransa'nın, sanayi açısından bakarsak 1929 krizinin tehlikeli anlarını 1857 krizinden ya da bazı tarihçilerin İmparatorluk için İspanya Savaşından daha yıkıcı olduğunu öne sürdüğü 1810 krizinden daha güç atlattığı doğrudur. Ama sonuçta hepsinin üstesinden gelmiştir ve son olarak 1970'lerde başlayıp gözlerimizin önünde cereyan eden krizin de yavaş yavaş üstesinden gelmektedir.

Hükümetlerin ipe sapa gelmez politikaları olsun ya da uluslararası resesyonlar olsun her türlü meydan okumaya karşı koymaya hazır olan bu atılım, bu sessiz ve hızlı ilerleme, çoğu zaman, onların devamlılık ve gelişmenin damgasını vurmuş olduğu bir bütün oluşturduğu düşünülmeden, bizlere bölümler halinde bölük pörçük sunulan bir sanayi tarihinin baskın görünümüdür. Eş zamanlı ve etkileşim içindeki bu süreçler ve ilişkiler zorunlu olarak tekrarlandığı için geleneksel açıklamalarımızı gözden geçirme zamanı gelmiştir. Bir kere sanayi bir tarımsal üretim fazlası olamadan ortaya çıkamaz; ikincisi işgücü gereksinimini karşılamak için bir kırsal nüfus fazlasının sanayinin çarklarına girmesi ve son olarak sanayinin ürünlerini satabilmesi gerekir. Asker üniformaları için kumaş üreten Lodève Devrim ve İmparatorluk dönemlerinde zengin olmuştur;[114] Mazamet Kanada'ya şayaklarını, Laval İspanyol Amerika'sına pamuklu kumaşlarını satıyordu, vb. Dolayısıyla oyunun kuralları ticaret tarafından konuluyordu. Ve ticaret de sanayi gibi kredilere, bankalara, başka türlü söylersek kapitalizme bağlıydı. Sanayi daha fazla gelişmemişse bunun nedeninin bankacıların yeterince ve istenen zamanda yardıma gelmemiş olduğu defalarca söylenmemiş midir? Ve her zaman söyleyecek bir sözü olan devlet sık sık bilinçli ya da yersiz müdahalelerde

[113] Jean Bouvier, "Industrie et société," *Histoire économique et sociale de la France* içinde, yay. haz. Braudel/Labrousse, IV, 1982, s. 1724-1725.

[114] Emile Appolis, *Un pays languedocien au milieu du XVIIIe siècle, le diocèse civil de Lodève*, 1951, s. VI.

bulunuyordu. Sanayiyi ileriye taşıyan güçlü hareket gemiyi iten ve taşıyan ırmak suyu gibiydi. Gerçekten de genel ve karşı konulmaz bir güdü, yaşamsal bir zorunluluktu

Tekrarlanıp Duran Dalgalanmalar

İktisadi hayatın hareketleriyle, sadece nefes almasıyla bile sürekli bir sınai faaliyet doğurduğunu ve bu sürekliliğin temel bir özellik olduğunu öne sürmek bizzat sanayinin ritminde gözlemlenen dalgalanmalarla çelişki içinde değil midir? Ne de çok başarılı başlangıç hüsranla sonuçlanmış, ne de çok çöküş, resesyon yaşanmıştır! Sanayi şirketleri tek tek ele alındığında kısa ömürleriyle bir çeşit "süreksizlik yasası"na boyun eğiyor görünmektedir. Terk edilmiş köylerden sık sık söz edilmiş, edilmektedir. Yüzüstü bırakılmış manüfaktürlerden, fabrikalardan da söz etmek gerekmez mi?

Maurice Daumas "endüstriyel arkeoloji" adlı çalışmasında Fransa'nın dört bir yanındaki maziye karışmış fabrika kalıntılarının, yıkılmaya bırakılmış ya da zamanın akışı içinde başka etkinliklere tahsis edilmiş yapıların envanterini çıkarmakta ve yapıların "kalıcılığını" bir zamanlar barındırdıkları şirketlerin "faniliği" ile karşılaştırmaktadır.[115] Onu izleyip büyük manüfaktürleri kuruldukları yerlerde ziyaret edelim.

Languedoc'taki Lodève kentinde yarım daire biçiminde dizilmiş geniş yapılar kentin içinden geçen küçük Lergue Çayının kıyılarına hâlâ hakimdir.[116] Birçok başka manüfaktür gibi, yünün yıkanması, kumaşların tokaçlanması ve değirmen çarklarının dönmesi için elzem olan hızlı suyunu çaya boşaltan Kara Dağ yamaçlarında kurulmuş olan ilginç Villeneuvette manüfaktürü bir uzun ömürlülük rekoru kırmıştır. 1677'de kurulan manüfaktür faaliyetlerini uzun bir gerileme döneminin ardından ancak 1954'te tamamen durdurmuştur. Bu kadar uzun süre ayakta kalmış olması günümüz ziyaretçisine işverenin konutundan başlayarak ambarların kocaman tonozlu salonlarına, makinelere ayrılmış tam anlamıyla sınai yapılara, birkaç sokak üzerine dizilmiş ve barınmak için olduğu kadar dokuma işlikleri olarak da kullanılan işçi evlerine ve büyük su iletim şebekelerine kadar gezinerek XVIII. yüzyılın sanayi organizasyonunun "neredeyse hiç bozulmamış dekorunu karşısında bulma" olanağı sağlar.[117] Bu kapitalist kale etrafındaki bir düzine kadar köyle

[115] M. Daumas, *Archéologie industrielle en France*, *a.g.e.*, s. 30.

[116] *A.g.e.*, s. 99.

A.g.e., s. 106.

iş birliği yapıyordu.[118] Abbeville, Sedan ve Louviers'deki, günümüzde çürümeye terk edilmiş, şatoları andıran kocaman güzel yapılar da büyük tekstil şirketlerinin kırılganlığına tanıklık etmektedir: Bu şirketler doğmuş, büyüyüp serpilmiş ve ölmüştür. Rehberimiz eski yüksek fırınların, dökümhanelerin, kal ocaklarının ve başka arkeolojik metalürji birimlerinin peşinde bizleri Périgord'dan Haute-Marne'a, Châtillonais'ye, Côte d'Or ya da Franche-Comté'ye, Landes'dan Brötonya'ya kadar Fransa'nın her yerine götürür ve yolda giderken tarihi anıt olarak sınıflandırılmış tek yüksek fırının Chiers Irmağı üzerindeki Cons-la-Granville'de 1865 gibi geç bir tarihte inşa edilip on beş yıl sonra terk edilecek olan yüksek fırın olması konusundaki şaşkınlığını belirtir.[119]

Nadiren yararlanılmış olan bu büyüleyici belge hazinesi üzerinde daha fazla durmak niyetinde değilim. Amacım sadece sanayi kuruluşlarının kırılganlığını, faaliyetlerinin ve gelişmelerinin kısa ömürlülüğünü vurgulamaktır. Böylece Walter Hoffmann'ın Sanayi Devrimi'nden sonraki İngiltere ile ilgili olarak formüle ettiği[120] ama XVIII. ve XIX. yüzyıllar Fransa'sına hiç sakınca olmadan uygulanabilir kuramıyla birleşiyorum. Bu kuram genel olarak formüle edildiğinde zaten geniş olan bu kronolojik sınırları da aşmaktadır.

Bir kuramdan çok bir kural, hatta bu kez pişmanlık duymadan öne süreceğim gibi bir yasa söz konusudur. Walter Hoffmann'a göre *herhangi* bir sanayi, nerede ve hangi amaçla kurulmuş olursa olsun (dönemi de ekleyeceğim), doğumuyla faaliyetini durdurması arasında aşağı yukarı parabolik bir eğri izler, yani göreceli olarak hızlı bir yükseliş ve süresi değişken bir tavan evresinden sonra bazen dik açıyla gerçekleşebilen bir düşüş evresi geçirir. Kuramını kanıtlamak için saydığı örnekleri bir kenara bırakalım. Bu "Hoffmann Yasası"nı başka bir kitapta XVI. yüzyılın ne yazık ki oldukça az sayıdaki nicelendirilebilir örneğinden birkaçı için kullandım.[121] Bir şey tartışmaya gerek duymayacak kadar kesindir: Başlangıcı çok parlak da olsa doruk noktasında sağlık da fışkırsa her sanayi kuruluşunun günleri sayılıdır. Yol boyunca yaşadığı inişler ve

---

[118] *A.g.e.*, s. 98-106 ve Claude Alberge, J.-P. Laurent, J. Sagnes, *Villeneuvette, une manufacture de Languedoc, Etudes sur l'Hérault* içinde, 1984, n° 12.

[119] M. Daumas, *a.g.e.*, s. 185-186.

[120] Walter G. Hoffmann, *British Industry, 1700-1950, 1955*, akt. F. Braudel, *La Civilisation industrielle...*, II, s. 304.
F. Braudel, F. Spooner, *Prices in Europe from 1450 to 1750, Cambridge Economic History of Europe* içinde, IV, s. 454 ve 484.

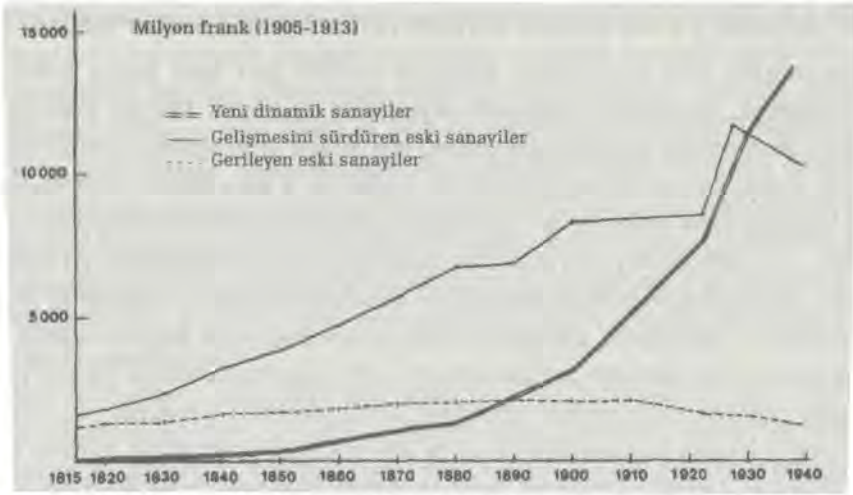
çıkışlar ne olursa olsun er ya da geç kaderini çizen bu eğriye uyacaktır.

Kısacası, herhangi bir köy topluluğunun arkasında ve önünde yüzlerce yıl varken bir sanayi kuruluşu asla önünde bir yüzyıldan uzun bir başarı dönemi olacağına emin olamaz –birkaç olası istisna bu kuralı sadece doğrular. Sonuç olarak, sanayi göreceli olarak kısa ömürlüdür. Her şeyden önce istenççi bir tarihe bağlı olduğu için –karşımızda her an şansını deneyen bireysel girişimciler vardır– insanoğlunun en iyi olasılıkla sadece kısa süreyi denetleyebildiğine kendi tarzında tanıklık eder; uzun ve özellikle de çok uzun süre insanoğlunun erimi dışındadır.

Bu saptamalar, görünüşteki çelişkiye rağmen, başlangıç savımı, yani sanayinin belirli bir ulusal ekonomi bağlamında giderek süreklilik kazandığı yönündeki çok önemsediğim önerimi yinelememe engel değildir. Sınai akım kesilmemektedir ve kendiliğinden genişleme eğilimindedir. Başarısızlıklar ve çöküşler bir kuralsa güçlü başlangıçlar başka bir kuraldır. Bütünün tabiri caizse artılarla eksilerin toplamından oluştuğu söylenebilir. En ufak olumlu bir dış dürtünün –hükümetin yerinde bir kararı, yeni bir pazarın açılması, büyümeye uygun bir konjonktür ya da bir rakibin saf dışı kalması gibi– sanayi sektörünün bir bütün olarak gelişmesini tetiklediğini savunuyorum. Bu konuda iyimser bir görüşe sahibim. Fransa'nın XVIII. yüzyıl ile günümüz arasındaki sanayi tarihinin uzak ara en iyi uzmanı T. J. Markovitch'in bana bu konuda destek çıkacağını sanıyorum. Markovitch Fransız sanayilerini üç bölüme ayırır: tüm sektöre dinamizm getiren yeni sanayiler, gerilemekte olan ama işlevlerini hâlâ yerine getiren sanayiler ve yolun sonuna yaklaşmış durgun sanayiler.[122] Bu sınıflandırma sonuç olarak Hoffmann'ın çözümlemesine dayanmaktadır ve Markovitch'in kitabından almış olduğum şekil 41'deki diyagram bu konuda yeteri derecede açıktır: Sanayi gelişmek için inovasyona, yeni buluşlara bağımlıdır. Bu hızlı açıklamaların sonunda aralarında Mensch ve André Piattier'nin de bulunduğu birçok ekonomistin aynı paralelde olduğum görüşlerini bir cümlede özetleyelim: İnovasyon sanayinin gençlik iksiri, gerekli ve akıllıca uygulanmış teknolojinin ödülüdür.

Geriye gerileme dönemlerini, belirli aralıklarla nükseden gençlik kürü ihtiyacını ve sanayinin tarihine damgasını durmuş olan düzenli dalgalanmaların nedenlerini açıklamak kalıyor. Geçmişte Henri Sée gibi titiz ve bilgili bir tarihçi bile gözlemlediği dönemi büyük ölçüde siyasi tarihle açıklıyordu: Restorasyon, Temmuz Monarşisi, II. İmparatorluk

[122] T. J. Markovitch, *a.g.m.*, s. 196.

ŞEKİL 41: DİNAMİK, GELİŞMESİNİ SÜRDÜREN VE GERİLEYEN SANAYİLER

Kaynak: T. J. MAKOVITCH, *L'Industrie française de 1789 à 1964, Cahiers de l'I.S.E.A.*, 1966.

ve III. Cumhuriyet dönemlerinde Fransız sanayiinde ne gibi gelişmeler olmuştu?[123] Daha sonra, François Simiand tarafından tanımlanmış ekonomik evrelerle (A ve B evreleri) düşünmeye başladık: 1817-1852 arası gerileme, 1852'den 1876'ya kadar yükseliş, 1876-1896 arasında yeni bir gerileme ve 1896'dan 1929'a kadar Birinci Dünya Savaşını da kapsayan yükseliş evreleri. Ama can sıkıcı olan şu ki sanayinin bazen gerileme döneminde (B evresi) yükseliş döneminden (A evresi) daha hızlı büyüdüğü görülüyordu.[124] Sorunu sahte, hatta çözümsüz olarak kabul edip bir kenara mı atmak gerekir? Ya da belki kriz açısından yeniden ele almak mı? Çatışmaları ve rekabeti azaltan, kârları ve talebi şişiren büyümenin topal ördekler dahil herkese olanak sağladığı düşünülemez mi? Kısacası büyüme aynı zamanda "tutucu" da olabilir. Oysa uzun süreli gerilemeleri başlatan ekonomik kriz kârları düşürerek, ulusal ve uluslararası rekabeti artırarak güçlünün durumunu sağlamlaştırır, zayıfın durumunu daha da kötüleştirir.[125] Bu gelişme belki de insanları yeni çözümler, krizden çıkış yolları arayışına iterek inovasyona katkıda bulunmaktadır. Ama bu aşamada karşımıza çözmesi daha da zor başka bir sorun çıkmaktadır: Krizin kendisini açıklamak.

---

[123] Henri Sée, "Esquisse de l'évolution industrielle de la France de 1815 à 1848, les progrès du machinisme et de la concentration," *Revue d'histoire économique et sociale*, 1923, n° 4, s. 473-497.

[124] P. Léon, "L'impulsion technique," *a.g.m.*, s. 479.

[125] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, III, s. 69 ve 231.

Bir Bilanço ya da Küçük Girişimin Varlığını Sürdürmesi

Günümüzde tüm tarihçilerin hemfikir olduğu gibi Eski Rejim Fransa'sı yüzölçümü, potansiyel zenginlik kaynakları ve büyük nüfusu (Rusya'dan sonra Avrupa'nın en kalabalık ülkesi) göz önüne alındığında Avrupa'nın en önde gelen sanayi ülkesiydi. Ama bu üstünlük köhne üretim yöntemlerine ve küçük üretim birimlerine dayalıydı. Sermaye bazı büyük kentlerde (Lyon, Lille...) ve Marsilya ya da Bordeaux gibi limanlarda yoğunlaşmıştı ama bu etkin merkezler paralarını sanayiden daha az risk içeren alanlarda değerlendirmeyi yeğliyordu. Sanayinin çekiciliğine kendisini kaptırabilecek düzeydeki büyük sermaye birikimi Paris'teydi ama bu sermaye tekstil ya da demir-çelikten çok ticarete dönüktü: XVII. yüzyılda başkentin tüccarları ve yünlü kumaş imalatçıları oldukça ilgi göstermiş olmasına rağmen yünlü dokuma sanayiine yatırım yapmak yerine İspanyol yünü ithal etmek ya da Sedan ve Elbeuf'den satın aldığı kumaşları pazarlamakla yetinmiştir. Kısacası, Fransa 1789'da ekonomisinin gücü ne olursa olsun, pamuklu dokuma, maden ve maden işleme sektörlerindeki birkaç istisna dışında modası geçmiş bir sanayiye sahipti. Aşağı yukarı bütünüyle İngiltere'den ithal edilmiş olan Sanayi Devrimi eski üretim ilişkilerini devreden çıkarmakta zorlanacak, onlarla birlikte var olmak zorunda kalacaktır.

XIX. yüzyıl boyunca ve 1914'e, hatta daha ileri bir tarihe kadar sürmüş olan bu eski sanayi düzeni bir "ikincil sanayi" ya da Markovitch'in söylediği gibi gerçek anlamda sanayiye –üretim araçlarıyla işgücünün yoğunlaştığı büyük sanayi– karşıt olarak "sözcüğün geniş anlamında bir zanaatçılık" diye adlandırılabilir. Temmuz Monarşisi ve II. İmparatorluk dönemlerinde gerçekleştirilmiş dört büyük anketin (1840-1845, 1848, 1860, 1861-1865) sonuçları Markovitch tarafından aşağıdaki tabloda özetlenmiştir (toplamlar milyon frank):

	Toplam sanayi üretimi	Gerçek anlamda sanayi		Geniş anlamda zanaatçılık	
		(yıllık ortalamalar)			
1835-1844	6385	1612	25,2%	4773	74.8%
1855-1864	9090	3406	37,5%	5684	62,55

Bu anketlere göre "1840 ile 1860 arasındaki yirmi yılda toplam sanayi üretimi %42,36, gerçek anlamda sanayinin üretimi %111,36 artarken geniş anlamda zanaat üretimi sadece %37,5 artmıştır." Önemli bir yapısal

değişiklik olmuş, gerçek anlamda sanayinin payı %25,2'den %37,5'e yükselmiştir.[126] Bu yapısal değişiklik "Gerçek anlamda sanayilerdeki kârlar ile ücretlerin payları karşılaştırıldığında daha açık bir şekilde görülmektedir:" Kârların payı %56'dan %60,4'e çıkarken ücretlerinki %44'den % 39.6'ya gerilemişti. "Genişlemekte olan sanayilerdeki ('dinamik sanayiler') ücretlerin payının bu göreceli azalması XIX. yüzyıl sanayi devrimine özgüdür." Bununla birlikte ücretlerin payındaki bu azalmaya hammadde fiyatlarındaki artış eşlik etmiştir. Bu sonuncu gelişmeyi rehberimiz gibi sömürgeciliğin, büyük devletlerin emperyalizminin nedenlerinden biri olarak mı görmeliyiz?[127]

Her ne kadar toplamdaki payı azalmış olsa da küçük sanayi 1860'da (%62,5) hâlâ aslan payına sahipti. Üstelik araştırmacılar büyük ile küçük sanayiyi birbirinden ayırmak için makine kullanımı gibi çok tartışılır bir kriter seçtiği için bu oran gerçeği yansıtmamaktadır. Örneğin 1866 istatistiklerinde bir Singer dikiş makinesine (nispeten yeni bir icat) sahip ve iki yardımcısıyla çalışan bir terzi büyük sanayi kategorisine dahil edilmişti! T. J. Markovitch sanayi ile zanaatçılığı haklı olarak "İşverenin fiilen *çalışmadan* sadece yönetmesine ya da üretim sürecine aynı zamanda hem yönetici hem de işçi olarak katılmasına göre" birbirinden ayırmayı yeğler ve böylece zanaatçılığa küçük ölçekli işlikleri, ayrıkotu gibi uzun ömürlü kırsal sanayiyi ve her şeyden önce ev halkının tüketim ihtiyaçlarını karşılayan ev içi üretimi de dahil eder. Bu yeni ölçüte göre yapılan hesaplamalara göre gerçek anlamda sanayinin payı %37,5'ten %19,8'e düşmektedir, yani toplam sanayi üretiminin sadece beşte biri.[128] Çok azınlıkta olan bu büyük sanayi ortasında denizde bir ada gibi dikildiği geleneksel sanayi tarafından dört bir yandan kuşatılmıştı. Üstelik zanaatçılık yaşama hakkını savunmayı, hatta gelişmeyi sürdürüyordu. Sınai büyüme aslında *"iki başlıydı:"* Büyük ölçekli sanayi hızla gelişirken küçük ölçekli girişimler de reel olarak büyüyordu.

T. J. Markovitch tarafından revize edilen hesaplamalar benim kuşağımın hocaları ve Ernest Lavisse'in yönetimindeki bilgi dağarcığı çok geniş

---

[126] T. J. Markovitch, "Salaires et profits industriels en France (sous la Monarchie de Juillet et le Second Empire)" *Economies et Sociétés, Cahiers de l'ISEA* içinde, Nisan 1967, s. 79.

[127] T. J. Markovitch, *a.g.m.*, s. 86.

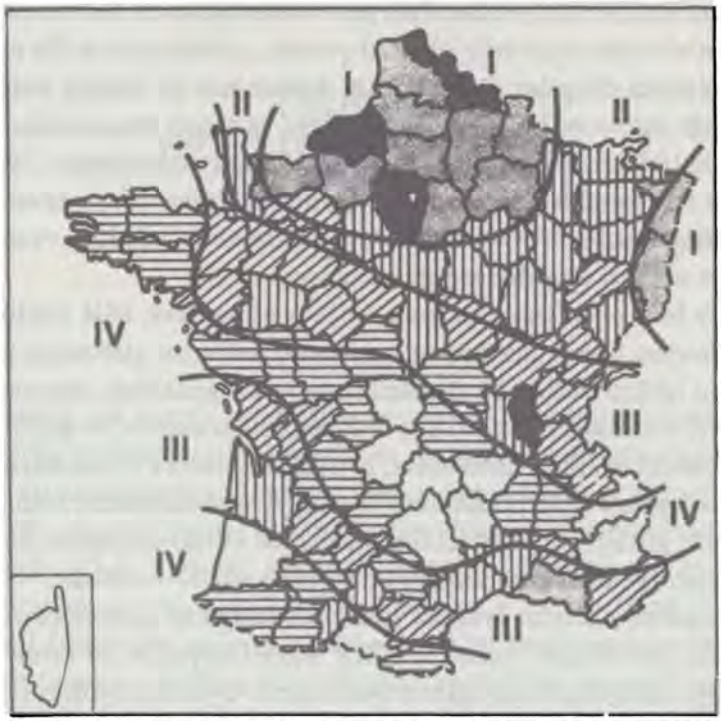
[128] T. J. Markovitch'in özel olarak F. Braudel için kaleme aldığı ve *Histoire des industries françaises*'in günümüze dek yayımlanan yedi cildinin başlıca sonuçlarını içeren bir özet-rapordan alınmıştır.

ama günümüzde modası geçmiş *Histoire de la France Contemporaine*'in (Çağdaş Fransa'nın Tarihi) yazarları olan tarihçilerin, Sébastien Charléty ve Charles Seignobos, soğukkanlı açıklamalarıyla bağdaşmaktadır. Charles Seignobos 1900 başlarında, III. Cumhuriyet'in ortalarında yani II. İmparatorluk döneminin epey geride kaldığı bir zamanda istisnasız hepsinin Fransız sanayiinin olağanüstü atılımına vurgu yaptığı belgelerden yararlanmıştır. "1866'da en işçi-yoğun sanayi dallarında bile işletme başına ortalama işçi sayısı metalürjide sadece 84, maden yatakları ve ocaklarında 21, kimya sanayilerinde 17,4 olarak tahmin ediliyordu. Ortalama işçi sayısı 1906'da demir çelik sanayiinde 711'e, madenlerde 446'ya, cam sanayiinde 96'ya yükseldi... On kişiden az işçi istihdam eden küçük işletmeler 1896'da toplam işçi sayısının artık sadece %36'sını, 1906'da da %32'sini çalıştırıyordu."[129] Bu işgücü oranlarıyla (büyük sanayi için 2/3, küçük sanayi için 1/3) kum saati tersine çevrilmişti ama üçte bir yine de önemli bir orandır.

Küçük sanayi işletmelerinin inatla varlıklarını sürdürmesinin büyük sanayiyi rahatsız ettiğini mi yoksa büyük ölçekli sanayi işletmelerinin küçük sanayiye ihtiyacı olduğunu, bir arada yaşamanın birtakım ilişkiler mi içerdiğini düşünmeliyiz? Her durumda, büyük sanayi gerektiği kadar hızlı büyümemiştir. Kısmen kendi hatası yüzünden: Otomobil, uçak gibi büyük yeniliklere başlangıçta dört elle sarılmışsa da yanılmıyorsam bu girişimlerin arkası gelmemiştir. Ama daha önemli olan nokta büyük sanayinin gerektirdiği uzun vadeli yatırımlar konusunda çekinceleri olan Fransız bankalarının istenilen düzeyde devreye girmemiş olmasıdır. Eski Rejim'in büyük limanları gibi Fransa ölçeğinden çok dünya ölçeğinde oynamak onlara çekici geliyordu. Sanayiler satın alma ve satış ödemelerinde karşılıklı olarak vade uzatımlarına giderek birbirlerine destek olmak, yardım etmek zorunda kalmıştır. Fransa'nın yakın tarihini büyük ölçüde etkilemiş olan bu sorunlardan ileride ayrıntılı olarak söz edeceğim. Suçlu kapitalizm miydi? İyi bir ünü olmadığı için zan altında kalmaktan kurtulamaz.

Hervé le Bras oldukça çekici başka bir açıklama önerir. Önce Cenevre-Saint Malo hattının anlamlı bir şekilde ve bir kez daha, biri kuzeyde büyük ölçüde sanayileşmiş, diğeri güneyde çok güçlü bir aile yapılanmasının uzun zaman sanayileşme önünde bir engel oluşturduğu, iki Fransa'yı

[129] Charles Seignobos, *L'Evolution de la IIIe République, Histoire de la France contemporaine* içinde, yay. haz. E. Lavisse, 1921, s. 460.

ŞEKİL 42: 1830'DA "FRANSIZ COĞRAFYASINDAKİ EKONOMİK EŞİTSİZLİKLER"

Ekonominin her yönüyle ilgili (tarım, taşımacılık, sanayi, gelirler, servetler, vb.) 33 değişkenden yola çıkarak hazırlanmış olan bu harita 1930 yılı Fransa'sındaki bölgesel gelişme dengesizliklerini göstermektedir; koyu renkli alanlardan beyaz alanlara, I den IV' e geçerken zenginlikten yoksulluğa geçiyoruz.
Kaynak: Bernard LEPETIT, yakında *Annales ESC*, n° 6'da yayınlanacak makale.

birbirinden ayırdığına dikkati çeker. "Biri ağır sanayiye, diğeri hafif sanayiye öncelik veren; üretimin birinde toplu yerleşim alanlarında yoğunlaştığı, diğerinde dağınık birimlerde gerçekleştiği; birinde küçük toprak mülkiyetinin, diğerinde tarım işçisi çalıştıran büyük işletmelerin ağır bastığı iki ülke karşı karşıya kaldı."[130] İşçi yoğunlaşmasına dayanan modern sanayiye direnen Güney Fransa XVIII. yüzyıldan miras kalan çok sayıda manüfaktür ve geleneksel işliğinin fabrikaların rekabetiyle yok olduğuna tanık olmuş ve Loire'ın kuzeyindeki zengin, giderek daha da zenginleşen Fransa'dan çok geri kalmıştır (bkz. şekil 42). Baron Dupin 1827'de şunları söylüyordu: "Güneyli yurttaşlarım Kuzey Fransa'nın

[130] H. Le Bras, *Les Trois France, a.g.e*, s. 223.

betimlemesini [*Forces productives et commerciales de la France* adlı kitabından söz ediyor] sizlere ithaf ediyorum... Atalarımızın Oïl dili ve Oc dili konuşulan bölgeler diye ayırdığı Fransa'nın iki büyük bölümünün sergilediği nüfus ve bölgesel, endüstriyel ve ticari zenginlikler arasındaki farklılıkları gördüğünüz zaman şaşkınlığa düşeceksiniz." Ve onları "illeriniz için gerekli ciddi ve verimli çalışmalar [yapmaya davet eder]... çünkü günümüzde bireysel ihtiyaçlarınızı daha da çoğaltan ve acil kılan maddi ve manevi eksiklikler çekiyorsunuz."[131]

Güney bu sanayileşme çağrısına itibar etmeyecek, hâlâ köylü kalmış olan insanları Kuzey Fransa'nın işçi sınıfı saflarını şişirmeye gitmeyecektir (bu işgücü ileride büyük ölçüde yabancı işçilerden oluşacaktır). Ve çok sonraları Güney de kırsal göçe sahne olduğu zaman, bu göçün hemen hepsi üçüncül sektöre, hizmetlere, liberal mesleklere ve memurluğa, yok sayılacak kadar küçük bir bölümü de sanayiye yönelecektir. Sonuç olarak Fransa'nın güneyi endüstriyel işçi statüsüne *kültürel yönden* düşmanca yaklaşmıştır ve bu tutumunu günümüzde de sürdürmektedir.

Bu koşullar altında, Fransız sanayi üretiminde neredeyse tamamen söz sahibi olan Kuzey Fransa'nın XIX. yüzyıl boyunca bu sanayiyi güçlü bir biçimde geliştirmiş olması beklenirdi. Oysa sanayiinin büyümesi Avrupa'nın geri kalanıyla karşılaştırıldığında göreceli olarak düşük kalmıştır (en azından İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar). Hervé le Bras'ın açıklaması siyasidir: Devlet XIX. yüzyılda kuzey-güney eşitsizliklerinden o derece kaygılanmıştı ki "Siyasi birlik zorunluluğu sınai zorunluluğu gölgede bıraktı." Hükümetin yatırımı –yani Kuzey'in zenginliği– ülke çapında başlatılan homojen bir eğitim seferberliği (Jules Ferry Yasaları), demiryolu bağlantıları ve idari birimlerin ülke geneline yaygınlaştırılmasının yanı sıra "Çoğu ekonomist tarafından üretken yatırımın yönünün değiştirilmesi olarak değerlendirilen çok büyük bir kamusal ve özel inşaat çabası" sayesinde de Güney Fransa'nın gelişmesine yönlendirilmiştir. Yazara göre bu gelişme "Fransa sanayiinin 1860 ile 1914 arasındaki büyüme hızının diğer ülkelere göre çok düşük kalmasının" başta gelen açıklamasıydı. "Fransa birinci sanayi çağına eşlik eden eşitsizliklerin zincirden boşalmasını yumuşatarak sınai büyümesini sınırlı tutmuş [olabilir] ama siyasi birliğini kurmayı başarmıştır."[132]

---

[131] *A.g.e.*, s. 236.

[132] *A.g.e.*, s. 228-229.

IV

TİCARET: HEP BİR ADIM ÖNDE

Ona adanmış çok sayıda çalışmayla yetinilirse ticaretin Fransa'da ya da başka yerde ekonomik etkinliklerin en önde geleni olduğu düşünülebilir. Ama elimizdeki sayısal veriler bunun bir yanılsama olduğunu göstermektedir. Baron Dupin 1837'de Louis-Philippe dönemi Fransa'sının günümüzde G.S.M.H. (gayrı safi milli hasıla) dediğimiz toplam hasılasını hesapladı: tarım, 6 milyar frank, sanayi 3 milyar frank ve ticaret 1,5 milyar frank.[1] Bu ve bunun gibi sayısal verilerle taşlar yerine oturmaktadır. Bununla birlikte XIX. yüzyılın kesintisiz ekonomik gelişmesi boyunca ticaret diğer iki sektöre oranla daha hızlı büyümüştür. Hatta bankacılık sektörü olmasaydı ondan daha hızlı büyüyen sektör olmayacaktı. Ama bankacılık da sonuçta bir ticaret, para ticareti değil midir? Léonce de Lavergne 1870'de şöyle yazıyordu: "Fransa'da genel refah 1815'ten itibaren arttı... bazen hızlı ve olağanüstü atılımlarla. Dış ticaret beş kat, sanayi üretimi dört kat artarken tarım ürünlerini neredeyse 2 katına çıkardı."[2] Ama sanayide tarımdan, ticarette de sanayiden hızlı olan bu büyüme yeni bir şey değildi. Pierre Chaunu'ye göre XVII. yüzyılın son yıllarıyla 1800 arasında Avrupa'da tarım geliri 1,5 kat, sanayi geliri 3 kat artarken ticaretten gelen gelir en az 10 kat, belki de 20 kat artmış görünmektedir –gerçek bir ticaret patlaması.[3]

Bunun kuşkusuz birçok açıklaması vardır. İngiliz "aritmetikçi"lerinin ilki olan William Petty'nin (1623-1687) yasasını düşünelim: "Sanayide tarımdan, ticarette de sanayiden daha çok para kazanılmaktadır."[4] Kâr elbette önemli bir rol oynuyordu. İş bölümü de bazılarının öne sürdüğü

---

[1] Kayıp referans.
Léonce de Lavergne, *Economie rurale de la France depuis 1789*, 1877, s. 45.
Pierre Chaunu, *La Civilisation de l'Europe classique*, 1966, s. 328-329 ve 342.
Œuvres économiques de Sir William Petty, 1905, s. 227, akt. Pierre Dockes, *L'Espace dans la pensée économique du XVIe au XVIIIe siècle, 1969, s. 152.*

kadar nötr değildi; bir hiyerarşi, değişik düzeyler yaratıyor ve bu düzeylerin bazılarına saygınlık kazandırıyor, bazılarını da değersizleştiriyordu. Bu iş bölümü aslında muhtemelen gelişme hızı farklılıklarının bir sonucuydu. Ve belki de insan sayısına bağlı bir hiyerarşi vardı. Köylüler zanaatçılardan uzak ara daha kalabalıktı, zanaatçılar da tüccarlar ve onlar için çalışanlardan daha çok sayıdaydı ve bu sonuncu kategori de çok az sayıdaki bankerden sayıca fazlaydı. Ekonomik gelişme işin içine kattığı insan sayısıyla ters orantılı görünmektedir.

Nedeni ne olursa olsun, ticaret sektörü daha hızlı gelişmiş, diğer sektörlerin önüne geçmiş, onları peşinden sürüklemiş ve sözünü geçirmiştir. Bunu *Verlagssystem* ile ilgili olarak uzun uzadıya tartıştım ve bu uzun bölümün sonunda ticari kapitalizmden ya da söylemeyi yeğlediğim gibi mali kapitalizmden söz ederken yeniden ele alacağım. Şu an sadece sanayinin –tek başına olmasa da öncelikli olarak– ticaretin güçlü etkisi altında kalmış olduğuna işaret edeceğim. Sanayi gelişme dönemlerinde bir dizi kopuş, kırılma ve devrimci atılıma damgasını vurmuş olan teknik yeniliklerin ürünü olduğu kadar çok sayıda örneğin tartışılmaz biçimde kanıtladığı üzere ticari inovasyonların da çocuğuydu.

Örnek olarak kaliteli yünlü kumaş sanayiini ele alalım. Bu sanayi Fransa'da XVII. yüzyılda kurulmuştu ama kaliteli yünlü kumaş daha önce döşeme takımlarında ve özellikle de lüks giyimde ipeğin yerini almıştı. Dolayısıyla sanayi kurulmadan önce ithal kumaşların talebi karşıladığı bir pazar vardı. Sedan, Elbeuf ve Louviers manüfaktürlerinin kurulması bu pazarın Paris manifaturacıları tarafından ele geçirilmesiyle mümkün olmuştur. Bir örnek daha: Languedoc'un yünlü kumaşları Devrim'e kadar XVII. yüzyılda açılmış olan uzak Levant pazarının ihtiyaçlarına yanıt veriyordu. İzmir ve Konstantinopolis ile ihracat bağlantıları Sète limanı (Colbert'in 1666'da kurduğu) üzerinden değil güçlü Marsilya limanı aracılığıyla yapılıyordu. Bu yüzden Languedoc'daki Villeneuvette manüfaktürünün belgeleri arasından koruyucu aziz adları taşıyan Marsilya ve Provence gemilerinin belirivermesi pek de şaşırtıcı değildir: *Saint-Joseph* ve *Dauphin Couronné, Enfant Jésus, Notre-Dame de Garons, Notre-Dame de Bon Rencontre, Notre-Dame de Grâce, Saint-Louis* ve *Ville d'Alep*... Daha önce başka örnekler de vermiştim: Laval'ın XVIII. yüzyılda İspanyol Amerika'sına gönderdiği keten kumaşlar; Mazamet'nin Kanada'da çok rağbet gören şayakları...

Tarımın bile tüccarın hizmetlerine ihtiyacı vardı. XVIII. yüzyılda Fransa'da ticaret patladığı zaman birçok eyalet dışarıya açılır ve ka-

zançlı uzmanlaşmalara girişir: Yukarı-Provence bağlar tarafından istila edilir, başka eyaletler tahılların hegemonyasını kırmaya ve hayvancılığa bel bağlamaya başlar. II. Katerina döneminde Rus yetkililer tahıl, keten ve tomruk ihracatı için Batı Avrupa'nın kapılarını zorlamaya başlar. Marsilya'daki Rusya Konsolosu Peschier'nin[5] (gerçekte kentteki İsviçre kolonisinin bir toptancı tüccarı) çabaları Ukrayna buğdayının Karadeniz'in baştan aşağı yeniden donatılacak olan limanlarından ihracatını başlatacak ve Rus buğday üretiminin –başlı başına bir yenilik– olağanüstü gelişmesine tek başına olmasa da katkıda bulunacaktır. Ticaret sihirli derneğiyle yoktan var edebilmektedir.

Kaç Kişi "Ticaretin İçindeydi?"

Ticaretinin gelişmesinin ne İtalyan kentlerinin ne Hollanda'nın ne de daha sonra İngiltere'nin rekorlarıyla aşık atabildiği Fransa gibi bir ülkede bile ticari etkinliklerin düşük bir düzeyde olduğunu düşünmeyelim. Çok sayıda insan ticaretin içindeydi çünkü çeşit çeşit tüccar vardı: toptancı ya da *négociant* diye adlandırılan büyük tüccarlar ve tüm diğerleri. Ticaret dünyası Turgot'nun haklı olarak söylediği gibi "pazar yerinde otlarını sergileyen satıcı kadından Nantes ya da Cádiz armatörüne kadar" ya da bir Rouen belgesinin başka türlü söylediği gibi "en mütevazı işçiden en güçlü tüccara kadar"[6] sayısız kategoriyi kapsıyordu.

Ticaret *sektörü* dolayısıyla yüzlerce mesleği ve işlevi içeriyor, bünyesinde çok sayıda insan barındırıyordu. XIV. yüzyılda Avignon ve Venaissin Kontluğunda kesinlikle ayrıcalıklı bir toplumun %2 ila %5'i ticaretle uğraşıyordu. 1800'de nüfusu 30 milyon kişiye yaklaşmış olan Fransa'da toplamda belki 1,5 milyon kişi ticaretle uğraşıyordu. Ve 1825'te eğer Baron Dupin hesaplarında yanılmadıysa nüfusunun yaklaşık %10'u. Bununla birlikte, Jean-Claude Toutain'e göre 1856'da sadece 1.900.000 kişi çeşitli ticaret dallarında çalışıyordu ama yararlandığı istatistikler sadece *yerleşik* ticareti dikkate alabiliyordu.[7]

---

[5] Bk. Moskova arşivlerindeki yazışmaları. İsviçreli iş adamları Marsilya'da sık sık yabancı konsoloslukların (örneğin Danimarka, Avusturya, İngiltere) hizmetlerinden yararlanıyordu: *Histoire du commerce de Marseille*, yay. haz. Gaston RAMBERT, IV, 1954, s. 529-530.

Anne-Robert-Jacques Turgot, *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*, 1766, *Œuvres de Turgot* içinde, yay. haz. Eugène DAIRE, 1844, y. bas. 1966, I, s. 43; U.A., G^7 1697, 165, 23 Aralık 1712.

J.-C. Toutain, *La Population de la France de 1700 à 1959, Cahiers de l'ISEA*, AF 3, 1963, 136. ve 137. tablolar.

Piramidin tepesinde Paris Borsası seanslarının gediklileri olan birkaç çok zengin toptancı tüccar, *négociant,* vardı. Onların altında yardımcılarıyla çevrili orta çapta tüccarlar bulunuyordu. Daha sonra *marchands de basse étoffe* ya da *marchands de moindre plumage*[8] diye adlandırılan küçük tüccarlar geliyordu. Piramidin tabanında ise sayısız dükkân sahibi zanaatçı ve kent pazarlarının mütevazı tedarikçileri yer alıyordu.

Bu sonuncu kategori içinde gün doğmadan Paris banliyölerinden at arabalarıyla yarı uykulu bir biçimde yola çıkıp büyük kente giden sebze, tereyağı ve kümes hayvanı satıcılarını sayabiliriz. Lyon'da XIII. Louis'nin öldüğü yıl 1643'te bir gezginin anlattığına göre "[Burada] satın alınabilecek her şey seyyar satıcılar tarafından satılıyor: yağda kızartılmış börekler, meyve, çalı çırpı demetleri, kasayla üzüm, kereviz, pişmiş bezelye, portakal... Seyyar satıcılar iki tekerlekli arabaları içinde gezdirdikleri yeşil salataları ve taze sebzeleri bağırarak satıyor. Elmalar ve armutlar pişmiş olarak, kirazlar terazide tartılarak satılıyor."[9] Caen'da "Günlük gıda ürünleri ticareti dükkân sahibi olmayan (çok yoksul insanlardan oluşan çömlekçiler loncası dışında) çok sayıda küçük pazar satıcısının elindeydi. Tezgâhlarını sürekli olarak sokaklara ve meydanların köşelerine kuruyorlardı. Bu satıcıların yük hayvanları yoktu ve tüm sermayelerini iki üç sepet içinde taşıyorlardı; her sabah kent çevresindeki köylerden yürüyerek geliyorlardı."[10] Bu ticaretin en alt düzeyi midir? Birçok nedenden dolayı böyle bir değerlendirmeye kuşkuyla yaklaşmak gerekir. Ticaretin en alt düzeyinin ilkel mal ve hizmet takası olduğunu düşünüyorum: Daha önce küçük Saint-Antonin kentinde görmüş olduğumuz gibi tahıla karşı un, süte karşı tereyağı, peynir ya da domuz yağı vb.

Bu düzeyin hemen üstüne arabalarıyla gezen panayır satıcılarını mı –yoksa işportacıları mı yerleştirmek gerekir? Yanıt birinciler için kesin olarak evet, ikinciler için büyük bir olasılıkla hayırdır.

Her durumda ticaretle uğraşan insan sayısının sürekli olarak arttığını kesin olarak biliyoruz. Ama zaten genel nüfus artışı, tarım ve sanayi üretimi artışı ve taşımacılık sektöründeki gelişmelerle bunun başka türlü olması mümkün müydü?

Bu artışın *aralıksız* sürdüğüne dair elimizde çok sayıda belge vardır. 1515 gibi erken bir tarihte, XII. Louis'nin hükümdarlığı sona ererken,

---

[8] U.A., K 1351, Le compagnon ordinaire des marchands, 1700.

[9] Elie Brackenhoffer, *Voyage en France, 1643-1644;* çev. Henry LEHR, 1925, s. 115-116.

[10] Jean-Claude Perrot, *Genèse d'une ville...a.g.e.*, I, s. 182.

Marsilya Piskoposu –geleceğin Torino Başpiskoposu– Claude de Seyssel şunları yazıyordu: "Herkes ticaretle uğraşıyor, Kral XI. Louis zamanındaki (1461-1482) bir tüccar için şimdiki hükümdarlık döneminde (XII. Louis, 1498-1517) elliden fazla tüccar bulunuyor ve bu yüzden günümüzde küçük kentlerde eskiden büyük kentlerde görmeye alıştığımızdan daha çok tüccar var."[11] Değerli ama münferit bir gözlem. XVII. yüzyılda tablo çok daha açıktır. Bir ticaret salgını tüm Avrupa kentlerinin üzerine çökmüştür: Hepsi kelimenin tam anlamıyla dükkânların istilası altındadır. Eski lonca kurallarına tabi olan bu dükkânlar uzmanlık alanlarına göre bir araya toplanıp sokakları çift sıra halinde işgal edecektir. İki Hollandalının Aralık 1656'da keşfettiği Paris'teki Ferronnerie Sokağındaki gibi: "Saints-Innocents Mezarlığının yanında dikkat çekici bir sokak çünkü neredeyse tüm pirinç, bakır ve teneke tüccarlarının burada dükkânı var."[12]

Dükkân furyası XVIII. yüzyılda artarak sürer. Pottier de Hestroye'un belirttiğine göre 1716'da "Perakende ticaret sadece belirli tüccarlar tarafından değil imal ettikleri malları satmak için bizzat kendilerinin ya da eşlerinin işlettiği dükkânlar açan zanaatçılar tarafından da yapılıyor. Bu *perakendeci* tüccarlar halkın en büyük bölümlerinden birini oluşturuyor olmalıdır."[13] Sadece kendi ürettiklerini değil başkalarının ürünlerini de satıyorlardı.

XIX. yüzyılda Napoléon'un düşüşünü izleyen barış döneminde dükkân sayısı daha da çoğalır. 1817'de Limoges'da mızmız bir gözlemci bu gelişmeden rahatsızdı: "Yurttaşlarımızın büyük bir bölümü az çabayla çok kazanç sağladığı için ticaretle uğraşmaya başladı. Küçük memurlar, uşaklar ve gündelikçi işçiler dükkân açtı. Bugün Limoges'da [yaklaşık 10.000 kişilik bir nüfus için] 25 kumaşçı, 76 bakkal, 97 tuhafiyeci, 41 imalatçı, 14 kuyumcu, 18 nalbur, 5 araba kiralama bürosu, 23 kafe ve 85 meyhane var."[14]

Benzer anketler bize, örneğin 1825'te Grenoble[15] ya da 1789'da

---

[11] Claude Seyssel, *Histoire singulière du roy Loys XII*, 1558, s. 113.
Journal de voyage de deux jeunes hollandais (MM. de Villers) à Paris en 1656-1658, yay. haz. A.-P. Faugere, 1899, s. 30.
Pottier de La Hestroye, *Réflexions sur la dîme royale*, 1716, s. 104-105.
Jacques Joseph Juge Saint-Martin, *Changements survenus dans les mœurs des habitants de Limoges*, s. 90.
Edmons Esmonin, "Un recensement de la population de Grenoble en 1725," *Cahiers d'histoire* (1957) ve *Etudes sur la France des XVIIe et XVIIIe siècles* içinde, 1964, s. 429-461.

Savoie[16] için, çoğu zaman tartışma götürür, birtakım sayısal veriler sağlamaktadır. Bu bölgelerdeki belirli sayıda kent için "yerleşik" ticaretten geçinen aile reislerinin yüzdesini biliyoruz: Cluse'da %12,5; Thonon'da %8,5; Evian'da %7; Aix-les-Bains'de %6,1; Bonneville'de %3,5; Annecy'de %15 ve Chambéry'de Annecy'nin %15'i ile Grenoble'un %12'si arasında bir yüzde. Ama bu oranlardan ne gibi bir sonuç çıkarılabilir? Yerleşik ticaretin büyük kentlerde kasabalardan (fuarlarda yürütülen ticarete kentlerden çoğu zaman daha açık olan) daha önemli olduğu mu? Bunda hiç kuşku yoktur. Ama kentleri, kasabaları ve köyleri kapsayan genel bir yüzde hesaplanamadığı gibi ticaret sektörünün tartışılmaz büyümesinin hangi hızla gerçekleştiğini de tahmin edemiyoruz.

Fransa'da ticaretin tarihine girişmeden önce bu gibi aşikâr görünen detaylar üzerinde ısrarla durduysam bunun nedeni bu detayların uluslararası büyük ticaretin büyülediği istatistikçilerin gözünden kolayca kaçmasıdır. Oysa bu üstyapı çok önemli de olsa ticaret gerçeğinin sadece *oldukça küçük* bir parçasıydı. İç ticaret gerek değer gerekse de hacim açısından dış ticaretin uzak ara önündeydi.

Ulusal ölçekteki bu orantısızlığa ilk istatikçilerimizden Maurice Block 1876'da dikkati çekmişti: "Halkın genel olarak çok açık bir fikrinin olmadığı iç ticaret geniş alanında aynı ulusun bireyleri arasında gerçekleşen her türlü ticari işlemi kapsamaktadır. Bu işlemler dış ticaret işlemlerini uzak ara geçmektedir ve onların on ya da yirmi katı düzeyinde olduklarını söylemek bile gerçeğin altında kalan bir tahmindir. Zaten bu iki tip ticaret arasında olması gereken farkı gözümüzde canlandırmak için dış ticaretin sadece ülkenin gereksinimlerini tamamlamaya ya da üretim fazlasını dış piyasalara aktarmaya yaradığını dikkate almak yeterlidir. Öte yandan, her yıl 36 milyon Fransız arasında gerçekleşen çok büyük ticaret hareketini düşünürsek hemen hiçbir malın tüketime üç dört aracının elinden geçmeden girmediğini ve böylece birçok işleme yol açtığını ve bu fiili satın alma ve satışlara ticaretin zorunlu yardımcıları bankalar ve kredi kurumlarının işlemlerini de eklersek iç ticaret hareketine en az 35 ya da 40 milyar franklık bir değer biçmenin aşırı olmadığını göreceğiz –yani kişi başına ortalama bin franktan çok."[17]

İhracattaki rolü, sanayi ve ulusun yaşamı için vazgeçilmez ham maddelerin teminindeki rolü gibi birçok başka gösterge de iç ticaretin önemi-

[16] Gilbert Armand, *Villes, centres et organisation... a.g.e.*, s. 83.
Maurice Block, *Statistique de la France comparée avec les autres Etats de l'Europe*, II, 1860, s. 225.

ni gösterir. Ayrıca Maurice Block'un yazdığı tarihte iç ticaret şirketlerinin büyüklükleri artıyor ve kârları yükseliyordu. Voltaire zamanında bile ünlü Petit Dunkerque mağazası göz ardı edilemez düzeyde satış yapıyordu. Ama XIX. yüzyılın ortasından itibaren büyük mağazaların zamanı gelecektir: 1850'de Félix Potin;[18] 1852'de Bon Marché; 1855'de Louvre; 1869'da Samaritaine... Böylece büyük kentlerin bazı "yerleşik" tüccarları büyük toptancı tüccarlar kadar para kazanmaya başlayacaktır.

Ama bizzat yazarın da söylediği gibi doğrulanması hiçbir şekilde mümkün olmayan şu 35-40 milyar franklık iç ticaret rakamına geri dönelim çünkü ne kadar belirsiz ve tartışma götürür olursa olsun bizi bazı yararlı yorumlara yönlendirebilir. Önce, iç ticaretin, Turgot'nun da düşündüğü gibi, seyyar satıcılıktan pazarlara, fuarlara, dükkânlara kadar "her türlü ticari işlemi" içerdiğine dikkati çekelim. İkinci olarak, aynı mallar genellikle birkaç kez el değiştirdiği için her satın alma, satış ve yeniden satışın ayrı ayrı hesaba katıldığını ve ayrıca kambiyo senetleri, emre yazılı bonolar gibi kredi işlemlerinin de bu "iç ticaret hareketi" içinde olduğunu hatırlatalım. Dolayısıyla Fransa'nın o sırada 25 milyar frank olan toplam fiziki üretiminin üstünde bir rakama ulaşılmış olması şaşırtıcı değildir. Dış ticarete gelince, 1872'de dışsatım ve dışalım toplamı sadece 7,83 milyar franktı (bu toplamın dörtte birine yakın olan reeksport işlemleri dışında).[19]

8 milyar franga karşı 35 milyar frank: Böyle bir oran İngiltere'nin iç ticaret hacmini dış ticaret hacminin 4-5 katı olarak tahmin etmiş olan bazı İngiliz tarihçilerin görüşleriyle bağdaşmaktadır.[20] Bu gözlemden yola çıkarak iç ticareti Sanayi Devrimi'ni başlatan itici güç olarak görmelerine bir adım kalmıştı ve bu adımı attılar. Onlardan önce Defoe XVIII. yüzyıl İngiltere'sinde ticari işlemlerin çok sayıda aracı arasında bölünmesinin "çarpan etkisi"ni övmüyor muydu? Bu aracıların küçük kazançları sonunda çok büyük bir toplam oluşturuyor ve ulusal pazarı büyütüyordu.

Demek ki iç ticaretin temel özelliği çok sayıda küçük kazanç doğurmasıydı. Peki ya dış ticaret? Peder Galliani sayısız oyuncu tarafından paylaşılan çok büyük ulusal tahıl ticaretinin mütevazı günlük kazançlarıyla

---

[18] Pierre Bonnet, *La commercialisation... a.g.e.*, 1929, s. 170-171 ve 173.
M. Block, *a.g.e.*, II, s. 286.
Peter Mathias, *The First Industrial Nation. An Economic History of Britain 1700-1914*, 1969, s. 18; R. M. Hartwell, *The Industrial Revolution and Economic Growth*, 1971, s. 180 vd.

bu ticarete sadece kıtlık zamanlarında uluslararası tahıl fiyatları arasındaki farklar üzerine spekülasyon yaparak giren büyük toptancı tüccarın kazancı arasındaki uçuruma dikkati çekmiştir. Çok büyük miktarlar söz konusu olmasa bile tek bir ithalatçının kârı çok yüksek olabiliyordu. Örneğin Ximenes şirketi 1591'de %300 kâr etmişti.[21]

İç ticaretle dış ticaret arasındaki karşılaştırmayı Michel Morineau'nun bir makalesinde[22] mükemmel bir biçimde kanıtladığı gibi bu noktada yoğunlaştırmak gerekir. XVIII. yüzyıl ticaret dengesi bilançoları sayesinde "Fransa'nın Amerika'daki sömürgeleriyle ticaretinde, ara sıra savaş dönemleri dışında, büyük açıklar" verdiğini biliyoruz.[23] Örneğin 1750'de Fransa bu sömürgelerden 62 milyon frank değerinde dışalım yaparken dışsatımı 27 milyon franktan azdı.[24] Oysa XVIII. yüzyıl boyunca üç dört kat artacak olan bu ticaretin Atlantik limanlarımızın giderek artan zenginliğine çok büyük katkısı olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Bu görünürdeki çelişki Saint Domingue'e gidiş dönüş yolculuğu yapan bir Bordeaux gemisinin çok ayrıntılı hesaplarını içeren 1729 yılına ait bir inceleme yazısı tarafından aydınlığa kavuşturulur. Gidiş yolculuğunda malların değeri 37.149 *livre*, dönüşte de 92.895 *livre* idi: yani resmi olarak 55.746 *livre* tutarında bir ticaret açığı. Ama ilgili tüccar bir *livre* bile zarar etmemişti, tam tersine. Gidiş yolculuğunun yükü (şarap, alkollü içki, tuzlanmış et, tereyağı, mumlar, cam eşya) Léogane'da, değerinin iki katından fazla bir fiyata, 81.678 *livre*'e; dönüşte de 78.603 *livre'e* satın alınmış olan çivit otu, şeker ve tabaklanmış deriler Bordeaux'da 92.895 *livre*'e satılmıştı. Geminin amortisman giderleri dahil olmak üzere tüm yolculuk masrafları düşüldükten sonra geriye kalan kâr oranı %35,6'ydı. *Yasal* bir ticaret (kaçakçılık içermeyen) için çok yüksek olan bu kâr oranı muhtemelen Antil Adaları'yla yapılan ticaretin tümü için geçerliydi. Vauban ticarette ortalama kâr oranını %10 olarak tahmin ediyordu.

Böylece kafamı kurcalayıp duran soruna geliyorum. Niyetim iç ticaretle dış ticaret arasında nicel bir karşılaştırma yapmak değil –zaten bu olanaklarımın dışındadır. Ne de ülkelerinin iç ticaretinin Sanayi

---

[21] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, II, s. 357.
Michel Morineau, "Quelques recherches relatives à la balance du commerce extérieur français au XVIIIe siècle: où cette fois un égale deux," *Aires et structure du commerce français au XVIIIe siècle* içinde, kolokyum, Paris, 1973, s. 1-45.
Ruggiero Romano, "Documenti e prime considerazioni intorno alla 'balance de commerce' della Francia dal 1719 a 1780," *Studio in onore di Arnaldo Sapori* içinde, s. 1291.
M. Morineau, "Quelques recherches...," *a.g.m.*, s. 3.

Devrimi'nin itici gücünü oluşturduğunu öne sürmüş olan İngiliz tarihçilerin görüşlerini izlemek ya da yadsımaktır. Haklı olabilirler (bu durumda Fransız iç pazarının gelişmesinin sanayileşmemizin temel gücü olmuş olabileceğini söyleme eğiliminde olacağım). Kafamı esas kurcalayan sanayileşmeyi esinleyen, şekillendiren ve gelişmesini denetleyip ondan beslenen kapitalizmin serpilmesinde çok küçük bir hacme sahip olan dış ticaretin paradoksal olarak öncelikli, belirleyici bir rol oynamış olmasıdır. Bu gözlem bir açıklama (ya da açıklamalar) gerektirmekte ve bizi bu ticaretin baş rol oyuncularıyla, toptancı tüccarlarla, *négociant*'larla, daha yakından ilgilenmeye zorlamaktadır.

Toptancı Tüccarlar ve Uzun Mesafeli Ticaret

Toptancı tüccarlar diğer tüccarlardan kolayca ayırt edilebilir: Bu sonuncular genellikle dükkân sahibidir; müşteri kapıyı itip içeri girer ve isteğini dile getirir. Buna karşılık toptancı tüccarlar malların üst üste yığıldığı ve eskiden dışarı sadece "bez ve ip altında" ve büyük miktarlarda çıkarıldığı ambarlara sahipti. Richelieu ve XIII. Louis zamanında yazan Reimsli tüccar Maillefer, önce "perakende satış yapan bir tüccarın," daha sonra da arka arkaya iki "ambar sahibi" tüccarın yanında geçirdiği çıraklık günlerini anımsamaktadır: "İtalya ile ticaret yapan" sonuncunun yanında çalışırken "Çok güzel işlerin açıldığını gördüm ve toptan ticaretin her yerde bağlantıları olduğunu, perakende ticarette bulunmayan bir soyluluğa ve çekiciliğe sahip olduğunu ve perakendede olduğu gibi müşteriye yaltaklanma zorunluğu olmadığını fark ettim."[25]

Ama toptancı tüccar olmak için zengin olmak yeterli değildi. İhtiyaç zamanlarında bel bağlayacak zengin bir aileye de ait olmak gerekiyordu. Şeytana uyup girilen riskli işlerde zarar edince ya da paranın geri dönmesi gecikince destek gerekiyordu. Her bilanço *aktif* borçların yanı sıra *tahsil edilemez* borçlar da içeriyordu. Toptancıların dünyasında her şirket "kırılgan"dı. Bu nedenle tüccarımızın, kariyerinin her anında, yeni bir işe atılmak, borç almak, güç bir dönemi atlatmak, iflas onursuzluğunu önlemek için olmazsa olmaz aile desteğine ihtiyacı vardı. Bu desteğin olmadığı durumlarda ise komandit şirketler ve daha sonra da anonim şirketler sayesinde başka tüccarların desteğine.[26] Zengin olmak için sanki izole olmamak gerekiyordu.

---

[25] *Mémoires de Jean Maillefer, marchand bourgeois de Reims (1611-1684), continués par son fils jusqu'en 1716*, yay. haz. Henri Jadart, 1890, s. 10-12.
F. Braudel, *Civilisation matérielle*...II, s. 387-390.

Büyük çapta bir tüccar, bir *négociant* olmak için bir başka koşul da uzak ülkelerle iş yapmak, uzun mesafeli, denizaşırı ticaretle uğraşmaktı. Bu nokta edebiyat yazarlarının gözünden kaçmamıştır: "Gerek *Venedik Taciri*'nin tefecisi gerekse de *Monte Kristo Kontu*'nun armatörü olsun büyük çaplı tüccar hep gelecek bir gemiyi beklemektedir. Yazgısı, zenginliğinin müjdecisi olan gemideki yükünün limana kazasız belasız varmasına bağlıdır."[27] Bu zengin gemi yükleri arasında yüzyıllar boyunca Levant'ın olağanüstü zenginliğinin altında yatan karabiber, baharat ve ecza maddeleri kadar pahalı safran, şeker ve değerli kumaşlar da vardı. Yaklaşık 1500'de "Bir *livre* safran bir at değerindeydi. Bir *livre* şeker [o dönemde Kıbrıs'tan gelen] üç süt domuzu fiyatına satılıyordu."[28] XIII. yüzyılda "30 metrelik Flandre yünlü kumaş rulosunun Marsilya'daki satış fiyatı bir Sarazen kadın kölenin fiyatının iki ila dört katına [ulaşıyordu]."[29] Bu tablo "Bizi zamanın zihniyeti, insan hayatına verilen değer üzerine olduğu kadar Alçak Ülkeler'in yünlü kumaşlarının olağanüstü değeri ve bu ticaretten *üreticiler* ile toptancı tüccarların sağlayabileceği büyük kârlar üzerine de kafa yormaya sevk etmektedir."[30] XVIII. yüzyıldaki "adalar ticareti" ya da Amerika kıtası ve Uzak Doğu ile yapılan ticaret de *mutatis mutantis* benzer kurallara uyuyordu.

Ve şans faktörü de rol oynuyordu, değerlendirmeyi bilmek gereken beklenmedik fırsatlar doğuyordu. Saint-Malo tüccarları XVII. yüzyıl sonu ile XVIII. yüzyılın başında Güney Denizine (Güney Pasifik) yaptıkları uzun yolculuğun sonunda beyaz madeni –sikke ve külçe halinde– bir süre kaynağından, Şili ve Peru'dan, elde etmeyi başarmışlardı. Kârları %800'e kadar ulaşıyordu.[31] Benzer bir fırsatı 1780'lerde birkaç kez çok lüks mallarla yüklü büyük bir gemiyi Rus limanlarına sokmayı başarmış olan tüccarlar da değerlendirmişti. Bu "patlayıcı" yükün karşılığında Rusya'dan "milyonlarca ruble çekmişlerdi." Çarın hükümeti yeni kurulmuş olan manüfaktürlerini korumak amacıyla "lüks kategorisine giren bu 'kibar malların' girişini yasaklamak için"[32] çok çabalamıştı; ama yükleyici tüccarlar için risk anlaşılan alınmaya değiyordu.

---

[27] Robert Bigo, *Les Banques françaises au cours du XIXe siècle*, 1947, s. 272.

[28] Friedrich Lütge, *Deutsche Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, 1966, s. 235.

[29] L. Blancard, *Documents inédits sur le commerce de Marseille au Moyen Age (21 mars 1248)*, 1884, akt. Gérard Sivery, "Les orientations actuelles de l'histoire économique du Moyen Age dans l'Europe du Nord-Ouest," *Revue du Nord*, 1973, s. 213. *A.g.e.*
Jacques Acariad De Serionne, *Les Intérêts des nations de l'Europe développés realtivement au commerce*, 1766, I, s. 93.
Moskova, Devlet Arşivleri, 50/6, 522-105 Amsterdam, 20 Eylül ve 1 Ekim 1784.

XVIII. yüzyıldaki siyah köle ticareti de riskli bir girişimdi ve getirdiği kârlar riskin büyüklüğüyle orantılıydı: 1782'de Amerikan Bağımsızlık Savaşının olağan dışı koşulları altında kâr oranlarının %300'e kadar yükseldiği doğrudur ama yüzyıl boyunca normal düzeyi %50 ile %80 arasındaydı.[33] Bu ticaret, hiç kuşku yok ki, Nantes'lı armatör Deguer'in 1763'te dediği gibi "rastlantılara bağlı ve pürüzlü bir ticaret"ti ve örneğin Atlantik Okyanusu geçişi sırasında çok sayıda kölenin ölmesi nedeniyle zararla sonuçlanabiliyordu.[34] Ama gemileri dönüş yolculuğunda yüksek kâr getiren sömürge ürünleriyle yüklü olduğu için tüccarlar düzenli olarak köle ticaretinden zarar etme riskini göze alıyordu. Dunkerque'den Bayonne'a kadar Atlantik kıyısındaki her liman bu ticarete büyük ölçüde bulaşmıştır.[35]

Alman tarihçiler epey zaman önce *Fernhandel*'in (uzun mesafeli ticaret) ve *Fernhändler*'in (uzun mesafe tüccarları) genel ticaretteki önemine dikkati çekmişti. Bu bir sır değildi: Çağdaşlar, "ticaret uzak ülkelerle ve deniz yoluyla yapıldığı zaman"[36] kârların genellikle daha yüksek olduğunu biliyordu. Hollandalıların ilginç hasmı Peder Mathias de Saint-Jean daha 1646'da "Yabancı mal ticareti her zaman [ticaretin] en iyisi ve en kârlısıdır"[37] diye yazıyordu.

XVIII. yüzyılda dış ticaretin başka bir yararı daha olduğu görülecekti: Ticaret burjuvazisini "kraldan bağımsız" kılmak[38] –yani özgürleştirmek. İç ticaret her şeyi denetlemek isteyen ve bunda başarılı olduklarını sanan yetkililerin çatık kaşları önünde cereyan ederken dış ticaret sınırları aşıyordu: Gemi limanı tek eder etmez kaptan (dolayısıyla tüccar) geminin kralıydı; Fransa Kralı geride kalıyordu. Ticaret Konseyi bu konuda

---

[33] Dieudonne Rinchon, *Les Armements négriers au XVIIIe siècle d'après la correspondance et la comptabilité des armateurs et capitaines nantais*, 1955, *passim* ve s. 83, 73 ve 75.
Bu Chaurand kardeşlerin 1783 ile 1792 arasında düzenlediği seferlerin on birinde gerçekleşmişti. *A.g.e.*, s. 128-129.
A.g.e., s. 12.
Louis Turquet De Mayerne, *La Monarchie aristodémocratique ou le gouvernement composé et meslé des trois formes de légitimes Républiques*, 1611, s. 112, akt. Roland Mousnier, "L'opposition politique bourgeoise à la fin du XVI siècle et au début du XVIIe siècle. L'œuvre de Louis Turquet de Mayenne," *Revue historique*, Ocak-Mart 1955, s. 64.
Jean Eon (Mathias de Saint Jean'ın babası), *Le Commerce honorable ou considérations politiques...composé par un habitant de la ville de Nantes*, 1646, s. 21-22.
Jean Baptiste Périer, La Prospérité rochelaise au XVIIIe siècle et la bourgeoisie protestante, 1899, II, s. 5.

yanılmıyordu: "Ticaretin en önemli ve daha çok dikkat gerektiren bölümü dış dünyayla yapılan bölümüdür. İçte yapılan ticaret hükümetin gözleri önündedir ve onu denetlemek için gerekli buyruklar bir günden diğerine verilebilir."

İşte karşımızda bir kez daha iç ve dış ticaret karşılaştırması. Konseyin dış ticaretin daha önemli olduğu konusunda hiç tereddüdü yoktu. Donanmadan sorumlu devlet bakanı Maurepas 3 Ekim 1770'te XV. Louis'ye yazdığı raporda aynı telden çalıyordu: "Dış ticaret krallığınıza altın ve gümüş getirmektedir ve bu ticaret sadece uyruklarınız yararına yürütüldüğü sürece iç ticareti canlandırabilir."[39] Fakat dış ticareti etkili bir biçimde denetlemek başka bir hikâyeydi. Ticaret Konseyinin yukarıda alıntı yaptığım belgesinde "Bir yıldan uzun süredir Levant kent ve limanlarında olup bitenlerden herhangi bir haber almadık. Aynı şey İspanyol limanları için de geçerlidir. Bu limanlardaki ticaretin şu anda ne durumda olduğunu bilmiyoruz"[40] deniyordu.

Bu ticaretin denetimden uzak kalışı İngiliz ekonomist Kenneth Berril'in XX. yüzyılın az gelişmiş ülkeleri için gözlemlediği gibi dış ticaret bağlantılarının iç ticaretinkilerden bazen daha kolay kurulduğunu açıklayabilir mi?[41] Yazara göre bu ülkelerde "Uluslararası ticaret çoğu zaman iç ticaretten daha kolay ve daha az masraflıdır; ülkeler arası uzmanlaşma çoğu kez aynı ülkenin bölgeleri arasındaki uzmanlaşmadan daha kolaydır." Eğer dış ticaret uygulamaya geçirilmesi daha kolay ise daha önce sunduğum şemanın tersine kronolojik olarak iç ticaretten önce ortaya çıkmış ve en azından *başlangıçlarında* hacim olarak onu geçmiş olabilir mi? Tarihçi Marcello Carmagnani 1680 ile 1820 arasında büyümesinin ilk aşamalarında olan Şili'de sürecin kesin olarak bu şekilde işlemiş olduğunu öne sürmektedir. "Dış ticaretin değerleri diğer sektörlerin [yani iç ticaret] değerlerinden uzak ara daha yüksekti"[42] diye yazmaktadır. Aynı şey Amerika'nın Avrupa modelini benimseme yolundaki diğer bölgeleri için de geçerli miydi? Eğer öyleyse yaşlı Avrupa iktisadi yaşamının ilk günlerinde *belirli bir olgunluğa ulaşmış her ekonomi* için gözlemlediğimiz kurallara uymamış olabilir mi?

---

[39] B.N. (Ulusal Kütüphane), Fransızca eski el yazmaları.

[40] U.A., F 12.116, s. 99 vd.
Immanuel Wallerstein, *Le Système du monde du Xe siècle à nos jours, I. Capitalisme et économie monde 1450-1640*, 1980, s. 120.
Marcello Carmagnani, *Les Mécanismes de la vie économique dans une société coloniale: le Chili (1680-1830)*, 1973, s. 14.

Ama bu varsayım bizleri temel sorundan, yani uzun mesafeli ticaretin niçin ve ne ölçüde doğrudan kapitalizme götüren büyük kârları ve norm dışı yüksek sermaye birikimlerini doğurmuş olduğu gerçeğinden uzaklaştırır. Bu soruyu gündeme getirmek gerekir çünkü son yirmi otuz yıldır başta Fransa'da olmak üzere bazı tarihçiler, kolektif gerçeklikleri vurgulamayı seçkinlerin başarılarından söz etmeye yeğler oldu. Böylece karabiber, baharat ve denizaşırı serüvenler bir ölçüde gözden düştü.[43]

Vitorino Magalhaes Godinho Sorbonne'da uzun tezini savunurken cereyan eden bir tartışmanın gösterdiği gibi bu ihmal araştırmacıları yanlış yola yönlendirebilir. Ernest Labrousse bu tartışma sırasında kralın en büyük karabiber ve baharat tüccarı olduğu Portekiz'de bu lüks mal ticaretinin hacim ve değer olarak bu küçük krallıktaki tahıl ticaretinden daha önemli olup olmadığını sormuştu. Yanıt elbette daha önemli olmadığı yönündeydi. Ama bu olumsuz yanıt hiçbir şeyi kanıtlamaz. Çünkü daha önce de söylediğim gibi tahıl ticareti, birkaç istisna dışında,[44] binlerce küçük "tüccar" tarafından yapılıyordu. Kârlar (eğer varsa) küçücük tutarlar halinde paylaşılıyor ve günlük yaşamın ihtiyaç deryasında yitip gidiyordu. Öte yandan değerli mallarla ilgili her uzun mesafeli ticaretin kârı, tam tersine, Paul Adam'ın gayet iyi saptamış olduğu gibi, Venedik, Cenova, Marsilya ve daha sonra Amsterdam'da yerleşik birkaç Avrupalı büyük tüccar tarafından paylaşılıyordu. "Hem arz tarafında yani Doğu'da hem de talep tarafında yani Batı Avrupa'da küçük parçalara bölünmüş bir ticaretin yolları üzerindeki bazı Akdeniz limanları [İç Deniz'in görkemli zamanlarında] vazgeçilmez uğrak yerleriydi. Her türlü malın toplanıp yeniden dağıtıldığı bu *stratejik konumdaki* limanlardaki ticaret bir avuç tüccarın denetimindeydi."[45] Tipik bir örnek olarak XVIII. yüzyıl başındaki Le Mans etamin tüccarlarını ele alalım. O dönemde bu tüccarlar bu güzel yünlü kumaşların büyük bir bölümünün nihai varış noktası olan yabancı pazarlarla henüz doğrudan ilişki kurmamıştı. Kumaşlarını "fuar tüccarları" aracılığıyla Paris, Rouen, Lyon, Bordeaux ve Limoges'un büyük fuarlarında toptan satıyorlardı. Bu fuarlara, hatta yakındaki Guibray Fuarına (Caen civarı) bile şahsen katılma gereği duymuyorlardı çünkü boyama ve finisyon işlemlerini kendilerine ayırarak

[43] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, II, s. 355.

[44] Vitorino Magalhaes Godinho, *L'Economie de l'Empire portugais aux XVe et XVIe siècles*, 1969; F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, II, s. 355.

[45] Paul Adam, "Les inventions nautiques médiévales et l'émergence du développement économique moderne," *Systèmes économiques et histoire* içinde, 1980, s. 58.

kumaşları üretim sürecinin sonunda ellerinde toplayacak güce sahiptiler ve bu onlara fiyatları arz tarafında denetlemenin yanı sıra perakende satış fiyatlarını da büyük bir ölçüde belirleme olanağı sağlıyordu. Bu dönemde (yaklaşık 1710) "Malına fiyat biçme özgürlüğü ticaretin ruhudur"[46] deniyordu. Bu "özgürlük" 1720'den sonra Amerikan sömürge pazarlarıyla ilişki kurmak amacıyla İtalya, İspanya ve Portekiz'de yerleşik temsilciler bulunduran birkaç Le Mans toptancısı için daha da büyük olacaktır. Bu uluslararası ticaret 1740 dolaylarında sadece bir düzine kodaman tüccarın tekelindeydi.[47]

Az Sayıda Başarılı Oyuncu

Söylemek gereksiz, tüccarımız giriştiği her işin üstesinden başarıyla gelemiyordu. Ama dar bir gruba sıkı bağlarla ait olmanın ayrıcalığına sahipti. Oyun aslında bütün oyunculara açık değildi. Ekonomik havanın iyi olduğu zamanlarda sakin sularda maceraya atılanlar havalar bozulur bozulmaz ilk küçük fırtınada boğulma riskiyle karşı karşıyaydı. Gerçek toptancı tüccar fırtınalı havalarda ayakta kalandı.

Venedik, Lizbon, Cádiz, Amsterdam ya da Londra'da olsun, gemilere mal yükleyen toptancı tüccarların göreceli olarak az sayıda olduğunu bir kez daha vurgulayalım. Aynı kentteki büyük tüccarların hepsi birbirlerini tanıyordu. Bu tüccarlar Fransa'da XVIII. yüzyıl başında bile *anormal derecede* az sayıdaydı. Amerikan gümüşünün varış noktası ve düzenli kaçakçılık sayesinde Avrupa'nın en önemli ve en karmaşık ticaret piyasasına sahip olan Cádiz'de 1703 yılında sadece 26 Fransız tüccar vardı[48] ve bu tüccarların hepsi komisyonculuk yapıyor, hiçbiri kendi hesabına çalışmıyordu. Aralarında tek bir *négociant*, tek bir ensesi kalın tüccar yoktu.

Bir yıl sonra, 1704'te, daha ileri bir tarihte Vauban'ın *Dîme royale*'ını (Krallık Aşarı) eleştirecek olan Pottier de Hestroye tüm Fransa için kötümser bir tablo çiziyordu: "Kendileri için ticaret yapan [Fransa'da] az sayıda tüccar var,"[49] ya gerekli cesarete sahip olmadıkları ya da ticarete atılacak düzeyde zengin olmadıkları için bu tüccarların çoğu "İngilizlerin ve özellikle de Hollandalıların komisyoncuları olmakla yetinmiştir; bu

---

[46] François Dornic, *L'Industrie textile dans le Maine (1650-1815)*, 1955, s. 43; Nicolas de Lamare, *Traité de police... a.g.e.*, II, s. 725.
François Dornic, *Histoire du Mans et du pays manceau*, 1975, s. 146-151.

[48] U.A., A.E. B1 280 (29 Mart 1703).

[49] Pottier De La Hestroye, *a.g.e.*

durum Fransa'yı zenginleştirmek bir yana sadece yoksullaştırmaya yaramıştır... [Çünkü] Fransa'da bize gereken düşük bir komisyon uğruna sadece yabancıların kârını gözeten ve devletin kazancını pek göz önünde bulundurmayan yabancıların komisyoncuları değildir..., kendi hesaplarına çalışan gerçek tüccarlara ihtiyacımız vardır."[50] Sadece XVIII. yüzyılın ilk yıllarına ait olmayan bu "gerçek tüccar" eksikliği geçmişten kalan ağır bir mirastı. Fransa uluslararası iş bölümünde egemen bir konum edinememiş olmasının sonuçlarına katlanıyordu. Mazarin dönemine kadar krallıkta, Lyon'da ya da Paris'te, İtalyan tüccarların borusu ötüyordu. Daha sonra sıra Fransa'nın Kuzey Denizi, Manş Denizi ve Atlantik Okyanusu'na bakan cephesinde, Dunkerque'den Bayonne'a kadar uzanan kıyı şeridindeki canlı ticareti kontrol edecek olan Hollandalılara gelecekti. Colbert onlardan kurtulmayı başaramayacaktı. Onları iş başında görmüş olan *Parfait Négociant*'ın (1675) yazarı Jacques Savary Fransız tüccarların "Devletin ve servetlerinin büyüklüğünün ve zenginleşme yolunun uzun mesafeli ticaret yapmaktan geçtiğini dikkate almak" zorunda olduklarını haykırıyordu[51] (bu uzun mesafeli ticaretin henüz büyük çapta yapılmadığının kanıtıdır).

Görevlerinin bu konuda görüş beyan etmek için kendisine belirli bir otorite sağladığı Danıştay yargıcı (*maître des Requêtes*) ve 1744'ten sonra ticaret *intendant*'ı Jacques Marie Montaran'a (1701-1782) inanırsak Law sistemi dönemine kadar gözle görülür bir iyileşme olmayacaktır. Montaran 1753'te tuhaf bir açıklama yapar: "Barış bu eski tohumların meyve vermesini sağladı... 1720 yıllarına kadar Fransa'da sadece tüccarlar görülüyordu; daha etkin duruma gelen ticaret onları toptancı tüccarlara (*négociants*) dönüştürdü."[52] Bu gelişme uzun İspanya Veraset Savaşı sırasında ele geçirilen düşman ticaret gemilerinin tüccarlarından öğrenilen ticaret yöntemleri sayesinde mi olmuştu? Yoksa Law sisteminin getirmiş olduğu köklü değişiklikler ya da o döneme kadar yarı uykuda olan Bordeaux'dan birinci sınıf bir ticaret limanı yapacak olan Amerika adaları ticaretinin başlaması sayesinde mi? Yoksa Montaran yanılıyor ve bilinçsiz olarak bizleri yanıltıyor olabilir mi?

---

[50] U.A., G^7 1687, 33.
Jacques Savary, *Le Parfait Négociant ou Instruction générale pour ce qui regarde le commerce de toute sorte de marchandise tant de France que des pays étrangers...*, 1675, II, s. 56; J. Eon, *Le Commerce honorable... a.g.e.*, s. 167.
Jacques-Marie Montaran, akt. Charles Carriere, *Négociants marseillais au XVIIe siècle*, I, 1973, s. 245.

Çünkü Fransa'da 1720'den önce her şeye rağmen büyük toptancı tüccarlar vardı, örneğin Saint-Malo armatörleri. Samuel Bernard ve Châtel Markisi Antoine Crozat gibi karun kadar zengin iş adamları da (onlardan ileride söz edeceğim) vardı. Ayrıca XVII. yüzyılın sonunda manifaturacılar ile yünlü kumaş imalatçı-tüccarlarını karşı karşıya getirmiş olan çekişme vesilesiyle Paris'te de önemli toptancı tüccarlar bulunduğunu biliyoruz. Herhangi bir imalat yapmamaları koşuluyla her türlü ticareti yapma ayrıcalığına sahip olan manifaturacılar o dönemde belki 2000 kişiydi. Aralarında en güçlüleri ihracat yapıyordu. Belirli kumaş türlerinde uzmanlaşmış olan imalatçı-tüccarlar ise sadece 40 kişiden oluşuyordu. Manifaturacılar arasından küçük bir grup o sırada süratle gelişen yüksek nitelikli yünlü kumaş sanayiine yatırım yapar ve bu yeni durumun sağladığı üstünlüğün yanı sıra sağlam ticari ilişkilerinden de yararlanarak sadece Fransa'nın en büyüğü olan Paris piyasasını değil yurt dışına satışları da büyük ölçüde denetimi altına alır. Kumaş imalatçı-tüccarlarının şikâyetleri görünüşe göre dikkate alınmıştır: 1687 tarihli bir Danıştay kararıyla Paris'te yünlü kumaş satma ayrıcalığı yalnız onlara ait olacaktır. Ama aynı zamanda da isteyen manifaturacılara "herhangi bir ödeme yapmadan" yünlü kumaş loncasına katılma hakkı tanınmıştı. "Böylece Ekim 1687'de aralarında Jacques Cadeau, Rieulle de Lamothe, Denis Rousseau, François Célière, François Mignot ve Gilbert Paignon'un da bulunduğu yetmiş manifaturacı bu seçeneği değerlendirdi." Aslında hiçbir şey değişmemişti. "Fransa'da kaliteli yünlü kumaş sanayii en az elli yıl boyunca büyük ölçüde hepsi Halles ile Châtelet arasındaki dar bir dörtgen alanda yerleşik küçük bir grup Parisli toptancı tüccar tarafından kontrol edildi."[53]

Aynı dönemde Saint-Denis Sokağı çevresinde de başka bir gerçek toptancı tüccar grubuyla karşılaşıyoruz. Daha önce de söz ettiğimiz bu tüccarlar Île-de-France'daki büyük bir bölümü Hamburg ve Varşova'dan Viyana'ya, Kopenhag ve Stockholm'den Madrid ve Lizbon'a, Sevilla'dan İspanyol Amerika'sına kadar dış pazarlara yönelik değerli ipek ve altın dantela imalatını başkentten organize ediyordu.

Dolayısıyla Pottier de la Hestroye ya da Montaran'a gözlerimiz kapalı inanmayalım: Her ne kadar kapitalist yoğunlaşma ülkeye büyük komşularından daha az sızmış olsa da Fransa, onsuz bu büyük toptancı tüc-

[53] Jean-François Belhoste, "Naissance de l'industrie du drap fin en France," *La Manufacture du Diijonval et la draperie sédanaise 1650-1850, Cahiers de l'inventaire* içinde, n° 2, 1984, s. 14.

carların girişimlerinin mümkün olamayacağı sermayenin merkezileşmesinden kaçınamamıştır. Henüz yeteri derecede araştırılmamış bir tarihin gölgede kalan figürleri olan bu Parisli büyük toptancı tüccarlar ve işleri hakkında fazla bir şey bilmiyoruz. Ama XVIII. yüzyılın hareketli Fransız limanlarında hızla büyüyen bir ticareti gözlemlemek oldukça kolaydır.

Üç Büyük Denizaşırı Ticaret

Buna ikna olmak için örnek olarak seçtiğim üç büyük ticareti incelemek yeterli olacaktır.

Önce klasik Levant ticaretinin Fransa için taşımış olduğu önemi göstermek için Marsilya'ya gideceğim; daha sonra İspanyol Amerika'sı ile ilişkilerini aydınlığa kavuşturmak amacıyla 1702 ile 1723 arasındaki Saint-Malo'ya uğrayacağım; son olarak saman alevinden daha uzun sürmüşse de zaman içinde oldukça sınırlı kalmış çok parlak Antil Adaları ticareti hakkında bir fikir edinmek için Bordeaux'ya bir keşif gezisi yapacağım.

Böylece benzer süreçleri, başlayan, gelişen ve gerileyen çevrimleri karşılaştıracağım. Endüstriyel çevrimler için geçerli olan William Lawson yasası ticaret çevrimlerine de rahatça uygulanabilir görünmektedir. Bu sonuncu çevrimler daha mı uzun sürüyordu yoksa daha mı kısa? İstemli eylemlerin tarihi bizi büyük olasılıkla kısa sürenin içine hapsedecektir. Ama bu aşamada bizi her şeyden önce kapitalistlerin oynadığı rol ilgilendirmektedir.

Levant ticareti çok eski bir ticari ilişki ağıyla örtüşmektedir. Bu ticaret unutulmuş zamanlardan beri Suriye'den Pers Körfezi (Basra Körfezi) ve İran'a ya da alçak bir engel oluşturan Sina Dağının ötesine kadar uzanan bölgedeki ülkeler arasında var olmuş ve Batı ekonomileri ve uygarlıklarıyla Uzak Doğu uygarlıkları ve ekonomileri arasında bir köprü oluşturmuştur. Bu ticaret ayrıca Karadeniz (Eski Çağ'da Pontos Euxeinos), Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndan transit gelen malları da bünyesinde topluyordu. Roma İmparatorluğu karabiber, baharat, ecza maddeleri ve ipeği Levant ticareti sayesinde keşfetmiştir. Orta Çağ'ın ilk yüzyılları Akdeniz ticaretinin gerilemesine tanık olur. Bu gerileme, ticaret tamamen durma noktasına gelmemiş olsa da İslam'ın fetihleriyle hızlanır: Çok büyük ölçüde terk edilecek olan İç Deniz'de yelken açan Hristiyan ve Müslüman gemilerine rastlamak neredeyse imkânsızdı.

Ama Avrupa XI. yüzyılda yeniden canlanır. İtalyan kentleri Haçlı Seferleri ile Levant kapılarına dayanır ve karabiber, baharat, ecza

maddeleri ve ipek yeniden Ponant'ın (Batı) yolunu tutar. Avrupa Levant ticaretini Roma'nın bıraktığı yerden ama daha büyük ölçekte sürdürecektir çünkü Orta Çağ Avrupa'sının karabiber ve baharat tutkusu Roma dönemine oranla çok daha büyüktü.

Narbonne ve Montpellier gibi Marsilya da bu değerli ürünlerin ticaretine çok erken tarihlerde başladı. Bununla birlikte karabiber kentte çok uzun zaman nadiren bulunan bir mal olarak kalmıştır:[54] "Az çok altın ve gümüş gibi çünkü bir takas aracı olarak kullanılıyordu ve [limanda] birçok vergi karabiberle ödeniyordu." Aslında Marsilya Levant şölenının yoksul bir davetlisiydi. Levant ticaretine egemen olan İtalyan kentleri küçük çaptaki rakiplerini çok büyük ölçüde devre dışı bırakmıştı. Bu kentler, XV. yüzyıldaki Katalanların şiddet eylemlerinde olduğu gibi, sadece kaba güç kullanımı karşısında başkalarına yer açmak zorunda kalacaktır.

Fransız Krallığına ancak 1482'de bağlanacak olan Marsilya'nın ayrıcalıklı limanlar arasına katılması Fransa'nın değil Türklerin sayesinde olmuştur. Levant sahnesine yeni çıkmış olan bu sonuncular eski ticari kalıpları alt üst etmiş ve farkında olmadan bir *new deal*'e ön ayak olmuştur. İlk Türk zaferi olan Konstantinopolis'in fethi (1453) ve daha da önemlisi Suriye (1515) ile Mısır'ın (1516) süratle işgali her şeyi değiştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu artık Levant kapılarını tutuyordu ama bu kapıları kapatması söz konusu değildi: Bu onun için önemli bir gelirden vazgeçmek olurdu. Ama İmparatorluk Levant ticaretinin eski efendileri İtalyanları devre dışı bırakıp rakiplerine öncelik tanır: Marsilya'nın İstanbul'daki ilk ticari kuruluşu muhtemelen 1530'da faaliyete geçecek ve I. François 1535'te Sultan Süleyman ile Hristiyan aleminin büyük bir skandal olarak niteleyeceği bir ittifaka girecektir.

Geriye tek ama büyük bir engel kalıyordu: Venedik ve İstanbul, Halep, İskenderiye'deki tüccar kolonileri. San Marco Dukalığının Türklerle yaptığı savaşlar nedeniyle giderek güç kaybetmesi sonunda Marsilya'ya Levant'ın kapılarını açmıştır. Venedik baş rolü oynamış olduğu parlak İnebahtı Zaferinden sadece iki yıl sonra, 1573 barış antlaşmasıyla Büyük Türk'e boyun eğiyordu. Daha çarpışmalar (1569-1573) sürerken önemli başarılar elde etmiş olan Marsilya böylece Levant'da tek tabanca olarak kalacaktır: 1573'ten itibaren kentin ve Fransa Kralı'nın adına kuru-

[54] Régine Pernoud, *Le Moyen Age jusqu'en 1291, Histoire du commerce de Marseille* içinde, yay. haz. Gaston Lambert, I, 1949, s. 56.

lan konsolosluklar yavaş yavaş Levant limanlarına yerleşir. İlk imtiyaz sözleşmeleri 1597'de Sultan III. Mehmet ile imzalanır; ikincileri 1604'te Fransa Kralı'nın elçisi Brèves Kontu imzalar; Marsilyalı tüccarların konumunu daha da sağlamlaştıracak olan üçüncü kapitülasyonlar IV. Mehmet'in hükümdarlık döneminde, 1673'te Nointel Markisi tarafından imzalanır.[55]

Marsilyalılar Levant'a doğru zamanda, tam da baharat ve karabiber ticaretinin yavaş yavaş yeniden canlandığı bir dönemde gelmişti. Portekizlilerin keşif yolculukları –Vasco de Gama 1498'de Ümit Burnunu dönmüştü– sonucunda güzergâh değiştiren baharat ve karabiber ticareti Lizbon ve hemen ardından Anvers lehine büyük ölçüde Atlantik'e kaymıştı. Bununla birlikte, bu saygın ticaret 1570'lerden itibaren Cenova'ya akan çok büyük miktarda İspanyol gümüşü sayesinde Akdeniz'de yeniden canlanacaktır.[56] Yeniden başlayan ticari ilişkiler aşağı yukarı eski biçimiyle sürdürülmüştür: Asya baharat, karabiber, boyacılıkta kullanılan maddeler, sökü otu, ecza maddeleri, ipek ve pamuk balyaları gibi bitkisel ürünler sunuyordu. Ayrıca –kuralı kanıtlayan istisna olarak– özellikle Halep civarında dokunan ve Hint kumaşlarını andıran pamuklu kumaşlar da ihraç ediyordu. Buna karşılık Avrupa kaliteli tekstil ürünleri ve Doğu ülkelerinin eritip kendi sikkelerini basmak için kullandığı gümüş sikkeler gönderiyordu. Demek ki bir yanda *doğa* diğer yanda *sanayi* vardı. Marsilya'nın talihiyle birlikte Languedoc yünlü kumaş manüfaktürleri de XVIII. yüzyıla kadar gelişecektir.

Akdeniz'de Levant ticaretinin yeniden canlanmasının aktif, saldırgan ve gerektiğinde korsanlığa başvuran rakipleri, 1579'dan itibaren İngilizleri, 1612'den sonra da Hollandalıları, çekmiş olduğu doğrudur. Ama Levant'ta Batı'nın tüm tüccarlarına yer vardı.

Kent dışından gelen, Montpellier, Lyon, Cenova ve hatta Paris kökenli sermaye Marsilya'ya yatırım yapar. Liman gemilerle, başka Akdeniz limanlarına yeniden yüklendiği kadar Rhône Vadisi yoluyla Lyon'a kadar da dağıtılan mallarla dolar. Levant ürünleri ithalatının 1563'te, hatta büyük bir olasılıkla daha erken bir tarihte, "on iki kadar büyük tüccarın" elinde olması şaşırtıcı değildir... "[1587'de] en tanınmışları, Asconio Roncalhe, Pierre Albertas, Martin ve Jean Covet, tek başlarına

[55] U.A., Dışişleri Bakanlığı, bildiriler ve belgeler, Türkiye, II. Türkler ile yapılan anlaşmalara genellikle kapitülasyon adı veriliyordu.
F. Braudel, *La Méditerranée...*, I, s. 448-449 ve 497; F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, s. 137-138.

50.000 *écu*'lük bir işletme sermayesine sahiptiler. Trablus'a [Suriye] yelken açan 3 kalyon, iki barka, İskenderiye'ye 2 kalyon ve 6 barka ve Chios Adası'na sefer yapan 1 barka olmak üzere toplamda 15 gemi kullanıyorlardı."[57] Bu refah XVII. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. 1614'te Marsilya'dan kalkan 585 gemiden "48 yük gemisi, 2 *polacca*, 3 kalyon ve 15 barkadan oluşan" 67'si Levant'a yelken açmıştı. Bu gemilerin 26'sının varış noktası İskenderiye, 26'sının Suriye, 15'inin "Yunan" limanlarıydı (Chios, Konstantinopolis, İzmir, Zakynthos). 1618'de ise Suriye'ye 23, İskenderiye'ye 7, "Yunan" limanlarına 10 gemi yelken açmıştı.

Bir yıldan diğerine gözlemlenen farklılıklara rağmen Levant ticareti Marsilya için *öncelikli* bir ticaretti. Her yıl Marsilya'dan yola çıkan ve geri dönen yüzlerce gemi arasından sadece birkaç düzine gemi Doğu'ya yelken açıyordu. Gidiş yolculuğunda çoğu zaman sadece birkaç çuval sekiz reallik gümüş İspanyol sikkesi taşıyan bu gemiler dönüş yolculuğunda Levant ticaretini limanın toplam ticaret ve kârlılığında ön plana çıkaran zenginlikte yükler taşıyordu. Bu ticaretin çok önemli bir bölümü –beklenileceği gibi– çok zengin tüccarların sahibi olduğu şirketler tarafından yürütülüyordu.[58]

Levant ticareti yaklaşık 1650 yıllarında değişmeye başlar. Ne baharat ne de karabiber ortadan kaybolmuş olsa da –Jacques Savary 1712'de Kahire'den hâlâ gemilere yüklendiklerine işaret etmektedir[59]– artık yüklerin çok küçük bir bölümünü oluşturuyordu: Mısır'dan Akdeniz limanlarına transit yüklenen kahve ya da ipek, yün, deri ve özellikle ham ya da iplik çilesi halinde pamuğun yanında neredeyse hiçbir şey. Hollandalılar Vasco de Gama'dan bir yüzyıl sonra Ümit Burnunu geçmiş (1595) ve süratle Doğu Hint Adaları'nın *değerli* baharat ticaretini tekellerine almıştı.

Atlantik yolu bir kez daha ve bu kez daha büyük bir canlılıkla Levant'ı ve İç Deniz'i devre dışı bırakıyordu. Daha da ciddi gelişme Avrupa'nın kendisini beş yüzyıl boyunca tutsak etmiş olan tutkusundan, baharat tüketiminden, ülkelere göre değişen bir hızla, yavaş yavaş vazgeçiyor olmasıydı. Bu tutkunun nedeni acaba, Franco Borlandi'nin düşündüğü gibi çok et tüketen Batı insanının o dönemlerde iyi muhafaza edilemeyen

---

[57] 3 Şubat 1563'de yapılan kamuoyu yoklaması ve Joseph Billioud, "Le commerce de Marseille de 1515 à 1599," *Histoire du commerce de Marseille* içinde, III, 1951, s. 445.
Louis Bergasse, "Le commerce de Marseille de 1599 à 1660," *Histoire du commerce de Marseille* içinde, IV, 1954, s. 95, 91 ve 94.
Le Parfait négociant..., a.g.e., 1712, II. böl., s. 385-387.

ete baharat katarak olası kötü tadını örtmek istemesi miydi? Neden ne olursa olsun baharat talebinin azalması çok eski bir ticaret çevriminin sonunu getirmiş olmasa da çok büyük çapta gerilemesine yol açmıştır.

Bununla birlikte başka bir ticaret çevrimi başlıyordu. Hristiyan tüccarlara giderek daha çok açılan Türk İmparatorluğu onlara giderek daha çok bağımlı olacak ve bir çeşit "sömürgeleşme" sürecine girecektir. "Avrupa'nın hasta adamı," deniz filolarıyla değilse de kara ordularıyla savaş meydanlarında hâlâ iyi kötü başarılar elde etmesine rağmen, güçten düşmeye başlamıştı. Canlı canlı yutulan Türk İmparatorluğunun yazgısı birçok yönüyle bir zamanlar Venedik'in IV. Haçlı Seferi sırasında Bizans İmparatorluğunu büyük bir iştahla yutmasını çağrıştırıyordu. Yeni zamanların işareti olarak baharatla Antil Adaları'nın kahve ve şekeri Levant'a 1750'den sonra giderek daha büyük miktarda Atlantik yoluyla gelmeye başlar.[60] Eski ticaret akışı tersine dönmüştür.

Marsilya bu post kapma yarışına katılmıştır: Türk İmparatorluğuna her yıl yünlü kumaşların yanı sıra pazarını büyütme amacıyla çok büyük miktarlarda *piastre* (8 *real* değerinde gümüş İspanyol sikkesi) yüklüyordu. XVIII. yüzyılda Hindistan, Çin, Kuzey Afrika ve Amerika ile ticaret yapan bir "dünya limanı" olduğu zaman bile Levant ticareti kârlarının en önemli bölümünü oluşturuyordu. Bu arada Marsilya Trakya kıyısında Kavala, XVIII. yüzyılın geleceği parlak limanı Selanik, Yunan adaları, Arnavutluk kıyıları, Girit Adası'nda Hanya, Mora'daki Modon (Methoni) ve son olarak Levant ticaretinin merkezinin muhtemelen İmparatorluğun kalbine daha yakın olmak için taşındığı daha kuzeydeki eski ve canlı ticaret limanı İzmir'e yerleşerek ticaret üslerini çoğaltmıştı. Marsilya ayrıca Akdeniz'deki Türk kıyıları boyunca yapılan ve *caravane* diye adlandırılan ticareti de rakibi Venedik Türklerle yaptığı bir dizi savaşın sonunda sahneden çekilince tamamen eline geçirmişti. Bu kıyı ticareti nedeniyle Doğu Akdeniz'de yüze yakın yelkenli tekne bulunduruyordu. Hollanda gemilerinin XVII. yüzyılda Manş ve Atlantik kıyılarımızda başarıyla uygulamış olduğu şeyi (elbette başka koşullar altında) gerçekleştirecekti: bir çeşit deniz ablukası. Fransız tüccarlar yerleşik oldukları limanlarla Konstantinopolis arasındaki ticari işlemlerini kambiyo senetleri aracılığıyla yürütüyordu; paşalar bile kasalarındaki fazlalıkları *miri*'ye, sultanın hazinesine, göndermek için bu yola başvuruyordu. Bu şekilde parayı

[60] Robert Paris, "De 1660 à 1789. Le Levant," *Histoire du commerce de Marseille* içinde, V, 1957, s. 557-564.

kara ya da deniz yoluyla nakit olarak göndermenin taşıdığı risklerin önüne geçiliyordu ama kambiyo senedi kullanımı elbette bedava değildi. Bir İngiliz şirketinin geçmişte bir Latin Amerika ülkesinde kurmuş olduğu telefon hatlarının işletme hakkını elinde tuttuğunu düşünün.

Ama, işler düzene girdikten sonra Marsilyalı tüccarlar, daha doğrusu büyük toptancı tüccarlar, başlangıçta yaptıkları gibi Levant limanlarını şahsen ziyaret etmek yerine işlerini yerleşik "komisyoncular" aracılığıyla yürütmeye başlar. %60 gibi fahiş düzeylere kadar çıkabilen komisyon ücretleri "Onların [komisyoncuların] geçinmelerini ve hatta para biriktirmelerini sağlayan çok büyük bir kazanç oluşturuyordu. Levant'ta geçirdikleri birkaç yıldan sonra Fransa'ya dönüp tasarruflarını değerlendiriyorlardı... [Bu] Marsilya'daki birçok başarılı ticaret şirketinin başlangıcı olmuştur."[61]

Marsilya XVIII. yüzyılın sonunda Orta Doğu'daki pazarlara artık eskisi kadar Languedoc üretimi yünlü kumaş balyası satamıyorsa bunun sebebi Türk ülkesinin tükenmekte oluşu, yoksullaşmasıydı –ciddi bir krize düşecek olan Languedoc için kötü haber. Marsilya'ya gelince, kent daha çok gümüş para, tercihen de Milano darphanesinde basılmış Maria-Theresa'nın efijisini taşıyan *thaler*'ler, sevk ederek işin içinden sıyrılacaktır.

Saint-Malo örneği Fransa'nın İspanyol Amerika'sı ile "silahların gölgesinde" yaptığı aracısız ticareti anlamak için iyi bir seçimdir. Saint-Malo gemileri 1698 ile 1724 arasında az çok gizli bir şekilde başta Vera Cruz olmak üzere Yeni İspanya limanlarına ve özellikle de Pasifik kıyısındaki Şili ile Peru liman ve körfezlerine sık sık gidip geliyordu. En fazla çeyrek yüzyıl sürecek olan bu "havai fişek gösterisi" ticaret tarihinin çok kısa bir dönemini oluşturur.[62]

Bu maceranın altında yatan gerçek neden Columbus'un Sevilla'dan ilk seferine çıkmasından on yıl sonra, 1503'te Atlantik üzerinden İspanya'ya gelmeye başlayan Yeni Dünya'nın beyaz madeniydi: İthal edilen gümüş doymak bilmeyen Avrupa ekonomileri, hatta Asya ekonomileri tarafından süratle ele geçirilmiştir: Değerli madenlerin hatırı sayılır bir bölümü düzenli olarak Hindistan ve Çin'e akıyordu. XVII. yüzyılın sonunda Pasifik Okyanusu da doğudan batıya aşılacak ve Yeni İspanya ile Peru'nun gümüşü İspanyolların 1543'te keşfettikleri ve 1571'de Manila'yı kurdukları Filipinler üzerinden Çin'e gönderilecektir.

---

[61] U.A., Dışişleri Bakanlığı, bildiriler ve belgeler, Türkiye, 111.

[62] André Lespagnol, "Saint-Malo port mondial du XVIe au XVIIIe siècle," *Histoire de Saint-Malo et du pays malouin* içinde, 1984, s. 113.

Bu önemli süreç boyunca bir kural neredeyse istisnasız olarak işlemiştir. Nasıl ki günümüzde basında sık sık sözü edilen Körfez emirlikleri çıkardıkları petrolü ellerinde tutmuyor ihraç ediyorsa, geçmişte İspanyollar da Amerikan gümüşünü sadece kendilerine ayıramıyordu. Gümüş bir mala dönüşmüştü ve tahıl, odun, kereste, yünlü ya da pamuklu kumaşlar, vb. gerekli başka mallarla değiş tokuş ediliyordu. XVII. yüzyılda Amerika ticaretinin ana üssü olan Cádiz limanı "Fransa, İngiltere, Flandre, Hollanda, Hamburg ve İtalya'daki her türlü manüfaktürden gelen inanılmaz miktarda malla dolup taşıyordu."[63] Tüm Avrupa ülkeleri mamul mallarını önermek için limana akın ediyordu çünkü ticaret dengeleri için ne pahasına olursa olsun beyaz maden tedarik etmeleri gerekiyordu. Gümüşün Avrupa'da yeniden dağıtılmasında ticaret dengeleri kadar İspanya'nın Alçak Ülkeler'de koruması gerektiği imparatorluğun çıkarları da rol oynuyordu. Katolik Kral'a karşı ayaklanan Alçak Ülkeler Ağustos 1567'de Alba Dükü ile birlikte askeri birliklerin gönderilmesine yol açmıştı. İşgal kuvvetleri Alçak Ülkeler'de 1714'e kadar kalacak ve sonuç olarak iki yüzyıldan daha uzun bir süre pahalı askeri harcamalara yol açacaktır.

Dahası *Carrera de Indias*'ın[64] başlangıçlarından itibaren İspanyol Amerika'sının sonu gelmez kıyı şeridi boyunca ve özellikle birçok ticaret kolonisinin yerleşmiş olduğu Karayipler Denizinde yaygın bir biçimde kaçakçılık yapılıyordu. Bu kaçakçılığa Amerika'dan dönen gemilerin zorunlu varış limanı Sevilla'da ve daha büyük çapta XVIII. yüzyılda onun yerini alan Cádiz'de de rastlıyoruz. Sevilla'da Guadalquivir Irmağı limanındaki Triana Köprüsü'nün aşağısında göreceli olarak etkili bir denetim vardı ama Okyanusa açık geniş Cádiz Körfezinde kaçakçılar kendi evlerindeymiş gibi hareket ediyordu.

Saint-Malo bu Amerikan gümüşü "hortumlama"sına çok erken bir tarihte katıldı. Bunun ana nedenlerinden biri denizcilerinin uzun zamandan beri İber Yarımadası'na aşina olmasıydı. XV. yüzyılda kuzeyden güneye tüm Atlantik kıyısı boyunca Madeira'ya kadar ticaret ve korsanlık yapan bu denizcilere "deniz arabacıları" lakabı verilmemiş miydi?[65] XVI. yüzyılda Bröton barkaları Lizbon'a altın sikke, Sevilla'ya da gümüş sikke

---

[63] U.A., Dışişleri Bakanlığı, B1 211 (9 Mayıs 1669).

[64] *Carrera de Indias:* İspanyol Amerika'sına tahsis edilen filonun adı. Filonun İspanya Kralı'nın tekelindeki ticareti askeri olarak düzenleniyor, denetleniyor ve korunuyordu.
A. Lespagnol, *a.g.e.*, s. 79.

ile ödenen tahıl taşıyordu. Saint-Malo tüccarları 1570'de Akdeniz'e ulaşmış ve Civitavecchia'dan Papalık'a ait Tolfa ocaklarının şapını yüklemişti. Daha sonraları, Amerikan talebi arttığı zaman Sevilla ve ardından Cádiz'e Yeni Dünya'ya yeniden ihraç edilecek olan çok büyük miktarlarda Bröton kumaşı getireceklerdir. Saint-Malo aynı dönemde, elli yıldan uzun süredir işletmekte olduğu Newfoundland dalyanlarından İspanya, Marsilya ve Cenova'ya kurutulmuş ya da tuzlanmış morina balığı yüklemeye başlar. Karşılığında gemileri kuzeye gümüş sikkeler ya da külçeler götürüyordu.[66] Son olarak, Pireneler Antlaşmasıyla (1659) Mazarin'in siyasi zaferine ekonomik bir zafer de eşlik etmiş olduğundan İspanya'nın kapılarının Fransız ticaretine –dolayısıyla Saint-Malo tüccarlarına– sonuna kadar açılmış olduğunu ekleyelim.

O zaman, kumaş, morina balığı ve gümüş üçlü ticaretine dayanan Saint-Malo gemilerinin İspanya seferleri yeni bir yoğunluk kazanır. Cádiz'deki Fransız konsoloslarının yazışmaları bu gemilerin geliş ve gidişleri hakkında bol bol bilgi sağlamaktadır. Örneğin 1 Nisan 1702 sabahı[67] Morlaix'den yola çıkıp Brest ile Cádiz arasındaki yolu sekiz günde "hiçbir düşmanla karşılaşmadan"[68] kateden dört Saint-Malo fırkateyni limana girmişti. Gemiler "Değeri 500.000 *piastre* olarak tahmin edilen yelken beziyle yüklüydü; bu haber tüccarlarımızın yüreğine su serpti çünkü gemilerin pusuya düşürülmüş olmasından korkuyorlardı"[69] (Avrupa'da savaş bir yıl önce yeniden başlamıştı). 500.000 *piastre*'nin en az 1,5 milyon *livre'e* eşdeğer olduğuna dikkati çekelim. Böyle bir tutar Saint-Malo'nun ulaşmış olduğu zenginlik düzeyi hakkında bir fikir vermektedir. Başka bir yazışmaya göre aynı yılın 15 Ekiminde "Dün akşam yükünün yarısı Morina balığı olan bir Saint-Malo gemisi Chateau Rouge'dan [Newfoundland'ın büyük dalyanlarından biri] geldi"[70]

Yirmi yıl daha önce, 1682'de[71] rutin bir konsolosluk raporu geçmiş yıl için Avrupa yönündeki gümüş ihracatlarının bir listesini çıkarmıştı: Cenova ve Livorno'ya (özellikle Cenova) 4,5 milyon *écu*; Hollanda'ya 3,5 milyon; İngiltere'ye 2,5 milyon; Saint-Malo, Le Havre, Dunkerque ve Marsilya'ya 2,5 milyon. Saint-Malo'nun payına ticaret filosunun 12

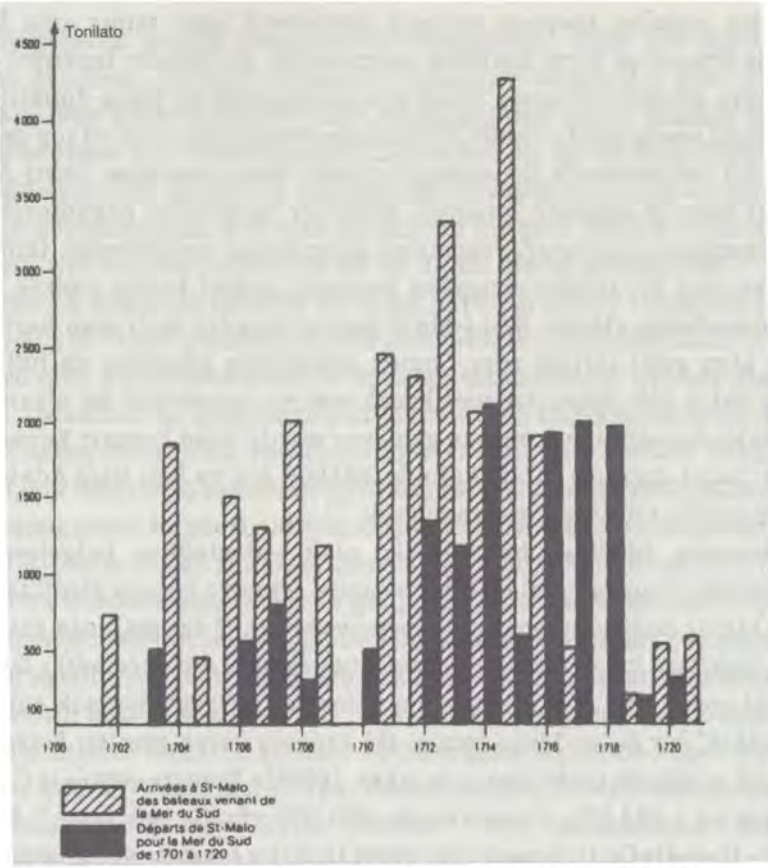
66 *A.g.e.*, s. 102 vd.

67 U.A., Dışişleri Bakanlığı, B1 214, f° 282.

68 *A.g.e.*

69 *A.g.e.*

70 *A.g.e.* (Cádiz, 15 Ekim 1702).
U.A., D.B. B1 212 (19 Ekim 1682).

ŞEKİL 43: SAINT-MALO İLE GÜNEY PASİFİK ARASINDAKİ KISA TİCARET ÇEVRİMİ

I: Güney Denizinden Saint-Malo'ya gelen gemiler.
II: Saint-Malo'dan Güney Denizine kalkan gemiler (1701-1720).
Önemli olan gemi kalkışlarıdır çünkü tüm gemiler Fransa'ya dönmüşse de bazıları yüklerini başka limanlara boşaltmıştır. Örneğin 1709'daki önemli sayıdaki gemi varışı burada görünmemektedir çünkü bu gemiler mallarını Auray'de boşaltmıştı.
Kaynak: Jean DELUMEAU vd., *Le Mouvement du port de Saint-Malo, 1681-1720*, 1966.

gemisi sayesinde muhtemelen 2 milyon düşmüştür. Küçük bir ayrıntı: "Tüccarlarımızın [Fransız] birçoğu paralarının önemli bir bölümünü oralarda Fransa'dan daha iyi bir getiri sağladığını söyleyerek İngiltere ve Hollanda'ya aktardı."

Bu tür tanıklıklarla sayfalar ve sayfalar doldurmak mümkündür. Bu ticari seferlerden bazılarının kaçakçılığa bulaşmış olduğunu düşündüren, tam olarak aydınlığa kavuşturulmamış son bir dramatik örnekle bitireceğim. 1672 yılındayız. Hollanda Savaşı mart ayında başlamış ve

Fransız orduları mayısta Birleşik Eyaletler'i işgal etmiş ama İspanya henüz Fransa'ya karşı harekete geçmemişti. 16 Ekimde İspanyol donanmasının amirali Veraguas Dükü'nün buyruğuyla 50 topla donatılmış bir İspanyol savaş gemisi Cádiz Körfezinde demirlemiş olan 40 top ve 150 kişilik bir mürettebatla donanmış bir Saint-Malo gemisine, *Saint-Jacques*, borda eder ve geminin İspanyol yetkililer tarafından aranmasına karşı çıkılmamasını buyurur; Fransızlar ültimatomu reddederler; ikinci buyruk ve yeni bir reddin ardından İspanyol gemisi borda topunu çok yakın mesafeden ateşler. Saint-Malo gemisi karşılık verir ama barut odası alev alan gemi infilak eder. Sonuç: aralarında kaptanın da bulunduğu yüze yakın ölü. *Saint-Jacques* kaçak mal mı taşıyordu? Bu olasıdır ama Cádiz'de kaçakçılık yapmayan gemi var mıydı? Ama Fransız Konsolosuna göre "*Saint-Jacques* çubuk halinde 300.000 *écu* ve Batı Hint Adalarından gelen büyük miktarda mal taşıyordu."[72]

Bununla birlikte, bu talihsiz olay –okuduğum belgelere göre– Cádiz'deki Fransız gemi trafiği üzerinde, İspanya savaşa girdikten sonra bile hiçbir doğrudan sonuç doğurmayacaktır. O zamanlarda savaşın ticari ilişkileri, bir iki istisna dışında, tamamıyla durdurmadığı doğrudur. On yıl sonra, 1682'de "Fransız tüccarlara ait 200.000'den çok gümüş *écu* ile yüklü" bir Saint-Malo gemisi iki Fransız savaş gemisi, *Portefaix* ile *Tardif*, eşliğinde Cádiz'den yola çıkar. 1689'da Fransız gemileri Cádiz'den Fransa'ya 1.884.000, Cenova'ya da 205.000 gümüş *écu* taşır.[73] Kısacası, Saint-Malo ile Cádiz arasındaki ticari ilişkiler İspanya savaşının sıkıntılı günlerinde bile Cádiz'in İngilizler ve Hollandalılar tarafından ablukaya alınmış olmasına rağmen sürüp gitmiştir. Bu ablukalar sonuçta zaman içinde sınırlıydı. Amerikan gümüşü şaşmaz bir şekilde Cádiz'e ulaşıyor ve ardından sanki savaş yokmuş gibi tüm Avrupa'ya dağıtılıyordu.

Saint-Malo gemilerinin Güney Denizindeki olağanüstü serüvenini sadece kısaca hatırlattığımız uluslararası bağlamda ele alırsak tam olarak anlayabiliriz. Ama yine de serüvenin başlangıçları karanlıkta kalmaktadır. Her şey 1695'te başlamış görünmektedir. O sırada Fransa ile İspanya arasında savaş hâlâ ortalığı kırıp geçiriyordu (Rijswijk Barış Antlaşması 1697'de imzalanacaktır). 3 Haziran 1695'te kral tarafından sağlanan gemilerden oluşan bir filo "girişken bir insan olarak bilinen" Monsieur de Gennes'in komutasında La Rochelle'den yola çıkar. Hedef Macellan

[72] U.A., D.B. B1 211 (16 Ekim 1672).
Correspondance des contrôleurs généraux..., yay. haz. A. M. de Boisville, I, 1874, s. 173, 18 Şubat 1869.

Boğazını geçerek Pasifik Okyanusu'na ulaşmaktır. Ama filo Macellan Boğazını geçemez. Şiddetli rüzgârlar nedeniyle Atlantik'e geri döner, Brezilya'da São Salvador'da bir süre demirledikten sonra Fransız adası Cayenne'de uzun bir zaman geçirir. La Rochelle'e 21 Haziran 1697'den önce dönmeyecektir. Sonucuna bakarak bu yolculuğun boş yere yapılmış olduğunu söylemeyelim. Ben tam tersine bu girişimi Pasifik'e Macellan Boğazı yoluyla ulaşma projesinin bir ilk adımı olarak görüyorum.[74]

Aslında bu başarısız sefer en az on yıl boyunca Güney Denizinin kıyılarını ve küçük ticari gemilerini ceza görmeksizin yağmaladıktan sonra Fransa'ya geri dönen korsanlar tarafından esinlenmişti. Dolayısıyla bu girişime korsanlık ön ayak olmuştur. Saint-Malo kaptanlarının bu korsanların deneyimlerinden yararlandığını ve onlardan sadece Pasifik'e ulaşmak için değil aynı zamanda da orada kârlı korsanlık faaliyetleri yürütmek için gerekli bilgileri aldığını düşünmek pek yanlış olmayacaktır.[75] Ben her durumda Parisli iş adamı Jourdan ile Saint-Malolu armatör Noël Danycan'ın, onları himaye eden ve girişimlerinde yüreklendiren donanmadan sorumlu devlet bakanı (Pontchartrain ile yaptıkları yazışmalardaki bazı ayrıntıları ve itirafları bu şekilde yorumluyorum. Eyleme geçmeden hemen önce, 4 Mart 1698'de Pontchartrain'e "Fransızlar, İngilizler ve Hollandalıların Meksika kıyıları ve Cartagena kıyısında kaçak olarak yaptıkları ticareti temel alarak aynı ticareti Güney Denizinin İspanya'ya ait kıyılarında denemeye karar verdik"[76] diye yazmamışlar mıydı? Arkasında çok büyük çöllerin uzandığı ve henüz az sayıda Avrupalının yerleşmiş olduğu bu kıyı şeridinde İspanyolların yabancılara koyduğu Amerika'daki kolonileriyle ticaret yapma yasağını aşmak muhtemelen daha kolay olmalıydı.

Birkaç hafta sonra, 20 Mart 1698'de Jourdan ile Danycan Pontchartrain'e "Güney Denizine Macellan Boğazından geçmek ve sözü geçen geçidi ele geçirmek ve henüz hiçbir Avrupalı güç tarafından işgal edilmemiş olan Şili kıyısında, hatta Kaliforniya'ya[77] kadar ticaret kolonileri kurmak amacıyla dört silahlandırılmış gemi göndermek"[78] için bir şirket kurduklarını bildirirler. Bu ilk şirket çok hızlı bir şekilde aynı

---

[74] Kayıp referans.

[75] Peder Prevost, *Histoire générale des voyages...*, 1753, XI, s. 47-63. M. de Gennes'in yolculuğunun hikâyesi.

U. A., Sömürgeler F² A 15 (4 Mart 1698).

İspanyolların 1602'de işgal ettiği ve günümüzde Meksika'nın bir parçası olan Aşağı-Kaliforniya.

U. A., Sömürgeler, F² A 15 (20 Mayıs 1698).

yılın 17 Kasımında ikinci bir şirkete dönüşür.[79] Şirket sermayesinin bölündüğü 20 *sol*'un[80] (pay) 13'üne Jourdan sahip olurken beş katılımcının payına bir, yedinci ortak Bégon'un payına da iki *sol* düşecektir.[81] Bu ayrıntılar önemli değildir, önemli olan Jourdan'ın altı ay sonra, 19 Aralık 1698'de "kalkış topu"nun La Rochelle'de ateşlendiğini ve Güney Denizi için donatılmış dört geminin ertesi gün "tan ağarırken yelken açacağını" Pontchartrain'e bildirmiş olmasıdır.[82]

Saint-Malo armatörleri ve kaptanlarının baş rollerde olduğu bu girişim devletlerin XVII. yüzyılda *savaş zamanında* adeta yasal kabul edilebilecek derecede sistemleştirdiği ve Saint-Malo'nun düzenli olarak içinde yer aldığı bir tür korsanlık olan "deniz akıncılığı" çerçevesine girmiyordu.[83] Bu kez söz konusu olan (1697'de İspanya ile barış antlaşması imzalanmıştı) her ne kadar bu gerçeği gizlemek için her türlü yola başvurulmuş olsa da bal gibi hükümetin de göz yumduğu aleni korsanlıktı. Aynı 1698 yılında kurulan *Compagnie de Chine*'in (Çin Kumpanyası) kurucularının iki ticaretin –Çin ve Güney Denizi– ayrılmaz bir bütün oluşturduğu yönündeki açıklamalarını bu gerçeği gizleme manevralarından biri olarak yorumlamak gerekir. Çin resmi olarak seferlerin varış noktası olarak gösteriliyordu.

Ama 1 Kasım 1700'de İspanya Kralı II. Carlos ölür ve yerine V. Felipe adıyla hayattayken ardılı olarak seçtiği XIV. Louis'nin torunu Anjou Dükü geçer. Böylece iki krallık, 1713 yılına kadar aynı hanedan altında birleşir. Ve çok geçmeden Saint-Malo'da Güney Denizine yeni İspanya Kralı'nın onayı, lütfu ve hatta iş birliğiyle ulaşmanın mümkün olabileceği fikri filizlenir. Jourdan'ın 30 Temmuz 1702'de yaptığı benzeri görülmemiş bir proje önerisinin –Versailles'da imzalanmış dolayısıyla da büyük bir olasılıkla XIV. Louis'nin hükümeti tarafından onaylanmış– ana fikri İspanyollarla iş birliğiydi. Söylediğine göre bu proje "Benim tarafımdan olduğu kadar bu konuda bana emir vermiş olan Saint-Malolu Monsieur Danican" tarafından da tasarlanmıştı. Bildiğim kadarıyla girişimin arkası gelmemiştir ama öneriye bir göz atmak açıklayıcı olabilir: Her yıl iki

---

[79] *A.g.e.*

[80] *Sol*: Şirketlerin sermayesi genellikle para birimi *livre*'in 20 *sol*'a (ya da *sou*) bölünmesine benzer biçimde sol denilen 20 paya bölünüyordu.
U.A, Sömürgeler, F² A 15 (17 Kasım 1698).
A.g.e., 19 Aralık 1698.
Dunkerque gibi Saint-Malo da savaş zamanı korsanlığına çok büyük ölçüde katılmıştı. Bk. A. Lespagnol, *a.g.m.*, s. 114-120.

ticaret gemisiyle 30-40 topluk bir fırkateyn –İspanyol bandıralı Fransız gemileri– kralın görevlendirmesiyle Peru'ya kadar gidecek ve oradan da Filipinler'e ve Çin'e geçecekti. Gemiler A Coruña ya da Cádiz'de donatılacak ve yolculuk sonunda bir İspanyol limanına girip İspanya Kralı'na ödenmesi gereken vergileri ödeyecekti. Öne sürülen amaç (pek inandırıcı olmayan) Güney Denizini kaçakçılık yapan İngiliz ve Hollanda gemilerinden temizlemek ve böylece Katolik Kral'a yılda 3 milyon *écu*'ye mal olan Çin'den Yeni İspanya'ya ve Peru'ya yapılan ticarete engel olmaktı.[84] Bu önerinin altında yatan toyluk muydu yoksa bir çeşit düzenbazlık mı?

Çok büyük olasılıkla ikincisi çünkü Saint-Malo'da kurulmuş olan *Compagnie de Chine*'in Pasifik kıyılarına yapılacak seferlerin gerçek amacını kamufle etmek için kullanılması düşünülüyordu. Jordan'ın Pontchartrain'e gönderdiği mektuplardan birindeki bir cümleyi bu yönde yorumluyorum: "Aslında Çin ve Güney Pasifik ticaretleri birbirinden ayrılamaz bir bütündür, bir ticareti diğerinden ayırmak her ikisi için de yıkım olur."[85] Dolayısıyla gerçek amaç (bal gibi) Çin'e gidiş dönüşte Güney Pasifik'e uğrayarak Çin'in altınıyla Potosi'nin gümüşünü bir araya getirmekti –başlı başına çok kârlı bir girişim.[86] Oysa 1702 projesi İspanya'nın çıkarları için çok zararlı olan bu Çin-Peru ticaretini önlemeyi öneriyordu.

Paravan görevi gören bir diğer şirket de *La Compagnie des Indes* idi. İflasın eşiğinde olan bu şirket tekelci konumundan kısmen vazgeçerek Kanton'da (Guangzhou) ticaret yapma hakkını para karşılığı Compagnie de Chine'e devretmiş ve böylece ona bu uzun mesafeli ticareti yapma olanağı sağlamıştı. Girişim hemen başarılı olmasa da işler 1706 ile 1714 arasında yapılan taşeronluk anlaşmalarıyla rayına oturur. 1712 ve 1714 yapılan son iki anlaşma La Compagnie des Indes'in tekelinin neredeyse tamamen sona erdiği anlamına geliyordu. Ve 1715'te dönemin büyük finansörlerinden Antoine Crozat'ın desteğiyle Saint-Malo Doğu Hint Adaları Kumpanyası adını alacak bir şirket kurulur. Saint-Malo 1708 ile 1713 arasında Hint Okyanusu'na on beş gemi yollamıştır –savaş zamanında oldukça büyük bir başarı.

Saint-Malo, ayrıca 1702'de çarpışmalar yeniden başladığında hiç vakit geçirmeden alışık olduğu "savaş zamanı korsanlığı"na katılmak için

---

[84] U.A., Sömürgeler, F 2 A 21, (30 Temmuz 1702). Filipinler ile Peru arasındaki ticaretin İspanyol hükümetine yarattığı sorunlar için bk. F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, II, s. 169 ve not 215.

U.A., Sömürgeler, F² A 21, Paris, 12 Haziran 1700.

F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, II, s. 169.

gemiler donatmıştı. Birkaç yıl önce, 1695'te Saint-Malolu zengin bir armatörün oğlu Duguay-Trouin'in küçük filosu (1693'te krallık donanmasına katılmıştı) Hollanda Doğu Hint Adaları Şirketi'ne ait üç geminin yüklerine el koymuş ve ardından "Armatörlerim bire yirmi kazandılar"[87] diye bir açıklama yapmıştır. Trouin 1711'de de Rio de Janeiro limanı girişini abluka altına alarak kenti haraca bağlayacaktır.

Geriye Pasifik'e yapılan seferlerin bir bilançosunu çıkarmak kalıyor. Bu yolculuklar hem çok yorucuydu hem de çok uzun sürüyordu: "1701 ile 1709 arasında 22 ila 26 ay, 1710'dan sonra en az üç yıl."[88] Gemiler tatlı su ve taze yiyecekler temin etmek için hem Atlantik'te hem de Pasifik'te sık sık mola vermek zorunda kalıyordu. Buna karşılık yolculuğun sonunda işler yoluna giriyordu. Şili kıyısında Conception ve Arica'da yerleşik küçük Fransız kolonilerinin aracılığıyla erzak temin ediliyor, ticaret yapılıyordu. Başta kumaşlar olmak üzere mamul mallar gemilerin su ve erzak yükleme bahanesiyle demirlediği Lima'nın limanı Callao'da bile –yerel İspanyol yetkililerin suç ortaklığı sayesinde– kolayca müşteri buluyordu. Bu mallar sikke ya da külçe halindeki gümüşle takas ediliyordu. Bölgede Saint-Malo gemilerinin gözle görülür bir üstünlüğü vardı: "1698 ile 1724 arasında ticari amaçlarla Amerika'nın batı kıyısına gönderilen 133 Fransız gemisinden 86'sı –üçte ikisi– Saint-Malo *négociant*'ları ya da [yönettikleri] armatörlük şirketleri tarafından donatıldı."[89]

Bu maceraya katılan gemilerden hiçbirinin batmamış olması bir mucizedir ama mucizeden çok Saint-Malo gemicilerinin becerilerini övmek belki daha yerinde olur. Ayrıca gemiler sonunda Macellan Boğazının tehlikeli dar geçitlerini aşmayı denemekten vazgeçip Amerika'yı en uç noktasından, Horn Burnundan dönmeye başladıktan sonra seferlerin daha az risk taşımış olduğu da doğrudur. Horn Burnunu ilk dönenler Saint-Malo gemicileri miydi? Yoksa bunu büyük bir olasılıkla Hollandalılar mı başarmıştır? Bu önemli değildir. Önemli olan bu rota değişikliğiyle ulaşımın 700 tonilatoluk yük gemileri ve 250 ila 400 tonilatoluk fırkateynlerin yanında yüz tonilatoluk çok küçük gemilerin de bu yolculuğu gerçekleştirmesine olanak sağlayacak derecede kolaylaşmış olmasıydı.

Bu gemilerin ve mürettebatlarının başarısı kadar ticari şirketlerin de başarısıydı. Sadece ilk sefer, 1698 seferi, zararla sonuçlanmıştır. Daha sonra kâr oranları genellikle %200 civarındaydı. Ve dönüş yolcu-

87 A. Lespagnol, *a.g.m.*, s. 121.

88 *A.g.e.*, s. 124.

89 *A.g.e.*, s. 123.

luklarının Fransız ekonomisine ve devlet maliyesine hem ticaretin hem de büyük masraf gerektiren askeri operasyonların yürütülmesi için gerekli gümüşü sağladığını ekleyelim. 1709'da Chabert komutasındaki bir krallık gemisinin eşlik ettiği yedi gemiden oluşan bir Saint-Malo filosu Güney Brötonya'nın Auray limanına resmi verilere göre 16 milyon *livre* (muhtemelen 30 milyon çünkü kaçakçılık ve gerçek miktarı gizleme eğilimi çok yaygındı) gümüş getirmişti. Bu gümüş felaketlerle dolu 1709 yılında XIV. Louis'nin maliyesi için bir cankurtaran simidi olmuş muydu? Bu mümkündür.[90]

Şaşırtıcı olan –ama sonuçta gerçekten şaşırtıcı mı?– Güney Pasifik seferleri 1724'e kadar sürmüş olsa da[91] Saint-Malo'nun kökeni çok eskilere dayanan refahının savaşın bitmesiyle (1713) birlikte sona ermiş olmasıdır. Bu sonuncu seferlerle ilgili elimizde ayrıntılı bilgi yoktur. 1713'te "Haberlere göre [Peru] kıyısında hâlâ, hemen hepsi Fransız bandıralı, yaklaşık otuz gemi vardı."[92] Ama zaten yolculukların uzunluğu ve kârların çekiciliği göz önünde tutulursa Güney Denizi ticaretinden bir günden diğerine çekilmek mümkün müydü?

Her ne olursa olsun Saint-Malo er ya da geç gerileme dönemine girmiştir. Birçok neden sayabiliriz: barışın geri gelmesiyle savaş zamanı korsanlığının sona ermesi; kârlı deniz ticaretinin Pasifik'ten Atlantik'e doğru ve XVIII. yüzyılda Antil Adaları ticareti sayesinde zenginleşen liman üçlüsüne –Nantes, La Rochelle, Bordeaux– kayması; Bourbon Hanedanının yönettiği İspanya'nın yeniden ayağa kalkması ve en azından Martinet'in filosunun 1716 seferinden sonra Şili ve Peru kıyılarındaki düzeni iyi kötü yeniden sağlaması. Fransız hükümeti İspanya'nın isteği üzerine bu sonuncu sefere destek vermişti çünkü kaçakçılığa bulaşan yasa dışı bir ticaretle Cádiz üzerinden yapılan resmi bir ticaret arasında seçim yapması gerekiyordu ve Fransa'nın genel ekonomik dengesi her zaman kârlı olan bu sonuncu ticarete bağlıydı.

Ayrıca Güney Denizi ticareti çok büyük paralar, büyük gemi başına bir milyon hatta 2 milyon *livre*'e ulaşan ve küçük Saint-Malo limanının olanaklarını aşan harcamalar gerektiriyordu. Sonuç olarak girişimin

---

[90] *A.g.e.*, s. 126-127; Pierre Goubert, "Le tragique XVIIe siècle," *Histoire économique...a.g.e.* içinde, yay. haz. Braudel/Labrousse, II, 1970, s. 364.
U.A., F 12.681, 106.
U.A., G^7 1701 137 f° 57; Anne Morel, "Les armateurs malouins et le commerce interlope," *Les sources de l'histoire maritime en Europe, du Moyen Age au XVIIIe siècle* içinde, yay. haz. Michel Mollat, 1962, s. 313.

sürdürülmesi için (savaş zamanı korsanlığı ve Antil Adaları ticaretinde olduğu gibi) Paris, Rouen, Nantes, Marsilya ve başka yerlerden gelen sermayeye ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü debdebeli Saint-Malo armatörleri – Magonlar (de la Lande ve de la Chipaudière), Le Fer de Beauvais, Guillaume Eon, Baillon, Locquet de Granville, de la Haye, Gaubert, Danycan– her ne kadar otantik ve çok zengin iş adamları olsalar da bir Samuel Bernard, bir Antoine Crozat gibi XIV. Louis döneminin sonunun büyük finansör ve bankerleriyle aşık atacak düzeyde değildiler. Ayrıca bu sonuncuların Saint-Malo şirketleriyle ilişkileri vardı. Öyleyse, Saint-Malo'nun refah dönemlerinde göze çarpmayan ama işler yolunda gitmemeye başlayınca ortaya çıkan bir zayıflığı, bir yetersizliği olduğunu düşünmek sorunun sınırlarını zorlamak mı olur? Gerçekte Fransa'nın gizli kapaklı işler çeviren yöneticilerinden biri olan Pontchartrain'in Saint-Malo ile kişisel dostlukları ve yakın ilgisi ne olursa olsun Fransa'daki tüm büyük sermaye sahipleri yine onun yönlendirmesiyle savaş zamanı korsanlığı, Pasifik ticareti ve Hindistan-Çin yolculukları için seferber olmuştu. Ama Pontchartrain XIV. Louis'nin ölümüyle siyaset sahnesinden çekilmek zorunda bırakılmıştır. La Compagnie des Indes çok geçmeden Saint-Malo tüccarlarının kontrolünden çıkacak ve 1719'da Law tarafından yeniden yapılandırılarak ünlü Sisteminin inanılmaz yıkımlarından kurtarılacaktır.

Böylece Saint-Malo 1713 ya da 1719'dan sonra sermayenin ve krallık hükümetinin iş birliğinden yoksun kalarak görkemli döneminden önceki günlerine geri dönmek zorunda kalır. Bununla birlikte gemileri Chapeau Rouge'dan ve Newfoundland'daki diğer dalyanlardan İspanya ve Akdeniz'e kadar dağıtacağı morina balığı ticaretini sürdürecek, yakın İngiltere ve Hollanda ile düzenli ticari ilişkilerinin yanı sıra Cádiz'deki varlığını da kurutulmuş balık, Bröton kumaşları ve bazen de tahıl ihracatıyla koruyacak ve güvenli kabul edilen gemileriyle Cádiz'den Fransa'ya gümüş taşımaya devam edecektir.[93] Ama Saint-Malo hizaya girmişti. Bunu en dinamik girişimcilerinin şanslarını başka yerlerde, Nantes gibi Fransız limanlarında, Cádiz'de ya da Hint Okyanusu'nda aramaya başlamalarından anlıyoruz. Önemsiz sayılmayacak başka bir işaret de kentin bir kambiyo piyasasına sahip olmamasıydı.[94] Ve tüm ısrarlarına karşın onu belki de eski vasat yaşamına geri dönmekten kurtaracak olan serbest liman statüsünü elde edememişti.

---

[93] A. Lespagnol, *a.g.m.*, s. 129 vd.
Jean Meyer, "Le commerce nantais du XVIe au XVIIIe siècle," *Histoire de Nantes* içinde, yay. haz. Paul Bois, 1977, s. 135-136.

Ama XVIII. yüzyılın ilk çeyreğindeki gerçek sorun Saint-Malo'un yazgısı mıydı?

Kentin bu çok hareketli yıllardaki sürükleyici tarihinin krallığı bir bütün olarak etkilemiş olduğunu düşünüyorum. Fransa İspanya Veraset Savaşından hemen önce Cádiz'in gümüşünü seçmişti. Savaştan sonra Cádiz ile dostça ve güvenli ilişkileri Güney Denizi serüvencilerine yeğleyerek bu seçimini yineleyecektir. Aynı dönemde İngiltere Methuen Antlaşması (1701) ile Lizbon, Brezilya altını ve Bragança Hanedanına öncelik veriyordu ve çok geçmeden kuşkusuz bu Portekiz bağlantısı nedeniyle ve de neredeyse farkına varmadan altın standardı sistemine geçecektir. Onun ardından başka kapitalist güçler de –Hollanda, Cenova ve Venedik– altını seçecektir. Fransa beyaz madene, gümüşe bağlı kalacaktır. Daha sonraları Napoléon da İspanyol serabına kendisini kaptıracaktır.

Son durağımız XVIII. yüzyılın Bordeaux'su. Amacım kentin ekonomik başarılarından biri olan şeker, kahve, pamuk, tütün, çivitotu... üreticisi Antil Adaları [Batı Hint Adaları] ile yaptığı önemli ticarete bir göz atmak. Saman alevi gibi parlamış olan bu lüks mal ticareti her şeye karşın samanın bolluğu nedeniyle bir yüzyıl sürmüştür.

Bordeaux Antil Adaları ürünlerinin başlıca ithalatçısı ve dağıtıcısıydı ama adalarla ticaret yapan tek kent değildi. Çok çeşitli mamul eşya ihraç eden Rouen, köle ticaretinin merkezi Nantes, Dunkerque ve Marsilya da bu ticarette yer alıyorlardı.

Ayrıca Yeni Dünya'daki Fransız toprakları sadece Antiller'den oluşmuyordu. Arka planda Kanada ve Louisiana'nın çok geniş ama yavaş gelişen toprakları vardı. La Rochelle Kanada ticaretinin en önde gelen limanıydı. Ama gözlem alanımı adalarla sınırlandırmayı yeğledim.

Yapılması gereken ilk iş karmaşık bir toprak ve geniş bir deniz bütünü içinde kaybolan bu adalardan Fransa'ya ait olanları ayırmaktır –ki bu pek de kolay bir iş değildir. İspanyollar, Christopher Columbus'un 12 Ekim 1492'de ilk ayak bastığı ve San Salvador adını verdiği Guadahani Adası'nın (Bahama Takımadaları) ardından diğer adalara yavaş yavaş yerleşmeye başlarlar: Santa-Domingo (1496), Puerto Rico (1508), Jamaika (1509), Küba (1511). Aralarında en büyüğü olan bu sonunca ada Cortez'in Meksika'ya ulaşmak için yelken açacağı kalkış noktası olacak ve Havana *Carrera de Indias*'ın iki filosunun buluştuğu yerde kurulacaktır. Yeni gelenlerin zorbalıkları ve Avrupa'dan getirdikleri hastalıklar yerli toplulukları kırıp geçirecek, yanlarında getirmiş oldukları sığırlar adalarda çoğalıp vahşi hallerine geri dönecektir.

Ama İspanyollar adalarda uzun zaman rakipsiz kalmayacaktır. Kolay avlanan vahşi hayvan sürülerinin varlığı başta Fransızlar olmak üzere serüvencileri bu adalara çeker. Bu avcılara vurdukları hayvanların etini tütsülemek için kullandıkları ahşap ızgara *boucan*'a istinaden *boucanier* deniyordu. 1630'lara doğru sayıları giderek artan İngilizler ve Hollandalılar sürüleri ortadan kaldırarak *boucanier*'leri Kaplumbağa Adası (Tortuga) korsanlarına katılmak zorunda bırakırlar. Bu korsanları daha sonra bölgeden çekilmeye İspanya Veraset Savaşı sırasında bölgede üstünlük mücadelesi veren rakip ulusal güçler mi itmişti? Bu mümkündür. Yoksa bölgedeki korsanlık faaliyetlerinin eskisi kadar kazançlı olmaması mı? Her ne olursa olsun korsanlar XVII. yüzyılın son yirmi yılında Güney Denizine göçmüştür. Bu sırada İngiliz, Fransız ve Hollandalılar bazı adaları ellerine geçirip yerleşir ve tarım ürünleri yetiştirmeye başlar. İngilizler 1655'te İspanyolları kovup Jamaika'ya yerleşir, Hollandalılar da 1654'te Curaçao'yu ellerine geçirir. Fransızlara gelince, onlar da 1635'te Martinik ile Guadelup'u ve 1689'da İspanyol adası Santa Domingo'nun batı bölümünü [Saint Domingue, günümüzdeki adı Haiti –çn] krallığın bünyesine katarlar. Bu sonuncu işgal ancak 1697 Ryswick Antlaşması ile uluslararası planda resmiyet kazanacaktır. Bu bölge Karayip Denizindeki en büyük Fransız sömürgesiydi (30.000 km²)[95] ve çok geçmeden İngilizlerin kıskanç bakışları önünde Karayip Denizinin en başarılı ekonomik gelişmesine sahne olacaktır. Bu başarının başlıca nedenlerinden biri Saint Domingue'in gübre gerektirmeyen bakir topraklara sahip olmasıydı.

Ama bu denizaşırı bölgelerin XVII. yüzyıl sonuna hatta daha sonrasına kadar oynamış olduğu rolü abartmamak gerekir. Büyük değişiklik ancak XVIII. yüzyılda şeker kamışı üretimi ve şeker sanayiinin gelişmesiyle meydana gelmiştir.

Ana yurdu İndus ve Ganj ovaları olan şeker kamışı zamanla tropikal ve yarı tropikal bölgelere yayılır. Doğuya doğru Çin'e ve batıya doğru Savary'nin dediği gibi Akdeniz'in "kavurucu kuşağına" (en sıcak kuşağı diye anlayalım), X. yüzyılda Mısır'a, daha sonra da Kıbrıs'ın kıyı ovalarına ulaşır. Kıbrıs'ta XV. yüzyılda büyük şeker kamışı plantasyonlarına sahip soylu Venedik ailesi Cornarolar gibi "şeker kralları" bile vardı. Şeker kamışı bu yenilikçi XV. yüzyılda Sicilya, Valencia ve Fas'ta Sous Vadisinde daha sonra da Atlantik adalarında –Madeira, Kanarya Adaları

[95] Adanın İspanyol egemenliğindeki kısmının yüzölçümü ise 48.000 km²'dir.

ve Yeşil Burun Adaları (Capo Verde)– yetiştirilir. En sonunda, 1550'lerden itibaren Brezilya'nın kıyı şeridi güneyde Santos'tan kuzeyde Recife'ye kadar boydan boya şeker kamışı plantasyonları, *engenhos de assucar* (kamışı ezip melasını ayıran değirmenler), *senhores de engenhos* (neredeyse sözcüğün feodal anlamında senyörler) ve siyah kölelerle dolar.

Plantasyonun merkezinde efendinin evi, *casa grande* (büyük ev) bulunuyor ve onun etrafında kölelerin kulübeleri, *senzala*'lar diziliyordu. XVII. ve XVIII. yüzyıldaki tüm plantasyonlar aynı model üzerine kurulmuştu: efendinin evi (Jamaika'da *the great house*), kölelerin barınakları ve şeker üretimi için gerekli sanayi tesisleri. Hollandalılar Brezilya'nın kuzeydoğusundaki Recife bölgesini (Pernambuco Eyaleti) ele geçirdiklerinde el koydukları şeker kamışı plantasyonlarını 1630 ile 1654 arasında işletirler. Sömürgelerinden kovulduktan sonra çoğu "Yeni Hristiyan" olan plantasyon sahipleri ve şeker teknisyenleri şanslarını başka yerlerde deneyecektir. Alice Piffer Canabrava epey zaman önce Antiller'de şekerden yapılan servetlerin kökeninde bu insan ve teknik "transfer"inin yattığını göstermiştir.[96] Antil Adaları'nın ticari talihi bu gelişmeden sonra açılır; adalar farklı tarihlerde ve düzeylerde öncelikli olarak şeker ama aynı zamanda da annatto (*bixa orellana:* ruj çalısı), pamuk, kakao, zencefil, tütün –daha ileri bir tarihte de kahve– üretip ihraç etmeye başlar. Martinik ile Guadelup 1650'lerde dünyaya açılır. Saint Domingue'de atılım daha geç tarihte, 1680'lerde başlayacak ama bölge hızla adaların üretim ve ticaretinde baş rolü kapacaktır.

Fransız Antillerinin yüzölçümü XVIII. yüzyılda çok az değişmiştir. Fransa 1763 Paris Antlaşması ile sahip olduğu birtakım çok küçük adaları –St. Christopher, Antigua, Montserrat, Dominica, St. Vincent, Barbados, Tobago, Grenada, Grenadillos– devretmiş, 1783 Versailles Antlaşmasıyla da Tobago ile St. Barthélemy adacığını yeniden eline geçirmişti. Sonuçta kayıplar ve kazançlar çok küçük toprak parçalarıyla ilgiliydi. Dolayısıyla Fransa'nın durumu toprak ve ticaret açılarından oldukça istikrarlı seyretmiştir: Fransa'ya gönderilen ve yarısından fazlasını şekerin oluşturduğu ürünler aynı kalmıştır. Başlangıçta Hollandalıların elinde olan Antil Adaları ticareti Colbert döneminde, 1664'te Compagnie des Indes occidentales'ın (Batı Hint Adaları Şirketi) kuruluşuyla Fransızların eline geçer.[97] Ama şirketin ticaret imtiyazı iki yıl sonra geri alınacaktır. O

[96] Alice Piffer Canabrava, *A industria de açuçar nas ilhas inglesas et francesas do mar das Antilhas (1697-1755)*, 1946, daktiloyla yazılı eser.
Jacques Savary Des Bruslons, *Dictionnaire... a.g.e.*, V, süt. 1462.

zamandan sonra "Bütün Fransız gemileri [adalarımıza] eşit olarak hoş gelmiştir."[98]

Fransa'dan Antillere yapılan ihracat da büyük ölçüde aynı kalmıştır. İhracata yönelik gıda ürünlerinin istilasına uğrayan bu adaları beslemek gerekiyordu: Gemiler adalara düzenli olarak un, tuzlanmış sığır ve domuz eti, ringa ve morina balığı, şarap, sıvı yağ... taşıyordu. Bu gıda maddelerine büyük çoğunluğu Rouen'dan yüklenen mamul mallar ekleniyordu: iğneler, ayakkabılar, kunduz kürkünden şapkalar, ipek ve yün çoraplar, kumaşlar, battaniyeler, cam eşya, şeker üretimi için büyüklü küçüklü bakır kazanlar... Akitanya ile arasındaki ulaşımın kolay olduğu Bordeaux fıçılarla un (Garonne kıyısındaki değirmenler tarafından öğütülmüş), şarap ve iyi ticari ilişkiler içerisinde bulunduğu eyaletlerin çeşitli sınai ürünlerini gönderiyordu. Adalara ayrıca Gine kıyısından köleler taşınıyordu: Özellikle Nantes'dan yola çıkan köle gemileri üçgen bir rota izliyordu (Nantes-Gine-Adalar-Nantes'a geri dönüş). Nantes'tan Afrika kıyısında kölelerle takas edilen özel yüklerle (sert alkollü içkiler, pamuklu kumaşlar, av tüfekleri) yola çıkan köle gemileri köleleri Antillere taşıdıktan sonra dönüş yolculuğunda ambarlarını Fransa'ya şeker kasaları ve kahve çuvalları taşımaya uygun duruma getirmek için yeniden düzenliyordu. Bu arada adalardaki siyah köle sayısı giderek çoğalıyordu: Devrim arifesinde Saint Domingue'de 500.000 siyah köle vardı. Bir dizi karışıklık, yerel isyan, saldırı ve köle firarı 1791'deki büyük ayaklanmayla sonuçlanacaktır.

Fransa ile Antil Adaları arasındaki gemi trafiğinin o dönemde ne derece yoğun olduğuna ikna olmak için Yedi Yıl Savaşını (1757-1763) izleyen büyük refah dönemi boyunca Fransa ile Antil Denizi arasında yılda binden fazla Fransız gemisinin yolculuk yapmış olduğunu bilmek yeterlidir. Martinik kıyısında aynı anda 80 geminin yükleme ya da boşaltma yaptığı görülebiliyordu. 1778'de Antil Adaları ile yapılan ticaretin toplam değeri 210 milyon *livre*'e ulaşmıştı, yani Fransa'nın tüm dış ticaretinin üçte biri.[99]

Metropolün her türlü sömürge ticareti üzerindeki resmi tekeli yerel kaçakçılıklara rağmen sürmüş, Fransız yetkililer ve tüccarlar özel mülkleri olarak gördükleri ve savaş zamanlarını da iyi kötü atlatacak olan bu ticareti sıkı bir biçimde denetim altında tutmuştur. Ticaret dengesi ve-

---

[98] *A.g.e.*, V, süt. 1466.

[99] Ruggiero Romano, "Documenti et Prime Considerazioni intorno alla 'Balance du commerce' della Francia dal 1716 al 1780," *Studi in onore di Armando Sapori*, 1957, s. 1274-1275 ve 1291.

rilerine göre bu ticaret düzenli olarak Fransa aleyhine bir açıkla sonuçlansa da bu açığın altında neyin yattığını daha önce gördük:[100] Denetim altındaki geniş bir ticaret sistemi sayesinde Bordeaux'dan yüklenen malların fiyatları Atlantik'in öteki yanında ikiye katlanıyordu. Ayrıca yolculuk tarihleri ve yüklenen miktarlar Avrupa ürünlerinin adalardaki fiyatlarını arzı kısıtlayarak yüksek bir düzeyde tutmak amacıyla planlanıyor ve şeker daha hesaplı olması için hasattan kısa bir süre sonra satın alınıyordu.[101] Michel Morineau'nun verdiği örneklere göre dönüş yükü de bu şekilde yaklaşık %20 değer kazanıyordu. Bununla birlikte, dönüş yükünün pazarlanması girişimin en rastlantısal kısmıydı çünkü Hollanda ve İngiliz rekabetinin olduğu Avrupa'da satış fiyatları sömürge ürünlerinin güncel piyasa fiyatlarına bağlıydı. Oysa Bordeaux ithalatının çok büyük bölümünü yeniden ihraç ediyordu: Örneğin 1785'te ihraç oranı şeker için %85, kahve için %95 ve çivitotu için %76'ydı.[102]

Demek ki Antil Adaları ticareti "karmaşık bir ticaret ağı"na eklemleniyordu: Şarap ve un Gironde'un hinterlandından temin ediliyor, tuzlanmış sığır eti genellikle İrlanda'dan satın alınıyor ve Bordeaux'nun ihracatçı tüccarları gerektiğinde basit bir mal olarak gördükleri paranın ayarıyla oynamaktan çekinmiyordu: 1729'da "Bordeaux'dan Amerika'ya giden 123 geminin yüklerinin dökümünü gösteren bir belge" yapılan dökümün gerçeği yansıtması için "Yükleyici tüccarların iki üç yıldır Amerika'ya gönderdiği ve onlara en az %50 kâr bırakan 'kısa' *piastre*leri de" eklemek gerektiğini belirtiyordu; bu ticaret gizli tutuluyordu çünkü "kesin olarak yasaktı."[103]

Kısacası Antil Adaları ticaretinden sağlanan kârlar çok yüksekti ve Bordeaux'nun XVIII. yüzyıldaki hızlı büyümesinde baş rolü oynamıştır. Kentin 1700'de 45.000 kişi olan nüfusu, 1747'de 60.000'e ulaşacak ve Devrim arifesinde 100.000 kişiyi geçecektir. Bu nüfus artışı Lyon, Marsilya ve Paris'in ya da herhangi bir Fransız kentinin nüfus artışından uzak ara daha hızlıydı.[104] Aslında Atlantik-ötesi ticareti Bordeaux için

---

[100] Bkz. s. 848.

[101] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, II, s. 367-368.

[102] F. Crouzet, "Le commerce de Bordeaux," *Bordeaux au XVIIIe siècle*, yay. haz. François-Georges Pariset, Charles Higounet'nin *Histoire de Bordeaux*'sunun V. cildi, 1968, s. 233.

[103] M. Morineau, "Quelques recherches relatives..., *a.g.m.*, 32-33; Jean Cavignac, *Jean Pellet commerçant de gros, 1694-1772. Contribution à l'étude du négoce bordelais du XVIIIe siècle*, 1967, s. 103.

[104] J.-P. Poussou, *Bordeaux et le Sud-Ouest...*, *a.g.e.*, s. 20.

gecikmiş bir devrim olmuştur. Uzun zaman bir şarap kenti, şarapla zenginleşmiş ve yabancı tüccarların şarabını gemilerine yükleyip Avrupa'da satmalarına alışkın bir kent olarak kalan Bordeaux bir armatörlük, bir denizci kenti değildi. İspanya Veraset Savaşı sırasında geleneksel ihracat ürünlerindeki ani düşüş ve İngiltere'nin aralarında porto şarabının da bulunduğu Portekiz ürünlerine açılması kenti ciddi bir krize sokmuştu. Bu kriz, hükümetin aldığı önlemler –özellikle Bordeaux ve on iki başka limanı "Amerika'nın Fransız adaları" ile yapılan ticaretin kalkış noktaları olarak yetkili kılan 1717 imtiyaz belgeleri– ve yeni insanlar tarafından başlatılan girişimler kenti 1720'ten itibaren denizcilik yaşamına açacak ve bir armatörlük merkezine dönüştürecektir.[105]

Bir kısmı Bordeaux burjuvaları, diğerleri kente yerleşmiş yabancı tüccarlar olan bu "yeni insanlar" hızla zenginleşmiştir. Bazılarını sayalım: Hamburg kökenli Schylerler; Portekiz kökenli parlak Yahudi hanedanı Gradisler; gemi donatımı ve simsarlıkla servet yapmış olan Languedoclu Bonafféler; ecza maddeleri ticaretiyle uğraşan ve özellikle kalabalık bir ailenin bireylerinin stratejik ticaret limanlarına dağılmış olmasından güç alan Journuler.[106] Ama çok az sayıda olan bu tüccar hanedanları kentin 1790'da *tüm ticaretini* temsil eden 800 "tüccar ve toptancının" sadece çok küçük bir bölümünü oluşturuyordu.[107] Rouen'da iki tür tüccar arasında ayrım yapan 1779 ticaret almanağı kentin efendileri, "dönemin kapitalistleri," olarak sadece 61 armatör ve ihracatçıyı sayıyordu.[108]

Fransız limanlarının Atlantik ötesi ticaretinin XVIII. yüzyılda bir sistem olduğu açıktır. Adalarda Antik Çağ'ın köleci düzeninden beter ama Atlantik'in öteki yanında hızla büyüyen bir kapitalist düzene katkıda bulunan yüksek düzeyde üretken bir köleci düzen hüküm sürüyordu. Başarının sırlarından biri okyanusun iki yanı arasındaki voltaj farkıydı. Kuramsal olarak kapalı bir mekân içinde yer alan[109] bu sistemin kuşkusuz kırılganlıkları, tehlikeleri vardı. Bunların başında savaş geliyordu ama sistem bu tehlikeyi iyi kötü hasarsız atlatmıştır. Zaten Jamaika'daki

---

[105] J. Cavignac, *Jean Pellet..., a.g.e.*, s. 31-32.

[106] J.-P. Poussou, "Les structures démographiques et sociales," *Bordeaux au XVIIIe siècle* içinde, *a.g.e.*, s. 344 vd.

[107] J.-P. Poussou, *Bordeaux et..., a.g.e.*, s. 27 ve 31.

[108] Pierre Dardel, *Commerce, industrie et navigation à Rouen et au Havre au XVIIIe siècle*, 1966, s. 141.

[109] Aslında İngilizlerin kaçakçılığı un, tuzlu sığır seti, at ve katır temin ettikleri ada sakinleri sayesinde hiçbir zaman kesilmemişti. Krallık görevlileri bu duruma çoğu zaman göz yumuyordu. J. Cavignac, *Jean Pellet..., a.g.e.*, s. 172-173.

plantasyon sahipleri ülkelerinin (İngiltere) doğrudan rakipleri olan Fransız adalarını ilhak etmemesi için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardır. Başka bir risk de Afrika köle ticaretinin sona ermesiydi ama hiç de öyle olmadı. Ve Atlantik taşımacılığı navlunları yanına yaklaşılamayacak kadar yükselebilirdi. Ama bu da gerçekleşmedi.

Sonunda sistemin çöküşüne başarısı neden olacaktır: Çok fazla siyah köle vardı. Kurucu Meclis 28 Mart 1790'da onlara özgürlüklerini ve siyasi haklar verir. 1791'de Saint-Domingue'de Toussaint Louverture önderliğinde ayaklanırlar. Bu olaydan sonra adada beyazların egemenliğini ve sömürge düzenini yeniden kurmak mümkün olmayacaktır. Ama şeker Martinik ve Guadelup da dahil başka yerlerde de üretildiği için çok geçmeden şeker pancarından da şeker elde edecek olan Avrupa'da eksikliği çekilmiyordu. Ayrıca lüks ama Antik Çağ köleliğine geri döndüğü için ilkel adalar ticareti değişen Avrupa zihniyetiyle bağdaşmamaya başlamıştı. Ve uluslararası ticaret de yavaş yavaş değişiyordu: XIX. yüzyılla birlikte kömür, demir ve tahıl gibi ağır ham maddelere öncelik verilecektir.

Hâlâ Çözüm Bekleyen Sorunlar

Ticaret başka yerlerde olduğu gibi Fransa'da da bir dizi ardışık çevrime tanık olmuştur. Bu çevrimlerden bazıları 1569-1650 arasında Marsilya için olduğu gibi uzun; Bordeaux ve 1720-1791 adalar ticareti için göreceli olarak uzun; Saint-Malo'nun en çok 1698'den 1724'e sürmüş Pasifik macerası için ise göreceli olarak kısa çevrimlerdi. Eğer ticaretin tarihi günün birinde betimleme aşamasını aşabilirse belki bu süreçlerin düzenli ve ortak özelliklerini açıklamayı başarabilir. Seçtiğimiz üç örnek, kendiliğinden sezilenler dışında pek açıklama önermemektedir: Tüm bu ticari çevrimler dünyadaki gelişmelerin yansımalarıydı. Bu çevrimler günümüzde geçmişten daha hızlı bir biçimde sona erip yerlerini başka çevrimlere bırakmaktadır. Ama geçmişte Marsilya ve Bordeaux'nun durumlarında olduğu gibi yüzyıla yakın sürmüş olan ticari başarılar birer istisna olarak kalmıştır. Bu istisnaları hiç olmazsa Orta Çağ'ın baharat tutkusu gibi, daha sonra alkollü içkilere, kahveye ve tütüne, günümüzde de hafif ya da sert uyuşturucu maddelere hastalık derecesinde düşkünlük gibi kolektif, aşırı ve süreğen ihtiyaçlarla açıklamak gerekmektedir. Ticari başarı aynı zamanda da iyi işleyen bir organizasyona bağlıydı:

Hiçbir ticaret sağlam ilişkiler, yerel temsilciler, düzenli ve düzgün işleyen bir ticaret ağı olmadan mümkün değildir.

Ticaret dengesi aslında benzer bir sorunu başka şekilde ortaya çıkarır. Her olumlu ticaret dengesi bir üretim çabasının sonucu, bir üretim fazlasının yansımasıdır. Ticaret dengesinin XIX. yüzyılda sürekli olarak açık vermesi sermaye ihracatının olanak verdiği bir lükstü –evet bir lüks. Ama günümüzde hükümetleri endişelendiren dış ticaret açığı daha çok bir zayıflık işareti, her durumda tehlikeli bir lükstür çünkü borçlanma gerektirmekte ve geleceğimizi ipotek altına almaktadır. Ama normal zamanlarda dışsatım ve dışalım kabaca dengelenme eğilimindedir. Öte yandan dış ticaret açığı ya da fazlası ulusal gelirin küçük bir yüzdesini oluşturmaktadır. Dolayısıyla çözülmesi gereken esas problem sonuç olarak ikinci derecedeki bu olgunun, geçmişte olduğu gibi günümüzde de bir ulusal ekonominin tüm gidişatını tek başına nasıl etkileyebildiğidir. Bu sorunun yanıtını bilmiyorum. Ama bana öyle geliyor ki ekonominin tabanından en üst düzeyine çıkarken önseziyle bildiklerimi kanıtlamak mümkün olsaydı bazı şeyler açıklığa kavuşabilirdi. Şöyle ki:

–Tabandaki ekonomi göreceli olarak az değişen belirli sayıda yerel ticaret çevrimi içinde kendiliğinden dengelenmektedir; bu kısa mesafeli hareketlerin doğurduğu enerji tamamen bu düzeyde tüketilmektedir;

–Ekonominin dışa dönük bölümünün tabandaki bu ekonomiyle hemen hemen hiç ilişkisi yoktur; kendi mekanizmalarının yarattığı etkiler kendi alanıyla sınırlıdır ve bu da aslında dış ticaret hareketini güçlendirmektedir;

–Dışarıya dönük bu ekonomi de kendisini yönlendiren, kısıtlayan ya da pekiştiren, uluslararası ekonomiye bağlıdır.

Bunu söyledikten sonra, herhangi bir ulusal ekonominin dış ticaretin dürtüsüne her düzeyde yanıt verebildiğini sanmayalım. Ekonominin sadece bir bölümü hareketlenecektir –yel değirmenlerinin sadece devingen olan üst yarısının rüzgârla döndüğü gibi. Aşırı derecede basitleştirmek pahasına Paris'ten geçen, başkent etrafında devingen ve ülkemizi iki bölgeye ayıran düz bir çizgi düşünelim. Bu eksen doğudan batıya bir paralel oluşturursa karşımızda XV. yüzyılın ikiye bölünmüş Fransa'sını bulacağız: Akdeniz'in yakınlığının canlandırdığı güney ve göreceli olarak geri kalmış kuzey. XVI. yüzyıldan sonra eksen Paris meridyenine göre yönelme eğilimine girer. Batı okyanus ticaretinin doğuşundan yararlanarak Atlantik'e açılır ve Amerikan gümüşünü eline geçirirken doğuda, örneğin

Burgonya'da hâlâ bakır para dolaşımdadır. XVII. yüzyılda eksen yeniden eski paralel konumunu alır, bu kez kuzeyin lehine. Hollanda'nın etkisi belirgindir. Sözü geçen, kararları veren Güneş Kral değil Amsterdam'dır... Daha sonra, İkinci Dünya Savaşının arifesine kadar İngiltere devredir. Ya bugün? "Fransız çölleri" denilen bölgelerin çoğu batıdadır ve Fransa'nın doğusu yavaş yavaş baskın Alman ekonomisinin etkisi altına girmektedir.

Kuramsal bir model olarak önerdiğim yukarıdaki şematik açıklamanın, en başta büyük ticaret güzergâhlarının dikkatli bir biçimde yeniden çizilmesiyle, en ufak ayrıntılarına kadar irdelenip doğrulanması gerekir: Ticaretin tam bir geometrisi, tam bir coğrafyası hâlâ oluşturulmayı beklemektedir. Ve taban göreceli bir atalet içinde olduğu için devingenliğin her zaman ekonominin üst düzeylerinde konuşlandığını gözden kaçırmadan.

Ortaya yeterli sayıda kanıt koymamış olsak da Fransız ticaretinin bu değerlendirmesi daha atik, harekete geçirmesi ve geliştirmesi daha kolay ve Fransız kapitalizminin geçmişte kıyısında doğduğunu düşündüğüm ekonominin yüksek düzeylerini gözler önüne sermektedir.

V

HİYERARŞİNİN ZİRVESİNDE: KAPİTALİZM

Kapitalizm sözcüğünü bu uzun bölümün sonunda devreye sokmanın işimizi karmaşıklaştırdığını kabul ediyorum. Ama bu araştırma başka türlü nasıl tamamlanabilirdi ki? *Kapital* ve *kapitalist* (ve onların kapsamını genişleten *kapitalizm*) sözcükleri her ekonomik gözlem alanında anahtar konumdadır, onları göz ardı etmek mümkün değildir.

Kapital en yaygın tanımına göre daha önce birikmiş ve üretim sürecine yeniden sokulmuş emektir. Bu anlamda insan yaşamının her sektöründe ve zorunlu olarak her dönemde var olmuştur. Ekonomist Charles Gide'e (ünlü yazar André Gide'in amcası) göre "Kapital ilk taş balta kadar eskidir;"[1] aynı şekilde "en ilkel tarım aleti eşeleme çubuğu"[2] ya da *a fortiori* kazma veya saban kadar eskidir[3] diyebilirdik.

Genellikle kapitalistlerle birlikte anılsa da "kapitalin seferber edilmesinden başta bir şey olmayan" –açıkça baştan savma bir tanım[4]– kapitalizmin de soyağacı çok eski zamanlara kadar uzanır. Bu yüzden konuya eleştirel yaklaşan bazı yazarların aksine Marcel Laffont Montels'in 1938'de yazdığı kitabına *Les Etapes du capitalisme de Hamourabi à Rockefeller* (Hammurabi'den Rockefeller'e Kapitalizmin Aşamaları) gibi bir başlık koymuş olması ya da büyük tarihçi Theodor Mommsen'in antik Babil ile ilgili olarak kapital ve kapitalistlerden söz etmiş olması –Marx'ın şiddetle eleştireceği– beni rahatsız etmemektedir.

Ama *kapital*den farklı ola*rak* ne *kapitalistler* ne de *kapitalizm* belirli bir ekonomi ya da toplumda aynı anda her yerde bulunma ayrıcalığına sahiptir. Ekonomik yaşamın en yüksek, en sofistike alanlarıyla sınırlı-

---

[1] Charles Gide, *Cours d'économie politique*, 5. baskı 1919, I, s. 198.
Maxime Rodinson, *Islam et capitalisme*, 1966, s. 27.
Emile Savoy, *L'Agriculture à travers les âges*, I, 1935, s. 119.
René Sedillot, *Histoire des marchands et des marchés*, 1964, s. 188.

dırlar. Buraları alışılmış mekânlarıdır. Kapitalizm zorunlu olarak daha aşağı tabakalara doğru yayılma eğiliminde olsa da her şeyden önce hiyerarşinin en tepesinde bir üstyapı olgusu olarak kalmaktadır. Bulunduğu yükseklikten aşağıya bakmak tüm ekonomiyi yukarıdan gözlemlemek anlamına gelir. Bu yüzden kapitalizmden *en üstün derece* (superlative) diye söz etmeyi seviyorum.

Kapital, Kapitalistler ve Kapitalizm

Jacques Lafitte 1824 gibi geç bir tarihte biraz fazla zorlama ama bizlere kapital türleri, kapitalistler ve dolayısıyla farklı türde kapitalizmler arasında her zaman var olmuş çeşitlenmeyi dikkate almamızı sağlayan bir ayrım önerdi. Ona göre "Sermaye *her zaman* (italik harfler bana aittir) onu kullananlara ait değildir. Tam tersine, halkın zenginler diye adlandırdığı [Lafitte'den çok önce Turgot ve çağdaşlarının birçoğu *kapitalistler* diyordu] sermaye sahipleri sermayelerini kendileri değerlendirmek yerine kârdan rahat içinde yaşamalarını sağlayacak bir pay alma koşuluyla çalışmak zorunda olanlara ödünç verme eğilimindedir."[5]

Bu ayırma çizgisi ekonomik yaşamın çok önemli, belki de en önemli sınırıdır ama bu sınırın çok belirgin olduğunu düşünmeyelim: Bir sermaye sahibi olarak kendi şirketimi finanse ederek çalışmayan bir *rantiye* kapitalist olabilir ama aynı zamanda da bir başkasının şirketinde ücretli olarak çalışabilirim. Ama Jacques Lafitte'in yaptığı ayrımı kabul edersek ünlü çağdaşı David Ricardo'nun (1772-1823) ardından sadece bankerin ayırt edici işlevinin "başkalarının parasını kullandığı" zaman başladığını söylemek yeterli değildir çünkü bu yerinde söz aynı zamanda tüccar, *négociant ve* bir süre sonra sanayi girişimcisi için de geçerlidir: Onlar da "başkalarının parasını kullanıyordu."

Böylece eğer yanılmıyorsam ekonominin en üst düzeyi iki bölüme ayrılmaktadır: Birinde sermaye birikmekte, uyuklamakta ve hatta "yastık altına saklanarak" tamamen kısırlaşmakta, diğerinde ise iyi yönlendirilen suyun değirmenin çarkına gittiği gibi üretim sürecine akmaktadır. Bu ayrıma göre niçin üretime girip işlevini yerine getiren sermayeye "gerçek" sermaye, üretim ya da kamu yararından uzakta, boşta duran sermayeye de "sahte" sermaye dendiğini anlamak zor değildir. Joseph Chappey "ölü para" dan söz etmişti; "ölü sermaye" diye bir şey de var mıdır?[6]

---

[5] Jacques Laffitte, *Réflexions sur la réduction de la rente et sur l'état du crédit*, 1824, s. 14.

Joseph Chappey, *La Crise du capital. I: La Formation du système monétaire mo-*

Yukarıda özetlediğim görüşün çok büyük ölçüde yanlış olduğunu düşünüyorum. Sermayenin biriktirilmesini, ihtiyat olarak saklanmasını savunmak gibi bir maceraya atılmayacağım. Ama her türlü ahlaki değerlendirme bir yana etkin bir kapitalizmin ancak para sahiplerinin oluşturduğu kapitalizmin sarnıcı sayesinde mümkün olabileceğine inanıyorum. Etkin bir kapitalizmin ön koşulu olan bu sarnıçtan sürekli olarak değişik miktarlarda su sızmaktadır. Hatta, ölü sermaye, atıl sermaye diye bir şey olduğu konusunda da çok kuşkuluyum: Bir çeşit yer çekimi suyu da parayı da barınaklarından dışarı itmektedir.

Aklıma konuyla ilgili olarak *Mémoires de Monsieur de Gourvillle*'de[7] (Monsieur de Gourville'in Anıları) anlatılan küçük bir anekdot geldi. Sahne XIV. Louis'nin uzun saltanat döneminin başında, 1663'te geçmektedir. Anı yazarımız geriye dönmüş olduğu Brüksel'den yazmaktadır: "Burada kendimi her yerde olduğumdan daha iyi hissediyordum. Sillery Markisi beni evimde ziyaret etme nezaketinde bulundu ve bana Anvers'e gitmek istediğini söylediği için ona eşlik ettim. Onu az bulunur bir insan görmesi için dünyanın en zengin insanlarından biri olmasına rağmen kendisini öyle görmeyen Bay Palavicine'e[8] götürdüm. Ona [Palavicine'e] bizim için biraz harcama yapması gerektiğini, bize birkaç yemek ısmarlamasının ve en azından gezmemiz için bir araba ve altı at sağlamasının uygun olacağını söyledim. Markiye insanların düşündüğü kadar zengin olmadığını açıklamaya girişti ve yatak odasının yanındaki küçük bir odayı bize göstererek orada kendisine bir *sol* bile getirmeyen 100.000 *écu* değerinde gümüş çubuklar bulunduğunu... ve Venedik bankasında getirisi %3 bile olmayan 100.000 *livre*, doğum yeri Cenova'da da nadiren daha çok faiz getiren 400.000 *livre* parası olduğunu söyledi. Her seferinde bu paraların kendisine fazla bir şey kazandırmadığını vurguluyordu. Onun yanından çıktıktan sonra Sillery Markisi bana duyduklarına inanamadığını itiraf etti ve Paris'e döndükten sonra da bana birkaç kez bu sahneyi L'Avare (Cimri) komedisinde kullanması için Molière'e vermemiş olmasından dolayı pişmanlık duyduğunu söyledi." Bu mümkün olabilirdi çünkü *L'Avare* ilk olarak 1668'de sahnelendi.

Uğruna krallığın dışına bile çıktığım bu küçük anekdotu cimrilikten söz etmek için aktarmadım. İhtiyatlı bir hareketsizliği yazgısına boyun

---

derne, 1937, s. 189.

Jean Herault, sieur de Gourville, *Mémoires de Monsieur de Gourville*, 1665, 1724 baskısı, II, s. 2.

A.g.e.

eğmiş bir biçimde aşırı uçlara itmiş olan bir kapitalisti okura sunmak bana ilginç geldi. Ayrıca XV. yüzyıldan önce Cenova'da inanılmaz bir servete sahip olan ünlü Palavicini ailesinin mirasçısının hâlâ çok büyük bir servete sahip olmasının da ilginç olduğunu düşündüm. Demek ki Henri Pirenne ve Avenel Kontu'nun düşündüklerinin tersine her servet, her kapitalist girişim, sanki bir hakkaniyet kuralı varmışçasına iki üç kuşak sonunda yerlerini *ipso facto* yükselen servetlere bırakıp yitip gitmemektedir. Bunu aklımızda tutalım. Ama bu örnek her şeyden önce uyuyan, "gömülü" sermayenin çoğu zaman sadece görünüşte atıl olduğunu da göstermektedir. Sadece ihtiyaç durumunda günün birinde Anvers piyasasında bir ya da birkaçını satacağı gümüş çubukların sahibi için bir ihtiyat rezervi, bir güvence olmasından dolayı değil aynı zamanda da Venedik ve Cenova'daki mevduat hesaplarındaki paralarının bilgisi dışında herkesin güvendiği bu ciddi bankalar tarafından iş dünyasına yönlendirildiği için.

Demek ki çok büyük kitlesinden dolayı bir yerlere yatırılması gereken "hareketsiz" para aslında dolaşıma çıkıyor ve "yeniden yaşıyordu." Ayrıca bir savurganın çarçur edeceği miras paraları ya da aileye karşı uyulması gereken törel zorunluklar nedeniyle harcanan paralar –örneğin drahomalar– olduğu kadar paranın bir bölümünü bir noterin güven verici aracılığıyla ya da hatta bir banker aracılığıyla ödünç verme ya da hükümdara nakit para sağlayan mültezimlere, (*partisans*) emanet etme eğilimi de vardı.

Kısacası canlı sermaye ile az çok atıl sermaye arasında zorunlu olarak bir eklemlenme, ikinciden birinciye geçiş vardı. Ve bu süreç geçmişin ekonomisinde olduğu gibi günümüz ekonomisinde de o derece belirleyicidir ki –1981'den itibaren büyük servetlere getirilen varlık vergisine tabi vergi yükümlülerinin listesinin muhtemelen göstereceği gibi– Fransa'da en zengin insanlar mutlaka en aktif kapitalistler değildir.

Uyuyan Sermayenin Ağırlığı

Bu istiflenen para stoğu ekonominin bütünü için bir rezerv, bir garanti, bir güvenlik oluşturur. Suya doymuş süngere benzer, soru süngerin suyu düzenli olarak salıp Fransa'da yararlı bir rol oynayıp oynamamış olduğudur.

Kesinlikle çok yetersiz bir biçimde de olsa evet çünkü kredi kurumu Eski Rejim döneminde, hatta 1850'lere kadar doğru dürüst örgütlenmemişti. Paris'te büyüklü küçüklü yaklaşık yüz banker vardı ama Paris

Paris'ti ve yıl 1789'du. Aynı dönemde önde gelen kentlerden biri ve önemli bir ticaret merkezi olan Rouen'da sadece dört banker vardı.[9] Dolayısıyla "avanslar" için "şişkin cüzdanlı insanlara" başvurmak, ezilip büzülerek para istemek ve bir şey elde etmek için de çoğu kez uzun süre beklemek gerekiyordu.

Örneğin Laval'da bir kumaş imalatçı-tüccarı olan Jean-François Freal 1746 ile 1770 arasında soylulardan, din adamlarından, burjuvalardan, noterlerden ve hatta zanaatçılardan sıradan senetler karşılığında 55 değişik işlemde %5 faizle 282.093 *livre* (yani 13.625 *livre* faiz ödeyerek) borç para almıştı.[10] Bunu sorunsuz ve sağlam gerekçeleri olmadan başarmış olamaz. En azından bir rastlantı sonucu elime geçen aynı döneme ait ve bizleri Rouen'ın sermaye arayışındaki önemli bir tüccarının, Robert Dugard'ın, karşılaştığı inanılmaz –ve sonuçta çözümsüz kalacak– güçlükler hakkında günü gününe bilgilendiren bir dizi belgeye dayanarak böyle olduğunu sanıyorum. Dugard 1749'da kentinin banliyölerinden biri olan Darnetal'de bir dokuma manüfaktürüyle bir kumaş boyama atölyesi kurar. İşletme sermayesi olarak kullanacağı ek bir paraya ihtiyacı vardır. Paris'teki ortağı Louis Louvet le Jeune ödünç para vermekten kaçınan finansörlerin peşinde çalmadık kapı bırakmaz. Sabırsız Dugard'a "Biraz daha dayan" diye yazar. "Her şey zaman alıyor, fazla ihtiyatlı davranmanın pek gerekli olmadığı bu girişim için bile... benim kadar çekingen olmayan ya da daha uyanık herhangi bir kişi işini ilk seferde halledebilirdi ama ben kapıların suratıma kapanmasından korkuyorum ama her durumda arayışıma ara vermeyeceğim." Girişim başarısızlıkla sonuçlanacaktır.[11]

XIX. yüzyıl için Dijon ya da Armagnac'tan benzer örnekler verebilirdim. Ama aynı şeyleri tekrarlamaya gerek var mı? Zaten bizi asıl ilgilendiren, örneğin İngiltere ile karşılaştırıldığında elde etmesi aşırı derecede zor olan bu kredinin çok büyük miktarlarda "uyuyan sermaye" ile birlikte var olmasıydı. Kapitalizmin bu ikinci sektörünün ne derece önemli olduğunun farkına bu para rezervleri, olağanüstü koşullarda, artezyen kaynakları gibi güçlü bir biçimde olmasa da yeryüzüne çıktığı zaman varıyoruz. Bir bölge bir doğal afete uğradığı zaman para gizlendiği yerlerden çıkıyor, yaraları geçici olarak da olsa sarmaya yardımcı oluyordu –hem de bazen çağdaş gözlemcileri şaşırtacak derecede.

---

9 Pierre Dardel, *a.g.e.*, s. 159.

10 François Dornic, *L'Industrie textile dans le Maine et ses débouchés internationaux (1650-1815)*, 1955, s. 182-183.
F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, II, s. 343.

Örneğin 1708'de, İspanya Veraset Savaşının yedinci yılına girildiğinde devletin kasaları tamtakır olmasa da alarm veriyordu; hükümetin acilen nakit para bulması gerekiyordu. Maliye genel denetçisinin bir muhbirinin aynı yılın 6 Martında Rennes'den yazdığı bir mektupta açıkladığına göre piyasada para kıtlığı yoktu. Sorun Hazinenin 1701'den itibaren piyasaya kâğıt para çıkarmaya başlamış[12] ve miktarını da fazla dillendirmeden giderek arttırmış olmasıydı. "Uzun zamandır eyaletin en ünlü iş adamlarıyla karada olduğu kadar denizde de yaptığı ticaret sayesinde günümüzde kentin sözü geçen kişilerinden olan bir burjuva bana 30 milyon [*livre*] değerinde *piastre* ile 60 milyon değerinde altın ve gümüş sikkenin saklandığına kesinlikle emin olduğunu ve bu paraların, kâğıt paraların tamamı dolaşımdan çekilmediği, madeni paralar makul bir düzeyde olmadığı ve ticaret kısmen canlanmadığı sürece hiçbir şekilde gün ışığı görmeyeceğini söyledi."[13] Demek ki yoksul Brötonya'da hazineler gizliydi. Bu durum 1708 yılı için belki Rennes'in, tüccarları, eyalet yetkilileri ve darphanesi sayesinde Saint-Malo gemilerinin Şili ve Peru ocaklarından getirdiği gümüşten yararlanıyor olmasıyla açıklanabilir. Rennes bu gümüşten kâr ediyor ve rezervlerini şişiriyordu. Ama bu para rezervlerini çok dikkatli bir şekilde harcıyordu.

Yirmi yıl sonra, 20 Mart 1726'da yine Brötonya'da ama bu kez Nantes'dayız. Bir habere göre "Kentimizin gücünün ve kaynaklarının farkına ancak tüccarlarımızın kendi hesaplarına kralın ticaretine mi katılacakları [Doğu Hint Adaları Kumpanyası] yoksa çok güçlü Saint-Malo tüccarlarıyla ortak mı çalışacakları konusunda yaptıkları tartışma dolayısıyla vardık. Birbirimizin ayağına basmamak için bu sonuncu alternatifi seçtik ve Saint-Malo Kumpanyası adı altında birleşmeye karar verildi. Hep birlikte sadece dört milyon yatırabileceğini düşündüğümüz tüccarlarımızın katkı payının on sekiz milyon olduğu ortaya çıktı. Seyir özgürlüğü başlar başlamaz yelken açabilmek için dokuz gemi hazırlandı... Krallığı batıran Doğu Hint Adaları Kumpanyasının tekelci ayrıcalığının geri alınması için ona sunduğumuz büyük tutarların sarayı ticareti her yerde serbest bırakma yükümlülüğü altına sokacağını umut ediyoruz." Bu arada paranın bu örnekte tüccarlar tarafından istiflenmiş olduğuna dikkati çekelim.[14]

---

[12] XIV. Louis tarafından çıkarılan ve süratle değer kaybeden kâğıt paralar, bk. *infra*.
U.A, G[7] 1691, 35, 6 Mart 1708.
Polonya'da Radziwill ailesine yollanmış olan mektubun kopyası, Varşova arşivleri.

Bunun dışında, bu metnin hiçbir yoruma ihtiyacı yoktur. Aydınlığa kavuşturmak istediğim noktayı yani Fransa'nın (*mutatis mutantis* Çin ve Hindistan gibi) bir değerli maden nekropolü olduğunu açıkça ortaya sermektedir. Fransa eline geçirdiği değerli madenleri çok kolayca birikmiş tasarrufa dönüştürmüştür. Bu eğilim iyi ya da kötü yönleriyle Eski Rejim'in çok sonrasına kadar sürüp gidecektir. XIX. yüzyılda Fransa'daki toplam para kitlesi tüm Avrupa'nınkiyle karşılaştırılacak düzeydeydi. Bankaların art arda battığı, 5000 şirketin iflas ettiği Birleşik Devletler'de başlayan kısa ama şiddetli 1857 uluslararası krizi sırasında önce İngiltere, ardından zincirleme bir tepkiyle neredeyse tüm Avrupa –Almanya, Danimarka, Kuzey İtalya, Viyana, Varşova...– büyük karışıklıklara sürüklendi. Fransa krizden kısmen etkilendi çünkü bankalar II. İmparatorluk döneminin ilk yıllarındaki atılıma rağmen yeterli büyüklükte bir hedef değildi: Mevduatlar sadece 120 milyon frank düzeyindeydi, "Buna karşılık 'yastık altı tasarruflar' 3 milyar frank olarak tahmin ediliyordu. Yün çorap [ağzına kadar parayla dolu] Fransa'yı yıkımdan kurtardı ama şirketlerin büyümesi önünde bir engel oluşturdu ve hâlâ da öyledir."[15]

Yarım yüzyıl daha ileri gidersek ekonomist ve istatistikçi Alfred Neymarck'ı 1906'da Fransa'nın "yastık altında gizli" bu dillere destan serveti karşısında hayrete düşmüş olarak bulacağız: "Nasıl oluyor da Fransa dünyada bulunan en büyük sermaye deposuna sahiptir?"[16] 1929'da 1857 krizinden çok daha ciddi bir kriz Fransa'yı belirli bir gecikmeyle vurmuştu. Bu gecikmenin nedeni kısmen insanların belirli bir süre tasarruflarıyla ayakta kalmış olması mıydı? Tarih tutkunu bir bankacı olan Schicke 1945'te Fransızların kaygılarını, hâlâ ellerinde bulunan muazzam altın miktarını hesaplayarak, gidermeye çalışacaktır![17]

Fransız tarihinin değişmez bir özelliği olan bu tasarruf tutkusu sadece zengin ya da hali vakti yerinde insanlara özgü değildi. Yoksulların da sürekli tehdit altında olan yaşamlarını çoğu zaman umutsuzca güvence altına alma çabalarının meyvesi olan küçük tasarrufları vardı. Bu insanların eline çok az para geçiyordu ama krallık vergisi köy ekonomisini dışa açılmaya zorlamış ve köylülere Pierre Goubert'in dediği gibi "zorlu altın

---

[15] Jean Duche, *Le Bouclier d'Athéna. L'Occident, son histoire et son destin*, 1983, s. 487.
Alfred Neymarck, "Le développement annuel de l'épargne française," *Revue internationale du commerce, de l'industrie et de la banque* içinde, 1906, s. 7.
L. Schick, *Suggestions pour une reconstruction française*, 1945, s. 38 vd.

ve gümüş para arayışı"nı[18] dayatmıştı. Kötü günlere karşı alınacak en iyi önlem bir altın ya da gümüş sikkenin saklanmasıydı. 1876'da "zengin bir eyalet"teki yıkıcı su baskınları bütün köylüleri "Zulalarını boşaltmak zorunda bıraktığında dolaşımda birdenbire hatırı sayılır miktarda gıcır gıcır 1726 dökümü altın *louis* gören herkes şaşkına dönmüştü: Bu paralar topraktan çıkarılmıştı."[19] Köylülerin ellerine geçen paraları saklama eğilimi XIX. yüzyılda artarak sürecektir. 1815'te dikkatli bir gözlemcinin[20] Morvan ile ilgili olarak söylediği gibi yoksul bölgeler paradoksal bir şekilde "Madeni para açısından en gelişmiş tarım bölgelerinden çok daha zengindir... çünkü modern ekonomistlerin tüm düsturlarına karşın para her zaman insanların ona en az sahip olduğu yerlerde daha çok biriktirilmektedir."

Sıradan insanların tasarruf tutkusunun, bu insanların çok sayıda olduğu göz önünde tutulursa, tek başına dolaşımdaki paranın büyük bir bölümünü hareketsiz kıldığı kuşkusuz doğru bir saptamadır. Protestan bankacılığının tarihçisi Herbert Lüthy'ye göre XIV. Louis'nin Fransa'sı "Bankalardan yoksun ve paranın sürekli değer kaybettiği bir ülke olduğu kadar değerli madenin adeta toprak tarafından yutulduğu saklı hazineler ülkesidir."[21]

Fransız tasarruflarının elbette hepsi uyuyan sermayenin yazgısını paylaşmamıştır ama Turgot akıl hocası Vincent de Gournay'nin (1712-1753) bir düşüncesini aktarırken zengin insanların iş dünyasına yatırım yapma riskini göz önüne almak yerine kendilerini belirli bir faiz güvencesiyle borç para vermenin rahatlığına kaptırmalarından kaygılandığını söylediğinde kanayan yaraya parmak basıyordu. Demek ki her an ve her ekonomik koşulda sermayenin hareketini belirleyen iyi kötü çekici bir faiz oranı vardı. Fransa'da bu rolü XVI. yüzyıldan itibaren genellikle "rant" oynamıştır. Denizcilik girişimleri için aralarında ortaklıklar oluşturan armatörlerin belirli bir sefer için eksik kalan parayı küçük gruplarının dışından elde etmesine olanak sağlayan *prêt à la grosse aventure* (gemiyi teminat göstererek alınan kredi)[22] ya da denizcilik sigortaları atıl parayı değerlendirmenin başka yollarıydı.

---

[18] Pierre Goubert, *Le tragique XVIIe siècle, a.g.m.*

[19] Emile Vincens, *Des sociétés par actions. Des banques en France*, 1837, s. 117-118.

[20] G. Thuillier, *Aspects de l'économie nivernaise au XIXe siècle*, 1964, s. 496.
Herbert Lüthy, *La Banque protestante en France de la révocation de l'édit de Nantes à la Révolution*, 1959-1961, I, s. 95.
Jean Meyer, *L'Armement nantais dans la deuxième moitié du XVIIe siècle*, 1969, *passim.*

Paranın ayrıca iyi niyetli müşteriler seçeceklerine güvenilen noterler ya da bankerler aracılığıyla kısa vadeli borç verme biçiminde değerlendirildiği de oluyordu. Armagnac'taki topraklarında inzivaya çekilip brendi üreticiliğine başlayan eski bir Saint-Thomas Adası yerleşimcisi 1820'lerde (paranın getirisinin %4-5 gibi düşük olduğu bir dönemde) bu sonuncu alternatifi seçmişti.[23]

Ama bu basit ve bilinen yatırım olanakları dışında uyuyan ya da sözde uyuyan sermayenin yönlenebileceği diğer kanalların izini sürmek her zaman kolay değildir. Örneğin soyluların topraklarının gelirleriyle yaşadığı kabul edilir. Üretken sermaye onlara bir bakıma yasaktı ve eski soylu ailelerin birçoğu XVI. yüzyılda, bazen önemli ölçüde olmak üzere, yoksullaşmıştır. Bu sorunu ileride, toplumla ilgili bölümde ele alma fırsatı bulacağım ama burada birkaç satırla değinerek Versailles'daki Rus büyükelçisinin Kasım 1875'te hükümetine ilettiği iki "yüksek sosyete" haberi hakkında okurun ne düşüneceğini merak ediyorum. Birinci haber mirasçısına "hiç borçsuz" 4.800.000 *livre* gelir[24] bırakarak ölen Orléans Dükü –Philippe Egalité'nin babası– ile ilgiliydi. İkinci haber ise Necker'in kızının Baron de Staël ile evliliğiydi. Bu vesileyle İsviçreli bankacının yıllık gelirinin 100.000 *livre* olduğunu öğreniyoruz. Bu iki gelir arasında şaşırtıcı derecede büyük bir fark vardır. Eski birikim biçiminin getirdiği gelir (topraklar ama aynı zamanda da kralın lütufları ve tahsis ettiği şeref ödenekleri) finans sermayesinin getirdiğinin uzak ara önündeydi. Her ne kadar hükümete girdiğinde Necker'in servetinin muhtemelen en fazla yarısı bankasına yatırılmış olsa da aradaki fark çok önemlidir. Orléans Dükü'nün servetine gelince, bu servet kuşkusuz edilgen ve atıl değildi: Güvenilir kişiler tarafından bir dizi girişimde –kanallar, arazi spekülasyonları, vb.– değerlendiriliyordu.[25] Bu güzel bir araştırma konusudur.

Komandit şirketler üzerine toplu bir çalışma da (noter belgeleri yığınları arasında zorlu bir çalışma) iyi bir araştırma konusudur. XVIII. yüzyılda sanayiye yapılan yatırımların büyük bir bölümünü finanse eden bu ortaklıkların başlıca hissedarları –çok varlıklı ve az sayıda– büyük

---

[23] Fernand Laurent, *En Armagnac, il y a cent ans. La vie d'un aïeul (1761-1849)*, 1928, bk. X, s. 198 vd.
Moskova Devlet Arşivleri, 93/6-428-174; Rakam çok yüksek görünmektedir. Ama Guy Chaussinand-Nogaret (*La Noblesse au XVIIIe siècle*, 1976, s. 78) elindeki sayısal verilere dayanarak yüksek aristokrasinin muazzam toprak gelirlerine sahip olduğunu göstermektedir: "Prenslerin gelirleri milyonlarla hesap edilmektedir."
Béatrice F. Hyslop, *L'Apanage de Philippe Egalité duc d'Orléans (1785-1791)*, 1791, 1. ve 2. bölüm.

tüccarlar, maliyeciler ve Parisli bankerlerdi. Daha sonra, yüzyıl ortasına doğru soylular maden ocaklarına (Anzin gibi), Saint-Gobain'e (cam fabrikası), Cosne demir fabrikalarına vb. büyük çapta yatırım yapmaya başlamıştır.[26] Soyluluk etkin kapitalizmin saflarına geçmişti.

Bununla birlikte, sanayi yatırımları kredi bulmanın güçlüğü nedeniyle XVIII. yüzyılda ve hatta XIX. yüzyılda finansman sıkıntısı çekmiştir. Bu konudaki belirleyici gelişme bankaların 1850'den sonra taşrada şubeler açmaya başlaması olacaktır. Kısa sürede sayıları çoğalan bu banka şubeleri ölü tasarrufları etkili bir biçimde emmiştir. Sonuç bir tarihçiye[27] göre demiryolu devrimi kadar önemli bir olay olan para dolaşımındaki hızlı artış olmuştur. Bu görüşe kim karşı çıkabilir ki? Madeni paraların aşırı bolluğu zenginliğin altın ve gümüşten ibaret olduğunu düşünen Colbert ve Cantillon'un ölçütlerine göre Fransa'yı Avrupa'nın en zengin ülkesi yapıyordu. Ama Fransa, daha önce de sık sık vurguladığım gibi, ekonomik açıdan Avrupa'da ilk sırada olmaktan uzaktı. Ve hatta madeni para sıkıntısı çekiyordu, ülkenin hemen her yerinde sık sık "para kıtlığı" yaşanıyordu.

Bu çelişkinin başlıca sorumlusu uyuyan sermayenin ağırlığıydı. Merkantilistlerden daha sağduyulu bir gözlemci olan Boisguillebert "Fransa'nın bedeni, para sürekli bir hareket içinde olmadığı zaman acı çekmektedir"[28] diyecektir. Damarda akmayan kan ne işe yarayacaktı ki! Ama dolaşımdaki paranın azlığı sadece ölü para ile canlı para, hareketsiz para ile hızlı para arasındaki orana göre ölçülmez. Madeni para miktarı ile çok daha atik olan kağıt para –"şu psödo-para"– miktarı arasındaki orana göre de ölçülür. Ne ki Fransa kâğıt parayı madeni paraya yeğleyen son Avrupa ülkelerinden biriydi. 1750'den önce ödemelerin %93'ü madeni parayla, sadece %7'si banknotla yapılıyordu.[29] 1856'da banknotların oranı %7'den mucizevi bir şekilde %20'ye yükselmiştir ama aynı dönemde bu oran İngiltere'de %65'ti![30] Demek ki Fransa'da sermaye birikiminin tarihi öncelikli olarak madeni paraların tarihidir.

---

[26] P. Léon, "La réponse de l'industrie," *a.g.m.*, s. 225-256; G. Chaussinand-Nogaret, *La Noblesse...*, *a.g.e.*, s. 119, 144 ve 161.
Jean Labasse, *Les capitaux et la région. Etude géographique. Essai sur le commerce et la circulation des capitaux dans la région lyonnaise*, 1955, s. 9 vd.
Akt. R. Bigo, *Les banques françaises...*, *a.g.e.*, s. 41-42.
E. Vincens, *a.g.e.*, *passim* ve s. 114 vd.
R. Bigo, *a.g.e.*, s. 41.

Madeni Paralar: Stoklar ve Dolaşım

XIX. yüzyıl başı ekonomistleri okurlarına madeni paraların sermaye malı denilen malların tümünü oluşturmadığını açıklamak için her yola başvuruyordu. Bu tartışmasız derecede açık bir gerçek olsa da gelecek kuşakların ekonomistlerinin İncil'i olacak kitabın yazarı, hocaların hocası Jean-Baptiste Say (1767-1832), 1828'de önemli bir uyarıda bulunmayı uygun görmüştü: "Sermayenin aldığı bu kadar çeşitli biçime rağmen sermaye olarak sadece bir *écu* tutarını ve bir ülkenin sermayesi olarak da bu ülkede bulunan *écu*'lerin toplamını sayan bu kökleşmiş alışkanlık nereden gelmektedir?"[31] Biraz ileride de "Fransa'nın sermayesi madeni paraların dışında birçok farklı değerden de oluşmaktadır"[32] diye devam eder. Ona hak vermemek mümkün müdür? Bununla birlikte, madeni paranın oynadığı rolü "küçümsemek" gerekir mi? Sermaye malları içinde en elverişli, en hızlı, en belirleyici olanı ve Proteus gibi sürekli şekil değiştiren madeni para her şeye rağmen baş roldeydi, en çok kullanılan sermaye biçimiydi –hem de uzak ara. Dahası, değerini koruyordu. Tüccar ya da *négociant* için Marx'ın şeması doğrudur: paradan yola çıkmak, onu mala dönüştürmek ve yeniden paraya dönmek.

Ama gözlemi belki de hiçbir şey günlük manzaranın sıradanlığı kadar çarpıtmaz. Her gün aynı şeyi görmek neredeyse onu görmemektir. Jean-Baptiste Say zamanında Fransa'da parasallaşma, henüz her yere sızmamış olsa da herkesin bildiği, olağan bir süreçti. Bu yüzden daha önceki dönemlerin gözlemcilerinin, paranın özgünlüğünü, oynadığı rolü ve gücünü şaşkınlıkla karşılamaya yatkın olmaları oldukça doğaldır. Eon 1647'de paraya övgüler düzüyordu: "Şimdi lütfen para kullanımının genel bir kararnameyle elimizden alındığını ve kumaş satın almak için bir tüccarın dükkânına bir inek ya da öküz götürmemiz gerektiğinde ne yapacağımızı bir düşünün. İki üç yüz *lieue*'lük uzun bir yolculuğa cebinizde bir *denier* olmadan çıkmak ne acınası bir durum olacaktır."[33] Paranın bizleri takastan kurtardığını söyleyen ilgi çekici bir metin.

Bizzat Turgot bir yüzyıl sonra, 1770'lerde, Jean-Baptiste Say ile hâlâ aynı dili konuşmuyordu. Ayni sermayeyle (taşınmazlar, mallar) nakit para biçimindeki sermaye arasında ayrım yapıyordu. Ama para "Her türlü birikmiş değeri ya da *sermaye*yi [italikler benim] temsil etmektedir ve para

---

[31] Jean-Baptiste SAY, "De la production des richesses," *Cours complet d'économie politique pratique*, bas. 1966, I, s. 131.

[32] *A.g.e.*, I, s. 132.

[33] J. Eon, *Le Commerce honorable...*, *a.g.e.*

dolaşımı... yararlı ve verimli olduğu için... toplumdaki bütün çalışmaları canlandırmaktadır" diye de ekliyordu.[34] Paranın başlangıçta Pierre Chaunu'nün dediği gibi "iletişimin en önemli gaz pedalı"[35] –dolaşımın ya da daha iyisi ekonomik etkinliklerin çoğalmasının demeyi yeğlerdim– olduğunu düşünen tarihçileri Jean-Baptiste Say'den çok Turgot tatmin edecektir. Para aynı zamanda devletin başka devletlerle mücadelesinde vurucu gücü, hatta "vazgeçilmez temeli"[36] olmasının yanı sıra tüm ekonomi kuramlarının muğlak ve rahatsız edici kavramı olan *değer*'in de garantisi ve referansıydı. Bir Hollandalı, Van der Meulen, 1779'da "Bütün değerlerin ve hatta bazı ticari işlerin paranın değerini düşürmekten başka bir işe yaramayan kâğıt para ya da kredi ile değil evrensel ölçü birimiyle, yani madeni parayla doğrudan ilişkisi vardır"[37] diye yazıyordu.

Altın ve gümüş sikkeler ülkemiz tarihinde çok önemli bir rol oynamış olsa da elbette iktisadi yaşamın tümünü temsil etmiyordu. Bununla birlikte, ekonominin içinde akarak, onu canlandırarak ve onun tarafından hızlandırılarak bu iktisadi yaşama belirli kısıtlamalar dayatmış ama aynı zamanda da ona aydınlığa kavuşturmak istediğim manevra olanakları sunmuştur. Etkin kapitalizmin bu parayı ustalıkla kullanmış ve hatta bu vazgeçilmez araçla kendisini özdeşleştirme eğilimine girmiş olduğu tartışılmaz bir olgudur. Bu gelişmenin sonucu olarak bir takım karakteristik özellikler sergilemeye başlamıştır. P. Soulet, Turgot dönemi için "gerçek ve parasal" bir kapitalizmden söz edecek kadar ileri gitmiştir.[38]

Söz konusu para kitlesinin daha XVI. yüzyılda oldukça önemli olduğunu unutmayalım.

Fransa'da 1500'de muhtemelen 30 milyon, 1600'de de muhtemelen 80 milyon *livre tournois* dolaşımdaydı.[39] Para stoğu Colbert zamanında, 1661 ile 1683 arasında, 200 milyona ulaşmış olabilir. 1706 yılına ait bir rapor[40] para stoğunu 250 milyon *livre* "nakit para"ya eklenen ve 12 milyonunu hükümetin bedelini ödemeyi taahhüt ettiği 50 milyon tutarında

---

[34] Jean-François Faure-Soulet, *Economie politique et progrès au siècle des Lumières (1750-1789)*, doktora tezi, 1964, s. 94-95.
Pierre Chaunu, *a.g.e.*
Fritz Wagner, *Europa im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung, handbuch der europaischen Geschichte*'nin 4. cildi, yay. haz. Theodor Schieder, 1968, s. 104.
Van Der Meulen, *Recherches sur le commerce*, II, 1779, s. 75.
J.-F. Faure-Soulet, *a.g.e.*, s. 101.
Bk. F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, III, s. 266-267.
U.A., G^7 1662.

"kâğıt para" ile birlikte toplam 300 milyon *livre* olarak tahmin ediyordu. Ama bu 300 milyon *livre* büyük bir olasılıkla toplam para stoğunun bir bölümüdür, sadece dolaşımdaki paradır. Fransa'nın parasını iki eşit bölüme paylaştırdığını –%50 dolaşımda, %50 hareketsiz– düşünen Jean-Baptiste Say'e ya da 1810'da para stoğunun en çok üçte ikisinin "etkin bir şekilde kullanıldığını" tahmin eden Napoléon'un Hazine Bakanı François Mollien'e (1758-1850) inanırsak "ölü para" kitlesi dolaşımdaki parayla aşağı yukarı eşit olmalıdır. Öyleyse Pottier de la Hestroye Vauban'ın *La Dîme*'inin (Aşar) eleştirisinde 1704'te Fransa'da dolaşımda 460 milyon *livre* bulunduğunu öne sürdüğünde ("insanların evlerinde kullanmadan tuttuğu parayı" saymadan)[41] 1706 raporundaki rakamın neredeyse iki katı olan bu tutarın tüm para stoğuna mı –dolaşımdaki ve hareketsiz– karşılık geldiği sonucuna mı varmak gerekir?

Çok sonra, 1786'da Necker dolaşımdaki parayı 2200 milyon *livre tournois* olarak tahmin ediyordu.[42] Yaklaşık aynı dönemde Arnould'un tahmini ise 1900 milyondu. Kabaca 2 milyar *livre* diyelim. 1809'da tüm Avrupa'daki para arzı 9 milyar olarak tahmin edilirken[43] Fransa'da dolaşımdaki para kitlesi muhtemelen 4 ile 5 milyar arasındaydı –yani kabaca Avrupa'daki para dolaşımının yarısı. Her durumda dolaşımdaki para hızlı bir artış göstermiştir. XVIII. yüzyılın merkantilistleri bu gelişme karşısında sevinçten havalara uçardı. Tarikatın son müminlerinden biri olan Ange Goudar 1756'da kesin konuşuyordu: "İddia ediyorum ki... bir devlette ne kadar çok madeni para varsa o devlet o kadar zengin ve gelişmiştir."[44]

Oysa madeni paraların aşırı bolluğu yadsınamaz olsa da zenginlik başka bir şeydir. Üstelik gördüğümüz gibi sık sık madeni para kıtlığı, nakit sıkışıklığı yaşanıyordu. Orléans'da Şubat 1691'de yeni kesilen sikkelerin gelişinin gecikmesinden kaynaklanan para kıtlığından dolayı "ticarette inanamayacağınız derecede bir durgunluk" yaşandı.[45] Kasım 1693'te Tours'dayız: "Bu eyalette para kıtlığı o kadar şiddetli bir biçimde hissediliyor ki dün işçileri çalıştırmak için yeterli para yoktu ve neredeyse kimse kambiyo ofisine gelmemektedir. Bu para kıtlığının nedeninin

---

41 Pottier De La Hestroye, *Réflexions sur..., a.g.e., passim.*
Louis Dermigny, *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle (1719-1833)*, 1964, s. 740 ve not 3.
Michèle Saint-Marc, *Histoire monétaire de la France, 1800-1980*, 1983, s. 36.

44 Ange Goudar, *Les Intérêts de la France mal entendus*, 1756, II, s. 20.
U.A. G^7 418.

mültezimlerin ve başka kişilerin yanı sıra kralın vergi tahsildarlarının da topladıkları paranın tümünü, burada bir *livre* bile harcamadan arabalarla Paris'e göndermesi olduğu düşünülüyor."[46] Ama 13 Mayıs 1715'te olduğu gibi Paris'te de gerginlik, sık sık hat safhadaydı. Maliye baş denetçisi Desmarets o gün endişe dolu bir mektup alır: "Ekselansları para dolaşımının, özellikle tüccarların çoğunun iyi niyetine ve ellerindeki bol miktardaki kâğıt paraya rağmen borçlarını saygınlıklarını yitirmeden karşılayabilecek düzeyde olmadığı Paris'te yol açtığı rahatsızlık konusunda bilgilendirildi..." Madeni para her yıl koşullara bağlı olarak bazı yerlerde bol başka yerlerde ise kıttı. 1838 gibi geç bir tarihte zengin toprak sahiplerinin kenti ama ticaretin pek canlı olmadığı Autun para içinde yüzerken oldukça yakınındaki Dijon kenti para sıkışıklığı çekiyordu.[47] Bu dengesizliklerde mesafe ve nakliye ücretleri belirli bir rol oynuyordu. Fransa'da 1848'e kadar bir çeşit iç kambiyo piyasası hüküm sürecek, *livre* ya da frangın Paris'teki değeri Lyon ya da başka kentlerdeki değeriyle aynı olmayacaktır.[48]

Bu durumdan kısmen madeni para sorumluydu. Çünkü Fransa elindeki başka hiçbir Avrupa ulusunun sahip olmadığı düzeydeki madeni paraya rağmen sık sık para kıtlığı çekmişse bunun nedeni sadece Ange Goudar'ın 1756'da söylediği gibi Fransız sikkelerinin, altın ve gümüş objelere, sofra takımlarına dönüşme gibi bir "kötü alışkanlığı" olması değil aynı zamanda ve özellikle de nakliyede güçlük çıkartan ağırlıklarıydı. 200.000 *écu* bir ton ağırlığındaydı; Lyon'dan Paris'e arabayla taşıma en az on gün sürüyordu.[49] Sonuçta para kitlesi ne kadar önemli olursa olsun oynadığı rol sınırlıydı. Krallığın büyük yüzölçümü (400.000 km^2) paranın dolaşım hızını ister istemez olumsuz etkiliyordu.

Sonuç olarak Fransa'da parasallaşma son derece yetersiz bir düzeyde kalmıştır ve ancak ekonominin üst katını beslediğini söylemek pek abartılı sayılmaz. XVIII. yüzyılın başında Picardie ve Artois gibi yoksulluktan oldukça uzak eyaletlerde bile "Köylüler ödemelerini nadiren parayla yapıyordu... dolaşımdaki az miktardaki madeni para elzem değildi çünkü ödeme işlemleri hâlâ büyük ölçüde ayni olarak yapılıyordu. Demek ki ayni ödeme koşullar tarafından dayatılmıştı. 1720'de Soissons idari bölgesinde tahılın sürümü hâlâ o derece yetersizdi ki

[46] U.A., G^7 521, 19 Kasım 1693.
R. Bigo, *a.g.e.*, s. 42.
[48] *A.g.e.*, s. 114.
[49] R. Bayard, *a.g.e.*, s. 107; R. Gascon, *a.g.e.*, I, s. 188.

kiraları parayla ödemek imkânsız olduğundan topraklar tahıl karşılığında kiralanıyordu."[50]

Bu durum Fransa'da XVIII. yüzyılda kuşkusuz değişmiştir ama dolaşımdaki para ne kadar artmış olursa olsun ticari işlemlerin hatırı sayılır bir bölümü parayla gerçekleşmiyordu. 1789'dan çok sonra bile Fransa'da paranın çok az kullanıldığı bölgeler vardı. Aşırı bir örnek olsa da Korsika'da bu durum 1914'e kadar sürecektir.[51]

Para dolaşımının hızlanması öncelikli olarak tüccarların ve devletin işine yaramıştır. Devlet vergilerin parayla ödenmesini dayatmıştır. Vergi yükümlüleri ödemelerini genellikle bakır parayla yaptığı için bu paraları altın ve gümüş sikkelere çevirmek gerekiyordu. Bu sonuncular gümrüklerin dış ticaret işlemlerinden düzenli olarak topladığı vergilerle sağlanıyordu. Colbert zamanında devletin dolaşımdaki yaklaşık 200 milyon *livre* üzerinden çektiği para yılda 80 milyon *livre* düzeyindeydi. Devlet topladığı bu çok büyük miktardaki parayı harcamalarıyla yeniden dolaşıma sokuyor ardından da yeniden topluyordu –sürekli tekrarlanan bir süreç. Ama daha ileride devlete ayırdığımız bölümde uzun uzadıya tartışacağımız gibi bu süreç krallık içinde sağlıklı bir yeniden dağıtımla sonuçlanmıyordu. Kralın parası neredeyse bütünüyle saray ile ordunun harcamaları, savaşlar ve devlet borçlarının ana para ve faiz ödemeleri için kullanılıyordu. Bu para eyaletlere geri dönmüyor, yerel ekonomilere yatırım yapılmıyordu.

Yoksul sınıflara gelince bu para büyük ölçüde onların menzilinin dışında dolaşıyordu. Bazı geleneksel değerlendirmeleri gözden geçirmek gerekmektedir. Hayır, "Güzel Philippe'in para manipülasyonlarının ne halkın zenginliği ne de malların fiyatları üzerinde hatırı sayılır bir etkisi olmuştur... halk yığınları [arasında]... yoksullara hiçbir yararı olmamıştır."[52] Aynı şekilde, biz tarihçiler yakın bir zamana kadar Quincampoix Sokağının dedikodularına ve büyük para operasyonlarına gereğinden fazla önem veriyorduk: Bugün farkına varıyoruz ki Law Sistemi Fransız yaşamında söylendiği kadar derin izler bırakmamıştır.

Demek ki paranın tarihi –Avrupa'da olduğu gibi Fransa'da da– hiyerarşik bir tarihtir: Üst katlarda olup bitenler mutlaka zemin katında cereyan etmiyordu.

---

[50] Albéric de Calonne, *La Vie agricole sous l'Ancien Régime en Picardie et en Artois*, 1883, s. 70. Aisne ili arşivlerine gönderme yapmaktadır (c 765).
F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, I, s. 391.
Georges d'Avenel, *Histoire économique de la propriété...*, *a.g.e.*, I, s. 21-22.

Hükümdarın Parası

Hükümdarın krallığını genişletmiş olan eyaletleri fethettiği gibi parayı da, değerini saptayarak, basımını ve dağıtımını denetim altında tutarak fethetmesi gerekmiştir. Kralı parası kral yapmıştır.

Ama para balıkçının elinden kayıp kaçan yılan balığı gibi elde tutması zor bir gerçeklikti. Yetkililerin sürekli yasaklarla ve uyarılarla onun arkasından koşması gerekiyordu. 1295 ile 1328 arasında Fransa'da altın sikkelerle ilgili 15, gümüş sikkelerle ilgili 27 kararname çıkartıldı: O dönemde altın *marc*'ın[53] fiyatı %75, gümüş *marc*'ın fiyatı ise %100 dalgalanmıştır.

Başka bir sıkıntı, yetkililer ne önlem alırsa alsın, madeni paraların krallığın dışına çıkması ve yabancı sikkelerin –yasaklanmış olsun olmasın– krallığa sızmasıydı. Sadece belirli yabancı paralara kucak açılıyordu. 1601'de Sully "Aniden yoksun kalmanın ticarette büyük bir boşluk yaratabileceği İspanyol parasının [altın ve gümüş sikkeler] dışındaki yabancı paraların"[54] yasaklanmasından yanaydı. Ama istense de istenmese de yerli ve yabancı paraların dolaşımda birlikte bulunması Avrupa'nın her yerinde geçerli bir kuraldı. 1614'te –o sırada dönemin dünya ticaret merkezi olan– Alçak Ülkeler'de 400 çeşit madeni para dolaşımdayken Fransa'da dolaşımda 82[55] ve belki de daha çok çeşit sikke vardı çünkü 1577 kararnamesinde "Yirmiye yakın egemen devlete ait"[56] 180 çeşit madeni paradan söz ediliyordu. İspanyol paraları Poitou'da en azından 1526'dan itibaren dolaşımdaydı...[57] Ve 1611'de "Picardie, Champagne ve Burgonya ülkelerinin Fransız paralarından çok [yabancı paralarla] dolu olduğu"[58] ileri sürülüyordu.

Yabancı ülkeler sürekli iyi paraları Fransa'dan kendilerine çekme ve kendi kötü paralarını, özellikle de en fazla ince bir gümüş tabakasıyla kaplı bakır sikkelerini Fransa'ya sokma çabasındaydı. Gerçek madeni *assignat*'lar olan bu "kara" sikkelerin içkin değeri yoktu ve hükümdar için

---

[53] M.-T. Boyer, G. Delaplace, L. Gillard, *Monnaie privée et..., a.g.e.*, s. 128.
Maximilien de Bétulle, Sully Dükü, *Mémoires*, III, bas. 1788, s. 6.
Barry E. Supple, "Currency and commerce in the early seventeenth century," *The Economic History Review*, Aralık 1957, s. 240, not 1.
M.-T. Boyer ve alii, *a.g.e.*, s. 55.
Paul Raveau, *Essai sur la situation économique et l'état social en Poitou au XVIe siècle*, 1931, s. 92.
Germain Martin, "La monnaie et le crédit privé en France aux XVIe et XVIIe siècles: les faits et les théories (1550-1664)," *Revue d'histoire des doctrines économiques et sociales* içinde, 1909, s. 28.

onları kendi ülkesinde ya da daha iyisi komşu ülkelerde satmak oldukça kazançlı bir işlemdi. Bu gibi para istilaları karşısında en sağduyulu önlem onların ülkeye girişini yasaklamaktı. Venedik bunu XVIII. yüzyılda birkaç kez başarmıştır; aynı şekilde Portekiz de. Ama Venedik ve Portekiz, ticaretin gereklerine daha duyarlı olmaları bir yana, Fransa Krallığı kadar geniş topraklar üzerinde hareket etmiyorlardı. Fransa için XVIII. yüzyılda kuzey eyaletlerini işgal eden *escalin*'lere[59] ya da dukalık ile krallık arasındaki sınırın yol geçen hanı olmasından yararlanılıp ülkeye kaçak sokulan Lorraine *sou*'larına karşı öfkelenmekten başka yapacak hemen hemen hiçbir şey yoktu. Evet, öfkelenmek, tehdit etmek ve tek önlem olarak bir suçlu yakalandığı zaman onu ele geçirilemeyen kaçakçılara gözdağı vermek amacıyla cezalandırmak. Mollien'e göre[60] 1780'ler civarında İngilizler "Fransız" *billon*'ları [belirli bir oranda gümüş içeren bakır paralar –çn] imal ediyor ve Fransa'ya sokuyordu. Üstelik kullandıkları bakır-gümüş alaşımındaki gümüş oranı yasal orandan düşüktü (konu para kazanmak olduğunda bir işi yarım yapmanın âlemi var mıydı?).

Kısacası Fransa'da para kuramsal olarak krala ait olsa da başka para birimleriyle rekabet etmek, belirli dengelere uymak zorundaydı. "Kardinal Richelieu 1640 ve 1641 yıllarında Fransız para sistemini düzenlediği zaman Fransa'da daha önce kullanımda olan madeni paraların ayarlarını ve ağırlıklarını sürdürmek yerine komşularımızdaki en yaygın kullanılan paralarla aynı ayar ve değerde sikkeler bastırmayı yeğledi. Ülkemize komşularımızda dolaşımda olan paraları sokmaktansa o zamana kadar krallıkta geçerli olan para sistemini tabiri caizse altüst etmeyi yeğledi. Çeyrek *écu*'ler yerine İspanya'nın sekiz *real* değerinde gümüş sikkeleriyle[61] aynı ağırlık ve ayarda ve günümüzde kullandığımız [1706] gümüş *écu*'leri yaptırdı. İspanyol *pistole*'si[62] o sıralar komşularımızda en yaygın biçimde kullanılan altın paraydı. Fransa Krallığının daha önceki parası olan altın *écu*ler yerine İspanyol *pistole*'leriyle aynı ayar ve

---

[59] *Escalin*ler (Flamanca *schelling*'in Fransızca deformasyonu) Alçak Ülkeler'in para birimi *livre de gros*'nun alt birimleri olan küçük nominal değerde paralardı. Hollanda 1680'den itibaren çok düşük kalitede "rezil *escalin*"lerini büyük miktarlarda ihraç etmeye başlamıştır. Bk. Savary Des Bruslons, *Dictionnaire..., a.g.e.*, II, süt. 362.

François-Nicolas Mollien, *Mémoires d'un ministre du Trésor public 1780-1814*, III, bas. 1845, s. 469.

Sekiz *real* değerindeki paralar ya da *piastre*ler İspanyolların Amerika'da bastıkları ilk gümüş paralardı (1535).

Pistole 1537'den itibaren Yeni Dünya'dan ithal edilen altınla basılmıştır.

ağırlıkta altın *louis*'ler kestirdi."[63] 1661'den itibaren darp edilen İngiliz "*guinea*"si de aynı şekilde İspanyol *pistole*'sini model olarak almıştır.[64]

Başka bir sıkıntı sikkelerin ayarlarına ve sarı madenle beyaz maden arasındaki resmi ya da piyasa fiyatına –altın gümüş *rasyosu*– göre altın ve gümüş sikkeler arasındaki oranı ayarlamaktı. Uzun bir süre altın ile gümüş arasında "doğal" bir oranın var olduğu düşünülmüştür: Altının aynı ağırlıktaki gümüşten 12 kat daha değerli olduğuna inanılıyordu. Gerçekte bu oran değişkendi, kâh bir yönde kâh tersi yönde oynuyordu. Dolayısıyla bazı dönemler beyaz maden sarı madene karşı prim yapıyor, bazı dönemlerde de bunun tersi oluyordu. Örneğin 1560 yıllarında gümüş altına karşı değer kaybetmişti ve bu gelişmeyi daha 1558'de sezmiş olan Cenevizliler herkesten önce altına oynamış ve büyük kazançlar elde etmişti.

Ama hükümetler de para hareketlerini yönlendirmek için altın-gümüş rasyosu ile oynayabiliyordu: XV. Louis'nin hükümeti 1726'da *livre tournois*'ya istikrar kazandırmak için altına gerçek değerinden daha düşük bir değer (1'e 14,5) biçer. Bu kararın sonucu olarak altın ülke dışına, Hollanda, İngiltere ve Cenova'ya kaçacak ve gümüş daha değerli olduğu Fransa'ya akacaktır. 1785'te Calonne iki madenin fiyatlarını yeniden düzenler: Bu kez altının fiyatı aynı ağırlıktaki gümüşün fiyatının 15,5 katı olarak belirlenir, yani *rasyo* bir puan artırılır. Sonuç: Gerçek değerinin altında işlem gören ucuz gümüş krallığı terk etmiş yerine dışarıdan altın girmiştir. Altın ve gümüş standard sistemleri ortaya çıkmadan önce altın-gümüş rasyosu ile oynamak bir ülke için para birimini altına ya da gümüşe bağlamanın bir yoluydu.

Para: Sistem İçi Oyunlar

Fransız paraları modern Avrupa'nın her yerinde geçerli olan sistemlere benzer bir sistem oluşturuyordu. Bu sistemin kendi kuralları, kendi iç permütasyonları vardı. Her şeyden önce bimetalizme (altın, gümüş) değil trimetalizme (altın, gümüş, bakır) dayanıyordu. Bakır altın ve gümüş sikkelerin direncini artırmak için kullanılan bir alaşımdı ama daha da önemlisi nominal değeri düşük paraların maddesini oluşturuyordu. Bu paraların bazıları çok az miktarda gümüş içeriyordu ama gümüş oranı o derece düşüktü ki bakır yeniden ortaya çıkıyor ve tüm bu madeni paralar kararıyordu. Yoksulların bu "kara para"sı içerdiği madenin değeriyle

[63] U. A., G^7 1622, yaklaşık 1706.

[64] Jean Rivoire, *Histoire de la monnaie*, 1985, s. 33.

ilişkisi olmayan ve yasal rayici keyfi olarak belirlenen itibari bir paraydı.

Nominal değeri küçük paralar ücretlerin ödenmesi ve yoksul sınıfların satın almaları için kullanılıyordu. Zanaatçıların ve düşük gelirli emekçilerin günlük harcamaları için gerekiyordu. Bu bakır paralar sadece karınlarını doyurmaya yarıyordu çünkü ücretler asgari geçim düzeyini pek geçmiyordu. Dolayısıyla ticari işlemlerde yaygın olarak kullanılan gümüş sikkelerden ve *a fortiori* uzun mesafeli ticarette kullanılan altın sikkelerden çok daha hızlı dolaşıyorlardı.

Bu para sistemini kavramak pek zor görünmese de çözülmesi gereken bir iki güçlük vardır.

1. Bir hesap parası, itibari, "sanal" bir para olan *livre tournois*'nın özgüllüğü. 20 *sol* değerindeydi ve bir *sol* 24 *denier*'ye bölünmekteydi. Ama ne *livre* ne de alt birimleri –*sol, denier*– avucunuzda sıçratabileceğiniz gerçek paralardı. Muhasebe işlemlerinde kullanılıyor, çeşitli madeni paraları tek bir *hesap birimi*ne indirgemeye yarıyorlardı.

Livre tournois hem bir seçim hem de bir mirastı. Charlemagne'ın imparatorluğunun dağılmasından sonra ortaya çıkan birçok ülkeye kalan bir miras. İmparatorun döneminde, 781'deki para reformundan sonra hesap birimi *livre* tamı tamına bir *livre* (ağırlık birimi) ağırlığındaki gümüşe denk geliyordu ve bu bir *livre* gümüşten kullanışlı boyutta 240 *denier* kesiliyordu. Dolayısıyla *livre* cisimleşmese de gerçek bir paraydı. Ama Charlemagne'ın ardılları döneminde Avrupa'nın büyük bir bölümünde *denier* çeşitlilik göstermeye ve ağırlığı sürekli azalmaya başlar. O zaman *livre* gerçek bir para olma özelliğini kaybeder. Muhasebe defterleri ve sözleşmelerde kullanımı sürse de *livre*, madeni paraların değerleri sürekli dalgalandığı için, artık değişken sayıda *denier*'ye tekabül ediyordu. Örneğin Fransa'da *livre* 1290'da 260, 1295'te 300 ve 1301'de 400 *denier* değerindeydi. Bu karışıklığa ek olarak Capet Hanedanının tahtı ele geçirmesinden önceki dönemde bugün Fransa dediğimiz mekânda karşımıza değişik değerlerde birçok hesap birimi *livre* çıkmaktadır: Roussillon, Languedoc, Provence, Dauphiné, Burgonya ve Lorraine *livre*lerinin yanı sıra *livre parisis* (Paris) ve *livre tournois* (Tours). Örneğin "Languedoc 1200 ile 1300 arasında değeri [*livre tournois*'nın değerinden] altı kat daha düşük olan *livre raimondine*'i (Toulouse kontlarının para birimi) kullanıyordu; 1207'de 9 *livre raimondine* sadece 30 *sou tournois* değerindeydi."[65] Aynı dönemde *livre parisis*'in beşte dördü değerindeki[66]

[65] G. d'Avenel, *a.g.e.*, I, s. 39-40.

[66] Rivoire, *a.g.e.*, s. 21.

livre tournois'nın kralın parası seçilmek için birçok rakibi saf dışı bırakması gerekmiştir. Mantıki olarak *livre parisis*'in üstün gelmesi beklenirdi –1667'deki kesin ılgasına kadar kullanımda kalmıştır. Tours kentinin *livre*'i ona yeğlenmişse bunun nedeni her şeyden önce Plantagenetlerin topraklarını Capet Hanedanına açmış olmasıdır. Krallık parası olduktan sonra süratle "Senyörlerinin ayrıcalıklarına sımsıkı sarıldığı eyaletlerde"[67] bile kendisini hesap parası olarak dayatacaktır.

Dolayısıyla *livre tournois* gerçek paraların rayiçlerini belirleyen bir ölçüm cetveli gibiydi. Rayiçler sürekli değişiyordu. Paranın değerini düşürmek o zamanlar oldukça basit bir işlemdi. Madeni paraların değerini yükseltmek yeterliydi; bu şekilde onları ölçen *livre* devalüe oluyordu. Başka bir yöntem de eskileriyle aynı nominal değere sahip ama daha düşük ayarlı sikkeler kesmekti. Bu yüzden Paris Parlamentosu Başkanı Pasquier 1621'de kötü bir üne sahip kişiler için söylenen "Eski bir para gibi gözden düştü" atasözünü sevmediğini söyleyebiliyordu... "Çünkü Fransa'da işlerin şu anki gidişatına bakarsak eski para yüz yıldan bu yana sürekli değer kaybeden yeni paradan daha iyidir."[68]

Eğer değeri gerçek bir altın ya da gümüş para karşısında belirli bir noktada sabit kalabilseydi *livre* konsolide olabilirdi. Bu bir kez denenmiştir: 1577'de III. Henri'nin zayıf hükümeti Lyon tüccarlarının öneri ve baskılarıyla standart para birimi altın *écu*'nün değerini 3 *livre* ya da 60 *sou* olarak sabitlemeye karar verir; *livre* böylece altına bağlanıyor ve yeniden gerçek bir paraya dönüşüyordu. Ama operasyon başlar başlamaz başarısızlıkla sonuçlanır: Altın *écu* saptanan sabit kuru kısa sürede aşacak ve 63, 64, hatta 70 *sou*'dan işlem görmeye başlayacaktır.[69]

2. *Livre tournois*nın eski sistemde maddi bir biçime bürünmediğini söyledim ama bunun pek de önemli sonuçlar doğurmayan iki istisnası olduğunu eklemem gerekir. Kâğıt para çıkarma durumunda banknotlar üzerlerinde *livre* yazılı olarak basılıyordu ama XIV. Louis döneminde bu şekilde basılan kâğıt paralar süratle devalüe olmuş, *livre* değerini koruyamamıştı. Diğer istisna gerçek altın ya da gümüş paraların askatlarını değil, belirli sayıda *sol* ya da *denier*'yi –yani hesap birimi *livre*'in alt birimleri– temsil eden düşük nominal değerli madeni paralardı. Ama daha

---

[67] G. d'Avenel, *a.g.e.*, I, s. 37.

[68] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, I. s. 410.
Richard Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle. Lyon et ses marchands*, 1971, II, s. 760.

önce de vurguladığım gibi bu "bozuk paralar" aynı kâğıt paralar gibi itibari paralardı.

3. Demek ki *livre tournois*'yı devalüe etmenin –en az– üç yolu vardı:

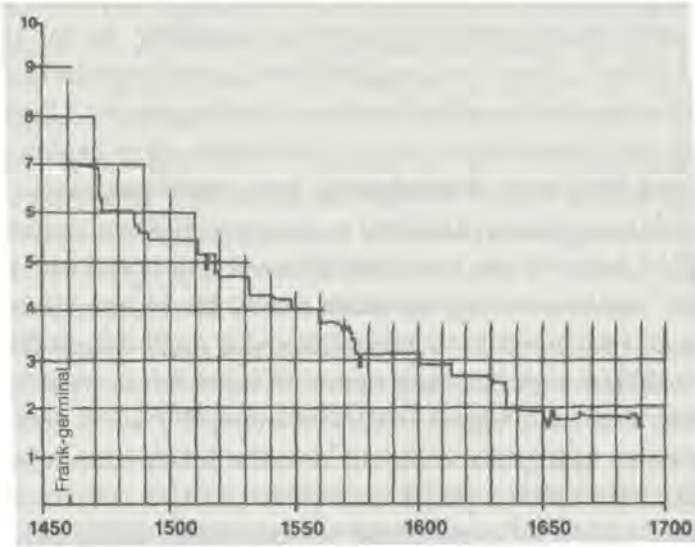
a) Altın ya da gümüş sikkelerin yasal değerlerini yükseltmek;

b) nominal değeri aynı ama ayarı daha düşük sikkeler kesmek;

c) hesap biriminin askatlarının resmi fiyatını düşürmek: Örneğin 3 *denier* değerindeki sikkenin fiyatı 1668'de 2 *denier*'ye düşürülmüştü.

Livre tournois'nın değer kaybı aralıksız olarak sürmüştür. Frank C. Spooner'ın kitabından aldığım ve süreci sadece 1450'den itibaren kaydeden grafik (şekil 44) bu değer kaybını açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. *Livre tournois*'nın değeri 1255'te 100 olarak kabul edilirse bu değer endeksi 1360'da 53, 1460'da 36 ve 1561'de sadece 11 düzeyindeydi! Enflasyon hiç hız kesmemiştir.

Livre belirli bir istikrara ancak 1726'da bu kez gümüşe bağlandığında kavuşmuştur (1 *marc* gümüşten 54 adet *livre* kesiliyordu). Bu para refor-

ŞEKİL 44: *LIVRE TOURNOIS*'IN ALTIN VE GÜMÜŞ STANDARDINA BAĞLI FRANK (GERMINAL) OLARAK DEĞERİ

Livre tournois XIII. yüzyılda başlayan kesintisiz hareketini sürdürerek 250 yılda değerinin dörtte üçünü kaybetmiştir.

Kaynak: F. C. SPOONER, *L'Economie mondiale et les frappes monétaires en France, 1463-1680*, 1956.

munu 1785'te Calonne daha önce sözünü ettiğim gibi altın-gümüş rasyosunu değiştirerek (1'e 14,5'tan 1'e 15,5'e yükselterek) pekiştirecekti.[70] Devrim yıllarının parasal kaosundan sonra 7 Nisan 1803'te *franc germinal*'in yaratılması Eski Rejim'in önlemlerinin ruhunu sürdürmüştür. Paranın değerinin iyi kötü dengede tutulması bu kez bir yüzyıldan uzun zaman, *franc germinal*'in beşte biri değerinde olduğu için *franc de quatre sous* (4 sou değerindeki frank) da denilen *franc Poincaré*'yi yaratan 25 Haziran 1928 Yasasına kadar sürecektir. Frank bu kez gümüş yerine altına bağlanmış ve böylece Fransa'da altın monometalizmi yerleşmiştir.

Bildiğimiz gibi altın standardına geçerek frangın değerini sabit tutma girişimi bu alanda yapılan son girişimdir. Çok geçmeden enflasyon yeniden canlanacak ve 1945'ten sonra dört nala gitmeye başlayacaktır.

Ama yakın tarihimizin son yarım yüzyılında katlanmak zorunda kaldığımız enflasyonun eski Fransa'nın yüzyıllar boyunca kaderi olmuş enflasyonun yanında devede kulak gibi kaldığını vurgulamamız gerekir. Ben bu eski zamanların enflasyonu üzerinde durmak istiyorum.

İkisi arasındaki farkı kavramak için önce gerekli birkaç tanıma yeniden değinmemiz gerekiyor. Parasallaşma sözcüğünü şu ana kadar para ekonomisinin yayılması genel anlamında kullandım. Şimdi daha kesin konuşmam gerekiyor. Paranın yayılması gerçekte ticari hayata sunulan hizmetlerin de yayılması anlamına gelmektedir:

- Ticarete altın standardı ya da gümüş standardı ya da 1726, 1785 ve 1803'te olduğu gibi altın-gümüş çifte standardı gibi tercihen sabit, bir başvuru noktası, bir ölçüm skalası sunarak;

- ticaretin piyasa ekonomisi dediğimiz kurallar çerçevesinde işlemesine olanak sağlayarak;

- iktisadi hayata içkin değerini koruduğu için tasarruf edilen madeni sikkeler sunarak;

ve nihayet bir çeşit para olan kredinin yerleşmesine olanak sağlayarak.

Eski para sistemi bu dört kriter bazında da çeşitli derecelerde tatminkârdı. Krediyi kambiyo senedi ve kâğıt para gibi psödo-paralar biçiminde mümkün kılıyordu: Kambiyo senedi çok uzun zaman zorunlu olarak altınla ödenmiştir; Lyon fuarlarının *écu de marc'ı* günümüzde doların gördüğü işlevi görüyordu.[71]

---

[70] M. Marion, *Histoire des institutions...*, *a.g.e.*, s. 384.
José Gentil Da Silva, *Banque et crédit...*, *a.g.e.*, I, s. 284.

Bu sistem aynı zamanda değeri muhafaza etmeyi de –tasarruf– sunuyordu çünkü ticari işlemler ve ödemelerin akışı içinde elime geçen ve kasama koyduğum madeni parayı günün birinde kasasından çıkardığımda bu para içerdiği değerli madenden dolayı değerini korumuş oluyordu. Günümüzde enflasyona karşı korunmak için *napoléon* gibi eski altın sikkeler ya da altın külçeler vardır; ama bunlar metadır. Bunların dışında toprak, taşınmazlar, değerli taşlar, tablolar ve sanat eserleri de enflasyona karşı birer güvencedir. Tüm bu sığınaklar 1789'dan önce de vardı, hatta altın ve gümüşten yapılmış kuyumculuk ürünleri de enflasyona karşı korunma yollarından biriydi. Ange Goudar 1756'da "Şu an Fransa'da değeri 1 milyar 300 milyonun üstünde altın ve gümüş mobilya, mücevher ve sofra takımı var"[72] diye yazıyordu. Öne sürdüğü tutara kefil olmasam da bu tür hazinelerin varlığı tartışma götürmez. İlk istatistikçilerimizden biri olan Baron Dupin resmi kayıtlara dayanarak daha kesin bilgiler vermektedir: "Fransız aileleri –inanılmaz gibi görünse de– 1818 ile 1825 yılları arasında altın ve gümüşten sofra takımları ve mücevherlerini yılda 20 milyon frank düzeyinde artırdı."[73] Ama burada önemli olan nokta yerleşik para sisteminin 1914'ten önce olduğu gibi 1789'dan önce de altın ve gümüş sikkeleri dönüşüm gerektirmeden tasarruf etmek isteyenlere sunarak tutucu bir rol üstlenmesidir. Banque de France'ın (Fransız Merkez Bankası) kararlı ve etkili para politikası Fransızları kâğıt paranın değeri konusunda ikna ettiğinde yün çorapların madeni paralar kadar banknotlarla da doldurulduğu doğrudur ama madeni paraların tasarruflardaki rolü yüzyıllar ve yüzyıllar sürmüştür. Périgord Tarih Derneğine göre "1420'de Limoges'da 817'de yani altı yüzyıl önce kesilmiş Sofu Louis'nin efijisini taşıyan sikkeler hâlâ çok yaygındı. Aynı tarihte Charlemagne, Eudes ve Akitanyalı Pippin'in adlarını taşıyan, yani 752 ila 890 yıllarına ait sikkeler de dolaşımdaydı. Her ne kadar bu kralların efijilerini taşıyan sikkelerin kesiminin ölümlerinden sonra çok uzun zaman sürmüş olduğunu bilsek de bu olgu yine de çok ilginçtir."[74] Daha az kayda değer olsa da dikkate alınması gereken şu gözlemler de ilginçtir: "1892'de Aşağı-Normandiya köylüleri fuarlara götürdükleri hayvanlarının fiyatlarını *pistole* ve yarım-*pistole* olarak belirliyordu [Bu paralar XIV. Louis döneminde dolaşımdaydı]; Brötonya

[72] Goudar, *a.g.e.*, II, s. 120.
Charles Dupin, *Le Petit Producteur français*, I, 1827, s. 24.
Société historique et archéologique du Périgord, 1875, s. 50 ve 1880, s. 397, akt. G. d'Avenel, *a.g.e.*, I, s. 37.

köylüleri hayvanlarına genellikle İspanya ile ilişkilerin son kalıntısı olan *real* ile değer biçiyordu."[75]

Bu eski ve yeni madeni paralar her türlü ticari işlemde birlikte kullanılıyordu. Ağırlıkları büyük çaptaki taşımalarda sorun yaratsa da tüm Fransa ve Avrupa'yı dolaşıyorlardı. Ayrıntılı bir ödeme bilgisiyle her karşılaştığımızda şaşkınlığa düşmemiz kaçınılmazdır. 1670'te La Ferté-Bernard'daki (günümüz Sarthe ilinde) tuz ambarının tahsildarı Laval'a içinde 7173 *livre* 2 *sou* bulunan bir çuval göndermişti. Bu tutarı oluşturmak için her biri 12 *livre* değerinde 86 altın *louis*, her biri 110 *sol* değerinde 86 altın *louis*, 4 *livre* 5 *sol* 10 *denier*'lik 12 İspanyol *pistole*'si, beheri 5 *livre* 13 *sol* 9 *denier*'den 8 altın *écu*, toplamı 100 *livre* değerinde gümüş *louis*'ler ve 450 *livre* değerinde *douzain*'leri bir araya getirmesi gerekmişti.[76] Bir hesap biriminin niçin kesinlikle gerekli olduğunu anlamak zor değildir! Ama Sebastien Mercier'nin 1788'de Vivienne Sokağının sunduğu manzara karşısındaki tedirginliğini de anlıyoruz. Çok sayıda iş yerinin bulunduğu bu sokakta her ayın 10'u ve 20'sinde o kadar çok nakit ödeme yapılıyordu ki sokak omuzlarına asılı çantaların ağırlığı altında iki büklüm veznedarların istilasına uğruyordu. Günümüz insanı ne mükemmel bir *hold up* fırsatı diye düşünecektir! Madeni paranın özellikle de büyük tutarlar söz konusu olduğunda taşınması elbette hiç kolay değildi. Ama tüccarlar ve toptancılar güçlüklerin bir kısmının üstesinden kâğıt paraları ve kambiyo senetleriyle ya da fuarlar ve ticaret bankalarının sunduğu mucizevi takas işlemleri sayesinde geliyordu.[77]

Kısacası, eski para sistemi, istikrarlı olsun ya da olmasın, Fransız ekonomisinin temel bir unsuru olarak 1914'e kadar sürmüşse bunun nedeni kendi içinde tutarlı ve ekonominin ritimlerine, gereklerine ayak uydurabilmiş olmasıdır. Dolayısıyla bu sistemi, 1726 stabilizasyonundan öncesi için bile "feci" diye nitelememek gerektiğini düşünüyorum.

Ama alınan tüm önlemlere rağmen bu sistemin izin verdiği, kışkırttığı ve kısmen beslediği uzun süreli enflasyona ne demeli? Bu enflasyonu, *livre tournois*'nın bu sürekli değer kaybını başımıza gelen tüm talihsizliklerin kaynağı olarak mı görmek gerekir? Yoksa bir nedenden çok bir semptom olarak mı? Şekil 45'e bir göz atarsanız enflasyonun tüm Avrupa'da geçerli olan bir olgu, istisnaların sadece doğruladığı bir

[75] G. d'Avenel, *a.g.e.*, I, s. 35.

[76] André Pioger, *Le Fertois aux XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire économique et sociale*, 1973, s. 196.
F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, II, s. 71-72.

ŞEKİL 45: PARANIN DEĞER KAYBI: TÜM AVRUPA'YA ÖZGÜ BİR OLGU

Yeni Kastilya; 2. İngiltere; 3.Hollanda; 4. Fransa; 5. Frankfurt; 6. Würzburg; 7. Alsace; 8. Augsburg; 9. Venedik; 10. Cenova; 11. Danzig (Gdansk); 12. Polonya; 13. Moskova; 14. Avusturya; 15. Napoli; 16. Alçak Ülkeler (Habsburg).

kural olduğunu göreceksiniz: İstikrarlı para birimleri bu istikrarı sadece temellerini oluşturan ekonomilerin canlılığına borçluydu –Floransa, Cenova, Venedik, daha sonra Amsterdam ve en sonunda çok parlak bir şekilde Londra'da olduğu gibi. Fransa'da paranın 1726'dan sonraki istikrarı XVIII. yüzyılın parlak ekonomik gelişmesinin bir sonucu olduğu gibi *franc germinal*'in 1929'daki çöküşü de bir savaşın, bedelini çok pahalıya ödemiş olduğu bir zaferin hâlâ süren olumsuz sonuçlarının tükettiği Fransa'nın bir yansımasıydı. "Otuz Görkemli Yıl" (1945-1975) bile Fransa'nın altın standardına geri dönüşünü sağlayamamıştır. Hoş, enflasyon sonuçta büyümeyi kolaylaştırıcı bir yol, oldukça bilinçli bir seçim değil midir? R. Sédillot'nun parlak bir şekilde söylediği gibi: "Para Galya'nın Fransa olmasından bu yana çoğu zaman savaşları ödemek için kullanılmıştır ama bir ülke ancak bu şekilde inşa edilir."[78]

Para aynı zamanda birçok başka şeyi de ödemekte, birçok başka şeyi de hesaba katmaktadır. Ünlü Jironden Antoine Barnave'a (1761-1793) gereğinden fazla sağgörü atfedilmiş olabilir ama fikirleri ciddiye alınırsa oldukça uzağa götürmektedir. Ona göre siyasi rejimler her şeyden önce

[78] R. Sédillot, akt. M. Saint-Marc, *a.g.e.*, s. 208.

ilgili ülkelerin zenginliklerini kullanma biçimleriyle belirlenir. Bu kullanım biçimi de bu ülkelerin coğrafi konumlarının –"kara devleti" ya da "deniz devleti"– doğurduğu koşullara yakından bağlıdır. Traian Stoianovich Fransız parasının Devrim'in başında esas itibarıyla hâlâ bir tarım ülkesinin parası, dolayısıyla her türlü çıkmaza giren, her türlü engelden etkilenen ve yavaş dolaşan bir "kara parası" olduğu sonucuna vardığında kuşkusuz haklıydı. Öte yandan İngiliz parası ticarete, *Sea Power*'a bağlıydı ve bu yüzden esnek, hızlı ve Fransız ekonomisinden çok daha modern bir ekonomiyi hareketlendirecek yetenekte, modern bir kapitalizme daha uygun bir paraydı.[79]

Çünkü burada kapitalizm, gelecek, söz konusudur. Ve ne yazık ki, bir kez daha Fransa ile İngiltere'yi karşılaştırmak durumunda kalırız. Niçin İngiltere Avrupa'nın egemen gücü olmaktan oldukça uzakken bile Elizabeth döneminden itibaren sterlini dengede tutmayı başarmıştı? Tek usa yatkın açıklama parasallaşmanın Fransa'ya göre daha erken başlamış ve daha kapsamlı olmuş olması görünmektedir. Phels-Brown ve Hopkins'e göre nakit parayla ödenen (artık ayni olarak değil) ücretlerin oranı daha XVI. yüzyılın ilk yarısında İngiliz nüfusunun üçte birine ulaşmıştı.[80] Fransa'da XVI. yüzyılda Parisli işçilerle[81] Toulouse civarındaki çivitotu üreticileri emeklerinin karşılığını kötü parayla (bakır para) alıyor olsalar da başka yerlerde bu durumun yaygın olmadığını düşünüyorum. Ama İngiltere bu konuda niçin Fransa'nın ilerisindeydi? Üstelik başlangıçta büyük güçlüklerle mücadele etmek zorunda kalmamış mıydı? Paul Adam Fransa ile mücadele, Bank of England'ın 1797'de çıkardığı banknotların sabit bir kur gerektirmiş olması, kitle üretimine mahkûm bir sanayinin yerleşmesi gibi açıklamalar öne sürmektedir: Ona göre bu zorlamalar sanayileşmeyi hızlandırmıştı. Doğru ama Britanya'nın küçük coğrafi boyutları zaten Fransa'dan çok daha önce gerçek bir ulusal pazar ağının kurulmasına olanak sağlamıştı.

---

[79] Traian Stoianovitch, *The commercial Revolution*, daktiloyla yazılmış çalışma, s. 68-69.
E. H. Phelps-Brown, S. V. Hopkins, "Wage-rate and prices: Evidence for Population Pressure in the 16th Century," *Economica*, XXIV, 1957, s. 208; akt. Immanuel Wallerstein, *Le Système du monde du XVe siècle à nos jours, I: Capitalisme et économie-monde, 1450-1640*, 1980, s. 79.
Jean Meuvret, "Circulation monétaire et utilisation économique de la monnaie dans la France du XVIe et du XVIIe siècle," *Etudes d'histoire économique, recueil d'articles* içinde, 1971, s. 132 ve not 8.

Dikey Kambiyo

Para sistemi ne durumda olursa olsun kapitalizm ona uyum sağlamayı ve bu arada ondan yararlanmayı öğrenmiştir. Kapitalizmin geleceğinin psödo-paranın yani kâğıt paranın yayılmasında, egemenliğinde yattığı elbette doğrudur ama kapitalizm esneyebilir, dönüşebilir ve her şeye uyum sağlayabilir bir süreç olduğu için erimiş balmumu gibi döküldüğü her kalıbın biçimini almaktadır. Böylece hem madeni hem de kâğıt paradan yararlanmayı bilmiştir.

Bir madeni paranın ticari değeri yani gerçek satın alma değerinin mutlaka yasal değeriyle çakışması gerekmiyordu. Bir gümüş *écu* ile pazar yerinde hiçbir içkin değeri olmayan ve bir günden diğerine yasal değerinin bir bölümünün budanma riski olan –daha önce de değindiğim gibi bu *livre*'i devalüe etmenin yollarından biriydi– eşdeğerdeki bakır paradan her zaman daha fazla şey satın alınıyordu. Argenson Markisi Ağustos 1738'de şunları yazıyordu: "Bu sabah iki *sol* değerindeki sikkelerde 2 *liard* tutarında bir devalüasyon ilan edildi; bu değer kaybı toplam nominal değerin dörtte birine (%25) karşılık gelmektedir ve aşırı yüksektir."[82] Böylece Silva'nın kafa karışıklığına yol açma riski taşısa da yerinde bir ifadeyle *dikey kambiyo* diye adlandırdığı yüksek ve düşük nominal değerli paralar arasında her zaman birinciler yararına işleyen değişken bir mübadele oranı vardı.[83]

Dolayısıyla tüccarlar, varlıklı kişiler, hatta devlet için[84] ödemelerini her şeyden önce, bir çiftçiden, bir kiracıdan, yoksul vergi yükümlülerinden almış oldukları ya da sadece alacaklıların alacaklarının bir bölümünü bakır parayla tahsil etmesini zorunlu kılan eski bir âdet nedeniyle ellerine geçmiş olan "kara para" ile yapma alışkanlığı çıkarlarına uygundu. Necker tarafından 1780'de yürürlükten kaldırılan bu zorunluluk devrim sırasında yeniden uygulamaya konmuş ve 1803'teki *franc germinal* reformu bakır parayla ödeme oranını toplam ödemenin kırkta biriyle sınırlamıştı. Hazine Bakanı Mollien 1810'da bu uygulamayı tamamen yürürlükten kaldırırken "100 franklık bir ödeme için 98 frank değerinde gümüş para ve gerçek değeri bir franktan fazla olmayan 2 frank nominal

---

[82] Argenson Markisi, *a.g.e.*, s. 5; F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, II, s. 376 ve not 157.

[83] José Gentil Da Silva, *Banque et crédit..., a.g.e.*

[84] Jean Meuvret, "La France au temps de Louis XIV: des temps difficiles," *Etudes d'histoire économique* içinde, 1971, s. 27.

değerdeki bakır para alınırsa"[85] sadece bu nedenle yüzde birlik bir kayba uğranıyor diye açıklama yaptığında niçin "İşin iç yüzünü bilenler iyi paraları kendilerine ayırırken kötü paraların halkın elinde kaldığını"[86] anlıyoruz. XVI. yüzyılın Lyonlu tüccarları düzenli politikaları sayesinde "altın *écu*'leri tekellerine almayı" başarıyordu. Bu *écu*'leri onlar adına Lyon içinde kapı kapı dolaşan ve hatta kentin hanlarındaki yolcuların bile yakasını bırakmayan temsilcileri topluyordu.[87] Küçük işlemlerde bile "iyi" paralar ön plana çıkıyordu. 1645'te bir ortakçı borçlu olduğu mütevazı tefeciye yazdığı mektupta küçük bir ödeme gecikmesi için özür diler görünürken elinde sadece *denier* bulunduğunu ve "[Ona] kötü ödeme yapmaktan çekindiğini yazıyordu. Ama birkaç gün içinde "Saint-Bertommieu Fuarından döndüğünde "Elimde güzel gümüş paralar olacak ve onları size getireceğim"[88] diye vaatte bulunuyordu.

Bu oyunda sürekli ekonominin alt katmanlarına itilen kara paralar, daha önce de değindiğim gibi, çok hızlı bir dolaşıma sahipti; zenginler tarafından alıkoyulan iyi sikkeler ise kendileri için birkaç hafta, birkaç ay ya da birkaç yıl içinde uygun bir kullanım fırsatı çıkıncaya kadar kapatılacakları kasalardan kımıldamıyordu.

"Soylu" paranın ekonominin üst katmanlarına akma eğilimi paranın tarihinin değişmez bir özelliğidir. Gentil da Silva bu olguyu bir gasp biçimi, Fransa ve herhangi başka bir yerde modern kapitalizmin "kalkış noktası," kökeni olarak görmektedir.[89]

Bu olguya altın ve gümüş üzerindeki daha ustaca spekülasyonları da ekleyelim. Ekonomideki gelişmeleri diğer tüccarlardan daha yakından takip eden büyük tüccarlar için dolaşımdaki paraların bileşimi pek önemli değildi. Hatta 1726'daki *livre*'in ekonomi için çok yararlı stabilizasyonu bile fazla umurlarında olmamıştır. Çünkü tüm güçlükleri aşmayı biliyor ve iyi sikkeleri ya da en az kötü olanları toplamayı başarıyorlardı. Gascon Lyon tüccarlarının altın *écu*'leri nasıl topladığını bize açıklamıştı. Marsilya kentinin tarihçisi Carrière XVIII. yüzyıl Marsilya toptancı tüccarlarının Levant ticaretleri için gerekli gümüş *piastre*leri nasıl topladıklarını bizlere defalarca anlatmıştır. Saint-Malo tüccarları

---

[85] F. Mollien, *a.g.e.*, III, s. 471-472.

[86] *A.g.e.*, s. 478.

[87] R. Gascon, *Grand commerce...*, *a.g.e.*, II, s. 569-570.

[88] Yves-Marie Bercé, *Histoire des croquants*, 1974, I, s. 42 not 105.

[89] José Gentil Da Silva, *a.g.e.*, s. 104; F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, II, s. 374-377.

XVIII. yüzyıl başında Amerikan gümüşü üzerine spekülasyon yapıyordu. Kalburüstü Saint-Malo *négociant*ları, Magonlar, 1720 ile 1750 arasında Çin altını sayesinde servetlerine servet katmıştı: Çin'de gümüşü altına karşı değiştirmek büyük kazançlar sağlıyordu çünkü beyaz madene orada Avrupa'ya göre aşırı değer biçiliyordu. Yüzyılın sonuna doğru, 1794'te giyotinde can verecek olan sarayın bankeri Joseph de Laborde ise birçokları gibi Yeni İspanya'nın gümüşü ve Portekiz'in, yani Brezilya'nın, altını üzerine spekülasyon yapıyordu.

Bunların basit spekülasyonlar olduğunu kabul ediyorum ama sonuçta onları gerçekleştirebilmek için elverişli yani güçlü bir sosyal konumda olmak gerekiyordu. Silva'nın açıklaması temel açıklama olarak kalmaktadır. Ama *dikey kambiyo* tasarrufun, işgücünün yarattığı ve onsuz kapitalizmin var olamayacağı birikmiş artı değerin hortumlanması yollarından sadece biriydi. II. İmparatorluk ve III. Cumhuriyet dönemlerinde bankaların anonim şirketlerin hisselerini halka satması da sonuç itibarıyla bir çeşit *dikey kambiyo* değil miydi? Halkın parası bankalara akmış ve şirket yönetim kurulları bu parayı istedikleri gibi kullanmıştı. Bu sistem 1869'da Georges Duchêne ve 1911 ile 1912'de küçük tasarrufçuların parasını kullanan banka vurguncularının düşmanı Lysis tarafından eleştirilmiştir.[90] İlke sonuçta aynıydı.

Kâğıt Paranın Yavaş Yavaş Ortaya Çıkışı

Kâğıt para her şeyi bir günde değiştirmeyecektir, ne sorunları artıracak ne de çözümleri hızlandıracaktır. Aslında uzun zamandır madeni paranın bir ikamesi, bir *erzatz*ı olarak devredeydi ama çok basit niteliğine rağmen –birkaç satır yazı, bir ya da iki imza ve işte karşınızda kâğıt para– benimsenmesi yavaş oldu. Sistemin nasıl işlediğini anlamayanlar için –ki çoğunluktaydılar– kâğıt para bir kepazelik, şeytanın bir manevrasıydı. Diğerleri için ise parlak bir araç, dolaysız ve kolay bir yol ve bir mucizeydi. Hiç kuşku yok ki yüksek ticaret çevreleri için modernleşme anlamına geliyordu. Ama bu modernleşme sıradan yaşamı pek etkilemiyordu; sürecin öneminin farkında olanlar sadece iş adamlarıyla dikkatli gözlemcilerdi. Bu sonunculardan biri Law sisteminin çok öğretici değişimlerini yakından izleyen *Journal de la Régence*'ın mütevazı redaktö-

---

[90] Georges Duchêne, *L'Empire industriel. Histoire critique des concessions financières et industrielles au Second Empire*, 1869, *passim*; Lysis (Eugène Letailleur'ün takma adı), *Les capitalistes français contre la France*, 1916.

rü Jean Buvat idi. Nisan 1720'de okurlarına anlattığına göre "Kredi ile genelde bir ya da birkaç kişinin yazılı ya da sözlü vaadini anlıyoruz; bu [vaat] paranın yerini tutmaktadır... Böylece her gün tüm dünyada ticaretin büyük bölümü kâğıt parayla yapılmaktadır. İş adamları artık kredi kullandıkları her yere madeni para taşıyan özel ulaklar ya da gemiler göndermemektedir. Kağıtları [senetleri] sadece ihtiyaçları olan tüm parayı ödünç almak için değil aynı zamanda da krallığın her türlü ürününü gemilere yüklemek için yeterlidir. Şu an Fransa'da devreye sokulması önerilen [Law Sistemi diye adlandırılan sistemle] kâğıt [senet] kullanımı bankacıların özel kredileriyle her gün yapmaya alışık olduğu işi devlet kredileriyle resmileştirmekten başka bir şey değildir."[91] Hiç de kötü bir özet değil.

Ama emre yazılı senetler, şirketlerin pay senetleri, kentlerin borçlanma senetleri piyasaya büyük miktarda değerli kâğıt dökmüyordu. Bunun gerçekleşmesi için devletin açıkça devreye girmesi gerekmiştir. Devlet çok erken tarihte tahvil ihraç etmeye başlamıştı: 1522'de temettü kuponlarını ödemeyi taahhüt ettiği ünlü Paris Belediyesi tahvilleri. Bu devlet tahvilleri günümüzde tereddütsüz düşüneceğimiz gibi bir çeşit para mıydı? İsaac de Pinto 1771'de bu fikirdeydi ama açıklaması tereddütler içeriyordu: "Devlet tahvili, bazı bakımlardan [parayla] büyük benzerliği olsa da tam olarak madeni para yerine geçmez ama sadece yaratılmış olmasıyla piyasadaki para miktarını artırır; aynı bir toprak ya da bir ev gibi bir çeşit taşınmaz mülke dönüşür; onarım ve ekim gerektirmeden faiz getirir; en büyük yararı para ve benzerlerini daha hızlı bir biçimde dolaşmasını sağlamaktır ve bu anlamda onu bir yere kadar nakit para olarak kabul edebiliriz; nakit paranın işlevlerinin çoğunu yerine getirir. Londra menkul kıymetler borsasında yüz bin sterling değerindeki tahvilleri 24 saat içinde nakit paraya dönüştürmek mümkündür."[92]

Ama böyle bir dönüştürme sadece etkin bir borsa aracılığıyla mümkündü ve bu nitelikte bir borsa Paris'te 1724 Fontainebleau Fermanından önce var olmayacaktır. O zamana kadar belediye tahvilleri "ticarette kullanılmak bir yana" nakit paraya güçlükle çevriliyordu: Bunun için uzun süren ve bedava olmayan bir noter işlemi gerekiyordu. Bununla birlikte, XVI. Louis'nin hükümdarlığı döneminde borsa teknikleri gelişmiş ve

---

[91] Jean Buvat, *Journal de la Régence*, Ulusal Kütüphane, Ms. Fr. 10283 III, s. 1352-1409. Yaptığım alıntı *Journal*'ın *Idées générales du nouveau système des finances* başlıklı basılmamış bölümüne aittir.
Isaac de Pinto, *Traité de la circulation et du crédit*, 1771, s. 148.

spekülasyonun da devreye girmesiyle borsada işlem gören kağıtlar aynı Amsterdam –ki bu bir göstergeydi– ya da Londra'daki gibi sert iniş çıkışlar yaşamıştır. Bu gelişme gözlemciler kadar hükümeti de endişeye düşürecektir. 1789'da *Journal de Paris* ile *Affiches*'in her gün bir sayfası borsada işlem gören kağıtların –Hint Adaları Kumpanyasının hisse senetleri, Krallığın ve Tasarruf Sandığının (Caisse d'Epargne) borçlanma senetleri, Paris Belediye tahvilleri, vb.– cari fiyatlarına ayrılıyordu. Devrimin ilk günlerinde bu çeşitli menkul değerlerin toplam piyasa değeri 8 milyar *livre* düzeyindeydi, yani G.S.M.H.'nın iki katından fazla ve dolaşımdaki madeni paraların dört katı.[93]

Bu tutarın üç milyarını oluşturan krallık borcu Eski Rejim'in sonunu getirecektir. Ekonomi tarihçileri bunun nasıl olduğunu anlamakta güçlük çekmektedir: Çünkü günümüzdeki kural herhangi bir ulusal borcun tutarı G.S.M.H.'nın iki katını aşmadığı sürece acil bir tehlike oluşturmadığı yönündedir. Bu durumda sadece 3 milyar düzeyinde borcu olan monarşinin işin içinden sıyrılması gerekmiyor muydu? Ama günümüzün kuralları geçmiş için geçerli midir? Kıvrak zekalı, gözü pek ve modern bir ekonomist (hatta kimilerine göre "Keynesçi") olmasına rağmen Fransız ekonomisini kötü yönetmiş olan Calonne[94] [1783 ile 1787 arasında maliye genel denetçisi –çn] aldığı yanlış kararlar için çok eleştirildi. Ama o zamanlar ekonomiyi iyi bir şekilde yönetmek, doğru kararlar almak ne derece mümkündü?

Kâğıt paranın tarihi her şeyden önce banka kağıtlarının, banknotların tarihidir. Banka kâğıdı adını geç bir tarihte, 1800'de kurulan Banque de France'ın baskı makinelerinden çıktığı zaman almıştır. Bu tarihe kadar gündelik ticari işlemlerin uzun zaman dışında kalacak olan bir ödeme emrinden başka bir şey değildi. Ve her şeyden önce kasaları boşalmış olan hükümetlerin günü kurtarmak için başvurduğu geçici bir çareydi. XIV. Louis'nin hükümeti 1701'den sonra bu yola başvurmuştu. Çıkardığı bonolar şaşılacak bir hızla değer kaybedecekti: Bu kâğıtlar onlardan nasıl kurtulacağını bilemeyen iş adamlarının kasalarını doldurmuş ya da krallığın tüm tefeci ve dalaverecilerinin becerikli ellerine geçmişti. Paris Emniyet Müdürü Argenson Markisi'nin yazışmalarında bu bonoları ellerinde bulunduran sıradan insanların saflığını ve kafa karışıklığını gösteren çok sayıda dolandırıcılık olayından söz edilmektedir. Ellerindeki

---

93 U.A., G^7 1622, yaklaşık 1706.

94 Guy Thuillier, "La réforme monétaire de 1785," *Annales E.S.C.*, Eylül-Ekim 1971, s. 1031, not 3; H. Lüthy, *a.g.e.*, II, s. 687-698 ve 706.

kâğıtları inanılmaz oranlarla madeni paraya çevirmeye can atarken güvenip kâğıtlarını teslim ettikleri aracıların kendilerine ödeme yapmayı unuttuğu insanlar! Bu tür dolandırıcılık olayları Paris kadar Lyon'da da yaygındı. Sözünü ettiğim girişim kâğıt parayı Fransız ekonomisinin hizmetine sokmak için yapılan ilk ciddi girişimdi ama başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu arada muhtemelen 1706 yılına ait bir bildirideki şu cümleyle biraz gülümseyelim: "Kâğıt parayı narin bir bitki gibi Fransa iklimine alıştırmak gerekir."

Bir sonraki deneme olan Law'un tasarladığı sistem başlangıçta genel bir vergi ve vergi tahsilatı reformu çerçevesinde pürüzsüz ve etkili bir biçimde işliyordu. Ama makine daha sonra su kaynatacak, bozulacak ve sonuç bir felaket olacaktır. Bu fiyasko sırasında XIV. Louis'nin borcu buhar olur (içimden bravo! demek geçiyor). Ama Law'un kâğıt paralarının berbat anısı banka kuruluşları üzerine ölümcül ve uzun sürecek bir gölge düşürmüş ve aşağıdaki gibi hınç dolu dizeleri esinlemiştir:

Bir *écu* bir *écu*'dür
Bir banka kâğıdı bir banka kâğıdıdır
Bir *écu* bir *écu*'dür
Bir banka kâğıdı bir kıç silme kâğıdıdır[95]

Bu gibi durumlarda bir halk sözüne dayanarak Fransa'da her şeyin şarkılar ya da iğneleyici kısa koşuklarla bittiğini ve ardından bir daha söz konusu edilmediğini söylememek gerektiğini düşünüyorum. Çünkü "1718-1720 enflasyonunun elektro-şoku" Fransız bankacılık sisteminin geri kalmasında önemli bir rol oynamıştır.[96] 1776'da Caisse d'Escompte'un (İskonto Sandığı) kuruluşu büyük bir gizlilik içerisinde gerçekleştirilir. Banka sözcüğünün kullanılmasından kaçınılmıştı ve Caisse'in piyasaya sürdüğü büyük nominal değerli "banknotlar" halktan çok "yüksek" ticareti ve spekülatörleri ilgilendirmiştir. Ama kimse Devrim sırasında basılan kâğıt paralarla (*assignat* ve *mandat territorial* adlarını taşıyan) Fransa'nın Law Sistemi'nden daha beterini göreceğini düşünemezdi. Kurucu Meclis tarafından meclis içi şiddetli muhalefete rağmen Nisan 1790'da devreye sokulan *assignat* birkaç ay sonra Meclis zorunlu

[95] *Journaux inédits de Jean Desnoyers et d'Isaac Girard*, yay. haz. Pierre Dufay, 1912, s. 90 not 2.
Jean Bouvier, "Vers le capitalisme bancaire: expansion du crédit après Law," *Histoire économique et sociale de la France* içinde, yay. haz. F. Braudel, E. Labrousse, II, 1970, s. 302.

rayicini belirlediği zaman gerçek bir hamiline yazılı banka kâğıdı olur. Çok kısa bir süre içinde pazar yerleri ve fuarlarda tahıl ve hayvan satın almak sadece madeni parayla mümkün olacaktır: *Assignat* inanılmaz bir değer kaybına uğramıştı. IV. Yıl 15 Nivôse'da Chambery'de 10.000 *livre* nominal değerdeki *assignat*'lara sadece 43-44 *livre* değerinde madeni para veriliyordu. Yaşlı bir adam 1838'de eski günleri anımsadığında (1797) "30.000 *livre*'lik bir gelir ancak bir bot almaya yetiyordu" demektedir.[97] Kısacası, farklı koşullar ve boyut söz konusu olsa da 1923'te çaresiz Weimar Almanya'sının yaşayacağı enflasyonla karşılaştırılabilir bir durum.

	Para miktarı				
	Toplam (milyon frank)	Madeni paralar (%)	Kağıt paralar (%)	Mevduatlar (%)	Toplam (%)
1820-1824	2,30	80,1	8,5	11,4	100,0
1825-1829	2,56	80,6	7,9	11,5	100,0
1830-1834	2,86	81,0	8,1	10,9	100,0
1835-1839	3,27	81,4	7,6	11,0	100,0
1840-1844	3,49	80,7	8,6	10,7	100,0
1845-1849	3,83	79,7	9,8	10,5	100,0
1850-1854	4,58	77,2	12,6	10,2	100,0
1855-1859	5,49	77,6	12,4	10,0	100,0
1860-1864	6,24	76,2	12,3	11,5	100,0
1865-1869	7,23	70,8	14,8	14,4	100,0
1870-1874	7,30	53,0	32,6	14,4	100,0
1875-1879	8,02	53,1	28,8	18,1	100,0
1880-1884	9,02	52,7	29,0	18,3	100,0
1885-1889	9,24	49,1	28,7	22,2	100,0
1890-1894	9,48	41,2	32,1	26,7	100,0

ŞEKİL 46: KÂĞIT VE MADENİ PARALARIN TOPLAM PARA MİKTARI İÇİNDEKİ YÜZDELERİ, 1820-1895

Kaynak: F. Braudel, E. Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, III, 1, 1976

[97] U.A., F^{10} 242; 30 Eylül 1838 tarihli *Moniteur*'deki makale.

Banka parası, daha önce söylediğim gibi, Fransız ekonomisinde gerçek bir rol oynamaya 1800'de Paris bölgesinde 15 yıl için kâğıt para çıkarma imtiyazını elde eden Banque de France'ın kuruluşuyla başladı. Taşradaki yerel bankaların bastığı paralar sadece bu bankaların yetki alanlarına giren illerde dolaşıyordu. Ama Paris banknotu illerde kabul edildiği ve Paris dışında basılan paralar başkentte kabul görmediği için kambiyo kurları Paris parası lehine işliyordu. Aslında Banque de France'ın esas faaliyet alanı iskontoydu. Bu ona iş dünyası için dolaşıma her zaman nakit paraya çevrilebilir kâğıt para sokma olanağı sağlıyordu. Ama 500 franklık çok büyük kupürler söz konusu olduğu için Banka neredeyse tamamen büyük ticaretin hizmetindeydi ve bu ihtiyatlı davranışı ona her seferinde yarar sağlıyordu.[98]

Bu durumun bir şekilde değişmesi için Banque de France'ın genel müdür, genel müdür yardımcıları ve genel kurul üyelerini hazırlıksız yakalayan 1848 Devrimi'ni beklemek gerekecektir. Bölgesel bankalar o sırada Banque de France'a bağlanmış ve banka böylece tüm Fransız mekânı üzerinde söz sahibi olmuştu. Çıkardığı 50 franklık kupürler bankayı hâlâ ihtiyatlı davranmayı sürdüren halk tabakalarına olmasa da küçük ticarete yaklaştıracaktır. 1848 ile 1852 arasında sabit tutulan ve hiçbir yaygın direnişle karşılaşmayan rayiçleri banka paralarının yayılmasını kolaylaştıracaktır.

Bununla birlikte, şekil 46'ya bir göz atılırsa bu gelişmenin yavaş olduğu görülecektir. Kredi büyük ölçüde yerel mukrizlerin ve özellikle noterlerin uzmanlık alanı olmayı uzun süre sürdürmüştür. Gelişme 1860'tan itibaren çok şubeli bankalar halkın tasarrufunu giderek daha çok bankacılık sektörüne çektiği zaman hızlanacaktır. Madeni paralar Birinci Dünya Savaşı arifesinde hâlâ dolaşımdaki paranın çok önemli bir bölümünü oluştursa da[99] banka parası Banque de France'ın sağduyulu politikasıyla "evcilleşmiş," kredi ve ticaretin günlük bir unsuru olmuştur. Ve her durumda şimdi uzun uzadıya söz etmemiz gereken kambiyo senedini yavaş yavaş devre dışı bırakmıştır.

---

[98] Jean Rivoire, *L'Histoire de la banque*, 1984, s. 50.

[99] Jean Bouvier. "Rapports entre systèmes bancaires et entreprises industrielles dans la croissance européenne du XIXe siècle," *L'Industrialisation en Europe au XIXe siècle* içinde, C.N.R.S. kolokyumu, Lyon, 7-10 Ekim 1970, 1972, s. 117.

Kambiyo Senedinin Oynadığı Rol

Yukarıdaki açıklamalarla yolun belirli bir bölümünü aştık. *Livre tournois* ve banka parası gibi önemli unsurlardan söz ettik ve şimdi sıra daha önemli bir unsura, erken tarihte ortaya çıktığı için çok sayıda sorun yaratmış ve XII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Avrupa ekonomisinin geçmişine ışık tutmuş olan kambiyo senedine geldi. Tarihi araştırma geliştikçe sorunlar adeta çoğalmaktadır. Biri çözülünce bir yenisi boy göstermekte ve bu böyle sürüp gitmektedir. André-E. Sayous, Raymond de Roover ve Giulio Mandich'in çalışmalarından sonra bu konuda her şeyin söylenmiş –ve de doğru bir biçimde– olduğu düşünülüyordu. Ama üç genç ekonomistin yazdığı, henüz yayımlanmamış ve ortaya attığı sorunları parlak bir biçimde çözen yeni bir kitap –*Monnaie privée et pouvoir des princes* (Özel Para ve Hükümdarların Gücü)– okunduğunda ufukta başka sorunların da beklediği izlenimi bırakmaktadır (kitap XVI. yüzyıla kadar uzanan bir zaman dilimini kapsamaktadır).

Kambiyo senedi günümüz banknotu boyutunda bir "tek yapraklı kağıttır." Göz atacağınız herhangi bir ticaret kılavuzu size yüzyıllar boyunca değişmemiş neredeyse kutsal bir modele göre nasıl yazılması gerektiğini öğretecektir. Aynı önlemler, aynı formüller, aynı ihtiyat sözcükleri dindarca tekrarlanmaktadır. Günümüzde bu senetlerden birini okumak arşiv depolarında muhafaza edilen binlercesini okumaktır.

Kambiyo senedi kuramsal olarak bir ticaret merkezinden bir diğerine ya da bir fuara başka bir para birimiyle ödenecek bir para tutarı göndermenin bir yoluydu: Lyon'dan Medina del Campo'ya gönderilen bir senet *écu de marc* olarak yazılıyor ödemesi ise Kastilya para birimi *maravilla* ile Medina'da geçerli kurdan yapılıyordu; eğer Amsterdam üzerine keşide edildiyse varışta *livre de gros* olarak hesaplanıp ödeniyordu. İşleme dört kişinin katıldığını anlamak zor değildir. Tüccarların jargonunda belirli (ama yerine göre değişen) adlar taşıyan dört kişi. Ama sorun yaratan bu adlandırmalardan çok senedin işleyiş mekanizması ve işleme dört kişinin katılma zorunluluğuydu. Bunu okurun belki çok basit bulacağı bir örnekle açıklamaya çalışacağım.

1945'te Fransa'dan İtalya'ya para transfer etmek zordu ama imkânsız değildi. Paris'te oldukça tanınmış bir sarraflık bürosu vardı; buraya frank olarak teslim ettiğiniz para tutarının karşılığı Venedik, Cenova ya da Roma'daki iş ortağı tarafından belirtmiş olduğunuz kişiye İtalyan lireti olarak ödeniyordu. Görüldüğü gibi bu örnekte biri Paris'te, diğeri

diyelim Venedik'te –birbirine zorunlu olarak tamamen güvenen– iki aracı vardır. Üçüncü kişi frankları yatırmış olan Fransızdır. Bu kişi yatırdığı para karşılığında kendisine verilen kâğıdı –bir makbuz– Venedik'e gönderecek ve parayı gönderdiği kişi işlem masrafları düşüldükten sonra kalan tutarı İtalyan lireti olarak tahsil edecektir. İşlemin dördüncü katılımcısı parayı tahsil eden bu kişidir. Ve eğer ben Paris'te yatırdığım parayı Venedik'e gidip tahsil etmiş olsaydım çifte rol oynamış olacak ve iki kişi olarak sayılacaktım: Dolayısıyla katılımcı sayısı dört kişi olarak kalacaktır.

Bu basit örneğin gösterdiği gibi ortada aslında bir iletişim sistemi —iki ortak arasında– ve sistemin iki ucunda kendi iletişim sistemlerine sahip olmayan iki "müşteri" vardır. Ve Paris'te teslim edilmiş olan –tek yapraklı ya da değil ve muhtemelen aceleyle yazılmış– makbuz ünlü kambiyo senedinin XX. yüzyıldaki "yozlaşmış" bir benzeridir.

Birkaç ek açıklama yapmanın zamanı geldi:

1. 1945 Paris-Venedik örneğindeki para transferinin diğer yönde de yapılabileceği açıktır: Belirli bir ticaret merkezinden başka bir merkeze gönderilen senede *traite* (poliçe) ve başka merkezlerden gelenlere römiz ya da havale (*remise*) deniyordu. J. Tranchant'ın *Arithmétique* (1561) adlı eserinde yazdığına göre para değiştirmek "bir kentten alınan paraya başka bir kentte değerini geri vermek ya da tam tersine bir yerde ödenen paranın karşılığını başka bir yerde geri almaktır."[100]

2. Genel bir kural olarak birbirleri üzerine kambiyo senedi keşide eden ticaret merkezleri ya da fuarlar aynı devletin, aynı para sisteminin içinde değildi. Ama aynı devletin sınırları içinde dolaşan ve yanlış bir şekilde "kambiyo" senedi diye adlandırılan kâğıtlar da vardı. Bu tür senetler örneğin XVI. yüzyılda Lyon ile Paris, Rouen, Tours, Nantes, Bordeaux, La Rochelle ve Marsilya arasında dolaşıyordu. Her iki durumda da senedin gönderildiği ve alındığı ticaret piyasaları arasındaki mesafe ödenen tutardaki bir kesintiyle telafi ediliyordu. Transfer faiz diye adlandırmamız gereken ama iki para birimi arasındaki kura göre değişebilen bir yüzde ile ödeniyordu. Dolayısıyla işin içine bir belirsizlik, bir "risk" unsuru giriyordu ve her türlü faizi tefecilik olarak yasaklamış olan kilise bu yüzden kambiyo senedine hoş görüyle yaklaşıyor ve tabiri caizse onu faiz günahından arındırıyordu. Bu tavizin kapitalizmin önünü açmış olduğu

[100] Jean Trenchant, *L'Arithmétique*, 1561, s. 342, akt. M.-T. Boyer, G. Delaplace, L. Gillard, *Monnaie privée et pouvoir...*, *a.g.e.*, s. 20.

kesindir ama gelirleri Avrupa'nın her yerine dağılmış olan kilise tüccarların yaşadığı sorunların aynılarıyla karşı karşıya değil miydi? Bununla birlikte kambiyo senedine sadece bir merkezden diğerine *gerçekten* para transferi varsa izin verdiğine de dikkati çekelim.

3. Kambiyo senedinin dört katılımcısına gelirsek, bunlar kaçınılmaz olarak bankerler, iş adamları, tüccarlar ve sarraflardı. Kambiyo senedi okuma yazma bilen herkesin emrinde değildi. Uzman dar grupların tekelindeydi. Condillac'ın söylediğine göre "Ticaret merkezlerinde bir tüccara yapılması düşünülebilecek en büyük övgü 'o kambiyo işlemlerinden anlıyor' demektir."[101] "Anlama" güçlüğü kuşkusuz kambiyo senetlerinin arkasında gizli para oyunlarından ileri geliyordu. Aslında bir kambiyo senedi düzenlemek çok basit bir şeydi. Gerekli bilgileri (yer ve kişi adlarıyla üzerinde anlaşılmış olan para biriminden işlem tutarı) yazmak ve hep aynı koruyucu ihtiyat hükümlerini içeren kalıplaşmış bir formülü tekrarlamak yeterliydi. Senedin elbette keşidecinin el yazısıyla yazılması gerekiyordu ve ek bir önlem olarak yazısından örnekler muhabirinin elinde bulunuyordu.

4. Kambiyo senedi zamanla işlevlerinin çoğalmasıyla nitelik değiştirmiştir. Tüccarlar XVI. yüzyıl gibi erken bir tarihte kambiyo senedinden devredilebilir bir değer yaratmayı denemişti ama ciro işleminin yerleşmesi zaman alacaktır. Buna karşılık çok erken bir tarihte başlamış ve kilise yetkililerinin mahkûm etmiş olduğu kural dışı bir uygulamayla – *ricorsa* sözleşmesi– bir kente keşide edilmiş bir senet bir ya da birkaç kente gönderildikten sonra keşidecisine geri dönebiliyordu. Bu uygulama XVI. yüzyılda İtalya'da yaygındı ama aynı dönemde Lyon'da da *rechange* ya da *rescontre* adıyla biliniyordu. Giulio Mandlich bu şekilde altı yıl boyunca kentten kente yolculuk yapmış olan bir kambiyo senedinden söz etmektedir. Benim elime de II. Felipe'den Fuggerlere gönderilmiş bir senet geçti: 1590'da keşide edilmişti ve görünüşe göre 1596 yılına kadar tahsil edilmemişti. Her iki durumda da itiraf edilmese de faizle borç para verme söz konusuydu. Hatta *rechange* hileli olmasa da düzmece, Fransızca'da *cavalerie* [hatır senedi düzenleme –çn] diye adlandırılan, işlemleri de mümkün kılmıştır. Ama bir kredi aracı olarak ya da sadece spekülasyon amaçlı düzenlenen bu kambiyo senetleri para birimleri arasındaki kur dalgalanmalarından yararlanmasını ve hangi güzergâhların

[101] Etienne Bonnot de Condillac, *Le Commerce et le gouvernement, Collection des principaux économistes* içinde, XIV, 1847, s. 306.

daha kazançlı olduğunu bilen bir uzmanın becerisini gerektiriyordu. Perregaux Bankasının bir çalışanıyken 1808'de ölen patronunun yerine geçen Jacques Laffitte yaşlı patronunun hiç anlamadığı bu tür işlemlerde uzman olduğunu ileri sürüyordu.[102]

İşaret etmemiz gereken son önemli değişiklik kuşkusuz kambiyo senedinin banka parası ve özellikle 1865'ten itibaren İngiltere'den Fransa'ya sızan banka çeki karşısında hemen hemen tüm önemini kaybettiği sırada "Fiili bir durumu resmileştirerek kambiyo senedinin ödeme yerinde yaratılmasına izin veren" 7 Haziran 1884 Yasasıdır.[103] Böylece senedin düzenlenme ve ödenme yerlerinin farklı olması kutsal zorunluluğu ortadan kalkıyordu.

Kambiyo Senedi "Avrupa-içi" Bağlantılar Yarattı mı?

Kambiyo senedinin bu "iç" tarihi ekonomi tarihçileri tarafından yürütülen araştırmaların odağında yer almıştır. Ama dış faktörlerin, kambiyo senedinin kuruluş aşamasındaki kapitalizmde ve erken ortaya çıkan tutarlılığıyla oluşma yolundaki Avrupa ekonomisinde oynadığı rolün bizim için daha önemli olduğunu bir kez daha vurgulayayım.

Tabiri caizse içeriden dışarıya geçmek için en iyi yol muhtemelen bir örnekten yola çıkmaktır. Başından sonuna kadar iyi bildiğim bir Kastilya örneğini özetlemek için Fransa'yı bir süre arkamda bırakıyorum. Tüm yazışması muhafaza edilmiş olan Medina del Campo tüccarı Simon Ruiz birçok işe girip çıktığı yaşamının sonlarına doğru, 1590'dan sonra, Medina del Campo'dan Floransa'ya ve Floransa'dan Medina'ya çekilen kambiyo senetleri üzerinde spekülasyon yapmakla yetiniyordu. Sermayesini bu iki kent arasında gidip gelen kambiyo senetleri sayesinde büyütüyordu. Demek ki artık söz konusu olan sadece kambiyo senetlerinin kökeninde yatan basit bir para transferi değildi.

Simon Ruiz'in kenti Medina del Campo'nun bir yün tüccarından Floransa üzerine çekilmiş bir senet satın aldığını varsayalım. Bu tüccar bu senede istinaden Alicante'den gemiyle Livorno'ya ve oradan da Floransa'ya yün balyaları yüklemiştir. Senedini Simon Ruiz'e başka türlü çok daha geç (nakliye süresi artı Floransa'dan bir kambiyo senedinin transferi için gereken üç ay) tahsil edeceği yüklediği malın bedelini bir an önce almak için satmıştır. Senedini kırdırmış ve alacağını

[102] Jean Bouchary, *Le Marché des changes à Paris au XVIIIe siècle*, 1937, s. 37.

[103] R. Bigo, *a.g.e.*, s. 69.

zamanından önce tahsil etmiştir. Simon Ruiz'e gelince, satın aldığı senedi güveninin tam olduğu Floransa'da yerleşik çok saygın bir tüccar olan Baltazar Suarez'e gönderir. Baltazar senet eline geçince bedelini tahsil eder ve Medina del Campo'da Sion Ruiz'e ödenmek üzere yeni bir kambiyo senedi satın alır. Böylece Simon Ruiz ilk senedin gönderilişinden 6 ay sonra yatırdığı sermayeye yeniden kavuşmasının yanı sıra genellikle %5 olan bir kâr da elde edecektir. Bu işlem yılda iki kez yapıldığı için yıllık kâr %10'dur.[104]

Bu para transferi ne faiz ne de komisyon ücreti içerdiğine göre bu kâr nereden türüyordu? Bizzat kambiyo senedi gibi zaman içinde değişmiş olan birçok kaynaktan.

Monnaie privée et pouvoir des princes'in yazarlarına göre kambiyo senedi kullanıcısı XVI. yüzyılın sonuna kadar otomatik bir minimum kâr elde etmekten geri kalmıyordu. Kanıtlamaları ikna edicidir. Özellikle kendi para birimlerine ("sağlam") yabancı para cinsinden ("belirsiz") fiyat biçen ticari merkezlerin –örneğin Lyon'da *écu de marc*'ı Ceneviz *écu*'süne karşı– niçin kendi paralarına karşı yabancı paraya (belirsiz) fiyat biçen ticari merkezlerden daha yüksek bir kambiyo kuru sunduğunu açıklarken (örneğin Cenova'da *écu de marc* Ceneviz *écu*'süne Lyon'da olduğundan daha farklı bir kurla çevriliyordu ve işin içyüzü bu kur farkında yatıyordu). Her devlet içindeki kur sistemini, güncel para birimlerini ve bu paraların yasal, resmi değerleriyle gerçek değerleri arasındaki ilişkiyi konu eden açıklama kitabın neredeyse yarısını kaplamaktadır. Okura kitaba bir göz atmasını öneririm. Öte yandan bu otomatik kazanç mekanizmasından daha da önemli olan Avrupa para piyasalarının orkestra şefi görevindeki merkezi bir fuarın (önce Lyon Fuarı, daha sonra Cenevizlilerin denetimindeki Bizensone Fuarı) etrafında hiyerarşik bir biçimde dizilmiş olmasıydı. Her ticaret merkezine belirli bir rol tahsis edilmişti: Ya "sağlam" ya da "belirsiz" paraya fiyat biçeceklerdi ve böylece kambiyo senetlerinin güzergâhları kendiliğinden ortaya çıkıyordu. Sonuç olarak, o anki ekonomik koşullar ne olursa olsun "Banker-tüccarlar [XVI. yüzyılda] iki ülke arasında gidip gelen kambiyo senetlerinden [minimum] bir kambiyo kazancı elde etmekten emindi." Örneğin yukarıdaki "sağlam" paraya değer biçen Lyon ile "belirsiz" paraya değer biçen Cenova arasında kâr işlem başına %1,8, yani yılda %7,3'tü.[105]

---

[104] Felipe Ruiz Martin, *Lettres marchandes échangées entre Florence et Medina del Campo*, 1965.

[105] M.-T. Boyer, G. Delaplace, L. Gillard, *a.g.e.*, s. 235.

Bu sistem sadece kambiyo senedi o sırada (ve uzun zamandan beri) çok küçük bir grubun, İtalyan bankerlerin ayrıcalıklı "kast"ının özel etkinlik alanı, tekelinde olduğu ölçüde işliyordu. "Avrupa'da Latin Hristiyanlığının neredeyse tamamını kaplayan gerçek bir ağ biçiminde örgütlenmiş olan" bu bankerler para ihtiyaçlarından yararlandıkları tüccarlar kadar hükümdarların yetki alanından da tamamen bağımsız hareket ediyordu. Bu sistem 1577 para reformlarından sonra süratle çökecektir ama kambiyo senetleri onlarca yıl boyunca ayrıcalıklılar için Silva'nın sözünü ettiği *dikey kambiyo* ile birlikte servetlerine servet katmalarının bir yolu olmuştur.

Bu "otomatik" kazancın yanı sıra her zaman düzenli bir gelir sağlamasa da kambiyo senetlerinden türeyen ve XVII. ve XVIII. yüzyıllarda hızla artan başka kazançlar da vardı. Galliani 1770'te "Tüccar uluslaın ayrıcalıkları arasında "kambiyo kârını unutmayalım" diye yazıyordu. "Kambiyo işlemleri her zaman onların lehine işlemektedir... Bu yüzden tüccar kâr etmeden satış yapıyor gözükse de sadece kambiyo kuru ona makul bir kâr sağlamaktadır."[106] Savary'nin *Parfait Négociant*'ına göre 1710'da bu kâr "Madeni paraların farklı ayarlarına ya da dolaşımdaki para miktarı ve kambiyo senetlerinin bolluğuna ya da azlığına bağlı olarak bazen %2,3,4, bazen de %10 ile 15 arasında olabiliyordu."[107]

Kambiyo senetleri sonuçta ticaret dengeleri ya da kredi taleplerinin belirlediği ülkeler arası para hareketlerini yansıtıyordu. Simon Ruiz bu yüzden kambiyo senedi ticaretinde beklenmedik bir düş kırıklığına uğrayacaktı. Floransa'da dolaşımdaki madeni para aşırı derecede arttığı için muhabiri Baltazar Suarez Medina için sadece yüksek fiyatla senet satın alabiliyordu. Ruiz'e "Kambiyo kuru o derece yüksek düzeyde ki parası olan kişi onu alıcının istediği fiyattan vermek zorundadır" diye yazacaktır. Simon Ruiz'in kazancını korumasının tek yolu senedin Anvers ya da Besançon üzerinden kendisine ulaşmasıydı.[108] Buna karşılık bir ticaret merkezinde dolaşımda madeni para sıkıntısı ortaya çıktığı zaman eğer fon gereksinimi olan bir tüccar olsaydım bir kambiyo senedi düzenleyip satabilir ve ödemesini altı ay ya da bir yıl sonra yapabilirdim. Bu zaman aralığında benden senedi satın almış olan banker-tüccar onu seçtiği piyasalarda dolaştırdıktan sonra yolda kendisi için yapmış olduğu

[106] Ferdinand Galiani, *Dialogue sur le commerce des grains, Collection des principaux économistes, XV: Mélanges d'économie politique* içinde, 1848, bas. 1966, s. 51.

[107] J. Savary, *a.g.e.*, I, s. 187.

[108] F. Ruiz Martin, *Lettres marchandes..., a.g.e.*, 30 Mart 1590 tarihli mektup.

kârlarla büyümüş bir biçimde geri çağıracaktır. Senedin değişik ticaret merkezleri arasında yaptığı bu yolculuk daha önce sözünü ettiğim *ricorsa* sürecidir. Kambiyo senedi bu şekilde toptancı tüccarlara, senyörlere, hükümdarlara borç para vermeye olanak sağlıyordu.

Kambiyo senedi aynı zamanda öncelikli olarak kambiyo fuarları ama Venedik'teki gibi ticaret bankaları sayesinde de İtalya'da *riscontro* ve daha sonra İngiltere'de *clearing* (kliring) diye bilinen bir takas aracıydı. Académie Française (Fransız Akademisi) 1985'te günümüzde Fransız ekonomistleri tarafından giderek daha çok kullanılan *clearing* sözcüğü yerine *compensation* sözcüğünün kullanılmasını arzu etmiş ama ülkemizde modası çok erken geçmiş olan *rescontre* sözcüğüne geri dönmeyi önermemiştir. Bu sözcük Littré'de bulunmamaktadır ve Savary'nin *Dictionnaire*'i de sadece *rescontrer* fiilini içermektedir.

Takas işlemi ya da kliring kambiyo fuarlarının temel işleviydi. Lyon merkezi fuar konumundayken, 1539, hatta 1579'a kadar yılın her çeyreğinin sonunda (vade bitimleri) kambiyo senetlerinin akınına uğruyordu. Gerçekte bu senetler birbirlerini telafi ediyordu: Bir borç bir alacaktan mahsup ediliyordu. Lyon tarihçisi Claude de Rubys (1533-1618) bir günde öğlene kadar 1 milyon *livre* tutarındaki borcun bir *sou* bile el değiştirmeden iptal edilmesine şaşakalmıştı. Takas işleminden sonra geri kalan borçlar bir sonraki fuara kadar "depozito" diye bilinen ve fuardan fuara genellikle %2,5 faiz getiren bir çeşit kredi mekanizması sayesinde ertelenebiliyordu. Lyon XVII. yüzyılda uluslararası üstünlüğünü kaybettiği zaman "depozito" işlemeye devam edecek ve "boşta kalan" parayı kendisine çekecektir. Bu kredi biçimi Lyonlu para tüccarlarının ısrarla kendilerine ayırdığı düzenli ve güvenli gelir kaynaklarından biriydi.

Bu bölümün başlığında sözü edilen anahtar sorunu, ne anlama geldiğini ortaya koyabilmek umuduyla ele almanın zamanı gelmiş görünüyor. Bu anlaşılması güç tartışmada kambiyo senedinin Batı'da ne zaman ve hangi sürecin ardından ortaya çıktığının bilinmemesi önemli değildir. Belki XII. yüzyılda; olasılıkla İtalya'da ve Cenevizlilerin ticari etkinlikleri çerçevesinde Akdeniz'de para transferi için ya da daha büyük bir olasılıkla Champagne fuarlarına odaklanmış Avrupa içi ticaretin gereksinimlerini karşılamak için. Yoksa sürgünlerinin ardından geride bırakmak zorunda kaldıkları mal varlıklarını uzaktan yeniden ellerine geçirmeye çabalayan Yahudilerin bir icadı mıdır? Bu varsayım da yabana atılamaz. Ama öyleyse oldukça erken bir tarihten itibaren Tunus'tan (İfrikiye) Hindistan'a kadar İslam dünyası tüccarları arasında dolaştığı-

nı bildiğimiz kambiyo senedinin bir taklidi olamaz mı? Kambiyo senedi bu durumda aynı kâğıt, pamuk fidanı, şeker kamışı ve top barutu gibi bir kültür ürünü olarak aktarılmıştır. Birçok kez sorumluluğunu yüklendiğim bu sonuncu açıklama aralarında Ashtor'un da olduğu İslam tarihi uzmanları tarafından, ortaya herhangi bir kesin kanıt koymamış olmalarına rağmen, hiçbir şekilde kabul görmedi. Ama bunun önemi yok, bizi burada sadece kambiyo senedinin geleceği ilgilendiriyor.

Tüccarlar ve bankerlerin kambiyo senedi sayesinde hükümdarların denetimi dışında ve faiz konusunda onlarla uzun süren bir kavgaya girmiş olan kilise tarafından hiçbir şekilde engellenmeden, Avrupa'nın tüm siyasi ve parasal sınırlarını aşan ve içinde istedikleri gibi hareket ettikleri ve çeşitli madeni paralar üstünde benzersiz bir ticaret mekânı oluşturan bir para, bir pseudo-para yaratmış oldukları tartışılmaz bir olgudur. Hükümdara gelince, o madeni para ihracatını yasaklayabilse de kambiyo senedine söz geçirebilmekten uzaktı. Sonuç olarak, kambiyo senedi *Monnaie privée et pouvoir des princes*'in yazarlarının "İnter-Avrupa" diye adlandırdığı ve benim gözümde çok erken bir tarihte inşa edilmiş –Champagne fuarları zamanında– olan bir dünya-ekonomisinin bütün karakteristik özelliklerine sahip bir şey yaratmıştır. Yazarların görüşüne birkaç açıklayıcı bilgi ve çekince eklemek koşuluyla katılıyorum.

En başta Hristiyan Avrupa'nın XII. yüzyıldan çok önce oluşmuş ve mekânı arasında zorunlu olarak bir ilişkiler ağı kurmuş olduğunu hatırlatalım. Bu ilişkiler kaçınılmaz bir biçimde madeni para hareketleri ve transferlerine yol açmıştır çünkü taşıması ağır ve sıkı denetim altında olmasına rağmen madeni paralar dolaşımdan eksik olmuyordu. Bunu belgelerin ortaya serdiği çok sayıda yabancı sikke sayesinde biliyoruz. Kambiyo senedi madeni paranın dolaşımına sadece eşlik etmiş, bu dolaşımı ortadan kaldırmamıştır.

Dolayısıyla madeni para da insanların ve malların hareketlerini izleyerek ve onlara eşlik ederek her ne kadar tamamlanmamış olsa da bir çeşit "Avrupa Birliği"nin yaratılmasına katkıda bulunmuştur.

Kambiyo senedinin üstünlüğü tabiri caizse yükseklerde uçmasıydı. Bir çeşit merkezileşmenin gerekli olduğu ekonominin en üst katında kullanılıyordu çünkü ödeme vadeleri otuz günü aşmayan ticaret merkezlerinden ziyade üç ayda bir düzenlenen fuarlara dayanan sistem binlerce işlemle aşırı şişen dolaşımı bir düzene sokmak için bir takas merkezi gerektiriyordu. 1810 gibi geç bir tarihte François Mollien'e göre "Ticaret kambiyo senedi diye adlandırılan bu mucizevi evrensel parayı icat

ettiğinden bu yana her yıl Avrupa'da bulunan altın ve gümüşün toplamının yirmi katı, belki de daha fazla gerçek zenginliği harekete geçirmektedir."[109] Bu koşullar altında dolaşımdaki senetlerin sayısının azaltılması zorunlu olduğu için takas düzeni neredeyse kendiliğinden yerleşmiştir.

Bu gerçekten olağanüstü bir şey miydi? Bir tüccar nasıl ki sattığıyla satın aldığını birbiriyle dengelemek eğiliminde ise sistem de bu dengeye bir çeşit genel kliring kurumu sayesinde katkıda bulunuyordu. Bu takas işlevini 1533'te yaratılıp yerini sadece 1575'te *écu soleil*'e bırakacak olan *écu de marc* döneminde tartışmasız *merkezi* kliring kurumu olan Lyon Fuarı yerine getirdi. Lyon Fuarı'nın bir emtia fuarı olarak gerilemesi kuşkusuz 1562'de başlamış olsa da kambiyo işlemleri 1575'e kadar gelişmesini sürdürdü.[110] Bu anlamlı bir "gecikme"dir çünkü Champagne fuarları da 1300'e doğru mal alım satımını durdurmuş ama kambiyo işlemlerini 1335'e kadar devam ettirmişti.

Ama Lyon'un gerilemesiyle başka bir merkez bulunması gerekiyordu. 1579'dan itibaren Bizensone Fuarı diye anılan fuar Piacenza'da Cenevizlilerin sıkı denetimi altında düzenlenmeye başlar (Lyon Fuarı Toskanalıların kontrolündeydi). Cenova'nın talihi tüccar-bankerlerinin Katolik Kral'ın Avrupa'da ve özellikle de ayaklanmış olan Alçak Ülkeler'de dolaşan çok önemli miktardaki *politik* parasını ele geçirmesini sağlayan bir dizi olumlu konjonktürün doğal sonucuydu. Cenevizliler 1577'den sonra Alman tüccarların –Fuggerler, Werserler ve diğerleri– yerine kralın bankerleri olacaklar ve ardından Cenova Anvers piyasasının Avrupa'da oynadığı rolü üstlenecektir çünkü savaş 1569'da İspanya ile Kuzey Denizi arasındaki ulaşımı sekteye uğratmıştı: Atlantik yolunun devre dışı kalması Akdeniz'in işine yaramıştı. Katolik Kral'ın hizmetindeki İspanyol kadırgaları gümüş külçeleri ve *real* dolu sandıkları artık Anvers'e değil ama Cenova'ya taşıyordu. Bu sonuncu da gümüşü ona Levant ticaretleri için ihtiyaç duyan Floransa ile Venedik'e satıyordu. Aynı zamanda da kambiyo senetleri sayesinde Anvers piyasasına İspanya Kralı'nın hizmetindeki birliklerin ücretlerinin ödenmesi için gerekli altını sağlıyordu.

Cenova'nın görkemi, "Cenevizliler Çağı" (1558-1627) bu şekilde başladı. Bu süre boyunca Avrupa ticareti San Giorgio'nun kenti ve kentin Milano'ya 40 km uzaktaki Piacenza'da düzenlediği fuarlar etrafında dönecektir.

---

[109] F. Mollien, *a.g.e.*, III, s. 187.

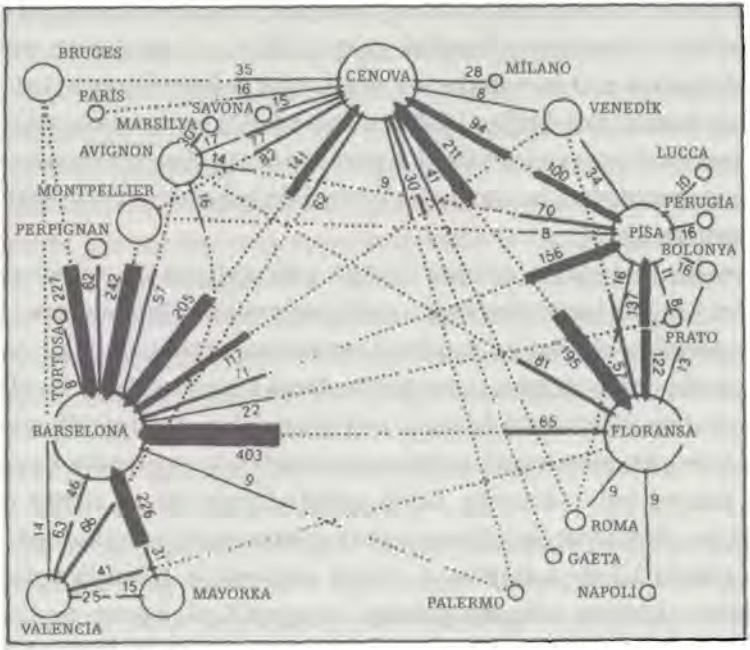
[110] M.-T. Boyer, G. Delaplace, L. Gillard, *a.g.e.*, s. 115-116.

Bu konuda onlara çok borçlu olduğum rehberlerimiz o dönemde Cenevizlilerin "kambiyo senedini çarpıttıklarını," yaptıkları senet işlemlerinin artık mal hareketlerine değil ama sadece İspanya'nın *politik* parasının hareketine bağlı olduğunu öne sürdükleri zaman onlara gözü kapalı inanmak mı gerekir? Onlara göre Piacenza (Cenova demekten için) şaşırtıcı üstünlüğünü bu çarpıklık nedeniyle göreceli olarak hızlı bir şekilde kaybetmişti.[111]

Bu yepyeni açıklamalar beni baştan çıkarabilirdi ama doğrusu ikna olmadım. Olaylar bana göre başta türlü gelişmiştir. Ekonominin üstünde bir bayrak gibi dalgalanan kambiyo senedinin temelinde nakit para –altın ve gümüş– ve mal ticareti yatıyordu. Oysa Cenova gümüş içinde yüzse de yeterli derecede büyük bir mal trafiğine sahip değildi: Hizmetindeki Ragusa'nın yük gemilerine rağmen ticaret filosu mütevazı boyuttaydı. Büyük *ticaret* yolu –tomruk, tahıl, çeşitli kumaşlar ve demir eşyanın kullandığı– Hollanda *fluyt*'larının (yük gemilerinin) tekelindeydi. Ve sonunda gümüş İspanya ile Kuzey Denizi arasındaki Atlantik yoluna geri dönecektir. 1630'dan itibaren gümüşü İspanya Kralı adına –ne kadar şaşırtıcı olursa olsun– İngilizler ve 1648'den itibaren de Hollandalılar taşıyacaktır! *Business is after all business.* Dahası Hristiyanlığa geçmiş olan (bazen kuşku yaratıcı biçimde) Yahudi bankerler, Marranolar, Kont-Dük Olivares'in lütfuyla İspanya'nın hizmetine girecektir. Fransa'nın daha ileri bir dönemde Protestan bankerlerin etkisine girdiği gibi İspanya da yavaş yavaş Marranoların ticaret ağının içine çekilmiştir. Bana göre "Ceneviz Çağı"nın sonu kambiyo senedinin manipülatif kullanımı nedeniyle değil yukarıda saydığım nedenlerden dolayı gelmiştir. Ayrıca bu dönemin sona ermesinin kentin efsanevi zenginliğinin sonunu getirmemiş olduğunu da belirtelim.

Yukarıdaki özet açıklamadan ortaya çıkan sonuçlar bizi genel olarak dünya-ekonomisi ve özellikle Avrupa'da inşa edilmiş ve Fransa'nın da ister istemez içinde yer almış olduğu dünya-ekonomisiyle ilgili görüşlerimizi gözden geçirmeye zorlamaktadır. Daha önce vurguladığımız gibi bir dünya-ekonomisi gezegenin belirli bir bölümüyle sınırlı otonom bir iktisadi bölgedir ve bu bölgenin bir ana kutbu vardır. Avrupa'da bu kutup sırasıyla Venedik, Anvers, Cenova, Amsterdam ve Londra olmuştur. Ama merkezi fuarın oynamış olduğu hayati rol göz önüne alındığında Avrupa dünya-ekonomisinin iki kutuplu –egemen bir kent ve bir fuar– olduğu

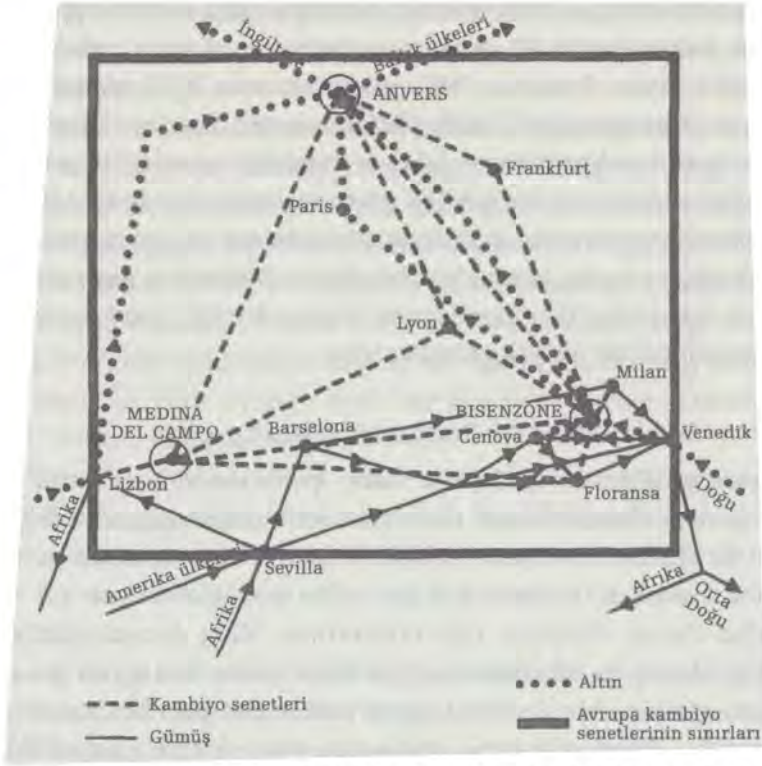
[111] *A.g.e.*, s. 302-303.

ŞEKİL 47: KAMBİYO SENEDİ AĞI, 1385-1410

Oklar kambiyo senetlerinin bir para piyasasından diğerine hareketlerini ve miktarlarını temsil etmektedir. Senetlerin iki yönde gidip gelmesi durumunda ticaret merkezlerinin yanındaki rakamlar aldıkları senet sayısını göstermektedir: Örneğin Mayorka Barselona'ya 226, Valencia'ya 25 kambiyo senedi göndermiş, Barselona'dan 31, Valencia'dan 15 senet almıştır (diyagram Jacques Bertin'e aittir).
Bu diyagram olağanüstü bir kaynağa dayanmaktadır: Pratolu tüccar Francesco di Marco Datini'nin dolaşıma soktuğu kambiyo senetlerinin Elena Cecchi tarafından derlenmiş eksiksiz listesi. Büyük çoğunluğu Floransa, Cenova ve XIV. yüzyıldaki önemi bilinen Barselona gibi üç kutupta yoğunlaşmış olan bu senetler dönemin uluslararası ticaretinin finans ve ticaret arenasını ortaya çıkarmaktadır: İtalya, Fransa ve İspanya'nın Akdeniz kıyıları ve Bruges ile kuzey ülkelerine uzanan bir "kol."

söylenebilir. Böyle bir durumda dünya-ekonomisi kavramı çetrefilleşir. Daha Champagne fuarları zamanında Cenova sarrafları sayesinde kambiyo işlemleri açısından "egemen" kentti. Champagne fuarları gözden düştüğü zaman Venedik Bruges fuarları ve borsasıyla iş birliği içinde ilk sırayı almıştır. Dünya-ekonomisinin merkezi daha sonra Floransa ile paylaştığı Lyon bağlantısı sayesinde Anvers'e kaymıştır. Cenova ikinci görkemli döneminde kendisine çok yakın mesafedeki Piacenza'da bir merkezi fuarı denetleyecektir. Ama Avrupa'nın ticaret ve finans merkezi önce Amsterdam'a, daha sonra da Londra'ya kaydığında egemen kent merkezi fuar iki kutupluluğu ortadan kalkacaktır. Amsterdam'da hem

ŞEKİL 48: KAMBİYO SENETLERİ ÜÇGENİ VE DÜNYA MADENİ PARA HAREKETLERİ

Kaynak: *Monnaie privée et pouvoir du prince, a.g.e.*
Yukarıdaki diyagram bir önceki diyagramda söz konusu olan dönemden iki yüzyıl sonra Cenevizli bankerlerin denetimindeki kambiyo senetleri ve para hareketleri (Amerika gümüşü, Uzak Doğu altını) ağını göstermektedir. Bu ağın başlıca kutupları Piacenza (Bisenzone fuarları), Anvers ve Medina del Campo'ydu. Görüldüğü gibi Avrupa-içi ağ önemli biçimde doğu ve kuzeye doğru genişlemiştir.

fuar hem de borsa vardı. Londra ise önce borsası (Royal Exchange) (kuruluşu 1571) ve sonra da Takas Merkezi'yle (kuruluşu 1780) her şeyi bir araya toplayacaktır.

Kambiyo senedi ve zincirleme sorunlarıyla işimiz bitti mi? Tamamen değil. Okur buna ikna olmak istiyorsa yukarıdaki grafiklere başvurabilir. Birinci diyagram Francesco di Marco Datini'nin XIV. yüzyıl sonuyla XV. yüzyıl başına ait çok zengin arşivlerinden derlenmiş bilgileri özetlemektedir: Göndermiş ve almış olduğu kambiyo senetlerinin kalkış ve varış noktaları –Napoli, Roma, Floransa, Milano, Cenova, Venedik, Barselona, Montpellier, Avignon, Bruges– o dönemde İtalya'dan Kuzey Denizine

kadar egemen Avrupa ekonomisinin üsleriyle ilgili oldukça iyi bir fikir vermekte, kapitalizmin ilk modern aşamasının eksenini gözler önüne sermektedir. İkinci diyagram XVI. yüzyıl sonuyla XVII. yüzyıl başında Cenova'nın denetimindeki (İtalya'da Bisenzone fuarları diye bilinen) Piacenza fuarlarından itibaren izlenen kambiyo senetleri ve para hareketleri ağını oldukça iyi bir şekilde göstermektedir. Bu ağ tüm Fransa'yı ve Frankfurt Fuarı Viyana ve Krakow yönünde ara istasyon işlevi gördüğü için Kuzey ve Doğu Avrupa'nın büyük bir bölümünü kapsamaktadır. Francesco Datini'den iki yüzyıl sonra "Avrupa Birliği," yani Avrupa dünya-ekonomisi büyük ölçüde genişlemiştir.

Maliye ve Bankacılık: Bir Sistemin Başlangıçları

Yazın gece geldiğinde lambanızı yakıp pencerenizi açık bırakırsanız bahtsız gece kelebekleri karşı konulmaz bir biçimde ışığınıza doğru gelecektir. Kapitalistler ve para sahipleri aynı şekilde devletin gece gündüz yanık kocaman lambasına doğru atılır ama kanatlarını her zaman yakmazlar. Devlet dünyanın tüm ülkelerinde, Ming dönemi Çin'inde ya da Büyük Moğol'un Hindistan'ında olduğu kadar Avrupa'da da en büyük ticari girişim, bir numaralı para emme pompasıdır. Yaşamın vergi ödemekten ibaret olduğunu değil ama vergi ödeme yükümlülüğünü yerine getirmeden yaşamanın güç olacağını söyleyeceğim. Vergi ödeme yükümlülüğü Fransa'da yüzyıllardır, en azından Capet devletinin gerçek kurucusu Philippe Auguste zamanından itibaren var olan bir olgudur. Philippe Auguste Fransızları bu yararlı esere daha başlangıçtan itibaren katkıda bulunmaya zorlamıştır.

Vergiden kurtulmanın hiç kuşku yok ki bazı yolları vardı: Vergi kaçakçılığı, hile ve hatta yoksulluk gibi. Lucien Febvre en pis Fransız köylerinin senyörlerini kandırmak için köylerini olduğundan daha yoksul gösterme çabasındaki senyörlük köyleri olduğunu sık sık söylerdi. Ama sizi sömüren ve yakınınızda yaşayan birisini uzaktaki Fransa Kralı kadar kolayca kandırmak ne derece mümkündü? Île-de-France *grand bailli*'si (krallık baş temsilcisi) 1709'da "Bir köyün en zengin kişisi günümüzde bir domuzu ancak gece vakti kimsenin haberi olmadan kesmeye cesaret edebilir zira bunu herkesin gözü önünde yapması durumunda vergileri artırılabilir"[112] diye yazıyordu. Dahası, vergi yükümlüsü bir zenginlik işareti olarak yorumlanmasından ve dolayısıyla vergisinin artırılmasından

[112] Kayıp referans.

çekindiği için ödemesini vaktinde yapmaktan kaçınıyordu. Onun için en iyisi ödemenin gecikmesini izleyen uzun ve pahalı kovuşturmanın sonucunu beklemekti.

Devletin yorulmak nedir bilmeden harekete geçirdiği büyük para, kredi, gider ve gelir kitlesi Eski Rejim döneminde olduğu gibi daha sonraki dönemlerde de Fransa'daki en büyük "mali girişim"di. Bu büyük para kitlesi daha başlangıçta diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi GSMH'nın en az %5'ini, belki de %10'unu oluşturuyordu. Zamanla bu yüzdeler elbette değişmiştir. Günümüz Fransa'sında devletin topladığı vergi GSMH'nın yaklaşık %50'sidir –yani ekonomiyi en alt tabakalarına kadar altüst eden ve toplumu, iyi kötü uyduğu ama her durumda homurdanmasına yol açan bir düzene iten çok büyük bir oran.

Devletin bu potansiyel ve ezici zenginliğiyle karşılaştırıldığında Medicilerin, Fuggerlerin, Welserlerin ya da Rothschildlerin servetleri devede kulak kalıyordu. Rothschildlerin Fransa'daki serveti 1840'ta 123 milyon frank olarak tahmin edilmişti, yani o zamanki Fransız para stoğunun %2'si.

Ama devletin hazinesi sürekli değişen, dalgalanan para stoğuyla tuhaf bir hazineydi. Kâh dolan, kâh boşalan ve ardından doldurulan suyun yeniden boşaldığı bir su sarnıcı. Devlet paraya el koymakta ama aynı zamanda da onu geri vermekte, dağıtmaktaydı. Gelgelelim fırsat düştüğünde bir bölümünü kendisine saklıyordu: Sully'nin Arsenal'de istiflediği hazinesi, Banque de France'ın altın rezervi gibi. Önce bir yönde ardından ters yönde dolaşan, biriken ve dağılan bu para iştah açan devasa bir pastaydı. Hangi kapitalist bu pastadan pay almak için parasını bağlamak istemezdi? Özel sektörde gerek kambiyo işlemlerinde, gerekse de Avrupa içi büyük ticarette girişimcinin sabırlı olması, risk alması ve doğru hesap yapması gerekiyordu. Dolayısıyla kendi çıkarını unutmadan devlete hizmet etmek daha çekici bir seçenek olarak görülüyordu.

Devletin gelirlerini özel gelire dönüştürmek her durumda çok eski bir oyundu. Fas hakkında yazan bir gazetecinin sömürgelerin kamu yatırımlarını özel kâra dönüştürmenin bir yolu olduğunu "keşfetmesine" ya da bazı ciddi ekonomistlerin kapitalizmin günümüzde devletle danışıklı dövüş içinde olmasını ifşa etmesine gülümsemekle yetinelim. Bu her zaman böyle olmamış mıydı? Tüccarların, maliyecilerin, bankerlerin hizmetlerinden yararlanmayan herhangi bir devlet düşünebiliyor musunuz? Fransa ve Avrupa "tüccarlarının kralı" Samuel Bernard'ı Marly Şatosunda

ağırlayarak "para için kendisini satan" (söz Saint-Simon'a aittir)[113] XIV. Louis'yi ya da James Rothschild'i III. Napoléon'un maiyetine kabul ettiren İmparatoriçe Eugénie'yi kınayacak mıyız? Bunlar çıkara dayalı ve makul davranışlardı. İspanya Veraset Savaşı sırasında dolaylı vergilerden gelen gelir azalmıştı. Genel İltizam'ın hasılatı 1703'te 42 milyon *livre* düzeyine düşmüştü –1683'te 20 milyon *livre* daha fazla getiriyordu. Bu gerileme karşısında mültezimler sözleşmelerini yenilemeyi reddedecek ve iltizamlar kamu kuruluşları tarafından işletilecektir. Ama sonuç düş kırıklığıydı: 1709'da elde edilen gelir sadece 31 milyon *livre* düzeyindeydi.[114] Görüldüğü üzere devlet ve kapitalizm birlikte çalışmak zorundaydı.

Ama işin belki de en ilginç yanı devlet yüzünden Fransız ekonomi tarihinin bir çeşit jeolojik fay gibi ikiye ayrılmış olmasıdır: Bir yanda, günümüz jargonunu kullanırsak, bir kamu sektörü, diğer yanda da bir özel sektör. Her şey basit olsaydı –ama durum böyle değildi– *maliyenin* devletin yanında etkinlik gösterdiğini, az çok kamu sektörüyle sınırlı olduğunu, *bankacılığın* ise hükümdarın ilgi alanı dışındaki ve bankerlerin kısa zamanda denetimleri altına aldığı işlerde etkinlik gösterdiğini söyleyebilirdik. Her şey basit olsaydı bankerlerle maliyeciler iki değişik grup olarak birbirlerinden kesinlikle ayırt edilebilirdi. Üstelik maliyeci terimi XV. yüzyılda ayrım gözetmeden hem devlet gelirlerinden sorumlu krallık görevlilerini hem de özel statüdeki iş adamlarını tanımlamak için kullanılıyordu.[115] Bu iki sözcük daha sonra açık bir biçimde farklı anlamlar içerecektir. *Encyclopédie*'ye göre XVIII. yüzyılda maliyeci "Kralın gelirleriyle ilgili iltizamlar, kamu tekelleri, şirketler ve diğer işlerde görevli olduğu bilinen herhangi bir kişi"ydi.[116] XIX. yüzyılda bu iki sözcük yeniden birbiriyle karışmaya başlar. Bunun nedeni muhtemelen Devrim'in ucube ur Genel İltizam'ı lağvederek hem dolaysız vergilerin (1789'a kadar kısmen devletin tekelindeki) hem de dolaylı vergilerin toplanması görevini devlete geri vermiş olmasıydı. Devlet bundan böyle hem kuramsal hem de hukuki açıdan kendi maliyesinin efendisiydi.

Bunu söyledikten sonra izleyen satırlarda genel olarak özel sektör ile kamu sektörü, bankacılık ile maliye arasındaki Eski Rejim'in yüzyılları

---

[113] Louis de Rouvroy, Saint-Simon Dükü, *Mémoires*, II, La Pléiade Yay., 1969, s. 1029.

[114] Adolphe Vuitry, *Le Désordre des finances et les excès de la spéculation à la fin du règne de Louis XIV et au commencement du règne de Louis XV*, 1885, s. 27-28.

[115] Jean Bouvier, Henry Germain-Martin, *Finances et financiers de l'Ancien Régime*, 1969, s. 6.

[116] *A.g.e.*, s. 5.

boyunca oldukça açık olan ayrım ile yetineceğim. Ama aralarındaki sınırı aşılmaz bir duvar gibi düşünmeyelim. Bu sınır hem bankerler hem de maliyeciler tarafından sık sık aşılıyordu. Ayrıca daha iyi bir gözlem için Philippe Auguste zamanından itibaren bir vergi sisteminin yaratılmasıyla oluşmuş vergi devleti (*état fiscal*) tarafında değil ama Pierre Chaunu'nun başarılı bir ifadeyle mali devlet (*état financier*) diye nitelediği, sınır çizgimizin ne tarafında bulunurlarsa bulunsunlar nakit para tedarikçilerinin yardımı olmadan yaşayamayan devletin tarafında yer aldığımı da belirteyim. Bir krallık baş denetçisinin söylediği gibi "Devletin toplardamarlarındaki ilk kan [olan] bu parayı"[117] sağlamak bu insanların göreviydi. Devlete bu para nasıl sağlanıyor ve aynı zamanda da devlet nasıl aldatılıyordu? Ve nasıl tepki gösteriyordu?

Bu son soruyu kimi zaman aşırı bir hoşgörüyle –başka bir seçeneği olmadığında– kimi zaman da aşırı bir sertlikle davrandığını söyleyerek yanıtlayalım. Özel mahkemeler aracılığıyla gerçekleştirdiği acımasız kovuşturmalarla hizmetkârlarına yaptıklarını pahalıya ödetmenin hakkı ya da görevi olduğunu düşünüyordu. Jacques Coeur, Semblançay ve Fouquet bu şekilde devletin öç alma güdüsünün kurbanları olmuşlardır. John Law Fransa'yı terk etmemiş olsaydı muhtemelen bu kurbanlardan biri olurdu diye düşünüyorum. Konvansiyon Meclisi 1793'te aralarında Lavoisier'nin de bulunduğu mültezimleri giyotine yollamıştır. Bu trajediyi Eski Rejim ile Devrim arasındaki devamlılıklardan biri olarak mı görmek gerekir? Devamlılıktan söz etmişken dolaylı vergilerin toplanması için Genel İltizam'ın hayatta kalmış memurlarını göreve çağıran Napoléon'un bu beklenmedik davranışını beğendiğimi belirteyim. En azından bu konuda çok deneyimliydiler!

VII. Charles'ın "maliye bakanı" (*argentier*) Jacques Coeur (yak. 1395-1456) 1436'da krallık para birimine yeniden istikrar kazandırmış ve krala Normandiya'yı yeniden fethetmesini sağlayan 2 milyon *livre* ödünç para vermişti. Aynı zamanda hem kralın hizmetinde maliyeci hem de kendi hesabına çalışan bir banker, bir tüccar olduğu için hiç kuşkusuz kamu sektörü ile özel sektör arasındaki sınırımızın her iki yanında da yer alıyordu. Çok sayıda maden işletmesinin hissedarıydı ve Bruges, Marsilya, Montpellier, Cenova, Venedik gibi Avrupa'nın büyük ticaret merkezlerinde temsilcileri vardı. Aigues-Mortes limanındaki en az yedi kadırgadan oluşan ticaret filosuyla başarılı bir şekilde Levant ticaretine katılıyordu.

[117] *Mercure de France*, XI, s. 557.

Kısacası, olağanüstü bir kişilik, "zamanının İtalyan iş adamlarının parlak bir dengi"[118] ve kralın büyük bir hizmetkârıydı. Ama hükümdarın topraklarında at oynatmanın ve özellikle de çok zengin, çok nüfuzlu ve kıskanılan bir kişi olmanın tehlikelerinin farkına varacaktı. VII. Charles'ın gözdesi Agnès Sorel'i ("Dame de Beauté") zehirlemek gibi ipe sapa gelmez bir suçlamanın ardından 1451'de zindana atılacak ve davası başlatılacaktır. Şans eseri kaçmayı başaracak ve Kıbrıs'ta Papalık Devletinin hizmetinde 1456 yılında ölecektir. Güzel bir roman ve konumuzla ilgili olarak anlamlı bir örnek.

Benzer ama daha trajik bir deneyimi Fransız krallarının sık sık ikamet ederek yöresel servetlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunduğu Touraine'de yerleşik bir banker-tüccar ailenin üyesi Semblançay Baronu Jacques de Beaune (1445-1527) yaşayacaktır. Başlangıçta kendi bankerlik şirketi olmasına rağmen VIII. Charles ile XII. Louis'nin hizmetine giren Semblançay 1518'de I. François'nın "maliye bakanı" (*surintendant des finances*) olur. Kralın annesi Louise de Savoie hizmetlerinden yararlandıktan sonra canını sıkan herkese yaptığı gibi ona karşı da cephe alır ve hatta onu –görünüşe göre haksız olarak– Milanais'de seferde olan ordunun ücretlerini kendi hesabına aktarmakla suçlar. Bir soruşturma sonunda aklanmasına rağmen sonu Milano bölgesinin yeniden fethedilmesine ve kanlı Pavia felaketine (25 Şubat 1525) varacak olan yeni bir sefere karşı çıkma ve gerekli fonları reddetme hatasına düşer. I. François savaş meydanında tutsak edildiği için onun yokluğunda krallık naibesi olarak hüküm süren Louise de Savoie birkaç kişinin suç ortaklığıyla ona karşı dava açar. Semblançay ölüme mahkûm edilecek ve Montfaucon'da asılacaktır.

Tarih, daha önce Servien ile paylaştığı "maliye bakanlığı" makamını 1659'dan sonra tek başına üstlenecek olan Nicolas Fouquet ile tekrarlanacaktır. O da gözden düşmüş, 5 Eylül 1661'de tutuklanmış ve mucizevi bir şekilde ölüm cezası yerine ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştı. Pignerol Kalesinde acımasız koşullar altında zindanda geçirdiği yaklaşık yirmi yılın ardından 1680'de ölecektir. Ölümü bile gizemlidir. Çok şey mi biliyordu?[119] Günümüz tarihçileri kendini beğenmiş efendileri Colbert ve XIV. Louis'den çok onun yanında yer almayı yeğlemektedir.

---

[118] J. Bouvier, H. Germain-Martin, *a.g.e.*, s. 40.

[119] Georges Mongredien, *L'Affaire Foucquet*, 1956, s. 240 vd. Daniel Dessert davayla ilgili olarak aralarında Mazarin ve Colbert'in de bulunduğu önemli kişiliklerin saygınlıklarına gölge düşürmemek için bazı konuların üzerine gidilmediğini belirtmektedir (*Argent, pouvoir et société au Grand Siècle*, 1984, s. 279-310.

Fouquet davası bu trajik olayların sonuncusuydu. Ama "sistem"inin feci sonundan sonra eğer Naip [Philippe d'Orléans] Venedik'e kaçışını kolaylaştırmasaydı John Law'un başına acaba neler gelirdi? Fouquet gibi o da çok şey bilmiyor muydu? Necker bile 11 Temmuz 1789'da görevden alındıktan sonra krallığın otoritesini şiddetle yeniden sağlama eylemi başarısızlıkla sonuçlanmasaydı usulüne uygun bir şekilde hazırlanan bir davayla karşı karşıya kalabilirdi.

Bankacılık ile maliye arasındaki ayrıma geri dönersek Fouquet'nin Jacques Coeur ile Semblançay'in tersine bankerlikle ilgisi olmadığını ve zamanın ruhuna uygun olarak sadece maliyeci olduğunu vurgulayalım.

Maliyecilerin –*traitants* ve *partisans* da deniyordu– saltanatının XVI. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuş olan büyük dönüm noktası sırasında başladığını düşünüyorum. O dönemde, gerçekleşmesi yavaş da olsa yabancı bankerler topyekûn saf dışı bırakılmıştı. Kral artık sadece kendi uyruklarının hizmetlerine başvurmayı deneyecekti. Ama nakit para gereksinimini bu şekilde yeterince karşılayamamıştır. Öte yandan Fransız monarşisi dolaylı ve dolaysız vergileri toplamaktan acizdi. Günümüzde denildiği gibi personel eksikliği çekiyordu. Böylece vergi toplayıcının devlete gerekli nakit parayı sağladığı kendine özgü bir sistem yerleşecektir.

Dolaylı vergiler alanında Fransa'nın bulmuş olduğu çözüm vergi tahsilatının ihale usulüyle en yüksek teklif verene kiralandığı Venedik Cumhuriyetinde benimsenmiş olan uygulamayla aynıydı. Venedik vergi mültezimleri genellikle sıradan insanlardı ama arkalarında onlara kefil olan soylular vardı. Bu soylular el altından katıldıkları girişimi finanse ediyor ve kazançtan paylarına düşeni alıyorlardı. Venedik'teki sistemin bire bir biçimsel bir taklidi olmasa da aynı sistem kralın çok kötü üne sahip mültezimleri için de geçerliydi. Ünleri kuşkusuz dedikodu sınırlarını aşıyordu çünkü bu mültezimler sonuçta ne sonradan görmüş yoksul insanlar ne de adı çıkmış düzenbazlardı. Krala önemli miktarlarda avans para sağlayabilmelerini nedeni arkalarında, Venedik'te olduğu gibi, paralarını gelir getirmesi amacıyla onlara emanet eden çok sayıda mukrizin olmasıydı. Onlar her şeyden önce aracıydı. 1669'da Colbert zamanında Genel İltizam şirketinin kurulmasıyla genişlemesinin doruğuna ulaşacak olan bu sistem iyi kötü Devrim'e kadar sürmüştür.

Dolaysız vergilere gelince, son işlemler makamlarını satın almış ve krallığa sürekli bir nakit para girişi sağlayan çeşitli unvanlardaki

(*receveur général, général des monnaies, sous-receveurs...*) maliye görevlilerine emanet ediliyordu.

Monarşinin bu sistemle gelirlerinin bir kısmından feragat ettiği sık sık vurgulanmıştır. Ama başka türlü hareket edebilir miydi? Büyük bir olasılıkla evet eğer anakaradan hep bir adım önde olan İngiltere'nin daha 1688'de yaptığı gibi vergi tahsilatından sorumlu modern bir kamu şirketi kurmayı başarabilseydi. Bunu başaramadığını daha önce söyledik. Fransa bu yüzden su götürmez biçimde arkaik bir çifte sistemle yetinmek zorunda kalmıştır. Böyle olmakla birlikte Françoise Bayard ile Daniel Dessert tarafından yazılmış iki yeni kitap sistemin "dikkat çekici canlılığı" ve yazarlardan birine göre "aşırı," diğerine göre "olağanüstü" esnekliği sayesinde Fransız devlet yönetimine, "tüm paniklere ve iflaslara rağmen," XIV. Louis döneminin tüm yıkımlarını atlatma olanağı sağladığı sonucuna varmaktadır.[120] Yazarlara göre aldatılan, uyruklarından toplanan verginin azımsanamaz bir kısmını kaybeden krala her şeye rağmen iyi hizmet ediliyordu. Her şeyden önce çünkü maliyecinin arkasında gizlenmiş olan fon sağlayıcıları çoğu zaman ondan daha zengindi, sosyal ve ekonomik bakımdan en yüksek sınıfların, "kılıç, cüppe ve kilise aristokrasisi"nin[121] üyeleriydi; aralarında çok nüfuzlu kişiler, bakanlar bulunuyordu. Operasyon oldukça önemli kazançlar sağlıyor ve kuramsal olarak hiç risk içermiyordu çünkü krala verilen avansların teminatı onun adına tahsil edilen vergilerdi. Ödünç para verenlerin adlarının gizli kalmasına titizlikle riayet ediliyordu[122] (maliyenin kötü ünü nedeniyle bu insanlar işin içinde olduklarının bilinmesini istemezdi). Maliyeciler devletin avans taleplerini karşılamakta pek güçlük çekmiyordu çünkü bitmez tükenmez pastadan pay almak için can atan sermaye sahiplerinin paraları ellerinin altındaydı. Kısacası sistemin uyuyan sermayeyi kasasından çıkarma gibi bir yararı olduğu söylenebilir.

Ne var ki kralın borçlarının artmasıyla birlikte bahtsız vergi yükümlülerinin de vergi yükü artıyordu. İki yazarımız doğru bir saptamayla bu denli ağır bir yükü taşımış olan Fransa'nın zorunlu olarak genellikle düşünüldüğünden daha zengin ve maliyeciler tarafından toplanan para her zaman madeni para, nakit para olduğu için ticari dengesinin söylenenden daha olumlu olduğu sonucuna varmaktadır.

---

[120] Françoise Bayard, *Finances et financiers en France dans la première moitié du XVIIe siècle (1598-1653)*, daktilo edilmiş tez, 1984, s. 1851; D. Dessert, *a.g.e.*, s. 365. D. Dessert, *a.g.e.*, s. 209.

[122] *A.g.e.*, s. 207.

Bu gözlemler Eski Rejim'in maliye politikasına daha soğukkanlı biçimde yaklaşmak gerektiğini göstermektedir. Félix Gaiffe'in yakın geçmişte büyük gürültü koparmış kitabını –*L'Envers du Grand Siècle* (Büyük Yüzyılın İç Yüzü)– bir kenara koymak ve toplumun alt sınıflarından geldiklerini öne sürerek –ki bu doğru değildir– maliyecilere karşı acımasız olan zamanın tiyatrosunun abartılı hicivlerini, her ne kadar aralarından bazıları savurgan ve dalavereci olsa da, metres tuttukları yüksek aristokrasinin kadınları tarafından enayi yerine konsa da, çok fazla ciddiye almamak gerekir. Lesage'ın *Turcaret*'de çizdiği acımasız portreye karşın maliyeci saf insanları oyuna getirerek "gümüşü altın fiyatına satan" basit bir tefeciden başka bir şeydir.

Her durumda, sözünü ettiğimiz sistem pek de bilinçli bir seçim sonucunda yerleşmemiştir. Onu dayatan zamanın koşullarıydı. Sistemi gerçekten anlayabilmek için XVII. yüzyılın öncesine, en azından II. Henri'nin zamanına kadar gitmek gerektiğini düşünüyorum. Hüzünlü bir dönem ve hüzünlü insanlar; ama bu durum ne ekonominin işleyişini ne de savaşın sürmesini engelliyordu. Savaş tüm hızıyla sürdüğü için hükümet bol bol para harcıyordu. Bunu yapabilmek için zengin Lyon para piyasasından borç para alıyordu ve de sadece geçmişte olduğu gibi uzun zamandır uluslararası para hareketlerini denetleyen İtalyan banker ve tüccarlardan değil. Daha önce, 1542-43'te (I. François hâlâ tahtta iken) Lyon Başpiskoposu Kardinal François de Tournon (1489-1562) kamu maliyesini kentin özel sermayesiyle yararlı bir ilişkiye sokmayı başarmıştı. Kardinal İtalya savaşlarının son çarpışmasının arifesinde (1555) benzer ama çok daha büyük çapta bir borçlanma girişiminde bulunacaktır. *Grand party* diye adlandırılmış olan bu borçlanma sırasında bankerler krala birbirini izleyen 21 fuar boyunca geçerli 2.600.000 *écu* borç vermiştir: Hükümet her bir fuarda %4 faiz ve %1 amortisman ödeyecekti. Yılda dört fuar kurulduğu için krallık on yıl boyunca yıllık %20 faiz ödeme taahhüdü altına girmişti. Bankerlerden alınan borcun yanı sıra Lyon defterdarı devlet tahvili karşılığında herhangi bir özel ödemeyi de kabul ediyordu (bu yeni bir uygulamaydı). Bu kararın hemen akabinde maliye büroları küçük yatırımcıların hücumuna uğrayacaktır: "Halk parasını yatırmak için koşarak geliyordu... uşaklar bile birikimlerini getiriyordu. Kadınlar mücevherlerini satıyor, dullar rant gelirlerini temlik ediyordu..." Yabancılar tahvil satın alabiliyordu. Aralarında "Yalnız İsviçre

kantonları, Alman prensleri vb. değil ama temsilcilerinin adını kullanan Türk paşalar ve tüccarlar da" vardı.[123]

Bankerlerle halkı bir araya getiren (bankerlerin sadece başkalarının parasını borç verdiğini unutmayalım) bu borçlanma yöntemi bu yüzden son derece "modern" ve XVII. ve XVIII yüzyılların Hollanda borçlanma kağıtları için[124] ya da çok daha geç bir tarihte, 1840'tan sonra Rothschildlerin önderliğinde piyasaya sürülen hükümet borçlanma senetleri için kullanılan yöntemle neredeyse bire bir aynıydı. Kısacası, *grand* party mali çözümlerin olağan rutini dışında kalmıştır. Çılgınca piyasaya sürülmesiyle Fouquet zamanında ihtiyatlı bir şekilde halka arz edilen –ve de son derece yüksek faiz oranlarıyla– belediye borçlanma senetlerini karşılaştırmak mümkün değildir.

Bu noktada karşımıza Cateau-Cambrésis Barış Antlaşmasından önceki son ölümcül darbe olan Fransızların Saint-Quentin'deki yenilgisi (10 Ağustos 1557) ve çok geçmeden II. Henri'nin trajik ve beklenmedik ölümü (10 Temmuz 1559) çıkıyor.

Kral arkasında çok büyük bir borç bırakmıştı. *Grand party* kağıtlarının değerleri yavaş yavaş %80'e, %70'e, %50'ye ve %40'a düşer.[125] Bu gelişmenin sonucu Fransız maliyesi için bir bozgun, devletin iş adamlarından daha doğrusu kapitalizmin modern bir versiyonundan büyük ölçüde kopuşu olmuştur. Frank Spooner ile birlikte uzun zaman Fransız ekonomisinin ağırlık merkezinin o sırada Lyon'dan Paris'e kaymış olduğunu düşündüm –İngiliz meslektaşım bu kaymayı Antvers ile Amsterdam arasındaki kaymayla karşılaştırıyordu. Bu konudaki fikrim değişti ve artık Paris'in Lyon'dan ilk sırayı XVIII. yüzyılın sonundan önce almamış olduğunu düşünüyorum. Ama 1559'dan sonra bazı İtalyan şirketlerinin Lyon'dan Paris'e taşındığı doğrudur: örneğin Capponiler, örneğin çok renkli bir kişiliğe sahip olan Sebastien Zamet...[126] Fransız monarşisinin dağıttığı lütuflara daha yakın olmayı yeğlemişlerdi.

1559 paniği o derece ciddiydi ki kriz tüm Avrupaya yayılmış, Anvers'de olduğu kadar Venedik, İspanya, Krakow ve "merkezi fuar" Lyon'da da kendisini hissettirmişti. Üstelik bu sarsıntılar ve yıkımlar Fransa'nın

[123] Jean Bodin ve Claude de Rubys, akt. Henri Hauser, Augustin Renaudet, Les Débuts de l'âge moderne, 1938, s. 572-573.

[124] F. Braudel, *La Civilisation matérielle...*, II, s. 339-343.

[125] H. Hauser, A. Renaudet, *a.g.e.*, s. 573.

[126] Zamet'in şaşırtıcı yükselişi ve IV. Henri ile yakın ilişleri konusunda bk. F. Bayard, *a.g.e.*, IV, s. 1141-1146.

pek lehine olmayan ama Lyon için berbat bir gelişme olan "Cenevizliler Çağı"nın ilk yıllarıyla aynı zamana rastlamıştı. Bu gelişme aynı zamanda Avrupa ekonomisinin ters yöne, Akdeniz'e doğru dümen kırması, eski düzene bir geri dönüş anlamına geliyordu. Henri Hauser, Roland Mousnier ve Hartlaub bu konudaki görüş açımı paylaşmaktadır. Hatta Henri Mauser "1557 krizi... ticari kapitalizmin gelişimini muhtemelen köstekledi"[127] diye yazacak kadar ileri gitmiştir.

Maliye ve Bankacılık (2): Kaçırılmış Bir Fırsat

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerleşen maliye sistemi XIV. Louis'nin hükümdarlığı boyunca kullanımda kalır. Sık savaşlar sistemi zorlamış olsa da elde daha iyi bir çözüm bulunmadığından sonuçta sistemi sürdürmüş ve pekiştirmiştir. Vade süresi bitimleriyle, acil ödemelerle karşı karşıya olan Hazine maliye görevlilerine, Genel İltizam'ın mültezimlerine ve kişiye özel ve bazen yersiz biçimde yaratılmış (çünkü hükümet yapılacak ödemelerin yol açtığı sürekli bir panik havası içindeydi) çok sayıda *iltizam*ın sorumlularına başvuruyordu. Mültezimler ve maliye görevlileri aslında hükümet için kuramsal olarak somut borçlar yaratmıyordu çünkü ona gelecek olan kamu gelirlerinden yani vergi yükümlülerinin parasından mahsup edilmek üzere avans veriyorlardı.

Bununla birlikte vergi yükümlülerinin kaynaklarının bir sınırı vardı. Vergi ödeyen Fransa her şeyden önce hâlâ büyük ölçüde para ekonomisinin dışında yaşayan ve sefası ya da cefası hasatlara bağlı olan köylü Fransa'ydı. Rekoltelerin çok bol olması fiyatların düşmesi, yetersiz olması ise kıtlık, hatta tekrarlandığında açlık anlamına geliyordu. Dolayısıyla vergi sistemi ani dalgalanmalara ve sorunlara açıktı. Augsburg Birliği Savaşı (Dokuz Yıl Savaşı (1688-1697) sisteme önemli bir yük bindirecektir: Savaş bittiğinde maliye görevlileri ve mültezimler ellerindeki tüm kaynakları tüketmiş durumdaydı. Hemen ardından II. Carlos'un ölümü (Kasım 1700) ve İspanya Veraset Savaşının başlaması (Temmuz 1701) onları tam bir çaresizlik içinde bırakır. Bankerlere başvurmak zorunda kalırlar. İşte bu noktada 1697'den önce de belirli bir rol oynamış olan Protestan denilen bankacılık Fransız monarşisi tarihinde çok önemli bir rol oynamaya başlar.

---

[127] Henri Hauser, "The European Financial Crisis of 1559," *Journal of European Business History* içinde, 1930, s. 141 vd., akt. I. Wallerstein, *Le système du monde...*, *a.g.e.*, s. 167.

Bu uluslararası, "Avrupa-arası," banker topluluğunun hikâyesi İber Yarımadası'nda "Yeni Hristiyanlar"ın başından geçenleri andırır. Yurtlarından kovulmuş olan bu "Yeni Hristiyanlar" aralarındaki bağları koparmadan dünyanın dört bir yanına dağılmış ve gittikleri yerlerde çeşitli iş ilişkileri kurmuştu. Bankacılık bir çeşit dünya çapında iş ağı olmadan düşünülemez. Yeni Hristiyanların Hollanda'daki üslerinden İspanya Kralı'nın *politik* parasını nasıl ele geçirdiklerinden daha önce söz ettim –kurmaca-tarihe ait gibi görünen bir başarı öyküsü: Yabancı bir ülkeye yeni yerleşmiş olan İspanya'nın bu "düşmanları," Kastilya yetkilileri onlara karşı bazıları tamamen temelsiz ve sadece din kaynaklı olmayan suçlamalarını sürdürürken vazgeçilmez ve neredeyse sadakatle yerine getirecekleri hizmetlerini İspanya Kralı'na dayatmıştır. Protestan bankacılığı Fransa'da Yeni Hristiyanların IV. Felipe zamanında İspanya'da oynamış olduğu rolden çok daha önemli bir rol oynayacaktır. Bununla birlikte kökenleri benzerdir.

Nantes Fermanının yürürlükten kaldırılmasından önce Fransa'da elbette belirli sayıda Protestan banker vardı: Protestanlar etkinliklerini devlette kariyer yapmaları yasak olduğu için sanayi, ticaret ve bankerlik gibi alanlarda sürdürüyorlardı. Ama bu bankerlerin çoğu inançlarını sonuna kadar savunan Protestanlardan değildi: Kendilerini tehlikede hisseder hissetmez ve Paris'te bizzat monarşi yetkililerinin yol göstermesiyle muhtemelen içtenlikten uzak bir biçimde ama ortalığı ayağa kaldırmadan Katolik inancına geri dönmüşlerdir. Bununla birlikte, birçok tüccar ve banker sürgün yolunu seçmiş ve Cenevre, Basel, Frankfurt, Amsterdam ve Londra'ya yerleşip onsuz hiçbir verimli bankerlik faaliyetinin mümkün olamayacağı bir uluslararası iletişim ağı kurmuştur. Nantes Fermanının ilgası Protestan bankacılığı yaratmamış olsa da ona bankerlerinin bu kez inançlarını pek gizleme ihtiyacı duymadan Lyon'a, daha sonra da Paris'e geri dönüşlerini tam anlamıyla kolaylaştıran yeni bir rol sunarak onu yeniden diriltmiş olması bir paradoks değildir. Bu gelişmede adaletin yerini bulması ya da manevi bir rövanş gibi mucizevi işaretler görmeyelim. 1930'ların ikinci yarısında Naziler tarafından kovulmuş acınacak durumdaki Alman sığınmacılarla dolu gemilerde Amerika yolculuğu yaptım; daha sonra aralarından bazılarının ilerideki başarılarının –örneğin iş hayatı ve bankacılık alanında– kökeninde bu sürgünün yattığını sık sık düşünmüşümdür.

Protestan bankerler daha Augsburg Birliği Savaşı sırasında, koşulların da dayatmasıyla XIV. Louis'nin hizmetine girmişti. Tüm Avrupa ona

karşı cephe almış durumdayken Cenevre Fransa'ya Avrupa'nın gerisiyle ticaret yapabilmesini ve Amsterdam'ın kredilerinden yararlanmasını sağlayan tek "koridor"du (Hollanda Fransa'nın düşmanıydı ama iki ülke arasındaki ticari ilişkiler kesilmemişti). Cenevre üzerinden Fransa'ya özellikle onlar olmadan darphanelerin madeni para basmayı sürdüremeyeceği vazgeçilmez altın ve gümüş külçeleri geliyordu ve bu sikkeler olmadan orduların ücretleri nasıl ödenebilirdi? O sırada henüz küçük bir kent olan Cenevre tam anlamıyla çılgın düzeydeki bu değerli maden transferlerinin etkisiyle dönüşecektir: O zamana kadar onu rahatça geçindirmiş olan sanayii (özellikle ipek sanayii) gerilemiş ve zanaat loncaları kentin büyük ailelerinin sanayi ve ticaretle uğraşmayı bırakıp bankacılığa soyunmasına şiddetle karşı çıkmıştır.

Cenevre'nin Fransız monarşisinin maliyesine "bulaşması" bu şekilde başladı. Kent etkisini XIV. Louis'nin son yıllarının en büyük baş ağrısı olan uzun İspanya Veraset Savaşı sırasında artıracaktır. Fransa bu kez Anjou Dükü'nün V. Felipe adıyla tahta çıktığı İspanya ile aynı tarafta savaşıyordu. Avrupa'nın geri kalan ülkeleri bir kez daha Güneş Kral'a karşı birleşmişti. Fransa İspanya ile müttefik olduğu için artık değerli maden sıkıntısı çekmiyordu ama büyük bir sıkıntı içindeki mali sistemini bir düzene sokmaları için Cenevre'deki Protestan bankerlere başvurur. Görüşmelerin merkezindeki kişi Nantes Fermanının ilgasından sonra Fransa'da kalmış Protestan bankerlerden biri ve Aralık 1685'te monarşi yetkililerinin baskısıyla inancından dönmüş olan Samuel Bernard'dı. Sözü edilen fermanın yürürlükten kaldırılmasının hemen ardından tuhaf bir biçimde ya da daha doğrusu gizemli bir şekilde büyük bir servet yapmıştı. Büyük bir olasılıkla yurt dışına gönderilmesini bekledikleri paralarını ona emanet etmiş olan sürgündeki Protestanların bankerliğini yapıyordu. Her ne olursa olsun, Fransa'da hiç borç para almamış olmakla böbürleniyordu.[128] Kökeni karanlık serveti ona başrole talip olmak ve sonunda ulaşmak olanağı sağlayacaktır. Başarısı "Bankacılığın –üstelik kozmopolit ve Protestan– rolleri daha mütevazı fon toplayıcılığına indirgenmiş olan eski kafalı maliyecilere karşı *ilk zaferine*"[129] damgasını vurmuştur.

Eski sisteme –kerhen de olsa– aslında sadece kral için toplanan gelirler sayesinde borçların ana para ve faiz ödemelerini güvence altına

[128] Bernard'ın Chamillart'a mektubu, 12 Ekim 107, akt. H. Lüthy, *a.g.e.*, I, s. 121.
[129] *A.g.e.*, s. 122.

alma rolü düşüyordu. Bankerler –ya da daha doğrusu Samuel Bernard– acil ödemeler için gerekli parayı, savaş esas olarak Fransız sınırları dışında, Almanya, İtalya ve İspanya'da cereyan ettiği sürece vazgeçilmez olan kambiyo senetleri sayesinde avans olarak veriyordu. Bir bakıma, "Devletin ve sermayesi kısmen devlete ait kuruluşların tahvillerini iskonto ediyordu."[130] Bu uygulamayı *Monnaie privée et pouvoir du prince*'in yazarları muhtemelen kambiyo senedinin yeni bir "çarpıklığı" olarak yorumlayacaktır –ama kambiyo senedi özgün işlevini "çarpıtan" ardı arkası kesilmeyen uygulamalarla yeni işlevler edinmemiş miydi? Bu kez krallık hazinesine gerekli fonları sağlamak ve ardından da onları transfer etmeye yarıyordu. Geriye borçları geri ödemek kalıyordu. İşte bu aşamada dananın kuyruğu kopuyordu.

Cenevre bankerleri sonunda içinden çıkılamaz sıkıntılar içine düşmüşlerse (örneğin ilk kaçınılmaz iflasın kurbanı Huguetan'dan sonra Hogguer kardeşler) bunun nedenleri çılgınlık, deneyimsizlik, ölçüsüz kâr hırsı (iskonto oranları %36'ya kadar yükselmişti) ve ne pahasına olursa olsun vazgeçmemeleri gereken iyi bir iş üzerinde olduklarını düşünmeleriydi. Birçoğu iflastan ancak ailelerinin yardımıyla ve güçlükle kurtulmuştur. Daha deneyimli olan Samuel Bernard, başta Hollanda'nın en zengin adamlarından biri olan, toptancı tüccar, armatör ve banker André Pells'de[131] birikmiş fonları ve özellikle de Paris'teki kudretli maliye genel denetçileriyle daha yakın ilişkileri sayesinde rüzgâra karşı kürek çekerek, avans dağıtarak ve kambiyo senetlerini neredeyse tekeline alarak direnmiştir. Ama kader anı 1708'de onun için de gelip çatacaktır: Lyon para piyasasına 14 milyon *livre* nakit para ödemesinin vadesi gelmişti ve kasasında bu çok büyük tutar yoktu. Elinde sadece 1705'te piyasaya sürülmüş 18 milyon *livre* nominal değerde ama değerinin %80'ini kaybetmiş kâğıt para vardı. Samuel Bernard 1707'de kâğıt paraya başvurulmasını önermiş olanlardan biriydi ve o sırada kâğıt paranın bu kadar çabuk değer kaybedeceğini düşünmemişti. Ama gerçeklerle yüz yüze kalacaktır. Samuel Bernard'ın başta Amsterdam olmak üzere yabancı piyasalardaki itibarı sağlamdı ama aynı şey etkisinin az olduğu ve çekinildiği kadar da nefret edildiği Lyon piyasası için geçerli değildi. Lyon eski sistemi temsil ediyordu.

Hükümetin "Genel İltizam, Tütün ve Posta iltizamları, mahkeme kalemleri, kralın yazmanları, Boues et Lanternes (sokak temizliği ve ay-

[130] *A.g.e.*, s. 111.
A.g.e., s. 121.

dınlatması), Paris Mezbahaları (Boucheries de Paris), noter hacizleri ve eyalet defterdarlarından"[132] –kısacası eski ve yeni her türlü gelir kaynağı üzerinden (yeni kaynaklar bir günden diğerine icat ediliyordu)– toplanan vergi ve harçların yanı sıra kralın gelirlerinin küçük bir bölümünün toplandığı Hazine ve daha sonra da Acil Durum Sandığı (Caisse de l'Extraordinaire) gelirleri üzerinden de Samuel Bernard'a bir dizi havale ve ödeme hakkı tanımış olduğu doğrudur. Ama tüm bunlar vaat olarak kalacaktır. Oysa zaman para ve her türlü gecikme yıkım anlamına geliyordu. Samuel Bernard Lyon'da birçok bankerden, onların onayıyla keşide ettiği hatır senetleri karşılığında borç para alır. Ama hepsi de atların (yani senetlerin) bir an önce ahıra geri dönmesi konusunda sabırsızdı. Ve alacaklılardan beklemekten usanan ve vefasız olan ikisi, Lullin ile Constant, teminat olarak almış oldukları kralın kâğıtlarını değerinin %70'ine kırdırır. Bu her türlü kâğıt ödeme aracı için ciddi bir darbe olacaktır.

Samuel Bernard'ın iflası olmasa da çöküşüyle sonuçlanan gelişmelerin ayrıntılarına okuru bıktırmamak için girmiyorum. Sonunda 22 Eylül 1709'da yeni maliye baş denetçisi Nicolas Desmarets'in imzaladığı borç ertelemesi kararıyla *in extremis* kurtarılacaktır. XIV. Louis'nin ölümüne kadar makamında kalacak olan Desmarets sağduyusu, zekâsı ve tükenmek bilmeyen enerjisiyle her türlü övgüyü hak etmektedir. Ama Eski Rejim'in, Genel İltizam'ın adamıydı –ilke olarak mı yoksa zorunluluktan mı? Her ne olursa olsun Eylül 1709'da Samuel Bernard'ı o kurtaracaktı ama ona sağlamış olduğu moratoryuma devlet hazinesinin de kendi borçlarını ödeyebilmek için ihtiyacı yok muydu? Bu iki insanı değerlendirmek, yani davranışlarının altında yatanları açıklamak ne derece mümkündür? Samuel Bernard'ın sınırsız hırsına, kralın hizmetindeki tek banker olma ve bu şekilde krallık maliyesinin bitmez tükenmez pastasını sadece kendisine ayırma arzusuna dikkati çekmemiz gerekir. Desmarets'ye gelirsek, önceli Chamillart'dan farklı olarak mali konularda güvenilir ve sağduyulu bir uzmandı ama uzun zaman patronu olmuş kişinin yerine geçtiğinde (1708) kendisini içinden çıkılamaz bir durumla karşı karşıya bulmuştu. Bankerlerin, özellikle de Samuel Bernard'ın hizmetlerinden vazgeçmesi mümkün değildi.

Chamillart görevinden ayrıldığı yıl bunu yapmayı denemişti. İspanya dışındaki Fransız orduları sınırlarımızın içine geri püskürtülmüştü. Bu

[132] Jacques de Saint-Germain, *Samuel Bernard, le banquier des rois*, 1960, s. 193.

durumda Milano ve Amsterdam aracılığıyla Fransa dışına yapılan ödemelere artık gerek kalmıyordu. Chamillart "Eyalet haznedarlarının ellerinde mevcut tüm madeni paranın aracılar olmadan ve yurt dışına çekilen kambiyo senetlerine başvurmadan doğrudan ordulara taşınması"[133] buyruğunu vermişti. Ne yazık ki bu bir çözüm değildi. Ordular ödemelerin *düzenli bir şekilde* yapılmasını talep ediyordu ve planlaması güç ve doğası gereği düzensiz nakliyeler orduların belirli tarihlerdeki ücret ödemelerini ve harcamalarını karşılayacak biçimde zaman içine dağıtılamıyordu. Dolayısıyla bir kez daha Samuel Bernard'a ve kambiyo senetleriyle yaptığı hızlı para transferlerine başvurmak gerekmişti. Desmarets 1709'da Samuel Bernard'ın maceracı girişimine içine sinerek ya da sinmeyerek göz yummak zorunda kalır. Samuel Bernard'ın moratoryumuna onay vermekteki yavaşlığı bu davranışının arkasındaki gizli gerekçeleri –eğer bu gerekçeler var idiyse– her türlü varsayıma açık tutmaktadır. Oldukça kibirli bankeri beğeniyor muydu yoksa ondan nefret mi ediyordu?

Ne yazık ki başarısızlıkla sonuçlanacak olan bir krallık bankası projesiyle ilgili olarak belki aralarında soğuk rüzgârlar esmişti. Samuel Bernard bütün gücüyle monarşik devletle özel kredi arasında bir halka oluşturabilecek bu banka projesinin arkasında durmuştu. Çünkü bu banka hükümetin denetiminde olmayacaktı. Kralın borçlarını yani milyonlarca kâğıt parayı devralıp yerine daha değerlilerini piyasaya sürmesi düşünülüyordu. Bu düşünce gündelik ihtiyaçların baskısıyla ama çok daha küçük çapta, Desmarets tarafından kurulan ve Caisse Legendre diye de bilinen eyalet defterdarlarının "bankası" tarafından uygulamaya geçirildi.

Fransa'nın ve monarşinin şiddetle ihtiyacını duyduğu bu banka nasıl bir banka olurdu? Çok büyük bir olasılıkla 1688'de kurulmuş ve işleyişini herkesin bildiği Bank of England'ı kendisine örnek alan bir mevduat ve emisyon bankası olurdu. Evet ama Samuel Bernard ve bankerler tarafından denetlenirdi. Proje bu nedenle maliye görevlileri, Genel İltizam'ın mültezimleri ve eyalet defterdarlarının yanı sıra büyük toptancı tüccarlar tarafından da (ama onların gerekçelerini anlamakta zorlanıyorum) rafa kaldırılır. Desmarets'in de bankanın kuruluşuna karşı çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir. Böylece eski sisteme, maliyecilerin, mültezimlerin Fransa'sına bir geri dönüş gerçekleşir. La Caisse Legendre düzmece bir bankaydı; hatta bir karşı-banka olduğunu düşünme eğilimindeyim.

[133] H. Lüthy, *a.g.e.*, I, s. 195.

Bankerlerin krallık maliyesine derinliğine sızma zamanı henüz gelmemişti. Ama öte yandan kambiyo senetleriyle, verdikleri avanslarla, büyük girişimlere yaptıkları yatırımlarla –Antoine Crozat'ın Louisiana macerası, Saint-Malo gemicilerinin seferleri, savaş zamanı korsanlığı, denizcilik sigortaları, yabancı ülkelerden tahıl ithali vb.– Avrupa içi ticaret kadar denizaşırı ticaretin de merkezinde kalmayı, öncelleri ve onları izleyecek olanlar gibi çok yönlü iş adamları olmayı sürdürüyorlardı. Ama bir fırsat tepilmişti.

Maliye ve Bankacılık (3)

Böylece Desmarets'nin onayı ya da en azından göz yummasıyla mültezimlerin eski sisteminin önü açılır. Sistem yeniden toparlanacak ve bir kez daha, sorunlarına ve kusurlarına rağmen monarşinin yaşamasına, sonu gelmez İspanya Veraset Savaşının sonuna kadar mucizevi bir biçimde ayakta kalmasına olanak sağlayacaktır. Sistemin mantıki olarak "Krallığın mali gelirleriyle ilgili zimmete para geçirmeleri ve yolsuzlukları" araştırmakla görevli Mart 1716 olağanüstü mahkemesine götürmüş olduğunu öne sürecek kadar ileri gitmeyeceğim, ama bu sonuncu gelişme monarşinin her zamanki adaletsiz ve şiddetli tepkisinin bir sonucuydu. Desmarets XIV. Louis ölür ölmez kapıya konacak ve onun ayrılmasıyla Caisse Legendre kesin olarak çökecektir. Sekiz bin maliye görevlisi kovuşturmaya uğrayacak, aralarından 4410 kişi para iade ve cezalarına, bazıları da hapse mahkûm edilecektir.[134]

Sözünü ettiğim bu sistem daha ünlü öteki sistemin, sonunda Fransız ekonomisinin modern kapitalizmin gelişmelerini benimsemesinin hâlâ mümkün olmadığını göstermiş olan –herkesin bildiği ve büyük yankılar uyandırmış olaylar silsilesi– Law sisteminin (1716-1723) başarısızlığından kesinlikle sorumlu değildir. Manş'ın öteki yanında Law'ın batışını andıran Güney Denizi skandalı, *South Sea Bubble*, İngiltere'yi sıkıntıya sokmuş ama hükümet iflasın eşiğindeki şirkete destek çıktığı için İngiliz ekonomisi fırtınayı atlatıp dengesini yeniden bulurken Fransa'da tam tersine Law deneyiminden kalan her şey iz bırakmadan aniden buhar olmuş, tasfiye edilmiştir.[135]

Bu konuyla ilgili olarak tarihçilerin sunduğu kısmi açıklamalar beni tatmin etmiyor. Thiers'e göre Law "itibari sermaye"ye, hisse senetlerinin

[134] *A.g.e.*, I, s. 283-285.
[135] *A.g.e.*, I, s. 414-415.

"kuşkulu değeri"ne başvurmakla, kısacası o dönemde (ve daha uzun bir süre için) ekonomik yaşamın temeli olan madeni paralara müdahale etmekle hata etmişti.[136] En ince gözlemcilerden biri, Joseph van Klaveren, her şeyi Louisiana fiyaskosuna, başarısız Güney Denizi seferlerine ve Conti ile Condé prensleri gibi büyük senyörlerin karşı-eylemlerine bağlamakta, gayrı resmi açık hava borsası Quincampoix Sokağındaki dizginsiz spekülasyonu ön plana çıkarmamaktadır. Law'ın kendisine gelince, iş işten geçtikten sonra –ama ne kadar güvenilir bir kaynak olabilir ki?– deneyimini 1720-21'de Fransa'nın dörtte birini felç eden Marsilya vebasının baltaladığını söyleyecektir.

Tüm bu açıklamalarda gerçek payı vardır ama onları birleştirmek ve hâlâ alışkanlıklarından vazgeçemeyen Fransız ekonomisinin büyük sorumluluğunun altını çizmek gerekir. Yenilik aşısı tutmamıştır. Law söylentilere göre pastadan payını almış olan Naip'in (Philippe d'Orléans) sayesinde kaçabilmişti. Paris'teki Toskana temsilcisi 30 Eylül 1720'de üstlerine *"Il Reggente ne deve certo avere accumulato al meno per trecento millioni..."*[137] diye yazmakta tereddüt etmiyordu. Naip'in işin içinde olduğu ve sistemden kendisine kazanç sağladığı konusunda neredeyse kimsenin şüphesi olmasa da sorumluluk derecesi ve elde ettiği kazanç (Toskana temsilcisinin öne sürdüğü gibi 300 milyon frank mı?) bilinmemektedir. Ayrıca fırtına dindiğinde eski uygulamalara geri dönüşte bir rol oynamış mıydı (*visa* adı verilmiş olan yeni ve sonuncu olağanüstü mahkeme)? Sistemin çöküşünden sonra Law'un mirasının tasfiyesini maliyecilere bırakarak onların zararlarını tazmin etmek zorunda kalması onun hatası mıydı? Bu 1715'te şiddetle eleştirilmiş eski sisteme, berbat Pâris kardeşlere (Antoine ve Claude Pâris) geri dönüş anlamına geliyordu; evet ama başka bir seçim var mıydı? Bu oynanabilecek tek karttı.

Öte yandan birçok tarihçinin yaptığı gibi Law sisteminin yankılarını abartmak gerekir mi? Aralarından bazılarının yazdıklarına inanırsak bu sistem Fransız ekonomisini yeniden canlandırmış, köylülerin yün çoraplarına birkaç altın sikke eklemiştir. Her durumda Fransız kamuoyu nezdinde kâğıt paranın saygınlığını yitirmesine kesinlikle katkısı olmuştur. Ama sonuç olarak kısa süreli bir yaz fırtınasından başka bir şey olmuş muydu? Earl J. Hamilton son derece ayrıntılı makalelerinde sistemin ne

---

[136] Adolphe Thiers, *Histoire de Law*, 1858, s. 175 ve 178.
Floransa arşivleri, Francia f° 105 v°.

sık sık sözü edilmiş olan olağanüstü fiyat artışlarını ne de ses getiren iflasları doğurmuş olduğunu göstermiştir. Paris'te bir ara ikiye katlanan fiyatlar kısa sürede normal düzeyine inmiştir. Ama bu makaleler tarihyazımı tarafından okunmamış ya da ciddiye alınmamıştır. Jean-Paul Soissons da Paris ve Versailles noterlik bürolarının belgelerine dayanan başka bir çalışmada herkesin büyük bir altüst oluş beklediği bir dönemdeki işlerin sakinliğine dikkati çekmektedir.[138] Ortalığı ayağa kaldıran olaylar bazen yaz fırtınaları gibi zarar vermekten çok gürültü çıkarır.

Her durumda eski sistem yeniden yerleşir ve kralın borcu yaklaşık 1718 düzeyine yeniden ulaşır. Argenson Markisi'nin *Günce*'sinde defalarca eleştirmiş olmasına rağmen kurduğu hükümet yararlı işler yapmış olan Kardinal Fleury (1726-1743) daha önce işaret etmiş olduğum gibi 1703'ten itibaren yerini *rejilere* (kamu kuruluşlarının bünyesinde kurulmuş komisyonlara) bırakmış olan Genel İltizam'ı dirilterek (1726) geri adım atar.

Monarşinin hizmetindeki maliyenin tekdüze tarihini bu noktadan itibaren ayrıntılı olarak izlemenin konumuz açısından gereksiz olduğunu düşünüyorum. Eski çark alışılagelmiş oyunlar, iyi niyetler ve şiddetli adaletsizlikleriyle yeniden dönmeye başlar. Maliye ile hükümet arasındaki ilişkiler ancak 1770'ten sonra triumviranın (1770-1774) enerjik tepkisiyle bozulacaktır. O dönemde XV. Louis monarşiyi hiç kuşkusuz yirmi yıl daha ayakta tutacak adımları atmıştır. Maliyenin başına getirilen Başrahip Terray birçok köktenci değişikliğe gitmişse de her şeyi düzeltememiştir.

Aslına bakılırsa temel değişiklik çoğu zaman olduğu gibi dışarıdan, Fransa'nın iktisadi yaşamının derinliklerinden gelmiştir. Gerçekten de şaşırtıcı bir gelişme ilkbaharın doğayı canlandırdığı gibi eski krallığı yeniden ayağa kaldıracaktır. Jean Bouvier'nin açıklamasına göre kredi musluklarını açan, ona güç verip hacmini ve etkisini genişleten bu gelişmeydi.[139] Krallığı hiçbir zaman tamamen terk etmemiş olan Protestan ve kozmopolit bankacılık –zaten terk edebilir miydi?– her zamankinden

---

[138] Jean-Paul Soissons, *Notaires et sociétés*, 1985, s. 309 vd.; Earl J. Hamilton, *Prices and wages at Paris under John Law's System, Quarterly journal of economics* içinde, cilt 52, 1936-1937 ve *Prices and wages in Southern France under John Law's System, Economic History, Supplement to the Economic Journal* içinde, cilt IV, 1934-1937, s. 442-461.

[139] J. Bouvier, "Vers le capitalisme bancaire: l'expansion du crédit après Law," *a.g.m.*, s. 321.

daha güçlü olarak krallığa geri dönecektir. Thélusson şirketi (daha sonra çeşitli adlarla, özellikle 1757-1768 arasında Thélusson-Necker adıyla karşımıza çıkan) XVIII. yüzyılın hemen başında Paris'e yerleşmişti ve 1715'te (düzenin yeniden sağlanmasıyla) Cenova, Londra, Amsterdam ve Cenevre'de şubelere sahipti. Daha sonra 1742'de Vernet, 1781'de Perrégaux, 1782'de Bidermann ile Clavière ve 1785'te Hottinguer şirketleri Fransa'ya yerleşecektir.

Döneme Necker'in saygın adı damgasını vurmuştur. 1777'de resmi olarak atanmış olmasa da maliyenin (*Contrôle Général*) başına geçen Necker 19 Mayıs 1781'de istifasını vermeye zorlanmış ama monarşinin maliyesinin bozulmasıyla Ağustos 1784'te yeniden göreve çağrılmıştır. 11 Temmuz 1789'da bir kez daha görevden alındıktan iki gün sonra Paris ayaklanıyordu. Bir bankerin bu derece popüler olması, bankerlerin 1789'da Devrim'den yana tavır alması dikkat çekici, açıklanması gereken olgulardır. Ama bu konuya girmeyeceğim.

1789'dan 1848'e

1789'dan 1848'e kadar süren zaman dilimini, uzun ve çalkantılı bir Devrim'den daha az köklü olmayan ama bilindiği gibi gerçekleşecek zaman bulamayacak bir devrime kadar uzanan dönemi, hızlı bir biçimde ele almak istiyorum. Geleneksel yaklaşımın tersine (ve kasten) Fransız Devrimi, İmparatorluk, Restorasyon ve Temmuz Monarşisi dönemlerini birleştirip tek bir dönem olarak inceleyeceğim çünkü bu dönemler birbirlerini izlerken anlamlı bir silsile oluşturmaktadır: Bu zaman diliminde maliye giderek geri plana düşecek ve bankacılık, asli işlevini koruyarak, rakibin boşalttığı alanı işgal edecektir, yani devlete yaklaşıp hizmetine girecektir. Ama esas olarak devletin dışında kalmayı sürdürmüş ve böylece manevra özgürlüğünü korumuştur.

Aslına bakılırsa Devrim olayların akışını genellikle söylendiğinden daha çok etkilemiştir. İlk olarak zemini temizlemiş, engelleri ortadan kaldırmıştır. Daha sonra korumuş ve yeniden inşa etmiştir. Son olarak her şeye rağmen faal ya da yarı faal kalmayı başarmış olan bankalar için seçmeli bir sınav olmuştur.

Devrim'in iyisiyle kötüsüyle baş rolü oynadığı "büyük temizlik" vergilerle ilgiliydi: Devlet yetkilileri dolaylı vergileri yürürlükten kaldırarak (uygulamada onlara yeniden başvurmak pahasına) ve dolaysız vergileri yetersiz düzeyde toplayarak ya da hiç toplamayarak her şeyi yüzlerine

gözlerine bulaştırmıştır. Sonuç olarak kendilerini çok çabuk kâğıt para (*assignat* ve *mandat territorial*) basmaya mahkûm etmişlerdir.

Konsüllük yönetiminin ilk görevi 1799 sonunda acilen gerekli olan bir düzeni yeniden kurmak olmuştur. O sırada tepesinde gelirleri merkezileştiren bir maliye bakanlığı ile giderleri bir düzene sokan bir hazine bakanlığının bulunduğu iki başlı yeni bir idari yapı oluşturulur. Bonaparte "Günümüz Fransa'sı bir maliye bakanlığının her şeyi denetlemesi için çok büyüktür!" diyordu. "Ayrıca iyi bir maliye idaresinin güvencesine ihtiyacım var. Bunu tek bir bakanda bulamam."[140] İlk cümlesi –Fransa çok büyüktür kulağıma hoş gelmektedir. Bu iki bakanlığın altında devlet tarafından atanan ve her biri önemli bir teminat akçesi ödemek zorunda olan vergi tahsildarları, müfettişler ve defterdarlardan oluşan geniş bir bürokratik örgüt yaratılır. Bununla birlikte, bu yeni yapılanmada birçok şey yerinde kalacak, Eski Rejim'in birçok adamı değişmeyecektir. Yeni eyalet defterdarlarına topladıkları parayı merkezi otoriteye ödemeleri için belirli süreler tanınmış ve kasalarındaki parayı transfer etmeden önce istedikleri gibi değerlendirme (eski defterdarlar gibi) inisiyatifi bırakılmıştı. Böyle bir durumda onlardan borç almak hazineye cazip gelebilirdi! Bununla birlikte yeni yapılanma eskisinden çok farklıydı, aracıları dışlıyordu: Mültezimlerin dönemi sona ermişti.

Yeni rejim yıkmış ama aynı zamanda da muhafaza etmiş, yenilikler getirmiş ve güvence vermiştir. Konsüllük 1800'de Banque de France'ı kurarak ona çok büyük ihtiyaçları olan bankaları ve ticareti korumak istemiştir. Söz konusu olan aslında bir grup banker tarafından komandit ortaklık olarak kurulmuş ve işlevini pek de başarılı bir biçimde yerine getirmemiş olan Cari Hesaplar Sandığının (*Caisse des comptes courants*) yeniden organize edilmesiydi (VIII. yıl, 24 Pluviôse– 13 Şubat 1800). Yeni banka üç yıl sonra münhasıran kâğıt para basma ayrıcalığını elde eder. Piyasaya büyük kupürlü kağıtlar sürdüğü için başlangıçta (ve hatta daha sonra) devletin hizmetinde olmaktan çok büyük ticaretin hizmetinde kalmıştır. Bertrand Gille'in yazdığına göre: "Bir çeşit yardımlaşma sandığı [zenginler için] gibi algılandı. Pay senetlerinin fiyatı –5000 frank– küçük ticareti gerçekten de tamamen dışarıda bırakıyordu." Banka birçoğu bankanın ilk "genel kurul üyeleri" olan bankerlere aitti: Perrier, Robillard, Perrégaux, Mallet, Lecoulteux, Récamier, Germain... Bununla birlikte

[140] Georges Pariset, *Le consulat et l'Empire, Histoire de la France contemporaine* içinde, yay. haz. E. Lavisse, III, s. 40.

aralarında birkaç büyük tüccarla bir de noter bulunuyordu. Devrimin mirasçılarının bankanın hisselerinin yarısından fazlasını özel sektöre bırakmış olması utanç verici bir durum muydu? Eski mali sektör devre dışı bırakılmış olduğu için aslında başka hiçbir çözüm geçerli olamazdı. Ama nereden bakarsanız bakın bankanın kuruluşu ilk ayrıcalıklılar için çok kârlı bir işti. Yeni kurum 20 Şubat 1800'de gişelerini açıyordu.[141]

Banque de France'ın Konsüllük ve İmparatorluk dönemleri sırasındaki müdahalesi ticaretin ve Paris'teki hatta taşradaki bankaların karşılaştığı güçlüklerin önemli bir kısmını çözmüştür. Mevduat, iskonto ve emisyon bankası olarak üçlü bir işlevi vardı. Başlangıçtan itibaren sağduyulu bir tavır sergileyen bankada ihtiyat değişmez bir kural olarak kalmıştır: Vadesi üç ayın üzerindeki senetleri kırmıyor ve iskonto işlemleri için en az üç imza talep ediyordu. Bununla birlikte gerektiğinde sıkıntı içindeki sağlam şirketlere yardım etmesinin yanı sıra hiçbir şekilde işlerine karışmasına izin vermediği hükümete de nakit paraya sıkıştığında yardım elini uzatıyordu. Kısacası "yükseklere tünemiş" bir kurumdu. Hatta o kadar yükseğe tünemişti ki 1803, 1806 ve özellikle 1810 krizleri onu etkilememiştir. Buna karşılık, aynı şeyi Parisli bankerler için söylemek mümkün değildir.

Daha önce ekonominin genişleme dönemlerinde bankacılık sektörünün kendisi de hızla büyüyen ticaret sektöründen genellikle daha hızlı büyüdüğünü, tarım ve sanayi sektörlerinin büyüme hızlarının da bu iki sektörün epey gerisinde kaldığını öne sürmüştüm. Ama gerileme ya da duraklama zamanlarında tarım ve sanayi büyümelerini iyi kötü sürdürürken ticaret süratle geriler ve krediyi, demek istediğim bankaları arkasından sürükler. 1789 ile 1815 arasında aşağı yukarı böyle olmuştur. Bununla birlikte aralarında "Kamu Selameti Komitesinin [gizemli] bankeri" Perrégaux'nun şirketinin de bulunduğu başlıca bankerlik kuruluşları zorlu Devrim yıllarını fazla güçlük çekmeden atlatmıştır.[142] Bu çalkantılı dönemde sağduyu hiç kuşku yok ki faaliyetleri kısıtlamak ve etliye sütlüye karışmamaktı. "Malletler tam tamına böyle bir politika izlediler: Sermayeleri 1788'de 800.000, 1792'de 525.000, 1794'te 240.000 *livre* ve *assignat*'nın parlak döneminde sıfırdı..."[143] Taşınmazlara ve toprağa büyük ölçüde yatırım yapmışlardı. Périerler de büyük araziler ve Anzin kömür madenlerinin pay senetlerini payı satın alırlar. Bonaparte ile güçlü bir iktidarın ortaya çıkışı

[141] Bertrand Gille, *La Banque et le crédit en France de 1815 à 1848*, 1959, s. 41.
[142] *A.g.e.*, s. 39.
[143] *A.g.e.*, s. 40.

bankacılık sektörüne bir an için umut ve kısmi bir canlanma getirmişse de barış günlerinin sona ermesi ve izleyen 1803, 1806 ve 1810 krizleri ve iflasları Paris bankacılığına bu kez Restorasyon dönemine kadar belini doğrultamayacağı çok ağır darbeler indirmiştir.[144]

Demek ki Konsüllük ve İmparatorluk kredinin oldukça kıt olduğu dönemlerdi. Hatta geçmişin alışkanlıklarına geri dönülmüş olduğunu söyleyebiliriz. Napoléon döneminin büyük iş adamı Gabriel Ouvrard hâlâ eski kafalı bir banker-tüccar değil miydi? Ulusal emlak [Devrim'in el koymuş olduğu taşınmaz mallar –çn], sömürge ürünleri, ordulara malzeme tedariki, 1801 kıtlıkları sırasında Hollanda ve İngiltere'den büyük çapta tahıl ithalatı gibi alanlarda spekülasyon yapıyordu. 1804'te açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalan İspanya'nın gıda ürünleri gereksinimlerini karşılamış ve ödemesini Yeni İspanya'da, Meksiko'da *piastre* olarak tahsil etmiş ve bu gümüş paralar İngiliz gemileriyle Avrupa'ya taşınmıştı. Ouvrard bir dâhiydi[145] ama kesinlikle eski günlerin adamıydı: Debdebeli bir hayat sürüyor, her türlü riski göze alıyor ve gerektiğinde hiç utanmadan rüşvet alıyordu.

Fransa 1815'te yürekler acısı bir durumdaydı. Baron Dupin'in çizdiği tablo biraz abartılı da olsa gerçekten pek uzak değildir: Silah altına alınan 2 milyon kişi, 1 milyon ölü, bir işe yerleştirilmesi gereken 700.000 eski asker, en az 1,5 milyar franklık bir yıkıma yol açan iki istila, yabancı ordular 1817'de ülkeyi boşaltana kadar onlar için yapılmış yaklaşık aynı tutarda harcama...[146] Ama hayat yeniden başlayacak, tarım, sanayi ve ticaret süratle toparlanacaktır. Barış bir kez daha en büyük şifacı olacaktır. Her şey hareketlenir ve bazı modern sektörler değişiklikleri dayatır: finans işlemleri, ticaret şirketleri, yeni metalürji ve kimya sanayileri, Lyon bölgesi aydınlatma gazı şirketleri, kanallar, demiryolları... Ekonomist Adolphe Blanqui'nin yazdığına bakarsak: "Her geçen gün küçük işliklerin, dağınık parça başı işlerin ve ev tezgâhlarının ortadan kaybolduğunu görüyoruz. Sanayi günümüzde sonsuz güçteki motorların çalıştırdığı heybetli makinelerle donatılmış ve kışlaları ya da manastırları andıran çok büyük fabrikalarda örgütlenmektedir."[147] Üslup tumturaklı olabilir ama çağdaşların zamanlarının onlara sundukları karşısında

[144] *A.g.e.*, s. 46-47.

[145] Jean Savant, *Tel fut Ouvrard, le financier providentiel de Napoléon*, 1954.

[146] Charles Dupin, *Le Petit Producteur français*, I, 1827, s. 5 vd.
Akt. Jean Bouvier, "Les premiers pas du grand capitalisme français. Le sytème de crédit et l'évolution des affaires de 1815 à 1848," *La Pensée*, n° 72, Mart-Nisan 1957, II, s. 67.

kendilerinden geçme hakları yok muydu? Dünya yadsınamaz bir biçimde yeni bir yöne sapmıştı. Gelişme, özellikle de 1842 yılı yasasıyla düzenlenen demiryollarının simgesi olduğu gelişme her yerdeydi.

Tüm bu devasa girişimler para, her zamankinden daha çok para, kredi, her zamankinden daha çok kredi gerektirdiği için hukuki olarak 1807'de yaratılmış olan anonim şirket sonunda ortaya çıkar: 1825 ile 1837 arasında komandit ortaklık biçiminde kurulmuş 1039 şirkete (toplam sermaye 1,2 milyar frank) karşı sadece toplam sermayesi 359 milyon frank olan 157 anonim şirket kurulmuştur. Ama bu sadece başlangıçtı –her şeyin bir başlangıcı vardır. Anonim şirket büyük işlerde tüm yetkiyi birkaç kişiden oluşan bir yönetim kuruluna verecek ve küçük hissedarlar bu bir avuç ayrıcalıklı tarafından kırkılmış koyun muamelesi görecektir ve bu, söylemeye gerek yok, tabanın en üst kat tarafından sömürülmesi anlamına geliyordu. Ama bu yeni bir şey miydi? Toplumun eski kurallarının gücü, devamlılığının sırrı, karşılarına çıkan yeni koşullara sürekli olarak uyum sağlayabilmelerinde yatmaktadır. Bir kez daha vurgulayalım: Ekonominin tepesinde gözlemlenen değişikliklerin hiçbiri aslında yeni değildi. 1807 Ticaret Yasasının öngörülebilir sonucu olan anonim şirketler yaygınlaşmaya başlamadan önce de potansiyel olarak mevcuttu. Aynı şekilde bankaların yükselişi uzun zaman önce başlamış bir hareketin sonucuydu. Bankacılığın Devrim ve İmparatorluk dönemlerinde gerilemesinden ve yaşadığı güçlüklerden sonra yeniden hızlı bir şekilde canlanması yeni bankaların kuruluşundan çok (ki birçoğu uzun süre ayakta kalamamıştır) en azından üçte biri Eski Rejim döneminde faal olan eski bankaların sahneye geri dönüşüne yol açmıştır.[148] Eğer 1830 Devrimi ve Temmuz Monarşisi yeni bakanları arasına Casimir Périer ve Jacques Lafitte gibi bankerleri dahil ettiyse bunun nedeni "yüksek bankacılık"ın kaybettiği mevzileri süratle yeniden eline geçirmiş olmasıydı. Daha sonra II. İmparatorluk ve III. Cumhuriyet dönemlerinde faaliyet alanının aniden genişlemesiyle durumunu daha da sağlamlaştıracaktır.

Yüksek bankacılık terimi 1914'e ve muhtemelen daha sonrasına kadar kullanımda kalacaktır. İyice oturmuş, tüm Fransa'da etkin ve daha da önemlisi uluslararası finans çevreleriyle yakın ilişkideki büyük Paris bankalarını belirtmek için kullanılıyordu. Birçoğu eski kuruluşlar olan bu bankaların sahipleri ülkenin ekonomik, toplumsal ve siyasi yaşamında çok önemli bir rol oynuyordu: Perrégaux'un ardılı Jacques

[148] B. Gille, *a.g.e.*, s. 52-54.

Lafitte, Hottinguer (Zurich'ten gelmiş olan), Hentsh, Périer, Delessert, Fould, James de Rothschild... Toplamda, hatırı sayılır bölümü yabancı kökenli yirmi ila yirmi beş banka. Ama kozmopolit sermaye de çok eski bir kural, bildiğimiz tüm örneklerde *sine qua non* koşul değil miydi? Yurt dışıyla bağlantı büyük ölçekli işlerde vazgeçilmezdi. Meyer Anselm Rothschild'in beş oğlu 1820'de Avrupa'nın çeşitli kentlerine yerleşir: Anselm ailenin yerlisi olduğu Frankfurt'a, Salomon Viyana'ya, Nathan Londra'ya, Karl Napoli'ye ve James Paris'e. Bu stratejik noktalardan olağanüstü yükselişlerinin sahnesi olan Avrupa'yı denetlemişler ve servetlerine servet katmışlardır. Ve yine başka bir eski kurala uyarak her türlü işe aynı anda soyunurlar: mevduat, iskonto, kambiyo işlemleri, devlet borçlanma kâğıtları ve ticaretle bağlantılı büyük çapta komisyonculuk. Paris'teki kardeş James, "Büyük finansal girişimlerini desteklemek için Le Havre'da büyük depolara, denizde gemilere sahipti; yavaş yavaş Fransa'ya çay ithalatını tekeline aldı; çok büyük miktarlarda yün, tahıl ve ipek satın alıyordu."[149] Kısa bir süre Louis-Philippe'in başbakanlığını yapmış ve parlak bir siyasi kariyerin eşiğinde koleraya yenik düşen Casimir Périer'nin "Her tarakta bezi vardı: armatörlük, bankerlik, emlak spekülasyonu, kamu ve özel sektör kredileri, maden dökümhaneleri, cam fabrikaları, şeker rafinerileri, sabun fabrikaları, değirmenler: hepsi de büyük ölçekte." Kısacası bu bankerlerin ticaret ve sanayi ile hâlâ güçlü bağları vardı.

Bununla birlikte Kral Louis-Philippe ile çok iyi ilişkiler içinde olan James Rothschild devlet maliyesine diğer bankerlerden daha çok bulaşacaktır. Hükümetin borçlanma kağıtlarında giderek neredeyse tek başına söz sahibi olur. Operasyon XVIII. yüzyılda Amsterdam'da kullanılmış eski yöntemlere göre yürütülüyordu. Bankerin işlevi borçlanma senetleri piyasaya sürülmeden önce tutarını avans olarak hükümete ödemek, yani kâğıtları satın almaktı –elbette nominal bedellerinin altında. En düşük yüzdeyle yetinen banker sözleşmeyi imzalıyordu. Kağıtlar nominal değerleriyle halka arz edildikten sonra bankerin önünde para kazanmak için bir yol daha vardı: Kendisine ayırmış olduğu borçlanma kâğıtlarını yüksek fiyata satmak için Paris Borsasındaki fiyatlarını yükseltmek. Görüldüğü gibi bu saydıklarım bir kez daha "az masraf ve riskle çok büyük kazançlar sağlayan"[150] eski uygulamalardı. Bundan böyle banker

[149] F. Ducuing, *De l'organisation du crédit en France*, 1864, s. 80, akt. R. Bigo, *a.g.e.*, s. 124.

[150] R. Bigo, *a.g.e.*, s. 125 not 1.

devletle yakın ilişkide olacak, *maliye* ve *maliyeci* sözcükleri ayırt edici anlamlarını kaybedecektir.

Ama devlet göründüğü kadar tepkisiz, göründüğü kadar tutarsız mıydı? Her ne olursa olsun iş dünyasının öngörememiş olduğu 1848 Şubat günlerinden sonra oyunun kuralları değişecektir. İkinci Cumhuriyet, çalkantılı, güç ve "kozmopolit finans"a muhalif bir dönem olmuştur. Hope Bankası İngiltere'ye göç etmekten başka bir çare bulamayacaktır. Ağustos 1847'de 250 milyon franklık büyük bir borçlanmayı finanse etme önerisinde bulunmuş olan James Rothschild ise karşılaştığı büyük engeller karşısında bu girişimini yarıda kesmek zorunda kalacaktır.[151] II. İmparatorluk ile iş ve banka çevreleri yeniden nefes almaya başlar ama Fould tarafından ekarte edilen Rothschild artık iktidara Louis-Philippe zamanındaki kadar yakın değildir. 1854'te Maliye Bakanı Bineau Kırım Savaşının gerektirdiği 250 milyon franklık bir borçlanma için onun aracılığından vazgeçecek ve borçlanma senetlerini iki başka bankerin, Dassier ve Mirès, yönlendirmesiyle *doğrudan* halka sunacaktır. Sonuç tam bir başarı olmuş, devlet kâğıtları birkaç günde kapışılmıştı ve "III. Napoléon 'sermayenin kamu oylamasını' hoşnutlukla karşıladı. Bu olay devlet kağıtları üzerinde neredeyse tek başına söz sahibi olma ayrıcalığını kaybeden *yüksek bankacılık* için ağır bir darbe oldu."[152] Devlet borçlanma kağıtlarını kendi denetimi altına almıştı (bu arada bunun Eski Rejim zamanında da sık sık gerçekleşmiş olduğunu hatırlatalım) ama bu durum 1870-1871 (Fransa-Prusya Savaşı) yenilgisinden sonra Prusya'nın savaş tazminatı olarak talep ettiği 5 milyar frangı ödemek için gerekli borçlanma nedeniyle bir kez daha başta Alphonse de Rothschild olmak üzere bankerlere başvurulmasını engellememiştir.[153]

Finans aristokrasisi için telafiler her durumda eksik olmamıştır. Çünkü çok ağır 1846-48 krizinden sonra Avrupa gibi Fransa da uzun süreli bir öfori dönemine girmişti. Yükselen bir dalga tüm Avrupa ekonomisini ayağa kaldırmıştı. Bu gelişmenin nedeni acaba Avrupa'yı çok büyük miktarda altına boğmuş olan –"Yirmi yılda neredeyse XVI. yüzyıldan bu yana çıkartılmış miktar kadar"–[154] Kaliforniya (1848) ve Avustralya (1851) altın yataklarının keşfi miydi? Fransa'nın eline on yılda 3 milyar 380 milyon frank değerinde altın geçmişti ama buna karşılık Uzak

[151] Guy Palmade, *Capitalisme et capitalistes français au XIXe siècle*, 1961, s. 122.
[152] R. Bigo, *a.g.e.*, s. 125-126.
[153] G. Palmade, *a.g.e.*, s. 133-134.
[154] *A.g.e.*, s. 128.

Doğu'dan yaptığı ithalat için kullandığı 1 milyar 100 milyon frank değerindeki gümüşü kaybetmişti. Gümüş kıtlığı o düzeydeydi ki 1861'de 80 ilde 5 frank ve daha düşük nominal değerdeki paralar güçlükle bulunuyordu.[155] 1865'te altın madenleriyle demiryollarının "Avrupa'nın sınai ve ticari gelişmesinin iki sırrı" olduğu öne sürülüyordu.

1842'den itibaren hükümetlerin desteğini arkasına alacak olan demiryolları *yüksek bankacılığın* gözde etkinlik alanlarından biri olmuş, bankerler devlet güvencesindeki tahviller sayesinde demiryolu inşaatları için gerekli milyarlarca frangı toplamayı üstlenmiştir. Ne onlar ne de rakipleri bu işten para kaybetmiştir. İzleyen büyük çalkantılı dönem onları birçok ticari işten çekilmeye zorlarken 1820'den itibaren ilgi alanlarına girmiş olan sanayi, madencilik, metalürji sektörlerinin yanı sıra yeni sigorta sektörüne de yoğunlaşırlar.

Bununla birlikte, 1846-48 krizi Fransa'da kredinin yetersizliğini ve ciddi bir bölgesel dengesizliği kanıtlamıştır. Bankacılık ve iskonto faaliyetleri 1840'da bile aşağı yukarı bütünüyle Paris piyasasının ve büyük ölçekli dış ticaretin hizmetindeydi. Buna karşılık, taşra eyaletleri, diğer ticaret kentleri ve kırsal merkezler kredi ve diğer bankacılık olanaklarından çok az yararlanıyordu.[156] Sonucu "Piyasayı bir yığın ürünle doldurma ve otuz kırk yıllık yerleşik insanlarla rekabet etme belki de onları batırma" (bu görüş 1840 yılına aittir) olabilecek bir aşırı üretimden çekinen Paris eşrafı kendi kredi ve iskonto kurumlarının eyaletlere yayılmasına bilinçli olarak engel oluyordu.[157] Ve özellikle de –etkili bir biçimde çünkü bunun için Danıştayın ön onayı gerekiyordu– eyaletlerde bağımsız bankacılık kurumlarının kurulmasına karşı çıkıyorlardı. Yüzyılın ilk yarısı boyunca sanayileşme bu yüzden, Paris bankerlerinin özellikle ilgilendiği sektörler dışında, tamamen eldeki olanaklarla yürütülmüştür; şirketler ve büyük müşterileri en azından ödeme vadelerini uzatarak ya da kısa vadeli borç vererek karşılıklı olarak yardımlaşmıştır. Örneğin Alsace tekstil sanayii 1827'de Le Havre pamuk ithalatçılarıyla Paris, Lyon ve Basel toptancı tüccarları tarafından finanse ediliyordu; 1844'te Lyon'daki 400 sanayici 70 yerel ipek tüccarıyla Fransız ve yabancı 180 komisyoncunun sağladığı kredileri kullanıyordu. Ama ticari kanallara dayalı bu kısa

---

[155] R. Bigo, *a.g.e.*, s. 40.

[156] Maurice Lévy-Leboyer, "Le crédit et la monnaie: l'évolution institutionnelle," *Histoire économique et sociale de la France* içinde, yay. haz. F. Braudel, E. Labrousse, III, s. 354-355.

[157] *A.g.e.*, s. 362-363.

vadeli krediler riskli kredilerdi; zincirleme iflaslar her zaman mümkündü –1846-48 krizinde olacağı gibi.[158] Ekonomideki kötü gidişatın uzaması ivedi önlemler alınmasını gerektiriyordu.

Geçici hükümet bu koşullar altında iktidarı eline geçirdikten birkaç gün sonra, 8 Mart 1848'de, Danıştayın ön onayını pas geçerek Paris'te, kısa sürede Fransa'nın tüm büyük kentlerinde (başkent modelini izleyen) şubeler açacak olan bir Comptoir National d'Escompte (Ulusal İskonto Bankası) kurar.[159] Paris kalesi artık düşmüştü ve III. Napoléon'un hükümet darbesini izleyen ve sanayi ile bankacılığın çok büyük bir atılım yapacağı dönemde (1945 sonrası "Otuz Görkemli Yıl"ı andıran) bir çeşit yaratıcı coşkuya, "farklı tip bankalar ve bankerler arasında rekabetçi bir kargaşa"ya tanık oluyoruz.[160] Bu dönemde kurulmuş ve varlıklarını günümüze kadar sürdürmüş olan bankalar arasında Crédit Foncier'yi (Crédit Immobilier ile aynı yılda, 1852'de kurulan); Crédit Industriel et Commerciale'ı (1859); Crédit Lyonnais'yi (1863) ve Société Générale'i (1864) sayabiliriz. Tarihçilere göre 1848'den sonra, daha doğrusu 1852'den sonra Rothschild tarzı bankacılığın pabucunu dama atacak olan yeni bir kuşak, yeni bir model bankacılık sistemi yerleşmiştir. Bu görüş ne derece doğrudur?[161]

Her şeye karşın aile şirketleri olarak kalmış olan *yüksek bankacılık* kurumları her yerde şube açan ticaret bankalarıyla –Crédit Lyonnais ve Société Générale gibi kısa sürede tüm ülkeye yayılıp halkın tasarruflarını çekecek olan bankalar gibi– hiç kuşku yok ki artık boy ölçüşecek çapta değildi. Ama bir yandan, duruma daha yakından bakarsak, örneğin 1860'da Lévy-Leboyer yeni kredi kurumlarının ne kredilerin dağılımı konusunda ne de finansman politikaları açısından eski özel bankaların yöntemlerini pek değiştirmemiş olduğu sonucuna varmıştı.[162] Farklılık çok yararlı olmuş olan ademi merkeziyetçilikte ve ekonominin genel büyümesinde yatmaktaydı. Ama "ekonominin gelişmesiyle bankaların eylemini birbiriyle karıştırmamak" gerekir. II. İmparatorluk döneminin ekonomik büyümesinin artılarını ya da 1860'tan sonra büyümenin yavaşlamasının sorumluluğunu bu sonunculara atfetmek ne derece doğrudur?[163]

---

[158] *A.g.e.*, s. 372-373.

[159] Rondo Cameron, *La France et le développement économique de l'Europe, 1800-1914*, 1971, s. 128-130.

[160] Jean Bouvier, *Les Rothschilds*, 1967, s. 199 vd.

[161] M. Lévy-Leboyer, *a.g.m.*, s. 393-400.

[162] Maurice Lévy-Leboyer, "La spécialisation des établissements bancaires," *Histoire économique et sociale de la France* içinde, *a.g.e.*, III, s. 470-471.

[163] M. Lévy-Leboyer, "Le crédit et la monnaie," *a.g.m.*, s. 353.

Öte yandan da bana öyle geliyor ki ticaret ve mevduat bankaları borsalar, geçmişin fuarları ve bir zamanların pazarları gibi işlevleri ekonominin dalgalanmalarıyla değişen araçlardan başka bir şey değildi. Bu azmanları Avrupa'da görmüş olduğumuz ve yakında ABD'de ortaya çıkacak tipte büyük kapitalistlerle karşılaştırmak bir değerlendirme hatası değil midir? Demek istediğim kapitalistlerin her şeye rağmen başrol aktörleri olmayı sürdürmüş olmasıdır. *Yüksek bankacılığın* bu yeni bankacılık dalgası dışında kalmadığı açıktır: Üyeleri 1800 ile 1890 arasında Banque de France'ın yönetim kurullarında düzenli olarak yer almış olduğu gibi II. İmparatorluk döneminde kurulan bankalara da yatırım yapmıştır: Crédit Foncier'nin sermayesinin %20'si, Crédit Immobilier'nin %50,5'i (ve yönetim kurulunun on iki üyesinin sekizi), Société Générale'in %23'ü vb. onlara aitti.[164] Böyle bir durumda büyük kredi bankaları XIX. yüzyılın ikinci yarısında devlet borçlanma kâğıtları ve Fransa dışı yatırımlarla çok yakından ilgilenmişse, Société Générale Avrupa'nın parasının düzenli olarak yutulduğu dipsiz kuyularda, örneğin Latin Amerika'da Peru ve Bolivya gibi uzak ülkelerde riskli işlere girerek eski zamanın girişimci kapitalisti gibi davranmış görünüyorsa açıkça ulusal kökenlere sahip bu bankalar tamamen kendi inisiyatifleriyle mi hareket ediyordu? Yoksa bunun nedeni *yüksek bankacılığın* etkisini sürdürmesi, yönetim kurullarındaki varlığı sayesinde kazandığı yeni güçle onları istediği gibi yönlendirmesi miydi?

Bu düşünceleri bana 1850 sonrası Fransız bankacılığının hem kâr oranlarını hem de politikalarını inceleyen Jean Bouvier'nin parlak bir makalesi[165] esinledi. Ona göre Banque de France ve Crédit Foncier dışındaki bankalar Birinci Dünya Savaşına kadar "büyük ölçüde çok işlevli" ve riske atılmayı seven şirketler olarak kalmıştır. Kârlarındaki genel yükseliş (1872 ile 1882 ve 1893 ile 1901 arasındaki durgunluk dönemlerinde sekteye uğrayan) politikalarındaki yeni bir yönelim sayesinde gerçekleşmişti: Faiz oranlarındaki ve dolayısıyla sermayenin üretkenliğindeki 1873'ten sonraki hatırı sayılır düşüş Fransız ekonomisine sunulan kredilerin genişlemesiyle ve iç pazardaki daha düşük kâr *dış pazar*daki büyük ve umut verici operasyonlarla telafi edilmiştir. Oysa bu politikanın arkasındaki esin kaynakları, "Paris para piyasasındaki büyük operasyonları –özellikle de yabancı borçlanma senetlerini piyasaya sürme– denetleyen

[164] *A.g.e.*, s. 395.

[165] Jean Bouvier, "Les profits des grandes banques françaises des années 1850 jusqu'à la première guerre mondiale," *Studi Storici*, Nis-Haz. 1963, s. 223-239.

finans grupları 1914'e kadar sıkı bağlar içindeki *yüksek bankacılığın* bankerleri, mevduat bankaları ve ticaret bankalarından oluşuyordu." *Yüksek bankacılık* Fransız bankacılık sisteminin tümünü etkilemeyi belki de iki dünya savaşının sonrasına kadar sürdürecektir.

Bu sorunları bu kitabın devamında toplumdan söz ederken gerektiği gibi yeniden ele almayı umuyorum. Çünkü bu ağır üstyapı ülkemizin tarihinde tarih kitaplarının aşırı söz ettiği siyasi krizler ve yabancı tehlikelerden çok daha belirleyici bir olgudur.

Küçük Sayının Önemi

Güç, karar verme ve etkili ayrıcalık, mantıklı olsun ya da olmasın, günümüzün ahlaki kurallarına ters düşsün ya da düşmesin– iktisadi yaşamın en üst katlarında yoğunlaşır. Bu avantajları bilinçsiz ya da yarı bilinçli bir biçimde sayıları düzenli olarak sınırlı kalan gruplara merkezileşme süreci dağıtmıştır. Bu gruplar çok sık olmasa da değişebilir ama her durumda yeni gelenler yerlerini aldıklarından daha çok sayıda değildir.

1550'de zenginliğinin doruğundaki Lyon'da kambiyo işlemleri ve takas fuarları seksen İtalyan tüccar ailesinin denetimi altındaydı. Piacenza 1590'da yeni *merkezi fuar,* tüm Avrupa para hareketlerinin merkezi olduğunda her şey yaklaşık altmış *banchiere*'nin elindeydi. Daniel Dessert son kitabında uyruklarının vergilerini toplayarak krala yardım eden, yani vergi yükümlülerinden tahsil edecekleri parayı krala avans olarak veren çeşitli mültezimlerin dökümünü yapmıştır. Bu kilit roldeki insanların sayısı çok sınırlıydı: 1668 ile 1715 arasında kralla sözleşme imzalamış olanların toplamı 693 kişiydi. En az altı ile elli arasında ve daha çok sözleşme imzalamış olanlar ise sadece 242 kişiydi.[166] Bu "maliyeciler"in büyük çoğunluğunun kökeni "Ülkenin kuzey yarısı, Nantes ile Cenevre'yi birleştiren ünlü hattın kuzeyiydi."[167] Ve hepsi "finans işleri merkezi" Paris'e yerleşmişti.[168] Çok geçmeden Vendôme Meydanı etrafında görkemli konaklar inşa ettireceklerdi. Kısacası merkezileşme iki kurala göre gerçekleşmiştir: az sayıda insan ve bir mekân birliği.

Mültezimlerin dar çevresinde Genel İltizam şirketi en önemli kaleydi, başarının doruğunu temsil ediyordu. 1680 Falconnet sözleşmesinden itibaren monarşiye verdiği avanslar karşılığında tuz vergisi, tüketim

[166] D. Dessert, *a.g.e.*, s. 80.
[167] *A.g.e.*, s. 88.
[168] *A.g.e.*, s. 71.

malları üzerindeki vergiler, gümrük vergileri ve ayakbastı ücretleri gibi çok sayıda vergiyi, yani dolaylı vergilerin çok büyük bir bölümünü toplama ayrıcalığını elde etmişti. Konuyu yakından incelemiş olan bir tarihçiye göre: "Genel İltizam'ın mültezimlerini birbirlerine bağlayan evlilik bağları nedeniyle bölgesel ayrımların [Languedoclular XVIII. yüzyılda şirkete coşkuyla katılmışlardır) burada çok fazla önemi yoktu. Evlilikler o kadar çok sayıdaydı ki soyağaçlarının sistemli bir karşılaştırmasının hepsinin iki üç, hatta tek bir aile grubuna bağlı olduğunu göstermesi olasılık dışı değildir."[169] Ama bir çeşit "süper-kapitalizm"in habercisi olan bu çok zengin insanlardan oluşmuş küçük grubun hizmetinde tüm ülke toprağına yayılmış bir insan ordusu vardı. Goudar 1756'da "İltizamlar kırsal bölgelerden çok büyük bir bölümü günümüzde memur değil çiftçi olması gereken elli binin üstünde yurttaş çekmiştir. Mültezimler sadece yirmi beş bin kişiyi ücretle çalıştırmaktadır; ama (...) iltizamlarla bağlantılı olarak çalışan yurttaş sayısı çok daha fazladır" diye yazıyordu.[170] Çünkü Genel İltizam monarşik hükümetin kendisiyle sürdürdüğü ilişkinin aynısını bazı vergilerin toplanmasını tali sözleşmelerle devrettiği taşeron-mültezimlerle sürdürüyordu. Onlara iş verenlere inanırsak bu sonuncular en çok nefret edilen vergi tahsildarlarıydı. Her durumda halkın şiddeti en çok onlara yönelikti.[171]

Kısacası burada vurgulanması gereken buzdağının görünür kısmının altındaki çok büyük kitledir. Bir grup altında kendisi için çalışan hizmetkârlar, bağımlılar ya da köleler olmadan güçlü olamaz.

Birkaç sayfa yukarıda Levant ticareti gibi önemli bir ticaretin nasıl birkaç elde toplanmış olduğunu gösterdim. XVIII. yüzyılda gemileri Saint-Malo ile uzlaşma içinde Atlantik'e açılan ya da daha sonra Antil Adaları ticaretine katılan zenginliğinin doruğundaki Marsilya'da Jacques Carrière'e göre en çok seksen yükleyici tüccar vardı –bir kez daha küçük bir ayrıcalıklılar dünyası. Rouen'da bu ayrıcalıklılar 1779'da sadece 61 kişiydi.[172] Paris'te *yüksek bankacılık* Restorasyon dönemi ve sonrasında olsa olsa 25 aileden oluşmuyor muydu?

Küçük sayılar kuralı yukarıdaki birkaç örneğin işaret ettiğinden çok daha genel bir kuraldır. Neredeyse bir yasanın tüm özelliklerine

---

[169] Guy Chaussinand-Nogaret, *Les Financiers du Languedoc au XVIIIe siècle*, 1970, s. 236.

[170] A. Goudar, *a.g.e.*, I, s. 70-71 ve not.
F. Bayard, *a.g.e.*, s. 918.

[172] M. Lévy-Leboyer, "Le crédit et la monnaie...," *a.g.m.*, s. 350.

sahiptir– töretanımaz bir yasa diyebilirsiniz. Ama eski Mariotte Yasası ahlaka aykırı mıdır? Toplumun var olmak için yönetici seçkinlere ihtiyacı olabilir mi? Her ne olursa olsun, yasa hoşa gitsin (bu mümkün değildir) ya da gitmesin yabancı toplumlarda da açık bir şekilde (%90) geçerli olmuş görünmektedir –kısıtlamalarına boyun eğen sadece Fransa değildir.

Kentlerin ve ticaret şirketlerinin patronları olan Hollanda kral naipleri Avrupa'nın uzun süre en parlak durumdaki ekonomisine hükmetmiştir.[173] XVIII. yüzyılda zamanının en sofistike kenti olan Cádiz'de Sevilla *Consulado*'su hâlâ çok güçlüydü çünkü eski başat kent Sevilla egemenliğinden vazgeçmemişti. Bir Fransız tüccar 12 Aralık 1702 tarihinde şunları yazabiliyordu: "Sevilla Konsolosluğu ticareti özel amaçları doğrultusunda çekip çeviren dört beş özel kişiden [Basklı tüccarlar] oluşmaktadır. Kalyonlar ve filolar onlar ne zaman uygun görürlerse limandan çıkmakta, ne zaman isterlerse geri dönmektedir. Batı Hint Adaları'nda tüm meyveleri [kârları] ellerine geçiren adamları bulunmaktadır. Sözün kısası bu beş kişi büyük yükleyici-tüccarların zararına ve yıkımları pahasına zenginleşmektedir."[174]

Ama –insan bilimleri gibi tarihte de az rastlanan– bir *yasa*dan söz ediliyorsa bu yasanın parayla ilgili sektörlerin dışında da geçerli olması gerekir. Aslına bakılırsa erk tüm biçimleriyle azınlıklara ait olmuştur ve bu azınlıklar o derece başarılı olmuştur ki ayrıcalıksızların geniş okyanusunda istedikleri gibi ve üstünlüklerini koruyarak seyretmiştir. Pierre Goubert'in kitabının başlığı –*Louis XIV et vingt millions de Français* (XIV. Louis ve Yirmi Milyon Fransız)– bize bu gerçeği hatırlatmaktadır. Birbirlerinden kopuk, aralarında gevşek bağlar bulunan bu yirmi milyon kişi Fransa'yı, başka bir deyişle kendilerini, mal varlıklarını ve emeklerini kararlı bir şekilde sarayla iş birliğine yönelecek olan dar bir aristokrasinin tasarrufuna bırakmıştır. Ustalarımın[175] dersine sadık kalarak Eski Rejim'in tarihini uzun zaman ilk aşamada saraya, ikinci aşamada da hükümete ve iktidara doğru çifte bir yarış olarak görmüş olduğumu itiraf etmeliyim. Kardinal Richelieu 1614'te Kraliçe Anne d'Autriche'in şapel papazı olduğu zaman ilk adımı atmıştı. Aynı yeni bir milletvekilinin Palais Bourbon'a (Parlamento binası) ilk girişi gibi. XVIII. yüzyıl

[173] F. Braudel, *Civilisation matérielle...*, III, s. 166.

[174] U.A., Donanma B7 226, Sevilla, akt. E.-W. Dahlgren, *Les Relations commerciales et maritimes entre la France et les côtes de l'océan Pacifique (commencement du XVIIIe siècle). I. Le Commerce de la mer du Sud jusqu'à la paix d'Utrecht*, 1909, s. 36 ve not 1.

[175] Özellikle Emile Bourgeois.

tarihinin büyük uzmanı Claude-Frédérick Lévy'nin yetkin kaleminden aşağıdaki kuşkuya mahal bırakmayan açıklamayı, her ne kadar yeni görüş açımı doğrulasa da, okuduğum zaman şaşırmış olduğumu söylemeliyim: "XIV. Louis'nin hükümdarlığının son yıllarında fiili iktidar ne artık başarısız monark ne de sofu eşi tarafından kullanılıyordu; iki bakanlık ailesinin, Colbertler ve Phélipeauxlar, elindeydi."[176] Bu sav Naiplik döneminin (Philippe d'Orléans) XIV. Louis ve rejimine karşı tepkisine olduğu kadar iflasın kıyısındaki monarşinin "kurtarıcı"sı ve her iki ailenin de üyesi olan Maliye Genel Denetçisi Desmarets'nin gözden düşmesine de ek bir çeşni katmaktadır.

Fransa'yı arkada bırakıp Napoléon dönemi savaşları zamanındaki İngiltere'ye geçtiğimde keskin bir gözlemci olan Alay Komutanı (*Mestre de camp*) Pillet'nin kaleminden İngiltere'nin XVIII. yüzyıl başında on aile tarafından *yönetildiğini* ve onur nişanlarıyla kaplı Wellington Dükü'nün bu ailelerin yanında sadece bir hizmetkâr, bir figüran, bir sonradan görme olduğunu okuduğumda bir kez daha şaşırmış olduğumu da itiraf etmeliyim. Yüksek, çok yüksek sosyete gerçekten de iktidarın tüm tezahürlerinde –üstü kapalı bir biçimde ya da değil– söz sahibi miydi?

Kültür tarihi bile küçük sayı kuralından yakasını kurtarmış görünmemektedir. Lucien Febvre her dönemde en çok on kadar büyük yazar ve düşünürün sözünün geçtiğini, onların eserlerini dikkatlice okuyarak, düşüncelerini tartarak zamanlarının fikir dünyasını şaşılacak derecede iyi tanıyabileceğimizi sık sık söylerdi. Fransız edebiyat ve düşünce tarihine hızlı bir bakış aklımıza örneğin XVI. yüzyılın Pléiade şairlerini ya da başta Diderot olmak üzere XVIII. yüzyıl "filozoflarını" getirmektedir. Resim sanatında ise aklımıza hemen Loing kıyıları, Barbizon Ormanları, Bateau Lavoir ya da Montparnasse gelmektedir... Ve dini tutkuların uzun tarihinde başarılı olamamış azınlıklar –Fénelon ve arkadaşları– kadar bir·dereceye kadar başarılı olmuş azınlıkları da hatırlıyoruz: Sainte-Beuve'ün *Port Royal*'ini defalarca büyülenmiş şekilde okumuştum.

Ama bu çalışmanın gelecek bölümünde gönlümce geri dönmeyi umduğum bu daldan dala atlamayı burada kesiyorum.

Fransız yaşamının tepesine rahatça yerleşmiş olan kapitalizme, herhangi bir suçlamada bulunmadan, dikkati çektim. Bu kapitalizm XVIII. yüzyıl sonunun canlı gelişmesinden itibaren gözlemlenmektedir. Çok

[176] Claude-Frédérick Lévy, *Capitalistes et pouvoir au siècle des Lumières*, II. *La Révolution liberale 1715-1717*, 1979, s. 10.

kısaca söylersem Fransız toplumuna sızmasının gecikmiş olduğunu düşünüyorum. Belki düşük hacminden dolayı –James de Rothschild zamanında bile–, belki de XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki atılımla başlayan genişlemesi boyunca dış dünyayı, sömürgeleri çoğu zaman Fransa'ya yeğlemiş olduğu için (Lysis'in makul ve doğru taşlamalarına bir göz atın). Her ne olursa olsun, bana öyle geliyor ki Fransa kapitalizme bir şekilde direnmiş olduğu için kapitalist model için gerekli tutkular, kapitalist motorun dönmesi için olmazsa olmaz aşırı kâr iştahı ülkeye sızamamıştır. Kapitalizm tarafından tamamen "kazanılmamış" olması Fransa'nın talihsizliği kadar büyüsü de değil midir? Büyüsü, çekiciliği birçok başka ülkeden farklı bir yaşam tarzına sahip olmuş, talihsizliği ise olanaklarının ve zenginliklerinin farkına varmamış, dünyanın büyük güçleri arasındaki mücadeleye tam olarak katılmayı başaramamış olmasıdır.

Fransa yeterince kapitalist değil miydi? Sorunun yanıtı açıktır. Ama hiç kuşku yok ki, günümüzdeki gelişmelerin de gösterdiği üzere kapitalizm tarafından sömürülüyordu. Çağdaşlarının ısrarla kalem oynatmakta usta ve şaşırtıcı bir gerçeklik duygusuna sahip hayat dolu bir gazeteci olarak gördüğü ama aynı zamanda da düşünebilen bir insan olan Sébastien Mercier'den bir alıntıyla yetineceğim. Devrim'den sadece birkaç yıl önce söylediklerini dinleyin. Makalesi *Kapitalistler* başlığını taşımaktadır: "Halkın artık parası yok; bu çok büyük bir sorun. Elinde kalmış olan çok az miktarda para da ölüm saçan bir lotaryanın şeytani oyunu ve aralıksız olarak piyasaya sürülen tehlikeli bir cazibeye sahip tahviller tarafından ondan sızdırılmaktadır. Kapitalistlerin ve ortaklarının ceplerinde en az altı yüz milyonluk [*livre*] bir para gizlidir. Bu para kitlesiyle krallığın yurttaşlarına karşı sürekli bir savaş vermektedirler. Cüzdanları iş birliği içerisindedir ve bu tutar hiçbir zaman dolaşıma girmez. Adeta hareketsiz yatan bu para tüm zenginlikleri kendisine çekmesinin, kuralları dayatmasının ve her türlü rakibi ezip yok etmesinin yanı sıra tarım, sanayi, ticaret ve hatta sanatlara da yabancıdır. Borsa oyunlarına ayrılmış olan bu para hem yarattığı boşlukla hem de ulusu kahır içinde yaşattığı karanlık ve süregiden eylemiyle ölümcüldür. Beş altı yıl içinde ülkedeki tüm para şiddetli ve cebri bir operasyonla kendilerine ait olmayan her şeyi yutmak için birbirlerine yardım eden kapitalistlerin eline geçecektir."[177]

[177] Louis-Sébastien Mercier, *Tableau de Paris*, III, 1782, s. 198-199.

TOPLU SONUÇLARA DOĞRU

Bu kitapta Fransa tarihinin bazı temel gerçekliklerini –mekânları, nüfusu ve "ekonomileri"– tartmayı, yeniden değerlendirmeyi denedim.

Yolculuğum sırasında sonuç bölümüne eninde sonunda vardığımda boşlukları doldurmanın, hatta bazı açıklamaların içerdiği yaklaşık bilgileri düzeltmenin mümkün olacağını sık sık düşündüm. Bir çalışmanın sonuç bölümü –şu an ulaştığım nokta– çoğu zaman pişmanlık, kuşku ve kararsızlık anları olarak ortaya çıkar. Ama bu kitabı yazma sürecinde gözlemin bana esindirdiği, önerdiği açıklamaları, birkaç gerekli düzeltme dışında, pek fazla değiştirmeyeceğimin farkına vardım. Dolayısıyla bu sonuç bölümü her şeyi sorgulayan, her şeyi didikleyen bir bölüm değil uzun bir yolculuğun basit bir özetidir ve böylece en azından kısa olma erdemine sahiptir.

Çeşitlilik ve Biriciklik

Evet, Fransa çeşitlidir ve çeşitliliği apaçık, kalıcı ve *yapısal*dır. Vauban çoktan "krallığın tüm eyaletlerinden oluşan diyarın çeşitliliği"nden söz ediyordu.[1] Michelet, Lucien Febvre ve birçok başka kişi bu çeşitliliğe dikkati çekmiştir: ayıran, bölen, bölgeleri karşı karşıya getiren, birbirlerine düşüren bir çeşitlilik. Ama Fransızların ülkelerinin başlıca karakteristik özelliği olarak gördükleri ama dünya üzerinde benzerinin bulunmadığını düşünerek belki de yanıldıkları bu heterojenliğin, bu sürekli ve saplantılı çeşitliliğin sebebi nedir? 1982'de Göttingen Üniversitesinde hiçbir yerde benzeri bulunmayan! bu çeşitlilikten düşüncesizce söz ediyordum –bu da insanların zamanlarının yaygın fikirlerini tekrarlama ve yurttaşlarının savlarına (masumca öne sürülseler bile) kendilerini kaptırma eğiliminde olduklarını göstermektedir. Konuşmamı izleyen tartışmada dinleyiciler ısrarla ve hatta biraz eğlenerek Almanya'nın da bir çeşitlilik ülkesi olduğunu vurgulayıp kanıtlarını önüme sermeye hazır olduklarını söylediler. Bunu zaten biliyordum ve Almanya ile İtalya, İspanya, Polonya ve

[1] Vauban, *a.g.e.*, s. 164.

İngiltere'nin de çeşitlilik barındırdığını... Öyleyse herhangi bir açıklama –eğer açıklama varsa– bu çeşitlilikler her yerde aynı yoğunluğa sahip olmasa da sadece Fransa içinde değil dışında da aranmalıydı.

Fransa ve Fransa dışında olup bitenler belki aşağıdaki biçimde gelişmiştir: Çok küçük insan grupları, prehistorik topluluklar belirli mekânları, tercihen de birkaç farklı özelliğe sahip mekânları –çünkü çeşitlilik tutunacak dalları çoğaltmaktadır– eline geçirir. Sözü edilen mekân daha sonra tarımı keşfettikten sonra konar göçerlikten vazgeçip toprağa yerleşmiş ama evlerinden bahçelerine, tarlalarına gidip gelmek zorunda olan bir grup insanın sayısına, aletlerine ve hareket olanaklarına uyum sağlayarak "bireyselleşir." Bu toprağa yerleşme ve uyum sağlama yaşam alanının gelecek yüzyıllardaki koşullarını belirler çünkü yaşam alanı başlangıç modelinin dışına hiçbir zaman tamamen çıkmayacaktır. Aynı ağacın köklerini toprağa çok uzun zaman için salması gibi.

Bu mantığa uygun açıklamayı bir adım daha ileri götürürsek, mekân daha başlangıçta Von Thünen'in formüle ettiği kurallara göre bölündüğü için başlangıçta ekonominin belirleyici olduğunu söyleyebiliriz.

Dahası bu gruplar ve başlangıç mekânları kendi içlerine kapalı değildi. Dar bölgeyi dış dünyaya bağlayan "açılımlar" her zaman vardı. Sonuç olarak dış dünya, her ne kadar sakinleri evlerinden pek uzağa gitmese de ne kadar az olursa olsun açılmak zorunda kalan toplulukları tuzağa düşürmüştür. Bu aşamada çeşitliliği sadece *doğa* ile açıklamayı bir kenara bırakmak gerekir; doğa artık bir arka fon, bir dekordan başka bir şey değildir. Ekonomi böylece bir kez daha devreye girmiştir: Hiçbir toplum kendi içine kapalı olarak yaşamını sürdüremez çünkü elektrikte artı kutbun eksi kutbu çektiği gibi çeşitlilik de çeşitliliği çekmektedir. Bunu tabiri caizse saf haliyle köy-kasaba-kent zincirinin tam oluşmamış ticaret ağlarında görüyoruz: Örneğin ticaret ağındaki boşlukların, daha iyisi olmadığından fuarlar sayesinde doldurulduğu Bourbonnais'nin batısı ya da özellikle XIX. yüzyılda Velay'de. Bu fuarlar genellikle "kent dışı" alanlarda kuruluyordu. Açık havada, "özel düzenlemelerden yoksun yerlerde gürültücü kalabalıkları bir araya toplayan bu fuarlar geleneksel köylülük çağında Massif Central'ın güneyindeki ücra köşelerde (Rouergue, Gévaudan, Yukarı-Vivarais) kurulduğunu bildiğimiz en ilkel tipteki panayırların bir uzantısıydı."[2] Yakın bir geçmişe ait olan bu örnekleri bir çeşit kanıt olarak görmekte haksız mıyım? Aralarında gevşek bağlar bu-

[2] P. Bonnaud, *Terres et langages..., a.g.e.*, II, s. 23.

lunan topluluklar bu eksikliği bir çeşit telafi edici patlama olan fuarla gideriyordu. Ekonomi böylece vazgeçilmezliğini ilan ediyordu.

Ama ekonomi, kesinlikle belirleyici olsa da tek etken değildi. Sosyalleşme, ötekine gereksinim de önemli bir rol oynuyordu. Kasabaya ya da kente giden köylü çoğu zaman insanlardan kopuk biçimde tek başına yaşadığı bir hayattan bir süreliğine de olsa uzaklaşma fırsatı buluyordu. Bu, gürültü, sohbet, dedikodu ve meyhanelerde karşılaşılan dostlarla kadeh tokuşturma anlamına geliyordu. Sorun sosyalliğin arkasında ekonomik sınırlamaların bıraktığı kadar iz bırakmamış olmasıdır; algılanması daha zordur. Bana öyle geliyor ki büyük köylerden çok dağınık yerleşimlerde ya da en azından insan ilişkilerinin başka yerlerden daha canlı, daha gerekli olduğu mezralar ve birbirlerine hatırı sayılır bir mesafede bulunan dağınık evler arasında daha iyi hissediliyordu. Fransa'nın biricikliği insanoğlunun sosyal bir hayvan olarak ortaya çıktığı bu temel insan ilişkileriyle başlamıştır. Ama bu ilişkiler ne arı kovanını ne de karınca yuvasını çağrıştırır. İnsanoğlu bu totaliter çözümlere belirli bir mesafede durmuştur.

Dünya: İnatçı Bir Oyunbozan

"Fransa'yı Coğrafyası mı İcat etti?" başlıklı bölümde (I. kitap, 3. bölüm) 1707 Toulon kuşatmasını anlattıktan sonra birdenbire durdum. Bu bir sınır taşı mıydı? Kesinlikle hayır. Fransa denizle ve kara Avrupa'sıyla çevrilidir. Sınırlarında vakit geçirmemin nedeni önemlerini vurgulamaktı. Sınırlar Fransa'nın "iç" tarihi için belirleyici olmuştur. Ama sınırlar sadece içeriye değil aynı zamanda dışarıya da bakar.

Birçok tarihçi gibi ben de Fransa'nın bir *Sea Power* olmayı, dünya egemenliğinin anahtarı anlamına gelen denizlerin kontrolünü eline geçirmeyi başaramayışına oldukça kısa değindim. Bu konuya çalışmamın en sonunda kesinlikle uzun uzadıya geri dönmem gerektiğini düşünüyorum. Ama Avrupa'nın, yontucunun kil bloğuna baş parmağıyla biçim verdiği gibi Fransa'nın kaderini biçimlendirmiş olan ağır "baskısına" değinmem gerekirdi, değinmeliydim. Fransa dünyanın ağırlığı gibi Avrupa'nın ağırlığını da derinden hissetmiştir.

Fransa tarihi Julius Caesar zamanından, hatta çok öncesinden V. yüzyıl büyük barbar istilalarına kadar Akdeniz tarihinin bir parçası olmuştur. Akdeniz'de kıyılarından çok uzak yerlerde olup bitenler dahi bugün Fransa dediğimiz ülkenin yaşamını etkiliyordu. Ama Fransa büyük is-

tilalardan sonra (gecikmiş İtalya savaşları gibi birkaç istisna dışında) daha çok Orta ve Doğu Avrupa ile açıklanmaktadır. Yolculuklarım sırasında ve bende yarattıkları yanılsamalar nedeniyle Somme, Meuse ya da Ren kıyılarından başlayıp Sibirya'ya ve Asya'nın derinliklerine kadar uzanan bir Avrupa'nın düşünü kurmuş olduğumu itiraf etmeliyim. Bu düşünce aklıma özellikle Ren Irmağı ile Polonya arasında çocukluğumun geçtiği Lorraine manzaralarının aynılarıyla karşılaştığımda geliyordu: aynı kümelenmiş köyler, aynı *openfields*, aynı tahıl tarlaları, aynı üç yıllık almaşık ekim, aynı görüntüler... Polonya üzerinden uçarken tarlaların uzun ve dar şeritler halinde ormanlık alanın içine kadar uzandığını görüyordum. Bu görüntüler o gün bugündür aklımdan çıkmadı.

Fransa'yı dünya ekonomisi içinde bir grafik olarak tasavvur etmemiz gerekseydi onu bir çember biçiminde temsil ederdim. Çemberin merkezine geometri açısından saçma da olsa Paris'i koyardım: *Gerçek* merkez, Bourges, tarihi olarak sadece kısa bir süre, VII. Charles zamanında önem taşımıştır. Çemberin çevresine büyük limanları –Marsilya, Bordeaux, La Rochelle, Nantes, Saint-Malo, Rouen, Dunkerque– içine karayla kuşatılmış sınır kentlerini, Lille, Strasbourg ve özellikle Lyon'u yerleştirirdim. Bu kentlerin hepsi dış dünyanın çekim alanındaydı; iç Fransa'ya yarı yarıya bağlıydılar. Dışarıyla içerinin bu karşıtlığı bilinen bir karşıtlıktır. Örneğin tarihçiler uzun süre periferik İspanya ile iç İspanya arasında ayrım yapmıştır. Ama aynı zamanda önce dışarıyı, daha sonra da içeriyi üstün kılan bir çeşit sarkaç hareketi de var mıydı? Fransa'nın iç kısımlarının günümüzde XVIII. yüzyılın büyük atılımı diye nitelendirdiğimiz bir dönemde Argenson Markisi'ne çok ıssız görünmüş olmasının nedeni belki de Fransız ekonomisinin o dönemde periferide yoğunlaşmış olmasıydı.

Her durumda böyle bir model periferinin geri kalmışlık, yoksulluk ve sömürü ile bir tutulduğu *dünya-ekonomisi* modeliyle çelişmektedir. Bu karşıtlıkları bağdaştırmak ekonomistlerle tarihçilerin görevidir. Ama dünya düzeninde bir yer edinmek isteyen her rasyonel toplum dış sınırlarına özel bir ilgi göstermek zorundadır. Periferi, ulusal ile uluslararasının birbiriyle kaynaştığı alandır.

Ürkütücü boyuttaki bu sorunları çalışmamın en son bölümünde –"Fransa dışındaki Fransa"yı– ele alacağım. Gerçek dünya yolculuğuna, Fransa'nın eşit derecede ürkütücü boyuttaki tarihi içindeki gidiş gelişleri, yani sınırları içindeki yolculukları tamamladıktan sonra çıkmak kuşkusuz daha mantıklıdır.

Ama bu aşamada bu sınırların engeller, kapalı bariyerler oluşturmadığını vurgulamanın yararlı olduğunu düşünüyorum. Aksi taktirde, Fransa'nın dünya üzerindeki etkisi daha az olurdu ama aynı zamanda da daha az çile çekerdi.

Köylü Fransa'nın Çöküşü

Benim gözümde geçmişte ve özellikle de günümüz Fransa'sında tüm diğerlerini gölgede bırakmış olan gelişme köylü toplumunun çöküşüdür. Sanayide, kentlerde, taşıma araçlarında, tekniklerde ve bilimde de hiç kuşku yok ki başka köklü değişiklikler, başka çöküşler, altüst oluşlar meydana gelmiştir. Ayrıca gelecekte sanayinin bugünküyle aynı olmayacağını biliyoruz: Sanayi sürekli köklü altüst oluşlara gebedir.

Kırsal Fransa üzerinde ısrarla durmamın nedeni –yeni bir petrol krizi gibi sürpriz bir gelişme olmadığı sürece– bu Fransa'nın günümüzde varmış olduğu noktada, ulaşmış olduğu dengede uzun süre kalacağını düşünmemdir. Ve şu anki denge formüle etmesi oldukça güç bir açıklama gerektirmektedir. Böyle olmakta birlikte, bu açıklamanın, eğer altından başarıyla kalkılabilirse, Fransa'da meydana gelmiş diğer dönüşümleri kısmen de olsa usa yatkın bir biçimde aydınlığa kavuşturacağını düşünüyorum.

Kasabalar, köyler, mezralar ve dağınık yerleşim birimlerinden oluşan eski bir köylü Fransa'nın en azından 1914'e kadar, belki de 1945'e kadar iyi kötü değişmeden ayakta kalmış olduğunu uzun uzadıya gösterdim. Bu Fransa 1945'ten sonra "Otuz Görkemli Yıl"ın, şu 1970'lere kadar sürecek olan eşi benzeri görülmemiş (ve tekrarladığı zaman hiç kuşkusuz daha da yıkıcı ve yapıcı olacak olan) gelişme döneminin kurbanı olmuştur.

Bu Fransız kırsal bölgelerinin 1945'ten hatta 1914'ten önce ciddi gelişmelere tanık olmadığı anlamına gelmiyor: İşlenen tarım alanı genişlemiş, üretim artmış, çeşitli aşamalarına işaret etmiş olduğum gübre kullanımı sayesinde ekim yöntemleri geliştirilmiştir. En azından 1822'den itibaren saban tasarımında gelişmeler olmuş ve daha sonra petrol türevleriyle çalışan harman dövme, ekin biçme ve bağlama makineleri gibi bir dizi etkili makine devreye girmiştir.

Daha da anlamlı bir gelişme Fransız toplumunun XX. yüzyılın ilk yıllarıyla birlikte yoksul, fırsat düştüğünde başına buyruk ve hatta tehlikeli bir kırsal topluluğu içinde eritmeyi başarmış olmasıdır. Kırsal bölgeleri, o zamana kadar sürekli kanayan bir yara olmuş gezici topluluklardan

kentlerin çekiciliği kurtarmıştır. Daha az gelişmiş bölgeler bu beladan yakalarını doğal olarak diğer bölgelerden daha geç sıyırmıştır. 1907'de Nièvre İl Genel Meclisi hâlâ "Çapulculukla geçinen, kırsal bölge sakinlerini şiddetiyle sindirdiği kadar kentlerde de sık sık olay çıkaran," aynı zamanda da bulaşıcı hastalık mikropları da taşıyan dilencilerin umumi yollardaki ardı arkası kesilmeyen göçünü kınıyordu.[3] Aynı şekilde Gévaudan gibi yoksul bir bölgenin dava tutanakları serserilerin, "1910 yılına doğru kente yerleşmek için ili [Lozère] kesin olarak terk edene kadar," hırsızlıkları ve şiddet içeren eylemleri konusunda bizleri en küçük ayrıntıya kadar bilgilendirmektedir.[4]

Değişikliklerin hanesine Fransa'da 1789'dan önce ve özellikle Paris civarında boy göstermeye başlamış olan büyük tarım işletmelerinin yaygınlaşmasını da eklemek gerekir. Bu gelişme etkin bir kapitalizmin kırsal bölgelere sızmış olduğunu göstermektedir.

Büyük sarsıntılara yol açan bu değişiklikler giderek eski köylü ekonomisini yıkımına sürüklemiştir. En belirleyici darbenin (çünkü sonuncudan biridir; ama başka nedenlerden de dolayı) traktörün devreye girmesi olduğunu düşünüyorum. Bu hareketli makine en gelişmiş sabanları, kocaman biçerdöverleri (yürüyen bir fabrika) ve yüksek yığınlar oluşturan ekin demetleriyle ya da sıkıştırılmış kuru ot ve saban balyalarıyla yüklü arabaları çekebiliyordu.

Eğer tarım arazilerinin belirli ellerde toplanması mümkün olmuşsa, eğer bir çiftçi ailesinin altından kalkabileceği tarım işletmesinin alanı çok büyümüşse, bu çok büyük ölçüde traktör sayesinde olmuştur. Pek çok kırsal bölgede alabildiğine uzanan geniş toprak parçaları başka türlü nasıl sürülebilirdi? Muhtemelen 1933 gibi geç bir tarihte Cezayir'deki Fransız yerleşimcilerin çiftliklerinde olduğu gibi aynı anda tarlanın dört bir yanında ileri geri çalışan sabanlar ve koşum hayvanları sayesinde. Ama aynı dönemde traktörler Cezayir'de devreye girmişti bile ve çok geçmeden yanan farlarıyla geceleri bile çalışmaya başlayacaklardı. Köylü Fransa bir bütün olarak henüz bu aşamaya gelmemişti. Her şey sadece 1945'ten sonra hızla gelişecektir. Koşum hayvanları –öküzler ve atlar– çoğu yerde tamamen ortadan kaybolacaktır. Meuse'deki doğduğum köye 1980'deki son ziyaretimde köyde sadece yaşlı kuzenlerimden birinin çiftliğinde emekli olmuş görünen bir at vardı. Ticaretin süratle gelişmesi

[3] G. Thuillier, *a.g.e.*, s. 82.
Elisabeth Claverie, Pierre Lamaison, *L'Impossible marriage. Violence et parenté en Gévaudan*, 1982, s. 339. *Les Financiers au Languedoc au XVIIe siècle, 1970.*

her yerde zaten ayrıcalıklı olan bölgelerin lehine işlemiş ve en yoksul bölgelerin tamamen yıkımına yol açmıştır. Fransa'nın bazı bölümlerinde çalılıklara ve yaban domuzlarına terk edilmiş işlenmemiş topraklar, çorak araziler yaygınlaşmıştır.

1945 sonrasındaki büyük ve hızlı altüst oluşun etkileri üzerinde daha fazla durmayacağım. Kendisi de çeşitli olan Fransız köylülüğü bu altüst oluştan kolayca gözlemlenebileceği gibi çeşitli biçimlerde etkilenmiştir.

Beni bu sorunun başka bir yanı ilgilendirmekte ve de tek kelimeyle büyülemekte. Bu altüst oluş neden bu kadar geç meydana gelmişti? Kuşkusuz tüm ekonomiyi işin içine katmak gerekir. Ama aynı zamanda köy ekonomisinin uzun süre aşırı kalabalık bir nüfusa dengeli bir yaşam tarzı sunmuş olması gibi basit bir neden de söz konusu değil miydi? Adrienne Caseilles 20 Ocak 1980 tarihli mektubunda Ceret yakınındaki günümüzde doğaya "geri dönmüş," hızla çoğalan böğürtlen çalıları, katırtırnakları ve ağaç görünüşlü fundalıkların her yeri kapladığı Aspre Vadisi ile ilgili olarak bana şunları yazıyordu: "Neredeyse tamamen yerinde tüketime ve daha çok takası andıran çok küçük oranda bir pazar ilişkisine dayalı olan denge 1950'ye doğru temelli olarak çöktü." Yöre sakinleri pes etmiş, savaş zamanı artık savunması mümkün olmayan bir mevzii boşaltır gibi her şeyi olduğu gibi bırakıp gitmişti. Ama bu mevzi daha önce oldukça iyi savunulabilir bir mevzi idi: Aspre kır evlerinde sefalet içinde yaşanmıyordu; evet insanlar yoksuldu, evet yaşam koşulları yıpratıcıydı ama bu aynı şey değildir. 1899'da bir köylü ailesinde doğmuş olan bir dostumun bana şakayla karışık ama ince bir biçimde dediği gibi: "Para dışında hiçbir şeyimiz eksik değildi."

Köylülerin yakınma alışkanlığının tarihçiler tarafından gereğinden fazla ciddiye alınmış olduğunu düşünüyorum. Belki de kendilerini hoş karşılanan ve vicdan rahatlatan bir *sefalet edebiyatı*na fazla kaptırmışlardı.

Kırsal yaşamdaki bu dengenin geçmişte ne derece katlanabilir bir denge olduğu konusunda güvenilir tanıklıklar azdır. Çocukluk günlerini günümüzünkinden çok farklı bir Fransa'da geçirmiş olan kendi kuşağımdan çok sayıda insana bu konuda sorular sordum. Eğer Raymond Poincaré döneminin [1920'ler –çn] bir köylü evinde bulunsaydık hiç kuşku yok ki yakınacak birçok neden bulurduk. Aldatıcı bir özgürlüğe rağmen toprağı işlemek yıpratıcı ve sonu gelmeyen bir işti. Evet, seçim hakkı vardı ama sadece eşit derecede yıpratıcı işler arasında. Bununla birlikte insanlar birbirlerine yakınmıyordu. Ne su angaryası konusunda (içme suyunu kuyudan çekmek ya da köy çeşmesine gidip getirmek

gerekiyordu), ne geceleri yetersiz aydınlatma nedeniyle (elektrik yoktu), ne nadiren yenilenen eski püskü giysiler ne de sadece kentlerde bulunan kolaylıklar ve eğlenceler konusunda. Ustaca ekilmiş sebze bahçesi, patatesin de artık yerini almış olduğu tarla, evde hazırlanan meyve ve sebze komposto ve konserveleri, pazar günleri tüketilen kasap eti ve evde kesilip yenen çiftlik domuzu sayesinde hiç kimse aç kalmıyordu. Ama çocukluk anılarımı ne derece güvenilir bir kanıt olarak sayabiliriz? Ya da Jean Petit'nin 1914 öncesi dağlık Burgonya'daki anılarını? Ya da eski Ceret Belediye Başkanı ve Doğu-Pireneler İl Meclisi Başkanı Michel Sageloli'ninkileri? Ya da benim gibi o da çocukluğunu Lorraine'de geçirmiş olan şu felsefe profesörünün anılarını?

Soruyu yanıtsız bırakmak zorundayız. Ama ben elimizde daha çok kanıt olana kadar eski köylü Fransa'nın emeği, sağduyusu ve her şeye rağmen kaynakları zengin bir ülkedeki göreceli refahı sayesinde ayakta kalmış olduğuna inanmayı sürdüreceğim. Geçmişteki dengelerin korunması o dönemde mantıklı ve bilgece bir çözüm olarak ortaya çıkmış olduğu için bu eski Fransa karşısında kendimi belirli bir keder duygusuna kaptırmak istemem. Teknoloji ve sosyal değişim yönünde ilerleyen günümüz tarımının *her yerde* mantıklı çözüm olduğu kesin değildir. Diğerlerini terk edip en iyi topraklara sığınmış olmasına rağmen bünyesinde, aynen geçmişte olduğu gibi, önemli verimlilik farklılıkları barındırmaktadır. Kırsal bölgeleri anlatan ve içinde geçmişin ya da günümüzün köylü Fransa'sı hakkında tarafsız tanıklıklar aradığım, belki biraz süslenmiş ve gerçekleri mutlaka doğru olarak yansıtması gerekmeyen bazı kitapları okumaktan çok keyif aldım (Emilie Carles'ın bizleri Alplerin Maurienne yöresine götüren *Une soupe aux herbes sauvages'ı* ya da Claude Courchay'nin *Retour à Malaveil'i* gibi). Doğruluğu tartışılmaz bazı cümlelerin beni duygulandırmış olduğunu itiraf etmeliyim: "Eski günlerde kendin için üreterek işin içinden çıkabiliyordun. Günümüzde her ay ödenmesi gereken poliçeler var. Çalışmaya başladıktan sonra artık durabilmen mümkün değil. Traktörün, ödemeleri bittiğinde hurdaya çıkmakta. Sonuç olarak Crédit Agricole (Ziraat Bankası) için çalışıyorsun." Kendi hesabıma devam ediyorum: Eskiden senyör için çalışıyordun. Evvelsi gün toprak sahibi için çalıştın. Dün ve bugün devlet ve bankalar için çalıştın, çalışıyorsun. Claude Courchay şöyle devam etmektedir: "Bankalarda çalışanlar için bir sorun yok. Her yerde şubeler açıyorlar... Zaman değişse de bazı şeyler değişmiyor... Toprak hiçbir zaman onu işleyenlere kazandırmadı." Günümüzün yeni Fransa'sında belki her şey yeni değildir.

Uzun Süre

Bu sonuç bölümüne kadar gelmiş olan okurun *uzun süre* tarihinin kendine özgü diline alışmış olduğunu umuyorum. Bu yaklaşım sayesinde hareketinin geçmişin birbirini izleyen tüm Fransa'larını peşinden sürüklediği ve yönlendirdiği derin bir tarihe ulaşmak güzel bir programdı ve *Fransa'nın Kimliği*'nin gelecek bölümü bu kez devlet, kültür, toplum ve Fransa'nın dış ilişkileri bağlamlarında bu arayışı, bu yeraltı sularının keşfini sürdürecektir.

"Uzun süre"yi açıklamaya çalıştığımızda aklımıza bir sürü imge üşüşmektedir. En iyisi onlardan kesinlikle uzak durmaktır ama peşimizi bırakmazlar. Televizyon bile kendi imgelerini sunmaktadır: Zaïre Irmağının köpürerek hızla aktığı ivinti yerlerinin resimleri, mağara bilimcilerin olağanüstü yeraltı mağazaları keşifleri ya da okyanus tabanına yapılan denizaltı dalışları. Ama lütfen derin tarihin "çalkantı"sından söz etmeyelim. Ben daha çok üzerinde gemiciliğin kendiliğinden yerleştiği neredeyse tamamen durgun çok büyük bir su yüzeyi düşünme eğilimindeyim. Uzun vadeli *trend*in yavaşlığıyla aksa da küçük kayıklarımızdan tutun da büyük tarihin kibirli kaptanlarının gemilerine kadar, üzerindeki her şeyi karşı konulamaz biçimde sürüklemektedir. İşte bu nedenle tarihin yavaş gelişmesinde zorunlu olarak bir devamlılık, özdeşliğin sürekliliği, tekdüze tekrarlamalar, her zaman ya da hemen her zaman aynı oldukları için öngörmesi kolay tepkiler vardır.

Aynı zamanda da elbette kopuşlar, kırılmalar, kesintiler vardır ama hiçbir zaman tarihin bir bütün olarak ikiye bölünmesine yol açacak düzeyde değil. *Uzun süre* tarihi böylece her [ulusal] yazgının ona göre kendisini değerlendirdiği değil ama konumlandığı ve açıklandığı bir çeşit başvuru kaynağıdır. Eğer yanılmıyorsam bizlere esas olanla tali olan arasında ayırım yapma olanağı sunmaktadır. Bizlere Fransa'nın alışılmadık bir boyutunu göstererek, tarihini zenginleştirerek ve kimliğinin ne *olabileceği* konusunda yol göstererek yardım etmektedir. Son olarak, zamanın derinliklerinden gelen ve geleceğe doğru usulca akışını sürdüren bu tarih tüm eski sorunları aynı anda ortaya atmaktadır. İnsanların hem özgürlüğünü hem de sorumluluğunu ortadan kaldırmasa da sınırladığını söyleyebilir miyiz? Çünkü nadiren tarihi insanlar yapar, aksine çoğu kez tarih insanları yapar ve böylece onları aklar.

DİZİN

Aachen 276, 283
Abel, Wilhelm 450, 451, 461, 722
Adam, Paul 599, 853, 907
Adour Irmağı 640, 775
Adriyatik Denizi 235, 377
Afrika 105, 164, 275, 276, 279, 330, 332, 347, 439, 448, 467, 493, 517, 522, 526, 527, 532, 625, 669, 684, 760, 788, 861, 876, 879, 927
Agache, Roger 408, 454
Agen 73, 636, 773
Aguesseau, Henri François de 555, 815
Aigoual Dağı 484, 621
Aigues-Mortes 184, 245, 246, 258, 287, 476, 735, 931
Aisne 95, 519, 594, 896
Aix-en-Provence 97, 159, 161, 448, 502
Akitanya 34, 121, 221, 246, 288, 359, 365, 368, 369, 394, 410, 424, 426, 581, 618, 634, 672, 695, 697, 876
Alba Dükü 474, 863
Albertas, Pierre 859
Albi 635
Alçak Ülkeler 75, 133, 159, 162, 164, 221, 235, 236, 248, 274, 294, 299, 316, 367, 376, 426, 450, 462, 463, 470, 474, 479, 595, 633, 653, 725, 745, 752, 776, 805, 809, 863, 897, 906, 924
Alençon 37, 207, 685
Alès 184, 525, 635
Alesia 382, 383, 389, 392, 395, 396, 400
Allier Irmağı 47, 96, 97, 179, 184, 188, 191, 192, 203, 241, 435, 599, 695, 772, 774, 775, 777, 778
Allix, André 252
Allobroglar 375, 644
Almanya 29, 49, 56, 57, 100, 101, 160, 162, 203, 221, 235, 248, 261, 262, 264, 284, 285, 305, 307, 349, 369, 404, 465, 476, 478, 479, 482, 485, 502, 519, 525, 583, 590, 595, 625, 629, 633, 659, 680, 681, 693, 713, 719, 725, 735, 745, 746, 764, 776, 805, 888, 914, 940, 961
Alp Dağları 30, 33, 36, 48, 51, 55, 80, 98, 99, 105, 112, 132, 134, 136, 138, 222, 235, 237, 248, 256, 258-261, 276, 281, 285, 292, 316-319, 328, 349, 350, 366, 368, 369, 371, 375, 377, 394, 411, 429, 430, 453, 476, 479, 556, 563, 564, 566, 600, 614-618, 626, 644, 660, 731, 732, 808, 968
Alpes-Maritimes 348, 360, 525
Alsace 10, 32, 33, 39, 52, 56, 89, 134, 142, 159, 170, 173, 221, 246, 283, 284, 293, 294, 298-300, 305, 309, 350, 368, 370, 378, 405, 482, 487, 488, 568, 583, 587, 610, 615, 629, 634, 635, 644, 653, 808, 906, 953
Amalfi 462
Amerika 49, 50, 188, 193, 209, 210, 221, 275, 408, 410, 439, 466, 479, 483, 486, 493, 519, 521, 526, 579, 582-584, 596, 648, 722, 788, 831, 842, 848, 850, 852, 855-857, 861, 862, 863, 867, 870, 877, 878, 898, 927, 938, 955
Amiens 43, 188, 212, 229, 464, 708, 748, 775
Ampère, Andre 825
Amsterdam 221, 308, 483, 651, 684, 745, 757, 850, 853, 854, 881, 906, 912, 916, 925, 926, 936, 938-940, 942, 946, 951
Anadolu 664
Andance 241, 249
Andelarre 134
Andelot 149
Andorra 566
Andrézieux 190, 790
Angers 194, 207, 208, 230, 546, 552, 699, 724, 729, 738, 747
Anglade, Jean 47, 124, 528, 613
Angoulême 64, 155, 774
Angoumois 287, 335, 455, 562, 640
Anjou 99, 128, 142, 182, 193, 194, 206, 250, 585, 663, 699, 868, 939

Annemasse 39
Antibes 316
Antil Adaları 221, 672, 848, 857, 861, 871, 872, 873, 875, 876, 877, 957
Anvers 248, 262, 474, 684, 757, 859, 884, 885, 921, 924, 925, 926, 927, 936
Apremont 188
Apt 144, 158, 732
Aragon Krallığı 246
Arbois 33, 51, 175, 176, 641
Arcueil 119
Ardèche Irmağı 238
Ardennes 41, 42, 297, 427, 559, 590, 653, 654
Argenson Markisi 124, 690, 691, 731, 908, 912, 945, 964
Argonne 42, 126, 277, 594, 808
Arjantin 53, 788
Arles 36, 45, 74, 75, 80, 81, 184, 239, 243, 244, 249, 262, 315, 323, 397, 426, 438, 543, 544, 621, 723, 735, 743, 789
Armançon Vadisi 135
Armorika 46, 114, 115, 229, 381, 382, 426, 663, 668, 696
Arnavutluk 861
Arndt, Ernst Moritz 285
Arpajon 124
Arras 62, 237, 544, 724, 776
Arroux Vadisi 132
Arve Irmağı 241
Aşağı-Auvergne 55, 139, 592
Aşağı-Normandiya 36, 214, 218, 561, 579, 599, 663, 811, 904
Asti 245
Atlantik 44, 49, 188, 222, 235, 236, 259, 277, 281, 287, 312, 351, 362, 363, 368-370, 373, 374, 382, 387, 424, 426, 475, 479, 526, 595, 632, 635, 640, 695, 752, 848, 851, 855, 859-863, 867, 870, 871, 874, 877-879, 881, 924, 925, 957
Aube Irmağı 236, 462
Auch 73, 78, 80, 775, 780
Augsburg 248, 446, 463, 906, 937, 938
Aunis 85, 455, 562, 683
Auray 143, 865, 871
Aurillac 55, 691
Austrasia 283, 426, 428, 429
Autun 23, 43, 44, 132, 404, 413, 895
Auvergne 47, 50, 55, 56, 57, 66, 72, 80, 84, 85, 90, 121, 122, 124, 129, 139, 162, 180, 184, 188, 334, 348, 409, 435, 473, 592, 613, 616, 617, 691, 736
Auxonne 145
Avallon 44
Aveyron 143, 367, 551, 764, 795, 796
Avignon 73, 97, 158, 169, 184, 239, 244, 246, 248, 249, 252, 253, 254, 470, 543, 544, 710, 729, 843, 927
Avusturya Veraset Savaşı 289
Aydınlanma Çağı 11, 256, 285, 575, 738, 749

Balkanlar 177, 367, 372, 376, 377
Baltık Denizi 221, 374, 383
Balzac, Honoré de 10, 176
Barbaros 313
Bar-le-Duc 145, 150, 151, 152, 153, 630, 699, 731, 778, 793
Barrère, Bertrand 77
Barrois 133, 135, 146, 148, 154, 155, 229, 614, 634, 647, 699, 808
Barselona 276, 279, 316, 331, 421, 430, 463, 476, 926, 927
Bar-sur-Aube 143, 461, 462
Bar-sur-Seine 23, 141, 462, 468, 484, 637
Barthes, Roland 39
Basel 154, 175, 221, 248, 263, 283, 293, 406, 463, 584, 770, 771, 781, 782, 792, 938, 953
Bastille 282, 507, 785
Basville, Lamoignan de 63
Bauges Dağları 85
Baulant, Micheline 90
Bayonne 96, 210, 315, 596, 636, 775, 851, 855
Beagle 286
Beaucaire 76, 164, 237, 239, 243, 244, 249, 318, 544, 617, 729
Beauce 40, 62, 103, 188, 268, 379, 657, 670, 728
Beaujolais 181, 182, 183, 186, 194, 202, 246, 629, 646, 736
Beaune 43, 78, 282, 311, 932
Beauvais 10, 209, 446, 464, 482, 489, 507, 544, 589, 627, 637, 872
Beauvaisis 10, 482, 489, 588, 589, 627, 637
Belçika 12, 237, 285, 316, 478, 519, 597, 713, 808
Belfort 142, 167, 175
Bellegarde 33
Belleville 184, 185, 186, 189, 561, 671
Beloch, Karl Julius 389, 401, 402, 439, 490
Benda, Julien 9, 103
Benevento 276
Berlin 222, 580
Bernard, Samuel 856, 872, 929, 939, 940, 941, 942
Berry 28, 112, 185, 198, 334, 546, 547, 578, 597, 616, 663, 783, 810
Berry Dükü 243
Berwick, Mareşal de 107, 316
Besançon 33, 66, 136, 145, 167-178, 183, 256, 584, 630, 724, 741, 742, 746, 791, 921

Béziers 73, 408
Bibracte 380-382, 384, 385
Bidassoa Irmağı 279
Billacois, François 187
Blache, Vidal de la 44, 61, 186, 204, 213, 233, 234, 236, 237, 245, 265, 286
Birinci Dünya Savaşı 482, 517, 785, 793, 915
Bloch, Marc 12, 419, 427, 452, 453, 540, 571, 574, 650, 655, 660, 662
Bloch-Morhange, Jacques 11
Blois 96, 455, 638
Boigne Kontu 228
Boisguillebert, Pierre 575, 687, 891
Bondy Ormanı 127
Bonn 306
Bonnamour, Jacqueline 44
Bonnant Irmağı 51
Bonnard, Pierre 11
Bonnaud, Pierre 34, 71, 81-85, 117, 118, 271, 385, 400
Bonnet 121, 150, 151
Bonnet, Pierre 607, 791, 819, 830, 847
Bonneville 39, 162, 846
Bordeaux 12, 28, 56, 65, 69, 70, 78, 81, 97, 133, 203, 213, 220-222, 226, 311, 315, 334, 390, 408, 425, 456, 599, 611, 616, 617, 631, 634-636, 640, 644, 654, 683, 695, 725, 731, 734-742, 751, 752, 771-773, 784, 797, 836, 848, 853, 855, 857, 871, 873, 876-879, 917, 964
Boulogne 236, 288, 398, 401, 427
Bourbonnais 85, 181, 184, 188, 203, 256, 334, 452, 610, 616, 700, 775, 962
Bourgeois, Emile 289, 958
Bourgeois, Louis 258
Bourg-Saint-Andéol 241
Bouvines Savaşı 279
Brackenhoffer, Elie 179, 186, 193, 194, 547, 561, 844
Brantôme, Pierre de 485, 510
Bray 27, 37, 52, 627, 719
Bresle Irmağı 279
Bresse 40, 78, 162, 171, 246, 251, 284, 335, 689
Brest 220, 288, 312, 329, 331, 727, 731, 766, 864
Brezilya 53, 387, 516, 520, 525, 794, 867, 873, 875, 910
Briançon 316, 317
Briançonnais 138
Briare Kanalı 186, 196, 200
Brie 41, 42, 62, 245, 268, 450, 454, 461, 462, 628, 728
Bringuier, Jean-Claude 20
Britanya 236, 237, 350, 373, 377, 393, 397, 398, 399, 426, 514, 632, 643, 822, 907
Brive-la-Gaillarde 204, 791, 797
Brosses, Charles de 69
Brötonya 33, 45, 50, 67, 74, 80, 88, 89, 99, 115, 116, 123, 199, 204, 205, 219, 250, 287-289, 312, 333, 359, 362, 363, 366, 369, 371, 381, 382, 387, 408, 426, 488, 507, 508, 581, 608, 611, 613, 654, 660, 663, 665, 668, 675, 683, 687, 695, 728, 735, 740, 769, 770, 819, 833, 871, 887, 904
Bruges 159, 237, 248, 463, 476, 753, 926, 927, 931
Bugey 251, 284, 689
Burgonya 33, 37, 38, 57, 60, 68, 69, 78, 93, 125, 145, 156, 162, 169, 171, 194, 226, 236, 245, 246, 251, 260, 264, 283, 298, 311, 343, 369, 370, 373, 378, 424, 426, 435, 446, 472, 599, 613, 622, 628, 631, 634, 636, 638, 641, 642, 644, 681, 684, 691, 783, 810, 881, 897, 900, 968
Büyük Otto 430, 435

Cádiz 209, 210, 222, 439, 843, 854, 863, 864, 866, 869, 871, 872, 873, 958
Caen 36, 37, 62, 65, 157, 158, 207, 213, 214, 216-220, 557, 558, 599, 643, 737, 740, 741, 744, 747, 770, 777, 844, 853
Caesar, Julius 167, 282, 378, 380, 382, 384, 385, 389, 392-398, 401, 402, 963
Cahors 236, 650
Calais 280, 286, 597
Camargue 30, 45, 604, 616
Campania 167
Cannes 73, 320, 624, 661
Cantillon, Richard 560
Capet Hanedanı 275, 431, 435, 457, 900, 901
Caporetto Savaşı 98
Carcassonne 162, 643, 748, 754
Carlos, V. 93, 172, 258, 293, 726, 753
Carpentras 144, 158
Cassini 147, 249, 250, 810
Castera, André 82
Cateau-Cambrésis Antlaşması 259
Cauterets 37, 73, 611
Caux 27, 36, 52, 653, 749
Cavaignac, Eugène 9, 389
Cayenne 129, 867
Cebelitarık 243, 249, 288, 316, 330, 413, 476, 477, 479
Cenevre 33, 39, 76, 84, 86, 105, 117, 164, 242, 244, 249, 256, 257, 262, 394, 422, 424, 463, 556, 617, 626, 652, 765, 781, 782, 838, 938, 939, 940, 946, 956

Cenevre Gölü 84, 86, 394
Cenis Dağı 256
Cenova 75, 235, 248, 319, 440, 462, 463, 475, 477, 544, 684, 757, 853, 859, 864, 866, 873, 884, 885, 899, 906, 916, 920, 924-928, 931, 946
Cerdagne 284, 566
Céret 52, 285, 516
Cevennes 73, 318, 367, 484, 631, 696, 828
Cezayir 105, 276, 394, 400, 414, 516, 517, 526, 527, 528, 529, 530, 966
Chalon 33, 78, 237, 384
Chambéry 172, 256, 777, 791, 846, 914
Chamillart, Michel de 316, 939, 941, 942
Chamonix 39, 617
Champagne 37, 39, 40, 41, 57, 92, 112, 135, 143, 146, 154, 164, 169, 184, 226, 229, 245, 248, 257, 266, 267, 290, 298, 306, 326, 343, 372, 378, 450, 453, 461-464, 475, 476, 479, 546, 553, 564, 577, 599, 628, 634, 636, 637, 642, 644, 646, 776, 796, 897, 922, 923, 924, 926
Channel 280, 293
Chappey, Joseph 19, 883
Chapuis, R. 136, 145, 580, 626
Charlemagne 281, 283, 418, 429, 431-436, 438, 474, 900, 904
Charles, Cesur 93, 728
Charles, V. 287, 464
Charles, VI. 251
Charles, VII. 47, 63, 185, 283, 467, 473, 720, 724, 931, 932, 964
Charles, VIII. 98, 194, 479, 738, 932
Charlieu 181, 185, 186
Charollais 43, 181
Chartres 229, 459, 464, 468, 544, 546, 669, 670, 671
Chassey 151, 364
Châteauroux 112, 224, 816
Châtillon 142, 507
Chaumont 149, 154
Cherbourg 123, 487, 608
Chiers Irmağı 833
Cholet 209, 700, 809
Chouanlar 128, 205
Cinglais Ormanı 214
Cizvitler 102, 513
Claudius 397, 398
Clermont-Ferrand 57, 203
Clovis 90, 268, 283, 420, 422, 423, 448
Coeur, Jacques 185, 931, 933
Colbert, Jean-Baptiste 58, 66, 266, 288, 289, 290, 333, 479, 575, 621, 636, 642, 664, 697, 727, 780, 781, 788, 806, 814, 815, 842, 855, 875, 891, 893, 896, 932, 933
Coligny, Jean de 43, 482, 689
Colmar 159
Columbus 11, 483, 648, 862, 873
Commodus 401, 402, 411
Compiègne 97, 229
Condé 69, 103, 104, 808, 944
Corbie 43, 487
Corbin, Alain 116, 541
Cornouaille 28
Corrèze 77, 99, 116, 133, 541, 627, 719
Corrozet, Gilles 8
Cotentin 36, 608, 621
Coulanges, Foustel de 115
Courbet, Gustave 73
Craon 212
Cressot, Joseph 130, 580
Crozat, Antoine 856, 869, 872, 943
Crozon 116
Cure Irmağı 43
Curtius, Ernst 9, 235, 431, 464
Dagobert 398, 410, 420, 424, 425, 428
Danton, Georges 285
Darwin, Charles 286, 346, 498
Dauphiné 72, 85, 90, 107, 134, 138, 160, 188, 243, 245, 246, 251, 252, 315, 318, 328, 443, 453, 468, 488, 583, 589, 617, 660, 679, 699, 767, 768, 809, 814, 900
Deffontaines, Pierre 568, 570, 571
Deleage, André 111, 588
Demadrys, François 295
Denain Muharebesi 296, 299
Desmarets, Nicolas 895, 941, 942, 943, 959
Dhondt, Jean 429, 430, 431, 434, 436, 437, 439, 441, 443, 446, 449, 450
Digoin 194, 202
Dijon 68, 69, 78, 96, 175, 177, 178, 236, 256, 404, 634, 689, 694, 886, 895
Din Savaşları (1562-1598) 72, 93, 480, 481, 486, 694, 723, 725, 779
Diocletianus 411, 420, 431
Diois 136, 138, 142, 544, 616
Dion, Roger 98, 115, 269, 276, 278, 629, 642, 645, 654, 655, 667
Dives Çayı 214, 216, 220
Dole 66, 169, 171, 173, 175, 176, 177, 178, 724
Donnersberg 303
Donzère 240
Dordogne 551, 567, 719, 770, 771, 772
Doubs Çayı 33, 167, 168, 169, 170, 171, 178, 601
Dover 286
Draguignan 98, 99, 125
Dreux 104, 229
Dubois, Pierre 70, 251, 312, 315, 317, 784

Duby, Georges 92, 140, 162, 287, 397, 406, 450, 451, 456, 543, 545, 660, 674
Dufournet, Paul 119, 121, 414, 542, 550
Duguay-Trouin 870
Du Guesclin 287, 474
Dulaure, J.-A. 192, 196
Dunkerque 16, 65, 265, 293, 296, 312, 316, 318, 686, 729, 847, 851, 855, 864, 868, 873, 964
Dupaquier, Jacques 128, 389, 744
Durance Irmağı 97, 113, 238, 241, 242, 543, 566
Durkheim, Emile 13, 14

Ebernburg 303
Elbeuf 143, 748, 836, 842
Embrunois 99
Endülüs 114, 523, 622, 625
Enghien Dükü 173
Epernon Dükü 96
Epte Vadisi 275
Escaut Irmağı 111, 245, 276, 382
Essequibo 331
Essonne 124
Esterel Dağı 327
Estienne, Pierre 249, 255, 265
Etampes 544

Farellones 48
Faron Dağı 322
Faucher, Daniel 50, 249, 662, 729
Faucigny 32, 39, 55, 56, 99, 162, 443, 626
Faucille Geçidi 33
Febvre, Lucien 9, 24, 29, 33, 39, 73, 234, 267, 274, 928, 959, 961
Fécamp 143
Felipe, II. 93, 94, 172, 555, 785, 918
Ferro, Marc 31, 103
Fesquet, Henri 245
Feuillade Dükü 62, 179, 200
Fillipetti, Hervé 40
Finistère 114, 115, 270, 366, 382, 800
Flandre 80, 89, 221, 294, 299, 307, 553, 583, 589, 591, 597, 604, 633, 653, 728, 752, 753, 812, 850, 863
Flandrin, Jean-Louis 87, 507, 509, 510, 511
Fleury, Kardinal de 289, 320, 945
Floransa 113, 203, 236, 248, 258, 440, 475, 477, 584, 743, 804, 906, 919, 920, 921, 924, 926, 927, 944
Florenne, Yves 29, 30, 400
Foch, Mareşal 95
Focillon, Henri 37
Forez 23, 133, 178, 179, 180, 181, 184, 246, 304, 378, 468, 634, 736, 810, 823
Fos Körfezi 425
Fossaert, Robert 12, 14
Fourastié, Jean 29
Fourquin, Guy 226, 444, 456
Fourvières Kilisesi 239
Fox, Edward W. 268, 752
Franche-Comté 33, 136, 168, 169, 173, 175, 176, 245, 284, 294, 298, 305, 577, 583, 808, 810, 833
François, I. 98, 155, 258, 271, 313, 500, 726, 737, 738, 807, 858, 932, 935
Frankfurt 175, 248, 305, 308, 463, 582, 584, 906, 927, 928, 938, 951
Franklar 111, 268, 282, 405, 413, 414, 415, 422, 423, 426, 666, 668
Fréjus 320, 544, 556
Frémont, Armand 36
Fréret, Nicolas 282
Friedmann, Georges 90
Froissart de Broissia 168
Fronde 222, 486, 487, 489, 657, 693, 697, 725
Furetière 156, 182, 728

Gachon, Lucien 121, 122, 410, 435, 668
Gaguin, Robert 8
Gallois, Lucien 108
Galya 6, 11, 12, 18, 27, 49, 86, 93, 115, 167, 168, 244-246, 257, 268, 270, 275, 281-285, 340, 345, 359, 372-375, 377-385, 388-414, 416-420, 423, 425-429, 432, 435-441, 448, 449, 454, 539, 548, 630, 631, 632, 644, 667, 668, 727, 742, 906
Galyalılar 282, 374, 378, 379, 385, 396, 415, 666
Gama, Vasco de 11, 483, 859, 860
Ganivet, Angel 17
Garda Gölü 101
Garonne Irmağı 34, 44, 71, 78, 222, 236, 369, 378, 599, 635
Gascon, Richard 133, 188, 255, 257, 258, 485, 493, 776, 895, 901, 909
Gaskonya 34, 37, 78, 80, 90, 235, 476, 736
Gâtinais 379
Gâtine 23, 28, 113, 653
Gaussen, Frédéric 36, 37
Génissiat Barajı 261
Germania 276, 277, 396, 413, 415, 422, 424, 426, 431, 432
Germenler 282, 376, 378, 393, 396, 399, 414, 415, 466
Gévaudan 54, 62, 570, 643, 709, 720, 828, 962, 966
Gilles, Nicolas 282
Gine 210, 876
Ginestas 139, 157
Giono, Jean 30, 33, 36, 45
Gironde 382, 408, 601, 646, 736, 877
Givet 296, 297
Givors 202, 241, 249
Godefroy, Frédéric 274
Goethe, J. W. von 52
Gollut, Loys 169
Gondrecourt 61, 145, 146, 148-155

Gouberville 123, 608, 609, 612
Goudar, Ange 120, 157, 273, 290, 344, 503, 684, 894, 895, 904
Gourou, Pierre 35, 246, 247, 271, 288, 648
Gracq, Julien 18, 19
Grasse 320, 559, 654
Gray 143, 170, 171, 174, 175, 176, 178, 606, 699, 778
Grégoire, Peder 77, 78, 80, 81, 285
Grenoble 69, 70, 74, 160, 256, 316, 523, 695, 731, 748, 784, 791, 809, 826, 845, 846
Grignan 315, 322, 327
Guéhenno, Jean 103
Guibray 164, 219, 617, 853
Guillerm, Alain 288, 382, 385, 394, 396
Guise, François de 280
Guise, Madame de 64
Gurvitch, Georges 14, 18, 59
Guyenne 45, 78, 90, 626

Habsburglar 171, 259
Haçlı Seferleri 466, 479, 493, 857
Haguenau 32, 587
Halep 858, 859
Halstatt 371, 373
Hamburg 222, 235, 248, 262, 805, 856, 863, 878
Häpke, Rudolf 159
Hektor 282, 544
Helvetler 167, 378, 384, 393
Henri, II. 67, 259, 286, 485, 935, 936
Henri, III. 95, 194, 901
Henri, IV. 43, 70, 94, 102, 194, 284, 482, 576, 640, 695, 743, 806, 936
Herbigny 70
Hollanda 175, 215, 218, 220, 221, 261, 273, 274, 288-299, 307, 312, 318, 319, 323, 326, 331, 333, 334, 349, 479, 482, 489, 595-597, 640, 680, 684, 686, 746, 752, 754, 757, 796, 815, 843, 861, 863-865, 869, 870, 872, 873, 877, 881, 898, 899, 906, 925, 936, 938, 939, 940, 949, 958

Ieure-le-Châtel 127
Iorga, Neculai 431
Isère Irmağı 160, 580, 661, 778
Iulianus 416, 632
Iustinianos 395, 823
Ivry 225

İber Yarımadası 34, 160, 164, 280, 367, 377, 394, 478, 863, 938
İkinci Dünya Savaşı 117, 177, 482, 492, 517, 840
İngiltere 29, 38, 49, 73, 75, 81, 88, 91, 92, 101, 162, 175, 219, 220, 221, 237, 248, 271-274, 279, 280, 283, 288, 334, 362, 367, 381, 382, 393, 397, 409, 447, 450, 451, 457, 461, 465, 485, 490, 502, 506, 514, 515, 560, 572, 580, 583, 584, 589, 595, 596, 625, 629, 634, 667, 684, 719, 744-746, 749, 757, 758, 802, 813, 815, 820, 823, 830, 833, 836, 843, 847, 863, 864, 865, 872, 873, 878, 879, 881, 886, 888, 891, 899, 906, 907, 919, 922, 927, 934, 943, 949, 952, 959, 962
İskenderiye 858, 860
İspanya 17, 29, 34, 50, 55, 56, 70, 75, 94, 96, 99, 101, 172, 173, 188, 210, 222, 264, 279-281, 284, 285, 288, 294, 297, 299, 316, 332, 335, 350, 356, 363, 371-373, 377, 382, 383, 392, 395, 398, 399, 404, 405, 420, 425, 426, 438, 439, 440, 448, 457, 465, 466, 475, 485, 487, 518, 525, 575, 595, 622, 669, 678, 682, 683, 689, 735, 745, 746, 785, 805, 808, 829, 831, 854, 855, 862-864, 866-869, 871,-874, 878, 887, 898, 905, 910, 924-926, 930, 936-941, 943, 949, 962, 964
İsviçre 101, 132, 162, 170, 175, 177, 221, 261, 262, 305, 317, 369, 502, 519, 583, 590, 615, 625, 680, 681, 750, 843, 935
İtalya 29, 50, 74, 88, 97, 98, 101, 133, 160, 162, 164, 169, 172, 177, 221, 236, 237, 239, 245, 248, 256, 258, 259, 264, 276, 281, 299, 305, 316, 367, 373, 377, 389, 396, 399, 401, 425, 434, 448, 450, 451, 462, 463, 466, 475, 476, 479, 485, 519, 525, 583, 596, 631, 642, 661, 678, 683, 725, 735, 745, 746, 849, 854, 863, 888, 916, 918, 922, 926-928, 935, 940, 961, 964

Jakobenler 29
Jeanne d'Arc 10, 102, 128, 614, 721, 808
John, Yurtsuz 279, 280
Joinville 149, 647
Joinville, Jean de 246
Jouanne Çayı 210
Juine Vadisi 40
Jura 28, 33, 40, 47, 55, 73, 105, 133, 143, 145, 167, 170, 176, 178, 243, 292, 369, 370, 374, 427, 545, 553, 574, 580, 600, 601, 626, 653, 732, 761

Kanada 129, 210, 221, 276, 519, 831, 842, 873
Karadeniz 46, 235, 440, 477, 701, 843, 857

Kara Veba 169, 388, 443, 467, 468, 469, 470, 472, 720
Karolenjler 84, 168, 268, 269, 275, 277, 281, 391, 412, 420, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 439, 440, 441, 445, 449, 455, 456, 457, 544, 546
Kastilya 287, 289, 805, 906, 916, 919, 938
Katalonya 285, 316
Kazaklar 128
Keltler 345, 372, 374, 376, 377, 378, 379, 381, 383, 385, 390, 391, 410, 426, 666, 668
Kienast, Walter 280
Kıbrıs 246, 850, 874, 932
Kırım Savaşı 98, 692, 705, 952
Konstantinopolis 286, 418, 425, 440, 448, 842, 858, 860, 861
Korsika 73, 160, 466, 575, 612, 896
Ksenophon 666
Kula, Witold 489, 743, 744
Kuzey Denizi 221, 237, 248, 249, 281, 292, 296, 312, 318, 374, 383, 401, 427, 475, 493, 595, 855, 924, 925

Labasse, Jean 257, 261, 891
Ladurie, Emmanuel Le Roy 117, 140, 159, 487, 581, 698
La Fontaine 72
Lagardette, Pierre de 195, 198, 199
Lamprecht, Carl 111
Landau 293, 297, 298
Landes 13, 34, 78, 366, 654, 663, 833
Langeron Markisi 319, 323, 328, 329
Langres 130, 154, 167, 394, 462, 580, 699
Languedoc 50, 71, 73, 74, 76, 78, 82, 90, 107, 108, 122, 190, 221, 222, 239, 243, 245, 246, 248, 251-253, 281, 287, 289, 318, 333, 367, 369, 404, 405, 415, 484, 555, 568, 580, 581, 596, 598, 616, 619, 620, 622, 628, 630, 635-637, 641-644, 646, 661, 683, 695, 704, 757, 786, 787, 789, 795, 812, 828, 832, 833, 842, 859, 862, 900, 957, 966
La Popelinière 282
La Rochelle 236, 255, 287, 476, 635, 636, 714, 866, 867, 868, 871, 873, 917, 964
Larzac 122, 618
Laslett, Peter 91
Las Navas de Tolosa Savaşı 279, 280, 466
Latium 167
Latouche, Robert 115
La Tour du Pin Markizi 95
Laugénie, Jean 82
Lausanne 167
Lauw 142
Laval 7, 62, 63, 64, 184, 185, 204-213, 217, 219, 561, 567, 642, 738, 748, 804, 809, 831, 842, 886, 905
Laval, Guy de 209
Lavisse, Ernest 8, 293, 379, 396, 541, 812, 837
Lavoisier 27, 559, 569, 676, 931
Law, John 67, 223, 800, 855, 872, 896, 910, 911, 913, 931, 933, 943, 944, 945
Le Bon, Jean 284
le Bras, Hervé 92, 838, 840
Le Creusot 57, 707, 823
Le Havre 215, 243, 262, 265, 271, 272, 726, 864, 951, 953
Le Lannou, Maurice 235, 658, 664, 667
Le Lavedan 37
Le Mans 207, 208, 209, 212, 230, 458, 738, 748, 853, 854
Lenthéric, Charles 238, 243, 246
Le Play, Fréderic 89
Leszczynski, Stanislas 738
Levant 164, 188, 248, 315, 330, 332, 361, 376, 419, 425, 462, 477, 493, 643, 684, 842, 850, 852, 857, 858-862, 909, 924, 931, 957
Liège 306, 634, 754, 804, 822, 826
Lignon Irmağı 178
Ligny-en-Barrois 149, 151, 152, 153, 630
Ligue 482, 694, 725
Lille 98, 213, 220, 221, 295, 299, 300, 316, 318, 507, 523, 529, 654, 728, 731, 741-744, 752-755, 770, 784, 829, 836, 964
Limagne Ovası 80, 568
Limoges 73, 131, 157, 547, 584, 675, 692, 845, 853, 904
Limousin 28, 56, 72, 84, 85, 90, 114, 116, 131, 132, 137, 162, 334, 468, 528, 541, 542, 570, 609, 616, 622-624, 675, 695, 736
Lizbon 210, 275, 476, 683, 854, 856, 859, 863, 873, 927
Lluvia 285
Loire Irmağı 269, 372, 412, 423, 426, 435, 552, 599, 628, 640, 643, 644, 645, 667, 686, 696, 699, 700, 730, 747, 769, 771-774, 778
Loiret 28, 230, 794
Lombardiya 160, 281, 470, 617, 651, 666
Londra 72, 75, 237, 248, 271, 287, 313, 318, 350, 463, 476, 521, 584, 635, 666, 685, 745, 754, 812, 820, 854, 906, 911, 912,

925, 926, 927, 938, 946, 951
Lons-le-Saunier 176
Lorient 143, 727
Lorraine 39, 57, 73, 110, 111, 112, 119, 120, 126, 128, 146, 148, 154, 164, 229, 246, 283, 284, 294, 298, 299, 303, 304, 305, 306, 308, 311, 372, 378, 482, 488, 575, 590, 592, 614, 615, 644, 650, 680, 691, 699, 731, 736, 789, 808, 819, 898, 900, 964, 968
Lot, Ferdinand 18, 282, 345, 387, 389, 396, 401, 404, 414, 466
Lothar 247, 276, 278, 283, 446
Lotharingia 246, 276, 277, 278
Loue Vadisi 33, 145, 167, 169, 553, 580, 732
Louis-Philippe 228, 841, 951, 952
Louis, XI. 93, 186, 194, 251, 257, 283, 720, 721, 724, 726, 728, 845
Louis, XIII. 96, 194, 844, 849
Louis, XIV. 126, 155, 173, 174, 218, 221, 230, 243, 273, 274, 288, 296, 298, 299, 311, 312, 316, 318, 328, 332, 334, 479, 480, 482, 489, 508, 554, 557, 575, 611, 675, 680, 689, 708, 743, 868, 871, 872, 884, 887, 889, 901, 904, 912, 913, 930, 932, 934, 937, 938, 939, 941, 943, 958, 959
Louis, XV. 64, 71, 283, 288, 293, 312, 320, 491, 503, 504, 508, 813, 852, 899, 945
Louis, XVI. 12, 96, 288, 584, 672, 676, 693, 730, 732, 738, 762, 785, 813, 911
Louis, XVII. 69
Lozère 105, 367, 528, 542, 619, 720, 966
Lucca 926
Lüksemburg 304
Lure 36
Lutterbach 142
Luxeuil 427
Luya, Denis 179, 195
Luynes 96
Lyautey, Mareşal 73
Lyon 56, 64, 65, 67, 71, 76, 97, 98, 100, 133, 164, 167, 170, 172, 177, 178, 182-186, 188-190, 192, 194, 196, 202, 203, 209, 213, 220-223, 236-246, 248, 250, 251, 255-265, 272, 315, 397, 402, 404, 405, 413, 415-417, 456, 475, 482, 523, 547, 561, 563, 617, 638, 686, 691, 723, 729, 731, 732, 735, 736, 740-743, 749-751, 755, 763, 767, 770, 776, 778, 784, 789, 790, 794, 809, 817, 823, 836, 844, 853, 855, 859, 877, 895, 901, 903, 909, 913, 915-918, 920, 922, 924, 926, 935-938, 940, 941, 949, 953, 956, 964
Lyonnais 67, 90, 243, 245, 246, 251, 255, 256, 260, 468, 629, 736, 750, 954

Macfarlane, Alan 91
Machiavelli, Niccolo 493, 725
Mâcon 202, 262, 311, 364, 545, 546, 641
Mâconnais 455, 545, 588
Madagaskar 53
Madaule, Jacques 8, 430
Madrid 96, 222, 275, 316, 785, 856
Maginot Hattı 275, 297
Magland 57, 764
Magna Carta 279
Mailly 40
Mainz 167, 276, 406, 438
Malgue Dağı 324
Malinowski, Bronislaw 11
Malouet, Pierre Victor 290
Malplaquet Muharebesi 299, 688
Malta 289
Manş Denizi 214, 221, 229, 281, 401, 595, 855
Mantes 124, 158, 229, 519
Marbot, General 240
Marcus Aurelius 401, 402
Marie-Antoinette 104, 353, 410
Markovitch, Tihomir J. 820, 830, 834, 836, 837
Marlborough 316, 318
Marne 80, 93, 95, 149, 223, 229, 236, 271, 278, 293, 309, 376, 377, 446, 453, 454, 462, 483, 505, 564, 600, 634, 637, 647, 699, 706, 711, 778, 833
Marsilya 65, 384, 406, 424, 463, 557, 684, 725, 731, 739, 781, 782, 843, 850, 858, 860, 861
Martel, Charles 268, 269, 429, 433
Martin, Henri 281, 286
Marx, Karl 153, 521, 550, 815, 817, 882, 892
Mary-Lafon 75, 76
Massif Central 43, 46, 47, 51, 54, 55, 71, 114, 124, 129, 136, 138, 178, 204, 222, 236, 243, 251, 255, 260, 268, 348, 354, 362, 364, 369, 370, 378, 415, 416, 424, 473, 565, 566, 581, 613, 614, 618, 621, 631, 642, 648, 660, 668, 796, 962
Maurienne 99, 256, 968
Mayenne 121, 204, 205, 206, 207, 210, 552, 584, 659, 851
Mc Neill, William H. 269
Meaux 90, 93, 229, 293, 510, 647
Medavy Kontu 321

Medici 96, 103, 194, 743
Medina del Campo 916, 919, 920, 927
Melun 229, 270, 770
Mendras, Henri 231
Mérimée, Prosper 73
Merovenjler 168, 391, 42-428, 432-434, 436, 437, 438, 440, 548
Mesnager, Nicolas 96
Metz 61, 67, 96, 127, 134, 152, 164, 220, 221, 292, 297-312, 590, 601, 628, 638, 644, 731
Meulan 143, 506, 507, 691
Meuse 32, 61, 121, 130, 135, 145, 146, 148-150, 152, 245, 276, 278, 296, 297, 305, 306, 309, 405, 426, 462, 578, 594, 634, 711, 764, 768, 808, 827, 964, 966
Michelbach 142
Michelet, Jules 7, 8, 10, 39, 103, 228, 266, 267, 271, 272, 378, 394, 400, 429, 961
Mijoux 33
Milano 221, 248, 256, 259, 276, 316, 317, 413, 463, 466, 475, 477, 525, 651, 652, 862, 924, 926, 927, 932, 942
Millevaches Platosu 204
Minorka 331
Mısır 48, 97, 246, 346, 356, 363, 376, 378, 395, 420, 438, 439, 477, 488, 517, 568, 582, 678, 858, 860, 874
Monstierneuf 63
Montaigne, Michel de 509, 510, 512, 514
Montargis 200, 230, 703
Montauban 65, 78, 80, 782, 796, 797, 798, 815
Montbéliard 167, 175, 176, 246
Mont-Blanc 39, 105, 760
Montélimar 50, 250
Montereau 229
Montfaucon 150, 561, 932
Montford, Simon de 279
Montfort 229
Montjoie Vadisi 51, 56
Montmédy 61, 297
Montmorency, Başkomutan 93, 805
Montpellier 71, 172, 184, 220, 246, 263, 544, 555, 642, 858, 859, 927, 931
Montreuil 225, 546
Montrevel, Mareşal de 114
Mont-Royal 297, 727
Montserrat 331, 875
Morand, Paul 13
Morbihan 381, 382, 621
More, Thomas 560
Morvan 28, 43, 44, 78, 131, 132, 136, 138, 588, 634, 681, 805, 889
Moselle Irmağı 236, 245, 265, 297, 305, 306, 309, 405, 601, 631
Moskova 222, 334, 577, 789, 790, 828, 843, 850, 890, 906
Moulins 198, 202, 448, 700, 777
Mozaraplar 280, 438
Mulhouse 177, 201, 203
Münster Barışı 67

Namur 306
Nancy 73, 160, 175, 177, 178, 298, 610, 699, 738, 741
Nantes 65, 97, 188, 192, 199, 203, 206, 207, 209, 213, 220-223, 255, 435, 482, 487, 504, 686, 697, 729, 731, 735, 742, 756, 778, 795, 843, 851, 871, 872, 873, 876, 887, 889, 917, 938, 939, 956, 964
Nantua 33
Napoléon, Bonaparte 95, 98, 480, 580, 682, 719, 784, 830, 845, 873, 894, 931, 949, 959
Napoléon, III. 491, 930, 952, 954
Napoli 430
Narbonensis 49, 246, 383, 384, 389, 394, 397, 398, 401, 405, 630, 632, 644
Narbonne 49, 157, 425, 456, 630, 742, 797, 858
Necker, Jacques 505, 890, 894, 908, 934, 947
Nemours 200, 229, 789, 807
Neubourg 599
Neuilly 228, 584
Neulise 181, 185, 195
Neustria 426
Nevers 179, 184, 186, 187, 193, 384, 709, 808
Nice 119, 246, 316, 318, 319, 324, 327, 353, 572, 575
Nièvre 495, 709, 808, 966
Niğbolu 287
Nijmegen Barış Antlaşması 173, 284, 294, 295, 296
Nîmes 74, 184, 220, 221, 236, 246, 397, 404, 438, 654
Nivernais 250, 586, 599, 641, 810
Nonières 136
Norman 92, 280, 281, 429, 434
Normandiya 36, 37, 54, 66, 69, 73, 112, 125, 127, 162, 205, 214, 217-219, 229, 266, 272, 286-288, 333, 369, 443, 457, 461, 468, 469, 483, 486, 504, 505, 507, 561, 579, 592, 597, 599, 601, 602, 608, 616, 621-623, 626, 627, 663, 704, 735, 736, 749, 769, 811, 819, 823, 904, 931
Noue, François de la 103, 104
Noyon 97, 456, 464
Nürnberg 248, 463

Odon Çayı 213

Oise 223, 226, 236, 266, 271, 392, 408, 430, 454, 483, 507, 600, 606, 773
Oksitanya 75, 81
Oléron 315, 775
Orange 158, 184, 250, 397, 624
Orgelet 133, 175, 176
Orléanais 185, 206, 250, 266, 379
Orléans 28, 40, 97, 126, 127, 188, 193, 194, 200, 207, 220, 222, 225, 228, 229, 230, 266, 270-272, 384, 425, 638, 639, 640, 686, 699, 700, 703, 714, 730, 735, 778, 794, 816, 890, 894, 933, 944, 959
Ornain 145, 148, 149, 778
Ornans 33, 145, 175, 176, 553, 732
Orne Irmağı 36, 213
Ornois 32, 145, 146, 152
Ortega y Gasset 17
Osuna Dükü 288
Othe Ormanı 42
Otto Hanedanı 247
Otuz Yıl Savaşı 128, 482

Paris 13, 14, 28, 30, 31, 40, 42, 43, 47, 52, 55-57, 59, 60, 64, 65, 71, 72, 74-78, 82, 83, 90, 91, 94, 95, 97, 98, 100, 101, 105, 108, 115, 118, 119, 123, 124, 126, 127, 129, 134, 135, 143, 158, 162, 163, 171, 175, 177, 182-186, 188-191, 194, 196, 198, 207, 213, 214, 219-231, 237, 243, 256-258, 261, 263, 265-268, 270, 271, 272, 279, 283-285, 288, 293, 299, 307, 308, 350, 362, 365-367, 370, 385, 415, 416, 425, 426, 435, 438, 443, 452, 463-465, 468, 473, 474, 476, 482, 495, 506, 519, 520, 522-525, 529, 546, 547, 550, 557, 559, 561, 562, 564, 565, 584, 589, 591, 600-602, 606, 616, 623, 629, 632, 638, 639, 640, 645-647, 657, 666, 671-673, 675, 679, 680, 684-686, 692, 695-697, 706, 707, 709, 721, 723, 726-729, 731, 734, 736, 737, 738, 742, 744, 745, 751, 752, 754, 758, 765, 766, 768, 770, 773, 774, 777, 778, 780, 784, 785, 789, 791, 792, 794, 797, 805, 808, 812, 815, 818, 819, 821, 822, 826, 827, 836, 842-845, 848, 853, 855, 856, 859, 861, 869, 872, 875, 877, 880, 884, 885, 886, 895, 900, 901, 911-913, 915-917, 919, 936, 938, 940, 941, 944-946, 948-951, 953-957, 960, 964, 966
Parmentier, Antoine-Augustin 583, 584
Pasquier, Etienne 282, 638
Paumy Markisi 285
Pavia Savaşı 155
Pays d'Auge 216, 561, 579
Pays de Gex 145, 251, 284
Peccais 244, 555
Perche 207, 226, 379, 616, 695
Périgord 137, 164, 356, 609, 616, 627, 833, 904
Périgueux 73, 161, 567
Perpignan 33, 105, 714, 724
Perrot, Jean-Claude 213, 218, 219, 747, 844
Petrarca 239, 474
Philippe, Robert 8, 100, 459, 461, 468
Piacenza 172, 924, 925, 926, 927, 928, 956
Piatier, André 118, 164, 220, 230, 232, 256, 340
Picardie 42, 112, 218, 229, 266, 468, 553, 569, 627, 657, 659, 775, 804, 812, 895, 896, 897
Picard, Nicole 91
Pignerol 318, 328, 932
Pireneler 37, 52, 55, 95, 100, 133, 136, 222, 281, 284, 285, 292, 352, 366, 368, 375, 378, 395, 570, 574, 618, 622, 660, 676, 717, 770, 864, 968
Pirenne, Henri 269, 413, 414, 418, 420, 428, 440, 456, 885
Pithiviers 127, 230
Plantagenetler 280, 286, 901
Plutarkhos 630
Poincaré, Raymond 967
Poitiers 28, 63, 86, 268, 429, 432, 457, 654, 675
Poitou 23, 28, 45, 63, 84, 86, 90, 100, 112, 123, 188, 287, 468, 547, 611, 616, 621, 622, 650, 654, 655, 663, 686, 695, 732, 735, 897
Poligny 172, 175, 176
Polonya 188, 213, 350, 475, 525, 526, 669, 814, 887, 906, 962, 964
Pontarlier 33, 145, 167, 171, 175, 176, 574
Pontchartrain 329, 867, 868, 869, 872
Pontoise 131, 229
Pont-Saint-Esprit 238, 239, 250, 251, 544
Portekiz 221, 287, 289, 330, 363, 683, 745, 853, 854, 873, 878, 898, 910
Port Mahon 331
Priamos 282
Provence 30, 33, 35, 36, 44, 52, 60, 74, 78, 81, 85, 90, 93, 97, 98, 107, 110, 112-114, 122, 125, 134, 135, 137, 159, 161, 190, 194, 225, 237, 239, 243, 245, 246, 248, 250, 251, 252, 253, 279, 287, 289, 313, 315, 318, 319, 320, 322, 327, 332, 333, 375, 379, 404, 405, 415, 416, 419,

424, 426, 435, 443, 448, 454, 468, 473, 487, 502, 541, 543, 544, 545, 556, 557, 564, 606, 617, 618, 619, 620, 628, 630, 641, 654, 660, 661, 704, 743, 767, 789, 842, 843, 900
Provins 229, 461, 462, 466

Quinet, Edgar 13, 514
Quingey 175, 176

Racine, Jean 50, 51
Reims 92, 154, 212, 220, 222, 229, 270, 399, 456, 462, 463, 486, 657, 748, 829, 849
Renan, Ernest 44, 73, 74
Ren Irmağı 12, 23, 32, 167, 171, 176, 184, 221, 222, 235, 236, 237, 242, 245, 246, 250, 261, 262, 264, 265, 276, 281, 283, 284, 285, 286, 292, 293, 296, 297, 298, 299, 309, 316, 357, 361, 362, 366, 370, 371, 376, 377, 378, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 404, 405, 406, 411, 415, 423, 424, 426, 462, 583, 610, 631, 635, 727, 729, 819, 964
Rennes 65, 69, 157, 207, 208, 659, 714, 740, 741, 747, 766, 767, 887
Renouard, Yves 236, 279, 721
Rhône Irmağı 23, 30, 33, 35, 50, 68, 73, 76, 95, 97, 112, 121, 159, 161, 162, 176, 184, 186-188, 190, 193, 202, 203, 222, 223, 235-256, 258, 261-265, 276, 279, 315, 330, 365, 367, 369, 370, 373, 378, 381, 394, 404, 405, 476, 525, 543-545, 555, 558, 587, 601, 602, 604, 617, 631, 634, 644, 660, 684, 686, 692, 729, 730, 767, 768, 771, 773, 777, 790, 859
Ricardo, David 801, 883
Richelieu, Kardinal 102, 155, 194, 284, 288, 290, 334, 489, 625, 726, 849, 898, 958
Rio de Janeiro 210, 870
Roannais 62, 178, 180-185, 188, 194, 198, 200-203
Roanne 62, 96, 143, 178-186, 188-196, 198-204, 207, 217, 256, 552, 778, 790
Robespierre, Maximilien 586
Roche, Daniel 31, 763
Rochefort, Michel 232
Rodez 796
Roma İmparatorluğu 230, 397, 401, 402, 407, 409, 410, 417-420, 422, 433, 448, 478, 631, 632, 667, 857
Romainville 129, 225
Romier, Lucien 8, 141, 414
Rotterdam 262, 263, 264, 265
Rouen 36, 65, 127, 158, 163, 164, 209, 212, 213, 218-223, 229, 262, 265, 266, 271, 272, 279-381, 435, 482, 483, 505, 507, 595, 642, 679, 686, 701, 729, 730, 731, 740, 742, 744, 748, 749, 754, 770, 773, 777, 778, 808, 843, 853, 872, 873, 876, 878, 886, 917, 957, 964
Rouergue 23, 304, 470, 795, 962
Roumois 37, 749
Rousseau, Jean-Jacques 807
Roussillon 32, 44, 82, 85, 111, 284, 285, 360, 369, 574, 589, 669, 795, 900
Rouvray 157, 711
Roye Markisi 323
Rudorff, Raymond 16
Russell, J.-C. 438

Saint-Bernard 317, 476
Saint-Claude 33, 175, 176, 178
Saint-Didier 131, 132, 311
Saint-Dizier 93, 293
Sainte-Beuve, Charles 176, 959
Saint-Etienne 168, 190, 196, 199, 202, 220, 256, 484, 748, 790, 810
Saint-Germain 124, 182, 184, 185, 278, 438, 791, 941
Saint-Germain-Laval 184, 185
Saint-Gervais 56, 561, 671, 761
Saint-Jacob, Pierre de 118, 641, 659
Saint-Malo 117, 209, 210, 652, 765, 850, 856, 857, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 879, 887, 909, 910, 943, 957, 964
Saint-Marcellin 160
Saint-Maximin 321
Saint-Mihiel 150, 808
Saint-Nazaire 157
Saintonge 287, 455, 473, 562, 582, 586, 616, 635, 689
Saint-Pater 317
Saint-Quentin 43, 94, 296, 487, 809, 936
Saint-Rambert 191, 195, 196, 198, 199
Saint-Simon, Claude Henri de 317, 319, 320, 322, 802, 930
Saint-Symphorien 141, 262
Saint-Tropez 320, 435
Salins 78, 175, 176
Saluzzo Markisi 194
San Remo 319
Santiago 48
Saône Irmağı 33, 67, 134, 143, 145, 167, 170, 174, 178, 181, 184-186, 188,

202, 203, 223, 235-239, 241, 242, 245, 246, 250, 251, 255, 256, 262, 264, 276, 370, 373, 381, 384, 404, 405, 545, 601, 634, 660, 681, 684, 699, 776, 778, 783, 801
Sao Tiago 330
Sarrelouis 61, 298, 727
Sartre, Jean-Paul 7, 10, 13, 19, 106
Saulx, Gaspar de 283
Savary, Jacques 608, 874
Saverne 306
Savoie 19, 32, 45, 55, 57, 70, 99, 100, 119, 121, 132-134, 138, 162, 164, 172, 194, 243, 244, 246, 251, 259, 276, 312, 316-321, 323, 324, 328, 414, 542, 556, 572, 575, 613, 615, 617, 660, 663, 732, 735, 736, 760, 761, 764, 793, 846, 932
Savoie Dükü 172, 194, 284, 312, 315, 317, 318, 319, 322, 323, 326, 327, 329
Say, Jean-Baptiste 228, 515, 726, 800, 801, 892, 893, 894
Schremmer, Eckart 159
Sedan 16, 61, 127, 748, 810, 815, 833, 836, 842
Seine Irmağı 23, 36, 91, 124, 128, 141, 143, 158, 163, 186, 213, 222, 223, 225, 235-237, 242, 250, 264, 265, 269-271, 275, 278, 378, 381, 446, 454, 459, 462, 468, 484, 506, 507, 519, 552, 600, 605, 606, 637, 686, 711, 729, 738, 769, 772, 773, 776, 822
Senlis 97, 270, 464, 805, 809
Sennet, Richard 92
Sens 229, 446, 464, 638
Sequaniler 167
Serres, Olivier de 138, 596, 648
Sète 44, 331, 635, 636, 727, 789, 842
Seulles Çayı 214
Sévigné, Mme de 194, 207, 508, 695
Sevilla 222, 439, 476, 683, 856, 862, 863, 864, 927, 958
Sèvres 196, 452
Seyssel 239, 241, 244, 845
Siegfried, André 38
Sigault, François 85, 86, 448, 450, 651
Simplon 177, 476
Sisteron 36, 322
Sluys Deniz Savaşı 287
Smith, Adam 801
Soissonnais 454
Sologne 271, 452, 468, 704, 730
Somme Irmağı 43, 49, 91, 266, 269, 296, 345, 423, 775
Sorel, Albert 286
Sorre, Maximilien 51
Specklin, Robert 84, 86, 426, 667
Stendhal 30, 74, 76, 97, 768
Stevenson, Robert Louis 81, 82
St. Petersburg 222, 246, 584
Strabon 393, 395, 396
Strasbourg 173, 175, 213, 220, 221, 278, 296, 307, 457, 524, 635, 729, 731, 770, 784, 964
St. Vincent 875
Suresnes 225, 645, 728
Surinam 331
Syagrius 268, 423

Taine, Hippolyte 8, 11, 60
Talleyrand, Charles-Maurice de 95
Tarare 178, 186, 187, 189, 203, 246
Tarascon 75, 80, 159, 249, 315, 543, 544, 729
Tende Boğazı 316, 318, 319, 327
Ternay Çayı 133
Teutonlar 378, 383, 630
Thames Irmağı 269, 271
Thierry, Augustin 286, 415
Thiers 139, 188, 791, 943, 944
Thorner, Daniel 535, 536, 539
Tilly, Kont Alexandre 104
Tocqueville, Alexis de 8, 11
Todd, Emmanuel 27, 29, 87, 90, 92, 106
Toskana 112, 203, 804, 944
Toul 61, 155, 298, 301, 644
Toulon 36, 76, 132, 159, 288, 290, 291, 292, 300, 312-315, 317-320, 322-324, 326-334, 624, 661, 692, 727, 731, 784, 963
Toulouse 34, 44, 65, 69, 78, 133, 161, 171, 220-222, 236, 253, 255, 272, 279, 315, 404, 416, 457, 488, 546, 581, 582, 654, 697, 702, 731, 739, 742, 757, 791, 797, 798, 900, 907
Touraine 57, 185, 250, 629, 636, 654, 932
Touraine, Alain 59
Tournon 258, 768, 935
Tournon Boğazı 238
Tours 57, 97, 220, 230, 456, 552, 638, 714, 726, 748, 894, 900, 901, 917
Toynbee, Arnold 11
Trèves 298, 308, 309, 405
Trieste 222
Troyes 57, 203, 209, 220, 229, 237, 446, 453, 461, 462, 463, 466, 553, 558, 578, 680, 748
Tulle 204, 692, 791
Tuna 350, 359, 361, 362
Tunus 246, 394, 434, 922
Turenne 296, 299
Turgot 56, 57, 157, 305, 306, 542, 577, 584, 672, 686, 697, 754, 770, 783, 843, 847, 883, 889, 892, 893

Unamuno, Miguel de 17
Urfé, Honoré de 178, 179
Utrecht Antlaşması 288, 331

Valais 369, 555
Valence 50, 72, 76, 97, 98, 160, 239, 243, 246, 249, 256, 463, 763, 789
Valenciennes 134, 597, 724, 776, 812
Vallespir 32, 52
Valréas 158, 732
Van Gogh, Vincent 74, 75
Vauban 167, 237, 253, 272, 275, 296, 297, 298, 299, 312, 313, 314, 679, 688, 727, 729, 776, 779, 848, 854, 894, 961
Vaucluse 144, 158, 617, 710, 732, 794
Vaugris Barajı 261
Vausse 313
Velay 47, 50, 334, 810, 962
Vendée 128, 205, 213, 491, 507, 622, 719
Venedik 101, 222, 224, 245, 248, 430, 462, 463, 475, 476, 477, 644, 691, 743, 757, 824, 850, 853, 854, 858, 861, 873, 874, 884, 885, 898, 906, 916, 917, 922, 924, 925, 926, 927, 931, 933, 936
Vercors 128, 616
Verdun 61, 134, 150, 154, 269, 276, 278, 297, 298, 301, 306, 429, 438, 703, 793
Verdun Antlaşması 247, 276, 278, 283, 429, 446
Vernaison 241
Versailles 67, 70, 124, 220, 221, 229, 298, 307, 318, 319, 322, 330, 672, 697, 726, 758, 868, 875, 890, 945
Versailles Antlaşması 758, 875
Vesontio 167, 168
Vesoul 134, 171, 175, 176
Vichy 96, 188, 202
Vienne 160, 241, 246, 249, 256, 287, 289, 397, 404, 456, 547, 631, 767, 768, 816
Vikingler 435, 446
Villars 296, 318
Villedieu-les-Poêles 54, 217
Villefranche 186, 316
Villehardouin, Geoffroi de 287
Villejuif 225
Villeneuve-lès-Avignon 249, 252, 253
Vincenot, Henri 37, 126, 136
Vireaux 135
Vitry-le-François 229, 309, 311, 726, 770
Vivarais 50, 138, 251, 551, 596, 693, 695, 720, 795, 962
Viyana 313, 318, 584, 856, 888, 928, 951
Vizigotlar 405, 413, 423, 425, 426
Vosges 528, 583, 699, 801, 805
Vosges Dağları 46, 123, 142, 167, 183, 427, 614, 615, 660, 778
Vosges Meydanı 743

Weber, Eugen 7, 10, 29, 795
Wissembourg 32
Wittelsheim 142

Yedi Yıl Savaşı (1756-1763) 273, 504, 583, 876
Yonne Irmağı 223, 634
Yukarı-Alpler 99, 138, 808
Yukarı-Auvergne 55
Yukarı-Champagne 40
Yukarı-Faucigny 51, 615
Yukarı-Languedoc 107, 757
Yukarı-Normandiya 36, 218, 469, 656
Yukarı-Provence 112, 843
Yukarı-Savoie 19, 45, 55, 57, 99, 132, 134, 138, 162, 732, 761
Yukarı-Tarentaise 317
Yukarı-Vivarais 962
Yukarı-Vouthon 148, 149, 151
Yüz Yıl Savaşı 47, 93, 112, 185, 226, 230, 287, 388, 389, 443, 445, 447, 457, 469, 470, 472, 474, 475, 476, 480, 481, 610, 612, 719, 720, 721, 722, 724, 728, 829
Yvon, Alexandre 200

Zaragoza 279
Zeldin, Giovanni 101
Zeldin, Theodore 12, 13, 266
Zeller, Gaston 275, 278
Zürih 260
Zysberg, André 117

"Bunu bir kez daha söylemeyeceğim: Fransa'yı Jules Michelet ile aynı titiz ve karmaşık tutkuyla seviyorum. Erdemleriyle kusurları, yeğlediklerimle kabul etmeye zorlandıklarım arasında ayrım gözetmeden. Ama bu tutku bu kitabın sayfaları arasına pek sızmayacaktır. Onu özenle uzakta tutacağım. Beni tuzağa düşürebilir, şaşırtabilir, bu yüzden onu yakın göz hapsine alacağım. Ve yolumda ilerlerken olası zaaflarıma da işaret edeceğim. Çünkü Fransa'dan sanki başka bir ülke, başka bir yurt, başka bir ulusmuş gibi söz etmeye kararlıyım. Elinden geldiğince tarafsız bir "gözlemci" olması gereken tarihçi kendisini bir çeşit kişisel suskunluğa mahkûm etmek zorundadır. Daha önceki çalışmalarımdan dolayı böyle bir çaba benim için belki daha kolay olacaktır. Akdeniz ya da kapitalizm üzerine kitaplarımda Fransa'yı uzaktan, bazen çok uzaktan, ama ötekilerin arasında, ötekilere benzer bir gerçeklik olarak süzdüm. Böylece bana çok yakın olan bu çevreye geç ama apaçık bir zevkle vardım: Tarihçi, gerçekte yalnız kendi ülkesinin tarihiyle rahat ilişkiler içindedir, bu tarihin dönemeçlerini, değişimlerini, özgünlüklerini, zayıflıklarını neredeyse içgüdüsel olarak kavrar. Başka yerde kamp kurduğu zaman, ne kadar derin bilgi sahibi olursa olsun, asla böylesine kozları yoktur."

–Fernand Braudel

ALFA
alfakitap | alfakitap
alfakitap | www.alfakitap.com
9 786254 499517
ARAŞTIRMA